

અમદાવાદ-રાયખડમાં 'સસ્તું' સાહિત્ય મુદ્રણાલય' માં
લિલુ-અખંડાન'દના પ્રબંધથી મુદ્રિત

નાશવંત ધન ખર્ચાને ધર્મરૂપી સાચું ધન કમાવા જટલી અક્ષલવાળા

બુદ્ધિમાન સજ્જનોને શ્વાસ તક

જેના વાંચન-શ્રવણથી માણસના હૃદયમાં ધર્મ, નીતિ અને સદાચારના સંસ્કારો વધે, એવા શુભ ગ્રંથો દાનતરીકે, ભેટતરીકે અને લહાણીતરીકે અપાય, એના જેવું ડહાપણભરેલું દાન, બુદ્ધિપૂર્વકનો સજ્જનોનો સત્કાર અને સર્ગાવહાલાં, મિત્ર-પડોશી તથા જ્ઞાતિબંધુઓની મહત્ત્વની સેવા બીજી નથી.

આ વાત લખીને ધનવાનો પાસે આ સંસ્થા દાન કે સહાય માગતી નથી; પણ પુણ્યાત્માઓએ પ્રેરેલી સૂચના પહોંચાડે છે. આશા છે કે આ સૂચના નકામી નહિ બન્ય. અને આ સંસ્થાનાં અથવા બીજાં જે પણ પુસ્તકો જેમને વધારે ગમી બન્યા; તેઓ તે પુસ્તકો તેના યોગ્ય અધિકારીઓમાં, સર્ગાવહાલાંઓમાં અને મિત્ર-પડોશીઓ તથા જ્ઞાતિબંધુઓ વગેરેમાં છૂટથી વહેંચશે; તથા જેઓ તેની કિંમત ખાસ આપવા ઈચ્છે, અથવા તેમની પાસે કંઈ પણ કિંમત લેવા જેવી લાગે; તો તે જને પણ અપાય તેઓ તે પુસ્તકને એક વાર કે એથી વધુ વાર પૂરી કાળજીથી વાંચે કે સાંભળે એટલી કબૂલતરૂપી કિંમત લેવી, એ તો બહુજ સારી વાત છે.

જે શ્રાવણ માસને યોગે ચાલુ ચાતુર્માસના પવિત્ર દિવસોમાં (દિવાળીસુધી) આ સંસ્થાના પ્રત્યેક પુસ્તકના મૂલ્યમાં ઘટાડો કરવામાં આવ્યો છે. તે પણ સોનું ને સુગંધ જેવી વાત છે. વળી ઘટાડેલી કિંમતમાંથી પણ જેઓ એક સાથે ૧૦૦) નાં પુસ્તકો લે તેમને આઠે વટાવ પણ દાટકા કપાશે.

શ્રીમદ્ભાગવતનું મૂલ્ય તો રૂ. ૫) ને બદલે માત્ર ૪) કરી દેવામાં આવ્યું છે; અને “મુસ્લીમ મહાત્માઓ”વાળું સર્વોપયોગી અને અતિમહત્ત્વનું પુસ્તક તો રૂ. ૧૫૫) ને બદલે માત્ર રૂ. ૧) માંજ આપવાનું ઠરાવ્યું છે, કે જ્યાં વહીવટને લગતો ખર્ચ નહિ સમાવા ઉપરાંત છપાઈ, બંધાઈ, પૂંઠાં અને કાગળ ઈં બોગું પણ એ મૂલ્ય પાકા પૂંઠાવાળા મોટા ૬૦૦ પૃષ્ઠના પુસ્તકનું સમજવાનું નથી.

સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાનનું દાન—ભેટ—લહાણી

પોતેજ પૂર્ણ જ્ઞાની થઈને બીજાઓને જ્ઞાન આપવું, એ તો કોઈકથીજ બને; પરંતુ મહાન જ્ઞાનીઓના જ્ઞાનોપદેશરૂપ ઉમદા પુસ્તકો તો સર્વ કોઈ બીજાઓને આપી શકે.

કોઈ કોઈ ઉદારાત્માઓ આ રીતે પણ પોતાના ધનનો થોડોઘણો સદુપયોગ કરે છેજ; પરંતુ દેશની વર્તમાન દશા તરફ જોતાં આ પ્રકાર સર્વત્ર મોટા પ્રમાણમાં ચાલુ થઈ એક ઉમદા સામાજિક રૂઢિરૂપે બનવો જોઈએ.

સારામાઠા પ્રસંગે ઉપર માત્ર થોડાક વધુ અર્થથી (કે થોડુંક ધી ઓછું વાપરીને પણ) શારીરિક ખાનપાન ઉપરાંત એવા માનસિક ખોરાકની પત્રાવલિરૂપ ઉમદા પુસ્તકો પણ પ્રત્યેક મહેમાન, પકોશી, સગાં, કુટુંબી, મિત્ર, જ્ઞાતિબંધુ, આહુણી, વિદ્યાર્થીઓ વગેરેને ભેટ અપાય; તો તે તેમને માટે ગમે તેવાં મિષ્ટાન્ન અને બીજી વસ્તુઓ કરતાં ઘણુંજ વધારે ઉપકારક થાય એ ખુલ્લું છે.

ધૃષ્ટિ હોય તો “ અમુક પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મરણનિમિત્ત અમુક તરફથી ભેટ ” કે એવું કાંઈ સુખપૃષ્ઠપર છપાવીને, કે સ્મરસ્ટંપથી છાપીને અથવા હાથવડે લખીને તેવી ભેટ આપવાથી તે પ્રસંગ અથવા વ્યક્તિના સ્મારકનો હેતુ પણ સરી રહે છે.

સસ્તા સાહિત્યદ્વારા નીકળેલાં અથવા બીજાં જે પણ પોતાને પસંદ પડે તે તે લોકોપકારક પુસ્તકો પોતાને ત્યાં આવતા પ્રત્યેક નાનામોટા પ્રસંગે વહેંચીને ધનના સદુપયોગનું તેમજ જ્ઞાન જેવી સર્વોપરી વસ્તુના પ્રચારનું શ્રેય દરેક સમજી મનુષ્યે મેળવવું ઉચિત છે.

છૂટથી અર્થ કરવા ધૃષ્ટાંતર સજ્જન ધારે તો કોઈ એક ઉપકારક પુસ્તકની ખાસ આવૃત્તિ છપાવીને પણ વહેંચી-વહેંચાવી શકે; અને મધ્યમ કે ઓછો અર્થ કરવાનો હોય તો પોતાને પસંદ પડે તેવા કોઈએક ઉત્તમ પુસ્તકની સામટી પ્રત ખરીદીને તેની લહાણી કરી શકે. જો એકથી વધુ જાતનાં સારાં સારાં પુસ્તકો લીધાં હોય તો ભેટ લેનારને તેમાંથી પોતાને મનગમતું પુસ્તક ઉપાડી લેવાની સગવડ પણ આપી શકાય. માત્ર પાંચ-દશ રૂપિયાજ આ રસ્તે અર્થવા હોય તોપણ ગીતાનો ૧૮ મો અધ્યાય અથવા તો બીજી કોઈ સારી બસો-ચારસો પુસ્તકોઓની લહાણી વહેંચી શકાય; છેવટે એકાદ રૂપિયો અર્થવા હોય તો તેટલાવડે પણ ધર્મશ્રેણીમાંની અથવા બીજી અસરકારક શિખામણોનાં સો-બસો હસ્તપત્ર સુખેથી વહેંચી શકાય.

અગત્યની સૂચનાઓ

૧-દિવાળી સુધી આ સંસ્થાના દરેક પુસ્તકમાં ખાસ કિંદાયત-ચાલુ ૧૯૮૪ના વર્ષમાં પુરુષોત્તમ માસ સહિત બે શ્રાવણ માસ આવતા હોવાથી એ નિમિત્તે જેઓ જ્ઞાનચારિત્રપ્રેરક ગ્રંથો વાંચવા-વંચાવવા કે ભેટ અથવા લહાણીતરીકે આપવા ઇચ્છે, તેમને આ સંસ્થાનાં બધાં પુસ્તકો ચોમાસાની આખરસુધી ખાસ ઓછા મૂલ્યે આપવાની વિગત આની આગલા પુસ્તક(મુસ્લીમ મહાત્માઓ)માં અપાઈ ચૂકી છે. છતાં એ વાત ભૂલમાં ન બળ્ય તેટલા સાર એ વિષયનું છુટું ચોપાનિયું પણ આ પુસ્તક સાથે મોકલી અપાશે. આશા છે કે, જેમને એનો ઉપયોગ ન હોય તેઓ તે ફેંકી નહિ દેતાં અન્ય સજ્જનને આપશે.

૨-“મુસ્લીમ મહાત્માઓ”-આ પુસ્તક દિવાળી સુધી રૂ. ૧૧૦ને બદલે માત્ર રૂ. ૧) માં આપવાની જોડવણ રાખી છે. આ પુસ્તક વાંચનાર જે સજ્જનને એની મહત્તા સમજાઈ હોય, તે એને માટે ખીજાઓને પણ ખાસ લલામણુ કરશે એવી આશા છે.

૩-મહાભારત, યોગવાસિષ્ઠ, દેવી ભાગવત, તુલસીકૃત રામાયણ, શાંતિપર્વ, વાલ્મીકિ રામાયણ, ચિત્રાવલીઓ ઇતી કિંદાયત પણ ઉપલા નિમિત્તે લખાઈ છે.

૪-શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા-સરલાર્થ સહિત-આ પુસ્તકની સાતમી આવૃત્તિ સંશોધનપૂર્વક છપાવા માંડી છે; અને તે પહેલા શ્રાવણમાં ચારેક આનામાં બહાર પડી જશે.

૫-શુભસંગ્રહનો આ ત્રીજો ભાગ પ્રથમ મૂલ્ય મોકલીને મંગાવનારને દિવાળી સુધી પોસ્ટેજ માફ.

૬-હરકોઈ પુસ્તકની પેઠે આ પુસ્તક પણ પ્રથમ શુદ્ધિપત્ર મુજબ સુધારીનેજ વાંચવું જોઈએ.

૭-આ લેખસંગ્રહમાંના દરેકે દરેક વિચાર સાથે આ સંપાદકને સંમત સમજવાનો નથી.

૮-આ સેંકડો પડવાળી પત્રાવાળીમાં જે જે વાનીઓ સમાયલી છે, તેમાં જે કાંઈ હિતાવહતા હોય તેનો યશ તેને તૈયાર કરનારા સજ્જનોને અપાવો જોઈએ. અત્ર તરફથી તો તેમની તૈયાર કરેલી વિવિધ વાનીઓમાંથી યથામતિ બની તે તે પીરસવાતુંજ કામ બળવાયું છે. એમાંની કયી ચીજ કોને ઠીક અને કોને અઠીક લાગશે એનો આધાર દરેક જમનારની સ્થિતિ ઉપર પણ છે.

૯-પસંદગી કરાયા પછી તેનાં પ્રૂફ જોવાતું હજી પણ જોઈતા પ્રમાણમાં સંપાદકથી બનતું નથી; માટે આ સંગ્રહમાં જેમને પણ અગત્યની ભૂલચૂક જણાય, તે યોગ્ય સુધારણા સાથે લખી મોકલીને આ પછીના અંકમાં તે સુધારણા સૂચવવાની મુગમતા આપે એવી વિનંતિ છે.

૧૦-આ પ્રકારના શુભ સંગ્રહો માટે જે કોઈ સજ્જનો પોતાના લેખ આ સંસ્થાપર મોકલવા ઇચ્છે, તેમને વિનંતિ કે, અત્ર તરફથી એ પ્રકારે પહોંચી વળાય તેમ નથી; અને એ પણ વર્તમાન-પત્રો અને માસિકો વગેરેમાં છપાઈ ચુકેલા લેખોમાંથી પસંદગી કરવાતું એક ખાસ કારણ છે.

૧૧-વિવિધ ગ્રંથમાળાનાં બીજાં પુસ્તકો પણ જલદી નીકળશે.

સંવત ૧૯૮૩ના શરૂના ચાર અંકોતરીકે “મુસ્લીમ મહાત્માઓ” વાળું પુસ્તક ચાલુ ૧૯૮૪ના જેઠમાં રવાના થઈ ચૂક્યું છે. એ પછી ૧૯૭ થી ૧૯૯ સુધીના અંકોતરીકે આ ગ્રંથ પહેલા શ્રાવણમાં રવાના થશે. એ પછી એક પુસ્તક “છોટમની વાણી-ભાગ બીજો” બનતાં સુધી બીજા શ્રાવણમાં રવાના થશે અને તે પછીનું છેલ્લું પુસ્તક “ભારતના વીરપુરુષો” ભાદ્ર-પદ કે આસો માસમાં વી. પી. થી મોકલાઈ ૧૯૮૪ નું વાર્ષિક મૂલ્ય મંગાવી લેવાશે.

વંદે વિભુ વરમ્

(વંદે માતરમ્-એ લય.)

વંદે વિભુ વરમ્

સુખકરમ્, ભયહરમ્, પ્રિયકરમ્

અનુગ્રહ-વત્સલમ્,.....તારકમ્;

વંદે૦

અધમ-ઉદ્ધારણમ્ ભવભય-હારણમ્,

દુરિત-દલ-વિનાશનમ્....પ્રશાસનમ્;

વંદે૦

વિશ્વરક્ષકમ્, કાર્યદક્ષકમ્,

સુખદાયકમ્.....સ્થાયકમ્;

વંદે૦

અસુરશ્વલભાજનમ્, મક્ત-શિર-સાજનમ્,

અભયકર-રાજનમ્, શિશુ-દુઃખ-દાહનમ્;

વંદે૦

સુમધુર હાસ્યનમ્, સૂર્યસમ ભાસનમ્,

લલિત વિલાસનમ્ કમલામુખઆસ્યનમ્;

વંદે૦

ભાવાર્થ:-વરદાન આપવા યોગ્ય વિભુ ! આપને પુનઃ પુનઃ પ્રણામ ! ભક્તજનોના ઇષ્ટિત વરોને આપવાવાળા આપ એકજ વિભુ છો. ઇષ્ટિતાર્થને આપવાની સાચી સિદ્ધિ હે નાથ ! આપનામાં છે; તેથી અમે ફરી ફરીને આપને પ્રણામ-નમસ્કાર કરીએ છીએ.

પરમાત્મન ! તમેજ સંસારના જીવોને સુખ કરવાવાળા છો; લય હરવાવાળા છો અને પ્રિય કરવાવાળા છો. આપનું સ્મરણ અમે ધડી ધડીમાં વ્યવહારની જાળોમાં ગુંચાઈને નથી કરતા, ત્યારે પણ આપનો અનુગ્રહવત્સલ સ્વભાવ તેનો તેજ કાયમ રહે છે. ભક્તને આપ તારો છો.

હે અનાથના નાથ ! અધમોનો ઉદ્ધાર કરવો એ તો આપનો સ્વભાવજ છે. આ ભવલયને હરવાવાળા આપજ છો. અમારા દુરિતો-પાપકર્મોના દળો-દળલાને વિનાશ કરવાવાળા તથા પાપીઓને તેના પાપકર્મના બદલાની શિક્ષા આપવાવાળા આપજ છો. આપને અમે વંદન કરીએ છીએ.

વિશ્વના સાચા રક્ષક આપ છો. આપના કોપને પાત્ર થયેલ કોઈ પણ માનવ, દેવ કે રાક્ષસ એક ક્ષણભર પણ દુનિયામાં જીવી નજ શકે. હે નાથ ! આપ ખરેખરા કાર્યદક્ષ પણ છો. આ સમગ્ર વિશ્વની વ્યવસ્થા ચલાવો છો, પણ તેમાં જરાયે આપની કાર્યદક્ષતામાં ભૂલ કોઈને પણ જણાતી નથી. હે સુખદાયક નાથ ! અમને સહાય કરો, સહાય કરો; અમે આપને શરણુ છીએ.

જે અસુરો છે, લુચ્યા અને પાપીઓ છે તે સર્વને આપ ભાજન કરો છો. અર્થાત્ તેના બળને લાગી નાખો છો; અને જે આપના સાચા ભક્તો છે તેના શિર ઉપર સાજનરૂપે-છત્રરૂપે આપ વિરાજો છો. આપના જેવા અભયસ્વરૂપ પરમાત્મા અમારા શિર ઉપર રાજતા હોવાથી અમે જે આપના શિશુઓ-બાળકો છીએ, તેનાં દુઃખોથી આપ દાઝો એમાં કાંઈ નવાઈ નથી. ભક્તને જે દુઃખ પડે તે આપનેજ પડે છે, એમ આપ ગણો છો.

હે પરમાત્મન ! તમારું સુખ અમારા ધ્યાનકાળે અમારાપ્રતિ મધુર મધુર હસતું, સૂર્યના સમું પ્રકાશ આપતું, જીવનમાં અનેક લલિત વિલાસોને ભરતું અમે જોઈએ છીએ.

હે નાથ ! કમલા કહેતાં આપની વિભૂતિરૂપ લક્ષ્મી આપના એ મનહર મુખને વારંવાર આસ્પ કરે-જોયા કરે છે. એવો ભાવ આ હૃદયનો પણ સદૈવ રાખજો. હે વિભુ ! આપને પ્રણામ છે.

(“ વિશ્વજ્યોતિ”ના એક અંકમાંથી)

संतना साद

गुरु लोभी शिष्य लालची, दोनुं खेले दाव ।
दोनुं बूडे बापडे, चडे पथरकी नाव ॥
पूरा सदगुरु ना मिला, रहा अधूरा शिष्य ।
स्वांग जतिका पहेरके, घरघर मागे भीख ॥
तिमिर गया रवि देखते, कुबुध गइ गुरुज्ञान ।
संपत गइ अति लोभसें, भक्ति गइ अभिमान ॥
कामी क्रोधी लालची, तासों भक्ति न होय ।
भक्ति करे कोइ शूर नर, जात वरन कुल खोय ॥
जीन घर नौबत बाजती, होते छतीस राग ।
बो मंदिर खाली पडे, बैठन लागे काग ॥
एक दिन ऐसा आयगा, सबतें पडे बिछोह ।
राजा रानी छत्रपति, क्यों सावध नहीं होत ॥
कबीर मंदिर लाखका, जडीया हीरा लाल ।
दिवस चार का देखना, बिखर जायगा काल ॥
कबीर शरी सांकडी, चंचल मनुवा चोर ।
गुन गावे लैलीन होय, मनमें है कछु ओर ॥
संगत भइ तो क्या भया, हिरदा भया कठोर ।
नव नेजा पानी चढे, पथर न भीजे कोर ॥

भारतके आधुनिक समर्थ जीव*

समर्थ लोग आज भारतके, सच्चे वही कहाते हैं ।

देश जाति गौरव निजका तज, परको जो अपनाते हैं ॥
रीति नीति निज भाषा छोड़ी, वेष पराय बनाते हैं ।

सुन अपनेको 'भारतवासी' अतिशय वे सकुचाते हैं ॥
घृणा द्वेष थू छी छी कर, निज भाईको ठुकराते हैं ।

गौरप्रभू को लखकर मानो, इष्टदेव मिल जाते हैं ॥
नख सिख धारे वस्त्र पश्चिमी, खदर सुन कुठ जाते हैं ।

देश जातिकी सेवा-पथसे, शुभ विचार मुड जाते हैं ॥
हिन्दू हिन्दी वेद शास्त्र सुन, क्रोधानल वर्षाते हैं ।

नास्तिक भाव भरी गप-गीता, सुनकर अति हर्षाते हैं ॥
राम कृष्ण शिव शिवा नाम सुन, अचरजमय अठलाते हैं ।

लॉर्ड देव मिस देवीके ये, परम भक्त कहलाते हैं ॥
सर्व भावसे परको ये, भारतवासी अनुसरते हैं ।

पुच्छविषाणहीन पशु ऐसे, प्रायः इहां विचरते हैं ॥

* "विश्वमित्र" ना एक अंकमां लेखक:-श्री. शंकरलाल शर्मा 'विशारद'

શ્રીયોગવાસિષ્ઠ-મહારામાયણ

બે મોટા ભાગમાં—પૃષ્ઠ ૨૦૦૦

પાકાં પૂઠાં સાથે મૂલ્ય રૂ. ૧૦, તરતમાં ૮)

વેદાંતપ્રેમીઓ માટે આ ગ્રંથની ઉપકારકતા અતુલ્ય છે. સ્વામી રામકૃષ્ણ તો આ ગ્રંથ-માટે ખાસ ભાર દઈને લલામણુ કર્યા કરતા. મહર્ષિ વસિષ્ઠજીએ ખુદ આ ગ્રંથમાંજ તેની ઉપકારકતા વર્ણવી છે કે:—“આ સંહિતા પોતાની મેળેજ અભ્યાસ કરીને જાણી હોય અથવા ખીજા કોઈના મુખથી સાંભળી હોય તો ગંગાજીની પેઠે તુરંતજ સધળાંતાપોની શાંતિ કરીને પરમસુખ આપે છે. જેમ રજ્જુ(દોરડી)નું અવલોકન કરવાથી તેમાં થયેલી સર્પની ભ્રાંતિ ટળી જાય છે, તેમ આ સં-હિતાના અવલોકનથી સંસારનાં દુઃખો ટળી જાય છે.”

“જેમ શરદ્ઋતુ પ્રાપ્ત થતાં દિશાઓનું મલિનપણું ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછું થવા લાગે છે; તેમ આ ગ્રંથનો વિચાર પ્રાપ્ત થતાં બુદ્ધિના લોભ તથા મોહ આદિ દોષો ધીરે ધીરે સારી પેઠે ઓછા થવા લાગે છે. સધળા કલ્પનાઓ શાંત થતાં ધીરે ધીરે પરિપાકને પામેલું, આ ગ્રંથને વિચારનારનું જીવનમુક્તપણું એવું થાય છે કે જેનું વર્ણન કરી શકાતું નથી. સધળા રીતે શીતલતાવાળા, શુદ્ધ અને ઉત્તમ પ્રકાશ આપનારી એ પુરુષની બુદ્ધિ શરદ્ઋતુની ચાંદનીની પેઠે અત્યંત ખીલી નીકળે છે.”

“આ ગ્રંથ સાંભળવામાં આવે, વિચાર કરવામાં આવે અને સમજવામાં આવે તો માણસ-ને મોક્ષની પ્રાપ્તિમાં તપની, ધ્યાનની કે જપ આદિની કંઈ પણ અપેક્ષા રહેતી નથી. આ શાસ્ત્રના દૃઢ અભ્યાસથી અને વારંવાર અવલોકનથી ચિત્તના સંસ્કારપૂર્વક અપૂર્વ પાંડિત્ય થાય છે.”

શ્રીમદ્ ભગવતી ભાગવત

વેદધર્મસલાવાળું ઉત્તમ ભાષાંતર

આમાં આવડા મોટા અક્ષરમાં, મોટાં પૃષ્ઠ ૯૦૦, છતાં માત્ર રૂ. ૪૥૫ તરતમાં ૪)

‘વેદધર્મસલા’ જેવી કાળજીથી પસંદગી કરનારી સંસ્થાએ આ ગ્રંથનું ભાષાંતર કરાવીને પ્રથમ છપાવ્યો હતો; અને અનેક સન્નજનો તથા વિદ્વાનો આ ગ્રંથને વિષ્ણુભાગવત કરતાં ચઢિ-યાતો માને છે. મહાન સંસ્કૃત દીકાકાર નીલકંઠે તો કહે છે કે, ૧૮ મહાપુરાણોમાંનું જે ભાગ-વત તે તો આજ ભાગવત છે.

આ પુરાણના વાચનથી શોધકવૃત્તિવાળા વિદ્વાનોને જગતના અતિપ્રાચીન ઇતિહાસસંબંધી વિચારણીય સામગ્રી મળી શકે તેમ છે; ભક્ત અને જિજ્ઞાસુ જનોને આમાં ઠેકાણે ઠેકાણે વેદ અને ઉપનિષદના ગૂઢ આધ્યાત્મિક ઉપદેશો સરળ રૂપમાં ગોઠવાયેલા જણાશે; સર્વ સન્નજનોને એમાંથી નીતિ, ધર્મ, સદાચાર ઇતિ ઉત્તમ વિષયોથી ભરપૂર પુષ્કળ સુબોધક કથાઓનો લાભ મળી શકશે; અને સ્ત્રીવર્ગ માટે મહાન સતીઓનાં બોધદાયક તથા અસરકારક આખ્યાનો પણ આવેલાં જણાશે.

સસ્તું સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય } ભદ્રપાસે—અમદાવાદ.
કાલ્યાણદેવી—મુંબઈ.

અનુક્રમણિકા

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	પ્રકીર્ણ વિષયો	
૧	શુદ્ધિમાન સજ્જનોને ખાસ તક ...	૩
૨	સારામાઠા પ્રસંગે જ્ઞાન-ભેટ-લહાણી	૪
૩	અગત્યની સૂચનાઓ ...	૫
૪	વંદે વિભુ વરમ ...	૬
૫	સંતના સાદ ...	૭
૬	ભારત કે આધુનિક સમર્થ જીવ ...	૮
૭	અનુક્રમણિકા ...	૧૦
૮	શુદ્ધિપત્ર ...	૧૬
	પુસ્તકના વિષયો	
૧	પ્રાર્થનાનું સામર્થ્ય ...	૧
૨	પધારો મૈયા કમલા ! ...	૩
૩	ચેતજો ! ...	૪
૪	મહાલક્ષ્મી મીરાંબાઈ ...	૫
૫	એક કુતરાની વફાદારી અને ...	
	વણુજરાનો પશ્ચાત્તાપ ...	૧૬
૬	હિંદુઓને હાકલ ...	૧૭
૭	નિર્મોલ્ય હિંદુઓનો મોક્ષદાયક મહામંત્ર	૧૯
૮	એક નમુનેદાર ગામડું ...	૨૦
૯	હીરાસ્તનોથી પણ વધારે કિંમતી ...	
	આદેશ ...	૨૧
૧૦	“દીપમાલિકે !” (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૨
૧૧	લગવાન શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશ ...	૨૩
૧૨	મહાન પેગંબર જરથોસ્તનો સંદેશ ...	૨૪
૧૩	દિલ્હીનાં મંદિરોમાં અંત્યજ ...	
	લાઇઓને દાખલ કરે છે. ...	૨૪
૧૪	લગવાન શુદ્ધનો સંદેશ ...	૨૫
૧૫	જંદગીસુધી નિર્ધન વ્રત પાળનાર ...	
	ચીનનો એક મહાપુરુષ ...	૨૬
૧૬	એક મહાન જાપાનીસની જીવનરેખા	૨૯
	૧ તેનો જન્મ ...	૨૯
	૨ “તમે રાજનામું આપો” ...	૨૯
	૩ હિંદી વિશ્વવવાદીઓ ...	૩૦
	૪ વીરત્વની વાત ...	૩૧
૧૭	સંદેશનો સંદેશો (કાવ્ય) ...	૩૧
૧૮	વિષમ જ્વર ઉપર એક સર્વો- ...	
	ખ્યાળી ઉકાળો ...	૩૨
૧૯	ટોપીવાળાને શીદ મોકલ્યો ! (લોકગીત)	૩૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૨૦	નેતાઓ કે સંદેશ ...	૩૩
૨૧	મિસરનો તારણહાર-અધલુલ પાશ્વ	૩૫
	૧ અધલુલની કારકીર્દિ ...	૩૫
	૨ યુરોપની યાદવાસ્થળી ...	૩૫
	૩ અધલુલને દેશવટો ...	૩૬
	૪ બીજી વાર દેશનિકાલ ...	૩૭
	૫ અધલુલની મુત્સદ્દીગીરી ...	૩૮
	૬ મિસરનો તારણહાર ...	૩૯
	૭ મિસરનું ભાવિ ...	૩૯
૨૨	ઈસાઈ બનાને કા અનુપમ સાધન (હિંદી)	૪૦
૨૩	ભૂખ અને ભોજનવિષે ખાસ સૂચના	૪૧
૨૪	હિંદી માતાઓને ખાસ શીખવા ...	
	જેવી બાળતો ...	૪૨
૨૫	ગળાંની ટોનસીલ કઢાવવાથી ...	
	થતા લાભો ...	૪૨
૨૬	ઈટાલીનો એક મહાવીર-મુસોલોની	૪૩
	૧ લુહારની કાઢમાંથી સરમુખત્યારીના	
	સિંહાસને ! ...	૪૩
	૨ જન્મ-કુટુંબ-સંસ્કાર ...	૪૩
	૩ શિક્ષણ ...	૪૩
	૪ મોંઘી પડેલી કીર્તિ ...	૪૪
	૫ જીવનસંગ્રામની વાટે ...	૪૪
	૬ વિશ્વવવાદનો અભિનય ...	૪૫
	૭ સશસ્ત્ર સત્યાગ્રહ ...	૪૫
	૮ બળવાના પ્રચારનો આરોપ ...	૪૬
	૯ યુરોપીય યુદ્ધમાં ઈટાલી ...	૪૬
	૧૦ ગંભીર અકસ્માત ...	૪૭
	૧૧ ધરમાં હોળી ...	૪૮
	૧૨ ક્યુમનો કબજો ...	૪૮
	૧૩ વિજય ...	૪૮
	૧૪ ઈટાલીનો ખરો રાજા ...	૪૯
	૧૫ ફેસિસ્ટ કાર્યક્રમ ...	૪૯
	૧૬ કેવળ પ્રવૃત્તિમય જીવન ...	૫૦
૨૭	સાધુ અને નિંદાખોરવિષે સમજૂતી ...	૫૦
૨૮	પ્રભુને આંગણે અથવા પ્રભુ પાસે ...	
	જવાના માર્ગ ...	૫૧
	૧ લો માર્ગ-અવલુલક્ષિ ...	૫૧
	૨ જો માર્ગ-કીર્તનલક્ષિ ...	૫૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૩	જો માર્ગ-સ્મરણભક્તિ ...	૫૨
૪	થો માર્ગ-પાદસેવનભક્તિ ...	૫૩
૫	મો માર્ગ-અર્ચનભક્તિ ...	૫૪
૬	હો માર્ગ-વંદનભક્તિ ...	૫૫
૭	મો માર્ગ-દાસ્યભક્તિ ...	૫૫
૮	મો માર્ગ-સખ્યભક્તિ ...	૫૬
૯	મો માર્ગ-આત્મનિવેદન-ભક્તિ...	૫૬
૨૯	બાળકોપર સૂરજનાં કિરણોની અસર	૫૭
૩૦	મહાન દેશભક્ત જોન હેનરિય પેસ્ટોલોચી ...	૫૮
૩૧	ચીનનું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ ...	૬૧
૧	ચીનનો તારણહાર ...	૬૧
૨	સ્વ. ડૉ. સુન યાટ સેનની બાહ્યાવસ્થા ...	૬૨
૩	કેન્ટનનું કાવતું ...	૬૨
૪	કેદ ...	૬૩
૫	બળવાનો પ્રચાર ...	૬૩
૬	જૉમ્મ પુટચો ...	૬૪
૭	બળવો ...	૬૪
૮	પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના ...	૬૫
૯	રાજગાદીનો ત્યાગ ...	૬૫
૧૦	અંગ્રેજોનો પગપેસારો ...	૬૫
૧૧	કોલકારોની જંગીરો ...	૬૬
૧૨	સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ ...	૬૬
૧૩	છઠ્ઠાંકના મિથ્યા પ્રલાપો ...	૬૭
૧૪	વિદ્વે ...	૬૮
૧૫	પ્રગતિને પથે ...	૬૮
૩૨	ધાર્મિક ધેવજી ...	૬૯
૩૩	ભારતીય સમાજશાસ્ત્રની આધારશિલા	૭૦
૩૪	સંધ્યોપાસના અને તેનો અહાલિદા સાથે સંબંધ ...	૭૩
૩૫	વિજયા-દશમીની વિશેષતા શું છે ?	૭૬
૩૬	વિજયે ! (હિંદી-કાવ્ય) ...	૭૭
૩૭	દશરા અથવા દશહરા એટલે ?	૭૭
૩૮	હા ! મૈયા ચંડિકે ! ...	૭૯
૩૯	શ્રી શક્તિ-પૂજા ...	૭૯
૪૦	દેવીરૂપે શક્તિ-પૂજન ...	૮૦
૪૧	નમસ્તે નમસ્તે નમસ્તે ભવાનિ ...	૮૨
૪૨	પ્રાચીન હિંદની આમ્બરચના ...	૮૩
૪૩	વિદ્યાર્થીને લાયક ધર્મ ...	૮૪
૧	લો માર્ગ સલ છે ...	૮૬

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૨	જો માર્ગ દયા છે. ...	૮૬
૩	જો માર્ગ તપ છે. ...	૮૭
૪	થો માર્ગ શૌચ છે. ...	૮૭
૪૪	બંગાલ કી વિધવાઓ (હિંદી) ...	૮૭
૪૫	દુઃખિયો કી દિવાલી ,, ...	૯૧
૪૬	ધરનામ ઓર ગોરક્ષા ,, ...	૯૩
૧	પૈગમ્બર મુહમ્મદ સાહબ ... (સં. આ. સં.) કી જીવદયા	૯૩
૨	કુર્બાની કા અર્થ ...	૯૪
૩	મુસલમાન બાદશાહો કી ગોરક્ષા	૯૪
૪	આબ-કલ કે મુસલમાન શાસક	૯૫
૫	ભારત કે નવાબ ...	૯૬
૬	મુસલમાન નેતાઓ કે વિચાર	૯૬
૪૭	ભારતીય યુવકો ! આગે બટો. (હિંદી)	૯૭
૪૮	“ઉદ્બોધન” (કાવ્ય) ...	૯૭
૪૯	વાચનનો ઉત્તમ લાભ કેવી રીતે લઈ શકાય ? ...	૯૮
૫૦	આત્મશુદ્ધિ કા સરળ માર્ગ (હિંદી)	૧૦૦
૧	અધર્મ કે દશ લક્ષણ ...	૧૦૧
૨	દશ પ્રકાર કે ધર્મ ...	૧૦૨
૫૧	રામાવતાર કે કારણ ઓર કાર્ય (હિંદી)	૧૦૨
૫૨	સમઢિયાળા-ઓઢાના એક ...	૧૦૩
૫૩	દેવતુલ્ય દરબાર ...	૧૦૩
૫૪	હિંદુ વિધવાઓનો આર્તનાદ ...	૧૦૩
૧	સમાજના નેતાઓ કાન ઉઘાડો	૧૦૩
૨	બાળવિધવાઓની દુર્દશા	૧૦૪
૩	શાસ્ત્રોનો દુરુપયોગ ...	૧૦૪
૪	પ્રાચીન પૂરાવા ...	૧૦૪
૫૪	ધાર્મિક હિંદુઓનું હાલનું ...	૧૦૫
મંતવ્ય અને કર્તવ્ય ...	૧૦૫	
૧	ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાનાં કારણો	૧૦૫
૨	સદરહુ ઉપેક્ષાથી થયેલો પ્રથમ અનર્થ-સંસ્કૃતિની શિથિલતા છે.	૧૦૬
૩	અનર્થોના બીજા પ્રકાર ...	૧૦૬
૪	ઉપર જણાવેલા બે પ્રકારના ...	૧૦૬
અનર્થોનો કારણ-કાર્ય-ભાવ ...	૧૦૬	
૫	અનર્થોને માટે આગેવાનો ...	૧૦૭
જવાબદાર છે-જુના આગેવાનો	૧૦૭	
૬	નવા આગેવાનો ...	૧૦૭
૭	નવા આગેવાનોની આગેવાનીનું ફળ	૧૦૮
૮	થોડાંક-ઉદાહરણો ...	૧૦૯

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૯	ઉપાયો	૧૧૧
૫૫	શિક્ષણનો આદર્શ	૧૧૧
૫૬	હિંદના અંધો અને સંગીતનું શિક્ષણ	૧૧૩
૫૭	મોટા લાડુલટ્ટ કોણ છે ?	૧૧૬
	૧ લાડુલટ્ટો ભલા પણ હાઉદાસો નહિ! ૧૧૬	
૫૮	સોવીએટ રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર	૧૧૭
	૧ બાળકોનું શિક્ષણ	૧૧૭
	૨ પ્રાથમિક શિક્ષણ	૧૧૮
	૩ ઉદ્યોગશાળાઓ	૧૧૯
	૪ ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓ	૧૧૯
	૫ કૉલેજ	૧૨૦
	૬ વિશ્વવિદ્યાલય	૧૨૦
	૭ ઇન્સ્ટીટ્યુટ્સ	૧૨૦
૫૯	ચીનનો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન	૧૨૧
	૧ કૉન્ફુટ્સુ અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન	૧૨૧
	૨ કૉન્ફુટ્સુની ધોડપસૂત્રી	૧૨૭
	૩ કૉન્ફુટ્સુની અષ્ટસૂત્રી	૧૨૮
	૪ સુવર્ણવચન	૧૨૮
	૫ શાસનતત્ત્વો	૧૨૯
	૬ શિષ્યસમુદાય	૧૨૯
	૭ વાચકોને	૧૨૯
૬૦	સામુદાયિક જીવનમાં સ્વચ્છતાના...	
	વિધિનિષેધો	૧૩૦
૬૧	મોતીનું ભણતર	૧૩૨
૬૨	હીરાની મોટાઈ	૧૩૩
૬૩	સ્વીડનનું રાષ્ટ્રવિધાન	૧૩૪
૬૪	અમેરિકામાં પણ કામદારોનીજ ...	
	કુરબાની !!	૧૩૭
૬૫	શાળામાં ધર્મશિક્ષણ	૧૪૧
૬૬	કવિતાશિક્ષણ	૧૪૫
૬૭	નિવૃત્તશિક્ષણ	૧૫૦
૬૮	કન્યાવિક્ષય	૧૫૫
૬૯	જગતજનની હિંદમાતા	૧૫૭
૭૦	આ સાઈ કે તે ?	૧૫૮
૭૧	સોવીએટ રશીયા	૧૬૧
	૧ રશીયન સાહિત્યમાં અદ્ભુત પ્રગતિ	૧૬૧
	૨ રશીયામાં સંસ્કૃત	૧૬૧
૭૨	શહેરી જીવનની બ્રષ્ટતા અને ...	
	ગ્રામ્યજીવનની શ્રેષ્ઠતા (કાવ્ય)	૧૬૨
૭૩	આજ અને કાલ	૧૬૩
૭૪	દેશનો સાચો દોરવનાર-તારણહાર	

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	કેવો હોય ?	૧૬૪
	૧ લૌકિક કીર્તિ કે અધિકાર ...	
	સાચા પ્રભુપ્રેમીને ખપે નહિ. ૧૬૪	
૭૫	કેટલાક ભેખધારીઓમાં ચાલતો	
	પિશાચોનો પંથ	૧૬૬
	૧ પાટપૂજા અને શંખાઢાળ	૧૬૬
	૨ વિધવાની આત્મકથા	૧૬૭
	૩ નિર્લજ્જ વ્યભિચાર	૧૬૮
૭૬	‘એ કાંઈ સાચો માર્ગ નથી’	૧૬૯
૭૭	ગામડાનાં દુઃખદાયક દર્યો	૧૭૧
	૧ પ્રાસ્તાવિક	૧૭૧
	૨ ગામડે જતાં રસ્તામાં	૧૭૧
૭૮	સુલેહરક્ષક પોલીસમેનો અને ...	
	સ્વયંસેવકો કેવા જોઈએ !	૧૭૨
૭૯	ગાંડિવ	૧૭૪
૮૦	આપણે ગુમાવેલા અગત્યના ખજાના ૧૭૫	
૮૧	કરબજાના એક મહાન ધર્મવીર ...	
	હઝરત ઇમામહુસેન	૧૭૭
	૧ બાદશાહ યઝીદની સીતમંગાર	
	સસ્તનત કેમ ઉખડી ગઈ ?	૧૭૭
	૨ સત્યના પૂજારીઓ	૧૭૭
	૩ સીતમંગાર સસ્તનત	૧૭૮
	૪ સત્યમાટે શહાદત	૧૭૮
	૫ બેવકાઈ	૧૭૯
	૬ રણમેદાન ઉપર	૧૭૯
	૭ ૭૨૦૦૦ સામે ૭૨ !	૧૭૯
	૮ ધર્મજંગમાં આહુતિ	૧૮૦
	૯ મહામોહું બલિદાન	૧૮૦
૮૨	દેવી શવરી (હિંદી)	૧૮૧
૮૩	મોહલ્લેલર કા ચચા જરા કાન	
	ખોલકર પઢીએ ! (હિંદી)	૧૮૨
૮૪	કાયર ભારતવાસી !	૧૮૪
૮૫	નવદ્વીપ-યાત્રા	૧૮૫
	૧ પ્રાકૃતિક સ્થિતિ	૧૮૫
	૨ વિધવાઓ, કી દુર્દશા	૧૮૬
	૩ અન્ય સાર્વજનિક સંસ્થાએ	૧૮૭
	૪ વિવિધ ચર્ચા	૧૮૮
૮૬	પ્રાચીન શિક્ષાપ્રણાલી (હિંદી)	૧૮૮
૮૭	નાલંદા કા વિશ્વવિદ્યાલય	૨૦૦
૮૮	પરવલ કી ખેતી	૨૦૩
૮૯	મહિલા ઉદ્યોગશાલા	૨૦૫

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૯૦	ભગવાન બુદ્ધના થોડાક સદુપદેશ...	૨૦૭
૧	ધર્મનું જ્ઞાન અને પાલન, એજ એજ યજ્ઞ છે. ...	૨૦૭
૨	સહનશીલતા વિષે ઉપદેશ ...	૨૦૮
૯૧	શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં ! (હિંદી-કાવ્ય)	૨૦૯
૯૨	યુજન સેન્ડો... ..	૨૧૦
૧	ભીમસેન અને હકચુલિસ ...	૨૧૦
૨	સેન્ડોએ શરીર કેમ ખીલવ્યું ?	૨૧૦
૩	સેમ્સનની સામે	૨૧૦
૪	યુજન સેન્ડોનો દિગ્વિજય ...	૨૧૧
૫	હકચુલિસની પદવી	૨૧૧
૬	અમેરિકામાં	૨૧૧
૭	સિંહ સાથે લડાઈ	૨૧૧
૮	રાષ્ટ્રવીર	૨૧૨
૯	અને હિંદ !	૨૧૨
૯૩	સાચો મહાપુરુષ કેવો હોય ? (હિંદી)	૨૧૩
૧	સંઘશક્તિ કેવી રીતે ખીલે ? ...	૨૧૩
૯૪	સહગત સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી કી અતીત સ્મૃતિયોં. (હિંદી)	૨૧૪
૯૫	આ જગતમાં આપણે ક્યાં છીએ ?	૨૨૩
૯૬	બેંગલોર અનાથાશ્રમ	૨૨૫
૯૭	દુઃખિયા કે આંસુ (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૨૬
૯૮	એક દેશભક્તનું સ્વરાજ્યસ્વપ્ન (હિંદી)	૨૨૭
૯૯	વડોદરામાં આર્યકુમાર આશ્રમની શુરી પ્રવૃત્તિ	૨૨૯
૧	વિધવાઓનો વિસામો	૨૨૯
૨	વિદ્યાર્થીઓની તાલીમ	૨૨૯
૧૦૦	સન્નારીનાં સાચાં ભૂષણ (કાવ્ય)...	૨૩૦
૧૦૧	દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું પ્રખ્યાત જૈનતીર્થ-શ્રમણ બેળગુળ	૨૩૧
૧૦૨	લિખારી (હિંદી-કાવ્ય)	૨૩૨
૧૦૩	શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ-શિવપુરી	૨૩૩
૧	એક આદર્શ જૈન સંસ્થા	૨૩૩
૧૦૪	વિધવાવિવાહ વિષે શાસ્ત્રોના પૂરાવા	૨૩૬
૧	ધર્મીયાર્યોના વિરોધનાં કારણો	૨૩૬
૧૦૫	સેવાધર્મનો સંન્યાસી	૨૩૭
૧૦૬	શાહી સીતમોની સામે ઝુઝનાર	૨૪૧
૧	હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલે ...આપેલી આહુતિ... ..	૨૪૧
૧૦૭	ગીતાજયંતિ-દિવસ	૨૪૪
૧૦૮	હોલી અને ઉસપરંહમારાં કર્તવ્ય (હિંદી)	૨૪૭

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૦૯	નવયુવકોં કો આહવાન (હિંદી) ...	૨૪૯
૧૧૦	મોં કમલે ! (હિંદી)	૨૫૨
૧૧૧	રક્ષાબંધન (હિંદી-કાવ્ય)	૨૫૪
૧૧૨	હોલિકાનો સંદેશ	૨૫૫
૧૧૩	સિપાઇગીરીનો સાદ	૨૫૫
૧૧૪	એક આધુનિક મહાન સમાલોચક કી સમાલોચના (હિંદી)	૨૫૭
૧૧૫	ગરીબનું અર્થશાસ્ત્ર	૨૫૯
૧૧૬	ક્ષીરસાગર મેં લક્ષ્મીજી સે ભેંટ (હિંદી)	૨૬૦
૧૧૭	વર્તમાન યુગ અને ભારત કે નવયુવક,,	૨૬૩
૧૧૮	અમીર અમાનુલ્લાખાં અફઘાનિસ્તાન કે લિયે ક્યા કરતે હૈં ? (હિંદી) ...	૨૬૬
૧	બાદશાહ કા સ્વભાવ	૨૬૬
૨	અમીર કી યોગ્યતા	૨૬૬
૩	બજેટ કી તૈયારી	૨૬૬
૪	દેખલાલ... ..	૨૬૭
૫	અમીર કે ભાષણ	૨૬૭
૬	સ્વદેશી સે પ્રેમ... ..	૨૬૭
૭	અંગ્રેજ સલાહકાર કા અભાવ	૨૬૭
૧૧૯	કહાં ગયી વહ હિંદુઆની ? (હિંદી-કાવ્ય)	૨૬૮
૧૨૦	છાત્રોના ધર્મ... ..	૨૬૯
૧૨૧	શ્રીએકનાથ મહારાજ કા હુંક પરિચય	૨૭૦
૧	હસ સમય કી સમાજ-સ્થિતિ	૨૭૦
૨	જન્મ, બાલપન અને શિક્ષા...	૨૭૦
૩	મુમુક્ષા અને ગુરુ કી ખોજ...	૨૭૧
૪	ગુરુ કા પરિચય અને દર્શન	૨૭૨
૫	ગુરુ-સેવા	૨૭૨
૬	મંત્રોપદેશ કા પ્રસંગ... ..	૨૭૩
૭	સંતસમાગમ અને ગુરુ કે યહાં સે બિદા	૨૭૪
૮	ગૃહાગમન અને પિતામહ સે ભેંટ	૨૭૫
૯	વિવાહ અને ગૃહસ્થાશ્રમ	૨૭૬
૧૦	શ્રીએકનાથજી કા સાધુત્વ	૨૭૬
૧૧	અલૌકિક ચમત્કાર... ..	૨૭૭
૧૨	વક્તૃત્વ અને ગ્રંથ-રચના	૨૭૯
૧૩	જલ-સમાધિ	૨૮૦
૧૪	એકનાથજી કી હિંદી-રચના...	૨૮૦
૧૨૨	જલ સે જો ગાઓ રાજ રામગુણ ગામ્હે ! (હિંદી-કાવ્ય)	૨૮૧
૧૨૩	વિચિત્ર પરિવર્તન (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૮૧
૧૨૪	શક્તિ-સ્તોત્ર (હિંદી-કાવ્ય)...	૨૮૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૬	ઉપાયો	૧૧૧
૫૫	શિક્ષણનો આદર્શ	૧૧૧
૫૬	હિંદના અંધો અને સંગીતનું શિક્ષણ	૧૧૩
૫૭	મોટા લાકુભટ્ટ કોણ છે ?	૧૧૬
	૧ લાકુભટ્ટો ભલા પણ હાઉદાસો નહિ!	૧૧૬
૫૮	સોવીએટ રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર	૧૧૭
	૧ બાળકોનું શિક્ષણ	૧૧૭
	૨ પ્રાથમિક શિક્ષણ	૧૧૮
	૩ ઉદ્યોગશાળાઓ	૧૧૯
	૪ ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓ	૧૧૯
	૫ કૉલેજ	૧૨૦
	૬ વિશ્વવિદ્યાલય	૧૨૦
	૭ ઇન્સ્ટીટ્યુટ્સ	૧૨૦
૫૯	ચીનનો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન	૧૨૧
	૧ કૉન્ફુસિયુસ અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન	૧૨૧
	૨ કૉન્ફુસિયુની ધોડપસૂત્રી	૧૨૭
	૩ કૉન્ફુસિયુની અષ્ટસૂત્રી	૧૨૮
	૪ સુવર્ણવચન	૧૨૮
	૫ શાસનતત્ત્વો	૧૨૯
	૬ શિષ્યસમુદાય	૧૨૯
	૭ વાચકોને	૧૨૯
૬૦	સામુદાયિક જીવનમાં સ્વચ્છતાના ...	
	વિધિનિષેધો	૧૩૦
૬૧	મોતીનું ભણતર	૧૩૨
૬૨	હીરાની મોટાઈ	૧૩૩
૬૩	સ્વીડનનું રાષ્ટ્રવિધાન	૧૩૪
૬૪	અમેરિકામાં પણ કામદારોનીજ ...	
	કુરબાની !!	૧૩૭
૬૫	શાળામાં ધર્મશિક્ષણ	૧૪૧
૬૬	કવિતાશિક્ષણ	૧૪૫
૬૭	નિવૃત્તશિક્ષણ	૧૫૦
૬૮	કન્યાવિક્રય	૧૫૫
૬૯	જગતજનની હિંદમાતા	૧૫૭
૭૦	આ સાફ કે તે ?	૧૫૮
૭૧	સોવીએટ રશીયા	૧૬૧
	૧ રશીયન સાહિત્યમાં અદ્ભુત પ્રગતિ	૧૬૧
	૨ રશીયામાં સંસ્કૃત	૧૬૧
૭૨	શહેરી જીવનની બ્રજતા અને ...	
	ગ્રામ્યજીવનની શ્રેષ્ઠતા (કાવ્ય)	૧૬૨
૭૩	આજ અને કાલ	૧૬૩
૭૪	દેશનો સાચો દોરવનાર-તારણહાર	

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
	કેવો હોય ?	૧૬૪
	૧ લૌકિક કીર્તિ કે અધિકાર ...	
	સાચા પ્રભુપ્રેમીને ખરે નહિ. ૧૬૪	
૭૫	કેટલાક લેખધારીઓમાં ચાલતો	
	પિશાચોનો પંથ	૧૬૬
	૧ પાટપૂજા અને શંખાદાળ	૧૬૬
	૨ વિધવાની આત્મકથા	૧૬૭
	૩ નિર્લજ્જ વ્યભિચાર	૧૬૮
૭૬	‘એ કાંઈ સાચો માર્ગ નથી!’	૧૬૯
૭૭	ગામડાનાં દુઃખદાયક દૃશ્યો	૧૭૧
	૧ પ્રાસ્તાવિક	૧૭૧
	૨ ગામડે જતાં રસ્તામાં	૧૭૧
૭૮	સુલેહરક્ષક પોલીસમેનો અને ...	
	સ્વયંસેવકો કેવા જોઈએ !	૧૭૨
૭૯	ગાંડિવ	૧૭૪
૮૦	આપણે ગુમાવેલા અગત્યના ખજાનો	૧૭૫
૮૧	કરબલાના એક મહાન ધર્મવીર ...	
	હઝરત ઇમામહુસેન	૧૭૭
	૧ બાદશાહ યઝ્દીદની સીતમગાર ...	
	સલ્તનત કેમ ઉખરી ગઈ ?	૧૭૭
	૨ સત્યના પૂજારીઓ	૧૭૭
	૩ સીતમગાર સલ્તનત	૧૭૮
	૪ સત્યમાટે શહાદત	૧૭૮
	૫ એવફાઈ	૧૭૯
	૬ રણમેદાન ઉપર	૧૭૯
	૭ ૭૨૦૦૦ સામે ૭૨ !	૧૭૯
	૮ ધર્મજંગમાં આહુતિ	૧૮૦
	૯ મહામોહું બલિદાન	૧૮૦
૮૨	દેવી શવરી (હિંદી)	૧૮૧
૮૩	મોહલ્લેભર કા ચચા જરા કાન ...	
	ખોલકર પઢીએ ! (હિંદી)	૧૮૨
૮૪	કાયર ભારતવાસી !	૧૮૪
૮૫	નવદ્વીપ-યાત્રા	૧૮૫
	૧ પ્રાકૃતિક સ્થિતિ	૧૮૫
	૨ વિધવાઓ, કી દુર્દશા	૧૮૬
	૩ અન્ય સાર્વજનિક સંસ્થાઓ	૧૮૭
	૪ વિવિધ ચર્ચા	૧૮૮
૮૬	પ્રાચીન શિક્ષાપ્રણાલી (હિંદી)	૧૮૮
૮૭	નાલંદા કા વિશ્વવિદ્યાલય	૨૦૦
૮૮	પરવલ કી ખેતી	૨૦૩
૮૯	મહિલા ઉદ્યોગશાલા	૨૦૫

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૯૦	ભગવાન બુદ્ધના થોડાક સદુપદેશ...	૨૦૭
૧	ધર્મનું જ્ઞાન અને પાલન, એજ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ છે. ...	૨૦૭
૨	સહનશીલતા વિષે ઉપદેશ ...	૨૦૮
૯૧	શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં ! (હિંદી-કાવ્ય)	૨૦૯
૯૨	યુજન સેન્ડો ...	૨૧૦
૧	ભીમસેન અને હર્ક્યુલિસ ...	૨૧૦
૨	સેન્ડોએ શરીર કેમ ખીણવ્યું ?	૨૧૦
૩	સેમ્સનની સામે ...	૨૧૦
૪	યુજન સેન્ડોનો દિગ્વિજય ...	૨૧૧
૫	હર્ક્યુલિસની પદવી ...	૨૧૧
૬	અમેરિકામાં ...	૨૧૧
૭	સિંહ સાથે લડાઈ ...	૨૧૧
૮	રાષ્ટ્રવીર ...	૨૧૨
૯	અને હિંદ ! ...	૨૧૨
૯૩	સાચો મહાપુરુષ કેવો હોય ? (હિંદી)	૨૧૩
૧	સંઘશક્તિ કેવી રીતે ખીણે ? ...	૨૧૩
૯૪	સહગત સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી કી અતીત સ્મૃતિયોં (હિંદી) ...	૨૧૪
૯૫	આ જગતમાં આપણે ક્યાં છીએ ?	૨૨૩
૯૬	બેંગલોર અનાથાશ્રમ...	૨૨૫
૯૭	દુઃખિયા કે આંસુ (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૨૬
૯૮	એક દેશભક્તનું સ્વરાજ્યસ્વપ્ન (હિંદી)	૨૨૭
૯૯	વડોદરામાં આર્યકુમાર આશ્રમની શરી પ્રવૃત્તિ ...	૨૨૯
૧	વિધવાઓનો વિસામો ...	૨૨૯
૨	વિદ્યાર્થીઓની તાલીમ ...	૨૨૯
૧૦૦	સન્નારીનાં સાચાં ભૂષણ (કાવ્ય)...	૨૩૦
૧૦૧	દક્ષિણ હિંદુસ્તાનનું પ્રખ્યાત જૈનતીર્થ-શ્રમણ બેળગુળ ...	૨૩૧
૧૦૨	લિખારી (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૩૨
૧૦૩	શ્રી વીરતત્ત્વ પ્રકાશક મંડળ-શિવપુરી	૨૩૩
૧	એક આદર્શ જૈન સંસ્થા ...	૨૩૩
૧૦૪	વિધવાવિવાહ વિષે શાસ્ત્રોના પૂરાવા	૨૩૬
૧	ધર્મીયાર્યોના વિરોધનાં કારણો	૨૩૬
૧૦૫	સેવાધર્મનો સંન્યાસી ...	૨૩૭
૧૦૬	શાહી સીતમોની સામે ઝુઝનાર	૨૪૧
૧	હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલે ... આપેલી આહુતિ...	૨૪૧
૧૦૭	ગીતાજયંતિ-દિવસ...	૨૪૪
૧૦૮	હોલી અને ઉસપરહમારા કર્તવ્ય(હિંદી)	૨૪૭

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૦૯	નવયુવકોં કો આહવાન (હિંદી) ...	૨૪૯
૧૧૦	મૌ કમલે ! (હિંદી) ...	૨૫૨
૧૧૧	રક્ષાબંધન (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૫૪
૧૧૨	હોલિકાનો સંદેશ ...	૨૫૫
૧૧૩	સિપાઇગીરીનો સાદ ...	૨૫૫
૧૧૪	એક આધુનિક મહાન સમાલોચક કી સમાલોચના (હિંદી)...	૨૫૭
૧૧૫	ગરીબનું અર્થશાસ્ત્ર ...	૨૫૯
૧૧૬	ક્ષીરસાગર મેં લક્ષ્મીજી સે ભેંટ (હિંદી)	૨૬૦
૧૧૭	વર્તમાન યુગ ઔર ભારત કે નવયુવક,	૨૬૩
૧૧૮	અમીર અમાનુદ્લાખાં અફગાનિસ્તાન કે લિયે ક્યા કરતે હૈં ? (હિંદી) ...	૨૬૬
૧	બાદશાહ કો સ્વભાવ ...	૨૬૬
૨	અમીર કી યોગ્યતા ...	૨૬૬
૩	બજેટ કી તૈયારી ...	૨૬૬
૪	દેખલાલ...	૨૬૭
૫	અમીર કે ભાષણ ...	૨૬૭
૬	સ્વદેશી સે પ્રેમ...	૨૬૭
૭	અંગ્રેજ સત્તાહકાર કો અર્જાવ	૨૬૭
૧૧૯	કહાં ગયી વહ હિંદુઆની ? (હિંદી-કાવ્ય)	૨૬૮
૧૨૦	છાત્રાના ધર્મ...	૨૬૯
૧૨૧	શ્રીએકનાથ મહારાજ કો દુંક પરિચય	૨૭૦
૧	હિસ સમય કી સમાજ-સ્થિતિ	૨૭૦
૨	જન્મ, બાલપન ઔર શિક્ષા...	૨૭૦
૩	મુમુક્ષા ઔર ગુરુ કી ખોજ...	૨૭૧
૪	ગુરુ કો પરિચય ઔર દર્શન	૨૭૨
૫	ગુરુ-સેવા ...	૨૭૨
૬	મંત્રોપદેશ કો પ્રસંગ...	૨૭૩
૭	સંતસમાગમ ઔર ગુરુ કે યહાં સે બિદા ...	૨૭૪
૮	ગૃહાગમન ઔર પિતામહ સે ભેંટ	૨૭૫
૯	વિવાહ ઔર ગૃહસ્થાશ્રમ ...	૨૭૬
૧૦	શ્રીએકનાથજી કો સાધુત્વ ...	૨૭૬
૧૧	અલૌકિક ચમત્કાર...	૨૭૭
૧૨	વકતૃત્વ ઔર ગ્રંથ-રચના ...	૨૭૯
૧૩	જલ-સમાધિ ...	૨૮૦
૧૪	એકનાથજી કી હિંદી-રચના...	૨૮૦
૧૨૨	જલ સે જો ગાઓ રાજ રામગુણ ગાધયે ! (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૮૧
૧૨૩	વિચિત્ર પરિવર્તન (હિંદી-કાવ્ય) ...	૨૮૧
૧૨૪	શક્તિ-સ્તોત્ર (હિંદી-કાવ્ય)...	૨૮૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૨૫	હમ ક્યા હૈ ? (હિંદી-કાવ્ય)... ..	૨૮૨
૧૨૬	અનુભવેલા સાદા અને સહેલા ઉપાયો ...	૨૮૩
૧૨૭	પીંપળાનું લાકડું, ગુંદર અને ... ટીશીઓનો ઉપયોગ... ..	૨૮૫
૧૨૮	વૈદકના કેટલાક અનુભવેલા પ્રયોગો ...	૨૮૬
૧	કૃમિ-કરમ	૨૮૬
૨	નેત્રરોગ	૨૮૬
૩	સ્થાવર અને જંગમ વિષ ઉપર ...	૨૮૬
૪	કુષ્ટ-રોગ	૨૮૭
૫	હાડગંભીર વા	૨૮૭
૧૨૯	તંદુરસ્તી સાચવવાનો ઉપાય-ઉપવાસ ...	૨૮૮
૧૩૦	તંદુરસ્તીવિષે કિંમતી સૂચનાઓ ...	૨૯૦
૧	નાળિયેરની ખુખી	૨૯૦
૨	બાળકોનો ઉધરભાવ-નારંગી ...	૨૯૦
૩	બિમારી એટલે શું ?	૨૯૧
૪	તમારો સાચો સલાહકાર-હોજરી ...	૨૯૧
૫	રાંધણકામાં સ્ત્રીઓની ... ગંભીર ભૂલ	૨૯૨
૬	મેક્ષેરીઆનાં મચ્છરોમાટે ઝેરી ગેસ ...	૨૯૩
૭	બાળકોનો 'રીક્ટસ' અથવા હાથ- પગ દોરડીને ઘેટ ગાગરડીનો રોગ ...	૨૯૩
૮	મુસોલોની કેમ ખોરાકપર જીવે છે? ...	૨૯૩
૯	બાળકો માટેના દૂધવિષે સૂચના ...	૨૯૪
૧૦	બાળકો માટેના દૂધની શીશી કેમ ઉકાળવી	૨૯૪
૧૧	બાળકો અને એરંડીઉં તેલ	૨૯૫
૧૨	ગર્ભવતી સ્ત્રીઓમાટે સોનેરી સૂચના	૨૯૫
૧૩	મેક્ષેરીઆનો રામબાણુ ઇલાજ- સાધારણ મીઠું	૨૯૫
૧૪	મેક્ષેરિયા ઉપર મીઠું કેમ વાપરવું ?	૨૯૬
૧૫	બીડીથી આંખોનો બીગાડ	૨૯૬
૧૬	તંબાકુનો કડવો અનુભવ	૨૯૭
૧૭	ઝાટના ખોરાકની ખુખી	૨૯૮
૧૮	બહેરાપણનાં કારણો	૨૯૮
૧૯	ઉંઘનો આશીર્વાદ-તે કેમ ... મેળવેલો ?	૨૯૮
૨૦	ખુશનુમા ઉંઘના ઇલાજો	૨૯૯
૧૩૧	શીખોસન	૩૦૦
૧૩૨	ધરધરાઉ હુન્નરો	૩૦૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧	અશક્ત બાઇઓના ધાવણુ-... વૃદ્ધિની દવા	૩૦૧
૨	હડો (કપડાં ધોવાનો) સોડા ... બનાવવો	૩૦૧
૩	આંખના ખીલ મટાડનારી મેશ બનાવવી	૩૦૧
૪	ખુશબોદાર જલ્દીઆ સોપારી ... બનાવવી	૩૦૨
૫	માકણુ સાફ કરવાની ભૂકી	૩૦૨
૬	સોડા-વૉટરનાં પડીકાંઓ ... બનાવવાની રીત	૩૦૩
૧૩૩	દાંત અને મોઢાના રક્ષણમાટે ... ઉપયોગી સૂચનાઓ	૩૦૪
૧૩૪	શંખ અને શંખનાદની ખાસ ... ઉપકારતા	૩૦૬
૧૩૫	ઉપવાસના ફાયદા	૩૦૭
૧	વગરભૂખે ભોજન કરવાથી ... થતી હાનિ	૩૦૭
૨	ધર્મોમાં ઉપવાસ	૩૦૭
૩	ભોજનની છુટ્ટી	૩૦૮
૪	અઠવાડીક ઉપવાસ	૩૦૮
૫	ઉપવાસમાં નુકસાન ક્યારે થાય છે ? ...	૩૦૮
૬	પાણી ખૂબ પીઓ	૩૦૯
૭	અધુરા ઉપવાસ	૩૦૯
૮	કથનનો સારાંશ	૩૦૯
૧૩૬	ખાખરાના રસવિષે વધુ ખુલાસો ...	૩૧૦
૧૩૭	શાક અને ફળસંબંધી ઉપયોગી હકીકત ...	૩૧૨
૧૩૮	અગત્યની થોડીક ધરગતુ સૂચનાઓ ...	૩૧૪
૧૩૯	શરીર સંભાળવાની સૂચનાઓ	૩૧૫
૧	અળસીની ચા-ખાંસી અને મૂત્ર- દોષનો અકસીર ઇલાજ	૩૧૫
૨	"ડોક્ટર! મને કાંઈ શક્તિની દવા આપો."	૩૧૫
૩	બાળકોને ખરબચું	૩૧૫
૪	ચામડી માટે પુષ્ટિકારક ખોરાક ...	૩૧૫
૫	હોજરીની મુખ્ય ફરજ શી છે ? ...	૩૧૬
૧૪૦	મારા કરતાં સૌ સારાં	૩૧૭
૧૪૧	માટીનો મહિમા	૩૧૯
૧૪૨	ગુન્હા ઘટાડવાની રશિયાની	૩૨૧
	અજળ રીત	૩૨૧
૧	ન્યોજીઅન જોધ	૩૨૧

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૨	રઢીઆળી સગવડો	૩૨૧
૩	કેદમાં સારંગી	૩૨૧
૪	આ તે જ્ઞેલ કહેવાય કે નિશાળ ?	૩૨૧
૫	જ્ઞેલમાં ફાયદો	૩૨૨
૬	કેદમાં પણ નાટક-સીનેમા !	૩૨૨
૭	પુસ્તકાલય	૩૨૨
૮	કેદીઓમાંથી ધારાશાસ્ત્રીઓ	૩૨૨
૯	જ્ઞેલ-સ્વરાજ્ય	૩૨૨
૧૦	નિદાન	૩૨૩
૧૪૩	ખાંડને બદલે ગોળ ખાઓ...	૩૨૩
૧૪૪	શી ગોડાં	૩૨૪
૧૪૫	દૂધ	૩૨૫
૧૪૬	ભારતીય મલ્લશાલાયે (હિંદી)	૩૨૬
૧૪૭	વેદામૃત... ..	૩૨૮
૧૪૮	નિહર સમાજ (હિંદી-કાવ્ય)	૩૨૯
૧૪૯	આદર્શ કા અપમાન (હિંદી)	૩૩૦
૧૫૦	ભગવાન રામચંદ્ર (હિંદી) ...	૩૩૨
૧૫૧	અનુરોધ (હિંદી-કાવ્ય) ...	૩૩૩
૧૫૨	ગુરુકુલ અને કુલપતિ કેવા હોય ?	૩૩૪
૧૫૩	રામાયણ અને પ્રભતંત્ર (હિંદી)	૩૩૫
૧૫૪	આવાહન... ..	૩૩૭
૧૫૫	પુરુષોત્તમ રામ આઓ !	૩૩૯
૧૫૬	ક્યા હમ શ્રીરામ કે વંશજ હૈં ? (હિંદી)	૩૪૦
૧૫૭	કળ લોગે અવતાર ? (હિંદી-કાવ્ય)	૩૪૨
૧૫૮	શ્રીરામ કા સામ્યવાદ (હિંદી)	૩૪૩
૧૫૯	રામ-ભક્તિ	૩૪૫
૧૬૦	ધર્મવીર તુલસીદાસ (હિંદી-કાવ્ય)	૩૪૬
૧૬૧	ભરત કી ભ્રાતૃ-ભક્તિ (હિંદી)	૩૪૭
૧૬૨	ધર્મ-વિનય ... (હિંદી-કાવ્ય)	૩૪૯
૧૬૩	હે રામ ! ... (હિંદી)	૩૫૦
૧૬૪	શ્રીરામ કા આદર્શ ચરિત્ર (હિંદી)	૩૫૧
૧૬૫	બહર-તખીલ ... (હિંદી-કાવ્ય)	૩૫૨
૧૬૬	રામનવમી અને હમારા કર્તવ્ય (હિંદી)	૩૫૩
૧૬૭	રામસ્વરૂપ કી રામનવમી	૩૫૪
૧૬૮	હું સુસંલમાન શા માટે થયો ?	૩૫૬
૧	શા માટે ધર્મ બદલ્યો ?	૩૫૬
૨	બહીસ્તનાં દર્શન...	૩૫૬
૩	ઓરતો માટે ઇસ્લામને નથી ભેટ્યો	૩૫૬
૪	હોલીવુડથી તોળાહ પોકારી ગયો.	૩૫૭
૫	આત્માનો પડકાર ...	૩૫૭
૬	ઇસ્લામનો બાળક ...	૩૫૭

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૬૯	ગોં તુલસીદાસજી કે ભરત (હિંદી...)	૩૫૮
૧૭૦	દશરથ-નંદન	૩૬૦
૧૭૧	ગુજરાતનો એક ન્યોતિધર્મ ...	૩૬૧
૧૭૨	શ્રીરામ (હિંદી)...	૩૬૪
૧૭૩	અમનવમી	૩૬૫
૧૭૪	ભારતીય સંગઠન અને શ્રીરામ	૩૬૬
૧૭૫	વીર બનો	૩૬૮
૧૭૬	શ્રીરામ-જન્મ-રહસ્ય (હિંદી)	૩૬૯
૧૭૭	પોલૈંડ કી વીર માતાએ	૩૭૦
૧૭૮	રામ ! આઓ !	૩૭૧
૧૭૯	ઉદ્ધાર કેસે હો ?	૩૭૨
૧૮૦	કેટલાક વૈદ્યકીય પ્રયોગો	૩૭૩
૧૮૧	અપસ્માર રોગનો અનુભવેલ ઉપાય	૩૮૧
૧૮૨	ભોજન	૩૮૩
૧	કળજીઆત દૂર કરવાના સરળ ઉપાય	૩૮૪
૨	જરૂરની સૂચના	૩૮૫
૧૮૩	ગુરુ ગોવિંદના પુત્રોનું બલિદાન યાને	
	આર્યસંસ્કૃતિનું ભાન !	૩૮૬
૧૮૪	મર્યાદા પુરુષોત્તમ (હિંદી)	૩૮૮
૧૮૫	ભગવાન રામચંદ્રની પ્રતિષ્ઠા-એકાંકી	
	નાટક	૩૯૦
૧૮૬	વિજયાદશમી કોની છે ?	૩૯૪
૧૮૭	મહાન નરોને કેમ જન્મ આપશો ?	૩૯૫
૧	સરજી પ્રમાણેનાં ખૂબસુરત અને	
	બુદ્ધિશાળી બાળકો પેદા કર-	
	વાની વિદ્યા	૩૯૫
૨	સ્ત્રીનું માતાતરીકેનું દૈવી કાર્ય	૩૯૬
૩	માણસજાતનું સ્વરૂપ ફેરવનાર શોધ	૩૯૬
૪	બેબી-વીક	૩૯૬
૫	ઓસાદથી ઉતરતા ગુણો...	૩૯૬
૬	પ્રેમથી ખૂબસુરત ઉત્તમ સ્વભાવનાં	
	બાળક પેદા થાય છે	૩૯૭
૭	કદ્દાપા માખાપ છતાં ખૂબસુરત	
	બાળકો કેમ પેદા થાય ?	૩૯૭
૮	ચિત્રોની અસરથી ખૂબસુરત બાળકો	૩૯૭
૯	સુચાર-બુદ્ધારને લાં મહાન નરો કેમ	
	પેદા થાય છે !	૩૯૮
૧૦	મહાન નરો માતાને આભારી છે.	૩૯૮
૧૧	પ્રાં નાઇટના પ્રયોગો	૩૯૮
૧૨	નેપોલિયન બોનાપાર્ટ	૩૯૮
૧૩	અદ્ભુત અંકગણિત શાસ્ત્રી એ-	

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૪	રાહ હોલખન ૩૯૯	૩૯૯
૧૪	આર્ક્સ કિંગસલી... .. ૩૯૯	૩૯૯
૧૫	મરજી પ્રમાણનાં ૪ બાળકો-એક માતાના પ્રયોગો... .. ૩૯૯	૩૯૯
૧૬	ડોક્ટર ફાલ્કરની એક અગલની શોધ ૪૦૦	૪૦૦
૧૭	શ્રીઓ! હિંદની ઉન્નતિ માટે નરો પેદા કરો ૪૦૦	૪૦૦
૧૮૮	પગ પીછે નહીં હટાયે ગી (હિંદી-કાવ્ય) ૪૦૦	૪૦૦
૧૮૯	રામાયણમાંની બે વીર જનની-આર્ય માતાઓ ... (હિંદી) ... ૪૦૧	૪૦૧
૧	માતા કૌશલ્યા ૪૦૧	૪૦૧
૨	માતા સુમિત્રા ૪૦૧	૪૦૧
૧૯૦	અમેરિકા કે કિસને ખોળ? (હિંદી) ૪૦૨	૪૦૨

ક્રમાંક	વિષય	પૃષ્ઠ
૧૯૧	એક દિવાનોના બડબડાટ ૪૦૩	૪૦૩
૧૯૨	લગવાન આદિશંકરાચાર્યની પુનઃ વેદધર્મસ્થાપના... .. ૪૦૬	૪૦૬
૧૯૩	પુસ્તકોનો વૃથા સંગ્રહ કરી રાખનારા-ઓને સલાહ ૪૧૨	૪૧૨
૧૯૪	આરોગ્યવિષે કિંમતી સૂચનાઓ ... ૪૧૩	૪૧૩
૧	એરડિયું અથવા કેસ્ટર ઑઇલના ગેરફાયદા ૪૧૩	૪૧૩
૨	થુલુંએ એક ધણોજ કિંમતી ખોરાક છે. ૪૧૩	૪૧૩
૩	હૃદય બંધ પડી જવાનાં કારણો... ૪૧૪	૪૧૪
૪	એક તખીબની ઉપયોગી સૂચનાઓ ૪૧૪	૪૧૪
૧૯૫	આ અને કૌશીના ઉપયોગથી થતી દુનિયાની ખરબાદી ૪૧૪	૪૧૪

શુદ્ધિપત્ર

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૧	૭	સમથ	સમર્થ
૪૦	૩૯	ખચે	ખર્ચે
૪૪	૩૫	કરાવાસના	કારાવાસના
૬૨	૨૯	સસ્તામ	સસ્તામાં
૬૬	૨૪	છટછટો	છૂટછટો
૬૯	૯	ચાન	ચીન
૮૮	૩૩	લિયે બાધિત	બાધિત
૧૦૫	૨૮	ધમ-	ધર્મ-
૧૦૫	૩૬	મલાઓ	મામલાઓ
૧૦૫	૪૦	જ સંતતિ	સંતતિ
૧૦૬	૩૬	ખીજનો	ખીજોનો
૧૧૪	૮	વિદ્યાર્થી	વિદ્યાર્થી
૧૧૪	૧૨	દેવતાઓની	દેખતાઓની
૧૧૫	૧૮	૩	૩-૨
૧૨૯	૩૪	વાચકોને	વાચકોને
૧૩૪	૧૩	પોતાના	પોતાના
૧૬૬	૪૧	કઠોરમાં	કઠોરમાં
૧૮૮	૮	મહર્ષિવર	મહર્ષિવર
૧૯૬	૨	ચિત્તાધિક	ચિત્તાકર્ષ

પૃષ્ઠ	પંક્તિ	અશુદ્ધ	શુદ્ધ
૨૦૧	૨૮	કોષ	કોષ
૨૦૫	૪	પ્રીતિ	પ્રતિ
૨૧૮	૩૩	સુખખદાયિની	સુખદાયિની
૨૨૭	૧૯	૧-ખરૂ	ખરખૂળ
૨૨૭	૨૦	૨-કટ	કટહલજી
૨૩૭	૩૫	કામ	કામ
૨૭૯	૨૨	હ	હ
૨૮૨	૨૭	હૃદય	હૃદય
૩૦૨	૧૦	મટડનારી	મટડનારી
૩૦૬	૩૪	“આય પ્રકાશ”	“આર્ય પ્રકાશ”
૩૧૭	૪૧	એટલે છે	છે એટલે
૩૨૭	૨૫	ઔર ઉસકા	ઔર ઉસકા
૩૩૩	૧૮	દક્ષ	યક્ષ
૩૪૧	૪	ભારત	ભરત
૩૪૪	૪૨	યથાથ	યથાર્થ
૩૪૮	૪૧	લેખય	લેખ્ય
૩૫૧	૨૪	ધાપહિ	થાપહિ
”	”	વેદુ;	સેતુ;
૩૭૩	”	કડા છાલ	કડાછાલ

શુભ સંગ્રહનો ખીજો લાગ આગળ નીકળ્યો છે, તેમાં નીચે મુજબ સુધારવાનું શ્રીયુત મોહનલાલ માણેકલાલ ઝવેરી લખી મોકલે છે. તે તરફ પ્રત્યેક વાંચનારનું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે.

પૃષ્ઠ ૩૨૩ની ૩૫મી લીટીમાં ‘એક’ લખ્યું છે ત્યાં ‘એક લાખ’ લેખ્યું.

પૃષ્ઠ ૩૬૪માં બે લેખ-છે તેમાં “એપે-ડીસિટસ” ને બદલે ગુજરાતીમાં “સારણગાંઠ” લખ્યું છે તે ખોટું છે. એ અંગ્રેજી શબ્દનો ગુજરાતીમાં અર્થ નથી મળતો.

શુભસંગ્રહ-ભાગ ત્રીજો

૧-પ્રાર્થનાનું સામર્થ્ય

હે રસસાગર પ્રભુ ! તારા સ્વરૂપનો પાર પામવા મનુષ્યબુદ્ધિ અસંખ્ય વર્ષો થયાં મહા-ભારત પ્રયત્ન કરી રહી છે, પરંતુ અઘાપિપર્યંત તારો પાર પામી શકી નથી. તારા સ્વરૂપપરત્વે જગતના મહાન તત્ત્વચિંતકોએ બુજવા મત પ્રવર્તાવ્યા છે, પરંતુ તે સઘળાં તેમનો સમય પૂરો થતાં વિરામ પામ્યાં છે અને તારો નહિ જેવો પ્રકાશજ પ્રાપ્ત કરી શક્યાં છે. અમારા પાંચર મનુષ્ય-ના અલ્પ વિચારો તારા અનંત તેજોમય અમૃતમય સ્વરૂપનું નિરૂપણ કરવા સમર્થ નથી. હે દયાસિંધુ ! તું વાણી, મન અને ઇન્દ્રિયોથી પર હોવાને લીધે અમારી બુદ્ધિ તારૂં ગ્રહણ કરી શકતી નથી એ ખરું; પણ જે સામર્થ્ય અમારી બુદ્ધિમાં નથી, તે તારી કૃપાવડે તારાપ્રત્યે પ્રેમથી છલો-છલો ઉભરાતા અમારા હૃદયમાં છે. અમારા હૃદયમાં સ્થિર થયેલી પરમ શ્રદ્ધાથી અમે આ વિશ્વ-માં તેમજ અમારા અંતરાત્મામાં તારૂં દર્શન કરી શકીએ તેમ છીએ. હે સર્વજ્ઞ પ્રભુ ! જ્ઞાન એ પણ વસ્તુતઃ તારૂંજ સ્વરૂપ છે. અમારી બુદ્ધિનો ઉત્પાદક અને પ્રેરક તુંજ છે. અજ્ઞાનતિમિરમાં જ્ઞાનરૂપી તેજોમય કિરણો વેરનાર શક્તિ પણ તુંજ છે. આ વિશ્વમાં જ્ઞાન યથેચ્છ વૃદ્ધિ પામે, પરંતુ જ્ઞાનના વિકાસની સાથે અમારા હૃદયમાં તારાપ્રતિ પરમ શ્રદ્ધા અને આંદર ઉત્તરોત્તર વિકાસ પામે, કે જેથી હે સંગીતનાયક ! બુદ્ધિ અને હૃદયના સૂરની સૂરાવટમાંથી અપૂર્વ અને ભવ્ય સંગીત ઉત્પન્ન થાય.

x

x

x

સાધુજીવન એ કૃપાળુની ધાર છે, સત્પુરુષની પ્રભુ કંઠણમાં કંઠણ કસોટી કરે છે-એને પૂરે-પૂરો તાવે છે; પરંતુ અનેક દુઃસહ પ્રસંગોમાં પણ એ સન્નિધામાંથી બ્રૂટ થતો નથી. ચંદનના લાકડાને અધિક ધસવાથી જેમ અધિક સુવાસ પ્રસરે છે, તેમ સંકટના સમયમાં સત્પુરુષનો આત્મા અલૌકિક સુગંધ પ્રકટ કરે છે. સંકટો આવ્યા છતાં ભક્તજનની પ્રભુમાં સ્થિર થયેલી શ્રદ્ધા લેશ પણ ડગતી નથી-બદ્ધે દુઃખમાં દ્વિગુણ ભક્તિભાવથી ભક્ત પ્રભુ તરફ આકર્ષાય છે. જેમ માતા બાળકને ધમકાવે છે અને રોવરાવે છે, તોપણ બાળક માતાનેજ વળગતું જાય છે અને તેના બોળામાજ સૂઝ જાય છે; તેમ સંસારનાં દુઃખો માથે આવે, તોપણ ભક્ત પ્રભુને વળગતો જાય છે અને પ્રભુમાં ચિત્ત લગાડી તેમાંજ લીન બને છે. પ્રભુ ઉપર આવી પરમ શ્રદ્ધાને લીધેજ કુંતા વારંવાર કહે છે કે ‘વિપદઃ સન્તુ નઃ શશ્વત્ તત્ર તત્ર જગદ્ગુરો’ હે જગદ્ગુરો શ્રીકૃષ્ણ ! અમને વિપત્તિઓ પડજો, કારણ કે તેમાંજ તારો વાસ છે. નરસિંહ મહેતા પણ કહે છે કે ‘સુખ દુઃખ મનમાં ન આણીએ, ઘટ સાથે રે ઘડીઆં.’ સાંસારિક દુઃખની સ્વાભાવિકતા અને અનિવાર્ય-તાને અનુલક્ષીને ભક્તજનોએ આવા ઉદ્દગારો કાઢ્યા છે.

પરંતુ તીવ્ર દુઃખો અનુભવતાં છતાં મનુષ્યસ્વભાવસુલભ નિર્જળતાની ક્ષણો સત્પુરુષના જીવન-માં કદાપિ નહિ આવતી હોય? એ સહજ પ્રશ્ન થાય છે. આનો ઉત્તર એ કે, વત્તાઓછા પ્રમાણ-માં પ્રત્યેક સંસારી જીવના જીવનમાં એવી ક્ષણો જરૂર આવે છે. પ્રભુનો પંથ અતિવિકટ છે. મહાન પ્રયત્ન અને અથાગ આંતર્યાયાદારા એ લક્ષ્યસ્થાને પહોંચી શકાય તેમ છે. આવા દારુણ મંથનકાળમાં મનુષ્યનો ‘ડગમગતો પગ’ સ્થિર રાખનારી અમોઘ-શક્તિ કયી છે? એ શક્તિ હૃદયના સાચા ભાવપૂર્વક પ્રભુનું સ્મરણ અને તજજન્ય વાચિક ઉદ્દગાર! શબ્દાંતરમાં કહીએ તો પ્રભુની પ્રાર્થના છે. પ્રાર્થનાદારા મનુષ્યહૃદયની ઉંડામાં ઉંડી ખીણોમાંથી ચૈતન્યનો અખૂટ ઝરો પરમાત્માભિમુખ વહે છે. પ્રાર્થના એ મનુષ્યઆત્માની સર્વોત્તમ વાસના છે, મનુષ્યઆત્માને પરમાત્મા સાથે જોડનાર એ અંકડો છે. સંકટના સમયમાં સંસારી જીવનું એ પરમ આશ્રય છે,

ખળભળેલા મહાસાગરનાં મોજાં જેવી હૃદયની વૃત્તિઓને કોઈક લોકોત્તર શાંતિ આપનાર એ અદ્ભુત સંયમવૃત્તિ છે. શોક, દુઃખ અને નિરાશાથી ભરેલા મનુષ્યજીવનમાં ‘ખારાં સમુદ્રમાં મીઠી વીરડી’ની પેઠે કાંઈક વિલક્ષણ મીઠાશ આપનાર એ સુધારસ છે. આમ અનેક અકલ્પ્ય સિદ્ધિઓની પ્રાપ્તિ પ્રાર્થનાવડે થાય છે.

અત્રે એક શંકા થશે કે, પરમાત્મા ‘હૂરહૂર સુહૂર’ કોઈ દિવ્ય ધામમાં વિરાજે છે, તેથી એક માનવખાળની પ્રાર્થના સાંભળે ખરો? વળી એ સાંભળે તોપણ જેના એક એક રોમના અગ્રમાં અનંતકોટિ બ્રહ્માંડ વસેલાં છે અને જેના નિર્મેલા પ્રત્યેક બ્રહ્માંડમાં અસંખ્ય જંતુઓ રહેલાં છે* એવા અખિલ વિશ્વનાયકને એક મનુષ્યના ભાગ્યાતૂટ્યા ઉદ્દગારની શી ગંભીરતા? પરંતુ પ્રભુના સત્યસ્વરૂપની સમજણ આગળ પૂર્વોક્ત શંકાની નિરર્થકતા જણાઈ આવે છે. પ્રભુ હૂર છતાં પણ સમીપ છે; તેથીજ ઉપનિષદ્ કહે છે કે ‘તદ્દૂરે ચાન્તિક્ષેડપિ તત્ (એટ વનસ દાર ઓંક એન્ડ નિયર) અર્થાત્ ‘હૂર અને નજીક’ એવું પરમાત્માનું સ્વરૂપ છે. પ્રભુ જગતથી પર છે એ સાચું, પણ તે જગત અને જીવનો અંતર્યામી પણ છે. પ્રત્યેક ભૌતિક પરમાણુના અંતરમાં તેમજ પ્રત્યેક જીવાત્માના અંતરમાં આત્મતત્ત્વસ્વરૂપે એ વાસ કરીને રહેલો છે. ટેનિસન નીચલા ભાવનું યોગ્યજ કહે છે કે:—

“મનુષ્યહૃદયની પ્રાર્થના પ્રભુ સાંભળે છે. પ્રાર્થનાદ્વારા જીવાત્મા અને પરમાત્માનો યોગ થાય છે, કારણ કે ઉન્નૈસ અને શરીરના અવયવો કરતાં પ્રભુ વધારે નજીક છે. તેથી મનુષ્ય એના દુઃખના સમયમાં-એની અનાથતામાં-એના અંતરમાં વિરાજતા અંતર્યામી સિવાય કોની સહાયતા માગે? ઘેર સંકટમાં ઘેરાયેલ ગજેન્દ્ર, દ્રૌપદી આદિ આર્ત લક્ષ્મીના હૃદયના ઉંડાણની ચીસ પ્રભુએ સાંભળી અને તેમની બહારે ધાયા.”

હવે એક બીજો પ્રશ્ન એ થાય છે કે, પ્રભુ મનુષ્યની પ્રાર્થના સાંભળે તોપણ તે સહાય કરી શકે ખરો? આ સમસ્ત વિશ્વ કાર્ય-કારણના અચલ નિયમથી સંકલિત છે. આ સાર્વત્રિક નિયમનો ભંગ કરીને પરમાત્મા દુઃખી લક્ષ્મીહૃદયને સાંત્વન અને સહાયતા કેમ આપી શકે? આ શંકા પણ અસ્થાને છે. જે નિયમ સર્વશક્તિમાન પ્રભુએ પ્રવર્તાવેલો છે, તે એને ખાંધી શકતો નથી. ટેનિસન કહે છે કે, નિયમરૂપી લોહાની સાંકળથી જડેલા જગતની પાર લક્ષ્મીહૃદયની પ્રાર્થના પહોંચી શકે છે અને એ નિયમના પ્રવર્તાવનાર પ્રભુને ભેટે છે. વસ્તુતઃ આ વિશ્વ કાર્ય-કારણરૂપી નિયમની શૃંખલાથી બંધાયેલું નથી, પરંતુ પરમાત્માથી વસાયેલું છે. એ નિયમ પણ ચૈતન્યની ઝલકનોજ આવિર્ભાવ છે. આમ વિશ્વમાં પ્રવર્તી રહેલા અનેક નિયમોદ્વારો પરમાત્માનું સ્વરૂપ પ્રકટ થાય છે અને લક્ષ્મીનું કલ્યાણ કરે છે.

પ્રાર્થના એ બુદ્ધિનો વિલાસ નથી કે હૃદયનો ક્ષણિક ઉભરો નથી કે અર્થહીન ક્રિયા નથી, પરંતુ જીવાત્માની પરમાત્મામાટે સ્વાભાવિક વ્યાકુળતા છે; કારણ કે જીવાત્મા એ પરમાત્માનું પ્રતિબિંબ છે. પ્રાર્થનામાં કૃત્રિમતાને લેશ પણ અવકાશ નથી. ખરા હૃદયની પ્રાર્થનામાં મનુષ્યનો સકલ આત્મા-બુદ્ધિ, હૃદય અને પ્રકૃતિ-પરમાત્માભિમુખ થવા માટે તલ્પે છે. પ્રાર્થનાદ્વારા અંતઃકરણ નમ્ર અને નિર્મળ બને છે અને નિર્મળ અંતઃકરણદ્વારાજ ધૈર્યનાં દર્શન થાય છે.

અંતમાં ‘ભારતના ભાગ્યવિધાતાએ’ તો ભારતવર્ષના અદૃશ્ય નિર્માણ કર્તૃજ હશે. વર્તમાન સંશ્લુષ્ઠ વાતાવરણમાં તો વીર નર્મદની પ્રાર્થનામાં લળીને એ અદૃશ્ય નિર્માતાને અંતઃકરણ-પૂર્વક એટલુંજ વિનવીએ કે:—

“હિંદ દેશને થાપે, હરિ ! તું નિજ કરીને થાપે !”

(‘ચિત્રમય જગત’ના નવેમ્બર ૧૯૨૭ ના અંકમાં લેખક-રતિલાલ મોહનલાલ ત્રિવેદી.)

* ‘હૂર હે રોમ-અંગે બ્રહ્માંડ અનંત, એકેક બ્રહ્માંડે વસે બહુ જંતુ.’

(પ્રેમાનંદકૃત ભાગવત દશમસ્કંધ.)

૨-પધારો મૈયા કમલા !

૧૬૭

પધારો માતા ! પધારો; પરંતુ મા ! અમે તમને શે મુખે બોલાવીએ ? શી બહાદુરી ઉપર તમને બોલાવીએ ? શા વડે તમારું સ્વાગત કરીએ ? તમે નરપુંગવો ઉપરજ દયા કરો છો; પુરાણ પુરુષના હૃદયકમળમાં તમારો વાસ છે; વિશ્વરૂપ વિષ્ણુનાં તમે પ્રિયતમા છો; તમે અમ દરિદ્ર ભારતવાસીઓની ઝુંપડીઓમાં ક્યાંથી પધારો ? અમે એવું તે શું પુણ્ય કર્યું છે કે અમે તમને અમારે ત્યાં લાવી શકીએ ? તમારા કૃપાકટાક્ષને લાયક થવા જેટલો પુરુષાર્થ અમારી પાસે ક્યાં છે ? તેથીજ કહીએ છીએ કે, મા ! આપનું આવાહન કરતાં અમારી જીવ્હા સંકોચાય છે, અમારાં હૃદયોનું સ્મરણ કરતાં હૃદય ધ્રુજ ઉઠે છે-આપને બોલાવવાની પણ હિંમત થતી નથી.

યોગ્યજ છે, માતા ! તમે અમારે ત્યાં શા સાર આવો ? જે દેશના લોકો તમારું અપમાન કરે છે, તમારી વિભૂતિઓનો-ધનવૈભવનો-અનેક રીતે દુરુપયોગ કરે છે, તેઓ તમારી કૃપા શી રીતે મેળવી શકે ? જે દેશના લોકો સાક્ષાત્ લક્ષ્મી જેવી પોતાની માતાઓ અને બહેનો તરફ કુદૃષ્ટિ કરે છે અને પોતાની આંખો સામે તેમને નિરાધાર, દુઃખી અને પતિત દશામાં જુએ છે-જેવા છતાંયે જડતાભર્યું મૌન સેવે છે અને પોતાના એ મૌનનેજ હિમાચળ જેવી ગંભીરતા માનીને કૂલંને કાળકા થઇ કરે છે; તે દેશના લોકો ઉપર તમે આપની કૃપાદષ્ટિ શી રીતે ફેંકી શકો ? તેથીજ કહીએ છીએ કે, ઓ મા ! ઓ ચૈતન્યસ્વરૂપિણિ ! આજ તમને બોલાવતાં પણ શરમના શેરડા પડે છે, કંઈ કંધાર્થ જાય છે !

જે દેશના લોકો તમારી વિભૂતિસ્વરૂપિણી, પૃથ્વી ઉપર સ્વર્ગસમી કામદુધા ગાય માતાઓના કલ્યાણનો વિચાર કરવાનું તો દૂર રહ્યું, પણ તેમને સ્વહરતે કસાઇઓને ત્યાં વેચતાં પણ શરમ આત્તા નથી, ત્યાં તમે આવ્યાંને પણ શું કરશો ? જે દેશના રાજાઓના રાજમહેલોથી તે સામાન્ય પ્રજાજનોનાં ઝુંપડાં સુધીમાં એક દિવસ દૂધ-દહીની નદીઓ વહેતી હતી, તેજ દેશના લોકોએ પોતાનાં ધોરાતિધોર પાપાચરણોથી પોતાની એવી શોચનીય દુર્દશા કરી મૂકી છે, કે તેમને ચોખ્ખાં ઘી-દૂધ મળવાની તો વાત દૂર રહી, પણ પરદેશથી આવતાં ‘કન્ડેન્સ મિલ્ક’ (ઘટ્ટ કરેલું દૂધ) અને વનસ્પતિનું ઘી ખાઇને જીવન નિભાવતું પડે છે. તેથીજ કહીએ છીએ કે, મા ! તમને શે મુખે બોલાવીએ ? તમે કદાચ આવશો, તોપણ હે કમલા મૈયા ! અમે તમારાં ચરણકમળોમાં અર્ધપાંદા દેવાને લોટી ભરીને ગાયનું દૂધ પણ ક્યાંથી લાવીશું ?

માતા કમલા ! અમે તમારું ખૂબ અપમાન કર્યું છે, ધોરાતિધોર પાપ કર્યાં છે અને તે અનેક વાર કર્યાં છે-હજી પણ કરી રહ્યા છીએ. હે વસુંધરે ! હે લક્ષ્મીસ્વરૂપિણિ ! અમે તમારું સ્તનપાન કરીને, તમારી ગોદમાં ઉજીરીને, તમારાજ પવિત્ર કલેવરને કેટલીયે વાર અમારાં ભાઇઓના લોહીથી ખરડ્યું છે, તેનો કંઈ પારજ નથી ! વળી એટલુંજ નહિ પણ વિધર્મી-વિદેશીઓને બોલાવીને પણ તમારું અને તમારાં સંતાનોનું-અમારા પોતાના ભાઇઓનું અપમાન કરાવ્યું છે ! તો પછી ઓ કમલવનવાસિનિ ! તમે આ પતિત ભારતભૂમિ ઉપર શી રીતે રહી શકો ? તેથીજ કહીએ છીએ કે, મા ! વિશ્વરમે ! તમને બોલાવતાં પણ હૃદયદ્રાર બંધ થઇ જાય છે. ઓ જગ-જગનનિ ! અમારાં પાપોને અને અમારી કલંક-કથાઓને ક્યાંસુધી સંભળાવીએ-ક્યાંસુધી ગણાવીએ ? હે સર્વાન્તર્યામિનિ ! તમે અમારી લાણેલાણીની કરણી જાણો છો, તમારાથી અમારું કયું પાપ અજાણ્યું છે ? તમે સર્વ કાંઈ જાણો છો, પણ અમારાં પૂર્વકૃત પાપોમાટે અમારે આ નરકયાતના, પરાધીનતાની આ યમ-વેદનાઓ ક્યાંસુધી સહેવી પડશે ? આ રીતે ક્યાંસુધી અમ ભારતવાસીઓની-હિંદુઓની-નાલાયક સંતાનોમાં ગણના થયા કરશે ? અમે અમારા પગો ઉપર ક્યારે ઉભા રહીશું ? અમારાં પાપો અને તેનાં પરિણામોનું ક્યારે મૃત્યુ થશે ?

ઓ જગદંબા ! દિવાળીના દિવસોમાં અમે તમારી પૂજના માત્ર થોડાક દીવાઓજ ક્યાંસુધી સળગાવ્યા કરીશું ? આ દીવાઓથી તો મા ! તમારા સ્વાગતની અમારી ઇચ્છા પણ પૂર્ણ થતી નથી. એ તો તમારા સ્વાગતનું માત્ર બાહ્યચિહ્નજ છે. માત્ર પ્રથા પ્રમાણેજ અમે તો આવીએ છીએ. હે જગદ્દાત્રિ ! તમારું ચિરકાળના ક્રીડાબુવનસમું આ ભારતવર્ષ ક્યાંસુધી આવી મૃતપ્રાય

દશામાં પડયું રહેશે ? ભારતવર્ષમાં ઘેરેઘેર તમારી પૂજા કોડીઆંના દીવાઓને બદલે મણિમય દીપકોથી ક્યારે થશે ? તમારી આપેલી વિભૂતિઓ કે જેને તે પોતાની દુર્બળતા અને મૂર્ખતાથી ગુમાવી બેઠો છે, તે પુનઃ ક્યારે પ્રાપ્ત કરી શકશે ?

તેની આ શોચનીય દરિદ્રતા શું ચિરકાળસુધી ચાલ્યા કરશે ? તેની આ પરાધીનતા શું દીર્ઘકાળપર્યંત ટકી રહેશે ? તેના ભાગ્યમાં જે એવુંજ લખાયું હોય, તો તો હે ભાગ્યવિધાત્રિ ! હે સાગરિકે ! તેનો એકે સપાટે નિકાલ કરી દેવા માટે શું તમારો હિંદી મહાસાગર પૂરતો નથી ? આમ રીખાઈ રીખાઈને મરવા કરતાં તો મા ! ભારતવર્ષ હિંદી મહાસાગરમાં ડૂબી મરે એજ લાખો દરજ્જે સાફ છે !

પરંતુ ના, માતા ! અમે સેંકડો અને હજારો અપરાધ કરીએ, તોપણ તમારે અમને ક્ષમા કરવી ધટે; કેમકે તમે માતા છો અને અમે પુત્ર છીએ. માતા પોતાનાં સંતાનોનો વિનાશ થતો નજ નોઈ શકે. અમે નથી ઇચ્છતા કે, અમે કંઈપણ કરીએ નહિ અને તમે અમારેમાટે સર્વ કંઈ કરી આપીને અમારાં માટીનાં ઘર સોનાનાં બનાવી દો.

ઓ કમલા મૈયા ! અમે ઇચ્છીએ છીએ તે એજ કે, તમે વજ્રહૃદયનાં થઈને એક વાર-માત્ર એક-જ વાર-અમારી દરિદ્ર ઝુંપડીઓમાં પધારો અને આપના યુવંદ અવાજે અમારા ચિરકાલબધિર કાનોમાં એવા મંત્રની ઘોષણા કરો કે જેથી અમે અનંતકાળ સુધી જાગ્રત રહીએ; અને ઓ માતા ! અમારાં અંધ અશ્મુઓમાં એવી અંજનશલાકા ફેરવો કે જેથી અમે આ ખેલાન અવસ્થામાં અમારા કેટલાક દીપકોના આછા પ્રકાશમાં પણ તમારાં દર્શન કરી શકીએ-તમારા સાચા સ્વરૂપને ઓળખી શકીએ અને તમારી યોગ્ય ઉપાસના કરવા સમર્થ થઈએ.

માતા ! તમે એમ ન ધારશો કે, અમે તમારી ઉપાસના કરવા નથી ઇચ્છતા. આજ અમારી દરિદ્રાવસ્થામાં પણ અમે જે દીપકો પ્રગટાવીએ છીએ, તે માત્ર કોડીઆંનાજ નહિ પણ અમારાં હૃદયપાત્રના બનેલા છે અને જે ધી-તેલ બળે છે, તેને અમારા હૃદયનું ઉકળતું લોહી જાળુજે. ઓ મા ! આથી તમે અનુમાન કરી શકશો કે, અમે તમારી ઉપાસના કરવાને કેટલા આતુર છીએ; પણ અમે માર્ગ ભૂલેલા છીએ. ઓ વિશ્વરૂપિણિ ! તમે અમને માર્ગ દર્શાવો એજ અમારી એકમાત્ર યાચના છે.

(‘હિંદુધર્મ’ના ૧૯૮૩ના દીપાવલી અંકમાંના પહેલા લેખ ઉપરથી અનૂદિત)

૩-ચેતનો !

મકાનનું આયુષ્ય તેના દૃઢ પાયા ઉપર છે, એ સામાન્ય સમજણ છે; છતાં છેલ્લે મજલેથી નીચે ચણતાં ચણતાં આખરે પાયો મળખૂત કરવાનું વૈચિત્ર્ય કેવળ કલ્પનામાંજ છે, એમ કોઈ ન ધારે; એ પણ એક વાસ્તવિકતા છે, અને તે કેળવણીની દુનિયામાં !

આજે આપણું લક્ષ્ય હવેલીના છેલ્લા મજલાની સુંદરતા વધારવા તરફ છે અને તેથીજ આપણી કોલેજો ભવ્ય છતાં ભયંકર જ્ઞાનવાળા વિદ્વાનોથી ભરેલી છે. મહાલયો જેવાં એનાં શિક્ષણસ્થાનો છે, જ્યારે એનો પાયો ભૂણાવાળી જમીનમાં છે; એનું ચણતર ગારાનું છે; એના ચણનારાઓ કંગાલ, અજ્ઞાન અને નિષ્પ્રાણ જેવા છે.

દુનિયાનો સીધો અને સાદો નિયમ કોઈ રીતે કેળવણીના ક્ષેત્રમાં ક્યારે પ્રવર્તે ? જ્યાંસુધી આ પાયો નબળો છે, ત્યાંસુધી ઉપલા મજલા ડોલતા છે, ત્યાંસુધી ઉપલી શોભા નેખમભરેલી છે અને ત્યાંસુધી ઉપલો દમામ પિત્તેજપાનના જેવો છે.

આપણે આજે સૌ એકજ કામ કરીએ અને તે આજની કેળવણીની ઇમારત તોડી પાડવાનું અને નવેસરથી ઉંડા અને કાળમીઠ પથ્થર ભરેલા પાયોથી તેને ચણવાનું. એમ નહિ કરીએ તો કુદરત પ્રલય આણીને કે આગ કરીને આપણી રથૂલ ઇમારત તોડી પાડે છે; તેમ કુદરતનો આપણા ઉપર કોપ થશે અને આપણે તેનું અચાનક ઇજ ભોગવવું પડશે.

ચેતીએ !!

(‘દક્ષિણમૂર્તિ’ ત્રિમાસિકમાંથી)

૪-મહાલક્ષ્મી મીરાંબાઈ

(૧)

મેડતા એ ઐતિહાસિક ગ્રામ છે અને રાજસ્થાનમાં આવેલું છે. મેડતાનો રાઠોડ સરદાર વિષ્ણુલક્ષ્મી છે. એના મહાલયમાં ગોવિંદજીની મૂર્તિનું પ્રતિષ્ઠાપન છે.

વસંતઋતુ ચાલતી હતી, પ્રભાતનો સમય હતો. ગોવિંદજીના આંગણમાં એક કુમારિકા પોતાની સાહેલીઓ સાથે નીચેનું લજન ગાતી હતી:-

અસો મેરે નયનમેં નંદલાલ

મોહિની મૂરતી સાંવરી મૂરતી નૈના અને વિશાલ

અધર સુધારસ મુરલી રાજીત ઉર વૈજન્ટી માલ

છુદ્ર ધટિકા કટિતટિ સોભિત નૂપુર શબ્દ રસાલ

‘મીરાં’ પ્રભુ સંતન સુખદાર્ધ લક્ષ્મી વજ્ર ગોપાલ.

જેણે જેણે આ લજન સાંભળ્યું, તે તે મોહિત થઈ ગયા; તેમનાં લાવવિવશ નેત્રામાંથી અશ્રુ સરવા લાગ્યાં.

કુમારિકા એક અતુલ્ય સુંદરી હતી. આખા રાજસ્થાનમાં એના જેવી સ્વરૂપવતી રમણી કોઈએ જોઈ નહિ હોય. એના સુંદર મુખ ઉપર લક્ષ્મીની ન્યોતિ ઝધારા મારી રહી હતી. એ સુંદરીના સુંદર કંઠની તુલના કોઈની સાથે થઈ શકે એમ નથી, એના કંઠસ્વરમાં પ્રાણોની વ્યાકુળતા મૂર્તિમંત્ર બની રહી હતી. સ્થાન, કામ, ગાનારીનું રૂપ અને એનો વેદનાભર્યો સ્વર, એ સર્વેએ એકત્ર મળીને અપૂર્વ લાવનો સંચાર જગાવી દીધો હતો. સાંભળનારાઓ એ સ્વરમાં લીન થઈ ગયા હતા, લાવના આવેશમાં સ્તબ્ધ થઈ ગયા હતા, તન્મય બની ગયા હતા.

કુમારિકા મેડતાના રાઠોડસરદારની પુત્રી મીરાં રોજ ગોવિંદજીને પોતાનાં લજન સંભળાવ્યા કરતી હતી. આજે પણ એણે એજ વ્યવસાય માંડ્યો હતો. લજન પૂરું થયું, મંત્રમુગ્ધ જેવા બનેલા સાંભળનારાઓમાં ચેતના આવી, મંદિરમાંથી સર્વ ચાલ્યા ગયા; પરંતુ એક યુવક ત્યાંથી જરાએ ખસ્યો નહિ, હતો ત્યાં ને ત્યાંજ ઉભો રહ્યો. ગાનારીને નીરખતાં એનાં તૃષાતુર નયનો જરાએ ધરાતાં નહોતાં.

મીરાં ગોવિંદજીની મૂર્તિ સામું જોઈને એનું એકાગ્રચિત્તે ધ્યાન ધરી રહી હતી, પોતાના હૃદયની વાતો ગોવિંદજીને નિવેદન કરી રહી હતી. લજનમાં એ એવી એકતાર થઈ રહી હતી કે એની આસપાસ શું બને છે, એનું લજન કોણ સાંભળે છે, કોણ ક્યાં ઉભું છે, તેનું એને કશું લાન હતું નહિ. મીરાં અત્યારે માનવસૃષ્ટિમાં નહોતી, ગોવિંદજીની સાથે કોઈ અગમ્ય પ્રદેશમાં વિચરી રહી હતી. મંદિરમાં અત્યારે મીરાંને મન ગોવિંદ અને મીરાંજી હતાં, બીજું કોઈ નહોતું.

લજન પૂરું થયું અને મીરાંનું ધ્યાન છૂટ્યું. એ મૃત્યુલોકમાં પાછી આવી. લજન, લય, ક્રોધ, વિરાગ વગેરે એના ભૂલાઈ ગયેલા દેહધર્મો પાછા એના દેહમાં પ્રવેશ કરવા લાગ્યા. લજન કરતી મીરાં દેવી હતી. લજન પૂરું થયે એ પાછી માનવકોટિમાં આવી, હતી તેવી ને તેવી એ મેડતાની રાજકન્યકા થઈ રહી.

મીરાંએ આમ મોં ફેરવ્યું. એક યુવક અનિમેષ નેત્રે એના મુખસૌંદર્યનું પાન કરી રહ્યો હતો. યુવક કામદેવના અવતારસમો હતો. એનું ગૌરું સ્વરૂપ, તેજસ્વી લલાટ અને એનાં પ્રતાપી નયનો આર પ્રતાપ પાડી રહ્યાં હતાં. યુવકને જોઈને મીરાં મનમાં ને મનમાં વિધાતાની કારીગરીની પ્રશંસા કરવા લાગી. લજનનાં માર્યાં એનાં નેત્રો નીચે ઢળ્યાં. એણે તરંતજ યુવક તરફથી પોતાની દૃષ્ટિ પાછી વાળી લીધી. યુવક સામું બીજીવાર એ ન જોઈ શકી.

ગોવિંદજીના મંદિરમાં અતિથિ આવે તેનો સત્કારભાર મીરાંને માથે હતો. ‘અતિથિ અને સાધુસંતને રહેવા આવવા વગેરેનો પ્રબંધ એ પોતાની જાતિદેખરેખ નીચે કરાવતી અને પોતે જાતે તેમનું સ્વાગત કરતી હતી; પરંતુ આ યુવકનો સત્કાર કરતાં-અરે એના સામું જોતાં પણ એનું મન લજનથી વિવશ બની ગયું.

મીરાંએ પોતાની એક સખીને કહ્યું કે “અલી, જા પેલા યુવકને કહે કે, અમારું આતિથ્ય સ્વીકારશો તો અમે કૃતાર્થ થઈશું. એ યુવક કોઈ સાધારણ વ્યક્તિ નથી, રાજપુત જેવા જણાય છે. છુપા વેશે અહીં આવેલા છે.”

સખીએ કહ્યું:-ભલે, એ રાજપુત હોય કે ભિખારી હોય. આપણી દૃષ્ટિમાં તો સર્વ સમાન છે, સર્વ નારાયણરૂપ છે. આજે તમારામાં આવી ભેદબુદ્ધિ શાથી થઈ? એ યુવક કોણ છે?

મીરાં:-તે તો હું નથી જાણતી.

સખી:-તો પછી તમે એમનાથી શરમાવ છો કેમ?

મીરાં:-તે નથી કહી શકતી; એમના સામું જોતાં મને કોણ જાણે કેમ શરમ આવે છે!

મીરાંની સખી પેલા યુવક પાસે જઈને બોલી-શ્રીમાન! અમારી રાજકુમારી આપનું સ્વાગત કરે છે. એમનું આતિથ્ય સ્વીકારવાની કૃપા કરશો તો એ પોતાને ધન્ય માનશે.

યુવકે કહ્યું:-ભદ્રે! રાજકુમારી મારો સત્કાર કરવો હોય તો એ પોતે મને એમના શ્રીમુખથી કેમ કશું કહેતાં નથી? મારે તો એ વચન એમના મુખથી શ્રવણ કરવાં છે.

હવે બોલ્યા સિવાય મીરાંને છુટકો નહોતો. લજ્જાથી રતુમડા થઈ ગયેલા મુખે મીરાંએ યુવકને પોતાનું આતિથ્ય સ્વીકારવાની પ્રાર્થના કરી.

યુવકને તો એજ જોઈતું હતું. મીરાંના કંઠનું લજ્જન સાંભળવાને હૃદયવેષે એ ધણા દૂર દેશથી આવ્યો હતો. એક વારના લજ્જનથી એને તૃપ્તિ નહોતી થઈ. એને તો મીરાંનું લજ્જન વારં-વાર સાંભળવાની રસવૃત્તિ થઈ આવી હતી. લજ્જન સાંભળતાં સાંભળતાં મીરાંના રૂપે એને મોહિત કરી દીધો હતો. યુવકે મીરાંની પ્રાર્થના સ્વીકારી.

સાંજે ગોવિંદજીની આરતી થઈ. આરતી ઉતરી રહ્યા પછી મીરાં ગોવિંદજીની સામે બેસીને પાછી ગાવા લાગી.

તાતલ સૈકત વારિ ઝિંદુ સમ, સુત મિત રમણી સમાની;

તોહિ ઝિસરિ મનવાહિ સમર્પણું, અજ મોર હોય કૌન કાની.

આધ જનમ હમ સોય ગવાયલું, શિશુ જરા કેતિ દિન ગેલા;

જૈલન મોહ ફંસી રસરંગી માતૂલું, તોહિ લજઈ કૌન વેલા.

આ લજ્જન સાંભળીને વૃદ્ધો તો રડવાજ લાગ્યા. યુવક સ્તબ્ધ બની ગયો.

મૂર્ખ માનવીને આ દુર્લભ જીવન મળ્યું છે, છતાં પોતાનું અર્ધું જીવન તો એ ઉદ્ધમાં ગુમાવી દે છે. બાકીનું અડધું રહ્યું તેમાંથી બાલ્યાવસ્થા અને વૃદ્ધાવસ્થાનો કાળ નકામો જાય છે. બચવા પામે છે યૌવનકાળ. એ કાળમાં લગવાનનું લજ્જન ધાયું હોય તો ધણી સારી રીતે થઈ શકે છે; પરંતુ યૌવનકાળમાં મનુષ્ય ક્ષુદ્ર આનંદ અને વિષયભોગમાં ફૂંચે રહે છે. હાય મનુષ્ય! તારૂં કેવું દુર્ભાગ્ય છે! એ યૌવનકાળ તું પ્રભુને નથી સમર્પણ કરી શકતો.

મીરાંની આંખમાંથી પણ ખર ખર ખર કરતાં આંસુ ખરવા લાગ્યાં.

યુવક મનમાં ને મનમાં વિચાર કરી રહ્યો હતો. આતું લજ્જન સાંભળતાં હું ધરાતોજ નથી; આનાવિના મારું જીવન નિષ્ફળ છે.

લજ્જન પૂરું થયું, સર્વ ચાલ્યા ગયા. રાજકુમારી પણ જતી હતી, ત્યાં તો પેલા યુવક એની સામેજ આવીને ઉભો રહ્યો અને બોલ્યો કે ‘રાજકુમારી! તમારી પ્રાર્થનાનો મેં સ્વીકાર કર્યો તો મારી પ્રાર્થનાનો તમે સ્વીકાર નહિ કરો?’ એમ કહીને યુવકે પોતાની આંગળીમાંની વિંટી કાઢીને રાજકુમારીના હાથમાં મૂકી તથા કહ્યું કે ‘આપ આ વિંટી સ્વીકારો. એ મારી ક્ષુદ્ર ભેટ છે અને હું એક દિવસ તમારો અતિથિ હોતો, તેનું સ્મરણ તમને નિત્ય રહે તેવા હેતુથી હું તમને આ સ્મરણચિહ્ન તરીકે આપું છું. આપ એનો અંગીકાર કરશો તો હું મને પોતાને અહોભાગ્યશાળી માનીશ. આજે રાત્રે હું અહીંથી પ્રયાણ કરવાનો છું. આપની મુલાકાત થવાનો હવે સંભવ નથી. મારી આ ધૃષ્ટતા માટે હું આપની ક્ષમા માગું છું.’

એક પળવાર મીરાં યુવક સામું જોઈ રહી, બોલવાની તો ધણી ઇચ્છા હતી; પણ એના હોઠ ન ઉઘડ્યા, યુવક ચાલ્યો ગયો.

મેડતાના રાઠોડ સરદારની કન્યા મીરાંને આખું રાજસ્થાન ઝોળખતું હતું. એના રૂપની પ્રશંસા રજપૂતાનામાં ઘેરેઘેર થતી હતી. મેવાડની રાજધાની ચિતોડમાં તો મીરાંનું રૂપ એક ચર્યાસ્પદ વિષય થઈ પડ્યો હતો. સવાર-સાંજ, દિવસે અને રાત્રે ચિતોડની ગલીએ ગલીએ લોકો ગાતા હતા કે:—

મીરાં કહે બિન પ્રેમકે, નાહિ મિલત નંદલાલા.

એ સમયમાં ચિતોડના લાગ્યવિધાતા મહારાણા કુંભ હતા. કુંભ કુંવારા હતા. વીરરસ ઝળકાવવામાં અને કવિતા કરવામાં એ પોતાનો સમય વ્યતીત કરતા હતા. એમના મનના અભિલાષ એવા હતા કે જેના હૃદયમાં પ્રીતિનાં ઝરણાં ઝરતાં હોય, જે પુષ્પસમી પવિત્ર હોય, સ્ફટિકશી નિર્મળ હોય તેવી સુંદરાંગીનેજ હું મારી રાજરાણી બનાવીશ. એક દિવસ એમણે કાઢને ગાતાં સાંભળ્યું કે:—

મીરાં કહે બિન પ્રેમકે, નાહિ મિલત નંદલાલા.

વળી એમને વિશેષ આતમી મળી કે, આ પ્રેમનો મહિમા ગાનારી એક અકલંકિત મહા-સ્વરૂપવતી કુમારિકા છે. એનો જોટો આખા રજપૂતાનામાં નથી. મીરાંને જોવા કુંભ ઉત્સુક થઈ ગયો.

મીરાંને શી રીતે મળવું? ક્યાં મેડતાનો નામો રાઠોડ સરદાર અને ક્યાં મેવાડનો ધણી! મેવાડનો મહારાણો મેડતાના એક નાના સરદારને લાંબા, તે પણ એક કુમારિકાને જોવા—માત્ર એનું ભજન સાંભળવા; એ તો મેવાડની પ્રતિષ્ઠા નમાવવા જેવું પગલું! લોકો શું કહેશે? આવા આવા વિચારે કુંભને પોતાની બલવતી ઈચ્છાને રોકી રાખવી પડી હતી; પણ એનું મન ક્યાં માને એવું હતું? ઠેર ઠેર ‘મીરાં કહે’ ‘મીરાં કહે’નો ધ્વનિ એના ચિત્તને ઉદ્વિગ્ન કરી મૂકતો હતો. મીરાંની વાતો તો એના પ્રાણની ભીતરમાં પેસી ચૂકી હતી. એ મીરાંને જોયાવિના હવે કેમ સહ્યું જાય? પ્રતિષ્ઠા અને લોકવાયકાના ભયના પડદાને મહારાણાએ ચીરી નાખ્યો. છુપે વેશે એ મેડતા ગયો, મીરાંનું ભજન સાંભળ્યું, મીરાંને પોતાની વિંટી અર્પી, વિંટીની સાથે મીરાંને પોતાનું હૃદય પણ સમર્પી દીધું. હૃદયવિહોણો દેહ લઈનેજ એ ચિતોડ પાછો ફર્યો.

પ્રભાતમાં પક્ષી ગાતાં હોય ત્યારે મહારાણાને મન મીરાં ભજન કરી રહી હોય; સરોવરમાં પક્ષો ખીલી ઉડતાં હોય ત્યારે મહારાણાને મન મીરાં હસી રહી હોય; પવનથી વૃક્ષની લતાઓ હાલતી હોય ત્યારે મહારાણા માને કે મીરાં મને હાથના ઇસારે બોલાવી રહી છે.

મહારાણા હવે સિંહાસન ઉપર નથી બેસતા, દરબારમાં પણ નથી જતા. જ્યાં જ્યાં “મીરાં કહે” નો ધ્વનિ સંભળાય, ત્યાં ત્યાં એમના કાન ટરવા લાગ્યા; મનની વાત હવે ગુપ્ત ન રહી શકી. મંત્રી અને રાજમાતા મહારાણાનું મન પરખી ગયાં.

રાજમાતાએ મીરાંને ચિતોડના રાણાની અધિષ્ઠાત્રી બનાવવાને માગાં મોકલ્યાં.

મેડતાનો રાઠોડ સરદાર પોતાની જાતને ધન્ય ધન્ય માનવા લાગ્યો. ગોવિંદજીના મંદિરમાં મોટો ઉત્સવ કરાવ્યો. લગ્નનું મુહૂર્ત નક્કી કરીને ચિતોડ કહાવી મોકલ્યું.

(૨)

પરંતુ જેવું લગ્ન થવાનું હતું એને આનંદ નહોતો, આ સમાચારથી એને પ્રવૃક્ષતા નહોતી. મીરાં પેલી વિંટીનો ભેદ સમજી ગઈ. એ યુવકે કોણ હતો, તે એ ઝોળખી ગઈ. એની સખીઓ પણ જાણી ગઈ. મીરાં તો એ વિંટી પાછી મોકલવાનો પ્રયત્ન કરતી હતી.

સંધ્યાકાળે મીરાં ગોવિંદજીના મંદિરમાં બેઠી. એનાં લગ્ન થવાનાં હતાં એટલે સાહેલીઓ હસી હસીને એની ઠેકઠી કરતી હતી. એકે કહ્યું:—“હું તો તે વખતેજ જાણી ગઈ હતી.”

મીરાં:—શું?

સખી:—તે દિવસે પેલા યુવકને જોઈને તમે કેવાં શરમાઈ ગયાં હતાં?

મીરાં:—કોણ જાણે કેમ મને તે વખતે શરમ આવી ગઈ; પરંતુ હું સત્ય કહું છું સખી! ચિતોડની મહારાણી થવામાં નથી મને આનંદ કે નથી મોહ. મને તો પરણવુંજ ગમતું નથી, તો પછી મહારાણીપદની શી વાત!

સખી:—કેમ, ક્ષત્રિયકન્યા આથી કયા વિશેષ સૌભાગ્યની કામના કરી શકે ?

મીરાં:—હું એ સૌભાગ્યને નથી ઈચ્છતી.

સખી:—કેમ ?

મીરાં:—મહારાણા મને પરણીને સુખી નહિ થઈ શકે. હું માંડ મન તો ગોવિંદજીને અર્પણ કરી ચૂકી છું, મહારાણા એકલા મારા શરીરને લઈને શું કરશે ?

સખી:—તમે એવું શું બોલો છો ? મહારાણા તો તમારા ઉપર ધણેજ અનુરાગ ધરાવે છે. દિવસ અને રાત એમના મુખમાંથી તો ‘મીરાં કહે’ એજ શબ્દો નીકળ્યા કરે છે.

મીરાં:—એમને મારા ઉપર અનુરાગ નથી, પણ મોહ છે. મારા રૂપનો, મારા કંઠનો એમને મોહ લાગ્યો છે. હા, એટલું ખરું કે, આ મોહને આંતે અનુરાગ પ્રગટે; પણ—

સખી:—પણ શું ?

મીરાં:—મોહ હોય કે અનુરાગ હોય; પરંતુ મહારાણા સુખી નહિ થઈ શકે. મહારાણાને કાને આ વાત જવી જોઈએ કે, માંડ મન માંડ રહ્યું નથી. એ મન હું ગોવિંદજીને અર્પણ કરી ચૂકી છું. એક વાર મને જો એ ફરી મળ્યા હોત તો સાંડ થાત, હું જાતે એમને આ વાત કહેત.

(૩)

એ સુયોગ પ્રાપ્ત થયો. લગ્નનું મુહૂર્ત દૂર હતું. કુંભને મીરાંનાં દર્શનની તાલાવેલી લાગી રહી હતી. એ છુપે વેશે મેડતા આવ્યા. મીરાં એમને ઓળખી ગઈ. એણે દાસીને મોકલીને કહાવ્યું કે, મીરાં તમને એકાંતમાં મળવા ઈચ્છે છે.

ગોવિંદજીની આરતી ઉતરી રહી, લજ્જન પૂરું થયું, બધાં વેરાઈ ગયાં. એક વૃક્ષ નીચે એકાંતમાં મીરાં રાણાને મળી. એની જોડે એની વિશ્વાસુ સખી હતી.

આજે મીરાં ન શરમાઈ. એના પ્રાણની તંત્રી કોઈ ઉચ્ચ ગ્રામથી બંધાઈ ગઈ હતી. એણે કહ્યું કે ‘મહારાણા! આ દાસીનો અપરાધ ક્ષમા કરશો. કોઈ પણ ક્ષત્રિયકન્યાને ચિતોડની મહારાણી થવાનું સૌભાગ્ય પ્રાપ્ત થાય તો એને મન ઇંદ્રાણીનું પદ પણ તુચ્છ છે; પરંતુ મને સ્વીકારીને આપ સુખી નહિ થઈ શકો.’

રાણો:—મીરાં! આવી નિષ્કુર વાણી કેમ ઉચ્ચારે છે ? તારા સહવાસમાં તો હું ચિતોડને સ્વર્ગ બનાવી દેવાની કલ્પનાઓ ધરી રહ્યો છું, તું ચિતોડની રાજરાણી થતાં ચિતોડને અમરાપુરી બનવાનાં હું સ્વપ્નાં જોઈ રહ્યો છું.

મીરાં:—આ દેખાતું મન માંડ નથી રહ્યું, એ ગોવિંદજીને અર્પણ થઈ ચૂકેલું છે. હવે એને પાછું લાવવાનો કોઈ ઉપાય નથી. મનવિહોળા એકલા દેહથી પતિસેવા નથી થઈ શકતી. હું અપરાધિની થઈશ.

રાણો:—મીરાં! મીરાં! તું આ શું કહે છે ? જે દિવસે તું ચિતોડના સિંહાસનને અલંકૃત કરીશ, તે દિવસ જગતના ઇતિહાસપટે સુવર્ણાક્ષરે લખાશે. તારા જેવું રૂપ આખા રજપૂતાનામાં નથી, તારા જેવા શુભ આખા ભારતમાં નથી. તને રૂપ અને શુભની મહારાણી બનાવીને વિધાતાએ ધરાતલમાં મોકલી છે.

મીરાં:—મહારાણા! આ તુચ્છ દેહનાં વખાણ શાં ? હું હતભાગિનીને વળી રાણીનાં પદ શાં ? ગોવિંદજીની સેવાસિવાય કોઈ સ્થળે મારા પ્રાણ ઠરતા નથી.

રાણો:—મીરાં! મને તારાં દર્શનમાં સુખ છે, તારાં લજ્જન સાંભળવામાં સુખ છે. એથી વિશેષ મારે તારી પાસે કાંઈ જોઈતું નથી.

મહારાણા ચિતોડ ગયા, મીરાંની અદૃષ્ટ લિપિ વંચાવા માંડી.

(૪)

મીરાં ચિતોડની રાજ-મહિષી બની. ચિતોડમાં જૂદી પરિસ્થિતિ હતી. રાજકુટુંબ એક-લિંગજીવું અને લવાંતીનું ઉપાસક હતું. મીરાં વૈશ્યવ હતી, મીરાંનો પંથ રાજકુટુંબમાં રુચિકર ન થયો.

મીરાંના મનની પ્રવૃત્તતા ધીરે ધીરે ઓછી થવા લાગી; એના મુખકમળની શોભા ક્ષીણ થવા લાગી. સુખની આશાએ કુંભા રાણાએ આ લતાનું પોતાની વાટિકામાં રોપણ કર્યું, પરંતુ એ લતા

કરમાવા લાગી. રાણાનું ઐશ્વર્ય, આડંબર, ભોગવિલાસ અને મીરાંનું મનરંજન કરવાના એના સર્વ પ્રયાસો નિરર્થક નીવડવા લાગ્યા. મીરાંને કોઈ વાતે આનંદ મળતો નહોતો. રાણાને ક્ષોભ થવા લાગ્યો. કોઈ કોઈવાર એ વિચાર કરતો હતો કે, આ વનની પંખિણીને મેં પાંજરામાં પૂરી તે ફીક ન કર્યું. મીરાં કર્તવ્યવશ બનીને પતિની સેવા કરતી હતી, પરંતુ એ આકાંક્ષારહિત હતી. એના મુખમાંથી શૃંગાર-રસભર્યાં મધુર વાક્યો નહોતાં નીકળતાં, એનામાં ઉલ્લાસ નહોતો, એના મુખ ઉપર હાસ્ય નહોતું, એ રાણાની આજ્ઞાને માન આપીને ગાતી હતી; પરંતુ હવે એના ગાનમાં પૂર્વના રસ નહોતો. હાય! જે સુખમાટે કુંભો રાણો મીરાંને લાવ્યો તે સુખ ક્યાં છે ?

રાણાને આ સ્થિતિ અસહ્ય થઈ પડી. ‘મીરાં! આ રાજ્ય, આ વૈભવ તને કશુંએ સુખ આપી શકતાં નથી ? કહે. તને શી વાતનું દુઃખ છે ? તારું ચિત્ત શાથી પ્રસન્ન થાય ? મને કહે તે વરતુ ગમે તેવી દુર્લભ હશે, તોયે હું તને લાવી આપીશ.’

મીરાં:—સ્વામિન્ ! રાજ્ય અને વૈભવની મને આકાંક્ષા નથી, એમાં મને કાંઈ સુખ જણાતું નથી. એ રાજ્ય અને એ વૈભવ મને ન મળ્યાં હોત તો તેનું મને દુઃખ નહોતું. મારા પિતાને ઘેર ગોવિંદજીના મંદિરમાં બેસીને લજ્જન કરવામાં મને અત્યંત આનંદ હતો, આજે પણ હૃદય એજ આનંદ ઝંખે છે. ઇચ્છા તો એવી થાય છે કે, તેવુંજ લજ્જન અહીં કરીને હું માફ જીવન વ્યતીત કરું.

રાણો:—મીરાં! લજ્જન ગાવાનું તો હું નિત્ય કહું છું અને તું ગાય છે પણ ખરી, છતાં તને આનંદ નથી મળતો ?

મીરાં:—મહારાજ! એ લજ્જન પતિના મનોરંજનમાટે થાય છે, એ રાજના-પતિના આ-દેશનું પાલનમાત્ર છે. એમાં પ્રાણ ક્યાં રેડાયેલો છે સ્વામિન્ !

રાણો ગંભીર બની ગયો. કેટલીક વારે બોલ્યો કે ‘મીરાં! હું તને દુઃખી જોવા નથી ઇચ્છતો. મારી રાજધાનીમાં ગોવિંદજીનું મંદિર બંધાવીશ, એમાં ગોવિંદજીની મૂર્તિ પધરાવીશ. પછી મેડતામાં તું જેવું લજ્જનકીર્તન કર્યા કરતી હતી તેવું લજ્જનકીર્તન અહીં કર્યા કરજે; એ સાંભળીને હું સુખી થઈશ.’

(૫)

ચિતોડના રાજમહેલની અંદર ગોવિંદજીની સ્થાપના થઈ ગઈ. મીરાંનું પૂર્વસમયનું લજ્જન હવે આણુ થયું.

શિવલક્ષ્મી રાજના રાજમહેલમાં ગોવિંદજીની સ્થાપના થવાથી સર્વ કહેવા લાગ્યા કે, હવે ચિતોડનું અશુભ થવાનું છે. રાણો મહાસંકટમાં પડી ગયો. એક તરફ મીરાંપ્રતિનો પ્રેમ અને બીજી તરફ રાજકુળનો ધર્મ! આ બેમાંથી રાણો કોની રક્ષા કરે ? આ ધર્મસંકટના નિવારણાર્થે રાણાએ એક-લિંગજીના મંદિરમાં આસન લગાવી શિવજીની આરાધના કરવી શરૂ કરી દીધી.

મધ્યરાત્રિએ રાણા કુંભને સ્વપ્ન આવ્યું. સ્વપ્નમાં એણે શું જોયું ? એકલિંગજીનું એ અનાદિ-લિંગ રૂપાંતર પામી ગયું! એને બદલે એક શુભવર્ણ પુરુષ જણાયો; એના લલાટમાં ઉજ્જવલ ચંદ્ર લખલખી રહ્યો હતો, શિર ઉપર જટા હતી, એનો કંઠ નીલ હતો, જોતજોતામાં એ પુરુષનું અર્ધું અંગ શ્યામ થઈ ગયું. એ પુરુષના મસ્તકના અર્ધા ભાગ ઉપર મયૂરપિચ્છનો કલાપ હતો અને છાતીના અર્ધભાગ ઉપર શ્રીવત્સ કૌસ્તુભ દષ્ટિગોચર થતું હતું. એ પુરુષે હસતાં હસતાં કુંભા રાણાને કહ્યું કે ‘રાણા! અમે-હરિ અને હર એકજ છીએ. બન્ને જૂદા છીએ, એ તારો ભ્રમ છે.’

રાણાનું સ્વપ્ન પૂરું થયું, એ જાગી ઉઠ્યો. લક્ષ્મીપૂર્વક એકલિંગજીને પ્રણામ કરીને એ ચોતાના મહેલમાં પાછો ગયો. એ વખતે મીરાં ગોવિંદજીના મંદિરમાં લજ્જન કરી રહી હતી. કુંભ રાણો ત્યાં ગયો. મીરાંની સાથે એકજ આસન ઉપર બેસીને એ પણ લજ્જન કરવા લાગ્યો. લજ્જન પૂરું થયા પછી મીરાંએ કહ્યું કે ‘સ્વામિન્ ! આજે મીરાંનું લજ્જન સાર્યક થયું; પરંતુ આપ તો એક-લિંગજીના લક્ષ્મી છો અને આજે ગોવિંદજીની સામે બેસીને કેમ લજ્જન કર્યું ? બધાં શું કહેશે ?’

રાણો:—મીરાં! જેને જે કહેવું હોય તે કહે. ભગવાન એકલિંગજીએજ મને ઉપદેશ આપ્યો છે. હરિ અને હર એક છે. મીરાં! આજે હું તને આનંદમાં ડોલતી જોઉં છું. બોલ, તારી શી વાંછના છે ? હું તે પૂર્ણ કરીશ.

મીરાં:—આપના મુખમાંથી ગોવિંદજીનું નામ સાંભળીને હું કૃતાર્થ થઈ, માફ અબીષ્ટ મને મળ્યા ગયું. ગોવિંદજીની સામે બેસીને લજ્જન કરવાની આપે મને રાજ આપી, એટલે મને સર્વ

મળી ગયું. હવે શું માગવાનું રહ્યું ? હવે જો વૈષ્ણવોને પણ વિનાહરકતે અહીં આવવા દેવામાં આવે તો વળી અધિક આનંદ થાય !

રાણો:—તારી વિનંતિ મારે માન્ય છે. કાલથી વૈષ્ણવો વિનાહરકતે અહીં આવી શકશે.

(૬)

ગોવિંદજીના મંદિરમાં હવે વૈષ્ણવોની ભીડ જામવા લાગી. મીરાંનો આનંદ સમાયો સમાતો નહોતો. હવે એ આનંદના પૂરખાહારમાં આવી ગઈ.

રાણો પોતે કવિ હતો. પ્રસંગાનુસાર મીરાંની સાથે તે ગોવિંદનાં પદ ગાતો હતો, તેમજ નવો લજ્જન બનાવીને એ મીરાંના ચિત્તને વિનોદ કરાવતો હતો.

પરંતુ આ સુખ ઝાઝા દિવસ ન પહોંચ્યું. એક દિવસ રાણાએ ગોવિંદજીના મંદિરમાં જઈને જોયું તો દેશ દેશના વૈષ્ણવો ભેગા મળ્યા હતા. મીરાં વૈષ્ણવોની મંડળીમાં ગોવિંદજીની સામે બેસીને લજ્જન કરી રહી હતી. વૈષ્ણવો અનિમેષ નેત્રે એના સામું જોઈ રહ્યા હતા.

રાણાને નખથી શિખપર્યંત ઝાળ લાગી ગઈ. ચિતોડની મહારાણી કે જેને ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ દેખવા પામતા નથી, તે આજે ભરસલામાં બેસીને એક સાધારણ ગણિકાની માફક ગાય અને લોકો એના સામે જોયા કરે. ‘ઓ કલંકિની મીરાં ! મોહમાં ફસીને મેં બાપ્પા રાવળના કુળને બદલો લગાડ્યો.’ આમ વિચાર કરતો રાણો આવ્યો અને તરતજ ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. શયનખંડમાં આવ્યાને અંશે દાસીને કહ્યું કે ‘જા, હમણાં ને હમણાં રાણીને બોલાવ.’

‘એ તો ગોવિંદજીના મંદિરમાં લજ્જન કરે છે.’

દાસીનું કહેવું સાંભળી રાણાની આંખો ક્રોધથી લાલ લાલ થઈ ગઈ. દાસી સમજી ગઈ કે, આજનો રંગ જૂદો છે. એ તરતજ મીરાંને બોલવા લાગી. મંદિરમાં જઈને એણે મીરાંને રાણાની આજ્ઞા કહી સંકળાવી. મીરાંએ લજ્જન ગાવું અડધેથી પડતું મૂક્યું. ગોવિંદજીને પ્રણામ કરીને એ શયનખંડમાં ચાલી ગઈ.

રાણાએ કહ્યું:—‘મીરાં !’ રાણાના સ્વરમાં ક્રોધ અને કઠોરતા હતાં.

મીરાંએ વ્યાકુળ બનીને ઉત્તર આપ્યો:—‘કેમ સ્વામિન !’

રાણો:—તમે ચિતોડની મહારાણી છો, બાપ્પારાવળની કુળવધૂ છો.

મીરાં:—દાસી આપની આજ્ઞાને આધીન છે.

“જે ચિતોડની મહારાણીને ચંદ્ર અને સૂર્ય પણ જોવા પામતા નથી, તે મહારાણી દેશદેશના માણસોની વચમાં બેસીને ગાય તે શું એને જાણે છે ? હાય, ક્યાં છે આજે એ મહારાણી પદવું ગૌરવ ? આજે એનું... ..”

ક્રોધથી ઉશ્કેરાઈ ગયેલા રાણો આગળ ન બોલી શક્યો. કેટલીક વારે એના મનનો આવેગ ઓછો થયો, ત્યારે એ બોલ્યો કે ‘મીરાં ! મેં તને કાષ્ટક સમયે જોયેલી. તારું લજ્જન સાંભળીને મેં તારી સાથે લગ્ન કર્યું. તેં બાપ્પારાવળના કુળને કલંક લગાડ્યું.’

મીરાં:—એ માફ અદૃષ્ટ.

રાણો:—એમજ છે. હું ભ્રમમાં પડી ગયો હતો. હવે એ ભ્રમમાંથી મારે મુક્ત થવું જોઈએ; નહિ તો કુંભારાણાનું નામ વગેવાશે. લોકો કહેશે કે, એક ગણિકાના મોહમાં ફસીને કુંભારાણા ચિતોડની ગાદીને કલંક લગાડ્યું.

મીરાં ઉપર જો વજ્ર ફેંક્યું હોત તોએ એને આટલી બધી પીડા ન થાત. વ્યાકુળ થતી એ બોલી કે સ્વામીન ! મીરાં તો મીરાંજ છે. એ નથી મહારાણી કે નથી ગણિકા. મીરાં કોણ છે તે માત્ર ગોવિંદજીજી જાણે છે; અને બીજું કોઈ જાણતું હોય તો મારા સ્વામી કુંભારાણા. મીરાં દેહથી પતિની અને મનથી સેવા કરવાની ઈચ્છા રાખતી હતી, પરંતુ દેહ અને મનને એકત્ર કરીને એ પતિ અને ગોવિંદજી બન્નેની સેવા ન કરી શકી. મીરાં સાધનબ્રહ્મ છે; એના જેવી હતભાગિની બીજી કોણ છે ? પત્નીતરીકે પોતાના કર્તવ્યનું પાલન ન કરી શકી, તેથી મીરાં અપરાધિની છે. મારે અપરાધ ક્ષમા કરશો. કાલે પ્રાતઃકાળથી ચિતોડનો કોઈ પણ મનુષ્ય આ સુખ નહિ જોઈ શકે. મીરાં ક્યાં ગઈ તે પણ કોઈ નહિ જાણી શકે. તમારા કુળને કલંક લગાડીને મીરાં જીવવા નથી ઇચ્છતી.” એમ બોલતી બોલતી મીરાં પતિના ચરણોને પ્રણામ કરીને રાજમહેલની બહાર ચાલી ગઈ.

‘મીરાં ન જા’ એમ કહેવાનું રાણાને મન તો થયું, પણ મોઢામાંથી શબ્દ ન નીકળી શક્યો. ઘોર અંધારી રાત્રિ હતી, ચિતોડમાં બધાં ભરનિદ્રામાં હતાં, સર્વ સ્થળે શાંતિ પ્રસરી રહી હતી. એ સમયે ચિતોડનો પરિભ્રમણ કરીને મીરાં ચાલી ગઈ.

ક્યાં જવું તેનો એણે કશો નિશ્ચય કર્યો ન હતો. જ્યાં પગ લાગે જાય, ત્યાં એ ચાલી જતી હતી. એનું મન ચિંતાગ્રસ્ત હતું. ધડીમાં એને ગોવિંદજી સાંભરતા તો ધડીમાં એને રાણાના મુખનું સ્મરણ થતું. મીરાં પળવાર ઉભી રહી, એણે પાછળ દૃષ્ટિ કરી. સર્વત્ર અંધારું હતું. એ અંધારામાં કશું જણાતું નહોતું. વળી એ આગળ ચાલવા લાગી.

ચાલતાં ચાલતાં એ નદીકિનારે આવી પહોંચી. અહીં આવીને એ વિચાર કરવા લાગી કે “ક્યાં જઈ? હવે જીવને શું કરું? મારા જીવવાથી દુનિયામાં કલંક લાગશે? ના, ના, એવું નહિ થવા દઉં. આ જીવન હવે હું નહિ ટકવા દઉં. રાણા ભ્રમમાં પડ્યા, પણ હું ભ્રમમાં નહિ પડું. ગોવિંદજી! તમને મેં માફ મન અર્પણ કર્યું છે એટલે તે તમે લાકડો લ્યો. રાણા! તમને મેં મારો દેહ અર્પણ કર્યો છે. એ દેહ તમારો છે; તમે એ દેહની ઉપેક્ષા કરી તો પછી એને ટકાવી રાખવાનું પ્રયોજન શું? પંચભૂતનું બનેલું આ જોગિયું પંચભૂતમાં ભલે મળી જાય.” એમ બોલીને એણે નદીમાં ઝંપલાવી દીધું. પાણીનો વેગ જળરો હતો. મીરાં તણાવા લાગી, એની શુદ્ધિ જતી હતી.

(૭)

જ્યારે એ શુદ્ધિમાં આવી, ત્યારે સૂર્યોદય થયો હતો. નદીના તટ ઉપર એક વૃદ્ધ મહિલા મીરાંનું માથું પોતાના જોળામાં મૂકીને બેઠી હતી. મીરાંની આંખો ધીમે ધીમે ઉઘડી એટલે વૃદ્ધ પ્રસન્ન થઈ. એણે મીરાંને ભીતું વસ્ત્ર બદલાવીને સૂકું વસ્ત્ર પહેરાવ્યું અને પોતાની જોળામાંથી ઔષધ દાઢીને એને ખવડાવ્યું! મીરાંમાં કાંઈક શક્તિ આવી એટલે એ બેઠી થઈ.

વૃદ્ધાએ પૂછ્યું:—બેટા! તું નદીમાં શી રીતે પડી ગઈ?

મીરાં:—મરવાને માટે હું મારી સ્વેચ્છાથી નદીમાં પડી હતી, તમે મને શું કામ બચાવી?

વૃદ્ધ:—બેટા! તારે એવું કેમ કરવું પડ્યું? તારું રૂપ જો, તારું વય જો, એનોએ તે વિચાર ન કર્યો? આત્મહત્યા મહાપાપ છે તે તું નથી જાણતી?

મીરાં:—જાણું છું. જેને મેં એ શરીર અર્પણ કર્યું હતું તે હવે એ શરીરને નથી ચાહતા, એટલે જેને મેં માફ મન અર્પણ છે તેનું સ્મરણ કરીને હું નદીમાં ફેંદી પડી.

“બેટા! શરીર અને મન એ બંનેને બે પૃથક્ પૃથક્ માણસને દીધાં હતાં? એકજ વ્યક્તિને એ બંને તું કેમ ન અર્પી શકી? બેટા! તું ભ્રમમાં પડેલી છું.”

‘માથા! મારા અદષ્ટે આવી ભૂલ કરાવી છે.’

વૃદ્ધા થોડી વાર મીરાં સામું જોઈ રહી. પછી વિચાર કરીને બોલી કે ‘તારા હાથમાં ચંકનું ચિહ્ન છે, તું રાજરાણી હોવી જોઈએ, તારું નામ શું?’

‘આ અભાગિનીને લોકો મીરાં કહે છે.’

‘કાણુ, મીરાંબાઈ! રાણા કુંભની રાણી, ગોવિંદજીની ભક્ત, તું શા દુઃખે આત્મહત્યા કરતી હતી?’

‘માથા! મેં મન અર્પણ કર્યું હતું ગોવિંદજીને અને દેહ અર્પણ કર્યો હતો રાણાને. એટલે હું ન થઈ શકી રાણી કે ન થઈ શકી ગોવિંદજીની. મારી બેયે બગડી.’

‘બેટા! તું મહાભાગ્યશાળી છે. તારું કશુંયે બગડ્યું નથી.’

‘માથા! મારાં બંને બગડ્યાં.’

‘જો બેટા! તું પતિ અને ગોવિંદ બંનેની ભક્તિ કરી શકતી હતી. પતિનેજ ગોવિંદ માનીને તે એમની ભક્તિ કરી હોત તો તારાં બંને સચવાત. દેહ અને મન એકને હાથેજ રહેત.’

‘જરોજર છે માથા! આ વાત અત્યારસુધી મારા લક્ષમાંજ નહોતી. હું તો એમ માનતી હતી કે ગોવિંદજી જુદા અને પતિ જુદા; તેથી મન ગોવિંદજીને અને દેહ પતિને અર્પ્યો હતો. મનથી ગોવિંદજીની અને દેહથી પતિની સેવા કરવા ઇચ્છતી હતી. દેહની સેવાથી હું પતિને સંતોષ ન આપી શકી. મેં વિચાર કર્યો કે મારે એની રક્ષા કરવાનું શું પ્રયોજન? તેથી એ દેહને મેં પાણીમાં ફેંકી દીધો હતો; તમે મને શું કામ ઉગારી? હવે આ દેહથી શું બનવાનું છે?’

“એટા ! એ તારી ભૂલ છે. આ દેહ મહાન તપશ્ચર્યા કરવાથી પ્રાપ્ત થાય છે, એની આવી રીતે અવહેલના કરવાની નથી. જે દેહ તું મનુષ્યના ભોગવિલાસમાટે ગણે છે, તે દેહ પ્રભુના ભોગ-વિલાસ માટે છે, એમ તું માન. પતિ અને ગોવિંદમાંથી તું એકેની સેવા ન કરી શકી, હવે તું તારા પતિરૂપી ગોવિંદની સેવા કર, તેની ભક્તિ કર. પતિને ગોવિંદરૂપ માન, ગોવિંદને પતિરૂપ માન. પતિમાં ગોવિંદનાં દર્શન કર, ગોવિંદમાં પતિનાં દર્શન કર.”

‘માશુ, તમે કોણ છો ?’

‘એટા ! હું એક સંન્યાસિની છું, મારે નામ નથી, ગોત્ર નથી, ગૃહ નથી. આ સંસારમાં મારું કોઈ નથી. હું વૃંદાવનમાં દેહ પાડવા બેઠી છું, તુંયે મારી સાથે ચાલ. એ પ્રેમક્ષેત્રમાં દેહ અને મનથી તું ગોવિંદ પતિની સેવા કર્યા કરજે, તને ગોવિંદજીએ મળશે અને પતિ પણ મળશે.’

‘જેવી માશુની આજ્ઞા.’

મીરાં ઉભી થઈ ગઈ, એના કંઠમાં એક બહુમૂલ્ય હાર હતો. તે કાઢી નાખીને એ નદીમાં ફેંકી દેવા તત્પર થઈ. વૃદ્ધાએ કહ્યું કે ‘એટા ! એ શું કરે છે ?’

‘આ હારને પાણીમાં ફેંકી દઉં છું.’

‘કેમ ?’

‘હવે એનું શું કામ છે ?’

‘એટા ! એનુંએ કામ પડશે. તારા દેહની રક્ષાને માટે ભોજન અને વસ્ત્રવગર ચાલવાનું છે ? અને જે દેહ તારે ન ટકાવી રાખવો હોય તો પછી ગોવિંદજીનું ભજન શી રીતે થશે ? પતિની સેવા શી રીતે બનશે ?’

‘વૃંદાવનમાં હું ભિક્ષા માગીશ.’

“તારાથી ભિક્ષા નહિ માગી શકાય, તારું રૂપ આડે આવશે. વળી તું રાજરાણી છે, તે કોઈ દિવસ ભિક્ષા માગેલી નથી, તને તેમ કરવું વિષમ અને ક્લેશકર થઈ પડશે. દુઃખી શરીરે કૃષ્ણભજન નથી થઈ શકતું. એ હાર તને બાધક ન થતાં સહાયક બનશે. એ હાર વેચીને વૃંદાવનમાં તું મંદિર બંધાવજે અને રાણીની આદ્રક રહીને ગોવિંદરાજની સેવા કરજે.”

(૮)

મીરાં વૃંદાવન ગઈ. એણે ત્યાં મંદિર બંધાવ્યું, એમાં શ્રીમૂર્તિની પ્રતિષ્ઠા કરી. એ મૂર્તિ-નું નામ એણે રાણા-ગોવિંદ રાખ્યું.

મીરાં ગોવિંદજીના કંઠમાં માળા પહેરાવતી તે વખતે એવી ભાવના કરતી કે, હું રાણા કુંભા-ના કંઠમાં આ માળા પહેરાવું છું. રાણા કુંભાનું નામ દઇને ગોવિંદજીને એ નૈવેદ્ય ધરાવતી. શ્રી-મૂર્તિનાં દર્શન કરતાં એક વાર એ શ્રીમૂર્તિને રાણા કહીને બોલાવતી અને એક વાર ગોવિંદજી કહીને બોલાવતી. મીરાંને મન હવે રાણા અને ગોવિંદ એક થઈ ગયા-પતિ અને પરમેશ્વર એક બની ગયા !

મીરાંનો ભાર હવે હલકો થઈ ગયો, એના શેષેશભાગમાં હવે હર્ષ ઉછાળા મારી રહ્યો અને રાણા-ગોવિંદની સન્મુખ બેસીને એ અહોનિશ મધુર સ્વરે આત્મનિવેદન કર્યા કરતી હતી. એના મધુર સંગીતમય ભજનથી આખું વૃંદાવન હર્ષથી પુલકિત બની ઉઠ્યું, એને જોઈને સર્વ કોઈ અભિભૂત થઈ જતા; એને લોકો રાધાજીનો અવતાર માનવા લાગ્યા.

એ સમયે વૃંદાવન અરણ્ય હતું. આ હુમ્મ તીર્થનો ઉદ્ધાર થાય તથા ભક્તિશાસ્ત્રનો પ્રચાર થાય તેવા ઉદ્દેશથી કેટલાક વિરક્ત બંગાળી વૈષ્ણવો તથા સાધકો આ અરણ્યમાં આવીને તપ-શ્રયા કરતા હતા. એ વૈષ્ણવોમાં રૂપગોસ્વામી મુખ્ય હતા. રૂપજી મહાસમર્થ વિક્ષાત હતા. કેટલાક સમયસુધી એ ગૌડના બાદશાહના મંત્રી હતા; પરંતુ એમને વિષયભોગ છીક ન લાગ્યો, મંત્રી-પદ છોડી દીધું અને પ્રેમાવતાર ચૈતન્યદેવને શરણે ગયા. ચૈતન્યદેવના આદેશથી કંથા અને કૌમીન ધરીને એ વૃંદાવનમાં આવી રહ્યા હતા. એમના વૈરાગ્યની તુલના થઈ શકે તેમ નહોતું. હાથ-માં કમંડળ અને શરીરે કંથા એ વેષે રૂપજી એક એક વૃક્ષની તળે એક એક રાત કાઢતા. આમ કરવાનું કારણ એ કે, એમને એવો ભય લાગતો હતો કે, એક વૃક્ષ નીચે એકથી વધારે રાત રહે-વાય તો કદાચ એ સ્થાનમાં મોહ થઈ આવે.

આવા વિરક્ત સંન્યાસીને એક વાર જોવાની મીરાંને ઇચ્છા થઈ આવી, મીરાંએ રૂપજીને પોતાને ઘેર લિક્ષ્મા લેવાનું આમંત્રણ મોકલ્યું. મીરાંની દાસી નિમંત્રણ કરવા ગઈ તે વખતે રૂપજી એક વૃક્ષની નીચે ફાટીતૂટી ગોદડી ઉપર બેસીને કાંઈક લખતા હતા. એમનું સ્નિગ્ધ ગંભીર મુખ જોઈને દાસીના દિલમાં ઉંડી છાપ પડી ગઈ. બે હાથ જોડીને એ બોલી કે ‘મહારાજ ! મીરાંબાઈ સાહેબે એમને ત્યાં આપને લિક્ષ્મા કરવાનું નિમંત્રણ આપવા મને મોકલી છે.’

રૂપજીએ ઉંચું જોયાવિના જ પૂછ્યું:—‘તારાં બાઈસાહેબ કાણ છે ?’

‘મીરાંબાઈ.’

‘તો એમને કહેજે કે, કાઠની અથવા તો મૃત્તિકાની સ્ત્રીમૂર્તિને પણ જોવાથી સાધુ પુરુષોનું પતન થાય છે. હું વિરાગી છું, કાંઈ પણ સ્ત્રીને ઘેર જવું અથવા કાંઈ પણ સ્ત્રીનાં દર્શન કરવાં એ મને વર્જિત છે.’

દાસીએ મીરાંને રૂપજીનો સંદેશ કહી સંભળાવ્યો. મીરાંએ હસીને કહ્યું:—‘તું ફરીથી જા, ગુ-સાંધજીને કહે કે, આ દેહમાં જે વસી રહ્યો છે તે કાણ છે? સ્ત્રી છે કે પુરુષ? વળી મેં તો એમ પણ સાંભળ્યું છે કે, વૃંદાવનમાં તો શ્રીકૃષ્ણ એકલા જ પુરુષ છે, બીજી બધીએ પ્રકૃતિ છે. જો તમે પુરુષ હો તો વૃંદાવનમાં રહેવું તમને ઉચિત નથી.’

દાસીએ જઈને રૂપજીને મીરાંબાઈએ કહાવેલ અક્ષરે અક્ષર કહી સંભળાવ્યો. ગોસ્વામી તો ચકિત થઈ ગયા. ઘેર અધિકારમાં વિજળાનો ચમકાર થાય તેવા એમના હૃદયમાં સાનનો ચમકારો થયો. એમણે વિચાર કર્યો કે ‘હાય ! મેં શું કર્યું ? મારો દેહાત્મભાવ હજીએ ન ગયો તો હું કેવો વૈરાગ્ય સાધું છું ? હું તો દેહને જ ‘હું’ કહું છું; નહિ તો હું મને પુરુષ અને મીરાંબાઈને સ્ત્રી કહેવાની ધૃષ્ટતા કેમ કરત ?’

હવે રૂપજીએ ઉંચું જોયું. એ બોલ્યા કે ‘મારો અપરાધ થયો છે. તારાં બાઈસાહેબે મારા અજ્ઞાનનું અંધારું દૂર કર્યું છે. એમને કહેજે કે, એ મારાં ગુરુ છે; હું લિક્ષ્મા લેવા આવીશ.’

(૯)

મીરાંએ ચિતોડ છોડ્યા પછી રાણાએ શોચવા માંડ્યું કે ‘અરે, મેં શું કર્યું ? સાચે જ શું મીરાં ચાલી ગઈ ? મેં એને કેમ અટકાવી નહિ ? મેં એને શું કરવા એવું કહ્યું ? એનો અપરાધ શો હતો ? એ પહેલાં હતી તેવી જ હાલ છે. લગ્ન થતાં પહેલાં જ એણે મને કહ્યું હતું કે ‘હું તમને દેહ આપીશ, મન નહિ આપી શકું; મન તો હું ગોવિંદજીને અર્પી ચૂકી છું.’ તે વખતે હું એનું કહેવું ન સમજી શક્યો. રૂપના મોહમાં, સ્વરના મોહમાં તથા ભોગ ભોગવવાના લેલમાં હું ભૂલ્યો. મેં વનમાં વિહરતી પંખિણીને પાંજરામાં પૂરી રાખવાની ઇચ્છા કરી. પાંજર તોડીને એ પંખિણી ઉડી ગઈ. હવે પાછી આવવાની છે ? ના, નહિ જ આવે. આટલી અધારી રાત્રે એ ક્યાં જશે ?’

રાણો કાન માંડીને બેસી રહ્યો. વૃક્ષનું પાન હાલતું તો રાણો સમજતો કે, મીરાં આવી; સનસનાટ પવન ધુકાતો તો રાણો માનતો કે, મીરાં આવી; પરંતુ મીરાં તો ન જ આવી. રાણાએ આખી રાત બેઠાં બેઠાં કાઢી, ઉબગરાથી એની આંખો લાલચોળ થઈ ગઈ.

સવાર પડતાં જ ચારે બાજુએ મીરાંની શોધમાટે માણસો મોકલી દીધા; પરંતુ બધાએ નિરાશ થઈને પાછા આવ્યા. મહારાણીનો પત્તો ન લાગ્યો, રાણાનું હૃદય ફાટવા લાગ્યું. એની આંખમાંથી અશ્રુધારા વહેવા લાગી—‘હાય મીરાં ! તું ક્યાં છે ?’

રાણો ગોવિંદજીના મંદિરમાં ગયો. મીરાં ત્યાં આગળ બેસતી હતી તે આસન સુનું પડી રહ્યું હતું. ગોવિંદજીની મૂર્તિ જેવી ને તેવી છે, મંદિર પણ તે જ છે; પરંતુ મંદિરમાં જે સ્વરલહરિ નાચી રહેતી હતી તે આજે નથી. આજે મંદિર શાંત હતું, મીરાંવિનાના એ મંદિરમાં રાણાથી ન ટકી શકાયું. એ શયનખંડમાં ગયો, અહીં હંસના જેવી ડોક લલાવતી જે પ્રતિમા ઉભી રહેતી હતી તે પ્રતિમા ક્યાં છે ? રાણાથી શયનખંડમાં પણ ન રહેવાયું. ત્યાંથી એ રાજલવનમાં આવ્યો. અહીં પણ એને ઠીક ન લાગ્યું. આગમાં ગયો, છોડવે છોડવે પુષ્પો ખીલી નીકળ્યાં હતાં. એ પુષ્પોમાં રાણાને મીરાંની મૂર્તિ દેખાઈ. કાંઈક બોલતી સાંભળી ‘મીરાં બોલે છે’ એવી કલ્પના કરી. રાણાથી અહીં પણ ન રહી શકાયું. હાય મીરાં ! તું ક્યાં છું ? આવ, એક વાર આવ.

મીરાં ન આવી, તેમ એનો પત્તો પણ ન મળ્યો. દિવસ આદ્યમ્થો, રાત્રિ આવી. મંદિરમાં

સંધ્યાકાળની આરતીનો ધ્વનિ થવા લાગ્યો. રાણો મંદિરમાં આવ્યો. કદાચ મીરાં આવી હોય. એ ગોવિંદજીનું લજન ગાતી હશે. આરતી પૂરી થઈ ગઈ. મીરાં તો ન જણાઈ, મંદિરમાં સર્વત્ર સુનસાન હતું. આજે કોણ ગાય ? ગાનારી તો હતી નહિ; કંઈ જાણે રાણો પાછો શયનખંડમાં ગયો.

આજે કોઈ ગાતું હતું “મીરાં કહે” રાણાએ કાન માંડીને એ ગીત સાંભળવા માંડ્યું. મીરાંની ગેરહાજરીમાં આજે એ ગીત એને ઘણું મીઠું લાગ્યું. રાણાએ મનમાં જ કહ્યું કે ‘હાય! આવી મીઠી વાણીવાળીને હું ન પીછાણી શક્યો, મેં એને ન કહેવાનાં વચનો કહ્યાં, દુઃખી થઈને એ આવી ગઈ.’

એ રાત્રે રાણાને સ્વપ્ન આવ્યું, મીરાં વૈકુંઠના દ્વાર આગળ ઉભી રહી છે, રાણાને બોલાવી રહી છે. એના મુખ ઉપર મૃદુ હાસ્ય ફરકી રહ્યું છે:—‘આવો સ્વામિન! તમેજ મારા ગોવિંદજી છો—તમને મેં મારો દેહ દીધો, મન ન દઈ શકી—આજે ગોવિંદજીને કહીને મારું મન હું પાછું લાવી છું—ત્યો.’ મીરાંએ હાથ લાંબો કરીને કંઈકે આપ્યું. રાણો લેવા જતો હતો એટલામાં એની આંખ ઉઘડી ગઈ.

વળી પાછો એ સ્વપ્નમાં પડ્યો, દશલુજ લવાની એની આગળ પ્રકટ થઈ. એ બોલી કે ‘રાણા! તેં શું કર્યું ? આખા રાજપૂતાનાની રાજવંશની તારે ઘેર આવી હતી તેને તેં કાઢી મૂકી !’ રાણો પાછો ઝબકીને જાગી ઉઠ્યો.

આ પ્રમાણે દિવસ અને મહિનાઓ વીતવા લાગ્યા. મીરાં ન આવી, એની ભાળ પણ ન મળી. ચિતોડવાસીઓએ ધાર્યું કે, મીરાં મરી ગઈ હશે કે એણે આત્મહત્યા કરી હશે.

(૧૦)

ચિતોડવાસીઓને મન મીરાં મરી; પણ એની સ્મૃતિ ન મરી. એનું સંગીત ન મર્યું. ઘરમાં, મંદિરમાં, માર્ગમાં—ઢેર ઢેર લોકો રાત ને દિવસ “મીરાં કહે” ગાવા લાગ્યા. જીવતી મીરાં એક જ સ્થાનમાં હતી, મરીને એ સર્વવ્યાપી થઈ ગઈ.

રાણાને હવે મીરાંની સ્મૃતિ મીઠી લાગવા માંડી, એનાં લજન પ્રિય લાગવા માંડ્યાં. લજનનો સંગ્રહ કરવા માંડ્યો. રાણાએ આજ્ઞાપત્ર કાઢ્યું કે, ગોવિંદજીના મંદિરમાં મીરાંનાં લજન ગાવા.

મંદિરમાં મીરાં નથી, પણ એનાં લજન છે. એ લજન સાંભળવા રાણો નિત્ય મંદિરમાં જવા લાગ્યો. મંદિરમાં મીરાં નથી, પણ મીરાંએ નિમત્રિત કરેલા સાધુ વૈષ્ણવોની સેવા ચાલુ હતી. રાણો જાતે એમની પરિચર્યા કરતો હતો. શયનખંડમાં મીરાં નહોતી, પણ એની પ્રતિકૃતિ હતી. એ પ્રતિકૃતિ ઉપર રાણો રોજ આંસુ સારતો હતો.

ચિતોડ છોડ્યા પછી મીરાં ચિતોડેશ્વરી બની ગઈ. મંદિરે મંદિરે મીરાંનાં ગાન થતાં હતાં, માર્ગમાં, ક્ષેત્રોમાં મીરાંના પ્રસંગ નીકળતા હતા. ઘેરઘેર મીરાંનાં લજન ગવાતાં હતાં, આખા ચિતોડમાં “મીરાં કહે, મીરાં કહે”નો ધ્વનિ ગાળ્યા કરતો.

(૧૧)

એક દિવસ ચિતોડના રાજમાર્ગ ઉપર એક બીખારી ગાતો હતો કે “જીવન મન તું હું સ્થામ” રાણાએ એ સાંભળ્યું. એ ગીતના હેક્ષા ચરણમાં ‘મીરાં કહે’ હતું, પરંતુ એ ગીત નવું લાગ્યું. આ ગીત રાણાએ કદી સાંભળ્યું નહોતું, ચિતોડમાં કોઈએ પણ સાંભળ્યું નહોતું.

રાણાએ બીખારીને બોલાવ્યો, એ ગીત એની પાસે એણે ફરીથી ગવડાવ્યું. રાણાએ પૂછ્યું કે ‘સાધુજી! આ ગીત તમે ક્યાંથી શીખી લાવ્યા ?’

બીખારી:—મહારાણા! આ ગીત હું વૃંદાવનમાં શીખ્યો, ત્યાં રાધા ખ્યારી પ્રકટ થયાં છે. એ રોજ નવાં નવાં ગીત રચીને ગોવિંદજીની સેવા કરે છે.

રાણા:—એમને ત્યાં લોકો કયા નામથી ઓળખે છે ?

બીખારી:—કોઈ એમને બાઈજી કહે છે, કોઈ એમને રાણીજી કહે છે, એ પોતે પોતાને મીરાં કહે છે. જુઓ, દરેક લજનના હેક્ષા ચરણમાં ‘મીરાં કહે’ એવું આવે છે ને ?

રાણા:—કીક, સમજ્યો.

રાણાએ બીખારીને મનમાનતી લિલા આપી. રાણાને બીખારીના કહેવાથી અગર પડી ગઈ

કે, મીરાં જીવતી છે અને વૃંદાવનમાં છે. ત્યાં ગોવિંદજીનું મંદિર બંધાવી એની સેવા કરે છે. એણે મૂર્તિનું નામ “રાણા-ગોવિંદ” રાખ્યું છે. એણે એ નામ કાઢ દિવસે સંભળ્યું નહોતું. રાણો એજ દિવસે ગુપ્ત વેષે વૃંદાવન જવા નીકળ્યો.

વૃંદાવનમાં બાઇજીનો કુંજ છે. મંદિરમાં મોહનમૂર્તિ રાણા-ગોવિંદ બિરાજે છે. બાઇજી રાણા-ગોવિંદજીની સામે બેસીને પોતાનું બનાવેલું લજ્જન ગાઇ રહી છે.

સંધ્યાકાળનો વખત હતો. એ અતિથિ મંદિરના આંગણમાં બેસીને એનું લજ્જન સાંભળી રહ્યા હતા. લજ્જન સાંભળીને એક અતિથિને અશ્રુપાત થઇ રહ્યો હતો.

જેની આંખમાંથી અશ્રુપાત થઇ રહ્યો હતો, એ રાણો કુંજ હતો બીજો એમનો સાથી હતો. રાણો વૈષ્ણવના વેશમાં હતો, એટલે એકદમ એ ઝાળખાઈ જાય તેમ નહોતું.

લજ્જન પૂરું થયું. બાઇજી ઠાકોરજી સામે જોઇને એ હાથ જોડીને કહેવા લાગી:—“હે ઠાકોરજી ! તમેજ મારા ગોવિંદ છો, તમેજ મારા રાણા છો, મારો સમય હવે ભરાઇ ચાલ્યો. હે પ્રભો ! આ સમયે એક વાર જો મને રાણાના રૂપે દર્શન દો તો મીરાંનો જન્મ ફૂટકલ થઇ જાય. પ્રભો ! મારો નારીયોનિમાં જન્મ થયો છે, મારો જન્મ સાર્થક કરો—તમે મારા ગોવિંદ છો. એક વાર રાણા-રૂપે પ્રકટ થાઓ.”

પેલા એ અતિથિએએ પણ આ પ્રાર્થના સાંભળી. રાણાનું હૃદય કંપવા લાગ્યું.

ઠાકોરજીને પ્રણામ કરીને બાઇજી મંદિરની બહારની કોટડીમાં આવી. ગુપ્ત વેશે આવેલ મહા-રાણો કુંજ એની પાસે ગયો. તેણે કહ્યું કે ‘રાણીજી ! કાંઈ ભિક્ષા મળશે ?’

મીરાં:—આપને શી ભિક્ષા જોઈએ ? કહેા, હું રાણીજી નથી; પરંતુ એક ભિખારિણી છું.

રાણા:—તમારું કહેવું હું માની લઉં છું; પરંતુ હું જે માગું છું તે તમારી પાસે છે.

મીરાં:—આજ્ઞા કરો.

રાણાએ ગદ્ગદ કંઠે કહ્યું:—‘ક્ષમા !’

બહાર વિજળીનો ચમકારો થયો. એના પ્રકાશમાં મીરાંએ રાણાને પૂરેપૂરો ઝાળખી લીધો, મીરાંના હૃદયમાં પણ વિજળીનો ચમકાર થઇ રહ્યો.

‘સ્વામિન્ ! આટલે દિવસે તમારી દયાનાં દાન મેળવવા હું લાગ્યેશાળી થઇ !’ એમ કહીને મીરાં કુંજના ચરણોમાં ઢળી પડી.

રાણાએ મીરાંનો હાથ પકડી એને ઉઠાડી વ્યાકુળ થતોએ બોલ્યો કે ‘મીરાં ! મારી મીરાં !’ રાણો આગળ ન બોલી શક્યો, એનો કંઠ રૂંધાઇ ગયો.

કેટલીક વારસુધી બન્ને શાંત રહ્યાં. આખરે મીરાં બોલી કે ‘આપ પધાર્યા છો ? આ દાસીનો જન્મ સાર્થક કરવા પધાર્યા છો ? પધારો.’ એટલું બોલીને કુંજનો હાથ પકડી મીરાં એને મંદિરમાં લઇ ગઇ. પોતે રાણા-ગોવિંદ સાથે જે આસન ઉપર બેસતી હતી, તે આસન ઉપર કુંજા રાણાને બેસાડ્યો. પછી એક વાર ગોવિંદજીની મૂર્તિ તરફ અને એક વાર રાણાને જોતી જોતી મીરાં આશ્ચર્ય સંત્રાસિત બનીને બેની વચ્ચે ઢળી પડી.

કુંજારાણાએ બૂમ પાડી ‘મીરાં, મારી મીરાં !’ પણ કોણ ઉત્તર આપે ? જન્મનું સાર્થક કરીને મીરાંએ રાણા અને ગોવિંદજીની સમક્ષ દેહ છોડી દીધો.*

(‘સંદેશ’ ના ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:—રત્નેશ્વર ભવાનીશંકર વડીલ)

૫-એક કુતરાની વફાદારી અને વણુજરાનો પશ્ચાત્તાપ

કુતરો ઘણું ઉપયોગી પ્રાણી છે. જંગલમાં રહેનારા એની કિંમત ખરાબર સમજે છે. 'કુતરાઓની વફાદારી'ની વાર્તાઓ ઘણી પ્રસિદ્ધ થઈ છે. આ એક વાર્તા તેમાં ખાસ ઉમેરવા જેવી છે.

જુના વખતમાં પોદી વણુજરાઓની શાખ સારી હતી. તેઓ દેશ-દેશાંતર હજારો રૂપિયાનો માલ લઈ જતા ને લાવતાં. એવા એક પોદી વણુજરાને ખોટા આવવાથી દેવું થયું. લેણદાર શેઠ તેની પાસે વારંવાર ઉધરાણી કરે ને વણુજરાને શરમાવું પડે. તેની પાસે રોકડ નાણું કંઈજ ન હતું. તેની પાસે જે કંઈ પણ મિલકત હોય તો તે તેનો વફાદાર એક કુતરોજ હતો. એ કુતરાને તે કદી પોતાનાથી વિખૂટો કરતો ન હતો, કુતરો એ તેનો પ્રાણ હતો. લેણદારની ઉધરાણીથી કંટાળીને છેવટે તે પોદી વણુજરાએ શેઠને પોતાનો કુતરો એવી શરતે લખી આવ્યો કે, દેવું વાગ્યા પછી તે પાછો પોદીને સોંપવો. લેણદાર શેઠ કુતરાને લઈ ઘેર ગયો.

એવું બન્યું કે, થોડાજ દિવસ પછી આ શેઠને ઘેર ખાતર પડ્યું, પાંચથી દસ હજારનો માલ ચોરાયો. શેઠ તો રડવા લાગ્યા. ગામની પોલીસ ને માણસો મળી ચોરનાં પગલાંની શોધ કરવા લાગ્યા; પણ કંઈ પત્તો લાગે નહિ. પેલો કુતરો છેટે ઉભો રહી આ બધી ઘાંધલ જોયા કરતો હતો. માણસો જ્યારે વીખરાઈ ગયા, ત્યારે તે પોતાના માલીક પાસે આવ્યો ને તેમના ઘોડાઓનો છેડો પકડી ખેંચવા લાગ્યો. શેઠે માન્યું કે, આ કુતરો કવખતે ગેલ કરે છે, તેથી બે ત્રણ વાર તો તેને કાઢી મૂક્યો.

પરંતુ કુતરાએ તો વારંવાર એમ કરવા માંડ્યું; સારે કેટલાક માણસોને શંકા થઈ અને તેમણે શેઠને કહ્યું કે, કુતરો વણુજરાનો છે, પગપારખુ છે; તો જુઓ તો ખરા કે, એ ખેંચીને ક્યાં લઈ જાય છે અગર શું કરે છે ?

પછી શેઠ અને કેટલાક માણસો કુતરાની પાછળ પાછળ ગયા. જંગલમાં બેએક ગાઉ દૂર ગયા, ત્યાં એક વડના ઝાડ તળે કુતરો નખથી જમીન ખણવા લાગ્યો; એટલે શેઠના નોકરોએ તે જગાએ ઉંડું ખોદ્યું આશ્ચર્યની સાથે તે જગાએથી ચોરાયે દાટલો શેઠનો બધો માલ નીકળી આવ્યો. બન્યું એમ હતું કે, કુતરો ચોરાની પાછળ જાતો જાતો રાત્રે ગયેલો અને તેઓ આ માલ ક્યાં દાટે છે, તેની તપાસ તેણે ખરાબર રાખેલી! સૌ કુતરાની હોશિયારી અને વફાદારીની તારીફ કરવા લાગ્યા.

વણુજરાના કુતરાએ ઘર રાખ્યું, તેથી શેઠ તેનાપર ઘણા ખુશ થઈ ગયા. તેમણે વણુજરાનું લેણું પતી ગયું એમ માની કુતરાને તેના મૂળ માલીક પાસે જવા છુટો કર્યો. તેમણે આ બધી બાબત એક ચિઠ્ઠીમાં લખી તે ચિઠ્ઠી કુતરાને ગળે બાંધી, ઘણા આનંદ સાથે તેને વિદાય કર્યો. કુતરો પણ બહુ હર્ષમાં આવી જઈ પોતાના સ્વામીને મળવા આવુર થઈ આવ્યો.

આ સમયે પેલા પોદી વણુજરાનો મુકામ ધર રોટના વડાલી ગામથી એકાદ ગાઉ છેટે હતો. સવારના પહોરમાં વણુજરા તાપતો હતો, ત્યાં તો તેણે દૂરથી પોતાના કુતરાને આવતો દીઠો. તેણે ધાકું કે, કુતરો શેઠને ઘેરથી નાસી આવ્યો ને માફ નામ બોલ્યું. તેણે હૃદય ઉકળી આવ્યું. આવા બેઠમાનને હવે જીવતો ન મેલવો, એવો તેણે નિશ્ચય કર્યો. અવિચારી વણુજરાએ પૂરી તપાસ ન કરી.

કુતરો નજીક આવ્યો એટલે વણુજરાએ ડોંગ લઈ તેના માથામાં મારી. કદામે વાગવાથી કુતરો મરી ગયો. જરા ટાઢો પડ્યા પછી કુતરાને ગળે બાંધેલી ચિઠ્ઠી તેણે જોઈ. તે વાંચીને તેને મૂરઝાં આવી ગઈ. લાનમાં આવતાં તે ખૂબ રડ્યો. તેને જીવતર અકાઈ લાગ્યું. તેણે પોતાની પાસે જે કંઈ મિલકત હતી તેનાથી કુતરાનું નામ અમર કરવા નિશ્ચય કર્યો. જે જગાએ કુતરાને તેણે મારી નાખ્યો ત્યાં તેણે એક વિશાળ તળાવ બંધાવ્યું. હજીયે તે તળાવ 'નખીરા તળાવ' નામથી ઓળખાય છે અને વડાલીથી એક ગાઉને છેટે છે.

('સંદેશ'ના ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:-મૃગરાંકર કે. અધ્યાપક)

૬-હિંદુઓને હાકલ

ભારતના ભાગ્યાકાશમાં આજે અજબ વાતાવરણ વ્યાપી રહ્યું છે. એક વખતનું પરસ્તાન-સમાન મનાતું-ગણાતું હિંદુસ્તાન આજે કોમી ઝઘડાનું રણમયદાન થઈ પડ્યું છે. હિંદી જનો ! આજે ચારે તરફ શું બની રહ્યું છે, તે ધ્યાનપૂર્વક અવલોકો ! ઉન્નતિના શિખરે પહોંચેલું આર્યત્વ-હિંદુત્વ આજે અવનત થતું અવલોકાય છે. તમારા પૂર્વજો તમારી કંગાલ-દીન અને નિર્માલ્ય હાલતપર આજે સ્વર્ગમાંથી અશ્રુ વહાવી રહ્યા છે.

શ્રીરામ-કૃષ્ણ-પ્રતાપ-શિવાજીનાં સંતાનો ! તમારી આસપાસનું દૃશ્ય અવલોકો-વિચારો. આજે હિંદુધર્મની કેવી દુર્દશા થઈ રહી છે ? અનેક પંથો, અનેક જ્ઞાતિઓ અનેક ધર્મો-અધ-અદ્ધા અને કુરુદિઓના પરિણામે હિંદુત્વ જમીનદોસ્ત થતું અવલોકાય છે. હિંદુઓ ! તમારા પ્રમાદથી, તમારા સ્વાર્થની રાક્ષસી તૃણાથી અને પરાપકારના પુણ્યકારક ધર્મકર્મપ્રત્યે ખેદરકાર બનવાથી દિનપ્રતિદિન તમારા બંધુઓ તમારો પવિત્ર ધર્મ ત્યાગી અન્ય ધર્માવલંબી બનતા જાય છે. હિંદુધર્મને મીટાવવા-ફના કરવા અન્ય ધર્મોમાં તનતોડ પ્રયત્નો કરી રહ્યા છે. હિંદુઓને માર પડે છે; હિંદુઓની બાળાઓ-બહેનો-માતાઓનાં હરણ થાય છે; હિંદુઓ ઉપર અનેક અત્યાચારો ગુજરે છે; છતાં દુર્ભાગ્યની વાત છે કે, હિંદુઓ જગત નહિ થતાં નામદર્દ-ખીકણની માફક શાંતિથી સઘળું સહન કરી રહ્યા છે. આ સ્થિતિ અસહ્ય છે. આ જગતમાં નિર્બળ-નિર્માલ્યને જીવવાનો અધિકાર નથી. ભગવાનની પુણ્યભૂમિમાં આજે આ શું પરિવર્તન ? “ જો ધર્મનું યથાર્થ રક્ષણ કરવામાં આવે છે તો ધર્મ તેના રક્ષકનું રક્ષણ કરે છે.”

જ્યારથી હિંદુસ્થાન પોતાનો સાચો-સત્ય ધર્મ ભૂલ્યું, ત્યારથીજ દુઃખના દાવાનળમાં સપડ્યું છે. સાચો ધર્મ ભૂલવાથી ધર્મના અનેક ફાંટા પડ્યા છે અને તેના પરિણામે પરસ્પરમાં ક્લેશ-કુસંપનાં બીજ રોપાયાં છે. આજે હિંદુઓ કહેવાતા હિંદુઓ બન્યા છે. ક્લેશ-કુસંપના પરિણામે ઓશિયાળા અને નિર્માલ્ય બની ગુલામી જીવન વ્યતીત કરી રહ્યા છે. દુનિયાના ઉદ્ધારક મનાતા-પૂજાતા સાચા સંન્યાસીઓ-સાધુઓ અને બ્રાહ્મણો આજે ક્યાં અદૃશ્ય થયા છે ? સાધુ-સંન્યાસીઓનો ધર્મ પોતાનું અને જગતનું કલ્યાણ કરવા-મચ્છવાનો છે; પણ તે કેવી રીતે થઈ શકે ? શું તે એકાંત સ્થળમાં ભરાઈ બેસી રામ-નામ જપવાથી ? શું લોકોનાં વિવિધ મિષ્ટાન્ન આરોગવાથી ? ગાંજ-ભાંગમાં મશગુલ બનવાથી ? શું મોટાં મંદિરોના મહંત-આચાર્યો બનવાથી ? પવિત્ર મનાતા મહાત્માઓ જવાબ આપો ! તમારા અંતરનો સાચો ધર્મ બતાવો ! આજે તમારું સ્થાન ક્યાં છે ? એ વિચારો. બ્રાહ્મણો ! તમે ભૂદેવો ગણાઓ છો. આજે તમારું બ્રહ્મતેજ ક્યાં છે ? આજે તમારી ગણના ભીખારીમાં ગણાય છે. ભૂદેવો ! સાચો ધર્મ ભૂલવાથી આજે તમે સ્થાનભ્રષ્ટ બન્યા છો. જ્યારે ધર્મની અવનતિ થાય, ન્યાય-નીતિનું ખૂન થાય, પોતાના ધર્મપર અત્યાચાર થાય, ત્યારે સાચા સંન્યાસીઓ અને બ્રાહ્મણોએ યથાર્થ ધર્મ-સત્યનું સ્થાપન કરવા એકદમ મેદાનમાં આવવું જોઈએ; પણ અફસોસ ! આજે આવું કોણ સમજે છે ? આજે હિંદુત્વ હણાય છે; આજે હિંદુધર્મ હસવારૂપે મનાય છે; આજે હિંદુ મની મશ્કરીઓ થાય છે; આજે હિંદુ ગણાતાં મનુષ્યો તેમના હિંદુભાઈઓની ખેદરકારી-પ્રમાદીપણાથી શુંગળાઈ ગુલામદશા-પશુદશાથી ફાંટાળી અન્ય ધર્મ સ્વીકારી આનંદ માને છે. આજના હિંદુઓ તેમના અનેક બંધુઓ કે જેઓ હિંદુનો પવિત્ર ધર્મ પાળે છે, તેઓને અત્યજ-પશુ-ગુલામ માની તેઓને અડકવામાં મહાપાપ માને છે. પશુથી પણ અધમ મનાતા તે હિંદુઓ હિંદુ મટી જ્યારે અન્યધર્મી બને છે, ત્યારે એ શુદ્ધ હિંદુઓ-પોતાને મનાવતા હિંદુઓ તે નવા ધર્મીઓને પ્રેમથી ભેટ છે. એ શુદ્ધ હિંદુધર્મીનો ફાંટો ધરાવનારાઓ ! આ શું ? તમારા ધર્મનું અધઃપતન નથી સમજતું ? તમે શું તમારા સ્વદસ્તેજ તમારા ધર્મબંધુઓને અન્ય ધર્મનુયાયી બનાવી તમારા ધર્મનું નિકંદન કાઢવા ઇચ્છો છો ? સમજાવો કે, આનું પરિણામ ઘણું ભયંકર આવશે. તમારા ધર્મનો ધ્વંસ કરવા, તમારા ધર્મમાંથીજ ઉભા થયેલા તમારા ભાઈઓ તમારા પ્રબળ શત્રુ બનશે.

હિંદુઓ ! જગત થાઓ, સાવધ થાઓ ! ચારે તરફ પ્રચંડ જ્વાળામુખી સળગી રહ્યો છે. અહંકાર, અભિમાન અને જડતાથી આજે હિંદુત્વ હણાય છે. હિંદુના હોરાઓ ! ચેતો. “ યુગ

બદલાતાં ધર્મની માન્યતામાં પણ ફેરફાર કરવો ઘટે છે. ” જેને તમે અસ્પૃશ્ય માનો છો, તેઓ અંતરથી કેવા વિશુદ્ધ અને ધર્મપ્રેમી છે, એ તો અનુભવીજ સમજી શકે છે. અનેક ઉબળા અને ઉપરથી ધર્મી મનાતા હિંદુઓ અંદરથી કેવા મદ્દિન અને અધમ વિચારોના હોય છે, કે જેનો વિચાર કરતાં હૃદય કંપી ઉઠે છે.

હિંદુસમાજ-ન્યાતો-કામો પણ આવી બાબતોપ્રત્યે બેદરકાર છે, ખાનગી-છુપાં ગમે એવાં પાપકર્મ કરે, પણ બહાર ન કરે. હિંદુસમાજની ન્યાતો આ માન્યતાને પોષતી જણાય છે. હિંદુઓ મેળામાં-આગગાડીમાં, ખેતરોમાં-સ્વાર્થસમયે અંત્યજાતી અલડાતા નથી. દાકતરો મુઠ્ઠાં ચારી લોહી-માંસ ફેદે છે, મીલોમાં શાળો ચલાવતા હિંદુઓ-મનાતા બ્રાહ્મણો અસ્પૃશ્ય મનાતી કામના ચૂસેલા કાંઠલા ચૂસે છે; હિંદુઓ દવા-દાર-ચરખીવાળા પદાર્થો ખુશીથી વાપરે છે; હિંદુઓ હોટેલમાં જાતિ-જાતિભેદ તોડી લક્ષ્યાલક્ષ્ય કરી સુધારાનો વિજયોત્સવ કરે છે; છતાં સમાજ, જાતિ કે ચુસ્ત હિંદુધર્મી તરફથી આ બાબતોવિષે એક અક્ષર પણ ઉચ્ચારાતો નથી. હિંદુઓ! આ શું ઓછું અધઃપતન?

અનેક બાળવિધવાઓ તેમનીપર ગુજરતા જીવન-અત્યાચારથી આજે આક્રંદ-કલ્પાંત કરી રહી છે. હિંદુસમાજ! એ અબળાઓનાં અચુઓ નિહાળી તારું હૃદય પીગળશે કે?

જીવન-જીવીનેની લાલચોથી લાનભૂલતી એ કમનશીબ મનાતી અબળાઓ ખાનગી-છુપી રીતે ગર્ભપાત કરે-કરાવે, બીજાં અનેક કુકર્મો કરે; છતાં તેની પરવા-દરકાર કાંઈ સમાજ કે જાતિને નથી; પણ ભોગજોગે અકળાયેલી અબળા એવાં પાપકર્મથી બહારમાં આવતાં સમાજ-જાતિ તેનાપર જીવન અને ધિક્કારનો વરસાદ વરસાવે છે. આના પરિણામે ધર્મ-કર્મ ભૂલેલી બ્રષ્ટ ભામિનીને અન્ય ધર્મનો આશરો શોધવો પડે છે કે કાં તો દેહાંત કરવો પડે છે. હિંદુઓ! આવી બાબતોપ્રત્યે દુર્લક્ષ્ય રાખવું યા બેદરકાર બનવું તે યોગ્ય નથી.

જાતિઓના અનેક વાડાઓના પરિણામે બાળાઓ અને યુવાનોના લવ બગડે છે, સંસાર કલેશમય બને છે, બાળવ્રત-વૃદ્ધવ્રત-કન્યાવિક્રય-વરવિક્રયના પરિણામે સંસાર શ્મશાનસમાન બને છે. એ વિચારશીલ મનુષ્ય તો તરત સમજી શકશે. હિંદુઓ! આવી અનિષ્ટ બાબતોને કયાં સુધી પોષતા રહેશો? “જ્યાં બાળવ્રત-વૃદ્ધવ્રત-વિધુરલક્ષ-કન્યાવિક્રય-વરવિક્રય થાય છે, ત્યાં વિધવાનાં પુનર્વ્રતની આવશ્યકતા છે.” આપણાં ધર્મસ્થાનો-તીર્થસ્થાનોમાં કેવી લીલાઓ ચાલી રહી છે, તે જાણવાની-વિચારવાની હિંદુધર્મીઓને કંઈ દરકાર છે? કુરુદિઓ-અધશ્રદ્ધા અને ઓટી માન્યતાના કારણે હિંદુજાતિના વિનાશનાં રોપાયેલાં બીજ આજે વૃક્ષરૂપે ફાટ્યાં છે.

હિંદુધર્મપર ચારે તરફથી હલ્લો થવા માંડ્યો છે. હિંદુધર્મનો વિનાશ કરવા પ્રયત્ન જવાબામુખી સળગે છે. હિંદુઓ! હજી સમય છે. એતો, વિનાશવૃક્ષનાં કડવાં ફળ જરૂર ચાખવાં પડશે. હિંદુ યુવાનો અને યુવતીઓ! તમે શ્રીરામ-કૃષ્ણ-પ્રતાપ-શિવાજી-સીતા-સાવિત્રી વગેરે પવિત્ર દેવદેવીઓનાં સંતાનો છો. તમારા શરીરમાં-તમારી રંગરંગમાં અંતે પુણ્ય-પવિત્ર દેવોનું રક્ત વહન કરી રહ્યું છે. તમે આજથી-અરે અત્યારથીજ તમારા ધર્મની રક્ષાને માટે દીક્ષા લ્યો. તમારાં સાચા-સત્ય-ધર્મની કીર્તિ ભૂમંડળમાં ફેલાવવા પ્રતિજ્ઞા લ્યો. તમે આરિચવાન-અંતરના અવાજ પ્રમાણે વર્તનારાં બનો અને અન્યને બનાવો. તમારા ધર્મની અધશ્રદ્ધા-જડતા તોડવા મયદાને પડો. તમારા સાધુ-સંન્યાસી બ્રાહ્મણોને યથાર્થ જ્ઞાનમાર્ગે વાળવા ગુરુ ગોરબનાથના જેવા શિષ્ય બનો. તમારી જાતિઓના ખોટા રિવાજો-રુઢિઓ નાબુદ કરો. તમે પવિત્ર છો, તમે ક્રોધનાથી અપવિત્ર બનતા નથી, તમારા પૂર્વજ અગસ્ત્યઋષિએ સમુદ્રને તેમના જહરમાં સમાવ્યો હતો. તમારાં હૃદય વિશાળ બનાવો અને તમારા ધર્મથી લગ્નયેજાં, નિરસ્કારાયેલાં અને અન્ય ધર્મમાં જવા ઇચ્છતાં તમારાં દેશભાંડુઓને અપનાવો. તમારી વિધવા બહેનોને સુઅંસ્કારી-આરિચવાન બનાવી સુખી કરો. તમારા ધર્મની-તમારી આગરની-તમારી માતા-પુત્રી-બહેનોની રક્ષામાં પ્રાણનું બલિદાન દેવાને પણ તત્પર થાઓ. હિંદુધર્મનો-હિંદુજાતિનો આધાર તમારી ઉપર છે, સાચા ધર્મના ઉદ્ધારની સાથે દેશનો પણ ઉદ્ધાર છે. પ્રભુ હિંદુધર્મની રક્ષા કરો!

(“સંદેશ”ના સં. ૧૮૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-સત્યેન્દ્રપ્રસાદ મહેતા.)

૭-નિર્માલ્ય હિંદુઓનો મોક્ષદાયક મહામંત્ર

(તેમાં આપણે શું?—આત્મરક્ષાનું દુર્નય હથિયાર!)

તેમાં આપણે શું? કેવો સુંદર શબ્દસમૂહ! અક્ષર તો માત્ર અડધો ડઝન, પણ તેમાં બળ કેટલું! જગતમાં કોઈ ચિંતાનાશક દવા હોય તો તે એજ. કોઈ નિઃસ્વાર્થતાના પાઠ શીખવનાર શિક્ષક હોય તો તે પણ એજ. એનાથી સેંકડો દર્દીઓનાં દર્દ નાસે છે, હજારો માનવીઓ આ સંસારસાગર તરીને પેલે પાર ઉતરી જાય છે. એવો એ અદ્ભુત મહામંત્ર! એનો જાપ જાપથી જ-મમરણનો ફેરો ટળવા સિવાય બીજાં એકેએક દુઃખનો નાશ થાય છે. એવા એ પરમસુખદાયક સકળદુઃખલંબક મંત્રને કાટિ કાટિ વાર અભિવંદન હો.

તેમાં આપણે શું? ગઈ કાલે ગોધામણીઆની પોળને નાકે થઈને આવતા એક માણસને ચિથરેહાલ દશામાં જોયો. શરીરપર લાજ ઢાંકવા જેટલાં પણ કપડાં ન મળે, પણ તેમાં આપણે શું કરીએ? આપણે તો આડું મોં કરીને આગળ ચાલ્યા. દુનિયામાં તો એવાં હજારો માણસ હશે. તેમાં આપણે શું?

વળી થોડા દહાડાપર એક ગાડાવાળો ભેયો ગાડું ઢાંકતો હતો. એક બાઈને રસ્તે ચાલતાં તેની અડફ્ટ વાગી. બાઈએ ગુસ્સે થઈને કહ્યું:-કેમ અલ્યા! જોઈને હંકાતું નથી? પેલા બદમાસ ગાડાવાળાએ સામી મા-બહેનસંબંધી ગાળો ચોપડવા માંડી, અને વધારામાં તે બાઈના પ્રત્યે જોઈને નિર્દર્શન બેશરમ ચાળા કરવા લાગ્યો. આસપાસ ઉભેલા સેંકડો માણસોએ તે નજરોનજર જોયું; પણ કોઈ કંઈ બોલ્યું નહિ. સૌએ મનમાં એમજ વિચાર્યું કે, એમાં આપણે શું? એ બાઈ એવીજ હશે. એમ બબડતા બબડતા સૌ કામદારના કંકડા પોતપોતાને રસ્તે ચાલ્યા ગયા—તો કેવા સુખીઆ થયા!

અરે, તે દિવસે સવારે નાનપરાની ખાડીમાં એક મુડદું પડેલું. માથે ને છાતીમાં છરાના ધા થયેલા ને લોહીના રેસો ધડધડાટ વહી જતો હતો. આપણે બંદાએ તે પહેલવહેલું જોયું; કેવો કમકમાડી ભરેલો દેખાવ! વિચાર કરતાં કંઈક ઓળખાણ પણ પડી; પણ આપણે તો જાણે કંઈ જોયુંજ નથી, એમ ગણીને નીચી મૂડી કરીને હેંડયાજ ગયા. મૂંઝો તો તેના મોતે મૂંઝો, તેમાં આપણે શું? એનાં સગાંવહાલાંને બબર પડશે, એટલે તેઓ તેમની ગરજે અવશે; તેમાં આપણે શું? પોલિસને તપાસ કરવી હશે તો આપોઆપ કરશે, તેમાં આપણે શું?

અરે એ તો બધું ઠીક છે, પણ તે દિવસે પેલો કમબખ્ત ગાડીવાળો મારતે થોડે આવ્યો. સાત વરસની ચમારની છોકરીને પાડી નાખી. ગાડીનું પૈડું છોકરીના પગપરથી ફરી ગયું અને તેના નળાનું હાડકું કડાક કરતું ભાંગીને બહાર નીકળ્યું. સૌએ ખૂબ પાડવા માંડી કે, ગાડીવાળાને પકડો, ગાડીવાળાને પકડો; પણ કોઈએ પકડવાને માટે દોટ મૂકી નહિ. આખરે રસ્તામાં ગાડું ઊભું હોવાથી ગાડી આપોઆપ અટકી ને ઢાંકનારને એક જણે પકડ્યો; ત્યારે કોઈ બંદા સાક્ષી માટે તૈયાર ન થયા. સૌ કોઈએ ઉપરોક્ત મહામંત્રનેજ સંભાળ્યો—“છોકરીનું હાડકું ભાંગ્યું તેમાં આપણે શું?”

વળી એક પરદેશી માણસ સુરતમાં આવીને રસ્તે ચાલતાં અચાનક હૃદય બંધ પડવાથી મરણ પામ્યો. કોઈ પરગણુ ડોક્ટરે વગર શીએ આવીને અભિપ્રાય આપ્યો કે, હવે એમાં કંઈ નથી. છાતી બંધ પડવાથી મરી ગયો છે. ચાલો, એને હામ પાડવાને પૈસા તેમજ માણસ જોઈએ છે. એક વાણીઆ મહાજન સાંથી દૂર ખરીને ચાલ્યા જતાં કહે છે કે, કપાળમાં ડીલું છે છતાં એ વાણીઓ નહિ હોય. આજકાલ તો એવા ધણા લોકો ડીલાં કરતા થઈ ગયા છે. તે બધા આમ મરી જાય તેમાં આપણે શું? બ્રાહ્મણભાઈ કહે છે કે, ગળામાં જનોઈ છે, છતાં એ ઢાંડ બ્રાહ્મણ

તો નહિજ હોય. આજકાલ તો સૌ કોઈ જનોઈ નાખતા થઈ ગયા છે. તો પછી આપણે શું ? આ પ્રમાણે જે જે ‘આપણે શું ?’ મંત્રનો આશ્રય લે છે તે સઘળા બચી જાય છે અને પોતા-પોતાને ઘેર જઈને નિરાંતે ગાળ ને રોટલી ખાવાં જેસી શકે છે.

x

x

x

ફલાણે ઠેકાણે હુલ્લડ થયું. હિંદુ અને મુસલમાનો લડ્યા ને એકબીજાનાં માથાં લાગ્યાં. તેમાં જાણીતા મીસ્ટર ક જેમણે આજસુધીમાં શહેરની તથા ગ્રામની અનેક પ્રકારે સેવા બજાવેલી તે મરાયા. તેમનાં ઘેરી-છોકરાં રખડતાં થયાં, ભૂખે મરવા લાગ્યાં; પણ તેમાં આપણે શું કરીએ ? ‘ભાઈ શ્રી ક ને કોણે કહ્યું હતું કે, તમે સેવા કરજો ને લડવા જજો. હાપણુ કરીને ગયા તો ખરડાયા. હવે તેમનાં ઘેરીછોકરાં ભૂખે મરે તેમાં અમે શું કરીએ ? તેમનું નશીબ ! કરમના ભોગ !! ગયે જન્મે ધણાં પાપ કર્યા હશે; તે એટલીજ લહેણુદેણી લખાવીને લાગ્યાં. તેમાં આપણે શું ?

x

x

x

શહેરમાં અખાડા કાઢવાને અને રમમગમત ખીલવવાને માટે એક કમીટું ‘નીમાયુ’; તેણે તેની યોજના તો ઘડી; પણ ફંડ ભેગું કરવા માટે નીકળવાનું તે સૌને કહ્યું લાગે. દરેક જણુ કહેવા લાગ્યું કે, કોઈને ન પડી હોય તો પછી આપણે શું ? શહેરમાં અખાડા નીકળે યા ન નીકળે તેમાં આપણે શું ?

x

x

x

આ પ્રમાણે તો મનુષ્યજીવનની દરેકે દરેક શાખામાં ‘આપણે શું ?’ નો મહામંત્ર સૌ કોઈને આંધળાની લાટડી પેઠે સહાયભૂત થઈ પડે છે. જ્યાં માર પડતો હોય, ત્યાંથી સલામત-હાડકે ને વળી બહાદૂરીથી પાછા હઠવાનો માર્ગ છે. જ્યાં પૈસા ભરવાના હોય ત્યાંથી નાણાંકોથળી જેવી ને તેવી રાખી નાસી છૂટવાની ખારી છે. જ્યાં વખતનો ભોગ આપવાનો હોય ત્યાં અત્યંત કામગીરી-પણું પૂરવાર કરવાની ચાવી છે. અનેક રીતે એ ઉપયોગી છે. બોલો, આપણે શું ? આપણે શું ? આપણે શું ? મંત્રાય નમોનમઃ !

(“ ગાંડિય ” ના તા. ૩૦-૧૦-૧૯૨૭ ના અંકમાં વાપરનાર રા. નિરંજન નિરાકાર.)

૮-એક નમુનેદાર ગામડું

૧૬૭

કલકત્તાના ફોરવર્ડ પત્રમાં નીચેની રસભરી વિગત પ્રકટ થઈ છે:-

આસનસોલ શહેરથી લગભગ બે માઇલ અંતરે ગ્રાંડ ટ્રંક રોડ ઉપર ખીશપ શીશર નામના અમેરિકન મેથોડીસ્ટ મીશનના એક પાદરીની એક મિલકત આવેલી છે. આ મિલકતને એક નમુનેદાર ગામડામાં ફેરવી નાખવામાં આવેલી છે અને તેને ઉપાગામ નામ આપવામાં આવેલું છે. એક અમેરિકન ગૃહસ્થ મીં કોલી જે ખેતીવાડીનો યુનિવર્સિટીનો ગ્રેજ્યુએટ છે, તેની દેખરેખ નીચે આ ગામડાની પ્રગતિ સાધવામાં આવે છે. હાલ તેમાં ૧૦ નાનાં મકાનો છે અને ૫૦ માણસોની વસ્તી છે. દરેક મકાન પાસે શાક અને ફૂલ ઉગાડવાનો બાગ અને ઢોરઢાંખર બાંધવાનો અકેક વાડો છે. એક સહકારી ભંડાર, એક સેવીંગ બેંક અને એક હૉસ્પિટલ તે ગામડાનાં લોકો પોતેજ ચલાવે છે. એક અંગ્રેજી મીડલ સ્કૂલ પણ છે, કે જેમાં સુધારકામ અને હુદારકામ પણ શીખવાય છે. દરેક કુટુંબનું અકેક ખેતર એ ગામડામાં છે, જેમાં તેઓ ખેતીનાં સસ્તાં અને સુધારકાં આજરોથી ડાંગરની વાવણી કરે છે. એક ગામપંચાયત પણ છે, જેમાં દરેક કુટુંબ પોતાનો પ્રતિનિધિ મોકલે છે. પંચાયત પોતાનો પ્રમુખ ચુટે છે અને ગામની સ્વચ્છતા, દીવાળત્તી વગેરે પર લક્ષ આપે છે. બંગાળના ધણા જાણીતા માણસોએ આ ગામડાની મુલાકાત લીધી છે.

(“ બેલ વર્તમાન ” તા. ૨૮-૯-૧૯૨૭ ના અંકમાંથી.)

૯-હીરાસ્તનોથી પણ વધારે કિંમતી આદેશ

૧૬૭

ધણા પ્રાચીનકાળમાં, ખ્રિસ્તની પૂર્વે સદીઓ પહેલાં, હિંદના આર્ય લોકો ધર્મ, માનસ-શાસ્ત્ર, અધ્યાત્મવિદ્યા, વિજ્ઞાનકળા, સંગીત અને વૈદકશાસ્ત્રમાં એટલા બધા આગળ વધેલા અને નિષ્ણાત હતા કે કોઈ પણ પ્રજા જ્ઞાનના આટલા વિશાળ પ્રદેશમાં તેમની ખરેખરી કરી શકી નથી.

મેકસમૂલ્ડર લખે છે કે:-“પ્રકૃતિદેવીનો સંપૂર્ણ કૃપાપાત્ર અને તન્નન્ન્ય ઐશ્વર્ય, સત્તા અને સૌંદર્યયુક્ત હોઈ સમસ્ત સૃષ્ટિમાં સર્વોત્કૃષ્ટ દેશ—પૃથ્વીપરનું સ્વર્ગ—મારે શોધવાનું હોય તો હું હિંદુસ્તાનનેજ પ્રથમ પદ આપું. મને જે એમ પૂછવામાં આવે કે, વિશ્વમાંના કયા પ્રદેશના રહેવાસીઓએ હૃશ્વરદત્ત બક્ષીસોનો સંપૂર્ણ વિકાસ કરેલો છે તથા મનુષ્યજીવનના અતિ ગૂઢ વિષયોપર અદ્વિતીય મનન કરેલું છે અને તેમાંના કેટલાક પ્રશ્નોના એવા તો સચુક્તિ અને સપ્રમાણ ઉત્તરો આપ્યા છે, કે જે ખેટો અને કેન્ટના અભ્યાસક્રોને પણ વિચારવા લાયક છે? તો હું જવાબ આપું કે, હિંદુસ્તાને.”

“વળી મને એમ પણ પૂછવામાં આવે કે, રોમન, ગ્રીક અને યાહુદી લોકોનાજ વિચાર અને સિદ્ધાંતો પ્રમાણે કેળવાયેલા યૂરોપવાસીઓ પોતાની ખોટ કયા સાહિત્યમાંથી પૂરી પાડી પોતાનું આંતરજીવન વધારે સંપૂર્ણ, વિસ્તૃત, વિશ્વવ્યાપી અને ખરેખરી રીતે માનુષિક બનાવી અનંત જીવન—મોક્ષ—પ્રાપ્ત કરી શકે? તોપણ મારો જવાબ એજ છે.”

સહસ્ત્રાવધિ વર્ષો પૂર્વે આર્યવર્તના મહર્ષિઓને અવિનાશી વેદોની બ્રહ્મા પાસેથી પ્રાપ્તિ થઈ અને તેમણે પોતાના વંશજોને વેદોનો ઉપદેશ કર્યો. વેદકાલીન આર્યસાહિત્ય પ્રવૃત્તિઓમાં વેદોથી બીજા નંબરે ઉપનિષદો અને અરણ્યકો આવે છે; પૌર્વાલ વિચારપુષ્પોની તેઓ માળા છે અને આ માળા ધારણ કરનારાઓને તે આશીર્વાદરૂપ બની અસીમ શાંતિ અને આનંદનો સુખાનુભવ કરાવે છે.

x

x

x

ઋગ્વેદ કહે છે કે:-સૂર્ય તારીજ આજ્ઞા પ્રમાણે ચાલે છે અને તેને પ્રવર્તાવે છે; શાંતિ અને આનંદના અધિષ્ઠાતા! તારી ક્રીતિ મહાન અને સંપૂર્ણ છે. પ્રકાશની માફક તું તદ્દન અવિત્ર છે. મનુષ્યોનો પ્રિય એવો તુંજ પૂજ્યની પ્રતિમારૂપ છે.

બધાએ ભેગા મળી આપણે આપણું કરવું જોઈએ અને જમવું પણ બધાએ સાથેજ જોઈએ. આપણે એકબીજાને ધિક્કારવા જોઈએ નહિ.

યજુર આ સૃષ્ટિનો આધાર છે.

કદી પણ જુગાર રમો નહિ; ખેતી કરો અને જે તમને મળ્યું છે તે પૂરતું માની આનંદમાં રહો. કરેલાં અને ન કરેલાં પાપોમાંથી અમને બચાવો. દરેક પાપમાંથી અમારું રક્ષણ કરો કે જેથી અમને આનંદ પ્રાપ્ત થાય.

તમારો બધાનો એકજ નિશ્ચય હો, અને તમારાં સર્વાનાં મિત્ર સંમત રહો; તમારા બધાના વિચાર પણ એવા મળતા રહો કે બધા તેમને કબૂલ રાખી શકે.

ઉદારાત્મા શોક કે મૃત્યુ પામતો નથી; સંસારનાં દુઃખ કે ત્રિતા તેને ક્ષોભ પમાડી શકતાં નથી. આખું વિશ્વ, તેનાં સુખો અને સ્વર્ગનો આનંદ પણ તેનોજ છે.

ખાવાનું માગવા આવનાર ગરીબો તરફ સ્વાર્થવૃત્તિથી પથ્થર જેવું હૃદય રાખનાર શ્રીમંતને જ્ઞાતાને પણ આપદકાળમાં દિલાસો દેનાર કોઈ પણ નહિ રહે.

શક્તિ હોય સાંસુધી ગરીબોનાં દુઃખ નિવારો; અનંત લવિષ્યપર નજર રાખી તેના બેદોને હેઠલવા ચત્ત કરો; કદાચ તમારી લક્ષ્મી તુરતમાંજ ચાલી જશે.

જે મનુષ્યના વૈભવનો લાભ તેના મિત્રોને મળતો નથી, તે પોતાનો નાશ પોતેજ કરે છે; જોતાનો વૈભવ એકલા પોતેજ ભોગવનારને પોતાનું પાપ પણ પોતાને એકલાનેજ ભોગવવું પડશે.

યજુર્વેદ કહે છે કે:-જ્ઞાનપૂર્વક કર્મ કરવાની અને અજ્ઞાનપણે કર્મો કરવાની અસર બુદ્ધિજ્ઞ ચાય છે, એમ કહેવાય છે,

હું તમને સંપ, હૃદયોતું ઐક્ય અને કોઈનો પણ તિરસ્કાર ન કરવાની વૃત્તિ આપું છું. વાછરડાંના જન્મથી જેમ ગૌમાતા હર્ષ પામે છે, તેમ બીજાનામાં આનંદપૂર્વક રસ લો.

અથર્વવેદ કહે છે કે:-આનંદી સ્વભાવ, માન, શાંતિ અને શક્તિ, સત્તા અને દૃઢતા તથા પ્રેમ અને ભક્તિથી ઉદ્ભવતા સર્વે ઉચ્ચ સદ્ગુણો અમર પરમાત્મામાંજ પૂર્ણપણે વ્યક્ત હોય છે.

ઉપનિષદો કહે છે કે:-નમ્ર મનુષ્ય કરતાં કોઈ વધારે શક્તિવાન નથી; કારણ કે નમ્ર મનુષ્ય આત્માને ભૂલી જઈ પરમાત્મામાં ભળી જાય છે.

તમારા પોતાના તેમજ બીજાના સહવિચારોને વખાણો. તમારા જીવનનું અર્થ તત્ત્વ શોધી પ્રાપ્ત કરવામાં સહવિચાર જેવું બીજું તમારું સહાધ્યાયી નહિ થાય.

તમારું ધારેલું કાર્ય પાર પાડવું હોય તો તમારા વિચારોપર કાણુ મેળવો. જુરસાઓથી મુક્ત એવા શુદ્ધ તેજ પર તમારા આત્માને એકાગ્ર ચિત્તથી ધ્યાનસ્થ કરો.

તમને જે વસ્તુ દુષ્ટ કે પાપમય લાગતી હોય, તેનો વિચાર સરખો પણ ન કરવા કોશીશ કરો. દુષ્ટ વિચારોજ દુષ્ટ કર્મો તરફ મનુષ્યને ધસડી જાય છે.

જે બધાં પ્રાણીઓને પોતાના આત્મા જેવાજ જાણે છે અને પોતાના આત્માને બીજાં પ્રાણીઓના જેવાજ ગણે છે, તે કોઈને ધિક્કારતો નથી.

કાલ્યા મનુષ્યે ઇન્દ્રિયોનો ચિત્તમાં લય કરવો, ચિત્તનો શુદ્ધિમાં અને બુદ્ધિનો બ્રહ્મરૂપ પરમાત્મામાં લય કરવો.

ભક્તિ, આત્મસંયમ અને કર્મ-આ સત્યનાં શિખરો છે.

સત્ય જાય પામે છે, અસત્ય કદી વિજયી થતું નથી.

સંપૂર્ણ વૈરાગ્યવાન અને તત્ત્વને પામવાની ઇચ્છાવળા મુમુક્ષુઓને જવાના દેવયાનો સત્યથીજ વિસ્તૃત બને છે અને સત્યથીજ પરમાત્માનાં તત્ત્વ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

ઉઠો, જાગૃત થાઓ અને ઇષ્ટપ્રાપ્તિ કર્યા સિવાય બેસો નહિ.

મનુષ્યોને બંધન કે મોક્ષનું કારણ તેનું મનજ છે.

શાંત અને સ્થિર ચિત્તથીજ અખૂટ આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકાય છે.

મનની સર્વ ઇચ્છાઓ લય પામે ત્યારેજ મનુષ્ય અમર થઈ આ જીવનમાંજ બ્રહ્મને પ્રાપ્ત કરી શકે છે. (‘સુવર્ણભાષા’ ના એક અંકમાંથી.)

૧૦-“દીપમાલિકે” !

હાય ! કેસે દીપક ભવન જલાઈ !

ગૃહ સૂતા હૈ લૂટા અન્ન-ધન, ક્યા વીતી બતલાઈ;

જલા રહી હૈ હૃદય-અગ્નિ હા ! જલેકો કેસે જલાઈ.

બસનહીન તન અન્નપિતા કસ, જીવનચક્ર ચલાઈ;

પાહન સમ હૈ કઠિન હૃદય ક્યોં આર્તનાદ સુનાઈ.

પરબશ, દુઃખી, હીન કાયર હૈં, ક્યોંકર બદન દિખાઈ;

લાજ બચાવનહાર તિમિર કો, ક્યોંકર હાય ભગાઈ.

નિકલ ગયા હૈ, હાય ! દિવાલા, કેસે સોખ જમાઈ;

પરબન્ધન સે હોં ‘સ્વતંત્ર’ કર જીવન-જ્યોતિ જગાઈ.

હે મોહન ! માધવ !! મધુસૂદન !!! કેસે તુમે રિખાઈ;

ભક્તિ-ભાવ નહીં, ભક્તિહૃદય હૈ કેસે દિવાલી મનાઈ.

(“વિદ્યમિત્ર” ના એક અંકમાં લેખક:-મધુસૂદન ઓઝા “સ્વતંત્ર”.)

૧૧-ભગવાન શ્રીકૃષ્ણનો સંદેશ

૨૬૭

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ । તત્ર શ્રીર્વિજયોર્ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥

મહાભારતના યુદ્ધના આત્મા અને પોતાના ચક્રવર્તી પાંડવોનું રક્ષણ કરનાર શ્રીકૃષ્ણ સમસ્ત મનુષ્યજાતિના રક્ષક અને ઉદ્ધારક છે; અને યુદ્ધપૂર્વે તેમનો સંદેશ એ “શ્રીમદ્ ગીતા” છે, જેનું રહસ્ય આ છે:—“ઉઠ, પરંતપ ! તારી ફરજ બળવ.” આ સંદેશ આખી દુનિયાને પણ લાગુ પડે છે. “ગીતા” ભતિકૃત બંધનોથી પર છે; સર્વવ્યાપી પરમાત્મા એનો વિષય છે. પાંચ પાંડવો રણભૂમિમાં અતિ મહાન શત્રુ સામે લડવા ઉભા હતા એવા અદ્ભુત પ્રસંગમાં શ્રીકૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રમાં આ ગીતા ગાઈ. “શ્રીમદ્ ભગવદ્ગીતા” નામથી ઓળખાતો ગ્રંથ માત્ર એ ગાનનો એક ભાગ છે, પરંતુ તેમાં પણ કેટલું ઉદાપણ, દીર્ઘદર્શિતા અને ઉચ્ચ ગૂઢ બોધ સમાયલાં છે ! શ્રીકૃષ્ણ અમુક ભતિનાજ નહિ, પરંતુ સમસ્ત મનુષ્યસૃષ્ટિના ઉદ્ધારક હતા, એ વાત સાબીત કરવાને “ગીતા”જ બંસ છે.

આ ગીતાનો અભ્યાસ-શ્રીકૃષ્ણનું વ્યક્તિત્વ-અતિશય મનોરંજક છે. શ્રીકૃષ્ણ બાહ્યાવસ્થામાં માખણ ચોરતા અને ગોપીઓ સાથે ક્રીડા કરતા; પછી ગોવાળતરીકે ધણીજ સંભાળથી એમણે પ્રેમપૂર્વક ગાયો ચારી; કુશળ રાજનીતિજ્ઞતરીકે લોકેચ્છાને સમજનાર પણ શ્રીકૃષ્ણ હતા. એજ કૃષ્ણ એક આદર્શ નૃપેન્દ્રતરીકે, પ્રજાના સેવકતરીકે, દરેક રાજ્યે કેવી રીતે વર્તવું જોઈએ તેનું જ્વલંત ઉદાહરણ થયા; એટલુંજ નહિ પરંતુ તેઓ એક મહાન તત્ત્વવિદ્યાવિશારદ અને આજ પુરુષ હતા. ઉપર કહેલાં દરેકે દરેક દૃષ્ટિબિંદુથી જોતાં ધણું વિચારવાનું મળે છે; પરંતુ અહીં આં તો આપણે શ્રીકૃષ્ણનો એક આદર્શ નેતાતરીકેજ વિચાર કરીશું. સંસ્કૃતમાં ‘નેતા’ને ‘માર્ગદર્શક’-રસ્તો બતાવનાર કહ્યો છે; તેણે માયો રસ્તોજ બતાવવો જોઈએ; તેણે ધર્મ પ્રમાણે વર્તવું જોઈએ અને તેણે સત્યજ બોલવું જોઈએ. લોકસેવા એ લોકપ્રિયતાનો રસ્તો નથી. મનુષ્યોનો નેતા એક આદર્શ સેવક હોવો જોઈએ.

“કુંતીપુત્ર ! જગૃત થા, ઉભો થા !” આ શબ્દોમાંજ કૃષ્ણ નેતાએ આપણનેજ અર્વાચીન ભારતવર્ષના પુત્રોને તે પોતાનો સંદેશ કહી દીધો છે ! “જગૃત થાઓ !” હિંદમાં શાની આમી છે ? આપણે હજી જાગ્યા નથી ! કેાઠ કેાઈ વાર આપણી આંખો ઉઘડે છે, પરંતુ સત્વરજ પાછી મિંચાઈ જાય છે. એટલા માટેજ શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે જાગો જાગો, અને આંખ ઉઘાડી જુઓ ! તમારી દુર્દશા તરફ નજર કરો ! તમારી સ્ત્રીઓની સ્થિતિનો વિચાર કરો ! અસંખ્ય લોકોની છાતી કંપાવનારી ગરીબાઈ નિહાળો ! જાગો અને જુઓ કે, એક વખતનું સર્વશ્રેષ્ઠ હિંદ આજે પૃથ્વીપરનો ગરીબમાં ગરીબ દેશ છે ! જાગો અને દેશની નબળાઈનું મુખ્ય કારણ તમારો કુંસપ-જાતિભેદ-પેટાભતિઓ છે, એ સમજો.

“જાગો અને ઉભા થાઓ ! હે કુંતીપુત્ર !” “ઉભા થાઓ.” શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે, “તૈયાર થાઓ”—શા માટે ? મારામારી કરવા માટે ? નહિ. હિંસામાટે ? નહિ. પરંતુ તમારું નૈતિક બળ વાપરવા તૈયાર થાઓ. ભારતની-સમગ્ર મનુષ્યજાતિની-પૂજા કરવા તૈયાર થાઓ અને યાદ રાખો કે, પૂજાનું સર્વોત્તમ સ્વરૂપ સેવા છે. ન્યાય અને સત્વમાટે, નવા મનુષ્યસ્વાતંત્ર્યમાં તમારી આ વિમળ શ્રદ્ધા સાબીત કરવા માટે બહાર પડી એ રસ્તે હિંદ અને મનુષ્યજાતિની સેવા કરો.

કુંતીપુત્ર ! માત્ર જાગ અને ઉભો થા ! તારા હાથ તે શ્રીપરમાત્માના હાથ છે; તારો આત્મા એ વિશ્વવ્યાપી પરમાત્માનો અંશ છે. તારું સામર્થ્ય તે તેનું છે અને શ્રીકૃષ્ણના નેતૃત્વ નીચે તૈયાર થયેલાને કદી પરાજય થાયજ થહિ.

યત્ર યોગેશ્વરઃ કૃષ્ણો યત્ર પાર્થો ધનુર્ધરઃ । તત્ર શ્રીર્વિજયોર્ભૂતિર્ધ્રુવા નીતિર્મતિર્મમ ॥

(“મુવલ્ભિમાળા” ના એક અંકમાંથી.)

૧૨—મહાન પેગંબર જરથોસ્તનો સંદેશ

જરથોસ્ત પરમ અદ્વૈતમતવાદી હતા. એ એમ માને છે કે, સધળા ઉચ્ચતમ સહગુણોનું ઉત્પત્તિ સ્થાન વિશ્વવ્યાપી આત્મા-પરમેશ્વરજ છે. જરથોસ્તના ગ્રંથોમાં આવા છ દેવતાઈ ગુણોનો ઉલ્લેખ વારંવાર આવે છે. આ સહગુણો નીચે પ્રમાણે છે:-

(૧) મન સાફ હોવાનો, (૨) ન્યાય અને સત્યનો, (૩) પવિત્ર રાજસત્તાનો, (૪) લોકાપ-કારક દયાનો, (૫) સંપૂર્ણ આરોગ્યતાનો અને (૬) અમર હોવાનો.

મહાન ઉપદેશકો ધર્મના મશાલગીઓ છે અને હમેશાં તેમના આદર્શોમાંજ મગ્ન હોય છે. પવિત્રતા અને તેજનો આદર્શ ધરિનદેશના જરથોસ્ત શીખવે છે. જરથોસ્ત ખરેખરા ઉપદેશક છે, કારણ કે એમનો ઉપદેશ અમુક કાળ કે પ્રજામાટે નહિ, કિંતુ હમેશામાટે અને સર્વને માટે છે.

જરથોસ્તનું જન્મસ્થાન અને તિથિ અંધકારમાં છે. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે, તે ધરાનના પશ્ચિમભાગમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૨૦૦૦ થી ૧૦૦૦ વર્ષપૂર્વે થઇ ગયા હોવા જોઈએ. જરથોસ્તના મરણને સહીઓ થઇ ગઇ છે, પરંતુ આ વિશ્વમાં જ્યાંસુધી સત્ય રહેશે, ત્યાંસુધી જરથોસ્ત જીવંત રહેશે.

મનુષ્યો ! જ્યારે તમારી પાપી વાસનાઓ, અને સ્વાર્થવૃત્તિનો સદંતર નાશ થશે, જ્યારે સદાને માટે તમારામાંથી પાપ દૂર થશે, ત્યારેજ તમને મહાન કાર્યનો આશીર્વાદરૂપ બદલો મળશે. જો તમે આ નહિ કરી શકો તો તમારે છેવટે શોકાદગાર કાઢવાનોજ વખત આવશે.

હે મઝદ અહુર ! શંકા થાય ત્યારે, તથા હે સર્વશ્રેષ્ઠ ! દુઃખ અને કંકાસના સમયમાં અને દુષ્ટાની વૈરવૃત્તિને લઇ આપત્તિના સમયમાં પણ અમે તો પવિત્ર અગ્નિના દીપ્ત પ્રકાશમાં આપેલા તમારા સર્વશ્રેષ્ઠ ઉપદેશનું મનન કરીશું.

હે મઝદ ! એક જાણકારતરીકે, જેમને જાણવાની ઇચ્છા હશે તેમનામાટે તારાવતી હું કહું છું કે:-

“પાપ દુષ્ટજનોને તેમની દુષ્ટતાનો બદલો છે; પરંતુ સર્વોત્તમ સ્થિતિ-મોક્ષ-તો સત્યના નિયમ પાળનારનેજ મળે છે.” અને તારો આ સંદેશો જાહેર કરતાં મને અત્યંત આનંદ થાય છે.

જો તમારે સજ્જનોનો સંગ જોઈતો હોય, સત્યની મૈત્રીની જરૂર હોય અને પવિત્ર ધર્મને ટકાવી રાખવો હોય, તો ક્રોધ અને હિંસા પરહરો, ઇર્ષ્યા અને કંકાસનો ત્યાગ કરો. હે મઝદ ! આવાં પરાંપકારી મનુષ્યોનેજ હું સ્તુતિમંદિરમાં દાખલ કરીશ.

(“સુવર્ણભાગા”ના એક અંકમાંથી.)

૧૩—દિલ્હીનાં મંદિરોમાં અંત્યજ ભાઈઓને દાખલ કરે છે.

૨૧ મી ઑગસ્ટ ૧૯૨૭ ને રોજ ગોસ્વામી ગંગાપ્રસાદજીના મંદિર-કટરાનીક-માં અસ્પૃશ્ય કહેવાતી જાતિઓને દર્શન કરવા દાખલ કર્યા હતા. સૌ લોકો યમુનાસ્નાન કરીને અને તિલક ધારણ કરીને એક જખરદસ્ત સરઘસ સાથે સાંજના છ વાગે મંદિરમાં દાખલ થયા અને હિંદુઓએ તેમાં ખૂબ પ્રેમપૂર્વક લાગ લઇને તેમને પ્રસાદ વહેંચ્યો. દિલ્હીમાં આ પહેલો અવસર છે, કે જ્યારે શ્રીગોસ્વામી મહારાજે અસ્પૃશ્ય ભાઈઓને દર્શન કરાવીને હિંદુઓ સમક્ષ એક આદર્શ રજુ કર્યો છે. અમને સંપૂર્ણ આશા છે કે, દિલ્હીનાં ખીજાં બધાં મંદિરોના અધિકારીઓ આનું અનુકરણ કરી યશલાગી બનશે. સભા શ્રીગોસ્વામીજી મહારાજને ધન્યવાદ આપે છે કે, તેમણે સેંકડો વર્ષોના તૃપિત આત્માઓને અમૃતપાન કરાવી હિંદુઓના ત્રિશાળ હૃદયનો પરિચય કરાવ્યો છે.

(“અર્જુન”ના એક અંકમાંથી અનૂદિત.)

૧૪-લગવાન બુદ્ધનો સંદેશ

૨૬૭

બુદ્ધ જગદુદ્ધારક હતા. તેમનું ક્ષેત્ર કે દષ્ટિમર્યાદા અમુક દેશ કે પ્રજામાં જ સમાઈ જતાં ન હતાં. સંપૂર્ણ પ્રકાશ અને કીર્તિ ઝળકાવી રહેલા અંતઃસંપન્ન એ જીવંત પ્રતિમારૂપ હતા. પારકાનું કંઈપણ દયાવવાની તેમને જરા પણ ઇચ્છા નહોતી. કીર્તિ, ધન, ઐશ્વર્ય, સત્તા, રાજ્ય કે સ્ત્રી તેમને આકર્ષી શકતાં નહિ. બુદ્ધ લગવાન ચાંડાલો, દુષ્ટો, વેશ્યાઓ અને પાપીઓ તથા ગરીબો-પ્રત્યે સંપૂર્ણ દયા અને દિલાસોજ દાખવતા; પરંતુ શ્રીમાનો તથા બુદ્ધી સત્તાધીશોના અભિમાનની તેમને દરકાર ન હતી. શારીરિક પીડા, નિંદા અને બુદ્ધ તેમણે ધીરજ અને નમ્રતાથી સહન કર્યાં. સત્યનું પ્રતિપાદન કરવામાં તેઓ નિડર અને કોઈની પણ દરકાર ન રાખનાર હતા અને જીવનની વહાલામાં વહાલી વસ્તુઓનો પણ સત્યને માટે ભોગ આપતા. તે બુદ્ધિસ્વાતંત્ર્યના ચુસ્ત હિમાયતી હતા. મનુષ્યજીવનના પ્રશ્નોપર એમણે નવું અજવાળું પાડ્યું. મનુષ્ય ઈશ્વરનો અંશ છે એ સત્ય તેઓ ખરા દિલથી માનતા ને ફેલાવતા. મહાન સામ્રાજ્યો વિનાશ પામ્યાં છે, પરંતુ બુદ્ધે કરેલો સત્ય ઉપદેશ જીવંત છે અને અનંતકાળસુધી તેવોજ રહેશે.

એક વખત પૂર્ણ નામના સાધુને બુદ્ધે એમ બોલતાં સાંભળ્યો કે, તેને હિંસાપ્રિય લોકોના દેશમાં રહેવાની ઇચ્છા છે. પછી ગુરુશિષ્ય વચ્ચે નીચે પ્રમાણે સંવાદ થયો:-

“એ લોકો તને ગાળો આપશે કે મારશે તો તું શું કરીશ?”

“હું એમ ધારીશ કે, આ લોકો ભલા છે; કારણ કે તેઓ ફક્ત મને ગાળોજ આપે છે, પરંતુ મને મારતા નથી કે મારાપર પથરા ફેંકતા નથી.”

“પણ એ લોકો પથરા ફેંકશે અગર મારશે તો?”

“તો હું ધારીશ કે, એ લોકો ભલા છે; કારણ કે તેઓ ફક્ત મારાપર પથરાજ ફેંકે છે, પરંતુ લાકડી કે તરવારથી મને મારતા નથી.”

“પરંતુ જો એ લોકો લાકડી કે તરવારથી તને મારશે તો?”

“તો હું એમ ધારીશ કે, હજી તે ભલા છે કે મને સદંતર મારી નાખતા નથી.”

“પણ જો તને મારી નાંખશે તો?”

“તો તો હું ધારીશ કે, એ ખુબ ભલા છે; કેમકે આ દુઃખપૂર્ણ સંસારની ઉપાધિમાંથી મને તેમણે મુક્ત કર્યો.”

આ સાંભળી બુદ્ધે કહ્યું:-“પૂર્ણ ! તેં ખરાખર કહ્યું. જા, અને તેં પોતે મુક્તિ મેળવી છે, તેમ બીજને મોક્ષ અપાવ. તું પોતે સામેપાર તરી ગયો છે તો બીજને તાર. તું પોતે આનંદમય છે તો બીજને આનંદાનુભવ કરાવ. તને નિર્વાણ પ્રાપ્ત થયું છે તો તે બીજને સુલભ બનાવ.”

દ્વેષનો નાશ દ્વેષથી નહિ પણ પ્રેમથીજ થાય છે. દયાજ વૈરનો ઉત્તમ બદલો છે. હે સાધુઓ ! અહારવટીઆ અને ખુની લોકો તમારાં શરીર કરવતથી વહેરી નાખે, ત્યારે પણ જો તમે ક્રોધ કરશો તો મારી આજ્ઞા નથી પાળી એમ હું માનીશ.

કોઈની સામે ક્રોધપૂર્વક બોલો નહિ, કેમકે તે માણસો પણ સામે ક્રોધથીજ પ્રત્યુત્તર આપશે. ક્રોધપૂર્વક બોલાયલા શબ્દો દુઃખજનક થાય છે; અને ધાની સામે ધા કરવાથી તમનેજ નુકસાન છે.

સત્ય, ન્યાય, દૃઢતા અને ઉદારતા-આ ચાર મુખ્ય ગુણો છે. જધા ઉપદેશકોનો ઉપદેશ આ છે કે પાપ ન કરવું; પરાપકાર કરવો અને ચિત્ત શુદ્ધ રાખવું.

આ ઉક્તિ સાચી છે કે, “સત્ય એ એક અમર વાણી છે.” સત્ય બોલવામાં, સાધુતા દાખવવામાં અને ન્યાયનું સમર્થન કરવામાં ન્યાયી સવજનો દૃઢ રહે છે.

પોતે પોતાને જીતે એ સઘળા લોકપરની જીત કરતાં આધક છે. જેણે પોતાને જીત્યો છે અને જે હમેશાં સંયમ પાળે છે એવા મનુષ્યના વિજયને આહ્વાન, ગંધર્વ કે દેવ પણ પરાજયમાં ફેરવી શકતો નથી.

આ સૃષ્ટિમાં ઈર્ષ્યારહિત સ્વતંત્રતા અને સઘળાં જીવંત પ્રાણીઓ તરફનો સંયમ મુખી નિવડે છે. કામાસક્તિરહિતપણું, ઇચ્છાઓપર કાણુ અને નિરાભિમાન એ ઉચ્ચતમ મુખનાં સાધન છે.

“ધરમપદ”

(“સુવર્ણમાળા”ના એક અંકમાંથી.)

૧૫-જીંદગીસુધી નિર્ધનપ્રત પાળનાર ચીનનો એક મહાપુરુષ

ચીનનો જીવાનવર્ગ જેના ચરણમાં ઝુકી પડતો અને જેનો શબ્દ પડતાં જીવનની આહુતિ માતાને ચરણે ધરી દેવા તલસતો તે ચીન-પ્રજાસત્તાકના સ્થાપક ડૉ. સુન-યાટ-સેનના મૃત્યુ પછી, તેમના લગ્ન જીવનના કેટલાક અદ્ભુત પ્રસંગો પ્રકાશમાં આવ્યા છે.

x

x

x

ડૉ. સુન-યાટ-સેને એક પ્રત લીધેલું-જીંદગીસુધી ગરીબ રહેવાનું. તે તેમણે ખરાબર પાળ્યું. ચીનના પ્રજાસત્તાકના સ્થાપકતરીકે ચીનના દૌલત-ભંડાર તેમના ચરણમાં રજોટાતા હતા, મોટા મોટા પગારની અનેક જગ્યાઓ ઉપર તેમણે અનેક માણસોને ગોઠવેલા; પણ પોતે તો ગરીબજ રહ્યા. એ ગરીબીને પ્રતાપેજ તે ચીનાઓમાં લક્ષિભાવ જગાડતા અને તેમની પાસે ગમે તેવાં જોખમકારક કામો કરાવી શકતા. પ્રજાસત્તાકનો 'વજ' ચીનના આકાશમાં ઉડવા લાગ્યો, ત્યારે કેટલાયે માણસો, તેમનો લગ્ન આદર્શ અને તેમની એથીયે લગ્ન ભાવનાસૃષ્ટિ ભૂલીને, લક્ષ્મીના મોહમાં તણાયા; પણ ચીનનાં વિદ્યાર્થીઓ ચીનના આ વિધાતાએ તો ગરીબીનેજ વહાલી ગણી. તેનું વસિયતનામું બહાર પડ્યું છે, તેમાં જાહેર થયું છે કે, તેને કશીજ દૌલત નથી; જે નાનકડું ઘર, કપડાં અને ચોપડીઓની મત્તા છે, તે તેની સ્ત્રીને વારસામાં જશે; અને તેનાં સંતાનો ઉંમરલાયક થયાં હોવાથી તેમને વારસાની જરૂર નથી. આટલો આત્મત્યાગ માનવીને નરપુંગવજ બનાવે ને ? અને એને પ્રભાવે પ્રગટતું એ પ્રગળ વ્યક્તિત્વજ ચીન જેવા દેશનું ભાગ્ય ધરી શકે ને ?

*

*

*

ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિઓના નેતાતરીકે ઉઘાડા પડી જવાથી ડૉ. સુન-યાટ-સેન નાસીને એક ગામડાની ઝુંપડીમાં છુપાઈને રહેતા હતા. જીવતા પકડી લાવે કે માથું લઈ આવે તેમને મોટું ધનામ આપવાનાં જાહેરનામાં ચીનમાં ચોંટાયાં હતાં. જે કે મનાય છે કે, ચીનની સરકાર તો તેમને જીવતા પકડવાનેજ આતુર હતી, કે જેથી તેમને ખૂબ રીખાવી રીખાવીને મારી શકાય. અચાનક બે લશ્કરી અમલદારો અને બાર સિપાઈની ટુકડીને તેમની ઝુંપડી જડી આવી, તેઓ અંદર પેઠા. સુન-યાટ-સેન જરાયે કુમળ થયાવિના જ્યાં બેઠા હતા ત્યાં બેસી રહ્યા. સિપાઈઓ અંદર આવી ઉભા રહ્યા, એટલે પોતે ઉઠ્યા અને પાસેના ખૂણામાંથી 'રાજધર્મ' નામનું પુસ્તક ઉપાડી, ધીરે સૂરે વાંચવા મંજા. સિપાઈઓ તો સ્તબ્ધ બનીને તે સાંભળવા લાગ્યા. તેમના ઉપર ધીમે ધીમે સુન-યાટ-સેનનું જાદુ ઉતરવા માંડ્યું. તેઓ રસપૂર્વક પ્રશ્નો પૂછવા લાગ્યા. ચર્ચા ચાલી અને અંતે તેઓ લગ્ન બનીને, સુન-યાટ-સેનના ચરણમાં મસ્તક નમાવીને પાછા ફર્યા. એ ટુકડી એમ પાછી ન ફેર્યો હોત, અને નવચીનના ચળનારા આ વીરનું મસ્તક લઈ ગઈ હોત, તો કદાચ ચીન આજે પ્રજા પાક ન બન્યું હોત !

x

x

x

ડૉ. સુન-યાટ-સેનની સાધનાઓ અને તેની સિદ્ધિઓ સદા બીજને લાલદાથી નીવડી છે, પણ એથી તેને પોતાને તો મુશ્કેલીઓનો પારજ રહ્યો નથી. તેણે પશ્ચિમની સંસ્કૃતિનો નવો પ્રકાશ ચીનમાં ઉતાર્યો; પણ પશ્ચિમની સત્તાનો અને તેના શાસનનો વિરોધ પણ તેણેજ આદર્યો તથા જીવનભર લડીને ચીનને તેમાંથી તારવાને ઝુંબેશ ચલાવી.

x

x

x

પૂર્વના જરાગ્રસ્ત બોળીઆમાં નવા પ્રાણ પૂરવાનો, પૂર્વની પુરાતન પ્રજાઓની નાડમાં નવું જોસ મૂકવાનો જશ ત્રણ નરવીરોને નામે ઇતિહાસમાં જમા થાય છે. એક આ ડૉ. સુન-યાટ-સેન; બીજા મોહનદાસ ગાંધી અને ત્રીજા તુર્કીના મુસ્તફા કેમાલ પાશા. એ ત્રણેમાં પહેલા ડૉ. સુન-યાટ-સેન. તેમણે બીજા બેનું કામ સરળ બનાવ્યું છે.

x

x

x

ડૉ. સુન-યાટ-સેનનું નામ જગતની તવારીખમાં તો આજથી વર્ષો પહેલાં નોંધાયું છે. તે મેકાવોમાં હતા, ત્યાં તેમને થોડા જુવાનીઓ મળ્યા. એ જુવાનોના અંતરમાં, ચીનના વિદેશી વિજેતા શહેનશાહોની સામે, તેમના નિર્જળ, સડેલા અને તોયે અત્યાચારી અમલ સામે, અસં-
તોષની હોળી સળગતી હતી. આ જુવાનો એ અમલમાં સુધારણા કરાવવાની બુદ્ધિથી-ક્રાંતિ કર-
વાની નેમથી નહિ-શાંત કાર્ય કરતા હતા. ડૉ. સુન-યાટ-સેને તેમને વિશ્વવેતો સંદેશ આપ્યો;
અને 'તરુણ ચીન' નામનો પક્ષ સ્થાપ્યો. તે દિવસથી તેમણે વિશ્વવમાટે ભેખ લીધો, કે જે
તેમણે જીવનાંતસુધી ન ઉતાર્યો.

x

x

x

ડૉ. સેનના આ નવા પક્ષમાં પ્રથમ અદાર બહાદુર ચીના યુવકો જોડાયા; પણ તેમાંથી
પહેલા વર્ષની આખરે એકલા સેનજ બાકી રહ્યા. બીજા ક્યાં ગયા? સેનને છોડી ગયા? ના, એ
બધા પકડાઇ, ફાંસીને લાકડે લટકી, ચીન-માતાનું નામ જપતા જપતા સ્વર્ગને માર્ગે સંચર્યા
હતા. તે વખતે ડૉ. સેનના પક્ષમાં ભળવું કે વિશ્વવની પ્રવૃત્તિ કરવી, એ એટલું ભયંકર હતું.
અરજીઓ અને યાચનાઓનો યુગ આશમીને સેનના ઉદ્ધયની સાથે, વિશ્વવ-યુગનો ચીનમાં ઉદ્ધય
થયો; અને ચીની તરુણો એમાં હસતે મુખે હોમાવા લાગ્યા. ડૉ. સેન પોતાના તરુણ સાથીઓનો
વિભેગ સહતો, પ્રજાસત્તાકનું પોતાનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવાની અમર આશાએ, વિશ્વવનું કાર્ય જોસ-
ભેર આગળ ધપાવવા લાગ્યો. ચીનમાં એ આગ ધીમે ધીમે ફેલાવા લાગી.

x

x

x

x

૧૮૯૪-૯૫ માં જાપાન સાથેના યુદ્ધમાં ચીન હાર્યું. પરાજયનું કારણ ચીનના લશ્કરમાં
પ્રસરેલું લાંચરૂપતનું વાતાવરણ હતું. એ પરાજયે મંચુ શહેનશાહ સામે પ્રજામાં પ્રબળ અણગમો
પ્રસાર્યો. ડૉ. સેને અવસર ઓળખ્યો. તક સાધવાના વિચારથી આક્રમણની યોજના તૈયાર થઇ.
કંટોન, દક્ષિણનું સમૃદ્ધિશાળી પ્રાંતિક પાટનગર કબજે કરી, પ્રજાસત્તાક બહેર કરવાનું હતું. શસ્ત્ર
અને દારૂગોળો સંધાર્યો. પ્રજાસત્તાકને નામે લડનારા લડવૈયાઓ ઉભા થયા. બળવોબહેર કરવા-
નો વખત નક્કી થયો; પણ છેલ્લી પળે, જ્યારે બળવાખોરોની ટુકડીઓ યુદ્ધદુઢુભિ ગળવતી
મેદાને નીકળી ચૂકી હતી ત્યારે, એક બદમાશ દેશદ્રોહીએ આખી યોજનાની વિગતો પ્રાંતિક
સુબાને આપી દઇ, આખું કાવતરું ખુલ્લું પાડી દીધું. જે જે ન નાસી છુટ્યા, તે બધા પકડાયા;
બેહદ સીતમોના ભોગ બની, જેલમાં ખૂબ રીબાયા અને છેવટે, દાખલો બેસાડવાને, પાટનગરના
ચોકમાં તેમનાં માથાં ઉડાવી દેવામાં આવ્યાં.

જે જે નાસી છુટ્યા, તેમની સાથે વેશ બદલીને, ડૉ. સેન પણ છટકી ગયા. તેમને શોધતા
સિપાઇઓની વચ્ચે થઇને તે શહેરના ગદ્દ ઉપર ચઢી, રાતોરાત ગામડામાં નાસી ગયા. ખેડૂતોનાં
જીંપડાંઓમાં, માછીમારોનાં હોડકામાં અને જંગલોમાં છુપાતા લપાતા તે મેકાવો પહોંચ્યા. લાંથી થોડા
દિવસ પછી તે ઇંગ્લાંડમાં દેખાયા. એ રીતે તેમનો પંદર વર્ષનો દેશવટો શરૂ થયો; પણ એ સમય,
સેનના અપ્રતિમ સાહસ અને અતુલ શૌર્ય તેમજ અખંડ વીરતા અને અદ્ભુત દેશભક્તિથી ચીનના
ઇતિહાસમાં અમર બની ગયો છે. વિશ્વવની તૈયારીઓમાં તે આખી પૃથ્વી ધૂમી બળ્યા. એક દિવસ
ચીનના આ થાણામાં તો બીજે દિવસ તે થાણામાં, એમ સૌને આશ્ચર્યચકિત કરતા તે ચીની
તરુણોની શોધમાં લટકતા. દેશવટો ભોગવતા દુનિયાના ગમે તે ભાગમાં રહેતા ચીનલકનો અને
ચીન-માતાની વચ્ચે તે એક સાંકળસમા હતા. તેમણે તેમને બધાને સાંકળી રાખ્યા, અને એક-
જખરદસ્ત, આખી દુનિયામાં પથરાયેલું ચીના વિશ્વવવાદીઓનું લશ્કર બનાવ્યું. તેમાંથી બહાર
લટકતા માણસોનું કામ ફાળો એકઠું કરવાનું, ચીનમાં રહેલાઓનું કામ વિશ્વવનો આતશ
પ્રગટાવવાનું અને જુવાનોનાં મંડળ સ્થાપવાનું, એમ યોજના ઘડી આખરી લડાઇ લડી લેવાના
નિશ્ચયથી જોસભેર કામ ચાલ્યું.

પોતાના માથા ઉપર, કેટલીયે વખત, લાખોનું ઇનામ લટકતું લઇને, અને જાનુસો તથા
બાતમીદારોની કરડી નંજર ચૂકાવીને ડૉ. સેન મજુરના, માછીમારના કે અલગ ખેડૂતના લેખાસ-
માં એકાએક ચીનમાં દેખા દેતા અને ગામે ગામ તથા ગામડે ગામડે વિશ્વવનો સંદેશ પહોં-

ગ્યાડતા, નવાં નવાં વિશ્વવમંડળો સ્થાપતા અને તેને માટે પૈસા ઉધરાવતા.

x

x

x

ધણી વખત, રાત્રિના લયાનક અધારામાં ગામથી દૂર દૂરના કોઇ દેવાલયમાં કોણ જાણે કેમ, ક્યારે અને કોની મારફત પહોંચેલા સરદારના હુકમને તાબે થઇને જીવાનોની ટોળી જમા થતી. મધ્યરાત્રિએ એક માણસ કોણ જાણે ક્યાંથી એ દેવાલયમાં આવીને હાજર થતો. અર્ધો દેખાય અને અર્ધો ન દેખાય એવી રીતે રહી, ત્રણ-ચાર કલાક સુધી, વશ કરી લે એવે સૂરે કંઈક ઉપદેશ આપતો અને પાછો અદૃશ્ય થઇ જતો. વર્ષો સુધી વિશ્વવ-મંડળોનું કામ એ રીતે ચાલ્યું. પકડાય તો લયંકરમાં લયંકર રીખામણીઓ સહીને મરવું પડે, એવું જોખમ નિરંતર માથે ઝડપતું; છતાં અસંખ્ય યુવાનો સેનની આજ્ઞાએ, તે જ્યાં કહે ત્યાં હાજર થતા; અને સેન પણ જાણે મૃત્યુને હથેળીમાં લઇને એલતો હોય તેમ માથામાટે લાખજોનાં ધનામ બોલાતાં હોય તોયે, એમ ચોરના માથાની જેમ રાતની રાત લમતો.

૧૮૯૬માં કંટોનમાંથી પહેલી વખત નાસ્યા પછી, ડૉ. સેન લંડનમાં પકડાયા. સેન અમેરિકાથી લંડનમાં આવ્યા છે, એવી જાસુસોને ખબર પડતાંજ તેમણે ચીનના એલચીને તરતજ એ ખબર પહોંચાડ્યા અને તેણે બે ચીનાઓને ડૉ. સેનને પકડવા મોકલ્યા. સેન પકડાઇ ગયા. તેમને એક કોર્ટમાં પૂરવામાં આવ્યા અને તેમના ઉપર સખ્ત જખ્તો મૂકવામાં આવ્યો.

તેમની ગિરફતારી ખાનગી રાખવામાં આવી. ડૉ. સેન કોઇને પણ મળી શકે નહિ એવી વ્યવસ્થા મૂકાઇ. ચૂપચાપ સેનને ચીન જતી સ્ટીમર ઉપર ચઢાવી દેવા અને ચીન પહોંચાડી સરકારને સોંપી દેવા, એટલે સરકાર મરજી પ્રમાણે શિક્ષા કરે એવી ચીનના એલચીની ધારણા હતી.

મૃત્યુના જડખામાં ઉભા રહીને સેને છૂટવાના મરણીઆ પ્રયત્નો કરવા માંડ્યા. મિત્રોને પોતાના પકડાયાના સમાચારનો એકજ શબ્દ પહોંચાડવાને તેમણે આકાશ અને અવતી એક કર્યો. તેણે તેના ઉપર પહેરો ભરતા પહેરેગીરો મારફત મિત્રોને ચિઠ્ઠી પહોંચાડવા પ્રયાસ કર્યો; પણ પહેરેગીરે તે એલચીને આપી દીધી. આથી જખ્તો સખ્ત થયો.

તેણે શિક્ષાઓ સાથે બાંધીને, તેમની કોર્ટની સળિયાવાળી બારીઓમાંથી બહાર ચિઠ્ઠીઓ ફેંકવા માંડી; પણ તે મકાનના યોગાનમાં પડતી. છેવટે તેમણે એક નોકરને ફેડ્યો અને તેની મારફત, પોતાના એક વખતના શિક્ષક અને પછીના દિલોગ્ગન દોસ્ત ડૉ. જેમ્સને આ ખબર પહોંચાડી.

ડૉ. જેમ્સે, સેનને છોડાવવાની તૈયારીઓ એકદમ આદરી. ચીન જતાં જહાજ બારામાં આવી ગયું હતું અને થોડા દિવસમાં ઉપડવાનું હતું; એટલે દરેક પળની તેને કિંમત હતી. તે છાપાંઓની ઑફિસે ફેડ્યો, પરદેશ ખાતાના પ્રધાનને મળ્યો; પણ વાત એટલી વિચિત્ર હતી કે, પ્રથમ તો સૌ કોઈ તે માનવાનેજ તૈયાર થતું નહિ. છેવટે તપાસ શરૂ થઈ. પ્રથમ તો ચીનના એલચી-એ સેનનાં સંબંધમાં સાવ અજ્ઞાન બતાવ્યું; પણ જ્યારે તે ન ચાલ્યું, ત્યારે સેન સાવ પોતાની ઇચ્છાપૂર્વક આવેલા અને તે ચીનમાંથી રાજદ્રોહનો ચુન્હો કરી નાસી ગયા હોવાથી પકડવામાં આવ્યા છે એમ કહેવા માંડ્યું; પણ પરદેશ ખાતાએ તે સ્વીકારવાની સાફ ના પાડી. લંડનનાં પત્રોએ જખરો શોર કરી મૂક્યો અને ડૉ. સેન બાર દિવસનો કારાવાસ ભોગવી છૂટા થયા.

x

x

x

આવી રીતે છૂટકારો મેળવ્યાના અનેક પ્રસંગો ડૉ. સેનના જીવનમાં બન્યા છે. એક વખત તે નાની હોડીમાં છુપાઇને રહેતા હતા, ત્યારે પાંચહજાર ડોલરનું ધનામ લેવા એક માણસ તેમને પ્રકડવા આવ્યો. ડૉ. સેને તેની સાથે મીઠાશથી વાત કરી. પેટ્રો માણસ તેમના ચરણમાં પડ્યો.

આવા પરાક્રમશીલ અને પ્રતાપી પુરુષે એશિયાના પ્રથમ પ્રજનસતાકીની સ્થાપના કરી. આજે અને યુગોસુધી એ વીરના લવ્ય જીવનમાંથી એશિયાના યુવકો દેશભક્તિની પ્રેરણા પામી, ડૉ. સેનને પગલે ચાલી, માતૃસેવાની ધૂન મચાવે અને એશિયાને ઉજ્જવળ બનાવે.

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા. ૨૩-૫-૨૫ તથા ૩૦-૫-૨૫ ના અંકમાંથી.)

૧૬—એક મહાન જાપાનીસની જીવનરેખા

૨૬૭

ટોકિયોમાં રેઇનાઝકામાં એક સાદા ઘરમાં તે જન્મરહસ્ય બહાદુર અને જીની શૈલીના માણસ રહે છે. તેના મોઢા ઉપર સફેદ દાઢી ઉગી ગઈ છે અને માથાના ઝુલતા લાંબા વાળોમાંથી તેની કાળી આંખો તગતગે છે. તેનું નામ મીટસુરુ ટોયામા છે. ઘણા પરદેશીઓ તેનાથી અજાણ છે; કારણ કે તે પોતાને પ્રકાશમાં લાવવાની દરકાર કરતો નથી. તે નિર્જન સ્થાનમાં રહે છે અને જાહેરમાં તો કવચિતજ આવે છે; છતાં પણ દરેક જાપાનીસ ઘરમાં તેનું નામ જાણીતું છે. તેના પ્રભાવનો પડછો સાધારણ મનુરથી તે મોટા અધિકારી ઉપર પડે છે.

આ મીટસુરુ ટોયામાને આધુનિક રોયીન હુડ કહીએ તો કંઈ ખોટું નહિ; કારણ કે તેના તાળામાં બહાદુર નરોનું એક મોટું લક્ષક છે. જાપાનીસ પરિભાષામાં તે લોકોના ટોળાને જે વ્યાખ્યા આપવામાં આવી છે તેનો અર્થ એ થાય છે કે, તેઓ બહાદુર, માયાળુ અને ધનસાક્ષી ચાહનારા છે. આ ટોળી હમેશાં હિંસાનોજ માર્ગ ઉપદેશ છે અને પોતાને એમ લાગે કે, દયા અને ન્યાયની વિરુદ્ધ રાજ્યના અમુક અમુક કાયદાઓ છે તો તે કાયદાઓને પગ તળે છુંદી નાખતાં તેઓ જરા પણ અચકાતા નથી. ટોયામા તેનો સરદાર છે અને તેના મુખમાંથી એક શબ્દ પડ્યો કે તેનો અમલ કરતાં તેના સાથીઓ ગમે તેવી મુશ્કેલીઓ હોય છતાં ડરતા નથી. જાપાનીસ પ્રજા તેનાથી જેટલી બહીએ છે તેટલી ક્રોધ બીજાથી બીતી નથી, તેનું કારણ એ નથી કે તે બળવાન છે. જો કે તેને ૭૦ વર્ષ થયાં છે, પરંતુ તેના સાત્વિક વ્યક્તિત્વનો પ્રભાવ એટલો બધો જાપાનીસ જનસમાજ ઉપર છે તેથી એ બ્યારે બોલે છે ત્યારે તેના સાંભળનારાઓ ઉપર રાજ્યપ્રત્યે અને દેશપ્રત્યે એક અજબ જાતની છાપ પડે છે અને તે દેશપ્રેમની.

તેનો જન્મ

ટોયામાનો જન્મ યુકુઓકામાં ક્યુશ્યુમાં થયો છે અને તેને બધા જેનયોશા કલબના-અર્થાત્ ઉપર કહેલી ટોળીના સરદારતરીકે ઓળખે છે. આ ટોળી પ્રથમ જાહેરમાં એવી રીતે આવી કે, માર્કિવ્સ ઓકુમાના એક કૃત્યથી આ ટોળીના એક સભ્યને ગુસ્સો ચઢ્યો અને તેથી તેણે તે માર્કિવ્સ ઉપર આમ્મથી હુમલો કર્યો. ટોયામાની સરદારી નીચે આ ટોળીનો દરેક દરેક સભ્ય ક્રોધ અજબ દેશદાઝની લાગણીથી ઉસ્કેરાયેલો હોય છે અને ટોયામાનો હુકમ થયો કે દેશને માટે આ કૃત્ય કરવું વ્યાજબી છે તો પછી ખૂન, લૂંટ અને ગમે તેવા કાયદાઓનો પણ ભંગ કરતાં તેઓ અચકાતા નથી. ઘણો વખત થયાં ટોયામા આ ટોળીનો પ્રેસિડન્ટ હતો અને હમણાંજ વૃદ્ધાવસ્થાને લીધે તેણે તે પ્રમુખપદનું રાજીનામું આપ્યું છે અને પોતાની જગ્યાએ પોતાના એક વિશ્વાસુ માણસને નીમેલો છે; છતાં હજી કોઈ પણ કાર્ય તેના હુકમવગર થઈ શકતું નથી.

ટોયામાની જીંદગીનું વૃત્તાંત એટલે બહાદુરીનાં કાર્યોની એક લાંબી હારમાળા. એ હમેશાં નિર્જન અને ગરીબનો ખેલી થાય; અને દેશનાં છેલ્લાં ૩૦ વર્ષની રાજકારણની જખરી ઉથલ-પાથલોમાં પણ મુખ્ય હાથ તેનો હોયજ. બીજા દેશોના દેશપાર કરેલા દેશભક્તોને તેનું રહેઠાણ હમેશાં આશ્રય આપતું. ડૉક્ટર સુન-યાટ-સેન એક વખતે તેનો મહેમાન થયેલો અને ચાંદનામાં પ્રજાસત્તાક રાજ્યની શરૂઆત પહેલાં ચાંદનીસ વિપ્લવવાદીઓ તેનાજ ઘરમાં મન્યુ રાજ્યને ઉથલ-લાવી પાડવાની બંધી પેરવીઓ કરતા. હિંદના વિપ્લવવાદીઓ જેઓ સંસ્થાનો સામે કંઈ કાવત્રાં કરી રહ્યા હતા અને બ્યારે જાપાનીસ તથા હિંદી સરકાર બન્ને તેમને પકડવાની કોશીશો કરતી હતી, ત્યારે પણ તેમને ટોયામાના રહેઠાણમાં આશ્રય મળ્યો હતો.

‘તમે રાજીનામું આપો.’

દશ વર્ષ ઉપર બ્યારે ‘યામો મોટો’ કેળીનેટ હસ્તીમાં આવી, ત્યારે તે સરકાર અમુક દરિયાઈ લશ્કરના ગોટાળામાં ફસાઈ ગઈ હતી. જાહેરપ્રજા અનેક વાર વડા પ્રધાનને રાજીનામું આપવા કહી ચૂકી; પરંતુ વડા પ્રધાને સાફ ‘ના’ પાડી. મોટો મોટો દરિયાઈ અમલદારોએ લાંચ લીધાનાં ભોપાળાં બહાર આવ્યાં અને તેમને રૂબરૂ મળી તથા મોટી સંખ્યામાં થઈ. આમ છતાં વડા પ્રધાન

તો અડગજ રહ્યો અને એવો કટોકટીનો વખત આવી પહોંચ્યો કે આખા જાપાનમાં બળવો ફાટી નીકળવાની ધારતી ઉભી થઈ; પણ વડા પ્રધાનને કોઈ તેના નિશ્ચયમાંથી ડગાવી શક્યું નહિ.

ટોયામા જે વખતે જે માટે રાહ જોઈ રહ્યો હતો તે આવી પહોંચ્યો. પોતાને ઘેરથી નીકળી તે સીધો વડા પ્રધાનને ઘેર ગયો અને તેને કહ્યું “મેં કદી એવું ધાર્યું જ નથી કે, તમે ગુન્હેગાર છો; છતાં નામદાર શહેનશાહની શાંતિમાટે તથા લોકોની લાગણી હદ ઉપરાંત ઉશ્કેરાઈ ગઈ છે તે માટે અને દેશની શાંતિમાટે હું ઇચ્છું છું કે, તમે રાજીનામું આપો.”

ખસ, આટલું પૂરતું હતું. ખીજેજ દિવસે પોતાનું નવું પ્રધાનમંડળ રચ્યું.

હિંદી વિશ્વવવાદીઓ

૧૯૧૬ માં થાકુર અને ગુપ્તા નામના બે હિંદી વિશ્વવવાદીઓ સંસ્થાનો સામે કંઈ કાવત્રો કરવા જાપાન ગયા. આગળ તેઓને હાર મળેલી, પણ તેઓએ ધાર્યું કે, જે તેઓ જાપાન જશે તો કંઈ પણ વિધ્નોવગર તેઓ તે કામ કરી શકશે; પણ તેઓની તે ધારણા ભૂતભરેલી હતી; કારણકે તે વખતે યુરોપીય મહાયુદ્ધ ચાલતું હતું, જાપાન તે વખતે જર્મની સામે મિત્રરાજ્યોને મદદ કરી રહ્યું હતું. જાપાનીસ પોલીસે આ બંને હિંદીઓને જાળણી કાઢ્યા અને તેમને તાકીદ કરી કે, તે લોકોએ તરતજ ખીજ સ્ટ્રીમરમાં શેંગાઈ જવું, જ્યાં બ્રિટિશ પોલીસ તેમને તરતજ પકડી શકે. આ હિંદીઓએ તે પોલીસ અમલદારને વિનવણી કરી કે, અમને થોડા દિવસ મહેરબાની કરી રહેવા દો અને અમે ખીજ કોઈ સ્ટ્રીમરમાં અમેરિકા જઈશું, પણ જાપાનીસ પોલીસે તેમની આ વિનવણી ગણકારી નહિ.

ટોયામાએ આ વાત સાંભળી અને આ બંને હિંદીઓને પોતાને ઘેર બોલાવ્યા. તેણે આ બંનેને પૂછ્યું કે, તેઓને જર્મનીની આમાં કંઈ ખાનગી મદદ હતી કે કેમ? આ બંને જણે સાફ ‘ના’ પાડી; અને કહ્યું કે, અમને પરાણે હિંદ છોડવાની ફરજ પડી છે અને અમે તો વિશ્વવવાદીઓ છીએ તથા અમારો ધરાદો મિત્રરાજ્યોને કંઈ પણ નુકસાન કરવાનો નથી. આથી ટોયામાને સંતોષ થયો અને તેમને પોતાને ઘેર ઉતારો આપ્યો. ખીજેજ દિવસે ડીટેક્ટીવો ટોયામાને ઘેર આવ્યા અને ગુસ્સામાં ટોયામાને આ બંને હિંદીઓને સોંપી દેવા કહ્યું. ટોયામાએ કહ્યું “તેઓ ગઈ રાત્રે પાછા ચાલ્યા ગયા છે. તમારે જોઈએ તેટલો વખત લઈને મારું આખું ઘર તપાસી લ્યો.” ટોયામાનું કથન સાચું માનીને પોલીસ લાંથી ચાલી ગઈ, અને આજ દિવસસુધી કોઈ નથી જાણતું કે, તે બંને હિંદીઓનું પછી શું થયું?

થોડાં વર્ષ ઉપર પાટવી કુંવરનું વેશવાળ નાગાકો નામની રાજકન્યાની સાથે થયાનું જાહેર થયું હતું; પણ એવી વાતો સંભળાતી હતી કે, કોઈ એક મોટો સભ્ય આથી નારાજ છે અને આથી મામલો ગંભીર થાય એવી આગાહી થતી હતી. એક દિવસ જ્યારે જાહેર લાગણી બહુજ ઉશ્કેરાયેલી હતી, ત્યારે એક જાપાનીસ અમલદાર ટોયામાને ઘેર ગયો અને મદદમાટે માગણી કરી. ટોયામા આથી તે સભ્યને ઘેર ગયો અને કહ્યું કે, આ તમારી હિલચાલ ગેરવ્યાજખી છે અને હું કહું છું તે છતાં તમે હક કરશો તો તમારો જીવ જોખમમાં છે, એમ ખચિત માનવું. ખીજેજ દિવસથી બહુ શાંત પડી ગયું. જાપાનમાં સૌ કોઈ આ વાત જાણે છે; પણ થોડાજ જાણે છે કે, ટોયામાએ આમાં કેવો ભાગ લઈ લ્યો હતો.

ટોયામાની ઉદારતા તેમજ પોતાની જાત પાછળ તે કેટલો બધો બેદરકાર છે, તે નીચેની વાત ઉપરથી જાણશે. થોડાં વર્ષો ઉપર તેની માલીકીની એક કાલસાની ખાણ તેણે એક લાખ પાઉંડ લઈને વેચી નાખી અને તેના પૈસા-દરેક દશ-ચેનની નોટોનું બંડલ-તેણે ઘેર લાવી સાધારણ પેટ્રીના ખાનામાં મૂક્યું અને તેને ચાવી દેવાની પણ દરકાર કરી નહિ. જ્યારે કોઈક ગરીબ કે મુશ્કેલીમાં આવી પડેલ માણસ તેની પાસે મદદ માગવા આવે, ત્યારે ટોયામા તેને પૂછે કે “કેટલું જાણું?” પછી પેલો આ પ્રશ્ન ન સમજ્યો હોય એટલે હસીને તેને સમજાવે કે, એક ક્વરમાં દસ-ચેનની નોટો મૂકીને તે ક્વર કેટલું જાણું થાય તેવું તમારે જોઈએ છે? એક દિવસ તેના એક અનુયાયીને પ્રીકર પડી કે, આ રીતે ટોયામા ઉદારતા દેખાડ્યા કરશે તો તેની તીલ્કેરીડું તળિયું વહેવું આવશે. તેથી તેણે ટોયામાને પૂછ્યું કે, પેલા એક લાખમાંથી હવે કેટલા બાકી છે? ટોયામાએ જવાબ આપ્યો કે “મને કંઈ ખબર નથી. તમે પોતેજ પેલા ખાનામાં જોઈ લ્યો.” પેલાએ પેટ્રીમાં જાણું તો લગભગ બહુ ખસાસ થઈ ગયું હતું.

વીરવની વાત

તેના અસાધારણ વીરત્વની એક વાત છે. જ્યારે તે સાવ જુવાન હતો, ત્યારે તેણે પોતાના સાથીની એક વખત કંઈ મશ્કરી કરી અને પેલા ચીઢાયો. બધાઓએ એકઠા થઈ વિચાર કર્યો કે, ટોયામાને ખૂબ માર મારવો અને જે ટોયામા સામે થાય તો વખત આવ્યે પૂરો પણ કરવો. આવો વિચાર કરી તે બધા જમ્યાઓ અને લાકડીઓ લઈ રાતના ટોયામા સૂતો હતો ત્યાં જાનામાના દાખલ થયા. ટોયામાને આ કાવત્રાની ખબર પડી ગયેલી, તેથી તે સાવ નવસો થઈને એ ખુશી તરવારો સાથે લડવાને તૈયાર થઈ રહેલો. ટોયામાએ આ લોકોના આવવાની રાહ ઘણી જોઈ, પણ તે લોકો ત્યાંસુધી આવેલા નહિ એટલે થોડો આરામ લેવા ખાતર તે જમીન ઉપર લાંબો થઈને સૂતો અને થોડી વારમાં ધસધસાટ ઉઠી ગયો. જ્યારે પેલા લોકો આવ્યા અને પોતાના સરદારને આવી હાલતમાં જોયો, ત્યારે તેઓ તેની હિંમતમાટે વાહ વાહ કરીને જે રીતે આવ્યા હતા તે રીતેજ તેને ઉઠાડ્યા વગરજ પાછા ચાલ્યા ગયા.

આ ટોયામા અત્યારે જપાનીસ ઇતિહાસમાં એક બહુજ અસાધારણ વ્યક્તિ છે. તેનો પ્રભાવ એવો છે કે, તેને જે જે જોળજે છે તેનાથી તેને ચહાયાવગર રહેવાતું નથી; અને ટાકિયોમાં એવો કોઈ જુવાન નહિ હોય કે જે ટોયામાની ટોળીનો સભ્ય નહિ હોય.

(“હિંદુસ્થાન” તા. ૧૯-૪-૧૯૨૪ના અંકમાં અનુવાદક:—અમુલખરાય પ. સરૈયા.)

૧૭—સંદેશનો સંદેશો

(રાગ-આટલો સંદેશો હારા સદ્ગુરને કહેજો.)

આટલો સંદેશો ગરવા ગુજરાતને કહેજો, નવલા વહાણે તો નર થઈ રહેજો—આટલો સંદેશો ૦
ધર્મ આચાર નીતિ નેવે છે મૂક્યાં, ભૂલ્યા પ્રભુને તે પથે વહેજો. ॥ સંદેશો ૦
કેશનમાં કૂલ્યા ડૂલી વિદેશીના વાયરે, જગ્યા જરી પ્રાચીનતાને દેજો. ॥ સંદેશો ૦
ગૌહર, બીજલી, મુન્નીને સાંભળી રાગ્યા, મીરાં(નરસિંહ)ભજનના દહાવ લેજો. ॥ સંદેશો ૦
ચૂરપ પેરિસ લંડન પ્રવાસે ધરાયા ? તીર્થભૂમિની ભાળ લેજો. ॥ સંદેશો ૦
કર્મયોગ સાધના ને તત્ત્વજ્ઞાન ચૂક્યા, અધ્યાત્મવિદ્યા સાધી લેજો. ॥ સંદેશો ૦
પૃથુ ને પ્રતાપ જતાં સ્વાતંત્ર્ય સળગ્યાં, શિવાજીનાં સાણાં સમરી લેજો. ॥ સંદેશો ૦
કારીગરી કળા ને ઉદ્યોગ ચાલ્યાં, કૃષિ ખાઈ છે તે સાચવી લેજો. ॥ સંદેશો ૦
આખડી ભેંસોના દૂધે ગોરસ જમ્યાં, સંચા હાંટલથી છેટા રહેજો. ॥ સંદેશો ૦
રેનાંદડઝ મીલ્ટન વાંચ્યા, ગીતા-યોગ ભૂલ્યા છો, કલિદાસ માધનેયે જોજો. ॥ સંદેશો ૦
લક્ષ્મીને લાડી વાડી સર્વસ્વ માનો, ગરીબોને દાદ જરા દેજો. ॥ સંદેશો ૦
મિષ્ટાન્ન ખાતાં ને હીરચીર ધારો તો—ભૂખ્યો નગ્ન ભાંડું દૃઢયે રહેજો. ॥ સંદેશો ૦
મોટરે મહાલો ટાઈ કોલરે મદાર, અપંગ થયરતાં યાદી લેજો. ॥ સંદેશો ૦
ગાન તાન ગુસ્તાને—પત્નીના પ્રેમ માંહે, વિધવાની હાય કાને દેજો. ॥ સંદેશો ૦
મીલના માલેક મોટા મજુરો ન ભૂલશેજી, ગરીબોય માનવ છે તે જોજો. ॥ સંદેશો ૦
ત્યાગી સાચાઓ જગો—ધર્મ લૂંટાય છેજી, સાધુઓ તીર્થ ડૂલે છે જો. ॥ સંદેશો ૦
લીલુડી કુંજર વાડી ગુર્જરી લેલાણી, એના રસમાળી ખતી લેજો. ॥ સંદેશો ૦
ગુર્જર વીરોના વંશજ પામર પાક્યા, પાછા નરવીર ખતી રહેજો. ॥ સંદેશો ૦
અમે ગુજરાતી કહેતાં છાતી કુલાતી, ‘ગાંડુ ગુજરાતી’—કહે નવ સહેજો. ॥ સંદેશો ૦
રામાવતાર જતાં જ્યોર્જવતાર ઉગ્યો, એની મોજેએ ચાળી લેજો. ॥ સંદેશો ૦
કસરત સંયમ સ્થાને દવાઓ જીવાડે, એને ત્યાગી વીરતામાં વહેજો. ॥ સંદેશો ૦
નવલ પ્રભાતે ઝીલો આટલો સંદેશો આ, હતું તે ગુજરાત કરી દેજો. ॥ સંદેશો ૦
શ્રી શારદા ને શાંતિ સંપ સૌભાગ્ય વરસો, મણિમય સંદેશ અક્ષય રહેજો. ॥ સંદેશો ૦

(“સંદેશ” ૧૯૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:—“પાદરાકર”)

૧૮-વિપમ જવર ઉપર એક સર્વોપયોગી ઉકાળો

ગઈ સાથે અતિવૃષ્ટિથી ઘણાં ઘરો પડી જઈ જનસમાજની પાયમાલી થઈ છે. આજુ સાથમાં પણ વળી રોગચાળાને લીધે ગુજરાતનાં નાનાં-મોટાં ગામોમાં મેથેરીઆ તાવ- (આયુર્વેદમાં જેને વિપમ જવરો કહે છે તેના)થી લોકો ઘણાજ પીડાય છે. લોકોમાં દવાનું સાધન દરેકને મળી શકતું નથી. આવા સથોગોમાં જૂની પદ્ધતિનું ઔષધ ક્વાથ (ઉકાળો) નીચે પ્રમાણેનો જનસમાજને વાપરવા અમારી ભલામણ છે ને નાનાં નાનાં ગામડાંમાં તો ટોઈ ટોઈને પાણી પાનારા પણ નથી તેવી સ્થિતિ આજુ છે; તો આજ્ઞા છે કે, ગામોના આજેવાનો પોતાનાં ગામોની પ્રજામાટે નીચે ખતાવેલ ઉકાળો ખતાવી દરેક મોટા માણસને કિંવસમાં ત્રણ વાર થઈ ૧ ઔંસ ને નાનાં બચ્ચાંને બા ઔંસ ત્રણ વાર થઈ આપશે. દવા ઓછાં-વધા પ્રમાણમાં લેવાથી કાંઈ વિરુદ્ધ પરિણામ આવશેજ નહિ ને સરળતા સાથે સસ્તાપણાનો લાભ પ્રજા લેશે.

ક્વાથ-(ઉકાળો) નીચે પ્રમાણે છે:-

દરેક નાનાં ગામમાં લીમડાનો છોડ તો હોય છે. તેવા લીમડાની અંતરજાલ શેર ૧, કરી-આતું શેર ૧, ઈંદ્રજવ શેર ૧, જેડીમધ શેર ૧, ભારંગમૂળ શેર ૧; ઉપર પ્રમાણે ૫ શેર વસ્તુઓ લઈ, ૧ મણ પાણી મૂકી ઘરાબર બા મણ પાણી રહે ત્યારે ઉતારી જાડું કપડું બેવડું કરી તે ઉકાળો ગાળી લેવો ને ખાટલા કે ખરણીઓમાં ભરી રાખવો તથા દરેક દરદીને છુટથી વિનામૂલ્યે આપવો.

આ ઉકાળાથી તાવ સાથે થોડાઘણા પ્રમાણમાં ખાંસી હશે તે પણ મટશે ને જનસમાજને વૈદ્યો-ડૉક્ટરોનાં મોટાં ખીલોથી બચવામાં આ ક્વાથ સંપૂર્ણ મદદગાર થશે.

“ગુજરાતી” તા. ૨૦-૧૧-૧૯૨૭ના અંકમાં લેખક:-વૈદ યુનીલાલ દેવશંકર વડોદરા.)

૧૯-ટોપીવાળાને શીઠ મોકલ્યો !

(એક કાઠિયાવાડી લોકગીત)

[કાઠિયાવાડનાં લોકગીતોના સાહિત્યમાં રઘુવીરને અરજ કરતું એક લોકગીત ગ્રામ્ય સુંદરીઓ સીકા હલકથી ગાય છે. આલણ, દાત્રિય, વૈશ્ય અને શૂદ્રોએ પોતપોતાનાં સાધનો આ યુગમાં ગુમાવ્યાં છે, એ સર્વને લગતી ભાવના સાદી લોકભાષામાં પણ આકર્ષક દાળથી જ્યારે ગવાય છે, ત્યારે માંભળનાર એ ઘડી થંભી જાય છે.]

રઘુવીર ! ટોપીનાળાને શીઠ મોકલ્યો.

તારા આલણ જોશીડા ભાગી ગયા રે, એનાં ટીપણાં તણાયાં જાય રે:

રઘુવીર ! ટોપીનાળાને શીઠ મોકલ્યો !

તારા રજપૂત ખાપુ સૈા ભાગી ગયા રે, એનાં ખાંડાં તણાતાં જાય રે:

રઘુવીર ! ટોપીનાળાને શીઠ મોકલ્યો !

તારા વાણીયા વેપારી ભાગી ગયા રે, એનાં લેખાં તણાતાં જાય રે:

રઘુવીર ! ટોપીનાળાને શીઠ મોકલ્યો !

તારા ઢેડું વણકરીયા ભાગી ગયા રે, એની સાળું તણાતી જાય રે:

રઘુવીર ! ટોપીનાળાને શીઠ મોકલ્યો !

તારા કણખી લાખેણા ભાગી ગયા રે, એની ધોંસરી તણાતી જાય રે:

રઘુવીર ! ટોપીનાળાને શીઠ મોકલ્યો !

તારા આયર ખીમાણુંદ ભાગી ગયા રે, એની ધાબળી તણાતી જાય રે:

રઘુવીર ! ટોપીનાળાને શીઠ મોકલ્યો !

(“મુંબઈ સમાચાર” સં. ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં સંપાદક-ગોકળદાસ દ્વારકાંદાસ રાયચુરા.)

२०—नेताओं के संदेश

अेम० डे० गांधी—भारतवासी गिनातपस्या के ही स्वराज्य प्राप्त करने की कल्पना करते हैं; परंतु स्वराज्य सभी सांसारिक वस्तुओं से महंगी चीज है। उसके लिये हमें एक पार अपना सर्वस्व अलिप्तान कर देना होगा। विदेशी कपड़े का व्यापार भारतवासियों के जर्जर शरीर का रक्त शोषण कर रहा है। उससे छुटकारा पाने के लिये हमें सूत कातना और अदर धारण करना होगा।

मदनमोहन मालवीय—हमें मालूम नहीं हो रहा है, परंतु शीघ्र ही हम इस पात के अनुभव करेंगे कि हिंदुजाति क्रांति के पथ पर आरुढ़ है। हिंदुसमाज में क्रांति होने से ही एक पार समस्त देश में क्रांति होगी। एक हजार अरस से पड़ी सोती कुछ हिंदुजाति अथ और अधिक दिन तक नहीं सो सकती। प्रजातन्त्राधीन सूर्योदय हो रहा है, उसीके प्रकाश में हम भारत की विजयलक्ष्मी के दर्शन करेंगे।

भातीलाल नेहरू—नवयुवक देश के धन हैं। भारतमाता का आशा-बरोसा भी उन्हीं पर है। भारत में भी अथ वह समय आ गया है, जथ कि भारतमाता के सपूतों का अपनी जननी जन्मभूमि के उद्धार के लिये मातृभूमि की विजयपताश छथ में ले कर आगे अदना होगा। नवयुवक! दैअते क्या हो? आगे अदो।

लालपतराय—मैं अली योरोप से फिर लौटा हूं। मेरी इससे पहली यात्रा में मैं दैअता था कि विदेशी लोग भारत की स्वाधीनताप्राप्ति के आंदोलन की पाते जनने के लिये उत्सुक दिआध देते थे; परंतु हमारे गृह-कलह ने हमें फिर 'पुनर्भूषिका लव' अना दिया है। संसार आज फिर हमसे उदासीन है। हिंदुस्थान के अधिक प्रिय पुत्र हिंदु हैं। अपनी मातृभूमि के उद्धार का लार भी उन्हीं पर है। हिंदुओं का ही सथ विधनपाधाओं का हटाकर आड़े अस तरह से हो जन्मभूमि के लिये आत्मोत्सर्ग करना होगा।

अेम० संकलातवाला—मुझे संसार की अर्तमान राजनीति का जे कुछ थोडा अहुत अनुभव है, उसीके आधार पर मैं कहता हूं कि भारतवासी जथ तक मजूरों और किसानों का संगठन न करेंगे, तथ तक भारत का कल्याण नहीं हो सकता। छत्रैड की कोध पार्टी भी गिनायोग्यता दिआये स्वराज्य नहीं देगी। देश के जे नवयुवक मातृभूमि के पारतंत्र्यदुःथ के अनुभव करते हैं, वे ऐसे और विलासिता का मोह छोड कर किसानों और मजूरों में ज मिल और अपने त्याग तथा सम्यरित्रता अेवं देशप्रेम पर उनको मोहित कर के क्रांति के लिये तैयार करें, तभी मेरी मातृभूमि स्वाधीन हो सकती है। गिनातैयारी के यहि स्वराज्य मिल भी जथ तो भारतवासी उसकी रक्षा न कर सकेगे।

सरोजिनी नायडु—हम अपनी देवभूमि के समान मातृभूमि के अपनी धन धार्मिक अस-हिण्डुताओं से नरकभूमि अनाने लग रहे हैं। हमारा धार्मिक उन्माद, हमारी यह असहिण्डुता, हमें पीछे ढकेल रही है। हम धर्म की रक्षा के अलाने अेक-दूसरे का कत्ल कर रहे हैं और मातृभूमि की परतंत्रता की अेडियों का और भी मजज्जत कर रहे हैं। हमारा पागलपन सीमा का उल्लंघन करता ज रहा है। हरअेक देशहितैपी को धसे दूर करने की यथासाध्य अेषा करनी आदिये।

राकिम-हसन निजामी—हरअेक डौम के अथवारात अपने अथआर की गिडी और शुद्ध-रत के लिये अैसे मज्जमीन लिअते हैं जनसे अेक डौम को दूसरी डौम के अिआद जेरा पैदा होता है। मगर यह अथआरों के अेडीटरों की नाडाअलियत है। अगर ये योग्य हों तो अगज अदाने के मज्जमीन के अलावा भी अरज मज्जमीन के जरिये अपने अथआरातकों तरफ़ी दे सकते हैं। जलिरा में हिंदुमुसलमानों के अगडे, शुद्धि और तण्डीग की अजसे हैं। मगर दरदकीकत में तादीम-याइता लीडों का अगज है, जे अपनी अपनी डौम में अपना रसूअ अदाने के लिये अगडे कराते हैं। मेरे अ्यात्र में ये अगडे अराअर होते रहेगे, जथतक हिंदु-मुसलमान पण्डित में अैसे आदनी

पैदा न हों जे जगडे करानेवाले बीउरों का आयकाट कर दें. अस, धितना ही मैं आपके दिवाली नम्रर के लिये लिख सकता हूँ.

विनायक सावरकर—वह युग यदा गया, जज्ज लूथ या ब्रम से कोष्ठ हिंदु-मुसलमान के हाथ का जलपानमात्र कर लेने से सदा के लिये हिंदुत्व से अहिंसेता हो जाता था. समय ने हमको विवश किया है कि हम अपनी आन्त धारणाओं का नमस्कार कर दें. हिंदु-धर्म धितना उदार और महान है कि उस पर किसी तरह की छुआछूत नहीं लग सकती. यदि कोष्ठ विकार उत्पन्न हो भी जाय, तो हमारे पास तो अयोध्यामंत्रणी तुलसीपत्र और गंगाजल तथा रामनाम है, उस के प्रभाव से हम सात कुलों तक के शुद्ध परम पवित्र बना सकते हैं.

जे० एम० सेनगुप्त—लोग कहते हैं—असहयोग ने देश को पीछे हटा दिया. ब्रिटिश-गवर्न-मेंट धितनी शक्तिशाली है, कि गिना सहयोग और अनुनय-विनय के हम उससे कुछ भी प्राप्त नहीं कर सकते. यह सुझ-बोलुओं का स्वप्न है, धितहामानलिज्ज लोगों की कल्पना है, पागलों का प्रलाप है. अमेरिका, आयरलैंड, मित्र, अङ्गानिस्थान और चीन इस बात के साक्षी हैं, कि गिना अपने आत्म-अलिहान-आत्मोत्सर्ग के स्वाधीनता जैसी वस्तु नहीं मिल सकती. असह-योग के महामंत्र ने जननी लारतमाता की स्वर्गीय मूर्ति का स्थापित किया है, केवल प्राण-प्रतिष्ठा की जरूरत है; फिर देजो अंग्रेजों के ये भीषण-हमनास्त्र भी हमारा कुछ न कर सकेगे.

गुलापचंद्र जोशी—लारतवासी करोड़ों इपया प्रमाद और विदासिता में प्रतिवर्ष अर्थ करते हैं. धर्म के नाम पर भी करोड़ों इपया विनाविवेक के अरणाद किया जाता है. इस लूटते हुये असंख्य धन के लोगों का कुछ भी परवा नहीं. परवा है; असहयोग के समय अकत्र हुये अक करोड़ इपये की. लोग पूछते हैं कि “कॉंग्रेसवालों ने वह करोड़ इपया अरणाद कर दिया—और स्वराज्य भी नहीं अरीद दिया.” स्वराज्य की किंमत अक करोड़ से अहुत अधिक है. अपने सुझ-स्वप्नों का जलांजलि दे कर तथा अपने सर्वस्व का मातुलूमि के अरणों में रण कर उस दिन हम लारतवासी माता की पूजा करेंगे उसी दिन हमका स्वाधीनता मिलेगी. उसके लिये हमका मोह-ममता छोडकर अपना सर्वस्व अलिहान करना होगा. अक करोड़ इपया तो तुच्छ है.

एन० सी० डेलकर—हिंदु-मुस्लीम ही क्यों लारत की समस्त अतियों का गेल आवश्यक है. उस अकता से ही हमारे देश की सुझ-समृद्धि अहेगी; पर इसका यह भी मतलब नहीं है कि मुसलमान और इसाछ यदि हमसे मेव न करें तो हम कुछ कर ही नहीं सकते. करना तो सज्ज कुछ हमका ही है, वे तो हमारे सहायक हैं, वे मिले तो हम उनका स्वागत करेंगे; लेकिन हम उनके लिये अपना प्रस्थान सुधंतवी नहीं रण सकते.

शौकतअली—लक्षणों से जन पडता है कि होनेवाली लडाछ-नज्दीक आ रही है. इस आर की लडाछ में इस देश के भी क्रियात्मक इप से लाग लेने के लिये विवश होना पडेगा. गोरों के लिये अज्ज हम अशियावासियों और हम मज्जलों पर गोली अलाने की मूर्धता न करेंगे. हिंदु और मुसलमान जे मुर्गे-मुर्गियों की तरह से अकारण लड रहे हैं, उनहें इस लडाछ का अंद कर देना आहिये. इस देश के हिंदु और मुसलमान दोनों गुलाम हैं, गुलामों का कोष्ठ धर्म नहीं होता. विदेशी राज्य की छाया में रह कर हम अपने धर्म की रक्षा नहीं कर सकते. अक आर हमें इस विदेशी जूवे का उतारने की चेष्टा करनी आहिये. यह धर की लडाछ तो पुरसत का काम है, आहें जज्ज निपट लेंगे.

अज्जुल कलाम आजाद—लारतवासियों पर मूर्धता सवार है. पाण्डी और सैतान लोग धर्म का नाम ले कर लारत की हो अरी अतियों का लडा रहे हैं. धन लटियारियों की लडाछ के देणु कर मादर-हिंद की अंतरात्मा क्षुब्ध है; परंतु यह गिमारी असाध्य नहीं है. यह धर्मो-माद की हवा योरोप में भी ड्रैल अूठी है. इसने अडे अडे अलायार किये हैं, नृशस यातनाये देश-वासियों का सहनी पडी है; परंतु योरोप में वह अमत्तता अज्ज कहां है? लारत में भी अक दिन रात्रि के आद प्रलात होगा.

(‘विश्वमित्र’ सं. १८८३ ना दीपावलि अंकमाथी उद्धृत)

૨૧-મિસરનો તારણહાર-ઝબલુલ પાશા

૧૬૭

ગયા ઑગસ્ટની તા. ૨૪ મીના દિવસે મિસરની પ્રજાપર એક જખરદસ્ત વજખાત થયો. સમસ્ત પ્રજાજનોપર એક ભયંકર વિપત્તિનું વાદળ તૂટી પડ્યું. એ કારમા દિવસે ફૂર વિધાતાએ મિસરના પ્રજાજનો વચ્ચેથી તેઓના હૃદયેશ્વર સૈયદ ઝબલુલ પાશાને ઉપાડી લીધા. માતૃભૂમિને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કરી તેની સ્વતંત્રતાને માટે સદૈવ ઝુઝનાર, ત્રણ ત્રણ વખત દેશવટો વેઠવા છતાં પોતાના નિશ્ચયમાં અડગ રહેનાર અને બ્રિટિશ સામ્રાજ્યવાદીઓ તરફથી ડગલે ને યગલે વિટંબનાઓ આવી પડવા છતાં સ્વતંત્રતાનો ઝુંડો નમવા નહિ દેનાર વીરકેસરી અને સમર્થ યોદ્ધા ઝબલુલ પાશાના અવસાનથી આખા મિસરમાં હાહાકાર વર્તી રહ્યો, દેશને ખૂણેખૂણે શોક અને વિપાદની છાયા પથરાઈ ગઈ અને અસંખ્ય મિસરવાસીઓની આંખો અશ્રુથી ભીંજાઈ ગઈ.

લોકમાન્ય તિલક હિંદીઓના હૃદયમાં અને ડૉ. સુન-યાટ-સેન માટે ચીનાઓના હૃદયમાં જે જાતના માન અને પ્રેમ છે, તેજ જાતના માન અને પ્રેમ, મિસરવાસીઓ ઝબલુલ પાશામાટે ધરાવે છે. અંગ્રેજોની રાજ્યલોભી નીતિ ઉઘાડી પાડી, મિસરની આઝાદીમાટે પ્રજાને સતત યુદ્ધ કરવાની પ્રેરણા કરનાર પહેલવહેલો પુરુષ ઝબલુલ પાશાજ હતો. રાજદ્વારી ચળવળનો તે ધુરધર હતો, રાષ્ટ્રીયત્વનો અંડધારી હતો, બ્રિટનની જાલીમ રાજ્યનીતિનો કટ્ટો વિરોધી હતો, મિસરની આઝાદીનો પયગમ્બર હતો, માતૃભૂમિની સ્વતંત્રતામાટેના યુદ્ધનો જખરદસ્ત લડવૈયો હતો, યુવકોના હૃદયમાં પ્રેરણા તથા ઉત્તેજનોનો સંચાર કરનારો વીરકેસરી હતો, દેશાભિમાનની શ્રવંત ધગધગતી જવાળાસમાન હતો; ટુંકમાં તે પ્રજાનો હૃદયનાથ હતો અને મિસરનો તારણહાર હતો.

ઝબલુલની કારકીર્દિ

ઝબલુલ પાશા ઇ.સ. ૧૮૬૦ માં ઇબ્રીઆના શહેરમાં એક ઉમરાવ કુટુંબમાં જન્મ્યો હતો. ગામડી શાળામાં લણતરની શરૂઆત કરી, તેણે પોતાનું બાકીનું શિક્ષણ કેરોની મશહૂર-અલ-અઝાર યુનિવર્સિટીમાં પૂરું કર્યું. ઇ.સ. ૧૮૮૦ માં તે સરકારી નોકરીમાં જોડાયો અને 'ઓફિશિયલ જર્નલ' નો અધિપતિ નીમાયો; પણ એ પદવી છોડીને તે ગીઝા પ્રાંતનો અમલદાર બન્યો. ઇ.સ. ૧૮૮૨ માં બ્રિટિશ સૈન્યે મિસરનો કબજો લીધો તે પ્રસંગે આરબ વિપ્લવમાં સંડોવાયેલા જે ઉમરાવોને નજરકેદ કરવામાં આવ્યા હતા, તેમાંનો એક ઝબલુલ પાશા હતો. કેદમાંથી મુક્તિ મળી ત્યારે તે તેની પદવીપર રહ્યો ન હતો. ઇ.સ. ૧૮૮૪ માં ટ્રીબ્યુનલો નીમાઈ અને તેણે વકીલાત કરવા માંડી. ઇ.સ. ૧૮૯૨ માં તે અપીલ કોર્ટનો ધારાશાસ્ત્રી નીમાયો. ફ્રેંચભાષા અને ધારાશાસ્ત્રના જ્ઞાનમાં પ્રવીણતા મેળવીને તેણે ધારાશાસ્ત્રીતરીકે પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું હતું. ઇ.સ. ૧૯૦૬ માં તે શિક્ષણમંત્રી નીમાયો. અભ્યાસ-છોડ્યા પછીની પોતાની બધી પ્રવૃત્તિઓમાં તેણે ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ કરી હતી. અભ્યાસક્રમમાં તે જે જે પદવીપર નીમાયો હતો, તેને લગતી પોતાની ફરજો બજાવવામાં તેણે પોતાનું પાણી બતાવી આપ્યું હતું. કેળવણી ખાતાના પ્રધાન તરીકે તેને પોતાના આદર્શોનો અમલ કરવાની સારી તક મળી અને તેણે મિસરની પ્રજામાં ત્વરિત ગતિથી શિક્ષણનો પ્રચાર કર્યો; પરંતુ આ પદવીપર પણ તે લાંબો વખત રહ્યો નહિ. તેના નસીબમાં આગળજ વધવાનું હતું, એટલે તે એકાદ નાની પદવી સ્વીકારી સંતોષ પકડી બેસી રહે તેમ ન હતું. કેરો એજન્સીની લૉર્ડ ક્રીચનરની કારકીર્દિ દરમિયાન પ્રધાનમંડળમાં ફેરફાર થયો અને ઝબલુલ પાશાના હાથમાંથી શિક્ષણખાતાની લગામ જતી રહી; પરંતુ તે વડી ધારાસભાનો એક ઉપપ્રમુખ નીમાયો. વડી ધારાસભાના કામકાજમાં તે ઘણોજ રસ લેતો હતો. ઇ.સ. ૧૯૧૪ માં યુરોપમાં મહાન વિગ્રહ ફાટી નીકળ્યો, મિસરના દરજ્જામાં ફેરફાર કરવામાં આવ્યો અને વડી ધારાસભાની બેઠકો મોકુફ રાખવામાં આવી.

યુરોપની યાદવાસ્થળી

યુરોપની યાદવાસ્થળી દરમિયાન મિસરપર બ્રિટિશ શાસનકર્તાઓની કરડી નજર ચર્ચ અને ઇ.સ. ૧૯૧૪ ના ડીસેમ્બરની ૧૮ મી તારીખે પરદેશ ખાતાના બ્રિટિશ પ્રધાને નોટીસ બહાર

બીજી વાર દેશનિકાલ

દેખીતી રીતે અઘલુલ પાશાની લડત વ્યર્થ જતી હોય તેવું લાસતું હતું, છતાં તેની અસર ચયાવગર રહેતી ન હતી. કોઈપણ શુભ કાર્ય વ્યર્થ જતું નથી, તો પછી પોતાની માતૃભૂમિને માટે મરી શીટનાર વીર દેશભક્તના પ્રયાસો કેમજ વ્યર્થ જાય ? અઘલુલની સતત ચળવળને પરિણામે બ્રિટિશ સરકારે મિસરની અશાંતિનાં કારણો તપાસવા માટે તથા પ્રોટેક્ટોરેટ નીચે કયી જાતનું રાજ્યધારણ સુલેહ-શાંતિ સ્થાપનાર થઈ પડે, એ વિષે હેવાલ રજુ કરવા માટે લોર્ડ મિલ્નરના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિશન નીમ્યું. આ કમિશનની તપાસની શરતો રાષ્ટ્રીય પક્ષને માન્ય ન હતી; અને અઘલુલ પાશાના નેતૃત્વ હેઠળ મિસરવાસીઓએ મિલ્નર કમિશનનો બહિષ્કાર જાહેર કર્યો. આમ છતાં ૧૯૧૯ ના ડીસેમ્બરની ૭ મી તારીખે કમિશન મિસર આવી પહોંચ્યું, પણ પ્રજાએ આ કમિશન સામે પોતાનો સખ્ત વિરોધ જતાવ્યો. તેના બહિષ્કારના ચિહ્નરૂપે લોકોએ હડતાળો પાડી અને મહોલ્લાઓમાં વિરોધ દર્શાવનારા દેખાવો કર્યો. પ્રજાએ એવી સખળ ચળવળ શરૂ કરી કે કોઈક જાણીતો મિસરવાસી કમિશન સમક્ષ જુગાની આપવા જઈ શક્યો નહિ. આવા જોસલયો પ્રયાસો અંતે વિજયશાળી નીવડ્યા. બ્રિટને અઘલુલની માગણી સ્વીકારી અને મિસરની સ્વતંત્રતાવિષે તપાસ ચલાવવાનો કમિશનને હુકમ કરવામાં આવ્યો; પરંતુ આ તપાસનું પરિણામ અઘલુલની ધારણા પ્રમાણે ન આવ્યું. પોતાનો ઉદ્દેશ પાર ન પડે લાંસુધી વીર યોદ્ધાઓ જાંપીને ખેસતા નથી. જ્યાંસુધી મિસર આઝાદ ન અને લાંસુધી અઘલુલ કેવી રીતે જાંપીને ખેસે ? તેણે પોતાની લડત અગાઉ કરતાં અમણા વેગથી આગળ ધપાવી. બ્રિટનને આ વાત ન રચી અને એણે અઘલુલને દાખી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો. અઘલુલે આવી જોહુકમીને જરાયે નમતું આપ્યું નહિ. તેણે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. અંતે બ્રિટન ગભરાયું અને અઘલુલને ઇ.સ. ૧૯૨૧ ની આખેરીએ પાછો પકડી દેશનિકાલ કર્યો. પ્રથમ તેને સિલોન અને તે પછી સીસીલીસ દેશપાર કરવામાં આવ્યો.

૧૯૨૨ ના માર્ચમાં બ્રિટને મિસરપરતું પોતાનું રક્ષણ-રાજ્ય (પ્રોટેક્ટોરેટ) જાહેર કર્યું અને એપ્રિલ મહીનામાં શાહજહાદુ યુઆદને મિસરના સ્વતંત્ર રાજાતરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો; પરંતુ સુએઝની નહેરના રક્ષણમાટે ત્યાં બ્રિટિશ સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું. આ નવી પરિસ્થિતિથી મિસરના રાષ્ટ્રવાદીઓને સંતોષ થયો નહિ; કારણ કે મિસરને મજેલી સ્વતંત્રતા માત્ર નામનીજ હતી. અઘલુલના દેશવટાદરમિયાન પ્રજા તેના વીર-સંદેશને ભૂલી નહોતી. દોઢ વર્ષનો દેશવટો ભોગવીને ૧૯૨૩ ની વસંતઋતુમાં વીરકેસરી અઘલુલ પાછો માતૃભૂમિમાં આવ્યો. આ ઘટનાએ પ્રજાશરીરની રગેરગમાં પાછું અદ્ભુત ચૈતન્ય ફેલાવી દીધું. ૧૯૨૩ ની શરદઋતુમાં થયેલી ચુંટણીમાં અઘલુલનો પક્ષ સંપૂર્ણ વિજયશાળી નીવડ્યો; એટલે તેણે નવા રાજ્યધારણથી મળતા અધિકારોને સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની તક જતી કરી નહિ. ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરીમાં તેણે પોતાનું પ્રધાનમંડળ રચ્યું. આમ કરવામાં તેની અંતરેચ્છા બ્રિટન પાસેથી વધુ હક્કો મેળવવાની હતી. પોતાના ઉદ્દામ સહકારીઓનો વિશ્વાસ જાળવી રાખીને પ્રજાવિરોધી સરકાર સાથે સહકાર કરવાનું કામ અતિદુર્ઘટ હતું, બીજા કોઈ નેતા હોત તો આવી સ્થિતિમાં ક્યારેનાય પ્રજાનો વિશ્વાસ ખોઈ ખેડો હોત; પરંતુ અઘલુલનાં બુદ્ધિ, ચાતુર્ય અને મુત્સદ્દીગીરીથી પ્રજા એટલી મુગ્ધ બની ગઈ હતી કે પ્રજાને તેના પ્રત્યેક કાર્યપર વિશ્વાસ હતો. આ વખતે બ્રિટનમાં કામદાર સરકારનું શાસન ચાલતું હતું. અઘલુલને કામદાર પક્ષપર થોડોધણો વિશ્વાસ હતો, એટલે ઉનાળામાં તેણે લંડનની મુલાકાત લીધી અને તે સમયના વડાપ્રધાન મીં રામ્સે મેકડોનાલ્ડને તે મળ્યો. મીં મેકડોનાલ્ડ સાથેની વાતચીત પૂરી થતાંજ અઘલુલનો બ્રિટિશ કામદાર પક્ષપરનો વિશ્વાસ ડગી ગયો, તેની મસલત વ્યર્થ ગઈ. અઘલુલની વાજબી માગણી વડાપ્રધાનને ગળે ઉતરી નહિ. આથી અઘલુલે સઘળું બ્રિટિશ સૈન્ય, નાણાંપ્રકરણી અને ન્યાયપ્રકરણી સલાહકારો તથા ઘણી જાતનો બ્રિટિશ કાલુ મિસરમાંથી ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી. વળી અઘલુલે સુએઝની નહેરપરથી પણ બ્રિટિશ સૈન્ય ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી. મીં મેકડોનાલ્ડે જવાબ આપ્યો કે “કોઈપણ કારણે

પાડી કે “તુર્કીનાં પગલાંથી હિંમતી થયેલી લગાયક પરિસ્થિતિ જોતાં, મિસરને ના. શહેનશાહના રક્ષણ નીચે મુકવામાં આવે છે અને દવેથી તે બ્રિટિશ રક્ષણ હેઠળનો પ્રદેશ (પ્રોટેક્ટોરેટ) ગણાશે. આમ મિસરપરના તુર્કીના શાસનનો અંત આવે છે અને મિસરના રક્ષણમાટે જરૂર પડતાં જ્યાં પગલાં ના. શહેનશાહની સરકાર લેશે તેમજ તેનાં દિતોનું તથા રહેવાસીઓનું રક્ષણ કરશે.”

૬૭ આ નોટીસના ભાગ્યકાર લોકોના ધનમાં ચાલુજ દતા, એવામાં ખીજેજ દિવસે યોજી દેરેશ જવાર પડ્યો, જેમાં ડૉન્ટાન્ટીનોપત્રમાં વસના ખેડીવ અગ્યાસ હીટીને ના. શહેનશાહના શત્રુઓના પક્ષમાં જવામાટે પદગ્રાટ કર્યોનું તથા કાકા હુસેન કમાલને ગાદીવારસતરીકે સ્વીકાર્યોનું જાહેર કરવામાં આવ્યું હતું. આ ધોપણાની રૂએ શાહમદદા હુસેન કમાલે મિસરના સુલ્તાનની પદવી ધારણ કરી. ઇ. સ. ૧૯૧૬ ના ઈસિંગ્ગરમાં સુલ્તાન હુસેનની જગતી જતી તબિયત વધારે ગંભીર થતી. આથી તેના વારસાના સવાલનો નિર્ણય કરવાની જરૂર જણાઈ. તેના એકના એક પુત્ર શાહમદદા કમાલેદીને ગાદીવારસ થવાની ના પાડી, એટલે ખેડીવ કમાલજના કબ્રા પુત્ર શાહમદદા આદમદદા પુઆદને આ પદવી આપવામાં આવી. યુરોપીય વિગ્રહની સંધિ થઈ, ત્યારે ૧૯૧૮ ના નવેમ્બરમાં અંગ્રેજો અને ફ્રેંચોએ એવું જાહેરનામું જાહેર પાડ્યું કે, પૂર્વના જે દેશોમાં તુર્કોનું રાજ્ય હતું, તે જ્યાં મુસલમાની પ્રમુખને મિતરાળ્યો સંપૂર્ણ મતાધિકાર આપશે. આ વારસામાં મિસરમાંની વહી ધારાસભાના ભવિષ્યના વલિવટનો વિચાર કરવાને એક કમિશન નીમાયું. જરાજર આવર સમયે યથલુક પાશા પાછો મેદાને પડ્યો. તેના પ્રમુખપણા નીચે એક પ્રમુખીય સમિતિ નીમાઈ. યથલુકે વડા કમિશનની મુલાકાત લીધી અને મિસરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાની કાર્યક્રમ રજુ કરવા માટે તેણે લંડન જવાની માગણી કરી. આ વાળગી માગણીને બ્રિટિશ અમલદારે અનાદર કર્યો. આવર વખતે ના. સુલ્તાનની સમિતિથી વડા પ્રધાને મિસરની પરિસ્થિતિ વિશે ચર્ચા કરવા માટે પોતે લંડન જવાની દરખાસ્ત કરી; પણ તેને સુદાં લંડનની મુલાકાત મોકલ રાખવાનું જણાવવામાં આવ્યું. આથી રશ્મી પાશા તથા અદલી પાશાએ રાજનામાં આપ્યાં.

અંધલુસને દેશવંદા

દવે મામલો રસ પર આવ્યો. મિસરની આઝાદીની લડત વધારે ઉગ્ર થતી. પોતાના માર્ગમાં ગમે તેટલાં વિધો આવવા છતાં યથલુક પાશા અડગ રહ્યો. બ્રિટિશ મુસલમાનો તેની વાતમાં અનેક અંતરશયો નાખતા હતા, છતાં તે જરૂર પાછો ન દઈયો. માનુષ્યમિત્ર સ્વાધીન જનાવવાના પવિત્ર યુદ્ધમાં યથલુકની સરકારીએ અસંખ્ય તીર યુવકોને તેના તરફ આકર્ષ્યાં. આવા દેશવાદીઓએ તેના પ્રમુખપણા નીચે જાર સલાસદોનું એક પ્રતિનિધિ મંડળ સ્થાપ્યું. જેને યોગ્ય દેશ-સમક્ષ મિસરના જનમશિદ્ધ મનોરથો રજુ કરવાનું કામ સોંપાયું. આ પ્રતિનિધિ મંડળે સુલ્તાન-પર એક નિવેદનપત્ર મોકલી આપ્યું, જેમાં તેણે મિસર બ્રિટિશોનો રશિયન દેશ (પ્રોટેક્ટોરેટ) હોવાને કમિશન કર્યો હતો. ત્યારમાં આવેલી સોનાની ચાંચી ઉઠી જતાં એ દેશને ગમે કે રાજ્યવેળે બ્રિટિશ સુલ્તાનને યથલુકની આ પ્રગતિ તો ક્યારેય ગમે ! તેઓ આ નવી પ્રગતિથી જાણી ઉઠ્યા તેઓને જાણ્યું કે, જે આ પ્રગતિને આરંભ વધવા દેવામાં આવશે તો મિસરમાંની તેઓની સત્તાને જરૂર થશે; પરંતુ તેઓએ માર્ગની ૮ મી તારીખે યથલુક પાશા અને તેના મનુ મુખ્ય મુખ્યમંત્રીને યીરુસલમ કર્યો તરફ ખીજેજ વિધે તેઓને દેશવંદા આપી માર્ગમાં નજરવેલ કર્યો; પરંતુ બ્રિટિશ રાજ્યસત્તા જાણે વખત યથલુક અને તેના સોળનીઓને કદમા રાખી રાખી નહિ. હવે યથલુક મિસરની સમસ્ત પ્રગતિને પ્રિય નરસર જાણે હવે અને પ્રગતિને જોવાને મોકલા જ્યાં માન અને પ્રેમ હતા કે પોતાને સરકાર તેમાં પડેલો હવે તે વારસે મે જાણ તેઓને સુખસાધ તેઓ રહી નહિ. દેશજનમાં રાષ્ટ્રીય અગ્રણ્ય જોમદર રાજવા માયો. આ સમયમાં સુલ્તાન મેકલો જાણે પ્રગતિ હવે કે બ્રિટિશ રાજ્યસત્તાને જાણવા પડેલો અને તેના સમર્થકોને મનુ રજુ. પાશા યથલુક મોકલેલી હુકમે જરૂર પડીત તરીકે મોકલ કર્યો અને સુલ્તાન મેકલો તેણે મિસરની સ્વાધીનતા સંબંધે મોકલેલ રજુ કરવા ના કર્યો. પરંતુ પરંતુ મોકલેલ સ્વાધીનતા અને રાજ્યસત્તા સુલ્તાનની રહે પરંતુ યથલુકની માન સમક્ષ મોકલે. યથલુક આવી વિધેલ થઈ તરફ. તેના હુકમને અડગ આજવાવ અને તેમાં કમિશન દાખલ

બીજી વાર દેશનિકાલ

દેખીતી રીતે અધલુલ પાશાની લડત વ્યર્થ જતી હોય તેવું લાસતું હતું, છતાં તેની અસર ચયાવગર રહેતી ન હતી. કોષ્ટપણ શુભ કાર્ય વ્યર્થ જતું નથી, તો પછી પોતાની માતૃભૂમિને માટે મરી શીટનાર વીર દેશભક્તના પ્રયાસો કેમજ વ્યર્થ બન્યા? અધલુલની સતત ચળવળને પરિણામે બ્રિટિશ સરકારે મિસરની અશાંતિનાં કારણો તપાસવા માટે તથા પ્રોટેક્ટોરેટ નીચે કબી જતનું રાજ્યધારણ સુલેહ-શાંતિ સ્થાપનારૂં થઈ પડે, એ વિષે હેવાલ રજુ કરવા માટે લોર્ડ મિલ્નરના પ્રમુખપણા નીચે એક કમિશન નીમ્યું. આ કમિશનની તપાસની શરતો રાષ્ટ્રીય પક્ષને માન્ય ન હતી; અને અધલુલ પાશાના નેતૃત્વ હેઠળ મિસરવાસીઓએ મિલ્નર કમિશનનો બહિષ્કાર જાહેર કર્યો. આમ છતાં ૧૯૧૯ ના ડીસેમ્બરની ૭ મી તારીખે કમિશન મિસર આવી પહોંચ્યું, પણ પ્રજાએ આ કમિશન સામે પોતાનો સખ્ત વિરોધ બતાવ્યો. તેના બહિષ્કારના ચિહ્નરૂપે લોકોએ હડતાળો પાડી અને મહોલ્લાઓમાં વિરોધ દર્શાવનારા દેખાવો કર્યો. પ્રજાએ એવી સખળ ચળવળ શરૂ કરી કે કોષ્ટક જાણીતો મિસરવાસી કમિશન સમક્ષ જુગાની આપવા જઈ શક્યો નહિ. આવા જોસલયાં પ્રયાસો અંતે વિજયશાળી નીવડ્યા. બ્રિટને અધલુલની માગણી સ્વીકારી અને મિસરની સ્વતંત્રતાવિષે તપાસ ચલાવવાનો કમિશનને હુકમ કરવામાં આવ્યો; પરંતુ આ તપાસનું પરિણામ અધલુલની ધારણા પ્રમાણે ન આવ્યું. પોતાનો ઉદ્દેશ પાર ન પડે લાંસુધી વીર યોદ્ધાઓ જાંપીને બેસતા નથી. જ્યાંસુધી મિસર આઝાદ ન બને લાંસુધી અધલુલ કેવી રીતે જાંપીને બેસે? તેણે પોતાની લડત અગાઉ કરતાં બમણા વેગથી આગળ ધપાવી. બ્રિટનને આ વાત ન રહી અને એણે અધલુલને દાખી દેવાનો પ્રયાસ કર્યો. અધલુલે આવી જોહુકમીને જરાયે નમતું આપ્યું નહિ. તેણે પોતાનું સ્વાતંત્ર્ય યુદ્ધ ચાલુ રાખ્યું. અંતે બ્રિટન ગલરાયું અને અધલુલને ઇ.સ. ૧૯૨૧ ની આખેરીએ પાછો પકડી દેશનિકાલ કર્યો. પ્રથમ તેને સિલ્હાન અને તે પછી સીસીલીસ દેશપાર કરવામાં આવ્યો.

૧૯૨૨ ના માર્ચમાં બ્રિટને મિસરપરતું પોતાનું રક્ષણ-રાજ્ય (પ્રોટેક્ટોરેટ) જાહેર કર્યું અને એપ્રિલ મહીનામાં શાહજહાદુ આદને મિસરના સ્વતંત્ર રાજાતરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો; પરંતુ સુએઝની નહેરના રક્ષણમાટે ત્યાં બ્રિટિશ સૈન્ય રાખવામાં આવ્યું. આ નવી પરિસ્થિતિથી મિસરના રાષ્ટ્રવાદીઓને સંતોષ થયો નહિ; કારણ કે મિસરને મળેલી સ્વતંત્રતા માત્ર નામનીજ હતી. અધલુલના દેશવટાદરમિયાન પ્રજા તેના વીર-સંદેશને ભૂલી નહોતી. દોઢ વર્ષનો દેશવટો ભોળાનીને ૧૯૨૩ ની વસંતઋતુમાં વીરકેસરી અધલુલ પાછો માતૃભૂમિમાં આવ્યો. આ ઘટનાએ પ્રજાશરીની રજેરગમાં પાછું અદ્ભુત ઐતન્ય ફેલાવી દીધું. ૧૯૨૩ ની શરદઋતુમાં થયેલી ચુટ-ણીમાં અધલુલનો પક્ષ સંપૂર્ણ વિજયશાળી નીવડ્યો; એટલે તેણે નવા રાજ્યધારણથી મળતા અધિકારોનો સંપૂર્ણ ઉપયોગ કરવાની તક જતી કરી નહિ. ૧૯૨૪ ના જાન્યુઆરીમાં તેણે પોતાનું પ્રધાનમંત્રીનું રમ્યું. આમ કરવામાં તેની અંતરેચ્છા બ્રિટન પાસેથી વધુ હક્કો મેળવવાની હતી. પોતાના ઉદ્દામ સહકારીઓનો વિશ્વાસ જાળવી રાખીને પ્રજાવિરોધી સરકાર સાથે સહકાર કરવાનું કામ અતિદુર્વટ હતું, બીજા કોષ્ટ તેના હોત તો આવી સ્થિતિમાં ક્યારેનાય સહકાર કરવાનું કામ અતિદુર્વટ હતું, બીજા કોષ્ટ તેના હોત તો આવી સ્થિતિમાં ક્યારેનાય પ્રજાનો વિશ્વાસ જોઈ બેઠો હોત; પરંતુ અધલુલનાં શુદ્ધિ, ચાતુર્ય અને સુલસદીગીરીથી પ્રજા એટલી મુગ્ધ બની ગઈ હતી કે પ્રજાને તેના પ્રત્યેક કાર્યપર વિશ્વાસ હતો. આ વખતે બ્રિટનમાં કામદાર સરકારનું શાસન ચાલતું હતું. અધલુલને કામદાર પક્ષપર યોદ્ધાશ્રણો વિશ્વાસ હતો, એટલે ઉનાળામાં તેણે લંડનની મુલાકાત લીધી અને તે સમયના વડાપ્રધાન મીંડ રામ્સે મેકડોનાલ્ડને તે મળ્યો. મીંડ મેકડોનાલ્ડ સાથેની વાતચીત પૂરી થતાંજ અધલુલનો બ્રિટિશ કામદાર પક્ષપરનો વિશ્વાસ ટગી ગયો, તેની મસંજત વ્યર્થ ગઈ. અધલુલની વાગજી માગણી વડાપ્રધાનને ગમે ઉતરી નહિ. આથી અધલુલે સંઘર્ષ બ્રિટિશ સૈન્ય, નાણાંપ્રકરણી અને ન્યાયપ્રકરણી સલાહકારો તથા ઘણી જાનનો બ્રિટિશ કાલુ મિસરમાંથી ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી. વળી અધલુલે સુએઝની નહેરપરથી પણ બ્રિટિશ સૈન્ય ઉઠાવી લેવાની માગણી કરી. મીંડ મેકડોનાલ્ડે જવાબ આપ્યો કે “કોષ્ટપણ કારણે

બ્રિટિશ સરકાર સુએઝની નહેરનું રક્ષણ કરવાનું કામ છોડી દેશે નહિ; કારણ કે એ નહેર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અખણિતપણું વળવી રાખવા માટે જરૂરી છે.” વગર પ્રધાને એટલી ખાતરી આપી કે “સુએઝપરનું બ્રિટિશ સૈન્ય મિસરની રાજસત્તાના કામમાં દખલ કરશે નહિ. સુદાનમાં વાવરકા વળવી રાખવાનો બ્રિટને નિશ્ચય કર્યો છે. તેણે ત્યાં જે કાર્ય કર્યું છે તેનાપર તે પાણી ફરકા દેશે નહિ અને ત્યાંનું કાર્ય પૂરું થાય નહિ ત્યાંસુધી બ્રિટન સુદાન છોડી જશે નહિ.” આ વચનો કતાં કહેવાની સ્વાતંત્ર્યપ્રિય કામદાર સરકારના વગર પ્રધાનનાં !

અધ્યક્ષની આવી વ્યવસ્થાની સાહકારની નીતિથી મિસરના રાષ્ટ્રવાદીઓના મનમાં તેનાવિશે શંકા પેદા થઈ. આથી ૧૯૨૪ ના જુલાઈની ૧૨ મી તારીખે હેરાના એક વિદ્યાર્થીએ તેનું પૂલ કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, જેને પરિણામે અધ્યક્ષના ખલાપર મહેળ ઇગ્ન થઈ. આમ માતૃભૂમિના એ સાચા સૈનિકને કુદરતે જ આવી લીધો; કારણ કે ૯૬ તેને મિસરની ઘણી સેવાઓ અનુભવાની હતી.

અધ્યક્ષની સુત્રસદીગીરી

નવેમ્બર માસની ૧૬ મી તારીખે તેને રાજ્ય પ્રુઆદ જોડે મનજોડાપણો અને તેણે રાજ્યનામું આપ્યું. આમ છતાં મુંડળીઓમાં રાષ્ટ્રવાદીઓની જળરસ્ત ફોદ થઈ અને અધ્યક્ષની મહેરબાની વગર સરકાર સ્થાપી સકાય તેમજ ન હતું; પરંતુ સુદાનમાં ત્રાસ અને રીતમ શુન્દરનાર સરદાર સી સ્ટેક્લા તા. ૧૯ મી નવેમ્બરે થયેલા ખૂનથી આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. દેશભરમાં ખાખ લખાટ વળ્યો અને મિસરમાં ફરી બરફરી કાયદાનો કોરોડ ફરી વલ્યો. સુત્રસદીગીરીમાં અતિ-નિખળાત અનંદા બ્રિટને આ ઘટનાનો ખરાબર લાભ લીધો. મિસરની સ્વતંત્રતાની રાખને ત્યાંથી દેવા માટે આના કંચો ખાંને પ્રસંગ ફરીથી નહિ મળે, એ તેણે ખરાબર જોયું; અને સરકારના ખૂનના બદલામાં તેણે અનિશ્ચય આકરી અને કચ્છી નાખનારી કરતો મૂકી. બ્રિટિશ વગર કમિશનર લોર્ડ એલનબીએ વતે કાઉન્સિલમાં જઈ અડીમેટમ આપ્યો. તેમાં વળાવેલું હતું કે, મિસર પ્રથમ તો માફી માગવી, સુન્દેહોવારને સન્ન કરવી, પછી વ્યવસ્થા રાજદ્વારી આદિઓને અટકાવવાં અને બ્રિટનને ૫૦૦,૦૦૦ પાઉન્ડો દંડ ભરવો. આ ઉપરાંત સુદાનમાંથી સમગ્ર મિસરી ૯૨૨૨ પાઉં ખોલાવી લેવાની પણ માગણી કરવામાં આવી. મિસરની સરકારે સુદાનને લગતી સરના-સિવાયની બધી સરતો માન્ય કરી અને એવો મોટો ભારે દંડ ચોપીસ કરાકમાં ભરી દીધો. રામનો નિર્દય પાદચાદ નીરે નિત્ય નવી નવી સ્પાટિષ વાનીઓ ખાતો દતેલ, જ્યાં તેને સંચોપ થતો ન હતો; તેજ પ્રમાણે મિસરે આટલી બધી કરતો રચીકરી જ્યાં લોર્ડ એલનબીને સંચોપ થયો નહિ અને પોતાની માગણીઓનો તે જળરસ્તથી અભય કર્યો, એવી તેણે મમણ આપી; એટલુંજ નહિ પણ એ મમણીનો તેણે અમલ સુધાં કર્યો. તેણે નાખખોખ બ્રિટિશ મનવાદ મિસર ખોલાવી. આથી અધ્યક્ષે રાજ્યનામું આપ્યું; કારણ કે એ તીવ્ર દેશભક્ત બ્રિટિશ સરકારને એમ નમતું આપે તેવો ન હતો. ૧૯૨૫ ની વસંતઋતુમાં મુંડળી વગર પછી સીવર પાગાએ ખાનની અધુરમિત યોગી પાર્સને પ્રધાનમંડળ રચ્યું; પણ એવાની કારકુ ખોટી પડી. ૧૯૨૬ ના પ્રથમે ખરી મુંડળીગીરી જવાબી અને મોરદેહની લેવે સરકાર આપીને તેણે મિસરનું નામ તે પછી નાખખરજમાં બંધરવા માંડ્યું. તેથી સમય અને દિશાનુસરી સરકારી હોવા મિસર મહાસભાની વિરોધી સુએઝ સંસ્કરણ રીતે રચો કર્યું. આવા વિરોધ મંજીરેમાં એક દેશભક્તની જાણપણું કાર્ય સંભરું ન હતું. તેણે પ્રથમે વિરોધથી દેરી અને ક્રમે તેણે મંજીરેમાં પ્રવેશ લેવાને વચલાઈ રહી. એક મંજીરેમાં જરૂર પડ્યામાં પાઉં દર્પદર્શિ રહી. દેશભક્તની જાણપણી મુસર સરકાર તેમજ અધ્યક્ષનાં સંચોપ અને મમણાનું પણ નહોતું. અધ્યક્ષે આ પાળે પોતાની મુન્દર-મોરદેહ વિરોધે જોયો અનિશ્ચય કર્યો. એકની પારેલા નિશ્ચય નીવડી અને મુંડળીને અધ્યક્ષ આપીને વિરોધ સંધે.

૧૯૨૬, ૧૯૨૭ ના આરંભથી ૨૩ મી તારીખે મિસરની ખાખ પાળેનેર મંજીરે અને તેણે અધ્યક્ષને રાજ્યના અધ્યક્ષની સુદેહ આપી. સીવર પાળેની અધ્યક્ષે ૧૯૨૬ ના ૧૯ મી દિવસે રચી અને ૨૩ મી મુંડળીમાં ૧૯૨૭ ના ૨૩ મી દેને દિવસે રાજ્યનામું કર્યું અને દિવસ પાળે પાળે

થી લખાવવામાં આવ્યો. આ આખી કાર્યપદ્ધતિને ગેરબંધારણસરની જાહેર કરી અધલુલે તે સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યો. નવેમ્બરની ૨૧ મી તારીખે તેણે અને તેના સાથીઓએ પાર્લામેન્ટની બેઠક ભરી, જેને સરકારે બિલકુલ દબાવ કરી નહિ. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રીય પક્ષે સરવત્ર પાશાને પ્રધાનમંડળ રચવા દીધું અને અધલુલ ચેમ્બરનો પ્રમુખ બન્યો; પણ સરકારને આ વાત રૂચી નહિ. એટલે તેણે પાર્લામેન્ટ ઉઘડી તેજ દિવસે વિસર્જન કરી. બાકીના આખા વર્ષમાં મિસર પાર્લામેન્ટવગરનું રહ્યું.

આમ મિસર અશાંત વાતાવરણથી વિંટળાયેલું હતું અને તેની આઝાદીની લડત વિકટ અને ખરબચડે માર્ગે ધીમે પણ મક્કમપણે આગળ વધી રહી હતી. એવામાં અધલુલે પાકટ ઉંમરે પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી. હાલ તુરંત તો મિસરનું ભાવિ એણે પેદા કરેલા તરુણ મિસરનો હાથમાં આવ્યું.

મિસરનો તારણહાર

રાષ્ટ્રના આ લડાયક વીર અધલુલ પાશામાં દયાલાવ ઓછો નહોતો. તેણે પોતાના દેશ-બાંધવો જોડે એટલી એકવાક્યતા સાધી હતી કે, દરેક કાર્ય દેશનું હિત જોયા પછીજ તે કરતો. તેનું ઘર સુદ્ધાં બેટ-એલ-વતન (માતૃભૂમિનું મકાન) હતું. તેની લાખા પ્રભાવશાળી હોવા છતાં દરેક મિસરવાસીને સમજાય તેવી સહેલી હતી. પ્રજામાં તેનાં આટલાં માન અને પ્રતિષ્ઠા હતાં, છતાં તેનામાં ધણીજ નમ્રતા હતી. કેરોના વિદ્યાર્થીએ તેનાપર ગોળી છોડી અને તેને ખભાપર ધબ્બ થઇ ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો:-

“ ખુદાને હું અરજ કરતો રહ્યો છું કે, આ મોટી મેદની મને માન આપવાને આવી છે તે જોધને મને ઉપજતા અભિમાનનું તે ખંડન કરે ” અને ગોળી વાગતાં તે ભોંયપર પટકાઈ પડ્યો. એ વખતે તે હસતાં હસતાં બોલ્યો કે “ અલ્લાહે મારી બંદગી મંજૂર રાખી છે. ” આવી તેની ખુદાપરસ્તી (ધર્મચરભક્તિ) હતી.

અધલુલના શરીરનો બાંધો સુદૃઢ નહોતો, છતાં તેનામાં અદ્ભુત ચૈતન્ય હતું. તેનાં અડગ ઉત્સાહ અને માનસિક સાવધાની, તેના શારીરિક બળની ખોટ જણાવા દેતાં ન હતાં. તેનું વ્યક્તિત્વ ધણુંજ આકર્ષક હતું અને તેના દેશબાંધવો તો તેની પાછળ ગાંડાજ થઇ ગયા હતા. સ્વભાવે તે ધટલીને મુક્તિ અપાવનારી પેલી પ્રખ્યાત ત્રિમૂર્તિ-મેઝિની, ગેરિબાદી અને કાવુર-માંના એક કાવુરના જેવો હતો. તેની ઇચ્છાશક્તિ મેરુપર્વત જેવી અચળ હતી. તેને લાંબા વખતસુધી દેશવટાનાં સંકટો વેઠવાં પડવા છતાં તેની ઇચ્છાશક્તિ ડગી ન હતી. તેણે બ્રિટિશ સરકારની નામોશીભરી શરતો કદી સ્વીકારી ન હતી. દેશવટો મળવા પહેલાં મિસરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાવિષે તેના જે વિચારો હતાં તેજ તેના દેશવટા પછી ટકી રહ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ ૬૭ વર્ષની વયે તેણે પ્રાણ છોડ્યા ત્યાંસુધી એ વિચારોને તે વળગી રહ્યો હતો.

ધણું જીવો અધલુલ ! મહાન પુરુષો કદી મરણ પામતા નથી. જ્યાંસુધી સામ્રાજ્યવાદ જગતના લાખો પાંગળા મનુષ્યોનું લોહી ચૂસી રહ્યો છે, ત્યાંસુધી તેઓ શાશ્વત આરામ લઈ શકવાના નથી. ચીનની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં મુન-યાટ-સેન હજી જીવંતજ છે; હિંદની આઝાદીની લડતમાં લોકમાન્ય તિલક પણ સજીવન છે; તેજ રીતે મિસરનો તારણહાર અધલુલ મિસરની સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં જીવંતજ રહેશે.

મિસરનું ભાવિ

મિસરના ભાવિનો આધાર હવે અધલુલ પાશાના અનુયાયીઓ વડે (રાષ્ટ્રીય) પક્ષપર છે. મિસરની ચેમ્બરમાં હમણાં તેઓની બહુમતિ છે, છતાં સરકારનું તંત્ર કિયરલ પક્ષનો વડો પ્રધાન ચલાવે છે. વળી ઇંગ્લેંડ અને મિસર વચ્ચેની કડવાશ હજી જેવી ને તેવી તીવ્ર છે અને ઘોઘા વખતપરજ મિસરના હુદ્દમંત્રીએ મિસરી લશ્કરપરથી બ્રિટિશ કાણુ કાઢી નાખવાનો દાવ કર્યો, ત્યારે બ્રિટન ગુરુસાથી બળભળી ઉઠ્યું હતું. આ ઉપરાંત સુદાનનો પ્રશ્ન તો ઉભોજ છે. બ્રિટિશો

બ્રિટિશ સરકાર સુએઝની નહેરનું રક્ષણ કરવાનું કામ છોડી દેશે નહિ; કારણ કે એ નહેર બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનું અખંડિતપણું જળવી રાખવા માટે જરૂરી છે.” વડા પ્રધાને એટલી ખાતરી આપી કે “સુએઝપરતું” બ્રિટિશ સૈન્ય મિસરની રાજસત્તાના કામમાં દખલ કરશે નહિ. સુદાનમાં વ્યવસ્થા જળવી રાખવાનો બ્રિટને નિશ્ચય કર્યો છે. તેણે ત્યાં જે કાર્ય કર્યું છે તેનાપર તે પાણી ફરવા દેશે નહિ અને ત્યાંનું કાર્ય પૂરું થાય નહિ ત્યાંસુધી બ્રિટન સુદાન છોડી જશે નહિ.” આ વચનો હતાં કહેવાતી સ્વાતંત્ર્યપ્રિય કામદાર સરકારના વડા પ્રધાનનાં !

અઘલુલની આવી જાતની સહકારની નીતિથી મિસરના રાષ્ટ્રવાદીઓના મનમાં તેનાવિષે શંકા પેદા થઈ. આથી ૧૯૨૪ ના જુલાઈની ૧૨ મી તારીખે કેરોના એક વિદ્યાર્થીએ તેનું ખૂન કરવાનો પ્રયાસ કર્યો, જેને પરિણામે અઘલુલના ખભાપર સહેજ ધજ્જ થઈ. આમ માતૃભૂમિના એ સાચા સૈનિકને કુદરતે અચાવી લીધો; કારણ કે હજી તેને મિસરની ઘણી સેવાઓ બજાવવાની હતી.

અઘલુલની મુત્સદ્દીગીરી

નવેમ્બર માસની ૧૬ મી તારીખે તેને રાજા ફુઆદ જોડે મતભેદ પડ્યો અને તેણે રાજીનામું આપ્યું. આમ છતાં ચૂંટણીઓમાં રાષ્ટ્રવાદીઓની જબરદસ્ત ફતેહ થઈ અને અઘલુલની મહેરબાની વગર સરકાર સ્થાપી શકાય તેમજ ન હતું; પરંતુ સુદાનમાં ત્રાસ અને સીતમ ગુન્ગરનાર સરદાર લી સ્ટેકના તા. ૧૯ મી નવેમ્બરે થયેલા ખૂનથી આખી પરિસ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. દેશભરમાં ખળ-ભળાટ જાગ્યો અને મિસરમાં ફરી લશ્કરી કાયદાનો કોરડો ફરી વળ્યો. મુત્સદ્દીગીરીમાં અતિ-નિષ્ણાત બનેલા બ્રિટને આ ઘટનાનો બરાબર લાલ લીધો. મિસરની સ્વતંત્રતાની લડતને દાખી દેવા માટે આના જેવો બીજો પ્રસંગ ફરીથી નહિ મળે, એ તેણે બરાબર જોયું; અને સરદારના ખૂનના બદલામાં તેણે અતિશય આકરી અને કચડી નાખનારી શરતો મૂકી. બ્રિટીશ વડા કમિશ્નર લૉર્ડ એલનબીએ જાતે કાઉન્સિલમાં જઈ અલ્ટીમેટમ આપ્યો. તેમાં જણાવેલું હતું કે, મિસરે પ્રથમ તો માફી માગવી, ગુન્હેગારોને સજા કરવી, બધી જાતનાં રાજદારી આદેશનો અટકાવવાં અને બ્રિટનને ૫૦૦,૦૦૦ પૌંડનો દંડ ભરવો. આ ઉપરાંત સુદાનમાંથી સઘળું મિસરી લશ્કર પાછું બોલાવી લેવાની પણ માગણી કરવામાં આવી. મિસરની સરકારે સુદાનને લગતી શરતો-સિવાયની બધી શરતો માન્ય કરી અને એવો મોટો ભારે દંડ ચોપીસ કલાકમાં ભરી દીધો. રોમનો નિર્દય પાદશાહ નીરો નિત્ય નવી નવી સ્વાદિષ્ટ વાનીઓ ખાતો હતો, છતાં તેને સંતોષ થતો ન હતો; તેજ પ્રમાણે મિસરે આટલી બધી શરતો સ્વીકારી છતાં લૉર્ડ એલનબીને સંતોષ થયો નહિ અને પોતાની માગણીઓનો તે જબરદસ્તીથી અમલ કરશે, એવી તેણે ધમકી આપી; એટલુંજ નહિ પણ એ ધમકીનો તેણે અમલ સુદાં કર્યો. તેણે તાબડોતોબ બ્રિટિશ મનવાર મિસર બોલાવી. આથી અઘલુલે રાજીનામું આપ્યું; કારણ કે એ વીર દેશભક્ત બ્રિટિશ શત્રોને એમ નમતું આપે તેવો ન હતો. ૧૯૨૫ ની વસંતઋતુમાં ચૂંટણી થયા પછી ઝીવર પાશાએ પોતાની બહુમતિ થયેલી ધારીને પ્રધાનમંડળ રચ્યું; પણ ઝીવરની ધારણા ખોટી પડી. અઘલુલે આ પ્રસંગે ખરી મુત્સદ્દીગીરી બતાવી અને મોડરેટોની જોડે સહકાર સાધીને તેણે મિસરનું નાવ તોડાની વાતાવરણમાં હંકારવા માંડ્યું. તેની અડગ અને હિંમતભરી સરદારી હેઠળ મિસર જાતજાતનાં વિદ્વેનો સામે એકસરખી રીતે ટકી રહ્યું. આવા વિકટ સંજોગોમાં એક દેશનેતાતરીકે અઘલુલનું કાર્ય સહેલું ન હતું. તેણે પ્રજાને હિંમતથી દોરી અને ગમે તેવા સંજોગોમાં પ્રજા તેના વાવટાને વફાદાર રહી. એક મુત્સદ્દીતરીકે અઘલુલ પાશામાં ઘણી દીર્ઘદષ્ટિ હતી. દેશભક્તિની ધગધગતી ધગશ સાથે તેનામાં વ્યાવહારિકતા અને મધ્યમપણું પણ હતાં. અઘલુલે આ વખતે પોતાની મુત્સદ્દી-ગીરીનો લોકોને ખરો પરિચય કરાવ્યો. ઝીવરની ધારણા નિષ્ફળ નીવડી અને ચૂંટણીમાં અઘલુલ પાશાનો વિજય થયો.

ઇ. સ. ૧૯૨૫ ના માર્ચની ૨૩ મી તારીખે મિસરની નવી પાર્લામેન્ટ મળી અને તેણે અઘલુલને પોતાના પ્રમુખતરીકે ચૂંટ્યો. આથી ઝીવર પાશાની સરકારે તાબડોતોડ પાર્લામેન્ટ વિસર્જન કરી અને નવી ચૂંટણીમાટે તા. ૨૩ મી મેના દિવસ ઠરાવ્યો; પરંતુ આ દિવસ પણ પાછળ-

થી લંબાવવામાં આવ્યો. આ આખી કાર્યપદ્ધતિને ગેરબંધારણસરની બહાર કરી અધલુલે તે સામે સખ્ત વિરોધ દર્શાવ્યો. નવેમ્બરની ૨૧ મી તારીખે તેણે અને તેના સાથીઓએ પાર્લામેન્ટની બેઠક ભરી, જેને સરકારે બિલકુલ દબાવ કરી નહિ. ત્યાર પછી રાષ્ટ્રીય પક્ષે સરવત્ર પાશાને પ્રધાનમંડળ રચવા દીધું અને અધલુલ ચેમ્બરનો પ્રમુખ બન્યો; પણ સરકારને આ વાત રૂચી નહિ. એટલે તેણે પાર્લામેન્ટ ઉઘડી તેજ દિવસે વિસર્જન કરી. બાકીના આખા વર્ષમાં મિસર પાર્લામેન્ટવગરનું રહ્યું.

આમ મિસર અશાંત વાતાવરણથી વિંટળાયેલું હતું અને તેની આઝાદીની લડત વિકટ અને ખરબચડે માર્ગે ધીમે પણ મક્કમપણે આગળ ધપી રહી હતી. એવામાં અધલુલે પાકટ ઉંમરે પોતાની જીવનલીલા સંકેલી લીધી. હાલ તુરત તો મિસરનું ભાવિ એણે પેદા કરેલા તરુણ મિસરનો હાથમાં આવ્યું.

મિસરનો તારણહાર

રાષ્ટ્રના આ લડાયક વીર અધલુલ પાશામાં દયાલાવ ઓછો નહોતો. તેણે પોતાના દેશ-બાંધવો જોડે એટલી એકવાક્યતા સાધી હતી કે, દરેક કાર્ય દેશનું હિત જ્યાં પછીજ તે કરતો. તેનું ઘર સુદ્ધાં બેટ-એલ-વતન (માતૃભૂમિનું મકાન) હતું. તેની ભાષા પ્રભાવશાળી હોવા છતાં દરેક મિસરવાસીને સમજાય તેવી સહેલી હતી. પ્રજામાં તેનાં આટલાં માન અને પ્રતિષ્ઠા હતાં, છતાં તેનામાં ઘણીજ નમ્રતા હતી. કેરોના વિદ્યાર્થીએ તેનાપર ગોળી છોડી અને તેને ખભાંપર ઇન્ન થઇ ત્યારે તે બોલી ઉઠ્યો:-

“ ખુદાને હું અરજ કરતો રહ્યો છું કે, આ મોટી મેદની મને માન આપવાને આવી છે તે જોઈને મને ઉપજતા અભિમાનનું તે ખંડન કરે ” અને ગોળી વાગતાં તે ભોંયપર પટકાઈ પડ્યો. એ વખતે તે હસતાં હસતાં બોલ્યો કે “ અલ્લાહે મારી બંદગી મંજૂર રાખી છે. ” આવી તેની ખુદાપરસ્તી (ઈશ્વરભક્તિ) હતી.

અધલુલના શરીરનો બાંધો સુદૃઢ નહોતો, છતાં તેનામાં અદ્ભુત ચૈતન્ય હતું. તેનાં અડગ હિત્સાહ અને માનસિક સાવધાની, તેના શારીરિક બળની ખોટ જણાવા દેતાં ન હતાં. તેનું વ્યક્તિત્વ ઘણુંજ આકર્ષક હતું અને તેના દેશબાંધવો તો તેની પાછળ ગાંડજ થઇ ગયા હતા. સ્વભાવે તે ઇંટલીને મુક્તિ અપાવનારી પેલી પ્રખ્યાત ત્રિમૂર્તિ-મેઝિની, ગેરિબાદી અને કાવુર-માંના એક કાવુરના જેવો હતો. તેની ઇચ્છાશક્તિ મેરુપર્વત જેવી અચળ હતી. તેને લાંબા વખતસુધી દેશવટાનાં સંકટો વેઠવાં પડ્યા છતાં તેની ઇચ્છાશક્તિ ડગી ન હતી. તેણે બ્રિટિશ સરકારની નામોશીભરી શરતો કદી સ્વીકારી ન હતી. દેશવટો મળવા પહેલાં મિસરની સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાવિષે તેના જે વિચારો હતાં તેજ તેના દેશવટા પછી ટકી રહ્યા હતા; એટલુંજ નહિ પણ ૬૭ વર્ષની વયે તેણે પ્રાણ છોડ્યા ત્યાંસુધી એ વિચારોને તે વળગી રહ્યો હતો.

ઘણું જીવો અધલુલ ! મહાન પુરુષો કદી મરણ પામતા નથી. જ્યાંસુધી સામ્રાજ્યવાદ જગતના લાખખો પાંગળા મનુષ્યોનું લોહી ચૂસી રહ્યો છે, ત્યાંસુધી તેઓ શાશ્વત આરામ લઈ શકવાના નથી. ચીનની રાષ્ટ્રીય ચળવળમાં સુન-યાટ-સેન હજી જીવંતજ છે; હિંદની આઝાદીની લડતમાં લોકમાન્ય તિલક પણ સજીવન છે; તેજ રીતે મિસરનો તારણહાર અધલુલ મિસરની સ્વતંત્રતાની ચળવળમાં જીવંતજ રહેશે.

મિસરનું ભાવિ

મિસરના ભાવિનો આધાર હવે અધલુલ પાશાના અનુયાયીઓ વફદ (રાષ્ટ્રીય) પક્ષપર છે. મિસરની ચેમ્બરમાં હમણાં તેઓની બહુમતિ છે, છતાં સરકારનું તંત્ર સિમ્બરલ પક્ષનો વડો પ્રધાન ચલાવે છે. વળી ઇંગ્લેંડ અને મિસર વચ્ચેની કડવાશ હજી જેવી ને તેવી તીવ્ર છે અને યોગ્ય વખતપરજ મિસરના હુદમંત્રીએ મિસરી લશ્કરપરથી બ્રિટિશ કાણ કાઢી નાખવાનો દરાર કર્યો, ત્યારે બ્રિટન યુરસાથી બળભળી ઉઠ્યું હતું. આ ઉપરાંત મુદ્દાનનો પ્રશ્ન તો ઉભોજ છે. બ્રિટિશ

સુદાનને પોતાના હાથમાંથી છોડવાને નારાજ છે. આ બધા સિવાય મિસરની સંપૂર્ણ આઝાદીનો પ્રશ્ન પણ હજી અણઉકેલ્યો પડેલો છે.

અધલુલે આદરેલું યુદ્ધ પૂરું કરવાનું કામ વફા પક્ષનું છે. તેણે અધલુલનાં ધૈર્ય અને હિંમત, અડગ સેવા અને અમર આશાથી લડતમાં ઝુઝવાનું છે. આ રીતેજ મિસર પોતાના પ્રિય અને માનીતા સરદારપ્રત્યેનું ઋણ ચૂકવી શકશે. પ્રભુ મિસરની પ્રબળને એ ઋણ અદા કરવાની શક્તિ આપે અને અધલુલના આત્માને અખૂટ શાંતિ આપે ! અસ્તુ.

('મુંબઈ સમાચાર' ના સં. ૧૯૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-રા. યોગેશ)

૨૨-ઈસાઈ બનાને કા અનુપમ સાધન

દેહલી કે સમીપ જમના નદર કે તટપર એક છોટા સા ગ્રામ છે. ઉસ ગ્રામ મેં આજકલ દો ઇટલી પ્રદેશ કી (નન્સ) પ્રચારિકા નિવાસ કર રહી છે. યહ બતવાને કી આવશ્યકતા નહીં કિ વહ કિસ મિશન કી ઓર સે ઓર કમ સે કામ કર રહી છે. કેવલ ઇતના હી બતવાના પર્યાપ્ત હોગા કિ વહ ઇસાઈ મત કા પ્રચાર કર રહી છે. દોનોં ને દરિદ્રતા, પવિત્રતા ઓર પ્રચાર કરને કી પ્રતિજ્ઞા લી હુધ છે. વહ એક કચ્ચે ગ્રામ કે મકાન મેં નિવાસ કરતી છે. કમરે મેં કાંઈ ફર્નીચર નહીં છે, દો ખાટે પડી હુધ છે. એક ચટાઇ પર બેઠ કર વહ દસ્તકારી કા કામ કરતી છે, દાલ-રોટી ખાતી છે, ઓર અપને હાથ સે હી ભોજન બનાતી છે, ખુદ મસાલા પીસતી છે. કુચ્ચે સે પાની લાતી છે, ઘર કા સારા કામ કરતી હું ઓર બચે હુચે સમય મેં પ્રચાર કરતી છે. ઉનકા પ્રચાર ભી ક્રિયાત્મક છે. ઉનકે પાસ 'મેડીસીન ચેસ્ટ' છે. રોગિયોં કા ઔષધિપ્રદાન કરતી છે, ઓર બિમારોં કે પાસ બકર સેવા કરતી છે.

શનૈઃ શનૈઃ ગ્રામ મેં લોગોં કી ઉન દોનોં પર અનન્ય ભક્તિ હો રહી છે. ઉનહોંને ગ્રામ કે દો બાલક લે રખે છે. ઉનહેં વે પાલ રહી છે. યહ દોનોં બાલક ઇટલી ભાષા બોલતે છે. ઇનમેં સે એક દેવી હિંદી, અંગ્રેજી ઓર ઇટલી કી ભાષા બોલતી છે; દૂસરી હિંદુસ્તાની ભાષા ઓર ઇટલી કી ભાષા બોલતી છે, અંગ્રેજી નહીં બોલતી. ઇસ કાર્યપ્રણાલી કા યહ ફલ છે કિ પ્રાયઃ સારા કા સારા ગાંવ ઇસાઈ બન ગયા છે. બાલ આડંબર કા એક ભી સાધન ઉનકે પાસ નહીં. સ્કૂલ કે ન હોતે હુચે ભી વહાં પઠાઇ હો રહી છે. ગિરજોં કે ન રખતે હુચે ભી વહાં પ્રભુ-પ્રાર્થના ઓર ઉપદેશ દિયે બ રહે છે. નિર્ધનતા કા વ્રન ધારણા કિયે ઇન દોનોં દેવિયોં ને સ્વલ્પ કાલ મેં વહાં વહ પ્રચાર કર દિખાયા, બે સાધારણસંપન્ન વ્યક્તિ ચિરકાલ મેં ભી નહીં કર સકતે.

બે આર્ય નર-નારી ઇસ સમાચાર કે અધિક બોલને કી લાલસા રખતે હો ઓર બે સબજન ઉનકી કાર્યપ્રણાલી કે અવલોકન કરના ચાહેંગે ઉનહેં ઉસ સ્થાન પર પહુંચને કે સુવિધાયેં પહુંચા દે બવેગી. વૈદિક ધર્મ મેં શ્રદ્ધા રખનેવાલે ગ્રામોં મેં બકર સાધારણ જનતા કે ઉત્થાન કે લિયે કાર્ય કરના શુરૂ કર દે. બં સુગમતાયેં હમારે લિયે સુલભ છે, વિદેશિયોં કે લિયે વહી દુર્લભ છે; પરંતુ ઉદ્યમશીલ વિદેશી હમ સે કિતના આધક કામ કર રહે છે, ઇસકાં પરિભાણ કરના ભી કદિન છે. x

('સાર્વદેશિક'ના એક અંકમાંથી)

x કમનસીબે ભારતવાસીઓને હજી માત્ર એવાજ બોલેમાં મળી શકે છે કે જેઓ માત્ર ખાદી અને અંગ્રેજીને મળતા થોડાકોને અપાતા શિક્ષણ પાછળ લાખો ખર્ચાદ કરવામાંજ મોક્ષનો માર્ગ અને પોતાનું બધું મહત્ત્વ આવી રહેલું જોઈ શકે છે! ઇસાઈઓ વગેરે હજી પણ આ ભાગ્યવૃત્તયા ભારતના પાયા ભલે જડમૂળમાંથી ઉઠાચે બચ, તેનું તેમને જરાય સ્તાન-સૂતક શામાટે હોય! પોતે માત્ર ભોળી પ્રબળે વાણીકૌશલ્યમાં આંજોલી રાખે, અને તેના બચે પોતાને પરમેશ્વરમાં ખપાવ્યા કરે તથા તેમની પેઠે ઝટ મોટાલા બની બેસવાનું શીખે એવાઓનાં ટોળાં જમાવે, એ પણ કાંઈ જેવી તેવી દેશ સેવા છે!

અમે સામાન્ય માનવોની કમનસીબી હોય અને ખ્રિસ્તીઓનો દલાડો હજી પણ ચટિયાતો હોય તેથી કરીને પણ અમારા અંગ્રેસોમાં વધુ અકલ્પ ન આવે તો તેમાં એમનો પણ શો દોષ!

લિ. ખરાબ લિખુ-અખંડાનંદ

૨૩—ભૂખ અને ભોજનવિષે ખાસ સૂચના

એવી રીતે ભોજન ખાવાની ટેવ રાખજો કે, ખીજ વારતું ખાણું લીધા પહેલાં હોજરી પહેલી વારના ખાણાનો નીકાલ કરી નાખવા શક્તિમાન થઇ હોય. ભોજન જરૂર પડે ત્યારે પછી થોડા વખતની આશાએશ તંદુરસ્તીને ઘણી લાલકારક થઇ પડે છે. જેમ હોજરીના તેમ હાથના સ્નાયુઓને ચપળ કામ બળવ્યા પછી આરામની ઘણી જરૂર છે. જરૂર રસનો એક સારો જથ્થો ફરીથી ભરવામાટે પિંડોને વખતની જરૂર છે. ભોજન વચ્ચે ઓછામાં ઓછા પાંચ કલાકનો ગાળો પસાર થવો જોઈએ છે. એક વખતનું ભોજન લેવામાં આવ્યા પછી ખીજ વારતું ભોજન લેવામાં આવે તે વખત દરમિયાન ખોરાકના રૂપમાં કંઈ પણ ચીજ હોદ્દથી પસાર થવી જોઈતી નથી.

દરરોજ ત્રણ વખતના ભોજનથી વધુ ખોરાક લેવો નહિ, રાતનું ભોજન હલકું અને એવા ખોરાકોનું બનેલું હોવું જોઈએ, કે જે સહેલાઈથી જરૂર પડે થઈ શકે. નામાંકિત તખીઓનું એવું કહેવું છે કે, એક ઠેકાણે ખેસી કામ કરનારાઓ અને જેઓને ભોજનો વધુ ઉપયોગ કરવો પડતો હોય, તેઓએ દિવસમાં ત્રણ વખત ભોજન લેવાને બદલે બે વખત લેવું, એ તેમની તંદુરસ્તીને ઘણુંજ લાલકારક થઇ પડશે; કેમકે તેઓને એવી રીતે કામ કરવું પડે છે, કે જેને લીધે તેઓએ ખાધેલો ખોરાક ઘણી સારી રીતે જરૂર પડવાની જરૂર છે. આથી દિવસમાં એક ભોજન ઓછું લેવાથી તેમની હોજરીને આશાએશ મળે છે અને આવી રીતે ખોરાક જરૂર પડવાને હોજરીને આશાએશ મળવાથી ખોરાક ઘણી બહેતર રીતે જરૂર પડે શકે છે. યૂરોપ અને અમેરિકાના મહાન તખીઓનું એવું કહેવું છે કે, ત્રણ વખતના ભોજનથી જેટલો લાલ ઉધરભાવને થાય છે, તેટલોજ લાલ બે વખતના ભોજનથી થઈ શકે છે; પણ બે વખતના ભોજનનો જે લાલ મળે છે, તે એ છે કે, હોજરીમાં ઉભાણુ થવાની કે હોજરી નબળી પડી જવાનો ભય રહેતો નથી. આ ભય અનેક દરદોને જન્મ આપનાર માતાનો ભાગ ભજવે છે.

રાતનું ભોજન બિછાને જવાની આગમ્ય ઓછામાં ઓછા ત્રણ-ચાર કલાક પહેલાં લેવાની ખાસ સંભાળ લેવી જોઈએ છે. એ વખતે ખોરાક લેવાની સહેજ પણ રુચિ ઓછી હોય તો હોજરીની એ લાગણીનો અર્થ તેને જોઈતી આશાએશનો થાય છે. એ વખતે ઠંડા પાણીનું એક ગ્લાસ કે બહુ તો કૂટનો રસ કે એક નારંગી બહુજ લાલકારક થઈ પડશે. સવાર પડતાં તમોને પોતાને ખુલ્લું માલમ પડી આવશે કે, હોજરીને ગંધ રાત્રે ખોરાકની નહિ પણ આશાએશની જરૂર હતી. ઘણું ઠંડું અને ઘણું ગરમ ખાણું કે પીણું કદી પણ લેવું નહિ. તે તંદુરસ્તીમાં મોટી ઉથલપાથલ કરી મૂકે છે. ગરમ ખોરાક અને ગરમ પીણું ગળા અને હોજરીને કમજોર બનાવી દે છે. ગળાના ભોજનનું મૂળ ઘણીક વાર ગરમ સુપ, ગરમ પીણું અને ગરમ ગરમ તરકારી છે. ઘણાકાને કંઈ એવોજ ખ્યાલ ફસી ગયો છે કે, ગરમ પાણી છૂટથી પીવાથી તંદુરસ્તીને ફાયદો થાય છે, પણ એ મોટી ભૂલ છે; કેમકે ગરમ પાણીના પીણાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાથી બદબ-મિયતનું દરદ લાગુ પડે છે.

ભોજન ક્યારે લેવું નહિ, એ સવાલ ઘણો અગત્યનો છે; અને એ માટે ખોરાકના એકસપટ્ તખીઓએ ઘણી ગંભીર ચેતવણી આપી છે. જે વખતે તમો થાકીને આવ્યા હો, તે વખતે કદી પણ ભોજન લેવાની ભૂલ કરતા નહિ. એ વખતે ખોરાક લેતાં પાચનશક્તિ મોટા ભયમાં આવી પડે છે; એટલા માટે થાકેલાંઓએ જમણુ લેવા પહેલાં કંઈ નહિ તો ઓછામાં ઓછી દસ પંદર મિનિટ આશાએશ લેવી જોઈએ છે. એમ કરવું એ તંદુરસ્તીને બહુજ લાલકારક થઈ પડે છે.

(દૈનિક “દિંદુસ્થાન” ના એક અંકમાંથી)

૨૪-હિંદી માતાઓને ખાસ શીખવા જેવી બાબતો

- અંગ્રેજ બાળકો હિંદી બાળકો કરતાં વધારે તંદુરસ્ત, હિંમતવાન અને ચાલાક હોય છે. કેમકે:-
- (૧) અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પોતાના દરેક બાળકના જન્મ પહેલાં 'એન્ટી-નેટલ ક્લીનીક'માં હાજરી આપે છે.
 - (૨) અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોનો જન્મ ખાસ સુવાવડખાનામાં આપે છે; અને જેઓ ઘેર જન્મ આપે છે, તેઓ કુશળ દાયણેની માવજત હેઠળ હોય છે.
 - (૩) અંગ્રેજ સ્ત્રીઓ પોતાનાં બાળકોને દર પંદર દિવસે ઈન્ફન્ટ વેલફેર સેન્ટરની મુલાકાતે લઈ જાય છે અને એક કુશળ માતા બનવાનું જ્ઞાન હાંસલ કરે છે.
 - (૪) અંગ્રેજ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને દિવસના વખતે ઘડિયાળના નિયમિતપણાની પેઠે પોતે મુકરર વખતેજ ધાવણ આપે છે અને રાત્રે કદી પણ ધવરાવતી નથી.
 - (૫) અંગ્રેજ માતાઓ બાળકોને ધાવણથી છોડવવા પછી દરરોજ એક પેન્ટ દૂધ આપે છે, કદી પણ બાળકોને ચહા તો પાતીજ નથી. એનો બદલો છૂટથી પાણી પાછને વાળી આપે છે.
 - (૬) અંગ્રેજ માતાઓ બાળકોનો ખોરાક માખીઓથી બચાવી રાખે છે.
 - (૭) અંગ્રેજ માતાઓ દરરોજ સાફું અને તંદુરસ્તીને માફક આવે એવું ભોજન તૈયાર કરે છે, જે મોટા ભાગે તાજાં ફૂટ અને શાકભાજીનું બનેલું હોય છે.
 - (૮) અંગ્રેજ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને દરરોજ નવરાવી સાફ અને સુધડ રાખે છે.
 - (૯) અંગ્રેજ માતાઓ પોતાનાં બાળકોને રાત્રે ૭ વાગે સુવાડી દે છે.
 - (૧૦) ઓરડાની દરેક બારી દિવસ અને રાત્રે ઉઘાડી રાખવામાં આવે છે, જેથી હવાં આવ-જવ કરી શકે છે.
 - (૧૧) અંગ્રેજ મરદો પોતાની સ્ત્રીઓનું દરરોજનું કામકાજ ઘણેક દરજ્જે સહેલ અને આસાન બનાવે છે.

(દૈનિક " હિંદુસ્થાન "ના એક અંકમાંથી)

૨૫-ગળાંની ટોનસીલ કઢાવવાથી થતા લાભો

વૉશિંગ્ટન ખાતે મળેલી તખીઓની સભામાં રોએસ્ટરવાળા ડૉ. ક્યસરે પોતે મેળવેલા લાંબા અનુભવ ઉપરથી એવો પ્રકાશ નાખ્યો છે કે, જે બાળકોનાં ગળાંનાં ટોનસીલો કઢવામાં આવતાં નથી તે બાળકો કરતાં, જેઓના ટોનસીલો કઢવામાં આવે છે, તેઓમાં હૃદયરોગ સાધારણ રીતે ઘણો ઓછો જોવામાં આવે છે. ડૉ. ક્યસરે આ અનુભવ સ્ટુડેન્સમાં જતાં પ્રયાસ હળર બાળકોની કરેલી બારીક તપાસ ઉપરથી મેળવ્યો છે.

ગળાંનાં ટોનસીલો કઢાવવાથી જે ખીન્ને લાભ થાય છે તે એ છે કે, આવાં બાળકોને સંધિવા અને 'સ્કાર્ફેટ શીવર' નામનો તાવ લાગુ પડવાનો ઘણો ઓછો સંભવ છે. 'સ્કાર્ફેટ શીવર'નાં વિશેષ લક્ષણ ગળામાં સોજો આવવા સાથે શરીર ઉપર દિલ્લા રાતા રંગનાં ચાદાં દેખાવા માંડે છે. આ પછી તે ઘેરો લાલ ચટક રંગ પડે છે અને છૂટે કે સાતમે દિવસે ચામડી ઉપરથી ઝીણી ઝીણી પોપડીઓ પડી ચાદાં નાશુદ થવા સાથે તાવ પણ ઉતરી જાય છે. આ તાવને સાધારણ રીતે "લાલ તાવ"તરીકે ઓળખવામાં આવે છે.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાંથી)

૨૬-ઈટાલીનો એક મહાવીર-મુસોલીની

લુહારની કોઢમાંથી સરમુખત્યારીના સિંહાસને!

ઈટાલીના પ્રેડેપીઓ નામના એક નાનકડા ગામમાં એક પીઠ લુહાર પોતાની કોઢમાં કામ કરી રહ્યો હતો. તેની સામે ઉભો ઉભો તેનો હજુ તો યૌવનને ઉંબરે પગ મૂકતો પુત્ર એરણુ ઉપર હથોડો ઠોકી રહ્યો હતો. તે વખતે એ પિતાને કે એના એ પુત્રને સ્વપ્નેયે ક્યાંથી ખ્યાલ હશે કે લોખંડનાં ધડતર ધડનાર એ માણસ ઇટાલીના ભાવિનું ધડતર ધડવા સરળથો છે કે એના હાથ-માંના હથોડા જેવાજ લોખંડી હથોડાવડે એને દેશોદ્ધારનાં ધડતર ધડવાનું રહેશે. એમને ભલે એ કલ્પના ન હોય, પરંતુ સર્જનહારે તો એ નિર્માણ નક્કી કરી રાખ્યું જ હતું. લુહારનો એ બાળક-ઈટાલીનો ઉદ્ધારક બનવાજ સરળથો હતો.

જન્મ-કુટુંબ-સંસ્કાર

એ બાળકનું નામ બેનીટો મુસોલીની. એનો જન્મ ઈ. સ. ૧૮૮૩ના જુલાઈ માસની તા. ૨૯-મી અને રવિવારે બપોરે એ વાગે થયો હતો. તેના પિતાનું નામ સીનોર એલેક્ઝાન્ડ્રો મુસોલીની અને માતાનું નામ સીનોરા રોઝા. એ કુટુંબના પૂર્વજો મોસુલના મસ્લીનનો વેપાર કરતા હતા, તેથી કુટુંબનું નામ મુસોલીની પડ્યું હતું. ઇટાલીના એ ભાગ્યવિધાતાને શુદ્ધિ, શક્તિ, શૌર્ય અને સાહસના સંસ્કારો માતાપિતા પાસેથી વારસામાં મળ્યા હતા. એલેક્ઝાન્ડ્રો ભલે એક નિરક્ષર લુહાર હતો, પરંતુ તેની વક્તવ્યશક્તિ મુગ્ધ કરે તેવી હતી. પિતાની એ શક્તિ પુત્રમાં પૂરેપૂરી ઉતરી હતી. એલેક્ઝાન્ડ્રો ઇટાલીની સામ્યવાદની (સોશિયાલીઝમ) ચળવળનો આગેવાન હતો અને એ લડતને માટે એણે ત્રણ ત્રણ વર્ષના આકરા બંદીવાસ વેઠ્યા હતા. બેનીટોની માતા રોઝા પ્રેડેપીઓની દેવી મનાતી. પતિ પોતાની કોઢમાં ધમણ પુકતો અને લોખંડ ટીપતો, સારે પત્ની માળ ઉપર એક નાનકડી નિશાળમાં ઇટાલીનાં સંતાનોનાં દિલમાં સ્વતંત્રતાનો મંત્ર પુકતો હતો. ગામનાં લોકો તેને સાક્ષાત્ દેવી માફક પૂજતા. પુત્રનો નામકરણસંસ્કાર પણ એટલોજ વિચિત્ર હતો. એનું નામ એક મેડિકલન બળવાખોરના નામે પાડવામાં આવ્યું હતું. બેનીટો બાળપણથીજ અટકચાળો અને મસ્તીખોર હતો. માતાની નિશાળના બાંકડા નીચે ભરાઈ જઈ તે વિદ્યાર્થીઓને પૂજે ચુંટીઓ ખણતો અને પળવતો. એક નાનકડી છોકરીની તો એ પાછળજ લાગ્યો હતો. નિશાળ છૂટે કે બેનીટો એ છોકરીની પાછળ પડે, તેને જતી રોકી રાખે, તેના બાલની લટો પકડી ઘોડાની રમત રમે અને કદી કદી તો એ છોકરીને નિર્દોષ ચુંબનોથી નવરાવી નાખે. રોજ બહારથી રમીને આવે, ત્યારે માથું ફેાડીનેજ આવે; છતાંયે કોઈનું અપમાન તો કદીયે સહન ન કરે. જેવો તે તોફાની હતો, તેવોજ બહાદુર પણ હતો. એક વખત મુસોલીનીની ટોળકી જમફળ ખાવા નીકળી. એક છોકરો ઝાડપર ચઢ્યો, બગીચાનો માળો જોઈ ગયો. તેણે ગુસ્સાના આવેશ-માં પેલા ઝાડપરના છોકરાને બંદુક મારી. બધા છોકરા ગભરાઈને મૂંઝીઓ વાળીને નાહા; પરંતુ મુસોલીની અડગ ઉભો રહ્યો. તેણે પેલા ઝાડપરના છોકરાને નીચે ઉતાર્યો. તેના પગમાં ગોળી વાગી હતી ત્યાં પાટો બાંધ્યો, તેને ઘેર પહોંચાડ્યો અને પછીજ પોતે ઘેર ગયો.

શિક્ષણ

તેને શિક્ષણ ઘણુંખંડ ધરેજ અપાયું હતું, તેની માતાજ તેની ગુરુ બની હતી. માતાએ બાળકમાં અક્ષરજ્ઞાન સાથે હૃદયસંસ્કારો પણ રેડ્યા હતા. આથી બેનીટોનું દિલ એટલું પ્રેમાળ બન્યું હતું કે બ્યારે સોળ વર્ષની વયે તેને પોતાના ગામથી દૂરના સહેરમાં કોલેજમાં દાખલ થવા માટે જવું પડ્યું, ત્યારે તેને ખૂબ દુઃખ થયું અને તે રડી પડ્યો હતો.

વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી ઇવનની સરઆત તેણે શિક્ષકતરીકે કરી. રેગીઓ એમીલિયા પ્રદેશના ગ્વાલ્ડીરી ગામમાં પ્રાથમિક શાળાના શિક્ષકતરીકે તેને જગ્યા મળી. તેના પ્રેમાળ સ્વભાવને લીધે તે શોડાજ સમયમાં વિદ્યાર્થીઓમાં પ્રિય થઈ પડ્યો. અહીં તેને નવેર ઇવનમાં અંપણવવાનો એક પ્રસંગ મળી ગયો. ગ્વાલ્ડીરીમાં ઇટાલીના વીર ગેલ્દા ગેરીબાલ્ડીનું પૂતળું

ખુલ્લું મૂકવાનું હતું. શહેરના મધ્ય યોગાનમાં પ્રચંડ મેદની જામી હતી. સભાનો સમય થયો, પરંતુ તે દિવસનો વક્તા આવી શક્યો નહિ. ગ્વાલ્ટીરીનો મેયર મુંઝાયો. બેનીટો આગળ આવ્યો અને પોતાને ભાષણ કરવા દેવા મેયરને પૂછ્યું. મૂછનો દોરો પણ નહોતો પુટ્યો એવો અઠાર વર્ષનો યુવાન અને આવી પ્રચંડ મેદની ! મેયરને ફજેતી થવાનો ભય લાગ્યો; પરંતુ બહુ વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. બેનીટોએ સભા ગળવી મૂકી. તેના બાગે-ખુલ્લું અવાજ, વકતૃત્વશક્તિ અને જ્ઞાનથી સભાજનો સ્તબ્ધ થઈ ગયા, મેયરના આનંદનો પાર ન રહ્યો.

માંધી પડેલી કીર્તિ

પરંતુ એ કીર્તિ બેનીટોને માંધી પડી. ત્યાર પછી મેયરની સાથે તેને વારંવાર પ્રસંગ પડવા માંડ્યો; અને સ્પષ્ટવક્તા બેનીટોને મેયર સાથે ઝગડો થતાં શાળા છોડવી પડી. સ્વભાવે મોહકો હોવાથી કાંઈ પૈસા બચાવ્યા નહોતા. સાહસવૃત્તિ ઘેર પાછા જવા ના પાડતી હતી. તેણે ઘેરથી પૈસા મંગાવ્યા. પિતા કાંઈક કામે બહારગામ ગયા હતા, એટલે માતાએ પોતાની પાસેથી ૪૫ લીરા તારથી મોકલ્યા. એ લખને બેનીટો સ્વીટ્ઝરલેન્ડની સફરે ઉપડ્યો. આરબે સુધી પહોંચતામાં તો પૈસા ખલાસ થયા. નોકરી શોધવા માંડી, પણ અજાણ્યા પરદેશીને એકાએક નોકર કાણ રાખે ? છેવટે તેણે મજૂરી કરવાનો નિશ્ચય કર્યો અને એક કડીઆને ત્યાં છટો અને ચૂના-સીમેન્ટનાં તગારાં ઉંચકવાનો ધંધો કરવા માંડ્યો. આવી કદી નહિ કરેલી મજૂરીથી બેનીટો થાકી ગયો. તેનું અંગે-અંગ દુઃખવા આવ્યું. બીજે દિવસે કામે ચઢવાનો વિચાર આવતાં તેને કંપારી આવી; પરંતુ પેટનો ખાડો પૂરવા બીજે કાંઈ રસ્તો નહોતો. પરાણે કામે લાગ્યો, પરંતુ તેના કામની ગતિ ધીમી પડેલી જોઈ કડીઆએ તેને ધમકાવ્યો કે “તું તો કાંઈ લહેરી લાલો લાગે છે !” મુસોલીનીનું મગજ ભમી આવ્યું. આટલી મજૂરી કરવા છતાં આવું અપમાન ! કડીઆનું માથું ફેાડી નાખવાનું કે તેનું ગળું દાબી દેવાનું તેને દિલ થઈ આવ્યું; પરંતુ શરીરની વેદના, પેટનો ખાડો અને ઉધાડા પગ-એ બધાએ એને લાચાર બનાવ્યો. ધુંધવાતા દિવે તેણે મજૂરીના પૈસા લઈ ચાલવા માંડ્યું.

જીવનસંગ્રામની વાટે

ત્યારપછી તો તેને અનેક વિટંબણાઓ વેઠવી પડી અને કડવા અનુભવો મેળવવા પડ્યા. લોસેનમાં એક વખત તેને એક ઇટાલિયન પાસે ભીખ માગવી પડી હતી. રાત્રિઓ તો તેને હોમેશાં ખુલ્લામાં જ ગાળવી પડતી. લોસેનમાં એક વખત એવું બન્યું કે, રાતના વરસાદ પડતો હતો. ક્યાં સૂઈ જવું તેનો એ વિચાર કરતો હતો; એટલામાં તેની નજર એક છાપખાનાની ઉઘાડી રહી ગયેલી બારીપર પડી. તેણે અંદર ફૂંકે માર્યો અને આરામથી સૂઈ ગયો. આખા દિવસની રખડપટ્ટીના થાક અને મગજની ચિંતાઓના પરિશ્રમને લીધે તેને ધસધસાટ ઉંઘ આવી ગઈ. સવાર થયું તેનું એ ભાન ન રહ્યું. સવારમાં છાપખાનાનાં માણસોએ તેને અંદર સૂતેલો જોયો. તેઓએ તરતજ તેને પોલીસને હવાલે કર્યો અને જીવનની ભાવિ લડતમાં સહન કરવા નિર્માયેલા કારાવાસોનું મંગળાચરણ થયું. સદ્ભાગ્યે તેની સામે ચેરીના કસા આરોપ પૂરવાર નહિ થવાથી તેને થોડા દિવસમાં છોડી મૂકવામાં આવ્યો. ત્યારપછી તે જર્મની અને છેક રશિયા સુધી ભટકી આવ્યો અને ત્રણ ત્રણ વર્ષના રઝળાટ પછી ફરી પાછો ટોલમેઝો જીલ્લામાં કેનેવાલમાં શિક્ષકને ધંધે વળ્યો. એ રઝળાટ અને વારંવારના કારાવાસના પરિણામે તેની આંખમાંથી આગના તણખા ખરવા માંડ્યા, તેનું દિલ કઠોર થઈ ગયું, તેની સખ્તાઈને લીધે વિદ્યાર્થીઓ તેને “બુલ્કમગાર”ના નામથી ઓળખવા લાગ્યા. તે કાંઈની સાથે ભળતો નહિ, ફાજલ સમયનો ગ્રીક અને લેટીનનો અભ્યાસ કરવામાં ઉપયોગ કરતો. અહીં પણ તેને ગ્વાલ્ટીરી જેવો પ્રસંગ મળ્યો. એક જંગી સભામાં તે ભાષણ સાંભળવા ગયો હતો, વક્તા ભાષણ કરતાં અચકાવા લાગ્યો. તરતજ મુસોલીનીને આમંત્રણ મળ્યું. તેણે એવું તો બુલ્કાદાર ભાષણ કર્યું કે લોકો હજી પણ તે ભાષણ યાદ કરે છે; પરંતુ કદાચ એજ કારણને લીધે તે શિક્ષકની જગ્યાપર કાયમ થઈ ન શક્યો. તે કેનેવાથી ઓનેગિન્ઝા ગયો અને ત્યાં કાલેજીયો પુલીસ કાલવીમાં ફ્રેંચ ભાષામાં પ્રોફેસરતરીકે તેને જગ્યા મળી; પરંતુ પંતુછના ધંધામાં તેને રસ પડતો નહોતો. જાન્યુઆરી વિષયનો તેનો અભ્યાસ ચાલુજ હતો. રમના દિવસોમાં તે પોતાને વતન ગયો, ત્યાંના

મજુરપક્ષની લડતમાં તેણે ભાગ લેવા માંગ્યો; અને મજુરોની લડતાળમાં આગેવાની લીધી. તે અને તેના ગોડીઆઓને ધટાલીની સરકારે કેદ કર્યા, તેમની સામે કામ ચાલ્યું અને દશ દિવસની કેદની સજા થઈ. મુસોલીનીએ પરદેશના કારાવાસોનો ફીક અનુભવ મેળવ્યો હતો, પરંતુ ધટાલીમાં તો આ તેનો પહેલો જ કારાવાસ હતો.

વિપ્લવવાદનો અભિનય

કૉલેજ કૉલેજને ઠેકાણે રહી. કેદખાનામાંથી છુટ્યો ત્યાં તેને ટ્રેનના કામદાર મંડળનું આ-મંત્રણ મળ્યું અને તે ટ્રેનના કામદાર મંડળનો મંત્રી બન્યો તથા એ મંડળના પત્ર “એવેનીર” નું તંત્રીપદ હાથમાં લીધું. એ પત્રની વલણ ઓસ્ટ્રિયાની તરફેણની હતી. મુસોલીનીને એ વાત ન રૂચી. તે ત્યાંથી છુટો થયો અને “પોપોલો” (પ્રજા) નામના પત્રમાં જોડાયો; પરંતુ અહીં પણ તે બહુ ટકી શક્યો નહિ. “પોપોલો” નાં તેનાં લખાણોથી ઓસ્ટ્રિયન સરકારનાં સિંહાસનો ડોલવા લાગ્યાં. પચીસ વર્ષનો એ નવયુવાન ઓસ્ટ્રિયાની નોકરશાહીને કોઈ ભયંકર રાક્ષસ લાગ્યો. તેણે મુસોલીનીને ઓસ્ટ્રિયામાંથી હટપારીનો હુકમ સંભળાવ્યો. મુસોલીની ઘેર આવ્યો. આ અરસામાં ધટાલીમાં સામ્યવાદનો સારો પ્રચાર થઈ ચૂક્યો હતો. અનેક યુવાનોએ તેને ખાતર ભોગ આપ્યા હતા અને જીત મેળવી હતી. મુસોલીની એ મંડળમાં જોડાયો અને તેનો મંત્રી બન્યો. તરતજ તેણે “ક્ષોટા-ડી-કલાસ” નામનું પત્ર શરૂ કર્યું. ૧૯૧૦ ના બન્યુઆરીમાં તેનો પહેલો અંક બહાર પડ્યો. તેનાં લખાણો એટલાં વજનદાર ગણાતાં કે સામ્યવાદીઓનું મુખપત્ર “અવાન્ટી” પણ મુસોલીનીના પત્રમાંથી ઉતારા ટાંકતું. એજ વર્ષમાં મીલાનમાં સામ્યવાદી મહાસભા મળી. મુસોલીનીએ તેમાં પાર્લામેન્ટ સામે સખ્ત ધ્રુજરો ચલાવ્યો અને પાર્લામેન્ટની બેઠકમાટે આપસઆપસમાં લડવા માટે ટોળકીઓ રચવાની વૃત્તિને તેણે સખ્ત શબ્દોમાં ધિક્કારી કાઢી.

સશસ્ત્ર સત્યાગ્રહ

આજમુઘી મુસોલીનીએ માત્ર આકરાં ભાષણો કર્યા હતાં અને તીખાં લખાણો લખ્યાં હતાં, પરંતુ હવે તેને એવાં કાર્ય કરવાનો પણ પ્રસંગ મળ્યો. ૧૯૧૧ ના સપ્ટેમ્બરમાં ધટાલિયન સરકારે ટ્રોપોલીનો કબજો લેવા આક્રમણ કર્યું. સામ્યવાદી પક્ષ અને “અવાન્ટી” પત્રે તેનો સખ્ત વિરોધ કર્યો. તા. ૨૪ મી સપ્ટેમ્બરની બહેરસભામાં મુસોલીનીએ સરકાર સામે સશસ્ત્ર સત્યાગ્રહ બહેર કર્યો. તેણે સરકારી અમલદારોના કામમાં વિધન નાખવા, લશ્કરી સ્વયંસેવકો અને અમલદારો પર હુમલા કરવા, કારખાનાંઓ બંધ કરવા, ટ્રામ અને વાહનો અટકાવવા, તાર અને ટેલીફોન તોડી પાડવા, રેલ્વે અટકાવવા અને પાટાઓ ઉખેડી નાખવા વગેરેની હિમાયત કરી; એટલુંજ નહિ. પણ એ બધાં તોફાનોમાં જીતે ભાગ લીધો. એ બધાં રખમાણો મચાવી પોતે કશી પણ તકલીફ વિના જીટકી શકશે એવું તેણે કદી માન્યું નહોતું. અદાલતમાં તેણે એ બધું કબૂલ કરતાં જણાવ્યું કે “મેં દરેક પ્રકારનો વહેવાર અટકાવી આર્થિક સંકટામણ ઉભી કરી હતી. કોઈની પર મેં અત્યાચાર ગુજાર્યો નથી.” હેવટમાં તેણે બચુરીને કહ્યું કે “તમે નિર્દોષ ઠરાવશો તો મને આનંદ થશે કે હું પાકો મારા કામે લાગી શકીશ; પરંતુ તમે મને સજા કરશો તો હું તેને માફ માન ગણીશ.” અદાલતે તેને પાંચ મહીનાની કેદની સજા ફરમાવી; પરંતુ મુસોલીનીને મન કેદ એ નજીવી વસ્તુ હતી.

૧૯૧૨ માં તે કેદમાંથી છુટ્યો. એ અરસામાં રોગીઓ એમીલિયામાં સામ્યવાદી મહાસભાની બેઠક મળી. આ બેઠક વખતે તેણે નરમ વિચારના આગેવાનોને ખસેડી, એ પક્ષનો અને તેના પત્ર “અવાન્ટી”નો કબજો લીધો. સત્તા સામેનાં તેનાં આક્રમણો હવે વધુ ને વધુ આકરાં બનવા લાગ્યાં. એજ સાલમાં ફોરલીમાં દૂધ ખૂબ મોંઘું થતું ચાલ્યું. ગરીબોને તો દૂધ મળી પણ શકતું નહિ. શું માર્ગ લેવો, તેનો વિચાર કરવા શહેરીઓની બહેર સભા મળી. નિયમ મુજબ બુરસાદાર ભાષણો થયાં, પરંતુ મુસોલીનીએ તો એકજ વાત કરી કે “દૂધ મોંઘાંઓ, બાળકો અને વૃદ્ધોમાટે અતિ આવશ્યક છે અને તે દરેકને મળવુંજ જોઈએ, ખીંછ વાત નહિ. હું તો મેયર અને મુખી એ માટે પગલાં લે, નહિ તો તેમને ઉપાડીને ફેંકી દે ! ચાલો, મારી સાથે !” અર્થશાસ્ત્રની બધી ચર્ચાઓ ઉડી ગઈ અને દૂધના ભાવ ઉતરી ગયા.

અત્યારે તો સંયમનની જરૂર છે.” આવા આવા લેખો પ્રતિદિન લખવા ચાલુ રાખીને તેણે પ્રજાને અને સરકારને લડાઇમાટે સજ્જ રાખી.

ઘરમાં હોળી

૧૯૧૮ ના ઑક્ટોબરમાં યુદ્ધ વિરામ પામ્યું, વિજયના ઉત્સવો ઉજવાયા. વિજયી રાજ્યો લૂંટના ભાગ વહેંચવા બેઠાં. ઇટાલીએ પણ ક્યુમ અને ડાલમાશિયા પોતાના હિસ્સાતરીકે માગ્યા. ત્યાં તો ઘરમાં હોળી સળગી. ડાલમાશિયાના સંબંધમાં મતભેદ પડ્યો. ખીજા બાળુ લડાઇમાંથી પાછા ફરેલા સૈનિકોમાટે કશી વ્યવસ્થા ન હોવાથી અસંતોષ ફેલાવા લાગ્યો. સૌ કોઈ “પોપોલો”ની ઑશીસે ફરિયાદ કરતા આવવા લાગ્યા. રસ્તાઓપર ચાલવાની પણ જગ્યા ન રહે. મુસોલીનીએ સૌને આશ્વાસન આપ્યું, સૌને મદદ કરવા માંડી; પણ “પોપોલો”ના પૈસા ક્યાંસુધી પહોંચે ? આખરે તેણે અવાજ કાઢ્યો કે ‘ઇટાલીમાં બોલ્શેવિક્ઝ નહિ ચાલે ! કદી નહિ, કદી નહિ !’

ક્યુમનો કબજો

આ બાળુ ૧૯૧૯ના ફેબ્રુઆરીમાં મીલ્લાનમાં બોલ્શેવિક્ઝ તોફાનો થયાં. મુસોલીનીએ તરતજ બોલ્શેવિક્ઝમની સામે કમ્બર કસી. તા. ૨૩ મી માર્ચે “ફેસિસ્ટો”ની પહેલી સભા મળી. ત્યારે તો માત્ર પિસ્તાળીસજ સભ્યો, પરંતુ કોઈ ચમત્કારની માફક સભ્યો વધવા માંડ્યા. “પોપોલો”ને સામ્યવાદી દૈનિકને બદલે “સૈનિકો અને મજૂરોના પત્ર” તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યું. ઉશ્કેરાયલા ફેસિસ્ટોએ એપ્રિલની તા. ૧૫ મીએ સામ્યવાદી પક્ષના પત્ર “અવાન્ડી”ની ઑશીસ આગથી તારાજ કરી અને એ રાખ ઉપર “ફેસિઝમ”નાં મંડાણ મંડાયાં. સામ્યવાદીઓએ પણ છેલ્લા ત્રણ સાથે બાથ ભીડવા માંડી. હડતાળો તો કાયમની થઇ પડી. જરા જરા વાતમાં કામદારો કામે ચઢવા ના પાડે. અમલદારો અને સૈનિકોપર લોકો યુકવા લાગ્યા. ધાયલ સૈનિકોના પાટા ફાડી નાખી, તેમના ચાંદો પગનીચે કચડવા માંડ્યા. પાર્લામેન્ટનું ગાડું થંભી ગયું. ક્યુમનો ઝગડો તો ઉભોજ હતો. સામ્યવાદીઓ છેલ્લી હદે પહોંચી ગયા હતા; પરંતુ મુસોલીની એવી આ-ક્રોધથી ગાંજ્યો જય તેમ નહોતો. તેના બેરીદાર ગેન્ઝીલ દે એનનઝીઓએ ક્યુમનો કબજો લીધો. “પોપોલો”એ એ સાહસની પ્રશંસા કરી ક્યુમમાટે ફંડ ઉભું કર્યું.

વિજય

આમ બે પક્ષ સામસામી બાથ ભીડી રહ્યા હતા, ત્યારે સરકારને નવા પક્ષ સાંમે પગલાં લેવાનું સહેલું જણાયું. ફેસિસ્ટોની ધરપકડો ચાલુ થઇ. આગેવાનોનાં મકાનોની ઝડતી લેવામાં આવી. મુસોલીનીપર પણ એ વાદળ ઝડપી રહ્યું હતું. મિત્રોએ તેને નાસી છૂટવા ચેતવ્યો; પરંતુ મુસોલીનીને એમાં બાયલાપણું લાગ્યું. તેણે સાફ ના પાડી. બે દિવસ પછી તે પકડાયો. એ અંખર આપતાં “પોપોલો”એ ખીજે દિવસે મોટાં મથાળાં કર્યાં કે “ઇટાલીને બચાવવાના ગુન્હા બદલ બેનીટો મુસોલીનીને કેદમાં નાખવામાં આવ્યો છે.” સરકાર તેની સામે વધુ પગલાં લઇ ન શકી. તેને છોડી મૂકવો પડ્યો, પરંતુ સામ્યવાદીઓનું જોર હજી પૂરેપૂરું નહોતું શમ્યું. ૧૯૨૦ ના સપ્ટેમ્બરમાં તેઓએ કારખાનાં કબજો કર્યો. માલેકો, ઇજનેરો અને કારીગરોને હાંકી કાઢ્યા. કેટલાએક માલેકોનાં કુટુંબને કેદ કરવામાં આવ્યાં. ટ્યુરીનમાં બે ફેસિસ્ટોને રિવાલ્વરથી હાર કરવામાં આવ્યા. લસ્કરમાં પણ બળવો જાગ્યો. તેઓએ પોતાના સરદારોને કેદ કર્યા. બોલોનામાં એક ફેસિસ્ટ મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલરને પથરાઓ મારી મરણશરણ કરવામાં આવ્યો. ફરેરામાં પણ સામ્યવાદીઓએ રમખાણ મચાવ્યું, જેમાં સાત-આઠ ફેસિસ્ટોએ પ્રાણ ગોયા. નાતાલના દિવસે આવતામાં તો એનનઝીઓએ મેળવેલું ક્યુમ ખાલી કરવું પડ્યું. નવા વર્ષના શિયાળામાં સામ્યવાદીઓએ કાવત્રું રચ્યું અને ડિયાનાની નાટકશાળામાં ગોળીબાર કર્યો. સત્તર જણાઓ વિધાઇ ગયા. મુસોલીનીએ ફરી પાછાં શસ્ત્ર સભ્યાં. સામ્યવાદ સામે ખુલ્લું યુદ્ધ જાહેર કર્યું, સામ્યવાદીઓને મુસોલીનીના પ્રયત્ન બળ આગળ નમવું પડ્યું; પરંતુ થોડાજ દિવસોમાં સામ્યવાદીઓએ સુલેહની શરતોનો લાગ કરવા માંડ્યો. ૧૯૨૨ના ઉનાળામાં આખા ઇટાલીમાં રેલ્વે હડતાળ પડી. મીલ્લાનમાં સામ્યવાદીઓએ પાણીના નળ કાપી નાખ્યા. ઝાડુવાળાઓએ વધારે પગાર માગી હડતાળ

પાડી. આ વખતે ફેસિસ્ટો હથિયાર ઉઠાવવાને બદલે હડતાળની જગ્યાએ પોતે જાતે કામે લાગી ગયા; અને નાના-મોટા સૌ દશ દશ બાર બાર કલાકસુધી કામ કરવા લાગ્યા. મુસોલીનીએ જોયું કે, દેશમાં બે પક્ષનો અમલ રહે ત્યાંસુધી ઝઘડા થયાજ કરવાના. તેણે તા. ૨૪ મી ઑક્ટોબરના “પોપોલો” માં જણાવી દીધું કે “સરકારે બધો કારભાર અમને સોંપી દેવો જોઈએ; નહિ તો અમે તે કબજો કરીશું.” એ શબ્દો લખીને તે કાંઈ ગેસી ન રહ્યો. તેણે પોતાની સ્વયંસેવક ફ્રોન્ટે રોમ તરફ દૂર કરવાનો હુકમ આપ્યો. પ્રજામાં ગભરાટ ન ફેલાય તે માટે તેણે “પોપોલો” મારફત ખેડુતો, મજૂરો અને પ્રજાને આશ્વાસન આપ્યું અને જણાવ્યું કે “અમે આ તલવાર તમારા વિનાશમાટે નથી ઉપાડી, તમારા બંધનો તોડવા માટે ઉપાડી છે.” વડા પ્રધાન સીનેર કાક્ટાએ સામે થવાનો પ્રયત્ન કર્યો. તેણે ઇટાલી દુસ્મનોથી ઘેરાયેલું જાહેર કરવાનો ઢંઢેરો તૈયાર કર્યો અને રાજ પાસે રજુ કર્યો. રાજ્યએ તેને જણાવી દીધું કે, હવે એ ફાંસી મારવા મિથ્યા છે. સેનાપતિએ પણ તે ઢંઢેરાપર સહી કરવા ના પાડી. મુસોલીનીએ ધસારો આગળ ચલાવ્યો. લોહીનું એક પણ ટીપું પાપ્યાવિના તેના લશ્કરે રોમમાં વિજયપ્રવેશ કર્યો.

છટાલીનો ખરો રાજા

મુસોલીનીનો વિજયવાવટો ફરકવા માંડ્યો. ઇટાલીની સરકારે સુલેહનું કહેણ મોકલ્યું. મુસોલીનીએ જણાવ્યું કે “મને રાજ તરફથી સંદેશો નહિ મળે ત્યાંસુધી હું નહિ આવું.” તા. ૨૬ મી ઑક્ટોબરની બપોરે શહેનશાહના એ-ડી-કાંતો ટેલીફોન આવ્યો. મુસોલીનીએ ઉપકાર માન્યો, પરંતુ પોતાને તાર ન મળે ત્યાંસુધી આવવા ના પાડી. અડધાજ કલાકમાં તેના હાથમાં શહેનશાહના આમંત્રણનો તાર આવ્યો. મુસોલીની મીલાનથી રોમ જવા ઉપડ્યો. આખે રસ્તે લોકોએ તેને હર્ષનાદથી વધાવ્યો. તા. ૩૦ મીએ બપોરના મંત્રણા ચાલી. મુસોલીની પ્રધાનો, મંત્રીઓ વગેરેની યાદી તૈયાર રાખીનેજ ગયો હતો. શહેનશાહે સધળા નિમણૂકા મંજૂર રાખી. ત્રણ વાગે વિજયના ડંકા વાગ્યા, તોપોની ગર્જના થઈ, વાવટા ફરકવા લાગ્યા. મુસોલીનીની સ્વારી નીકળી. રાજ, નામનોજ રાજ રહ્યો. ઇટાલીનો ખરો રાજા મુસોલીની બન્યો. રાજ્યની કુલ લગામ તેના હાથમાં આવી. એક લાકડીએ તેણે રાજ્યવહીવટની ગાડી હાંકવા માંડી, કલમની એકજ લીટીએ તેણે કાયદા ઘડવા માંડ્યા. ફેસિસ્ટ કાર્યક્રમ મુજબ ઇટાલીની તેણે પુનર્રચના માંડી.

ફેસિસ્ટ કાર્યક્રમ

આજે આખું યુરોપ ઇટાલીપર નજર માંડી રહ્યું છે. ઇતિહાસકારો અને લેખકો મુસોલીનીના વ્યક્તિત્વ અને કાર્યમાં રસ લઈ રહ્યા છે. ઘણાઓ તેને “આપખુદ” “ભુદ્ધી” “ધમંડી” વગેરે અનેક વિશેષણો આપે છે. “ફેસીઝમ” વિષે પણ અનેક ગેરસમજો ફેલાઈ રહી છે. ઘણાઓ તેને “જોલ્ડેવિઝમ” ની વિરોધી ચળવળ માને છે; પરંતુ જગતમાં એવી કયી વસ્તુ છે, કે જેની કોઈએ નિંદા નજ કરી હોય? જે વસ્તુ એકને બિનઉપયોગી અને નુકસાનકારક હોય, તે બીજાને કદાચ ઉપયોગી અને ઉપકારક પણ હોય. કેવળ લોખંડ અને કાલસાની પેદાશવાળા ઇંગ્લાંડને યાંત્રિક ઉદ્યોગવાદ લાગે જરૂરી હોય; કેમકે તેના લોખંડ અને કાલસાના વેચાણમાંથી તેને અનાજ અને કાપડ જેવી જરૂરિયાતો ખરીદવાની રહી. પરંતુ હિંદુસ્થાન જેવા ખેતીપ્રધાન અને કાચી વસ્તુના ઉત્પાદક દેશને એ વાદ ઉપયોગી ન હોય. તેને તો તેની ખાદીજ ઉપયોગી અને ઉપકારક હોય. અમેરિકા જેવા અદ્યતન દ્રવ્યમાં આજોટતા દેશને સામ્યવાદની જરાયે જરૂર ન હોય; પરંતુ રશિયા જેવા ગરીબ અને ખેડુતોના દેશને એ માર્ગેજ ઉદ્ધાર-હોય. તેમ ઇટાલીને અત્યારે એકદમ સત્તાની અને શાસનની જરૂર હોય. ત્યાંસુધી ઇટાલીની પ્રજાને તે સામે કશી દરિયાદ ન હોય, ત્યાંસુધી બીજાઓએ શામાટે મિથ્યા કકળાટ કરવો જોઈએ? વળી મુસોલીનીએ પોતાનો ફેસિસ્ટ કાર્યક્રમ જગજાહેર કર્યો છે કે:-

૧-મજૂરીના આદ કલાક રાખવાનો કાયદો કરવો.

૨-ઓળામાં ઓછી અમુક મજૂરી તો આપવીજ, એવો નિયમ ઘડવો.

૩-ઔદ્યોગિક કારખાનાંના વહીવટમાં મજૂરોને લાગ લેવાનો હક્ક આપવો.

૪-ખાહોશ પ્રબળકીય મંડળોને જાહેર ખાતાંઓની વ્યવસ્થા સોંપવી.

૫-વ્યવહારનાં બધાં સાધનો સુવ્યવસ્થિત કરવાં.

૬-માંદાં, વૃક્ષો વગેરેના પોષણમાટે જરૂરી કાયદા ઘડવા.

અને આ કાર્યક્રમ કેવળ ઉપર ઉપરનો નથી. મુસોલીનીના હાથમાં સત્તા આવ્યા પછી એણે એ દિશામાં પગલાં માંડ્યાં પણ છે. અલગત, ફેસીઝમ જૂની સંસ્થાઓ જાળવી રાખવામાં અને તેના પુનરુદ્ધારમાં માને છે. ફેસીઝમ મુડીને દેશના વિકાસમાટે જરૂરી ગણે છે અને તેથી મુડીવાળા-ઓના નાશમાં ફેસીઝમને શ્રદ્ધા નથી. આવી એક હિલચાલને ખીજાઓ ગમે તેટલી કાળી ચીતરે, પરંતુ જ્યાંસુધી એ હિલચાલમાં પ્રબળત્યાણની ભાવના છે, ત્યાંસુધી તેનો નાશ શક્ય નથી.

કેવળ પ્રવૃત્તિમય જીવન

મુસોલીની પોતાના આસનપર બેસે છે, ત્યારે તેનો દેખાવ કરડો અને ખનાવડી દેખાય છે; પરંતુ તેની સરળતા તે જ્યારે પોતાની પાળેલી સિંહણ સાથે ખેલતો હોય છે ત્યારે નજરે પડે છે. આળસનો એ કદો શત્રુ છે. “પોપોલો” પત્રની નવી ઑરીસમાં તેણે આરામખુરશી જોધ, ત્યારે તે ખરાડી ઉઠ્યો કે “આરામખુરશી ! આરામખુરશી !! આરામખુરશી તો માણસનું સત્યાનાશ વાળે છે.” તે લખતાં થાકે તો વાંચવા બેસે, વાંચતાં થાકે તો ચર્ચા કરવા બેસે અને તેમાંથી કંટાળે એટલે મોટર હાંકવા નીકળી પડે. આમ તેને તદ્દન કામવગર બેસી રહેવું તો કદી ગમતું નથી. પ્રવૃત્તિ એજ એનો ખોરાક છે-એજ એનું જીવન છે. કાંઈ એમ પણ માનતું હશે કે, તેને કીર્તિની ભૂખ છે, પરંતુ તેના દિલના ઉદ્ગારો એ વાતનો ઇન્કાર કરે છે. તેણે એક સ્ત્રી આગળ પોતાનું દિલ ખોલતાં કહ્યું હતું કે “સીનોરા ! મેં શું કર્યું છે? કંઈજ નહિ. હું એક પત્રકાર છું અને બહુ તો થોડા કાળમાટે વડો પ્રધાન છું; પરંતુ ધણાંયે પત્રકારો અને વડા પ્રધાનો બને છે. મારી ઇચ્છા ઇટાલીની પ્રજામાં વ્યવસ્થા સ્થપાય એટલીજ છે. એટલું થાય એટલે હું માફ કાર્ય પૂરું થયું સમજીશ. મરતી વખતે ‘મેં દેશમાટે કંઈક કર્યું છે’ એટલો હું આત્મસંતોષ લઈ શકું એટલીજ મારી ઇચ્છા છે.” મુસોલીનીના રાજદારી વિચારોમાટે ગમે તેટલો મતભેદ હોય, પરંતુ તે એક વીર પુરુષ છે, તેના દિલમાં દેશની દાઝ છે, દેશકલ્યાણની તેના જીગરમાં ઝંખના છે, દેશોદ્ધારની ખાતર તેણે પોતાના પ્રાણ પાથર્યા છે, એ વાતનો તો કાંઈ ઇન્કાર નહિ કરી શકે. એવા વીરને વીરપૂજકાનાં વંદન છે !

(“મુંખસમાચાર” ના ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક રા. ‘જીવન’)

૨૭-સાધુ અને નિંદાખોરવિષે સમજીત

૯૪૭

સારા માણસની, સાચા માણસની નિંદા કરનારની સંખ્યા દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે. અંધકાર પ્રકાશની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ અંધકાર. અસત્ સત્ની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ અસત્. મૃત્યુ અમરત્વની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ મૃત્યુ. દાનવ દેવની નિંદા કરે ત્યારેજ એનું નામ દાનવ. એ રીતે નિંદા કરનાર પોતાના દરજ્જાનું સમાજને ભાન કરાવે છે. સારા માણસોએ એવા નિંદકોથી જરાય ખીતું નહિ, ગુસ્સે થવું નહિ. એની સામે દયાની દૃષ્ટિ નાખવી કે એ એની હાલની દુઃખદ સ્થિતિમાંથી મુક્ત થઈ સાચી મુક્તિ મેળવે. વિંછીનો સ્વભાવ કરડવાનો છે, સાધુનો સ્વભાવ એને માફ કરવાનો છે. સાચો માણસ એ સાધુસમાન છે. જ્યારે નિંદા કરનાર એ વિપલરેલ વિંછી જેવો છે એને મુક્તિ મળે એવી દૃષ્ટિએ એના તરફ જોવું એ સત્પુરુષોનું લક્ષણ છે. નિંદાખોરોનું પણ કલ્યાણ થાય એવી ભાવના સેવવી, એ સત્પુરુષોના જીવનની પ્રતીતિ છે.

(“લોદાણા હિતેચ્છુ” ના તા. ૧૭-૧૨-૨૭ ના અંકમાંથી)

૨૮-પ્રભુને આંગણે અથવા પ્રભુ પાસે જવાના માર્ગ

આ સંસાર દુઃખોરૂપી ઉધધના રાફડાઓથી ભરેલો છે. આ પૃથ્વી સંકટો, વિપત્તિઓ, ચિંતાઓ, પીડાકારીઓ તથા મોતના ભયના ભયાનક વિસ્તારથી લગ્નપાણેથી હોવાથી કંટાળેલા મનુષ્યો પ્રભુને આંગણે વહેલા જવા ઇચ્છે છે; પરંતુ પ્રભુને પહોંચવાને કયા પંથે જવું અને કયો માર્ગ કાર્યસાધક થઈ પડશે, પ્રભુની પ્રસન્નતા શી રીતે થઈ શકશે, તેની મનુષ્યને ગમ પડતી નથી. માનવીને માથે બે પ્રભુનું છત્ર ન હોય તો મુશ્કેલીઓ અને મુશીબતોથી ઘેરાયેલો મનુષ્ય આપ-આતસિવાય બીજો આરો કે ચારો ધરાવી શકે નહિ. ન્યાંમુધી પ્રાણી પોતાના પરમેશ્વરને પૂરે-પૂરે પિછાની શકતો નથી, ત્યાંમુધી તેને કશી સૂઝ પડતી નથી; એટલા માટે તે મહાન પિતાને ઓળખવાના ચઢ-ઉતર ત્રણ ધોરી માર્ગો સદ્ગુરુઓએ બતાવેલા છે. પહેલો કર્મમાર્ગ; બીજો ભક્તિમાર્ગ અને ત્રીજો જ્ઞાનમાર્ગ. એ ત્રણમાં ભક્તિમાર્ગ સરળ છે, જેથી તેના દે પેટામાર્ગો બતાવેલા છે. તે નવ માર્ગો પૈકી પહેલા ૩ માર્ગો આમવર્ગ માટે, બીજા ત્રણ માર્ગો ખાસ લોકો માટે અને ત્રીજા ત્રણ માર્ગો ઉચ્ચ કોટિના સંત પુરુષોમાટે દર્શાવેલા છે. જ્ઞાનમાર્ગ પકડવાની શક્તિ કાંઈ સર્વ મનુષ્યોમાં હોતી નથી. ભક્તિથી ભાવ અને ભાવથી જ્ઞાન આવે છે, જેથી ઉત્તમ માર્ગ ભક્તિનો છે. ભક્તિ કરતે કરતે જ્ઞાન પણ સંપાદન થાય છે. તે એવી રીતે કે, જે વસ્તુનો અહોનિશ ભાવ, પ્રેમ, આસક્તિ રાખવાથી જેમ તે વસ્તુનું જ્ઞાન થઈ જાય છે, તેમ પ્રભુનું હરહમેશ ધ્યાન અને ધકના રાખવાથી પ્રભુમય થઈ જવાય છે. આ ઉપરથી આણેલા લીલા કીટ(કીડા)ને ભ્રમરી માટીના એક ઘરમાં પૂરે છે અને વારંવાર તે કીટને આવી આવીને ડાંશ મારે છે, ત્યારે તે ભ્રમરીની ચાલુ ને ચાલુ ધગશમાં રહેલો કીડો છેવટે ભ્રમરીજળ બની જાય છે; તે ન્યાયે કરીને મનુષ્ય પણ પ્રભુની ચાલુ ને ચાલુ ધકનામાં પ્રભુમય થઈ જાય છે. એ ભાવ-ભક્તિના શસ્ત્રકારોએ જુદા જુદા નવ પેટામાર્ગો દર્શાવ્યા છે.

૧ લો માર્ગ—શ્રવણભક્તિ

શ્રવણેન્દ્રિય મારફતે ન્યાં પણ અને જ્યારે પણ ઈશ્વરચર્યા થતી હોય ત્યાં અને ત્યારે ઉંચા જ્ઞાન કરી કરીને ઈશ્વરની વાતો સાંભળતાજ રહેવાનો ચડસ રાખવો, એ પણ એક પ્રકારની ભક્તિજ છે, જે 'પ્રેમર ધન ઓડીશન' કહેવાય છે. શ્રીરંગ નામનો એક સાહુકાર, જે શ્રાવકનો જૈનધર્મ પાળતો હતો, તેને તેના નોકરે શ્રવણભક્તિનો રંગ લગાડવાથી તે ઈશ્વરચર્યા સાંભળવા લાગ્યો અને આમ કરતે કરતેજ તેને પરમાત્માવિષે જ્ઞાન થયું હતું. વેલિંગ્ટને કલ્હું હેતું કે, પ્રભુને ભજવાની આ રીતિમાં ધર્મ અને નીતિનાં બંધાં તત્ત્વો સમાઈ જાય છે. ઈ. સ. ૧૬૨૫ માં મુંબઈમાં મરણ પામેલા શ્રી ધાદુ ઉર્ફે રામજીરા રત્નાગિરિથી મુંબઈ આવી મુકાદમનો ધંધો કરતા હતા. તેમની અતિસુંદર સ્ત્રી અને ધનનું હરણ થવાથી તેમને એવી ચોટ લાગી ગઈ, કે સંસારનો ત્યાગ કરીને ન્યાં પણ હરિકથા ચાલતી હોય, ન્યાં પણ હરિકીર્તન થતાં હોય, ત્યાં જરૂર હાજરી આપી કથાકીર્તન સાંભળવા બેસવું. આમ કરતે કરતે તેઓને પરમાત્માનું જ્ઞાન આ ભવમાંજ થઈ જવા પામ્યું હતું. 'સંસાર તરવાને કાજ નામ-નાવ છે મોટું જાજ.' પ્રભુનું માત્ર નામ સાંભળતાં સાંભળતાં તો જ્ઞાનમાં પ્રવૃત્ત થઈ ગયા હતા અને જ્ઞાનવાટે એ નામની છાપ મન ઉપર સજ્જત થઈ ગયા હતા. પછી સ્વપ્નાં પણ તેનાં ને તેનાંજ આવવા માંડે છે. આ પ્રકારનો પ્રભુ-પરિચય પરીક્ષિત રાજાને પ્રભુ થયો હતો. સો કામ પડતાં મૂંઝીને પરીક્ષિતરાજા હરિકીર્તન સાંભળવાને ન્યાં હોય ત્યાં દોડી જતો. રામનામનો ગદિમાજ મોટો સમજવો. જ્ઞાન થવા લાયક જેમની મનઃશક્તિ કે મગજશક્તિ બેરાવર ન હોય, તેમણે તો ન્યાં અદુરમજદવિષે વાપછ થતી હોય, પ્રભુની પ્રભુતાવિષે ન્યાં ઉપદેશ અપાના હોય, જુદાની યાદમાં ન્યાં બાંગ પોદારવામાં આવતી હોય, ત્યાં કાઈ કાઈને દોડી જવું.

રામનામાધ્રવં કૃત્વા જલોપરિ શિલ્લડત્તરત્ । કૈલોડને તત્પ્રમાવાજતત્ત્વત્રતુલંગતઃ ॥

રામના માત્ર નામના આધારે પાણીના ઉપર પથ્થરો તરી શક્યા હતા; અને પ્રભુના માત્ર નામશ્રવણથી તો પહાડો પણ ઝાડનાં પાંદડાંની પેઠે હલકા થઈ જઈને જળ ઉપર તરી શક્યા છે; એટલા માટે કર્મ કરવાને જેઓ અસમર્થ હોય; જ્ઞાન ગ્રહણ કરવાને જેઓ અશક્ત હોય કિંવા બંદગીમાં જેમનું એકાગ્ર ચિત્ત ચોંટતું ન હોય, તેમણે પ્રભુની જ્યાં ભક્તિ થતી હોય, જશન કે યજ્ઞમાં, અથવા કથા કે વાયજીમાં ઈશ્વરનું જ્યાં નામ ચર્ચાતું હોય ત્યાં માત્ર સાંભળવાને ખાતર જઈ એસવાની પણ વૃત્તિ થઈ આવે ત્યારે જિજ્ઞાસુએ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનું પહેલું ડગલું ભર્યું; એમ સમજવું.

૨ જો માર્ગ—કીર્તનભક્તિ

પરમાત્માનાં કીર્તનો હરદય ક્યાં કરવાં, ગાયનો અને ગીતો પણ તેનાં જ ગાયા કરવાં અને તેનાં જ રંગરાગમાં શુભતાન બની જવું, એ પ્રભુને પ્રસન્ન કરવાનો બીજો માર્ગ છે. તુકારામ શ્રુવા “વિકૃલ-વિકૃલ” શબ્દો રાગ કાઢીને તાનથી ગાયા કરતે કરતે વિકૃલનાં ભજનો ગાવા લાગતાં, વેપાર-રોજગાર ભાંગી પડ્યો. વઢકણી વહુ મેણાં મારે, પાડોશમાં મરણ થયું હોય, તો પણ રાગ કાઢીને બંસ ભજનો જ ગાતા રહેવાથી ઈળિયાના લોકો બહુ હીણે. આથી પણ તેમણે કીર્તન-ભક્તિ નહિ છોડવાથી અંતે સરસ્વતી દેવી તેમની જીજ્ઞા ઉપર આવીને બેઠાં અને તેમણે પોતાની જ શુદ્ધિથી જ્ઞાન સંપાદન કરીને ચાર કોટિ અભંગો જોડી કાઢી પોતાની નવી જ ગાથા પણ બનાવી હતી. કીર્તન-ભક્તિમાં નારદમુનિ, તુકારામ શ્રુવા, નરસિંહ મહેતા તથા મીરાંબાઈનું નામ અમર રહેવા પામ્યું છે. નેપોલિયને એક વાર કહ્યું હતું કે “સાચેસાચા શુદ્ધ તત્ત્વને તમારે જોવાની ઇચ્છા હોય તો પ્રભુનાં ગાયનો ગાયા કરો. અહુરા નામની ગાથા ગાઓ કિંવા વિષ્ણુ નામનાં ભજનો કરો અગર ઈશ્વરના ગમે એ નામના ખ્યાલો ગાઓ, તોપણ તે ઈશ્વર પ્રસન્નતાનો જ ભાવ ભજવે છે અને ઈશ્વરને આંગણે જ લઈ જાય છે.

आकाशात्पतितं तोयं यथागच्छति सागरम् । सर्वदेवतमस्कारः केशवं प्रतिगच्छति ॥

ગમે તે જગ્યાએ આકાશમાંથી ઉતરી આવેલું પાણી છેવટે તો સમુદ્રમાં જ વાનું છે, તે પ્રમાણે પ્રભુને ગમે તે પ્રકારે ભજવાથી અને ગમે તે દેવનાં ગાન ગાવાથી તે સર્વ પરમાત્માને જ પહોંચે છે; કેમકે આખી સૃષ્ટિમાં જૂદે જૂદે રૂપે સર્વ પરમાત્મા જ વ્યાપી રહેલા છે. સાવંત-વાડીવાળા શ્રી સોહિરાયા પોતાનું કુલકર્ણીનું દક્ષતર લખતાં લખતાં પણ ઈશ્વરનાં ભજનો ગાતા હતા. આમ કરતાં કરતાં તેમને આત્મજ્ઞાન થયું; વેદાંતના અનેક ગ્રંથો રચ્યા; જેમાં ૧-અક્ષય બોધ, ૨-મહદત્તુ-ભવેશ્વરી, ૩-પૂર્ણાક્ષરી, ૪-અદ્રયાનંદ, ૫-સિદ્ધાંતસંહિતા તથા ૬-ચિત્તશુભાનંદ, એ મુખ્ય છે; જેનાં ૪૦૦૦ પદ તો હજી પ્રસિદ્ધ થવાનાં બાકી છે. પાક નખી જરાથુલને કીર્તન (ગાથા)-ભક્ત ચિતારી ઝત્તઝત્તર એટલે ઉત્તમ ગાયનો ગાનાર પણ કહેવામાં આવ્યા છે. સુંદર હલકે અહુરમઝદનાં ભજનો કરી લોકોને આકર્ષનાર તરીકે તે પેગમ્બરને વર્ણવેલા છે. જે ઘરોમાં યજ્ઞ-યાગ, જશન કે ભણતર પણ થતાં ન હોય પરંતુ સવાર પડતાં જ જો ખુદાઈ ગાયનો ગવાતાં હોય; નાટકી રસિયાં, રંગીલાં, યુવજન, યુવત્રીઓ ગાયનોને બદલે લગવડ ભજનો કે અહુરાની યાદીનાં ગાયનો ગવાતાં હોય; તો તે પણ ઉત્તમ ભક્તિ અને ઉમદા બંદગી હોઈ, જિજ્ઞાસુની વૃત્તિ છેવટે બ્રહ્મજ્ઞાન તરફ જ તે ગાનારને ખેંચી જશે; જેમ સુરદાસ, સુંદરદાસ વગેરે કીર્તનકારોના સળંગ-માં બનવા પામ્યું હતું. એને ‘ચેન્ડીંગ પ્સામ્સ’ કહે છે.

૩ જો માર્ગ—સ્મરણભક્તિ

જેનાથી પ્રભુને શ્રવણભક્તિ અથવા કીર્તનભક્તિ થાય પણ પ્રસન્ન કરવાનું ન બની શકે, તેને માટે સ્મરણભક્તિ બહુ ઉત્તમ છે. અહોનિશ કામકાળે, હાલતાં-ચાલતાં વખતોવખત પ્રભુની ચાલુ યાદ મનમાં કરતા રહેવાથી પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવી શકાય છે. કર્તાદર્તા પરમેશ્વરને કાંઈ જોઈતું નથી. તે તો પ્રેમનો ભૂખ્યો છે; તે તો ભાવ માગે છે; તે તો દિલ્લશરી અને જન-દેશાનીનો તરફથી રસિયો છે. ઉત્તાનપાદ નામે ચક્રવર્તી રાજાના પુત્ર ધ્રુવજી પાંચ વર્ષના બાળક હતા, ત્યારથી જ તેમણે સ્મરણભક્તિનું સેવન એટલેસુધી કર્યું હતું, કે ઘણાં વર્ષ રાજ્યવંશ

ભોગવતે જોતે પરમાત્માની ચાલુ યાદ, સ્મરણબહાર નહોતી રાખી; જેથી વિપ્લવદની તેમને પ્રાપ્તિ થઈ. આ અચળ પદ ધ્રુવના અચળ તારાની જોડે પૃથ્વીમાં આજે પણ કાયમ રહ્યું છે. રામદાસ સ્વામી, હરિશ્ચંદ્ર રાજ, ગોપીચંદ તથા ભર્તૃહરિ અને પ્રહ્લાદ સ્મરણભક્તિ ચાલુ રાખવાથી ભવપાર તરી શક્યા હતા. એ ભક્તિને ‘મેન્ટલ રેસીટેશન’ કહે છે. જરથોસ્તીઓમાં મનથી યાદ કરવાના જે કલામો હોરમઝદ યસ્તમાં કહ્યા છે, તે આ સ્મરણભક્તિવિષે છે: “ઉપિ અહુરહે મઝદાઓ યઝમઘદે, દરેશાઘ માંઘહે સ્પેન્તહે; ઐતૂમ અહુરહે મઝદાઓ યઝમઘદે, મરેશાઘ માંઘહે સ્પેન્તહે; હિઝવાંમ અહુરહે મઝદાઓ યઝમઘદે ફ્રવાકાઘ માંઘહે સ્પેન્તહે”-માથૂ સ્પેન્તને સ્મરણમાં રાખવાને માટે અહુરમઝદની હુશિયારીની અમે સ્તુતિ ગાઇએ છીએ; માથૂ સ્પેન્તની ચાલુ યાદ મનમાં રાખીને અમે હોરમઝદની શુદ્ધિવિષે ભક્તિ કરીએ છીએ; માથૂ સ્પેન્તનું સર્વદા સ્મરણ મનથી કરવાનું ચાલુ રાખીને અહુરાના ધ્વનિનાં અમે નિત્ય વખાણુ ગાઇએ છીએ. મોખેદ શેરોશને માટે કહે છે કે, દાદારનું સ્મરણ તે પળેપળ ધ્યાનમાં ને ધ્યાનમાં રાખતો હોવાથી, તે શું ખાણું ખાતો હતો, તેનું પણ ભાન તેને રહેતું ન હતું. નવસારીમાં મી-નોચેર હોમજ ટોળામાં “દસ્તુર રસ્તમદાર” નામના છેલ્લા સૈકામાં (સો વરસના અરસામાં) થઈ ગયેલા એક મોખેદાન મોખેદ ચાલતાં ચાલતાં પણ ખુદાની યાદ ચાલુ રાખતા હોવાથી એધ્યાન જણાતા. કહે છે કે, વરસાદ પડતો હોય અને તેઓ ચાલના હોય તો તેમના શરીર ઉપર પાણીનો એક છાંટો સરખોએ પડતો ન હતો! આ વાત આજના તાર્કિક ‘રેશનલીસ્ટ્સ’ વિદ્યાર્થીઓને કથા જેવી જણાશે, અને માનવામાં આવી શકશે નહિ; પરંતુ ચાલુ વખતપર સુદ્ધાં અવધૂત સ્વામી જેવા અશ્વિરમય સંતોના સંબંધમાં એવા બનાવો બનેલા સાધારણ લેખાય છે. આ સ્વામીશ્રી નવસારી નજીકના જલાલપોર મુકામે જ્યારે ઉઘાડા ખેતરમાં પોતાનો પડાવ નાખીને રહ્યા હતા, તે વેળાએ થોધમાર વરસાદ પડ્યા છતાં તેમના શરીર ઉપર એક ટીપું સરખુંએ પાણી પડતું નહોતું! આ બનાવ નજરે જોનારા ગૃહસ્થો આજે પણ તેની સાક્ષી પૂરે છે. આવા સત્પુરુષોવિષ કહ્યું છે કે:-

પ્રારબ્ધાધીન દેહોડયં ગતેચ્છોડતિ સર્વતઃ । કદાપીચ્છાન જાયેત સ્વરૂપેલીન ઇવચ ॥

આ દેહ તો પ્રારબ્ધને આધીન છે, એવું સમજીને જે સત્પુરુષો જીવન-મુક્ત થઈ સર્વથા ફરતા ફરે છે, તેઓને કદીએ કોઈ પ્રકારની ઇચ્છાજ ઉત્પન્ન થતી નથી. તેઓ તો પોતાના અશ્વિરમય સ્વરૂપવિષે તદ્દલીન ને તરખોળ થઈને એવી રીતે ધૂમે છે, કે તેમને કશોએ લેપ લાગતોજ નથી; માટે સ્મરણભક્તિ ઉત્તમ છે, એમ સમજી સર્વ મનુષ્યે તેનું સેવન કરવુંજ રહ્યું.

૪ થા માર્ગ-પાદસેવન-ભક્તિ

પરમેશ્વરનોજ પગ પકડી રાખવો, તેનાજ ચરણની સેવા-પૂજા કરવી અને તેનેજ સર્વ કાળ નમન કરતા રહેવું, મનમાં તેનીજ મૂર્તિ ઉભી કરવી, મનમાં તેનાજ ચરણનો સંકલ્પ કરવો અને સદા તેનેજ નમતા રહેવું. એક કવિએ દ્વિઅર્થા કવિતા કહી છે કે:-

પાપ કરે સો પાપ કર, પાપ કરે પુન હોય;

પાપ કરે સોલી તરે, પાપ કરે સગ કાય.

સામાન્ય અર્થ એ થાય છે કે, હે બંદા ! તું પાપ કરતો હોય તો પાપો કર્યોજ ન, પાપ કરવાથીજ પુણ્ય હાંસલ થાય છે. જે કોઈ પાપ કરે છે તે આ ભવસાગર તરી જાય છે; માટે સૌ કોઈ બસ પાપોજ કર્યા કરે ! પરંતુ ખાતેની અર્થ કરવાને સાદ પા ને પકરે સાથે જોડી દહને જો કવિતા બોલીએ તો—

પા પકરે સો પા પકર, પા પકરે પુન હોય;

પા પકરે સોલી તરે, પા પકરે સગ કાય.

એવી કવિતા બની જાય છે; જેનો મુદ્દાર્થ એવો ઉદ્દગ્રાહ જાય છે કે, હે બંદા ! તું જે પ્રભુનો પગ પકડ્યો, તો નિત્ય તેનાજ પગ પકડી રાખી પાદસેવન-ભક્તિ કરતો રહે, પાદસેવનથી પુણ્ય સંપાદન થશે. જેઓ તેનો પગ પકડી રાખીને પાદસેવન-ભક્તિને સેવે છે, તેઓ ભવસાગર તરી જાય છે; માટે સૌ કોઈ પાદસેવન-ભક્તિ કરો-અર્થાત્ નમો નારાયણ ! નમસ્તે અહુરમઝદ !

પ્રભુપ્રસન્નતાવિષે જરૂરથી શાસ્ત્રમાં દરેક લક્ષણની શરૂઆતમાં લખવામાં આવે છે કે:—“દન-
ઝોગ્ર અદુરદે મજદાઓ !” અર્થાત્-દુરમજદની ખુશ્તુદી થાઓ ! પરમાત્મા પ્રસન્ન રહો ! પ્રભુના નામથી
નમન કરતાં રહેવાથી મનના રોગ તો શું પણ તનના રોગ પણ મટી જાય છે; એટલા માટે મુખ્ય
પાક માથો લક્ષણી વખતે ત્રણ ત્રણ વાર લખવામાં આવે છે કે:—“અદુરદે વધરીમ્ તનમ્
પાઠતિ” અર્થાત્-અદુરવર તમારાં શરીરનું રક્ષણ કરે છે ! આ નમન પ્રભુને પસંદ છે. એને “શીટ
દમ્પ્રેશન વર્ણાય” કહી છે. મદાવધમીછ આ પાદસેવન-લક્ષિતમાટે સર્વથી પહેલી પ્રતમાં અંકાયો
છે. ભરન પાદસેવન-લક્ષિતા મદા ઉપાસક ગણાયા છે. વિક્રમાદિત્ય, શુદામા અને જસવ પાદ-
સેવન-લક્ષિથી ભવપાર કરી ગયા છે.

અર્થાત્-અજ્ઞાન મનુષ્યોમાટે ક્રિયાકર્મો કરીને પ્રભુને પ્રસન્ન રાખવાનો માર્ગ ખુદશો છે, પણ
જરા અગળ વધેલા મધ્યમ દ્રાવિના હોયોએ તો પ્રભુના અનેક ગુણોનો મનમાં સંકલ્પ કરી,
રમરણ કરીને લક્ષિતમાયથી જ દરિને પ્રસન્ન કરવાના રહ્યા; પરંતુ લક્ષિત કરતે કરતે જેમને પરમેશ્વર-
વિષે જ્ઞાન થયું હોય એવા જ્ઞાનીને તો જ્ઞાનસાધનાવડેજ પરમેશ્વરને પોતાના રૂપે ઝોળખવાના રહ્યા.

૫ મો માર્ગ-અર્ચનભક્તિ

પ્રભુપદ પામેલા એવા, પ્રભુમય બની ચૂકેલા એવા, પ્રભુરૂપ સાધુ-સંત-સત્પુરુષ-કિંવા સદ-
શુભેજ પરમેશ્વર બની લઈને તેમનાપ્રત્યે અખંડ ભાવભક્તિ રાખીને પ્રભુને પ્રસન્ન કરવા, એ
પણ પ્રભુભક્તિવિષે ઉત્તમ રસો છે. વ્રહ્મવિદ્ વ્રહ્મવૈ મયતિ । અર્થાત્-બ્રહ્મને જાણનારા બ્રાહ્મણ
તે બ્રહ્મરૂપ છે. પ્રભુને જોવા હોય તો પ્રભુરૂપ થયેલા સંનનાંજ દર્શન કરો.

“તાતા થૈ થૈ રાસ-સદનમાં, નાદ લહેર મદાભારી;

રમરૂમ નૃપુર દ્રવે રસ ઉરમાં, અલસા ધૂની વતગી.”

રાસમંડળમાં થૈ થૈકાર થઈ રોવા હોય, જ્યાં સર્વત્ર અલસાદ ધૂમી રણો હોય, આત્મજ્ઞાની-
ઓના રમરૂમ કરતા નાદ તેની સાથે ધૂન મચાવી રવા હોય, જે સર્વલક્ષ્યરૂપમાં એકતાના
અને એકતાર લાગી ગયા હોય, તે પ્રભુપદ પામેલા સતેને સતોતવા, એ પ્રભુનેજ સતોતવા બરા-
બર છે. અશો, પદ્મેશ્વર, પાક સદશુભની કહેલી બંદગી તથા ભક્તિ ખુદશો પહેલો છે; માટે
જે ભક્તો પ્રભુનાં મૂર્તિરૂપ દર્શન કરવાની યાચના રાખતા હોય, તેમણે અસિદ્ધાનની પહે, દક્ષિણે
રાગની પહે, કર્ણરાગની પહે સતી મુખદાની પહે, સતી દુઃસાગની પહે, અર્ચનભક્તિના
માર્ગે સાધુસંતોનું સેવન કરીને, સેવા-અર્ચા કરીને પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવવી. એ “સિદ્ધ વર્ણાય”
કહેવાય છે. પ્રતાપદ જગદ્ગણિ નામે એક ભાવિક ભક્તને માટે કહ્યું છે કે, જગદ્ગણનાં દર્શન
જે કેદ સાધુસંતો આપના તેમને જગદ્ગણનું પદ પામેલા માનીને તે સર્વ સત્પુરુષોની રિતિભવન-
થી મેવામાફી કરતા હતા. પોતાનું માયું આપનું પટે તો તે પણ સંતના ચરણે પડતા. એ
ભક્ત પ્રભુનેથી મેવાભક્તિથી ખુદ જગદ્ગણનું પ્રતાપદ ઉપર પ્રસન્ન થાય છે. એવા બાપરી
તેમણે કહેલા તે વિરત રહ્યામાં રહેતા હતા, કે તેમનો અતો આખંડ ત્યાગ અને અદમ ભક્તિ-
ભાવ રહેતો તોયો સંન્યાસીમાં પણ જગદ્ગણની મૂર્તિ આપના સામે નાચતા મંડી રવા હતા.
“ભવ્ય આર્ચન ભવકાવ” એ મુખે એમના પ્રસન્ન ખડે દર્શન હતું. એરહે કે, મૂર્તિએ
પોતાનું પ્રસન્ન દર્શન રહ્યું પ્રતાપદ ભક્તને પોતાની છાતી સરસા ખુબ દર્શન આપિમન હતું
મતું, એમ કહેવાય છે.

જગમનુર્મિવાસં સેવ જર મતામમઃ । નિરામાવિમવચ્ચનાઃ તાયંતે સર્વતા ઉપમ ॥

સેવમેરિ જેવા મનની સંન્યાસની કરી ન મદાવ, નિરામા આર્ચ ન મદાવ, મેવા સંન્યા-
સની જે સંન્યાસ જેવા સંન્યાસીએ છે. તેમની આચાર-ક્રમના નામ પામેલો હોય છે અને તેમણે
સર્વથી સંન્યાસ હોય છે. માટે ઉપમા. એ સંન્યાસી આ અર્ચન-ભક્તિને “જગદ મદાવકે” મન
મદા કરી જોવાની મદાવક સંન્યાસીએ કરે. જે મેરુજગત અવસરનમરમાં આર્ચ પડે જોવાની
ભક્તિ જે તો, જે અર્ચન-ભક્તિને પુરવડો આપનાર સંન્યાસી ભક્તિ પદમણીએ પડે છે.

૬ હો માર્ગ-વંદનલક્ષિ

પ્રભુને હરદમ નમસ્કાર કરવા, સંતમહાત્માઓને નમન કરતા રહેવું, સદ્ગુરુને પ્રણામ કરવા, પિતૃઓની લક્ષિત કરવી, યજ્ઞો-અમશાસ્પદો-દ્વિસ્તાઓ-અશો દુરોહરોપ્રત્યે વંદનથી પૂજ્યભાવ દાખવવો, ઠાકોરજી વગેરેની જે તે ધર્મપંથવાળાઓએ, મૂર્તિની પૂજા-અર્ચા કરવી, અશો દશ્તુરને પાંચે લાગવું, ગુરુના ચરણે માથું મૂકવું, સાષ્ટાંગ નમસ્કાર કરવા, અષ્ટાંગપાત કરવો, પરમેશ્વરના નામગુણોવડે સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા. જેને “આખેસન્સ” કહે છે, તે સર્વ પ્રકારનાં નમન એ વંદનલક્ષિના વર્ગમાં આવે છે. જેમનાથી ઉપર જણાવેલા પાંચે માર્ગે પ્રભુને પ્રસન્ન કરી શકાતું ન હોય, તેમને માટે આ સહેલામાં સહેલો માર્ગ શાસ્ત્રકારોએ શોધી કાઢેલો છે. મુક્તિસ્તુ ત્રિપદી પ્રોક્તા વિદા મત્તયા ચ કર્મણા। સોપાનાનિ વિનાઽઽશેદેન્નિયન્તેઽજ્ઞાનિનો વૃથા॥ મક્તિર્મુદ્ધનિવર્વર્તિ સમાધાનં મવેદ્યતઃ। યદાતયાસ્ફૂરેજ્ઞાનં પલાયનો ચ સંશયઃ॥

માણસો દુઃખોથી કંટાળીને જે મુક્તિ માગે છે, તે મુક્તિ મેળવવાનાં ત્રણ પગથીયાં છે. ૧ હું કર્મમાર્ગનું; ૨ હું લક્ષિતમાર્ગનું અને ૩ હું જ્ઞાનમાર્ગનું. એ પગથીએ પગથીએ જે કોઈ ક્રમે ક્રમે ચઢવાનું ન કરતાં એકદમજ ઉપર ચઢવાનું કરે, તે મૂર્ખ માણસ મિથ્યા મરણને શરણે જાય છે; પરંતુ એ ત્રણ પગથીયાંમાં સુરક્ષિત, સહેલું, સરળ અને વળી ઉત્તમ પગથીઉં તે લક્ષિતનુંજ છે; કારણકે ચિત્તની એકાગ્રતા લક્ષિત અને બંદગી કરવાના અભ્યાસ-વડેજ થાય છે. છેવટે જ્યારે લક્ષિત કરતે કરતે જ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે, ત્યારેજ સર્વ સંશયો અને શંકાઓ નાશ પામવાથી ઝટ મુક્તિ મળે છે અને છેવટે મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. આ પ્રકારની લક્ષિત દિલીપ રાજાએ, શ્રવણે, ગોરક્ષનાયે, ઓધવજીએ, સતી મંદોદરીએ, સતી સાવિત્રી અને બીજી સર્વ મહાસતીઓએ તેમજ અકરૂલ અને હિમાલયકે કરવાથી તેમને આત્મજ્ઞાનની લહાણી મળી હતી. આ પ્રેમલક્ષિતવડે એક લક્ષ્મી સર્વ નાના મોટાને વંદનજ થઈ જાય છે. પરમેશ્વરની પેદા કરેલી પેદાયશોને નમન કર્યોથી અને સર્વ પ્રાણીપ્રત્યે પ્રેમભાવ બતાવવાની ટેવ પડવાથી તે પ્રેમી લક્ષ્મી ઉપર પ્રભુના આશીર્વાદોના વરસાદજ વરસી રહે છે. કેમકે—

દાસ્યલક્ષિ-પ્રભુના દાસ થઈને રહેવું, પરમેશ્વરની નોકરીમાં દાસતરીકે આસન માંડીને બેસવું, સખા નહિ પણ સેવક થઈને પરમાત્માના ચરણ હેઠળ સેવા કરવી, એ દાસાસન લક્ષિત છે. નારદમુનિને એક વાર શંકરે ગુરુપદ આપવા માગ્યું, ત્યારે નારદે એવું વરદાન માગવાની બખબે લાથે ના પાડીને જણાવ્યું હતું કે “હે મહાદેવ! મને તો તમારો દાસજ રહેવાનું ગમે છે. દાસાસનમાં જેવો પરમ આનંદ મળે છે, એવો ગુરુ આસનમાં મળવાનો નથી; ગુરુને માથે તો ઘણી જવાબદારી, જંગળ અને જોખમદારી પોતાના સેવકો અને જગતને વિષે રહેલી હોય છે; માટે મને તો તમારો દાસજ રહેવા દો!”

૭ મો માર્ગ-દાસ્યલક્ષિ

જેસે શીરતે રહત હૈ, ગિવાહ કાજ નર નાર;
તેસે શીરે હરિલક્ષિ મેં, સંગ શીરે શીરતાર.

વિવાહના વરઘોડામાં જે પ્રમાણે ભરપૂર આનંદમાં પુરુષો અને સ્ત્રીઓ અદીથી તરી અને સાંધી હાં એમ દોડધામ કરતાં ફરતાં ફરે છે, તેવાજ ઉશ્વાસ અને ઉમંગથી હરિના દાસો જે હરિની લક્ષિતમાં ને લક્ષિતમાં સંપૂર્ણ આનંદથી ફરતાં ફરે છે, તો કરીમો રહીમ શીરતાર તેમની પૂઠે પૂઠે ફરતાજ રહી પોતાના દાસને વશ થઈને રહે છે. એ દાસાસન લક્ષિતને તથા સેવાના આ પ્રકારને ‘ઓર્ડિસ ઓફ ડીવોશન’ કહે છે. સેન્ટ પૉલ, સેન્ટ લુથા, સેન્ટ ડૉન અને સેન્ટ પીટર પ્રભુ ક્રાઈસ્ટની દાસાસન લક્ષિત કરવાથી ઉચ્ચ પદને પામ્યા હતા. અલી, અબુઅકર, ઉમ્મર અને ઉસ્માન મોદરમદ હકરતની દાસ્યલક્ષિ ગ્રીવાથી સાખ્ય ભક્તો થઈ અમર નામ મૂકી ગયા. આચારોન, જેથો અને ગેરસોલોમ દાસાસન લક્ષિતવડે યુસા પેગંબર જોડે જીવનને પામ્યા. ગુસ્તાસ, અરશદિયાર, જામાસ અને પેશોતન દાસલક્ષિ કરી પેગંબર વરણુદરની પ્રસન્નના પામ્યાથી ખુદાની ખુશીદી મેળવી, તેની ચમત્કારિક કુદરતોનો પ્રસન્ન અનુભવ સેવા પામ્યા. કમીર-

જી, તુલસીદાસ, રામાનંદ અને રામાનુજ એજ દાસત્વથી કેવલ્યને પામી ગયા; માટે દરેક જીવાત્માએ ગરુડ અને હનુમાનજીએ શ્રીવિષ્ણુ અને રામચંદ્રજીની કરી હતી, તેમ દાસ્યલક્ષિત કરવી.

૮ મો ભાગ—સખ્યલક્ષિત

સખી અથવા સખા એ સંસ્કૃતમાં મિત્રના, દોસ્તના, સ્નેહી અને સહીમિત્તિના અર્થમાં વપરાય છે. જેમ આપણા ઇષ્ટમિત્રપ્રત્યે આપણે પ્રેમ દર્શાવીએ, તેવી રીતે પ્રભુ આપણે પ્યારે દોસ્ત હોય નહિ શું, એવા ઉમળકાથી સખ્યભાવે તે માલિકને સંબોધીને તેની પ્રાર્થના કરવાની પણ એક રીત છે. જ્યાંસુધી એક લક્ષ્ય પહેલા પગથીઆ ઉપર નવોસવો અને કાચો હોય છે, ત્યાંસુધી તે જ્યારે પ્રભુપ્રાર્થના કરે છે, ત્યારે પ્રભુને ત્રીજા પુરુષમાં સંબોધીને તત્ત્વેવાહં=હું તેનો છું, એમ બોલે છે. જ્યારે તે લક્ષિતમાર્ગે લાગે છે, ત્યારે પ્રભુને બીજા પુરુષ-થી સંબોધીને તત્ત્વેવાહં=હું તારો છું; એવો ઉચ્ચાર કરવાને અધિકારી થાય છે; અને જ્યારે કેટલાક જન્મમાંતરે તે મુમુક્ષુ, ઇશ્વરને પિછાનવાને લાયક જિજ્ઞાસુપદ ઉપરથી ઉંચે ચઢે છે, ત્યારે તે તું-તું પોકારતો બંધ પડીને તમેવાહં=હું પણ તુંજ છું, આમ પોકારવાને અધિકારી બને છે. આ તેની લક્ષિત સખાલક્ષિતના વર્ગમાં આવે છે. પાદશાહ જમશેદ “મનમ ચઝદી” એટલે “હું ખુદા છું” પોકારવાને અધિકારી થયો હતો. મનસુર પણ “અન-અલ-હક” એટલે હું હકુતાલાજી છું, એવો ઉચ્ચાર કરવાને લાયક થયો હતો. અશો જરાયુજ દાદાર અહુરમઝદ સાથે મિત્રભાવે પુરેશો પાસુબ યાને સવાલજવાબો કરવાને અધિકારી થઈ ચઝદનો ઇલકાબ મેળવવાને અધિકારી થયા હતા. પરમહંસ દીક્ષા મેળવવા પામેલા સધળા હિંદુ સંન્યસીઓ તત્ત્વમસિ-અહં બ્રહ્માસમિ અર્થાત-તું તેજ છે, હુંજ બ્રહ્મ છું, એવા ઉદ્ઘારો કાઢવાને લાયક અધિકારીઓ થયા છે.

“મી તૂં બનલો, તૂં મી બનલી; તૂં આત્મા, મી કાયા બનલી.

યેવો ન અસા કાલ કદા. હી; મી, મી, તૂં તૂં હોડિનિ રાહી.”

“મરાઠીમાં જે પ્રમાણે સખ્યલક્ષિતનું ગૌરવ ઉપર મુજબ કહ્યું છે, તે મુજબ ફારસીમાં પણ કહ્યું છે કે:—

મન તુ શુદ્ધમ તુ મન શુદ્ધી, મન તન શુદ્ધમ તુ બં શુદ્ધી;

તા કસ ન શુદ્ધિદ બાદ અઝાં, મન દીગરમ તુ દીગરી.

હે પ્રિય સખિ! હું તું બની, તું હું બની; હું કાયા થઈ ને તું આત્મા બન્યો; એવો પ્રસંગ, હે સખિ! કદિયે ન આવજો, કે તું જૂદો અને હું જૂદી કહેવાઉં. એ પ્રકાર “કેન્ડ વર-શીપ” નો કહેવાય છે.

૯ મો ભાગ—આત્મનિવેદન-લક્ષિત

આ લક્ષિત હેવટની છે. આત્મજ્ઞાન તે આ પ્રકારની લક્ષિતજ છે. પરમાત્માના સત્યસ્વરૂપ-નું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ આત્મતત્ત્વવિષે ભાવમાં ને ભાવમાં લીન રહી, તેનાજ સ્મરણવિષે ગરક થઈ જતું, એ આત્મનિવેદન-લક્ષિત કહેવાય. એકનાથ, તુકારામ, હરિદાસ, રોહીદાસ વગેરે અનેક આત્મ-લક્ષિતો થઈ ગયા. શ્રીકૃષ્ણ, શ્રી મયૂરધ્વજ, શ્રી સગર, શ્રી જનક ઇત્યાદિ રાજાઓ આ લક્ષિતમાં પૂર્ણતાને પામી ગયા. ચાલુ જમાનામાં શ્રી સાંઈનાથ, શ્રી ઉપાસની મહારાજ, શ્રી મેહેરબાબા, શ્રી હરનાથ પાગન, શ્રી વાસુદેવ આનંદ, શ્રી નારાયણ મહારાજ (કેડગાંવકર), શ્રી તાબુબદીન એલિયા, શ્રી બાબાજીન (પુણા), શ્રી સુંદરનાથ વગેરે ઘણા થઈ ગયા; અને હાલ ઘણાક અસ્તિત્વમાં છે. આ વર્ષમાં, જ્યારે તાબુબદીન એલિયાએ દેહ છોડ્યો ત્યારે પેપરે પેપરે પ્રસિદ્ધ થયું છે કે, નાગપુરનાં બધાં દેવળોમાંની મૂર્તિઓની આંખોમાંથી નવધાર આંસુઓ નીકળતાં, જેવામાં આન્યાં હતાં! મહાન જર્મન યુદ્ધની વ્યૂહરચના ગોઠવનાર સાંઈબાબા કહેવાય છે. તેમણે યુદ્ધની શરૂઆત અને સમાપ્તિ કરેલી કહેવાય છે. યુદ્ધની પૂર્ણાહુતિ જેવી થઈ કે તુરત તેમણે પોતાનો દેહ છોડ્યો હતો. યોગીઓના કદ્રીમથના રાજા શ્રી સુંદરનાથ પરમાત્મા-નિવેદનલક્ષિતમાં કેવા ચકચૂર હતા, તેનો તાબે બનેલો દાખલો આપી આપણે સમાપ્તિ કરીશું. હિમાલય ઉપર તિહારી નામક ઘોર અરણ્યમાં યોગસાધનામાં તેઓ

ગરક થઇ બેઠેલા હતા (તેમના શિષ્ટ શિષ્ય તહંધનાથના જણાવ્યા પ્રમાણે). એવામાં તેઓશ્રી એક યૂરોપીયન શિકારીના દેખવામાં આવતાંજ નજીક જઈને પૂછવા લાગ્યો “ તું કાણ છે રે ? શા સાર અહીં બેઠો છે ? ” આ યોગી પૂર્ણ સમાધિમાં ગરક થઇ ગયેલા હોવાથી કાંઈજ ઉત્તર દઇ શક્યા નહિ. આથી કરીને તે શિકારીએ ક્રોધાવેશમાં આવી જઇ, આ યોગી સન્મુખ ધગધગ બળતી ધૂણીમાંથી અગ્નિના અંગારા લઇ યોગીના અંગ ઉપર આગનો વરસાદ વરસાવી ચાલતી પકડી. બીજે દિવસે તે શિકારીએ ત્યાં આવીને જોયું તો યોગીનું શરીર બળી ગયું હતું અને પ્રાણ નીકળી ગયો હતો ! આ યોગીની મોટી છત્રી મુંબઇના બાબુજનાથના મંદિરમાં ટાંગેલી જોવાથી જણાઈ આવે છે કે, આત્મનિવેદન-લક્ષિ કેવી કડક હોય છે. આ સાયુજ્ય મુક્તિ કહેવાય. આ જાતની લક્ષિની નિમગ્નતા એ છેલ્લામાં છેલ્લી લક્ષિ છે. લક્ષિતાનાં જે નવ અંગો કહેવાય છે, તે યાદ રાખવાને સાર એક શ્લોકમાં તે ગુંથી લેવામાં આવે છે:—

ધ્રુવજં કીર્તનં વિષ્ણોસ્મરણં પાદસેવનમ્ । અર્ચનં વંદનં દાસ્યં સ્વચ્ચમાત્મનિવેદનમ્ ॥

આ ઉપરથી જણાશે કે, પ્રભુની પ્રસન્નતા મેળવવા સાર લક્ષિ જૂદા જૂદા ૯ માર્ગોમાં છે. તેમાંના કેટલાક સરળ અને સહેલા માર્ગો પણ આપણુ મનુષ્યોને દેખાડેલા છે, જેથી કાંઈ પણ એક અનુકૂળ પડતો લક્ષિમાર્ગ અપત્યાર કરીને આપણા પ્રભુ, આપણા અલ્લા, આપણા લૉર્ડ, આપણા અહુરમઝદ ખુદાને આપણે દરરોજ, દર વખત અને દર પળે યાદ કરવાની ફરજમાં આપણુ સર્વ પ્રાણીઓ મૂકાયલાં છીએ. પ્રભુને ભજવાથી અને તેની બંદગી કર્યાથી આપણે પોતે આપણી લાયકાત વધારી લાયક થઈ શકીએ છીએ અને પ્રભુ પ્રસન્ન થઇ આપણને સુખજ આપે છે; આપણા પ્રત્યેક કાર્ય ઉપર તે સાહેબ આશીર્વાદોજ ઉતારે છે. તથાસ્તુ !

(‘મુંબઇ સમાચાર’ ના ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક સોરાબજી મંચરજી દેસાઈ.)

૨૯—બાળકોપર સૂરજનાં કિરણોની અસર

ડૉ. વૉરીનજર અને યૂરોપ અમેરિકાના નામાંકિત તખ્તીઓ એવો મત ધરાવે છે કે, બાળકોને તેમના જન્મ પછી થોડાક દિવસોથીજ સૂરજનાં કિરણોનો લાભ આપવામાં આવે તો તેઓ નિરોગી અને તંદુરસ્ત રહે. સૂરજનાં કિરણો બાળકો કે મોટી વયનાં માણસોના શરીરપર પડવાથી તેઓની તબિયત સુધરે છે; એટલુંજ નહિ પણ ચોક્કસ રોગોથી તેઓ મુક્ત રહે છે. અલત્રા-વાયો-લેટ અને સૂરજનાં કિરણોથી બાળકો પોતાને સાધારણ રીતે લાગુ પડતી તાણ, ખેંચ અને આંકડીની બિમારીથી મુક્ત રહે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેમના લોહીની ખનીજતત્ત્વરચનામાં ઘણો સારો ફેરફાર થવા પામે છે. જે બાળકને રીકેટનો રોગ લાગુ પડવાથી હાડપિંજર જેવાં બની ગયેલાં હોય છે, તેઓ સૂરજનાં કિરણોથી તંદુરસ્ત બનવાના દાખલાઓ જાણીતા તખ્તીઓએ વખતોવખત રજુ કર્યા છે.

બાળકોને રીકેટ, ખેંચ વગેરે લાગુ પડતા રોગ દક્ષિણોત્તરાયણ સીમા એટલે ઉજ્જૈન-બંધ દેશોમાં જવલ્લેજ માલમ પડે છે; જ્યારે ઉત્તર તરફ આ રોગો સાધારણ છે. વળી આ રોગો ગામડાંઓ કરતાં શહેરોમાં સાધારણ છે; તેમજ વળી શહેરોનો જે ભાગ ઘણોજ ઘીચ હોય છે, તે ભાગોનાં બાળકોને આ રોગો વધુ મોટા પ્રમાણમાં લાગુ પડે છે; કેમકે આવા ઠેકાણે સર્વથી ઓછો તડકો દેખાવ દે છે, પણ આ રોગોવાળા દરદીઓને તડકામાં રાખવામાં આવે તો તેઓ સહેલાઈથી આ રોગોથી મુક્ત રહી શકે છે.

(દૈનિક ‘હિંદુસ્થાન’ ના એક અંકમાંથી)

૩૦-મહાન દેશભક્ત જૈન હેનરિય પેસ્ટોલો

પેસ્ટોલો એક એવો માણસ હતો કે જે પોતાના સમસ્ત જીવનપર્યંત અસફળતાઓ સાથે સુદ્ધ કરતો કરતો આખર સુધી દબ રહ્યો હતો. તેની ખાત્રી હતી કે, તેના વિચારો માનવજાતિને માટે ધણાજ હિતકારી છે. પોતાના વિચારોને તેણે કેટલીયે વાર શબ્દોદ્ધારા તેમજ કાર્યદ્વારા વ્યાવહારિક રૂપમાં પણ પ્રકટ કર્યો હતા. તેની જગાએ ખીજે કાંઈ હોત તો તેણે અસફળતાઓને તાબે થઈ ક્યારનાયે પોતાના વિચારો છોડી દીધા હોત. તેનું જીવન એ એક ગરીબાઈનો જીવંત ઇતિહાસ છે. જીવ્યો ત્યાંસુધી તો તેને વિજય પ્રાપ્ત થયો નહિ; પરંતુ તેના દેહાન્ત પછી આજે છેક સો વર્ષે આ દિવાની દુનિયા જોઈ શકી છે કે, તેના વિચારો કેટલા ગંભીર હતા. તેના અધુરા અનુભવો પણ આજે પ્રમાણભૂત દૃષ્ટાંતરૂપે ગણાય છે; અને જ્યાં શિક્ષણની જગ્યા પણ ચર્ચા થાય છે, ત્યાં તેનું નામ આદરપૂર્વક સંભારવામાં આવે છે.

પેસ્ટોલોજનો જન્મ સને ૧૭૪૬ ની ૧૨ મી જાન્યુઆરીને દિવસે જ્યુરિચમાં થયો હતો. તેના પિતા જેઓ એક વૈદ્ય હતા તેઓ તેને પાંચ વર્ષનો મૂકી મૃત્યુ પામ્યા. પિતાના મૃત્યુ પછી તેની માતાએ પોતાનાં ત્રણ સંતાનોનું (પેસ્ટોલોજનો એક ભાઈ તથા બહેન) પાલનપોષણ એક નોકરની મદદથી બહુ ઉત્તમ રીતે કર્યું. કૌટુંબિક જીવનના અનુભવોથી પેસ્ટોલોજને ચાર ગાળતોમાં દૃઢ વિશ્વાસ બંધાયો હતો કે, શિક્ષકોમાં માતાનું સ્થાન સર્વોત્કૃષ્ટ છે; શિક્ષકે શિષ્ય-પ્રત્યે પિતૃભાવથી વર્તવું જોઈએ; કૌટુંબિક સુખજ સર્વોચ્ચ સંસારી સુખ છે અને વિશ્વપ્રેમજ શિક્ષણની પૂર્ણતાને દર્શાવી આપનાર છે.

પોતાના ધર્મપ્રચારક પિતામહના વિચારો ધ્યાનમાં રાખીને પેસ્ટોલોજએ પણ પ્રચારક થવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો; તેથી જૂરિચ યુનિવર્સિટીમાં દાખલ થતાંજ તેણે અધ્યાત્મવિદ્યા શીખવાનું શરૂ કર્યું. જે વિભાગમાં પેસ્ટોલોજ રહેલો હતો તે વિભાગના લગભગ બધા વિદ્યાર્થીઓ ઉચ્ચ વિચારોના હતા. તેમણે પોતાનાજ પ્રબંધથી એક માસિકપત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું અને તેનું મુખ્ય તંત્રીપદ પેસ્ટોલોજને આપવામાં આવ્યું. વીસમી સદીના વિચારો સાથે સરખાવીએ તો તો તે એક સાધારણ કામ ગણાય. પત્રમાં રાજનીતિને સ્થાન મળતું ન હતું; પણ તે સમયે સ્વતંત્ર વિચારો પ્રકટ કરવા તે પણ ભયંકર અપરાધ ગણાતો. એટલે આ પત્ર ઉપર પણ સરકારની નજર ચોંટી અને બળવાખોર ચળવળનું પૂર્વરૂપ ગણીને તેને તરતજ જપ્ત કરવામાં આવ્યું તથા તેના યુવક સંપાદક પેસ્ટોલોજને માત્ર આગણીસ વર્ષની ઉંમરે તેના કેટલાક સહાધ્યાયીઓ કે જેઓ તે પત્રમાં લેખો લખતા હતા તેમની સાથે કેદ કર્યો.

જેલમાંથી છૂટ્યા પછી તેણે રાજપ્રકરણમાં ઝુકાવ્યું અને ખેડૂતોનું અત્યાચારથી રક્ષણ કરવાનું કાર્ય હાથમાં લીધું. તેજ વખતમાં રૂસોનું “શુદ્ધ સ્વાભાવિક જીવનની પ્રશંસાઓ” નામનું પુસ્તક વાંચીને તેને સામાજિક જીવનનો અનુભવ પ્રાપ્ત કરવા માટે ખેડૂતનું જીવન ગાળવાનું મન થયું. એક બાળુ એક ઉચ્ચ કુટુંબની કન્યા સાથે તેના વિવાહની ચર્ચા પણ થવા લાગી. એક વર્ષ સુધી ખેતીનું કામ શીખીને તેણે થોડી જમીન ખરીદી અને ખેતી શરૂ કરી દીધી. જે સ્ત્રી સાથે તેનાં લગ્ન થયાં તેની ઉપર લગ્ન પહેલાં લખેલા પત્રો વાંચતાં તો એક વાર આશ્ચર્યચકિત થઈ જવાય છે. પોતે કેવા વિચારનો માણસ છે તે તેને સ્પષ્ટ કહી દેવાનું તે પોતાનું કર્તવ્ય સમજતો હતો; તેથી તેણે લખ્યું હતું કે, હું નમ્ર સાથે ધણોજ નમ્ર થઈ શકું છું, પણ એની સાથે મારામાં ‘શિષ્ટાચાર’નો પણ અભાવ છે અને હું દેશપ્રત્યેનાં કર્તવ્યો પ્રથમ બળવીશ અને તે પછીજ સ્ત્રીપ્રત્યેનાં કર્તવ્યો બળવી શકીશ. તેની સ્ત્રીએ આ શરતો સ્વીકારી તે પછીજ તેણે તેની સાથે લગ્ન કર્યાં તથા તે એવી તો ઉત્તમ પતિભક્ત નીવડી કે તેના જેવી સ્ત્રીઓ સંસારમાં બહુ ઓછી જોવામાં આવે છે.

જે કે તે સ્ત્રી તેને મદાયે પૈમાની મદદ આપ્યા કરતી, છતાંયે તે ખેતીમાં નિષ્ફળ નીવડ્યો. એજ

અસામાં તેને ત્યાં એક પુત્રરત્નનો જન્મ થયો. તેના વિચાર હવે શિક્ષણ તરફ વળ્યા; અને તેણે પોતાના ચાલુ કર્તવ્યની સાથે ઉત્તમ શિક્ષણ આપવાની પણ એક યોજના તૈયાર કરી અને પોતાને ઘેરજ એક શાળા ખોલી. એ શાળામાં ૨૦ વિદ્યાર્થીઓ દાખલ થયા. પોતાના ખેતરમાં તેમનાદ્વારા કામ લેવાની સાથેસાથે તેમને યોગ્ય શિક્ષણ પણ આપવા માંડ્યું. તેમની સાથે કાંઈ પણ એની વાત તે નહોતો કરતો કે જે વાતમાંથી તેમને કંઈપણ શીખવાનું ન મળે. તરતજ તેણે પોતાના પ્રયત્નથી વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા પચાસસુધી વધારી, પરંતુ આ વખતે પણ તે નિષ્ફળ થયો; અને તેની સ્ત્રીનું ધણું ખર્ચ ધન તેમાંજ ખર્ચાઈ ગયું. પેસ્ટોલોઝ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને ઉત્તમ ભોજન, વસ્ત્ર તથા અમૂલ્ય શિક્ષણ પણ આપતો હતો; છતાં પણ એ વિદ્યાર્થીઓનાં માતૃપિતા તો એમજ માનવા લાગ્યાં કે, એને ત્યાં તો અમારાં છોકરાં ઉઝટાં ખગડીજ જાય છે. આવા વિચારથી તેમણે પોતાનાં બાળકોને તેની સૂઝમાંથી ઉઠાડી લીધાં. ગરીબ પેસ્ટોલોઝ સાચેજ (ઘરનું) ગોખીચંદન ખર્ચવા છતાં એટલે કે પૈસો અને મહેનત પુષ્કળ ખર્ચવા છતાં-જેમના લગ્નમાટે તે અસામાન્ય ભોગ આપી રહ્યો હતો, તેમના તરફથી આ પ્રમાણે અપયશ અને નિષ્ફળતાજ પામવાવાળો) અભાગીઓ મળુર હતો. x

આ પછીનાં અઢાર વર્ષો સુધી ખર્ચે જોતાં પેસ્ટોલોઝના આવા માઠા દિવસો રહ્યા કયોં હતાં કે, તે એવા સંયોગોમાં જીવતોજ શી રીતે રહ્યો, એજ એક આશ્ચર્યની વાત છે. એ સમયદરમિયાન તેને પૈસાના બહુજ સાંસા પડ્યા. મહીનામાં ઘણીખરી રાત્રિઓ તેને માત્ર પાણી પીનેજ ગાળવી પડતી હતી. કેટલીક વાર તો તેને કપડાંની સુદ્ધાં એટલી બધી તંગી આવી પડતી કે તેને લીધે તે સભ્ય સમાજમાં બેસી પણ શકે નહિ. આટઆટલું વીતવા છતાં પણ લોકશિક્ષણના સિદ્ધાંતોને જેટલો વિચાર તેણે તે દિવસોમાં કર્યો હતો તેટલો કાંઈ દિવસ કર્યો નહોતો.

હવે તે વધારે પ્રખ્યાત કેવી રીતે થતો ગયો તે પણ જાણવા જેવું છે. ખેતીનું કામ બંધ કર્યા પછી તેણે “લિયોનર્ડ” અને “ગરડૂડ” નામની એક ચોપડી લખી અને તેનું ખૂબ વેચાણ થયું. જ્યાં જ્યાં જર્મન ભાષાનો પ્રચાર હતો, ત્યાં ત્યાં તેનો ખૂબ પ્રચાર થયો. એ એક નવલકથાનું પુસ્તક હતું. તેની નાવિકા ‘ગરડૂડ’ નામે એક ગામડીઅણ હતી, કે જેણે પોતાના દિવ્ય ગુણોથી પતિને પણ સુધાર્યો, સંતાનોને પણ સુશિક્ષણ આપ્યું તથા પોતાના ગામડા ગામને પણ સ્વર્ગ જેવું બનાવ્યું હતું ! પેસ્ટોલોઝનો આ પ્રથમજ ગ્રંથ તેના જીવનનું અણમોલ રત્ન હતો, પણ પાછળથી તેમાં બીજો વધારો કરવાથી તેની મહત્તા અનેક રીતે ઓછી થઈ ગઈ. આ પુસ્તકથી સ્વીટ્ઝરલેંડની સરકાર એટલી ખુશ થઈ ગઈ કે તેના લેખકને તેણે એક સુવર્ણચંદ્રક આપ્યો, પણ આ સમયે પણ પેસ્ટોલોઝના એવા વસમા દિવસો વીતતા કે રોડીને ખાતર તેને આ સુવર્ણચંદ્રક પણ વેચવો પડ્યો. આ વખતે તેણે ફરીથી એક વર્તમાનપત્ર કાઢવું શરૂ કર્યું, પણ તેય ન ચાલ્યું. પુસ્તકો લખવા માંડ્યાં, પણ એ ખાતે પણ નિરાશા મળી. તેની આવી સ્થિતિ પચાસ વર્ષની ઉંમર સુધી રહી. ત્યાર પછીજ તેને પુનઃ એક એવો અવસર પ્રાપ્ત થયો કે જ્યારે પોતાના શિક્ષણ-સંબંધી વિચારોને વ્યવહારમાં ઉતારી શક્યો. પૈસાની પણ હવે તેને ખૂણું સહાયતા મળી.

સને ૧૮૯૮માં ફ્રાંસની પ્રજાકીય સેનાએ સ્વીટ્ઝરલેંડ ઉપર ચઢાઈ કરી વિજય મેળવ્યો. તે સમયે લુસર્ની ઝીલુની આબુગાબુ સ્વીટ્ઝરલેંડનાં અનેક બાળકો અનાથ થઈ પડ્યાં હતાં. તેઓ તદ્દન અસહાય હતાં, તેમને ખાવાનું કે પહેરવા-ઓઢવાનું કંઈપણ હેકાણું ન હતું. તે વખતે ફ્રેન્ચ સરકારને પણ રાષ્ટ્રીય શિક્ષણનું મહત્ત્વ સમજાઈ ચૂક્યું હતું. તેથી તે સમયના ફ્રેન્ચ અમલદારો(જેઓ તે સમયે સ્વીટ્ઝરલેંડનું રાજ્ય ચલાવતા હતા)એ સ્ટેજના અનાથાશ્રમમાં આ બાળકોનું પાલન-પોષણ કરવાનો અને શિક્ષણનો પણ સંવજો કરભાર પેસ્ટોલોઝના હાથમાં સુપ્રત કર્યો. ખર્ચ તો સરકાર પોતેજ આપતી હતી. તે ઉત્સાહી શિક્ષક અહીં પાંચ છ મહીનાથી વધારે ન રહી શક્યો. તેને બીજા

x અહીં ફ્રાંસમાં માત્ર આટલુંજ લખીને અટક્યું પડે છે અને આવા દિવ્ય માનવના આ કડવા અનુભવની સ્વાભાવિકતા ઈલાદિવિષે જે કાંઈ લખવું જરૂરી લાગે છે, તે અનાવકાશને લીધે અને મંદ પ્રકૃતિને લીધે આ સેવક અત્યારે લખી શકતો નથી.

કોઈની મદદ ન હતી. તેના દેશબંધુઓ પણ તે “પ્રોટેસ્ટન્ટ” પંથનો હોવાનો સંદેહ રાખ્યા કરતા હતા; પરંતુ પેસ્ટોલોજીએ પોતાનું કાર્ય અજબ ખુશીથી ચલાવ્યું. આ વખતે તેનો ઉદ્યોગ સર્વાંશે સફળ થયો, અને તે એટલે સુધી કે અધિકારીઓએ પણ સ્પષ્ટ રીતે જાહેર કર્યું કે, બાળકોની સાધારણ કરતાં પણ વધારે ઉત્તિ થઈ છે. તેના જીવનમાં અમુક અંશે આ સૌથી ભારે વિજય હતો. આ કાર્ય-માં તેણે પોતાના પ્રાણની પણ પરવા કરી ન હતી, પણ અંતે તેને તેમાંથી પણ દૂર થવું પડ્યું. ફ્રાન્સના અધિકારીઓને ધાયકોને રાખવામાટે આ અનાથાલયની જરૂર પડી, એટલે પેસ્ટોલોજી અને પેલાં બાળકોને ત્યાંથી વિદાય કર્યાં; પણ આ વખતે તેને પૂર્ણ અનુભવ થઈ ચૂક્યો હતો. તેને વિશ્વાસ હતો કે પોતે બાળકોને પૂર્ણ શિક્ષિત બનાવી શકે તેમ છે. એ પણ સાચી વાત કે, તે કોઈ બાલ્ય પંડિતાઈને લાગી ચૂકેલા બાલ્ય નીતિરીતિવાળો પંડિત ન હતો. તેના આચાર-વિચાર જૂના કાળના (પ્રાતઃસ્મરણીય જિજ્ઞાસુ અને મુક્તાત્માઓના જેવા) હતા. શરીર ઉપરનાં કપડાંની ટાપરીપને લગતી બહુ ઓછી પરવા તેને રહેતી હતી. તેનું એવું બાલ્ય રૂપ જોઈને તો કોઈ પણ તેને શિક્ષક બનાવે તેમ ન હતું; પરંતુ તેના ઉત્સાહ પણ અજબ હતો. વર્ગરૂમમાં તેને એક શિક્ષકતરીકે જગા મળી અને ત્યાં તેણે ઇ. સ. ૧૭૯૯ થી ૧૮૦૪ સુધી કામ કર્યું.

તેજ અરસામાં તેણે ‘ગરૂડે પોતાનાં સંતાનને કેવી રીતે શિક્ષણ આપ્યું?’ એ નામની એક બીજી ચોપડી લખી. પુસ્તકનું આબું નામ તેણે એજ વિચારથી રાખ્યું હતું કે આ પુસ્તક-નો સંબંધ પણ પેલા સુવિખ્યાત પુસ્તક સાથે ગણાય. તેનાથી પણ તેની કંઈક ખ્યાતિ થઈ. હવે તેનું વ્યક્તિત્વ સમજવા લાગ્યું. સન ૧૮૦૨માં પેરિસની સરકારે તેને કેટલીક બાબતો ઉપર વિચાર કરવા માટે ડેપુટી બનાવીને સ્વીટ્ઝર્લેન્ડથી પેરિસ બોલાવ્યો; પણ તેને રાજ્યપ્રકરણ કરતાં શિક્ષણ તરફ વિશેષ પ્રેમ હતો. તેણે નેપોલિયનને મળીને રાષ્ટ્રીય શિક્ષણપદ્ધતિ ઉપર વિચાર કરવા ઇચ્છ્યું; પણ નેપોલિયને તેને જોનાંવેંતજ તિરસ્કારપૂર્વક કહ્યું કે હું કંઈ એ. બી. સી. ના ઝગડામાં પડવા નથી માગતો.

તેની શિક્ષણપદ્ધતિ જોવામાટે અનેક સ્થળેથી વર્ગરૂમની શાળામાં શિક્ષકો આવવા લાગ્યા. સન ૧૮૦૫માં તે ત્યાંથી ન્યૂઝેલેન્ડ તરફ ઉપર યવર્ડનમાં ચાલ્યો ગયો, અને ત્યાં તે વીસ વર્ષ સુધી રહ્યો. પ્રસિદ્ધ પ્રસિદ્ધ શિક્ષકો તેની શિક્ષણપદ્ધતિ જોવા-શીખવા ત્યાં આવતા હતા; પણ ધીમે ધીમે આ સંસ્થાના અધિકારીઓમાં પણ વિખવાદ થયો અને એ સૂત્ર પણ બંધ થઈ ગઈ. પેસ્ટોલોજી નોહક ગયો અને ત્યાં તેણે બાકીનું જીવન પોતાના જૂના ખેતીવાડીનાજ કાર્યમાં આપ્યું. વ્રગમાં સન ૧૮૨૭માં તે મૃત્યુ પામ્યો.

પેસ્ટોલોજીની આખા જીવનપર્યંત એજ ઇચ્છા રહ્યા કરી હતી કે, તે પોતાના શિક્ષણવિષયક વિચારો જગત સમક્ષ મૂકી જાય. તેની સમજમાં આરિત્વવર્ધક શિક્ષણ આપવું એજ એક મહાન શક્તિ આપવા બરાબર હતું. મનુષ્યની મહત્તા તેના ગુણોનેજ લીધે હોય છે. તે સમયમાં જે શિક્ષણપદ્ધતિ ચાલુ હતી, તેમાં તેને અનેક દોષ દેખાતા હતા. વિદ્યાર્થીઓનાં મગજ-માં બીનજરૂરી બાબતો જગરદસ્તીથી ધુસાડવામાં આવતી હતી. તેમને માત્ર શબ્દજ્ઞાનજ આપવામાં આવતું; પણ તેણે વિચાર્યું કે, જોખણપટ્ટી કરતાં વિચારશક્તિ ખીલવવાથી બાળકોને વધારે શિક્ષણ મળે છે. શિક્ષકનો એજ આદર્શ હોવો જોઈએ કે, તે પોતાના શિષ્યોનાં હૃદયોમાં સ્વાભાવિક શિક્ષણના અંકુર પેદા કરે. બાળકોના સ્વાભાવિક વિચારોને ઉત્તમ કામો તરફ વાળવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. વ્યાવહારિક જ્ઞાનથી બાળકો જેટલું શીખે છે, તેટલું માત્ર પુસ્તકો જોખી મારવાથી મળતું નથી. ખરું જોનાં પેસ્ટોલોજીનો એજ ઉદ્દેશ હતો કે, બાળકોના માનસનો પૂર્ણ અભ્યાસ કરી તેમના માનસિક જ્ઞાનનો વિકાસ કરવો. તે સમજતો હતો કે, બંધાસુની શિક્ષક અને શિષ્ય વચ્ચે સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ નથી, ભાંસુની તેમનાં મગજમાં કોઈપણ બાબત જોઈએ તેની પ્રવેશ કરી શકતી નથી; તેમજ તેમનો સ્વાભાવિક વિકાસ પણ થતો નથી. આથી અથમ વિદ્યાર્થીઓના હૃદયમાં સ્થાન મેળવ્યા પછીજ તે તેમના મગજમાં પ્રવેશ કરવા ઇચ્છતો હતો.

વિદ્યાર્થીઓમાં શિક્ષણપ્રત્યે પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો, એજ તેનો ઉદ્દેશ હતો.

(શ્રી. નર્મદેશ્વર શર્મા વિદ્યાર્થીના 'વિશ્વમિત્ર'માંના લેખપરથી સ્વતંત્રતાનુવાદ)

(અમારા હાલના પોતાને દેશભક્તો અને મહાન શિક્ષકોમાં અપાવનારા તેમજ અપાવવા મથી રહેલા સન્નનોને આ ચરિત્રમાંથી કેટલું બધું સમજવા-આચરવા જેવું છે ! ક્લાસને તો પાછું નેપોલિયનદ્વારા બાહ્ય વિજય મેળવીને પણ છેવટે લૌકિક મોજશોખનાજ ખાડામાં જઈ દૂબવું હતું, એટલે તે આવા સાચા મહાપુરુષની અવગણના ન કરે તો ખીજું કરે પણ શું ? પરંતુ શું હિંદવાસીઓને પણ એવાજ યુનવું છે ? જોજો કે, હવે દશકા દરમિયાનજ એવા લૌકિક શોખ-સ્વાર્થમાં દૂબી રહેલા માનવીઓની કેવી દુર્ગતિ થાય છે ! લિં અવગુણસાગર લિશ્કુ-અખંડાનંદ.

૩૧-ચીનનું સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ

“ચીનમાં રાજસત્તાવાદ પુનઃ જન્મે તે પહેલાં પર્વતો જમીનદોસ્ત થશે અને સમુદ્રનાં નીર સૂકાઈ જશે.”

હિંદમાં અસહકારની પ્રચંડ જ્વાળાઓ પ્રકટી અને સ્વરાજ્યગર્જનાથી દેશ ગાજી ઉઠ્યો તે પહેલાં સ્વં તિલક મહારાજે જેમ ‘સ્વરાજ્ય મારો જન્મસિદ્ધ હજી છે’ એ મહામંત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો અને એ લાવનાનાં ખીજ રોપ્યાં હતાં, તેમ ચીનમાં વિજયી વિપ્લવ પહેલાં ક્રિયાંગ-ચી-ચાઉએ ઉપરનો મહામંત્ર ઉચ્ચાર્યો હતો; અને લોકોમાં પ્રજાસત્તાવાદની લાવનાના પ્રથમ ગુરુની. એ આત્મશ્રદ્ધા અસ્થાને નહોતી. કેમકે એ પોતાની પ્રજાને બરાબર પીછાણતા હતા. ચીની પ્રજાના બળની તુલના એણે બરાબર કરી હતી. તેમની એ ગણતરી ખોટી નહોતી, એ આજથી માત્ર પાસઠી પહેલાંનાજ અરીણીઆ, ટુંકપગા અને લાંબા ચોટલાવાળા ચીનાએ પોતાના વતનમાં પેટેલા પરદેશીઓને ગાંસડાંપોટલાં બાંધવાની ફરજ પાડીને પૂરવાર કર્યું છે.

જગતમાં જ્યાં જ્યાં અને જ્યારે જ્યારે સત્તાધીશો સીતમગારો બને છે, પ્રજાને પોતાની ઓઠી નીચે પીલે છે, ભૂખે મરતી પ્રજાનાં લોહી ચૂસી વિલાસોમાં રાચે છે, પ્રજાના પ્રાણ સાથે ખેડ માંડે છે અને એ બધા અમાત્યો ભુદ્ધો અને અત્યાચારો સામે પ્રજા જ્યારે “ત્રાહિ-ત્રાહિ” પોકારી “ભૂખે મરવા કે લાલે મરવા”ની પરિસીમાએ પહોંચે છે, ત્યારે ગમે તેવી નિર્માલ્ય પ્રજા પણ “લાલે મરવા” પસંદ કરે છે અને જીવંત આવી કેસરિયાં કરે છે. પ્રજાકોપનાં એ પ્રચંડ મોજાંઓ સામે કોઈ સસ્તનત ટકી શકી નથી, કોઈ સામ્રાજ્ય ઉભું રહી શક્યું નથી.

આજથી કેવળ અડધી સદી પહેલાં ચીનમાં એવીજ પરિસ્થિતિ ઉભી થઈ હતી. ચીની શહેન-શાહતમાં સર્વત્ર અંધેર ચાલતું હતું; પ્રાંતના સુબાઓ આપખુદીથી અમલ ચલાવી રહ્યા હતા; કાયદા કે બંધારણ જેવું કશું હતું નહિ. સુબાનો શબ્દ એ કાયદો ! તેના હુકમ સામે કશી દાદ-ફરિયાદજ ન હોય. પોતાના વિલાસોમાટે તે પ્રજાને ચૂસતો; સુબાનો સાગરીત ગમે તેને રંજડી શકતો; પોતાના નિર્દોષ વિરોધીને તે પકડી શકતો અને ફાવે તે આરોપ તેની સામે મૂકી શકતો. ત્રણ ત્રણ દિવસસુધી અસહ્ય યાતનાઓ આપી ન કર્યાં ગુન્હાનો એકરાર કરાવવામાં આવતો અને એમ છતાંયે ગુન્હો કબૂલ ન રાખે તેને પણ તેના શિકારીની લાગવગના પ્રમાણમાં સજા તો થતીજ.

ચીનનો તારણહાર

સારાચે ચીનમાં આવા ભુદ્ધોત્ત્વ સામ્રાજ્ય પથરાયું હતું. પ્રજાની સહનશક્તિ ખૂટી હતી, ભૂખમરો અને અસંતોષ વધતાં જતાં હતાં. જીવન-મરણની સંક્રાંતિમાં આવેલું જનાવર પણ જીવંત આવી સામે થાય છે તો આ તો હતા મનુષ્યો; અને ચીન એટલે તો પૃથ્વીની સપાટીપરની

વસ્તીનો એથી ભાગ. કરોડો માણસના નિઃશ્વાસ અને પ્રકોપ ગમે તેવી સલ્તનત, ગમે તેવા સામ્રાજ્ય, ગમે તેવી સત્તાનો સર્વનાશ કરવા માટે બસ છે. આખું ચીન એ આગથી ધુધવાઇ રહ્યું હતું. જરૂર માત્ર તેને ટુંક મારી સર્વસંહારક હોળીની પ્રચંડ આગ પ્રગટનારની હતી; અને એ તો સૃષ્ટિનો ક્રમ છે કે, કોઈ પણ પ્રજાનું અધઃપતન થાય છે, તે આત્મમાન ભૂલે છે અને તેનું નામનિશાન પણ જાણે પૃથ્વીની સપાટીપરથી ભૂસાઇ જશે, એવી અણીની ધડી આવી પહોંચે છે ત્યારે તેનો ઉદ્ધાર કરનાર એક મહાવિભૂતિ જાગે છે. ચીનની એ મહાવિભૂતિ તે સ્વર્ગસ્થ ડૉ૦ સુન-યાટ-સેન. સાચે ચીન આજે એ મહાપુરૂષને પોતાના તારણહારતરીકે પૂજે છે. આજે ચીનમાં એક પણ એવું જાહેર મકાન, ઘર કે ઝુંપડું નહિ હોયે કે જ્યાં ડૉ૦ સુન-યાટ-સેનની છબી ન હોય. દરેક સોમવારે દરેક ઝાંપીસોમાં, શાળાઓમાં, એ તારણહારના માનમાં પ્રાર્થના થાય છે. રાષ્ટ્રગીત ગવાઇ રહ્યા પછી સૌ એ આત્માને ત્રણ ત્રણવાર શિર ઝુકાવીને વંદન કરે છે.

આજે ચીનમાં જે જાગૃતિ છે તે ડૉ૦ સુન-યાટ-સેનને આભારી છે. આજે દેહરૂપે તેઓ હયાત નથી, પરંતુ તેમના આત્માનો તો ચીનની પ્રજા વચ્ચે અમર વાસ છે. પ્રજાની નસોમાં તેમણે રેડેલું નવચેતન દિવસે દિવસે ઉલટું ખીલતું જાય છે. તેમણે પ્રગટાવેલી સ્વતંત્રતાની આગ પ્રજાનાં અંધનો બાળી રહી છે. તેમણે આપેલા આઝાદીનો મંત્ર પ્રજાના હૃદયમાં કોતરાઇ રહ્યો છે. તેમનું નામમાત્ર પ્રજાને આજે પ્રેરણા આપી રહ્યું છે. એ નામનો ચીનની પ્રજાપર જાદુ કંઈ ઓરજ છે. એ જનહિત જાદુગરની જીવનલીલા વાંચનારના દિલમાં પણ સ્વતંત્રતાની ધગશ જગાડે એવી હોઇ તેની આછી રૂપરેખા અહીં અસ્થાને નહિ ગણાય.

૨૫. ડૉ૦ સુન-યાટ-સેનની બાલ્યાવસ્થા

પુત્રનાં લક્ષણ પારણામાંથી વર્તાય એ કહેવત પ્રમાણે ચીનના એ ભાવિ ઉદ્ધારક બાળપણથીજ સુધારક હતા. બાળકોને વેચવાના, બાળકોને ટુંપી નાખવાના, રખાતો રાખવાના, પગ સાંકડા કરવાના, મૂર્તિપૂજના અને એવા અનેક જૂના કુરિવાજો સામે એ બાળમગજ કંપી ઉઠ્યું હતું અને તેની સામે માથું ઉઠાવ્યું હતું. મોટાભાઈ ડા-કો સાથે હોનોહુલુ રહેવાનો પ્રસંગ મળતાં પાશ્ચાત્ય વિચારોનો એમને પટ લાગ્યો. મોટાભાઈ ભડકી ઉઠ્યા અને તેમણે એ બાળકને ચીન ભેગો કર્યો; પરંતુ એ થોડા કાળમાં એ બાળમગજને સ્વતંત્રતાનો એપ લાગી ચૂક્યો હતો. ચીનમાં પગ મૂકતાંની સાથે ત્યાંની શુભામી દશાથી તેમનું યુવાન લોહી ઉકળી ઉઠ્યું. તેમણે પોતાના વતનમાં જોડેલો ગર્જના કરવા માંડી કે “તમારાં નાણાં ક્યાં જાય છે? પેલા સ્વર્ગના પુત્રને! એ ‘સ્વર્ગનો પુત્ર’ તમારે માટે શું કરે છે? કશુંજ નહિ. એની રાજ્યપદ્ધતિ એટલી સહેલી છે કે તેની સાથે તમારે કશી લેવાદેવા નથી. તમે તમારા રસ્તાઓ અને પૂલો સસ્તામ બાંધી શકો છો, તમારી શાળાઓ સસ્તામાં નસાવી શકો છો; છતાં તમને ચૂસવામાં આવે છે.” તેમણે ડિંડીમ બજાવીને પ્રજાને અને સત્તાધારીઓને સુણાવી દીધું કે “ટીન મીંગ વુ ચાંગ.” (દેવી હક્કના અમરપટા ન હોય.) આપખુદી સત્તાધારીઓનાં સિંહાસનો કેમ જાણે ડોલવા લાગ્યાં! તેમનાથી એ બાળકનો તાપ પણ ન જીરવાયો. તેઓએ સુન-યાટ-સેનને દેશપાર કર્યો અને હોંગકોંગ ધોડ્યા; પરંતુ ઈશ્વર એમની પડખે હતો. હોંગકોંગમાં તેમને અનેક મિત્રો મળી ગયા. તેમણે એક શુભ મંડળ સ્થાપ્યું અને કેન્ટન કબજે કરવાનું કાવત્રું રચ્યું. જોકે એ કાવત્રું નિષ્ફળ ગયું, તોપણ વિપ્લવના ગણેશ તો ત્યારથીજ મંડાયા. એ કાવત્રાની કથા એમના પોતાના શબ્દોમાંજ રજુ કરીશું:—

કેન્ટનનું કાવત્રું

“કેન્ટન કબજે કરવાનું અમારું કાવત્રું જો કે નિષ્ફળ ગયું હતું, તોપણ અમે તેને ક્ષણિક આધાતજ ગણ્યો હતો. અમારો ઉત્સાહ જરાએ હણાયો નહોતો. અમારી સામે અનેક મુશ્કેલીઓ હતી એનું અમને લાન હતું; પરંતુ તેની પાર ઉતરવા અમારો દઢ નિશ્ચય હતો. અમે શુભમંડળ સ્થાપ્યું હતું અને તેમાં પ્રજાકીય ધોરણે ચુંટણી કરી અગેવાનો અને એક નાયકની પસંદગી કરી હતી. દરેક પ્રાંતમાં અમારા શુભમંડળની શાખાઓ હતી. અમારાં મસંતતસ્થાનો અમે બાલ્યાજ

કરતા હતા. દરેક જીલ્લામાં ત્રીસથી ચાલીસ મથકો એવાં મુકરર કર્યાં હતાં કે જ્યાં ઇસારો થતાંની સાથે ઓછામાં ઓછા એક હજાર માણસોસહિત બધો વહીવટ હાથમાં લેવા અમુક સભ્યો ખડે પગે તૈયાર હતા. બધા જીલ્લાઓ વચ્ચેનો વહેવાર દૂતોમારફત ચલાવતા. અમે કાંઈ લખી મોકલતા નહિ, પરંતુ મોદેથીજ સંદેશો પાઠવતા. કોઇપણ વ્યક્તિને કનડવાનો અમારો લેશમાત્ર ધરાદો નહોતો. અમારા ચુંટી કાઢેલા અનુયાયીઓને અમે બંધારણપૂર્વક વહીવટ કરવાની તાલીમ આપી હતી. સૈનિકો અમારી સાથે જોડાવા તૈયાર હતા, પરંતુ ત્યાંજ અમારી મુશ્કેલી હતી. બળવો જગાડવો સહેલો હતો, પરંતુ એટલી મોટી ફેજને કાબુમાં રાખવી એ મુશ્કેલ હતું. કાયદા કે વ્યવસ્થાનું તેમને લાન નહોતું. તેઓ ઉસ્કેરાય તો પ્રજના જનમાત્ર જોખમમાં આવી પડે. રખેને તેઓ લૂંટફાટ ચલાવે એવો ભય રહ્યા કરતો. આખરે ખૂબ મસલન પછી અમે ત્રીસ આગેવાનોએ સો સો ચુનંદા અંગરક્ષકો તૈયાર કર્યા. ત્રણ હજાર એ અને બીજા પ્રાંતના ત્રણ હજાર મળી છ હજાર સૈનિકો વ્યવસ્થા જળવવા તૈયાર કર્યા. બળવામાટે ઑક્ટોબરનો એક દિવસ મુકરર કર્યો. હોંગકોંગનો અમારો એજન્ટ સધળી તૈયારીની ખબર આપે; તેમજ ત્રણ હજાર સૈનિકો, દારૂગોળો અને સાતસો મજૂરો મોકલે કે તરતજ અમારે બધાં મથકોએ દૂતો મોકલી, અમારી જુદી જુદી ટુકડીઓ પાડી દ્વર્ધ, એકસાથે બધે બળવો જગાડવાની ગોઠવણ હતી. હોંગકોંગથી તૈયારીનો સંદેશો આવ્યો, દૂતો રવાના થયા. થોડી વાર પછી ત્રણ હજાર સૈનિકોને બદલે સંદેશો આવ્યો કે ‘ગડબડ થઈ છે, સૈનિકો નહિ આવી શકે.’ હવે શું થાય? દૂતોને પાછા બોલાવવાનું અશકય હતું. મેં મજૂરો ન મોકલવા તાર કર્યો, પરંતુ કંઈક સમજફેર થઇ અને મજૂરો આવી પહોંચ્યા. હવે તેમનો ટ્રાણ ધણી! તેઓ રખડતા થઇ પડ્યા, અમારો બેદ ફૂટી ગયો.”

કેદ

“પછી તો સરકારના કોપની વાત શી? અમે આગેવાનો તો ચેતી ગયા હતા, એટલે સખ-કાઈએ તેમ નહોતું; પરંતુ સરકારે કેટલાયે નિર્દોષ મજૂરોને ફાંસીને માંચડે ચઢાવી દીધા. સોળ માણસોને, તેઓ આગેવાન છે એમ ધારીને, સરકારે ગરદન માર્યા. અમે ખરા આગેવાન તો આખાદ છટકી ગયા. હું મારી સ્ટ્રીમલોન્ચમાં હોંગકોંગ ગયો. સરકારી જનસુસો મારી પાછળ છૂટયા હતા. હું ઘણી વખત તેમની પાસેથી પસાર થતો, પરંતુ કોઇ મને ઓળખી શકતું નહિ. ત્યાં અઠવા-ડીઊં રોકાઇ મારું કુટુંબ, પત્ની, બાળકો અને માતા મારી પાછળ આવી શકે એવી ગોઠવણ કરી હું મારી પાછળ ભમતા મૂર્ખાઓની તજ્જર સામે સ્ટ્રીમરપર ચઢી ગયો. એક વર્ષ સુધી ભટકતો ભટકતો હું લંડન પહોંચ્યો. જનસુસો મારી પાછળ ભમતાજ હતા. આખરે લંડન-માં ચીની એલચી ખાતાની હદમાં હું ફસાયો. મને મારા અંગ્રેજ મિત્રોએ ચેતવ્યો. હતો, પરંતુ હું એક વખત ફરવા નીકળ્યો હતો ત્યાં બે માણસોએ મને બોલાવ્યો. ચીની એલચી ખાતાની હદ હું ભૂલી ગયો હતો. પેલાઓએ મને બળવાવિષે ચર્ચા કરવા પોતાને ત્યાં આમંત્રણ કર્યું. મેં આ-નાકાની તો કરી, પરંતુ તેઓએ મને જગરદસ્તીથી પકડી એક મકાનમાં કેદ કર્યો. મારી આસ-પાસ મજબૂત ચોકી-પહેરો ગોઠવાયો. મેં છટકવાના ધણા પ્રયત્નો કર્યા, પરંતુ લાગ ન ફાળ્યો. આખરે ચીની એલચી ખાતાના એક અંગ્રેજ નોકરને ફોડીને મેં મારા અંગ્રેજ મિત્રોને મારી હાલતના સમાચાર પહોંચાડ્યા અને તેઓની મદદથી હું છૂટ્યો.”

બળવાનો પ્રચાર

લંડનમાંથી છુટી તેમણે જાપાનનો માર્ગ લીધો. જાપાનમાં ચીની વિદ્યાર્થીઓએ તેમનું ઉત્સાહપૂર્વક સ્વાગત કર્યું. ત્યાં પણ તેમણે પોતાની પ્રવૃત્તિ ચાલુ રાખી અને થોડાજ દિવસોમાં “ટુંગ-મીંગ-હુઇ” નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. એ મંડળનો હેતુ ચીનને જાગૃત કરવાનો, પ્રજાને પરા-ધીનતાનું લાન કરાવવાનો અને આઝાદીના યુદ્ધમાટે કટિબદ્ધ કરવાનો હતો. એ હેતુથી “પીપલ” (પ્રજા) નામનું અઠવાડિક પત્ર શરૂ કરવામાં આવ્યું અને તેમાં મંચુરિયાની સરકારના સડા, જુદા-અને નિર્મોલ્યતાના બનાવો છતાં કરના માંડ્યા. તે ઉપરાંત ભૂતકાળમાં પણ રાજસત્તાએ કરેલા અમાનુષી અત્યાચારો અને અન્યાયો પણ પ્રગટ કરવા માંડ્યા. “પ્રજાએ પોતાના પૂર્વજોપર યુજ-

રેલા ગળખોતું વેર કાં ન લેવું ?” એવી ખુદ્દી ઉશ્કેરણી ચાલુ કરવામાં આવી. જોતજોતામાં આખાએ ચીનમાં અને ખીજે જ્યાં જ્યાં ચીનાઓ વસતા હતા ત્યાં ‘પીપલ’નો પોકાર પહોંચી ગયો. મંચુરિયાની સરકારનાં ગાત્ર દીર્ઘાં પડવા માંડ્યાં. તેણે પણ પોતાની ખરી પડતી ધમારતો અને ડાલતાં સિંહાસનો જત્યાવવાના પ્રયત્નો આદર્યા. જાપાનની સરકારને તેણે વિનવી, ચીની રાજસત્તા સાથે મૈત્રી ધરૂછતા જાપાને “પીપલ” બંધ કરાવ્યું. ચીની રાજસત્તાના એ મિથ્યા પ્રયાસો હતા. ખુદ્દી ચળવળ દબાવી દેવામાં આવતાં સુન-યાટ-સેને ગુમ મંડળો સ્થાપવાં શરૂ કર્યાં. તેમણે “કુંગ-ચીંગ” (એકસંધે આગળ ધસો) નામનું મંડળ સ્થાપ્યું. એ મંડળનો હેતુ સૈનિકો અને વિદ્યાર્થીઓને સરકારની સામે જળવો ઉઠાવવા માટે ઉશ્કેરવા સારૂ પ્રાંતેપ્રાંતમાં પ્રચારકો મોકલવાનો અને જળવામાટે ફંડ એકઠું કરવાનો હતો. જેમને સૈનિક અમલદારો અને વિદ્યાર્થીઓમાં ઓળખાણ કે મૈત્રી હોય, તેવા ઉત્સાહી પ્રચારકોને શોધી શોધીને મોકલવામાં આવ્યા. તેમણે પોતાનું કામ પૂર વેગે ચલાવવા માંડ્યું. અજાણત એમાં જીદંગીનું જોખમ હતું, પરંતુ આઝાદીનાં મૂલ તો એવાં મોંઘાંજ હોય ! સઘળી વાતો ગુમ રાખવામાં આવતી. મસલતનાં સ્થળો કોઇને વહેમ ન પડે એવાં મુકરર કરવામાં આવતાં; ખાનગી સભાઓ ભરવામાં આવતી. જેઓ જળવામાં સામેલ થવા આનાકાની કરતા, તેમને ઑમ્બથી ઉડાવી દેવાની ધમકીઓનો પણ પ્રયોગ કરવામાં આવતો.

ઑમ્બ ફૂંચો.

આમ એક બાજુ પ્રચારકાર્ય ચાલી રહ્યું હતું ત્યારે બીજી બાજુ હેંકાઉમાં ઑમ્બ ખતાવવાનું કામ પણ એટલાજ વેગથી ચાલુ હતું. સુન-વુ અને લિયુ-કીંગ નામના બે યુવાનો એ કાર્યમાં કુશળ હતા. ક્યાં ક્યાં કેટકેટલો ખખનો હતો, તેની પણ ખાતમી મેળવી રાખવામાં આવી હતી. છેવટે ૧૯૧૧ નો ડિસેમ્બર મહીનો વિપ્લવના મહાયજના મુહૂર્તમાટે મુકરર કરવામાં આવ્યો. વાઇસરૉયપર ઑમ્બ ફેંકવો અને એ ધડાકાની સાથે આખા ચીનમાં જળવાનો પ્રચંડ ધડાકો કરવો, એવી વ્યૂહરચના રચવામાં આવી. લિયુ-કીંગની જળવાખોર પત્નીએ ફેરીવાળીનો વેષ લઈ વાઇસરૉયપર ઑમ્બ ફેંકવાનું બીડું ઝડપ્યું.

આ પ્રસંગે પણ એક કમનસીબ ખતાવ ખતવા પામ્યો અને અકાળે આગ સળગી ઉઠી. ૧૯૧૧ ના ઑક્ટોબરની તા. ૯ મીએ સાંજે ચાર વાગે ઑમ્બ ખતાવતાં સુન-વુના હાથે કંઈક ગફલત થવાથી એક જખખર ધડાકો થયો. બાજુમાંજ હેંકાઉનું રશિયન મથક હતું. રશિયન પોલીસ દોડી આવી. ઑમ્બનું કારખાનું, ઑમ્બ ખતાવવાની સઘળી વસ્તુઓ, જળવા પછીના ઢંઢેરાની છાપેલી નકલો, ખાનગી પત્રો, જળવાખોરોનાં નામોની યાદી અને જળવાખોર સૈનિકોના નિશાનની પટ્ટીઓ વગેરે સઘળું પકડાઇ ગયું. સુન-વુનો ચહેરો ઑમ્બે છેદી નાખ્યો, એમ છતાં પણ તેને તો પોલીસની પધરામણી થતાં પહેલાં છુપી રીતે સારવારમાટે મોકલી દેવામાં આવ્યો. લિયુ-કીંગ પણ નાસી છૂટ્યો. તેના ભાઈ અને પત્નીને સરકારે કેદ કર્યા, બીજા સંખ્યાબંધ માણસોને પણ બેડીઓનાં બંધન પડ્યાં. ખીજેજ દિવસે સવારે ચાર જણાઓને ફાંસીને માંચડે લટકાવવામાં આવ્યા. લિયુ-કીંગના ભાઈને હજુ ફાંસી દેવામાં નહોતી આવી, કેમકે તેનાપર અત્યાચારો ગુજરી તેનો ભાઈ ક્યાં છે, તે તેની પાસેથી કઢાવવાની સત્તાધીશોની ધારણા હતી. તેમની એ ધારણા પાર ન પડી અને લિયુ-કીંગ તેમના હાથમાં નજ આવ્યો.

જળવો

તા. ૯ મીની રાત્રે ઑમ્બના કારખાના પાસે રશિયન પહેરેગીરોસિવાય કોઇ નહોતું. સર્વત્ર સ્મશાન જેવું શૂન્યકાર હતું. હેંકાઉના એક ખૂણામાં લિયુ-કીંગ વિચાર કરતો બેઠો હતો. જળવાની આખી યોજના તેના હાથમાં હતી. તેણે વિચાર કર્યો કે, જળવાની વાત ફૂટી ગઈ છે, એટલે હવે તો હમણાંજ ધા કરી લેવો; નહિ તો સરકાર આખી બાજુ ચુંથી નાખશે. તેણે જળવામાં ભાગ લેવા ધરૂછતા લશ્કરને ખખર પહોંચાડી કે, જળવાખોરોની યાદી અને યોજના સરકારને હાથ ગઈ છે, એટલે તે તેમને ગરદન માર્યાવિના નહિજ રહે, તો પછી શામાટે બહાદૂરીથી લડતાં

ન મરવું? લશ્કરને એ વાત ગળે ઉતરી. એજ રાત્રે દશ વાગે કાર્યનો આરંભ કરવાની ગોઠવણ કરવામાં આવી; પરંતુ બળવાખોરો ઉત્સાહમાં અધીરા બન્યા હતા. તેમણે તો સાત વાગ્યામાં મોરચા માંડ્યા; તોપોના ધડાકા થવા લાગ્યા; ગોળીઓ સનસનાટ છૂટવા લાગી. આ એકાએક આક્રમણથી સરકારી સેનાપતિ ચાંગ-પીઆઓ પોતાનાં મુઠ્ઠીભર માણસો સાથે પલાયન કરી ગયો. વાઇસરૉય પણ જીવ લઇને નાઠો. ધારવા કરતાં વહેલી શરૂઆત થઈ હતી, પરંતુ હવે તેવિધે વિચાર કરવાનો વખત નહોતો. લિયુએ રાતોરાત પોતાના ગોડીઆઓની સલા ભરી. સેનાપતિ કેને નીમવો તેની ચર્ચા ચાલી. લિયુની નજરે કર્નલ લી-યુયાન-હંગ ચઢ્યો. તેણે તેને સેનાપતિ બનવાની સૂચના કરી. તે સેનાપતિનું માન સ્વીકારવા તૈયાર નહોતો; કેમકે એ માનનું મૂળ માથું છે, એ તે સમજતો હતો. તેણે ક્રોધ વધારે બાહોશ અને અતુલવી માણસની નમણુંક કરવા વિનંતિ કરી. આ ભાંજગડ કે વાટાઘાટ કરવાનો વખત નહોતો. છ નાગી તલવારો તેની ગરદન પર ઝૂકી રહી. એકજ મિનિટ અને તે વધુ આનાકાની કરે તો તેનું માથું ધૂળમાં રંગદોળાતું થાય! તેણે વખત વર્તી લીધો અને કિસ્મનનું પાસું તેની તરફેણમાં બદલાયું—ચીનને સાંકળોનાં બંધનોમાંથી મુક્તિ અપાવનારા વિજયી વિપ્લવના સેનાપતિની કીર્તિને એ વર્ષો.

પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના

આમ મુકરર કરેલા મુહૂર્ત પહેલાં પણ કાળના કોઈ શુભ યોધડીએ વિપ્લવના મહાયજ્ઞના મંડપ રોપાઇ ગયા. પછી તો સીનેમાની શીલ્મની માફક એક પછી એક બનાવોની પરંપરા ચાલી. તા. ૧૩ મીએ ચીનના સામ્રાજ્યનો દાર્શનિક મોટામાં મોટો હાનયાંગનો ભંડાર બળવાખોરો-એ કબજે કર્યો અને સ્વાતંત્ર્યચક્ત્રની જોધતી સામગ્રીઓ સહેજે પ્રાપ્ત થઇ. તે પછીના થોડાજ દિવસોમાં વુચાંગ, હાનયાંગ અને હેંકાઉ તેમના હાથમાં આવ્યાં; સરકારી એકા તેમણે કબજે કરી અને તેના ભયો ભંડાર પણ મળી ગયા. આમ એક પછી એક વિજય મેળવતા બળવાખોર લશ્કરે આગળ ધપ્યેજ રાખ્યું. ઠેકઠેકાણે પ્રજાસત્તાક અને રાજ્યપક્ષ વચ્ચે દોઢ મહિનાસુધી નાની-મોટી ઝપાઝપીઓ ચાલી અને હારજિતની વારાફેરી પછી દક્ષિણચીનમાં તો પ્રજાસત્તાકની સ્થાપનાનો પરદેશી રાજ્યોએ પણ સ્વીકાર કર્યો. ૧૯૧૧ના ડીસેમ્બરની ૩૧મી તારીખે પ્રજાસત્તાક જાહેર કરવામાં આવ્યું અને ડો. સુન-યાટ-સેન તેના પ્રમુખ ચુંટાયા. તેમણે પોતાના “ટુંગ-મીંગ-હુઈ” નામના મંડળને “કુ-મીંગ-ટંગ” (કુ=રાષ્ટ્ર; મીંગ=પ્રજા; ટંગ=મંડળ) એટલે રાષ્ટ્રીય પ્રજામંડળમાં ફેરવી નાખ્યું.

રાજગાદીનો ત્યાગ

૧૯૧૨ના ફેબ્રુઆરીની ૧૩ મી તારીખે ચીનની રાજમાતાએ રાજ્યગાદીનો ત્યાગ કર્યો અને તે માટેનો આજ્ઞાપત્ર બહાર પાડ્યો. તેમાં રાજસત્તાએ કબ્જા કર્યું હતું કે “વુચાંગના બળવા પછી પ્રજાએ અમને ગાદીત્યાગ કરવાની ફરજ પાડી છે, તેથી અમે સઘળી સત્તા પ્રધાનોને સોંપી દઇએ છીએ. રાજકુટુંબ હવેથી રાજકાજમાં માથું નહિ મારે. વડા પ્રધાનનું સ્થાન પ્રજાસત્તાકના પ્રમુખ લેશે અને તેમની ચુંટણી પ્રજાજ કરી શકશે. સઘળી રાજ્યદારી સત્તા પ્રમુખના હાથમાં રહેશે. રાજ્યપરિવર્તન દરમિયાન અંધાધુંધી ન વર્તે તે માટે પ્રજાસત્તાક અને જીની સરકારની બનેલી કામચલાઉ સરકાર સ્થાપવી. નવી સરકારમાં શહેનશાહને કશી સત્તા નહિ રહે, પરંતુ તે પોતાના અસલ રાજમહેલમાં રહી શકશે. પ્રમુખને પણ પેકીંગમાં રહેવાનો મહેલ મળશે. આ આજ્ઞાપત્ર છપાવી પ્રજામાં અને લશ્કરમાં વહેંચવું.” આ અને આવી બીજી રાજ્યવ્યવસ્થાને લગતી કેટલીક કલમો પણ તેમાં હતી.

અંગ્રેજોનો પગપેસારો

આ પ્રમાણે ચીનાઓએ પોતાના ધરના સીતમંગારોથી તો છુટકારો મેળવ્યો, પરંતુ તેમને હજી વિદેશી કરારોની લોખંડી સાંકળોથી જકડી રાખનાર બીજી વધારે બળવાન સત્તાના સાંજુસા-માંથી છૂટવાનું બાકી હતું. પોતાની આંતરિક મુક્તિ કરતાંયે એ કામ વધારે મુશ્કેલ હતું; કેમકે પરદેશી સત્તા એકલી નહોતી, તેમજ તેનાં સાધનો ચીનાઓ કરતાં વિશેષ અને ચઢીઆતાં હતાં.

પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓને અને તેમાંથી ખાસ કરીને અંગ્રેજોને જ્યાં આંગણી મળે, ત્યાં પોંચો કરડી ખાવાની બદ્દાનત થયાવિના રહેતીજ નથી. જ્યાં જ્યાં તેમની નજર પડી છે, ત્યાં ત્યાંની પ્રજાની પાયમાલી નિર્માયેલીજ છે, એ વાત ઇતિહાસસિદ્ધ છે. વેપારને નામે પગપેસારો કરી કાવાદવા, દગાદટકા અને પ્રપંચોત્તી જાળમાં પરદેશી પ્રજાઓને સપડાવી પોતાના વાવટા તેણે ફરકત-કર્ચો છે. આત્મરક્ષણને નામે લશ્કરો જમાવી પરમુલ્કો પચાની પાડવામાં તેનો ઉપયોગ કર્યો છે. પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા ગમે તેવાં કાળાં કૃત્યો કરતાં તેમણે સંકેત્ય નથી રાખ્યો. નીતિને તો તેમણે નેવે મૂકી છે. ન્યાયનાં તો તે કેવળ નાટક લજવે છે. ચીનમાં પણ અંગ્રેજોએ એવી રીતેજ પોતાનો પગપેસારો કર્યો હતો.

આજથી ચારસો વર્ષ પહેલાં સોળમી સદીમાં અંગ્રેજ વેપારી વહાણો ચીનના બંદરે લાંગ-ચાં. ચીનાઓની દયા અને કૃપા ઉપર રહીને તેમણે પોતાના વેપાર ખેડવા માંડ્યા. જે સદીઓ એમ વીતી ગઈ. વેપારને નામે ઘેટા અને વરના ન્યાયે પરદેશો હજમ કરવામાં નામચીન બનેલી બ્રિટિશ ઇન્ડિયા કંપનીએ અઢારમી સદીમાં કેન્ટન બંદરમાં પોતાના પાયા રાખ્યા, ત્યારથી તેણે પોતાના દાવ ખેડવા માંડ્યા. વેપારની વધુ સગવડો માગવા શહેનશાહ પાસે એકચીઓ મોકલવા માંડ્યા. ત્રણ ત્રણ પ્રયત્નો પછી પણ દાદ ન મળતાં ૧૮૩૯માં ઇંગ્લેન્ડે દાદાગીરી ચલાવી અને ચીનનાં કેટલાંક બંદરો કબજે કરી કેન્ટન પર ઘેરો ઘાલ્યો. ત્રણ વર્ષના સતત યુદ્ધ પછી ચીનાઓ હારી ગયા અને ૧૮૪૨ માં ચીનાઓને નાનકોંગની નામોશીલરી શરતો સ્વીકારી, વિ-જેતાઓને ૨ કરોડ ૧૦ લાખ પૌંડનો ચાંલો કરવો પડ્યો.

કોલકરારોની જાજરો

નાનકોંગની શરતોથી કેન્ટન, એમોય, કુચાક, નીંગપો અને સેંધાઈ, એમ પાંચ બંદરો પરદેશીઓમાટે ખુલ્લા થયાં. ત્યાં તેઓ કશી પણ અટકાયતવિના પોતાનો વેપાર ખેડી શકે, સંપૂર્ણ સ્વતંત્રતાથી વસવાટ કરી શકે અને પોતાના વ્યવહારપર પોતેજ દેખરેખ રાખી શકે. જકાતના દર પણ તેઓજ નક્કી કરે અને તેમાં ચીનની સરકાર કશો વધારો ન કરી શકે. તે ઉપરાંત અંગ્રેજોસિવાયના જે જે પરદેશીઓને ચીનની સરકાર જે જે છટછટો આપે, તે બધી અંગ્રેજોને પણ મળે. આમ આખી બાજુ ઉલટાઇ ગઈ. હવે અંગ્રેજોએ દરેક બાબતમાં આપબુદ્દી ચલાવવા માંડી. જે વર્ષ પછી એટલે કે ૧૮૪૪ માં અમેરિકન પ્રતિનિધિ કાબેલ કશીજે ચીનપર નવી જાળ પાથરી અને અસાધારણ મુલકી હક્કના કોલકરારની જાજરો ચીનના ગળામાં પહેરાવી દીધી. એ કોલકરાર પ્રમાણે તો કોઇ પરદેશી ચીનમાં ગમે તે ગુન્હો કરે, તો તેની તપાસ ચીની અદાલતમાં નહિ પણ પરદેશી અદાલતમાંજ ચાલે; એટલુંજ નહિ પણ કોઇ ચીનો એ હદમાં ગુન્હો કરે, તો તેની તપાસમાટેના પંચનો પ્રમુખ પણ પરદેશીજ બને. દિવસો જતા ગયા, તેમ તેમ પરદેશીઓએ કોલકરારની કલમોનો મનમાન્યો અર્થ કરી પોતાના ખીલા મજબૂત ઠોકવા માંડ્યા. પછી તો ચીનની હદમાં પણ ગુન્હો કરીને કોઇ ચીનો પરદેશી હદમાં પલાયન કરી જાય, તો પરદેશી સત્તાની મંજૂરીવિના ચીની અમલદાર તે ગુન્હેગારને પકડી પણ ન શકે. પરદેશી હદની મ્યુનીસીપલ ઉપજનો નેણુ ટકા હિસ્સો ચીનાઓ ભરે અને છતાં તેમનો મ્યુનિસિપલ વહીવટમાં કશોયે અવાજ ન મળે. ટુંકામાં પરદેશીઓજ ચીનના ખરા માત્રીક બની બેઠાં. ૧૯૦૦ ના બોક્સર બળવા પછી “કાયદા અને વ્યવસ્થા” જાળવવાના બહાના નીચે પરદેશીઓએ પોતાનાં લશ્કરો અને નૌકાઓ ચીનમાં ખડકવા માંડ્યાં—ચીનની ભૂમિપર પોતાનીજ પોસ્ટ ઓફીસો અને વાયરલેસ ગોઠવવા માંડ્યા અને છેલ્લા યુરોપીય યુદ્ધના ઇંગ્લેન્ડના સંચાલક જ્યોર્જ લોઇડે તો સિંગાપુરમાં નૌકાથાણું નાખી ચીનના ગળાપર કાયમનો ફાંસો નાખવાનો દાવ અજમાવ્યો; પરંતુ આખો લાડવો ગળવા જતાં ખાધેલું પણ ઓછી કાઢવાનો સમય આવ્યો.

સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધ

૧૯૧૧ ના વિજયી વિપ્લવ પછી અને પ્રજાસત્તાકની સ્થાપના પછી ચીનને પોતાની પરા-ધીન દશાનું પૂરેપૂરું લાન થઇ ગયું. તેને પોતાની ઉપર જડવામાં આવેલાં પોલાદી ચોકઠાં સામે

સખ્ત અણુગમે ઉપજ્યો. યુરોપીય મહાયુદ્ધ પછીની સુલેહ પરિપદ્ધતિમાં ચીને પોતાની ઉપર જળમર-
જસ્તીથી લદાયેલા એ બધા હડહડતા અન્યાયો સામે ફરિયાદ ઉઠાવી; પરંતુ જગતની સુલેહ
અને શાંતિને નામે મહાયુદ્ધની લૂંટની વહેંચણી કરવા માટે મળેલા મદારીઓ પાસેથી ઇન્સાફની
આશા ફેકટ હતી. આત્મનિર્ણયના અભિલાષી અને આઝાદીના ઉત્સાહી ચીનને હવે પરદેશીઓ-
ની દયા કે મહેરબાની નહોતાં જોઈતાં. તેને પરદેશીઓના સંહારક સરંજામોની પણ પરવા નહોતી.
તે હવે માત્ર અરજીઓ અને આજીજીઓ, વિનંતિઓ અને કાકલુદીઓ કરવા તૈયાર નહોતું.
ઈન્સાફની પણ તે ભીખ માગતું નહોતું. હઠથી તેને ઇન્સાફ જોઈતો હતો અને તેમ ન મળે તો
પોતાનાં બાવડાંના બળે તે લેવાનો તેનો નિર્ધાર હતો. પરદેશીઓની મુત્સદ્દીગીરીની જાળમાં પણ
તે હવે ફસાય તેમ નહોતું. તેણે પોતાના હઠની લડતનાં આદેશન આદર્યાં. જગતની પ્રજા સમક્ષ
તેણે પોતાનો કેસ રજુ કરી દીધો. વિદ્યાર્થીઓએ પરદેશીઓના બહિષ્કારની અને તેમની સામેના
ખુદશા તિરસ્કારની ચળવળ ઉપાડી લીધી. પરદેશી શાળા-કોલેજોનાં બારણાંને તાળાં લાગ્યાં. પરદેશી
કારખાનાં અને ગોદીઓના ચીના મજૂરોએ પરદેશીઓમાટે પસીનો ઉતારવાની સાફ સાફ ના
પાડી. અંગ્રેજોએ તેમના સ્વભાવ પ્રમાણે કાયદા અને વ્યવસ્થાને નામે ગોળીઓ ચલાવી. ચીનાઓ
અને તેમની વચ્ચે ખુદી ઝપાઝપીઓ ચાલી. ઘણા ચીનાઓએ માથાં ગુમાવ્યાં. અંગ્રેજો અને
તેની સાથે બીજી પાશ્ચાત્ય પ્રજાઓએ પોતાની પ્રજાના અને વેપારના રક્ષણને નામે ચીનનાં
બારાંઓમાં પોતાની નૌકાઓ ગોઠવી દીધી; ચીનની ભૂમિપર પોતાનાં લશ્કરો છોડી મૂક્યાં અને
ચીનના એ સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધને દાબી દેવા તેમનાથી બની શકે તેટલા ઉપાયો યોજ્યા. ચીનપ્રત્યે
અન્ય પ્રજાની સહાનુભૂતિ ન રહે તે માટે ચીનાઓના અત્યાચારોની કપોલકલ્પિત કથાઓના
તાર દેશેદેશમાં મોકલાવી, ચીનને દુનિયાની દષ્ટિમાં કાળું ચીતરવા માંડ્યું. પ્રપંચોથી પરદેશો
પડાવનાર, પોતાના વેપાર-ઉદ્યોગની ખાતર પરદેશીઓને ભૂખે મરતા કરનાર, નિઃશસ્ત્રપર ગોળીઓ
ચલાવનાર કયા ઉજળા મોઢે એ ચીનાઓને કાળા ચીતરતો હશે ?

ઈંગ્લેંડના મિથ્યા પ્રલાપો

પરંતુ એ બધાં કાદવ ઉડાડવાનાં કૃત્યોપ્રત્યે ચીનાઓ બેપરવા હતા; અને ઘડીભર માની લ્યો કે,
યુદ્ધના આવેશમાં થોડાઘણા અત્યાચારો થયા હોય તોપણ શું ? પોતાની ભૂમિપર પરદેશીઓ
ફાવે તેવા અત્યાચારો ગુનરે એ કથી પ્રજા-જે તે નિર્મોહ્ય ન બની ગઈ હોય તો-નભાવી લે ?
લંડનમાં ચીનાઓ છૂટથી વેપાર કરી શકે; તે સ્વતંત્રપણે રહી શકે; તે કાંઈ પણ ગુન્હો કરે તો
તેની અંગ્રેજી નહિ પણ ચીની અદાલતજ તપાસ લઈ શકે; કોઈ અંગ્રેજ ગુન્હો કરીને ચીની
હદમાં આશરો લે, તો પછી લંડનનો પોલીસ કમીશ્નર ચીના અધિકારીની રજાવિના ગુન્હેગારને
પકડી ન શકે; ચીની હદમાં રહેતા અંગ્રેજો મ્યુનીસીપલ વેરાનો મોટો હિસ્સો આપે અને છતાં
તેમને મતાધિકાર ન મળે; લંડનના બારામાં ચીનનાં લડાયક જહાજો રહે; ચીનના વેપાર અને
પ્રજાના રક્ષણમાટે લંડનમાં ચીની લશ્કર રહે-એ બધું કોઈપણ અંગ્રેજ એક ઘડીસર પણ
સાંખી શકશે ખરો કે ? તો પછી ચીનો શામાટે એ બધું સહી લે ? એવી પરિસ્થિતિ સામે બંડ
ઉઠાવનાર અંગ્રેજ શરવીર કહેવાય, એટલુંજ નહિ પણ પરદેશીઓ ઉપર ભુદ્ધો ગુનગરી, તેમના
પર હાલકાંડ રચનારા અંગ્રેજોની બહાદૂર સૈનિકતરીકે કદર કરવામાં આવે અને તેના કીર્તિ-
સ્તંભો અને બાવડાંઓ ખડાં કરવામાં આવે, તો પછી પોતાના આત્મરક્ષણાર્થે લડનાર ચીનો અત્યા-
ચારી શામાટે ? અન્ય દેશોના વેપાર તોડી પાડી પોતાના વેપાર જમાવવામાટે અને એક પછી
એક દેશો હોઠપ્યાં કરી જવા માટે અંગ્રેજો બીજાં રાજ્યો સાથે મેત્રી કરી તેની મદદ મેળવી શકે;
પરંતુ ચીન જે રશિયાની મદદ લે તો અંગ્રેજોથી તે સહન ન થાય ! ચીનમાં બોલ્શેવીઝમ અને
કૉમ્યુનીઝમ ફેલાશે એવી તે ખૂબો પાડે ! ચીને પોતાના સ્વાતંત્ર્ય-યુદ્ધમાં મદદ કરવા ઈંગ્લેંડને
આમંત્રણ કર્યું હતું, પણ ઈંગ્લેંડને તેમ કરવામાં પોતાનો સ્વાર્થ આડો આવતો હોય, તો પછી
ચીન બીજા ગમે તેની મદદ શામાટે ન લે ? ડૉ. મુન-ચાટ-સેને સ્પષ્ટ બતાવી આપ્યું છે કે,
ચીન જેવડા વિશાળ દેશમાં બોલ્શેવીઝમ કે કૉમ્યુનીઝમ શક્ય નથી. દેશ એટલો કંગાલ છે કે,

ત્યાં એવી કશીયે દોલત નથી કે જે વહેંચી લેવાનો ઝગડો થાય. આમ છતાં ધારો કે ચીનમાં બોલ્શેવીઝમ કે કૉમ્યુનીઝમ આવે, તોપણ તેની ચિંતામાં ઇંગ્લેંડ કાં દુબળું પડે? ખરી વાત તો એ છે કે, ઇંગ્લેંડને પોતાનો વેપાર, પોતાની લૂંટ, પોતાની આપખુદ સત્તા, એ બધું જવા બેઠું છે તેની ચિંતા પેઠી છે અને તે દુબળાની જેમ તરફડીઆં મારી રહ્યું છે.

પરંતુ દુનિયાની કે ચીનની આંખે હવે એ પાટા બાંધવાના પ્રયત્નો મિથ્યા છે. “ચીન ચીનાઓ માટે” એ સ્વ. સુન-યાટ-સેનનો મહામંત્ર પ્રજાની રજેરગમાં રમી રહ્યો છે. એ સિવાય બીજી કોઈ શરત તેમને મંજૂર નથી. યુજેન-એન જેવા કાબેલ કારભારી બ્રિટિશ મુત્સદ્દીગીરીનો જડખાતોડ જવાબ આપી રહ્યા છે. જનરલ ચિયાંગ-કે-શૈક પરદેશી બળોનો મુકાબલો કરી તેને બહાદુરીથી પાછા હઠાવી, અસાધારણ હકેકો છોડી દેવાની ફરજ પાડી રહ્યા છે.

વિધો

કમનસીબે વુ-પે-પુ, ચાંગ-સો-લીન, સુન-ચાંગ-ફાંગ, ચાંગ-સુંગ-ચાંગ અને ફેંગ-યુ-સિયાંગ જેવા સ્વાર્થી અને સત્તાલોલુપ ચીના સરદારો અને પ્રજાસત્તાકના પ્રયત્નોમાં પથરા નાખી રહ્યા છે અને વુ-પે-પુ જેવા તો પરદેશીઓના હાથમાં રમી રહ્યા છે, એટલે પ્રજાસત્તાક ચીન હજુ નિશ્ચિંત નથી બન્યું; પરંતુ નવું ચીન-પ્રજાસત્તાક ચીન-આઝાદ ચીન એ બધી મુશ્કેલીઓથી પાર ઉતરવા કટિબદ્ધ છે. સ્વ. ડૉ. સુન-યાટ-સેનનાં પત્ની આજે ચીનનાં મહારાણી જેવાં છે. તેઓ પોતાના પતિનું અધુરું રહેલું કાર્ય પૂરું કરવા મથી રહ્યાં છે. એ દરમિયાન પરદેશીઓના પંઝામાંથી મુક્ત થવાનું મથન ચાલુ છે, એનું ભાવિ ભાખવું મુશ્કેલ છે; તોપણ જગતમાં પ્રભુના ન્યાય જેવી વસ્તુ જે કોઈ હોઈ શકે તો વિજય જરૂર ચીનનો છે. યુદ્ધ કે શાંતિના સમયમાં ચીનનું આંતર-રચનાત્મક કાર્ય ચાલુ છે અને એની રૂપરેખા-યોજના, સ્વર્ગસ્થ ડૉ. સુન-યાટ-સેન પોતાના “ઈન્ટરનેશનલ ડેવેલપમેન્ટ ઑફ ચાઇના” (ચીનની આંતરરાષ્ટ્રીય ખીલવણી) નામના પુસ્તકમંદ દોરી ગયા છે. તેના મુખ્ય દશ વિભાગો નીચે પ્રમાણે છે:—

પ્રગતિને પંથે

૧—વહેવારનાં સાધનોની ખીલવણી

ક-૧,૦૦,૦૦૦ માઇલની રેલ્વે બાંધવી.

ખ-૧,૦૦,૦૦૦ માઇલના પાકા રસ્તા બાંધવા.

ગ-ચાલુ નહેરો સુધારવી.

ધ-નવી નહેરો બાંધવી.

ચ-નદીઓની સંભાળ રાખવી અને સુધારણા કરવી.

છ-આખા દેશમાં તાર, ટેલીફોન અને વાયર્લેસ નાખવા.

૨—વેપારી બંદરો ખીલવવાં

ક-ઉત્તર, મધ્ય અને દક્ષિણચીનમાં ન્યુયૉર્કના બંદર જેવડાં મોટાં બંદરો બાંધવાં.

ખ-ખીજાં નાનાં બંદરો બાંધવાં.

ગ-જે નદીઓમાં સ્ટીમરો જઈ શકતી હોય, તેના કાંઠે ગોદીઓ બાંધવી.

૩—રેલ્વેમથકો અને દરિયાઈ બંદરો નજીક શહેરો બાંધવાં.

૪—પાણીમાંથી વિજળીક બળ ઉત્પન્ન કરવું.

૫—ક્ષોબંડ, પોલાદ અને સીમેન્ટના મોટા પાયાપર કારખાનાં બોત્તવાં.

૬—ખાણો ખીલવવી.

૭—ખેતીવાડી ખીલવવી.

૮—ખેતરોને પાણી પૂરું પાડવા માટેની નહેરો બાંધવી.

૯—મધ્ય અને ઉત્તરચીનમાં ફરી જંગલો ઉગાડવાં.

૧૦—મંચુરિયા, મોંગોલિયા, સીકિયાંગ, કોકોનોર અને થીબેટમાં વસવાટ જમાવવો.

આ બધી યોજનાઓનો કેવી રીતે અમલ કરવો, તેને માટે નાણાં અને સાધનો કેવી રીતે

મેળવવાં વગેરે સંપૂર્ણ વિગતો તેમણે એ પુસ્તકમાં આપી છે. અનુભવીઓએ તેમની યોજનાનાં વખાણ કર્યાં છે. એ યોજનાઓનો અમલ થતાં ચીન આજના કરતાં કાંઈક જૂદું જ હશે.

અને ચીન માત્ર પોતાનાં બહારનાં બંધનો તોડીને સંતોષ માની બેઠું નથી. તેણે પોતાના દ્વેષો અને ઉણપો પણ નિહાળી લીધી છે અને પોતાની આત્મશુદ્ધિનો યત્ન પણ આરંભ્યો છે. લાંબા ઓટલાઓપર તેણે એક જ સપાટે કાતર ચૂકી દીધી છે, દેશના મોટા ભાગે અરીણ છોડ્યું છે અને બાકી રહ્યા છે તે પણ છોડતા જાય છે. પહેરવેશમાં પણ ફેરફાર કર્યો છે. સંખ્યાબંધ યુવાનો પરદેશમાં હુન્નરકળા અને ઉદ્યોગધંધાનું શિક્ષણ લઈ રહ્યા છે. અનેક યુવાનો પરદેશમાં લશ્કરી અને નૌકાની તાલીમ લઈ રહ્યા છે. આખું એ ચીન પ્રગતિને પંથે વળ્યું છે. પ્રભુ ચીનના એ મનોરથો આર પાડો અને પોતાની આઝાદી ધમ્મતી પ્રજા ચીનના આ મહાયત્નમાંથી પાઠ શીખે !

(“મુંબઈ સમાચાર”ના સં. ૧૯૮૩ ના દીપોત્સ્વી અંકમાં લેખક:-રા. વિનોદ’)

૩૨-ધાર્મિક ઘેલછા

થોડાક વખતપર બનારસ કોલેજમાં અંગ્રેજ શિક્ષણ મેળવેલા નવયુવાન રાજ પોતાની સ્ત્રી તથા મા સાથે મુસાફરી કરતા તીર્થમાં ફરતાં અયોધ્યામાં આવ્યા. મા જુના વિચારની હતી. સરથૂમાં સ્નાન કર્યા પછી માએ પુત્રને કહ્યું કે, હું તારા પિતાની સાથે અહીં આવી, હારે તારા બાપે મને પંડ્યાને દાનમાં આપીને પછી મને ખરીદી હતી, તેથી મહાપુણ્ય ગણાય છે. શિક્ષિત બેટાને એ વાત ગળે ન ઉતરી. માતાને ઘણું સમજાવી, પણ તે શેતું માને ? હારીને પુત્ર પોતાની સ્ત્રીને શણગાર પહેરાવી પંડ્યાને દાન કરી દીધી. સંકલ્પવિધિ પૂરા થતાં રાજના નોકરોએ પંડ્યાને તે સ્ત્રીનું મૃત્યુ પૂછ્યું. પંડ્યાએ રૂપિયા નહિ લઈ એમ કહી મૌન પકડ્યું. માના કહેવાથી નોકરોએ હજારના તોડા પંડ્યા પાસે મૂક્યા, પણ પંડ્યાએ જવાબ આપ્યો કે, રૂ. નહિ લઈ અને મને દાનમાં મળેલી ચીજ હું વેચવા માગતો નથી. એ ઉપરથી રાજને ઘણી રીસ ચઢી અને હુકમ કર્યો કે, બદમાસને ખૂટ મારો અને પાલખી લઈ કાંઈ પણ આપ્યા સિવાય સ્ત્રીને લઈ દ્યો; પરંતુ ધર્માવતાર માએ પુત્રને ઠપકો આપ્યો અને પંડ્યાની આજ્ઞા સિવાય પુત્રવધૂ નહિ લેવાની આજ્ઞા ફરમાવી. આથી રાજ પાછા ઠંડા પડ્યા ને પંડ્યાને સમજાવવા માંડ્યો. વળી કિંમત બધું વધી તે એટલે સુધી કે રાણીના શરીરપરના તમામ દાગીના અને ૧૦ હજાર રૂપિયા રોકડા આપવાનું ફરમાન થયું; પરંતુ પંડ્યાજીના મનમાં તો રાણી વસી હતી, તેથી કોઈ રીતે સમજે નહિ. ગભરાઈ જઈ રાજ સાહેબે કૈબાદના કમીશ્નરને અરજ કરી. કમીશ્નર પણ આ વાત સાંભળી ખૂબ હસ્યો; પરંતુ આખરે પંડ્યાને કેદ કરી જેલમાં પૂર્યો. એક રાત કોટડીવશ થતાં પંડ્યાજી દેકાણે આવી ગયા અને શરીરના દાગીના તથા રૂ. ૧૦ હજાર લેવાની હા પાડી. કમીશ્નરે કહ્યું કે હવે માલની કિંમત ઉતરી છે, તેથી હવે એટલું એ નહિ મળે. આખરે ૩ દિવસ કેદમાં રહ્યા પછી છેવટે હજાર રૂ. લેવા હા પાડી. તે પછી કમીશ્નરે રાજ પાસેથી હજાર રૂ. અપાવી રાણીનો કબજો સોંપાવ્યો.

(“ખેડાવર્તમાન” ના તા. ૨૧-૧૨-૨૭ ના અંકમાંથી)

૩૩-ભારતીય સમાજશાસ્ત્રની આધારશિક્ષા

વર્ણવ્યવસ્થાનો શાસ્ત્રીય આદર્શ

બ્રાહ્મણોના ગુણ, કર્તવ્ય અને અધિકાર—

લોકો અધિકારની મારામારીમાં નહિ પડતાં કર્તવ્ય તરફ વિશેષ દષ્ટિ રાખે તો સમાજની વધારેમાં વધારે યુરાધઓ આપોઆપ જ દૂર થઈ જાય. જ્યારથી લોકોએ કર્તવ્યને નહિ ગણ-કારતાં સ્વાર્થશુદ્ધિથી પ્રેરાઈને અધિકારો ઉપર વિશેષ દષ્ટિ રાખવા માંડી, ત્યારથી જ જનમસિદ્ધાન્તભેદની હાનિકારક પદ્ધતિ ઉત્પન્ન થઈ અને ત્યારથી જ આપણા દેશનું અધઃપતન ઝડપથી શરૂ થયું. આથી એ વાતનો ઇન્કાર થાય તેમ નથી કે, આપણું સંઘળા ધર્મગ્રંથોમાં બ્રાહ્મણનું સ્થાન સર્વોચ્ચ મનાયું છે અને એટલે સુધી કહ્યું છે કે:-

“ સર્વસ્વં બ્રાહ્મણસ્યેદં યત્કિંચિદ્ જગતી ગતમ્ । ”

સંસારમાં જે કંઈ પણ છે તેનો માલિક બ્રાહ્મણ જ છે, બીજા બધા માણસો બ્રાહ્મણની દયાથી જ તેનો ઉપભોગ કરે છે વગેરે. પરંતુ તેવા બ્રાહ્મણનો જે કદિન આદર્શ બતાવેલો છે, તેને ખ્યાલમાં નહિ રાખતાં લોકો કહી નાખે છે કે, ધર્મશાસ્ત્રકારોએ બ્રાહ્મણોનો અયોગ્ય પક્ષ-પાત કર્યો છે. ખરી રીતે વાત એવી નથી. મનુ ૧-૯૮, ૯૯ માં બ્રાહ્મણ કોણ ? એ વિષે લખ્યું છે કે, તે ધર્મની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમાન છે. તે ધર્મને ખાતર જ જન્મ્યો છે; તેથી ધર્મનું પાલન કરતાં કરતાં જ તે મોક્ષ મેળવી શકશે. બ્રાહ્મણ ધર્મરૂપી ભંડારનું સંરક્ષણ કરવા માટે જ જન્મેલો છે અને તેથી જ તે સર્વ ભૂતપ્રાણીઓનો ઇશ્વર ગણાય છે. આ જાતના શ્લોકોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, ધર્મમૂર્તિ, મનુ મહારાજ ધર્મભંડારના રક્ષણ કરનાર પુણ્યાત્મા બ્રાહ્મણોની જ પૂજા કરવાનો આદેશ આપે છે. નાતજાતનું મિથ્યા અભિમાન રાખનારા લોકોની નહિ. મનુ. ૧૦-૩ માં બ્રાહ્મણ સર્વ વર્ણોમાં શ્રેષ્ઠ શામાટે ગણાય છે, તે વિષે સમજાવતાં કહ્યું છે કે:-

“ વૈશેષ્યાત્પ્રકૃતિજ્યૈષ્ઠ્યાન્નિયમસ્ય ચ ધારણાત્ ।

સંસ્કારસ્ય વિશેષાન્ન વર્ણાનાં બ્રાહ્મણઃ પ્રમુઃ ॥ ”

તાત્પર્ય એ છે કે, બ્રાહ્મણમાં બીજા વર્ણો કરતાં જ્ઞાન, તપ વગેરે વિશેષ હોય છે, તેની પ્રકૃતિ અથવા સ્વભાવમાં વધારે સાત્વિકતા હોય છે, તે વેદાધ્યયન વગેરે નિયમો તથા અગ્નિહોત્ર વગેરેનું ખાસ પાલન કરે છે અને બીજાઓને કરાવે છે, તેથી જ બ્રાહ્મણ સર્વશ્રેષ્ઠ છે. જ્યાં આ વિશેષતાઓ નથી હોતી, ત્યાં બ્રાહ્મણત્વ પણ હોઈ શકતું નથી; તેથી મનુ મહારાજે કહ્યું છે કે, જે માણસ બ્રાહ્મણકુળમાં જન્મવા છતાં પણ વેદનો અભ્યાસ કરતો નથી અને સંધ્યાદિ નિય-કર્મોનું નિયમપૂર્વક અનુષ્ઠાન કરતો નથી, તે શૂદ્ર જ છે. (જુઓ મનુ ૨, ૧૬૮ અને ૨, ૧૦૭) હવે મનુસ્મૃતિને જ આધારે અમે બ્રાહ્મણોના કદિન આદર્શનો અત્રે થોડોક ઉલ્લેખ કરીશું. મનુ ૨, ૬૨ માં બ્રાહ્મણવિષે લખ્યું છે કે:-

સંમાનાદ્ બ્રાહ્મણો નિત્યમુદ્વિજેત વિપાદિવ ।

અમૃતસ્યેવ ચાકાંક્ષેદવમાનસ્ય સર્વદા ॥

અર્થાત્-સાચા બ્રાહ્મણ પોતાની પ્રતિષ્ઠાથી ઝેરની જેમ ડરવું નોંધે અને અપ્રતિષ્ઠા અથવા તિરસ્કારનું અમૃતની પેઠે સ્વાગત કરવું નોંધે. સાચા બ્રાહ્મણનું પૂજન કરવું, એ મુખ્ય કર્તવ્ય છે; પરંતુ જેને પોતાને જ તેની ચિંતા થતી હોય કે લોકો માંડે સન્માન કરે તો સાંડે, તેવા બ્રાહ્મણ સાચા આદર્શથી હજી અનેક કાશ દૂર છે, એમ માનવું નોંધે. આજે બ્રાહ્મણત્વનું અભિમાન રાખનાર કયો માણસ આ આદર્શને પહોંચવાનો પ્રયત્ન પણ કરે છે ? સાદાઈને આદર્શ રજી કરતાં મનુ મહારાજે ૪-૭ માં તો એટલે સુધી કહ્યું છે કે:-

કુગૂલધાન્યકો વા સ્યાત્કુસ્મી ધાન્યક એવ વા ।

વ્યૈહૈહિકો વાપિ ભવેદશ્વસ્તનિક એવ વા ॥

• અર્થાત્-બ્રાહ્મણે પોતાની પાસે ૩ વર્ષ પૂરતો સામાન રાખવો અથવા ૧૨ દિવસનો અથવા ત્રણ દિવસનો અથવા સર્વત્રેષ્ઠ બ્રાહ્મણ તો એક કાળની ભોજનસામગ્રી પણ પોતાની પાસે રાખતો નથી. ૪,૮ માં આ ચારે પ્રકારોમાંથી એકથી બીજાને ઉચ્ચ કોટિનો કહ્યો છે. તાત્પર્ય એ છે કે, બ્રાહ્મણે ધનધાન્યનો બહુ સંગ્રહ રાખવો ન જોઈએ. પોતાના જીવનનિર્વાહપૂરતું જ પોતાની પાસે રાખવું, તેથી વધારે રાખવું જોઈએ નહિ. વેદભગવાને તો બ્રાહ્મણોડસ્ય મુલ્કમ્ કહીને જ સમસ્ત આદર્શ રજુ કરી દીધો છે. મનુ ૨,૧૬૧ માં બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય બતાવતાં કહ્યું છે કે, તેણે ગમે તેટલી આપત્તિમાં પણ બીજાઓનાં દિલ દુઃખાય તેવાં અપ્રિય વચનો કહેવાં જોઈએ નહિ, તેમજ મનથી કે કર્મથી બીજાનો દ્રોહ પણ કદી કરવો જોઈએ નહિ.

બ્રાહ્મણોની જવાબદારીનો પણ આ પ્રસંગે વિચાર કરવો જોઈએ. જનસમાજમાં સત્યજ્ઞાનનો પ્રચાર કરીને શાંતિ સ્થાપવી, એ બ્રાહ્મણોનું જ કર્તવ્ય છે. માત્ર આધ્યાત્મિક જ નહિ, પણ વ્યાવહારિક જ્ઞાનસંકારનો અધ્યક્ષ-મુખ્ય માણસ પણ બ્રાહ્મણ જ થવું જોઈએ. તેથી જ મનુએ અં ૧૦,૨ માં કહ્યું છે કે:—

सर्वेषां ब्राह्मणो विद्यां वृत्त्युपायान् यथाविधि ।

ग्रन्थादितरेभ्यश्च स्वयं चैव तथा भवेत् ॥

योऽनधित्य द्विजो वेदमन्यत्र कुरुते श्रमम् ।

स जीवन्नेव शूद्रत्वमाशुगच्छति सान्वयः ॥

અર્થાત્-બ્રાહ્મણે સર્વ વર્ણોની આજીવિકાના ઉપાયો બાણીને તેમને બતાવવા જોઈએ અને પોતે પોતાના કર્તવ્યમાં તત્પર રહેવું જોઈએ. મનુ ૧-૮૮માં બ્રાહ્મણનાં કર્તવ્ય—

अध्यापनमध्ययनं यजनं याजनं तथा ।

दानं प्रतिग्रहश्चैवं ब्राह्मणानामकल्पयन् ॥

આ શ્લોકથી બતાવેલાં છે. તેમાં ભણવું-ભણાવવું, શાસ્ત્રો સાંભળવાં-સંભળાવવાં, યજ્ઞ કરવા-કરાવવા, દાન દેવું અને જરૂર પડતાં થોડુંક દાન લેવું, એ છનો ઉદ્દેશ્ય કરેલો છે. સમાજ-માં જ્ઞાનનો નાશ અને અજ્ઞાનનો વધારો થાય, ધર્મનો નાશ અને અધર્મનો ફેલાવો થાય, તો તે બધાની જવાબદારી ધણે ભાગે બ્રાહ્મણોને માથે છે. બ્રાહ્મણોની જવાબદારી ધ્યાનમાં રાખીને જ મનુ મહારાજે અધ્યાય ૮, શ્લોક ૩૩૭, ૩૩૮માં કહ્યું છે કે, શૂદ્રને ચોરીને માટે ૮ રૂપિયા દંડ થાય ત્યાં વૈશ્યને ૧૬ રૂપિયા, ક્ષત્રિયને ૩૨ રૂપિયા અને બ્રાહ્મણને ૬૪, ૧૦૦ અથવા ૧૨૮ રૂપિયા દંડ કરવો જોઈએ; કેમકે તેણે જ્ઞાનસંપન્ન હોવા છતાં પાપકર્મ કરેલું છે.

આ બતના શ્લોકોથી સ્પષ્ટ જણાય છે કે, બ્રાહ્મણોની પ્રતિષ્ઠા સૌથી વધારે હોવી જોઈએ. આ પ્રમાણે જ્યાં ધર્મશાસ્ત્રોએ કહ્યું છે, ત્યાં તેમનું જીવન અત્યંત સાદું અને કંટાળ તપસ્યાપૂર્ણ બતાવેલું છે અને સાથે સાથે સૌથી વધારે જવાબદારી તેમને માથે નાખી છે. તે પ્રમાણે નહિ સમજવાથી તેઓ ઉચ્ચ પદપરથી ભ્રષ્ટ થાય છે-અર્થાત્ ઉપર બતાવ્યા પ્રમાણે સૌથી વધારે પાપ અને દંડના ભાગીદાર થાય છે.

હવે બ્રાહ્મણોચિત ગુણો ઉપર અત્રે થોડું શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિએ વિવેચન કરીશું. શુક્તીતિસાર અં ૧, શ્લોક ૪૦ માં—

ज्ञानकर्मोपासनाभिर्देवताराधने रतः ।

शान्तो दान्तो दयालुश्च ब्राह्मणश्च गुणैः कृतः ॥

આ પ્રમાણે કહ્યું છે તેનું તાત્પર્ય એ છે કે, જે પુરુષ જ્ઞાન, કર્મ અને ઉપાસનાદ્વારા પરમેશ્વર અને બીજા જ્ઞાનીઓની પૂજામાં તત્પર રહે છે, જે શાંત, સંયમી અને દયાળુ છે, તે શમ-

દમ વગેરે ગુણસંપન્ન પુરુષજ આહ્વાણ છે. મહાભારત શાંતિપર્વ અં ૧૮૯ માં ભારદ્વાજના અશ્વ-
નો જવાળ આપતાં ભૂગુએ કહ્યું છે કે:-

“સત્યં દાનમથાદ્રોહ આનૃશંસ્યં તથા ઘૃણા ।

તપશ્ચ દૃશ્યતે યત્ર સ બ્રાહ્મણ ઇતિ સ્મૃતઃ ॥

અર્થાત્-સત્ય, દાન, અદ્રોહ, અકૂરતા, યોગ્ય શરમ, કરુણા અને તપ, એ ગુણો જેનામાં દેખાઈ આવે, તે આહ્વાણ છે. આગળ જતાં એ પણ સ્પષ્ટ કહેલું છે કે, શૂદ્રના કુળમાં જન્મેલા કોઈ પુરુષમાં આ ગુણો જણાય તો તે શૂદ્ર નહિ પણ આહ્વાણ છે અને જે આહ્વાણકુળમાં જન્મેલા પુરુષમાં આ ગુણોનો અભાવ હોય તે આહ્વાણ નહિ પણ શૂદ્રજ છે.

મહાભારત શાંતિપર્વ અધ્યાય ૭૯ માં પુરોહિતનાં જે લક્ષણો કહેલાં છે, તે પણ આ વિષય-
માં ખૂબ મનન કરવા જેવાં છે.

‘આનૃશંસ્યં’ સત્યવાક્યમહિંસા તપ આર્જવમ્ ।

અદ્રોહોઽનભિમાનશ્ચ હીંસિતિક્ષા દમઃ શમઃ ॥

યસ્મિન્નેતાનિ દૃશ્યન્તે સ પુરોહિત ઉચ્યતે ॥૪॥

સત્યવાદીપણું, અહિંસા, તપ, સરળતા, ઈર્ષ્યા અને દ્વેષનો અભાવ, નિરાભિમાનપણું, યોગ્ય શરમ, સહનશીલતા, મનોનિગ્રહ અને શાંતિ, એ ગુણો જેનામાં હોય તેને પુરોહિત કહે છે-ખીજ કોઈને નહિ. હાલ જેઓ પુરોહિત ગણાય છે, તેઓમાંથી સેંકડે એક માણસમાં પણ આ લક્ષણો દેખાય છે? તેમ ન હોય તો તેમની પૂજા શાસ્ત્રાનુકૂળ શી રીતે છે, તેનો બુદ્ધિમાનોએ વિચાર કરવો જોઈએ.

શુકનીતિનો પુરોહિતવિષેનો લેખ આથી પણ વધારે સ્પષ્ટ અને શિક્ષાપ્રદ છે, તેનો ઉલ્લેખ કરવો ધણેજ જરૂરનો લાગે છે:-

મંત્રાનુષ્ઠાનસંપન્નઃ ત્રૈવિધઃ કર્મતત્પરઃ ।

જિતેન્દ્રિયો જિતક્રોધો લોભમોહવિવર્જિતઃ ॥૭૮॥

ષડંગવિત્સાઙ્ગધનુર્વેદવિચ્ચાર્ય ધર્મવિત્ ।

યત્કોપમીત્યા રાજાઽપિ ધર્મનીતિરતો ભવેત્ ॥૭૯॥

નીતિશાસ્ત્રાસ્ત્ર વ્યૂહાદિ કુશલસ્તુ પુરોહિતઃ ।

સેવાચાર્યઃ પુરોધાયઃ શાપાનુગ્રહયોઃ ક્ષમઃ ॥૮૦॥

આ શ્લોકોમાં પુરોહિત પૂર્ણજ્ઞાની અર્થાત્ વેદ-વેદાંગ, ધનુર્વેદ, નીતિશાસ્ત્ર, અર્થ, ધર્મ, શાસ્ત્ર વગેરેનો પૂર્ણ પંડિત હોવાનું જ્યાં વિધાન છે, ત્યાં સાથેસાથજ જિતેન્દ્રિયપણું અને લોભ, મોહ, ક્રોધ વગેરેથી રહિતપણું પણ જરૂરનું ગણ્યું છે અને તેનામાં એટલું આત્મખળ હોવું જોઈએ કે તેના નાખુશ થવાના ડરથી રાજા હમેશાં ધર્મ અને નીતિને માર્ગે ચાલ્યા કરે. આ પ્રમાણે શુદ્ધાચાર્યે વર્ણન કર્યું છે. આવા મહાનુભાવોજ સમાજના આદર્શરૂપ હોવાથી તેમને સર્વ-
શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવાં જોઈએ. શ્રેષ્ઠ સ્થાન આપવાનો અર્થ ૫-૧૦ હજારની માસિક નોકરીનો નથી; કેમકે જરૂર કરતાં વધારે પોતાની પાસે રાખવું તેને તો તે સાચા આહ્વાણો પાપ માને છે. મતલબ એ છે કે, આવા નિઃસ્વાર્થ આહ્વાણો ન્યાયાધીશ હોવાથી કદાપિ અન્યાય નહિ થાય અને પ્રજાની યોગ્ય સ્વતંત્રતા ઉપર કોપ મૂકનારા નિયમો કદીપણુ થશે નહિ; પરંતુ ધર્મ-
વિરુદ્ધ આચરણ કરનાર રાજાને પણ ગાદીએથી ઉઠાડી મૂકવાની તાકાત તેમનામાં હશે.

(વૈદિક ધર્મ-પોપ ૧૯૮૩ ના અંકમાં લેખક-પ્ર૦ સ્ના૦ ધર્મદેવ સિદ્ધાંતાલંકાર વિદ્યાવાચ-
સ્પતિ, આચાર્ય ગુરુકુળ-મુસ્તાન એમના લેખ ઉપરથી અનુદિત.)

૩૪—સંધ્યોપાસના અને તેનો બ્રહ્મવિદ્યા સાથે સંબંધ

આ વિષય બહુ વિશાળ, ગહન તથા ઉપયોગી છે. સંધ્યોપાસના એ આર્યોનું સર્વશ્રેષ્ઠ મંત્રાન્તરિક્ક કર્મ છે. તેના અંકકા મંત્રની ભાવના, અર્થ અને શબ્દશક્તિનો વિચાર કરવાનું કાર્ય પણ વિશાળ છે. બીજી તરફથી બ્રહ્મવિદ્યા, જેને રાજવિદ્યા, અધ્યાત્મવિદ્યા ઇત્યાદિ નામોથી વ્યવહારાય છે, એ તો પ્રસિદ્ધ રીતેજ સર્વ વિદ્યાઓની માતારૂપ મહાવિદ્યા છે; એટલે એના ક્ષેત્રની વિશાળતાવિષે તો કહેવાનું જ શું ? જે સત્કર્મ સર્વ ભાવનાઓના બીજભૂત સંસ્કારોના પ્રેરક બળતરીકે અત્યારસુધી સર્વ શિષ્ટજનોથી ઉપાસાતું આવ્યું છે અને જે ઉપનિષદ્ગમ્ય વિદ્યાના અભ્યાસથી ઈશ્વર, ગુરુ અને શાસ્ત્રના પ્રસાદવડે, મુમુક્ષુ જનો પરમ જ્ઞેય તત્ત્વને વિજ્ઞાત કરી પોતાના જીવનને સર્વોર્થે કૃતકૃત્ય કરી લે છે, એ પુણ્યકર્મ અને મોક્ષવિદ્યાની મહાકક્ષામાં શું ન આવે? એજ પ્રશ્ન છે; તથાપિ અત્રે તો એ બંને વિષયોનું દિગ્દર્શન માત્ર વિહંગાવલોકન ન્યાયે કરીને તેમનો પરસ્પર સંબંધ દર્શાવવાનો યત્નિચિત્ પ્રયત્ન કરવાનોજ અવકાશ છે.

સંધ્યોપાસના એ ઉપનયન સંસ્કારવાળા સર્વ દિગ્જ્ઞેને સારૂ આવશ્યક નિત્યકર્મ છે અને બ્રહ્મવિદ્યા એ સર્વ મુમુક્ષુ જનોને સારૂ પરમાર્થસિદ્ધિનું એકાંતિક સાધન છે; એટલે એ બંનેની ઉપયોગિતા પણ જાણીતીજ છે.

અહરહઃ સંધ્યામુપાસીત ।

એ શ્રુતિભગવતીનું પુણ્યવિધાન છે, એ અધ્યાત્મવિદ્યાને વિસરનારને ઉપનિષદ્ કૃપણતરીકે વર્ણવે છે; કેમકે એ વિદ્યા પરમ શાંતિરૂપ—પરમ પુરુષાર્થરૂપ, મોક્ષની સાધક છે, તથાપિ અંતઃકરણની નિર્મળતા સાધ્યાવિના વેદાન્તના ગ્રંથોનો અભ્યાસ માત્ર વાગ્વિલાસને અર્થે કામ આવે છે, પણ મોક્ષ કે શાંતિને સાધી શકતો નથી. સંધ્યોપાસના એ વેદમૂલક કર્મ છે; માટે સર્વ સનાતનધર્માવલંબી સંપ્રદાયોને સરખી રીતે માન્ય છે. વેદશાખાદિવડે તેની મંત્રાદિ પ્રક્રિયામાં ભેદો હોય છે, તથાપિ એ પુણ્યકર્મ તત્ત્વતઃ સર્વને સુસંમત છે. સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ, દેવપૂજન, આતિથ્ય અને વૈશ્વદેવ, એ વિગ્રનાં પટ્કર્મોમાં સંધ્યાવંદન એ મુખ્ય છે. પ્રાતઃકાળથી પુણ્યસંસ્કારોવડે જીવનતંત્રને નિયમવાની તેમાં ભાવના છે. ઉપનયન સંસ્કારવિનાના સર્વ આર્યોને પણ એ ભાવનાને અંગે સમયે સમયે ઈશ્વરસ્મરણાદિસંબંધી વિહિત ક્રિયાઓ કરવાની છે.

વર્તમાન સમયમાં બ્રહ્મવિદ્યાપ્રત્યે કંઈક ચાહના દેખાય છે; પરંતુ સંધ્યોપાસના તરફ અનેક રચ્થળે નિખાલસ બેદરકારીજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે. આના કારણમાં એક કારણ તો એ પણ છે કે, વેદાંતના ગ્રંથોનો અભ્યાસ કરવાનું કોલેજના અભ્યાસક્રમમાં બની આવે છે, તેવા પ્રસંગ કર્મકાંડના અભ્યાસને સારૂ સંસ્કૃત પાઠશાળાઓમાં પણ ભાગ્યેજ પ્રાપ્ત થાય છે. વળી બીજું કારણ એ પણ હોવાનો સંભવ છે કે, વિદ્યા એ જીહ્વિનો વિષય છે અને કર્મકાંડમાં ક્રિયાની આવશ્યકતા રહે છે. જ્ઞાનનો વિશેષ સંબંધ આંતર્જગત સાથે અને ક્રિયાનો બાહ્યજગત સાથે છે. જ્ઞાન પુરુષને અને ક્રિયા પ્રકૃતિને મુખ્યતઃ અવલંબે છે. જ્ઞાન સ્વયંવેદ્ય છે અને ક્રિયા પ્રકટરૂપે દેખાઈ આવે છે. નવા શિક્ષણથી ઉત્પન્ન થયેલા નવીન વાતાવરણમાં સ્વતંત્રતા તરફ મનુષ્યોનો ઝોક વધારે છે; અને તેથી આજ્ઞાપૂર્વક વિહિત કરાયેલી ક્રિયાઓ જ્યારે તે નિત્ય હોય અને આત્મસંયમની અપેક્ષા રાખતી હોય, ત્યારે તેના તરફ કંઈક ઉપેક્ષાવૃત્તિ રાખવામાં આવે છે. તથાપિ આંતર અને બાહ્યજગતમાં સાક્ષીરૂપે આત્મા આતપ્રોત છે અને જેમ નિઃશ્રેયસને સારૂ જ્ઞાનનું પ્રાધાન્ય છે, તેમ અભ્યુદય અને લોકસંગ્રહને સારૂ સત્ક્રિયાની આવશ્યકતા રહે છે. જ્યારે બાહ્યજગતનો

ચિદ્વૃત્તિમાંથી લય થાય, ત્યારે ક્રિયાની અપેક્ષા નથી; પણ લાંમુધી તો છે, એટલુંજ નહિ પણ સંધ્યોપાસના જેવી સાત્ત્વિક ક્રિયાઓ તો જ્ઞાનને સારૂ અધિકારપ્રાપ્તિને અર્થે બહુજ ઉપયોગી છે અને ચિત્તશુદ્ધિવડે જીવનશુદ્ધિ સાધવામાં પણ બહુ સહાયકારક છે.

સંધિકાળ અનેક રીતે ગહન હોય છે. માનવજીવનમાં અવસ્થાની સંધિઓના સમય વિકટ હોય છે. પ્રજાજીવનમાં પણ ભિન્ન સંસ્કૃતિઓના, ભિન્ન સત્તાઓના અને ભિન્ન સમુદાયોના

સંધિપ્રસંગો ગહન હોય છે. એ સંધિના સમયની વિષમતા અને વિશિષ્ટતા એટલા માટે છે કે તે સમયે નવાં બળો પ્રગટતાં હોય મનુષ્યની ભાવનાઓ કથી દિશામાં જશે તે તે સમયના સંયોગોથી નિશ્ચિત થાય છે. અત્યારે આપણા દેશમાં પૌર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિઓનો સંધિકાળ છે અને તેથી તે દુર્ઘટ છે. આવા દુર્ઘટ સમયમાં વિશ્વતંત્રતા નિયામક પરમાત્માનું શરણ સ્વીકારી કલ્યાણનો માર્ગ સાધવાનું તત્ત્વજ્ઞો યોગ્ય ગણે છે.

સંધ્યોપાસનામાં સાવિત્રીદ્વારા સવિતા દેવતાની ઉપાસના છે. સવિતા એ ઈશ્વરની પ્રત્યક્ષ વિભૂતિ છે, ભૌતિક શક્તિનો મહાન સાગર છે, તેજના અંબારનો ભંડાર છે, ચૈતન્યશક્તિનો જાળો સ્રોતવાહી સમુચ્ચય છે અને દિવ્યતાની પ્રત્યક્ષ મૂર્તિ છે. સંધ્યોપાસનામાં મૂર્તિવંદે અમૂર્તની સૂર્યમંડળના પ્રત્યક્ષ અનુભવવડે વ્યષ્ટિમાં વ્યાપક સવિતાનારાયણની-ઉપાસના સાધવાની છે.

આ ઉપાસના પ્રતિદિન કાળસંધિના સમયે સાધવાનું ઋષિમુનિઓ વિધાન કરે છે. રાત્રિ અને પૂર્વાહ્નિનો, પૂર્વાહ્નિ ને અપરાહ્નિનો, અપરાહ્નિ અને પૂર્વરાત્રિનો તથા પૂર્વરાત્રિ અને પશ્ચિમરાત્રિનો, એમ પ્રતિદિન ચાર સંધિકાળ મુખ્ય મનાય છે. એ ચાર સંધ્યાઓમાં મધ્યરાત્રિની સંધ્યા જેને નિશીથ કહે છે, તેનો યોગીઓ અને મંત્રસાધકો ઉપાસનામાં વિનિયોગ કરે છે; પણ સામાન્ય રીતે દિવ્નેને સારૂ પ્રાતઃ, મધ્યાહ્ન અને સાયંસંધ્યાની ઉપાસનાનું વિધાન છે. પ્રાતઃસંધ્યામાં રંજતવર્ણા, ખાલા, બ્રહ્મદેવત્યા, હંસારૂઢા એવી સાવિત્રીદેવીની ભાવના છે. મધ્યાહ્નસંધ્યામાં યુવતી, શ્વેતવર્ણા, વૃષભાસના, રુદ્રદેવત્યા ગાયત્રી દેવીની ભાવના છે અને સાયંસંધ્યામાં કૃષ્ણવર્ણા, વૃદ્ધા, ગરુડવાહના, વિષ્ણુદેવત્યા સત્યવતી દેવીની ભાવના છે. વળી એ ત્રણે સંધ્યાઓમાં અનુક્રમે ભૂલોક, ભુવલોક અને સ્વલોક તથા ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદની પણ ભાવના છે. સંધ્યાવંદનમાં કાળની સંધિઓ દેવપરાયણતાવડે સાધવાનો સંકેત છે. એ કાલસંધિઓમાં સમ્યક્ પ્રકારે સવિતાની, સાવિત્રીની, સંધ્યાની, સગુણ બ્રહ્માની કે અહંબ્રહ્મની ઉપાસના સાધનારની સર્વ શક્તિઓ સ્વાભાવિક રીતે પુષ્ટ થાય છે; અને તેને અપૂર્વ મનોબળ પ્રાપ્ત થાય છે. આ વિષયમાં જરૂરકાર મુનિનાં શીલસૌંદર્યવતી પત્નીના ભાગપ્રસંગની કથા જેવી લોકોત્તર તેવીજ કમનીય છે. ઈશ્વર પોતાના ટેકીલા અને દૃઢ ભકતોને સારૂ શું ન કરે એજ કહેવું કઠિન છે. સંધ્યોપાસનામાં કાળનું પ્રાધાન્ય તો છેજ, તથાપિ એ કર્મ એટલું આવશ્યક અને ઉપકારક છે કે કદાચ કાળક્ષોપ થાય તોપણ કર્મક્ષોપ થવા ન દેવો, એમ વેદવિદો વિધાન કરે છે.

સંધ્યોપાસના એ નિત્યકર્મ છે અને નિષ્કામતાથી પરમેશ્વરપ્રીયર્થે તેનો વિનિયોગ કરવાનો છે; એટલે તેવડે પાપનો નાશ અને પુણ્યની પ્રાપ્તિ થાય છે, પણ ભોગપ્રાપ્તિને અર્થે તે નથી. વાસનાસરિતાના વહેવાના શુભાશુભ બે માર્ગો છે. તેમાંથી શુભ માર્ગમાં એને યોજવાનો સંધ્યાવંદનનો મુખ્ય હેતુ છે. આ પુણ્યકર્મમાં કર્મયોગ, ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ, એ ત્રણેનું અદ્ભુત અને મનોહર એકીકરણ છે. આચમન, સંકલ્પ, પ્રાણાયામાદિમાં ક્રિયાનું, ન્યાસ, ઉપસ્થાન અને જપ આદિમાં ઉપાસનાનું તથા પ્રણવાદિ મંત્રોમાં જ્ઞાનનું તત્ત્વ સવિશેષતાએ દૃષ્ટિગોચર થાય છે.

સંધ્યોપાસનાને સારૂ પ્રશસ્ત સ્થાન જલાશયનો તટ ગણાય છે. આવાં સ્થાનમાં સૃષ્ટિ પોતાનાં અનેક સૌંદર્યો અને વૈભવોને વિકસાવતી જાણે સૃષ્ટિના સાતિધ્યમાં વિરાજે છે. એવાં ખુદ્ધાં સ્થાનોમાં જઈ સૃષ્ટિસૌંદર્યનું દર્શન કરવાનું પાશ્ચાત્ય કવિઓ પણ મનુષ્યોને આજ્ઞાન કરે છે. સૃષ્ટિના વૈભવનો અનુભવ કરતા તથાપિ સૃષ્ટિમાં તદ્દકાર ન થઈ જતા મુનિઓ આવાં સ્થળોમાં ઈશ્વરને ઉપાસે છે.

જે અનેક મંત્રોનો સંધ્યોપાસનામાં વિનિયોગ છે, તેમાં પ્રણવ એ ખીજભૂત છે અને ગાયત્રી એ પ્રધાન મંત્ર છે. પ્રણવ એ વેદત્રયી, લોકત્રયી અને ક્રિયાત્રયીના સારરૂપ છે તથા વેદનું સર્વવ્યાપી, સર્વસત્તાન્વિત અને સનાતન ખીજ છે. ગાયત્રીમંત્રમાં ભગવાન સવિતાના વરેણ્ય ભર્ગનું ધ્યાન છે અને જુદિને સન્માર્ગમાં પ્રેરવાની પ્રાર્થના છે. ભસ્મધારણ, સંકલ્પ, પ્રાણાયામ, અધ્મર્પણ ઇત્યાદિના મંત્રો પણ અર્થ તેમજ શબ્દની અપ્રમેય અને અદ્ભુત શક્તિઓનાં નિવાસસ્થાન છે. એ મંત્રો બહુધા વેદની વિભૂતિઓ છે. વેદ એ અન્યક્ત ઈશ્વરનું વ્યક્ત સ્વરૂપ છે.

પ્રાતિભાસિક પરમાણુઓના નૃત્યનો સનાતન રાસ શ્રુતિ ભગવતીના બીજરૂપ પ્રણવના એક દેશ-માત્રમાં વિલસે છે.

સંધ્યોપાસનમાં આ પ્રમાણે યોગ્ય દેશ, કાળ, ક્રિયા અને મંત્રોનો વિનિયોગ છે. એના સમ્યગ્ પ્રયોગવડે અંતઃકરણની નિર્મળતા, જીવનની વિશુદ્ધિ, ભાવનાઓની ઉચ્ચતા અને જ્ઞાનસિદ્ધિની યોગ્યતા પ્રાપ્ત થાય, એ સમન્વય એવું જ છે.

હવે બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન કરીએ. આ સર્વ ચરાચર જગતના અધિષ્ઠાનરૂપ તત્ત્વ કે જેના-વડે આ સર્વ વિશ્વ દ્રશ્યમાન થઈ રહ્યું છે, જે દેશ-કાલ-વસ્તુથી અબાધિત અને સંગતિ-વિભક્તિ-સ્વગત પરિચ્છેદરહિત છે, તે પરમ આત્મતત્ત્વની વિદ્યાને યોગ્ય રીતે જ રાજવિદ્યા અથવા બ્રહ્મ-વિદ્યા એ નામ અપાય છે. મન-વાણી એને પહોંચી શકતી નથી, એવું અપ્રમેય એ તત્ત્વ છે; તથાપિ સાધનસંપન્ન અધિકારીને તે સુપ્રાપ્ય પશુ છે.

બ્રહ્મવિદ્યા એ એક પ્રકારની વિદ્યા છે; તેની પ્રાપ્તિને અંગે અધિકારની અપેક્ષા ઉપર આપણા વિદ્વાનો હમેશાં ભાર મૂકે છે. આમાં ઘણાને કંઈક વિચિત્રતા કે શંકા જેવું જણાય છે; તથાપિ જે બરાબર વિચાર કરીએ તો જણાશે કે, હૃદયસ્પર્શી, આદર્શસ્પર્શી કે ચારિત્ર્યસ્પર્શી જ્ઞાનને અંગે અંતઃકરણની પરિસ્થિતિ ઘણું પ્રાધાન્ય ભોગવે છે. સામાન્ય વ્યવહારમાં પણ આપણે કેટલીક કેટલીક સમજણ અથવા જ્ઞાનગુંથણીમાં અભ્યાસના પરિપાકની વા ચારિત્ર્યના પરિપાકની આવશ્યકતા જોઈએ છીએ. ગણિતનાં મૂળતત્ત્વોનો અભ્યાસ કર્યાવિના ‘લોગરિથમ’ સમજવાનું નજા અને. રોમિયો અને જુલિયટ જેવાંની જીવનકલિકાઓની આહુતિઓ અપાયા પછી મોંઢેગ ને કેમ્યુલેટોને વિદેશની નિઃસારતા દેખાય. હૃદયના પરિવર્તનની સાથે જ્યાં દોષો દેખાતા હોય, ત્યાં ગુણો પ્રતીત થવા માંડે છે અને રાજર્ષિ વિશ્વામિત્ર બ્રહ્મર્ષિપદને યોગ્ય બને છે. આત્મતત્ત્વ વસ્તુતઃ નિત્યપ્રાપ્ત છે, એટલે એની ઉપલબ્ધિ ભૂદાયેલા કંઠાભરણી પેડે સહજ છે; પણ તે સત્કર્મવડે અંતઃકરણની શુદ્ધિ અને ભક્તિવડે ચિત્તની એકાગ્રતા થયાવિના સુસાધ્ય નથી; કેમકે આ જગત-જેને કેટલાક અવિદ્યાનું દિવાનખાનું કહે છે તેમાં પ્રભુની માયાશક્તિની વિભૂતિરૂપ અવિદ્યાથી જ્ઞાન સહેજે આવૃત થઈ રહેલું છે. માનવજીવનનો પરમ પુરુષાર્થ મોક્ષ, જ્ઞાનવડે મોક્ષની પ્રાપ્તિ, જ્ઞાનને સાર ચિત્તની શુદ્ધિ ને એકાગ્રતાની આવશ્યકતા. આ શુદ્ધિ અને એકાગ્રતા સાધવામાં સંધ્યોપાસના એ એક બળવાન સાધન છે. ચિત્તરૂપી વૃક્ષને જે બીજને કલાં છે, પ્રાણસ્પંદન અને વાસના તે બેના વા એકના પણ નિરોધવડે વૃક્ષનો નિરોધ થાય છે, પ્રાણસ્પંદનનો વિનિમય હૃદયોગમાં અને વાસનાનો વિનિમય રાજયોગમાં મુખ્ય ગણાય છે. સંધ્યોપાસનામાં પ્રાણાયામ તેમજ નિષ્કામતાનું અવલંબન હોવાથી બંને યોગોની તેમાં સંકલના છે.

સંધ્યોપાસના એ બ્રહ્મવિદ્યાની પ્રાપ્તિનું સુકર સાધન છે; એટલું જ નહિ પણ સંધ્યા, સાવિત્રી અને બ્રહ્મવિદ્યા, એ જગદંબા ભગવતીનાં સ્વરૂપો જ છે. માર્કંડેયપુરાણમાં આવેલ સત્-શક્તીમાં માર્કંડેયઋષિ એજ સત્યનું ઘોતન કરે છે:-

સા વિદ્યા પરમા મુક્તેર્હેતુભૂતા સનાતનો ।

અર્થાત-એ બ્રહ્મવિદ્યા મોક્ષના ઉત્તમ હેતુરૂપ અને સનાતન છે; વળી—

ત્વમેવ સંધ્યા સાવિત્રી ત્વં દેવો જનની પરા ।

અર્થાત-સંધ્યા, સાવિત્રી અને જગદંબા પણ એજ છે. આ રીતે સંધ્યા, સાવિત્રી અને બ્રહ્મવિદ્યા આધિદૈવિક એકતા છે. વળી જેમ સંધ્યોપાસનાથી સત્વશુદ્ધિ અને શાંતિ થાય છે, તેમ બ્રહ્મવિદ્યાથી દેહાભિમાન ગલિત થઈ જઈ—

યત્ર યત્ર મનો યાતિ તત્ર તત્ર સમાધયઃ ।

એ ધન્યદશાની સંપ્રાપ્તિ થાય છે. “હૃદયની ત્રાંચિ ભેદાઈ જાય છે, સર્વ સંશયો છેદાઈ જાય છે અને કર્મપ્રવૃત્તિ શિથિલ થઈ જાય છે.”

આ રીતે સંધ્યોપાસના અને બ્રહ્મવિદ્યોપાસના ઉભયનું પારમાર્થિક તેમજ લાક્ષણિક એક્ય-

છે. જેમ સર્વ સિદ્ધિઓ અલ્પવેત્તાની સેવા કરે છે, તેમ યથાર્થ સંધ્યોપાસકને અવ્યુદયપ્રાપ્તિ પણ અનાયાસેજ થાય છે. સંધ્યોપાસનામાં ચિત્તશુદ્ધિને અર્થે અનેક શક્તિઓનો વિનિયોગ યોજાયેલો છે. માર્જન, અધર્મર્ષણાદિમાં લાવનાશક્તિ, ગાયત્રીજપ, અર્ધ્યપ્રદાનાદિમાં મંત્રશક્તિ, આચમન, ભસ્મધારણાદિમાં દ્રવ્યશક્તિ અને પ્રાણાયામાદિકમાં ક્રિયાશક્તિનો વિનિયોગ વિશેષ રૂપે કરી સાધ્યની સિદ્ધિ કરવાની યોજના એ પુણ્યકર્મમાં સ્પષ્ટ જણાઈ આવે છે. આ બધા આયામવડે અપૂર્વ શક્તિઓ પ્રાપ્ત થાય છે. આવા નિત્ય નિયમથી એક પ્રકારની આત્મશ્રદ્ધા અને પ્રભુશ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થાય છે.

આ સમયમાં ધાર્મિક ક્રિયાઓ તરફ ઉપેક્ષા વા આલેખો થાય છે, પ્રતિકૂળતા જણાય છે; તથાપિ ઉપનયન સંસ્કારવાળા સર્વ દિનેએ શિષ્યાસૂત્ર અને સંધ્યાનું રહસ્ય સમજી પોતાના પરમહિતમાં ઉદ્યુક્ત થવું ધટે છે. ભારતને સાર આ સંધ્યાનો સમય છે. સંધ્યોપાસના એ બ્રાહ્મણનું પરમ બળ છે અને આદર્શ બ્રાહ્મણો એ દેશનું દૈવત છે. એવા બ્રાહ્મણો સ્વાભાવિક રીતેજ બ્રાહ્મણો અને અબ્રાહ્મણો સર્વથી પૂજ્ય છે; પણ એ આદર્શ મહાન છે, એમાં વિલાસપરાયણતાને, સન્માનશોધનને, અર્થલોલુપતાને અવકાશ નથી. “બ્રાહ્મણો દેહ ક્ષુદ્ર કામનાઓને અર્થે નથી” એમ વેદવ્યાસ પોતાની સમાધિલાપામાં કહે છે અને લગવાન મનુ તેના ઉત્તરાર્ધનોજ બળે ઉદ્યોગ કરતા હોય તેમ કહે છે:-

સ હિ ધર્માર્થમુત્પન્નો બ્રહ્મભૂયાય કલ્પતે ।

આ પરમ સાધ્યને અર્થે સંધ્યોપાસના કરવી એ શું બહુ છે? અને સંધ્યાની ઉપાસના-પ્રયોગ કરનારને બ્રહ્મવિદ્યાનું દર્શન કરાવશે, એવી આત્મજનો તેમજ અનુભવ સાક્ષી તો પૂરે છે.

(“ચિત્રમય જગત” ના સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૫ ના અંકમાં લેખક-રા. “વસંત”)

૩૫-વિજ્યા-દશમીની વિશેષતા શું છે ?

કોઈ પણ જાતિના તહેવારો એ તેના જાતીય જીવનના પ્રદર્શક હોય છે. એ તહેવારોદ્વારા જાતીય જીવન ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે અને તેને સ્થિર કરવામાં આવે છે. જે માણસ હિંદુ-જાતીયતાની અસ્મિતા ઉપર વિશ્વાસ નથી રાખતો, તે જો હિંદુઓના જાતીય તહેવારો તરફ ધ્યાન આપે તો તરતજ તેને જણાઈ રહે કે આ તહેવારો હિંદુઓને એક જાતિતરીકે કેવી રીતે તૈયાર કરે છે.

આપણા જાતીય તહેવારોમાં વિજ્યાદશમીનો તહેવાર મુખ્ય મનાયો છે અને જ્યાં પણ હિંદુ-જાતિનો કોઈ પણ બચ્ચો મોજુદ છે, ત્યાં તે તે દિવસે પોતાના હૃદયમાં ઉત્સાહ અનુભવે છે. કોઈ ખાસ સમયે સૌના હૃદયમાં એકજ લાવ ઉત્પન્ન થવામાંજ જાતીયતાનું બીજ રહેલું છે. આપણે એ જોવાનું છે કે, આ લાવ ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું છે? એ યોગ્યજ છે કે, મર્યાદા પુરુષોત્તમ લગવાન રામચંદ્રજીના જીવનનો સમગ્ર વૃત્તાંત તે દિવસે હિંદુજાતિની સમક્ષ ખડો થઈ જાય છે. આ વૃત્તાંત ગમે તેટલો ઉચ્ચ અને આપણે માટે સાચા આદર્શની ગરજ સારનાર હોય, તોપણ મારા ખ્યાલ પ્રમાણે તો-કેવળ એટલાજ કારણથી આટલો બધો મહાન તહેવાર થોડા શકાય નહિ. આ તહેવારના મૂળમાં એક વિશેષ ઉડી ખાખત હાથ લાગે છે. તે એ કે, તે દિવસે લગવાને ભારતવર્ષની હૃદયી આગળ વધીને લંકાના રાજાને હરાવ્યો અને લંકામાં આર્યરાજ્યની સ્થાપના કરી. લગવાન રામચંદ્રજીના જીવનમાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ વિશેષ મહત્વની વાત એ છે કે, તેઓ આર્યજાતિના એક સર્વથી પહેલાજ રાજપુત્ર હતા, કે જેમણે ઉત્તરભારતથી ઉતરી આવી વિધ્યાચળને ઝોળંગીને દક્ષિણની જાતિઓમાં આર્ય સમ્યક્તાનો પ્રચાર કર્યો. તેમના લંકા-વિજયથી આર્યજાતિના હૃદયમાં જોશ અને આનંદની એવી લહેરો ઉડી કે સમગ્ર જાતિએ તે દિવસને સદાને માટે એક વાર્ષિક તહેવાર બનાવી દીધો. લંકા-વિજયથી આર્યજાતિમાં એક એવી

શક્તિ પેદા થઇ કે જેથી તેઓ હિંદી મહાસાગરના સઘળા ટાપુઓમાં જઇને વસી શક્યા. જો ભગવાને સ્વયં સમુદ્રની પાર જઇને લંકા ઉપર વિજય ન કર્યો હોત, તો સિંહલદ્વીપ, જાવા, મલાયા અને મલાક્કા વગેરે દેશોમાં આર્યધર્મ અને આર્યસભ્યતા ફેલાવી અસંભવિત હતી; તેથી વિજયાદશમીનો તહેવાર હિંદુજાતિને તેના બહાર ફેલાયલા સામ્રાજ્યનું સ્મરણ કરાવે છે. આજની આપણી પતિત અવસ્થા તો બુઝો ! આપણે આજે તો બસ એમજ સમજી બેઠા છીએ કે, સમુદ્રમાં થઇ વિદેશ જવાથી ધર્મભ્રષ્ટ થઇ જઇએ છીએ ! કારણ એજ છે કે, આપણે એટલા પતિત થઈ ગયા છીએ કે આવા મહાન જાતીય તહેવારના મહત્ત્વને પણ ભૂલી ગયા છીએ. આપણો આ તહેવાર આપણાં સ્ત્રી-પુરુષ અને બાળકો સૌ કોઇને માટે માત્ર રમતગમત અને ખેલ-તમાશાનુંજ સાધન બની ગયો છે. આપણા બધા ઠાઠમાઠ અને પૂનના આડંબર આપણા હૃદયમાં સાચા જાતીય પ્રેમની લહરિઓ ઉત્પન્ન કરી શકતા નથી. આપણે પોતે પતિત થવાની સાથે સાથે આપણા જાતીય તહેવારોને પણ પતિત બનાવી દીધા છે !

વધારે શું લખું ? હું ઈશ્વર પાસે એજ વરદાન માગું છું કે, વિજયાદશમીના તહેવારને દિવસે હિંદુજાતિમાં નવેસરથી સ્વજાતિ-પ્રેમ ઉત્પન્ન થાઓ; આપણે પ્રત્યેક હિંદુને ગમે તેટલો નીચ જાતિનો હોય, તોપણ તેને આપણે આપણો ભાઇ સમજીએ અને નવેસરથી જાતીય તહેવારોના મહત્ત્વની સ્થાપના કરીએ.

(‘હિંદુપંચ’ ના વિજયાંકમાંથી અનૂદિત. લેખક-દેવતાસ્વરૂપ ભાઇ પરમાનંદજી એમ. એ.)

૩૬-વિજયે

સ્વાગત મૌ ! સ્વાગત વિજયે !!

નિજ ગંભીર-નિનાદ-વિજય સે કર દે કમ્પિત દેશ,
હો ક્રોધિત ખુલવા દે હમ સે કાયરતા કા વેશ. સ્વાગત૦
ખોયા નિજ ગૌરવ સખ હમને હો વિલાસ-આધીન,
યહ વિલાસ-પ્રિયતા વિનષ્ટ કર ભર ઉત્સાહ નવીન. સ્વાગત૦
કાયર જન કી ભાંતિ મૂક હો સહતે અસાચાર,
ભર દે શક્તિ માતુ ! કર પાયેં દુષ્ટોં કા પ્રતિકાર. સ્વાગત૦
તવ હુંકાર કર સંકે હમમેં નવ-જીવન સંચાર,
હો જાયેં સ્વદેશ-વેદીપર મરને કા તૈયાર. સ્વાગત૦

(‘હિંદુપંચ’ના વિજયાંકમાંથી)

૩૭-દશરા અથવા દશહરા એટલે ?

પ્રાચીનકાળમાં ચારે વર્ષોને માટે જે રીતે જૂદા જૂદા વ્યવસાયો નક્કી કરેલા હતા, જેમકે- આશ્વિણને માટે પહન-પાહન, ક્ષત્રિયોને માટે રક્ષણ-પાલન, વૈશ્યોને માટે વેપાર અને શૂદ્રોને માટે- સેવા, તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક વર્ષને પોતપોતાની પ્રધાનતા દર્શાવવાનો અવસર મળે, એવા ઉદ્દેશથી વર્ષની અંદર ચાર મોટા મોટા તહેવારો નક્કી કરવામાં આવ્યા હોય તેમ જણાય છે. રક્ષાબંધન (બજેવ) એ આશ્વિણનો મુખ્ય તહેવાર છે; દશરા ક્ષત્રિયોનો; દીવાળી વૈશ્યોનો અને હોળી શૂદ્રોનો. તેમાંથી ત્રણ તહેવારોનાં નામોના અર્થ તો સહેજે સમજાય છે; પરંતુ ચોથા દશેરાનો અર્થ સ્પષ્ટ

બેગા કરી દીધા હતા. તેઓ શક્તિના અદિતીય પૂજારી હતા, શક્તિની હરહમેશ આરાધના કરીને તેમણે તેની પાસેથી પૂર્ણ-વરદાન પ્રાપ્ત કરી લીધાં હતાં. તેઓ આપણી પેઠે વર્ષમાં એક વાર શક્તિના પ્રતિનિધિની બાલપૂજા કરીને ચૂપ થઈ જતા ન હતા. તેઓ હરહમેશ શક્તિની પૂજા કર્યા કરતા હતા અને પૂજા કરતી વખતે એ વાતને નહોતા ભૂલતા કે, આ સંસારમાં શક્તિહીન રહેવું, એના જેવું ભુંડું બીજું કોઈ પાપ નથી. તેથી પ્રત્યેક સુસ માનવે હમેશાં શક્તિશાળી રહેવું જોઈએ. તેઓ નિમ્નલિખિત મતનું મનન અને જપ કર્યા કરતા હતા કે:-

શક્તિહીનં તુ નિંદ્યં સ્યાત્ વસ્તુમાત્રં-ચરાચરम् ।

અતઃ શક્તિઃ સદા સેવ્યા વિદ્વાદ્ભિઃ કૃતનિશ્ચયૈઃ ॥ (દેવી ભાગવત)

શરદ્ઋતુમાં શક્તિની પૂજા કરવાને માટે શક્તિની જે પ્રતિમા બનાવાય છે, જેમાં શક્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરીને આપણે શક્તિની પૂજા કરીએ છીએ; તેના હાથમાં જે અનેક પ્રકારનાં અસ્ત્ર, શસ્ત્ર અને આયુધ આપવામાં આવે છે, તેની કલ્પનાના મૂળમાં આપણા પૂર્વજોએ એવું તો ઠાંસી ઠાંસીને શિક્ષણ ભરેલું છે કે જેમ કેળના પાને પાનની અંદર પાન ભરેલાં હોય છે; તેમ દુર્ગતિનાશિની દુર્ગાના અનેક હાથોમાં અનેક પ્રકારનાં આયુધોનો સંગ્રહ એજ વાતની ઘોષણા કર્યા કરે છે. તેના પૂજક ભક્તો પોતપોતાની વ્યક્તિગત શક્તિ ઉપર વિશ્વાસ કરીને કદી પણ શત્રુઓની સામે જાય નહિ. જ્યારે પણ તેમને શત્રુઓ ઉપર હુમલો કરવો હોય અથવા હુમલો કરનારા શત્રુઓથી પોતાનું રક્ષણ કરીને તેમના દાંત ખાટા કરી નાખવા હોય, ત્યારે તેઓ ભગવતી મહિષાસુરમર્દિનીની પેઠે પોતાની સઘળી શક્તિને સંઘરૂપે એકત્ર કરીને તેની સહાયતાથી આત્મરક્ષણ અને શત્રુ ઉપર વિજય મેળવ્યા કરે. આવું શિક્ષણ આપવા માટેજ આપણા પૂર્વજોએ શુંભ-નિશુંભ-મદ્મર્દિની ભગવતીની પૂજાનો પ્રચાર કર્યો હતો. આપણા પૂર્વજોને એજ આશા હતી કે, તેમના વારસ-આપણે-પણ, તેમણે સમજાવેલી વાતનો મર્મ સમજીને આત્મરક્ષણના ઉદ્દેશથી ભગવતી શક્તિની હરહમેશ આરાધના કરતા રહીશું; પણ હાય! અમે તો તેમની બતાવેલી બાબતોને વિદાય આપીને અમારેજ હાથે અમારો ધાત કર્યો છે. હજી પણ જો આપણે આપણી દુર્દશા જોઈને આપણા પૂર્વજોની ચતુરાઈને સમજી જઈએ અને આપણું કલ્યાણ કરનારી શક્તિ-દેવીના પૂજક બનીએ, તો હજી પણ કંઈ બાજી છેક બગદી ગઈ નથી. આ વર્ષે ભગવતી કાળીની ષોડશોપચારથી પૂજા કરીને આપણે દૈવ થઈને આપણા આત્મબળને સંઘનું રૂપ આપવાનો નિશ્ચય કરીને તે માટે પ્રયત્ન આદરીએ તો આપણે સંપૂર્ણ શક્તિવાન થઈને સુખી થઈ શકીએ તેમ છીએ.

(‘હિંદુપંચ’ ના વિજયાંકમાંના પંડિત ગંગાપ્રસાદજી અમ્મિહોત્રીના લેખપરથી અનુદિત.)

૪૦-દેવીરૂપે શક્તિ-પૂજન

સામાન્ય રીતે હિંદુઓ વર્ષમાં કેટલીયે વાર અને કેટલેય પ્રકારે શક્તિ-પૂજા તો કરે છેજ; પરંતુ વસંતઋતુમાં વાસંતી પૂજા અને શરદ્ઋતુમાં શારદીય દુર્ગાપૂજા ઘણા કાળથી ભારે ધામ-ધૂમપૂર્વક ઉજવાય છે. કહેવાય છે કે, ભગવતી આઘાશક્તિને પ્રસન્ન કરવા માટે રાવણે વસંતઋતુમાં તેમની ષોડશોપચારથી પૂજા કરી હતી અને ભગવાન રામચંદ્રજીએ શરદ્ઋતુમાં શારદીય પૂજા કરી હતી; તેથી તેનું મહત્ત્વ વળી વિશેષ મનાય છે અને ભારતવર્ષમાં હાલ ભગભગ બધેજ ભિન્ન ભિન્ન નામોથી દેવીનું પૂજન થાય છે. પશ્ચિમભારતમાં નવરાત્ર, ગુજરાતમાં રૂદ્રાણી, દક્ષિણમાં અંબિકા, કાશ્મીરમાં અંબા, આસામ અને બંગાલમાં દુર્ગોત્સવ તથા બિહારમાં દેવી વગેરે જુદે જુદે સ્વરૂપે દેવી-પૂજન થાય છે. ક્યાંક ક્યાંક દેવીપૂજનને કલ્યાણીપૂજન પણ કહે છે. આ રીતે હિમાલયથી તે કન્યાકુમારીચુક્રી, આસામથી ભારતની પશ્ચિમ સીમાપર્યંત, સર્વત્ર આ અવસરે ભગવતી આઘા શક્તિની પૂજા થાય છે.

દેવી-પૂજનની પદ્ધતિ આ દેશમાં કેટલા સમયથી ચાલતી આવી છે, તે કહી શકવું અશક્ય છે. ઘણું કરીને ભારતની આદિસભ્યતાના યુગથીજ અહીં શક્તિ-પૂજનની પ્રથા ચાલી આવી છે. હાલમાં પુરાતત્ત્વવેત્તાઓને માલૂમ પડ્યું છે કે, ભારતની અંદર તેમજ બહાર જાપાન, ચીન, કંબોડીઆ આદિ દેશોમાં પણ પ્રાચીનકાળમાં દેવી-પૂજન પ્રચલિત હતી. એ દેશોના લોકો દેવીને ૭૦૦૦ બુદ્ધોની માતા માનતા હતા. ક્યાંક ક્યાંક બુદ્ધદેવની પ્રતિમાની સાથે સાથે દેવી-મૂર્તિ પણ જોવામાં આવે છે.

ઋગ્વેદના દેવીસૂક્ત ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, ક્યાંક ક્યાંક આઘા શક્તિને અગ્નિસ્વરૂપા માન્યાં છે. વળી તૈત્તિરીય બ્રાહ્મણમાં પણ દુર્ગા અને સ્તોત્રનો ઉલ્લેખ કરેલો છે. શતપથ બ્રાહ્મણમાં લખ્યું છે કે, પ્રજાપતિ દક્ષે જ્યાં અનેક યજ્ઞો કર્યા હતા, ત્યાં 'પાર્વતી-દક્ષ' નામનો યજ્ઞ પણ કર્યો હતો. ઋગ્વેદના દ્વિતીય મંડળની ૨૭ મી ઋચ્યામાં લખ્યું છે કે, પ્રજાપતિએ 'દક્ષતનય' નામની એક વેદી બનાવી રાખી હતી. સારળાદ વળી શતપથ બ્રાહ્મણમાં જોઈએ છીએ કે, તે વેદી ઉપર એક સુવર્ણમયી પીતામ્બ પ્રતિમાની પ્રતિષ્ઠા કરતા હતા. આ પ્રતિમાને 'હવ્યવાહની'ની પ્રતિમા કહેતા હતા. આ પ્રતિમાની ચારે બાજુએ બીજાં કેટલાંક નાનાં મોટાં દેવ-દેવીઓની પ્રતિષ્ઠા થતી હતી. એક બળવાન દેવતા વેદીનું રક્ષણ કરતા હતા, એક ચતુર્બુજ દેવી હોમ વગેરે ગ્રહણ કરતી હતી, એક દેવી ધનભંડારનું રક્ષણ કરતી હતી અને એક દેવી જ્ઞાનદીપક લઇને ઉભી રહેતી હતી.

હાલની દુર્ગા-પ્રતિમાની સાથે ઉપલા વર્ણનનું દાણુંખંડ મળતાપણું છે. સામવેદમાં દુર્ગા-પૂજના જે મંત્રો મળી આવે છે, તેમાં દુર્ગાનું નામ પણ આવ્યું છે. વૈદિક સાહિત્યમાં મળી આવતાં અનેક પ્રમાણો ઉપરથી જણાય છે કે, વેદોમાં આઘા શક્તિને અગ્નિસ્વરૂપ માન્યાં છે.

યજુર્વેદમાં રુદ્ર અને અંગિકાનાં નામ આવે છે અને તેઓ આહુતિ ગ્રહણ કરતાં હતાં, એ વાત પણ મળી આવે છે. તૈત્તિરીય આરણ્યકમાં તો વર્તમાનકાલીન દુર્ગાપ્રતિમાના બધા લાગો ઘણેલાગે જેમના તેમ મળી આવે છે.

આ રીતે શોધ કરતાં માલૂમ પડે છે કે, ભારતવર્ષમાં શક્તિ-પૂજનની પદ્ધતિ અત્યંત પ્રાચીન છે. હાલની પૂજાપદ્ધતિ ઉપરથી પણ જણાય છે કે, દુર્ગાપૂજનની લગભગ બધી વિધિ વૈદિક રીતિ અનુસાર છે. હા, એ પણ બરાબર છે કે, જેમ મોટા મોટા શાસ્ત્રગ્રંથોમાં પણ વખતો વખત પ્રક્ષિપ્ત વિષયો ઉમેરાયા છે, તેજ પ્રમાણે દેવીની વૈદિક પૂજા-પદ્ધતિમાં પણ ઘણું પ્રક્ષિપ્ત થયેલું છે; પરંતુ આઘા શક્તિની, મહામાયાની, પરબ્રહ્મ પરમાત્માની યોગમાયાની દેવીરૂપે પૂજા કરવાની પ્રથા અહીં ઘણા સમયથી પ્રચલિત છે.

આજે પણ જો આપણે સાચા મનથી, પૂર્ણ અંતઃકરણપૂર્વક જગતના કારણરૂપ, સનાતની, ચિન્મયી, મહામાયા જગદંબિકાનું આવાહન કરીએ, આપણાં ભક્તિપૂર્ણ અશ્રુસંચિત જળથી અર્ધ ચઢાવવાનો સંકલ્પ કરીએ, આપણાં હૃદયરૂપી પુષ્પો માતાને ચરણે ચઢાવવાનો નિશ્ચય કરીએ અને તેમનાં ચરણતળને આપણાં હૃદયરૂપી અળતારથી સુશોભિત કરવાની પ્રતિજ્ઞા કરીએ, તો સર્વમંગલમયી માતા આપણી ઉપર અવશ્ય કૃપા કરશે. x

('હિંદુપંચ' વિજ્યાંકના અગ્રલેખ ઉપરથી અનુદિત)

x બુદ્ધધર્મવાળાઓ પણ વામમાર્ગે ચલી ગયા અને ધર્મને નામે અધર્મ પુષ્કળ વ્યાપી ગયો, ત્યારે દયાળુ પ્રભુ ભગવાન શંકરાચાર્યરૂપે પોતાનું અધર્મ જ્ઞાનચારિત્ર્ય પ્રકટાવીને અધર્મના મુખમાં જઈ પડેલા ભારતવાસીઓનો ઉદ્ધાર કર્યો હતો. એ અદ્ભુત ઈશ્વરી વિભૂતિએ પરમાત્માનાં અનેક મુખ્ય સ્વરૂપોનાં સ્તુતિગાન કર્યાં છે. તેમાં એક ભવાની-ભુજંગ-સ્તોત્ર છે. સંસ્કૃત સાહિત્ય વર્ધક કાર્યાલય તરફથી હાલમાંજ ભગવતી ભાગવત-અથવા દેવીભાગવતની નવી આવૃત્તિ નીકળી છે, તેના શરૂ ભાગમાં એ સ્તોત્રમાંના થોડાક શ્લોક ભાવાર્થ સાથે અપાયા છે, તે અહીં પણ આ પછી અપાયું છે.

૪૧-નમસ્તે નમસ્તે નમસ્તે ભવાનિ

ત્વમર્કસ્ત્વમાગ્નિસ્ત્વમિંદુસ્ત્વમાપસ્ત્વમાકાશભૂવાયવસ્ત્વં ચિદાત્મા ॥
 ત્વદન્યો ન કશ્ચિત્પ્રકાશોઽસ્તિ સર્વં સદાનંદસંવિત્સ્વરૂપં તવેદમ્ ॥
 ગુરુસ્ત્વં શિવસ્ત્વં ચ શક્તિસ્ત્વમેવ ત્વમેવાસિ માતા પિતાસિ ત્વમેવ ॥
 ત્વમેવાસિ વિદ્યા ત્વમેવાસિ બુદ્ધિર્ગતિર્મે મતિર્દેવિ સર્વં ત્વમેવ ॥
 શ્રુતીનામગમ્યં સુવેદાગમાઘૈર્મહિમ્નો ન જાનાતિ પારં તવેદમ્ ॥
 સ્તુતિં કર્તુમિચ્છામિ તે ત્વં ભવાનિ ક્ષમસ્વેદમંબ પ્રમુગ્ધઃ કિલાહમ્ ॥
 શરણ્યે વરણ્યે સુકારુણ્યપૂર્ણે હિરણ્યોદરાઘૈરગમ્યેઽતિ પુણ્યે ॥
 મવારણ્યમીતં ચ માં ષાહિ ભદ્રે નમસ્તે નમસ્તે નમસ્તે ભવાનિ ॥

ભાવાર્થ:-હે દેવિ! સૂર્ય, અગ્નિ, ચંદ્ર, જળ, આકાશ, પૃથ્વી, વાયુ અને ચિદાત્માએ પણ તમેજ છે. આપની સત્તાસ્તુતિ વિના કોઈ પણ પદાર્થ કે પ્રકાશ અસ્તિત્વમાંજ આવી શકે તેમ નથી. આથી આ સમગ્ર વિશ્વમાં જે કંઈ પ્રાણી-પદાર્થ, વસ્તુ-સ્થિતિ કે પદ-પદાર્થ ઇત્યાદિ છે, તે આપનુંજ સદાનંદ સંવિત્ સ્વરૂપ છે.

હે દેવિ! મારા ગુરુ, માઈ કલ્યાણ અને મારી શક્તિ પણ તમેજ છે. મારાં માતા અને પિતા પણ તમેજ છે. મારી વિદ્યા, બુદ્ધિ, મતિ અને ગતિ પણ તમેજ છે, એટલુંજ નહિ પણ હે ભવાનિ! માઈ સર્વસ્વ પણ તમેજ છે.

હે વિશ્વેશ્વરી! શ્રુતિઓને પણ તમારો મહિમા અગમ્ય છે અને વેદશાસ્ત્રાદિ પણ તમારા મહિમાનો પાર પામી શકતાં નથી. તોપણ હે ભવાનિ! આવા અપાર મહિમાવાળાં આપની હું સ્તુતિ કરવા ઇચ્છું છું, તેને મારે આપ મને ક્ષમા કરજો. કેમકે હે અનંત ઐશ્વર્યોના અંબારસ્વરૂપ માત્ર અંબે! આપનો જરાતરા મહિમા જાણવાથી પણ હું અત્યંત મુગ્ધ બની ગયો છું!

હે શરણાગતવત્સલ માતેશ્વરી! હે પરમ પૂજ્ય અને અત્યંત કરુણાપૂર્ણ પરમેશ્વરી! હે હિરણ્યગર્ભાદિથી પણ અગમ્ય અને અત્યંત પવિત્ર એવાં કલ્યાણિ ભવાનિ! આ સંસારરૂપી અરણ્યથી લયલીત થયેલો એવો હું આપને શરણ છું, મુજ દીન-હીનનું આપ રક્ષણ કરો, આપને અનેકાનેક નમસ્કાર છે, નમસ્કાર છે, નમસ્કાર છે.

(શ્રીમદ્વંકરાચાર્યવિરચિત ભવાની-ભુજંગ-સ્તોત્રમાંથી)

૪૨—પ્રાચીન હિંદની આમ્યરચના

જુના વખતમાં આપણા દેશમાં આમ્યજીવન માટે કંટાળો નહોતો. ત્યાંનું શુદ્ધ અને શાંત વાતાવરણ વખણાતું; અને દેશનું દરેક માણસ પોતપોતાની ફરજ સમજી ત્યાંની સુધારણાના કાર્યમાં ભાગ લેતું.

ગામડાંની રચના સુંદર હતી. કેટલાંક ગામોમાં માત્ર એકજ ધંધાનાં માણસો રહેતાં અને તેમના ધંધા ઉપરથી તે તે ગામનાં નામ પડતાં હતાં. કોઈમાં સુથારનાં હજારો ઘર તો કોઈમાં બીજા ધંધાથીઓનાં ઘર હતાં. જો કે સામાન્ય રીતે તો સર્વ ગામોમાં સઘળી જાતનાં માણસો રહેતાં હતાં.

ઘર તથા રસ્તા સ્વચ્છ અને મોહક હતા. ગામખહાર ઝાડની ઘટામાં પૂજસ્થાન નક્કી કરીને ત્યાં નવરાશે ખેતરોના જૂદા જૂદા છોડવાઓના સૌંદર્ય વચ્ચે તેઓ ઘણા આનંદથી ભેગા ખેસતા હતા. એક બાજુએ પશુઓ માટે ગોચરની જમીન ખાસ જૂદી રખાતી હતી. લગભગ દરેક ગામની આસપાસ કાચી અથવા પાકી વાડો થતી હતી. આથી ચોર-લૂંટારાઓનો ભય ઓછો થતો હતો.

ખેતી ઉપરાંત જૂદી જૂદી કારીગરી અને શિલ્પકળા ઉપર માણસો સ્વતંત્રતાથી પોતાનું યુજરાન ચલાવતા હતા. કોઈ ગામમાં વરતી વધશે એમ જણાય કે તરતજ પાસેના જંગલનો ઓડો ભાગ સાફ કરીને ત્યાં નવા ગામની વસાહત થતી હતી. આમ બહોળી જમીન મળવાથી ગરીબાઈ જેવું તો જણાતુંજ નહોતું. જો કે વચ્ચે વચ્ચે દુકાળ તથા રોગ વગેરેથી ઘણું દુઃખ પડતું, પરંતુ એવા વખતે પણ ઉત્સાહી પુરુષોની ઘણી સહાય મળતી હતી.

ગામમાં આનંદ મેળવવામાટે ઉત્સવાદિની સારી ગોઠવણ થતી. ગામનાં સર્વ માણસો તેમાં ભાગ લેતાં. જો કોઈ ખાસ કારણસિવાય એમાં ભાગ ન લે, તો તેનો બહિષ્કાર કરવામાં આવતો હતો. આવા પ્રસંગે બપોરે કે સાંજે સર્વ ભેગા થતા અને કોઈ વાતોઓ કહેતા, કોઈ સાહિત્યચર્ચા કરતા તો કોઈ સંગીતતથા નૃત્ય કરી આનંદ પામતા. ગામના યુવકો પોતાનું મંડળ સ્થાપી ધાર્મિક અને પરહિતનાં કામો કરતા હતા. પ્રાતઃકાળમાં ઉઠીને તેઓ રસ્તાઓ ઉપરનો કચરો, ઇંટ, પથ્થર વગેરે હોય તે દૂર કરતા, જે ઝાડ રસ્તા ઉપર હોઈ અડચણ કરતાં હોય તેનો નાશ કરતા, ખાડા-ટેકરા હોય તે કાઢી નાખી સીધો રસ્તો બનાવતા, નાના વહેણા કે કોતરો હોય તેના ઉપર લાકડાના પૂલ બાંધતા, વળી તળાવમાંનો કચરો બહાર કાઢી નાખી પાણી સ્વચ્છ રાખતા અને જેઓ ગરીબ તથા દુઃખી હોય, તેમને દરેક પ્રકારે મદદ કરતા હતા.

પ્રાચીન શિક્ષાલેખો જોતાં જણાય છે કે, ગામમાં જેઓ ઉચ્ચ સેવાભાવથી કામ કરતા, તેમના તરફ ગામલોકો પ્રેમ અને શ્રદ્ધાથી જોતા હતા. સારાં કામનો સારો બદલો મળતો. કેટલીક વખત એ સેવાની યાદમાં તે માણસના નામે નવું ગામ વસાવીને તેનું નામ યાદ રાખતા, ગામની રક્ષા-માટે પોતાનો પ્રાણ આપનાર વ્યક્તિના દુઃખનું પોષણ કરતા અને તેની યાદમાટે દેવમંદિરમાં દરેક સાંજે ધૂપ-દીપ કરવાની વ્યવસ્થા કરતા. એ ઉપરાંત ઘણી રીતે તેવા માણસનાં સ્મારક રાખવામાં આવતાં. હજુ પણ આવા વીર પુરુષોના સ્મારકતરીકે પથ્થરના પાળીઆ ઘણાં ગામોની લાગોળે નજરે પડે છે. લોકવિચારવિરુદ્ધ કામ કરનાર અથવા દેવમંદિરનું અનિષ્ઠ થાય તેવું કામ કરનારને ધર્મદ્રોહી ગણી તેની ટીકા થતી; તેમજ તેને ઉત્સવમાં તથા દેવમંદિરમાં જવાની રજા મળતી નહિ.

ગામલોકોમાં ધર્મની સારી ભાવના હતી. પ્રતિદિન મંદિરમાં સર્વ ભેગા મળતા અને પૂજન-અર્ચન વગેરે કરતા. દેવમંદિરમાં પાસેજ એક સાર્વજનિક મકાન બાંધવામાં આવતું. તેમાં સાધુ સંન્યાસીઓ આવી ઉતરતા અને ગામલોકો તેમની પાસેથી ઉપદેશ સાંભળતા. ગૌતમમુદ્ધ તથા બીજાઓનાં જીવનચરિત્રો ઉપરથી જણાય છે કે, તેઓએ પોતાના પ્રવાસદરમિયાન આવાં ઘણાં સ્થળોમાં ઉપદેશ આપ્યો હતો. કેટલાક ગામલોકો પણ દૂર જત્રા કરવા જતા અને ત્યાં પોતે લીધેલો અનુભવ પાછા આવી સર્વને કહેતા. ગામની શાળાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી હોશિયાર બાળકો સારાં સ્થળોમાં વધારે અભ્યાસમાટે જતા. તક્ષશીલા, નાલંદા વગેરે વિદ્યાપીઠોમાં આ

રીતે ધણા વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ અર્થે આવતા.

ગામના સઘળા માણસોની એક સભા ભરાતી. તેમાં લોકહિતની ચર્ચા થતી હતી. આવી સભામાં ન્યાયનું કામ પણ થતું હતું. ચોર-લૂંટારાથી ગામનું રક્ષણ કરવાના ઉપાયો પણ લેવાતા. ધણા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં આવી સભાઓની પ્રશંસા કરેલી છે. દરેક ગામમાં એક માણસની મવામાં આવતો, જે સભાની સહાનુભૂતિથી લોકહિતનાં કામો ઉપર દેખરેખ રાખતો. આવી સભાઓમાં ગરીબ કે ધનવાનનો કાંઈ ભેદ રખાતો ન હતો.

હાલની ગ્રામ્યપંચાયતો કે જીલ્લા બોર્ડોના જેવાં બધે તેથી ચઢે એવાં મંડળો સ્થપાતાં. ગ્રામ્ય-સભાની જેઠક નક્કી કરવી; ધર્મશાળા, દેવમંદિર, સદાવ્રત, બાગ ઇત્યાદિની સ્થાપના કરવી; દરિદ્ર અને અસહાય માણસોને સહાય કરવી અને ફૂવા, વાવ વગેરે બોદાવવાં-એ આવાં મંડળોનાં મુખ્ય કાર્યો હતાં. આવાં મંડળો પાસે જમીન-સંપત્તિ રહેતી, ગ્રામવાસીઓ પાસેથી અમુક કર લેવામાં આવતો; તેમજ અપરાધી પાસેથી દંડ લઈ એ પછી રકમ તે મંડળને સોંપાતી અને તે મંડળદ્વારા નક્કી કરેલાં સારાં કામોમાં તે રકમ વપરાતી.

આવાં જૂદાં જૂદાં મંડળોની દેખરેખ તે તે પ્રદેશની મહાસભાના સભ્યો રાખતા હતા. દેશના વૃદ્ધ અને અતુલવી પુરુષો એવી મહાસભામાં નિમાતા. બીજાં મંડળોના કેટલાક પ્રતિનિધિઓ સાથે મળી તેઓ મહાસભાનું કામ કરતા. આ સભામાં જૂદી જૂદી નાની સમિતિઓ નીમાતી અને તેમાં દાન, તળાવ, બાગ, ન્યાય, ખેતી, ધાર્મિક કાર્યો વગેરે સંબંધી ઠરાવો થતા હતા. આવી મહાસભાના સભ્યો ચુંટી કાઢવા માટે જૂદા જૂદા વિભાગ પાડવામાં આવતા હતા. જે માણસ તે વિભાગનો વતની હોય, વિદ્વાન હોય અને જેણે પોતાની સંપત્તિ માત્ર સાધુવૃત્તિથીજ મેળવી હોય, તેવા માણસને શોધી કાઢવામાં આવતો. આવા ધણા માણસો હોય તો દરેકના નામે ચિઠ્ઠીઓ લખીને દેવમંદિરમાં મંડળસમક્ષ એક બાળક પાસે તેમાંથી એક ઉપડાવતા અને જે પ્રથમ આવે તેને સભ્યતરીકે મોકલતા.

આવી સભાઓ અને મંડળોને પ્રજા તરફથી દ્રવ્યાદિની સારી મદદ મળતી. પોતાને પ્રિય હોય એવાં સારાં કામોમાં ખર્ચવાની શરતે મોટી રકમો લોકો આપતા. મંદિરોમાં બાળકોના ધાર્મિક અભ્યાસમાટે સારી વ્યવસ્થા હતી. આ ઉપરાંત મુસાફર, સાધુ-સંન્યાસી વગેરેના ભોજનમાટે, દેવની નિત્યપૂજામાટે તથા ઉત્સવોમાટે પણ સારી રકમ ખર્ચાતી. આમ દરેક રીતે લોકો પોતાનું જીવન ઉન્નત કરતા હતા. દેશ દેશના સાધુ-સંન્યાસીદ્વારા તેમજ જાત્રાળુઓદ્વારા તેઓ આખા હિંદની ખબરો જાણતા હતા. ગામનાં બાળકો બહાર વધારે અભ્યાસ કરી આવીને પોતાની વિદ્યાનો લાભ બીજાઓને આપતા હતા. ('જ્ઞાનપ્રચાર'ના એક અંકમાં લેખક-રા. ચંદ્રશંકર મણિશંકર ભટ્ટ.)

૪૩-વિદ્યાર્થીને લાયક ધર્મ

મારા વહાલા વિદ્યાર્થી બંધુઓ! આપણી ભારતભૂમિના લવિષ્યના દેવતાઓ! આપણે કેવો અને કેવો ધર્મ પાળવો જોઈએ? શું આપણે શિવધર્મ, જૈનધર્મ, બુદ્ધધર્મ, મુસલમાની કે ખ્રિસ્તીધર્મ પાળવો જોઈએ? ના, ના. તે શબ્દોની સાથે તો ધર્મ શબ્દ શોભતો નથી. તેને તો આપણે પંથો કહી શકીએ. તે પંથો ખરેખર ઉત્તમ અને સુંદર છે, પરંતુ તે આપણને હાલની સ્થિતિમાં સ્વાર્થ બનાવે છે. તમે જોશો કે, એક પંથના બીજા પંથને વખોડતા કે ધિક્કારતા હશે; આપણે એવો વિરોધ પેદા કરવાનો નથી. સારું આપણે શું કરવું? હેં, સારું આપણે કેવો ધર્મ પાળવો?

આપણે એવો ધર્મ પાળવો જોઈએ કે જે ધર્મથી આપણા હિંદુભાઈઓ, મુસલમાનભાઈઓ, પારસીભાઈઓ અને ખ્રિસ્તીભાઈઓ આપણને પોતાના ગણે-જૂદા ના ગણે, કાંઈનામાં વિરોધ પેદા થાય નહિ; દુંકામાં સર્વ એમજ સમજે કે:-

“ હિંદુ-મુસલમાન-પારસી સર્વે ધર્મતણાં સૌ બાળ. ”

ત્યારે તે ધર્મ કેવો હોવો જોઈએ? ભરતભૂમિરૂપી ઉદ્ધાનનાં પ્રિય સુક્રોમળ સુગંધિત મુખ્યો! તમે સર્વ જાણતાજ હશે કે, ધર્મ શબ્દનો અર્થ ધૃ-ધારણ કરવું, એવો છે. સમાજને ધારણ કરે તે ધર્મ. ધારણાદ્ધર્મમિત્યાદુર્ધર્મો ધારયતિ પ્રજાઃ! આ તેનો બહોળો, ઉંડો અર્થ. કુટુંબમાં અથવા સાધારણ શબ્દમાં કહીએ તો “પડતાં ધારે જે પાપમાં ધર્મ તેનું છે નામ.” આ ધર્મ શબ્દના અર્થ થયા.

હવે વચ્ચે હું એક વાત કહેવા માગું છું. કોઈને કદાચ એમ લાગશે કે, પંથોનું ભુંડું બોલાયું; પરંતુ કોઈ પણ પંથ આપણને અધર્મને માર્ગે જવા સૂચવતોજ નથી. શું બાઈબલ એમ કહે છે કે ચોરી કરો? ના. તે તો તેની દશ પ્રતિજ્ઞામાં કહે છે કે “તું ચોરી કરતો મા.” ત્યારે શું કુરાન એમ કહે છે કે, જૂઠું બોલો? ના, ના. હઝરત મહમદ સાહેબ (સંઆંસં) ખાસ ભાર દબને કહે છે કે “તે મારો મુસલમાન નથી, પણ દુશ્મન કાફર છે કે જે અસત્ય બોલે છે ને વચનભંગ કરે છે.”

આ બીજા પંથના દાખલા લીધા છે; કારણ કે તમોને તમારા પંથનું તો જ્ઞાન હોવુંજ જોઈએ.* મારો લગાર પણ એવો આશય નથી કે, તમે તમારો પોતાનો પંથ છોડી દો; પણ ઉદારચરિત બનીને મોટી નજર રાખતાં શીખો. હું સારો છું, મારો પંથજ સારો છે અને બીજું બધું ખોટું છે, એ મિથ્યાભાવ છોડી દો. “વસુદૈવ કુટુંબકમ્” જગત માફે કુટુંબ છે, એમ અનુભવો. અસ્તુ.

તમે જોશો તો જણાશે કે, દરેક ધર્મના સ્થાપનાર પૂર્ણાત્મા હતા. તેઓએ અમુક વાત ખરેખરી ઠસાવવામાટેજ જૂદા પંથ કાઢેલા. ખુદ્દે દયાનો મંત્ર જગતને શીખવાડ્યો વગેરે. આ જૂદા પંથોની સરખામણી આપણે શાળા જોડે કરી શકીએ. ધારો કે, એક નિશાળમાં તમોને ગણિત શીખવાય છે, પણ તે બીજા વિષયો સાથેજ. આથી ખાસ તેનું જૂઠું અને ઉત્તમ જ્ઞાન આપવા માટે કોઈ વિદ્વાન જૂદી શાળા બોલે, ને ફક્ત તેમાં તેનુંજ શિક્ષણ આપી, આપણને તેટલાજ વિષયમાં પૂર્ણ બનાવે તેવાજ આ પંથો છે. આ વાત પણ સારી છે. તે જો બહુજ ઉત્તમ, દૈવી સ્થિતિમાં હોય તો પસંદ કરવા જેવી છે.—આપણું કલ્યાણ થાય તેવી છે.

પણ અત્યારે આપણે જે સ્થિતિમાં ચાલતા પંથો જોઈએ છીએ, તે બહુજ કઠંગી છે, અપૂર્ણ છે, વિષવાદ પેદા કરનારી છે; કારણ કે ધર્મ—પંથ—સંસ્થાપકોના ધણાખરા ઉચ્ચ અને દૈવી ઉદ્દેશો તેઓની સાથેજ મરી ગયેલા હોય છે. આથી અત્યારના અમુક પંથે ચાલીએ, માનીએ, વર્તીએ અને કદાચ આપણું ભલું થાય. કદાચ શાથી કે સંશયની વાત છે. ઉચ્ચ માર્ગે જડતો હોય, પણ આપણા વહાલા બંધુઓથી જૂઠું પડાતું હોય, તો તે આપણને નકામું છે. તે સત્ય પંથ કિંવા નગદ ધર્મ નથી; પણ આપણે માટે તો કોઈ રાક્ષસ-દાનવ કે સેતાનનો લોભાવવાનો માર્ગ છે, ઉધાર ધર્મ છે, એમ આપણે કહેવું જોઈએ. અત્યારે તો આ ચાલતા જમાનાને અનુસરી આપણે સર્વ આત્મબંધુઓએ સાથે વહન કરવાનું છે.

અરે! તમે તે કેવા માણસ છો? મોટી મોટી ડંકાસો મારો છો, પણ કંઈ કહેતા નથી. ક્યારના ધર્મ ધર્મની વાતો કરો છો, પણ અમે તેને કેવી રીતે પાળીએ, તે તો કહેતા નથી! તમે મને એમ પૂછવાને તૈયારજ થયા હશો. હવે એજ વાત આવે છે.

પ્રથમ કહ્યું તેમ સમાજને ધારણ કરે તે ધર્મ. સમાજથી જૂદા પડાય, વિષવાદ થાય, જેમાં ખોટા ઢોંગ હોય, તે ધર્મ નહિ. બીજું; તે ધર્મ આપણે ક્યારથી પાળવો? શું નાહી-ધોઈ દેવ-સેવામાં કે મંદિરમાં હોઈએ ત્યારેજ પાળવો? શું રવિવારે ખ્રિસ્તીઓ દેવળમાં પ્રાર્થના કરવા જાય છે, ત્યારેજ પાળવો? શુક્રવારે મસીદમાં જઈને ધર્મને સંભારવો? અરે! ના, ના, ના. તેને તો આપણે જ્યારથી સમજતા થઈએ, ત્યારથી અહર્નિશ, ચોવીસેય કલાક ભૂલવો ન જોઈએ.

ત્યારે ધર્મ એટલે શું કરવું? ધર્મ એટલે માત્ર ટીલાંટપકાંજ નથી. ‘લાઇ! અડકશો લાઇ, તું મારા ધર્મનો નથી.’ એમાં કંઈ ધર્મનો સમાવેશ થતો નથી.

ધર્મ જ્ઞાનનો છે ભંડાર, તોયે ના બાળે કે સાર;

ખોટા ઢોંગ મહી અથડાય, ટીલાંટપકાંમાં રહી જાય.

ભાઈ ભાઈથી સહુ અલડાય, ખોટી મોટાઈમાં જ તણાય.

શોધો શોધો સાચું ચાર—સંતાનોx

ત્યારે થાય છે શેમાં ? અમદાવાદ કે વડોદરે જવાના એક કરતાં વધારે રસ્તા છે, તેમ ધર્મને પાળવાના ચાર માર્ગ છે. ધર્મના પૂરેપૂરા ચાર માર્ગ પર આપણે બરાબર ચાલવું જોઈએ. એ ચાર માર્ગ તે કયા ?

એમાંનો પહેલો માર્ગ તે સત્ય છે.

“ સત્યમેવ જયતે નાનૃતમ્ ॥ ” “ સત્યાન્નાસ્તિ પરો ધર્મઃ ॥ ”

“ તે મારે મુસલમાન નથી પણ દુશ્મન કાફર છે કે જે અસત્ય બોલે છે તે વચનભંગ કરે છે. ” “ તું જુહું બોલતો મા. ” વગેરે વગેરે મહાન આજ્ઞાઓ આપણને ધર્મના પહેલા માર્ગનો બોધ કરે છે. ત્યારે પ્રથમ તો ધર્મ પાળતા હો તો સાચું બોલો. શું આપણે આવો ધર્મ પાળીએ છીએ ? ના, આપણે તો માળા ફેરવીએ છીએ, ને ફેરવતાં ફેરવતાં હજારોનાં ગળાં રેસવાની-રેસવાના વિચારની માળા પણ ફરતીજ હોય છે. વિશ્વાસે બીજાને ઠગીએ છીએ, માલમાં કપટ કરીએ છીએ; વગેરે અનેક રીતે જુહું બોલીએ છીએ. આ તો ખરેખર ધર્મ નથી, પણ ધતીંગ છે. જે આપણે ખરો, સત્ય, નગદ ધર્મ પાળવો હોય તો સત્ય વદ. સારે તે પ્રમાણે આપણે આજ્ઞાઓ સાચું બોલવું જોઈએ. એ સત્ય ધર્મનો અંગીકાર કરવો જોઈએ. ટુંકામાં સત્ય જોતાં, બોલતાં ને સમજતાં શીખવું જોઈએ. કારણ કે વિક્કાનો અમાંસની રાત્રિ, દીવાવગરનું ઘર અને સંત્યવિનાનો મનુષ્યદેહ, એ ત્રણને સરખાં ગણે છે.

બીજો માર્ગ દયા છે.

અરે ! આપણો દેશ તો દયાધર્મને માટે પ્રખ્યાત છે. “ દયા ધર્મ કો મૂલ હય. ” અરે તેમાં જુદાંદેવ દયાના ગુરુનો જન્મ થયો હતો ! પણ અત્યારે તો તે બીજાની દયા નીચે પડ્યો છે ! દયામણી દશા થઈ છે ! સારે શું દયાને ડોકણે ખાધી ? હા, હા. એવું કંઈક થયું છે. આપણે ઉંધો અર્થ કયો છે. દયાના ખરા પ્રકાર સમજ્યા નથી. મનુષ્યપર દયા રાખવી, ભૂખ્યાને ભોજન આપવું, શું આપણે એવું નથી કરતા ? હા, દા=આપવું નો બરાબર ઉપયોગ કરીએ છીએ. ગમે તે નાગો-ભૂખ્યો આવે કે વિચાર કરતા નથી. આપવું, નાખી દેવું, ગોરને લોટો આપ્યો તે મોઢું ધ્રુવે કે ગમે તેમ કરે, એટલુંજ માત્ર સમજીએ છીએ. અરે, પણ તેવો દયાનો અર્થ નથી. દયા, માણસ કે જનાવરપરજ કરવાની નથી. બધી ચીજ ઉપર કરવાની છે. માણસમાં પાત્રતા જોઈને દયા દેખાડવી, દાન આપવું; પણ “ રોટલી નાખીને લિખારી ન રાખવો ”

“તમારાં દાનનાં ઝરણો, વહે છે માર્ગે અવળે તે; કમી કરવા બદલ બીજાં નવાં દરદો ઉમેરે છે.”

તેને બરાબર માર્ગમાં વાળો.

અત્યારે ચાલતી દાનની રીત બહુજ કનિષ્ઠ પ્રકારની છે, ચાલુ જમાનાને મળતી નથી. અરે ! પાછલા વેદસમયને પણ મળતી નથી. ભૂખ્યાને ભોજન આપો, પણ તેની ભૂખ તપાસીને આપો. તેને શારીરિક, માનસિક કે આત્મિક ભૂખ છે તે જુઓ. પછી તેને એવું ભોજન આપો કે ફરીથી તમારે બારણે તેને માગવા આવવાની જરૂર રહે નહિ. ત્યારે શું પૈસાથીજ દાન થાય ? પૈસાથી પણ થાય અને બીજા ધણથી પણ થાય. પૈસાથી સ્કૂલો, બોર્ડિંગો, દવાખાનાં, પુસ્તકાલયો વગેરે કાઢી શકાય, ધનથી જેવું બની શકે તેવું તનથી પણ બની શકે છે. તનથી કોઈને પાટો બંધાય, માર્ગે બતાવાય, બે મીઠા શબ્દો બોલી આશ્વાસન આપી શકાય અને હજારો વાનાં કરી શકાય. ટુંકામાં પોતાની જાતને અન્યના લલામાંટે ખર્ચી શકાય. તમારી પાસે જે હોય, તેને બરાબર વાપરવું જોઈએ. ડોશીની ઘંટીના પથરાનોજ દિસાળ માગવામાં આવે છે, એ ચાદ રાખજો. મનથી પણ દયા કરી શકાય. સારા વિચારો કરી શકાય. વિચારોનું બળ દેવું મહાન છે, તે તમારે અન્ય પુસ્તકોમાંથી ખાસ વાંચવું જોઈએ. આમ દરેક રીતથી દયા કરાય, પણ પાત્રતા જોઈને કરવી જોઈએ.

બીજી વસ્તુપર દયા કેવી રીતે થાય તે તો કહો? વરાળપર દયા લાવીને એંછન બનાવી શકાય. છુકસેલરની દુકાનમાં પડી રહેલી અત્યુત્તમ ચોપડીઓપર દયા લાવી ખરીદ કરી વાંચી શકાય—જ્ઞાન મેળવી શકાય. પડી રહેલી જમીનનો પણ તેનાપર દયા લાવી ઉપયોગ કરી શકાય! અરે, છેવટે એટલું થાય તોય બસ છે કે, બીજાના અવગુણ ના લેતાં ગુણ લેવા એ પણ દયા કરી કહેવાય.

ત્રીજો માર્ગ તપ છે.

તપ એટલે નસ્તકાર્ણ પકડવું, એમ નથી. પ્રથમ તો કમરત કરી તમારા શરીરને મજબૂત બનાવો, એ પણ તમારો ધર્મ છે. પ્રભુએ તમોને જે દેહ આપ્યો છે, તે આત્મા-પ્રભુને રહેવાનું મંદિર છે. તેને તમારે બરાબર સાચવવું જ નોંધ્યો. શરીરમાઘું ચલુ ધર્મસાધનમ્ એ ખાસ યાદ રાખજો.

પછી તમારે તમારી સર્વ ઈન્દ્રિયોને તાબે રાખવી નોંધ્યો. તેનો સારો માર્ગ ઉપયોગ કરવો નોંધ્યો. આંખ અયોગ્ય વસ્તુ તરફ જોતી હોય, ધાન ના સુણવાનું સુણતા હોય, જીભ ના ખાવાનું ખાવાપીવા ઇચ્છતી હોય, તો તમારે તેના ઉપર ડાઘ મૂકવો નોંધ્યો. તમારા મનરૂપી ઘોડાને યુદ્ધિરૂપી લગામ પહેરાવી તમારા તનરૂપી રથને યોગ્ય રસ્તે હાંકવો નોંધ્યો. તમારી જ્ઞાતિનું, તમારા ગામનું, તમારા દેશનું, તમારા રાજ્યનું બહું થતું હોય તો તેમાં તમારે ગમે તેનો ભોગ આપી તમારા જીવનનું સાર્થક કરવું જ નોંધ્યો. આ તમારો ધર્મ છે.

ચોથો માર્ગ શૌચ છે.

શૌચ એટલે પવિત્રતા. યાદ રાખજો કે, પવિત્રતા તે પ્રભુતા છે. પ્રથમ તો તમારા હાથ, મ્હોં, શરીર ને કપડાં સ્વચ્છ રાખજો. ચોપડીઓ, પથારી અને ઘર પણ સ્વચ્છ રાખજો. કારણ જેમ તમારા ઘરમાં પ્રભુ વસે છે, તેમ તમારી ચોપડીમાં, કપડામાં અને સર્વ સ્થળે તે રહે છે. માટે પ્રથમ તો શરીર પૂર્ણ રીતે સ્વચ્છ રાખજો. પછી તમારી વાણીને પણ સ્વચ્છ અને પવિત્ર બનાવજો. “સ્વરને સદા સુંદર દેવનો રાખજો.” યાદ રાખજો કે:—

મીઠા શબ્દો ધણી વખતે, જીવનમાં શાંતિ રેડે છે;

કટુ શબ્દો ધણી વખતે, જીવનમાં ઝેર ભેળે છે.

ટુંકામાં તમારા મનને પણ સ્વચ્છ અને પવિત્ર કરવું નોંધ્યો. તમારે સર્વ સ્થળે પ્રભુ-પિતૃને જોવો નોંધ્યો.

આ ખરો ધર્મ છે. આ ધર્મ તમે સર્વ પાળજો; તેથી તમે સર્વને તમારા બંધુ જોશો, સારો માર્ગ જડશે. દેવળમાં પ્રભુ છે, તેમ તમારી પાસે પણ છે. તમારી ચોપડીમાં ને ટુંકામાં બધેય છે, એ યાદ રાખજો. આ ખરો ધર્મ, સત્ય ધર્મ, નગદ ધર્મ ભૂલશો નહિ ને સેતાનને તાબે થશો નહિ. છેવટે બોલો ઐ શાંતિ: શાંતિ: શાંતિ: વિદ્યા ધર્મેણ જોમતે ॥

[એ. એમ. ઠાકોર “પ્રેમયોગી” ના એક વ્યાખ્યાનમાંથી]

૪૪-બંગાલ કી વિધવાઓ

બંગાલ મેં પ્રાતઃસ્મરણીય શ્રી પંડિત ઇશ્વરચંદ્ર વિદ્યાસાગર પ્રથમ મહાપુરુષ થે, જીન્હોને હિંદુ વિધવાઓં કી હૃદયવેધક દુર્દશા કી ઓર ધ્યાન દિયા ઓર ઉસે દૂર કરને કા દૃઢ સંકલ્પ કિયા. આપને અપને પ્રયત્ન જ્ઞાનબલ સે ઓર વેદ, શાસ્ત્ર, પુરાણ ઓર ઇતિહાસ કે સૈકડોં અકાટ્ય પ્રમાણોં સે સિદ્ધ કિયા કિ વિધવાવિવાહ શાસ્ત્રાનુકૂલ હૈ. વિધવાવિવાહ કા ઉચિત હકારાનેવાલા ઇસ સમય જો ૧૮૫૬ કા એક્ટ ૧૫ હૈ વહ બી ઇસ મહાપુરુષ કે અનંવરત પરિશ્રમ ઓર ઉદ્યોગ કા ફલ હૈ; પરંતુ શોક હૈ કિ મનસ્વી કે દેહાંત કે પશ્ચાત્ કિસ્તીને ઇસ પવિત્ર આંદોલન કા જરી ન રખા. ઇસીકા યહ ફલ હૈ કિ આજ ઉસ બંગ-પ્રાંત મેં જસે અપની વિદ્યા, શિક્ષા, સાહિત્ય ઓર કલા કા ઇતના અભિમાન હૈ, વિધવાઓં કી લયાવહ દુર્દશા હૈ. મુઝે પેશાવર સે પુરીતક ઉત્તર-

अंगाज में इस समय रप बाज से उपर छिंदु विधवाये हैं और धनमें से अनकी आयु रप वर्ष से कम है, उनही संख्या २ बाज के लगलग है. १८२१ की मनुष्यगणना के अनुसार इस प्रांत की ओइसो जियों में पचीस से अधिक छिंदु विधवाये हैं. यूं तो सभी जगह विधवाओं का अपने संबंधियोंद्वारा कष्ट प्रकार के कष्ट पहुँचाये जाते हैं; पर इस प्रांत में कष्ट प्रथाये जही विचित्र हैं. जैसे कि विधवा का सिर मुड़ा देना, उसे ओइ समय ही भोजन देना, गृहस्थ का सारा भार उसी-के सिर गज देना इत्यादि. कष्ट वार उन्हें घर से तीर्थयात्रा के बदले गाहर ले जाकर छोड़ दिया जाता है या वे स्वयं धन असल यातनाओं से दुःखित होकर, घरों से लाग जाती हैं. इसी जिये अंगाज में नारीनिर्यातन और नारीधर्मणु के लज्जरूपद मामले हमें प्रतिदिन सुनने का भिन्नते है. यही कारण है कि अंगाज प्रांत की ही विधवाये अनमें अधिकांश युवती और कष्ट उच्यकृत की हैं, जनारस, वृंदावन, मथुरा, दरिद्वार और ऋषिकेश तक हीन-हीनावस्था में लटकती हैं.

मिश्रती हैं। उनमें कुछ गुंठा है और यह दुष्प्रभावगती है। यही कारण है कि यद्यपि जंगल में सुसज्जमानों की संख्या अधिक होती है पर सुसज्जमानों में वेश्याएँ १ दम्बर की पीछे हटी हैं और सिद्धुओं में वेश्याएँ १ दम्बर पीछे ३१ हैं। सिद्धु वृक्षता में ही पन्द्रह दम्बर से उपर सिद्ध वेश्याएँ हैं, उनमें अधिकांश विधवाएँ हैं और ३६ तो उन्मत्त ही हैं। वृक्षता में रहते हुए हमें ऐसी घटनाएँ भी सुनने को मिलती हैं जहाँ पर मातापिता वा सास-ससुर अपनी विधवा पुत्रियों वा पुत्र-पुत्रियों से व्यवहार वेश्यावृत्ति करवाते हैं। अभी दास की यात है कि सोनागाड़ी (वृक्षता का वह लारी मुद्रा जहाँ वेश्याओं का आटा है) से एक सत्त्वजन विधवाविवादसदायक सभा के आयोजन में आये और अपने लगे कि उनके पड़ोस में एक उन्मत्त वृक्ष की युवती जंगली विधवा दास की में आकर है इसी गांव से चेलाके लिये जिहास गम है; पर वह इस पापाचार से बचना करती है और विवाद करना चाहती है। आप इससे मित्रकर साथ उचित व्यवस्था कर दें। हम एक और योग्य सत्त्वजन को साथ लेकर सोनागाड़ी-ऐसी स्थानपर पहुँचे और उस आगिनी जलिन से यातगीन की। इसकी आयु १३ वर्ष से अधिक नहीं थी। जलिन से आयु १० वर्ष की अवस्था में विधवा हुई थी और इसका विवाद ८ वर्ष की आयु में हुआ था। इससे भावने में डर नहीं था, इस लिये वह तब से अनुशासन में ही थी। कुछ दिन पहले इसकी सास उसी वृक्षता में यह कह कर आयी कि इसी रात ही मे मित्रता है और देशन से शीघ्र इस मुद्रा में आ कर उसे जिहास दिया। इसने जो भी करपा-जबकि सत्त्वजन में कहा कि मेरी सास और मेरा ससुर व्यवहार की सत्त्वजन के में प्रत्यक्ष होने के लिये लिये लायित कर रहे हैं। मेरी सास कहती है कि हम तुम्हें इसी लिये ६ वर्ष से यात रहे हैं और जिहास पिताकर मेरा कर रहे हैं, यदि व्यवहार होकर न हमारे काम आये। जंगल के हमने तुम्हें पाया; आप न हमें पाया। उस देवी की सत्त्वजनसदायकता को देखकर मेरी आँखों में आँसू आ गये और सास की उस पुत्रियापर रोंच आया, वह अपनी जादू को इस प्रकार पापमार्ग पर चलने के लिये लायित कर रही थी। हमने उसकी सास को सुझाया। उसे वह प्रकार से समझाया और कहा कि विधवापति की अपेक्षा तुम इसका पुनर्विवाह कर दो तो वह तब ही बहुत खुशी में थी। लड़िका ने कहा कि अगर वह इसका पुनर्विवाह करेगी तो मेरा उसे जलिन से आकर मित्रता है। वह लिये वह इसका पुनर्विवाह करनी नहीं करेगी। इस प्रकार की घटनाएँ प्रायः देखने और सुनने को आसानी हमें मिलती रहती हैं; पर हमने यहाँ मित्रकर हम पाई है। अधिक समझन नहीं देना चाहते; परन्तु निम्नलिखित यह हमारी विचारधारा है। जहाँ जलिन नष्ट है।

આવૃત્તિના આધારે, આ વર્ષના સરેરાશ વરસાદ ૧૪૧ મી. મી. થયો છે જે-જિલ્લાના ૩ જિલ્લાના
સરેરાશ વરસાદના ૧૨૦ મી. મી. કરતાં વધુ છે. આથી આ વર્ષના વરસાદના અભાવને કારણે, વાવણીની

ઇન શિશુ-વિધવાઓ કી સંખ્યા ભી કમ નહીં હૈ. ગત માસ મુઝે જાસોર જીલા મેં દૌરા કરતે હુયે એક ગ્રામ મેં એસી હી વિધવા દેખને કા અવસર મિલા જીસકી આયુ ઇસ સમય ૭ વર્ષ કી થી; ઔર જો ૬ માસ કી આયુ મેં વિધવા હુઇ થી. કુછ વર્ષ પૂર્વ ઇસ પ્રાંત મેં યહ પ્રથા થી ઔર અબ ભી ઇસકે ચિહ્ન કહીં કહીં પાયે જાતે હૈ—કિ જબ કોઇ કુલીન બ્રાહ્મણ મરણાસન્ન હોતા થા તો ઇસ ગાંવ કે અન્ય કુલીન બ્રાહ્મણ અપની ૬ માસ, ૧ વર્ષ, ૨ વર્ષ ઇત્યાદિ આયુ કી દૂધમુંડી બાલિકાઓં કે ગોદી મેં લે ઇસ મરણોન્મુખ બ્રાહ્મણ કી ચારપાઇ કે ચારોં ઔર ઘુમાકર ઔર ઇસી બ્રાહ્મણદેવતા (?) કે હાથ મેં ઇસ ગોદી કી બચ્ચી કા હાથ દેકર વિવાહ કર દેતે થે. કુછ ઘરોં કે બાદ વે બ્રાહ્મણ મહારાજ તો પંચતવ કે પ્રાપ્ત હો જાતે થે; પરંતુ પીછે દર્જનોં ગોદ મેં ખેલતી બાલિકાઓં કે મસ્તક પર કહોર વૈધવ્ય કે ચિહ્ન લગા દિયે જાતે થે. ઔર યદિ સંયોગવશ વહ અલ્પવયસ્કા બાલિકા વહાં ઉપરિચિત નહીં કી જા સકતી તો ઇસકે પ્રતિનિધિસ્વરૂપ કદલીદલ, તુલસીદલ વા બિલ્વપત્ર કે સાથ હી કુલીન બ્રાહ્મણ કા વિવાહ હો જાતા થા; ઔર ઇસકે મૃત્યુ પ્રાપ્ત હોતે હી વહ ખેચારી અનનન બાલિકા સારી આયુ કે લિયે વિધવા બના હી જાતી થી. દિર એસી વિધવાઓં કે બ્રહ્મચારિણી બને રહને, અપરિચિત, અનનન ઔર કલ્પિત પતિ કે ચરણોં મેં શ્રદ્ધા રખતે હુયે સંયમપૂર્વક જીવન વ્યતીત કરને, જપ-તપ ઉપવાસ-નિયમ-વ્રત ઇત્યાદિ પાલને, સિર મુંડવા દેને, ગંદે વસ્ત્ર પહિનને ઔર એક સમય ભોજન કરને કે લંબે લંબે ઉપદેશ દિયે જાતે હૈ. ઔર યદિ ઇનકે સંરક્ષકોં સે કહા જાવે કિ ઇન બાલિકાઓં કા જો વસ્તુતઃ વિધવા હૈં હી નહીં—વિવાહ કર દો, તો કહનેવાલોં કા હી અપમાનિત હોના પડતા હૈ.

એક ઔર વિધવાઓં કે સાથ ફૂર ઔર નૃશંસ વ્યવહાર ઔર દૂસરી ઔર વિધવાવિવાહ કા કહોર વિરોધ ! ઇસકા પરિણામ કયા હો રહા હૈ ? એક શબ્દ મેં, બંગાલ કે હિંદુઓં કા કમશઃ હાસ. આજ સે ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વ બંગાલ મેં હિંદુઓં કી સંખ્યા ૬૦ પ્રતિ શતક ઔર મુસલમાનોં કી ૪૦ પ્રતિ શતક થી; પરંતુ આજ ગણના રિપોર્ટ કહતી હૈ કિ ઇસ સમય બંગાલ મેં મુસલમાન ૫૫ પ્રતિશતક, હિંદુ ૩૮ પ્રતિશતક ઔર ૭ પ્રતિશતક ઇસાઇ ઇત્યાદિ હૈ. સર પી. સી. રાય ઔર ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર ને એક વાર કહા થા કિ આજ સે ૫૦ વર્ષ પૂર્વ, બંગાલ કે વિશેષતઃ પૂર્વ-બંગાલ કે જિન ગ્રામોં કે ઉન્હોંને હિંદુઓં સે ભરપૂર દેખા થા, આજ વહાં મુસલમાન હી નજર આતે હૈ. પ્રસંગવત્ હમ યહાં એક ઔર ઐતિહાસિક સચાઇ કી ઔર પાઠકોં કા ધ્યાન ખીંચના ચાહતે હૈ. ભારત મેં સિદ્ધિ દો પ્રાંત હી એસે હૈં જહાંપર હિંદુઓં સે મુસલમાન અધિક હૈ. એક પંજાબ ઔર દૂસરા બંગાલ. પંજાબ મેં મુસલમાન હિંદુઓં સે કૈસે બઢ ગયે ઇસકે કારણ ઇતિહાસ મેં દૂંદને સે મિલ સકતે હૈં; કયોંકિ પિછલી સદિયોં મેં ભારતપર વિદેશિયોં કે જિતને ભી આક્રમણ હુએ, સબ પંજાબ કી ઔર સે હુએ ઔર ઇસ્લામી તલવાર કા જોર ભી વિશેષતઃ પંજાબ વા પ્રશ્ચિ-મોત્તર પ્રદેશ મેં હી રહા; પરંતુ બંગાલ મેં મુસલમાન કયોં હિંદુઓં સે અધિક હો ગયે—ઇસકા સ્પષ્ટ કારણ ઇતિહાસ મેં દૂંદને સે નહીં મિલતા. બંગાલ તો ઉત્તરભારત કી સીમા પર હૈ, ઇધર તો મુસલમાન આક્રમણકારિયોં કા દૌરદૌરા અપેક્ષાકૃત કમ હી રહા; ઔરંગઝેબ, નાદિરશાહ ઔર મહમ્મદ ગજનવી જૈસે ફર અલાચારિયોં કી લપેટ મેં ભી યહ પ્રાંત નહીં આયા. દિર ભી યહાંપર આજ મુસલમાન ૫૫ શી સદી ઔર હિંદુ ૩૮ શી સદી હૈં. ઇસ ઐતિહાસિક સમસ્યા કા ઉત્તર દો શોચનીય સચાઇયોં મેં ઊપા હુઆ હૈ. એક તો યહ કે હિંદુઓં કા અપની સ્ત્રી-જાતિ ઔર વિશેષતઃ વિધવાઓં કે સાથ કહોર અત્યાચાર, જિસકા દિગ્દર્શન હમ અલી પાઠકોં કા કરા ચૂકે હૈ. બાલવિવાહ, વૃદ્ધવિવાહ ઇત્યાદિ કે કારણ વિધવાઓં કા ઇસ ભાગ મેં ભારી સંખ્યા મેં હોના, ઇનકે સાથ ફૂર વ્યવહાર ઔર ઇનકા પુનર્વિવાહ ન કરના જીસકે ફલસ્વરૂપ ઇનમેં સે એક મહત્વપૂર્ણ સંખ્યા કા હિંદુધર્મ કા તિલાંજલિ દે. મુસલમાન જન ઇનકી સંખ્યા બઢાના. ઇસકા કારણ યહાં ભી ઉચ્ચ જાતિયોં કા નિમ્નશ્રેણી કે પુરુષોં કે સાથ અમાનુષિક વ્યવહાર હૈ, જીસકે કારણ વે મુસલમાન ઔર ઇસાઇ જન અપને મનુષ્યોચિત અધિકાર કા સ્વતંત્રતા કે સાથ ભોગ સકતે હૈ. ઇસ દૂસરે કારણ કા વિશેષ વર્ણન હમ કિસી ઔર અવસરપર પાઠકોં કે સંમુખ રખેગે. આજ સે કુછ વર્ષ પૂર્વ શ્રીયુત ડૉ. મુકરજી નામક એક બંગાલી લેખક ને ઇન્હી સબ અવસ્થાઓં કા દેખકર લિખા

४५—दुःखियों की दिवाली

वर्षभर के पश्चात् दिवाली या दीपावली पुनः आ गइ; परंतु हमारी दशा सुधरने के स्थान में और भी अधिक भिगड़ गइ। यह दीपावली का त्योहार वैसे तो वैश्यों का त्योहार माना जाता है; और इस दिन प्रधानतः वैश्यवृत्तिवाले ही धूमधाम के साथ लक्ष्मीपूजन भी करते देखे जाते हैं। किंतु आज आंखें उदाकर देखिये तो हिंदुमात्र दुःखी हो रहे हैं। यद्यपि यह प्रधानतः वैश्यों का त्योहार माना जाता है, पर हिंदुमात्र के घरों में आज लक्ष्मीपूजन होता है। हिंदुमात्र अपने घरों की सफाई करते और दीपावली के द्वारा कार्तिक की इस निशानाथ-शून्य परम आंधकारपूर्ण निशा को प्रकाशमय कर देने का पूर्ण उद्योग करते हैं। हम लक्ष्मीपूजन करते हैं, किंतु लक्ष्मी हमसे प्रसन्न नहीं है। हम सर्वथा लक्ष्मी-शून्य हो गये हैं; अतएव लक्ष्मी भी हमसे दूर रहना चाहती है। लक्ष्मी तो विष्णुप्रिया अर्थात् जाती है; फिर वे हरिद्रों के घर रहना क्यों कर पसंद कर सकती हैं? यही कारण है कि हम प्रतिवर्ष इस दिवाली का धूमधाम से लक्ष्मी-पूजन करते देखे जाते हैं, किंतु उन मनोरथों की सिद्धि के लिये आज के दिन हम तरह तरह के उपाय काम में लाते हैं, वे सिद्धिवाक्य करते नहीं देखे जाते हैं। सत्य पूछिये तो हरिद्रों के मनोरथ तो उत्पन्न होने और तुरंत ही विलीन हो जाने के लिये होते ही हैं। उनकी सिद्धि कैसे हो सकती है? जबकि सिद्धि लक्ष्मी के हाथ में है और लक्ष्मी विष्णुप्रिया होने के कारण हमसे कौनों दूर रहना चाहती है? तभी तो कार्तिकमाहात्म्य के आत्मणु के दीपावली-मंडित गृह में तो लक्ष्मीशु नजरिस्ती घुसकर आस करना चाहती थी और उस आत्मणु के उडा ले कर अहोने पर भी निकलने का तैयार नहीं हुई थी; किंतु आज हिंदुमात्र के घरों का दीपशिखा से शोभायमान देखकर भी विष्णुप्रिया घुंछे अपने टिकने योग्य नहीं समझती है। कहा जाता है कि लक्ष्मीश्वरपर विजय प्राप्त करने के पश्चात् चौदह वर्ष के वनवास की अवधि समाप्त करके भगवान् पुण्योत्तम श्री रामचंद्रल महाराज इसी दीपावली के दिन श्रीअयोध्यापुरी का लौटे थे। इसलिये उनके राज्यभर में प्रजने दीप-माध्याओं से अपने घर सज्जये थे और तभी से इस विजय के उपलक्ष्य में श्रीराम के लज्जत लोग दिवाली का दीपक जला आनंदोत्सव मनाया करते हैं; किंतु आज हम हरिद्रों का तो यह विजयोत्सव मनाना भी शोभा नहीं देता; क्यों कि हम पग-पगपर पराधीन पराजित और अपमानित हो रहे हैं।

हिंदुओं के चार प्रधान त्योहारों में यह दिवाली वैश्यों का त्योहार माना जाता है। आर्याणा आत्मणु का, विजया-दशमी क्षत्रियों का और दिवाली के पीछे आनेवाला होली का त्योहार शूद्रों का समझा जाता है। लक्ष्मी की वैश्यों से ही धनिष्ठता है; क्यों कि 'वाणिज्ये वसती लक्ष्मीः' अर्थात् वाणिज्यव्यवसाय में लक्ष्मी का वास है और वैश्यों ही के हाथ वाणिज्यव्यवसाय होता है। आत्मणुजति से तो लक्ष्मी सदा भिन्न रहती ही है। इसके कारण कवि ने इस श्लोक में बहुत सुंदर अलंकार आंध कर गिनाये हैं:—

‘पीतोऽगस्त्येन तातश्चरणतलहतो बल्लभोऽन्येनरोषा-

दावाल्याद्विप्रवर्यैः स्वदनविवरे धारिता वैरिणी मे ।

गेहं मे छेदयन्ति प्रतिदिवसमुमाकान्तपूजानिमित्तं

तस्मात्खिन्ना सदाऽहं द्विजकुलसदनं नाथ नित्यं त्यजामि ॥

अर्थात् लक्ष्मी कहती है कि मैं आत्मणु का घर इस लिये त्यागे रहती हूँ कि आत्मणु अगस्त्य ऋषि ने उस समुद्र का पी लिया था जिससे मेरा जन्म हुआ था। दूसरे आत्मणु लृगुने मेरे प्राणनाथ विष्णु का प्रात मारी थी। फिर आत्मणु लोग अपने भीतर सरस्वती का धारण करते हैं जिससे मेरी लड़ाई है। फिर इस कमल में मैं वास करती हूँ, उसे वे ही आत्मणु लोग हर-रोज शंकरपूजा के निमित्त तोड़ा करते हैं। इन्हीं कारणों से मैं भिन्नचित्त हो उनसे दूर

रहती हूँ। धसका आशय यही है कि तप और विद्या-प्रधान ब्राह्मणों को लक्ष्मी से कोष्ठ प्रेम नहीं; धसलिये लक्ष्मी ली उनसे दूर ही रहा करती है। धसी तरह क्षत्रिय का कर्तव्य प्रज की रक्षा करना है जिससे शरीर को अनित्य-समज वह निरंतर अपने कर्तव्य के पालन में ही दत्तचित्त रहता है और लक्ष्मी या धन के संग्रह की चिंता करने का उसे समय ही नहीं मिलता। अतएव लक्ष्मी ली रहती है कि, “शूरं त्यजामि वैधव्यात्” अर्थात्-शरपीर क्षत्रिय किसी ली क्षण अपना कर्तव्यपालन करने में प्राणालुति दे सकता है। धसीसे विधवा होने के लय से मैं उसे त्यागे रहती हूँ। शूर की सेवावृत्ति होती है और सेवावृत्तिवाले के यहां लक्ष्मी कभी नहीं बसती।

तप एक वैश्य को ही लक्ष्मीय अपना कृपापात्र समजती है। शास्त्रों में वैश्य के कर्तव्य कर्म ‘कृषि गोरक्ष्य वाणिज्य’-अर्थात् कृषि, गोरक्षा और वाणिज्य व्यवसाय अताये है। धन्ही तीनों कर्तव्य कर्मों को करके कोष्ठ मनुष्य सन्या वैश्य हो सकता है और उसी पर लक्ष्मीय की कृपा हुआ करती है। न्यतक भारत के वैश्य धन कर्मों में दक्ष तथा परायण होते थे, तप-तक यह देश ली सोने का जना हुआ था; और विदेशों में भारत देश सोने की चिडिया के नाम से प्रसिद्ध ली हो रहा था; परंतु दुःख है कि वही सोने का भारत आज मिट्टी हो गया और सोने की चिडिया उड़कर सात समुद्र पार अंग्रिस्तान आदि वैश्य-कर्म-विशिष्ट देशों में ज भिराज है। भारतीय वैश्यों ने प्रथम कर्तव्य कृषि या जेती का तो पूर्णरूप से त्याग कर रज्ज्या है; यद्यपि लोकोज्जि है ‘उत्तम जेती, मध्यम वान’-अर्थात् जेती उत्तम और वाणिज्य मध्यम है। इस समुदाय के हाथ में लक्ष्मी अज ली अपेक्षाकृत अधिक परिणाम में विराजती है और व्यवसाय तो प्रायः सजका सज उसी के हाथ में है। न्य उसीने कृषिकर्म का त्याग दिया, तप दरिद्र समुदायों के हाथ में पडने से वह अकहम चौपट हो गया; कारण आजकल धनाभाव के कारण जेती करनेवाली नतियां आहती तो है कि जेती से जेहिसाज अज पैदा कर के मालामाल जन नये; पर पूंज लगाने का है नहीं इससे धस कार्य की उन्नति भारत में तो अकहम इक गष्ठ है। फिर कृषि का सारा भार धस देश में जैलों के उपर है और देश के लीतर दुर्लाज्यवश गोलक्षकों की सज्ज्या अहुत जद जनने से जेती के लिये अद्विया जैल रज्जना ली गरीज किसानों के लिये असंभव सा हो रहा है। गोरक्षा ली वैश्य का स्वाभाविक धर्म अताया गया है; किंतु वैश्य लोगों की ओर से धस कार्य में ली अत्यंत उपेक्षा दियायी नती है। थोडा अहुत गोपालन जे होता ली है, उसका मुख्य उद्देश्य दूध-घी जाने ही तक है और प्रायः जैसा देजने में आता है कि जडे जडे धनी साहुकार ली दूध देना अद कर देने पर गौ को भार समजने लगते और किसी न किसी तरह उसे अपने यहां से हटाने के उपाय करने लगते हैं। सारांश यह कि गोरक्षा करने तथा उसे अक प्रकार का स्वतंत्र व्यवसाय जनाने की प्रवृत्ति वैश्यनति में आजकल कदाचित् ही कही देणी नती हो। रहा तीसरा कर्म वाणिज्य। उसे अवश्य भारतीय वैश्यों ने अपना कर रज्ज्या है, पर दुर्लाज्यवश वाणिज्य-व्यवसाय का जे कार्य धनके हाथों रह गया है, वह ली जिलकुल ही थोथा है। वास्तविक व्यापार तो विदेशियों ने अपने हाथों में कर लिया है और भारतीय वैश्य उनके सहायकमात्र रह गये हैं। इज यह होता है कि वाणिज्य से होनेवाला लाभ तो विदेशी व्यवसायी अपने देशों को भीज ले नते हैं और भारतीय वैश्यों के हाथ में उसका तरुजरन ही आता है। धससे थोडे अहुत व्यवसायी लये ही कुछ लक्ष्मीवान जन नये, किंतु उनके कारण देश का धन किंचित् ली नहीं जद सकता है। यह धस जूडे और नकली व्यवसाय का ही परिणाम है, कि देश दिन पर दिन अधिक गरीज होता नता है और यहां के सारे व्यापार का लाभ यतुर विदेशी व्यवसायी उकाते हैं। न्य दिनों दिन दरिद्रता जदती नती है, तप दिवाली ही ज्योंकर विधिवत् मनाज न सकती है ?

आज हमारे वाणिज्य-प्रधान वैश्य दिवाली किस तरह मनाते हैं ? लक्ष्मीपूजन के पथात् वे वर्षभर की लाज्यपरीक्षा नाना प्रकार के जुये द्वारा दिया करते हैं; इस जुये के पीछे यकवर्ती राज नल को राजपपाट जोकर अपने जालजयों समेत विपत्तिग्रस्त होना पडा था और इस जुयेने धर्मराज युधिष्ठिर की जैसी दुर्गति की थी। उसीका आश्रय हमारे वैश्य व्यवसायी ले कर न्य लक्ष्मी को संतुष्ट करना आदते हैं तो जैन न कहेगा कि धनकी मति भारी

गर्भ है? फिर इस तरह जन्म व्यवसाय के प्रारंभ में ही बुद्धि का नाश स्पष्ट दिखाई देता है, तब लगवान के शब्दों में 'बुद्धिनाशात् प्रणश्यति' अर्थात् बुद्धि का नाश होने से मनुष्य नष्ट हो जाता है। आश्चर्य तो यह है कि उस ढंग में हम प्रतिवर्ष हिवाली मनाते हैं उससे लक्ष्मी संतुष्ट होने के स्थान में दिन पर दिन अधिकाधिक रहती जाती है; तो ली हमारी आंखें नहीं खुलती। हम उसी लक्ष्मी के इक्षीर पने लगे हैं और अपनी दुर्गति की ओर कभी हमारी दृष्टि ही नहीं जाती है। इसीसे हमारे लिये लक्ष्मी-पूजन का यह त्योहार ली को भी विशेष लाभ पहुंचानेवाला नहीं सिद्ध होता। 'अनेकता में ऐक्यता' यह तो हिंदु वर्णव्यवस्था की प्रधान विशेषता है। यही कारण है कि प्रत्येक त्योहार अतुर्वर्ण्यद्वारा एक समान उत्साह से मनाया जाता है। इसीसे इस हिवाली को केवल वैश्य ही नहीं, अन्य वर्णवाले भी घृतकर्म के कारण दुःखी बनते हैं और यह जुआ त्योहार का एक आवश्यक अंग हो गया है। हम यह तो जट कहे बैठते हैं कि जन्म धर्मराज ली जुआ खेलते थे तब यह पुरा कैसा, किंतु यह क्षणभंगुर के लिये ली नहीं सोचते कि आभिर इस जुमे ने धर्मराज की क्या गति की और उनके धूनप्रेम के इक्षस्वस्व पुण्यभूमि भारत का कैसा नाश हुआ? यदि हिवाली को हम हिंदु पुरानी लक्ष्मी पीटना छोड़ दें, जुमे जैसे निकृष्ट कर्म का त्याग कर दें तथा वैश्यजाति लगवान के अताये लुये कृषि, गोरक्षा और वाणिज्य के कार्यों को विधिवत् अंगीकार कर ले, तो यह हिवाली पुनः देश के धनधान्य की वृद्धि का कारण सिद्ध हो सकती है। अवश्य ही देश की इस पराधीन अवस्था में पूर्ण विकास का संभव नहीं है; किंतु यदि हम आत्मोद्धार के लिये दृढप्रतिज्ञ हो लें, तो स्वाधीन बनने में ली अधिक समय नहीं लग सकता है। यह हिवाली महाराज श्रीरामचंद्र के विजयोत्सव के उपलक्ष्य में मनाई जाती है। अतएव यदि इस शुभ मुहूर्त में हम अपनी आर्थिक और राजनीतिक स्वतंत्रता के लिये दृढ निश्चय कर के पग बढ़ावें, तो निस्संदेह विजय प्राप्त कर सकते हैं और थोड़े ही दिनों में सच्ची हिवाली मनाने योग्य बन सकते हैं।

('विश्वमित्र'ना दीपावलि अंकना अग्रलेखपरથી)

४६-ईस्लाम और गोरक्षा

भारत कृषिप्रधान देश है। कृषि का सारा कार्य गौ और उसकी संतति बैल पर निर्भर है; किंतु तो ली यहां पर प्रतिवर्ष लाखों गौओं का वध उनके मांस से पापी पेट भरने के निमित्त किया जाता है, यह कितने गंभीर आश्चर्य की बात है! कितने ही मुसलमानों का विश्वास है कि अवसरों पर गौ की कुर्बानी करना उनका धार्मिक कर्तव्य है। इसलिये हम इस लेख में ईस्लाम के ही कतिपय धर्मग्रंथों और प्रसिद्ध पुरुषों की बातों के आधार पर यह दिखाना चाहते हैं कि जो लोग ऐसा समझते हैं वे भ्रमते हैं।

पैगम्बर मुहम्मद साहब (स० आ०. स०) की अवस्था

मि० स्टैनली सेन प्रोफेसर 'डेविड टॉक ऑफ़ मुहम्मद धी प्रॉजेक्ट' नाम की एक पुस्तक लिखी है, उसकी भूमिका में वे लिखते हैं कि पैगम्बर मुहम्मद साहब का ज्ञान अजर और पानी था या नै की रोटी वे खाते थे। दूध और शहद ही विवासिता की वस्तुएं थी, उन्हें वे पसंद करते थे; किंतु उनका वे यदा कदा ही व्यवहार करते थे। रेगिस्तान में भ्रमण करना ही उन्हें उस समय ली अधिक प्रिय था, जन्म वे अरब के आदशाह हो गये थे।" इससे स्पष्ट है कि पैगम्बर साहब मांसाहारी नहीं थे। उनकी दयाशीलता के प्रमाण में उक्त पुस्तक से ही उनके कथन उद्धृत किये जा सकते हैं। एक स्थलपर मुहम्मद साहब कहते हैं कि "जनवरों के पारे में परमात्मा से डरो। जन्म वे स्वारी करने योग्य हों तो उनपर स्वारी करो और जन्म वे थक गये हों तो उतर पड़ो।" दूसरे स्थल पर वे कहते हैं कि "जो भुदा के अनाये श्वेदों और उनके अन्धों से प्रेम नहीं करता, भुदा ली उससे प्रेम न करेगा।" हजरत की ज़िन्ने कदा था कि

“ગોમાંસ સે ખિમારિયાં પૈદા હોતી હૈં” ઔર ગોદુગ્ધ દેવા હૈ તથા ગોઘૃત બલકારક વસ્તુ હૈ.” એસી હી ખાત હઝરત કે ચાચા ઔર ઉનકે સમકાલીન જખીર ને કહી થી. ઇવ નમસઉદને અપની પુસ્તક ‘મુસ્તાદારક’ મેં હજરત કા વહ વાક્ય ઉદ્ધૃત કિયા હૈ. ઇસકા અર્થ યહ હૈ કિ “ચૂંકિ ગો તરહ તરહ કે પૌદે ઔર ઘાસે ખાતી હૈ. ઇસ લિયે ઉસકા દૂધ સખ તરહ કે રોગોં કા દૂર રખતા હૈ.” ફિર દુરાન શરીફ મેં કહા હૈ કિ “રહીમ ખુદા કે બંદે વે હૈં જો કિસી જીવ કા તકલીફ પહુંચાયે ખિના પૃથ્વીપર વિચરતે હૈં ઔર જહિલોં કા શાંતિ કા ઉપદેશ દેતે હૈં.” “ખુદા ઉનસે પ્રેમ કરતા હૈ જો ઇન્સાફ સે કામ કરતે હૈં.” “ખુદાને ચૌપાયોં કા જોઝ દોને કે લિયે ઔર શાક તથા નાજ મનુષ્ય કે ખાને કે લિયે બનાયા હૈ.” “ખુદા તુમહારી કુર્બાનિયોં કા માંસ ચા જનનવરોં કા ખૂન નહીં ચાહતા, બલકિ તુમહારી પવિત્રતા હી ચાહતા હૈ.” મુહમ્મદ સાલજ કે દામાદ (જમાઇ) ઔર ખલીફા હજરત અલી કહતે હૈં કિ “તુમ અપને પેટોં કા જનનવરોં કી કષ્ટ મન બનાઓ.” ઇસ્લામ ધર્મ કે સૂફી ઔર પરહેજગાર લોગ માંસ નહીં ખાયા કરતે.

કુર્બાની કા અર્થ

કુર્બાની કી પ્રથા મુસલમાનોં મેં બહુત સમય સે ચલી આતી જન પડતી હૈ. કુર્બાની કે દિન ઇદ મનાને કી આજ્ઞા હજરત ને દી હૈ. એક બાર એક આદમી ને પૈગમ્બર સે પૂછા “ઐ ખુદા કે પૈગમ્બર! અગર દૂધ દેનેવાલી ઉટની કે સિવા મેરે પાસ ઔર કોઇ જનનવર ન હો, તો કયા ઉસકી કુર્બાની કરના વાજબ હૈ?” પૈગમ્બર ને જબાબ દિયા કિ “નહીં. તુમહેં અપને બાલ મુંડા દેને, નાખૂન કટા દેને ઔર મૂછોં કે બાલ ફૂટ કરા દેને ચાહિયે તથા નાભિ કે નીચે કે બાલ સાફ કર દેને ચાહિયે. ખુદા કી નજરોં મેં યહી તુમહારી પૂરી કુર્બાની હૈ.” દુરાન ઔર હદીસ મેં યહ કહા હૈ કિ “હમને સભી જાતિયોં કે લિયે કુર્બાની કી વિધિ બતાધી હૈ ઇસ સે વે ખાલી ખુદા કે નામ જપે.”

મુસલમાન બાદશાહોં કી ગોરક્ષા

ખલીફા અબ્દુલ્લા મલિક કે જમાને મેં ઇરાક કે હાકિમ હુબત બિન યુસુફ થે. ઇરાક-વાલોં ને ખેતીવાડી પડી રહને કે વિષય મેં ઉનસે શિકાયત કી. હુબબને જાંચ કી ઔર ઇસ નતીજે પર પહુંચે કિ ગોવંશ કા હાસ હી જમીન ખિનાબોયે પડી રહને કા કારણ હૈ; ઔર ઇસ હાસ કા કારણ યહ હૈ કિ લોગ ગોમાંસ ખાતે હૈં. ઉનહોંને ગોવધ કે નિષેધ કા હુકમ નિશાલા, જિસપર ન તો કિસી મુસલમાન ને હી કોઈ આપત્તિ કી થી ઔર ન ઉસ સમય કે ખલીફા ને હી ઉસ હુકમ કા રદ કિયા થા. ભારત મેં જજ મુસલમાન બાદશાહોં કી હુકુમત થી, તજ હિંદુઓં કે ધાર્મિક ભાવોં કે સંમાન કે લિયે કસાઇયોં પર બહુત કડા ટેકસ હી લગા રખા ગયા થા.

દૂધ દેનેવાલે જનનવરોં કા વધ કરને કા ભી નિષેધ થા. બાદશાહ નાસિરુદ્દીન ખુશરુ ને અપને રાજ્યભર મેં ગોવધ કી એકદમ મનાહી કર રખી થી. ભારત મેં મુગલ સામ્રાજ્ય કી જડ જમાનેવાલા બાબર થા. જજ વહ યહાં કા બાદશાહ હુઆ તજ ઉસે અપને થોડે હી દિનોં કે શાસનકાલ મેં માલૂમ હો ગયા કિ ગૌઓં કે પ્રતિ હિંદુઓં કે કૈસે ગહરે ભાવ હૈં ઔર ઉનકા કિતના મૂલ્ય હૈ. ઇસીસે બાબર ને બેટે હુમાયુ કા એક પત્ર લિખા થા, ઇસમેં ગોવધ રોકને કા ઉસે આદેશ દિયા થા. બાબર કા વહ પત્ર ભોપાલ રાજ્ય કી લાઇબ્રેરી મેં અલી તક સુરક્ષિત હૈ. ઉસમેં ઉસને લિખા હૈ કિ, “મેરે બેટે! ભારત મેં કિતને હી મતોં કે લોગ વસતે હૈં ઔર ખુદા કા શુક્ર હૈ કિ ઉસને ઇસ મુલક કી હકુમત તુમહેં સોંપી હૈ. ઇસ-લિયે તુમહારે લિયે મુનાસિબ હૈ કિ ખાસકર ગૌઓં કા વધ કરને સે બચો. એસા કરને સે હિંદુસ્તાન કે લોગોં કે દિલોં પર તુમ કબજા જમા લોગે. ઇસ તરહ તુમ ઇન લોગોં કી અપને પ્રતિ કૃતજ્ઞતા કે બંધન મેં બાંધ લોગે.

હુમાયુ બાદશાહ અપને બાપ કી ઉક્ત સલાહ પર બરાબર દંઢ રહા, ઇસસે દેશ ધનધાન્ય સે પૂર્ણ બના રહા.

અકબર બાદશાહ મુસલમાનોં મેં સખસે જ્યાદા નામી હો ગયા હૈ. અખુલ દુલ્લ લિખતા હૈ કિ “બાદશાહ અકબર અપના ખાના દૂધ ઔર દહીં સે શુરુ કરતે હૈં ઔર ખાના ખા ચૂકને

पर पुढा की शुक करते हैं।" धतना ही नहीं अशुल इअल कहता है कि, अकबर जवों पर दया करनेवाले भी थे। "आदशाह की मांस से जड़ी अरुचि है और जराजर कहते हैं कि, पुढा ने आदमियों के लिये तरह तरह के जाने तैयार किये हैं, लेकिन अज्ञानवश पेटपरायण होने के कारण वह जवधारियों का वध करता है और अपने शरीर को पशुओं की कष जनाता है..." यह धतिहास के विद्यार्थियों का ज्ञात है कि अकबर ने गोवध तो जिलकुल ही जंद कर रज्ज्मा था और अन्य जनवरों के वध के लिये ली कुल मिदाहर साव के छ महीने में निषेध था। अपने जैन गुरु हरिविजय सूरि के कहने से अकबर ने कैदियों और पिंजरे में पड़े पक्षियों को छोड़ दिया; शिकार करना छोड़ दिया; जसका उसे जडा शौक था और मछली मारने में ली रोक टोक की थी। 'आधन अकजरी' में अशुल इअल लिखता है—“हिंदुस्तान की पुशनुमा इस्मतलर में गाय पवित्र मानी जाती और उसके उपर लोगों की जड़ी श्रद्धा है। लावां कि साम्राज्य के सली लोगों में तरह तरह के जनवर होते हैं, लेकिन गुजरात के सज्ज से जदिया होते हैं। वे जौवीस धरे में ८० कास यवते और तेज धोडों की याव को ली म्दात कर देते हैं....कली कली अक जेडा जनवर सौ मोहर को जिकते हैं, लेकिन साधारणतः दस और वीस मोहर को मिलते हैं....कोछ कोछ गाय हररोज आधा मन से जयादा दूध देती है। गाय का दाम शायद ही कली दस रुपये से अधिक होता हो। शाहशाह के पास अक जेड़ी जैसों की है जे उनहोंने पांय हजर रुपये में जरीदी थी।" अकबर के वज्त में दूध का लाव अक मन के पचीस दाम था और घी १०५ दाम का अक मन जिकता था। इसका अर्थ यह है कि अक रुपये में १०११ सेर घी मिलता था। अकबर ने मात्र गोवध का ही निषेध नहीं किया था; जदिक अपने जन्म-दिवस, गद्दीपर जैदने के दिन तथा अपने लडकों के जन्मदिन ली सली जनवरों का वध रोक रखा था। अकबर के जेठे जहांगीर आदशाह ने ली अपने पिता के जनाये उस कानून को जरी रखा, जे गोवधनिषेध तथा अन्य पशुओं के वध के विषय में था। जे, अकबर ने जतने दिन पशुओं का वध न करने के लिये निश्चित किये थे, जहांगीर ने उनमें कछ दिन और जेड दिये थे। उनहोंने यह ली आज्ञा निशाली थी कि अकबर के जन्मदिन रविवार और अपने गद्दी पर जैदने के दिन जहूरुपति को न तो कोछ शिकार जेले और न पशुओं का वध करे।

आदशाह शाहजालम का इरमान जे मौलवी जज्ज सादज और आदशाह के धर्मगुरु मौलवी कुतुबुद्दीन सादज के कहने से निशाला गया था, वह इस तरह है:—“मैं पैगम्बर के माननेवालों से जनता याहता हूं कि दूध देने वाली गाय की कुर्जानी के जारे में हदीस शरीफ की क्या राय है? जज्ज में इकत मौलवियों ने कहा कि, “पाक हदीस में यार जातों का निषेध (सुमानियन) है। इसलिये शरीयत माननेवालों को उनके अनुसार काम करना चाहिये। वे यह हैं:—(१) चेडों (वृक्षों) का नष्ट करना अर्थात् हरे चेडों (लीले वृक्षों) का काटना (२) आदमियों का जरीदना (३) गोवध करना (यह जिलकुल ही मना है।) जे कोछ गोवध करेगा वह निश्चय ही दोज्ज (नर्क) में जयगा। (४) जलियार। जे कोछ शरह के विरुद्ध जलियार करेगा, वह निश्चय ही दोज्ज को जयगा। इनके प्रमाण कुरान में हैं।”

इन प्रमाणों से स्पष्ट है कि सुसलमान आदशाह हिंदुओं के धार्मिक लावों की कितनी प्रतिष्ठा करते थे। धतना ही नहीं वे हिंदुओं के सुज्ज्ज में शामिल होते और हिंदु जोगियों की सेवा में पहुंया करते थे। जज्ज के आदशाह पहले जेम्स के राजदूत की हैसियत से जे सर टामस री आदशाह जहांगीर के दरबार में आये थे वे लिखते हैं कि अक अवसर पर मैंने अक कज्जल ओठे लुये हिंदु जोगी को जूले दरबार आदशाह की जगल में जैडे देखा था, जसके साथ आदशाह जड़ी ही धनजत से जाते करते थे और उसे ‘पिता’ कह कर संजोधन करते थे।

आज-कल के सुसलमान शासक

अज्ज हम यह देजना चाहते हैं कि वर्तमान समय के सुसलमान शासकों के लाव गो-रक्षा के संजध में कैसे है? (१) लाहोर के ‘जमीदार’ ने १८१२ में अक वक्तव्य प्रकाशित किया था कि तुर्की के सुस्तान ने जकरीद के दिन गौओं की कुर्जानी न करने की सलाह लातीय सुसलमानों को दी

थी. (२) छ मौलवियों ने हद्दीस के प्रमाण पर जोरमत हो कर लखनौ की एक सार्वजनिक सभा में इतवा दिया था कि एकरीद के दिन गौ की दुर्गामी न करनी चाहिये. (३) लखनौ—द्विरेगी मद्रास के सुप्रसिद्ध मौलाना अब्दुल गारी ने गौ की दुर्गामी जोरमत रोक दी थी, जिसके लिये महात्मा गांधी ने उन्हें धन्यवाद का तार भेजा था.

अफगानिस्तान के अमीर ने गौ की दुर्गामी के बारे में मौलवियों की राय जाननी चाही थी. एक सौ दस मौलवियों ने जोरमत हो कर छ दिनों तक पूरा जलस मुयाहसा दिया. अंत में वे इस निर्णय पर पहुँचे कि छस्लाम की गौरव-रक्षा के लिये गौ की दुर्गामी की गिलकुल ही आवश्यकता नहीं है. इसलिये उन्होंने इतवा दिया कि गोवध रोकना न सकता है. इसके अनुसार अमीर ने अपने राज्य में गोवध की मनाही कर के इसे कानून बना दिया है. अमीर के आप हज़ीज़ुल्ला खां जून १९०७ में भारत आये थे तब दिल्ली में उनके स्वागत में सौ गौओं की दुर्गामी करने का विचार हुआ था; पर अमीर ने कहा, कि “मेरी आत अच्छी तरह सुनो और समझो. मैं इन्तून नहीं एक रहा हूँ, इसलिये ध्यान दो. मैं एक मित्र की भाँति यहां आया हूँ और एक मित्र ही की भाँति यहां से जाना भी चाहता हूँ. किसका मित्र? किसी एक जाति का? नहीं, मैं सभी जातियों और मत के लोगों का मित्र हूँ. द्विर क्या मेरे विरुद्ध आप दुश्मन पड़े करेगे? उनके भीय मैं भेद चाहता हूँ क्या उनसे ही मेरी शत्रुता कराओगे? जुदा न करे. मेरी जानिर तुम सौ गौओं काटोगे! तुम एक गाय भी मत काटो. यह या और कोछ काम ऐसा न करो इससे ज़ाहदाह जोडवड की हिंदू प्रजा का उद्वेग.....अगर एक गाय की भी दुर्गामी की गयी तो मैं तुमसे और दिल्ली से सदा के लिये मुँह मोड लूंगा अगर मैं हकूम दे सकता हूँ तो इसका पावन करो. अगर नहीं तो कमसे कम मेरी जिनति का ज़्यादा करो. मैं शांति से दिल्ली से जाना चाहता हूँ. अशांति के भीय मुझे न जाने दो. मेरा मतलब साफ़-साफ़ समझो. अह्ला जुदा है और मुहम्मद इसके पैगम्बर हैं. पाक कुरान आप सभके लिये है. मैं तुम्हें कोछ नया कानून नहीं देता हूँ और न पुराने कानून का अर्थ जताता हूँ. तुम्हारे धार्मिक रिवाज तुम्हारे अंतःकरण के विषय हैं. मैं केवल धृतिना ही कहता हूँ. मैं मिहमान हूँ और मेजमान के घर में हूँ. मेरे मेजमान के सामने गडगड न पैदा करो. मेरे रास्ते में ज़हडा मत पडा करो.”

भारत के नवाज

हैदराबाद के निजाम ने जलुत दिन पहले ही अपने राज्य में एकरीद के दिन गौओं की दुर्गामी जद कर रज्जी है. जम्जध अह्लाते के राधनपुर के नवाज साहज, कदियावाड-मागरडी के नवाज साहज, पटोडी के नवाज साहज, डोजना के नवाज साहज और मुर्शिदाबाद के नवाज साहजने अपने प्रदाओं में गोवध रोक दिया है. धतने ज़ाहदाहों, मौलवियों और नवाजों ने निश्चय ही गोवध का नपध न किया होता, यदि वह छस्लाम धर्म का कोछ अंग होता.

मुसलमान नेताओं के विचार

मौलाना मुहम्मद अलीने गोमांस जाना छोड दिया है; जून महात्मा गांधी ने छक्रीस दिन का उपवास हिंदुओं और मुसलमानों में भेद कराने के लिये किया था, तब उस दिन उन्होंने उपवास तोडा था. मौ० मुहम्मद अलीने इसाधजाने से जरीद कर एक गाय महात्माज को बेट की थी. सीतापुर के वकील सैयद नज्जर अहमद ने मैसूरनरेश के पास कानून जनाकर गोवध रोकने के लये अली पिछले मार्य में अपनी राय लिख भेज थी. काश्मीरराज्य की ६० श्री सैकडा आजादी मुसलमानों की है; पर वहां कानून से गोवध का निषेध है और मुसलमान इस कानून से परम संतुष्ट हैं. सय प्रछिये तो जनवरों और गौ की दुर्गामी इस छस्लाम धर्म का आवश्यक अंग हो ही नहीं सकती, जे ध्विर को रडीम या दयाण मानता है. इसीसे दिल्ली के ज़ाज्ज हसन निजामी जैसे इदर मुसलमान का कहना कि “दुर्गामी जैसे गरीज ज़ाहमी के लिये आवश्यक (वाज्ज) नहीं है इसका ऐसा वित्त नहीं की दुर्गामी के लिये जकरा जरीद सके. इसके लिये दुर्गामी करना जरूरी नहीं है. क्या मुसलमान लाध अज भी इस कृपिप्रधान देश के उपर दया करके गोवध करने से अपना हाथ न पीयेगे? (‘विधमित्र’ना दीपावलि अंकमां लेखक-श्री. आत्मारामज)

४७—भारतीय युवकों ! आगे बढ़ो.

मैंने अभी योरोप का दौरा समाप्त किया है. योरोप का साहित्य, सभ्यता, कलाकौशल, विज्ञान और उसके क्रियात्मक यन्त्रकार हर एक आदमी की आंखों में चकाचौंध पैदा कर देते हैं. लोग कहते हैं कि गत योरोपीयन महायुद्ध ने योरोप को चौपट कर दिया; परंतु उस कभी के पूर्ण करने के लिये हर एक योरोपवासी एक से एक आगे बढ़ कर दौड़ रहा है. घण्टों और क्रांस में अलग तैयारी हो रही है. घटावी में और ही धूम है. अमेरिका के वैलव की ओर तो समस्त संसार जुल निकाले पैदा है. जर्मनी अपनी उसी कतर व्योंत (कातरुं, मापवुं) में लगा हुआ है. यथार्थ उसे सामरिक आयोगन करने की वर्सेलीन संधि के अनुसार आज्ञा नहीं; परंतु तब भी वह घटना तैयार है कि एक दो राष्ट्रों का अण भी पछाड सकता है. इस का भौलेशिक होना आज साम्राज्यवादियों के लिये अडा लयानक हो रहा है; और साम्राज्यवादी उसकी लरपेट निहा भी कर रहे हैं और उसे हर तरह से बढ़नाम कर रहे हैं. परंतु दिनपर दिन संसार में उसकी नीति की विजय होती जाती है. एशिया का तो वह नगारे अणकर उड़ा रहा है. चीन में उसका भौल-पादा है. टर्की और जर्मनी से उसका अंधुत्व है. धरान और अङ्गानिस्तानपर उसका पूरा प्रभाव है. भारतपर उसके हांत लगे लुये हैं. लाप छिपाने की चेष्टा की नय, निरुद्ध लविष्य में शुल प्लव कर रहेगा. आंतर्राष्ट्रीय परिस्थिति के कारण अङ्ग्रेजों का या तो भारत को स्वराज्य देना होगा नहीं तो भारत से हाथ धोने का तैयार रहना होगा; परंतु अङ्ग्रेज लोग अडे अुद्धिमान हैं. वे अकेलके भारत को किसी तरह से भी छोडने का तैयार नहीं होंगे. एक ब्रिटिश राजनीतिज्ञ ने तो यहांतक कहा है कि हम भारत को अपने अधिकार में रखने के लिये अपने अच्चे अच्चे को युद्ध की वेदीपर अलिहान कर देंगे. यह कारी अपनी नहीं, सच्ची पात है. घसी पात से हमें सोच लेना आहिये कि हमें कितना सच्चरित्र, कितना त्यागी और कितना देशलक्त होना होगा. हमें स्वाधीनताप्राप्ति की भी तैयारी के लिये हमरों युवकों का छात्रवृत्तियां दे कर कला-कौशल और कल-कारभाने बनाने की विद्या शीखने के लिये विदेशों में लेजना आहिये. जपान, जर्मनी-क्रांस-एशिया और घण्टों के दरवाजे हमारे लिये खुले लुये हैं. अैरिस्टरी और सिविल सर्विस के पीछे धडके आने से विशेष लाभ नहीं है. हमारे ये कला-कौशल तथा कल-कारभानों का काम सीजे लुये नवयुवक अहुत काम आवेंगे. अहुत जल्द घनकी जइरत पडनेवाली है. राजनीतिक स्वाधीनता तभी हमारे काम आ सकेगी, जय हम आर्थिक स्वराज्य भी प्राप्त कर लेंगे; नहीं तो उन्नत राष्ट्र हमारी कभर तोड देंगे.

(“विश्वमित्र”ना एक अंकमां लेखक-पंडित ज्वाहिरलाल नेहरू)

४८—“उद्बोधन”

पथको अगम अथाह—सिंधु लप भीर हृदय नहीं धण्डाना,
यह तो कठिन परीक्षा तेरी आह नहीं मुंह से लाना.
शान्त वायुमंडल में तुमने नाविक बनकर जेला है,
यह अनंत सागर अशान्तभय लीपलु जवन-मेला है.
माया के अंधन में प्यारे ! विचलित हो नहीं अंध जना,
यह जवन तो मरण-जेला है, अन्तिम छटा दिभा जना.

मधुसूदन झाडा, “स्वतंत्र”

૪૯-વાચનનો ઉત્તમ લાભ કેવી રીતે લઈ શકાય ?

દિનપ્રતિદિન શિક્ષણના વિસ્તાર સાથે વાચનનો પણ વિસ્તાર થતો જાય છે અને વાચનની રુચિને તૃપ્ત કરનારા લેખો પણ વૃદ્ધિ પામતા જાય છે. એ વાત સંતોષ ઉપજાવનારી છે; તથાપિ આપણે અને આપણા સ્થાને આવનારાં જાળકો શું વાંચીએ છીએ, કેવી રીતે વાંચીએ છીએ, એનો વિચાર કરવાની બહુ અવશ્યકતા છે. શરીરને પુષ્ટિ આપનાર અન્નની અને લોજનની આપણે અનેક રીતે પરીક્ષા કરીએ છીએ; પણ મન અને આત્માને પુષ્ટિ આપનાર જે વાચન, તેની યથાયોગ્ય પરીક્ષા આપણે કરતા નથી. જેમ સર્વ વાતોમાં આજકાલ બહારની ટાપટીપ અને શોભા ઉપર વિશેષ લક્ષ્ય અપાતું થયું છે, તેમ વાચનમાં પણ થઈ ગયું છે. આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળાઓ સુધી દૃષ્ટિ કરી જોઈશું તો કોઈ એક વિષયના તલસ્પર્શપર્યંત સાંગ અધ્યયનનો ક્રમ જોવામાં આવશે નહિ; સર્વ વિષયનું પદ્મવત્રાહી પાંડિત્ય આપણા વિદ્યાલયમાંથી પદવી ધારણ કરીને બહાર આવતા યુવકોમાં પણ દીકામાં આવે છે; ત્યાં અન્ય પ્રાકૃતોની તો વાતજ શી કરવી ?

શાળાઓમાં જેમ ગણિતની કુંચીઓ, ઇતિહાસાદિના સંક્ષેપ, એવાં કૃત્રિમ સાધનો પ્રયોજવામાં આવ્યાં છે, તેમ મનુષ્યના જીવનને પરમોપયોગી એવા અતિગહન વિષયો પણ સંક્ષેપમાં હસ્તગત કરવાની લોલુપતા સર્વ પાસથી વધેલી દીકામાં આવે છે. મનુષ્યોના વ્યાપારમાં વૃદ્ધિ થઈ છે કે મનુષ્યોની બુદ્ધિ ક્ષીણ થઈ ગઈ છે, પણ જાણે દોડતે દોડતે જ્ઞાનમાત્રને ઉપાડી લેવાય તો ઠીક, એવી અસાધારણ તૃષ્ણા દીકામાં આવે છે. પુસ્તક હાથમાં લીધું, પ્રથમ પત્ર જોયું, અંતપત્ર જોયું, વચમાં આમતેમ ઉથામ્યું અને અમુક અભિપ્રાય તે પુસ્તકના વિષયસંબંધે ધારણ કરીને ઉચું મૂક્યું-એજ પ્રચાર પડ્યો છે. ‘વખત નથી’ એ તો એક બહુ સામાન્ય અને સાધારણ ફરિયાદ થઈ પડી છે; અને કેટલીક વાર તે ખરી હશે, તથાપિ સેંકડે પંચાણુ જનને સંબંધે તો આજસ, ખેપરવા અને પોતાની બુદ્ધિનું અભિમાન સંતાડવાનો એ ખોટો માર્ગ છે.

આટલું છતાં એમ નથી કે, વાચનની રુચિ ઓછી થઈ છે, પ્રથમ કરતાં ઘણી વધી છે. અભણમાં અભણ માણસના ઘરમાં પણ ચાર પુસ્તકો હશે. ગાંધીની દુકાને હીંગ, મરી ને મરચાંની વાસમાં પણ નાટકનાં ગાયનો પડેલાં હશે. રેલ્વેમાં મુસાફરી કરતા ઘણા ખરા માણસોના હાથમાં પુસ્તક કે ‘ન્યુસપેપર’ હશે અને સર્વ કોઈ પોતાની શક્તિ અનુસાર કોઈ ને કોઈ ‘પેપર’ ‘છાપુ’-રાખતા હશે, અથવા રાખી નાહ શકતા હોય તો વાંચવડીની જોગવાઈ કરી લેતા હશે. ઘણાક જનોને નિત્ય ‘પેપર’ જોયાવિના અન્ન લાવતું નથી, એવી પ્રણયિતિ છે. આટલી બધી વાચનની રુચિ બહુ સંતોષ ઉપજાવનારી છે, પણ એનો સાર શો છે? જેમાં કશો ઉપદેશ નહિ એવી અથવા આડકતરી રીતે અવજો ઉપદેશ આપનારી વાતો, તેવાંજ નાટકો અને વેપાર, લડાઈ, કેસ ઇલાદિની ખબર-અંતરોનાં ‘પેપરો’ એ વિનાળીજ પ્રકારનું વાચન આ બધી પ્રવૃત્તિમાં દેખાતું નથી, એ બહુ શોચનીય છે.

આપણી શાળાઓ અને પાઠશાળામાં જેમ પરીક્ષા પાસ કરવા માટેજ અધ્યયન ચાલે છે, જોખીને મોઢે રાખીને, ગમે તે રીતે પરીક્ષામાં ઉત્તર આપવા જેટલીજ તૈયારી કરવામાં અને કરાવવામાં આવે છે, તેમ આપણા વાચનમાં પણ કામ જેટલું, ખપ જેટલું, પૈસો પેદા થાય તેટલું વાંચવા ઉપર વાચકોનું લક્ષ્ય છે. ‘પાસ’ અને ‘નોકરી’ની ઉતાવળમાં જેમ શિક્ષણનો હેતુ-જાળકના મનનો વિકાસ કરાવી તેને વિચારતાં શીખવવું-તે ઉંઘો વળ્યો છે, તેમ ‘પૈસો, પૈસો’ એ ઝંખનામાં વાચનનો વાસ્તવિક હેતુ-પ્રાકૃત જીવનને ઉન્નતિકારક પ્રવાહમાં ઘોઘ સ્વચ્છ અને ઉન્નત કરવું-તે પણ ઉંઘો વળી ગયો છે. વાચન તે જાણે વખત ગાળવાને માટેજ હોય એમ મનાવા લાગ્યું છે, વખત વાચનને માટે છે એમ મનાતું બંધ થયું છે. રેલ્વેમાં ‘વખત જવા’ માટે પુસ્તકો અને પેપરો સાથે રહે છે. વખત મળશે ત્યારે વિચારવાને માટે રહેતાં નથી. પ્રાચીન સમયમાં કોઈ પણ ગ્રંથને ‘વિચારવો’ એમ કહેવાતું, તેને સ્થાને હવે ‘વાંચવો’ એટલુંજ કહેવાય

છે, ને તે અન્વર્થ છે; કેમકે વિચાર્યોવિના વાંચી જવાય તેવાજ વાચનની આ સમયને ભૂખ છે.

કહેવાતું તાત્પર્ય એમ નથી કે, સર્વ કાંઈ વાંચનારે તરવશાસ્ત્ર અને ગહન વિચારના ગ્રંથોજ વાંચવા અને વિચારવા; પરંતુ એવા વિષયોનેયે રહેલી મુસાફરીમાં લઈ જવાને અને વખત ગાળવાને સાથે રાખેલાં વાતો તથા નાટકો કે પેપરના આર્ટિકલોની પેઠે ઉપર ઉપરથી જોધને-જ હાથ કરી લેવાની આશા રાખવી, કે તે રીતે તે વિષયોને ચર્ચાયલા જોવાની ઇચ્છા કરવી, એ અતિશય અયોગ્ય અને હાનિકારક છે. ગહન વિષયોને એ રીતે ચર્ચી શકાતા નથી અને એ રીતે ચર્ચવાથી તેમનું સંપૂર્ણ જ્ઞાન ન થતાં સમજનારને વિચાર કરવામાં ભૂલ થયા વિના રહેતી નથી. વાચનની જે પદ્ધતિ પડી ગઈ છે; કથા, વાર્તા, નાટક, ન્યુસપેપર એટલામાંજ વાચનનો વિસ્તાર આજકાલ આવી રહ્યો છે; તેથી ગંભીર વિષયોની ચર્ચાનો અવકાશ જતો રહ્યો છે. આટ-લુંજ નહિ પણ જે વિષયો રુચિકર વાચનમાં ગણાય છે, તેમાં પણ તેના સ્વરૂપને અનુસરીને કે તેના તલસ્પર્શને અનુભવીને કાંઈ લખાતું જણાતું નથી.

ગંભીર વિષયોની ચર્ચાને અભાવે અને ગંભીર વિષયોનું વાચન અરુચિકર થવાને લીધે, તથા જે રુચિકર વાચન છે તેમાં પણ બહુ ઉંડાઈ ન હોવાને લીધે, વાચકોના જીવનમાંથી, વિચારમાંથી, આચારમાંથી, ગાંભીર્ય અને વિવેક પ્રત્યક્ષ રીતે ન્યૂન થતાં જાય છે. આ જગતમાં અવતરીને મરવાની વયમાં જાણે આવાપીવા અને મોજમઝા કરવા વિના ખીજું કશું કર્તવ્યજ ન હોય તેવી લઘુતા, ચંચળતા, વિકળતા આપણા વાચકોના અંગમાં વારંવાર જણાય છે; અને અભિમાન તથા સંકુચિત મને અને વિચાર સાથે સ્વચ્છંદિતા, ગમ્મત, મોજ, એજ સર્વત્ર નિયામક થઈ ગયાં હોય એવું ખેદકારક લાન વિચારવાને થયા વિના રહેતું નથી. જીવન અને તેના ઉપયોગ અને નિર્વાહ તથા મહત્કાર્યોમાં પ્રવેશ કરવાનાં સાહસ, સ્વાર્પણ અને આગ્રહ પોતાના આચરણમાં પ્રતિક્ષણે દર્શાવવાં, એ વાતજ જાણે આપણા વાચકોના લક્ષમાં ન હોય, કાર્યસિદ્ધિનો રહસ્યમાર્ગ ગંભીર વિચાર છે એનું જાણે વિસ્મરણજ થઈ ગયું હોય, તેવું વર્તમાન સમયના વાચનની સ્થિતિથી જણાઈ આવે છે.

આપણા દેશમાંજ આમ થયું છે એમ નથી; યુરોપ અને અમેરિકામાં પણ દેશની ઉન્નતિના સ્વરૂપને સમજનારા વિચારવાન પુરુષો આવાજ પ્રકારની ફરિયાદ કરે છે. વરાળયંત્ર, વિજળી અને ચુંબકની પાંખો ઉપર ઉડતા અને મહાલક્ષ્મીની પ્રતિમાના પ્રતાપમાં ઝંખવાઈ ગયેલા આ સમયને પોતાનાં અંતઃકરણ અને બુદ્ધિમાં પણ વરાળયંત્ર, વિજળી અને ચુંબકનાં સાધનોથી વિચારવાનો અને નિર્ણય કરવાનો પ્રકાર જોઈએ છીએ. આમ હોવાથી આજ તમને એવાં સ્ત્રી-પુરુષો બહુ જડશે કે જેમણે ઘણાં શાસ્ત્રો, ઘણા ગ્રંથો, ઘણા વિચારોનાં મોટાં, પૂછડાં-ગમે તે પણ કાંઈક ને કાંઈક જાણ્યાં હોય; પરંતુ એવાં જન તો અતિ વિરલ જડશે કે જેને કાંઈ એક વિષયનું તેના મૂળથી પરિપાકપર્યંત સાંગોપાંગ ચથાર્થ જ્ઞાન હોય. આથી કરીને આ સમયનું જીવન કેવળ એક રમત જેવું, નકામું, હલકું અને સ્વાર્થી થઈ ગયું છે. જ્યાં જોઈએ ત્યાં રમત-ગમતની મંડળીઓ, કલ્પો, સોસાઇટીઓ છે; અને વિદ્યા કે જ્ઞાનના ગંભીર વિસ્તારમોટાં તેવાં સ્થાન અન્ય દેશોમાં કવચિત્ કવચિત્ દેખાય છે; તથાપિ આપણા ભરતખંડમાં તો એક પણ નથી, એ અતિશય શોકજનક દશા છે. વિદ્યાવિનોદ અને શાસ્ત્રચર્ચા, એ તો એક અનાદરનો વિષય છે. લૉનટેનિસ, બિઝિક, ક્રિકેટ, ચંહાપાણી, બ્યાફતો અને વયમાં વયમાં નાટકોનાં “ગાયનો” એ આજકાલના વિદ્યાના ઉપાસકોનો શોખ છે.

પદ્મ-પાદ્મનો જે પ્રાચીન સંપ્રદાય હતો તેનો તો અંત્યત ઉચ્છેદ થયો છે, અને આજ એક શતકથી પાશ્ચાત્ય કેળવણીના પ્રભાવથી આપણે વાંચતા અને લખતા થયા છતાં એક પણ શુદ્ધ પ્રતિભાવાળો (ઓરીજનલ) લેખ ઉપજતો શક્યા નથી! આપણું વાચન એજ આપણા જીવનનું ખર્ચ પ્રતિબિંબ છે; માણસ કોની કોની સાથે રહે છે તે શું વાંચે છે તે કહેા, એટલે તે કેવો છે એ કહી શકાશે, એમ જે જ્ઞાનીએ કહ્યું છે તેણે સત્યજ કહ્યું છે.

(સ્વ. મણિલાલ ન. દિવેદીકૃત ‘સુદર્શન ગદ્યાવલિ’માંથી)

५०-आत्मशुद्धि का सरण मार्ग

२४९

“हे मनुष्य ! तू रात्रि के समय निद्रादेवी की गोद में विश्राम करने का तैयार हो। परंतु ज्योतक तू दिनभर के किये कार्यों पर विचार न कर ले, तबतक विश्राम न कर; तू अपने चित्त में इस प्रकार से विचार कर, कि मेरी कहां भूल हुई है ? आज मैंने क्या क्या कार्य किये हैं ? और मेरे करने योग्य धर्म के अनिश्चित कौनसा कार्य था, जिसे मैंने नहीं किया ? यदि तुझको यह ज्ञान पड़े कि तूने कौनसा कार्य उत्तम न किया, तो उसके लिये पश्चात्ताप कर और भविष्य में वैसा न करने की प्रतिज्ञा कर。” (म० सॉफ़िस्टिस)

उपर्युक्त वाक्य धर्म गंभीर है, कि जो मनुष्य धनपर ध्यानपूर्वक मनन करेगा, वह धन वाक्यों का महत्त्व समझे, अपना आचरण सुधार सकता है। पहले ज्योतक मनुष्य यह ज्ञान लेता है, कि मेरे करने योग्य कौनसा कार्य है और न करने योग्य कौनसा ? तब उसे लक्ष्मी लांति ज्ञात हो जाता है, कि उसने कहां भूल की है, या उसने अपने करने योग्य कौनसा कार्य नहीं किया ? ज्योतक यह ज्ञान हो जाता है, तभी हम शुभ कार्य का ग्रहण और अशुभ कार्य का त्याग कर सकते हैं। धर्मीयों प्रत्येक आत्मशुद्धि करनेवाले मनुष्य को उचित है, कि वह रात्रि के समय सोने से पूर्व ही उस विषयपर विचार कर ले। धर्म से स्मरणशक्ति की यथेष्ट उन्नति होगी और सहायारी होने का विशेष अवसर प्राप्त होगा।

जिस प्रकार प्रतिदिन व्यवसायी अपना हिसाब ठीक किया करते हैं, उसी प्रकार प्रत्येक मनुष्य को अपने आचार-विचार का लेखा भिला लेना चाहिये, हमें अपने अंतःकरणरूपी न्यायाधीश की सेवा में प्रत्येक दिवस के किये हुए कार्यों का विवरण प्रस्तुत करना चाहिये।

शुभ कार्य क्या है और अशुभ कार्य क्या है—इसका विशद विवेचन करना धर्म छोटे से लेख में असंभव है। अतः संक्षेप में हम केवल कुछ अंशों को यहाँ दिया चाहते हैं।

१—अभिल विश्व-ग्रहांड के नियंता परम पिता परमात्मा के प्रति भक्ति एवं श्रद्धा का भाव रखना हमारा सर्वप्रथम कर्तव्य है।

२—अपने माता-पिता आदि गुरुजनों के प्रति सन्मान का भाव अपने हृदय में रखें और उनके साथ वैसा ही शिष्ट व्यवहार करें।

३—संगति के विषय में सदा सावधान रहना चाहिये, अच्छे लोगों की संगति भूल कर ही नहीं करनी चाहिये।

४—अपनी चित्त-वृत्तियों का सदा अच्छी राह से परियावित करने की चेष्टा करते रहना चाहिये। शुभ और साधु विचारों का अंतःकरण में स्थान देना और संसार की नग्नता की ओर दृष्टि रख, सदा परमार्थ की चिन्ता करते रहना स्वभावतः उच्छृंखल धर्मियों का वश में लाने का सर्वोत्तम मार्ग है।

५—धर्मियों को अपने वश में रहने का प्रयास सदा करते रहना चाहिये।

६—वाणी का परिमार्जन ही परम आवश्यक है। जो कुछ शब्द किसीसे कहा जाये, मुंह से निकलने के पहले उसपर लक्ष्मी लांति विचार कर लिया जाये।

सारांश यह, कि हमें वही कार्य करना चाहिये, जिनसे हमारे अंदर से दुर्गुण दूर हो और हममें सद्गुणों का समावेश हो।

यह विश्वास आ जाने पर कि मनुष्योचित कर्तव्य-कर्म क्या है, ओह उत्तम मार्ग स्वभावतः प्राप्त हो जाता है। उपर्युक्त कर्तव्यों का विचार सोते समय कर के अपने आप यह प्रश्न करो, कि मैं कहां कर्तव्य से पतित हुआ और मैंने कौन कौनसे उचित कर्तव्यों का पालन किया ? धर्म के उत्तर में यदि तुम्हारी अंतरात्मा कहे, कि आज तुमने किसी कर्तव्य का उल्लंघन नहीं किया, तो तुम आनंदित होगे; और यदि कहे कि तुमने अमुक कर्तव्य का पालन नहीं

किया, तो उसके लिये तुम्हें पश्चात्तापशी आग्नि में डूब कर अपने आपका तप्त सुवर्ण की भाँति शुद्ध एवं निर्मल कर लेना चाहिये। इस निर्मलता का प्राप्त करने की चेष्टा आरंभ में अछूत अण्डरेगी। तुम इस चेष्टा से लागना चाहोगे; परंतु सद्विद्या का प्रणव जनाये रखनेपर वैसा नहीं होगा। कतिपय बार अपने कर्तव्यों का अन्वेषण किये बिना ही तुम्हें निद्रा द्रव्य लेगी; परंतु इससे तनिक भी विचलित नहीं होना चाहिये।

तुम्हें अपने निश्चयपर दृढ़ रहना चाहिये। कुछ ही दिनों में तुम्हारे मार्ग की ये इकावटें मिट जायेंगी और अल्प काल में तुम आत्मनिरीक्षण के अभ्यासी हो कर छद्मियों का अपने वशी-भूत कर लोगे। पापों का हम हो लोगों में विभक्त कर सकते हैं। प्रथम यह, कि न करने योग्य कामों का करना; द्वितीय यह, कि करने योग्य कामों का न करना। इसलिये यही दो प्रश्न हमें अपनी अंतरात्मा से पूछना चाहिये कि:-

“आज मैं कौनसा कार्य, जिसका करना आवश्यक था, भूल गया हूँ?”—यह प्रथम प्रश्न है। द्वितीय प्रश्न से यह ज्ञात होता है, कि पाप के दो भाग हैं—एक तो उपकार करना और उससे विस्मृत हो जाना। द्वितीय किस्म का उपकार करना। धन दोनों के क्षेत्र पृथक् पृथक् हैं। एक प्रवृत्तिमार्ग का विवर्धन करता है। उदाहरण में शास्त्रों की आज्ञा देखिये “माता पिता की सेवा करनी” चाहिये तथा “बेटी नहीं करनी” चाहिये।” जो मनुष्य अपने माता-पिता की आज्ञा के विरुद्ध कर्म करता है, वह प्रवृत्तिमार्ग के विपरीत चलता है; और जो बेटी करता है, वह निवृत्ति के विरुद्ध सिर उठाता है। रात्रि का आत्म-निरीक्षण करते समय कष्ट जाते भूल जाती है। इसलिये यहां एक आवश्यक सूचना दी जाती है, जिसके अनुसार चलने से भूलों का न होना संभव है—वह यह, कि जैसा सोचने के पहले कि प्रातःकाल से अथ तक क्या-क्या कार्य किये? यह विचार करना चाहिये, कि मैंने अपने प्रातःकाल तक क्या क्या कार्य किये हैं? ऐसा करने से धीरे धीरे सण जाते ध्यान में आ जायेंगी। एक ही जात विस्मरण न हो सकेगी; और तुम अपने अंतरात्माशी जगजग के निकट लक्षी लांति सण जाते जाता सकेगे। इसके अतिरिक्त अंतरात्मा सरीखा तुम्हें अन्य जगजग भी नहीं प्राप्त हो सकता; क्योंकि अंतरात्मा से कांछ विषय अज्ञात नहीं है। इसी प्रकार प्रतिदिन विचारपूर्वक अंतःकरण के साथ प्रयत्न करने से असत्कार्यों से सर्वथा निवृत्ति हो जाती है और सत्कार्यों में चित्त लग जाता है। अतएव यदि तुम्हें उपर्युक्त विचारों से लाभ उठाना है, तो सर्वदा निम्न विषयोंपर विचार करो, उनसे काम लो और परमात्मा से साथ प्रातः धुटने टेककर प्रार्थना करो कि:-

“हे परम दयालु, कृपालु, क्षमासिंधु भगवन्! गत दिवस मनसा, वाचा, कर्मणा यदि मुझसे कुछ पाप हो गया हो तो आपसे सन्मुख सच्चे हृदय से आपसे क्षमा मांगने का प्रस्तुत हूँ। हे प्रभो! आप अंतर्धामी हैं। आपसे कुछ छिपा नहीं है। मुझसे जो पाप हुआ है, उसे आप लक्ष्मी लांति जानते हैं, उसके लिये मैं क्षमा चाहता हूँ। और अण्डरे रणता हूँ, कि पुनरपि मुझसे वैसा काम न हो। निम्नलिखित दश अधर्मों में से प्रमाद या अज्ञानता से यदि कांछ अधर्म मुझसे हो गया हो, तो उसका स्मरण कर के मैं अपनी आत्मा और आपका सर्वव्यापी समझ कर उसका अनुचित समझता हूँ और ऐसा काम पुनः न करने की प्रतिज्ञा करता हूँ।

अधर्म के दश लक्षण

तीन प्रकार के मानसिक पाप हैं:- (१) दूसरे के धन का कुत्सित विचार से लेने की छद्मा करना; (२) किसी श्रम के निमित्त अहित विचार करना; (३) असत्य को सत्य में परिणत करना।

चार प्रकार के वाचनिक पाप हैं:- (१) कटु शब्द लापण्य करना, जिससे किसी का दुःख प्राप्त हो; (२) अंतर्करण में कुछ, और कहना कुछ और; (३) पिशुता (युगली) और निंदा करना; (४) व्यर्थ में जकवाह कर के अभूषण समय का नष्ट करना।

तीन प्रकार के शारीरिक पाप हैं:- (१) अन्यायपूर्वक जलात् किसी का धन अपहरण करना; (२) परस्त्री के साथ व्यवहार करना; (३) स्वार्थवश श्रवणों की हिंसा करना।

हे लगवन्! उपर्युक्त पापों के न करने की प्रतिज्ञा जो आपके सन्मुख की है, उसे पूर्णतः पालन करने की शक्ति प्रदान करो। हे प्रभु! मैंने आज जो पाप किया है, उसके लिये मैं अंतःकरण से दुःखित हूँ। मेरा चित्त पवित्र करो, जिससे मुझे पुनः उस पाप के लिये प्रायश्चित्त करने की आवश्यकता न पड़े। हे नाथ! मुझे ऐसी शक्ति प्रदान करो जिससे आत्मशुद्धि का सरल मार्ग निश्चित हो जाये।

दश प्रकार के धर्म

(१) चित्त का सदा स्थिर रहना और उसको लित-लित विषयों के विचारों में भ्रमण न करने देना; (२) सदैव धन्द्वायुजित होने रहना; (३) सदैव सत्य वाक्य कहना; (४) क्षमावान् होना; (५) परोपकार के लिये मनसा, वाया कर्मणा सदैव तत्पर रहना; (६) दया करना। (७) धर्मराजरागी होना तथा अपने गणों का सम्मान करना; (८) मनसा, वाया, कर्मणा का सदैव शुद्ध रहना; (९) ज्ञान-प्राप्ति के हेतु प्रतिदिन प्रयत्न करते रहना; (१०) और संसार के हित के लिये प्रतिदिन कम-से-कम पांच मिनट तक बैठकर चिंतन करते रहना।

उपर्युक्त दश प्रकार के आचरणीय कार्यों में से यदि मैं कुछ भी कर सकूँ, तो अपने को श्रेष्ठ समझता हूँ। इसके लिये प्रसन्न हूँ और लविष्य में धन शुल कर्मों का करने के हेतु शक्ति प्राप्त होने की प्रार्थना करता हूँ। इस प्रकार हे प्रभु! मेरे सभ पाप निवृत्त हों और उक्त दश प्रकार के धर्म मुझमें सदैव दृढ़ होते रहें और मेरी शक्ति सदा उपकारक सिद्ध हो।

हे लगवन्! अन्तिम प्रार्थना यह है, कि इस प्रकार के “आत्म-शुद्धि का सरल मार्ग” लारतवासियों का लाभदायक हो। मेरी यही मनोकामना है।

(“हिंदूपच”ना एक अंकमां लेखक-ठाकुर रामधर्मासिंह)

यज्ञ-समावतार के कारण और कार्य

धर्म की मिट्टी थी धाक धरणी विकल-सी थी, अधिक अधर्म का अँधेरा विश्व छाया था; क्रोधी, क्रूर-कर्म, कामरूप, कुल-द्रोहियों के-कपट कुत्सल से समाज ध्वस्त था। सत्य में असत्य, नीति-हीन अनीति, और—प्रीति में हलाहल का गुण प्रकट था; जगत् विपरीत सभ रीति हो गयी थी तब, लीर टारने का राम लारत में आया था। १. आहु-भल-वीरता से विश्व के विशेषियों का, धर्म अवशेषियों का भार उलगाया था; दक्षित दया के पात्र दुःखित दरिद्रियों का, कल्याण-निधान! तूने दौड़ अपनाया था। दुष्ट-अनीति, जग-हीन विनाश-हेतु, अति विकल अशिक्षा का यत्नाया था; नारि-कुल-लाज जो थी आहुल उसे उबार, सकुल निशायों का धूल में मिलाया था। २.

(रचयिता-द्विवर ‘त्रिदंडी’ ‘हिंदूपच’ना विनयांकमांथी)

પર-સમઠિયાળા-ઓઢાના એકદેવતુલ્ય દરબાર

આ ગામ (કાઠિયાવાડમાં ગાયકવાડના ખાંભા મહાલના) અસલ તો વાળા દરબારોનું હતું. પણ પછી ગાયકવાડ સરકારે તે હાથ કર્યું છે. અહીં દ. ઓઢાવાળા અને દ. વસ્તાવાળા જેવા ભડ પુરુષો પાક્યા છે. આ ગામમાં, વાઢકાપના નિષ્ણાત દાકતરોને પણ એક નવું જેવા નળણવાનું આપે એવી એક સુંદર વસ્તુ મેં જોઈ. અહીં ગોલણવાળા કરીને એક વગોવૃદ્ધ કાઠી દરબાર છે. તેમણે કોઈ નિશાળ જોઈ નથી, તો પછી મેડીકલ કોલેજનું નામ સરખું પણ ક્યાંથી સાંભળ્યું હોય? છતાં તે ગાય, ભેંસ, ગાડર, બકરાં વગેરેનું-અરે, ખેરાંનું પણ-આડું ભાગી શકે છે. જે દોરના પેટમાં પાડે મરી ગયું જણાય અને આખે આખું નીકળી નજ શકે તેમ દેખાય, તો માત્ર હજમના દેશી સજૈયાવડે તે વાછરૂ-પાડરૂના દોરના પેટમાંજ કકડા કરી કાઢી લે છે. આવી રીતે તો તેમણે કેટલીયે ભેંસો ને ગૌમાતાઓ ઉગારી છે; અને દરબાર ગોલણવાળા આ કામનો શો ખદલો લે છે તે દાકતર સાહેબોને જાણવું છે? ગોલણભાઈને સાં વાલેશરી સગાં આવ્યાં હોય ને કોઈ અજાણ્યો માણસ આવી બોલી નાખે કે, 'બાપુ! મારી ગાયને આડું આવ્યું' છે, ગાયમાતા મરૂં મરૂં થઈ છે.' તો આ સાંભળતાંજ ભાણામાંથી મોંમાં મૂઢવા ઉપાડેલો કોણિયો એમને હરામ અને છે. બસ, તરતજ હાથ ધોઈ, ઘરના ઉંટ કે ઘોડા-પર પલાણ નાખી, તે પેલાને ગામ જાય છે. દોરનું આડું ભાગે છે તે પછી તરતજ તે ગામનું પાણી પણ પીધા વગર પોતાને ઘેર આવી જમે છે. જે ગામ તે આવા કામે જાય, તે કામ પૂરતું તેમને અન્નજળ પણ નથી અપતું. પછી દોરના માલીક પાસેથી મોટરભાડું; ટપ્પાભાડું; વીઝીટ-શી, પટાવાળાનો વેરો, કાચો ખર્ચ વગેરે આજના દાકતર સાહેબો તરફથી વસુલ થતી શી લેવાનું તો ક્યાં રહ્યું? દરબાર ગોલણભાઈ વૃદ્ધ છે. તેઓ તેમની આ કળા કોઈને શીખવા-ડતા જાય, અગર થોડા કેળવાયેલા યુવાનો આ કળા હાથ કરવા આ ગામમાં આવી તકલીફ લે તો સાહે; નહિતર આપણા આવા જૂના ખજના ધરતી માતાના પેટમાંજ દટાઈ જશે-અને પછી તો એનો ફરીથી પત્તો લાગે ત્યારે ખરો! આ ગામમાં એક ખીજું પણ સુંદર દ્રશ્ય જોયું. આ તરફના ચીલડીયા તડના ઔદીચ્ય બ્રાહ્મણોનું એક તાલુકા-મંડળ અહીં મળેલું. તેમાં તેઓ વિધવા બહેનોની ખાસ સંભાળ લે છે; તેમજ જ્ઞાતિમાં કન્યાવિક્રય ને બાળલગ્નો ન થાય તેવી સાવચેતી રાખે છે, તેવું દર્શાવતાં સીધાં કાર્યો તેની કાર્યવાહીમાં દૃષ્ટિગોચર થયાં. બધા બ્રાહ્મણો અને વણિકો આવો પંથ પકડે તો કેવું સાહે!

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા. ૮-૧૦-૧૯૨૭ના અંકમાં લેખક ‘પ્રવાસી’)

પડ-હિંદુ વિધવાઓનો આર્તનાદ

સમાજના નેતાઓ કાન ઉઘાડો !

(હિંદુ સમાજમાં ફરજિયાત વૈધવ્યની ઘાણીમાં કચડાતી અસંખ્ય બાળાઓને બચાવવા નવજીવાનોએ બહાર પડવાની પારાવાર જરૂર છે.

આજકાલ હિંદુજાતિમાં જેટલી કુપ્રથાઓ જડ ધાલી ગયેલ છે, તે સર્વેમાં વિધવાવિવાહની અટકાયત એ એવી કુરીતિ છે કે જેણે ઉચ્ચ સ્થાને વિરાજી સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતી હિંદુજાતિને વિનાશ કર્યો છે. પરદેશીઓનાં શસ્ત્રબળથી, આર્ય સંસ્કૃતિને અખંડ રાખતી હિંદુજાતિને એટલું નુકસાન નથી પહોંચ્યું કે જેટલું બાળવિધવાઓને પરાણે વિધવા રાખવાની કુપ્રણાલીએ પહોંચાડ્યું છે. અરે ! વિવાહ એ કયું જનાવર હશે ? એ પાંચ વર્ષની દૂધપીતી બાળા ન જાણી શકે તેને વૈકુંઠના વારસદારો (!) કસાઈવાડે જેમ ગરીબ ગાયને મૂકી આવે, તેવી રીતે પિતાતુલ્ય સાહ-

સિત્તેર વર્ષના મરણપથારીએ પરેલ હાડપિંજર સા પવિત્ર વેદમંત્રોને અપવિત્ર બનાવી લગ્ન કરાવી આપે છે.

બાળવિધવાઓની દુર્દશા

ઓ વૃદ્ધ ભારત ! સભ્ય રાષ્ટ્રોના સર્વોપરિ હિંદ ! તારી મૈત્રી, ગાળી અને અરૂંધતી જેવી આર્ય દેવીઓની વારસદાર ભારતીય આર્ય રમણીઓની આ દશા ! પોતાનાં સગાં સહોદરના દેખતાં છતાં લાચારીથી પરવશ બની પલાયન થતી બાળવિધવાઓની દુઃખદ દશા દેખી ક્યું માતૃપ્રેમી હૃદય અકર્મણ્યતા સેવી શકે ?

મારા પ્યારા હિંદુ નવયુવાનો ! પાપાંડપ્રવર્તકોનાં પાપકર્મથી વિખૂટી થયેલ આર્ય સન્નારીઓની લાજ તમારે હાથ છે. તમેજ બાળવિધવાઓની ડૂબતી નૌકાના તારણહાર સુકાની છો. યાદ રાખજો કે, ઉન્નતિને શિખરે વિરાજમાન, સંસારની સર્વ જાતિઓની મુકટમણિ, જગતને પોતાનો ઉચ્ચ આદેશ શીખવતી હિંદુજાતિ જે અધમોચરણ સેવશે, કિંચિત્ પણ ધર્મપથપરથી વિચલિત થશે તો બાળુજો કે, તેનું નામનિશાન નાશુદ થશે.

શાસ્ત્રોનો દુરુપયોગ

મારે અત્યંત શોકથી કહેવું પડે છે કે, હિંદુઓનાં શાસ્ત્રોનાં વિદ્વતાપૂર્વક સંભાષણો કરનારા પંડિતો પણ કન્યાવિક્રય કરવામાં સંકોચજ નથી રાખતા. જે કોઈ જગોએ વિધવાવિવાહનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થયો તો આપણા તેજ વિદ્વાન અને ધર્મના રાહદારીઓ સનાતન ધર્મની 'દુહાધ' બોલવા મંડી પડે છે. જે સનાતન ધર્મમાં સાઠ-સિત્તેર કે પંચોતેર વર્ષના બુઢાનાં લગ્ન મંજુર થાય છે અને જેને માટે શાસ્ત્રોની પણ જરૂર નથી, જે ધર્મમાં પુત્રી જેવડી કન્યા સાથે લગ્ન કરતાં 'બુઢાબાપા'ને જ્ઞાતિ, શાસ્ત્ર કે પંડિત અટકાયત નથી કરતા, તે ધર્મમાં સોળ કે સત્તર વર્ષે વિધવા થતી બાળના પુનર્વિવાહમાં જળરંદસ્ત અટકાયતો થાય છે ! શાસ્ત્રો કે સ્મૃતિઓને જૂઠાં પ્રમાણો બતાવી તે શુભ કાર્યમાં અન્યાય અને અત્યાચારોનો દુષ્ટથી ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. બાળુ કે સનાતન ધર્મની નૌકા મધ્યદરિયે ડૂબી જતી હોયની !

પ્રાચીન પૂરાવા

વિધવાવિવાહની આવશ્યકતાવિષેના પ્રાચીન પૂરાવા જેમને જોઈતા હોય, તેમને માટે પણ તે રજુ કરું છું.

વાલીના મરણ બાદ તેની સ્ત્રી તારાનાં લગ્ન (જેને અંગદ નામનો પુત્ર હતો) સુગ્રીવ સાથે મર્યાદાપુરસ્કૃત્તમ રામચંદ્રજીએ કરાવી આપ્યાં હતાં. મહારાજ ભીમકે નળરાજના શુભ થવાથી પોતાની પુત્રી દમયંતીનો સ્વયંવર બીજી વાર રચ્યો હતો. મહાભારતના ભીષ્મપર્વ અ. ૯૧ માં લખ્યું છે કે, નાગરાજ ઐરાવણે પોતાની વિધવા પુત્રીનો પુનર્વિવાહ અર્જુન સાથે કર્યો હતો. ટાંડ રાજસ્થાનમાં લખ્યું છે કે, મહારાણા ભીમસિંહે સરદાર માલદેવની વિધવા પુત્રી સાથે પોતાનાં લગ્ન કર્યાં હતાં. મહારાષ્ટ્રના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં છે કે, પરશુરામ ભાઈ પટવર્ધને રાજપંડિતોની સલાહથી પોતાની વિધવા પુત્રીનો પુનર્વિવાહ એક બ્રાહ્મણ સાથે કર્યો હતો.

ઉપરનાં ઉદાહરણો જોઈ બાળના મોક્ષના માર્ગદાતાઓ અને ધર્મના ધ્વજરદારો ચેતી જશે તો સારું છે, નહિ તો તેમને વિધવાવિવાહનાં પ્રચંડ મોળ તળે ચગદાઈ મરવાનો વખત આવશે.

હિંદુઓ ! રામ અને કૃષ્ણનાં સંતાનો ! ઓ ગૌપૂજકો ! શું તમે ભારતની આર્ય સંસ્કૃતિનો નાશ કરવા ચાહો છો ? જો 'નહિ' તો તમારી રક્ષાનું એકજ સાધન અને બાળવિધવાઓના પુનર્વિવાહનો અગત્યનો મુદ્દારો અપનાવી વિધવાવિવાહના પ્રચારમાં સલાયક બની તમારી બહેનો અને બાળાઓને અપાર દુષ્ટથી બચાવો.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાં લેખક-શ્રી મોહનલાલ વિદ્યલદાસ કટારીઆ)

૫૪-ધાર્મિક હિંદુઓનું હાલનું મંતવ્ય અને કર્તવ્ય

॥ અથ મંગલમ્ ॥

શ્રીમંગલાનૃસિંહામ્યાં નમો વિન્નપ્રશાન્તયે ।

તતો વચ્મિ સ્વધર્મસ્ય રક્ષણાય હિતાય ચ ॥

ભાવાર્થ:—શ્રી મંગલાદેવી અને શ્રીમન્નૃસિંહાચાર્ય લગવાનને પ્રથમ નમસ્કાર કરીને પછી હું હિંદુઓના સનાતન સ્વધર્મના રક્ષણ અને હિતમાટે બોલું છું.

સનાતન હિંદુધર્મના રક્ષણને માટે અને હિતને માટે કાંઈ બોલવાની શી જરૂર પડી? એ પ્રશ્ન સૌથી પહેલો હરેક હિંદુના મનમાં આ વિષયનું મથાળું વાંચતાં ઉદ્ભવે, એવો હાલનો જમાનો છે; કેમકે અત્યારે નામદાર અંગ્રેજ સરકારના રાજ્યમાં કોઇના ધર્મ ઉપર કોઇ અળા-ત્કાર જળરદસ્તીથી ગુજરી શકતું નથી. પોતપોતાના ધર્મના રક્ષણમાટે અત્યારે કોઇ હિંદુ પુરુષ-ને પોતાનું માથું આપવું પડતું નથી; અને કોઇ હિંદુ અળખાને સતી થવું પડતું નથી. હિંદુ-મુસ્લીમ રમખાણોથી હાલમાં હિંદુઓની આ નિર્ભયતામાં કાંઈક ખસેલ પહોંચ્યું છે અને ચિંતા-જનક પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થઇ છે, તોપણ જે પ્રજા પોતાનો ધર્મ પાળવા માગે તેને પરાણે કોઈ તેનો સ્વધર્મ છોડાવે તેમ નથી-એવી નિશ્ચિંતતાનો આભાસ કોઇ પણ રીતે ઓછો થયો નથી; પણ કોઇ કોઇની ધાર્મિક લાગણી ના દુખાવે અને સર્વના મૂળપુરુષો અથવા મુખ્ય પુરુષોની કોઇ નિંદા કરે નહિ-એવો નવો કાયદો હમણાંજ પસાર થયો છે. આ વગેરે અનેક કારણભાસેથી હજુ ધર્મરક્ષણસંબંધી નિશ્ચિંતતા આપણી હિંદુજનતામાં જેવી ને તેવી છે; એટલુંજ નહિ પણ એ નિર્ભયતા ધર્મરક્ષણસંબંધી ઉપેક્ષામાં પણ પરિણમી છે. આ ઉપેક્ષા-નાં બીજાં પણ એક કરતાં વધારે કારણો છે; પણ હાલ તે કારણોના વિગતવાર વિચારમાં ઉતરતાં પહેલાં હું મારા હિંદુભાઈઓને આ લેખની આવશ્યકતાના મુખ્ય કારણતરીકે એ ઉપેક્ષાનેજ આગળ મૂકું તો તેમાં કાંઈ ખોટું નથી; કેમકે એ ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાએજ સનાતન ધર્મને નબળાણું ટકા બેખમભાવે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન થવા દીધી છે.

ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાનાં કારણો

જેમ રોગનાં કારણો અનેક હોય છે, તેમ આ ધર્મસંબંધી ઉપેક્ષાનાં કારણો પણ અનેક હોવા છતાં પણ તે પૈકીનાં કેટલાંક કારણો વધારે ધ્યાન ખેંચે તેવાં છે. તે કારણોનો યથાશક્તિ વિચાર આપણે સાવધ થવાને માટે ઉપયોગી છે; તેથી તે કારણોની મીમાંસા કરવામાં આવે છે. પરદેશીઓના વારંવાર થયેલા હિંદુ ઉપરના હુમલાઓએ ઉપજાવેલી અવ્યવસ્થા એ ધર્મ-સંબંધી ઉપેક્ષાનું પ્રથમ કારણ છે. જે વખતે પ્રજા યુદ્ધમાં રોકાયેલી હોય છે, તે દરમિયાન તેને પોતાના ધર્મનું અનુદાન ગૌણ કરવું પડે છે; અને કોઈ વાર તો ધર્મની સધળી ક્રિયાઓને અને આચારોને લાંબા સમય લગી ટાલે મૂકવાં પડે છે. આવી સ્થિતિ લાંબો વખત ચાલે છે, તો પછી પ્રજાને એ આચારો અને ક્રિયાઓને ઉપેક્ષવાનું વલણ યુદ્ધનો સમય ગયા પછી પણ પ્રમાદને લીધે રહ્યા કરે છે. આવી દશા લાંબો સમય ચાલે છે, તો પછી તે એક ઉપેક્ષાની ટેવરૂપે જ બની જાય છે. હિંદુધર્મશાસ્ત્રોએ રણધર્મને ચારે વર્ણની પ્રજાના સામાન્ય ધર્મતરીકે અને ક્ષાત્રપ્રજાના વિશેષ ધર્મતરીકે આલેખેલો હોવાથી પરધર્મીઓના સેંકડો અને હજારો વર્ષલગીના સતત મલાઓમાં ગુંચાયલા રહેવા છતાં પણ તે પ્રજાની ધર્મભાવના હજુ લગી અકબંધ રહી શકી છે; તોપણ હુમલાઓ અને યુદ્ધોના સમય પછી ચાક અથવા પ્રમાદથી જે ઉપેક્ષા ધર્મના સંબંધમાં ઉપજી, તે ઉપેક્ષાએ હિંદુપ્રજાને ઓછું નુકસાન કર્યું નથી. અત્યારે જેટલી અનર્થજનતામાં હિંદુ પ્રજા રસાયેલી છે, તે બધીય અનર્થજનતા સદરહુ ઉપેક્ષાનીજ-જ સંતતિ છે.

સદરહુ ઉપેક્ષાથી થયેલો પ્રથમ અનર્થ-સંસ્કૃતિની શિથિલતા છે.

મુસલમાન ચઢાઇઓની પ્રથમ અનર્થરૂપ અસર તે એજ કે, વર્ણ અને આશ્રમોના સંસ્કારોની વ્યવસ્થામાં ખામી આવી ગઇ. તે ખામીનું પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપ એ છે કે, બ્રાહ્મણવર્ણના સંસ્કાર તો બ્રાહ્મણોએ તેમના અરણ્યવાસ અને એકાંતવાસની નિવૃત્તિમાં જળવી રાખ્યા; પણ બ્રહ્મચર્ય-આશ્રમની સંસ્થા તેઓ પૂર્વવત્ જળવી શક્યા નહિ. વેદવ્રત અને સ્વાધ્યાયપ્રવચન જતાં રહ્યાં, તેમાં પણ વેદવ્રતનો કેવળ લોપજ થયો; અને તેથીજ તેમના સ્વાધ્યાયપ્રવચનમાંથી ચમત્કાર જતો રહ્યો. શાપાનુગ્રહ સામર્થ્યનું મીઠું વળી ગયું, હુદયજળ અને સંકલ્પસિદ્ધિ-ચાહ્યાં ગયાં. બ્રાહ્મણોત્તર વર્ણોના તો સંસ્કાર લોપ પામ્યા. બ્રાહ્મણોત્તર વર્ણો સંસ્કાર અને સ્વાધ્યાયરહિત બની ભવતિ મિક્ષાં દેહિ ને બદલે ‘વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ’ થી બ્રાહ્મણતાને આડંબર દર્શાવવા લાગ્યા. બ્રાહ્મણાનાં બ્રાહ્મણત્વ બ્રહ્મચર્યાત્પ્રજાચયતે-અર્થાત્ બ્રાહ્મણોનું બ્રાહ્મણપણું વિધિવત્ બ્રહ્મચર્ય પાળવાથીજ ઉત્પન્ન થાય છે. આવા શાપ કે આશીર્વાદ આપવાના સામર્થ્યવાળા બ્રાહ્મણપણાના મૂળરૂપ બ્રહ્મચર્યનો તો ઉચ્છેદજ થઇ ગયો; ત્યારે વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદની ડંકાસ ચાલી. જ્યારે શાપવરસામર્થ્યવાળું-વેદવ્રતવાળું બ્રહ્મચર્ય રખાતું, ત્યારે નત્ર બ્રહ્મચારી વિનીતભાવે ભવતિ મિક્ષાં દેહિ કહેતા, અને હવે “વિદ્યાર્થીના આશીર્વાદ” નો દમોમ ! ‘ખાલી ચણો વાગે ધણો !!!’-એ કહેવતનો અમલ થયો. આથી લગ્ન અને ગર્ભાધાનના સમયસંબંધી હિંદુત્વ અને હિંદુજનતાની સંખ્યાના રક્ષણ અને વૃદ્ધિના જે સર્વોત્તમ નિયમો પાળવાજ પડતા હતા, તે નિયમો શિથિલ થઇ ગયા. પરિણામે હિંદુસમાજ બળ, સંખ્યા અને સુવ્યવસ્થામાં હીન થતો ગયો અને બીજા અનેક અનર્થો એક પછી એક ઉપસ્થિત થયા. આ એક પ્રકારના અનર્થોવિષે ટુંકામાં મેં ઉલ્લેખ કરી દીધો છે.

અનર્થોના બીજા પ્રકાર

ઉપર વર્ણવી ગયા તે પ્રમાણે હિંદુપ્રજાની આંતરસંસ્કૃતિમાં શિથિલતા થવાથી બીજા એક પ્રકારના બાહ્ય અનર્થોના સમુદાય પણ હિંદુસમાજમાં પેદા. એ બીજા અનર્થસમુદાય વિદેશીઓના અને વિદ્યાર્થીઓના સંસર્ગોથી ઉપજેલા અનર્થોના સમુદાય છે. આથી હિંદુઓનું સ્વાભિમાન નરમ પડ્યું. વિદેશીઓની તથા વિદ્યાર્થીઓની જે સૂચ હિંદુઓમાં હતી, તે નરમ પડી ગઇ. કાંઇક આના જેવીજ સૂચ ગોરા લોકોની પ્રજાઓ ને અન્ય રંગની પ્રજાઓ સામે છે; તેજ પ્રમાણે પ્રત્યેક પ્રજાને થોડે કે ઘણે અંશે અન્ય પ્રજા સામે છે. તેની સામે દરેક પ્રજા માંહેના શુષ્કજ્ઞાનીઓ અથવા જ્ઞાનભાસીઓ અથવા જ્ઞાનાભાસીઓ પરમતસહિષ્ણુતાનો પાઠ શીખવવાને માથાફેડ કરી રહ્યા છે, પણ તે માથાફેડ ફેકેટ છે; કારણ કે એ પ્રજાઓની જે એકબીજાવિરુદ્ધ સૂચ છે, તે નૈસર્ગિક એટલે પ્રકૃતિસિદ્ધ છે. તેમાં કોઇ પણ પ્રકારે માનવ-જાતિનું કે વ્યક્તિઓનું અકલ્યાણ નથી. કર્મનિષ્ઠાની નિશાળ પ્રમાણે એ માનવવિકાસના વિવિધ દરજ્જા પ્રમાણે પ્રગતિજ કરાવનાર છે, સંકરતાને અટકાવનાર છે. શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માએ ‘પ્રકૃતિસ્ત્વાં નિયોદયતિ’ વગેરે વાક્યો ગીતામાં કહ્યાં છે, તેનો ભાવ પણ એજ સૂચવે છે; પણ મિથ્યા જ્ઞાનીઓ અને વિદેશી એપવાળાં મનુષ્યો સદરહુ નૈસર્ગિક સૂચને કાઢી નાખવાને જૂઠા ઉદારભાવથી નકલ કરવાનો અને કરાવવાનો ઉપદેશ ફેલાવી રહ્યા છે. આમાંજ હિંદુજાતિનાં અને હિંદુધર્મનાં સમૂળ ઉચ્છેદનાં બીજા વચાઇ ચૂક્યાં છે. જ્યાંસુધી એ બીજાનો નાશ કરવામાં નહિ આવે, ત્યાંસુધી હિંદુપ્રજા પ્રગતિના જડગામાં જડકાચલી છે, એ સમજવા જેટલો પણ શુદ્ધિનો પ્રકાશ મળવો અશક્યજ છે.

ઉપર જણાવેલા બે પ્રકારના અનર્થોના કારણ-કાર્ય-ભાવ

ઉપર જણાવી ગયા તે બંને પ્રકારના અનર્થો પૈકીના પ્રથમ પ્રકારના અનર્થો તે બીજા પ્રકારના અનર્થોના કારણરૂપ છે; અને બીજા પ્રકારના સદરહુ અનર્થો તે પ્રથમ પ્રકારના ઉક્ત અનર્થોના કાર્યરૂપ અનર્થો છે. આ બીજા પ્રકારના અનર્થોએ ક્યારનીએ હિંદુપ્રજાને અને તેના પ્રજાત્વને નાશુદ્ધ કરી નાખી હોત; પણ હિંદુધર્મના સંસ્કારી અને તે સંસ્કારોની અસર

જેમાં ઓતપ્રોત થયેલી છે એવા હિંદુસમાજનાં મર્યાદાબંધન એવાં તો બલિષ્ઠ છે કે તેમના ઉપર સદરહુ બંને પ્રકારના અનર્થો હજી લગી વિનાશકારક કાર્ય ધણા પ્રમાણમાં ઉપજાવી શક્યા નથી; તોપણ તેથી જે વિનાશકારક કાર્ય ઉપજી ચૂક્યું છે, તે એવું તો લયંકર છે કે જેઓને હજી પોતાના સ્વત્વનું ભાન રહેલું છે એવા મર્મજ્ઞ હિંદુ બચ્ચાઓ અત્યંત સ્પષ્ટ રીતે સમજે છે કે, જો હવે પૂર્વોક્ત બંને પ્રકારના અનર્થોને મૂળમાંથી ઉખેડીને ફેંકી દેવામાં નહિ આવે તો હિંદુજાતિ પોતેજ જડમૂળમાંથી ઉખડી જશે.

અનર્થોને માટે આગેવાનોજ જવાબદાર છે-જૂના આગેવાનો

સદરહુ બંને પ્રકારના અનર્થોને માટે જવાબદાર કોણ છે? આ પ્રશ્નનો જવાબ ખુદોજ છે કે, ઉક્ત બંને પ્રકારના અનર્થોને માટે જવાબદાર તો હિંદુપ્રજના જૂના અને નવા આગેવાનો છે; કેમકે “યદ્યદાચરતિ શ્રેષ્ઠસ્તત્તદેવેતરો જનઃ” ।

શ્રેષ્ઠ અર્થાત્ આગેવાન મનુષ્યો વર્તે છે તેજ પ્રમાણે બીજા મનુષ્યો પણ વર્તે છે. એ શ્રી લગવહગીતાનું વચન તેમજ લોકવ્યવહાર ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે. હિંદુઓની પૂર્વસંસ્કૃતિમાં વિદેશી અને વિધર્મીઓના હુમલાઓ વખતે ઉપજેલી હાનિઓને દૂર કરીને હિંદુપ્રજાને પોતાના અસલ સંસ્કારોપર લાવવાનું કામ સદરહુ હુમલાઓનો સમય વીત્યા પછી જૂના આગેવાનોએ જો ત્વરા અને ઉદ્યોગ તથા ખંતથી કરવું જોઇતું હતું તે પ્રમાણે ન કર્યું; પણ તેથી ઉલટુંજ કામ તેઓએ કર્યું. પ્રજાના એ જૂના આગેવાનો બ્રાહ્મણો હતા, તેમની હું નિંદા કરવા માગતો નથી. “તેષાં નિંદા ન કર્તવ્યા” એ વાક્ય મને શિરસામાન્ય છે; પણ “યુગરૂપા હિ બ્રાહ્મણાઃ” એ વાક્ય પણ ભૂતાર્થ(ફેક્ટ)તરીકે મારે કહેવુંજ પડે છે. યુગ તો કળિયુગજ છે અને તે યુગરૂપ બ્રાહ્મણો હાલ બન્યા છે-એ વાત તો દરેક હિંદુએ સમજી રાખવીજ જોઇએ તેવી છે. તેવા બ્રાહ્મણોની પણ નિંદા કે દ્રોહ તો કરવોજ નહિ, પણ તેમની તરફ ધર્મશુદ્ધિ, મોનશુદ્ધિ રાખવી; કારણકે બ્રાહ્મણોમાં કાંઈ બધાએ બ્રાહ્મણો કાળયુગરૂપ બની ગયા નથી અને બની જવાના નથી. હજી પણ બ્રાહ્મણોમાં એવી ઘણી સહવ્યક્તિઓ છે કે જેઓ પોત ગુમાવવા ખેડેલી આ હિંદુ-પ્રજાની દયામણી દશાને માટે લાગણી ધરાવે છે અને દયાદાષ્ટ તથા ઉદારભાવથી પ્રજાના સંસ્કારનું પુનર્જીવન અને પુનઃસ્થાપન કરવાને માટે ઉત્સાહ અને ઉદ્યોગને સેવે છે; અને કળિરૂપ બનેલા બ્રાહ્મણજાતિજનોની ધતરાણ વહેરીને પણ પ્રજાના ઉદ્ધારનું કાર્ય દુઃખ વેડીને પણ કરવાનો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. એ સત્પુરુષ બ્રાહ્મણોનો દાનમાનથી સત્કાર કરવો અને બીજાઓનો નમસ્કારમાત્રથી કરવો તથા જેઓ કળિયુગનેજ પુષ્ટિ આપનારા હોય તેવા બ્રાહ્મણોપ્રત્યે ઉપેક્ષાશુદ્ધિ રાખવી; કેમકે શ્રી મતુ લગવાન પણ આજી કરે છે કે, એવાઓને તો “વાહ્ માત્રેણાપિ નાર્ચયેત્” અર્થાત્ વાણીમાત્રથી પણ માન આપવું નહિ. આ પ્રમાણે વિવેક રાખીને દરેક મર્મજ્ઞ હિંદુએ હિંદુઓનો ઉદ્ધાર કરનારા બ્રાહ્મણોપ્રત્યે કૃતજ્ઞતા દર્શાવવી તથા બીજાઓને તેમ કરવાને માટે વાણી અને વર્તનથી ઉપદેશ આપવો.

નવા આગેવાનો

ઉપર વર્ણવી ગયા તેવી ઉપેક્ષાવાળી અથવા શ્રમિત અથવા તંદ્રાવસ્થા જેવી સ્થિતિમાં પ્રજા અને તેના જૂના આગેવાનો હતા. તેવામાં પ્રજામાં એક નવો આગેવાનવર્ગ ઉત્પન્ન થયો. આ નવા આગેવાનો કોણ હતા? સદરહુ ઢીલી પડી ગયેલી પ્રજાનાં સંતાનો પ્રજાના આગેવાનો થયા; પણ આગેવાનો થતાં પહેલાં તે નવા ઓળના યુવકોએ પોતાનું શિક્ષણ નવા રાજ્ય-કર્તાઓએ-અંગ્રેજોએ કરેલી કેળવણી ખાતાની વ્યવસ્થા પ્રમાણે મેળવ્યું હતું. લડાઈ-ટંટા અને લૂંટ-ફાટના સમયો વહી ગયા હતા, નિરાંતે પગ વાળી ખેસવાનો વખત પ્રભુએ અંગ્રેજ રાજ્યમાં આપ્યો હતો. સર્વ ચિંતા છોડી વિશ્રાંતિ ભોગવવા ભાગ્યનો ઉદય થયો હતો! નવા રાજ્યકર્તાઓ પણ હિંદુઓની-અરે સમગ્ર હિંદીઓની હરેક પ્રકારની ચિંતાઓને દૂર કરવા અથવા તે ચિંતાઓને પોતાનેજ માથે ઉઠાવી લેવા ખુશી તેમજ તૈયાર હતા. પોતાનાં છોકરાંને કેળવણીની ચિંતા પણ હવે સાત્વિક સ્વભાવવાળા હિંદુઓને રહી નહિ. તે ચિંતા પણ શાણી ચિટ્ડિશ સરકારે પોતાને માથે

ઉઠાવી લીધી અને એ પરદેશી અને પરધર્મી રાજ્યસત્તાને હાથે મળેલી કેળવણી અને ઉત્તેજનાથી તૈયાર થયેલા યુવકો તે પ્રજાના આગેવાન ધીમે ધીમે થઇ ગયા. સરકારે આ યુવકોને પોતાના સેવકો બનાવ્યા. નિશ્ચયપૂર્વક દર માસે વખતસર મળતા પગારથી આ યુવકો ખેરીકર અને ખે- પરવા બની ગયા. તેમાં વળી તેઓ રાજદરબારનાં વિવિધ ખાતાઓની કચેરીઓમાં ગાદીએ-ખુર- શીએ ચઢીને ખેસનાર થયા હતા. કાંઈને હુકમ ફરમાવવાની સત્તા તો કાંઈને તે હુકમનો અમલ કરવાની પદ્ધતિમાં કરવામાં થોડો કે ઘણો હાથ હતોજ. રાંજન અને પ્રજાની વચમાં સંસારમાં અનેક કાર્યોનો સંબંધ તો છેજ; તેથી બીજા પ્રજાજનો આ સરકારી નોકરોને શુદ્ધિમાન અને કમાતા-ધમાતા ગણી તેઓ તરફ માનની નજરે જોતા. તેમની સાથે સંગાઈ-સંબંધ અને દોસ્તી- માં પણ પ્રજાજનો એક પ્રકારે હુક અને અભિમાન ધરવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે કોર્ટમાં જઈને વાદ્યાતુર્ય અને અક્કલની આંટીધુંટીઓના તોડ કરાવનાર વકીલો પણ તેવાજ માનપાત્ર થઈ પડ્યા. સરકારની પદ્ધતિ પ્રમાણે કેળવાયલા ડાકટરો પણ તેવાજ પૂજવા લાગ્યા. અરે સરકારી રીતે શરાફ કરનાર બેન્કના નોકરો પણ શુદ્ધિના ઈન્જરદાર ગણાવા લાગ્યા અને જે કાંઈ સર- કાર સાથે દૂરનો પણ સંબંધ ધરાવે એવા ધંધા સાથે-સાળાનો સાળો દૂરનો પણ-સંબંધ ધરા- વતો હોય, તે સર્વસતરીકે તેમજ સર્વશક્તિમાનતરીકે મદદને માટે અને સર્વવ્યાપકતરીકે વ્યવહારમાં ગણાવા લાગ્યો. સરકારી નોકરો પૈકી જેઓ પેન્શનરો થતા તેઓ નાતજાતમાં પટલાઈ- માં ભાગ લેનારા અને શુદ્ધિના સાગર ગણાતા. આવા ખેરીકરો અને ખેપરવા વર્ગમાંથી પ્રજાના આગેવાનોની પલટણુ ઉભી થઈ હતી. આવા આગેવાનોનો પહેલો જમાનો કાંઈક પ્રાચીન હિંદુ- ત્વનો સંસ્કાર વધારે ભાગે ધરાવતો હતો; પણ બીજો જમાનો હિંદુ નહિ પણ કેવળ માણસ- તરીકેજ ગણાવામાં અને આચારવિચારમાં રહેવામાંજ મોટાઈ સમજવામાં લાગ્યો. હિંદુત્વ એ બીજા જમાનાના આગેવાનોના મનમાં કેવળ ગૌણ થઈ ગયું હતું; અને ત્રીજો જમાનો તો મનુષ્ય- પણામાંથી સામાન્ય પ્રાણીત્વમાંજ ઉતરી પડવાના વેગવાળી પાશ્ચાત્ય પ્રજાનો એલો બન્યો છે. તે પોતાને હિંદુ જનસમાજ કરતાં ઘણાજ આગળ વધેલો સમજે છે. પોતે આગળ વધેલો હોવાથી પાછળ રહેલા સઘળા હિંદુસમાજને દોરવાનો અને દોરાયો ન દોરાય તો તો તેને નોક પકડીને ધસડવાનો પોતાને હક્કદાર માને છે. આવા વર્ગમાંથી હાલના આગેવાનો થયા છે.

નવા આગેવાનોની આગેવાનીનું ફળ

આ આગેવાનોએ હિંદુપ્રજાને એવે રસ્તે દોરી છે, કે જે રસ્તાની પૂરી માહિતી તે આગે- વાનોને પોતાનેજ નથી, તે રસ્તાનો તેમને મોહમાત્ર છે. તેઓ પોતાની વિચારશક્તિની નિર્બળતાને પ્રત્યક્ષ પરિણામો જોવા છતાં પણ સમજી શકતા નથી. એ આગેવાનો થાક અને તંદ્રામાં પરા- વશ બીજાની ગયેલી તોપણ સમગ્ર હિંદુજનતાની પ્રકૃતિ અને સ્થિતિ શી રીતે સમજી શકે? હિંદુજન- તાનો અંતરાત્મા પોતાની પ્રકૃતિ સમજે છે. ઝાંખો પણ પ્રતીતિજનક અરો ખ્યાલ હિંદુજાતિને પોતાની પ્રકૃતિનો છે. હિંદુજાતિ પોતાની પ્રકૃતિને અનુકૂળ અને હિતકર પોતાના પ્રાચીન માર્ગને અને તેના સ્વરૂપને અસ્પષ્ટ રીતે પણ વિશ્વાસપાત્ર રીતે ઓળખે છે. આથી નવા આગેવાનો પાછળ હિંદુ જનતા ધ્રુવજે પગે અત્યંત આનાકાની સાથે બાર માસે બે ગજની ગતિથી ચાલે છે. વખતોવખત આગે- વાનોપર ગુસ્સે થાય છે, તેમનો તિરસ્કાર પણ કરે છે અને ઘણીવાર તો જનતા પોતાના શંકા- ગ્રસ્ત ભાવિમાટે ભય-ચિંતાથી સ્તબ્ધ થયેલી જણાય છે. આમાં પ્રજાનો દોષ નથી, પ્રજાએ નવા આગેવાનોની નવી દોરવણીનાં ફળ નજરે જોયાં છે. એ નિશ્ચિત છે કે, એ ફળ સારાં આવ્યાં નથી. હિંદુજનતા હવે શંકાશીલ બની છે, ફરિયાદ ઉઠાવે છે અને નિરાશા દર્શાવે છે. આગે- વાનો તે બધાનો દોષ હિંદુજનતા ઉપરજ નાખે છે. આગેવાનો કહે છે કે “તમે અમારી સાથે ચાલતા નથી, તેમજ અમારા કલા પ્રમાણે ચાલતા નથી. તેથી તમોને અમારા કહેવા પ્રમાણે લાલ થતો નથી.”

જનતા કહે છે કે “અમે જેટલે અંશે તમારી પાછળ ચાલ્યા અને જેટલે અંશે જે બાળ- તમાં તમારા કહેવા પ્રમાણે વર્ત્યા, તે પ્રમાણે તેટલે અંશે તે બાળનમાં પણ અમને કોઈ સારું ફળ જણાવું જોઈએ; તે જો જણાયું હોત, તો અમને તમારી સલાહ અને પ્રવૃત્તિ ઉપર કાંઈ

લરોસો ઉપજત. અસારસુધી જે જે કાંઈ અમે તમારા સચ્ચવ્યા પ્રમાણે કર્યું, તેમાં અમારા ધર્મ, સમાજવ્યવસ્થા, શરીરસંપત્તિ, હૃદયજી, શૌર્ય, ધૈર્ય, ઉત્સાહ, બુદ્ધિજી અને અમારા સ્વત્વમાં લાલને બદલે હાનિ થઈ છે. તમોએ અમોને ટુંકામાં વિદેશી અને વિધર્મી બનાવવાનો ધંધો આદર્યો છે. તમો પ્રજાત્વનો કિલ્લો ચણવાને બદલે પ્રજાત્વને હણવાનો ઉદ્ધમ લેધ બેઠા છો. તમોએ પ્રજાનું વિનાશકારક રૂપાન્તર આરંભ્યું છે. તમો રામ, કૃષ્ણ, હરિશ્ચંદ્ર, નળ, યુધિષ્ઠિર વગેરે પુણ્યશ્લોક આદર્શ પુરુષોની વાતો કરો છો; તે એવા પલટાને માટે કે એ પવિત્ર નામો પણ તમારા પાતકી શ્વાસોસ્ફાસના સંપર્કમાં આવતાં અપવિત્ર થાય છે. પ્રતાપ, શિવાજી વગેરે વીરનરોનાં નામ, આર્ય કુળોમાં બેઠે બેઠે અનાર્યતાની પરાકાષ્ઠાએ જવાને અને પ્રજાને ધસડી જવાને કમર કસી ઉભા થયેલા તમારા જેવાના મુખમાં શોભતાં નથી. તમે રામાયણ અને મહાભારતના ગ્રંથોને વખાણો છો તે લોકોને ઠગવાનેજ; તમે તે ગ્રંથોની ચર્ચા કરો છો તે લોકોને ભ્રમણામાં નાખી ધર્મવિમુખતા અને સંકરતા ઉપજાવવાને માટેજ. તમારાં ધર્મશોધન, સમાજ-શોધન વગેરે ધર્મિંગ કેવળ ભ્રષ્ટતાના લંડાર છે, અશુદ્ધિના આગાર છે. પ્રજાત્વનો નાશજ કરવાને તૈયાર થયેલા તથા ખીજી પ્રજાઓમાં આટાલૂણ થઈ જવાની નિશાળ માંડીને તમો બેઠા છો. રાજકીય સત્તા અને હક્કો મેળવવાની જે જે વાતો તમોએ કરી, તે તે ઝેર લેળેલા લાડુ-માટેની લોલુપતાજ હતી અને છે-એમ પ્રત્યેક દિવસ, ઘડી અને પળે પળે ઉઘાડું થતું જાય છે. તમારી રચનાત્મક કાર્યક્રમની વાતો તે હિંદુ પ્રજાત્વનાં નાશમાટે ખડાં કરાતાં લયંકર મહા-ચંત્રનાં ચક્રો છે-એમ પ્રત્યક્ષ થતું જાય છે; છતાં પણ તમે પકડેલા ખરપુચ્છને સ્વર્ગના વિમાન-નો દાંડો માનીને પકડ્યું છે, તેને છોડતા નથી; અને તમારા મિથ્યા હુંપદમાં 'હાજી' મિલાવનાર મૂર્ખ મુજવરોની હુકે તમારી દેવાળીયા પેઢીનો અંધાધુધીનો વેપાર ચલાવ્યે જાયો છે. આ ભેદની થોડે કે ઘણે અંશે હવે હિંદુ પ્રજાને ઝાંખી થઈ છે. તમારા જેવા મોહ-મદિરામત મનુષ્ય પશુઓ આર્ય વંશમાં કેટલાએક પાક્યા છે, તેમની મદદથી જળ-બળના પ્રયોગો કરી હિંદુ-જનતાનું નાક પકડી તેને અધર્મ અને જાતિભ્રંશના અગાધ ખાડા તરફ તમો ધસડાવામાં આગેવાનીનું માન સમજી બેઠા છો; પરંતુ પ્રજા હવે તમને સૂઝી અને રોકડી વાતો સંભળાવે છે, પણ આગેવાનીની ખુમારીમાં તમે બહેરા બન્યા છો."

પ્રજાનું અંતઃકરણ ઉપર પ્રમાણે આગેવાનોને સંબોધે છે. એની સાખીતી પણ ખુલ્લે ખુલ્લી છે કે, આગેવાનોની પાછળ હવે પ્રજા ખેંચાતી નથી. હવે જેમ બ્રિટિશ સરકાર સ્વપ્રતિષ્ઠાની ખાતર પોતાની સત્તાનો આશ્રય લે છે, તેજ પ્રમાણે આગેવાનો પ્રજાના પ્રજાત્વનો અને જાતિનો ભ્રંશ કરવામાં તેમણે માનેલી સ્વપ્રતિષ્ઠા(પ્રેસ્ટીજ)ની ખાતર વિદેશી અને વિધર્મી સરકાર-સત્તાનો તથા બ્રષ્ટ દેશી રાજાઓનો આશ્રય લઈ વ્યામોહની ખુમારીમાં મરજી આવે તેવા કાયદાઓ, સામાજિક અને ધાર્મિક વ્યવસ્થાનો સુધારો નહિ પણ, તે વ્યવસ્થાના વિદેશીકરણ અને વિધર્મીકરણને માટેજ કરાવે છે; એટલુંજ નહિ પરંતુ કોઈ પણ હેતુથી હિંદુ-મુખ્ય-દલથી વિશુંખલ અને લી વ્યક્તિઓને અને ટોળકીઓને તેમની વિશુંખલતામાં અથવા બળવાખોરીમાં તે આગેવાનો ટેકા અને ઉત્તેજન આપે છે. આ રીતે હિંદુપ્રજા વિનાશ અને જાતિભ્રંશના ખાડામાં ઉતરતી જાય છે.

થોડાંક ઉદાહરણો

હિંદુપ્રજાનું મુખ્ય દલ ધણું મોટું અને આગળ શરૂઆતમાં જણાવી ગયા તે પ્રમાણે તંદ્રા અથવા પ્રમાદગ્રસ્ત તથા થાકેલું હોવાથી તેને વિનાશકારી રાજપ્રકરણી લાભો અને આખરે સ્વરાજ્ય મળવાની લાક્ષણિકતા બતાવી તેમાં વિશુંખલતા ઉપજાવવાનું કામ ધણું મહેલું છે! તે વિશુંખલતાનું પ્રથમ ખીજ વિદેશી અને વિધર્મીઓને હાથે આપવામાં આવતી કેળવણીથીજ રોપાઈ ચૂક્યું હતું. તે કેળવણીના પ્રથમ ફાલરૂપ વિશુંખલ વ્યક્તિઓ પાડી, તેમનો ઉપયોગ હિંદુજાતિશયી જેમને લાલ છે એવાં અથવા જેમણે અભિનિવેશ ધારણ કરીને એવા હિંદુજાતિભ્રંશને હિંદુ પ્રજાના કલાણના માર્ગરૂપે માની લીધેલો છે એવાં પાત્રોએ કરીને હિંદુજાતિને પીડી નાખવાની ઘણીઓ જેવી સંસ્થાઓ અને દિલચાલો ઉભી કરી છે. તે

મર્મજ સનાતનીઓ સારી પેઠે સમજે છે; છતાં પણ આ વિષયમાં અગત્યના હિંદુ લાઘ્યોને ખ્યાલ આપવાને કેટલાંક ખાસ ઉદાહરણો આપીને લખવાની જરૂર પડે છે. જે વ્યક્તિઓ જાહેર રીતે હિંદુ-મુખ્ય-દલની સંહિતિ(સંગઠિતતા)માં હાનિ કરનારી પ્રવૃત્તિઓ હાલ કરી રહી છે, તેમની જાહેરપ્રવૃત્તિ અને યોગ્યતાવિષે અમારે સ્પષ્ટ રીતે કહેવું પડે તો તેમાં અમારો હેતુ-અમારા મુખ્ય-હિંદુ-દલના સંરક્ષણનો-શુદ્ધ હેતુ છે, કાંઈને જોડું લગાડવાનો કે કાંઈને જોડું દેખાડવાનો અમારો હેતુ નથી.

પોતાને સુધારક માનનાર અને રાજપ્રકરણી આગેવાન ગણાવનાર ઘણાં મનુષ્યોએ અને તેમની ટોળકીઓએ તેમનું જનતું કરીને હિંદુજાતિમાં ધાર્મિક અને સામાજિક વર્ગીકરણ નહિ, પણ વૈમત્ય અને સંકરત્વ ઉપજાવવાનું કાર્ય માંડ્યું; પણ તેઓ તેમાં સફળતા પ્રાપ્ત કરી શક્યાં નહિ. નવ સંસ્કારમાં સૌ કરતાં સ્વતંત્ર રીતે આગળ વધેલું ટાળું તે બ્રહ્મોસમાજ છે. તેમાં હવે વસ્તીનો ઉમેરો થતો નથી. એટલે સુધારકમન્યોનો એ પ્રયોગ આટલેથીજ અટક્યો. આર્ય-સમાજે વેદનું જોડું અને યજ્ઞકુંડનું કમઠાણ આગળ ધર્યું, તેથી કેટલાક મર્મ નહિ સમજનાર સનાતનીઓ તેમાં ખેંચાયા; પણ તેઓ આર્યસમાજના સિદ્ધાંતને માનનાર પૂર્ણ અંશે નથી. કેટલાકો તો આર્યસમાજથી અણખનાવ કરી પાછા તેમાંથી બહાર નીકળ્યા; તેજ પ્રમાણે આર્યસમાજમાં કેટલાક અનર્ગલ સુધારકો પણ છે. તેમને નથી વેદની સાથે લેવાદેવા કે નથી યજ્ઞનું કામ. નિરંકુશ સુધારણાને નામે સ્વચ્છંદાચારનો પ્રચાર એજ એ મનુષ્યોનો હેતુ છે, તેથી આ પ્રયોગ પણ પટેલની ઘોડી પાદર સુધીની પેઠે છે. શુદ્ધિસંગઠનથી કચરોપૂર્ણ એકઠો કરતાં પણ કાંઈ ચુસ્ત આયસમાજોની સંખ્યા વધી નથી. આર્યસમાજમાં સમાજ અને નાતમાં “હાજી” એવાં સંખ્યાબંધ માણસો છે. વળી સુધારક નામપર જનતાને એવી તો અરુચિ છે કે તેમની વાતને એક તરંગી બ્રષ્ટતાની વાંતતરીકે ઉવેખી કાઢે છે. તેથી જનતાને એ “સુધારા પર રુચિ ઉપજાવવાને તે પક્ષના લોકો વિવિધ યુક્તિઓનો આશ્રય લે છે. હિંદુજનતામાં કેટલીક વ્યક્તિઓ અને ટોળાઓ વિશૃંખલ હોય છે; તેમજ કેટલાક લોળા પણ હોય છે. તેઓ એ યુક્તિઓમાં ફસાય છે. આવી યુક્તિઓ સનાતની આચાર્યાભાસો ખડા કરી, સનાતનીઓમાં ભંગાણ પાડવાની હોય છે. પ્રજામાં ચાલેલી અસહકારી અને ખીલાફતની સંયુક્ત હિલચાલનો લાલ લઇ લારતીકૃષ્ણ જેવી વ્યક્તિને અનભિજ્ઞોએ અને યુક્તિજાળોએ આચાર્યાભાસતરીકે ચલાવેલ છે. શ્રી શાંત્યાનંદ સરસ્વતીને શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે દારકાપીઠના શંકરાચાર્ય બનાવવાની પણ એવીજ સુધારક પક્ષની યુક્તિઓ યોજેલી હતી; તેવીજ યુક્તિનું ફળ ડૉ. ફર્ટકોટિ. એ હેતુવાદી-ઓના શંકરાચાર્ય કોલ્હાપુર રાજ્યના પેંતરાથી રાજપ્રકરણના ક્ષેત્રમાં વાળ્યા કરે છે. આ બધી પ્રવૃત્તિમાં અનભિજ્ઞ મતલબી વ્યક્તિઓ અને ટોળાઓ ભળીને અપાર હાનિ હિંદુત્વને સમાજ-સુધારાને નામે અને રાજપ્રકરણને આગળ ધરીને પહોંચાડવામાં આવે છે. મર્મજ હિંદુઓ આ બધું સમજે છે; પણ વિશૃંખલો અને અનભિજ્ઞો, આવી પ્રવૃત્તિઓને-જે કે તેમનું કાંઈ વળતું નથી તોંપણ-એક વિસંવાદી સૂરતરીકે નિભાવવા મહેનત કરે છે. મુખ્ય સનાતન હિંદુદલ આ વિસંવાદી સૂર તરફ વિરોધ કે ઉપેક્ષા દર્શાવે છે, તોપણ સુધારકમન્ય પક્ષ આ રીતે મુખ્ય-હિંદુ-દલને ક્ષોભ પમાડવા પ્રયત્નશીલ રહે છે. આ તો મોટાં મોટાં ઉદાહરણો બતાવ્યાં, પણ આવી બીજી અનેક યોજનાઓ ધર્મ અને જાતિને નાણુદ કરવા વિરોધી પક્ષ તરફથી કરવામાં આવે છે. આમાં શેડીઆ કે પટેલીઆ બનવાની આતુરતાવાળા ધાલમેલીઓ અને અર્ધદંડ્ય તાલમેલીઆ બડેખાંઓ ધર્મને અને જાતિને જોખમાવી પોતાની વિવિધ મતલબો સાધવાને મચી રહેલા છે. ટુંકામાં સૂચવવાનું કે, આથી હિંદુધર્મને અને જાતિને અપાર જોખમનો સંભવ છે. તે જોખમના તણખા અને છમકલાં હવે નજરે પડતાં જાય છે; છતાં ધાલમેલીઆ અને તાલમેલીઆ વ્યક્તિઓ પોતાના મિથ્યાભિમાનમાં આંખો મીંચી આગળ વધે જાય છે. પ્રજાએ અને પ્રજાના હિતસ્વી આગેવાનોએ શા ઉપાયો સત્તર લેવા જોઈએ, તે નમ્રપણે જણાવવાનું હવે બાકી રહે છે.

ઉપાયો

હવે પાશ્ચાત્ય અનુકરણના પ્રયોગોની હાનિકારકતાવાળા જે અનુભવો થયા છે અને થાય છે, તે ઉપરથી સમજી જઇ દેશ અને હિંદુજાતિની હયાતીની ખાતર અવનવા પ્રયોગ કરવાનું એકદમ છોડી દઇ પ્રજાને, ધણા સમયથી ચાલી આવતી સમાજમર્યાદાની સડકે સડકે પ્રાચીન વર્ણાશ્રમ-ધર્મને, શ્રુતિસ્મૃતિ અને સ્વસ્વજ્ઞાતિનાં શિષ્ટાચાર પ્રમાણે આચરવા ઉપદેશ અને વ્યવસ્થા કરવા જૂના અને નવા આગેવાનોએ કામે લાગી જવું. સંસ્થાભાસો અને આચાર્યાભાસોને એક-દમ તિલાંજલિ આપી દો. પ્રજાના ગુરુ અને ખરા આગેવાનોએ-બ્રાહ્મણોએ વર્ણ અને આશ્રમની વ્યવસ્થા ને સંસ્કારો ચાલુ કરી ચાતુર્વર્ણ્યને સ્વસ્વધર્મકર્મપરાયણ બનાવી દેવી; અને સમાજ-ને ધર્મટેકી અને કર્મોત્સાહી બનાવી બાહુબળ, વિદ્યાકળાબળ અને બુદ્ધિબળ તથા આધ્યાત્મ-બળથી યુક્ત કરવા સર્વથા પ્રયત્નશીલ રહેવું. “નાન્યઃ પંથો વિદ્યતેડયનાય.” હવે બીજો રસ્તો છેજ નહિ, ઇતિ શિવમ્. (“સંદેશ” ૧૯૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક શ્રી. સંઘવીજી.)

૫૫-શિક્ષણનો આદર્શ

આપણો ભારતવર્ષ જ્યારે પ્રાચીન સમયમાં ઉદ્યોગ, હુન્નર અને કળાકૌશલ્યમાં ધણેજ પ્રવીણ હતો અને બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય શૂદ્ર અને અતિશૂદ્રાદિ પ્રજા પોતપોતાના ધર્મનું જ્ઞાન મેળવી પોતાનાજ ધર્મમાં દૃઢ રહીને તેનું પાલન કરતી અને સદાચારથી રહેતી, એટલુંજ નહિ પણ ધર્મને થતી હાનિ અને દેશના સંકટસમયે પોતાના પ્રાણ આપવાને તત્પર રહેતી; તે સમયે આપણો દેશ અત્યંત સુખી હતો. એ સમયમાં આપણને આપવામાં આવતું શિક્ષણ આપણા કુટુંબ, સમાજ અને દેશપ્રત્યેની ફરજે સમજાવનારું, ધર્મમાં દૃઢતા, નીતિપૂર્વક રહેવાનું અને સાદાઇ રાખી કરકરસથી રહેવાનું હતું.

ભગવાન રામચંદ્રજી અને કૃષ્ણ પરમાત્મા જેવા પણ પોતાના ગુરુને ત્યાં જંગલમાંની પર્ણ-કુટિમાં રહી શિક્ષણ લેતા અને ગુરુ તથા ગુરુપત્નીની સેવા કરતા. એ વખતનું શિક્ષણ ઉચ્ચ ચરિત્ર ધરાવતું; પરંતુ હાલમાં જે શિક્ષણ આપણા યુવાનોને અને યુવતીઓને આપવામાં આવે છે, તે પાશ્ચાત્ય આદર્શો ગ્રહણ કરાવે છે, કે જે આપણા હિંદુ સંસારને ઉપયોગી નથી; કારણ કે તે મોજશોખ અને વૈલવનાં સાધનો મેળવવામાંજ રોકાયેલા રાખે છે; અને પરિણામે તે આપણને દુઃખરૂપ અને હાનિકર્તા થઇ પડે છે. આપણા દેશના યુવાનો ઉચ્ચ કેળવણી લે છે તે ધણી મોંઘી છે અને તેમનો બોલે તેમનાં માતાપિતાના ઉપર હોય છે. તેઓ પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કરવા પહેલાં પોતાની મોજશોખી હાજતો એટલી વધારી મૂકે છે કે પરિણામે તે પોતાનાં માતા-પિતાને મુશ્કેલીમાં મૂકે છે અને ધણી વાર તો પોતાના ગુજરાન પૂરતું કમાઇ શકતા નથી; તો જેને અધવચ પોતાના અભ્યાસ ચાલુ રાખી ન શકવાથી પોતાનો અભ્યાસ છોડી દેવાની ફરજ પડે છે, તેને તો પોતાના ગુજરાન જેટલું લાગ્યેજ મળી શકે છે; અને કેટલીક વાર તો તેને રખડવું પડે છે. આનું ખરૂં કારણ આપણા દેશમાં અપાતા શિક્ષણ સાથે હુન્નરઉદ્યોગસંબંધી-નું જ્ઞાન અપાતું નથી તે છે. આથી આપણા દેશમાં અપાતા શિક્ષણ સાથે હુન્નરઉદ્યોગમાં લાગી શકાય તેવું શીખવાડવામાં આવે તો લાભદાયક થઇ પડે. આપણે સંતોષ અને સાદાઇનો ત્યાગ કરી આપણું જીવન કમાતા થવા માંડ્યા પહેલાંજ મોજશોખી બની ખર્ચાળ બનવાથી સંસારવ્યવહારમાં પડતાં ગુજરાનના નિભાવમાટે અશક્ત બનીએ છીએ અને દુઃખી થઇએ છીએ. તેથી આવકના પ્રમાણમાંજ પોતાનું ખર્ચ રાખવું અને તેમાં સંતોષ માનવો એજ સુખી થવાનો માર્ગ છે. વળી શરીરની તંદુરસ્તીમાટે કસરત કરી શારીરિક બળ અને ધર્મ તથા નીતિસંબંધી જ્ઞાન મેળવવું અવશ્ય જરૂરી છે. વળી પુરસદના સમયે નકામા રખડવાં અને ગંખાં મારવા કરતાં દેશમાં થયેલા મહાન પુરુષોનાં જીવનચરિત્રો અને ધર્મનીતિસંબંધીનાં સારા લેખકોનાં પુસ્તકો વાંચવાનો અભ્યાસ રાખવો.

ખીજી આપણા દેશમાં હાલમાં રહેલો તેમજ કોલેજોમાં યુવાનો અને યુવતીઓને ભેગા બેસાડી ભણાવવામાં આવે છે, તેના સંબંધમાં અનુભવ થવા પછી કેટલાકના લક્ષમાં એમ આવ્યું છે કે, યુવાનો અને યુવતીઓ માટેની શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ જૂદી જૂદી હોવી ઇષ્ટ છે. કારણ કે શીખવવામાં આવતા અભ્યાસના વિષયો ધધાને માટે યુવાનોને ઉપયોગમાં આવે એમ કેટલેક અંશે હોય છે, જ્યારે યુવતીઓને સામાન્ય જ્ઞાન મેળવવાનું હોવાથી તેમને માટે શિક્ષણ આપનારી સંસ્થાઓ જૂદી હોય તો તે તેમને ઉપયોગી વિષયોજ શીખવવાની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવવાથી વધારે લાભદાયક થઈ શકે. દેશના યુવાનો અને યુવતીઓ ભવિષ્યનાં માતાપિતા છે અને ગૃહસ્થાશ્રમમાં એક રચના બે પૈકા જેવાં હોવાથી, જેમ એક પૈકુ ખરોખર ન હોય તો ગમે તેવા સારો રથ હોય તોપણ તે ચાલી શકતો નથી, તેમ તેમનો ગૃહસ્થાશ્રમરૂપી રથ-સંસારવ્યવહાર સુખરૂપ ચાલી શકતો નથી અને તેથી આખું જીવન ખત્તેનું કલેશમય અને દુઃખી અવસ્થામાં જાય છે. આથી યુવતીઓને અપાતા શિક્ષણસંબંધી જણાવવું જોઈએ કે, તેમને અપાતું શિક્ષણ ઘણી મોટી ઉંમરની થવા છતાં પૂરું થતું નથી, અધવચ્છોડી દેવું પડે છે. તેના કરતાં ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશવા લાયક થતાં સુધીમાંજ સાધારણ રીતે સ્વભાષાનું સાદું જ્ઞાન તથા અંગ્રેજી અને સંસ્કૃતનું સામાન્ય જ્ઞાન, પતિવ્રતાધર્મ તથા ગૃહવ્યવસ્થાસંબંધીનું જ્ઞાન; તેમજ સાથે સંસારવ્યવહારમાં માતાપિતા, પતિ, સસરા, સાસુ તેમજ વડીલોની સાથે કેમ વર્તવું-એમના પ્રત્યેની ફરજોસંબંધીનું જ્ઞાન આપવું. વળી પિયરમાં માતાપિતા અને સાસરે સાસુ-સસરાની આજ્ઞા પ્રમાણે કેમ ચાલવું; એટલુંજ નહિ પરંતુ હાલમાં શિક્ષિત યુવતીઓ પોતાના પતિને પોતાનો વિચાર પ્રમાણે ચલાવે છે એમ ન કરતાં પતિના વિચારને અનુકૂળ રહી-આજ્ઞા માની પોતાનો ગૃહસ્થાશ્રમ, દાંલિક મોટાઈમાં ન તણાતાં પોતાની આર્થિક સ્થિતિ પ્રમાણે સાદાધથી રહી કરકસરથી કેમ ચલાવવો તેજ જાણવું ખાસ અગત્યનું છે. પાશ્ચાત્ય દેશોમાં સ્ત્રીઓને ઘણું માન આપવામાં આવે છે, એમ કહેવામાં આવે છે; પરંતુ આપણા હિંદુધર્મમાં સ્ત્રીઓને ઓછું માન અપાતું નથી. તેમના સિવાય ધર્મસંબંધીની કોઈ પણ ક્રિયા ભાગ્યેજ કરી શકાય છે; તેમજ સંસારવ્યવહારમાં પણ સ્ત્રીઓનાજ વિચાર પ્રમાણે ગમે તેવા મોટા સુધરેલા પુરુષોને પણ મોટેભાગે પોતાના સુધરેલા વિચારોની વિરુદ્ધ ચાલવું પડે છે. યુવતીઓ કે જે ભવિષ્યની માતાઓ છે, તેમણે પોતાના સૌંદર્યની શોભા વસ્ત્રાલંકારો પહેરી લોકોને દેખાડવામાં ન માનતાં પોતાના ધર્મ અને નીતિસંબંધીના ઉચ્ચ ગુણો ધરાવી, કુટુંબમાં સમભાવશીલ રહી, નિયમિત આહારવિહાર કરી, શરીરની તંદુરસ્તી જાળવીને પોતાનાં સંતાનોની તંદુરસ્તી બાળપણમાં જાળવે અને પુરસદનો વખત નકામા ગામગપાટા ઠોકવાનું ન રાખતાં આપણા રામાયણ અને મહાભારત જેવા ધાર્મિક પવિત્ર ગ્રંથોમાંથી ધર્મસંબંધી જ્ઞાન આપનારી, નીતિસંબંધી જ્ઞાન આપનારી તેમજ વીરતા ઉપજાવે તેવી કથાઓ, સ્વરાજ્યસંસ્થાપક છત્રપતિ શિવાજી મહારાજની માતા જાજીબાઈની પેઠે જાણીને પોતાનાં સંતાનોને તેમની બાલ્યાવસ્થામાં ઉચ્ચ ચારિત્ર ધડનારું શિક્ષણ આપે ત્યારેજ આપણા દેશની ધાર્મિક અને સામાજિક ઉન્નતિ થશે.

વળી નવરાત્રના દિવસોમાં તેમજ અન્ય પ્રસંગોએ ગવાતા ગરબાઓ અને રાસો ધર્મ અને નીતિસંબંધીનું જ્ઞાન કરાવે તેવા મોઢે કરાવી ગવડાવાય તો તે સમાજને ઘણોજ લાભ કરી શકે એ ચોક્કસ છે. મનુસ્મૃતિના ૫ મા અધ્યાયમાં કહ્યું છે કે:--

સ્ત્રીએ સદાય અત્યંત આનંદમાં રહેવું; ધરના કાચકાળમાં ચતુરાઈ રાખવી, ધરની સર્વ સામગ્રીઓને ઝાડી ઝુડીને સાફ રાખવી અને ધરખર્ચમાં ખુલ્લા હાથથી રહેવું નહિ, એટલે કરકસર કરવી.

હિંદુધર્મમાં બ્રહ્મચર્યાશ્રમ, ગૃહસ્થાશ્રમ, વાનપ્રસ્થાશ્રમ અને સંન્યસ્તાશ્રમ, એમ ચાર આશ્રમો કહેલા છે. તેમાં ગૃહસ્થાશ્રમ સૌથી શ્રેષ્ઠ અને અત્યંત ઉપયોગી ગણવામાં આવ્યો છે, તેથી તે સુખરૂપ અને પરાપકારી કેમ થઈ શકે, તે સંબંધીનું જ્ઞાન પણ આપણા સંસાર-વ્યવહારમાં અત્યંત ઉપયોગી હોવાથી આપણે અવસ્થા મેળવવાનું લક્ષમાં રાખવું જોઈએ.

(‘સંદેશના’ ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-શ્રી. રતિલાલ મનસુખરામ પટેલ)

૫૬—હિંદના અંધો અને સંગીતનું શિક્ષણ

૧૮૯૪ માં મારા મુરખી મોટાભાઈ દા. નીલકંઠરાયને આંખે એકાએક અડચણ આવી. પરિણામે એમને અને સાથે સાથે મારે પણ બ્રેઈલ-ઈંગ્લેશ અંધ કક્કો-શીખવાની જરૂર પડી. બીજેજ દિવસે અમે, પાંડેશમાંથી એક એક અંધ છોકરીને આણી. આમ, અમદાવાદમાં અમારા ઘરમાંજ પહેલી અંધશાળા ઉઘડી. એ છોકરી કંઈ ઇંગ્લેશ જાણતી નહોતી. આથી ગુજરાતી અને દેશી ભાષાને માટે ‘અંધ કક્કો’ બનાવવાની જરૂર તરતજ જણાઈ. મારા ભાઈની સૂચના પ્રમાણે આમ કેળવણીમાં રસ લેનારા અમે પાંચ ભાઈઓ આ કામમાં વળગ્યા. અહીં અમને ઘણી ઘણી મુશ્કેલીઓ જણાઈ. અમે હિંદની, સમજ પડી તેટલી ભાષાના કક્કાની તપાસ કરી. એ સર્વને અનુકૂળ પડે એવો ‘અંધ કક્કો’ અંગ્રેજી બ્રેઈલને ધોરણે બનાવાય તો, એક સામાન્ય, કક્કો ભાષાપરત્વે જોઈતા થોડાકજ ફેરફાર સાથે હિંદને માટે સર્વસામાન્ય કક્કો નીવડે, એમ અમને લાગ્યું. આમ હિંદમાં ચાલતી ભાષાઓનાં મૂળ અને કક્કાઓ તપાસી, અમે ‘ધી ઈન્ડિયન બ્રેઈલ’ અથવા દા. નીલકંઠરાયના બ્રેઈલ કક્કાને નામે ઓળખાતો, દેશી ભાષાનો કક્કો બનાવ્યો. આ પ્રમાણે ઉભી થયેલી અમદાવાદની આ અંધશાળા આઠ વર્ષ સુધી અમદાવાદમાં જમી. કાળ જતો, ખીલતી ખીલતી તે અમારા ઘરમાંથી નીકળી, સાર્વજનિક સેવાને વધારે અનુકૂળ થઈ પડે તેમ, જાહેરમાં આવતાં, હવે તે ગુ. વ. સોસાયટીવાળા હીમાભાઈ ઇન્સ્ટીટ્યુટના નીચેના ભાગમાં ખેસવા લાગી. આ અરસામાં મહુમ મહારાણી વિક્ટોરિયાના સ્મારકમાં મુંબઈમાં, એક સારી રકમ ભેગી થઈ. એ ફંડની કમિટીની ઇચ્છાનુસાર, આઠ વર્ષ પછી, આ અમદાવાદની આખી અંધશાળા મુંબઈ આવી અને ધી વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ અંધશાળા બની. અહીં દા. નીલકંઠરાયે, ૧૯૦૨ થી ૧૯૨૨ માં તેમનું અવસાન થયું લાંસુધી, એકસરખું સાફ કામ કર્યું. આમ આ અંધશાળા મુંબઈમાં દિવસે દિવસે વિકાસ પામી.

આ તમામ કાળ, મારા ભાઈને લીધે, મારે પણ અંધોના સંબંધમાં રહેવાનું થયું. આ પ્રમાણે ૩૪ વર્ષ થયાં, મને આંધળાઓને લગતા અનેક વિષયો વાંચવાનો, તેમને લગતા અનેક પ્રશ્નોનો વિચાર કરવાનો તથા તે પ્રશ્નોનો ઉકેલ કરવાનો, તેમજ અંધાપો અને આંધળાઓનાં દુઃખ જોવાનો અવકાશ મળ્યો. મારા ભાઈના અવસાન પછી, તેમનું કામ કોઈ ઉપાડી લે એવું માણસ ન મળવાથી શાળામાં પડતી અડચણ દૂર કરવાને તથા મારા ભાઈએ મૂકી દીધેલું કામ ત્યાંથી આગળ ચલાવવાને માટે શાળા તરફથી મને સૂચના થઈ. શાળા તરફનો પુષ્કળ આગ્રહ, મારો અંધભાઈઓ સાથેનો પરિચય તથા મારા ભાઈએ શરૂ કરેલું કામ ખગડતું અટકે તે માટે તેને ઉપાડી લઈ આગળ ચલાવવાને માટે થતી માગણી લક્ષમાં લઈ મેં તે બોલે સ્વીકાર્યો છે. આમ છેલ્લાં પાંચ વર્ષથી હું અંધભાઈઓના સંબંધમાં વિશેષ આવ્યો છું. આજે હું તેમના પ્રશ્નોમાં ખાસ સ્વાર્થ ધરાવું છું. એ પ્રશ્નોને જેમ બને તેમ ચર્ચના એ મારી ફરજ સમજું છું. આ સંજોગો ધ્યાનમાં લઈ વાચકોને નીચેની બાબતોનો વિચાર કરવા વિનવવા પ્રેરાઉં છું.

૧-આ શાળાનો એક ઉદ્દેશ આંધળાઓને શાસ્ત્રીય ધોરણે સંગીત શીખવવાનો છે. આ વિષેનો શાળાનો અનુભવ નીચે નોંધું છું:—

(અ) દશ વર્ષની અંદરના છોકરાઓ પણ, શરીર અને શુદ્ધિ સારાં હોય તો ગાવાનું, તાલ આપવાનું અને વાજીંત્ર વગાડવાનું શિક્ષણ સારી રીતે શરૂ કરી શકે છે.

(આ) સંગીત અંધને રચે છે.

(ઇ) સૂર મોટે કાલ્પતાં તથા સા-રી-ગ-મ અને તેના પચ્ચટા શીખતાં આંધળાઓને અંધાપાને લીધે કોઈ પણ પ્રકારની ખાસ અડચણ નડતી નથી.

(ઈ) તાલ, માત્રા, સૂર વગેરે આંધળાઓ પણ દેખતા માફકજ સમજે છે.

(ઉ) વાજીંત્ર શીખવાને માટે ખાસ વખત થાય, તે પહેલાં ઘણો વખત અગાઉ, આ વિદ્યાર્થી-

એને મંજરાની મદદથી, કાન કેળવવાની શરૂઆત કરાવવામાં આવે છે. હાથની તાળી અને મંજરા સાથે કંઈક અભ્યાસ થયા પછી, ધીમે ધીમે તેમને દિલ્લરૂપાદારા આગળ ચલાવવાનું કાર્ય શરૂ થાય છે. પછી દિલ્લરૂપા તેમના હાથમાં સોંપી, પોતાને હાથેજ સૂર કાઢતાં શીખવી, તે પ્રમાણે કાન અને હાથને સાથે સાથે પદ્ધતિસર કેળવી, સંગીતમાં આગળ પ્રવેશ કરાવવામાં આવે છે. દિલ્લરૂપા આ કામમાં ઘણોજ બંધખેસતો જણાય છે. સીતાર પણ પડઢાવાળું વાજત્ર છે, પરંતુ તે તેમને તેટલું રચતું જણાતું નથી.

(જી) એક વાર દિલ્લરૂપા પર હાથ બેઠો, એટલે સારો અભ્યાસ થતે, ત્રણ ચાર વર્ષમાં, વિદ્યાર્થી દરરોજનો પાકો મહાવરો રાખે છે તો, આશરે પખવાડીઆમાં કે મહિનાના મહાવરામાં હાર્મોનિયમ, કોન્સરટીન, શીડલ, મેડોલીન, સારંગી, વાંસળી વગેરે ગમે તે વાજત્ર જાતેજ વગાડતાં શીખી શકે છે.

(ઝ) આંધળાઓ એજ પ્રમાણે સાથે સાથે તખલા પણ દેવતાઓની માફકજ શીખવ્યાથી વગાડી શકે છે. એમાં પણ કાળ જતે, કામ કરતાં કરતાં, હાથ અને કાન કેળવાય છે, તેમ તેઓ સારી પ્રવીણતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તાલ, માત્રા અને સૂરને સમજી તે પર ધ્યાન આપે એ સઘળું આંધળાઓ ધીમે ધીમે આપોઆપ કરી શકે છે. આ દિશામાં રસ લઈ કામ કરનારાઓનું ભવિષ્ય ઉજ્જવળ જણાય છે.

૨—અહીં શીખી પાર ઉતરેલા વિદ્યાર્થીઓ મુંબઈ અને કાઠિયાવાડ, કચ્છ અને યુ. પી. અને હિંદના ખીજા ભાગોમાં સંગીત શીખવી સારી રીતે યુજરાન કરી શકે છે. એમાંના સારાઓ તો દેખતાઓની શાળાઓમાં પણ છોકરા, છોકરીઓ, એમ તમામને શિક્ષણ આપે છે. ખબર કાઢતાં આવા આંધળાઓની કમાઈ રૂ. ૧૫૦) થી ૨૦૦) અને ૨૫૦) લગણુ થાય છે. છેક હલકી પંક્તિના અભ્યાસીઓ પણ રૂ. ૩૦-૪૦) માંથી જતા નથી, એમ જણાય છે; પણ આ સઘળી કમાઈ મોટાં શહેરોમાંજ થાય છે. ગામડામાં વસનારા આવા વિદ્યાર્થીઓને આવી તક કે લાભ મળતા નથી; પણ ગામડાંઓમાં ખર્ચ ઓછું, જીવન સ્વચ્છ, હવાપાણી સારાં, હરવા-ફરવાની હાડમારી ઓછી, એટલે સંતોષ માની રહેનારા કથાકારો, ભજન ગાનારાઓ અને કીર્તન કરનારાઓ જે ભગવાનની ભક્તિ તરફની વલણવાળા હોય છે તો તેમને તો આં સારું ફળે છે. મોટાં શહેરોની સહેલ-સપાટામાં મજા માનનારા આંધળાઓ શહેરોની ગંદી જાંઘીમાં ફસાઈ જાય એવો ભય ભારે છે. નાટકશાળાઓમાં અથવા ખાનગી હલકી પંક્તિની સંગીત મંડળીઓમાં કામ કરવામાં, ખાવાપીવાનો, ચડસ લાગવાનો અને અનેક ન ઈચ્છવા જેવા સહવાસમાં રહેવાનો એટલો પ્રસંગ બને છે, ને આંખે અડચણવાળા તેમાં વહેલા ફસાઈ પડે છે. આંધળાઓને કામે લગાડનાર ભાઈબહેનોએ આ દિશામાં ખાસ લક્ષ આપવું ઘટે છે.

૩—દેશ, આંધળાઓ સંગીતમાં શું કામ કરી શકે છે તેથી તદ્દન અજાણુ લાગે છે. દેશનું ધ્યાન, આંધળાઓ સંગીતમાં શું શું ચોક્કસ કરી શક્યા છે, એ તરફ લક્ષ દોરોવે તો અંધોદારની આ દિશામાં લોકો ધીમે ધીમે રસ લેતા થાય, આંધળાઓને તેમના જ્ઞાનના પ્રમાણમાં કામ મળે, દેશપર તેઓ બોજરૂપ થતા અટકે અને દેશસેવાનું પહેલું કાર્ય પેટીઉં કમાઈ, સ્વતંત્ર થઈ, સમાજને પણ યથાશક્તિ ઉપયોગી થાય. આ અંગે નીચે થોડીક વિગતો ટાંકું છું:—

(અ) આ શાળાના એક વિદ્યાર્થી આજે મુંબઈની એક જાહેરી દેખતાઓની હાઈસ્કૂલમાં કેટલાંક વર્ષથી સંગીત શિક્ષકનું કામ કરે છે.

(આ) ખીજા એક ભાઈ, આ શાળા છોડ્યા બાદ, મુંબઈનું પાણી માફક ન આવવાથી, અમદાવાદની એક જાણીતી કન્યાશાળામાં કન્યાઓને સંગીત શીખવવાના કામમાં, છેલ્લાં બે વર્ષથી રોકાયો છે.

(ઇ) ત્રીજા એક ભાઈ, છેલ્લાં દશ વર્ષથી, લોનાવલાની હોટેલમાં સંગીત કરે છે; અને પોતાના સારા કામથી સંતોષ આપી, માલેકની મહેરબાની તથા વિશ્વાસ મેળવી, આંખે અડચણ હોવા છતાં પણ, હોટેલની વ્યવસ્થાનું અટપટું કામ પણ હવે તે ઉપાડે છે, એમ સંભળાય છે.

- (ઈ) એથી એક વિદ્યાર્થી યુ. પી. માં એક બોર્ડીંગ હાઉસમાં એવુંજ કામ કરે છે.
- (ઉ) પાંચમા લાઇ તો સૌથી વિશેષ લાગ્યશાળી નીવડ્યા છે. તેમણે શાળામાં રહી અધ્યયનમાં શાળામાં અપાતું શિક્ષણ, સંગીત અને દરેક કામ સારી રીતે શીખી શકવાનો અભ્યાસ પૂરો કરવાના અરસામાં શાળા તરફથી તેમની આંખે નસ્તર મૂકવામાં આવ્યું. પરિણામે તે દેખતા થયા છે. વખત જતે આંખ કેળવાઈ છે ને આંખે ખીળ દેખતા જેવુંજ તે સાંઠે દેખી શકે છે. ગામમાં હરે છે, ફરે છે અને પોતે આ શાળામાં લીધેલા શિક્ષણનો લાભ લઈ, આ શાળાના એક વખતે કામ કરનારા, પ્રા. દેવધરના ભેગા; તેમની ઇડિયન એક્ટ્રેસી ઓફ મ્યુઝીકમાં નેડાઈ, સંગીતશિક્ષકતરીકે કામ કરે છે.
- (ઊ) વળી ખીળ ચાર પાંચ જણ, કાઠિયાવાડમાં સ્વતંત્ર સંગીત શાળાઓ કાઢી પોતાનું ગુજરાન નલાવે છે.

(ઋ) મુંબઈ તળમાં પણ આ શાળામાંથી પાર ઉતરેલા પારસી, મુસલમાન, ગુજરાતી અને દક્ષિણી વિદ્યાર્થીઓ, એજ પ્રમાણે સંગીતમાં પણ છૂટક ટ્યુશનો આપી, સ્વતંત્ર હાઈગી ગુજરે છે.

(ૠ) મુંબઈની ધી વિક્ટોરિયા ગાર્ડન્સમાં પણ આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓને તેમના સંગીતના કામને અંગે, જલસા કરવાને આમંત્રણ થયેલાં છે. તેવે દરેક પ્રસંગે તેમને પણ દેખતા જેટલુંજ મહેનતાણું અપાયું છે.

૩—આવા વિદ્યાર્થીઓને પશ્ચિમમાં જે પ્રકારનું ઉત્તેજન મળે છે, તે ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો, સંગીતમાં તેઓ ધણું કામ કરી શકે; અને કોણ જાણે, પ્રભુ કરે તો સંગીતના પ્રદેશમાં દેશસેવાનું એક સમર્થ સાધન હિંદના આંધળાઓ પણ નીવડે. ત્યાં તો આંધળાઓને જલસાઓમાં જવાને તથા જાહેર સ્થાનોમાં થતાં સંગીત વગેરેનો લાભ મફત મળે, એ ખાતર અધ્યશાળાઓમાં મફત ટીકટો મોકલવાનો રિવાજ દેખાય છે. આ ઉપરાંત સારા સંગીતશાસ્ત્રીઓ અધ્યશાળાઓમાં આવી, શાળાના કામને તપાસી, તેમાં યોગ્ય સૂચનાઓ કરે છે; તથા અધ્યસંગીતને દરેક પ્રકારે ઉત્તેજન મળે એ દિશામાં અનેક સહાય આપે છે. સારા સારા ગવૈયાઓનો લાભ આ આંધળાઓને મળે એમ હિંદ કરે તો?

૪—અગાઉથી ગોઠવણ કરી હોય તો, આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ શુભ પ્રસંગે અથવા જાહેર કાર્યોમાં જલસાઓ વગેરેમાં હાજરી આપી શકે, એમ વ્યવસ્થા કરી શકાય.

૫—દેશની ઇસ્પતાલોમાં પીડાતા દરદીઓને માટે તેમજ જેલમાં સડતા, કાળથી ફારેગ થયા પછી ફરી પાછા પોતાની જૂની વૃત્તિઓના વિચારમાં ફસાતા, આપણા લાઇઓને માટે આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ અવારનવાર જઈ જલસા વગેરે કરી શકે. દરદીઓને સાજા કરવામાં મનને મજામાં રાખી, કોણ જાણે સંગીત કદાચ દવા જેટલોજ સારો ઉપાય નીવડે, ખાસ કરીને સાજા થતા દરદીઓને જેમને સહવાસની જરૂર જણાતી હોય, પણ જેમની પાસે જઈ બેસનારા માણસો, મોટા શહેરની મુશ્કેલીઓમાં ન મળે, તેવે દરેક પ્રસંગે આંધળાઓ ધણું કામ ઉપાડી શકે. આ લાગ તેમને અપાય તો? એમાં બેવડો ફાયદો થાય.

૬—મીલે મીલે, કારખાને કારખાને, આવી શાળાઓના વિદ્યાર્થીઓ પગારને દિવસે, અથવા રજના વખતે આવી, સંગીત કરે, કથા વાંચે, કીર્તન કરે એવી ગોઠવણ કરી હોય તો દારૂ, વગેરે અંગે ખરબાદ થતા દેશના અદ્યત્ત ધનને રોકવામાં, મજૂરોના મગજને મજા કરાવવામાં આરામ આપી તેમને નવું કામ કરવાને વધારે ઝડપથી તૈયાર થવામાં આવા સંગીત વગેરેની યોજના ખાસ મદદ કરે, એ બનવાબેગ છે. આ દિશામાં દેશ દષ્ટિ દોડાવે તો?

૭—દેખતાઓના સંગીતને માટે જેમ નોટેશન છે, તેમ આંધળાઓને માટે પણ તેમની લીપીમાં નોટેશન ઉતાર્યું છે. અધ્યશાળાઓમાં સારાં સારાં ગીતો, લજનો, કીર્તનો, સંગીતો વગેરેનાં પુસ્તકો તેમના કર્તાઓ વગેરે તરફથી મોકલવામાં આવે તથા તે અધ્ય લાપામાં ઉતારવાને માટે ગોઠવણ થાય તો દેશમાં અધ્ય એવાં શું કામ કરે છે તે જોવાની નવીજ તક મળે. આ દિશામાં ધણું કામ થાય એમ છે, પણ આજે તો આ લેખ અહીંજ અટકાવીશું,

પણ તે બંધ કરતાં પહેલાં બે બાબતપર વાંચનાર લાઘવોનું ખાસ લક્ષ્ય દોરું છું:-

(૧) શાળાઓમાં આંધળાઓ શું કામ કરે છે તે જાતે જુઓ. તે તમારા પાડપડોશમાં, ગામમાં, જ્યાં ત્યાં સર્વ કાંઈ જાણે તેમ ગોઠવણ કરો.

(૨) આંધળા ગરીબ હોઈ મોટે ભાગે લીખ માગે છે. તેવાં તમામ લાઘવહેનને આ શાળામાં અથવા અન્ય દેકાણે મોકલી, ખતે તેમ, તેમને લીખ અને તે અંગે સાથે સાથે આવતી અનેક અનીતિ અને ખૂરી બદીમાંથી બચાવી, તેમને ઉદ્ધાર કરો.

(‘મુંબઈ સમાચાર’ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-રા. રા. હરિપ્રસાદ ડાહ્યાલાલ છત્રપતિ. બી. એ. પ્રિન્સિપાલ-ધી વિક્ટોરિયા મેમોરિયલ અધ્યશાળા, તારદેવ, મુંબઈ.)

૨૬૭

૫૭-મોટા લાડુભટ્ટ કોણ છે ?

આપ કહેશો કે, લાડુઓ તો હિંદુઓજ ખાય છે; ત્યારે સારા જગતનો સવાલ શું કામ વચ્ચે લાવો છો ? પણ વાચકો ! શું લાડુભટ્ટો તે કાંઈ એકજ જાતના હોય છે ? શું માત્ર હિંદુઓજ લાડવા ખાય છે ? અને બીજી કોમો નથી જન્મતી ? વાંચો તમો નીચલી વાત.

(૧) ખરું છે, કે બનારસમાં અને મથુરામાં ખાસુદી પીનારા અને લાડવા ખાનારા એવા ભટ્ટો હોય છે, કે જે એકી વેળા પા-મણ, અર્ધો મણ, પોણો મણ કે એક મણ માલ સાફ કરી જાય છે !

(૨) કાંઈ કહે છે, કે તેઓ જમવા આગમ્ય એક બે દિવસ ભૂખ્યા રહે છે અને જમ્યા પછી પણ એક બે દિવસ અપવાસ પાળે છે !

(૩) ભલે, તમો આ લાડુભટ્ટો ઉપર હસો; છતાં પણ તેઓ કેવળ નિદોષ છે !

(૪) તેઓ કાંઈ “રામનામ જપના ને પરાયા માલ અપના” કરનારા નથી ! તમો જમોડો છો, તો તેઓ જમે છે; તેઓ કાંઈ લૂંટનારા કે ખેંચનારા નથી !

(૫) સારે તમે કહેશો કે, સારાય જગતમાં મોટામાં મોટા લાડુભટ્ટો આ પા-મણીયા, અધમણીયા કે મણીયા લાડુ ખાનારા છે ! ખરે ? હા-અને નહિ !

લાડુભટ્ટો ભલા પણ હાઉદાસો નહિ !

(૧) વાચકો ! આ મથુરાના પેંડા કે લાડવા ખાનારા પરવડે ! પણ એલા ગોરાઓ, જે આપણાજ લાડવા ખનાવે છે-તે નહિ પરવડે !

(૨) આટો આપણો, ખાંડ આપણી, ઘી આપણું, મહેનત આપણી; અને છતાં આપણે તો ગુલામ અને એઓ શેઠ ! કહો, એ ‘રોબ’ કેમ પરવડે ?

(૩) વળી આપણા લાડુભટ્ટો તો જે જે આપીએ તે જમે, અને દુવા દે ! આ તો જે હોય તે બધુંજ જમી જાય ! ઉપરથી દમ કરે ! અને સલામ કેમ નહિ કીધી, તે ‘સામું’ પૂછે ! કહો, એ લાડુભટ્ટોને શું ઉપમા આપીએ ?

(૪) વળી, જેઓ પ્રાંતના પ્રાંત ગળી જાય ! બીજા દેશના વેપારવણજ ચાવી જાય ! તેઓનાં હુન્નર-ઉદ્યોગ દબાવી જાય ! તે લાડુભટ્ટોને શું નામ અપાય ?

(૫) એ “બે ધડીની મોજ” ના વાચકો ! જરા ધ્યાનથી વાંચો અને વિચારો કે, આજે તમારા લાડવા કોણ ગળી જાય છે ? આજે તમો અર્ધી ભૂખે કાં સુવો છો ? યાદ રાખજો, કે લાડવા મોટે લડવાથી લાડવો હાથમાંથી જાય છે ! બીજાના પેટમાં ગરબ થાય છે !! અરે, જે શાંતિથી સમજીને તમો હિંદુમુસ્લીમો લડતા-વદતા બંધ પડશો, તોજ લાડવો તમારા હાથમાં રહેશે-બાકી નહિ !

મોટે સમજો, સજ્જનો ! સમજો. દુસ્ખનો અધકાર ઉડાડો ! દિવ્ય દિવાળીની રોશની તમારા અંતરમાં પ્રવેશ કરો ! અને નવું વેપારી વર્ષ આખાદ કરો ! આમીન !

(‘બે ધડી મોજ’ ના દિવાળી અંકમાં લખનાર-શ્રી બરજેશ્વર દશમજી ભટ્ટાચાર્ય.)

૫૮-સોવીએટ રશિયામાં શિક્ષણપ્રચાર

આ શતાબ્દીના આરંભકાળમાં રશિયા શિક્ષણમાં બહુ પાછળ હતો; કારણ કે ઝારશાહીએ એ તરફ ઉદાસીનતા બતાવી હતી. એ વખતે શિક્ષણ કેવળ ઉચ્ચ વર્ગને માટે જ આવશ્યક મનાતું હતું. આથી ખેડૂતો અને મજૂરોને શિક્ષણમાં ઘણાં વિઘ્ન ઉપસ્થિત થતાં હતાં. શિક્ષકોને પેટપૂર પગાર મળતો ન હતો. ઉચ્ચ શિક્ષણની સંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીઓપર કઠોર નિયંત્રણ રખાતું હતું. એનો ઉદ્દેશ એ હતો કે, ઉગતી પ્રજા સ્વતંત્રતાપૂર્વક વિચારણ ન કરી શકે! કિંતુ અંતે એને જ ઝારશાહીને નાશ મેળવ્યું.

સોવીએટ સરકાર નવી હતી, પાસે દ્રવ્યનો પણ અભાવ હતો, દેશમાં ખૂન આદિની અંધાધુંધી હતી, દુકાળથી પ્રજા ત્રાહિ ત્રાહિ પોકારી રહી હતી; પણ ત્રણ વર્ષમાં સોવીએટ સરકાર એ મુશ્કેલીઓ ઓળંગી આગળ વધી. દેશની સમગ્ર પ્રજાને શિક્ષણ આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પ્રથમ એણે દેવાલય અને પાઠશાળા વચ્ચેનો પરાપૂર્વ સંબંધ તોડી નાખ્યો; કારણ કે ઝારશાહીના જમાનામાં પાઠશાળાઓ શુદ્ધ શિક્ષણપર જ આવરણ નાખ્યું હતું, તે દૂર કરવું આવશ્યક હતું.

આજે રશિયામાં પ્રત્યેક ગ્રાંથ પોતાના શિક્ષણનું નિર્માણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક કરે છે. આખું રશિયા એની સામાન્ય નીતિમાં સમતા રાખવાનો યત્ન કરે છે. ત્યાંની મધ્યવર્તી સત્તા પણ આ વિભિન્ન શિક્ષણસંસ્થાઓની સ્વાધીનતાનો નાશ કરી દે એટલી અવિચારી નથી. દરેક નાનાં નાનાં ગામો પણ પોતાનાં શાસન અને વ્યવસ્થા કરવા માટે સ્વતંત્ર છે.

શિક્ષણના ચાર ભાગો:— ૧-બાળકોનું શિક્ષણ, ૨-પ્રાથમિક શિક્ષણ (શ્રમજીવી પાઠશાળા), ૩-ઉદ્યોગશાળા, ૪-ઉચ્ચ શિક્ષણ સંસ્થાઓ (કોલેજ, યુનિવર્સિટી, ઇન્સ્ટીટ્યુટ)

બાળકોનું શિક્ષણ

આમાં ૩ થી ૮ વર્ષનાં બાળકોનો સમાવેશ થાય છે. રશિયન જનતા એને વિદ્યાલયમાં જતાં પહેલાંનો સમય (પ્રીસ્કૂલ પીરિયડ) કહે છે; કારણ રશિયન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ નાનાં બાળકના શિક્ષણને માટે યોગ્ય ધ્યાન આપી શકતા નથી. આથી આ ક્ષેત્ર વિશેષ રૂપથી વિકસિત થઈ શક્યું નથી, છતાં એવાં સમસ્ત બાળકોનાં શિક્ષણને માટે જીવતાં યત્ન કરી રહ્યા છે.

પ્રથમ એણે કિન્ડરગાર્ટન શાળાઓ ખોલી છે. એમાંની ઘણીખરી બહુ સુંદર છે; પણ એ શાળાઓ વિશેષે કરીને બાળકોને રમવાને ખુલી જગા, સુંદર પોશાક અને સારી સંગતિના ઉદ્દેશથી ચલાવવામાં આવે છે.

રશિયન શિક્ષણશાસ્ત્રીઓ પૂરેપૂરા બળથી નવીન બાલસાહિત્ય નિર્માણ કરવાને તત્પર થઈ ગયા છે. આપણી પેઢે રશિયામાં પણ ભૂતકાલીન દેવી-દેવતાઓ, રાજા-રાણી અને પરીઓની વાતો પ્રચલિત છે. આપણા દેશની પેઢે ત્યાં પણ અનેક રસિક રાજકુમારો અને વીર સેનાપતિઓ થઈ ગયા છે; પણ હવે એ ભૂતકાળનું સાહિત્ય શા કામનું? દેવદેવીઓની કલ્પિત વાતો ફક્ત મનોરંજન જ કરી શકે છે. સોવીએટ સરકાર પોતાનાં બાળકો સન્મુખ નવીન દુનિયાનો આદર્શ રાખવા માગે છે. તે પણ દેવ-દેવીની માફક કલ્પિત નહિ, બરફે યથાર્થ અને પ્રત્યક્ષ. આથી વર્તમાન કળા અને વિજ્ઞાન બંનેને દૃષ્ટિપથમાં રાખી ત્યાં નવીન બાલસાહિત્ય નિર્માણ કરવાની તૈયારી થઈ રહી છે. આ સંપૂર્ણ પ્રયોગ જેટલો ગંભીર છે, તેટલો જ આકર્ષક પણ છે. આ વખતે તો સાચી દુનિયાજ બાળકોની સામે ખડી કરવી આવશ્યક છે અને તે પણ આધુનિક વિજ્ઞાન અને કલાની દૃષ્ટિ સામે રાખીને. આવી દશામાં શિક્ષણ લાભપ્રદ થઈ શકે છે. આવી રીતે રશિયાનાં ૩ થી ૮ વર્ષનાં બાળકોમાટે સોવીએટ સરકાર કિન્ડરગાર્ટન શાળાઓ દ્વારા પૌષ્ટિક ભોજન, રમતગમતનાં સ્થાન, આરામ, કલાકૌશલ્યનો પરિચય, પ્રકૃતિનું જ્ઞાન તથા વર્તમાન સંસાર અને સામાજિક સંસ્થાઓનો પરિચય આપી લાવી શિક્ષણનાં બીજાં રોપી રહી છે.

પ્રાથમિક શિક્ષણ

રશિયાની શ્રમજીવી શાળાઓ આપણી પ્રાથમિક શાળાઓ સાથે ઘણું અંશે મળતી છે. ૮ વર્ષની ઉંમરે ફરજિયાત નિશાળે જવું પડે છે. આ શાળાઓના એ વિભાગ છે. ૮ થી ૧૨ વર્ષ સુધીનો અને ૧૨ થી ૧૬-૧૭ વર્ષ સુધીનો. પણ આમાં મતભેદ છે; કારણ કે કેટલાક ૧૫ વર્ષ અને કેટલાક ૧૭ વર્ષથી ઔદ્યોગિક શિક્ષણનો આરંભ કરવાનું કહે છે. આથી ૧૫ થી ૧૭ વર્ષની ઉંમર સુધી આ શાળામાં રહેવું પડે છે.

આવી શાળાઓ મોટે ભાગે ગામડાંમાં છે. ૧૯૨૪ માં આવી શાળાઓ સેંકડે ૮૭ ગામડાંમાં અને શેષ ૧૩ શહેરોમાં હતી. ગામોમાં આવી શાળા ઘણી મુશ્કેલીથી ચાલે છે, કારણ કે સાધનોનો ખુબી અભાવ હોય છે. બિચારા ગામડીયા સર્વથા અશિક્ષિત હોય છે. જરૂરના મોટે ધણુંખંડ પોતાના બાળકોને આમૃતેમ મોકલે છે. ખાસ કરીને ફસલ વખતે તો સ્કૂલ એકદમ ખાલી થઈ જાય છે. આવી મુશ્કેલીઓ વેડીને પણ તરુણ રશિયા શિક્ષણપંથમાં બરાબર આગળ વધતો જ રહ્યો છે.

એક ગ્રામ્ય અધ્યાપિકા પોતાનો દશ વર્ષનો અનુભવ આ પ્રમાણે પ્રગટ કરે છે:-

“પ્રાચીન પદ્ધતિ સરળ હતી. હું લખતાં, વાંચતાં અને થોડું ગણિત શીખવાડતી. આખા વર્ગને ઉભો કરી કવિતા બોલાવતી. અધ્યાપકનું કામ ચોપડીમાં જોવા પૂરતું જ હતું; પરંતુ આજે પુસ્તકોનું કામ નથી. બાળકોને મોટે પોતાનું ઘર, મહોલ્લો અને ગામની વ્યવસ્થા આદિ જોવાનું કામ મુખ્ય છે. મારી શાળાનાં બાળકોએ આખા ગામની સ્વચ્છતાની તપાસ કરી, તેઓ એ નિર્ણય પર આવ્યા કે, લોકોને ગંદું પાણી પીવું પડે છે, એનો યોગ્ય ઉપાય કરવો જોઈએ. સારાંશ કે, આ સમયે શિક્ષણનો મુખ્ય આધાર અવલોકન અને તુલનાપર છે. પુસ્તકોની હવે જરૂર રહી નથી, શિક્ષકને પ્રતિદિન શિક્ષણની તૈયારી કરીને જ શાળામાં આવવું પડે છે અને પોતાના વિષયનું સક્ષમતાપૂર્વક અધ્યયન કરવું પડે છે.”

એક ગ્રામ્યશાળાપર દૃષ્ટિપાત કરતાં જણાશે કે, ત્યાં બાળકો પાસે પુસ્તકો નથી. બાળકોએ સપ્ટેમ્બર માસમાં શાળામાં આવવાનું શરૂ કર્યું છે, ત્યારથી એમણે વૃક્ષોનાં પાંદડાં, ખી, ફળ, ફૂલ વગેરે સંગ્રહ કરવાનું શરૂ કરી દીધું હોય છે. નવરાશની વેળાએ તેઓ આ વસ્તુ એકઠી કરે છે, શાળામાં ગયા પછી આ વિષયોની ચર્ચા કરે છે. આવી રીતે ઋતુઓને અનુરૂપ પદ્ધતિઓ વગેરે પણ માટીનાં બનાવી લે છે. આ બાળકો અહીં દાખલ થયા પહેલાં કોઈપણ કિન્ડરગાર્ટન સ્કૂલમાં ગયેલાં હોતાં નથી. એઓએ પુસ્તકોદ્વારા શિક્ષણનો આરંભ કરવાને બદલે પોતાના ગ્રામ્ય જીવનથી જ શિક્ષણનો આરંભ કરી પ્રકૃતિરૂપી પુસ્તકથી જ્ઞાન સંગ્રહ કરવાનો ઉદ્યોગ કરેલો હોય છે. આવી સ્થિતિમાં કાણ અભણ રહે?

શહેરની પ્રાથમિક શાળાઓ વિશેષ સમૃદ્ધ હોય છે, છતાં આધુનિક શિક્ષણશાસ્ત્રની દૃષ્ટિથી તો તે અપૂર્ણ; કિંતુ વિષય, પદ્ધતિ અને વિદ્યાર્થી, એ ત્રણ બાબતોમાં એ શાળાઓ વિશેષ રૂપથી લોકોનું ધ્યાન ખેંચે છે.

શિક્ષણના વિષયોની ચુંટણી વિદ્યાર્થીના જીવનક્રમને જોઈને કરવામાં આવે છે. કોઈ સ્કૂલ ગામડાની સ્વચ્છતાનો વિષય ચુંટે છે, તો કોઈ આસપાસની ખાણની માહિતીનો વિષય ચુંટ્યા પછી તેની સાથે સંબંધ રાખનારા અભ્યાસક્રમને ખાંધે છે.

એક શ્રમજીવી શાળાના આચાર્યના શબ્દોમાં કહેવામાં આવે તો—

“અમે શાળાનું કામકાજ અને નાગરિક જીવનને સંબંધ કરવા માગીએ છીએ. અમે ગણિત, ભૂગોળ કે એવા બીજા કોઈ ગૂઢ વિષયમાં બાળકને શુભચી નાખતા નથી, પણ પ્રત્યેક કક્ષામાં અમે કોઈપણ એક વસ્તુ(પ્રોબ્લેમ)નું અધ્યયન, મનન અને વિવેચન કરાવીએ છીએ. તે વસ્તુ પણ બહારની નહિ, પણ પોતાની જ આસપાસની સામગ્રીમાંથી ચૂંટીએ છીએ.”

આપણે શિક્ષણશાસ્ત્રમાં જેને “પ્રોબ્લેમ મેથડ” કહીએ છીએ, તે રીતપર એ શ્રમજીવી શાળાઓ શિક્ષણ આપે છે. શિક્ષણનો વિષય મનુષ્યના જીવનક્રમમાંથી જ પસંદ કરવામાં આવે છે. એ સંબંધે જે શિક્ષણ મળે છે, તેથી થોડાંક માનસિક-આયામ પણ થાય છે.

કેટલાક શિક્ષણશાસ્ત્રીઓનો મત છે કે, આ “પ્રોજેક્ટ મેથડ” પ્રારંભનાં ત્રણ-ચાર વર્ષ માટેજ લાભદાયી છે; છતાં હજી કોઈ નિશ્ચિત નિર્ણયપર આવ્યા નથી. સંભવ છે કે, શીઘ્ર તેઓ કોઈ સારા પરિણામપર પહોંચી જશે.

આ શાળાની એક વિશેષતા વિદ્યાર્થીઓના સંબંધની છે. રશિયાની તમામ શિક્ષણસંસ્થાઓમાં વિદ્યાર્થીવર્ગને ઘણા સન્માન સાથે રાખવામાં આવે છે.

શહેરની એ શાળાઓમાં પ્રત્યેક કક્ષામાં ત્રણ ત્રણ વિદ્યાર્થીઓની એક સમિતિ બનેલી હોય છે, જેનો એક મંત્રી હોય છે. સ્કૂલની પ્રબંધસમિતિમાં આ મંત્રીની સમિતિ લેવાય છે. આખી સ્કૂલમાં વિદ્યાર્થીઓની સમસ્ત પ્રવૃત્તિઓ કેવળ વિદ્યાર્થીઓનાજ હાથમાં રહે છે. સ્વચ્છતા, વ્યાયામ, રમતગમત આદિ વિભાગના મંત્રી પણ એજ સ્કૂલના વિદ્યાર્થી હોય છે; કિંતુ એ સૌથી અધિક મહત્વપૂર્ણ કાર્ય વિદ્યાર્થીઓના નિયમનનું છે, તે પણ એમનાજ હાથમાં છે. અધ્યાપકો એમાં જરા પણ હસ્તક્ષેપ કરતા નથી; કિંતુ એથી એમ ન સમજવું કે, એ સ્કૂલોમાં ઘણી અવ્યવસ્થા હશે, પણ ત્યાંના વિદ્યાર્થી તે કક્ષા બદલતી વખતે પણ શાંતિથી કામ લે છે.

વિદ્યાર્થીગણ પોતાનો સહયોગી વ્યવહાર ચલાવી સામાજિક શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરે છે. વિદ્યાર્થી મંડળની સ્વાધીનતા, અધ્યાપક અને વિદ્યાર્થીઓ વચ્ચે એકમત સ્કૂલ કમિટિમાં વિદ્યાર્થીઓનું સ્થાન, નિરીક્ષણ-કર્તાઓની પાઠશાળાની સંપૂર્ણ માહિતી કરાવવાના વિષયમાં કર્મચારીઓનું ઉત્તરદાયિત્વ આદિ કારણોથી વિદ્યાર્થી શાળાને પોતાનીજ માને છે.

ઉદ્યોગશાળાઓ

શ્રમજીવી શાળામાંથી નીકળ્યા પછી વિદ્યાર્થીઓને કોઈ ઔદ્યોગિક શાળામાં દાખલ થવું પડે છે. તેમાં ચાર વર્ષ રહેવું પડે છે. એ શાળાઓ ત્રણ પ્રકારની છે:—(૧) કૃષિશાળા, (૨) શિક્ષકશાળા, (૩) યંત્રકલા-વિદ્યાલય. આ સ્કૂલોમાં ચાર કલાક શિક્ષણ અને ચાર કલાક પરિશ્રમ (મજૂરી) કરવાનો નિયમ છે. રશિયાનાં વિભિન્ન વ્યાપારીમંડળ એ સ્કૂલના વિદ્યાર્થીઓને પોતપોતાની હિતની દૃષ્ટિથી ઉત્સાહિત કરે છે. યંત્રકલા-વિદ્યાલયોમાં એ પ્રકારના વિદ્યાર્થીઓને દાખલ કરે છે.

(૧) ઉમેદવાર-જેઓ આગળ વધી કોઈ કારખાનામાં કામ કરવા માગતા હોય તે.

(૨) કારીગર-કારખાનામાં કામ કરતાં કરતાં યુદ્ધ થયા હોય, પણ અત્યારસુધી જેમણે હસ્તકૌશલ સિવાય કોઈ વિષયનું સંસ્કારયુક્ત સૈદ્ધાંતિક જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું ન હોય તે.

આની શાળાના વિષયમાં એક મુખ્ય અધ્યાપક લખે છે કે, વ્યાપારની દૃષ્ટિએ જોતાં આપણને એક ઉત્તમ અને પરિશ્રમી કારીગરની આવશ્યકતા છે. સામાજિક દૃષ્ટિથી આપણને એક ઉત્તમ નાગરિકની જરૂર છે. આથી એ બંને ઉદ્દેશોની પૂર્તિ કરી શકે, એવો અભ્યાસક્રમ આપણે આ શાળાઓમાટે બનાવવો જોઈએ.

એ શાળાથી વિદ્યાર્થીઓ કામ કરીને કમાય છે, શારીરિક શ્રમદ્વારાજ નિર્વાહ કરતાં શીખે છે. આથી વિદ્યાલયમાં શિક્ષિત થઈ નીકળતાંજ નોકરીની શોધમાં રખડવું પડતું નથી. દેશનાં જીવનમાં તે પોતાનું સ્થાન નિશ્ચિત કરી લે છે. સાથે એક ઉત્તમ નાગરિકનું કર્તવ્ય પણ બજાવે છે.

ઉચ્ચ શિક્ષણસંસ્થાઓ

સને ૧૯૨૫ માં ઉચ્ચ શિક્ષણ પ્રદાન કરનાર સંસ્થાઓ નીચે મુજબ હતી:—ડાક્ટરી વિભાગની ૬૬, શિક્ષણશાસ્ત્રની ૩૩૧, કૃષિવિભાગની ૧૫૨, કળાકૌશલ્યની ૨૧૯, અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રની ૫૩, સંગીત અને કળાની ૯૨.

આમાંની કંઈ સંસ્થાઓનાં ભવન અને સાધનોપર દૃષ્ટિપાત કરવાથી તેની દરિદ્રાવસ્થાનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મળે છે; પણ એમની પ્રયોગશાળાઓ અને પુસ્તકાલયોની અવસ્થા ઘણી સંતોષજનક છે. હજી સારી સ્થિતિમાં લાવવાના પ્રયત્ન ચાલુ છે.

ત્યાંની કોલેજો આપણી આટી કોલેજો જેવી નથી; પણ ત્યાં એમને સ્થાને ઉચ્ચ કળાભુવન (ટેકનીકલ સ્કૂલ્સ) હોય છે. સ્ટેડીનોવમાં આવી એક કોલેજ છે. એ કળાભુવનમાં ૨૫૦ વિદ્યાર્થી છે, એમાંથી અર્ધાં તે આણસંબંધી કામ શીખે છે, બીજા મેકેનીકલ ઈજિનિયરીંગના

પ્રયોગ કરે છે. સંસ્થા તરફથી શિક્ષણની વ્યવસ્થા, રહેવા માટે સ્થાન ને વિદ્યાર્થીના ભોજનાદિના ખર્ચનો પણ કંઈક પ્રબંધ કરવામાં આવેલો હોય છે. એ સિવાય દર માસે વિદ્યાર્થીને રૂપ રૂપાંતર (રશિયન સિક્કો) આપવામાં આવે છે. આ લવનની ઇમારતો આકાશશાન તો નથી, પણ સુંદર, સાદી, મજબૂત તથા હવા અને પ્રકાશયુક્ત છે.

કૌલેજ

આ કળાલવનમાં દાખલ થનારને કોઈ વ્યાપારી મંડળના પ્રમાણપત્રની આવશ્યકતા પડે છે. આવી રીતે સંસ્થામાં દાખલ થતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીને કોઈએક વ્યવસાયમાં ત્રણેકર કામ કરીને અનુભવ મેળવવો ફરજિયાત થઈ પડે છે; કારણ કે તે વિના સંસ્થામાં દાખલ થવાનું નથી. કળાલવનમાં વેકેશને-રજાઓ હોવા છતાં ઓછામાં ઓછા બે મહિના, ઇચ્છાનુસાર વ્યવસાયમાં મંજૂર રહેવું પડે છે. આ દૃષ્ટિથી ત્યાંની કૌલેજને ઔદ્યોગિક શાળા કહી શકાય છે. સંસ્થામાંથી નીકળનાર વિદ્યાર્થી કેવળ યંત્રવત્ નહિ, પણ ખાસો વિચારશીલ વ્યવસાયીના રૂપમાં હોય છે.

ખીનું નવા વિદ્યાર્થી કળાલવનમાં દાખલ થતાંજ 'વિદ્યાર્થી-સ્વરાજ્ય'ના સભ્યતરીકે ગણાય છે. તેને કળાલવનની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થામાં મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. બે અધ્યાપકની પાછળ એક વિદ્યાર્થીના પ્રમાણથી એમના પ્રતિનિધિત્વની ગણના થાય છે. કળાલવનની પ્રત્યેક વિભાગની વ્યવસ્થામાં એની સંમતિ સ્વીકારાય છે. આમ વિદ્યાર્થીઓ કળાલવનના અંગભૂત બને છે ને તેથી એ સંસ્થાઓને આત્મભાવથી જુએ છે.

કળાલવનના વિદ્યાર્થીઓમાં પરણેલો છાત્ર કદાચજ કોઈ હશે અથવા તો ગૃહસ્થ બનવાની ઇચ્છા પણ વિરલજ કોઈના મનમાં હશે; કારણ કે ધણીખરાં એ યમજીવી સમાજનાં બાળકો હોય છે. આથી તેઓ વિભિન્ન વ્યવસાયોમાં નિપુણ બનવાનીજ વધારે ઉત્કંઠા રાખે છે. સારાંશ કે, આ સૌ વિદ્યાર્થીઓ આ સમયે તો રશિયાના ભૂતકાળથી વિમુખ છે અને દેશનું ભવિષ્ય નિર્માણ કરવાને માટે જીવંતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. સ્ટેલીનોવના કળાલવનમાં વિદ્યાર્થીગણ કઠિન પૂરિશ્રમી જીવન ગુજારે છે. ફક્ત ચટાઈપર સંવે છે, ભોજન સાદું આડંબરરહિત જમે છે અને એશ-આરામનું ત્યાં નામ નથી; છતાં વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો ઉલ્લાસયુક્ત જીવન ગુજારે છે.

આ કલાલવનનો એક ખાસ વિભાગ છે. ત્યાં વધુ ઉંમર થઈ હોય એવા કારીગર નવા જમાનાની તાલીમ મેળવે છે. એ વિભાગનું નામ 'રબફક' છે. આ વિભાગદ્વારા જ્યારે સર્વ પુરાણી કારીગરો તાલીમ મેળવી રહેશે, ત્યારે એને બંધ કરવામાં આવશે. કોઈ 'રબફક' દિવસના ચાલે છે, તો કોઈ રાત્રે પણ તાલીમ આપે છે. સાધારણતઃ જેણે કોઈ ને કોઈ વ્યવસાયમાં ત્રણ વર્ષ કામ કર્યું હોય, તેને એ 'રબફક'માં દાખલ કરે છે.

વિશ્વવિદ્યાલય

ભારતની યુનિવર્સિટી કરતાં રશિયાથી યુનિવર્સિટીનો ઉદ્દેશ ભિન્ન છે; ત્યાં તો એટલે સુધી કે યુનિવર્સિટી શબ્દપર સુદ્ધાં રાગ ઉત્પન્ન થયો છે; કારણ કે પુરાણી યુનિવર્સિટી ઝારશાહીની પોષક હતી.

આ વખતે તો જે લોકો કોઈ ખાસ વ્યવસાયમાં પ્રવીણ થવા માગતા હોય, અથવા તો જે વિદ્યાર્થીઓ વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયોનું ઉંડું અધ્યયન કરવા ઇચ્છતા હોય, તેઓ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં દાખલ થાય છે.

ઈન્સ્ટીટ્યુટ

આપણા વિશ્વવિદ્યાલયમાં જેમ 'પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ વર્ક' છે, એજ ગ્રેજીનું કાર્ય આ સંસ્થાઓમાં થાય છે. સોવીએટ સરકાર આ સંસ્થા ત્રણ ઉદ્દેશથી ચલાવે છે:-(૧) સોવીએટ સરકારની આર્થિક, રાજનૈતિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના નેતાઓને યથાનિયમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ શકે; (૨) ઉચ્ચ શિક્ષણનાં કલાલવન અને વિશ્વવિદ્યાલયો માટે અધ્યાપક તૈયાર કરી શકે; (૩) મનુષ્યની માર્યાદામાં આવનારાં સમગ્ર જ્ઞાનક્ષેત્રમાં ઉપસ્થિત નાનાવિધ પ્રશ્નોનું પ્રયોગશાળાઓદ્વારા નિરાકરણ થઈ શકે.

તેઓ જગતના પ્રખ્યાત વિદ્વાનેને પોતાના ઇન્સ્ટીટ્યુટ માટે આમંત્રણ કરે છે અને પ્રત્યેક ગૃહ પ્રશ્નની અનેક પ્રકારથી ચર્ચા કરી અંતિમ નિર્ણયમાટે એમને રોકે છે.

કોઇ પણ પ્રશ્નનું અધ્યયન અને નિરાકરણ કરતી વખતે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય દૃષ્ટિ-નેજ પ્રધાનતા આપવામાં આવે છે. આથી નિર્ણય પણ સાર્વદેશીય બને છે.

(‘ચિત્રમય જગત’ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-શ્રી. કરસનજી મણિભાઈ દેશાઈ)

૫૯-ચીનનો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

કૉન્ફુત્સુ અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન

(૧)

કૉન્ફુત્સુ "નું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ઉદાત્ત અને અભ્યસનીય છે. આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિની સાથે તેનું પુષ્કળજ સામ્ય છે. સિવાય આજકાલ ચાલી રહેલી ઉચ્ચપાથલને લીધે ચીન દેશ તરફ સૌ કોઇનું લક્ષ્ય લાગી રહ્યું છે, એવી વેળાએ ચીન દેશની સંસ્કૃતિસંબંધે ગુજરાતને કંઇક પિછાણ થાય તો તે તેની થોડી પણ જિજ્ઞાસાપૂર્તિ કરશે, એમ પ્રસ્તુત લેખકને લાગે છે.

કૉન્ફુત્સુનો જન્મ ઇ. સ. પૂ. ૭૭૧ સૈકામાં થયો હતો. એ વખતે ચીનના સામ્રાજ્યના ટુકડે-ટુકડા થઇને પાંચ ૭ હજાર નાનાં નાનાં સંસ્થાનો અસ્તિત્વમાં આવી અવ્યવસ્થા અને અધા-ધુધી મચી રહી હતી. ચીનના ઇતિહાસમાં આ કાળને ‘અરાજકતાના કાળ’ તરીકે ઓળખે છે. “શાંગ” નામક રાજવંશ ઇ. સ. પૂ. ૧૧૨૫ ની સાલમાં વિનષ્ટ થયા પછી “ચાઉ” વંશ અધિકારારૂઢ થયો. આ ચાઉ વંશની સત્તા ધણાં વર્ષ ચાલી હતી. છેવટે હિંદુસ્થાનમાં અશોકરાજની ને ઇજીપ્તમાં ‘ટોલેમિજ’ની કારકીર્દિના સમયમાં આ ચાઉ વંશને ઉતરતી કળા આવી. હુણ લોકોએ વચમાં ધુસીને અધાધુધી ને અવ્યવસ્થા મચાવી ઠેકઠેકાણે પોતાનો અધિકાર સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. સ્થાનિક માંડલિકોએ ખંડણી આપવાનું બંધ કર્યું અને તે સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. કૉન્ફુત્સુના જન્મની વેળાએ ચીનદેશની આવા પ્રકારની સ્થિતિ હતી. બૌદ્ધધર્મના સ્થાપક બુદ્ધદેવ પોતાના અવતારકાર્યની સમાપ્તિ કરી થોડુંક થયાં સ્વધામ સીધાવી ગયા હતા ને ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રસાર થયો નહોતો. આવા સંધિકાળમાં કૉન્ફુત્સુનો જન્મ થયો હતો.

કૉન્ફુત્સુએ આગળ જતાં જે ધર્મતત્ત્વોનો પ્રસાર કર્યો, તેનું મહત્ત્વ સમજવાને તત્કાલીન પરિસ્થિતિની માહિતી હોવાનું આવશ્યક હોવાથી ઉપરનું વર્ણન આપ્યું છે. કૉન્ફુત્સુની નજર સામે એક વિશિષ્ટ ધ્યેય હતું. જૂનું સુરાજ્ય નષ્ટ થયું હતું, જેથી પુરાતન કાળની સારી રીત-ભાતો, ઉપયુક્ત સંસ્થાઓ તેમજ શ્રદ્ધાને પુનરપિ સ્થાપન કરવાની હતી. એટલા સાથે અસંખ્ય રાજાઓના દરબારમાં તે કેટલાંય વર્ષોસુધી ફરતો રહ્યો; પરંતુ તેને કોઇએ પણ આશ્રય આપ્યો નહિ. કદાચિત્ કોઈ રાજા તેને પોતાને ત્યાં રાખે, તો ત્યાં આગળ તેનો નિલાવજ ન થાય એવી સ્થિતિ હતી. આ અવધિમાં તેને પુષ્કળજ અનુયાયી મળ્યા; પરંતુ છેવટે તેનો અંત દુઃખમાં ને દારિદ્ર્યમાં ઇ. સ. પૂ. ૪૭૮ ની સાલમાં થયો!

કૉન્ફુત્સુ સંબંધેની પુષ્કળ માહિતી અસાર અગાઉ કોઈ કોઈ ઠેકાણે આવી ગઇ છે, પણ એથી તેની યથાર્થ કલ્પના કોઇનેય વિશેષ રીતે થઇ નથી. કોઈ કોઈ તેને નૂતન ધર્મસંસ્થાપક-તરીકે ઓળખે છે, પણ તે ભૂલ છે; તથાપિ તે ચીનમાં ચિરંજીવ ને પ્રાતર્વંદ્ય થયેલો છે અને તેની યોગ્યતા પણ ખરેખર તેવીજ છે, એ ખીના નીચેના વિવેચન ઉપરથી કોઇનાયે ધ્યાનમાં આવે એવી છે.

કૉન્ફુત્સુ ઉચ્ચકુળમાં જન્મ્યો હતો અને તે “લૂ” રાજવંશની કારકીર્દિમાં થોડોક વખત મંત્રીપદપર હતો. વાસ્તવિક રીતે તે ન્યાયમંત્રી હતો. તત્કાલીન દુરવસ્થા તેના અંતઃકરણને દુલ્લવતી હતી ને તે સુધારવાને તે કૃતનિશ્ચય હતો. મંત્રીપદની વેળાએ તે નાનકડા રાજ્યની માત્ર ત્રણ વર્ષમાંજ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી બતાવવાની તેણે શરૂઆતમાંજ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેની નૈતિક તેમજ શૈક્ષણિક કલ્પના નિશ્ચિત થઇ ચૂકી હતી; એનો તેને પ્રયોગ કરી બોવો હતો. પોતાનાં તત્ત્વોનો પ્રભાવ બતાવીને માત્ર એકજ વર્ષની અંદર રાજ્યને જરૂર સુસ્થિતિમાં આણી

પ્રયોગ કરે છે. સંસ્થા તરફથી શિક્ષણની વ્યવસ્થા, રહેવા માટે સ્થાન ને વિદ્યાર્થીના ભોજનાદિના ખર્ચનો પણ કંઈક પ્રબંધ કરવામાં આવેલો હોય છે. એ સિવાય દર માસે વિદ્યાર્થીને રૂપ રૂપાંતર (રશિયન સિક્કો) આપવામાં આવે છે. આ ભવનની ધમારતો આલીશાન તો નથી, પણ સુંદર, સાદી, મજબૂત તથા હવા અને પ્રકાશયુક્ત છે.

કોલેજ

આ કળાભવનમાં દાખલ થનારને કોઈ વ્યાપારી મંડળના પ્રમાણપત્રની આવશ્યકતા પડે છે. આવી રીતે સંસ્થામાં દાખલ થતાં પહેલાં વિદ્યાર્થીને કોઈએક વ્યવસાયમાં ત્રણ મહિના કામ કરીને અનુભવ મેળવવો ફરજિયાત થઈ પડે છે; કારણ કે તે વિના સંસ્થામાં દાખલ થવાનું નથી. કળાભવનમાં વેકેશનો-રજાઓ હોવા છતાં ઓછામાં ઓછા બે મહિના, ઇચ્છાનુસાર વ્યવસાયમાં મંજૂર રહેવું પડે છે. આ દૃષ્ટિથી ત્યાંની કોલેજને ઔદ્યોગિક શાળા કહી શકાય છે. સંસ્થામાંથી નીકળનાર વિદ્યાર્થી કેવળ યંત્રવત્ નહિ, પણ ખાસો વિચારશીલ વ્યવસાયીના રૂપમાં હોય છે.

ખીનું નવા વિદ્યાર્થી કળાભવનમાં દાખલ થતાંજ 'વિદ્યાર્થી-સ્વરાજ્ય'ના સભ્યતરીકે ગણાય છે. તેને કળાભવનની સંપૂર્ણ વ્યવસ્થામાં મત આપવાનો અધિકાર પ્રાપ્ત થાય છે. બે અધ્યાપકની પાછળ એક વિદ્યાર્થીના પ્રમાણથી એમના પ્રતિનિધિત્વની ગણના થાય છે. કળાભવનની પ્રત્યેક વિભાગની વ્યવસ્થામાં એની સંમતિ સ્વીકારાય છે. આમ વિદ્યાર્થીઓ કળાભવનના અંગભૂત બને છે ને તેથી એ સંસ્થાઓને આત્મભાવથી જુએ છે.

કળાભવનના વિદ્યાર્થીઓમાં પરણેલો છાત્ર કદાચજ કોઈ હશે અથવા તો ગૃહસ્થ બનવાની ઇચ્છા પણ વિરલજ કોઈના મનમાં હશે; કારણ કે ઘણાંખરાં એ અમુક સમાજનાં બાળકો હોય છે. આથી તેઓ વિલિન્ન વ્યવસાયોમાં નિપુણ બનવાનીજ વધારે ઉત્કંઠા રાખે છે. સારાંશ કે, આ સૌ વિદ્યાર્થીઓ આ સમયે તો રશિયાના ભૂતકાળથી વિમુખ છે અને દેશનું ભવિષ્ય નિર્માણ કરવાને માટે જીવંતોડ પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે. સ્ટેડીનેવના કળાભવનમાં વિદ્યાર્થીગણ કઠિન પૂરિશ્રમી જીવન ગુજારે છે. ફક્ત ચટાઈપર સુધે છે, ભોજન સાદું આડંબરરહિત જમે છે અને એશ-આરામનું ત્યાં નામ નથી; છતાં વિદ્યાર્થીઓ તથા અધ્યાપકો ઉદ્ધાસયુક્ત જીવન ગુજારે છે.

આ કળાભવનનો એક ખાસ વિભાગ છે. ત્યાં વધુ ઉંમર થઈ હોય એવા કારીગર નવા જમાનાની તાલીમ મેળવે છે. એ વિભાગનું નામ 'રબ્રક' છે. આ વિભાગદ્વારા જ્યારે સર્વ પુરાણી કારીગરો તાલીમ મેળવી રહેશે, ત્યારે એને બંધ કરવામાં આવશે. કોઈ 'રબ્રક' દિવસના ચાલે છે, તો કોઈ રાત્રે પણ તાલીમ આપે છે. સાધારણતઃ જેણે કોઈ ને કોઈ વ્યવસાયમાં ત્રણ વર્ષ કામ કર્યું હોય, તેને એ 'રબ્રક'માં દાખલ કરે છે.

વિશ્વવિદ્યાલય

ભારતની યુનિવર્સિટી કરતાં રશિયાથી યુનિવર્સિટીનો ઉદ્દેશ ભિન્ન છે; ત્યાં તો એટલે સુધી કે યુનિવર્સિટી શબ્દપર સુદ્ધાં રાગ ઉત્પન્ન થયો છે; કારણ કે પુરાણી યુનિવર્સિટી ઝારશાહીની પોષક હતી.

આ વખતે તો જે લોકો કોઈ ખાસ વ્યવસાયમાં પ્રવીણ થવા માગતા હોય, અથવા તો જે વિદ્યાર્થીઓ વિજ્ઞાન, તત્ત્વજ્ઞાન આદિ વિષયોનું ઉંડું અધ્યયન કરવા ઇચ્છતા હોય, તેઓ ઇન્સ્ટીટ્યુટમાં દાખલ થાય છે.

ઈન્સ્ટીટ્યુટ્સ

આપણા વિશ્વવિદ્યાલયમાં જેમ 'પોસ્ટ ગ્રેજ્યુએટ વર્ક' છે, એજ ગ્રેજ્યુનું કાર્ય આ સંસ્થાઓમાં થાય છે. સોવીએટ સરકાર આ સંસ્થા ત્રણ ઉદ્દેશથી ચલાવે છે:-(૧) સોવીએટ સરકારની આર્થિક, રાજનૈતિક અને સામાજિક પ્રવૃત્તિના નેતાઓને યથાનિયમ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ શકે; (૨) ઉચ્ચ શિક્ષણનાં કલાભવન અને વિશ્વવિદ્યાલયો માટે અધ્યાપક તૈયાર કરી શકે; (૩) મનુષ્યની માર્ગદર્શિમાં આવનારાં સમગ્ર જ્ઞાનક્ષેત્રમાં ઉપરિચિત નાનાવિધ ગ્રંથોનું પ્રયોગશાળાઓદ્વારા નિરાકરણ થઈ શકે.

તેઓ જગતના પ્રખ્યાત વિદ્વાનેને પોતાના ઇન્સ્ટીટ્યુટ માટે આમંત્રણ કરે છે અને પ્રત્યેક ગૃહ પ્રશ્નની અનેક પ્રકારથી ચર્ચા કરી અંતિમ નિર્ણયમાટે એમને રોકે છે.

કોઈ પણ પ્રશ્નનું અધ્યયન અને નિરાકરણ કરતી વખતે ત્યાં વૈજ્ઞાનિક અને શાસ્ત્રીય દષ્ટિ-નેજ પ્રધાનતા આપવામાં આવે છે. આથી નિર્ણય પણ સાર્વદેશીય બને છે.

(‘ચિત્રમય જગત’ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-શ્રી. કરસનજી મણિભાઈ દેશાઈ)

૫૯—ચીનનો ધર્મ અને તત્ત્વજ્ઞાન

કૉન્ફુત્સુ અને તેનું તત્ત્વજ્ઞાન

(૧)

કૉન્ફુત્સુ ”નું તત્ત્વજ્ઞાન બહુ ઉદાત્ત અને અભ્યસનીય છે. આપણી હિંદુ સંસ્કૃતિની સાથે તેનું પુષ્કળજ સામ્ય છે. સિવાય આજકાલ ચાલી રહેલી ઉચ્ચપાયાલને લીધે ચીન દેશ તરફ સૌ કોઈનું લક્ષ્ય લાગી રહ્યું છે, એવી વેળાએ ચીન દેશની સંસ્કૃતિસંબંધે ગુજરાતને કંઈક પિછાણ થાય તો તે તેની થોડી પણ જિજ્ઞાસાપૂર્તિ કરશે, એમ પ્રસ્તુત લેખકને લાગે છે.

કૉન્ફુત્સુનો જન્મ ઈ. સ. પૂ. ૫૫૧ સૈકામાં થયો હતો. એ વખતે ચીનના સામ્રાજ્યના દુકડે-દુકડા થઇને પાંચ છ હજાર નાનાં નાનાં સંસ્થાનો અસ્તિત્વમાં આવી અવ્યવસ્થા અને અધા-ધુંધી મચી રહી હતી. ચીનના ઇતિહાસમાં આ કાળને ‘અરાજકતાના કાળ’ તરીકે ઓળખે છે. “શાંગ” નામક રાજવંશ ઈ. સ. પૂ. ૧૧૨૫ ની સાલમાં વિનષ્ટ થયા પછી “ચાઉ” વંશ અધિકારારૂઢ થયો. આ ચાઉ વંશની સત્તા ઘણાં વર્ષ ચાલી હતી. છેવટે હિંદુસ્થાનમાં અશોકરાજની ને ઇજિપ્તમાં ‘ટોલેમિજ’ની કારકીર્દિના સમયમાં આ ચાઉ વંશને ઉતરતી કળા આવી. હુણ લોકોએ વચમાં ધુસીને અધાધુંધી ને અવ્યવસ્થા મચાવી ઠેકઠેકાણે પોતાનો અધિકાર સ્થાપવાની શરૂઆત કરી. રથાનિક માંડલિકોએ ખંડણી આપવાનું બંધ કર્યું અને તે સ્વતંત્ર થવા લાગ્યા. કૉન્ફુત્સુના જન્મની વેળાએ ચીનદેશની આવા પ્રકારની સ્થિતિ હતી. બૌદ્ધધર્મના સ્થાપક શુદ્ધદેવ પોતાના અવતારકાર્યની સમાપ્તિ કરી થોડુંક થયાં સ્વધામ સીધાવી ગયા હતા ને ખ્રિસ્તીધર્મનો પ્રસાર થયો નહોતો. આવા સંધિકાળમાં કૉન્ફુત્સુનો જન્મ થયો હતો.

કૉન્ફુત્સુએ આગળ જતાં જે ધર્મતત્ત્વોનો પ્રસાર કર્યો, તેનું મહત્ત્વ સમજવાને તત્કાલીન પરિસ્થિતિની માહિતી હોવાનું આવશ્યક હોવાથી ઉપરનું વર્ણન આપ્યું છે. કૉન્ફુત્સુની નજર સામે એક વિશિષ્ટ ધ્યેય હતું. જૂનું સુરાજ્ય નષ્ટ થયું હતું, જેથી પુરાતન કાળની સારી રીત-ભાતો, ઉપયુક્ત સંસ્થાઓ તેમજ શ્રદ્ધાને પુનરપિ સ્થાપન કરવાની હતી. એટલા સાથે અસંખ્ય રાજાઓના દરબારમાં તે કેટલાંય વર્ષોસુધી ફરતો રહ્યો; પરંતુ તેને કોઈએ પણ આશ્રય આપ્યો નહિ. કદાચિત્ કોઈ રાજા તેને પોતાને ત્યાં રાખે, તો ત્યાં આગળ તેનો નિભાવજ ન થાય એવી સ્થિતિ હતી. આ અવધિમાં તેને પુષ્કળજ અનુયાયી મળ્યા; પરંતુ છેવટે તેનો અંત દુઃખમાં ને દારિદ્ર્યમાંજ ઈ. સ. પૂ. ૪૭૮ ની સાલમાં થયો!

કૉન્ફુત્સુ સંબંધેની પુષ્કળ માહિતી અસાર અગાઉ કોઈ કોઈ ઠેકાણે આવી ગઇ છે, પણ એથી તેની યથાર્થ કલ્પના કોઈનેય વિશેષ રીતે થઇ નથી. કોઈ કોઈ તેને નૂતન ધર્મસંસ્થાપક-તરીકે ઓળખે છે, પણ તે ભૂલ છે; તથાપિ તે ચીનમાં ચિરંજીવ ને પ્રાતર્વંદ્ય થયેલો છે અને તેની યોગ્યતા પણ ખરેખર તેવીજ છે, એ ખીના નીચેના વિવેચન ઉપરથી કોઈનાયે ધ્યાનમાં આવે એવી છે.

કૉન્ફુત્સુ ઉચ્ચકુળમાં જન્મ્યો હતો અને તે “લૂ” રાજવંશની કારકીર્દિમાં થોડોક વખત મંત્રીપદ પર હતો. વાસ્તવિક રીતે તે ન્યાયમંત્રી હતો. તત્કાલીન દુરવસ્થા તેના અંતઃકરણને દુલ્લવતી હતી ને તે સુધારવાને તે કૃતનિશ્ચય હતો. મંત્રીપદની વેળાએ તે નાનકડા રાજ્યની માત્ર ત્રણ વર્ષમાંજ ઉત્તમ વ્યવસ્થા કરી બતાવવાની તેણે શરૂઆતમાંજ પ્રતિજ્ઞા કરી. તેની નૈતિક તેમજ શૈક્ષણિક કલ્પના નિશ્ચિત થઇ ચૂકી હતી; એનો તેને પ્રયોગ કરી જોવા હતો. પોતાનાં તત્ત્વોનો પ્રભાવ બતાવીને માત્ર એકજ વર્ષની અંદર રાજ્યને જરૂર સુસ્થિતિમાં આણી

મૂકીશ, એની તેને ખાત્રી હતી; પરંતુ ત્યાર પહેલાંજ તેને ત્યાંથી વિદાયગીરી મળી. રાજ્યમાં થતો અન્યાય દૂર કરવાની તેની દૃઢ પ્રતિજ્ઞા હતી. કૌં-પુત્રસુનું અહિત કરવાને ટાંપી રહેલા ખીજા એક રાજાએ જે રાજાને ત્યાં કૌં-પુત્રસુ મંત્રીપદે હોતો, તે રાજાને ૮૦ સૌદર્યવાન કળાવંતિણી નજરાણાતરીકે મોકલી. તેના મોહમાં લપટાઈને એ રાજાએ કૌં-પુત્રસુને તેના અધિકારપરથી દૂર કર્યો. અહીંજ તેની સુરાજ્યવ્યવસ્થાની પ્રતિજ્ઞાની ઇતિશ્રી થઈ!

“લાઉત્સી” નામનો ખીજો એક સંપ્રદાયપ્રવર્તક કૌં-પુત્રસુના જેવોજ થઈ ગયો. એનું તત્ત્વ એવું હતું કે, સારાની સાથે સારા ને ખરાખની સાથે પણ સારા. ન્યાયને ન્યાય ને અન્યાયનેય ન્યાયજ, સૌજન્યને સૌજન્ય અને દુષ્ટપણાનો પ્રતીકાર પણ સૌજન્યથીજ કરવો; પરંતુ કૌં-પુત્રસુનું તેમ નથી. તેને એક વાર પૂછવામાં આવ્યું કે, “દુષ્ટપણાનો જે સારોપણાથી પ્રતીકાર કરે છે, તેની ખાખતમાં આપનો શો મત છે?”

અહીં કૌં-પુત્રસુએ સામો પ્રશ્ન કર્યો:—“તો પછી એવો માણસ સારોપણાનો બદલો કેવી રીતે વાળી શકે? યોગ્ય રીત તો એ છે કે, માણસે જેવાની સાથે તેવા થવું. સૌજન્યનો બદલો સૌજન્ય અને દુષ્ટતાનો બદલો દુષ્ટતા.” ઠાંસાને ઠાંસો ને ધક્કાને ધક્કો, એજ તત્ત્વ તેને માન્ય હતું; એમ આ ઉપરથી જણાય છે. આટલા પૂરતું તેનું રામદાસ ને લોકમાન્યની સાથે સામ્ય દેખાય છે.

કૌં-પુત્રસુનામાં આત્મવિશ્વાસ બહુ હતો. વર્તમાનકાળની સુધારણા સારૂ ભૂતકાળની સ્થિતિ તરફ નજર દોડાવવી તેને ઈષ્ટ લાગતું હતું. પૂર્વજોના ઉપયુક્ત રીતરિવાજોની સ્થાપના તેને ફરીથી કરવી હતી. તેમ કર્યાં સિવાય લોકો સુખી થવાના નથી, એવી તેની દૃઢ માન્યતા હતી. કેવળ લોકકલ્યાણ એજ તેની અખંડ ચળવળનું એકમાત્ર ધ્યેય હતું. તેના વિચાર, તેના પ્રવાસ અને તેણે સહન કરેલાં દુઃખો કેવળ લોકકલ્યાણને માટે હતાં. ધાર્મિક વિધિના આચાર તરફ તેનું વક્ષણ વિશેષ હતું ખરું, પણ અહીં એ સુદ્ધાં કબૂલ કરવું જોઈએ કે, જે લોકોનું સ્વાભાવિક વલણ ધાર્મિક આચાર તરફ હોય છે અને જેમને અમૂર્ત તત્ત્વ સિદ્ધાંતોની યરાળર સમજ પડતી નથી એવા લોકોને શિથિલ થયેલા ધાર્મિક વિધિ ને આચાર ફરીથી શીખવવાની સમાજશાસ્ત્રાઓ ને જરૂર પડે છે. એ સિવાય શાબ્દિક ધર્મતત્ત્વોની તેમની ઉપર જરા પણ અસર થતી નથી.

ઉપર કહી ગયા તે પ્રમાણે કૌં-પુત્રસુ એ કોઈ ધર્મસંસ્થાપક નહોતો, પણ પુરાણછોડાઈક હતો. તે એક સંપ્રદાય-પ્રવર્તક હતો. તેની ગ્રંથરચનામાં નાવીન્ય ક્વચિત્ જ છે. તેણે પુરાણ ગ્રંથોનું ફરીથી પ્રકાશન કર્યું. પ્રથમથીજ અસ્તિત્વમાં આવેલા વિસ્ખલિત વિચારોનું તેણે સંકલન કર્યું. એ વિચાર ઇતિહાસ, કાવ્ય ને નીતિ વગેરે વિષયોપરના હતા. ચીનનાં આ જૂનાં પુસ્તકો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) ચિ-કિંગ—સ્થિતંતરવિષયક પવિત્ર ગ્રંથ, (૨) શુ-કિંગ—ઇતિહાસગ્રંથ, (૩) શિ-કિંગ—કાવ્યગ્રંથ, (૪) લિ-કિંગ—આચારબોધક ગ્રંથ.

(૧) ચિ-કિંગ:—આ ગ્રંથમાંના મૂળ મુદ્દાઓનું ઉત્પાદકત્વ “કૂ-હિ” નામના પુરુષને હોવાનું મનાય છે. આ પુરુષ ઇ.સ. પૂ. ૩૦૦૦ વર્ષપર થઈ ગયો. એ ગ્રંથનું અધ્યયન ખુદ કૌં-પુત્રસુએ ખૂબ મન લગાડીને કર્યું હતું. તે કહેતો કે “માફ જે આયુષ્ય હજી વધે તો હું ખીજાં ૫૦ વર્ષ સુધી આજ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરતો રહીશ.”

(૨) શુ-કિંગ:—આ બૃહદ્ગ્રંથમાં ખીજા સો નાના નાના ગ્રંથોનો સમાવેશ છે. એ ચૈત્રી હમણાં પદ ગ્રંથ ઉપલબ્ધ છે. એમાંના જૂના ગ્રંથોનો રચનાકાળ ઇ.સ. પૂ. ૨૩ માં સૈકાનીએ પહેલાંનો છે ને ખીલકુલ નજીકનો કાળ ઇ.સ. પૂ. ૮ માં સૈકા પહેલાંનો છે.

(૩) શિ-કિંગ:—આ કાવ્યસંગ્રહના ૩૧૧ વિભાગ છે. એમાંથી હમણાં ફક્ત ૩૦૫ જ ઉપલબ્ધ છે. એનોય રચનાકાળ ઇ.સ. પહેલાંના ૧૨ માં શતકથી ઇ.સ. પહેલાંના ૭મા શતક સુધીનો છે. “આ કાવ્યગ્રંથ જેણે વાંચ્યો ન હોય તેની સાથે બોલવું પણ યોગ્ય નથી. આ ગ્રંથ જેણે વાંચ્યો હોય, તેના મનમાં નીચ કલ્પના કદી પણ નહિ આવે” એમ કૌં-પુત્રસુ કહેતો હતો.

(૪) લિ-કિંગ:—આમાં “ચૌ” રાજવંશની કારકીર્દિની વેળાના ધર્મવિધિનું ને આચારોનું સંકલન કરેલું છે ને કૌં-પુત્રસુની કહેવતોને પણ વચમાં વચમાં તેમાં પાછળથી ઉમેરવામાં આવી છે.

કૉન્ફુત્સુનો સ્વતંત્ર એવો એકજ ગ્રંથ છે. તેનું નામ “વસંતપર્વન્ય કથા” છે. ખરું કહીએ તો આ ગ્રંથ શુ-કિંગ નામક ઇતિહાસગ્રંથની સ્વતંત્ર એવી એક પૂરવણીજ છે. તે પોતાનાં તત્ત્વોનું માત્ર ભાષણદ્વારાજ પ્રતિપાદન કરતો હતો ને એ તત્ત્વોનું તેના શિષ્યોએ સંકલન કરી રાખ્યું છે. કૉન્ફુત્સુના આ મુખ્યપ્રતિપાદિત તત્ત્વગ્રંથોના ત્રણ વિભાગ હોય આગળ જતાં તેમાં તેના વડા શિષ્ય મેનત્સુના વિચારોના એક ચોથા વિભાગનો ઉમેરો થઇને કૉન્ફુત્સુ સંપ્રદાયના આ નવા ગ્રંથચતુષ્ટય એ સંપ્રદાયવાળાઓને વેદચતુષ્ટય પ્રમાણેજ પરમપૂજ્ય થઇ પડ્યા છે. આ ચાર ગ્રંથ તે આ:- (૧) ત-હેઉય-મહાવિદ્યા, (૨) ચંગ-ચંગ-મધ્યમાવસ્થા, (૩) લન-યુ-કૉન્ફુત્સુના સ્પુટ વિચાર, (૪) માંગ-ત્સિ-મેનત્સુના ઉદાત્ત વિચાર.

નીતિશાસ્ત્રદષ્ટિએ કૉન્ફુત્સુના આ ગ્રંથોની કિંમત બહુ મોટી છે. કૉન્ફુત્સુના આ ગ્રંથોમાં ભૂતકાળને વિશેષ મહત્ત્વ આપ્યું હોય પિતૃભક્તિને અસામાન્ય મહત્ત્વ આપેલું છે, તેની પાશ્વિ-માલ્ય લોકોનાથી કલ્પના સુધ્ધાં થઇ શકશે નહિ. પૂર્વ અને પશ્ચિમની સંસ્કૃતિભિન્નતામાંનું વિશેષ છે તે આ. સિવાય એના ઉપદેશમાં ધાર્મિક વિધિના આચરણપર જે જોર આપેલું છે, તે તો પા-શ્ચાત્યોને હાસ્યાસ્પદજ લાગશે. નૈતિક સદાચરણ એ તેના ઉપદેશનું ખીજ છે. શુ-કિંગ ગ્રંથ તેનાજ સંપાદકપણા નીચે પ્રસિદ્ધ થયો. તેમાં એક નીચલો ઉતારો છે. આ ઉતારો મૂળનોજ હતો કે તે કૉન્ફુત્સુએ નાખ્યો એ બાબતમાં શંકા છે. ગમે તેમ હોય, પણ એ ઉપરથી ચીની નીતિમત્તાનો નમુનો આપણને જોવા મળે છે. આ રહ્યો તે ઉતારો:-

ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષના શુમારે સન નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેના પ્રધાનને ‘નવ-સદ્ગુણ કયા?’ આવો પ્રશ્ન કરવામાં આવતાં તેનો તેણે જવાબ આપ્યો કે:-

- ૧-બોલવામાં નરમાશ, પણ તે રૂઆબદાર.
- ૨-સૌમ્યપણું, પણ એમાં મક્કમતા.
- ૩-બોલવામાં તીક્ષ્ણતા, પણ તેમાં સુધ્ધાં આદર.
- ૪-સ્પષ્ટ ને સચોટપણાનો વ્યવહાર, પણ એમાં પૂન્યભાવ.
- ૫-શાલાશપણું, પણ તેમાં ધીરતા.
- ૬-નિઃસ્પૃહતા, પણ તેમાં શાંતપણું.
- ૭-સાદાઇ, પણ તેમાં વિવેકનું તારતમ્ય.
- ૮-જોમ, પણ બતાવવા પૂરતું નહિ; હૃદયથી.
- ૯-શૌર્ય, પણ તેમાં સુધ્ધાં ન્યાયનિષ્ઠા.

ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ વર્ષ પહેલાંના ચીનના આ નીતિવિચાર (હોવા છતાં અત્યારે પણ તે) અરેખર સૌને વિચારણીયજ જણાશે.

કૉન્ફુત્સુ તત્ત્વવાદના અતિરેકે કદી પણ જતો નહિ. તેને મધ્યમાવસ્થા પસંદ હતી. તે પોતાના તત્ત્વપ્રતિપાદનમાં પણ દુરાગ્રહી નહોતો. તેણે તરુણોને પિતૃભક્તિનો ઉપદેશ ભાર સૂકીને કર્યો અને તેની સાથે પ્રૌઢ માણસોને સંતતિવિષયક-પુત્રવિષયક કર્તવ્ય શીખવવાને પણ આહુ કામ કર્યું નહોતું. તે ન્યાયમંત્રી હતો ભારે એક ચમત્કુરી કેસ તેની પાસે આવ્યો. એમાં બાપ ફરિયાદી અને છોકરો આરોપી હતો! કૉન્ફુત્સુએ બન્નેને કેદની સજા કરી. એણે ન્યાય આપતી વેળા જે ભાષણ કર્યું એમાં નીચેનો મજદૂર છે:-

“જેને ‘પિતૃભક્તિ એટલે શું?’ એ ઉદાહરણપૂર્વક કદીપણ શીખવવામાં આવ્યું નથી તોપણ એની પિતૃભક્તિમાં ફરક પડવા બદલ શું મારે તેનેજ શિક્ષા કરવી? પિતૃવિષયક કર્તવ્ય ચૂકનારા છોકરાના જેટલોજ પુત્રવિષયક કર્તવ્ય ચૂકનારો બાપ સુધ્ધાં દોષી. નથી દરતો કે? માનવી સ્વ-ભાવની અંદર ગુન્હેગારપણું એ કેંઈ જન્મજાત નથી હોતું. એટલા સાર પુત્રે અગર પ્રજાએ પિતાવિરુદ્ધ અથવા કાયદાવિરુદ્ધ જે ગુન્હો કર્યો તો તેમને તેમનું કર્તવ્ય ન શીખવવા બદલ બાપ અને સરકારને પણ જવાબદાર માનવા જોઇએ. જનતામાં કાયદાકાનુનની યોગ્ય પ્રસિદ્ધિ ન કરવા છતાં તે અજ્ઞાત કાયદાનો ભંગ કરવા બદલ પ્રજાને શિક્ષા કરનારો રાજા તે રાજા શાનો? પ્રથમ સૂચના કે તાકીદ ન આપતાં જે રાજા કર વસુલ કરે છે, તે રાજાને બુલમીજ કહેવો જોઇએ. અપરાધના સ્વરૂપસંબંધનું જ્ઞાન ન શીખવતાં પ્રજાને દેહાંત સજા આપનાર રાજા પોતેજ ગુન્હેગાર છે, એમ સમજવું જોઇએ.”

આ ઉતારા ઉપરથી કૉન્ક્રુત્સુની રાજનીતિની પિછાણ થઈ શકે એમ છે.

માનવસ્વભાવના જન્મજાત સારાપણાની બાબતમાં કૉન્ક્રુત્સુની પૂર્ણ ખાતરી હતી ને કોઈને શિખામણ આપવી તે પોતાના આચરણથી આપવી એવો તેનો મત હતો. “સદ્વર્તની મનુષ્યના સંરક્ષણ સાર અસદ્વર્તની મનુષ્યને હાર મારીએ તો આપણને કેવું લાગે?” એવો એક વાર તેને રાજ્યે પ્રશ્ન પૂછ્યો.

તરતજ કૉન્ક્રુત્સુએ તેનો જવાબ આપ્યો કે “રાજ્યકારભાર ચલાવતી વેળા દેહાંત પ્રાયશ્ચિત્તની આવશ્યકતા પણ શી છે? લોકોએ સદ્વર્તની થવું જોઈએ, એવી આપની ઈચ્છા જાહેર કરો કે લોક સદ્વર્તની બનવા લાગશે.”

કૉન્ક્રુત્સુનો પ્રામાણિક મત એવો હતો કે, સ્વભાવતઃજ જે પ્રમાણે સોનું કઠણ ને અગ્નિ ઉષ્ણ છે, તે પ્રમાણે સ્વભાવતઃજ મનુષ્ય ઉદાર, સદ્વર્તની; સદ્વિચારી, શાણો ને નિષ્ઠાવાળો હોય છે. જગતમાં વ્યવહારતાં જેમ હમણાં ઘણેલાગે આપણને, તેવાજ સારે તેને પણ તેના મતની વિરુદ્ધ અનુભવ રોજ મળતો હોવા છતાં તેણે પોતાનો આ મત કદી પણ તજ્યો નથી.

સાધારણ લોકમત એવો છે કે, તેના તત્ત્વજ્ઞાનમાં આધ્યાત્મિકતાનો અભાવ છે, પણ એ મત ખરો જણાતો નથી; કારણ તે વારંવાર કહે છે કે, નિષ્ઠા અને વિશ્વાસ હોવા સિવાય દુનિયામાં પગલું જ ભરી શકાતું નથી, એટલી આ ગુણની માતજખરી છે. મનુષ્યના આચરણને દૃઢ નિષ્ઠાનો પાયો જોઈએ, એ તેના ઉપદેશનું ક્રુપદ યાને પાલુપદ છે. નદીને તરી જનારાને જેવી નૌકા તેવી સદ્વર્તનને નિષ્ઠા, એ તેનું પોતાનું નક્કી થયેલું પાલુપદ છે. મનુષ્યના સામર્થ્યની બાબતના તેના વિચાર ખરેખર મનન કરવા જેવાં છે. જે સમયમાં કૉન્ક્રુત્સુને આ તત્ત્વો સ્પર્શ્યાં, એ સમયનો વિચાર કરીએ તો આ તત્ત્વજ્ઞાનનું કૌતુક કરવાનીજ ઇચ્છા થાય છે. તે કહે છે કે:-

“મનુષ્ય દૈવાધીન નથી, પણ તે દૈવનેજ પોતાને અનુકૂળ કરી શકે છે. દૈવનેજ શું? પણ સામર્થ્યવડે તે સ્વર્ગ અને પૃથ્વીનીય ખરોખરી કરી શકશે; ને સૃષ્ટિકર્મ ઉપર સુદ્ધાં પોતાની છાપ પાડી શકશે. મનુષ્ય નિર્દોષ વર્તનવડે આત્મોન્નતિ કરી શકે છે. પણ આંતરિક સ્વોન્નતિ સાધી લીધા પછીજ પરોન્નતિ સાધવાનું તેને સુલભ થાય છે. પોતાના માનવ બાંધવાની ઉન્નતિ પછી પોતાની આસપાસનાં પ્રાણી અને વસ્તુઓને પણ તે ઉન્નતાવસ્થાએ પહોંચાડી શકે છે. આટલું સાધ્ય થયા પછી તે સ્વર્ગ અને સમગ્ર પૃથ્વીના સામર્થ્યમાં કાન્તિ કરીને પોતાનું સામર્થ્ય વધારી શકે છે. આટલું સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થયા પછી તે પૃથ્વી અને સ્વર્ગમાં એકરૂપ થઈ જઈ પોતેજ ત્રૈભૂત્યાત્મક બને છે. તેમની સાથે તે સમત્વ પામે છે. આમ થવાથી આખા વિશ્વમાં પણ સુસ્થિતિ વર્તવા લાગે છે. જ્યાં ત્યાં પૂર્ણતા અને પુષ્ટતાની સત્તા જામે છે. આદર્શ માનવીનું સામર્થ્ય અહીં યોગ્યતાવાળું છે. આદર્શ માનવમાં ભૂળથીજ આવી સ્વર્ગીય શક્તિ હોય છે. સર્વ મનુષ્ય સારાજ હોય છે ને તેમનામાં સ્વર્ગીય એવા આદર્શ ગુણોનું વાસ્તવ્ય હોય છે.”

આમાંનાં તત્ત્વોને માટે મતભેદ હોઈ શકે; પણ તે ઘણાં ઉદાર છે, એમાં તો શંકાજ નથી. જન્મતઃજ મનુષ્ય ખરાબ છે એમ માનવા કરતાં તે સારો છે, એમ માનવું; એ માનવજાતિની સુધારણાને કોઈ પણ સંયોગમાં વધુ આશાજનક છે.

મનુષ્યમાત્રમાં રહેલી ઉદાર બુદ્ધિને માટે કૉન્ક્રુત્સુને બહુજ વિશ્વાસ છે. આ ઉદારબુદ્ધિ ધર્મદાનમાટેજ નહિ પણ જીવનની અંદર હરેક પ્રકારે શ્રેયસ્કર છે, એવો તેનો મત છે. તેવીજ રીતે ન્યાયબુદ્ધિપર સુદ્ધાં તેનું પુષ્કળ જોર છે. આત્મોન્નતિજ જીવનના ધ્યેયસાધ્યનો મુખ્ય પાયો છે, એમ તેનું કહેવું છે.

“વૈયક્તિક ઉન્નતિ જે પ્રથમ સાધી હોય તો આપણી આસપાસનાં મનુષ્યોપર સુદ્ધાં તેની સારી અસર થાય છે ને એને પરિણામે આખાં દેશની ઉન્નતિ કરવામાં કારણભૂત થઈ શકાય છે- અર્થાત્ પ્રત્યેક મનુષ્યે સૌથી પહેલાં પોતાનું જ જ્ઞાન ને વર્તન સુધારીને સ્વોન્નતિ કરી લેવી જોઈએ. સૌ પહેલાં પોતાનું જ વચન અને વર્તન સૌ કોઈએ સાવધ રહીને તપાસતા રહેવું જોઈએ અને જે કંઈ અઠીક જણાય તેને પોતાના પંડમાંથી હટાવી દૂર કરીને ઉચ્ચતાને પેસવાનો યોગ્ય અવકાશ આપવો જોઈએ. જીવનની મુસાફરીમાં મનો-દાય એ વિશ્રાંતિસ્થાન, સદાચાર એ માર્ગ, દેશકાલાનુરૂપતા એ વસ્ત્ર, જ્ઞાન એ દીપક ને નિષ્ઠાને અદ્ભુત શક્તિ માનેલી હોઈ એ સાધનો સૌ કોઈએ મેળવી લેવાં જોઈએ. સુસંસ્કૃત મનુ-

ધ્યનામાં લવ્યતા, આદર, નિષ્ઠા અને વિશ્વાસ, આ ગુણો હોય છે. લવ્યતાને લીધે તેનામાં અસાધારણતા દેખાઈ આવે છે, આદરવડે તે લોકપ્રિય થાય છે, નિષ્ઠાથી તે મહાન પદે પહોંચે છે અને વિશ્વાસુપણાને લીધે તે પોતે વિશ્વાસને પાત્ર અને છે. સત્કારણુદ્ધિ એ યથાકાલોચિતતાની નજીકમાં છે. કરકસર એ દયાળુપણાની નજીક છે ને સત્ત્વનિષ્ઠા એ તત્ત્વપ્રતીતિની નજીક છે.

યથાકાલોચિતતા અથવા વ્યવસ્થિતપણું કૉન્ટ્રુલ્સને ખૂબ મહત્ત્વનું જણાય છે. તેના આ તત્ત્વમાં પ્રેમ અને આદરસત્કારનોએ અંતર્ભાવ થાય છે. તેનાં આ તત્ત્વોની ચીની લોકો ઉપર બહુ સારી અસર થઈ છે. કુટુંબના ને રાષ્ટ્રનાં ઘટકતરીકે ચીની લોકોમાં કર્તવ્યજન્યુતિ ઉત્પન્ન કરવાનું શ્રેય કૉન્ટ્રુલ્સનાં આ તત્ત્વોને આપવું જોઈએ. કૉન્ટ્રુલ્સનામાં બળવત્તર આત્મવિશ્વાસ હતો, છતાં તે ગર્વથી રહિત હતો; એ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. દુરાગ્રહ, અહંતા અને આત્મ-પ્રોત્તીના દોષથી તે અલિપ્ત હતો. તે પોતાની બાબતમાં એક ઠેકાણે લખે છે:—

“દયાળુપણાનો ને સાધુપણાનો મેળ જેનામાં થયો છે, તેની સાથે ખરોખરી કરવાને હું કેવી રીતે જાઉં? એ ગુણો મારામાં આવે એને માટે હું અહર્નિશ પ્રયત્ન કરતો રહીશ; ને મારામાં તે ઉતરશે ત્યારે બીજાઓની અંદર પણ એ ગુણો ઉતારવાનો હું પ્રયત્ન કરીશ. એ ઉદ્યોગમાં હું કદી પણ નિરાશ થવાનો નથી.”

આ બધું કૉન્ટ્રુલ્સ માટેનું થયું. હવે વ્યક્તિમાત્રને ઉપદેશ કરતી વંખતે સુદ્ધાં તેની વાણીમાં પોતાનીજ વર્તણૂકની થોડી ઘણી છટા પડેલી જણાય છે. એનો એક નમુનો જુઓ:—

“એકાદ સદ્ગુણી મનુષ્યની મુલાકાત થતાં તેના ગુણ આપણામાં કેટલા છે, એ તપાસી જુઓ. તેવીજ રીતે કોઈ દુષ્ટ માણસ મળે તો તેના દુર્ગુણોનો આપણામાં પ્રવેશ થવા પામ્યો છે કે નહિ, એનું પરીક્ષણ કરો.”

“માનો કે, અમે ત્રણ જણા પ્રવાસે નીકળ્યા છીએ; તો મને પોતાને બાદ કરીને બાકીના બેને હું મારા ગુરુ સમજીશ. તેમાં જે સારો હશે, તેનું હું અનુકરણ કરીશ ને જે ખરાબ હશે તેને જોઈને હું આત્મશોધન કરીશ—એટલે કે તેનામાં રહેલા દુર્ગુણ મારામાં નજરે પડતાં તે દુર્ગુણોને દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ.”

કૉન્ટ્રુલ્સના નીચલા ઉદ્દગાર જો કે અનેક વર્ષો પૂર્વે નીકળેલા છે, તોપણ તે આજના પોતાને સુધરેલા કહેવડાવનારા લોકોએ—વિશેષતઃ યુરોપીયનોએ—રાજ મુખોદ્ગત કરવા જેવા છે.

“લોકવ્યવહારમાં પોતાના વચનનું પ્રતિપાલન કરો. બોલવાનું હોય તે સત્ય ને અંતઃકરણથી બોલવું. જે કંઈ કરવાનું હોય, તે શોભવા જેવું ને આદરણીય હોવું જોઈએ. તદ્દન જંગલી ગણાતા લોકોની સાથે વ્યવહાર કરવાનો કાં ન હોય; પણ પોતાનું વર્તન લોકવ્યવહારમાં નિષ્કલંક રાખો.”

“લોકોને સન્માન અને સંપત્તિ જોઈએ છે. ઠીક છે! પણ જો વિહિત માર્ગથી એ બંને મેળવવા શક્ય ન હોય તો તેનો છંદ છોડી દીધેલોજ ઠીક. ગંરીબી અને અપમાન કોઈનેજ ન જોઈએ, પણ વિહિત માર્ગવડે જો એમાંથી છૂટી શકાય એવું ન હોય તો તેની પ્રાપ્તિમાં પણ સુખ માનીને રહેવાની પોતાની ફરજ છે, એમ સમજવું.”

કૉન્ટ્રુલ્સની રાજનીતિ પણ વિચારણીય છે અને તેણે રાજલોકોને કરેલો નીચેનો ઉપદેશ લાખ રૂપિયાની કિંમતનો છે:—

“રાજાએ પોતાના પ્રધાનની પસંદગી કરવી તે નજર સામે પ્રજાનુંજ કલ્યાણ રાખીને ને પોતાની વિવેકશુદ્ધિને આગળ રાખીને કરવી. સર્વસાધારણ વ્યક્તિમાત્રને જેવો ‘કર્તવ્યકર્મ’નો નિયમ લાગુ છે, તેવોજ રાજાને સુદ્ધાં છે. રાજાએ પોતાનું કર્તવ્ય કરતી વેળાએ સર્વથી વધારે ધ્યાનમાં રાખવા જેવી કોઈ પણ બાબત હોય તો તે ‘લોકકલ્યાણ’જ છે. કેમકે લોકકલ્યાણ એ વિશ્વપ્રેમનુંજ એક અંગ છે—અર્થાત્ પોતાના દોષનું સંશોધન કરીને પોતાની પૂર્ણવસ્થા સાધવાની બાબતમાં કર્તવ્યકર્મના નિયમની બાબતમાં તો રાજા સુદ્ધાં મુક્ત રહી શકે તેમ નથી. તેને એક વાર એવો પ્રશ્ન પૂછવામાં આવ્યો કે ‘મરણ એ શું છે?’ જવાબમાં તેણે જણાવ્યું કે ‘જીવન એટલે શું એજ જો સમજાવું નથી તો પછી મરણ એ શું છે તે કેવી રીતે કહી શકાય?’

(૨)

આજ જન્મમાં આદર્શ જીવન કેવી રીતે બનાવી શકાય, એનો પણ વિચાર દરેક જણે જરૂર કરવો, એમ કૉન્ટ્રાસ્ટ કહે છે.

“સતાં હિ સંદેહપદેષુ વસ્તુષુ પ્રમાણમંતઃ કરણપ્રવૃત્તયઃ ।”

આમ કાલિદાસ કહે છે, અને કૉન્ટ્રાસ્ટ સુદ્ધાં એમજ માને છે. સિવાય તે એમ કહે છે “વિચાર(મનન)સિવાયનું જ્ઞાનાર્જનન નકામું છે અને જ્ઞાનાર્જનસિવાયના એકલા વિચાર તો અનર્થકારકજ છે.”

હવે પ્રશ્ન આવ્યો કે, જ્ઞાન એટલે શું? તો “એક વસ્તુનું સમ્યક્જ્ઞાન થયું હોય તોજ તે થયું છે એમ સમજવું; અને તેવા પ્રકારનું જ્ઞાન થયું ન હોય તો તે થયું નથી, એમ સ્પષ્ટ-પણે કબૂલ કરવું” એનુંજ નામ જ્ઞાન કહેવાય. માનનીયને માન આપવું; સુખદુઃખ, ક્રોધ, આનંદ ઇત્યાદિને મનની સમતા બોવા જેટલા પ્રયત્ન ન થવા દેવા; આત્મદમન કરવું, ઇન્દ્રિયો-ને તાબામાં રાખવી; ગંભીરતા, ઔદાર્ય, લાગણી, દયાળુતા વગેરે શુભ ગુણોનો વિકાસ કરવો વગેરે બાબતોપ્રત્યે મનુષ્યપ્રાણીએ લક્ષ આપવું આવશ્યક છે.

કૉન્ટ્રાસ્ટ પોતે નવધર્મપ્રવર્તક નથી, એ ઉપર એક વાર જણાવેલું છે. માત્ર પહેલાંનાંજ ધર્મતત્ત્વો તેણે સમાજને વિશદ કરીને બતાવ્યાં છે. આપણે ઇશ્વરી સ્ફૂર્તિથી બોલીએ છીએ, કિંવા સ્વર્ગીય સંદેશ મર્ત્યલોકને આપીએ છીએ, એમ તો તે પોતે સુદ્ધાં કહેતો નથી. પૂર્વજોની ઉપર તેની ભક્તિ છે ને તેનુંજ દષ્ટાંત પોતે લે છે. તે પોતાનીજ બાબતમાં પોતે કહે છે કે:—

“ચિંતામુક્ત થવા જેટલો હું સહગુણસંપન્ન નથી, દુઃખાતીત થવા જેટલો હું સુઝ નથી કે ભયાતીત થવા જેટલો હું ધીરજવાન નથી.” થોડાશા લાભને માટે શુભામગીરી સ્વીકારે એટલી હલકી બુદ્ધિનો તે નથી અથવા લોકોના મન ઉપર દાખ બેસાડવાની ભક્તીજ મોટાઇમાં પડનારો પણ નથી. કૉન્ટ્રાસ્ટની વિચારસરણી “અતિ સર્વત્ર વર્જયેત્” ના સ્વરૂપની હતી; પણ આવા તત્ત્વપ્રતિપાદકે ધૈર્યનું મહત્ત્વ વર્ણવવું એ પણ એક નવાઈજ છે. એમાંય શારીરિક ધૈર્યના કરતાં માનસિક ધૈર્યને તે મહત્ત્વનું માને છે. સદાચારી અને ઉદાર મનનો હોય તેજ અરો ધૈર્યવાન છે. અંતઃકરણને યોગ્ય લાગે તેજ આચરણ કરવું અને વિપત્તિકાળે પણ ન ડગમગવું, એજ ધીરપુરુષનું લક્ષણ છે એમ તે માને છે. પ્રત્યેક વ્યક્તિમાં ધૈર્ય હોવું જોઈએ, એમ તે કહે છે. ધૈર્યની તેણે કરેલી ચિકિત્સા અને મહત્ત્વને જોઈએ તો આપણને શ્રી સમર્થ રામદાસના ઉપદેશનું સ્મરણ થાય છે. ધૈર્યમાટેનો તેનો ઉપદેશ વાંચતાંજ કૉન્ટ્રાસ્ટ રાજકારણી તત્ત્વવેત્તા હતો, એમ માનવુંજ પડે છે. જે જે ગુણોવડે દેશનું સંરક્ષણ થાય તે તે ગુણોની ઉપાસના કરવી, એવી તેની ઉપદેશાત્મક તાકીદ છે. લોકોનામાં રાષ્ટ્રનું સંરક્ષણ કરનારા ગુણો ઉદ્દભવીને એ ગુણોની વૃદ્ધિ પણ થવી જોઈએ, એ બાબતપર તેની એકસરખી નજર રહેતી; ને એજ ધ્યેયને નજર સામે રાખીને તેણે માનવી કર્તવ્યોની મર્યાદા આંકેલી છે. તે નીતિપ્રવર્તક તત્ત્વવેત્તા હતો. મનુષ્યના અંગમાં ધૈર્ય કેવી રીતે દઢીભૂત થઈ જવું જોઈએ, એનાં તે કેવાં ઉદાહરણો આપે છે તે જુઓ:—

“સમુદ્રમાં જવું ને મગરમચ્છની સાથે લડવું; જંગલમાં પ્રવેશવું અને ગેંડા તથા વાઘ વગેરેથી બે હાથ કરવા; તીક્ષ્ણ શસ્ત્રો ધારણ કરનારાનો ભેટો થતાં મૃત્યુનેજ જીવન માનવું; એજ અનુક્રમે માછીઓનું, શિકારીઓનું ને સિપાઈઓનું ધૈર્ય છે; તથાપિ દારિદ્ર્ય એ ઇશ્વરી ઇચ્છાથી આવે છે ને ઉન્નતાવનતિની રેંટમાળ માનવજીવનમાં ફરતીજ રહે છે, એ સમજી લઈ તેનાથી બીધું નહિ. એ સાધુ પુરુષોનું ધૈર્ય છે.

તેની દૃષ્ટિ હમેશાં લોકકલ્યાણ ઉપરજ રહેતી. જે કંઈ કરવું તે બધું જનહિતને માટેજ કરવું, એ તેનું મુખ્ય તત્ત્વ હતું. એક વાર તેને કાંઈએ પૂછ્યું કે:—

“લોકોને માટે શું કરવું?”

“લોકોને સંધન કરો.” આવો તેણે ઉત્તર આપ્યો.

“વારૂ, એને માટે બીજું શું કરવું?” આવો તેને ફરી પ્રશ્ન કરવામાં આવ્યો.

“એમને શિક્ષણ આપવું” તેણે કહ્યું.

“શુ-કિંગ” નામનું જે પુસ્તક કોન્ફુત્સુના સંપાદકપણા નીચે પ્રસિદ્ધ થયું છે, તેમાં નીચેનું તત્ત્વ છે.

“લોકોના ઉપર પ્રેમ કરવો એના કરતાં ખીજો કોઈ સદ્ગુણ નથી; અને લોકોનું હિત સાધવું એના કરતાં રાજસત્તાનું ઉચ્ચતર ઉદ્દિષ્ટ ખીજું કોઈજ હોઈ શકતું નથી.”

આચારસુધીની માહિતી ઉપરથી એ સ્પષ્ટ થશે કે, કોન્ફુત્સુ એ કોઈ પણ એક વિશિષ્ટ સંપ્રદાયનો પ્રવર્તક નહોતો. એ વિચારશીલ ને જ્ઞાની હોવાથી પ્રસંગાનુસાર તે જે વાક્ય બોલતો, તેજ હવે કહેવતો બની છે, ને એ કહેવતોનેજ તેના ઉપદેશ માનવો પડે છે. ચીની રાષ્ટ્રને ને તદ્દેશીય લોકોને ઉદ્દેશીને તે બોલ-તે વાક્ય નીકળેલાં હોવાને લીધેજ તે બધાનું એકસરખુંજ વ્યાપક સ્વરૂપ નથી; પણ એમાં એવાં પણ કેટલાંય સર્વસાધારણ તત્ત્વો છે કે જે પૃથ્વીપરના કોઈ પણ રાષ્ટ્રને વિચારણીય લાગશે. આખું ચીન તેને વંદ્ય માને છે. તેના મૃત્યુ પછી તેના અનુયાયી એક રાજ્યએ તેના સમગ્ર ઉપદેશને સોળ સૂત્રોમાં સમાવીને તે પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તે ષોડશ સૂત્રી નીચે આપીએ છીએ.

કોન્ફુત્સુની ષોડશ સૂત્રી

૧-સામાજિક બંધનોને દૃઢ રાખવા સાર માતૃપિતૃભક્તિ અને બંધુપ્રીતિ ઉત્કૃષ્ટ રીતે આચરણમાં આણો.

૨-એકતા અને દ્વિલદારપણું રાખવા સાર સગાસ્નેહીઓની સાથે ઉદારતાથી વર્તો.

૩-ટાંટાળખેડા અને ન્યાયપંચાયતો ટાળવા સાર આડોશીપાડોશીની સાથે વિવેક ને શાંતિથી વર્તો.

૪-અન્નવસ્ત્રને માટે ખેતી અને વાવેતરનું મહત્ત્વ ઓળખી રાખો.

૫-ઉડાઉપણાનું દુષ્પરિણામ ટાળવા સાર મિતવ્યય અને કરકસરને આચરણમાં આણો.

૬-વિદ્યાર્થીઓની વિદ્યાર્જનની સગવડને માટે વિદ્યાપીઠો તેમજ પાઠશાળાઓની વૃદ્ધિ ને ખીલવણી કરો.

૭-સદ્ધર્મતત્ત્વોની વૃદ્ધિને અર્થે અધર્મતત્ત્વોનો નાશ કરો.

૮-અજ્ઞાનીને દુરાચરી લોકોની બરાબર સમજુત કરવા સાર નીતિનિયમો બરાબર ને વિશાળ કરો.

૯-આચારવિચાર ને રીતરિવાજ બરાબર પળાય એટલા સાર આદરસત્કાર તથા શુભાશુભ વિચારને આચરણમાં પ્રગટ કરો.

૧૦-લોકોએ પોતાનું ઉદ્દિષ્ટ ધ્યેય પોતાની નજર સામે અટલપણે રાખવા સાર પોતાના બંધાની અંદર સાવચેતીથી વર્તવું.

૧૧-બાળકો અને બંધુવર્ગ કુમાર્ગથી પાછા વળે એટલા સાર તેમને સાઈ શિક્ષણ આપો.

૧૨-પ્રામાણિક સજ્જનોના રક્ષણમાટે તેમનાપર ખોટા આરોપ કરવાની ટેવથી દૂર રહો.

૧૩-ધાતકી લોકોના પાપમાં લાગીદાર થતા અટકવા સાર તેમને આશ્રય ન આપો.

૧૪-તમારા તરફથી મળનારા પૈ-પૈસાની સુદ્ધાં જેમાં જરૂરીઆત હોય તેની પૂર્તિ કરવા સાર સરકારી કર આપવાને તત્પર રહો.

૧૫-ચેરીઓને ને ધાડોને બંધ કરવા સાર સૌની એકતા કરો.

૧૬-વ્યક્તિમાત્રનું ને જીવિતનું મહત્ત્વ સિદ્ધ કરવા સાર મત્સર તથા ક્રોધનો નાશ કરવાનો અભ્યાસ કરો.

આ બધાં તત્ત્વો બરાબર ઉચ્ચ દરજ્જાનાં છે. એ ઉપરથી સન્માર્ગની વિશેષ પ્રવૃત્તિ થાય એજ ઉદ્દેશ દેખાય છે; અને તેથીજ કોન્ફુત્સુના તત્ત્વજ્ઞાનની માતૃબુદ્ધિ વિશેષ લાગે છે. આ ષોડશસૂત્રી તેના ઉપદેશના સારતરીકે તેના અનુયાયીઓએ યોજેલી છે; પણ તેના મુખમાંથી નીકળેલાં તત્ત્વો પણ જેવાં ને તેવાં ઉતારી લઈને સંભાળપૂર્વક રાખી મૂકવામાં આવેલાં છે. એ પૈકી અષ્ટસૂત્રી નીચે ઉતારી લેવાનો મોહ અમારાથી અટકાવી શકાતો નથી. મનુષ્યમત્રના કોન્ફુત્સુએ એક બે પ્રકાર ગ્રંથણ કરવા યોગ્ય માન્યા છે. એક તો ઉચ્ચ પ્રકારનો મનુષ્ય અને ખીજો નીચ પ્રકારનો મનુષ્ય. તે કહે છે કે:-

કાન્ડુત્સુની અષ્ટસૂત્રી

૧-ઉચ્ચ પ્રતિભા મનુષ્ય જેની શોધમાં હોય છે, તે તેના પોતાનામાં જ હોય છે; નીચ મનુષ્ય જે શોધે છે તેજ ખીજની પાસે હોય છે.

૨-ઉચ્ચ પ્રકારના મનુષ્યનો દરજ્જો મોટો હોવા છતાં પણ તેને માટે તે લડાલડી કરતો નથી. તે સમાજમાં હળીમળી જનારો હોય છે, પણ પક્ષપાત કરતો નથી. કેવળ સાફ સાફ બોલવા ઉપરથીજ તે કેાધનેયે દરજ્જો નક્કી કરતો નથી, કિંવા કેવળ વ્યક્તિપ્રત્યે લલ્લય રાખીને તેની મીઠી વાણી તરફ જાણી નોંધને દુર્લભ્ય પણ કરતો નથી.

૩-ખુશામત ન કરનારા નિર્ધન લોક અને ધનમદ્ધવિનાના શ્રીમંત લોક સારા છે; તથાપિ તેમનામાં પણ જેઓ દારિદ્ર્યમાં આનંદ માનવાવાળા નિર્ધન લોકો હોય અને નીતિબંધનોને શિથિલ ન થવા દેનારા શ્રીમંત લોકો હોય તેમની યરોળરી થઇ શકશે નહિ.

૪-વિચારસિવાયનું જ્ઞાન જેમ વ્યર્થ છે તેમ જ્ઞાનસિવાયના વિચાર અનર્થકારક છે.

૫-ભાષાસરણી એવી હોવી જોઇએ કે તેમાંથી અર્થબોધ થાય.

૬-અતિવ્યયથી મર્યાદાભંગ થાય છે અને કંજુસપણાથી હલકાપણું આવે છે, માટે મર્યાદાભંગ કરવાના કરતાં હલકાપણું સ્વીકારેલું ઠીક.

૭-મનુષ્ય પોતે પોતાના સિદ્ધાંતોને અધિકાધિક ઉચ્ચકોટિએ પહોંચાડી શકે છે. કાંઇ સિદ્ધાંતો મનુષ્યને ઉચ્ચકોટિએ લઇ જતા નથી.

૮-સાવધતાપૂર્વક વર્તનારને હાથે સહસા પ્રમાદ થતો નથી.

આવા પ્રકારની અસંખ્ય કહેવતો ચીની જનતાના મ્હોંએ વસી ગઇ છે. આ કહેવતોની તેમના આચારવિચારોપર સુદ્ધાં બહુ અસર થઇ છે. આ વચનોનો ઉપયોગ મોટા મોટા ગ્રંથોની અંદર વેદવાક્ય પ્રમાણે ઉદ્ધૃત કરવામાં પણ થાય છે. કેમકે આ વચનોને ચીની વિદ્વાનો પૂરેપૂરાં પ્રમાણભૂત માને છે.

ચીન દેશનો જે સમયથી ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ છે, તેના આરંભથીજ ચીન દેશમાં પિતૃપૂજા અને મૃતાત્માપ્રીત્યર્થ યજન કરવાની પ્રથા રૂઢ હોવાનું દેખાઇ આવે છે. આ રૂઢિના મૂળમાં કયો ધાર્મિક સમજુત રહેલી છે તે કંઇ કૉન્ક્રુત્સુ કહેતો નથી. એવી બાબતોમાં તે મનજ ધાલતો નથી. “ત્સે-હુ” ના પ્રશ્નનો ઉત્તર આપતાં તે કહે છે:-

“જીવિત માણસને જો તારાથી કંઇ આપી શકાતું નથી તો પછી મૃતાત્માએને તો તું શુંજ આપવાનો હતો ?”

કેવો મઝાનો આ જવાબ છે ! દૃશ્ય જગતનો પણ વિચાર કરવાનો તેનો સ્વભાવ આ જવાબપરથી દેખાઈ આવે છે; પણ જીવંતપણે માતા-પિતાને કંઈ આપીને મૃત્યુ પછી તેમનું શ્રાદ્ધતર્પણ કરનારા કેટલાક હિંદી તરુણોની મનોભાવનાનો સુદ્ધાં ઉપજા પ્રત્યુત્તરમાં ઉપહાસ કરેલો પ્રતીત થાય છે.

એનો મત એવો જણાય છે કે, માણસને તેનાં સારાં-નરસાં કૃત્યોનું પરિણામ કદી ને કદી પણ ભોગવવુંજ પડવાનું.

સુવર્ણવચન

“ત્સે-કુન” નામના તેના એક અનુયાયીએ તેને પૂછ્યું કે, “જીવનકર્તવ્યનો ઉદ્દેશોધક અને આયુષ્યલર આચરણમાં ઉતારવા ભોગ એવો એકાદ નિયમ એકજ શબ્દમાં સમાવીને આપ જણાવશે કે ?”

આ પ્રશ્ન વિકટ હતો, પણ કૉન્ક્રુત્સુએ તાબડોતોબ એક શબ્દ કહી બતાવ્યો. એ શબ્દમાં બે અક્ષરાકૃતિ હતી. એક આકૃતિનો અર્થ “અંતઃકરણ” એવો હતો; ને બીજોનો અર્થ “જેવું અંતઃકરણ” એવો હતો. “જેવું અંતઃકરણ” તેનું તેણેજ પાછળથી આવું સ્પષ્ટીકરણ કર્યું- “જેવું બીજાએ તારી સાથે વર્તવું જોઈએ એમ તને લાગે છે, તેવીજ રીતે તું પણ બીજાની સાથે વર્તતો ચાલ.”

ખ્રિસ્તે પણ આજ વાક્ય ઉપદેશી છે. આ વચનને ચીની વાઙ્મયમાં સુવર્ણવચન કહે છે. ખ્રિસ્તની પૂર્વે આશરે પાંચસો વર્ષ પહેલાંથી આ ઉદાત્ત તત્ત્વ કૉન્ફુત્સુએ જગતની અંદર પ્રચલિત કરેલું છે.

રાજનીતિમાં સુદ્ધા કૉન્ફુત્સુનો ઉપદેશ અત્યંત મનનીય છે. તે કહે છે કે, ખરાબ માણસને સત્તાધારી થવા દેવો નહિ. કુલપતિની પેઠે અથવા ન્યાયાધીશની પેઠે એવો અધિકારી નીતિ-અંધનોના ઉદ્ધવનને માટે શિક્ષા કરશે એ ખરું, પણ એવા અજ્ઞાન લોકોને પોતાના વર્તનથી ઉત્તમ ઉદાહરણ બતાવી આપવાની પાત્રતા તેનામાં નહિજ હોય. તેના આ તત્ત્વની અસર પણ ચીન દેશની સંસ્કૃતિપર બહુ મજબૂત રીતે થયેલી છે.

શાસનતત્ત્વો

એકાદ સંસ્થાનો કારભાર જે તમને સોંપેો હોય તો તમે શું કરશો ? આવો એક પ્રશ્ન તેના શિષ્યે તેને પૂછતાં તેણે જવાબ દાખલ કર્યું કે “તે સંસ્થાના નામને સાર્થક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરીશ.” અર્થાત્ જ્યારે નામ પ્રમાણે આચરણમાં ઉતરે, ત્યારેજ રાજ્યમાં સુવ્યવસ્થા રહી શકે. સમાજ એ ધર્મથી નિર્મ્યો છે અને સમાજશાસન સારૂ સમાજમાંના પાંચ પરસ્પર સંબંધ બરાબર પળાવા જોઈએ. તે પાંચ સંબંધ તે આ પ્રમાણે છે:—

(૧) રાજ અને પ્રજા વચ્ચે, (૨) પતિ અને પત્ની વચ્ચે, (૩) પિતા અને પુત્ર વચ્ચે, (૪) મોટાભાઈ અને નાના ભાઈ વચ્ચે તથા (૫) મિત્ર અને મિત્ર વચ્ચે.

પહેલી ચાર જોડીમાં એક પક્ષ શાસ્ત્ર હોય છે ને બીજો પક્ષ શાસિત હોય છે. શાસ્ત્રાનું વર્તન ઉદારતા ને સહુષ્કિપ્પેરિત હોવું જોઈએ. શાસિતનું પણ વર્તન સહુષ્કિપ્પિણું ને અંતઃકરણપૂર્વકનું હોવું જોઈએ. પહેલી ચાર જોડીઓનાં આ પરસ્પર સંબંધ થયો, પણ છેલ્લી જોડી તેવી નથી. તેમાં શાસિત-શાસ્ત્રા સંબંધ નથી. એમાં ઉભય પક્ષ સમાન હોય છે. તેમની પરસ્પરના સંબંધની વર્તણૂકનું ધ્યેય સહુષ્કિપ્પેરિત હોવું જોઈએ. આ તત્ત્વો જે ન પાળવામાં આવે તો સમાજનું સ્વાસ્થ્ય ટકશે નહિ, એ કૉન્ફુત્સુનો નિશ્ચિત મત છે. “પવનની લહેર આવતાં જેમ કુમળું ધાસ નમી જાય છે, તેમ કનિષ્ઠોએ શ્રેષ્ઠોની સામે નમવું જોઈએ.” આમ તે કહેતો. પોતાની આસપાસના સમાજની અત્યંત હિનાવસ્થા જોઈને તેનું અંતઃકરણ ચીરાઈ જતું ! તે કહેતો કે “કોઈ પણ એકાદ સંસ્થાનાધિપતિએ મારા કહેવા પ્રમાણે વર્તવું, એટલે રાજ્યયત્ર ને સમાજ-તંત્ર સરળપણે ચલાવવાની જવાબદારી હું લઉં છું.” પણ એવું કંઈ બન્યુંજ નહિ.

શિષ્યસમુદાય

કૉન્ફુત્સુના અનુયાયી આશરે ૩૦૦૦ હતા ને એ પૈકી ૭૦-૮૦ની ઉપર તેની વધારે મરણ હતી. તેઓ બહુ વિદ્વાન અને વ્યાસંગી હતા. તેઓ તેની સાથેજ હમેશાં રહેતા ને તેની હાલચાલનું, રીતરિવાજનું, બોલવા-ચાલવાનું સૂક્ષ્મ નિરીક્ષણ કરતા રહેતા. કૉન્ફુત્સુએ ઉચ્ચારેલો પ્રત્યેક શબ્દ તેઓ લખી રાખતા. કૉન્ફુત્સુ પણ તેમની સાથે બરોબરીના સંબંધથીજ વર્તતો હતો. ચીન દેશમાં તેને ત્રિકાલવંદ્ય માને છે, એટલી તેની યોગ્યતા છે.

વાચકોને

અહીંસુધી કૉન્ફુત્સુના તત્ત્વજ્ઞાનની ચર્ચા કરી છે. ચીન દેશ બહુ પ્રાચીન છે. તેની પણ એક વિશિષ્ટ સંસ્કૃતિ છે. તે સંસ્કૃતિની સાથે હિંદી સંસ્કૃતિની પુષ્કળ સામ્યતા છે. હિંદુસ્થાનને તે તદ્દન પાડોશનો દેશ છે. હિંદુસ્થાનમાં ઉદ્ભવેલો બૌદ્ધધર્મ ચીની રાષ્ટ્રને પ્યારો છે અને તેથીજ ચીની રાષ્ટ્ર હિંદી રાષ્ટ્રને ગુરુસ્થાને માનતું આવ્યું છે. મંગોલિયાની બાજુએ જે પુરાણ-વસ્તુસંશોધન ચાલુ છે, એમાં હિંદી દેવદેવતા ને હિંદી કલાવિશેષોનાં અવશેષ હાથ લાગે છે. પ્રાચીનકાળમાં ચીની રાષ્ટ્રે હિંદી રાષ્ટ્રની માહિતી મેળવવા સારૂ પોતાના પ્રવાસીઓ મોકલ્યા હતા. તેમના પ્રવાસવર્ણનને લીધે આપણને પણ આપણા ખરો ઇતિહાસ લખી કાઢવામાં આજ મદદ થઈ છે અને થાય છે. આ રીતે આ બન્ને રાષ્ટ્રની વચ્ચે અનેક બાબતમાં સાધમ્ય અને સામ્ય છે. ચીની રાષ્ટ્રે આજ પોતાની ચળવળવડે આખા જગતનું લક્ષ પોતાની તરફ ખેંચી

લીધું છે; તો એવા પ્રસંગે ચીની સંસ્કૃતિનું બીજી શકે તેટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરી લેવું, એ પ્રસંગો-ચિત્તે છે અને એટલા સારજ કૌન્ડુત્સુની તેમજ તેના તત્ત્વજ્ઞાનની માહિતી આટલા વિસ્તારથી આપી છે; પરંતુ ચીનની સંસ્કૃતિને એ કલા કૌન્ડુત્સુએજ માત્ર પૂર્ણતા આપેલી નથી. ચીન દેશમાં બૌદ્ધધર્મ તો પ્રમુખ છેજ, પણ એ સિવાય કૌન્ડુત્સુની પેઠેજ “લાઉ-ત્સુ” નામનો એક બીજો મહાન ઉપદેશક થઈ ગયો છે. તેના સંપ્રદાયને “લાઉ” ધર્મ કહે છે. ચીનદેશમાં પિતૃપૂજા છે, મૃતાત્માઓનું અસ્તિત્વ મનાય છે, એ ઉપર જણાવવામાં આવ્યું છે. ઉપરાંત તેમનામાં બીજી પણ કેટલીક ભોળી માન્યતાઓ છે.

(“ચિત્રમય જગત”ના ઑગસ્ટ તથા સપ્ટેમ્બર ૧૯૨૭ના અંકપરથી)

૬૦-સામુદાયિક જીવનમાં સ્વચ્છતાના વિધિનિષેધો

ધણે મોટો સમૂહ એક પ્રકારનું જીવન ગાળી રહ્યો હોય, ત્યારે વિશિષ્ટ પ્રકારનું જીવન ગાળનાર નાનકડા ભાગને એમની સાથે સામુદાયિક જીવન ગાળવું કઠણ થઈ પડે છે.

આપણા દેશમાં હવે અનેક વાર સ્વયંસેવકોદ્વારા પ્રવૃત્તિઓ કરવાના પ્રસંગો આવે છે; અને તેમાં કેટલાક એક બાબતથી નજીવા અને બીજી બાબતથી મુશ્કેલ પ્રશ્નો ઉઠે છે. એમાંના કેટલાકનો અહીં વિચાર કરું છું. એમાંનો એક સ્વચ્છતાના ધોરણવિષેનો છે.

મર્જાદી કુટુંબોમાં ઉછરેલા સ્વયંસેવકોને એવા સંસ્કારોવિનાના સ્વયંસેવકો સાથે એકત્ર રહેવાનો પ્રસંગ આવે છે, ત્યારે એ જીવનને અપનાવતાં કેટલી મુશ્કેલી લાગે છે; તેના મને અનુભવ છે.

સ્વયંસેવકતરીકે દાખલ થયેલા પંક્તિભેદના નિયમોનો; બ્રાહ્મણીઆ, મર્જાદી કે દૂધની ખંનાવેલી રસોઈનો આગ્રહ રાખે તો તેને સ્વયંસેવકતરીકે કામ કરવું અશક્ય થાય, એટલું તો જાણે સ્વયંસેવકો હવે સામાન્ય રીતે સમજતા થયા છે; અને જેઓ આવા આગ્રહો છોડી નથી શકતા, તેઓ ધીમે ધીમે સ્વયંસેવક થવા બહાર પડતાજ નથી.

પણ રહેણીના કેટલાક નિયમો ૩૬ પાપ-પુણ્યની બુદ્ધિથી નહિ, પરંતુ સ્વચ્છતાની, સુધડતાની અને આરોગ્યની દૃષ્ટિએ તેમનાં જીવન સાથે દૃઢ થયેલા હોય છે અને એ દૃષ્ટિનો ભાગ કરવા સૂચવવું અયોગ્ય ગણાય; છતાં મોટો સમૂહ પોતાને ઘેર પણ એવું જીવન ગાળતો ન હોવાથી, અપવાદરૂપ સ્વયંસેવકો પોતાનું ધોરણ બીજા પાસે પળાવવા ઇચ્છે તો તે તેમને એ નકામી કટકટ જેવું લાગે છે.

મર્જાદીઓનું સ્વચ્છતાનું ધોરણ બધું સંયુક્તિક છે કે એમની સૂગને સ્વચ્છતા અને આરોગ્ય સાથે સંબંધિત છે, એમ નહિ કહી શકાય. ધણી વાર એ આરોગ્ય વિધાતક, કાર્પનિક અને તારતમ્યહીન(આઉટ ઓફ પ્રોપોર્શન) પણ હોય છે; પણ તે સાથેજ આપણા પ્રજન-સમૂહનું સ્વચ્છતાનું ધોરણ અતિશય ન્યૂન છે અને એ ઉંચું થવાની આવશ્યકતા છે, એ પણ યાદ રાખવાનું છે.

આ વિષયનો વિચાર કરતાં મને જણાયું છે કે, નીચેના નિયમો પાળવા શક્ય છે, આવશ્યક છે અને એ પાળવાની ટેવ પાડવામાં કટકટ માનવી એ પ્રમાદ છે.

૧-દિશાએ જઈ આવી હાથ-પગ સ્વચ્છ અને ચોળીને ઘોષ નાખવામાં અને લોટો અજવાળવામાં કટકટ સમજવી અયોગ્ય છે.

૨-પીવાના પાણીના માટલામાં બોળવા માટે જૂદું વાસણ રાખવું ઇષ્ટ છે, બોટલું વાસણ તો નજ બોળવું જોઈએ. માટલા ઉપર પાણી પડે એવી રીતે એની પાસે ઉભા રહીને પાણી પીવું અયોગ્ય છે.

૩—જ્યાં અનેક માણસો વચ્ચે પીવાનો એક જ પ્યાલો હોય, ત્યાં પ્યાલાને મોઢે માંડવો અયોગ્ય છે. ઉંચેથી પીવાની ટેવ પાડવી ઘટે છે અને એમ ન પી શકે તેણે જૂદો પ્યાલો રાખવો આવશ્યક છે.

૪—જમી ઉઠેલી જગ્યાએ દાળ-ભાત કે ખીજ ખાવાની વસ્તુઓ વેરાઈ હોય તે જગ્યાને ઘરની અંદર હોય તો ઘોઘ નાખવી અને ખુલ્લામાં હોય તો સારી પેઠે વાળી નાખવી આવશ્યક છે. એમ થયા પહેલાં એ જગ્યામાં હરફર કરવી અને વેરાયેલી વસ્તુથી ખરડાયેલે પગે ઘોયાવિના સ્વચ્છ ઓરડામાં જવું અયોગ્ય છે, તેમજ એવી જગ્યાએ ખીજને જમાડવો એ પણ અયોગ્ય છે.

૫—સામાન્ય રીતે કડછી કે ચમચાથી જ પીરસવું જોઈએ. શાક, દાળ કે ભાત જેવી ચીજો હાથેથી પીરસવી અયોગ્ય છે. એથીયે વધારે અયોગ્ય ખાધેલે હાથે પીરસવું એ છે. રોટલા કે પુરી જેવી કારી ચીજો પણ ખાધેલે હાથે આપવી ન જોઈએ અને કડછીવડે પીરસવામાંયે ખાધેલો હાથ ન વાપરવો ઘટે.

૬—જમનારની થાળી કે વાડકાને પીરસવાનું વાસણ અડકે એ અયોગ્ય છે; અને અડકવાની ધાસ્તીથી પીરસવાને બદલે લાણમાં ફેંકવું કે વેરવું એ વધારે અયોગ્ય છે.

૭—ખરડાયેલે પગે પોતાની પથારી પર પગ મૂકવો એ પણ અયોગ્ય છે; પણ અનેક માણસો જ્યાં સાથે સૂતા હોય, ત્યાં ફરહર કરનારે કોઈની પથારીને ખુંદીને ચાલવું બહુજ અયોગ્ય છે.

૮—કામ કરી આવીને હાથ ઘોયાવિના ખાવાની ચીજને અડવું કે પાણીના માટલામાં હાથ ખોળવો અયોગ્ય છે. પાન, તંબાકુ, ખીડી વગેરેનાં વ્યસનવાળાએ એ વિષે ખાસ કાળજી રાખવી ઘટે છે. કેટલાક માણસોને શરીરે ખજવાળ આવ્યા કરતી હોય છે, કેટલાકને ગુલ્લભાગોને વારંવાર સ્પર્શ કરવાની ટેવ પડેલી હોય છે, કેટલાકને વારંવાર નાક સાફ કરવું પડે છે; તેવા માણસોએ તેમજ દરેકે લઘુશંકા કરી આવીને હાથ ઘોયાવિના ખાવા-પીવાની ચીજોને અડવું ન જ જોઈએ.

૯—જે ડોલમાં કપડાં ઘોયાં હોય તે ડોલને અજવાળાને ચીકાશ કાઢી નાખ્યા વિના ફૂવામાં નાખવી અથવા એવી ડોલથી પીવાનું કે રાંધવાનું પાણી ભરવું અયોગ્ય છે. x

૧૦—ઝોફડીમાં પેશાબ માટે બેસનારે પાસે વાસણ પડ્યાં હોય તો તેને બાજુએ મૂકવાં જોઈએ. એને છાંટા ઉઠે એમ બેસવું અયોગ્ય છે. એવી જ રીતે એમાં છાંટા પડે એવી રીતે હાથ ઘોવા કે કોગળા કરવા એ પણ અયોગ્ય છે.

૧૧—પોતે પહેરેલાં કપડાં ઘોયા વિના ખીજને પહેરવા આપવાં અયોગ્ય છે; અને પોતાનાં કપડાં ગેરવલ્લે પડ્યાં હોય ત્યારે ગમે તેનાં પહેરી લેવાં અને પછી એ માણસને ઘોયા વિના એ પહેરવાનો પ્રસંગ આવે એવી પરિસ્થિતિ ઉત્પન્ન કરવી અયોગ્ય છે.

મને લાગે છે કે, આ નિયમો પાળવામાં મર્જાદીની ચટ કે કટકટ નથી. હું જેમ ફરું છું તેમ તેમ જોઉં છું કે, આ નિયમો બહુ ઓછી જગ્યાએ પળાય છે. એટલે આવા નિયમો પાળવાની ટેવ પડી ગયેલી હોય એવાં કુટુંબો હું ધારતો હતો તેના કરતાં બહુ થોડાં છે. ૩૬ સ્વચ્છતાને બાજુએ મૂકીએ તો આપણું સ્વચ્છતાનું ધોરણ એટલું બધું નીચું છે કે એને સારી પેઠે ઉંચું કરવાની મહેનત કર્યા વિના ચાલે એમ નથી. ઉપર જે નિયમો છે, તે કેવળ મર્યાદિત સામુદાયિક જીવનને વ્યાપનારા છે. વ્યક્તિગત, કૌટુંબિક અને નાગરિક જીવનને અંગે જે કહેવાનું રહે છે, તેનો પ્રદેશ આથી ઘણો મોટો થાય એમ છે. એને માટે આજે વિચારવાનો અવકાશ નથી.

(‘મુંબઈ સમાચાર’ ૧૯૮૩ ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક—શ્રી કિશોરલાલ ધનશ્યામલાલ મશરૂવાળા)

x આપણી વાસણ અજવાળવાની રીતો કંઈ બહુ સારી નથી; પણ એ એક જૂદો વિષય છે. રસ્તામાંથી ગમે તેવી માટી ઉંચી લાવી, એથી વાસણ ઘસી નાખવાં અને તજાવમાં થોડું નાખવાં એમાં અજવાળ્યા પછી સ્વચ્છ સ્વચ્છતા જણારો, દાક્તરી સ્વચ્છતા તો નથી.

૬૧-મોતીનું ભણતર

શહેરની બહાર એક ખૂણામાં વાલજી નામનો એક લંગી રહેતો હતો. તેને મોતી નામનો એક છોકરો હતો. મોતી હતો તો જાતે લંગી, પણ તે બહુ સારો છોકરો હતો. મોટી-ગંદી વાતોથી તે દૂરજ રહેતો. તેને રોજ રોજ સાઈં સાઈં જાણવાની-શીખવાની ઇચ્છા થયા કરતી.

એક દિવસ મોતી શહેરમાં ફરવા ગયો. એક પંડિતજી હનુમાનજીના દહેરામાં બેઠા બેઠા રામાયણનો પાઠ કરતા હતા. મોતી રસ્તા ઉપર ઉભો રહીને રામાયણ સાંભળવા લાગ્યો. તે સાંભળીને તે અત્યંત આનંદ પામ્યો. ઘેર આવીને તેણે તેના બાપને કહ્યું કે “બાપા! આજ પંડિતજી દહેરામાં બેઠા બેઠા રામાયણ વાંચતા હતા. તે સાંભળીને મારા મનમાં તો શુંનું શું થઈ રહ્યું છે! મારી ઇચ્છા છે કે, હું વિદ્યા ભણું અને પછી રોજરોજ રામાયણનો પાઠ કર્યા કરું. તમે મને ભણવાનો બદોબસ્ત કરી આપજો.”

પિતાએ મોતીને કહ્યું કે “બેટા! તું લંગીનો છોકરો છે, તને કોઈ પાસે બેસવા તો દે નહિ, ત્યાં તું વિદ્યા શી રીતે ભણવાનો? ભગવાને આપણુ લંગીઓના ભાગ્યમાં વિદ્યાનો આનંદજન નથી લખ્યોને!”

પણ મોતી હિંમત ન હાર્યો. તેણે પિતાને કહ્યું કે ‘તમે જરા તપાસ તો કરજો. કદાચ કોઈ દયાળુ મનજન ભણાવવા ખુશી પણ હોય.’

પિતાએ નારાજ થઈને જવાબ આપ્યો કે “તું એ વાતો નથી જાણતો. જેની આગળ હું વાંચવા-લખવાની વાત કરીશ, તેજ માણસ નારાજ થશે. મફતની ગાળો શામાટે ખાવી?”

પછી મોતીએ પિતાને કંઈ પણ ન કહ્યું. બીજો દિવસે મોતી ફરીથી તેજ દહેરા આગળ ગયો. પંડિતજી રામાયણ વાંચતા હતા. મોતી રસ્તાની એક બાજુએ બેઠો બેઠો રામાયણ સાંભળવા લાગ્યો. પંડિતજી રામાયણ વાંચી રહ્યા, એટલે મોતીએ તેમને કહ્યું કે “પંડિતજી! મને પણ ભણાવો. હું પણ રામાયણનો પાઠ કરીશ.” પંડિતજી હસીને બોલ્યા કે “જરે પાગલ! તું તો રામાયણને અડકી પણ ના શકે. ફરીથી જોજો કોઈ દહાડો અહીં આવ્યો તો—”

ત્યાર પછી મોતી કેટલાય માણસો પાસે ગયો. તેમને તેણે ભણાવવાની વિનંતિ કરી, પણ તેને કોઈએ ભણાવ્યો નહિ. હા, કોઈએ તેને ગાળો દીધી, કોઈએ તેને ધૂતકારી કાઢ્યો ખરો. આથી પણ મોતી નિરાશ ન થયો. તેણે સાંભળ્યું કે, નિશાળના એક મહેતાજી ખૂબ દયાળુ છે. બસ, તે તો નિશાળે જવા લાગ્યો; પણ કોઈએ તેની સાથે વાત સરખી પણ ન કરી. મોતી રોજ નિશાળે જતો, કલાકોસુધી બહાર બેસી રહેતો અને રવન પડતાં ઘેર પાછો આવતો.

એક દિવસ ગુરુજીએ તેને ખૂંચ્યું કે “છોકરા! તું રોજ રોજ અહીં કેમ આવ્યા કરે છે? ત્યારે મોતીએ આંસુભરી આંખે પોતાની સઘળી વાત કરી. ગુરુજી બહુજ પ્રસન્ન થયા. તેમણે કહ્યું કે ‘કાલથી તું સ્લેટ-પેન લેતો આવજો, હું તને ભણાવીશ.’

મોતીના આનંદનો તો પાર રહ્યો નહિ. તેણે પિતાને બધી હકીકત કહી સંભળાવી. પિતાએ તેને એક નાનકડી સ્લેટ આણી આપી. હવે મોતી રોજ નિશાળે જવા લાગ્યો. મહેતાજી તેને દૂર બેસાડીને રોજ થોડી વાર ભણાવતા હતા. મોતી ઉત્સાહપૂર્વક ચિત્ત દબને પોતાના પાઠ તૈયાર કરતો હતો. થોડાજ દિવસમાં મોતી હોશિયાર થઈ ગયો. તે સારી રીતે ગ્રોપડીઓ વાંચવા લાગ્યો. ગુરુજી તેના ઉપર બહુ ખુશ થયા, તેને તેમણે એક રામાયણ આપી અને તેને કહ્યું કે “બેટા! હવે તું આનંદથી રામાયણનો પાઠ કર્યા કર. ભગવાન કરે ને તારી પેઠે બધાય લંગીઓ રામાયણનો પાઠ કરતા થાઓ.”

હવે તો મોતી રોજ રામાયણનો પાઠ કરવા લાગ્યો. બધા લંગીઓ તેને ત્યાં રામાયણ સાંભળવા આવવા લાગ્યા. થોડાક દિવસ પછી તેમાંના કેટલાક માણસોને રામાયણ વાંચતાં શીખવાની

ધમ્મ થઇ. આથી મોતી બહુ ખુશી થયો. હવે મોતીએ એક નાનકડી નિશાળ ઉઘાડી છે. ત્યાં ઘણાં લગ્ની અને તેમનાં છોકરાં ભણવા આવે છે. મોતી તેમને ખૂબ પ્રેમપૂર્વક ભણાવે છે. અધા લગ્નીઓ મોતીને ખૂબ ચાહે છે અને તેના આદરસત્કાર કરે છે. એક વખતના મોતીઆને સૌ કાંઈ મોતીલાઈ, ભલે પધાર્યાં એમ કહીને માન આપે છે.

(અધ્યાપક શ્રી. જહૂરખશ્ત 'હિંદી-કાવિદ'ની વાર્તાને આધારે)

૬૨-હીરાની મોટાઈ

ગરમીના દહાડા હતા. ખૂબ તાપ પડતો હતો, ધરતી આગની પેઠે ધગધગતી હતી, હીરાના પગ દાઝતા હતા. તરસને લીધે બિચારાનું ગળું સૂકાવા લાગ્યું. તે પરસેવાથી ઝેંઝેળ થઇ ગયો; ત્યારે ગભરાઇ જઇને રામવલ્લભ શેઠની દુકાને જઇને બેઠો. હીરા એક ગરીબ ચમારનો છોકરો હતો. તેનું ઘર ગામની બહાર હતું. બિચારો આવા બળબળતા બપોરે ગામમાં અનાજ લેવા આવ્યો હતો.

હીરા હજી સ્વસ્થ થયો ન હતો, એટલામાં તો રામવલ્લભ શેઠનો એક આઠ-દશ વર્ષનો છોકરો દુકાને આવ્યો. તેને જોઇને હીરાએ ખૂબ આતુર અવાજે કહ્યું કે “ભાઈ! તરસે મરી જઈ છું, થોડુંક પાણી પાઓ, ખૂબ દયા થશે.” બાળકે તેને જવાબ આપ્યો કે “ભાઈ! તું તો ચમારનો છોકરો, હું તને પાણી પાઉં અને પિતાજી નારાજ થાય તો હું શું કરું?”

રામવલ્લભ શેઠને કાને અવાજ પડ્યો, તેઓ એકદમ બહાર આવી પહોંચ્યા. પોતાની દુકાનમાં ચમારના છોકરાને જોઇને શેઠજીને તો પગથી તે માથા સુધી ઝાળ ઉડી. તેઓ ધુરંડીને બોલ્યા કે “કેમ રે સાલા! સુવરના બચ્ચા! તું મારી દુકાનમાં પેઠો, આખું ઘર અપવિત્ર કર્યું; અને હવે અમારીજ પાસે પાણી માગે છે. દીક લેતો જા.” એમ કહીને શેઠજીએ તે ગરીબને બે ત્રણ લાતો લગાવી દીધી.

હીરા આંસુભરી આંખે ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો.

વરસાદ આવ્યો. ખૂબ પાણી પડ્યું, નદી-નાળાં છલોછલ વહેવા લાગ્યાં. ગામની નાનકડી નદી ખૂબ ભરાઇ હતી. રામવલ્લભ શેઠનો એજ બાળક નદીએ નહાવા ગયો. તે નદીમાં ઉતર્યો, તેનો પગ લપસી ગયો. તે તરતાં તો જાણતો ન હતો, બિચારો ડૂબવા લાગ્યો. કિનારે બીજા પણ બાળકો નહાતા હતાં, તેઓ શેઠજીના બાળકને ડૂબતો જોઇ ખૂબો પાડવા લાગ્યા; પણ તેને અચાવવા કોઈ તૈયાર થયું નહિ.

તેજ વખતે હીરા ખેતર તરફ જતો હતો. બાળકોની ખૂમનો અવાજ તેને કાને પડ્યો. દોડીને તે ઘાટ ઉપર આવ્યો, બાળકને ડૂબતો જોઇ હીરાનું હૈયું ભરાઈ આવ્યું. તે તરતાં સારી પેઠે જાણતો હતો. પોતાના ત્રાણુનીયે પરવા કર્યાંસિવાય તે ધમ્મ લઇને નદીમાં ફેદી પડ્યો અને મહામહેનતે બાળકને બહાર કાઢી લાવ્યો; પણ બાળક બેહોશ થઇ ગયો હતો.

હીરા બાળકને પીઠ ઉપર નાખી શેઠજીના ઘર તરફ ચાલ્યો. તેની પાછળ પાછળ બાળકોનું ટોળું પણ ચાલ્યું. શેઠજી અધી વાત સાંભળીને બહુ ખુશી થયા અને હીરાને કંઈક ધનામ આપવા લાગ્યા; પણ હીરાએ તેમને કહ્યું કે “શેઠજી! મેં કાંઈ ધનામ મેળવવા જેવું કામ નથી કર્યું, ડૂબતાને અચાવવાનો તો મારો ધર્મજ હતો.” એટલું કહીને હીરા ચાલ્યો ગયો.

શેઠજી વિચારવા લાગ્યા કે “મેં તે દિવસે હીરાને બે ઘુટડા પાણીમાટે લાતો મારી હતી. આજ એજ હીરાએ મારા બાળકનો જીવ અચાવ્યો. અરે! મેં તે દિવસે કેવું ખરાબ કામ કર્યું!” શરમનું મારું શેઠજીનું મસ્તક નીચું નમી ગયું.

(અધ્યાપક શ્રી જહૂરખશ્ત-“હિંદી-કાવિદ”ની વાર્તાને આધારે)

૬૩-સ્વીડનનું રાષ્ટ્રવિધાન

૧૯૧૭

યુરોપને કિનારે વાવાઝોડાં ઉઠ્યાં છે; રાષ્ટ્રવાદ, સમાજવાદ, મુડીવાદ-એવા એવા વાદોનાં એ તોફાનો ત્યાંના કાળજૂના વડપીપણાને બ્યારે જડમૂળથી ઉખેડી જમીનદોસ્ત કરી રહ્યાં છે. સારે ખીજ ખાણુ આનંદે ઉભા છે નાના નાના નાણુક રોપાઓ. એનાં ડાળ-પાંદડાં નવપદ્ધતિ વચ્ચે જાય છે. પવનના સૂસવાટા આવે, ત્યારે આ નાનાં વૃક્ષો ડાહ્યાં થઈને પોતાના ઝુડને નમાવી લે છે. વંટોળાઓ વહો જાય એટલે એ પોતાનું નિરવ, નીરાળું પોષણકાર્ય પાછું આરંભી મૂકે છે. યુરોપમાં આહે તેવા વંટોળાઓ ચઢે; ખ્રિસ્ત, ક્રાન્સ અને જર્મનીને હચમચાવે; પણ એ સ્વીટ્ઝરલેન્ડ, હોલાન્ડ કે સ્વીડન-નોર્વેનાં શાંત રાષ્ટ્ર-વિધાનને કોઈ રોકી શકતું નથી.

એ એકાંતવાસી ડાહ્યા દેશોમાંથી આજે આપણને સ્વીડન-નોર્વેની આંતર્દશમાં ડોકિયું કરવાનો અવસર મળે છે. યુરોપની ઓતરાતી સરહદ ઉપર અળોલ ઉભેલી એ પ્રજા ઉત્તરધ્રુવની થીજાવી નાખતી ઠંડી વચ્ચે પણ સમૃદ્ધિની ઉખાએ ભરપૂર પ્રાણ લઈને જીવે છે. એને નૌકા-સૈન્ય નથી. ખીજ પ્રજાઓએ પોતાના નૌકા-ખજામાં કેટલી મનવારો ઉમેરી તે જાણવાનીયે એને જરૂર નથી. એને આકાશભેદી યુદ્ધ-વિમાનો પણ નથી; કેમકે એને અન્ય કોઈ તાળેદાર પ્રજાનાં સુંદર લોકાલયો કે હરિયાળાં ખેતરો ઉપર દારૂગોળા વરસાવીને પોતાનું ગુજરાન કરવાની વાંચના નથી. પોતાની ઉપજનો પોણો ભાગ ચાવી જનતર લશ્કર પણ એ નથી રાખતું; પણ પોતાના યુગ યુગજૂના વીરત્વના ઇતિહાસને સજીવન રાખવા માટે એ પોતાના પ્રત્યેક સૈનિકને જમીનનો ટુકડો ટુકડો આપીને (સેટલ્ડ ફાર્મર) સુસ્થિર બેઠુંતને સ્વરૂપે પોષી રહેલ છે. એનું નાનકડું લશ્કર સંસ્કારશીલ બેઠુંઓનું બનેલું છે.

સૌરાષ્ટ્રથી ખમણુંજ મોટું એ રાષ્ટ્ર, ૬૦ લાખની એની જનસંખ્યા; એની જમીનના બારમા ભાગમાં મીઠું પાણી ભર્યું છે. એના કુંગરાની ખાણેખાણ મહાનદીઓના જળધોધ ઝીલીને નિરંતર સરોવરોરૂપ બની રહે છે. એના ઉપર ઈશ્વરની કરુણા છવાઈ રહી છે અને એ કરુણાને તેઓએ મનુષ્યોના નાશમાટે નથી યોજી. કુદરતની દીધેલી સમૃદ્ધિને ઉદ્યમશીલ બની તે પ્રજાએ સરખે હિસ્સે વહેંચી છે. આપણા ધરના ચૂલા ઉપર શોભતાં દિવાસળીનાં ખોખાં ઉપરનું 'મેઇડ ઇન સ્વીડન' એવા લેખલ પાછળ સ્વીડનની 'સર્વસ્પર્શી' આખાદી ઉભી છે; કારણકે સ્વીડન દેશ એનાં ગામડાંઓમાં વસે છે-નગરોમાં નહિ.

એ પ્રજાનેયે ઉજળો ભૂતકાળ છે. એણેય ચડતી-પડતીના દાવ ખેલ્યા છે. એની સંસ્કૃતિ ઉપર પણ સારી ને નબળી છાપ છે. એના પુત્રો એક સમયે દરિયામાં ચાંચીઆગીરી કરતા અને ધરતીપર લૂંટો ચલાવતા. આજ પણ એ 'વાઇકીંગો'ની વીરતા તેમજ કૂરતાને યુરોપી પ્રજાઓ સંભારે છે; પરંતુ આજના નવ-દીક્ષિત સ્વીડને એ કૂરતાને કારણે પોતાના ભૂતકાળની વીરતાના વારસાને એ જતો કર્યો નથી. માટીના પોપડામાંથી એણે કંચનને તારવી કાઢ્યું છે; પૂર્વજોનાં સાહસ-શૌર્યને એ પ્રજાએ આજની એની જ્ઞાન-શોધમાં યોજી દીધું છે.

રાજસત્તા અને અમીરસત્તા સામેની સ્વીડનના આમ-લોકોની ઝપાઝપી પણ શતકો સુધી ચાલી હતી. રાજસંસ્થાના સંતાપો એણે ચાખ્યા છે. 'રાજ ઈશ્વર-અ'શી' એ વહેમને કારણે પ્રજાએ અમુલ્ય બલિદાન દીધાં છે. સ્વાતંત્ર્યના વિગ્રહમાં સદીઓ સુધી ઝુઝી ઝુઝીને આજે એણે ઇંગ્લેન્ડની માફક નિયંત્રિત રાજસત્તા (લીમીટેડ મોનાર્કી)નાં નિશાન ચઢાવી દીધાં છે. જેમ ઇટાલીના રાજદ્રોહી મેઝિની-ગેરીબાદીને ખ્રિસ્તના કિનારાપર રક્ષણ મળતાં, તેમ આજે આપણા હરદયાલ જેવા વિશ્વવવાદી વીરનરોને પણ સ્વીડનની પ્રજા પોતાને કિનારે વધાવે છે-વધાવે છે એટલુંજ નહિ, પણ એની પાસેથી ભારતવર્ષની સંસ્કૃતિનો પ્રકાશ પામવા તસ્લે છે. એ દેશવટે રજળતા લાલા હરદયાલ ત્યાંના સ્નેહ તથા આતિથ્યનું અતિકૃતજ્ઞતાળીનું વૃત્તાંત લખી મોકલે છે. એ વૃત્તાંતમાંથીજ સ્વીડનના રાષ્ટ્ર-વિધાનના કાર્યની થોડી રેખાઓ આપણને સાંપડે છે.

સ્વીડનને જ્ઞાનની ભૂખ લાગી છે; પણ એ જ્ઞાન તે સાધન-સંપન્ન શહેરીઓનું નહિ, મુઠ્ઠી-

ભર વિદ્વાનોની જિજ્ઞાસાની વાત નહિ. એ તો સ્વીડનની સાચી ગ્રામ્ય-જનતાનો પ્રાણ વધુ ને વધુ માહીતીમાટે વલખાં મારે છે. સ્વીડનના રાજપુરુષોની બસ એકજ ચિંતા છે અને સ્વીડનનાં વર્તમાનપત્રોની એ એકજ ધૂન છે, કે લોકોને જ્ઞાન શી શી રીતે પહોંચાડવું ?

જ્ઞાનની આ પિપાસાને છીપવવા માટે સ્વીડનની પ્રજાએ જે દેશવ્યાપી યોજના કરી છે, તે યોજનાને આખું યુરોપ આજે નમુનેદાર યોજનાતરીકે નિહાળીને અનુસરી રહ્યું છે. એ યોજના તે “બદુધ જ્ઞાનસ સાથેનાં વ્યાખ્યાનોની.” ગામડે ગામડાના થોડા સંસ્કારી લોકો એકઠા મળીને વાર્ષિક આશરે એક રૂપિયાનું લવાજમ ઠરાવી પોતાના ગામની વ્યાખ્યાન મંડળી સ્થાપે અને પછી સરકાર એને વાર્ષિક સહાય મંજૂર કરે. આ મંડળીઓએ આખા વર્ષમાં બાર વ્યાખ્યાનોની વ્યાખ્યાનમાળા ગોઠવવાની ફરજ છે. એક પણ વ્યાખ્યાન અધુરું રહે તો સરકારી રકમ તે વર્ષમાટે રદ થઈ સમજવી. સ્વીડનનાં છસો ગામડાંમાં આજે આવી મંડળીઓ હસ્તી ધરાવે છે. રેલગાડીના સ્ટેશનથી પચીસ ગાઉ દૂર પડેલાં ગામોમાં પણ આ ગૌરવવંતી સભાઓ જન્મી ચૂકી છે. બિનસલાસદો દરેક વ્યાખ્યાન દીઠ બાર આના ભરીને સાંભળવા જઈ શકે. સત્યને માટે ઝંખતાં એ ગામડીઓએ બદુધ જ્ઞાનસની સમજવટવાળાં વિધિવિધ વિષયપરનાં વીણી વીણીને ગોઠવેલાં વ્યાખ્યાનોપર શીદા થઈ પડે છે.

અને એ વ્યાખ્યાનકર્તાઓ ક્યાંથી આવે છે? આખા યુરોપખંડમાંથી ચુનંદા વિદ્વાનોને ચૂંટી આણવા માટે એક મંડળ નીમાયું છે. વ્યાખ્યાન દેવા ઇચ્છનારો દરેક પુરુષ એ મંડળમાં સભ્ય નોંધાય છે. આખું મંડળ પ્રથમ પોતાના અધિકારીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરાવી વ્યાખ્યાનકારની પરીક્ષા લે છે. એ કસોટીમાંથી પાર થયેલાઓનાં જ નામ, તેમના વિષય સાથે પત્રકમાં નોંધાય છે ને પછી પ્રત્યેક ગ્રામ્ય સભા-મંડળી એ પત્રક પૈકીના હરકોઈ બાર પુરુષોને નિમંત્રણ આપે છે. નિમંત્રિત વ્યાખ્યાનકારને મુસાફરીભાડું, દરેક રૂપિયા ખાધા-ખોરાકીના અને રૂ. ૩૦ પ્રત્યેક વ્યાખ્યાનના મહેનતાણના એટલું ચૂકવે છે. છ છ મહિના અગાઉથી નિમંત્રણ અપાઈ જાય છે અને મંડળીઓ કરકસર કરી શકે તેટલા માટે એના એ વ્યાખ્યાનકારને આખા જીવનમાં એકજ આંટ ફેરવાય છે.

અને વ્યાખ્યાનો શા શા વિષયપર? આસ્માનથી તે પાતાળ સુધીના, તારામંડળથી તે સાથુ બનાવવાના, નગરથી તે તુતાનખાનેમ સુધીના, ગમે તે વિષયનું શાસ્ત્રીય ને સુવ્યવસ્થિત વિવેચન સ્વીડનની પ્રજાને મન અતિમધુર લાગે છે. નવયુગના જ્ઞાન-મંડપમાં દીક્ષા પામેલી એ સૌમ્ય અને ભદ્રિક પ્રજા, હરકોઈ વસ્તુનું પિછાન લેવામાં નિઃસ્વાર્થ ને નિષ્કપટ આનંદ અનુભવે છે. ચીન, હિંદ કે આફ્રિકાવિષે વ્યાખ્યાન હોય, ત્યારે તો વ્યાખ્યાન-મંદિરમાં ઉભા રહેવાની એ જગ્યા ન રહે. મુકરર સમયપૂર્વે અંકેક કલાક સુધી એ સભા-ગૃહનાં બંધબારણાં ઉપર શ્રોતાઓની અતિશય ભીડ જમશેલી હોય છે. કેટલેક સ્થળે તો એનું એ વ્યાખ્યાન, એની એજ સાંજરે ફરી વાર કરવું પડે છે. ત્યાંની લગભગ તમામ વિદ્યાપીઠોના આચાર્યો આ વ્યવસાયમાંથી થોડું થોડું રળી શકે છે. દેશનો સારોએ વિદ્વાનવર્ગ આ સેવાભાવનાથી જ્વલિત થયો છે. તેઓ પ્રજાની સુસંસ્કૃતિના પ્રચારક સાધુઓ જેવા થઈ રહ્યા છે.

અહીં તો ભાગ્યેજ કોઈને ભાન હશે કે, ‘ભારતવર્ષ’ શબ્દમાં સ્વીડનની પ્રજાને કેવો અમત્કાર ભાસે છે. એ એકજ શબ્દ કોઈ નિગૂઢ મંત્રોચ્ચારની માફક. એ લોકોની કલ્પનામાં કોઈ વિસ્મય-ભૂમિ કે અમર-ભૂમિના સૌંદર્ય અને રહસ્યથી ભરપૂર કોઈ સૃષ્ટિના ખ્યાલો ઉત્પન્ન કરે છે. આજસુધી તો તેઓએ આ દેશવિષેનાં પોતાનાં અનુમાનો પેલા સ્વાર્થસાધુ પાદરીઓ પાસેથી આપણી ભૂતિઓ, વિધવાઓ અને કાળી બાળુઓ સાંભળીને બાંધેલાં; પણ હવે જ્યારે તેઓને કાને ધુલ્લની, પંચતત્ત્વોની, ઈંદ્રિયનિગ્રહ અને સહિષ્ણુતાની, આપણા શાયરો કે કલાધરોની, આપણા તાજમહાલની ને અજ-ટાની કથાઓ સાંભળે છે; ત્યારે તેઓ ચકિત થાય છે અને દુઃખનો ઉદ્ગાર કાઢે છે કે “ અરરર! હિંદુઓ આટલા સંસ્કૃતિશીલ હશે એવી અમને ગમજ નહોતી !”

સ્વીડનવાસીઓએ રાષ્ટ્રવિધાનનું બીજું બીજરોપણ ક્યાં કર્યું? એકતોની અલાયદી શા-

વિનાશને માર્ગે વેગબંધ થવી રહી છે, ત્યારે નાનકડા આ સ્વીડને રાષ્ટ્રવિધાનનું શાંત રચના-કાર્ય માંડ્યું છે.

સ્વીડનના રચનાકાર્યનો આ સ્વરૂપ પણ પરિચય આપવાની પાછળ એકજ અભિલાષા છે. આજે ભારતવર્ષમાં લડાઈનો આતશ ઝુઝાઈ ગયો છે; શત્રો ધારવાની-જંગ મચાવવાની ધગશ હેલવાઈ ગઈ છે અને ઠેરઠેર રચનાકાર્ય, શાંત રાષ્ટ્રવિધાનના કાર્યની ખૂંટી પડી રહી છે; પણ કોઈ દિશામાં નિશ્ચિત માર્ગ સ્વીકારી, જનસમુદાયને શિક્ષિત બનાવવાના વિધાનકાર્યનો આરંભ મંડાતો નથી દેખાતો. દેશસેવાની પ્રળ બાવનાથી ઉભરાતા તરુણો ધારે તો કોઈ-એક એક ગામડું સર કરી, ત્યાં થાણું નાખી, રાષ્ટ્રવિધાનનું સુંદર કાર્ય આરંભી શકે. સ્વીડનનું શિક્ષણ-પ્રચારનું કાર્ય એવા કાર્યના ઉત્સુકોને માટે માર્ગસૂચન કરે છે. એ આદર્શ દષ્ટાંતને દૃષ્ટિસમીપ રાખી તેને પગલે પગલે સ્વકીય જીવન ધડવાનો લાલા હરદયાલનો હિંદને સંદેશ છે.

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા. ૧૦-૪-૧૯૨૬ના અંકમાંથી)

૬૪-અમેરિકામાં પણ કામદારોનીજ કુરબાની!!

વિદ્વાન અમેરિકન લેખક અપ્ટન સિંકલેરના નામથી લાગ્યેજ કોઈ અપરિચિત હશે. અમેરિકા આજે દુનિયામાં સૌથી વધારે સમૃદ્ધ અને સ્વતંત્ર દેશ-મનાય છે; પણ સ્વતંત્રતાની એ ભૂમિમાં જે સડો અંદરખાનેથી ચાલી રહ્યો છે અને ત્યાંનો ધનિક વર્ગ ગરીબ બિચારા કામદારોને કેવી રીતે નીચોવી રહ્યો છે અથવા તેમની કુરબાની કરી રહ્યો છે તેનાં ભોપાળાં સચોટ દલીલોસહિત આ લેખકે પોતાના એક સુથાર મિત્ર જુડને લખેલા પત્રો (લેટર ટુ જુડ) દ્વારા બહાર પાડ્યાં છે. દરેકે દરેક પત્રમાં લેખકના જલતા જગરના અંગારા ભરેલા છે. લેખકે અમેરિકન રાજતંત્ર અને અમેરિકન જીવનનો ત્રીસ વર્ષનો અડંગ અભ્યાસ કરેલો છે અને એ અનુભવને આંતે તેમણે જે અનુમાનો અને સિદ્ધાંતો તારવી કાઢ્યાં છે, તે દુનિયાના કામદાર વર્ગોને પણ ધણુંજ ઉપયોગી નીવડે તેવાં છે. મિ. અપ્ટન સિંકલેર ગરીબ કામદારોના પરમ મિત્ર અને હિતચિંતક છે. હાલના સુધરેલા જમાનામાં દુનિયાનો ધનિક વર્ગ અને સુધરેલી સરકાર કામદારોને કેવાં સાધનોથી લૂંટી અને નીચોવી રહી છે તેનો સાદી ભાષામાં લેખકે આ પત્રોમાં અચ્છો ખ્યાલ આપ્યો છે. બેન્કો, મીલો, લિમિટેડ કંપનીઓ વગેરે સાધનોવડે ગરીબ કામદારોને ચારે તરફથી લૂંટવામાં આવે છે અને આ જળ એવી ચતુરાઈથી બિજાવવામાં આવી છે કે તેનાથી તવંગરો કામદારોની મહેનતવડે વધારે તવંગર બનતા જાય છે; જ્યારે કામ કરનાર કામદારો વધારે ને વધારે ગરીબ બનતા જાય છે. ધનિકોના આ લયંકર અન્યાયના થોડબંધ પૂરાવા અને હૃદય હચમચાવે એવી કથા સિંકલેરના આ પત્રોમાં પાને પાને ભરી છે. તે પત્રો ધણુંજ સુંદર હોવાથી અમે તે વાચકો સમક્ષ રજુ કરતા રહીશું.

પત્ર—૧

વહાલા મિત્ર જુડ,

કેટલીક વાત એવી છે, કે જેને માટે દલીલોની જરૂર હોતી નથી; અને હું, તું કે બધાજ તે પૂરાવાવિનાજ માનીએ છીએ. દાખલાતરીકે દરેક વ્યક્તિને ખતી શકે તો તેના પોતાના માર્ગ મુજબ સ્વર્ગ મેળવવાનો હક્ક છે, પણ આપણે કોઈના ધર્મમાં માથું મારવાની જરૂર નથી. ખીજે સિદ્ધાંત આપણે એવો પણ માનીએ છીએ કે, બધાજ માણસો ન્યાયની દૃષ્ટિએ સમાન હોવા જોઈએ. આનો અર્થ એવો નથી કે, બધાનામાં સરખી શક્તિ હોવી જોઈએ; પણ દરેકને સ્વતંત્રતા, જીવન અને સુખ મેળવવાનો સરખો અધિકાર છે; તેજ પ્રમાણે જે માણસ પોતાનીજ મહેનતવડે જે કાંઈ પણ પેદા કરે છે, તે ઉપર તેનો હક્ક હોવો જોઈએ અને તેના આ ગ્રાથ-મિક્ક હક્કનું રક્ષણ કરવામાં પ્રમાણિક સરકારે તેને મદદ કરવી જોઈએ.

સાધારણ રીતે આપણે કહીએ છીએ કે, માણસોને એકલાજ રહેવા દઈને તેમનું લાગ્ય ધડવા દેવામાં આવે તો તેઓ વધારે સુખી બને. આપણે સરકારની કે તેની વધારે હકુમતની

જરૂર નથી. આપણા જેવા ગરીબોના ખિસ્સામાંથી ખીજ માણસો હજારો તરફીબોથી પૈસા ઓળવી જાય છે તે જો સરકાર બંધ કરાવે તોજ ખસ છે; તો પછી આપણે આપણા ધરમાં સુખેથી બેસી શકીએ. વહાલા જીડ ! આને વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્ય કહેવામાં આવે છે. જો કોઈ માણસ કામ ન કરે તો તેને કાંઈપણ મેળવવાનો હક નથી, એ વાત આપણે કબૂલ કરી શકીએ; એટલે આપણે રખડતા લોકો કે આળસુઓ માટે જરાએ દયા ખાવી જોઈએ નહિ; એ વાત પણ સાચી; પણ જેઓ સવારથી સાંજ સુધી લોહીતું પાણી કરીને વૈતરું કરે છે, તેમને પોતાની મહેનતનું ફળ મળવું જ જોઈએ. મારા વિચારોનો એજ મૂળ પાયો છે. આ સિદ્ધાંતરૂપી કસોટીપર આજની સુધરેલી દુનિયાને ચઢાવી જીએ. હું પૂછું છું કે, આજે કામદારો જે માલ કે વસ્તુ પોતાની મહેનતથી પેદા કરે છે તે તેમને મળે છે કે પછી તે કોઈ ત્રાહીતજ તફાવી જાય છે ? અથવા ખીજ રીતે પૂછીએ તો આપણા દેશમાં એક એવો વર્ગ છે, કે જે કાંઈ પણ ઉપયોગી કામ કરતો ન હોય છતાં ખીજની મહેનતનો પૈસો પચાવે છે. આનો અર્થ એ થયો કે, જો કોઈ માણસ પોતે પેદા કર્યા વિનાની વસ્તુનો ઉપભોગ કરતો હોય તો દેખીતી રીતેજ એ વસ્તુના પેદા કરનારને તે વસ્તુ નજ મળી હોવી જોઈએ.

વહાલા જીડ ! હું તારોજ દાખલો આપીશ. તારા ઘડપણની દોલતતરીકે તે જે ત્રણ ઘરો તારી જાતમહેનતથીજ બાંધ્યાં છે તેને ધાર કે, કોઈ ગાડામાં ધાલીને ઉપાડી જાય તો તને કેવું લાગે ? અથવા ધાર કે, કોઈ આવીને તારા ઘરમાં ઘુસી જઈ ઘરનો માલીક બની બેસે તો તેને તું શું કરે ? જરૂર તું તેનાં હાડકાં ખોખરાં કરે. કાયદો પણ તને તેમ કરવાની સત્તા આપે છે, એટલે તું કાયદામાં શ્રદ્ધા મૂકતો થયો છે; પણ જીડ ! તને ખબર નહિ હોય કે, દુનિયામાં કેટલાક એવા માણસો પણ છે કે જે તરફીબથી તારાં બધાંએ ધર પચાવી પાડે છતાં કાયદો તને જરાએ રક્ષણ ન આપે. ઉલટું કાયદો તને તારાજ ધરમાંથી હાંકી કાઢે અને પેલા ત્રાહીતને તારી મિલકત પચાવવામાં મદદ કરે. જીડ ! સમજ ! અહીંઆંજ તારા જેવા હજારો કામદારોને ઘણું સમજવાનું છે. આ બધી રમત કેવી રીતે રમાય છે તે હું તને સમજાવીશ. તું જે ખોરાક ખાય છે, જે કપડાં પહેરે છે તેની કિંમત વધારી મૂકવાની જેઓના હાથમાં સત્તા છે, તેઓ જો તેની કિંમત વધારી મૂકે તો પછી તારી પાસે તે ખરીદવાની શક્તિ રહે નહિ અને તેના વિના તો તને ચાલે નહિ; એટલે તું તારાં ઘરો ગીરવે મૂકે અને તેમ છતાં તું પહોંચી ન વળે તો તારાં ઘરોનું લીલામ થાય અને એ રીતે કાયદોજ તને તારા ધરમાંથી હાંકી મૂકે. ખીજ તરફ નાણાંની કિંમત ઘટાડવામાં આવે તો તારા ડોલરની કિંમત અત્યારે છે તે કરતાં અડધી થઈ જાય; તો પછી તને નથી સમજતું કે, આવી સત્તાવાળો માણસ તારાં બધાંજ ધર વેચાવી નાખે ! આમ આવી યુક્તિઓ હજારો રીતે વાપરી શકાય તેમ છે. હું તને ખાત્રી આપું છું કે, આવા પ્રખંધો ઘણી વાર રમાઈ ગયા છે અને હંજી ઘણીએ વાર રમાશે; ને દુનિયામાં તું અને તારા જેવાં ગરીબ અને અજ્ઞાન કામદારો વસી રહ્યા છે તે દુનિયામાં એવા શાહુચોરો વસે છે કે જેઓ હજારો યુક્તિ-પ્રયુક્તિઓથી તમારાં ખિસ્સાંઓ ખાલી કરી જાય છે અને છતાં તને કે તારા ખીજ ભાઈઓને આવી ચોરીની ખબર પણ પડતી નથી.

જો કોઈ માણસ તારી પાસે સોનાની છટ વેચવા આવે તો તું તેને હસી કાઢે; પણ જો કોઈ કંપની કામરકાટકામાં સોનાની ખાણોમાટે તારી પાસે શેરો ભરાવવા આવે અગર કોઈ તેલની કંપનીના શેરો ભરાવે તો તું ના પાડે નહિ. તુંજ મને કહેતો હતો કે, તે એકાદ કંપનીમાં ૧૨૦૦ ડોલરના શેરો ખરીદ્યા પણ છે. મિત્ર જીડ ! આ બધી રમત એવી સફાઈથી રમાય છે કે તેને કોઈ લૂંટ કહી શકે નહિ; અને તેને એવી સુંદર રીતે સમજાવવામાં આવે છે કે તારા જેવા હજારો મતદારો આવા માણસોને ખુશીથી મત પણ આપી આવે છે અને કદાચ તમે લોકો તેવાઓને માટે જન પણ આપી દો. આવી ખીજ યુક્તિ રક્ષણાત્મક જગત અને ઈન્દ્રાની અનામત રાખવાની રીતિ છે. બેકવાળાઓ તમને લોકને કહે છે કે, તમારા ધરમાં પૈસા એકઠા કરી રાખવા એ જોખમભરેલું છે અને પૈસાનો વ્યય કરવા જેવું છે; અને તારા જેવા બિચારા કામદારો તે વાત ખરી માને છે; પણ ખરી વાત એવી છે કે, બેકો આ રીતે તમારાં નાણાંથી વેપાર કરે છે અને તમને લૂંટ છે. તને કોઈ દિવસ ખબર નહિ પડી હોય કે, જેમ જેમ વસ્તુ-

ઓની કિંમત વધતી જાય છે, તેમ તેમ તારા બેંકમાં રાખેલાં નાણાંની કિંમત ઘટતી જાય છે.

વહાલા મિત્ર ! હમણાં તો તું સવારે ચાર વાગે ઉઠતો હોઈશ; ચા સાથે બે ત્રણ પાઉંનાં ટુકડા વહેલો વહેલો ગળે ઉતારી દેતો હોઈશ; તારાં સસલાં કે મરધાને દાણા નાખીને તું ઝટપટ કામે દોડી જતો હોઈશ. આજે ચાળીસ વર્ષથી અઠવાડીયાના છ દિવસનો તારો કાર્યક્રમ આ મુજબ થઈ પડ્યો હશે; અને દિવસના આઠ-નવ કલાક નોકરી કરી રાતે તું થાક્યો પાક્યો ઘેર જતો હશે. ધ્યાન રાખ, બુડ ! અમેરિકામાં તારા જેવી જીંદગી ગુજરનારા ચાર કરોડ કામદારો છે અને તેઓ જે મહેનતવડે અઢળક લક્ષ્મી પેદા કરે છે, તેનો ઉપભોગ તેઓ કરી શકતા નથી. બુડ ! મોટાં આલીશાન મકાનોમાં અને ઑરીસમાં ટેબલ-બુરશીપર હાથપર મોં ટેકવી રાખતા ઘોળા સજ્જનોને આ ગરીબ કામદારોના ગદ્ગદવૈરાની જરાએ ખબર હોતી નથી. જ્યારે કામદારો સખત ટાઢ કે તાપમાં વૈતરું કરે છે, સારે આ સજ્જનોને બેસીને વિચાર કરવા સિવાય બીજું કંઈ કામ હોતું નથી; અને આ વિચાર એકજ હોય છે કે, તમારા જેવા ગરીબ કામદારો પાસેથી વધારે નાણાં શી રીતે કમાવાં ? આ લોકો કહે છે કે, અમે ધણાં મોટાં કામોના ફેંસલો થોડી વારમાં કરી નાખીએ છીએ; પણ કામનો ફેંસલો કરવાને બદલે આ લોકો બિચારા કામદારોનો નિર્દય રીતે ફેંસલો કરે છે અને તેમને લૂંટવાને માટે આ લોકોએ મોટી ઇદ્રજળ ઉભી કરી છે, કે જેનાવડે તમારી મહેનતથી પેદા કરેલી લક્ષ્મી તેઓ ભોગવે છે અને આ પ્રમાણે માનવજાતિના ઇતિહાસમાં બની રહ્યું છે. આ ઇદ્રજળ કેવી રીતે રચવામાં આવી છે તે હું તને મારા બીજા પત્રમાં સમજાવીશ.

પત્ર-૨

વહાલા મિત્ર બુડ,

ગયા પત્રમાં હું તને સમજાવી ગયો કે, ધનિકોએ કેવી ઇદ્રજળ ઉભી કરી છે કે જેના વડે તેઓ તારા જેવા હજારો બદ્ધ લાખો કામદારોને નીચાવીને તાલેવંત બને છે. આપણે જાણીએ છીએ કે, માણસને એકલો રોટલો મળ્યો એટલે તે સુખી થયો ગણાતો નથી. રોટલા ઉપરાંત તેને આ જમાનામાં ઘણી વસ્તુની જરૂરીઆતો રહે છે. તેને રહેવાને સુઘડ ઘર, પહેરવાને સારાં કપડાં, વાંચવાને પુસ્તકો અને કામ પછી કાંઈ રમતગમતની શાંતિની જરૂર છે. પારાવાર ગરીબાઈ જેવું બીજું એક પણ લયંકર દુઃખ નથી, કે જે માણસનાં સુખ અને શરીરસંપત્તિનો નાશ કરનાર હોય. પોતાનાં વહાલાં બાળબચ્ચાંઓને માટે જોઈતી ચીજો ન મળે એના જેવું બીજું દારુણ દુઃખ કયું હોઈ શકે ?

દુનિયાના કેટલાક ભાગોમાં ગરીબાઈ એ કુદરતી કાપસમાન આવી પડે છે, પણ ૧૯૨૫-૨૬ ના અમેરિકામાં તેમ નથી. આપણા દેશનો વિસ્તાર ૪૦ લાખ ધનમાઇલ જેટલો છે. અને આપણે ત્યાં દુનિયાના કોઈ પણ દેશ કરતાં વધારે કુદરતી પદાર્થો પેદા થાય છે. હાલના મોટામાં મોટા ઉદ્યોગો આપણે ત્યાં છે. આપણે ત્યાંથી જે વસ્તુઓ નીકાશ થાય છે, તેમાંની ઘણી ખરી મોજશોખની વસ્તુઓ છે. જેવી કે સંગીતનાં વાજાં, બીજી ફેશનની ચીજો વગેરે. આપણા દેશમાં તાલીમ પામેલા ચારકરોડ કામદારો છે અને સારામાં સારા પાયા ઉપર ચાલતા હુન્નરઉદ્યોગો છે. આપણે દુનિયાનું ૪૦ ટકા જેટલું લોખંડ, ૫૨ ટકા જેટલો કાલસો, ૬૦ ટકા જેટલું તાંબું, ૭૫ ટકા જેટલું અનાજ અને ૮૫ ટકા જેટલી મોટરકારો બનાવીએ છીએ.

વીસ વર્ષ પહેલાં જ્યારે આપણી સરકારે ગણતરી કરી, ત્યારે એવું માલમ પડ્યું હતું કે, હાથથી દશ હજો બનાવવાને માટે ૧૧૮૦ કલાક લાગતા હતા, તેને બદલે અત્યારે તેટલાંજ હજોને મશીનરીથી બનાવતાં ફક્ત ૩૭ કલાક લાગે છે; ૧૦૦ જોડ છુટ હાથથી બનાવતાં ૧૪૩૬ કલાક લાગતા, તેને બદલે હવે મશીનરીથી ફક્ત ૧૫૪ કલાક લાગે છે. આ ઉપરથી જોઈ શકાશે કે, યંત્રને લીધે મનુષ્યની કેટલી બધી મહેનત બચી જવા પામી છે. આજે ફ્રાંડની ફેક્ટરીમાં ૧,૬૫૦૦૦ માણસો કામ કરે છે, અને દર વર્ષે ૨૫ લાખ મોટરો અને બીજી ગાડીઓ ઉત્પન્ન કરે છે. શીકાગોમાં મોટી ફેક્ટરીઓ છે, જેમાં દરરોજના ૧૪,૪૦૦ પાઉં બને છે. આવી અન્યબી-ભરેલી વસ્તુઓ આપણે ત્યાં ઢગલાબંધ બને છે અને ઢગલાબંધ ધન દેશમાં ખડકાય છે. આ

અધુ' જોતાં આપણા દેશમાં પ્રજા ધણીજ સુખી હોવી જોઈએ; અને ગરીબાઈ ૧૮૨૫ કરતાં પો-
ણોસોગણી ઓછી હોવી જોઈએ. પણ જુડ ! સ્થિતિ શું છે ? ગરીબાઈ તો હજી તેટલીજ કે તેથી
પણ વધારે છે. અસલના વારામાં કાંઈ પણ ભૂખે મરતું નહિ. આપણા બાપદાદાઓને પેટપૂરતું
ખાવાનું મળતું અને તેઓ દશ માણસોના કુટુંબનું કે કેટલીક વાર તો વીસ માણસોના કુટુંબનું
સંતોષકારક રીતે ભરણપોષણ કરી શકતા. આજે આપણા મીલકામદારોમાંથી આટલા મોટા
કુટુંબનું કાણ પોષણ કરી શકે એમ છે ? આરસનાં સુશોભિત મહાલયોથી શોભતાં આપણા વૉ-
શિંગ્ટન શહેરનું ચિત્ર મારા ઘરમાં છે; પણ આ ચિત્ર જરા જૂદા પ્રકારનું છે. એક ભવ્ય મહાલય-
ની અગાશીમાંથી કામદારો જે વિલાસમાં રહે છે તે લક્ષ્યાંક આ ચિત્ર છે. ક્યાં આ મહાલયો
અને ક્યાં બિચારા મહેનતુ કામદારોને રહેવાનાં જર્જરિત અને ગંદાં મકાનો ! આવાં કેટલાંએ
મકાનો તને વૉશિંગ્ટનમાં મળી આવશે. અરે ન્યુયૉર્ક કે જે આપણું વિલાસ, મોજમજલ, અદ-
ભૂત દ્રવ્ય અને ફેશનનું ધામ છે, ત્યાં જઈને જોશે તો કેટલાંએ ગરીબ લોકો ગંદાં મકાનોમાં સડતા
દેખાશે. ન્યુ ઇંગ્લેન્ડમાં તો હજારો કામદારો નરકયાતના ભોગવતા નજરે પડે છે અને કેટલીએ
સ્ત્રીઓ પૈસાને ખાતર પોતાની જાતને વેચે છે. અહીં કામદારો ઘરમાં નથી રહેતા, પણ અંધારા
ભોંયરામાં રહે છે એમ કહીએ તો ચાલે. જ્યોર્જિઆમાં બચ્ચાંઓ પાસે મીલોમાં કામ કરાવવા-
માં આવે છે.

આવી સ્થિતિ છતાં આપણા અર્થશાસ્ત્રીઓ કહે છે કે, અમેરિકામાં કામદારોની સ્થિતિ સુધ-
રતી જાય છે અને થોડા વખતમાં કાંઈ ગરીબ જોવામાં આવશે નહિ. જુડ ! આ બધું ધતીંગ છે.
હું તને કહું છું તે નોંધી લે કે, છેલ્લાં પચીસ વર્ષમાં અમેરિકાના કામદારોની સ્થિતિ બગડતી ગઈ
છે, અને તે કેવી રીતે ? તે આપણે તપાસીએ. દેખીતી રીતે કામદારોનો પગાર વધે તે ઉપરથી-
તેમની સ્થિતિ સુધરી ગઈ એમ માની લેવાનું નથી. પગારનું ધોરણ માણસના જીવનનિર્વાહ અને
ચીજોના ભાવ ઉપર ધણો આધાર રાખે છે. એટલે જો એક માણસને રોજના ચાર ડોલરને બદલે
આઠ ડોલર મળવા લાગે અને જો ચીજોનો ભાવ હોય તેથી બમણો થઈ જાય તો તેથી તેની
સ્થિતિ જરાએ સુધરી કહેવાય નહિ. એ તો મુડીવાળાઓ એ રીતે દુનિયાને ઠગે છે; એટલે
કામદારે તો ઉપર ઉપરથી જે સુધારો થયેલો નજરે પડે તેથી ભોળવાઈ જવાનું નથી. આ
સુધારાનાં બીજાં અનેક કારણો છે. દાખલાતરીકે હવેનો કામદાર વર્ગ પૈસાનો સમજીપણે ઉપ-
યોગ કરતાં શીખ્યો છે, તંદુરસ્તી અને સુખાકારીના નિયમો શીખ્યો છે, તેની સંસ્કૃતિમાં ધણો
વધારો થતો ગયો છે; પણ તેથી કાંઈ તેના પગારમાં તેને ફાયદો થઈ ગયો છે, એમ માનવાનું
નથી. બીજી તરફ જુઓ કે, કેટલા માલેતુજાર મુડીવાળાઓ ગરીબ બનવા પામ્યા છે ?

અમેરિકામાં તો આ સવાલજ હસવા જેવો લાગે છે; કારણ કે હેન્રી ફોર્ડ જેવા માણસો
તો ૩૫ વર્ષ પહેલાંના કરતાં લાખોગણા પૈસાવાળા બન્યા છે. ૧૮૯૦ માં આપણા દેશની મેલત
૬૫ અબજ હતી, તે વધીને ૩૨૦ :અબજ જેટલી ૧૯૨૨ માં થઈ છે અને આમાં કામદારોને
કાંઈ મળ્યું નથી; એટલે પૈસાદાર માલેકોનીજ તીજોરીઓ ભરાવા પામી છે. ૨૫ હજારથી એક
લાખ ડોલરની વચ્ચેમાંની ઉપજવાળાઓની સંખ્યા ૩૭૬૬૩ થી વધીને ૫૨૧૫૮ જેટલી થવા
પામી છે. આ ઉપરથીજ જોઈ શકાશે કે, તાલેવંતો વધારે ને વધારે તાલેવંત થતા જાય છે,
જ્યારે ગરીબો વધારે ગરીબ બનતા જાય છે. જુડ ! આપણાં છાપાંઓ આનો વિરોધ કરે છે;
પણ સત્ય વાત તો એ છે કે, દુનિયાની સૌથી વધારે તાલેવંત પ્રજાનો કામદારવર્ગ ગરીબ
બનતો જાય છે.

('હિંદુસ્થાન' તા ૪-૨-૨૬ ના અંકમાંનો અપ્ટન સિંકલેરના પત્રોનો અનુવાદ)

૬૫-શાળામાં ધર્મશિક્ષણ

શાળામાં ધર્મશિક્ષણ હોવું જોઈએ કે નહિ, તેનો એકાન્તિક જવાબ આપવો મુશ્કેલ છે. એક બાજુએ વિચારતાં શિક્ષણમાં ધર્મને સ્થાન ન હોય તો તે શિક્ષણ નકામું છે, એ સ્પષ્ટ રીતે દેખાય છે; અને બીજી બાજુએ 'ધર્મ' શબ્દમાં જે વિશાળ, અટપટો અને અગમ્ય અર્થ રહેલો છે, તે જોતાં શાળાની અંદર ધર્મશિક્ષણની શક્યતાનો સમાધાનકારક નીવેડો નથી આવતો; પણ શિક્ષણશાસ્ત્રને આ પ્રશ્નનો ઉકેલ લાવ્યાવિના ચાલે તેમ નથી.

માણસના જીવનમાંથી ધર્મ બાદ કરીએ તો બાકી શું રહે ?

મનુષ્ય-ધર્મ=પશુ

એવું સમીકરણ બધા વિચારકોએ નક્કી કરી રાખ્યું છે. ધર્મો હિ તેષામ્ અધિકો મતો મે આ વચન બહુ અર્થપૂર્ણ છે. ધર્મસંસ્કારવિનાનું મનુષ્યત્વ સંભવતું નથી. 'મેન ડઝ નોટ લીવ બાય પ્રેડ એલોન' આ વચન નિતાન્ત સત્ય છે. ધર્મવગર મનુષ્ય મનુષ્યતરીકે જીવી શકે તે કલ્પનામાં ઉતરી શકતું નથી; એટલે મનુષ્યના જીવનમાં ધર્મને અનિવાર્ય સ્થાન છે. આ વસ્તુ સર્વમાન્યતરીકે માની લઈએ તો (અને તે સર્વમાન્ય છે તેમાં જે મત હોઈજ ન શકે) શાળામાં ધર્મશિક્ષણને સ્થાન છે કે નહિ? એ વસ્તુના વિચારનો સરળ માર્ગ આપણને મળવાનો છે, માટે એ સિદ્ધાંત માન્ય રાખીનેજ આગળના વિચાર મૂક્યા છે.

આપણે ઉપર જોઈ ગયા તેમ મનુષ્યના જીવનમાં ધર્મ અગ્રસ્થાને છે. તે ધર્મવિનાનું જીવન શૂન્ય છે. તે મનુષ્યજીવનજ નથી, તે પશુજીવન છે. શિક્ષણ મનુષ્યને જીવવાની કળા શીખવે છે. પછી શિક્ષણમાં ધર્મને સ્થાન ન હોય તો કેમ ચાલે? ધર્મશિક્ષણ આવશ્યક છે, એટલુંજ નહિ પણ અપરિહાર્ય છે. આપણે તેને આપણા શિક્ષણક્રમમાં રાખીએ કે નહિ, બાળક તે ગમે ત્યાંથી મેળવી લેવાનુંજ છે. જેવી રીતે બાળકની આંખો જોવા માટે તલસી રહેલી હોય છે, કાન સાંભળવા માટે તલસી રહેલા હોય છે અને જીભ ખોલવા માટે તલસે છે, તેવીજ રીતે બાળકનો આત્મા ધર્મમાટે તલસે છે. આપણે એને ધર્મશિક્ષણ ન આપીએ તેથી કંઈ તે ધર્મવગર રહેવાનું નથી. બાળકની ખુલ્લુક્ષિત આંખો રૂપનું સાચું-ખોટું પણ જ્ઞાન કરી લેવાની છે, તેવીજ રીતે બાળકનો આત્મા સાચા-ખોટા પણ ધર્મનું જ્ઞાન મેળવવાનોજ છે. બાળક ખોટું જોતાં ન શીખે પણ સાચું જોતું થાય, એવી અનુકૂળતા તેને કરી આપવી, એવું વાતાવરણ તેની આસપાસ ઉભું કરવું એ શિક્ષણનું કાર્ય છે. શિક્ષણની હસ્તીજ એને માટે છે; તેવીજ રીતે બાળકને સત્ય ધર્મનું જ્ઞાન થાય એવી અનુકૂળતા એને કરી આપવી, એ પણ શિક્ષણનું કાર્ય છે. એવી અનુકૂળતા શિક્ષણ ન કરી આપે તો તે શિક્ષણ વિક્ષણ છે.

ધર્મવગર મનુષ્યનું જીવન પશુતુલ્ય છે. આ સિદ્ધાંત સર્વમાન્ય હોવાથી ઘણાઓએ શિક્ષણમાં ધર્મને દાખલ કરવાના અખતરા કર્યા છે, પણ તેમાંનો એકે અખતરો સાચો નથી. ખ્રિસ્તી મિશનરીઓની સંસ્થાઓમાં બાઈબલના વર્ગો ફરજિયાત હોય છે; આર્યસમાજની સંસ્થાઓમાં વેદના મંત્રો લખાવાય છે; આજકાલની રાષ્ટ્રીય શાળાઓમાં સમૂહપ્રાર્થનાનાં લગ્નનો ગવાય છે અને ધર્મના સમયો રખાય છે; પણ આ ત્રણે પ્રકારોમાં એકે માર્ગે સાચું ધર્મશિક્ષણ નથી મળતું. ધર્મનો અભ્યાસ, ધર્મનું અધ્યયન અને ધર્મની માહિતી એટલે કંઈ ધર્મશિક્ષણ નથી. બીજા વિષયોની માફકજ ધર્મની બાબતમાં પણ ધર્મનો સાક્ષાત્કાર થવાની જરૂર છે. કોઈ પણ વસ્તુ બુદ્ધિની મર્યાદા બાજુની હદયસુધી ઉઠી ઉતરે, ત્યારેજ તેનો સાક્ષાત્કાર થયો ગણાય. આજે દુનિયામાં શંકરાચાર્યના અદ્વૈતમતના પ્રતિપાદક પાંડિતો ઓછા નથી. કોઈ પણ વિવાદકને પોતાની યુક્તિ-પ્રયુક્તિથી હઠાવી દેનાર તેમનું પાંડિત્ય દુનિયાને ચકિત કરે છે; પણ તેમના અદ્વૈતની શૂન્ય જેટલી પણ કિંમત નથી, તેમનું અદ્વૈત કેવળ બુદ્ધિની ભૂમિકા ઉપરજ હોય છે.

ધરની અંદર જેમ તેઓ રાયરચીલાં રાખે છે, તેમજ મગજમાં તેઓ અદ્વૈતવાદનો ઘટ-પટાદિ ગોટાળો રાખે છે એટલુંજ. સામાન્ય લોકોમાં અને એમનામાં ફરક એટલોજ કે, સામાન્ય

આધાર રાખે છે. સાધ્ય ઉપર બતાવ્યું તે છે. તે ક્યે રસ્તે સાધવું તે તો દરેકે પોતાની મેળે જોઈ લેવાનું છે.

ધર્મશિક્ષણું ફરજિયાત હોય કે નહિ? આ સવાલ પણ ઘણી વાર પૂછવામાં આવે છે. અનેક સંસ્થાઓમાં ફરજિયાત સંધ્યા, ફરજિયાત પ્રાર્થના ઇત્યાદિ હોય છે; પણ ફરજિયાત ધર્મશિક્ષણ આ પ્રયોગજ વદતોવ્યાધાત જેવો છે. ફરજિયાત ભોજન આપી શકાય, તોજ ફરજિયાત ધર્મશિક્ષણ કરી શકાય. અન્ન શરીરનો ખોરાક છે, તેમ ધર્મ આત્માનો ખોરાક છે. આપણે છાત્રાલયમાં ખાવાની સુંદર સગવડ કરી મૂકીએ, એટલું બસ છે. બાળકની સહજ ભૂખજ એને ખાવાની ફરજ પાડે છે. આપણે એટલુંજ જોવાનું રહ્યું કે, કોઈ પણ કારણસર બાળકની ભૂખ મંદ તો નથી થઈ? તેને અંજીરું તો નથી થયું? તેના શરીરમાં કંઈ વિકાર તો નથી? એવું કંઈ હોય તો તેને દવાપાણી કરી તેની ક્ષુધા બગાડ કરવી એ શિક્ષકની ફરજ છે. બાળકની ક્ષુધા બગાડ રાખવી અને તેની તૃપ્તિમાટે શુદ્ધ પૌષ્ટિક ખોરાક તૈયાર રાખવો-આ બંનેમાંજ શિક્ષકનું કાર્ય ખતમ થાય છે. બાકીનું કાર્ય બાળક પોતાની મેળે કરી લે છે. તેવીજ સ્થિતિ ધર્મશિક્ષણની છે. કોઈ પણ કારણસર બાળકની ધર્મજિજ્ઞાસા પ્રસૂત હોય તો તેને બગાડ કરવી અને તેની પરિતૃપ્તિમાટે ધર્મવિચારનો અખંડ પ્રવાહ ચાલુ રાખવો, એટલીજ શિક્ષકની ફરજ છે. ધર્મના શિક્ષણમાં નદીની વૃત્તિ રાખવી જોઈએ. તે તો અખંડ વહેજ બધ છે. જેને ઇચ્છા હોય, જેનું લાગ્ય હોય તે આવીને તેના પ્રવાહમાં નાહી-ઘોઈ પુનિત થઈ પાછા બધ છે. તેવીજ રીતે ધર્મનો પ્રવાહ આપણે જીવતો રાખીએ. જે બાળકને આવીને તેમાં નાહી-ઘોઈ પાવન થવું હોય તે ભલે થાય. જેને એમ કરવાની વૃત્તિ નથી, તેને કંઈ ફરજ પાડી તેમ કરાવી શકાય તેમ છે? પ્રકૃતિં ચાન્તિ મૂતાનિ નિગ્રહઃ કિં કરિષ્યતિ। ઓછામાં ઓછું ધર્મશિક્ષણની બાબતમાં તો ફરજનો વિચારજ હાસ્યાસ્પદ લાગે છે.

અને બીજી રીતે આપણે ધર્મશિક્ષણ અનિવાર્ય જરૂર કરી શકીએ તેમ છે. વિદ્યાર્થી કુદરતને નિહાળતો થાય એવી ઇચ્છાવાળો કોઈ શિક્ષક કુદરતનું દર્શન શાળામાં ફરજિયાત કરે તો તે મૂર્ખ ગણાશે. તેની પાસે સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ છે કે, આખી નિશ્ચળજ કુદરતના ખોળામાં વસાવવી. ઇચ્છા હોય કે ન હોય, બાળકને કુદરતનું દર્શન કર્યાવગર છૂટકોજ નહિ રહે. એક બાળુ ઉંચા ઉંચા પહાડો, બીજી બાળુએ મેદાનો, ત્રીજી બાળુએ ખીણો, ચોથી બાળુએ ઘાટાદાર જંગલો વચ્ચેથી વહેતી નદીઓ અને સરોવરો; આવી રીતે જ્યાં કુદરત પોતાના સંપૂર્ણ વૈભવમાં વિકસતી હોય, સાંજ શાળાનું અધિષ્ઠાન હોય તો બાળક કુદરત જોયા વગર ક્યાં બધ? તેવીજ રીતે જેને બધા વિદ્યાર્થીઓ ધર્મશિક્ષણ લેતા થાય એવી ઇચ્છા હોય તેણે તો બાળકની આસપાસનું આખું વાતાવરણજ ધર્મમય કરી મૂકવું; એમ થશે તો આપો-આપજ એને ખબર પડ્યાવગરજ બાળક ધર્મશિક્ષણ લેવાનું છે.

શરૂઆતમાં ખ્રિસ્તી, આર્યસમાજ કે ઇતર પંથની શિક્ષણસંસ્થાઓમાં અપાતા ધર્મશિક્ષણનો ઉદ્દેશ્ય મેં ક્યો છે. આના ધર્મશિક્ષણથી કંઈ લાભ છે કે કેમ, તે તપાસવાની જરૂર છે. ધર્મશિક્ષણનો ઉદ્દેશ માણસના આત્માનો-હૃદયનો વિકાસ સધાય એ છે. જેનાથી તે વિકાસ સધાય તેજ સાચું ધર્મશિક્ષણ. ઉપર કહેલી સંસ્થાઓમાં જે શિક્ષણ ધર્મને નામે અપાય છે, તે અધર્મનું શિક્ષણ છે. માણસ પોતાના ધર્મ ઉપર પ્રેમ કરતો થાય તે આવશ્યક છે, પણ માણસ પારકાના ધર્મનો દ્વેષ કરતો થાય તે ઘાતક છે. ખ્રિસ્તીશાળામાં જે ખ્રિસ્તીધર્મજ સાચો અને બીજા બધા ધર્મો કનિષ્ઠ અને લાભજ એમ શીખવવામાં આવતું હોય તો તે ધર્મશિક્ષણ નથી, પણ અધર્મશિક્ષણ છે; તેમજ આર્યસમાજની શાળાઓમાં જે વેદવિધેના પ્રેમની સાથે કુરાને શરીફ કે બાઇબલવિષે તિરસ્કાર ઉત્પન્ન થાય તો તે વેદનું અધ્યયન-અધ્યાપન અધર્મશિક્ષણ છે. એક જગ્યાએ પ્રેમ અને બીજી જગ્યાએ દ્વેષ જોનારો માણસ પ્રેમનો અર્થજ સમજ્યો નથી; અને આવી બાબતનું શિક્ષણ ધર્મશિક્ષણ નથી. ધર્મશિક્ષણને નામે આ રીતે દુનિયામાં સંકુચિતતા અને ક્ષલ્લજ વધે છે.

ધર્મશિક્ષણ જેવા વિશાળ વિષય ઉપર જેટલો વિચાર કરીએ તેટલો ઓછો છે. ઉપરના લખાણમાં તો ધર્મશિક્ષણના સિદ્ધાંતોનું માત્ર દિગ્દર્શન કર્યું છે. ધર્મશિક્ષણ એ તો વાઘણું દૂધ છે. જેનામાં તે પચાવવાની તાકાત હોય તેજ તેમાં ઝંપલાવે. બીજાએ તેને અસ્પૃશ્ય ગણી તેનાથી દૂર રહેવુંજ શ્રેયસ્કર છે; કારણ કે અધિકારવગર કરેલા કર્મનાં ફળ હમેશાં અનિષ્ટ આવે છે.

(કાર્તિક સં. ૧૯૮૪ ના 'દક્ષિણામૂર્તિ'માં લેખક-ગોપાળરાવ રામચંદ્ર કુળકર્ણી)

વિદ્યાર્થીઓને સામાજિક તાલીમ આપવામાટે કોઈ પુસ્તકોનો અભ્યાસ કે શિક્ષકોનાં તે વિષયપરત્વેનાં વ્યાખ્યાનોના શ્રવણ કરતાં વિધેયાત્મક ક્રિયાઓ વધારે સુંદર, વધારે સખળ સાધન છે. આવી ક્રિયાઓમાં રમત એ બાળ મન તેમજ તરુણ મનને વધારે અનુકૂળ હોય છે. શાળાઓમાં આજે રમતોએ હવે પોતાનું સ્થાન તો ઠીક ઠીક મેળવ્યું છે, પરંતુ રમતો રમાડવાની પાછળ જે દષ્ટિ ઉભી થવી જોઈએ, તે હજી નથી થઈ. આજે તો રમતો મોટે ભાગે શરીર-વ્યાયામ ખાતર, નિર્દોષ આનંદ ખાતર અને વિદ્યાર્થીઓને તંદુરસ્ત પ્રવૃત્તિમાં રોકી રાખવા ખાતર મોટેભાગે રમાડાય છે. આ દષ્ટિની સાથે સાથેજ સામાજિક તાલીમની દષ્ટિ ઉમેરાવાની અત્યંત જરૂર છે. મનુષ્યને સામાજિક શિષ્ટજન બનવા માટે શિસ્ત, નમ્રતા, વિવેક, અંધુલાવ અને સહકાર જેવા જે જે સદ્ગુણો સંપાદન કરવાની અપેક્ષા રહે છે, તે બધાય રમતો જેવી વિદ્યાર્થીના મનને આકર્ષનારી પ્રવૃત્તિમાંથી સહેજે મેળવી શકાય તેમ છે. આ દષ્ટિથી રમતોની યોજના કરવા-માટે શિક્ષકોએ તે દષ્ટિ કેળવવી પડશે અને વિદ્યાર્થીઓ પાસે તે ધરવી પડશે. તેમ થશે તો શિક્ષણની એક આવશ્યક પ્રવૃત્તિતરીકે રમતો યથાર્થ ગણાશે.

૬૬-કવિતાશિક્ષણ

ભાષાનું શિક્ષણ એટલે ગદ્ય અને પદ્યનો બાળકોને પરિચય કરાવવો. આ પરિચય જેટલો દૃઢ અને સ્પષ્ટ એટલું ભાષાનું શિક્ષણ બળવાન થવાનું. પરિચયનાં સાધનો મુખ-સાહિત્ય અને લિખિત સાહિત્ય છે. બાળક નાનપણથી મુખસાહિત્યના પરિચયમાં આવે છે. વાંચતું-લખતું થયા પછી તેને લિખિત સાહિત્યનો પરિચય શક્ય છે. મુખસાહિત્ય કે લિખિત સાહિત્યના પરિચયમાં ગદ્યાત્મક સાહિત્ય બાળક પાસે એકંદરે આજે વધારે અને વહેલેથી આવે છે, જ્યારે પદ્ય સાહિત્યનો પરિચય મોડો મોડો અને થોડો થોડો થાય છે. ઘરમાં આપણે બોલીએ છીએ તે મુખ-સાહિત્ય છે. ઘરમાં કે બહાર ગાનનો પરિચય વાણીના પરિચય સાથે સરખાવતાં સાવ ઓછો જ-ણાય છે. પાઠ્ય પુસ્તકોમાં પાઠો કરતાં કાવ્યનું પ્રમાણ ઘણુંજ ઓછું હોય છે.

આમ હોવાથી બાળક ગદ્યનો આનંદ વહેલી ઉંમરે વધારે લેતું થાય છે. વળી આને પરિણામે એવી ખોટી સમજણ પણ ઉભી થઈ છે કે બાળકો કાવ્યે ને વહેલી ઉંમરે સમજી શકે નહિ તેમ તેનો આનંદ પણ લઈ શકે નહિ, તેથી તેમની આગળ કાવ્યો મોડાં અને ઓછાં આવવાં જોઈએ. પરિણામ એમજ આવ્યું છે. આપણે મોટાઓ સુદ્ધાં પદ્ય કરતાં ગદ્યમાં વધારે રસ લઈએ છીએ. ગદ્ય વધારે સહેલું લાગે છે, ગદ્યનો પ્રચાર ઘણો થાય છે, ગદ્યનું સર્જન પણ અધિકતર છે.

બેશક, સરખામણીથી જોતાં કાવ્ય વધારે અદ્ભૂત છે. ગદ્ય કરતાં પદ્ય જરા મોટી ઉંમરે વધારે આનંદ આપી શકે. મતલબ કે, કાવ્ય સ્વતઃજ જો ઉચ્ચ ભૂમિકાનું સર્જન છે, એમ લઈએ તો તેનો ઉપલોગ પણ જરા ઉચ્ચપણેજ થઈ શકે.

પરંતુ એ જવા દઈએ ને સીધો વિચાર કરીએ તો ઉપલું કથન અત્યારે તો વિચારવા જેવું છે-અર્થાત્ આપણે બાળકોને ગદ્યનો પરિચય વધારે આપીએ છીએ ને પદ્યનો ઓછો આપીએ છીએ, ને તેને લીધે આજે પદ્યમાં આપણે ઓછી મઝા લઈ શકીએ છીએ.

આ પરિસ્થિતિ દૂર કરવામાટે આપણે આજના કાવ્યશિક્ષણમાં સુધારા કરવાની જરૂર લાગે છે. આપણો પહેલો સુધારો આપણી ખોટી સમજણ દૂર કરવાનો છે. તે એ કે, કાવ્યોને નાની ઉંમરે મૂકાય નહિ. જરા વિચારી નેમએ તો આ સમજણ દૂર થશે. સાહિત્યના ઇતિહાસમાં નેમએ તો ગદ્યથી પહેલાં પદ્ય છે, એમ જણાય છે. વાણીએ પહેલું સ્વરૂપ કવિતા મારફત લીધું. આપણી દુનિયાનાં લોકગીતો અને ઇલિયડ, મહાભારત, રામાયણ આદિ મહાકાવ્યો પ્રથમ પદ્યના નમુના છે. લેખનની શોધમાટે સાહિત્ય રાહ નેમ નથી શક્યું. સાહિત્ય એટલે સર્જનાત્મક વૃત્તિનું એક વ્યક્ત સ્વરૂપ; અને આ વૃત્તિ તો મનુષ્ય બોલતો થયો તે પહેલાંની છે. વાણીની સાથે તે વાઙ્મયરૂપે દેખાઈ. જૂના પુરાણા લોકોનું વાઙ્મય એટલે પ્રથમતઃ કાવ્યનું વાઙ્મય. કાવ્ય એક કઠેથી બીજે કઠે સહેલાઈથી જઈ શકે. વેળુ-પદ્ધતિએ એનો અભ્યાસ કેવળ સરળ છે. કાવ્યની ગેયતાને લીધે સ્મૃતિપટે ચઢવાનું વધારે સીધું છે. કાવ્યમાં પ્રાસ અને છંદના બંધનને લીધે અથવા તેમાં રહેલા પુનરાવર્તનને લીધે તે અકબંધ રહે છે ને તેથી તે પરંપરિત વારસામાં ઉતારવાને માટે વધારે લાયક છે.

પ્રાથમિક લોકોનું સાહિત્ય-ધનભંડાર કાવ્ય હતું. કાવ્યમાં તેઓ પોતાનું ડહાપણ અને અજ્ઞાન ભરતા. કાવ્યમાં તેઓ પોતાની મહત્વાકાંક્ષા અને લઘુતા દેખાડતા. કાવ્યમાં તેઓ પોતાનાં સ્વપ્ને અને ઇતિહાસ પ્રગટ કરતા. કાવ્યમાં તેઓ શોક, મોહ, પ્રેમ વગેરેને સંધરતા. કાવ્ય એજ તેમનું સંગ્રહસ્થાન હતું, તેમનો ઇતિહાસકાર હતું. એ કાવ્ય લોકજીવનની જીવંત શાળામાં ઉચ્ચારાતું અને આખાલવૃદ્ધ એમાં જીવી જીવી એને જાણતા, શીખતા ને એમાંથી નવાં કાવ્યો રચવાનો પ્રાણ અને પ્રેરણા મેળવતા. આ જૂનું કાવ્ય એટલે લોકગીત-લોકકાવ્ય. મનુષ્યલોકની બાહ્યાવસ્થા કવિતાથી સાહિત્યનો પરિચય સાધતી અને આજે પણ બાહ્યાવસ્થા સાહિત્યનો પરિચય કાવ્યથી-જ માગે છે ને તે તેને મળવો નેમએ.

જ્યાં મા હાલરડું ગાય છે ને બાળક ઉઘી જાય છે; જ્યાં મા ગાતાં, ખાંડતાં, ભરતાં ગીતો ગાય છે ને બાળક તેની ફરતું હીંડે છે; જ્યાં પિતા પૂજ કરતાં સ્તોત્રો ગાય છે ને બાળક સામે શાંતિથી બેસે છે, ત્યાં લોકગીતનો-કાવ્યનો-બાળકને પરિચય છે, ત્યાં તેનું શિક્ષણ છે.

જેમ જેમ જૂના વખતમાં જમએ, તેમ તેમ આવો પરિચય વધારે ને વધારે દેખાશે. આવો પરિચયજ માત્ર બાળકને રસ અને વસ્તુથી ભરતો. આજે પણ જ્યાં એ મુખસાહિત્યના જીવંત અવશેષ છે, ત્યાં બાળક તેનાથી રસાતું જાય છે; પરંતુ આજની દુનિયા બદલાતી ચાલી છે, લોકગીતો જૂલાતાં જાય છે. આપણી જીવનસરણી બદલાતી જાય છે, તેમ લોકગીતોને રહેવાને જાણે જગા નથી રહેતી. ઘંટી આગળ લોકગીત રહેતું, તે ગિરણી આગળ નથી રહી શકતું; તે ચૂલા આગળ રહેતું, પ્રાઈમસ આગળ કેમ રહી શકે! છતાં લોકગીતોને છોડી દીધે ન ચાલે. અને કાવ્યશિક્ષણમાંથી તેને જવા દેમએ તો પાયાવિના જેમ મકાન ચણી નથી શકાતું છતાં ચણવાની કસપના કરીએ તેવું કવિતાશિક્ષણમાં થાય.

આથી કાવ્યશિક્ષણમાં પ્રથમ વસ્તુ લોકગીતોનો પરિચય છે. બાળમનુષ્યનાં ગીતોથીજ બાળકનું કવિતાશિક્ષણ થઈ શકે, આ વિચાર કેટલો સાચો છે તે અનુભવથી સ્પષ્ટ રીતે જાણી શકાય છે. લોકગીતો બાળકો સામે મૂકી નેમએ અને તેની ખાત્રી કરી લઈએ. બાહ્યાવસ્થાના કાવ્યપરિચયમાં મુખ્ય વસ્તુ કાવ્યની ગેયતા, ડોલન, તાલની સ્પષ્ટતા અને ઉચિત વસ્તુ છે. બધાં લોકગીતોમાં ગેયતા છે, બધાં કાવ્યો એકલાં ગેય છે, છતાં તેજ કારણે તે બધાં બાળકોને ન ગમે. એમજ ડોલન, તાલની સ્પષ્ટતા અને ઉચિત વસ્તુપરત્વે તકાવત પડે છે. લોકગીતોનાં પડો તપાસીશું ને શિષ્ટ કાવ્યોને નેમએ તો તેના વિકાસનો ક્રમ જણાશે. આપણે ગેયતા, ડોલન, તાલ અને ઉચિતતાનો ક્રમ શોધવો પડશે. લોકગીતોની ગેયતાનો ક્રમ સીધા પ્રયોગસિવાય જડી નહિ શકે. લોકગીતોનું સાહિત્ય તાલીમ વગર નજ મળે. સરખી સપાટી ઉપર તરતાં બધાં લોકગીતોમાં કોઈ પહેલાંનાં તો કોઈ નવાં એમ જડી આવશે, પણ શિષ્ટ કાવ્યો કે કવિતાની બાબતમાં તો આપણે ક્રમ શોધી કાઢી શકીએ; અને જે ક્રમમાં કાવ્યનું સાહિત્ય શરૂ થયું-બાહ્યાવસ્થાથી વિકસતું

આવ્યું હોય તે ક્રમે બાળકો પાસે કાવ્યો મૂકતા જઈ શકીશું. આમ કરીશું એટલે મોટેભાગે બાલકાવ્યનાં ક્રમિક લક્ષણોવાળી કવિતાઓ આપણા હાથમાં સહેજે પડશે.

લોકગીતોમાંનાં બાલ-લોકગીતો ક્યાં ક્યાં છે, તે આગળ કહ્યું તેમ અનુભવથી નક્કી કરવું. તેવો અનુભવ કરનારને કેવાં લોકગીતો મૂકવાં ને કેવાં ઉપર પ્રયોગ કરવો, તે બાબતું પડશે.

ગેયતાને કારણે મોટેભાગે ગમે તે લોકગીત રસિક થશે; પણ બાળકો આગળ બીજાં કારણો સાથે હોવાથી ક્યું ગીત વારંવાર પ્રિય થઈ પડે છે, તે તેને સંભળાવીને જોવાનું છે ને તે ઉપરથી નિયમો તારવી કાઢવાના છે. બાળકોને પોતાની દુનિયાના સ્થૂળ તેમજ માનસિક અનુભવો વ્યક્ત કરતું લોકગીત ભાવે છે. પોતાની આસપાસનું જગત જેમાં પ્રતિબિંબિત થયું હોય છે, તેવું ગીત પણ તેને વધારે જોયે છે. પોતાનાં સુખ-દુઃખો સાથે જે ગીત વધારે જોડાયેલું હોય છે, તે પણ ગમે છે. હમેશના બનતા બનાવો ચીતરાયા હોય છે, તેવું ગીત પણ તેને ગમે છે. વળી પોતાની કલ્પનાઓને ઉડાડે, પોતાના તરંગોને પોષે તેવાં ગીતો પણ તે સાંભળે છે. વળી જે વાર્તા જેવું અને બનાવોની પરંપરા સાંકળતું ગીત હોય છે, તે તેને ઘણું ભાવે છે. આ બધું ગીતના વસ્તુ અને ભાવપરત્વે છે. ગીતની ભાષા એટલે તેની ઝડઝમક, તેના શબ્દો, અનુધ્વનિઓ, તેની ભાષા, રચના એ બધું પણ ગીતની પ્રિયતા-અપ્રિયતામાં સાથે રહે છે. ગીતની ગાન-સંરળતા અને સ્મૃતિસંરળતા પણ ગીતના પક્ષપાતમાટે ઉભાં રહે છે. આ બધું જોતાં જઈને બાલગીતોને ગીતસમૂહોમાંથી તારવી કાઢવાનાં છે.

જૂનાં ગીતો મૂકનારને માત્ર એકજ સૂચના આવશ્યક છે. જૂનાં ગીતોના સંગ્રહકની દૃષ્ટિ સંગ્રહપૂરતી છે, પુરાતત્ત્વવેત્તાની ગીતપરત્વની દૃષ્ટિ જૂદી હોય, જૂદા જૂદા મનુષ્યોની દૃષ્ટિ-આત્મલક્ષી કે પરલક્ષી-જૂદી જૂદી હોય; તેમજ શિક્ષકની દૃષ્ટિ જૂદી જોઈશે.

જૂના વખતમાં શું હતું તે લોકગીતદ્વારા આપણે બાળકોને શીખવવું નથી. જૂનાં ગીતોને એ ઉપયોગ આગળ જતાં ઇતિહાસ લખનારમાટે હોઈ શકે. આપણે તો બાળકને નિર્દોષ આનંદ આપે તેવું બાલભોગ્ય ગીત આપવાનું છે; અને નિર્દોષનો અર્થ આપણે ખૂબ વિચારવો જોઈએ. આપણે આવતી કાલની સમાજમાં જે બધું જોવા ન ઇચ્છતા હોઈએ, તેવું બધું જે ગીતો પોષતાં હોય તેવાં ગીતોને છોડી દઈએ, છોડી દેવાંજ જોઈએ. આપણે વહેમી થવા નથી માગતા, આપણે સાસુ-વહુના કલ્યાણી કંટાળ્યા છીએ, ઝેર દધને મારી નાખવાનો શોક્યદ્રેષ આપણને નથી જોઈતો; એવું એવું જે બધું આપણને નહિ ગોઠતું છે તેવું ગીતમાં ન જોઈએ; કારણ કે ગીતની સાથે તે તે પણ બાળકને સ્પર્શે છે; ને જ્યાં ગીતનો ઝાક એવું એવું આદર્શ-તરીકે ધરવાનો હોય છે, ત્યાં તો તે વિષયજન્ય થઈ પડે છે. માટે ગીત ઉપર આપણે ચોક્કસ પહેરો ખેસાડવો જોઈશે. ગીતમાં બાળજીવનને, મનુષ્યજીવનને ઉન્નત કરે તેવા ભાવો રહેવા દઈએ ને બાંકીનાને ફેંકી દઈએ. તેમ કરતાં ગીત જાય તો જવા દઈએ. ખરી રીતે ગીતની કિંમત ગેયતા, સંરળતા વગેરેમાં રહેલી છે. તેની વસ્તુની કિંમત છે, પણ તે તો ગૌણ છે. આપણે ગીતના જૂના દાળોમાં નવું વસ્તુ મૂકી ગીતોને નવાં કરીએ તો ઉત્તમ કાવ્યશિક્ષણની શરૂઆતનું સાહિત્ય તૈયાર કર્યું કહેવાય.

લોકગીતનો પરિચય ગાઈને આપવો. જે ગીતો ગવાય, બાળકોને જેનો રસ લાગે, તે ગીતો લખાઈને તેમની સામે આવે તો પરિચયને દઢ કરશે; પરંતુ ગીતનો પરિચય ગીતગાનથી થાય, ગીતવાચનથી ન થાય તે ભૂલવું નહિ. ગીતપરિચય માત્ર મોઢે કરવાથી કે બોલવાથી નથી થતો. એનો પરિચય ગીતના વાતાવરણમાં રહેવાથી થાય; માટે શાળામાં ગીતો છૂટ્ટી ગવાય, એજ ઉત્તમ માર્ગ છે.

હવે કવિઓની કવિતાઓ બાળકો આગળ કેમ મૂકવી, તેના વિચાર કરીએ. પ્રથમ વિચાર તેના ક્રમનો છે. આજના કાવ્યસંગ્રહો-બાલકાવ્યસંગ્રહો સફળ નથી જણાતા. વાચનમાળામાં મૂકવામાં આવેલાં કાવ્યો ઉપર બાળકોને પ્રેમ નથી થતો. ત્યારે શું કરવું?

આપણું કવિતાનું સાહિત્ય અમુક દૃઢસુધી વિસ્તર્યું છે. એ સાહિત્યને તપાસી તેના વર્ગો પાડીએ તો કંઈક આવા પડે:-એક વર્ગ છેક જૂના કવિઓનો એટલે દિંદી કે મંજુ ભાયાની

જેના પર અસર થઈ છે તેવાઓનો; બીજો વર્ગ પ્રાકૃત ભાષામાંથી બહાર આવતી ગુજરાતી ભાષામાં જેનાં કાવ્યો થયાં છે તેનો; ત્રીજો વર્ગ શુદ્ધ ગુજરાતીનો અને ચોથો આજના ગુજરાતીનો. આપણી ભાષા સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃતમાં થઈને પછી ગુજરાતી થઈ. આપણે બાળકો પાસે ગુજરાતી કાવ્યો મૂકવાં છે અને બાળકોમાટે તે મૂકવાનાં છે; એટલે તો ગુજરાતી કાવ્યવિકાસમાં જે પ્રાથમિક કાવ્યો હોય, તે મૂકવાં જોઈએ. આ પ્રાથમિક કાવ્યો કયાં અને તેના કવિઓ કયાં, તે જોવું પડે. મોટેભાગે જે બધા ભક્તકવિઓ થઈ ગયા છે, તેઓ મિશ્રભાષાના અગર તો છાંયા-ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ છે. તેઓનાં કાવ્યો ગુજરાતી કાવ્યસરિતાના વિકાસની બહાર લાગે છે. પ્રેમાનંદ આદિ કવિઓ ગુજરાતી ભાષાના કવિઓ છે; પરંતુ તેમનાં કાવ્યો ઉપર સંસ્કૃત ભાષા અને વસ્તુ બંનેનો પ્રભાવ છે. તેઓ એક રીતે ગુજરાતી ભાષાના કાવ્યપ્રવાહના મૂળમાં છે તો બીજી રીતે તેઓ શુદ્ધ પ્રવાહની પેલી તરફના છે-અર્થાત્ જેમ કાષ્ઠ સપાટ પ્રદેશપરથી વહેતો જળપ્રવાહ ડુંગરપર થઈ નીચે આવે તોપણ તેની શરૂઆત તો ડુંગરથી થતા પ્રવાહથી થઈ ગણાય છે ને સપાટ સ્થળ ઉપરના પ્રવાહથી નહિ; તેમ આ કવિઓનાં કાવ્યોવિષે કહી શકાય. છતાં આ કવિઓ સંસ્કૃત પ્રભાને અને વસ્તુને ગુજરાતીમાં મૂકતાં છતાં કાવ્યનું શરીર તો નવું જ ધડતા હતા. તેઓ નવી ભાષામાં કાવ્ય રચતા હતા, તેથી તેમણે સંસ્કૃત કે વિકસેલી ભાષાનાં વૃત્તો ન લીધાં. તેઓએ લોકહૃદય-લોકમાનસને અનુકૂળ, સ્વાભાવિક અને મહેલાઈથી સ્પર્શી શકે એવા મારુ, વેરાડી વગેરે રાગો લીધા; અને ઢાળની દૃષ્ટિએ આ કવિઓ ગુજરાતી સાહિત્યની કવિતાનદીમાં મૂળ આગળ છે, એમ કહેવાય. ત્યારપછીના જે કવિઓ થયા તેઓએ ગુજરાતનું માનસ, ગુજરાતની જનકથાઓ, ગુજરાતના વહેમો, શક્તિ-અશક્તિઓ અને મહેન્દ્રાઓ ચોતાની કવિતામાં દર્શાવ્યાં. શામળ વગેરે ને છેવટે દલપતરામને આ વર્ગમાં મૂકાય. તેમની કવિતાના ઢાળો સંસ્કૃત ઢાળોથી જૂદા છે.

હવે કવિતાના શરીરની દૃષ્ટિએ આપણે આ કવિતાઓનો વિચાર કરીએ. કવિતાપરિચયમાં કવિતાનું શરીર એ પહેલી વાત છે. તે શરીરમાં ઉઠતાં ભાવો અને મૂકવાનું વસ્તુ જરા ગૌણ છે. કાવ્યવિકાસની શરૂઆતમાં ગુજરાતી કાવ્યે જે ઢાળો લીધા, તે પ્રાથમિક ઢાળો, રાગો કે છંદો ગણાય. તે સરળ છે, સાદા છે, અટપટા અવયવ તેમાં આવતા નથી. લોકગીતો જેમ લોકભોજ્ય અને લોકગત છે, તેમજ આ કવિઓ શિષ્ટ કરતાં લોકનાજ ગણાય છે ને તેમનાં ઘણાં કાવ્યો તો લોકગત થતાં લોકગીતપણાને પણ પામેલાં છે. આવા પ્રાથમિક ઢાળો બાળકોને ગમે છે. સ્વનવલરામે ગરબાની ચોપડી રચી તેમાં આ તત્ત્વ સ્પષ્ટ છે. સાધારણ લોકો-પ્રાથમિક માનસવાળાઓ આ જૂના ઢાળો હજી ગાયા કરે છે. તેમના કવિઓ, લેખકો જૂના ઢાળોમાં કથાવાર્તા લખે છે; માટે બાળકો પાસે કાવ્યના પ્રથમ પરિચયમાં આવા ઢાળોની કવિતાઓ મૂકવી.

જૂના કવિઓએ કે દલપતરામભાઈસિંહીના મધ્યકાલના કવિઓએ-કાષ્ઠએ બાળકોમાટે કાવ્યો નથી રચ્યાં. તેમનાં કાવ્યો તે તે યુગની ભાવનાપ્રધાન કાવ્યો છે. બાળકોમાટેનાં ગીતોને યુગ હમણાં છે, તેથી જૂના રાગોમાં નવાં ગીતો ત્રિભુવન જેવા કવિઓ સફળપણે આપે છે. ભક્તકવિ ભક્તિ ગાય છે, રસિક કવિ રસ ગાશે, શિક્ષક કવિ કે બાળકપ્રિય કવિ બાળકોને માટે કાવ્યો આપશે.

હમણાં આપણે જૂના ઢાળોવાળાં બાલમનોચિત કાવ્યો તારવી કાઢીએ ને તેને બાળકો પાસે મૂકીએ, ગાઈ બતાવીને તેમજ લખીને તેમને આપીએ. તેમ કરતાં તેમાં રહેલો ક્રમ પણ આપણને જડશે ને સાથે સાથેજ આપણે નવી વસ્તુ ભરી જૂના ઢાળોને સજીવન કરતા જઈએ.

ભાઈ ત્રિભુવન જૂના ઢાળો બાળકોમાટે વાપરવા વધારે લલચાય તો સારું થાય. જુગતરામ શંખરી આખ્યાન વગેરે લખે છે ત્યાં આવીજ રીતે નવું બાલકાવ્યસાહિત્ય રચે છે.

કવિતાઓની પસંદગીનું એક ધોરણ આપણે જોવું કે, તેના ઢાળો વગેરે શરીર, ગુર્જર કાવ્ય-વિકાસને ક્રમે આપણે મૂકવું. બીજી વાત એ છે કે, તેનું વસ્તુ તપાસવું. આપણે શામળ વગેરેમાંથી બાળકોને અનુકૂળ વસ્તુવાળાં ઘણાં કાવ્યો શોધી શકીએ. તેઓ વસ્તુમાં પણ વિકાસ કરતાજ

હતા, તેથી તેમનાં કાવ્યો બાળકો સાથે બાલવસ્તુથી ભરેલાં છે. તેઓએ ઊંટ અને ગધેડાની અને વાંદરા વગેરેની વાતો પણ કરી છે.

અગાઉ લોકગીતના વસ્તુસંબંધે જે કહેવામાં આવ્યું, તે કાવ્યોને પણ લાગુ પડે છે. તેમાં પણ આપણે જે નથી માગતા તેની વાત ન જોઈએ. આપણો જે આદર્શ આજે નથી રહ્યો, તે પ્રેરનાર કાવ્યવસ્તુનો ત્યાગ કરીએ. બીજી બાજુ આપણા લઘ્ય અવાજ તથા ગંભીર અને પોકળ આદર્શથી કાવ્યને ભારે કરી બગાડી ન નાખીએ. આજના બાળકના સહજ જીવનને પ્રેરક, પોષક એવી વસ્તુલયો કાવ્યો એ આપણાં બાળકોનાં કાવ્યો છે.

એક બીજો વિચાર પણ વિચારીએ. બાળકો બન્ને જાતનાં કાવ્યોમાં રસ લઈ શકે છે. એક વર્ણનવાળાં કે એક ભાવવાળાં અને એક કથનવાળાં એટલે કે એક વાત કે વાર્તાવાળાં. આમાંયે સાદાં વર્ણનકાવ્યો કે ભાવકાવ્યો જેટલાંજ ઉત્કૃષ્ટ કાવ્યો બાળકોની નજરે આખ્યાયિકા કાવ્યો જણાય છે. આખ્યાયિકા કાવ્યો વાર્તારૂપ છે, તેથી વાર્તા તેમને જેટલી ગમે છે તેટલાંજ, તે ગમે છે. ઘણી વાર તો તે ખૂબ ગમે છે; માટે તેવાં કાવ્યો આપણે શોધવાં જોઈએ. જુગતરામ જેવા તેવાં કાવ્યો વધારે ને વધારે રચે તો સારું. પ્રાથમિક માનસને લંબાણ અને વાર્તાકથન જેવું વધારે ગમે છે. નાનાં બાળકોને તેવાંજ ગમે છે. આપણે મોટા થયા છીએ, એટલે ઉર્મિકાવ્યો આપણને વધારે ખેંચે છે; છતાં ગામડામાં મોટાં નરનારીઓ સુદ્ધાં ગ્રામ્યાહરણ ને નળાખ્યાન કે મહાભારત જેવાં મહાકાવ્યો સાંભળતાં થાકતાંજ નથી. કાવ્યો લાંબાં હોય પણ તેમાં બનાવની પરંપરા હશે તો બાળકો ઝીલશે; જ્યારે છેક નાતું કાવ્ય કેવળ ભાવપ્રધાન હશે તો નિરર્થક જશે.

આપણે બાળકોને કાવ્યપરિચય આપીને બેસી રહીશું તોપણ તેમને કાવ્યશિક્ષણમાં ઘણું શીખવ્યું કહેવાશે. ખરું શિક્ષણ વસ્તુમાં તરબોળ થવામાં છે અને પરિચયથી તરબોળ થવાય છે. પછી અર્થ, અન્વય વગેરે ચૂંથણાં તો સહજે સિદ્ધ થાય છે.

આપણે પરિચયની હિમાયત કરી. તે કેમ આપવો? આગળ જરા કહી ગયા છીએ, છતાં અહીં પૂર્તિરૂપે જરા વિશેષ કહીએ. કાવ્યોનો પરિચય ગાંધને આપી શકાય. ગાંધાની ઢબ, સુંદર રાગ, સરસ યોગ્ય અભિનય, છટા, તાલ વગેરે સરસ પરિચય કરાવવામાં સારી મદદ આપનારાં છે. પરિચય એટલે પરિચય. કાવ્ય ગોખાવાય નહિ, તે મોઢે કરી લેવાવાય નહિ ને લેવાય પણ નહિ. તેનો સ્વાદ લેવાય ને તેમ કરતાં કરતાં પોતાનું કરાય.

પરિચય આપતી વખતે કાવ્યવિષે પ્રસંગોપાત કહેવાય, કાવ્યના વસ્તુવિષે જરા બે બોલ આપે, કાવ્યની અંદર રહેલ વાર્તાને મોઢેથી ટુંકાવીને કીધી હોય તો કાવ્યમાં ઝટ પ્રવેશ થાય ને બાળકો વધારે રસ લે. પ્રથમ ભૂમિકા રચવામાટે કાવ્યવિષે કંઈક કહેવું ઉપયોગી છે. વચ્ચે વચ્ચે પણ કોઈ શબ્દનો અર્થ કરી આવા કાવ્યની ખુબી કે અર્થ બહાર આણવાનું પણ જરૂરનું છે. વખતે વખતે કાવ્યને ગદ્યના રૂપમાં છટાથી બોલી જવું પણ કામનું છે.

જ્યારે બાળકો કાવ્ય વાંચતાં થાય, ત્યારે તો તેની સામે કાવ્યો પણ મૂકીએ તેમજ કાવ્યપાઠો પણ મૂકીએ. એટલે કે કાવ્યને પાઠના રૂપમાં ગોઠવીને તે મૂકીએ. ગીતપરત્વે ગીતપાઠ કહીએ ને કાવ્યપરત્વે કાવ્યપાઠ કહીએ. ગીત અને ગીતપાઠ સાથે વાંચતાં બાળકને કાવ્યનો અર્થ સ્પષ્ટ થશે અને અન્વય વગેરેના આડકતરી બાણ થશે; પરંતુ આમ દરેક કાવ્યપરત્વે થવુંજ જોઈએ એમ નથી. આ તો નમુનાતરીકે આપવાનું છે.

કાવ્યશિક્ષણના વિષયમાં કાવ્યપરિચયવિષે કંઈક આમ કહી શકાય છે.

(કાર્તિક સં. ૧૯૮૪ ના ‘દક્ષિણામૂર્તિ’ના અંકમાં લેખક—જિલ્લુભાઈ.)

૬૭-નિવૃત્તશિક્ષણ

ક્રાંતિની રાજ્યક્રાંતિની ઘટનાના સંબંધમાં આવતી વ્યક્તિઓમાં રસો અને વૈદ્યેરનાં નામો પ્રસિદ્ધ છે. આ લેખકોની લેખનશૈલી તેજસ્વી, શુભંત અને ક્રાંતિકારક છે. આ લેખકોની લેખનીતો જોટલો ધાક તે કાળમાં લેખકોને લાગતો, તેટલો બળવાન રાષ્ટ્રોના શસ્ત્રબળનો ધાક લેખકોને લાગતો ન હતો. ક્રેંચ રાજ્યક્રાંતિ એ આ વ્યક્તિઓના લેખોનું મૂર્ત પરિણામ છે. આ બંને અંત્યકર્તાઓમાં રસો વધારે ભાવનાપ્રધાન હતો. લેખો લખવા ખાતર તેણે કદી લાપાશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી. એના વિચારો એટલા બધા વધી પડ્યા કે હૃદયની અંદર રહી ન શક્યા. બહાર પડવા માટે એ વિચારો વાણીને અંદરથી ખૂબ ધકેલવા લાગ્યા અને તેથી તેની ઇચ્છા ન હોવા છતાં પણ, જવાળામુખી ફાટીને જેમ અંદરથી ધગધગતો લાવા રસ નીકળે તે પ્રમાણે-તે કરતાંએ વધારે દાહક એવા તેના વિચારો લખાણરૂપે બહાર નીકળ્યા. તેના લેખમાં તેનું હૃદય ખોલતું હતું; અને તેથીજ એ લેખો ઔદ્ધિક ને તાર્કિક દૃષ્ટિએ શ્રેષ્ઠ ન હોય તોપણ તેના લેખોએ જાણે કે શુભંત અગ્નિ જોટલી અસર કરી એ વાત ઇતિહાસને કબૂલ કરવી પડે છે. મૃતશુવન કરતાં શુભંત મૃત્યુ વધારે શ્રેયસ્કર છે, એ તેના લેખનું સૂત્ર હતું. આવા પ્રભાવશાળી, પ્રતિભાવાન અંત્યકારના શિક્ષણવિષેના વિચારોનો વિચાર કરવો એ આપણું કર્તવ્ય છે.

રસોના મત પ્રમાણે શિક્ષણના ત્રણ વિભાગ પાડવા જોઈએ:- (૧) નિસર્ગશિક્ષણ, (૨) વ્યક્તિશિક્ષણ અને (૩) વ્યવહારશિક્ષણ. શરીરનો દરેક અવયવ પૂર્ણ રીતે અને વ્યવસ્થિત રીતે વૃદ્ધિ પામે; ઇંદ્રિયો ચાલાક, ચપળ, કાર્યપટુ બને; જૂદી જૂદી મનોવૃત્તિઓનો દરેક રીતે સંપૂર્ણ વિકાસ થાય; સ્મૃતિ, પ્રજ્ઞા, મેધા, ઘૃતિ, તર્ક વગેરે ઔદ્ધિક શક્તિઓ પ્રગટલ અને પ્રખર થાય; આ બધી નૈસર્ગિક ને પ્રાકૃતિક પ્રવૃત્તિઓનો સમાવેશ રસોના મત પ્રમાણે નિસર્ગ શિક્ષણમાં થાય છે. આથી જૂદા શબ્દોમાં બોલીએ તો મનુષ્યની અંદર ને અંદરજ થતી શારીરિક, માનસિક અને ઔદ્ધિક વૃદ્ધિ-આત્મવિકાસ તેજ નિસર્ગશિક્ષણ કહી શકાય. તેજ પ્રમાણે માણસને બાહ્ય પરિસ્થિતિ ઉપરથી જે જ્ઞાન થાય છે, વ્યવહારમાં જે અનુભવ થાય છે, એ બધા પદાર્થજ્ઞાનને અથવા ભૌતિક માહિતીને રસો 'વ્યવહારશિક્ષણ' એવું નામ આપે છે; અને વ્યવહારજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ નિસર્ગશિક્ષણને લીધે થયેલા આત્મવિકાસનો બાહ્ય જગતમાં કેવી રીતે ઉપયોગ કરવો, એ સંબંધે અન્ય મનુષ્યોના પ્રયત્નથી જે વાચિક, સાંપ્રદાયિક કે શાલીન (શાળામાં અપાતું) શિક્ષણ મનુષ્યને મળે છે, તેને તેણે 'વ્યક્તિશિક્ષણ' એવું નામ આપ્યું છે. એટલે તેની દૃષ્ટિએ વ્યક્તિશિક્ષણ એ વ્યવહારશિક્ષણ અને નિસર્ગશિક્ષણની વચ્ચેનો અંકોડો છે. વાસ્તવિક રીતે રસોએ શિક્ષણના વિભાગ કેટલા પાડ્યા છે, એ બહુ મહત્વનો મુદ્દો નથી. અમુક વિષયના અમુક વિભાગ પાડવાજ જોઈએ એવો કાયદો નથી. આ બધા પ્રશ્નો સગવડના છે. અર્થાત્ દૃષ્ટિભેદને કારણે વર્ગીકરણ ભિન્ન ભિન્ન જાતનું થાય, એ સ્વાભાવિક છે. રસોએ પાડેલ ત્રણ વિભાગ અવશ્ય પાડવાજ જોઈએ, એવું નથી; કારણ વ્યક્તિશિક્ષણ અને વ્યવહારશિક્ષણ બંનેને માણસ બહારથી પ્રાપ્ત કરી શકે છે. ફક્ત નિસર્ગશિક્ષણજ અંદરથી મળે છે, એમ કહી શકાય. આ દૃષ્ટિએ જોતાં અંતઃશિક્ષણ અને બાહ્યશિક્ષણ એવા બે વિભાગ પાડવામાં શું અડચણ છે?

પરંતુ આથી પણ આગળ જમને એમ પણ કહી શકાય કે, બાહ્યશિક્ષણ કેવળ અભાવાત્મક કાર્ય છે, બ્યારે અંતઃશિક્ષણજ ભાવરૂપ કાર્ય છે; તેથી અંતઃશિક્ષણ એ એકજ ખરો અને તાત્વિક વિભાગ છે. આપણે જોને બાહ્યશિક્ષણ નામ આપ્યું છે, તે ફક્ત અન્ય માણસોમારફત કે શાળામારફતજ મળે છે, એવું નથી. આ અનંત વિશ્વના પ્રત્યેક પદાર્થમાંથી એ શિક્ષણ તો મળેજ છે. એમાં કદી ભંગ થતોજ નથી. શેક્સપિયરે કહ્યું છે તેમ વહેતા ઝરામાં પ્રસાદપૂર્ણ અંથો ભરેલા છે, પથ્થરમાં દર્શના છુપાઈ રહ્યાં છે અને યચ્ચાવત્ પદાર્થોમાં શિક્ષણનાં બધાં તત્ત્વો ભરેલાં છે. વૃક્ષ, વનસ્પતિ, ફૂલો, નદીઓ, પર્વતો, આકાશ, તારા-એ બધી વસ્તુઓ પોતે દરેક

મનુષ્યને શિક્ષણ આપ્યાન કરે છે. નૈયાયિકોના અણુથી લઇને સાંખ્યોના મહત્ત્વસુધી, ભૂમિતિના ખિંદુથી માંડીને ભૂગોળના સિંધુસુધી બધા નાનામોટા પદાર્થો મનુષ્યના ગુરુ છે. વિચક્ષણ વિજ્ઞાનવેત્તાઓની દૂર-ચક્ષુમાં (દુરગીનમાં), વ્યવહાર-વિશારદોનાં ચર્મચક્ષુઓમાં, કલ્પનાકુશળ કવિઓનાં દિવ્યચક્ષુમાં અથવા તો તાર્કિક તત્ત્વવેત્તાઓનાં જ્ઞાનચક્ષુમાં જે જે પદાર્થ હોય કે ન પણ હોય, તે બધા પદાર્થોમાંથી આપણને નિત્યપાઠ મળતા રહે છે. આ સૃષ્ટિ એ તો આપણા અભ્યાસમાટે આપણી સમક્ષ ઈશ્વરે ઉઘાડી રાખેલો શાશ્વત, દિવ્ય, આશ્ચર્યમય, પવિત્ર ગ્રંથ છે. તેની આગળ વેદ વ્યર્થ છે, કુરોન નકામું છે, બાઇબલ નિર્બળ છે; પણ આ ગ્રંથગંગા ગમે તેટલી ગંભીર હોય, તોપણ મનુષ્ય તો તેમાંથી પોતાના જ કળશાથી પાણી લેવાનો; અને તેથી જેનાં અને જેટલાનાં ખીન્ને આપણી અંદર હશે તે અને તેટલું જ શિક્ષણ આપણને બહારથી મળવાનું. આનો અનુભવ તો દરેકને છે. આપણે આટલા આટલા વિષયો શીખીએ છીએ, આટલાટલા ગ્રંથોવાંચીએ છીએ, આટલાટલા વિચારો કરીએ છીએ, આટલાટલી વસ્તુઓ જોઈએ છીએ; પણ તેમાંથી કેટલી વસ્તુઓ આપણા સ્મરણમાં રહે છે? મતલબ કે, આપણે બાહ્યજગતમાંથી જે બધું શીખીએ છીએ તે ભૂલી જઈએ છીએ અને તેની જગ્યાએ સંસ્કારોન માત્ર બાકી રહી જાય છે. કિંબહુના, શિક્ષણ એ માહિતી મરી ગયા પછી બાકી વધેલા સંસ્કારોન છે. આમ થવાનું કારણ ઉપર બતાવ્યું છે કે, જે આપણી અંદર નથી તે બહારથી મળવું અશક્ય છે. બાહ્યશિક્ષણ કોઈ સ્વતંત્ર કે તાત્ત્વિક પદાર્થ નથી, પણ કેવળ અભાવાત્મક કાર્ય છે.

હવે આવી જગ્યાએ હમેશાં ખેવડો ખેચ મૂકવામાં આવે છે. જે બાહ્યશિક્ષણને મિથ્યા ગણીએ, તો સંસ્કારના ઘડતરમાટે કાંઈ પણ બાહ્યનિમિત્ત કે આશ્વસન કે આધાર હોવો જોઈએ. ઉલટું બાહ્યશિક્ષણને જે સત્ય કે ભાવરૂપ ગણીએ તો ઉપર બતાવ્યા મુજબ અંતર્વિકાસને જેટલો અંશ અનુકૂળ હોય તેટલો જ અંશ, અને તે પણ સંસ્કારરૂપે બાકી રહે છે; એટલે ઉભય પક્ષે વિપ્રતિપત્તિ સિદ્ધ થાય છે. આવી સ્થિતિમાં આ બંને શિક્ષણોનો પરસ્પર સંબંધ કયો કહી શકાય? પણ આ વાત નવીન નથી, એટલે એનો નિકાલ પણ નવીન નથી. બધાં શાસ્ત્રોમાં આવી જાતના વાદ ઉભા થયા કરે છે અને તેનો સર્વત્ર ઉકેલ પણ એક જ હોય છે. વેદાંતી વાદનો દાખલો દૃષ્ટએ કે “સુખનો બાહ્યપદાર્થ સાથે શું સંબંધ છે?” અહીં પણ આજ મુશ્કેલી છે. જે બાહ્યપદાર્થોમાં સુખ છે, એમ માનીએ તો હમેશાં તેનાથી સુખ મળવું જોઈએ; પણ એમ થતું નથી. મનઃસ્થિતિ જે નાદુરસ્ત હોય તો ખીજા પ્રસંગોએ સુખ આપનારા પદાર્થો પણ સુખ આપી શકતા નથી. ખીજે પક્ષે જે ‘બાહ્યપદાર્થોમાં સુખ નથી, સુખ એ તો માનસિક ભાવના છે’ એમ માનીએ તો એવો અનુભવ હમેશાં આવતો નથી. શે-કસપિયરે કહ્યા પ્રમાણે ઇન્દ્રિયા પોતે જ ને ઘોડો બનત તો દરેક મનુષ્ય ઘોડેસ્વાર થયો હોત. ત્યારે આ પ્રશ્નોને કેવી રીતે ઉકેલવા? તેવું જ ખીજું ન્યાયશાસ્ત્રનું ઉદાહરણ લ્યો. ‘માટી અને માટલાનો શું સંબંધ?’ એ પ્રશ્ન છે. ‘માટી એટલે જ માટલું’ એમ જો કહેશે, તો માટીથી જ પાણી ભરો. શામાટે માટલું જોઈએ? માટી પણ જૂદી છે અને માટલું પણ જૂદું છે, એમ જો કહેતા હો તો અમારી માટી અમને પાછી આપો અને તમારું માટલું લઈ જાઓ. આવી પરિસ્થિતિમાં આ બંનેનો સંબંધ શું? આ કયો સંબંધ છે? તે અમે સમજી શકતા નથી’ એમ આપણે જો ગુજરાતીમાં બોલીએ તો અમરથું અજ્ઞાન દેખાય; માટે સંસ્કૃતમાં આ સંબંધને ‘અનિર્વચનીય સંબંધ’ એવું લખ્ય, પ્રશસ્ત અને સંસ્કૃત નામ છે; પણ આ સંબંધમાં અનિર્વચનીય હોય તોપણ એક પક્ષે જેમ વાચારંભણ વિકારો નામધેયં મૃતિક્કેત્યેવ સ્ત્વમ્ એટલે માટી તાત્ત્વિક અને માટલું અસત્ય, એમ જેમ તારતમ્યથી દરાવી શકાય છે; તેમ જ ખીજે પક્ષે અંતઃશિક્ષણ ભાવરૂપ અને બાહ્યશિક્ષણ અભાવરૂપ કાર્ય છે, એમ કહી શકાય છે.

પણ આમ કહ્યા પછી ખીજે મૂલોત્પાટી પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. આપણે શિક્ષણના બે ભાગ કરેલા છે. તેમાંનો અંતઃશિક્ષણ કે આત્મિકવિકાસ ભાવરૂપ હોય તોપણ તે દરેક વ્યક્તિ-

ની અંદર ને અંદર જ થયા કરે છે. તેને માટે આપણે કશું કરી શકતા નથી. તેનો કાંઈ અભ્યાસક્રમ બનાવી શકાતો નથી. અને જો બનાવીએ તોપણ તેનો અમલ કરવો શક્ય નથી; અને બાહ્યશિક્ષણ એ સામાન્યતઃ અને વ્યક્તિશિક્ષણ એ વિશેષતઃ અભાવરૂપ છે, એવું ઠરાવ્યું છે. આવી સ્થિતિમાં ન હિ શશકવિષાણં કોઽપિ કસ્મૈ દદાતિ । એ ન્યાયે શિક્ષણવિષયક બધી ચળવળો એ શું મૂર્ખતાનું પ્રદર્શન છે ? આ આક્ષેપદષ્ટિએ જેવો નિરુત્તર અને બીનતોડ લાગે છે, તેવો તે નથી એ કહેવું જરૂરી છે; કારણ કે આપણે જ્યારે બાહ્યશિક્ષણ એ અભાવાત્મક કાર્ય (નેગેટીવ ફન્ક્શન) છે એમ કહીએ છીએ, ત્યારે તે કાર્યજ નથી એમ નથી કહેતા. તે કાર્ય છે, તે ઉપયુક્ત કાર્ય છે, પણ તે અભાવાત્મક કાર્ય છે એટલુંજ કહેવાનું હોય છે. શિક્ષણથી કાંઈ સ્વતંત્ર નવું તત્ત્વ ઉત્પન્ન કરવાનું નથી. સૂતેલું, છુપાયેલું તત્ત્વ જાગૃત કરવાનું હોય છે; એટલે જે અર્થમાં લોકો શિક્ષણનો ઉપયોગ સમજે છે, તે અર્થમાં તેનો ઉપયોગ નથી એટલુંજ કહેવાનું છે, પણ એટલાથી શિક્ષણ નિરુપયોગી છે એમ કહી શકાય નહિ. જહાલ પક્ષના સુધારકોના ‘વિધવાવિવાહોત્તેજન’ને સમાજશિક્ષક કહેવું ‘વિધવાવિવાહ-પ્રતિબંધ-નિવારણ’ને નિરુપયોગી લાગે તોપણ તે નિરુપયોગી નથી. તેજ ખરી રીતે ઉપયોગી છે, એ વાત નાકબૂલ કરી શકાય તેવી નથી. મતલબ કે, શિક્ષણ એ ઉત્તેજક હવા નથી, પણ પ્રતિબંધ-નિવારક ઉપાય છે. રસ્કીને શિલ્પકળાની વ્યાખ્યા પણ આવીજ આપી છે. શિલ્પજ્ઞ માણસને સાડીમાંથી કે પથ્થરમાંથી પૂતળું ઉત્પન્ન કરવાનું નથી; તે તો તેમાં છેજ. ફક્ત તે છુપાયેલું છે. તેને પ્રગટ કરવાનું કામ શિક્ષણનું છે. આ ઉપરથી શિક્ષણ અભાવાત્મક હોય તોપણ ઉપયુક્ત છે અને પ્રતિબંધ-નિવારણના જેટલાજ અર્થમાં પણ તેમાં થોડી ભાવાત્મકતા છે એ દેખાઈ આવશે. આજ અર્થ ધ્યાનમાં રાખીને ઉપર તારતમ્યથી અભાવાત્મક એવી સાવધાન ભાષા વાપરી છે. શિક્ષણ આત્મવિકાસના પ્રમાણમાં અભાવાત્મક છે એટલે કે તેનો ‘ભાવ’ બહુ ઓછો છે.

પણ આપણે શિક્ષણનો ભાવ પુષ્કળ વધારી દીધેલ હોવાથી આપણી અસારની શિક્ષણપદ્ધતિ અત્યંત અસ્વાભાવિક, વિપરીત અને અટ્ટહાસ કરવા યોગ્ય બની છે. બાળકની સ્મરણ-શક્તિ તીવ્ર છે એવું જણાતાંજ તેને કોઈ પણ વસ્તુ કંઈસ્થ રાખવાનું વધારે ઉત્તેજન આપવામાં આવે છે. પિતાને એમ લાગે છે કે, બાળકના માથામાં કેટલું ભરું ને કેટલું ન ભરું! આજ પરિસ્થિતિ પાઠશાળાની શિક્ષણપદ્ધતિમાં પણ સ્વીકારાયેલી છે. ઉલટું વિદ્યાર્થી મંદ હોય તો તેની તરફ ખાસ દુર્લક્ષજ રાખવામાં આવે છે. ‘હોશિયાર’ તરીકે નામાંકિત થયેલ છોકરાઓ કોલેજમાં પહોંચતાંસુધી તો માંડમાંડ ટકી રહે છે, પણ પછી મોટેભાગે પાછળ પડી જાય છે; અને જો કોલેજમાં પાછળ ન પડે તો આગળ વ્યવહારમાં તો નિઃસત્ત્વ ઠરે છે. આનું કારણ તેમની કુમળી જીદ્દિ ઉપર વધારા પડતો પડેલો બોલોજ છે. જો થોડો ચપળ હોય અને રીનસર ચાલતો હોય તો તેને સતાવવો ન જોઈએ; પણ તેમ ન કરતાં થોડો ચપળ હોવાના કારણેજ તેને ચાખૂક મારવામાં આવે છે. આથી શું થાય ? થોડો ભડકીને ખાડામાં પડવાનો અને ધણીને પણ પાડવાનો. આ મૂર્ખાઈભરેલો અને જંગલી પ્રકાર રાષ્ટ્રીય શાળામાં તો બંધ થવોજ જોઈએ.

વસ્તુતઃ પોતે શિક્ષણ લે છે, એવો વિદ્યાર્થીને ભાસ થાય કે શિક્ષણનું સ્વારસ્ય ગયું એમજ માનવું. નાનાં બાળકોને તો રમત એજ ઉત્તમ વ્યાયામ છે એમ કહેવામાં આવે છે, એમાં પણ આજ રહસ્ય છે. રમતમાં વ્યાયામ તો થયાજ કરે છે; પરંતુ ‘હું વ્યાયામ કરું છું’ એવી જાણ તેને નથી હોતી. રમતી વખતે તો આસપાસનું જગત અસ્તિત્વમાં છે, એ હકીકત પણ ભૂલી જવાય છે. બાળકો તદ્રૂપ બનીને અદ્વૈતનો અનુભવ લેતાં હોય છે. નથી લાગતાં તેમને તરસ કે ટાઢ-તડકો કે થાક. સૌરાંશ કે, રમત એ આનંદ હોય છે, તે વ્યાયામરૂપ કર્તવ્ય નથી હોતું. આજ વાત દરેક શિક્ષણને પણ લાગુ પડવી જોઈએ. શિક્ષણ કર્તવ્ય છે એવી કૃત્રિમ ભાવના કરતાં શિક્ષણ આનંદ છે એવી નૈસર્ગિક અને જોમદાર ભાવના ઉત્પન્ન થવી જોઈએ; પણ આપણાં બાળકોમાં આવી ભાવના હાલ જણાય છે ? શિક્ષણ એટલે આનંદ છે એવી ભાવના તો

નથી; પરંતુ શિક્ષણ એ કર્તવ્ય છે એવી ભાવના પણ કાંઈ બહુ જોવામાં નથી આવતી. આજે તો વિદ્યાર્થીઓમાં એક જ ગુલામગીરીની ભાવના પ્રચલિત છે કે, શિક્ષણ એટલે શિક્ષા. છોકરા-માં જરાક જેટલી પણ સ્વતંત્રતાની ચમક નજરે પડે, તેનામાં જરાક જેટલુએ ચેતન દેખાય કે તરત જ ધરનાં માણસો તેનાથી થાકીને ‘આને હવે નિશાળમાં ઘેળવો જોઈએ’ એવા ઉઠ્ઠાસો કાઢવા લાગે છે. શાળા એટલે શું પૂરી રાખવાની જગા! અર્થાત્ત જ આ પવિત્ર કાર્યને ઉપાડનારા શિક્ષકો એટલે ઉપર્યુક્ત જલ(શાળા)ના અધિકારીઓ!

પણ આમાં દોષ કોનો? આપણા શિક્ષણની બાબતના મતો અને તદ્દનુસાર આપણે જે પદ્ધતિનો-અથવા પદ્ધતિના અભાવનો-અવલંબ કરીએ છીએ તેનો આ દોષ છે. વિદ્યાર્થીને ખબર પણ ન પડે, એવી રીતે તેને શિક્ષણ મળવું જોઈએ. નાનપણમાં બાળક માતૃભાષા જેટલી સ્વાભાવિક રીતે શીખી જાય છે, તેટલી જ સ્વાભાવિક રીતે તેને બધું શિક્ષણ મળવું જોઈએ. બાળક ‘વ્યાકરણ એ શું ચીજ છે’ એ નહિ જાણતું હોય, તોપણ કદી ‘મા આવ્યો’ એમ બોલવાનું નથી; એટલે કે તેને વ્યાકરણ સમજાવજ ગયું છે. ફક્ત તેને ‘વ્યાકરણ’ શબ્દની ખબર નહિ હોય અથવા તો વ્યાકરણની પરિભાષા તે જાણતું નહિ હોય; પણ વ્યાકરણનું મુખ્ય કાર્ય તો થઈ ચૂકેલું છે. સાધ્ય-સાધનોની અદલાબદલી નહિ થવી જોઈએ. સાધ્યને માટે સાધનો હોય છે, સાધનોમાટે સાધ્ય નથી હોતું. આજ વસ્તુ તર્કમાં પણ લાગુ પડે છે. ગૌતમનાં ન્યાયસૂત્રો કે એરિસ્ટોટલનું તર્કશાસ્ત્ર શામાટે વાંચવાં? વ્યવસ્થિત વિચાર કરતાં આવડે, સાચાં અનુમાનો કરી શકાય એટલા ખાતર. દીવો અંખો અંખો થતો જાય તો ‘ધણું’ કરીને તેમાં તેલ નહિ હોય એવું અનુમાન તો બાળક પણ કાઢી શકે છે. તેના ભેજમાં પણ તર્ક તો હોય છે જ. એટલું ખરું કે, તેને પંચાવયવી વાક્ય કે સિલ્લોજીઝમ માંડતાં નહિ આવડે, વિદ્યાર્થીમાં તર્કશાસ્ત્ર પ્રથમથી જ હોય છે. તેને વારંવાર ખોરાક મળ્યા કરે એવા પ્રસંગો ઉભા કરવાનું કામ જ શિક્ષણનું છે. સર્વ કલા, સર્વ સદ્ગુણ બીજરૂપે મનુષ્યમાં સ્વયંભૂ જ છે; આપણે તે બીજ જોઈ શકતાં નથી, પણ એ દેખાતું નથી એટલા ખાતર એ નથી જ એમ સાબીત ન થઈ શકે.

પણ આ મત રસોને પસંદ નથી, એમ કેટલીક વાર દેખાય છે. મનુષ્ય સ્વભાવતઃ દુર્બળ અને અનીતિમાન છે, તેને શિક્ષણથી બળવાન અને નીતિમાન બનાવવાનો છે. મૂળથી તો તે પશુ છે, શિક્ષણથી તેને માણસ બનાવવાનો છે. તેનું પૂર્વસ્વરૂપ પાપોડહં પાપકર્માડહં પાપાર્ત્મા પાપસંભવઃ । છે, તેનું ઉત્તરરૂપ શિક્ષણથી ઉત્પન્ન થવાનું છે. આવી જાતની ભાષા તે કોઈક કોઈક વાર વાપરે છે. આની વિરુદ્ધનાં વાક્યો પણ તેના પુસ્તકમાં દેખાય છે તો ખરાં જ અને તેથી જ તેનો મત અમુક જ પ્રકારનો છે, એમ કહેવું કઠણ છે; પરંતુ જો તેનો એવો જ મત હોય તો તેમાં તેનો બહુ દોષ નથી, પણ તે સમયની પરિસ્થિતિનો જ દોષ છે, એમ કહી શકાય એમ છે. સ્વતંત્ર બુદ્ધિવાળા લોકો પણ પરિસ્થિતિના ગુલામ ભલે ન હોય, તોપણ કેટલેક અંશે તે પરિસ્થિતિથી જ બનેલા હોય છે. એમાં પણ રસોના સમયની ક્રાંતિની સ્થિતિ કેટલી ભયંકર હતી! આજે જેમ ભારતવર્ષમાં ૩૧ કરોડ જનુઓનો ભયંકર દેખાવ નજરે પડે છે, તેમ જ ક્રાંતિની પણ તેવી જ સ્થિતિ હતી. તેથી રસો જેવા જવાળામુખી અને જહાલ મનુષ્યનું ભાવનામય વિકારી હૃદય મનુષ્યજાતિના તિરસ્કારથી ભરેલું હોય તો તે ક્ષમ્ય છે. ગુલામગીરી જોતાં જ તેને ચીડ ચઢતી, તેનું લોહી ઉકળવા માંડતું, તેની વૃત્તિઓ અનાવર થતી. આવી પરિસ્થિતિમાં મનુષ્યજાતિના તિરસ્કારને લીધે માણસ એ પશુ છે અને શિક્ષણને લીધે કાંઈક માણસાર્ધમાં આવી શકે છે, એવો તેનો મત થાય તો તે સમજી શકાય તેમ છે; પરંતુ રસોમાટે આપણને ગમે તેટલી સહાનુભૂતિ ઉત્પન્ન થાય, તોપણ આવો મત ગમે તે માણસ ગમે તે પરિસ્થિતિમાં પ્રતિપાદન કરે તોયે તે અયોગ્ય છે, એમાં તો શક નથી. મનુષ્ય સ્વભાવથી જ દુષ્ટ છે, એમ માનવામાં મનુષ્યજાતિનો ઉપમર્દ તો છે જ; પણ નિરાશાવાદની પરાકાષ્ટ છે. જો મનુષ્ય મૂળથી જ દુષ્ટ હોય તોપણ શિક્ષણને અવકાશ જ નથી. વસ્તુથી તેનો સ્વભાવ કાયમને માટે દૂર કરવો એ તર્કદૃષ્ટિથી અશક્ય છે. તેમ મનુષ્યસ્વભાવ મૂળથી જ દુષ્ટ હશે તો તેને સુધારવાના

અધા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થઈને નિરાશાવાદનું અને તેની સાથેજ પશુવૃત્તિનું સામ્રાજ્ય શરૂ થવાનું; કારણ શિક્ષણની આશાનો નાશ થતાં શિક્ષાનું રાજ્ય સ્થાપિત થવાનુંજ. બ્રિટિશ સરકાર ઉપરનો આપણો વિશ્વાસ સમૂળગો ઉડી ગયો છે, એવું ઘણા લોકો આવેશમાં ને આવેશમાં બોલે છે. સદ્ભાગ્યે આ કથન આવેશનુંજ હોય છે, પણ જો તે ખરું હોત તો તો કોઈ પણ શાંતિમય ચળવળનો અર્થ ફક્ત નિરાશામય કર્મયોગ એટલેજ રહ્યો હોત. 'સરકાર ઉપર વિશ્વાસ રાખીને ચાલવાનું નથી' એમ કહેવું એ સ્વાવલંબનની દૃષ્ટિએ સાચું છે, પણ જો એનો અર્થ એમ હોય કે 'અમારી ખાત્રી થઈ છે કે, અંગ્રેજોને હુકમ નથી, તેમનામાં કદી પણ સુધારો થવાનો નથી' તોપછી નિઃશસ્ત્ર ચળવળ એટલે કેવળ નાઇલાજનો ઇલાજ ગણાશે. 'દરેક મનુષ્યને આત્મા છે' એ મૂળભૂત કલ્પના ઉપરજ સત્યાગ્રહ કે શિક્ષણનો આધાર છે. જેમ શત્રુને આત્મા નથી, એમ દરે એટલે સત્યાગ્રહ બંધ પડે, તેમજ મનુષ્ય સ્વભાવથીજ દુષ્ટ છે, એમ દરે એટલે શિક્ષણની લગભગ બધીજ આશાનો નાશજ સમજવો. પછી તો 'સોટી વાગે ચમચમ ને વિદ્યા આવે રમ-ઝમ' એ એકજ સૂત્ર શિક્ષણનું સાચું સૂત્ર ઠરવાનું. એટલામાટે મનુષ્યમાં પૂર્ણતાનાં બધાં તત્ત્વો બીજરૂપે સ્વતઃસિદ્ધ છે, એવો સિદ્ધાંત વિચારક તત્ત્વજ્ઞોએ અને શિક્ષણવેત્તાઓએ ઠરાવ્યો છે. આ શાસ્ત્રીય સિદ્ધાંત સ્વીકારીએ તો અભ્યાસની હારચારપદ શિક્ષણપદ્ધતિ જેમ ખોટી ઠરે છે, તેમજ 'શિક્ષણનું કાર્ય નાગરિક બનાવવાનું છે' વગેરે આત્મસંભવિત તત્ત્વો પણ નિરાધાર ઠરે છે. આપણે શિક્ષણ આપીએ કંઈક, વિદ્યાર્થીના મન ઉપર પરિણામ થાય કશાકનું અને પછી તે પરિણામ અને આપણા શિક્ષણનું સમીકરણ બનાવીને 'અસ્માકમેવ અયં વિજયઃ । અસ્માકમેવ અયં મહિમા ।' વગેરે બોલીને રાચવા મંડી જઈએ છીએ ! આવો આ માનવી મૂર્ખતાનો મહિમા છે. ઉપર કહ્યું કે, વિદ્યાર્થીને 'હું શિક્ષણ લઉં છું' એવો ભાસ પણ ન થાય એવી જાતની શિક્ષણની રચના હોવી જોઈએ. આમ થવા માટે તો 'હું શિક્ષણ આપું છું-શીખવું છું' એવી ઝાંખી ઝાંખી ભાવના પણ શિક્ષકના મનમાં હોવી ન જોઈએ. ગુરુ જાતે અનન્ય અને સહજ-શિક્ષક ન હોય તો વિદ્યાર્થીને સહજ-શિક્ષણ મળવું અશક્ય છે. જ્યારે તમને એમ કહેવામાં આવે કે 'અમે ડ્રોબેલની, પેરટોલોનની કે મોન્ડ્રીસોરીની પદ્ધતિ પ્રમાણે શીખવીએ છીએ, ત્યારે ખુશીથી એમજ સમજવું કે, આ તો જીલને તરફી આપવાની છે, આ શબ્દશિક્ષણ છે, આ કોઈ પણ એક પદ્ધતિની અર્થશૂન્ય નકલ છે. આ પ્રેત છે. એમાં જીવ નથી. શિક્ષણ એ કાંઈ બીજગણિતની ફોર્મ્યુલા નથી, કે તેનો ઉપયોગ કરતાંવેતજ દાખલાનો જવાબ મળી રહે ! જે આપવામાં આવે છે એ શિક્ષણ નથી. શિક્ષણ આપવાની પદ્ધતિ એ પદ્ધતિ નથી. 'અંતર્રીચેં ધાંવે સ્વમાવેં વાહેરેં' એ રીતે જે બહાર પડે તેજ શિક્ષણ. આ સહજ શિક્ષણ સદાપ હોય તોપણ ચાલી શકશે, પણ વિશિષ્ટ પદ્ધતિના ગુલામો પાસેથી મળેલું અજ્ઞાન નથી જોઈતું; કારણ શાસ્ત્ર એટલે શું ? શાસ્ત્ર એટલે વ્યવસ્થિત અજ્ઞાન. આ સિવાય શાસ્ત્રનો બીજો શો અર્થ છે ? શિક્ષણવેત્તા સ્પેન્સર શિક્ષણશાસ્ત્રવિષે લખતાં કહે છે કે, શિક્ષણથી અલૌકિક વ્યક્તિઓ તૈયાર થતી નથી. આવાં શાસ્ત્રોની શાસ્ત્રદૃષ્ટિએ શું કિંમત આંકી શકાય ? 'एतद् बुद्ध्वा बुद्धिमान् स्यात् कृतकृत्यश्च भारत' એવી શાસ્ત્રની પ્રતિજ્ઞા હોવી જોઈએ. આવી પ્રતિજ્ઞા જે શાસ્ત્ર નથી કરી શકતું એ શાસ્ત્ર એટલે લોકોની આંખોમાં ધૂળ નાખવાનો પદ્ધતિસરનો પ્રયત્નજ ગણાય. શેક્સપિયરે કયા નાટ્યશાસ્ત્રનું અધ્યયન કર્યું હતું ? અલંકારશાસ્ત્રના નિયમો ગોખીને કોઈ પ્રતિભાવાન કવિ કે કાવ્યરસિક પણ બન્યો છે ખરો ? 'શાસ્ત્ર' 'પદ્ધતિ' એ બધી શબ્દસૃષ્ટિ છે, એ સિવાય એનો બીજો કશો અર્થ નથી; એ ખાલી ભ્રમ છે. 'यास्तेषां स्वैरकथास्ता एव भवन्ति शास्त्राणि' મહાન પુરુષોની સ્વૈરકથા એજ શાસ્ત્રો છે, એવું ભર્તૃહરિનું એક માર્મિક વચન છે, તેજ આ બાબતમાં સત્ય છે. કોઈ પણ જાતની પદ્ધતિવગર જે પદ્ધતિસરનું થાય છે, કોઈ પણ ગુરુ જે નથી આપી શકતો છતાં જે અપાય છે, એવું શિક્ષણનું અનિર્વાચનીય સ્વરૂપ છે; માટેજ શિક્ષણ કેમ આપવું એ અમે બાળતા નથી-ન વિજ્ઞાનીમઃ એવા ઉદ્દગાર દિવ્યદૃષ્ટિ મહાત્માઓએ ઉચ્ચાર્યા છે. (કેન ઉપનિષત) શિક્ષણપદ્ધતિ, પાઠ્યક્રમ, સમયપત્રક વગેરે બધા અર્થશૂન્ય શબ્દો છે. એમાં આત્મવચનાસિવાય બીજું કશું નથી. જીવવા-

ની ક્રિયામાંજ શિક્ષણ મળવું જોઈએ. જીવવાની ક્રિયાની બહારની એવી શિક્ષણ નામની એક સ્વતંત્ર ક્રિયા જ્યારે બને છે, ત્યારે વિનમ્રતા દ્રવ્ય શરીરમાં જવાથી જે પરિણામ થાય છે એવુંજ આ શિક્ષણનું મન ઉપર વિષારી અને રોગી પરિણામ થાય છે. કર્મની કસરત કર્યા વગર જ્ઞાનની ભૂખ લાગતી નથી અને આ સ્થિતિમાં જે જ્ઞાન વિનમ્રતાથી અંદર ધુસે છે, તે પચાવવા જેટલી પચનેદ્રિયોની તાકાત નથી હોતી. એકલાં પુસ્તકો મગજમાં ધુસાડવાથી જે મનુષ્ય જ્ઞાની થઈ જતો હોત, તો તો લાયબ્રેરીનાં કપાટોજ જ્ઞાની ગણાત ! અકરાંતિયા થઈને ખાધેલ જ્ઞાનનું અપચન થઈને બૌદ્ધિક ડાયસેન્ટ્રી શરૂ થાય છે અને અંતે મનુષ્યનું નૈતિક મૃત્યુ થાય છે.

જે વાત વિદ્યાર્થીઓના શિક્ષણને લાગુ પડે છે, તેજ વાત લોકશિક્ષણને કે લોકસંગ્રહને પણ લાગુ પડે છે. મહાપુરુષોની દૃષ્ટિએ તો આખો સમાજ એ એક નાનું બાળક છે. ભીષ્માચાર્ય આમરણ બ્રહ્મચારી રહ્યા અને ‘પુત્રસિવાય સદ્ગતિ નર્થા’ એવું શાસ્ત્રવચન છે, તોપણ ભીષ્માચાર્યને સદ્ગતિ કેમ મળશે ? આવી જ્યારે શંકા ઉત્પન્ન થઈ, ત્યારે ભીષ્માચાર્ય આખા સમાજના પિતાતુલ્ય હોવાથી તમે-અમે બધાં તેનાંજ બાળકો છીએ, એવું સમાધાન કરવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ લોકસંગ્રહનો પ્રશ્ન એટલે મહાપુરુષોની દૃષ્ટિએ નાનાં બાળકોને શિક્ષણ આપવાનો પ્રશ્ન કહી શકાય; પરંતુ શિક્ષણના પ્રશ્ન પ્રમાણેજ લોકસંગ્રહનો મોટો બાઉ કરીને જ્ઞાની પુરુષો ઉપર આ એક જવાબદારી છે, એમ કહેવાનો સંગ્રહાય થવા લાગ્યો છે. કાર્મ પણ વ્યક્તિ ઉપર લોક-શિક્ષણ આધાર રાખતું નથી. મારા પગ ઉપરજ આણું આકાશ ટકી રહ્યું છે, એમ માનીને ટીટોડી જેમ પગ ઉંચા કરીને સૂવે છે, તેવીજ જાતનો પ્રકાર ‘મારા ઉપર લોકસંગ્રહ અવલંબી રહેલ છે’ એમ માનવામાં છે. ‘કર્તાદહમ્’-‘હું કરું છું’ એ અજ્ઞાનનું લક્ષણ છે, જ્ઞાનનું નથી. ‘કર્તાદહમ્’ એવી ભાવના જ્યાં જાગૃત છે, ત્યાં ખરું કર્તવ્ય હોઈ શકેજ નહિ. શિક્ષણની માફકજ લોકશિક્ષણ પણ અભાવાત્મક. અથવા પ્રતિબંધ-નિવારણાત્મક કાર્ય છે. એટલેજ લોકસ્ય-ઉન્નયાર્ગપ્રવૃત્તિ-નિવારણં લોકસંગ્રહઃ । એવું લોકસંગ્રહનું નિવર્તક સ્વરૂપ શ્રીમદ્છંડરાચાર્યે બતાવેલું છે. ખરો શિક્ષક જેમ શિક્ષણ આપતો નથી, તેની પાસેથી શિક્ષણ મળે છે; તેજ પ્રમાણે જ્ઞાની પુરુષ પણ લોકસંગ્રહ કરતો નથી, તેને હાથે લોકસંગ્રહ થાય છે. સૂર્ય પ્રકાશ આપતો નથી, તેની પાસેથી સ્વાભાવિક રીતેજ પ્રકાશ મળી રહે છે. આ અભાવાત્મક કર્મયોગનેજ ગીતામાં સહજકર્મ કહ્યું છે. મનુભગવાને આજ સહજકર્મને ‘નિવૃત્ત કર્મ’ એવી સુંદર સંજ્ઞા આપી છે. ‘નિવૃત્તશિક્ષણ’ સંજ્ઞા પણ આજ ધોરણે બેસાડવામાં આવી છે. આણું નિવૃત્તશિક્ષણ આપનારા આચાર્યો એજ સમાજના ગુરુ છે, એજ સમાજના પિતા છે, બીજા લોકોની ગુરુઓએ ગુરુ નથી અને ફક્ત જન્મહેતુ પિતા એ પિતા નથી. ગુરુના પગ પાસે બેસીને જેમને શિક્ષણ મળ્યું છે, તેજ ‘માતૃમાન, પિતૃમાન, આચાર્યવાન’ વગેરે ગૌરવને પાત્ર છે. બીજાં બધાં માયાપ વગરનાં બાળકો છે, બધાં અશિક્ષિત છે. કેટલાના નશીબમાં આણું ઉદાર શિક્ષણ મેળવવાનું હોય છે ?

(‘દક્ષિણામૂર્તિ’ના પુસ્તક ૪, અંક ૨ માં લેખકઃ—શ્રી વિનોબા ભાવે).

૬૮—કન્યાવિકૃય

વિદ્યાની હાનિ થાય એટલે કેટલાક દુષ્ટ રિવાજ મનુષ્યમાં સહેજે પ્રવેશ કરે છે, એમાં કાંઈ સંદેહ રાખવાનું કારણ નથી. તેને ન્યાયબુદ્ધિથી તપાસતાં મનુષ્યજાતિને તે અધોગતિને આરે મૂકનાર છે. આવા રિવાજ પૈકીમાં આ જગ્યાએ પ્રથમ કન્યાવિકૃયને મૂકીએ તો કાંઈ ખોટું નહિ કહેવાય !

આ રિવાજથી કદી ચટતી થતી હોય એમ તો સાધારણ રીતે મનાતું નથી. વળી કન્યાવિકૃયથી ઉપજેલાં નાણાંથી કાંઈએ કાંઈ સત્કાર્ય કર્યું હોય, એવા દાખલા પણ મોજાદ નથી.

આવાં નાણાં હરપ્રકારે અવળે પંથે પગ કરતાં અમે ઘણી વખત સાંભળ્યાં છે. ધર્મશાસ્ત્રોમાં પણ ખાસ કરીને કન્યાવિક્રયનો બાધ મૂકવામાં આવ્યો છે; અને જે કોઈ કન્યાવિક્રય કરવાનું બધી રીતે કરે છે, તેને તે પાપી શબ્દથીજ નવાજે છે !

ધર્મહીન વિધવા પોતાના ગુજરાનનું સાધન પણ કન્યાવિક્રયમાંથી ગોતે છે, કોઈ બીજું પણ ઉમેદ રાખે છે; પણ છેવટ આ પાપમય કૃત્યમાંથી કોઈ સુખનો દમ ખેંચી શકશે નહિ.

કન્યાવિક્રયને નાણે વેપાર કરે તો વેપાર તેને તાણી જાય છે, નહિ તો ચોર; નહિ તો બીજી રીતે પણ એ સુખી તો નહિજ હોય. આવું આવું નજરે નિહાળ્યા છતાં કેટલાંક કુડાં માળાપો પોતાને ત્યાં કન્યાપ્રાપ્તિ માટે ધન્યભાગી માને છે અને ખુશી થાય છે અને પછી શું થાય છે ? ધરડા ડોસાઓ પોતાની નજીકમાંજ મોતના દરવાજા દેખે છે, છતાંય એ અક્ષલગુહા ડોસાઓ ઉપરોક્ત માળાપોથી કુમળી વયની બાળાઓને પરણાવાને નીકળે છે; અને દીકરીનાં માળાપોને તે ધરાય તેટલું ધન આપી આવી પોતાની દીકરી જેવી બાળાઓને સાટવી પરણે છે. રે ! હિંદુસમાજ !

આવી આપ-લે મનુષ્ય રાખ્યા-વેચ્યા ખરોખર ન કહેવાય ? આવા વરરાજાઓને જાણે મોતજ માંડયું નથી ! એટલી બુદ્ધિ અવળી કરીને આ કામ કરે છે.

આવા આઘેટથી માંડીને વૃદ્ધ ડોસાઓ જીવી જીવીને કેટલું જીવવાના હતા ? અંતે તે ખેંચાંચ કે દશ વર્ષમાં આવી નાની વયની કન્યાસમાન વિધવાને અવતારે મૂકી મારીને મરે છે. પછી શું થાય છે ? આવી યુવાન વયની સ્ત્રીઓ કેટલી મુસીબતોએ આખો જન્મખરો પહોંચી વળે ? કોઈ ખેંદિ વહેલી તો કોઈ ખેંદિ મોટી પાપે જવાનો ભય રહે છે.

અને આવી બાળાઓમાં સંજ્યાબંધ અનાચારો થતા આજે હિંદુજાતિ નિહાળી રહી છે. કોઈ મુસલમાન થઈ જાય છે તો કોઈ ખ્રિસ્તી બને છે અને કોઈ વટલી નાસી ભાગી જાય છે. આવો રિવાજ છતાંય બંધ થતો નથી, એ હિંદુસમાજની કાંઈ ઓછા અકસોસની વાત ન કહેવાય ! એનો વાંક કોને દેવો ? ખરું પૂછો તો એ જ્ઞાતિબંધારણનીજ ખામી એક રીતે કહી શકાય. છતી આંખે જે દેવામાં માણસો પડતા હોય તો આમજ ! આ પ્રશ્ન વિધવાવિવાહ આગમ્ય મૂકી શકાય તેમ છે ?

કેટલીક બાળાઓ વેચ્યાઓ બને છે. કોઈ નિર્વાહને અભાવે તો કોઈ કંઈ કારણે ! અને આવી આવી વાતો જ્યારે કોઈ-સાંભળે છે, ત્યારે તેનું પથ્થર જેવું હૈયું પણ પીગળી જાય એમાં કાંઈ નવાઈ નથી; છતાંય જાણે હિંદુસમાજ કોણ જાણે કયા સુખે, આ બધું વિસ્મરણ કરી દે છે ! એ ભયંકર વસ્તુસ્થિતિ નહિ તો બીજું શું ?

આથી કેટલાક પુરુષોને આમ ખૂટી જતી કન્યાને કારણે વિધુર રહેવું પડે છે. આ એક કારે મૂકતાં કાંઈ ઓછી દિલગીરી પેદા થતી નથી ?

આને માટે હવે શું થવું જોગ્ય છે ? મજબૂતમાં મજબૂત બંધારણ થવાની ખાસ જરૂર છે; પણ એ થવાની હવે હિંદુસમાજની હાલના ભવિષ્યમાં આશા રાખવા બહુ ભાગે નકામી જેવીજ છે; કેમકે તેનો આજદિનસુધીનો દાખલો સાક્ષી પૂરે છે, ત્યારે શું કરવું ? પૈસા લેનારજ દોષિત છે એવું કશુંજ નથી. લેનાર-દેનાર એકસરખા દોષિત છે અને ખાસ કાયદો થાય તોજ આ અનાચાર બંધ પડે.

રાજ્યસત્તા લગ્નનો ખાસ કાયદો બાંધે તોજ ઠીક. કોઈ પણ રીતે કહેવાતાં કઠંગાં લગ્ન થવા ન દેવાનો ખાસ હેતુપૂરતો એ કાયદો બસ થશે; છતાંય તેમાં અમુક કારણ અને નાણાં લેવા-દેવાનો સવાલ રહેશે કે કેમ ? એ સવાલ છે.

હિંદુસમાજના અગ્રણીય કહેવાતા નાતના પટેલીયાની શી વાત કરવી ? ગામમાં પોતે બ્રીમંત કે પછી તે ગામની નાતનો પટેલ; પછી તે ભલે ગમે તેવા ધંધા કરતો હોય કે પછી તેનામાં સારાસારની વિચાર કરવાની બુદ્ધિ ન હોય, એ કોણ જાણે છે ? સાચું પૂછો તો આમ પણ હિંદુસમાજની અધોગતિ થતી જાય છે. આવા પટેલીયા લાગવગનો લાલ દધ-લધ પાપકર્મો કરવા ચૂકતા નથી.

હે પ્રભુ! હવે તો હદ થાય છે, બધી વાતનો હવે છેડો આવી રહેવા લાગ્યો છે. તારી યુગેયુગ ન ચળે એવી રાહતના વિશ્વાસુ બની બેઠેલા ભારતજનની તું દાદ સાંભળ! આશ્વાસન દે! અને ભારતભૂમિ કાળે વહારે ધા! વહારે ધા!! ઇત્યોમ.
(સં. ૧૯૮૪ ના 'નવું ચેતન'ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક:—દુર્લભજી વિં વિદુલજી ફોજદાર)

૬૬—જગતજનની હિંદમાતા

અગોળવિદ્યા અને જ્યોતિષશાસ્ત્ર—જગતનાં એ પુરાણપ્રસિદ્ધ શાસ્ત્રો—હિંદના એ ગૂઢ-વાદીઓનું જ્ઞાન સમગ્ર જગતની જ્ઞાનસીમાનું ઉદ્ધવન કરીને આગળ વધ્યું અને જગતભરને એ વિદ્યાઓની પ્રસાદી દીધી. એમનાં દિવ્ય ચક્ષુઓએ આ અધિકારમય જગતનું ઉજળું ભવિષ્ય જોયું અને જગતને ઉજ્જવળ ઉપાના સંદેશ પાઠવ્યા.

અથાગ પરિશ્રમ, પરમ વિટંબણા અને અપાર દુઃખના તાપ સહન કરી અજ્ઞાનનાં અધારાં ઉલેચનાર એ યોગીઓ, એ દ્રષ્ટાઓ સમગ્ર વિશ્વની પરમ શાંતિ, શાશ્વત સુખ, પરમ જ્ઞાનના મંત્ર ન પાઠવે તો જગતને એ સંદેશ બીજું કોણ પહોંચાડી શકે તેમ હતું?

રક્ત અને સફેદ એ બંને ગુલાબ પુષ્પો સરખાં સુંદર છે. નયનની ક્ષુદ્ર દષ્ટિને સુંદરતાના ભેદ કદાચ લાગે. ધર્મસિદ્ધાંતો નથી એકબીજાથી વધારે સુંદર કે નથી ખરાબ. કાળના ગર્ભમાંથી ભવિષ્ય કદાચ કોઈ એવું સુંદર તત્ત્વ લાવીને આપણને દેખાડે, કે જેનાવડે આપણે સમગ્ર જગતભરનું સૌંદર્ય અને સત્ય નવીન સ્વરૂપમાં, કંઈ નવાજ આનંદથી જોઈ શકીએ. આજ કોણ કહી શકે કે, જગતસૃષ્ટાનું એ નવું દર્શન—એ નૂતન વિશ્વધર્મ ક્યારે માનવતા જોવાની અને પરમ આહ્વાદથી તેને ભેરી અપનાવી લેવાની છે?

હમણાંજ મેં ગુલાબના સૌંદર્ય ઉપર વાત કરી. કુદરતનાં ધણાંયે તત્ત્વોએ તેના સૌંદર્યને ખીલવવામાં મદદ કરી છે; જમીન, ખી, પાણી, તડકો, ખાતર—દરેકે તેના સૌંદર્યમાં જરા જરા પોતાના રંગ પૂરી તેને સૌંદર્યની પરમ કક્ષાએ પહોંચાડ્યું છે. તેવીજ રીતે જગતના એ દરેક ધર્મો વિશ્વનાં અંતિમ સલ-બ્રહ્મદર્શનનો પોતપોતાનો નિરાળો માર્ગ દર્શાવે છે. દરેક માનવે આ બધા ધર્મોમાંથી વિશ્વનાં સૌંદર્ય, સત્ય, પરમ શાંતિ અને અનંત આશાની પોતાની તૃષા છીપાવે તે માર્ગ ગ્રહણ કરવાનો છે.

નિષ્પક્ષપાતપણે કદાચ હું બે-ચાર શબ્દો ઉમેરું. એ વિશ્વધર્મનું પ્રથમ દર્શન તો જગતની સમગ્ર વિચાર-સરણીની આઘજનતા. માનવતાનાં સમગ્ર આધ્યાત્મિક જ્ઞાનની જનની, જગતના વિચાર, આદર્શ, જ્ઞાનની પુરોગામિની, એ હિંદમાતાની પતિતપાવન ભૂમિમાંથીજ થશે, એવી મને અડગ શ્રદ્ધા છે. વિશ્વધર્મની એ જગત-જાહનવીનાં પૂર હિમાલયનાં ગગનચુંબિત શિખરોમાંથી નીકળી, માર્ગમાં અનેક ધર્મ-ચમુનાઓને પોતાના એ વિરાટ ઉદરમાં ભેળવી સમગ્ર જગત-પરની દરેક વ્યક્તિનાં મન અને આત્માને છતીને ફરી વળશે.

માનવતાને, પોતાની આંખોમાંથી ધર્મોધતાનાં સર્વ ગાંડપણને દૂર કરી, ધાર્મિક અને રાષ્ટ્રીય અંટશો-વૈર વગેરેનો ત્યાગ કરી, ધર્મનાં એ નવીન વિરાટસ્વરૂપ અને વિશ્વધર્મને સ્વીકારવાને કાળ આવી પહોંચ્યો છે. એની વિશાળ છાયા નીચે આશ્રય લઇને સઘળા ભેદ-ભાવ ભૂલીને દરેક માનવ સુખ, શાંતિ અને આનંદમાં પોતાનો કાળ નિર્ગમન કરશે.

લીલીઅન ગીશ

('ક્ષાત્રતેજ'ના તા. ૧૧-૧૧-૨૭ ના અંકમાંથી)

૭૦-આ સાઈ કે તે ?

આ સાઈ કે તે ? એ પ્રશ્ન દરેક વ્યક્તિમાત્રને તેના હમેશના વ્યવહારમાં જરૂર ઉદ્ભવતો હશે, હરકોઈને તેની જીંદગીના અનેકાનેક કાર્યક્રમમાં ‘આ સાઈ કે તે ?’ એવા સંકલ્પ-વિકલ્પ ચારંવાર થાય છે.

મને પણ એક વખત તે પ્રશ્ન મારી મનોમય સૃષ્ટિના તરંગોમાં રમી રહ્યો હતો. હું મોહ-મયી મુમ્બાપુરી(મુંબઈ)ના ગીરગામ બેકરોડના રસ્તાપરથી તે વખતે પસાર થતો હતો. સમય રાત્રિના દશ વાગતાનો હતો. રસ્તાપર દિવસે દેખાતી છું છું કરતી મોટરગાડીઓ અને ટન ટન અવાજ મારતી ઘોડગાડીઓ દૃષ્ટિગોચર થતી ન હતી. ધૂરધૂર કરતી ટ્રામ પણ બંધ થયેલી હતી; એટલે મારા વિચારોના તરંગોને ખલેલ થાય તેવું કંઈ રસ્તામાં નહોતું. વિચારની ધુનમાં હું રસ્તાપરથી પસાર થતો હતો, તેટલામાં એક ધરમાંથી હૃદયદ્રાવક અવાજ મારા કર્ણપથ પર પડતાં મારા વિચારોમાં ખલેલ પડી, હું ત્યાં ઉભો રહ્યો તો નીચે મુજબ ગઝલ મારા સાંભળવામાં આવી:-

“કહીં તું જાય છે દોરી, દગાખાજ કરી કિસ્મત ?

ભરોંસે તેં લખ શાને, આ હરરાજ કરી કિસ્મત ?

ચલાવી પુષ્પ માળાપર, નીચે સર્પો ભર્યાં કિસ્મત ?

ગાનારતું હૃદય ધણું દ્રવતું હતું. ગાવાનો અવાજ બંધ થયો. મને ભાસ્યું કે, દુઃખી હૃદયને તેના ભૂતકાળના બનાવોનો આઘાત ધણેજ થતો હશે. આવા વિચારથી મારા હૃદયમાં વધારે કુતૂહલ ઉપજ્યું. ગાનાર કોણ હશે ? શું દુઃખ હશે ? કિસ્મતના ધા તેને શું લાગ્યા હશે ? વગેરે જાણવાની જિજ્ઞાસાનાં આંદોલનો મારા મગજમાં ચાલતાં હતાં, તેટલામાં તો ગાનારે આત્મગાન બોલવું શરૂ કર્યું, તેનો લાગ્યો-તૂટ્યો ભાવો મારા સાંભળવામાં આવ્યો:-“હું લક્ષ્મીદાસ એક વખતનો લખપતિ કે જેની જાહેરાતોના સૂર્ય અસ્ત થતાં મારી બિમારીના પ્રસંગે પણ મારું કોઈ સગું કે મિત્ર નહિ ? વાહ કિસ્મત ! તારી પણ બલિહારી છે ! મારી જાહેરાતોના સમયમાં ‘જી હા’ કરી એકઠા થનાર મિત્રો અત્યારે જાણે મને ઓળખતાં પણ ન હોય ! અહાહા ! શું સમયનું પરિવર્તન ! ! ! ખરેખર ! ભાઈ ભગવાનદાસ જેવો કોઈ ભાગ્યશાળી નહિ. તે જે કે લખપતિ થયો નહિ, છતાં શું તેના માટે જનસમૂહનો ચાહ ! શું તેનો સેવાધર્મ બળવવાનો સ્વભાવ ! મારો બાળસખા હોવા છતાં તેના વિચારોથી હું કદી મળતો થતો નહોતો. આજે તે સમસ્ત મુંબઈપુરીનો માનીતો મિત્ર થઈ પડ્યો છે. ‘આ સાઈ કે તે ?’ એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ખરેખર હવે હું કરી શક્યો છું.”

આટલું લક્ષ્મીદાસ બોલી બંધ થયા. મારા કર્ણ પર અવાજ આવ્યો કે “આ સાઈ કે તે ?” એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ખરેખર હવે હું કરી શક્યો છું, જે સાંભળતાં મારી મનોમય સૃષ્ટિના તરંગમાં જે વિચાર રમી રહ્યો હતો, તેનુંજ નિરાકરણ લક્ષ્મીદાસ કરી શક્યા તે સાંભળી તેની મુલાકાત લેવાની મને ઇચ્છા તો થઈ; આથી લખપતિ લક્ષ્મીદાસ શેઠને હું નામમાત્રથી તો જાણતો હતો; પરંતુ પરિચય ન હોવાથી મેં મારી ઇચ્છાને માન ન આપતાં આગળ ચાલવા માંડ્યું.

આગળ આવતાં સેન્ડહર્સ્ટ રોડ પર પહોંચ્યો તો વળી એક મકાનમાંથી શાંત-મધુર અવાજ મારા કાનપર પડ્યો. ગાયન એટલું તો આકર્ષક હતું કે રાત્રે મોડું થતું હતું, તોપણ હું ત્યાંજ ઉભો રહ્યો ને નીચે મુજબ સાંભળ્યું.

“જગતના કાચના યંત્રે ખરી વસ્તુ નહિ ભાસે, ન સારા કે નહારાની જરાએ સંગતે રહેજે; રહેજે શાંતિ સંતોષે સદાએ નિર્મળ ચિત્તે, દિલે જે દુઃખ કે આનંદ કોઈને નહિ કહેજે.

x

x

x

સુણાવું તેમ ક્યાં બેસી નથી કે દામ રોવાનું, ભર્યું છે બેકદર દુનિયાવિષે જ્યાં ત્યાં વગોવાનું.”

x

x

x

રહી નિર્મોહી શાંતિથી રહે એ મુખ મોટું છે, જગતખાજગરીનાં તું બંધાં છલબલ જવા દેજે. વળી થોડી વાર પછી પાંછો અવાજ સાંભળાયો.

“જુએ સારી બધું માઈ જીવે યોગી તજી માઈ, મુવો જેણે લજ્યું મુવો દૈધા શોધે માઈ.”

ગાનારના વિચારોનો પ્રતિધોષ સ્પષ્ટપણે સમજાતો હતો. ગાણું એટલું તો મધુર હતું કે, હું તે મુગ્ધ થઈ ત્યાં ઉભોજ રહ્યો હતો. તેટલામાં ગાનારનું આત્મગત સંભાષણ મારા સાંભળવામાં આવ્યું.

“હજારો હજાર શુક છે તે પરમ માયાળુ પરમાત્માના કે તેમની માયાથી ભાઈ લક્ષ્મીદાસની સાથે હું નાનપણથી સોળતમાં હતો; છતાં મારા આત્મનિશ્ચયમાં અને મારા વિચારોમાંથી ડગ્યો નથી. ભલે મને મીલમજુરોની દોસ્તી રહી-ભલે હું દરદીઓનો સાથી રહ્યો. મને તે સેવામાં આરામ-વિરામ મળે છે. લક્ષ્મીદાસની મોટરના કરતાં તે ઘણે દરજ્જે મને વધારે પ્રિય છે. જાણે મારી આર્થિક સ્થિતિ સારી નથી તોપણ માઈ દિલ તવંગર છે, તેજ મને શાંતિ છે-તેજ મારી દોલત છે. હું મારા નિશ્ચયમાંથી ડગીશ નહિ. આ સાઈ કે તે ? એ પ્રશ્નો ભલે ભાઈ લક્ષ્મીદાસ કર્યા કરે.

મોક્ષવાનો અવાજ બંધ થયો. અદ્ય સમય પહેલાંજ સાંભળેલી લખપતિ લક્ષ્મીદાસની વાત-પરના અનુસંધાનથી મને પ્રતીત થયું કે, ઉપરના ઉદ્દગાર તેના મિત્ર ભગવાનદાસના હોવા જોઈએ.

આ બે મિત્રોના ઉદ્દગાર સાંભળી એ વિષયપરત્વે વધારે જાણવાનું મને કુતૂહલ થયું; પરંતુ રાત્રિનો સમય ઘણોજ વ્યતીત થયેલો હોવાથી હું ઘેર ગયો અને વિચારના વમળમાંજ અર્ધનિદ્રા-તંદ્રિત સ્થિતિમાં રાખી પસાર કરી.

વખતના વહેવાની સાથે ઉપરોક્ત રાત્રિની ઘટનાસંબંધી વિશેષ જાણવાનું મળ્યું.

લક્ષ્મીદાસ અને ભગવાનદાસ બે બાળમિત્રો નાનપણથીજ સહાધ્યાથી હતા. એ બંનેનાં માબાપોનાં ઘર નજીક પડોશમાં હતાં. વળી તેઓ બંને ગીરગામ બેકરોડપરની ગુજરાતી-શાળામાં એકજ વર્ગમાં અભ્યાસ કરતા હતા, એટલે બંનેને મિત્ર થવાના સાનુકૂળ સંયોગો હતા; પરંતુ બાળપણથી બંનેના વિચારોમાં જમીન-આસમાન જેટલું અંતર રહેતું હતું.

લક્ષ્મીદાસના વિચારો મોટરગાડીમાં ફરવાના, મુંબઈના શેરીફ, રાવબહાદુર અને જે. પી. થવાના અને કરોડાધિપતિ થઈ માત્ર શારીરિક વૈભવો ભોગવવાના હતા; જ્યારે ભગવાનદાસના વિચારો તો “વસુધૈવ કુટુંબકમ્” એટલે સમસ્ત જગતને પોતાનું કુટુંબ માની-પોતાનાથી બનતી માનવજાતિની સેવા કરવી-ગરીબ અને દરદીઓના દુઃખમાં મદદ આપી પોતાને મળેલા માનવજીવન-નું સાર્થક કરવું અને તે પ્રમાણે સેવા કર્યા બાદ-દૈતની જાળને તોડી “તત્ત્વમસિ” ના પાઠને અમલમાં મૂકી આત્માનું પણ શ્રેય કરી આ જીવનમાં ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ, એ ચારે પુરુષાર્થને સિદ્ધ કરવાની અભિલાષા તેનામાં હતી.

‘જેવાં બીજ તેવાં વૃક્ષ’ તે મુજબ ખરેખર આ બે મિત્રોમાં બન્યું. લક્ષ્મીદાસ તો બી. એ. પાસ થયા પછી વક્રીલાતનો ધંધો સારો, માની લોકો પાસેથી પૈસા પ્રાપ્ત કરવાનું ઉત્તમ સાધન માની એલ. એલ. બી. નો અજમાશ કર્યો. શુદ્ધિચાતુર્ય ઉત્તમ હતું, એટલે તે પહેલે નંબરે પરીક્ષામાં ઉત્તીર્ણ થયા. ધંધો ધીકતો ચાલવા માંડ્યો. પૈસો પુષ્કળ એકઠો કર્યો. જે આવે તેને કહે મૂક પૈસા, નહિ તો “નો ટાઇમ” વાત કરવાનો વખત નથી. આવી રીતે લક્ષ્મીદાસે લક્ષ્મીનો સારો સમુચ્ચય કર્યો. બીજી બાજુ લક્ષ્મીદાસભાઈનો સ્વભાવ ‘જી, હા !’ કરવાનો ખુશ-મતીઓ; એટલે સરકાર-દરબારમાં, શેઠીયા-શાહુકારમાં પણ ઘણું સાઈ ફાવી ગયા. થોડાં વખતમાં તેઓ “જે. પી.” અને “રાવ બહાદુર” ની ઉપાધિ મેળવી શક્યા અને બેન્કના ડાયરેક્ટર, મીનના પ્રોપ્રાઈટર, લિમિટેડ કંપનીના સંચાલક વગેરે વગેરે લક્ષ્મીદાસને તો પૂંછડાનો પાર રહ્યો નહિ. પરોપકાર, આત્મભોગ વગેરે શબ્દો તેની નોંધપોથીમાં તો ન હતા.

પ્રિય પાઠક ! હવે આપણે ભગવાનદાસના જીવન તરફ નજર કરીએ. ભગવાનદાસે તો પ્રીતીઅસ પરીક્ષા પાસ કરી, ડૉક્ટરી પરીક્ષા પસાર કરી, યથાશક્તિ માનવસેવા કરવાનો નિશ્ચય કર્યો હતો. તેઓ પણ શુદ્ધિચાતુર્યમાં કુશળ હોઈ એમ. બી. બી. એસ.ની ડૉક્ટરી પરીક્ષામાં પાસ થયા. પછી-થી તેમ સરકારી નોકરી અને બીજી ખાનગી નોકરીની સારી સારી જગ્યાની નિમણૂકના ચાન્સ મળતા હતા; છતાં તેમણે નોકરીનો સ્વીકાર કર્યો નહિ, પરંતુ ગરીબવર્ગની સેવા કરવાના ઉદ્દેશથી “પરેલ” અને “લુલેશ્વર” દવાખાનાં ખોલ્યાં. પોતાના ઉમદા સ્વભાવથી અને લક્ષ્મીની લાઙ્ગ્ય બીજકુ-લ નહિ હોવાથી ભગવાનદાસ હુંક સમયમાં બહુજ લોકપ્રિય થઈ ગયા. પરેલના મીઠમજુરોમાં તો

લગવાનદાસ જાણે લગવાન ન હોય, તેટલી લોકપ્રિયતા તેણે મેળવી લીધી. પોતે તટસ્થ વિચારના હોઈને જાહેર જનસમાજના કામકાજમાં પણ મક્કમ રહેતા અને સરકાર તથા પ્રજાપક્ષ બન્નેને સીધે રસ્તે દોરતા. સરકાર-દરબારમાં “જી, હા” કરવાનો સ્વભાવ ન હોવાથી તેટલા આદરને પાત્ર ન હતા, તોપણ લોકોમાં તેનું માન ધણું હતું. દરેક જાહેરસમાજના મેળાવડામાં લગવાનદાસને બોલાવવાની ફરજ પડતી હતી. મીલમજુરો અને ગરીબ લોકોના “લગવાન”ના અવાજે, જેમ શ્રી મુરલીધરની બંસીએ ગોપીએને મુગ્ધ કરી મૂક્યા હતા, તેમ મોહમયી મુમ્બાપુરીના મનુષ્યોને પણ મુગ્ધ કરી મૂક્યા હતા ! ! ! પરંતુ જ્યારે એક બાજુ લક્ષ્મીદાસ લખપતિ થઈ ગયા હતા, મોટર અને બે ઘોડાની ગાડીઓમાં સહેલ કરતા હતા-ત્યારે બીજી બાજુ તેનો બાળસ્નેહી લગવાનદાસ આર્થિક સ્થિતિમાં તદ્દન ગરીબ હતો અને મજુરોની ચાલીઓમાં-ગરીબોનાં ઝુંપડાંમાં રાત્રિદિવસ ફરતો હતો.

આજે મીલો બંધ હતી. મજુરો મીલપર કામ કરવા જવાને બદલે સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર લગવાનદાસના મકાનપર એકઠા થતા જતા હતા, મહેતા-મુત્સદ્દીઓ સૌ સૌની દુકાને જવાને બદલે સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર એકઠા થતા હતા; શાક મારકીટ બંધ, કાપડ મારકીટ બંધ ! અરે ભાડુતી ગાડીવાળાઓ પણ બંધ ! લોકોનાં ટોળાં સેન્ડહર્સ્ટ રોડપર ઉભરાઈ નીકળ્યાં હતાં; ઝાંરીસો બંધ છે. દ્રામ ચલાવનારા માણસો પણ કહે છે કે, આજે અમો કામપર નહિ આવીએ. અમારા લગવાનદાસના પંચભૂતના શરીરનો આજે વિલય થયો છે. મુંબઈના આબાળવૃદ્ધ સૌએ લગવાનદાસે કરેલી સેવાના બદલામાં હાજર થઈ અશ્રુપૂર્ણ નયને સદ્ગત આત્માને માન આપ્યું. એક લાખ માણસના સમુદાય વચ્ચે ‘લગવાનદાસ’ નામધારી મૃતશરીરને બહાર કાઢ્યું. પુણ્યોની વૃદ્ધિથી પૃથ્વીને ઢાંકી નાખી. સૌ કોઈ કહેવા લાગ્યા કે “ધન્ય છે લગવાનદાસને ! તેનાં માતપિતાને ! દૈતને જીતી તેણે ખરેખર તેના આત્માનો ઉદ્ધાર કર્યો છે !”

લગવાનદાસે પોતાને પ્રાપ્ત થયેલા સ્થૂલ પંચભૂતના પિંજરથી ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ ચારે પુરુષાર્થ સિદ્ધ કર્યા અને લવિષ્યની પ્રજામાટે એક આદર્શ પુરુષતરીકે તેનું નામ ચિરસ્થાયી કરી આ ક્ષાની દુનિયાનો ત્યાગ કર્યો. ”

લખપતિ લક્ષ્મીદાસ ક્ષણિક અબ્યુદયના ઉન્નત શિખરે પહોંચ્યા તો ખરા; પરંતુ કિસ્મતની કરામત ! લાગ્યેથીનો પ્રકોપ થતાં તેની જાહેજલાલીનો સૂર્ય અસ્ત થવા લાગ્યો. “છિદ્રેષુ અનથા વહુલી મવન્તિ” તે નિયમ મુજબ એક સાંધે ત્યાં તેર તૂટે તેમ થવા લાગ્યું. બેન્ક ભાંગી-આખી જીંદગીમાં સમુચ્ચય કરેલું દ્રવ્ય નાશ થયું. દ્રવ્ય જતાંની સાથે લક્ષ્મીનાં સાથી સગાં-સહોદર સૌ એક પછી એક ઓછાં થવા લાગ્યાં. શારીરિક વૈભવોનાં સાધનો ઓછાં થયાં. માનસિક શાંતિ તો જોને પહેલેથીજ હતી નહિ, બધું નાશવંત ભાસવા માંડ્યું ! તેના બાળસખા લગવાનદાસ યાદ આવ્યાં અને ઘણી વખત લગવાનદાસની સાથે “આ ઐહિક વૈભવો જે સેવાધર્મ કરતાં સારા છે” તે કરેલો વાદવિવાદ યાદ આવ્યો અને “ઐહિક વૈભવો નાશવંત છે, અને તે બ્રહ્મ અનર-અમર છે.” તેનું તેને ભાન થયું.

હૃદય ખિન્ન હતું, કિસ્મતે દીધેલા દગા યાદ આવતા હતા અને ‘આ’ સાંઈ નથી; પરંતુ ‘તે’ લગવાનદાસનું સાંઈ છે, તે યાદ આવતાં હું બહાર ફરવા નીકળ્યો હતો, તે વખતે લક્ષ્મીદાસને ગાતાં સાંભળ્યા હતા.

લગવાનદાસના દેહનો વિલય થયો; પરંતુ તે તેના સિદ્ધાંત અમર કરી ગયા.

હવે તો માત્ર લક્ષ્મીદાસને નહિ, પણ સૌ કોઈને મુંબઈ નગરીમાં ખબર પડી કે, લક્ષ્મીદાસના ‘આ’ ઐહિક વૈભવો સારા નથી, પરંતુ ‘તે’ લગવાનદાસનો સેવાધર્મ સારો છે.

પ્રિય પાઠક ! ‘આ સાંઈ કે તે ?’ જ્યારે જ્યારે વિચાર કરવાનું ઉપસ્થિત થાય, ત્યારે ત્યારે લક્ષ્મીદાસ અને લગવાનદાસની જીવનકથામાંથી નિર્ણય શોધી લેશે તો પ્રસ્તુત ઉદ્દેશનો શ્રમ સફળ થયો ગણવાનું લેખકે ભાગ્ય માનશે. ઇતિ અલભ !

(‘નવુચેતન’ના ૧૯૮૪ની દિવાળીના અંકમાં લેખક:-ડૉક્ટર પોપટલાલ અ. ભુપતકર એમ.બી.બી.એસ.)

૭૧-સોવીએટ રશીઆ

રશીયન સાહિત્યમાં અદ્ભુત પ્રગતિ

બોલ્શેવિકોની નિંદા આખી દુનિયા કરે છે; પરંતુ જ્યારથી રશીઆપર સોવીએટનો અધિકાર થયો છે, ત્યારથી દેશમાં ભારે પ્રગતિ થઈ ગઈ છે. યુરોપમાં રશીઆને સૌથી અસહ્ય દેશ ગણવામાં આવતો હતો. ત્યાં સાક્ષરોની સંખ્યા આપણા હિંદ કરતાં પણ ઓછી હતી; પણ સોવીએટ રાજ્યે થોડાજ દિવસોમાં નિરક્ષરતાને મોટે ભાગે ઓછી કરી દીધી છે.

આ જમાનામાં રશીયન સાહિત્યે જે ઉન્નતિ કરી છે, તેની ખરાબરી કોઈ મોટામાં મોટું રાજ્ય પણ કરી શકતું નથી. એકલા મોસ્કો શહેરમાં ૪૦૦ ઉપર પ્રકાશન કાર્યાલયો છે, લેનીન-ગ્રેડમાં ૬૦૦ ઉપર અને સમસ્ત રાજ્યમાં ૧૦૦૦ ઉપર. આમાંનાં કેટલાંક કાર્યાલયો એવાં છે, કે જે વરસમાં હજારો પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરે છે. ત્યાંની સ્ટેટ પબ્લિશીંગ કંપની (પુસ્તક પ્રકાશનની સરકારી કંપની) જગતમાં સૌથી મોટું કાર્યાલય છે. ૧૯૨૪માં એણે ૨ કરોડ ૧૭ લાખ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં. બે વર્ષમાં લેનીનના લેખસંગ્રહની ૯૦ લાખ નકલો વેચી. કાર્લમાર્ક્સના સિદ્ધાંતોના ગ્રંથો ૧૯૨૪ માં દોઢ લાખ વેચ્યા. ૧૯૨૫ ના પૂર્વાર્ધમાં ૧ લાખ ૬૦ હજાર પુસ્તકો લખાવ્યાં. એ લેખકોનાં નામ ઉપર જનતા ત્યાં જન આપે છે. ૧૯૨૪માં સરળ સાર્વજનિક પુસ્તકતું સરેરાશ વેચાણ ૮૩૦૦ હતું. અર્થશાસ્ત્ર અને સમાજશાસ્ત્રનું વેચાણ સરેરાશ ૧૯ હજાર હતું. સોવીએટ રાજ્યના સિદ્ધાંતના ઉલ્લેખ કરનાર ગ્રંથોનું ૨૧ હજાર જેટલું વેચાણ હતું. આ ઉપરથી ત્યાંની જનતાની અભિરુચિ જણાઈ આવે છે. આ ઉન્નતિ એવી દશામાં થઈ કે જ્યારે સેન્સરની આજ્ઞાસિવાય એક પણ ચોપાનિયું છપાતું ન હતું ત્યારે. સાચી દેશભક્તિ તે સ્વરાજની આ ધગશ છે. આપણે ૧૫૦ વર્ષમાં પણ જેટલું ન કરી શક્યા તે સોવીએટ રશીઆએ ૫-૬ વર્ષમાં કરી ખતાવ્યું છે.

રશીઆમાં સંસ્કૃત

સંસ્કૃત અધ્યયનના શ્રીગણેશ ૧૮૮૦થી થયા. પ્રો. જે. કૌસોવિને તથા એમનો શિષ્ય મિનયક્ર સંસ્કૃતના ધુરંધર વિદ્વાન હતા. એ પછી જર્મનીના વિદ્વાન પ્રો. ઓ. વોથ લિંકનો નંબર આવે છે. એમણે “સેન્ટપીટર્સબર્ગ” નામનો કોષ સાત ભાગમાં ૧૮૫૫ માં રશિયાની વિદ્યુત્પરિપદના ખર્ચથી છપાવ્યો. આ કોષ સંસ્કૃતના ખીજા કોષોમાં શ્રેષ્ઠ છે. વળી પાણિનિની બે આવૃત્તિ છપાવી; મૃચ્છકટિક તથા કેટલાંક ઉપનિષદના અનુવાદ પણ કર્યા છે. રશિયાનો પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃત પ્રો. બી. વસીલીક હોતો, જેણે ઔદ્યમતનો એક ઇતિહાસ લખ્યો છે અને ‘તારાનાથ’ નામના પુસ્તકનો અનુવાદ કર્યો છે. રશીઆમાં હાલમાં સૌથી પ્રસિદ્ધ સંસ્કૃતના વિદ્વાન પ્રો. ધી સ્ચેરનેટસ્કી છે. એમણે હિંદમાં બે વર્ષ રહી અધ્યયન કર્યું છે અને કેટલાક ગ્રંથો છપાવ્યા છે. ૧૯૨૫ના સપ્ટેમ્બરમાં રશીઆની વૈજ્ઞાનિક વિક્ષત્પરિપદે પોતાની અર્ધશતાબ્દી ઉજવી હતી. રશીઆનો વિજ્ઞાનમાં સંસ્કૃતના અધ્યયનને પણ સામેલ કરે છે. રશીઆએ ત્રણ પુરુષોને નિમંત્રણ કર્યું હતું:-પ્રો. સી. બી. રમન મુંબઈના પ્રો. મોદી તથા પ્રેસીડેન્સી કૉલેજના પ્રો. એસ. એન. દાસગુપ્તા. રમન સરકાર એમનો જવા-આવવાનો ખર્ચ આપવા તૈયાર હતી. પ્રો. દાસગુપ્તા જઈ શક્યા નહિ; પરંતુ ત્યાંની વૈજ્ઞાનિક પરિપદે સંસ્કૃત જ્ઞાનનું સન્માન કરી એમને “પીટર્સબર્ગ-સંસ્કૃત-જર્મન કોષ” પારિતોષિક રૂપમાં પ્રદાન કર્યો. આ પુસ્તક હમણાં છપાતું નથી. આમ છેલ્લાં નવ વર્ષમાં રશીઆએ અદ્ભુત પ્રગતિ કરી છે અને જગતનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે.

(‘હિંદુસ્થાન’ના દીપોત્સવી અંકમાં લેખક-કસનજી મણિભાઈ દેશાઈ)

૭૨-શહેરી જીવનની શ્રેષ્ઠતા અને ગ્રામ્યજીવનની શ્રેષ્ઠતા

(ગામડાનું જીવન કેટલું નિર્દોષ અને શહેરનું જીવન કેટલું ભ્રષ્ટ છે, તે દર્શાવનારું ભાવસૂચક એક કાવ્ય નજરે ચઢતાં તે અત્રે આપવામાં આવે છે.)

શ્વેરમાં^૧ એલા જાણ માં^૨ માંડણ, શ્વેરમાં એલા જાણ માં;
શ્વેરમાં જ તો ઝાઝું રોકાણ માં^૩ રે.....માંડણીયા !
શ્વેરની હાંકડી^૪ શેરીયું માંડણ, શ્વેરની હાંકડી શેરીયું;
ઘોલકાં જેવાં ધર ન્યાં ખોટી થાણ માં રે.....માંડણીયા !
ખઝારે ભૂંકણગાડીયું^૫ ઘોડે, ખઝારે ભૂંકણગાડીયું;
જોતો જોતો હાલજે તું કંકસરાણ માં રે.....માંડણીયા !
કંગલાં^૭ જેવાં માંનવી એનાં, કંગલાં જેવાં માંનવી;
હશે હડીયું^૮ કાઢતાં ધ લટકાણ માં^૯ રે.....માંડણીયા !
'સા'નાં^{૧૦} રંગેડાં^{૧૧} ઉકળે ભૂંડાં, 'સા'નાં રંગેડાં ઉકળે;
આખા મલકનાં એકાં ધ પીવા જાણ માં રે.....માંડણીયા !
રાંધ્યાં ધાન વેસાય^{૧૨} સે ન્યાં તો, રાંધ્યાં ધાન વેસાયસે;
કાસાં કારાં^{૧૩} ખાધ અનરવો^{૧૪} થાણ માં રે.....માંડણીયા !
પાણીના શીંહા^{૧૫} વેસાય સે લાગડ^{૧૬} પાણીના શીંહા વેસાય સે,
ધ રંગેલ લાંબળાં^{૧૭} પાણી મોતે પાણ માં રે.....માંડણીયા !
શ્વેરનાં માંણહ પાંદડાં^{૧૮} સાવે, શ્વેરનાં માંણહ પાંદડાં;
તું ભુખ્યો તરલો^{૧૯} એવા હુસા ખાણમારે.....માંડણીયા !
ફેલ ફતુરનો રાફડો ફાટ્યો સે, ફેલફતુરનો રાફડો;
ન્યાં નાગાં નાટક શેટક જેવા જાણ માં રે.....માંડણીયા !
શ્વેડકડાં^{૨૦} ન્યાં દૂધ નથી લાઇ, શ્વેડકડાં ન્યાં દૂધડાં;
નઇ ઠ્ય^{૨૧} મોરનાં આંહુ^{૨૨} જેવી સાણ માં^{૨૩} રે.....માંડણીયા !
પાણીયે આખાં^{૨૪} તો મળે મીઠાં, પાણીયે આખાં તો મળે;
હંસેલાંગેલ,^{૨૫} ભૂંગળે વે'તા^{૨૬} વાહમાં^{૨૭} રે.....માંડણીયા !
હંસે^{૨૮} વાલ્યો સે ઓટલો^{૨૯} દેહનો, હંસે વાલ્યો સે ઓટલો;
મોટા હંસા ભાળીને ગાંડો થાણ માં રે.....માંડણીયા !
ધનધૂતા તો પાર નથી ન્યાં, ધન ધૂતાનો પાર નઇ;
મોઢડે મીઠા ધૂતાથી^{૩૦} શેતરાણ માં^{૩૧} રે માંડણીયા !
મેડીયું ઉપર મેડીયું ભાળી, મેડીયું ઉપર મેડીયું;
આનેહના^{૩૨} હિલોળા^{૩૩} તું ભૂલી જાણ માં રે.....માંડણીયા !

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૮-૮-૨૫ ના અંકમાં લખનાર:-ત્રિભુવન ગૌરીશંકર વ્યાસ.)

૧ શહેરમાં, ૨ જમણ માં, ૩ રોકાણ માં, ૪ સાંકડી, ૫ મોટરો, ૬ કચરાખશ માં; ૭ સરવ-હીન, ૮ દોટો, ૯ લટકાણ માં, ૧૦ મહાનાં, ૧૧ દેગડાં, ૧૨ વેચાય છે, ૧૩ કાચાં-કારાં, ૧૪ મોટા, ૧૫ સીસા, ૧૬ ખધે ઠેકાણ, ૧૭ ખારાં-મોળાં, ૧૮ પાનપટ્ટી, ૧૯ તરસ્યો, ૨૦ ધારોણ, ૨૧ ઠરીશ નહિ, ૨૨ આંસુ, ૨૩ છાશમાં, ૨૪ વગર વલોવાયાં-કુદરતી, ૨૫ સંચાથી વલોવી નાખેલ, ૨૬ નળમાં વહેતાં, ૨૭ રહેણાણમાં, ૨૮ સંચે-ચંત્રાએ, ૨૯ પાયમાલી, ૩૦ ધૂતારા, ૩૧ છેતરાણ માં, ૩૨ નેસના, ૩૩ આનંદ-મગ્ન.

૭૩-આજ અને કાલ

કર્મ અને પુનર્જન્મના સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર રચાયેલા હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાનના અનુયાયીઓ-માટે ‘આજ’ના કરતાં ‘આવતી કાલ’ વધારે મહત્ત્વની હોય એમાં નવાઈ નથી. ‘આજ’ સાધન છે, ‘આવતી કાલ’ સિદ્ધિ છે. ‘આજ’ અસ્થિર, અનિશ્ચય છે; ‘આવતી કાલ’ સનાતન, નિત્ય, આદર્શ છે. હિંદુઓ ‘આજ’ને માટે ન જીવે; ‘આવતી કાલ’ને ખાતર જીવે અને જરૂર પડ્યે ‘આવતી કાલ’ને માટે મરે પણ ખરા. ‘આજ’ના તમામ ધમપછાડા ‘આવતી કાલ’ની લક્ષ્ય-સિદ્ધિને અર્થે હોય; ‘આજ’ની બધી વિષ્ણુજાતા ‘આવતી કાલ’ની પરમ શાંતિને અર્થે અનંત ભાસતું ઘોર યુદ્ધ ‘આવતી કાલ’ના ગૌરવાન્વિત વિજયને અર્થે હોય.

પ્રાચીન ભારતે ‘આવતી કાલ’ના આ પ્રાણપ્રશ્નને બહુજ સરસ રીતે ઉકેલી નાખ્યો હતો. ‘આજ’ના જીવનને સંપૂર્ણ રીતે જીવી-જીરવી, ‘આજ’ની ધાંધલમાંથી નિવૃત્ત થઈ બેઠેલા વાન-પ્રસ્થ ઋષિઓના સુંદર આશ્રમોમાં તેકાળે આપણી ‘આવતી કાલ’નું ચણતર થતું હતું. ‘આવતી કાલ’ના સ્વરૂપને સમજી તે પ્રમાણે તેને ધડવાની તે ઋષિઓ પાસે શક્તિ હતી, પુરસદ હતી અને સ્વતંત્રતા હતી. તેમની પાસે ફક્ત એક જ ધ્યેય હતું. આવતી કાલનું નિર્માણ તથા દૈહિક અને ઐહિક વિટંબનાઓવગરના એ ઋષિઓ એ નિર્માણકાર્યમાં બધી રીતે સ્વતંત્ર હતા. ‘આવતી કાલ’ ‘આજ’ના કરતાં વધારે ઉજ્જવળ અને સુંદર અને, નિર્માણ અને અને લવ્ય અને એટલીજ તેમની અભિલાષા હતી. અને એ અભિલાષામાંથી ભ્રષ્ટ, વ્યુત થવું પડે એવું કોઈ જાતનું દબાણ તેમના ઉપર ન હતું. કોઈ સરકાર-દરબારને રીઝવવા માટે એ અભિલાષા ઉપર સીધી કે આડ-કતરી રીતે અંકુશ મૂકવાની તેમને જરૂર નહોતી. તેમના જીવનનિર્વાહનો આધાર કોઈ સરકાર-દરબારોની મીઠી નજર ઉપર નહોતો. તેઓ સમાજમાન્ય હતા; સમાજ તેમને અનિવાર્ય ગણતો; સમાજને મન તેઓ ભૂતકાળની જીવંત જ્યોતિસમા હતા; સમાજ તેમને પિતૃસ્થાને ગણી “પિતૃ-દેવો ભવ” એ સૂત્રમાં શ્રદ્ધા રાખી તેમને નિભાવતો; એટલુંજ નહિ પરંતુ સન્માનતો અને પૂજતોયે ખરો. અને તેઓ પણ ‘સમાજકલ્યાણ’ એ એક જ સૂત્રને લક્ષ્યમાં રાખી, ભૂતકાળના પાયા ઉપર વર્તમાનના સંયોગોને અનુલક્ષી ‘આવતી કાલ’નું ચણતર કર્યે જતા.

પરંતુ આજના વ્યવહાર ભણી વળીએ તો આથી કાંઈ ઉલટીજ વાત નજરે પડે છે. ‘આવતી કાલ’ના નિર્માણને માટે આજે આપણે કેટલી કાળજી રાખીએ છીએ? કેવળ સંતાનોત્પત્તિ ઉપરાંત બીજું આપણે શું કરીએ છીએ? ‘આવતી કાલ’ના વિધાયક એ સંતાનોને આપણા આદર્શો પ્રમાણે ઉછેરવા અને કેળવવામાટે આપણે દિવસનો કેટલામો ભાગ નિયત રાખીએ છીએ?

આપણે દલીલ કરીશું કે, આધુનિક યુગ શ્રમવિભાગનો યુગ છે; આધુનિક પ્રવૃત્તિની ગડમ-ચલમાં એક ને એક માણસ અનેક ઠેકાણે પોતાની શક્તિઓને રોકી શકતો નથી. ‘લવિષ્યની પ્રજા’ ઉત્પન્ન કરવી અને એ ઉત્પન્ન થયા પછી શાળાઓમાં જવાને યોગ્ય થાય ત્યાંસુધી એમને જેમ તેમ જીવતી રાખવી, એટલુંજ કાર્ય અત્યારે માખાપોએ કરવાનું છે; તેપછીનું બધું શાળાઓની અંદર શિક્ષકો કરી લેશે. ‘આવતી કાલ’ના નિર્માણનું બધું કાર્ય શાળાઓ અને કોલેજોને-જ સોંપવામાં આવ્યું છે! ઇલાહિ. અને આ દલીલ પોકળ છે, એ વાતની શાખ તો આપણી શાળા-કોલેજોમાંથી દર વર્ષે બહાર પડતો નવો-નમોલો દાલ સચોટરીતે પૂરે છે. આ નવી સૃષ્ટિ જૂનીના કરતાં વધારે મૂડીયાઉ, વધારે શક્તિસંપન્ન, વધારે આશ્વાંત તો નથીજ.

આજના આ યંત્રયુગમાં બીજી બધી બાબતોની પેઠે આ શિક્ષણમાંયે યંત્રથી કામ લેવાનું શરૂ થઈ ગયું છે; અને અનેક લિન્ન લિન્ન મનોવૃત્તિવાળા લિન્ન લિન્ન સંયોગોમાં ઉછરતા બાળકોમાટે એક જ પ્રકારની કેળવણી કાયદારૂપી સંચામાંથી તૈયાર થઈને નીકળે છે. ‘આવતી કાલ’ના ખરા શિક્ષકો-તે આજે સર્જકો મરી, તે કેળવણીરૂપી મશીનના બૂદ્ધા બૂદ્ધા ચક્કર ચલાવવાવાળા મજૂરો જેવા બની ગયા છે. પોતાના આદર્શોનુસાર સર્જન કરવાની તેમને છૂટ નથી; મોટા ભાગમાં તો શક્તિએ નથી, કદાચ આદર્શો જેવુંએ કશું નથી. શિક્ષકવર્ગને સમાજ નિભાવે છે-પોતાની જવાબદારી નહિ

પરંતુ આડકતરી રીતે-સન્માનતો તો નથીજ. આવા મજૂર-શિક્ષકના હાથ નીચે કેળવણીના સંચા-
માંથી નીકળતા આપણા નવજુવાનોને-એમને નવજુવાનોએ શામાટે કહીએ ? એમનામાં નવીનતાયે
નથી અને જુવાનીયે નથી ! એમનામાં વિવિધતાયે નથી, સ્વયં પ્રેરણાયે નથી. મજૂર-શિક્ષકો
પાસેથી એકજ જાતની ભાવના મળેલી હોય છે, ખીજે ગમે તે પ્રકારનો ભોગ આપીને જેટલું
ખની શકે તેટલું સુખી જીવન ગાળવાની. એમનામાં એકજ જાતની આવડત છે અને તે માથું અને
પેટ સલામત રાખવામાટે નાક જતું કરવાની !

આટલી સ્થિતિમાં કોઈ પણ ચિંતનશીલ વ્યક્તિને ‘આવતી કાલ’માટે નિરાશા અને અશ્રદ્ધા
ઉપજે તેમાં નવાઈ શી ?

x

x

x

x

x

(‘ક્ષાત્રતેજ’ તા. ૧૧-૧૧-૨૭ નો મુખ્ય લેખમાંથી)

૭૪-દેશનો સાચો દોરવનાર-તારણહાર કેવો હોય ?

લૌકિક કીર્તિ કે અધિકાર સાચા પ્રભુપ્રેમીને ખપે નહિ.

(‘હંગેરીનો તારણહાર’* તું છેલ્લું પ્રકરણ-હંગેરીની પ્રજા વિજયોત્સવ ઉજવે છે.)

ત્રણ દિવસ અને ત્રણ રાત્રિઓસુધી આ વિજયોત્સવ ચાલુ રહ્યો. તેજસ્વી દીપમાલાએ
રાત્રિદિવસ વચ્ચેનો ભેદ ભાંગી નાખ્યો. ડાન્યૂખ નદીના હરિયાળા કિનારાપર જનતાએ નૃત્ય-
ગીત અને ભોજનના વિજય-કલ્લોલ પાથરી દીધા; પરંતુ આ માંગલિક અવસરમાં, આ જલસા-
માં ને આ નાટ્યલમાં, આ જમણમાં કે ખંદગીમાં એક-એકજ મોં ક્યાંયે દેખાતું નથી.
પ્રજાની લાખો આંખો અધીરી ખનીને શોધે છે, પણ એ નરકેસરીનું ગગન-રમતું મસ્તક, ઝગારા
કરતું આલ-કપાળ, ધાટાં ભવાં ને ઝીણી આંખો ક્યાંયે જડતાં નથી. નાનાં બાળકો પોતાની
માતાઓને પૂછે છે કે, અમને પૂલ ઉપર બેસાડી વાર્તાઓ કહેનાર ને મીઠાઈ આપનાર એ દોસ્ત
ક્યાં હશે ? ગરીબો પોતાને હમેશાં ખેરિયત દેનાર હાથને શોધતા શોધતા પૂછે છે કે, એ દયાળુ ક્યાં છે ?
ડીક ક્યાં છે ? તારણહાર ક્યાં છે ?

તારણહાર નથી આવ્યો. એ પોતાની નાનીશી ઓરડીમાં ખતી છુઝાવીને ઘુંટણીએ પડી
પ્રભુની ખંદગી ગુબ્બરે છે. આવા ઉત્સવોમાં ભળવાની એને આદત નથી. શોરખકારમાં સામેલ થવું
એને ગમતું નથી. હર્ષવેશને વશ થાય તેવી ક્ષુદ્ર મનોવૃત્તિ એ તારણહારની ન હોય. એ તો
અધિકારમાં બેસી ખંદગી કરી રહ્યો છે કે “ઓ પ્રભુ ! મારા વીર મગિયરોનો આ વિજયોત્સવ
શશ્વત ખનાવજો ! આપીને પાછો લઇ ન લેતો ! મારી બહાદુર જાતિને વિલાસમાં ન ફૂંવા
દેજો ! ત્યાગ અને સંયમ શીખવજો !”

તારણહાર એવી પ્રાર્થના કરતો હતો. પ્રજાના એકેએક પક્ષે આવીને તારણહારને આજીજી
કરી : “ઓ ડીક ! સર્વાનુમતે અમે તને ‘રક્ષક’ પદે ચૂંટી કાઢ્યો છે; માટે તુંજ મહારાજને મુગટ
પહેરાવ !”

પણ એ ન માન્યો. “એ મહત્તાનો હું અધિકારીજ નથી. મને ફૂલો ન ચઢાવો. મને મારા
અધારા ખૂણામાં પડ્યો રહેવો દો, આ કીર્તિનો તાપ મારાથી નથી સહેવાતો.”

ડીકને તો ૧૮૪૮ના યુદ્ધમાં રણક્ષેત્રપર પોઢેલા પોતાના સાથીઓ સાંભરે છે. આસ્ટ્રીયન
જલ્લાદની ગોળીવડે વિંધાઈ પ્રાણ છોડતી વેળાની છેલ્લી પલકે “અમર હો મારો પિતૃદેશ !” ની
દુવા પુકારતો બાંધવ બેથેની-આસ્ટ્રીયન કારાગૃહના કાળા સીતમોથી પાગલ બની જઈને “મારી
માતૃભાષા !” “મારી દેશભાષા !” એવી ઝંખના ઝંખતા અને ઘેલછાના તોરમાં મીઠી માતૃ-વાણીનાં
વ્યાખ્યાનો રેલાવતા જુવાન એકેનીનું કરુણાર્દ્ર દશ્ય-અને છૂટકારો મળ્યા છતાં દગલબાજના
સંદેહથી ચૂરોપમાં દેશવટે રજળનારો નિરાધાર વીર કોસ્ચૂથ-એ બધા એની આંખોસન્મુખ તરે છે,

* એ નામનું પુસ્તક “સૌરાષ્ટ્ર” કાર્યાલય, રાણપુર (કાઠિયાવાડ) તરફથી બહાર પડી ચૂક્યું છે. મૂલ્ય ના છે.

એનું દિલ ભરાઈ આવે છે, તારણહાર એકાંતે બેઠગી કરે છે.

રાજાજી શોધે છે કે, મારો લાડીલો શત્રુ ક્યાં? જેના હાથનો પરાજય પામીને પણ હું આજે ગર્વ ધરું છું. એ સુલદ્વેને આજે મારી પાસે તેડી લાવો. મારે એની સાથે આજે કદી નથી મિલાવ્યા તેવી રીતે હાથ મિલાવવા છે. કોઈ ડીકને તેડી લાવો!

ડીક ન આવ્યો. એ બેઠગી કરે છે.

રાજાજીનું હૃદય આજે રોકાતું નથી, એ ડીકની પાછળ દોડે છે. ડીક ઉપર એનો પ્યાર ઉભરાય છે. પ્રધાનને પૂછે છે કે “ઓ આન્ડ્રેસી! ડીકને હું કયી રીતે વિભૂષિત કરી શકું?”

પ્રધાને કહ્યું કે “મહારાજા! આપના હાથમાં લક્ષ્મી છે, પદવીઓ છે, હોદ્દાઓ છે-બધું છે. ખીજા સૌ કોઈને આપ નવાજી શકશો, પણ ડીકને એ તમામ સમૃદ્ધિથી પણ નહિ નવાજી શકાય. હંગેરીનો તારણહાર તો એ બધાં પ્રલોભનોથી પર આવ્યો ગયો છે.”

“ખીજું તો કંઈ નહિ, ખેર; પરંતુ આ મારી ને રાણીજીની એક જખી લઈ જાઓ અને ડીકને કહો કે, મારી આટલી ભેટ સ્વીકારે.”

રતનજીત એકઠામાં મઢેલી એ રાજ-દંપતીની જખી રાજકર્તાના સાચા દિલનું સ્નેહ-ચિહ્ન કહેવાય; પરંતુ ડીકે તો એ પણ ન સ્વીકાર્યું.

ડીક પ્રાર્થના કરે છે; જગત્પિતાની સન્મુખ ખડો છે. રાજ-ભેટ એને નથી ખપતી.

રાજાજીએ દીન શબ્દોમાં એટલુંજ પૂછાવ્યું કે “ઓ ડીક! તારા સરખા અડગ દુશ્મનપર વીરપૂજની અને અહેશાનમંદીની મારી જે ઉર્મિઓ ઉછળે છે, એને વ્યક્ત કરવાનો કોઈક રસ્તો તું બતાવ. મને નિરાશ ન કર લાઈ!”

ડીકે કહેવરાવ્યું કે “મહારાજા! મારા મૃત્યુ પછી ખસે આટલુંજ કહેજો કે “ડીક પ્રમાણિક આવશ્યક હતો. ખસ, એથી વધુ મારે કંઈ ન ખપે.”

ત્રણજ દિવસમાં ગુલ્તાન પૂરાં કરીને આખી પ્રજા ઉઘમે ચઢી ગઈ. રાજતંત્રનાં ચક્રો ગોઠવાવા લાગ્યાં. સર્વાનુમતની મદદથી રાજાજી ડીકને મુખ્ય સચિવના પદ પર નિમંત્ર્યો; પરંતુ ડીકે ના પાડી. પ્રધાનમંડળના સામાન્ય સચિવ બનવાની પણ એણે ના પાડી.

“ઓ ડીક! તને આ શું થયું?”

“કાંઈજ નહિ લાઈ! હું તો હવે મારા વતન કેહીડા ગામમાં આવ્યો જઈશ. વાર્ષિક ત્રણસો પાઉન્ડની મારી જે આવક છે, તે મારેમાટે ઘણી છે. હું બાકીનું આકુળ્ય ગ્રામ્ય શાંતિમાં ગુજરીશ, બેઠો બેઠો જગત્પિતાની બેઠગી કર્યાં કરીશ. મને જવા દો, હવે મારું કામ ખતમ થયું છે.”

પણ પ્રજા આડી આવીને ઉભી રહી. ડીકનો રસ્તો એણે રોકી લીધો. માતાના વિયોગે બચ્ચાં રડતાં હોય, તેવી વેદના પામીને પ્રજા અશ્રુભીની આંખે આજીજીની દૃષ્ટિ માંડતી ઉભી રહી. જનેતાઓએ ફૂલસરખાં નાનાં બચ્ચાં લાવીને તારણહારના રસ્તા આડે સુવાડી દીધાં. લાકડીને ટેકે ડગમગ ચાલતાં ડોસા-ડોસીઓએ આવીને દંપતીનાં વચ્ચેના ઉચ્ચાર્યાં કે “તારણહાર! શું આટલો બધો નિર્દય થાય છે? ગામડામાં જઈને શું જલ્દી શાંતિ ભોગવવા બેસી જવું છે? પ્રજાને અંતરિયાળ રજાવાવવી છે કે?”

નિઃશ્વાસ નાખીને ડીક રોકાયો. તે પાર્લામેન્ટનો એક સાધારણ સભાસદ બનીને રહ્યો. નવ વર્ષાનુબંધી એ નમ્ર સ્થાન પરજ બેઠો રહ્યો; પરંતુ સમર્થમાં સમર્થ પ્રધાન ઠરતાંયે એનો પ્રભાવ અધિક તાપે તપતો રહ્યો. એનું-હંગેરીના એ તારણહારનું વચન કોઈએ ઉઘાડ્યું નહિ એની નિખાલસ સલાહોને સદાય સૌએ શિરપર ચઢાવ્યા કરી. એના મતના વિરોધી પક્ષો પણ એની સમ્માધને વંદન કરતા રહ્યા. એ તો દેશ બધાનો આરાધ્ય દેવતાજ હતો. શ્વેત વાળથી વિભૂષિત એ સિત્તેર વર્ષનો પોલાદી દેહ પાર્લામેન્ટમાં અને સારાં દેશમાં પોતાની પરિપક્વ વૃદ્ધાવસ્થાનો શીતળ પ્રભાવ પાથરતોજ રહ્યો. એના વિશાળ ચહેરાપરની કરચલીઓમાં પાંત્રીસ વર્ષના પ્રજાકીય ઇતિહાસની જાણે અકેક પંક્તિ લખાઈ ગઈ હોય તેમ માનીને લોકો એ રેખાઓને ઉઠેલતા, પ્રેરણા પીતા, નમી પડતા. એની જીવંતતા તજે તો પ્રજાએ આખાદીના પંથ પર કે જે અસાધારણ ડગલાં માંડી દીધાં. યુરોપીય પ્રજાઓની અવગણના, હાંસી તેમજ તિરસ્કારભરી

ઠોકરનું પાત્ર મટીને હંગેરી જોતજોતામાં તો વિસ્મય, વાહવાહ અને અનુકરણનું અધિકારી બની ગયું. પ્રજા-શરીરના અંગેઅંગમાં નવું રુધિર ભરાયું અને પોતાનીજ આંખે પ્રજાનો આ વિસ્મય-કારી વિકાસ નિહાળીને એ વીરનર, રાજદારી સંગ્રામોની અણુદીઠ યુદ્ધકલાનો એ શોધક, અવિદ્યાન અને ગામડીઓ છતાં ભાવિ તકદીરના તામ્રલેખ ઉકેલનારો એ યુગાવતાર ઇ. સ. ૧૮૭૬માં તોતેર વર્ષનું તપસ્વી આયુષ્ય ખતમ કરી પ્રભુજીના દરબારમાં શાંતિ પામવા સીધાવી ગયો.

એ દિવસે હંગેરીની દશે દિશાઓ પડી ગઈ હતી. પ્રજા કદીયે નહોતી રડી તેટલી તે દિવસે રડી-છાતીફાટ રડી. ખચ્યાઓ ને માતાઓ, તમામ રડી પડ્યાં. એટલાં બધાં આંસુ ઝર્યાં, કેમકે લાખો આંખોનો એ તારો હતો. લોકો એને સંધિસીધાં ઓળખતાં હતાં. હંગેરી માતા વિલાપ કરતી જાણે પોતાના પ્યારા બેટાના મૃતદેહ ઉપર ઝુકતી હતી.

એની પાયદસ્ત પાટનગરના માર્ગોપરથી નીકળી, હારે પગથી ઉપર પ્રજાજનો ધુટણીયે પડતાં હતાં અને હૃદયને બહુ બહુ રોકવા છતાં પણ ચોધાર રડી પડતાં હતાં. એના ક્રોશીન ઉપર મહારાણીજીનાં નેત્રાએ પણ સાચાં મોતી જેવાં આંસુ સાચાં અને એનો જીવનભરનો કટ્ટર રિપુ રાજા જોસેફ પણ અફસોસ કરીને ઉચ્ચારી ઉઠ્યો કે “આજે આપણો ઉમદામાં ઉમદા ને મહત્તમ માનવી ખોવાયો છે !”

તારણહાર કહી ગયો હતો કે “મારી આરામગાહ સાદામાં સાદી કરજો. હું જીંદગીભર જનતાના જેવીજ દબાઈબથી રહ્યો છું, તો મને મૃત્યુ પછી મારા ગરીબ ભાંડુઓથી જૂદો ન પાડતા.”

એ આખરી માગણીને માન આપી પ્રજાએ સાદી કબરમાંજ એના શબને સુવાડી દીધું.

(૧૯-૧૧-૨૭ ના ‘સૌરાષ્ટ્ર’માંથી.)

૭૫-કેટલાક ભેખધારીઓમાં ચાલતો પિશાચોનો પંથ

(ધર્મને નામે કેટકેટલા પ્રકારના દંસો અને અનાચારો ચાલે છે? ધર્મનું લાંબું તિલક તાણનારા ‘સાધુ-રાજો’ ગાદિલ દુનિયાને કેવી કેવી રીતે પોતાની પોપજળમાં ખેંચે છે? આજના શિક્ષિત, સુધારક, નીતિ-શીલ જનસમૂહમાંથી કેટલાક આ પ્રશ્નોના ઉત્તર આપી શકે તેમ છે? ગામના મધ્યચોકની વચ્ચે પ્રવર્તતા ધાર્મિક અનાચારોપરતે કેટલાક શિક્ષિત સંજ્ઞનો સાચી માહિતી ધરાવે છે? આપણે ગામડે ગામડે જડાં મૂળ નાખીને જાહેરો માગીપંથ એ આજે પ્રવર્તમાન એવા અનેક ધાર્મિક સડાઓમાંનો એક સાચી વિશેષ વ્યાપક સડો છે, એની આપણા શિક્ષિત જનોને થોડી જાણ કરવા આજનો આ લેખ છે. x x વાચક એ વાંચે, વિચારે અને આપણા અધઃપતિત સમાજ ઉપર લાલ આંખ કરી, એ અધઃપાતનાં કારણોને નાજુદ કરવા દૃઢ નિશ્ચય કરે.)

(તંત્રી ‘સૌરાષ્ટ્ર’)

ભારતવર્ષનું સત્યાનાશ વાળવાનું માન આપણા ધર્મધુરધરો-વિવિધ પંથની ધીકતી દુકાન ચલાવનારાઓ-ને જાય છે; અને તેમાંય રામનામને અપવિત્ર બનાવતા, ભગવાં ને સફેદ વસ્ત્રો નીચે કાળાં કૃત્યો છુપાવતા, સેવા અને સત્કારનાં ડીમડીમ બંજવતા, પેલાં માર્ગપંથે-મોટા પંથે તો હિંદુસમાજનો ઘેર દાટ વાળ્યો છે. એણે ધર્મને નામે અનેક ભોળી ભગિનીઓને બ્રજટાચારને માર્ગે વાળી સમાજનો ભયંકર દ્રોહ કર્યો છે. એ પિશાચી માર્ગપંથમાં ધર્મના નામે કેવાં કેવાં કાળાં કૃત્યો થાય છે-ચર્ચ રહ્યાં છે, એ સમાજ જાણે ને આંખ ઉઘાડે. એ સેતાનેને ઓળખી એ કહેવાતાં ધર્મને દફનાવે, એ કહેવાતા ધર્મના જુરખા નીચે સમાજનાં ત્રેયને જલાવી દેનારાં રાક્ષસોને-કહેવાતા સાધુઓને ઓળખી તેનાં પગલાં ટાળે, એ માર્ગપંથની ભયાનકતા તાદશ્ય બતાવતાં એનાં ખાસ ઉત્સવોથી જનતા પરિચિત બને.

પાટપૂજા અને શંખાઢાળ

માર્ગસાધુઓના મોટાપંથ-વામમાર્ગમાં પાટપૂજા અને શંખાઢાળ, એ ઉત્સવો પ્રધાનપદ ભોગવે છે. એ મહોત્સવોમાં એવી અધમ વિધિઓ છે કે તે સાંભળી કંઠમાં કંઠાર હૃદય પણ કંપે.

એ કૃત્યો આ લખનારે, એક મિત્રની મદદવડે નજરે નિહાળ્યા છે.

આ ‘પાટપૂજ’નો મહોત્સવ ચક્રાચાર્યે ન કરી શકે તેવા ગુપ્ત સ્થાનમાં કરવામાં આવે છે. એક બાજે પર ચોખ્ખી સાથીઆ પૂરે છે, તેની મધ્યમાં સળગતી ‘જ્યોત’-પિત્તળના પ્યાલા જેવા પાત્રમાં દીવેટ સળગાવી-મૂકવામાં આવે છે અને તેની આબુઆબુ એ ‘મોટાપંથ’માં લેખલાં અનુયાયીઓ-જેને ‘ગત્ય’ કહે છે તેઓ-એસે છે. એ બાજેની નજીક ‘પાટપૂજ’ની ગાદીનો ‘આચાર્ય’ કહેવાતો સાધુ એસે છે. એ આચાર્યજીની આજ્ઞા પ્રમાણેજ એ આબુ ટોળું વર્તે છે.

એ ‘પાટપૂજ’ની નજીક કપડાના પડદા બાંધી, નાનો ઝોરડો બનાવાય છે. તેને ‘મોક્ષગૃહ’ કહેવામાં આવે છે. ખરી રીતે તો એને વેશ્યાગૃહ કે નર્કગૃહજ કહી શકાય. એ વિધિની ચોક્કી કરવામાટે ચાર લઘુધારીઓને-શસ્ત્રધારીઓને-રોકવામાં આવે છે અને તેને ‘કોટવાળ’ કહે છે. પોતાના અનુયાયી સિવાય અન્ય કોઈ આ ગુપ્ત કાર્ય જાણી ન શકે તે માટે આટલી અગમચેતી વાપરી ‘ગત્ય’ પોતાની વિધિ આગળ ચલાવે છે.

ઉપલી વ્યવસ્થા થઈ રહ્યા પછી ‘હરનામ’ના પોકાર થાય છે અને પછી બીજી કેટલીક વિધિઓ થયા પછી, ‘આચાર્ય’ કહેવાતો સાધુ હાથમાં પાણીનો લોટો લઈ, તેમાંથી પાણીનાં છાંટણું અનુક્રમે ‘ગત્ય’માં બેઠેલાં સ્ત્રીપુરુષોને છાંટે છે. જે સ્ત્રી અને પુરુષપર એ છાંટા પડે છે, તે પેલા ‘મોક્ષગૃહ’માં જઈ.....પાછાં ‘ગત્ય’માં આવી એસે છે. એ રીતે ‘ગત્ય’નાં તમામ નર-નારીઓ પડદા પાછળ ભ્રષ્ટાચાર સેવી આવ્યા પછી પેલા ‘આચાર્ય’નો વારો આવે છે.

આ પાટપૂજનો કોઈ ચોક્કસ નિયમ નથી. જ્યારે જ્યારે પિશાચવૃત્તિઓ જાગ્રત થાય, ત્યારે ત્યારે એ વિધિ થાય; પણ દરેક આષાઢ સુદ ર ને દિવસે, તમામ માર્ગી-સાધુઓએ આ ‘ધર્મોત્સવ’ કરવોજ જોઈએ એવી પ્રથા પડી ગઈ છે. આવોજ બીજો ‘ધર્મોત્સવ’ એ લોકો ઉજવે છે તે પણ જાણવા જેવો છે.

એ ‘ધર્મોત્સવ’ને કહે છે ‘શંખાઢાળ.’ એ મરણ પાછળની ક્રિયા છે. એ પ્રસંગે પણ ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણેની ‘પાટપૂજ’ થાય છે. માર્ગપંથનો કોઈ સાધુ કે અનુયાયી મરી જાય, એટલે તેની પાછળ ‘શંખાઢાળ’ થવોજ જોઈએ અને તેમાં ‘પાટપૂજ’ને નામે ભ્રષ્ટાચાર ખેલાવોજ જોઈએ, એવી પ્રથા પડી છે-એ પ્રથા ચાલુ છે.

એ ‘શંખાઢાળ’નો વિધિ એવો છે કે, મરેલા માણસના નામનું અડદના લોટનું એક પૂતળું બનાવવામાં આવે છે અને તેને પેલા ‘જ્યોત’ના બાજે પાસે મૂકવામાં આવે છે. પછી જીવારના સાંઠાના કકડા લઈ, તેની સાત પગથીયાંની નીસરણી બનાવવામાં આવે છે. તે નીસરણી સાથે સૂતરના બડા દોરાનો એક છેડો બાંધી, બીજો છેડો જે ઘરમાં તે પ્રયોગ થતો હોય છે તે ઘરના મોભે બાંધે છે. પછી પેલા પુતળાને ક્રમે ક્રમે પેલી નીસરણીનાં સાત પગથીયાં ચઢાવે છે અને પછી પેલા સૂતરના તાંતણાને સળગાવે છે. જે તે તાંતણો ઠેઠ મોભારામુધી સળગી જાય, તોજ મરનારો સદ્ગતિને પામ્યો છે તેમ સિદ્ધ થાય છે. જે પ્રથમ વાર તાંતણો આખો ન સળગે તો ફરી વાર ‘શંખાઢાળ’ ઉજવાય. આ ઉત્સવ વખતે પણ ‘પાટપૂજ’નો ખાસ વિધિ તો ખરોજ.

વિધવાની આત્મકથા

અને એ પંથના બાવાઓ અને બાવીઓ આપણી લોળી બહેનોને કેવી ચાલાકીથી તેમની ‘ગત્ય’માં લેખવે છે, એ સમાજે જાણી લેવું જરૂરનું છે. એ ઘોર પ્રચારકાર્ય સમજવતી, એક ઉચ્ચ કુટુંબની વિધવા બહેને સ્વમુખે કહેલી અને ‘સાધુ-સર્વસ્વ’ માસિકમાં પ્રકટ થયેલી એક કથાનો સારસાગ નીચે મુજબ છે:-

“મારા સસરા ભક્ત કહેવાતા. હું બાળવિધવા થયેલી. અમારે ત્યાં માર્ગી સાધુઓનો ઉતારો હતો. ઘેર આવેલા ‘સંત’નો ચરણસ્પર્શ કરવાનો ધારો હોઈ હું તેઓને નમતી. સસરાજી પણ મને ‘હરિ, ગુરુ, સંત’થી ‘ભેદભાવ’ ન રાખવાનું અવારનવાર કહેતા. એ શબ્દો મને પ્રથમ તો નિર્દોષ લાગતા. એ અભેદભાવ કેળવવાનો ઉપદેશ આજે મને સમજાયો છે. જ્યારે જ્યારે હું એ ભગવાંધારીઓને નમતી, ત્યારે એ સાધુ નામને લખવનારા ‘આ નિર્વાણ ચરેલ છે?’ એવા પ્રશ્ન પૂછતા. એ પ્રશ્નાર્થ ત્યારે ન સમજતો...સમય જતાં મને માતાજીઓ-માર્ગપંથની કુટુંબીઓ-

બહેનો અને માતાસમ અન્ય નારીઓનાં શિયળ લૂંટાવે-લૂંટે છે. આ ‘પાટપૂજા’ના પંથ-‘ગત્ય’માં લખેલાં નીચ નરનારીઓ ‘પાટપૂજા’ના પ્રસંગસિવાય પણ વ્યભિચાર આચરે છે. તે લોકોને પાપકર્મ કરવાની યાચના કરવી હોય, ત્યારે એમાં લખેલાં અન્યોન્ય ‘ખીચડી ખાવી છે’ એવી સાંકેતિક યાચના કરે છે અને પરિણામે દુનિયાની નજરમાં ધૂળ છાંટી પાપકર્મ આચરે છે. એ લોકોમાં ‘ચાલતી શીરામણી’-એટલે કે ‘છૂટક જનકર્મ’ એવો પણ એક સાંકેતિક શબ્દ વપરાય છે. આજે હું આ અધર્મ છે એમ જાણી શકું છું અને એટલેજ તે પિશાચોથી દૂર થઈ, થયેલાં પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરતી જીવન ગુન્નરૂં છું.”

એ પિશાચોના પંથની પાટપૂજા જેવીજ ખીજી લયંકર વાતો, ‘ખોળાદાન’ અને ‘ચણી-મૃત’ હવે પછી ચીતરી, જગતને એ લયાનક ધર્મ-રે, ધર્મને નામે ચાલતા પાપપુજા-થી વાકેફ કરીશું.

હિંદુસમાજ ચેત ! સમાજ અને રાજ્યસત્તાઓએ આ પાપને દફનાવી દેવા સખળ પ્રયત્નો કરવા જોઈએ.

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૧૯-૧૧-૨૭ ના અંકમાં લેખક ‘વજ્રધારી’)

૭૬-‘એ કાંઈ સાચો માર્ગ નથી!’

રશિયાના પાટનગરમાં ફાંસીનો માંચડો ઉભો કરવામાં આવ્યો હતો. ઝાર એલેક્ઝાન્ડર ત્રીજાને હાર કરવાની કોશીશના ગુન્હેગાર એક જુવાન રશિયનને જાંદગીની કુરબાની કરીને તેના દેશપ્રેમની કિંમત ચૂકવતો જોવાને-ફાંસીને માંચડે ચઢતો જોવાને-રશિયનોની ઠંડ જામી હતી. ઝારશાહીની જડ ઉખેડી નાખવાનો, જાનને જોખમે ઝારશાહીના અંગૂઠોતોનાં ખૂન કરવાની હિંસક પદ્ધતિ અખત્યાર કરવી એ એકજ માર્ગ છે, એમ દઢતાપૂર્વક માનનારો એ જુવાન ફાંસીના માંચડા પાસે સ્થિત ફરકાવતો ઉભો હતો. ‘મૃત્યુ પછી પુનર્જન્મ પામીને પણ હું આ ઝારશાહીનાં ઉચ્છેદનને મોટેજ ઝડપીશ’ એવો નિશ્ચય એના મુખની રેખાએ રેખા ઉપર અંકાયો હતો.

ધંટડી, વાગી, કાળા પોશાકમાં સજ્જ થયેલા ફાંસી ફરમાવનાર અમલદારે, હમેશનો ક્રમ હોય તેમ, લાગણીવિનાના નિર્ઘૃણુ અવાજે ઉચ્ચાર્યું “.....પાંચ મીનીટ રહી છે. મિત્રોને, માતા-પિતાને, સ્વજનોને-જેને જેને મળવું હોય તેને મળી લ્યો.”

જુવાન દોડતો દોડતો, મેદનીને મોખરે તેનો નાનો અંધવો ઉભો હતો તેની પાસે ગયો. તેના આત્મામાં ગુંજન થઈ રહ્યું હતું કે ‘મારી પાછળ મારું જીવનકાર્ય આ મારો સહોદરજી હાલી લેવાનો છે.’ એક માતાના ઉછંગમાં ખેલવાથી બ્રાતા બ્રાતા વચ્ચે જે અપાર્થિવ પ્રેમ ઉપજે છે, એ પ્રેમથી ઉભરાતા આ જુવાને તેના લાઇને ભેટી, તેને એક આશ્વિંગન દઈ, તેનો હાથ પોતાના હોઠમુઠી ઉંચો લીધો અને એક ચુંબન કર્યું-અને તેની સજળ બનેલી આંખોએ છેલ્લો વિદાયસંદેશ દીધો.

પણ એ બધું છતાં, બ્યારે સમસ્ત માનવમેદનીનાં હૃદય લાગણીથી ઉછળી રહ્યાં હતાં ત્યારે પણ, એ નાનો લાઈ ખડકસમો અડગ ઉભો રહ્યો. એના મુખ ઉપર કોઈ પ્રકારના ભાવની એક પણ રેખા નહોતી. પોતાની છેલ્લી વિદાય લેતા શહીદ-બ્રાતાના આ ભાવ-પ્રદર્શનના જવાબમાં, સત્તર વર્ષનો એ છોકરો માત્ર એટલુંજ બોલ્યો: ‘ઓ! એ સાચો માર્ગ નથી.’

સત્તર વર્ષના છોકરાની આ લાગણીહીનતા જોઈ, સકળ જનસમૂહ સજ્જ થઈ ગયો.

આ વાતને એ વર્ષ થયાં. પોતાના મોટાભાઈની ફાંસી વેળા, ‘ઓ! એ સાચો માર્ગ નથી’ એવી અકળ વાણી ઉચ્ચારનાર એ યુવક તેના વિદાયમંચાંથી, તેની ક્રાન્તિકારી પ્રવૃત્તિ-એને કારણે જરતરૂં થયો. એ અરસામાં રશિયામાં લયંકર દુષ્કાળ પડ્યો. પ્રજાસેવકોએ, અમલદારોની સાથે મળીને રાહત-પ્રવૃત્તિઓ આરંભી.

એ દિવસોમાં રાહત-પ્રવૃત્તિનો કાર્યક્રમ ધડવા કાર્યકર્તાઓની એક મોટી સભા મળી હતી. એ સભાના એક ખૂણામાં આ યુવક બેઠો હતો. સૌ સેવકનાં લાગણીભર્યાં, દર્દીભર્યાં, રાહત-પ્રવૃત્તિ વિસ્તારવાને માટે વિનવણી કરતાં લાપણો સાંભળી લીધા પછી તે છલંગ મારીને ઉભો થઈ ગયો અને ત્રાડ પાડીને બોલવા માંડ્યો: 'ના, ના; અમારે મદદ નથી જોઈતી. એ સાચો માર્ગ નથી. દુષ્કાળની દારૂણતા ઓછી કરવા પ્રયત્ન કરવો એ ખોટો માર્ગ છે. એનો અર્થ એ છે કે, તમે ઝારશાહીની જીવનદોરી લંબાવવા ચાહો છો. ખરી વાત તો એ છે કે, ભૂખમરો જેટલો વ્યાપક અને ઉગ્ર બનાવી શકાય તેટલો બનાવો; અને એ રીતે અસંતોષ જેટલો સળગાવી શકાય તેટલો સળગાવો. તમે જે સંસ્થાનું-ઝારશાહીનું-નિકંદન ચાહો છો, તેનું નિકંદન કાઢવાનો એ એક જ માર્ગ છે. અને ઝારશાહીના નાશવિના, આ શુભામીનો કદીજ અંત આવવાનો નથી.' એ જીવાન એટલા આવેશથી બોલ્યો અને એટલું પ્રભાવશાળી બોલ્યો કે આખી સભા પરવશ બની તેને સાંભળી રહી; પણ જ્યારે તે બોલી રહ્યો ત્યારે સભાપતિએ તેને ગાંડો માણસ ગણીને કાઢી મૂક્યો.

x

x

x

x

આ પ્રસંગ પછી, એ જીવાને, બરાબર અઠાવીસ વર્ષ સુધી રશિયામાંથી દેશપારીની સજા ભોગવી અને એ અઠાવીસ વર્ષ તેણે તેના વિચારોને અને જીવન-પ્રીત્સુષ્ટીને મૂર્ત સ્વરૂપ આપવા દિવસરાત કામ કર્યું-ભૂખમરો અને બીજા અનેકવિધ હાડમારીઓની વચ્ચે, પળે પળે ઝારના હત્યારાઓને હાથે જીન ગ્રુમાવવાની ભીતિ વચ્ચે કામ કર્યું અને ૧૯૧૭ ના નવેમ્બર માસની છમી તારીએ તે પાછો સેન્ટ-પીટર્સબર્ગ આવ્યો-હડધૂત થતા ગાંડા માણસતરીકે નહિ પણ રાષ્ટ્રદેવતરીકે-પૂજા પામતા પ્રજાના તારણહારતરીકે.

અઠાવીસ વર્ષ પછી એ ફરી વાર પ્રજાસેવકોના સંઘવચ્ચે, ખાસ ગોઠવેલી ઉંચી વ્યાખ્યાન-પીઠ ઉપર ચઢીને બોલવા ઉભો થયો; અને જડા, બાંધી દડીના, ખાસ આકર્ષણ ન કરી શકે એવા શરીરવાળો, આગળ નીકળી આવેલાં ગાલનાં હાડકાંથી અને ઉપસેલાં ભવાંથી લાક્ષણિક રશિયન જેવો લાગતો, વિશાળ લાલ અને પર્વતશૃંગસમા મસ્તકથી સૌનું ધ્યાન ખેંચતો, ઝીણી, કાળી, ચંચળ આંખ-કીકીઓથી સૌ કોઈને વશ કરી લેતો એ પુરુષ શું બોલ્યો? તે માત્ર એટલુંજ બોલ્યો કે 'એ સાચો માર્ગ નહોતો. આ માર્ગ એ સાચો માર્ગ છે!' ઝારશાહીનું ઉચ્છેદન કરીને સોવિયેટ-તંત્રનું ખાતમુહૂત કરતી મેદનીની તાળીઓથી અને હર્ષનાદથી સંભામડપ ક્યાંય સુધી ગાજી રહ્યો!

પ્રથમ ગાંડા માણસતરીકે અને પછી પ્રજાના તારણહારતરીકે રશિયાના ઇતિહાસમાં અમર બની જનાર એ પુરુષનું નામ લેનીન.

ઝારશાહીઓસમી માનવલોહીતરસી રાજસંસ્થાઓને મીટાવવા, ઇતિહાસના તખ્ત ઉપર લેનીન સમા પુરુષવરોનુંજ આગમન થવું જોઈએ છે. x

(તા. ૩-૧૨-૧૯૨૭ ના 'સૌરાષ્ટ્રમાંથી')

૭૭-ગામડાનાં દુઃખદાયક દશ્યો

પ્રાસ્તાવિક

કાઠિયાવાડનાં નાનાંમોટાં રાજ્યોનાં ઘણાં ગામડાંની યાત્રા કરતાં જે દુઃખદાયક દશ્યો ખુચી રહ્યાં છે, તેનો યત્નિયત ચિતાર સહદયી સુદ વાચકોને આપવાનો આ પ્રયાસ છે. ગામડાં-ઓ હિંદુસ્તાનરૂપી વિરાટ સ્વરૂપના હાથપગો છે અને તે હાલ હાલમાં રાજપ્રજા ઉભયનાં કમભાગ્યે સુકાવા માંડ્યાં છે. એ કાંઈ કરુણારસપ્રધાન કાવ્ય કે નાટક નથી, પરંતુ એ તો મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તેમ ખરો ખેલ છે. હિંદને લાગુ પડેલ આ જીવલેણ ક્ષયરોગનાં ચિહ્નો કોઈ ધન્વંતરીને વિગતે ખતાવીને તેનું નિદાન કરાવવાની ભારે જરૂર છે; પણ આપણે તો અંધ આંખે આ ગામડાંઓમાં જઈએ છીએ અને એ અંધુ શૂન્ય હૃદયે સાંભળીએ છીએ.

શ્રીકૃષ્ણ-સુદામાની દારામતી, જદવેતુ જદવાસ્થળ, નરસિંહ-મીરાંની પુણ્યભૂમિ, જાડેજ-જેઠવાનાં જેમ, ગોહલેનાં ગૌરવ, રાણકદેવીનો જૂનો ગઢ, મૂળુ-માણેકનાં ધીંગાણાં, ઘોડાનાં ધમ-સાંણ, બાપુજીનો બરડો, ગોવર્ધનભાઈનાં સુવર્ણગિરિનાં શૃંગો, રણજિતભાઈનાં લોકગીતો, કલુ-ભાઈનાં ગોપકાવ્યો, રાયચૂરાજીની શૌર્યભીની જ્હાનીઓ અને કાકા કાલેલકરના ગ્રામ્યદેવતાઓ અત્યારે મરી ખૂટ્યાં છે. કાઠિયાવાડને એક છેડેથી બીજા છેડાસુધી ઢૂંઢી ઢૂંઢીને મરી જઈએ છતાંયે તેમાંનું કંઈ પણ દષ્ટિગોચર થાય તેમ નથી એ ખરું; પણ એ તો નિર્વિવાદિતજ છે કે, જે આપણે ખુદ્દી આંખે અને સહદય ભાવે ગામડાંઓની યાત્રા કરીએ તો પરાયે નીચોવાઘને ભાંગીને ભુકો થઈ ગયેલી કરુણાની લાખો મૂર્તિઓમાં આપણને મહાપ્રભુજીનો સાક્ષાત્કાર જરૂર થાય.

ગામડે જતાં રસ્તામાં

શહેરોમાંથી ગામડે જતાં રસ્તામાં મળસ્કમાંજ માથે લદાયેલી લાકડાંની ભારીઓથી હાંરી રહેલી અને ઉંધું ધાલીને પરાણે પરાણે દોડી રહેલી બાહોશ વણકર બહેનો આપણને સામી મળે છે. ‘દેઈડીઓ’ના નામથી ઓળખાઈ રહેલી એ આપણી બહેનોના લાગ્યમાં કાંતવા-વણવાનો ધંધો નાશ પામ્યા પછી માત્ર ભીખ, મજૂરી અને ચોરીજ રહેલી છે. લણણી વગેરેની મોસમ ટાણે રાતદિવસ એ બહેનોને ખેતરોમાં દુષ્ટ સાથીઓની સંગે કલાકોના કલાકસુધી પેટને માટે એકાંતમાં તનતોડ મજૂરી કરવી પડે છે. મોસમવિનાના દિવસોમાં જંગલમાં આથડી આથડીને કે ચોરી કરીને કે જંગલખાતાના કોઈ પાપીઓના ફંદામાં ફસાઈને તેઓ આ ભારીઓ એકઠી કરે છે. શહેરોમાં તે વેચવા જતાં બદમાશો તેઓની શી વલે કરે છે તે તો એક દીનાનાથજી જાણે છે. આ સિવાય સડક ઉપર મજૂરી કરીને કે જંદમાં પડીને તેઓ પોતાનું ગુજરાન મહા-તોબાએ કરે છે. મહાત્મા ગાંધીજી કહે છે તે પ્રમાણે ખરેખર “રંડીઓ બાળીને આપણે ભૂખ ને વ્યલિચાર વહોર્યાં છે.” એ તો કહે છે કે “ત્રીસ કરોડની વસ્તીમાંથી એક પણ બહેનને ધંધો ન મળવાથી પોતાની પવિત્રતા વેચવી પડતી હોય ત્યાંસુધી તમારે ને મારે-બધાથે શરમાવું રહ્યું છે.”

જરા આગળ જતાં દૂધની તાંબડીઓ લઈને રચારણો અને ઘીનાં પારીઆં લઈને ખેડુ ગરાસીઆંઓ શહેરમાં વેચવા જતા માલૂમ પડે છે. દૂધના દૂધમાં અને પાણીના પાણીમાં એ કહેતીનું રહસ્ય મહીઆરીઓની મટુકી દીક સમજાવે છે. દૂધના લોભથી આ રચારણો બોકડાં-માત્રને જીવતાં રહેવાજ દેતી નથી. દિનપ્રતિદિન નિપ્કુર બની જઈ ભરવાડ લોકો આ બાપડા-ઓને જન્મે કે તરતજ ત્યાં ને ત્યાં વાડોમાં ફેંકી દે છે અને તે ત્યાંજ ભૂખે તરફડીયાં મારી ઝુરી ઝુરીને મરી જાય છે. આ ખેડુત ગરાસીઆ પણ પાડાઓને ધવરાવ્યાવિના સ્વધામમાં પહેાં-ચાડી દેવાનું મહાપાતક વહોરી રહ્યા છે; નહિ તો કંઈ બધે પાડીઓનાં ખાડાં ને ખાડાં હોય અને પાડો ક્યાંય શોધ્યો જડે નહિ એમ બને? આ પ્રાણીઓ પ્રભુએ સરન્ત્યાં દશે, ત્યારે એમને સ્વપ્નુયે નહિ હોય કે માનવજાતિને બક્ષેલી શુદ્ધિ કુદરતની કૃતિનો સ્વાર્થને ખાતર આટલી દદે ગરબપયોગ કરશે. દૂધ વેચવું એ તો પ્રથમ પાપ મનાવું. હાલમાં તો એ કમાણીનું સાધન થઈ પડ્યું છે અને તે એટલે સુધી કે પોતાનાં પેટનાં બાળબચ્ચાને પણ ડીપુંથે દૂધ આપી શકાવું

નથી, ધીના છાંટાનું તો નામજ ક્યાંથી લેવાય ! દૂધાળાં જનવરોને નીચોવાય તેટલાં નીચોવી મારીને પૈસાદારની હોજરીમાં એ ખૂન દલવવામાં આવે છે. શહેરોમાં જેમ જેમ વસ્તી, પૈસો, હોટેલ-ચાની બધી વગેરે વધતાં જાય છે, તેમ તેમ ગામડાનું ગોરસ આ રીતે છડેચોક લૂંટાવા માંડ્યું છે. ગામડાનું નૂર ચૂસી લઈ શહેરોમાં તેનું ‘ઈન્જેક્શન’-પીચકારી-દેતી મુંખની લોકલ ટ્રેનોની આવૃત્તિ હાલ હાલમાં કેમ જાણે સિંહોર, ભાવનગર અને જેતલસર-રાજકોટ ટ્રેનમાં થતી હોય એમ જણાય છે. જ્યાં બહાડીસિવાય ઘી પીરસવામાં અવિવેક ગણાતો, ત્યાં હાલ ધીનું પાવણું પણ લાગ્યેજ લરાય છે. જ્યાં તાંસળાઓમાં દૂધનાં દોણાં હોંશિ હોંશે દલવાતાં હતાં ત્યાં હાલ મોરનાં આંસુ જેવી આછીપાતળી છાશનાંચે સાંસા છે. અત્યારે તો ખરડો આફ્રિકામાંટે દુઝી રહ્યો છે અને વેરાવળનું આરૂં તો કેમ જાણે ગીરનું ગોરસ હણવા નિર્માયું હોય !

શાકભાજીના મોટલા, શેરડી-ગોળનાં ગાડાં, ખડકડળનાં લરો, અનાજવળેતા ગંજો, કપાસ-મગફળીનાં લડાં, અધિકારીઓની લૂંટના ખળના વગેરે એકે પછી એક આપણને સામા મળ્યા-જ કરે છે. ધૂળમાંથી ધાન ખેદા કરનાર ધાનમાટે વલખાં મારે અને ધાનમાંથી ધૂળ કરનારા ધાનમાં દટાઈ મરે છે એનો પૂરાવો જેઓને જોઈતો હોય તેઓએ અવશ્ય આ બધું જોતે જોઈને વિચારવું ઘટે. શહેરીઓનાં ખંજરોથી રૂંબે રૂંબે લરાયેલ ગામડાંઓમાંથી લોહીની ધારાઓ વહૂરીને આ માર્ગે વહી રહી છે. આ ધા મન, વચન અને કર્મથી રૂઝવવા કાઢ પણ ભોગે પ્રયાસ કરવો એ શું આપણા બધાનો ધર્મ નથી ?

ધણુ, વાધ અને ટોળાંમાંથી ખાટકીઓએ કતલખાનાંમાંટે ખરીદીને વિખૂટા પડા-વેલ ગાય, ભેંસ, બકરાં, ઘેટાં વગેરે જ્યારે આપણને સામાં મળે છે, ત્યારે તો કાળમીઠ હોયે આંખો દાખ્યા છતાંયે આંખોમાંથી આંસુ સરી જાય છે અને અણુધ ગ્રામ્ય જનોની અપંગ દશા-માટે લાગણીહીન હૃદયમાં પણ સહેજે લાગી આવે છે. આવાં દુઃખદાયક દશ્યો જોઈ જોઈને કંઈ પણ ધાડ માર્યાવિના પ્રભુએ બક્ષેલી લાગણીઓ વિકુદિત કરવી તેના કરતાં તો બહેતર છે કે, શહેરોમાંજ દટાઈ મરવું. ધરને આંગણે મૂલમભૂરી નહિ મળતાં પોતાનાં બાળબચ્ચાંને ભૂખ્યે પેટે પ્રભુને લળાવીને બહાર નીકળી પડેલ ગ્રામ્યજનો જ્યારે અચ્ચલીની આંખે આપણને સામા મળે છે, ત્યારે અનુભવાય છે કે ગામડાંનો સોથ વાળવામાં આપણે સૌએ લગીરે મણા રાખી નથી. આંખે માટે આપણે રાખપ્રભ-તમામ ઈશ્વરના દરબારમાં પૂરેપૂરા જવાબદાર છીએ અને શ્રીમંત અને સંસ્કારી વિશેષ.

(૧૬૨૫ ના “શારદા” માસિકના તંત્રીઅંકમાં લેખક—રા. ચંદુલાલ બહેચરલાલ પટેલ)

૭૮-સુલેહરક્ષક પોલીસમેનો અને સ્વયંસેવકો કેવા જોઈયે !

જર્મનીસંબંધી આપને ઘણુંયે લખવાનું મન થાય છે. એ દેશજ મને કંઈ વિચિત્ર લાગે છે. આજે વળી બર્લિનસંબંધી થોડું લખું છું. કંટાળો તો નથી આવતો ને ?

હેમ્બુર્ગથી અમે સીધાં બર્લીન ગયાં. ચૂરોપના જૂદા જૂદા દેશોની ભાષાનું અમારું અજ્ઞાન-અમને ડગલે ને પગલે નડવા લાગ્યું. જર્મનભાષા તો અમને કોઈનેયે ન આવડે ! એટલે ઘણીયે વાર ‘ગીતાને બદલે ઘેટાં’ ની પુનરાવૃત્તિઓ થઈ. આપણા કોઈ હિંદી ભાઈ મળી આવે તો અમારો માર્ગ ઘણોજ સરળ થઈ જતો; એટલે અમે હેમ્બુર્ગથી નીકળ્યાં તે પહેલાં બર્લીનમાં વસતા એક હિંદી ભાઈને પત્ર લખેલો. બર્લીનના સ્ટેશનપર અમે તે ભાઈની ઘણીયે શોધ કરી; પરંતુ કંઈક ગલતી થઈ જવાથી તે ભાઈ સ્ટેશને ન આવી શક્યા. બર્લીનની અમારી મુસાફરીમાં ખાસ નોંધ લેવા જેવી બીના તો ત્યાંની પોલીસસંબંધીની છે. અમારી પાસે પેલા હિંદી ભાઈનો ટેલીફોન નંબર હતો. અમે પોલીસના એક સિપાઈને અમારા ભાષાના અજ્ઞાનની જાણ કરી. સિપાઈ અમને બહેર ટેલીફોનના મથક પાસે લઈ ગયો. અમે તેને નંબર કહ્યો; એટલે તેણેજ નંબર જોડીને વાત કરી લીધી. મુંગાં-ખેરાં વાત કરે તેમ તેણે અમને નિશાનીઓથી સમજાવી

લીધું કે, પેલા ભાઈ બહાર ગયેલા છે. અમે તે સિપાઈને પેલા ભાઈનું શિરનામું આપ્યું. તેણે એક ભાડાની મોટર ખોલાવી. મોટરના હાંકનારને અમારે જવાના સ્થળની ખબર કરી. અમારે સામાન મોટરમાં ગોઠવી આપવામાં પણ તેણે મદદ કરી. તેની આટલી મુજબતા જોઈ તેને કંઈક બક્ષીસ આપી દેવાની અમારી ઇચ્છા થઈ. અમે ‘બક્ષીસ’ તેની સામે ધરી. તેના મ્હોં ઉપર આંધું આંધું હાસ્ય ફરક્યું. તેણે કંઈએ દેવાની ના પાડી. અમારી મોટર ચાલી અને તેણે નમ્રતાથી અમને સલામ કરી. મને આપણા મુંબઈના પોલીસ સિપાઈઓ યાદ આવ્યા. બન્ને વચ્ચે કેટલું અંતર !

જર્મનીની પોલીસવિશે તો મેં હેમ્બુર્ગમાં ઘણું સાંભળેલું. કોઈ ગંદકી કરે અથવા સ્વચ્છતાના નિયમોનું અતિક્રમણ કરે, તો દંડ કરવા સુધીનો અખત્યાર પોલીસને આપવામાં આવેલ છે. દંડસંબંધમાં કદાચ વાંધો પડે તો તેનાપર અપીલ થઈ શકે છે અને એ વાત સાચી છે; પરંતુ પોલીસને પોતાની આવી સત્તાનો ઉપયોગ ભાગ્યેજ કરવો પડે છે. યુરોપના લોકો સ્વચ્છતાના નિયમોનું પરિપાલન અતિશય દૃઢતાથી અને સહૃદયથી કરે છે; એટલે મ્યુની-સીપાલીટીનો ખોળે પણ ધણોજ ઝોછો થઈ રહે છે. શરીરના આરોગ્યસંબંધમાં તો અહીંનું એક છોકરુંએ અજ્ઞાત નથી; આપણો દેશ અનેક રોગોથી પીડાઈ રહ્યો છે, તેનું કારણ આરોગ્ય-તાના પ્રાથમિક નિયમોનું આપણું ધોર અજ્ઞાન ! અહીંની ગલીગુંચીઓ, ઘરો, વાડાઓ વગેરે સઘળું સ્વચ્છતાના આદર્શરૂપ છે; અને તેની જોડે આપણા મુંબઈના માળાઓ, ચાલો અને ગલીગુંચીઓ સરખાવીએ તો ?

આ સ્થળે હું અમદાવાદમાં જે ઘરમાં ઉછરેલી તે ઘર અને પોળ યાદ આવી રહે છે. પાંચખાનાંઓના ખૂણા મળમૂતથી ભરાઈ ગયેલા અને પાણી જવાના રસ્તાઓ તો છંદાઈ જ ગયેલા હોય ! જ્યાં ત્યાં પાણીના રેલાઓ અને ગંદા પાણીથી ભરેલાં ખાખોચીયાંઓ નજરે પડે ! પોળનું પાણી એકઠું કરવા સાડ મ્યુનીસીપાલીટી તરફથી કુડાંઓ રાખવામાં આવે છે, તે પણ ભરાઈ ગયેલાં. તેને ખાલી કરવા સાડ ભંગી આવે; પરંતુ તે બિચારો કેટલું પાણી ઉલેચે ? ભંગીની એ ગંદું પાણી ભરવાની ગાડી બે ચાર ઠેકાણેથી તો જરૂર કાણી હોય ! આવાં અનેક જાતનાં ગંદકીનાં સ્થાનોથી અમદાવાદ શહેર ભરેલું છે. અમદાવાદમાં રોગનો ઉપદ્રવ સવિશેષ પ્રમાણમાં રહે છે તેનું પણ આજ કારણ છે; અને વ્યાધિગ્રસ્ત લોકોમાં આનંદ, ચેતન અને ઉત્સાહ દૃષ્ટિએ ન પડે તેમાં નવાઈ શી ?

અહીંની-જર્મનીની સ્ત્રીઓ પણ સ્વચ્છતા જાળવવામાં તો અતિકુશળ છે. તેમના ઘરમાં કચરાનું કે ગંદકીનું નામનિશાન મળે નહિ. ખાદ્ય ખોરાકની દુકાનોમાં પણ સ્થળે સ્થળે સ્વચ્છતા મૂર્તિમંત દેખાય ! હું એક વાત કહી લઉં કે, તેમને સ્વચ્છતા જાળવવામાં દિવસે દિવસે થતી વૈજ્ઞાનિક શોધો તેમજ બીજાં અનેક સાધનો મદદગાર છે; છતાંય આપણી અસ્વચ્છતાનો તો આથી કશોય ખચાવ થઈ શકતો નથી. મુંબઈની મિહાઈવાળાઓની કે દૂધ વેચનારા લેયાની દુકાન અંદર જઈને જોઈ છે ? તેની અંદર સ્થળે સ્થળે રોગોત્પાદક જંતુઓના આવાસ જોઈ શકાશે. ત્યાંની મ્યુનીસીપાલીટી ‘પરવાનો’ આપતી વખતે ધણીયે ‘કાળજી’ દાખવે છે, પરંતુ પછી.....પછીનું પરિણામ તો આપણી દૃષ્ટિ સમક્ષજ છે ને ! અહીંનાં ઘરોમાં પણ ઠેકાણે ઠેકાણે કચરો નાખવાની પ્રથા નથી, પરંતુ ઘરનો કચરો એકજ ઠેકાણે એકઠો કરી રાખી મૂકવામાં આવે. સવારે મ્યુનીસીપલ કચરાગાડી આવવાના સમયે સૌ એ કચરાનાં ઠામ બારણાની બહાર મૂકી દે. કચરાની ગાડીવાળો એ સઘળાં ઠામ ગાડીમાં દાલવી દે.

ઠામગાડીઓમાં પણ અહીં બહુજ વિનય અને સંભાળ રાખવામાં આવે છે. ચડતા-ઉતરતા માણસોની સંભાળ અતિશય પ્રમાણમાં કંડકટર રાખે. કોઈ બાઈ બે-ચાર છોકરાંઓને લઈને ઉતરવાની હોય તો કંડકટર પ્રથમ નીચે ઉતરી જાય અને પેલાં બચ્ચાંઓને તે નીચે ઉતારી આપે. તેવીજ રીતે કોઈ વૃદ્ધને નીચે ઉતરવું ચડવું હોય તો કંડકટર મદદ આપવાને બંધાયેલો હોય છે. ઠામ ઉભી રહેવાનાં સ્થળો પાસે જો મુસાફર ઉતરતાં કે ચડતાં હોય તો તે બાલુથી આવરી દરેક મોટર અને ગાડીઓ આપોઆપ ઉભી થઈ રહે. આ કાનુનનો ભંગ કરનારને

તરતજ દડ કરવામાં આવે છે. મુંબઈની ટ્રામગારીઓની સરખામણી કરે? મુસાફરો પ્રત્યે-પછીથી તે સ્ત્રી હોય કે પુરુષ-કંડક્ટરની તોછડાઇ, અવિનયનો તો પાર નહિ. બાલબચ્ચાં ઉતરતાં-ચઢતાં હોય તેની દરકાર રાખ્યા સિવાય ટ્રામ ચલાવવાને ધંટી મારી દે! ઉતારિઓને મદદ આપી રહેવાનું તો આપણા કંડક્ટર મહાશયો શીખ્યાજ નથી! ઉતારિઓ ચઢતા હોય કે ઉતરતા હોય તો પણ તે બાબુથી મોટર કે વિક્ટોરિયા તો ઉતારિઓનાં અંગ ઉપર ધસીજ આવવાની!

પણ આ સરખામણી કરવાથી શો ફાયદો છે? આપણાં ખાતાંઓ જોકે લોકોને પૈસેટકે, તેમને સુખસગવડ આપી રહેવાને ચકાવવામાં આવે છે, તોપણ તેમાં પ્રજાનો અવાજ નથી અને તે જ્યાંસુધી નથી ત્યાંલગી તો સ્થિતિ આવીજ રહેવાની.

(તા. ૩-૧૨-૨૫ ના 'કર્મભૂમિ'માં લેખિકા-સૌં બહેન લાલુમતી દલપતરામ ત્રિવેદી)

૭૯-ગાંડિવ

કોઇ સંધ્યાએ આપણે સમુદ્રને કાંઠે ઉભીએ. અનંત લાગતા આસમાની વ્યોમમાં નજર ફેરવીએ ન ફેરવીએ ત્યાં સમુદ્રને સામે પાર સૂર્યદેવ પાતાળમાં ઉતરી જાય છે અને આખું આકાશ સૂર્યાસ્તની સુવર્ણકાન્તિથી રંગાઈ જાય છે. સાથોસાથ સમુદ્રના શાંત નીર ઉપર આકાશની અદ્ભુત સુંદર તસ્વીર છપાય છે. એ જોતા અને મંદમંદ મધુર નાદે ગાન કરતી ચાલી આવતી શીતળ વાયુલહરિઓનો આનંદ માણતા, આપણે કોઈ અગમ્ય, અનિર્વચનીય, અજબ આનંદમાં ડૂબી જઈએ છીએ. તે ધડીએ મનમાં કલ્પનાયે આવી શકે કે, એ મુશ્કેલી પવન-લહરિઓ પ્રલયકારી ઝંઝવાતનું રુદ્ર રૂપ ધરી, પલકમાં તો સમુદ્રને વિનાશના નાશક દેવ જેવો ભીષણ બનાવી મૂકશે? એમ અને ત્યારે માનવી મુંગી પ્રાર્થના ઉચ્ચારે કે 'નેતિ નેતિ!'

એ વાત ચૂકી જઈ માનવીએ એક દિવસ સરજનહારના સમોવડીઆ હોય બાળવનો ગર્વ જાહેર કર્યો. તેણે 'ટીટાનીક' નામની એક જબરી આગબોટ બનાવી અને એને લગી જાણવો ગર્વ જાહેર કર્યો. તોકાત નથી એવા અહંકારથી સમુદ્રમાં તેને તરતી મૂકી. 'ટીટાનીક'નાં આંધીને તેણે સાથે પ્રાણસંરક્ષક કીસ્તીઓ પણ ન લીધી. પોર્ટસ્માઉથ ખાતે પોર્ટનાં પાણી કાપતી, ટીટાનીક અમેરિકા ચાલી. એકાએક આટલાંટીકનાં પાણી દોરેથી નીકળી આટલાંટીકનાં પાણી નીચે તરતા બરફના કુંગરોએ મ્હોં ફાડ્યું. કુંદરતનાં પાણીઓએ તેને તરતા રાક્ષસોએ ઘેરવા લાગ્યાં. એ તરફડાટમાંથી સ્તુતિ ઉડી 'નેતિ! નેતિ!'

જે શક્તિ માણસના મ્હોંમાંથી 'નેતિ! નેતિ!' બોલાવે છે, તેજ શક્તિ પ્રજાનાં લાવિની દોરી પોતાના હાથમાં રાખી રહી છે. તેણે પ્રાચીન ગ્રીસ અને રોમનાં કબરો; તેણે મીસર અને બાબીલોનનાં મહારાજ્યોનાં દફન કર્યાં; તેણે રશિયાની યુરોપની પોપશાહીનો વિનાશ કર્યો. તેજ શક્તિ આજે મીસરને નવો અવતાર આપી રહી છે. તેજ શક્તિ આજે ભારતનું અને ચીનનું નવસર્જન કરી રહી છે.

ઓ ભારતવર્ષ! જેણે તારે આંગણે અશ્વમેધનાં ધાડાં અને મોગલનાં જૂથ ઉતારી છાતીને યુરોપીયનનોની એડી નીચે છુદાવી, જેણે તારી જીવનકથામાં અનેક વિદેશીઓ અનેક પરાજયો નોંધાવ્યા, તેજ સરજનહાર તને આજસુધી જીવાડી રહ્યો છે અને એજ શક્તિ આજે તને સ્વાધીન બનવા પ્રેરે છે-તેજ મહાવિધાયક તને સ્વતંત્રતાનું યુદ્ધ લડવા પ્રેરે છે. એનું એવું શાસન છે કે:-

'ભારત! તારું યુદ્ધધનુષ્ય ગાંડિવ સુદૃઢ પકડી રાખજે અને વિજયટંકાર કરજે. ગાંધીજી શિથિલ થવા દમ્પશ નહિ કે તું નિરાશ થમ્પશ નહિ. યુદ્ધસ્વ-સ્વાધીનતાનું યુદ્ધ લડો અને વિજય વરો એ મારી આજ્ઞા છે.'

(તા. ૨૯-૮-૧૯૨૫ ના "સૌરાષ્ટ્ર"નું મુખપૃષ્ઠ)

૮૦-આપણે ગુમાવેલા અગત્યના ખજાના

સમયનો પ્રવાહ જગતને આટલા ત્વરિત વેગે ઘસડી જશે એવું નહોતું ધાર્જી. દહાડે દહાડે એકેક દશકાના અને દશકે દશકે એકેક યુગના પલટા અનુભવાઇ રહ્યા છે. કાળ-સાગરનાં મોજાં એક પછી એક આવીને કિનારાની પાકી પાળોનેય પોતાની થપાટોવડે પાણીમાં દૂકનાવે છે. ગઈ કાલની ઘટના આજે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ-અરે કલ્પનાની કોઈ ઝળહળતી આયાવી આકૃતિ બની બન્ય છે. દુનિયાના સરજનહારે મનુષ્યોની સાથે આ તે કેવી લીલા આદરી છે !

એવાયે દિવસો હતા, કે જ્યારે ધરતીનાં સાત સાત પડ વચ્ચે થઇને ચાલ્યા જતા ઝરાઓને શોધી કાઢનારાં માનવી આપણે ગામડે ગામડે વસતાં હતાં. ભોંયની સપાટી સાથે કાન માંડીને ભૂતળમાં રમતી જતી સરવાણીઓનાં કલકલ ગીતો આ ગામડીઆ પાણી-કળાઓ કાનોકાન સાંભળી શકતા. સીમનું ઝાડવે ઝાડવું આ ગાયબી જળ-શોધકોને માતા વસુધરાના હૈયામાં ઉછળતી ગુપ્ત જળ-ધારાઓની ખાતમી હતું. પ્રભાતને ઠંડે પહેરે કે કડકડતે શિયાળે પણ ખેતરોનાં અમુક સ્થળોનાં દેકાંમાંથી અચાનક ઉની વરાળનો સ્પર્શ અનુભવતાં વેંતજ એ શોધક બંધુના દેહનાં પરમાણુઓ પોકારી ઉઠતાં કે આંહી છે-પાણી આંહી છે. પળવારમાં એ જાનીની લાકડી એ સંકેત-સ્થાન ઉપર એંધાણી દેતી. કેદાળી અને ત્રીકમના ધા શર થતા. બરાબર લાખ્યા મુજબ ધરતીમાં એક પછી એક ચોક્કસ રંગના વળા દેખાતા અને આખરે આપેલા કાલ અનુસાર એ નવાણુના અમુક ઉંડાણેથી જળધારાઓ છૂટતી-ધરતી માતાના થાનેલામાંથી જળે ધાવણુની શેડો ઉછળતી. દેશનાં લાખો જળાશયો આજે એ ગામડીયા ઇલ્મની સાહેદી દેતાં મોબુદ ઉભાં છે.

અમારી તેમજ અનેકની સાંભરણુની આવી ઘટનાઓ હશે. એક ગામમાં નવાણુ ગળાય, અહુ ઉંડાં ખોદાણુ થયાં; પણ પાણીનો પત્તો નથી. ખોલાવો ગામના પાણી-કળાને. એ બંધુ બેય આંખે સુરદાસ ! ખાટલીમાં ખેસાડીને સુરદાસને રસીથી તળાએ ઉતાર્યા. ઉતરીને અંધ પુરુષે જળે કે જુગજુગોની જૂની ઓળખાણુ હોય તેવી મીઠાશથી પ્રત્યેક પથ્થરપર હાથ પંપાળ્યા. આંગળીઓનાં ટેરવાંવડે ભૂસ્તરવિદ્યાની લાખા ઉકેલી, સ્થળે સ્થળે કાન માંડીને એણે કાળમીઠ શિલાઓના પેટની વાત લીધી. ‘આંહી ધા કરો’ એવી હાકલ મારીને એક પથ્થરપર આંગળી મેલી પહેલોજ ધા, અને જળે કે ગંજા મૈયા વછૂટ્યાં. સાત સાત દુકાળોએ ઉપરાઉપરી શોખ્યાં તોયે એ સાચાં નીર નથી ખૂટ્યાં; અને આટલા સંશોધનનું મહેનતાણું શું ? શુકનનું એક શ્રીફળ અને અઢી રૂપીઆ. ચાર ચાર કોસનાં પાણી છલકાય તો ૪૦-૫૦ ની પાધડી. પહેલું પરિણામ ને પછી ઇનામ. પાણી-કળાની આખી ઓલાદ ચાલતી. એવાયે દિવસો હતા !

આજે એ દિવસો ઉપર દશ કરતાં વિશેષ ચોમાસાં નથી વરસ્યાં; છતાં આજે કેવો એક યુગાન્તર બની ગયો ! મેજર પોઝસન નામનો એક અંગ્રેજ. મુંબઈની સરકારે પડો વજડાવ્યો કે, પોઝસન સાહેબ ઇશ્વરી ચમત્કાર અજમાવીને પૃથ્વીનાં અંતર્ગત ઝરણાંને ઝાલી લ્યે છે. ચમત્કારોને તિરસ્કાર દેનારી, ઇશ્વરી સંકલ્પોને વહેમ કહેનારી અને વિજ્ઞાનવિદ્યાનાં પ્રત્યક્ષ પ્રમાણોમાંજ વિશ્વાસ કરનારી આ સરકારે પોઝસન પયગંબરને માંસિક રૂ. ૩ હજારને પગારે જળ-શોધક નીમ્યા છે.

પણ આ પયગંબર સાહેબની આજસુધીની કારકીર્દીની લાળ લે તેવા ટીબળખોરોંય હિંદમાં પડ્યા છે ને ! ખબર પડી છે કે, કુલ ૧૨૬ જગ્યાઓ ઉપર પોઝસન સાહેબે ખોદાણુ કરાવ્યાં. તેમાંથી ફક્ત દશ જગ્યામાંજ શારડી ઉતરી શકી ને તેમાંથીયે જળ સ્થળોનાં તળ સાચાં નીવડ્યાં. પોઝસન સાહેબને પાણીનાં ઝરણાં શોધવાનો ચમત્કાર તો આવડતો હોય યા ન હોય, પરંતુ હિંદી પ્રબલનું પેટ ફેડીને તેમાંથી વાર્ષિક ૩૬ હજારની નિર્મળ-ધવલ રૂપેરી સરવણી ખેંચી કાઢવાનો ઇલ્મ તો ખેશક તેમને હાથે ખેસી ગયો લાગે છે.

ગામડાના ગરીબ જળશોધકો-તેઓ પોઝસન સાહેબ જેવા કદા જળમંત્રો નહોતા નાણુતા. તેઓના હૈયામાં તો યુગયુગોનાં અનુમાનોની અનુભવસિદ્ધ ઉકલત ન્દતી. અન્નપ્રયે અન્નપ્રયે પણ

તેઓનાં મસ્તકમાં કેાઈ ભૂસ્તર વિદ્યાનું પ્રકરણ હુમી રહ્યું હતું. પોતાની ઇદ્રિયોને તેઓએ અથાગ સંયમ પળાવીને આખરે કુદરતના હૃદયની આ ખાનગીઓ વાંચવા જેટલી સતેજ બનાવી હશે. એ ગામડીઓમાં બાંધ્યા દરમાયા ઉપર સહીસલામત રહીને પોતાની નિષ્ફળતાઓને અટપટી બુદ્ધિતા ખુલાસાવડે ઢાંકી શકે તેવું નહોતું. કાં ફતેહ, નહિ તો આખરનો ને ધંધાનો નાશ. એ બેજ માર્ગોપર તેઓને જવાનું હતું અને તેઓની વિદ્યાની અન્યથા સફળતા જ્યાં જુઓ ત્યાં મોજુદ ઉભી છે.

કુદરતનો આ આખો બસુસવર્ગ અત્યારે ફના થઈ જવાની અણીપર છે. કાળનાં ધમસાણ એને ધસડતાંબય છે; પરંતુ પોગ્સન-ધેલડી સરકારને કદી ન સૂઝ્યું કે, એ અણુમોલ અને અપરિપ્રાપ્ય વારસાને અખંડિત વહેતો રાખવામાટે ગામડાના એ શતકોજૂના જળ-શાધકોની એક સંસ્થા-એક ખાતું ખોલીએ. નજ સૂઝે! પરાધીન પ્રજાની પરાધીનતા બે કાંચમ કરવી હોય તો એના ભૂતકાળને ધસી ભૂંસી નાખો, એ વીસમી સદીના વિજેતાઓનો જીવન-મંત્ર છે. ભારતવર્ષપરતે તો કોઈ એકાદ લેસ્લી વિલ્સનનો નહિ પણ સમગ્ર અંગ્રેજ પ્રજાનો એ સંકલ્પ છે. ઢાકાનું મધમલ વણ-નારનાં કાંડાં છેદી નાખનારી શ્રીમતી ઇસ્ટ ઇન્ડિયા કંપનીનો એ તો અખંડ વારસો છે; નહિ તો અત્યારેયે મુંબઈ છલાકાને ગામડે ગામડે પથરાયલા એ પાણી-કળા વર્ગમાંથી મુંબઈની સરકારને એક સો દેશી પોગ્સનો મળી રહેત.

પરંતુ આટલો સાર વલોવીને આપણું કર્તવ્ય તો આપણાં રજવાડાંની સમક્ષ ધરવાનું રહ્યું. બ્રિટિશ હિંદની ભૂલોનો ઇતિહાસ રજવાડાંઓમાં પુનરાવર્તન ન પામે તેટલીજ આપણી ચેતનવણી હોય. રજવાડો આજ ગાફલ બનીને અંગ્રેજોની નકલ કરવાને નાદે ચઢ્યો છે. પોતાનાં રસોડાં પણ જેઓએ વિલાયતી પાકશાસ્ત્રીઓના-બખરચીઓના હાથમા સોંપી દીધાં છે, તેવા રાજ બહાદૂરો આવા કોઈકે પોગ્સનને પોતાનાં દારમાં પધરાવતાં શી વાર લગાડવાના હતા? પરંતુ જે વાતમાં એક પરદેશી વેપારી રાજસત્તાનું જીવન છે, તેજ વાતમાં આપણાં રાજ્યોનો આપઘાત છે. પશ્ચિમનાં સુધરેલાં સાધનોના મોહમાં કેટલાંયે રાજ્યો પતંગીયાં બની ઝંપાપાત કરી રહ્યાં છે. ઉપરચોટીઆ વિદેશી જ્ઞાનનો હલ્લો આપણા ઉપર-મુખ્યત્વે આપણી ખેતીવાડીના ઉપર ચાલ્યો આવે છે. એનાં થાણાં સ્થપાવા લાગ્યાં છે. કાં તો એનું અંધ અનુકરણ આપણને બેય રીતે માર દેશે-એટલે કે, આપણી જૂની વિદ્યાને હોલવી નાખીને એ વિલાયતી ઇસ્મ આપણને નવો પ્રકાશ આપી નહિ શકે; અને કાં તો આપણે આપણી જૂની વિદ્યાને નવાં અજવાળાં સાથે સંયોગ કરાવી દેવા જોઈએ.

પરંતુ આપણાં રજવાડાં તો જૂના ખમનાનું દટન ઠંડે કલેજે નિરખી રહ્યાં છે. કોઈ પણ રાજ્યના અહેવાલમાં પોતાની હદમાં વસતા પાણી-કળાઓની ટીપ છે? ખેતીવાડીના કુશળ કણ ખી-ઓનું પત્રક છે? વંશપરંપરાથી વૈદક કરતાં આવનારાં કુટુંબોની નોંધ છે? પોતાના દેશી વહાણવટીઓની-ખારવાઓની ઝોળખાણ છે? મહાસાગરને તળિયે જઈ મોતી કાઢનાર મરજી-વાઓની ઝોલાદવિષે કોઈ બંદરવાળાં રાજ્યોએ કશી હકીકતો સાચવી છે? દોરનું વૈદું કરનાર, ખડેલાં હાડકાં ચઢાવનાર, તૂટેલાં અવયવોનો સાંધો મેળવનાર, એવા અન્યથા ઇસ્મીઓ પોતાને ગામડે ક્યાં કેવી હાલતમાં વસે છે તેની તપાસ રાખી છે કોઈ રાજ્યે? ગીર, બરડો અને શિહોરી કુંગરાના માલીકોને કદી સૂઝ્યું છે કે, આ અણુમોલ વનસ્પતિઓનો કોઈ રસીલો જાણકાર પોતાને આંગણે ક્યાં અને કેવી રીતે જીવે છે? એના અનુલવની નોંધો તપાસી છે કદી? એમની પાસેથી જંગલ ખીલવવાની સલાહો મેળવી છે કદી? એવા એવા કેટલા ખમનાઓ આપણે ગુમાવી બેઠા છીએ, તેનું સવિસ્તર વિવેચન આવતા અંકમાં કરીશું. દરમિયાન એવા નિપુણ પુરુષોની ટીપ કરીને અમને મોકલવા અમે બહાર પ્રજાને વિનવીએ છીએ.

(તા. ૨૬-૮-૨૫ ના “સૌરાષ્ટ્ર”નો અગ્રલેખ)

૮૧-કરબલાના એક મહાન ધર્મવીર-હજરત ઇમામહુસેન

આદર્શોહ યઝીદની સીતમગાર સલ્તનત કેમ ઉખડી ગઈ?

(વિશ્વવિખ્યાત ઇસ્લામધર્મે અનેક નરરત્નો નીપજ્યાં છે. કુફા, શામ અને અરબસ્તાનની ભૂમિ કંઈએક ઓલીઓના ઇતિહાસથી મધમધે છે. એ સૌ ધર્મવીરોમાં અજોડ એવા સત્યાગ્રહી મહારથી હજરત ઇમામ હુસેને ઈ. સ. ની સાતમી સદીમાં યઝીદની જુલ્મગાર સલ્તનતના પાયા, સત્યાગ્રહનો અવિરત જંગ ખેલીને હથમચાવી નાખ્યા, તેનો ઇતિહાસ અનેક અરબી ગ્રંથોમાંથી સાંપડે છે. એ જ્વલંત ઇતિહાસની અને ધર્મ-જંગમાં હજરત ઇમામ હુસેનના સત્યને કાળે અલિદાનની સુવર્ણરેખા નીચલા લેખમાં ગળહળે છે.)

આલમ ઉપર પાપનો ઓજ દુઃસહ બને છે, ત્યારે ધરતીપરથી તેનું ભારણ વેગળું કરવા એક યુગાવતારી પુરુષ જન્મે છે. એવા પુરુષનું જીવનજ અન્યાયની પરંપરા સામે મંડાયેલા વિગ્રહનો ભવ્ય ઇતિહાસ બની રહે છે.

ઇસ્લામના પરમ ઉદ્ધારક હજરત મહમદ પયગંબર ખેહીસ્તનશીન થયા પછી ચાર ખિલાફતોના અમલને અંતે બ્યારે ઠેક શામ, મીસર અને અરબસ્તાનસુધી સીતમોનો સોકરડો બોલાવનાર જુલ્મગાર યઝીદ દમીસ્કમાં તખ્તનશીન થયો, ત્યારે એની નૃશંસ પાપલીલા સામે સત્યનો ઝુંડો લઇને અવિરત ઝુઝનાર હજરત ઇમામ હુસેનના મોરચા મંડાઇ રહ્યા. એ સમયનો ઇતિહાસ ઇસ્લામના રક્ષણાર્થે સીતમગાર સલ્તનતના ખપ્પરમાં હોમાયલા એક અજોડ સત્યાગ્રહી નરવીરના અલિદાનનો જાજ્વલ્યમાન ઇતિહાસ છે. હીજરી સન ૬૧ અથવા ઈ. સ. ૬૮૦ નું એ યુગ યુગ સુધી જનતાની સ્મૃતિમાં ચિરંજીવ અંકાયલું વર્ષ ઇસ્લામના અથંગ ધર્મવીરના આત્મે-ત્સર્ગમાંથી ઉત્થાન પામતી ખુલંદ વિજયગાથાની ન જીંસાય તેવી તવારીખ નોંધે છે. આજે કરબલાના પુણ્યધામમાં જેના સત્યાગ્રહી જંગ અને શહાદતની અમર સાક્ષી પૂરતો વિશાળ રોજો ઉભો છે અને જેની પવિત્ર સ્મૃતિ સંધરીને ઇસ્લામી જનતા પોતાને કૃતકૃત્સ માને છે, એ મહાન ધર્મવીર હજરત ઇમામ હુસેન અબ્ની આ પીછાન છે.

સત્યના પૂજરીઓ

દેશ દેશના મનુજો સમજતા હશે કે, સત્યાગ્રહનાં મંડાણ તો અમારા શિરોમણિએ કર્યાં છે. હિંદનો કેઈ વિલાગ સમજતો હશે કે, ખરા સત્યાગ્રહના પિતા ગાંધી છે; રશીઆ સમજે છે કે, એ અફૂર શસ્ત્રનો ઉત્પાદક ટૉલ્સ્ટોય છે. આ તમામ વિભ્રમ છે, ખોટા ખ્યાલો છે. યુગે યુગે, દેશે દેશે, સદીએ સદીએ, પ્રસંગે પ્રસંગે સત્યના પૂજરીઓ પ્રકટે છે. સત્યાગ્રહનો જન્મદાતા કેઈ એકજ માનવ નથી. સત્યાગ્રહ તો કીરતારની બહેલી દિવ્ય જ્યોત છે. કીરતારના સાચા ભક્ત ઉપર, સત્યના અથંગ પૂજરી ઉપર તેનાં કલ્યાણુદાયી અજવાળાં ઉતરે છે. હીજરી સનની પહેલી સદીમાં એવો સત્યનો જવીતનિર્વિશેષ પૂજરી ઇસ્લામી પ્રજાના ઉદ્ધાર અર્થે પ્રકટયો. હજરત ઇમામ હુસેનના સ્વરૂપમાં જગતને જાજરમાને સત્યની પીછાન સોંપી.

સીરિયાની જુલ્મી સલ્તનતનાં કરતુકો ઉપર આ ધર્મવીરનું કાળજી કંકળું ઉઠતું, પ્રજાના કલ્યાણને કાળે સલ્તનત સામે જંગ જમાવવાને તેના દિલમાં ખાસ સળગતી; પણ સમકાલીન પ્રજા પોતાના મહાન નરને ક્યાં મૂલવી શકી છે? દુનિયાનો આ અળખામણો શિરરતો હજરત ઇમામ હુસેનના સંબંધમાં જેટલો સાચો દરે છે, તેટલો ખીજ કોઈ મહાન પુરુષને માટે ભાગ્યેજ દરે છે. બ્યારથી એણે પાપની સામે બેઠો બળવો આદર્યો, ત્યારથીજ તેના રાહ ઉપર શયતાનના હજારો શાગીર્દોએ શણા વેરી દીધા; પણ ધ્યેયસિદ્ધિના મંદિર ઉપર દષ્ટિ રિથર કરીને ઇમામ હુસેને પોતાની કુચને અપ્રતિહત ધપાવ્યેજ રાખી. પ્રજાનાં રક્ત ચૂસનાર યઝીદ તખ્તનશીન થતાંજ હજરતે તેની સત્તાનો ધનિકાર કર્યો અને પ્રજાને હાકલ દીધી કે, સત્યને પથે તમારો સાથ અપો. જુલ્મના કોરડા નીચે નૂર ગુમાવી બેઠેલી પ્રજામાં એવી મર્દાનગી દાખવવાની તાકાત નહોતી. ઉલટી આ ધર્મવીરની જીંદગી ઉપર આકૃત તોળાઈ રહી; પણ એને તો દરકોઈ બોગે ઇસ્લામી બાંધવાનાં વીતકો ફેડવાં હતાં. આવરણોની, આપત્તિઓની, દુઃખપરંપરાની એને કંઈ વિસાત નહોતી.

સીતમગાર સલ્તનત

સુલ્તાન યઝીદના કાસીદોએ અને હાકિમોએ કાળો કેર વર્તાવ્યો. ગામેગામ ફરીને એમણે યઝીદની સત્તા જોરજુલમથી મંજુર રખાવી. જેણે જેણે ઇન્કાર કર્યો, તેના હાથપગ ને જીભ વાઢ્યાં અગર તેને શણીને સ્વાધીન કર્યા. પુરુષોને હણી તેમની ઓરતોને કબજે કરી. યઝીદનો દૂત આવે કે પ્રજાને યમદૂતનો સાક્ષાત્કાર થાય. થરથરતી રૈયત એની તમામ શરતોનો સ્વીકાર કરે અને હજરત ઇમામ હુસેન જેવા ઓદિયા પુરુષ સામે અમંગળ પ્રવૃત્તિ આદરે. ઇમામ હુસેનના સાથીઓ તૂટવા લાગ્યા. આખા ઇરાક પ્રદેશમાંથી હજરતના સાથીઓ ચાર-પાંચજ નીકળ્યા. એ પણ એમના પિત્રાઈઓ કે નિકટના સંબંધીજનો. જે કુશ પ્રદેશની પ્રજા હજરતના નામપર શ્રીદા હોવાની જાહીરાતો પોકારતી, તે પણ યઝીદના કારડા નીચે ફરી બેઠી. પાપી સુલ્તાન સામે પોકાર ઉઠાવનાર મહાત્માને આખરે મક્કાનો આશ્રય લેવાની વેળા આવી. એક સમયના એ મહાજ્ઞાન રંક પ્રવાસી બન્યા. એને લાગ્યું કે, જો મારી હાજરીના કારણેજ પ્રજા ઉપર યઝીદનો સીતમ આવતો હોય તો બહેતર છે કે, મારેજ આત્મસમર્પણ કરી વેગળા ખસી જવું; પણ શયતાનના મુરીદોએ આ ઓલિયાને મક્કામાંયે જંપ વળવા દીધો નહિ. ત્યાંયે એની સામે ભીષણ કાવતરાં ઉભાં કર્યાં. મક્કાની પ્રજાને તેના ખરા હિતેચ્છુ સામે-ઇમામ હુસેન સામે-તેમણે બહેકાવી મૂકી. યઝીદના ધનલોભુપ શુલામોએ જાહેર કર્યું કે, હજરત ઇમામ હુસેન તો યઝીદના દાસ બની રહ્યા છે. આથી પ્રજા હજરત સામે વીફરી, પોતાના તારણહારનેજ રહેંસી નાખવા દોડી. બીજી પાસ સુલ્તાન યઝીદે તમામ ન્યાય અને રહમદિલીને નેવે ચઢાવી ઇમામ હુસેનનાં સંબંધીજનોને વીણીવીણીને રીખાવવાં શરૂ કર્યાં. એના પિત્રાઈ ભાઈના સુકુમાર બાળકોની, તેમને આશ્રય આપનારની અને હજરતના સત્યપરાયણ દોસ્તોની ક્રૂર કતલ ચલાવી. મક્કા બેઠે બેઠે મહાત્માએ આ વીતકો સાંભળ્યાં અને સહને ખાતર હસતે વદને સહી લીધાં. ગમે તેટલી વિટંબનાઓ આવે પણ પાપી સુલ્તાન આગળ શિર નજ નમાવવું, એ એમની પાક મુરાદ હતી.

સત્યમાટે શહાદત

કીરતારનો અચળ લક્ષ્મી, સત્યનો અણુનમ પૂજારી સંકટોથી હારે નહિ. એ જીવન કુરબાન કરે, પણ ડગલુંયે પાછો ન હો. હજરત ઇમામ હુસેનને કેવળ સત્યાગ્રહના બળેજ યઝીદની સીતમગાર સલ્તનત ઉથલાવવી હતી. એમના સ્નેહીજનો ઇરાક અને કુશના ગામેગામ ફરીને યઝીદના જુલ્મે સામે પ્રજાને જાગૃતિની હાકલ આપવા લાગ્યા. એમ કરતાં જો એ સત્યાગ્રહીઓ પકડાતા તો યઝીદના શસ્ત્ર નીચે હર્ષભેર શહીદ બનતા, પણ સત્યના રાહપરથી ડગલુંયે ખસતા નહિ.

કુશની પ્રજા યઝીદની વજ્ર એડી નીચે પીસાઈ પીસાઈને વેદનાની ચીસો નાખતી હતી. સત્યપરાયણ માણસોનો કચ્ચરધાણ વળતો હતો. પાપીઓ અહર્નિશ નવાજેશો પામતા અને નિદોષો રોજરોજ રહેંસાતા. લોહીનાં આંસુ સારતી પ્રજાએ આમંત્રણ મૂક્યું કે, ઓ સરતાજ હજરત! અમને હવે તો આ સીતમોની ચક્ષીમાંથી ઉગારો. હજરત તો દયાના મહેરામણ હતા. એક વાર એવકા નિવડેલી કુશની પ્રજામાટે પણ એમના દિલમાં વાતસલ્યનાં પૂર વહેવા માંડ્યાં. દુશ્મન ઉપર પણ પ્રેમ વર્ષાવનાર સંત શરણાગતની યાચના કેમ પાછી ઠેલે? એમણે પોતાના બહાલા ઉપર પણ પ્રેમ વર્ષાવનાર સંત શરણાગતની યાચના કેમ પાછી ઠેલે? એમણે પોતાના બહાલા પિત્રાઈ હજરત મુસ્લીમને એલચી બનાવી કુશ મોકલ્યા. સત્યની મૂર્તિસમા એ હજરત મુસ્લીમ બીન અકીલ કુશ પહોંચીને સત્ય અને આઝાદીનો પયગામ સુણાવવા લાગ્યા. દિનપ્રતિદિન એમના ધ્વજનીચે રાષ્ટ્રીય સૈન્યની લરતી ચઢી. અદાર હજર, વીસ હજર, ચાળીસ હજર અને અંતે એંશી હજર કુશવાસીઓની સેના એ નેજ નીચે ઉભરાવા લાગી. જાણે કે જુલમગાર સલ્તનતનો પાયા હમણાં જડમૂળમાંથી ઉખડી જશે! પાક દીનના અને ખુદાના કસમ લઈ લઇને એ જનતાએ મુસ્લીમ બીન અકીલને ખાત્રી આપી કે, અમે સત્યનાજ સંગાથી છીએ, હજરત ઇમામ હુસેનના આજ્ઞાનુશીલ દાસ છીએ, માટે હજરતને સત્વર તેડાવો.

પ્રજાના આવા ઉજ્જવલ આશાવાદ નીચે મુસ્લીમ બીન અકીલે ઇમામ હુસેનને જલ્દી કુચ કરવા આમંત્રણ પેશ કર્યું. સદેશો કહાવ્યો કે, હવે વિનાવિલંબ ચાલ્યા આવો. પ્રજા ધર્મજંગ મચાવવા તૈયાર છે.

બેવકાઈ

સત્યનો વિજય જગતમાં એમ સહેલાઈથી નથી સાંપડતો. એને કરોડો કસોટીઓ સોંસઈ નીકળવાનું હોય છે અને એ ચક્રાસણમાંથી નીકળીનેજ તે પ્રખર તેજે પ્રકાશે છે, સહજ સહજ ધીસમોએ ઝળકી ઉઠે છે.

હજરત ઇમામ હુસેનને કુદ્દાની ઘોઘમાર તૈયારીઓની ખબર પહોંચે તે પહેલાં કુદ્દાના ચોકમાં ચઢીદનો જમદૂત ઓખયદુલાહ ઝીયાદ સશસ્ત્ર સૈન્ય લઇને ખડો થયો. એણે બાજુ વીકરેલી દીદી. બેવકાઈ એ તો જાણે કુદ્દાની પ્રજ્વળતું કુદરતી લક્ષણ હતું! જે એંશીહજર જનો ખુદાના કસમ ઉપર સત્યને પક્ષે શસ્ત્રો વીંઝવા તૈયાર થયા હતા, તે સૌ ઓખયદુલાહના હાથ નીચે નિઃસહાય મેંદા જેવા ગુલામો બની રહ્યા. એમાં ગણતર સત્યવાદીઓ હતા. તેમનાં ગળાંપર સમશેરો ફરી અને કોઈ કોઈ શહીદોની લાશો તો ચઢીદના આ જુલ્મગાર ગવર્નરે હજરતમાં ઢસરડાવી પ્રજ્વળ ઉપર સીકા બેસાર્યો. આ દશા વચ્ચે હજરત ઇમામના એલચી મુસ્લીમ ખીન અકીલને કોઈએ પણ સંધરવા હામ ભીડી નહિ. જે કોઈ એને સંતાડે તેનાં શિર ધડથી જૂદાં થાય, એને આશ્રય આપનારા કેટકેટલાએ જાન ગુમાવ્યા! હાની ખીન ઉવાહ, મહમ્મદ કેસીર, તેના પુત્ર-એવા કંઈક આશ્રયદાતાઓની ધોર ખૂનરેણ ચાલી. આખરે મુસ્લીમ ખીન અકીલ પણ એક જવાંમદની જેમ લડતા લડતા એજ સીતમમાં હોમાયા. એના બે સુકુમાર બાળકો અને એ બાળકોના આશ્રયદાતાઓ પણ કુદ્દાના આ જલ્લાહ ગવર્નરના માણસોની સમશેરો નીચે શહીદ થયા.

રણમેદાન ઉપર

કુદ્દાના દુર્ગને તાળાં દેવાયાં હતાં. કોની મગદૂર છે કે એક પણ કાસીદ મોકલી હજરત ઇમામ હુસેનને ખરી સ્થિતિની વાકેફગીરી આપે કે, પોતાના મિત્રોના વારવા છતાં નાનું એવું સૈન્ય લઇને આ સત્યાગ્રહી વીર તો પ્રજ્વળે જુલ્મમાંથી તારવા નીકળી ચૂક્યા હતા. એમને ક્યાંથી સ્વપ્નેય ખયાલ હોય કે, કુદ્દાની પ્રજ્વળ આમ નામદ અને બેવકાઈ ખતી જશે! ઠેઠ ધરાકની સરહદ ઉપર આવ્યા પછીજ તેમને ખબર પડી કે, પ્રજ્વળ ફરી બેઠી છે અને સત્યના પૂજારીઓ શહીદ બન્યા છે. એમણે પોતાના સૈન્યને આ સંયોગોવચ્ચે ખુશીથી પાછા જવા રજા આપી. ફક્ત સિત્તેર યુનંદા સત્યપૂજારીઓ સાથે તે આગળ ચાલ્યા. ડગલે ડગલે, મઝલે મઝલે એમને ચઢીદ અને તેના શાગી-રદોના જુલ્મનો સાક્ષાત્કાર થતો ગયો. એમનો આત્મા કંકળી ઉઠ્યો.

પરવરદિગારનું સ્મરણ કરતા સન્માર્ગના આ યાત્રીકે કરબલાની રણભૂમિ ઉપર પડાવ નાખ્યો. સામે શત્રુઓનું દળ ખડું થયું. એ દળના તરસ્યા ઘોડા જળવિના તરફડતા હતા. માણસોનો જીવ આ ચ્યાસમાં શોષાતો હતો. એ દશ્ય નીરખી સત્યના પૂજારીનું દિલ કરુણાની ધારાવડે ટપકવા લાગ્યું. એણે વૈરને કારે મૂકી શત્રુને મીઠાં જળ પાયાં. આ રહમદિલીનો કેવો અદલો? પાણી પીને તાઝગી પ્રામેલા શત્રુઓએ હજરતના પડાવની નદી ઉપર હજરો શસ્ત્રબદ્ધ માણસોનો પહેરો બેસાડી દીધો, પાણીનું એક ટીપું પણ હજરતને ન સાંપડે એની કાળજીપૂર્વક વ્યવસ્થા કરી. આમ છતાં સત્યાગ્રહી વીર હુસેનને લોહી નહોતું વહાવવું; એને તો પ્રેમથી, સંયમથી, સત્યપૂજાથી વિજય મેળવવો હતો. સામા પક્ષને બહુ બહુ વીનવ્યો, પણ એ તો હજરતને ઘેરીને ઉભો રહ્યો.

૭૨૦૦૦ સામે ૭૨!

આમ કરબલાના મેદાન ઉપર બે ટુકડીઓ ખડી છે. એક સત્યને કાળે જનનની આદુતિ આપવા તૈયાર થયેલી, ખીજી પાપી સત્તાનો પરચો બતાવવા તલસતી. એક બાબુ ફક્ત ૭૨ માણસો ખીજી બાબુ ૭૨૦૦૦! ૭૨ શીરસ્તા સામે ૭૨ હજાર અસુરો ખડા થયા. અસુરોની શોદીતરસ અને શીરસ્તાઓની પ્રશાન્ત ને અહિંસક સત્યાગ્રહી ધર્મલાવના! ઈશ્ટ ને અનિષ્ટ તરવો વચ્ચેનો એ જંગ હતો. ૭૨ સત્યાગ્રહી વીરો સામે વિકરાળ વરૂ સમા ૭૨૦૦૦ પાપીઓ ખાંડાં બણબણાવવા લાગ્યા. પેસાથી ખરદેલા એ બેવકાઈ કુદાવાસીઓ હતા. હજરત ઇમામ હુસેનની શાન્તિ આરોપવાની તમામ આજીજીઓ નિષ્ફળ નીવડી.

પણ સત્યાગ્રહી મરો સંહારની પહેલ નજર કરે. એ તો પ્રેમ અને અહિંસાથી શત્રુને પાગલ

સંસ્કારવા મથે. હજરત ધમામ હુસેન સત્યાગ્રહી નરવીર હતા. એમણે પોતાના ૭૨ બાંધવોને ઉપદેશ આપ્યો-પહેલું હથિયાર મા ઉગામન્ને. આપણો ધર્મ સંયમ છે, આપણો સત્યાગ્રહ આપણી નાનકડી જીતમાટે નહિ પણ ઇસ્લામની અમરતા માટેજ છે.

પણ આ સંયમને કોઈ નામદી રજો સમજી લે. સલ્તનતના પૂજારીઓએ એવોજ અર્થ લીધો, ત્યારે હજરતે પોતાની વીરહાક સંભળાવી કે “બાંધવો! શત્રુઓની સામે તમારું વીરત્વ દાખવવા હવે જોઈએ તેટલું બળ વાપરજો. આપણે બળવાને છીએ, છતાં સંયમી છીએ એવી તેમને જરૂર ખાત્રી આપવી જોઈએ.”

ધર્મજંગમાં આહુતિ

સત્યવીર હુસેનને હજુયે શસ્ત્રો નહોતાં ઉઠાવવાં. એમણે ફરી ફરીને સામા પક્ષ પાસે ન્યાય અને સત્યની યાચના ઉચ્ચારી. ગોઝારી સલ્તનતને સાથ ન આપવા તમામ મુસ્લીમોને સાદ દીધો; પરંતુ પશુતુલ્ય માણસોનાં કંઈ વામમર્ગેથી વળામણાં થાય? નમાઝ-બંદગી કરતા હજરત ઉપર અને તેમના સંગાથીઓ ઉપર નાપાક દુશ્મનોએ તીર વર્ષાવ્યાં. યત્રીદના સૈન્યે શસ્ત્રો ચલાવવાની પહેલ કરી. પછી તો હજરતના ૭૨ સત્યાગ્રહી વીરો ૭૨ હજર ઉપર ત્રાટક્યા.

અસત્ય અને અન્યાય સામે સત્યનો એ સંગ્રામ હતો. કરબલાની વેરાન ભૂમિ ઉપર ઇસ્લામનાં મહામોલાં રત્નોનાં બલિદાન દેવાયાં. ઇસ્લામની કીર્તિ દિગંતમાં પ્રસરાવે એવો એક એક નર લડ્યો, પડ્યો અને અણુનમ રહ્યો. હજરતના ભાઈઓ, પિત્રાઈઓ, ભત્રીજાઓ, સૌની આહુતિ આ યજ્ઞમાં અપાઈ.

અને છેલ્લી ઘડીએ જ્યારે હજરત એકલા રહ્યા, ત્યારે એ પણ રણમેદાને સમશેર લઇને ખડા થયા. અંતિમ ઘડીએ પણ શાંતિ, સત્ય અને ન્યાયની યાચના કરી. એમના ઉપર અરિદળનાં શસ્ત્રો છૂટ્યાં. એમનો છ માસનો પુષ્પ જેવો બાળક પણ વિધાયો. હજરતની સમશેર ચમકી. કંઈકનાં માથાં કાપા ઉપરથી ઉડ્યાં. આખરે તેમણે તલવાર મ્યાન કરી અને કોઇના ઉપર શસ્ત્ર ન ઉગામતાં ખુદાની બંદગી પોકારતા, સત્યાગ્રહની શીખ આપતા અને શત્રુઓનો ઘોઘમાર હલ્લો એકલકાયા ઉપર સહન કરતા એ પડ્યા. જાણે કે સીતમગાર સલ્તનતનો નાશ હાથમાં લઇનેજ પડ્યા. એમનું સરવઢાયું અને ભાલાપર ચોઢાયું. ઇસ્લામના એક પરમ સલાગ્રહી ભડવીરની જીંદગી સત્યને કાળે નિઃશસ્ત્ર લડત ચલાવતાં આમ ખૂંટાઈ ગઈ.

મહામોલું બલિદાન

પણ નહિ! એ જીવન ખૂંટાયુંજ નથી. આજ દિનસુધી ઇસ્લામનો એ ઓલિયો પ્રત્યેક સાચા ઇસ્લામીના દિલમાં હરદમ જીવી રહ્યો છે અને કંઈ કંઈ ઉન્નત લાવનારો જાગ્રત કરી રહ્યો છે.

સત્યના એ પૂજારીનું મહામોલું બલિદાન વૃથા નહોતું અપાયું. હજરતનું મસ્તક કુદા અને શામમાં ભાલા ઉપર લટકતું દેખતાંની સાથે તો પ્રજાનો આત્મા વર્ષોની જડતામાંથી ઢંઢોળાઈને જાગ્યો અને જલ્દીમ યત્રીદની પીડક સત્તા સામે એવો તો જંગી વિપ્લવ મચ્યો કે પ્રજાબળના એ ધુધવતા મહાસાગરમાં સીતમગાર સલ્તનતને સીકે ત્રણ વર્ષમાંજ મૃત્યુસમાધિ મળી.

શાહસ્ત હુસેન, બાદશાહસ્ત હુસેન હજી કે ખીનાએ લા એલા હસ્ત હુસેન ‘સલમેવ જયતે’ એ સૂત્રના સાક્ષાત્કારનું આ કેવું લખ્ય, કેવું ઉન્નત, કેવું ચિરંજીવ દર્શાવે છે!

(‘હિંદુસ્તાન’ તા. ૯-૧૨-૧૯૨૭ ના અંકમાં લખનાર-શ્રી ‘આફતાબ’)

८२-देवी शवरी

आज हमें जिन तपस्विनी देवी के पुण्य चरित्र को चित्रित करने का परम सौभाग्य प्राप्त हुआ है, वे लागवतो की यूगमणि थीं; और उन्होंने अपनी निःस्वार्थ सेवा, तपोमयी साधना, विमल लगवद्भक्ति एवं अनन्य प्रेम से ऋते-भूते तपोधन महर्षियों, राजर्षियों और देवर्षियों तक को यमकृत एवं यकित कर दिया था। इसी लिये स्वयं आदिकवि ने 'सिद्धासिद्ध-सम्भता' कह कर उनकी स्तुति की थी; और पुराण-प्रणेता महर्षि कृष्णद्वैपायन व्यास ने उन्हें 'लागवत-श्रेष्ठा' कह कर अलिवादन किया था। स्वयं मर्याद-पुरुषोत्तम लगवान रामचन्द्र ने अपने श्रीचरण-कमलों की परमपदप्रदायिनी रज से उनकी साधना-कुटी को पवित्र किया था; और उनके विमल प्रेम के वशीभूत होकर उनके ही हाथों से उनके उच्छिष्ट क्लेशों को, संकोचशून्य होकर लक्षण किया था। कहने का अलिप्राय यह है कि देवी शवरी भक्ति-रस की मूर्तिमती मंदाकिनी थीं; सेवा की सज्ज साधना थीं; प्रेम की प्राणमयी प्रतिमा थीं; पवित्रता की पुण्यमयी प्रभा थीं और आनंद की अलिनवश्री थीं। इसी लिये उनके अलिराम चरित्र को आदिकवि ने अपनी दिव्य वाणी का विषय बनाया था; महाभारतकार ने उनकी दिव्य महिमा के श्रीपाद-पद्म में अपनी कवितांजलि अर्पण की थी; गोस्वामी ने आनंद-मग्न हो कर उनका मधुर गुण-गान किया था; सरस्वाम ने अपनी ललित पदावलि में उनकी पावन कथा को शुद्धित किया था; लक्ष्मण-प्रणेता नाभा ने प्रेम-विलोम हो कर लक्ष्मण-मंडल को उनकी कल्याणमयी ललित लीला सुनाई थी। आज हम भी उन्हीं पुण्य तपस्विनी के पवित्र चरित्र को, उपरोक्त महात्माओं की दिव्य वाणी का अनुसरण कर के यहां पर विवृत करेंगे। आशा है, सहृदय पाठक-पाठिकाओं को इस देव-दुर्लभ दिव्य चरित्र को श्रद्धा-भक्ति और प्रीति के साथ, ऐकान्त मनोयोगपूर्वक अध्ययन करेंगी; और इसके अन्तराल में प्रवाहित होनेवाली शांति, शीतल भक्ति मंदाकिनी में अपने हृदयों को अवगाहन करा के परम पुण्य, अलिनव-आनंद एवं सरस संतोष की उपलब्धि करेंगी। विषय-वासनाओं की उत्ताल तरंग-भावाओं से उद्वेलित, पाप के प्रज्वल प्रदोलनश्रेणी लयंकर जंतुओं से समाशीर्ण, तामसी प्रवृत्तियों की क्षीण वाडवानल से विक्षुब्ध एवं स्वार्थ-भक्तों के परस्पर संघर्षण से समाकुल इस विशाल विश्व-वारिध को उत्तीर्ण करने के लिये लज्जतनों के पुनित चरित सुदृढ नौका के समान हैं—यह शाश्वत सत्य संसार के सभस्त आचार्यों और अवतारों ने ऐकमत होकर-ऐकस्वर से स्वीकार किया है; क्योंकि लक्ष्मणों के चरित्रों में लीलाभय लगवान की लीला ही का चारु-विलास विलसित होता है। देवी शवरी का 'पावन पावनानां' चरित्र भी इसी दृष्टि से अध्ययन, मनन और अध्यासन करने योग्य है; और हम, उन्हीं लक्ष्मणयूगमणि लीला-किशोरी शवरी की कल्याणशीला पुण्यस्मृति के प्रसन्न पादपद्म में प्रणाम कर के इस पुनित कार्य में प्रवृत्त होते हैं।

x

x

x

x

लीला में शवर नाम की ऐक जति है। इसी शवरजति में उन्हीं सौभाग्यशाली माता-पिता के पुण्यक्षस्वरूप शवरी का जन्म हुआ था। पुराणकार ने उनके माता-पिता का कुछ विशेष वर्णन नहीं किया है, इसी लिये इस संबंध में हमारे लिये भी कुछ लिखना संभव नहीं है। लक्ष्मण नामक ग्रंथ में लिखा है कि शवरी पूर्वजन्म में काष्ठ ऋषि-पत्नी थीं। इसी अपराध पर अप्रसन्न होकर उनके पति ने उन्हें शाप दे दिया था। उसी शाप के कारण उनका जन्म लीला-कुल में हुआ था; पर कुछ ही हो, शवरी के जन्म से वद लीला-कुल पवित्र हो गया—इस लीला-कुल के चरणकुमलों की रज को शिर पर धारण करने के लिये देवांगनाओं तक लावायित हो उठीं!

लीला-जति वन-विदारिणी होती है—यह गंभीर वनों में, सघन उपत्यकाओं में रदा

करती है। कुमारी शवरी भी प्रकृति की इस पवित्र कामल गोद में धीरे-धीरे जटने लगीं। दूखों से उन्हें ने हंसना सीखा; काकिल ने उन्हें संगीत-शिक्षा दी; इल-विनम्र पादपों ने उन्हें विनय का पाठ पढाया; निकुंजों की छाया ने उन्हें शान्ति का परिचय कराया; शान्त कक्षाक्षिनी ने उन्हें सरल गति प्रदान की; सुमन-सन्निवृत्ता लताओं ने उनके लावों में माधुर्य का समावेश किया; अनंत विस्तृत गगन-मंडल ने उनकी आत्मा में विशालता का विकास किया; नित्यप्रति उदय होनेवाले सुरलित प्रभात ने और नित्यप्रति नियमानुकूल पश्चिम-गगन में लीला करनेवाली संध्या ने उन्हें नियमितता की मलिका जताया—धंस प्रकार प्रकृति की पाठशाला में शिक्षा प्राप्त करती हुई किशोरी शवरी धीरे-धीरे अपने कुशोर की अंतिम सीमा पर आ पहुँची।

धीरे-धीरे उनके कान्त-कलेवर पर यौवन का प्रकाश विस्तृत होने लगा; पर उस यौवन के प्रकाश में वासना का आन्वलय नहीं था, प्रवृत्ति की मद्धमत लीला नहीं थी, विलास की उच्छृंखल आकांक्षा नहीं थी। वह यौवन मानसरोवर पर द्रैवे हुये शारदीय सुरलित प्रभात की भांति शान्त था; धंसमें शान्ति की समुज्ज्वल शोभा का ललित विकास था। प्रायः आद्य-काल ही से कुमारी शवरी का हृदय लगवहलकित की रस-धारा में स्नान करने लगा था। शवरी जहाँ रहती थी, वहाँ पर धधर-उधर तपोधन ऋषियों के भी आश्रम थे; धन आश्रमों में सदा ही लज्जित और ज्ञान की चर्चा चल करती थी। शवरी भी कभी-कभी वहाँ चली जाती थी; पूर्व-जन्म का पुण्य-संस्कार था; लगवान की कृपा थी; ऋषियों का उपदेश था; शवरी ने यौवन के प्रभात ही में अपने आपका लगवान के श्रीचरणों में उत्सर्ग कर दिया। उन्होंने आनन्दम अलखारिणी रह कर लगवहलकित में रत रहने का संकल्प धारण किया। शवरी के प्रपुष्ट यौवन-वन में वैराग्य ने अपनी साधना-कुटि संस्थापित की।

शवरी ने सुन रज्जवा था—‘शुरु गिन होय न ज्ञान’ अर्थात् वे भी किसी ऋषि के शुरु अनाने की धृष्टि से अपने घर के सदा के लिये नमस्कार करके वैराग्य-पथ पर अग्रसर हुई; पर धंस पथ पर उन्हें जे कटु अनुभव हुआ, वह यदि किसी ऐसे-वैसे निर्जल संकल्पवाले को होता, तो वह अवश्य लज्जित-पथ के सदा के लिये परित्याग करके अपने घर के लौट जाता; पर शवरी कच्ची धातु की नहीं थी, वह भरा सोना थी। परीक्षा की अग्नि में वह शुद्ध अथवा तेजोमयी प्रमाणित हुई। वे जिस ऋषि के पास जाती और तत्कालीन प्रथा के अनुसार अपना नाम-धाम अथवा जति कहकर शिक्षा के लिये अनुरोध करती, वही ऋषि उन्हें भूरी तरह इटकार कर अपने आश्रम से आकर निकाल देता। काष्ठ-काष्ठ महात्मा तो व्यंग-आणों से उनके हृदय को मेघ डालता—‘वाह! त्रेतायुग ही में कलियुग आ गया! लील की लडकी चली है तपस्या करने! अथ क्या है, अथ तो अंत्यज, चांडाल, शूद्र-सभी तपस्या करने लगे! चल दूट, निकल यहाँ से! तेरे तो दर्शन ही से अपशकुन होता है; तेरे शरीर की छुछ छुछ वायु से ही हम अपवित्र हो जायेंगे! जज्जो, किसी युवा लील से विवाह कर दो और जंगलो में जा कर पशुओं और यात्रियों की हला करो। तप का पथ तुम्हारी जैसी नीच जतिवालों के लिये नहीं है। ओह तो अंत्यज, दूसरे रमणी! ओह तो करेला उस पर नीम चढ़ा’ चलो! जलदी निकलो! नहीं तो शाप दे कर लश्म कर दूंगा!’ धसी प्रकार जहाँ भेयारी जाती, वही से धूतकारी जाती; पर शवरी धंससे निराश नहीं हुई। उनके मन में तो दृढ विश्वास स्थापन हो गया था कि लगवान जति-पांति को नहीं देखते हैं, वे तो प्रेम के भूजे हैं। उन्हें पूर्ण लरोसा था कि उनकी कामना सफल हो जायगी, किसी न किसी दिन लगवहलकित से उन्हें सहशुरु की प्राप्ति होगी; और वह लगवहलकित के वास्तविक रहस्य को जान सकेगी।

धंस प्रकार का पूर्ण विश्वास धारण करके अलखारिणी शवरी ने दूसरे ही पथ का अवलम्बन किया, उन्होंने निःस्वार्थ सेवा-धर्म का पथ अंगीकार किया।

सेवा सिद्धि का प्रथम सोपान है!

दक्षिण में दंडकारण्य के अंतर्गत पम्पासर नामके एक प्रसिद्ध सरोवर है। आदि-
कवि ने इस सरोवर की और इसके चारों ओर विस्तृत वन की बहुत प्रशंसा की है। अन्य
कवियों ने भी इसकी अपूर्व माधुरी का गुणगान किया है। यह सरोवर अथ ली है और वहां
की प्राकृतिक सुषमा अथ ली हृदय को हरनेवाली है; पर जिस समय की आत हम कह रहे
हैं, उस समय तो यह सरोवर मानसरोवर की समता करता था; और इसके यत्तुर्दिक विस्तृत
वन की माधुरी देवताओं तक को अपनी ओर आकर्षित करती थी। इस सरोवर को चारों ओर
से इल-विनम्र वृक्षों और उनको आलिंगन करनेवाली सुमन-सन्निता लताओं ने आच्छादित
कर रक्खा था; इन लताओं और वृक्षों पर फूलों और पक्षियों के अने लुत्ते सुंदर नीलों में
झैंकते सुंदर पक्षीगण उषा के सुरलित प्रकाश में अथ संध्या की कामल सरस शांति में
मनोहर स्वर से गान किया करते थे। पर्वतों पर रहनेवाली लील-किशोरिकाओं, आश्रमों में
निवास करनेवाली मुनि-कन्यकाओं अथ स्वर्ग से आनेवाली देव-दुहिताओं इसी सरोवर के
तट पर सूर्योदय और सूर्यास्त के समय आया करती थी; और परस्पर मधुरालाप किया करती
थीं। लील और मुनियों की किशोरिकाओं जल से कर गृह और आश्रमों को लौट आती थीं;
और देवताओं की कुमारिकाओं इसके विमल-शीतल जल में स्नान करके स्वर्ग को चली जाती थीं।
इस प्रकार इस पावन पम्पासर के पुनित पुलिन पर स्वर्ग और संसार का सम्मिलन होता था।

इसी पम्पासर के पश्चिम पुलिन पर एक सुंदर वन था। उस वन में महर्षिवर मातंग
और उनके शिष्य तपस्या किया करते थे और उनकी ऋषिवर के शुल नामपर वह वन 'मा-
तंग-वन' कहलाता था; और ली बहुत से ऋषि-मुनि वहां पर तपस्या किया करते थे। महर्षि-
वर मातंग के तपोजल के प्रभाव से वहां पर चिर-वसंत छाया रहता था; लताओं सदा
फूलों से लरी रहती थीं; वृक्ष सदा इलों से विनम्र रहते थे; पम्पासर में सदा कमल भीले
रहते थे; स्थान-स्थान पर कंद-मूल प्राप्त होते थे; सभी श्रापक वहां पर अपना सहज वैर गिसार
कर शान्तिपूर्वक रहा करते थे। वहां के प्रत्येक पक्षव में, प्रत्येक पुष्प में, प्रत्येक कुशांशु में,
प्रत्येक इल में, प्रत्येक कंदमूल में, प्रत्येक जल-कण में ऋषिवर मातंग का तपोविमल तेज विवसित होता था।
ऋषि के तेज और प्रभर प्रताप के लय से पाप और असत्य वहां पर प्रवेश ही नहीं कर
सकते थे। वही पर एक शुभ स्थान में अपना निवास-स्थल बनाकर अह्नचारिणी शवरी अपने
सेवाधर्म के परिपालन में अटूट लुध।

ऋषियों का अग्निहोत्र अथ यज्ञादिक कर्मों के लिये समिधाओं की आवश्यकता होती है,
और उनका बहुत सा समय उनके संन्य में व्यतीत होता है। कुमारी शवरी ने समिधाओं
का संन्य करके शुभरूप से उन्हें प्रत्येक तपस्वी की हृत्ती के द्वार पर पहुँचाना प्रारंभ कर दिया।
दिनभर वे गंभीर वन के अन्त्यंतर में समिधाओं का संन्य करतीं और रात्रि की नीरव शांति
में प्रच्छन्न रूप से वे एक-एक गद्दा प्रत्येक ऋषि की हृत्ति के सामने रख आतीं। इस प्रकार
तपस्वियों का बहुत सा समय अपने लगा और उन्हें अपनी तपोमयी साधना के लिये बहुत
समय मिलने लगा। सभी तपस्वी आश्चर्य में थे कि यह कौन उपकारी व्यक्ति है, जो इस
प्रकार शुभरूप से उनकी सेवा करता है। धीरे देवी शवरी का यह काम तो नगरी था ही, उन्होंने
दूसरा और भी एक काम करना प्रारंभ कर दिया। उन्होंने देखा कि आश्रम से पम्पासर तक
जनेवाला पथ कंटकों और कंटकों से समाशीर्ण है। उनके मन में यह लावना उत्पन्न लुध कि
नगे पांव रहनेवाले ऋषियों और तपस्वियों का इस पथ-पर चलने से गडगड होता होगा।
अस, फिर क्या था? देवी शवरी छिपे-छिपे इसे साफ करने लग गध। उन्होंने अपने काम
लियों से इस पथ का एक-एक कंटक, एक-एक कंटक भीन डाला। थोड़े ही समय में यह पथ
पूर्णरूप से परिष्कृत हो गया; और इस पर स्नान करने के लिये जनेवाले तपस्वियों और
मुनियों का गड आराम मिलने लगा। इसी प्रकार थोड़े ही समय में पम्पासर का पुलिन-प्रांत
भी पूर्णरूपेण परिष्कृत हो गया। ऋषियों और मुनियों का गड सुख मिलने लगा; समिधाओं

की चिंता जाती रही; पंपासर का पथ और पुलिन परिष्कृत हो गया; और धसी प्रकार आश्रम का प्रत्येक विभाग भी साक्ष-सुथरा हो गया। रात्रि व्यतीत होने पर ब्राह्म-मुहूर्त में न्यून ऋषि-मंडल सोकर उठता, तब देवता कि कोष्ठ उनकी कुटी के सम्मुख-प्रान्त में आड़ लगा गया है; समिधाओं का गढ़ा मौजूद है; पंपासर का पथ तथा पुलिन अब आश्रम का प्रत्येक विभाग आड़ दिया हुआ साक्ष-सुथरा पड़ा हुआ है; इन्हीं के पादों का पानी दिया जा चुका है और दल-वृक्षों के आलवालों में नल लरा हुआ है। वे यह देखकर आश्चर्यचकित हो जाते; इस अदृश्य उपकारी को वे मन ही मन धन्यवाद देते, और उसकी कल्याणकामना करते। इस प्रकार कुमारी शवरी ऋषि-मंडल की सेवा में निरंतर, किंतु गुप्तरूप से रत रहती और उनके आंतरिक आशीर्वाद को प्राप्त करतीं।

धसी प्रकार वर्षभर से अधिक व्यतीत हो गया। ऋषियों के लिये यह एक प्रकार से नित्य की घटना हो गई और अब उनके लिये यह सग्न स्वाभाविक सा हो उठा; पर इस आश्रम के अध्यक्ष परम तेजस्वी महर्षि मातंग उस अज्ञात उपकारी का परिचय प्राप्त करने के लिये अकांत उत्सुक हो उठे; और एक रात्रि को वृक्षों के अंतराल में प्रवृत्त रूप से बैठकर उस अज्ञात उपकारी के आने की प्रतीक्षा करने लगे। मध्यरात्रि आ पहुँची; परंतु अभी तक वह नहीं आया। मातंग ऋषि विचल हो उठे। थोड़ी देर के उपरांत उन-होंने प्रयत्न न्योत्सना के प्रकाश में देखा कि एक युवती अपने शिर पर समिधाओं के गठे लिये हुआ आश्रम में प्रवेश कर रही है! ऋषिवर विस्मयित होकर उसको देखने लगे—यह कौन है? स्वयं वन-देवी तो नहीं है? स्वयं सेवा ही ने तो मानव-शरीर धारण नहीं किया है? स्वर्ग की कोष्ठ देव-किशोरी तो इस अत्युन्नत सेवा की साधना में प्रवृत्त नहीं हुई है? अहा! कैसी सरल भूर्ति है! मुण-मंडल पर कैसी संतोष की शोभा विलसित हो रही है! ललाट पर कैसा प्रणम तेज है! लोचनों में कैसी शांत भावुरी है! कहीं-कुमारी ही तपस्या ने तो यह अलिराम स्वर्ण धारण नहीं किया है? इस प्रकार की लावनाओं से महर्षि का नित्य निर्विकार मनो-मानस उद्वेलित हो उठा। वे धीरे-धीरे उस शांति-मधुर भूर्ति की ओर अग्रसर हुये।

महर्षि उनके समीप पहुँच गये। उन-होंने उन परम तेजस्वी प्रशान्त महर्षि को-देखते ही कुमारी शवरी धमड़ा उठी—उनका रहस्य खुल गया। आज पुण्य-पथ का परम पुण्यात्मा योर पकड़ लिया गया। उसी धमड़ा में समिधाओं का गढ़ा एक ओर गिर गया। देवी शवरी ने श्रद्धा और लक्षितपूर्वक उन तेजस्वी ऋषि को प्रणाम किया। महर्षि ने उनको आशीर्वाद दिया।

महर्षि ने शांत, सरल वाणी में पूछा “तुम कौन है? और तुमने अपनी इस अनन्य सेवा से हमें क्यों अपना ऋणी बना रक्खा है?”

शवरी ने विनम्र लाव से कहा “लगवान! यह तो दासी का कर्तव्य है; मेरी सेवा आपने स्वीकार की इससे लिये मैं उलटी आपकी चिर-ऋणी रहूँगी!”

उनकी इस विनम्रता को देख कर ऋषि का हृदय पुलकित हो उठा; उन-होंने फिर पूछा—“देवि! तुम्हारा परिचय?”

शवरी ने अपनी सारी कथा संक्षिप्त में सुना दी—उसकी उस दृढनिष्ठा, अचल विश्वास अब पूर्ण लगवत्प्रेम देव कर महर्षि एक पार चमत्कृत हो उठे। उन-होंने कहा—मेरी! तुम लीलकन्या हो। कर ली ब्राह्मणकन्या से अधिक श्रेष्ठ हो। तुम्हारी नैसी निष्ठावती देवी जडे से जडे महर्षि के तपोमय आश्रम की अधिष्ठात्री होने के योग्य है। जडे सौभाग्य से मैंने तुम्हें पाया है। तुम आज से मेरी पुत्री हो और मैं तुम्हारा पिता। मैं तुम्हें दीक्षामंत्र दूँगा।

दोनों के दोहन सजल हो उठे—दोनों विशुद्ध आनंद से विलोभ हो गये। कुमारी शवरी की सेवा सफल हो गई। कृतज्ञता से भरकर कुमारी शवरी ने फिर महर्षि मातंग के श्रीपाद-पद्म में अपना जटा-शोभा भस्तक रूप दिया। ऋषि ने जडे स्नेह से उन-हें उठाकर और उनके शिर पर हाथ रख कर, आशीर्वाद दिया; और उसी विमल न्योत्सनामयी रजनी के शांत मंगल मुहूर्त

में महर्षिवर मातंग ने नैष्ठिक ब्रह्मचारिणी देवी शवरी को राम-मंत्र की दीक्षा दी. आकाश-मंडल में स्वयं द्विजराज सुर-गुरु के साथ साक्षी-रूप में उपस्थित थे; और महाभाया प्रकृति-देवी दीक्षा-दान के उस दिव्य उत्सव को उत्प्रेक्ष्य हो कर देख रही थीं. राज-राजेश्वरी लगवती कल्याण-सुंदरी की कल्याण-शीतल आशीर्वाद-धारा में स्नान करके कुमारी शवरी की आत्मा अनंत आनंद की उपलब्धि कर रही थी; और इसी समय पुण्यभय ब्राह्म-मुहूर्त विश्व के रंगमंच पर अवतीर्ण हुआ-प्राची दिशा में मंगल-प्रभात का दिव्य समारोह प्रारंभ हुआ. शवरी के सौभाग्य-गगन में भी अरुणोदय की प्रथम प्रकाश-रेखा प्रतिबिंबित हुई.

सेवा सुधा की सुर-सरिता है !

x

x

x

x

महर्षिवर मातंग की परम अनुकंपा और अपनी अत्यंत तपोनिष्ठा से शवरी शीघ्र ही दिव्य आनंद की उपलब्धि करने में समर्थ हो गई; परंतु 'श्रेयांसि बहु विघ्नानि।' मातंग-वन में रहनेवाले तपस्वियों का यह जात पडुत पुरी लगी कि एक अंत्यज-कन्या उनकी समान तपोमयी साधना में प्रविष्ट हो. यद्यपि महर्षिवर मातंग के अतुल्य तेज के कारण कोष्ठ कुछ कड़ने का साहस नहीं करता था, पर फिर भी उनमें भीतर-भीतर विद्रोह की ज्वाला लड़क रही थी. जहाँ बार तपस्वी-जन एकत्रित होते, वहाँ इसी पर अर्थात् यत्न निकलती—“देवो तो, अपने जवन की संध्या में मातंग ऋषि को यह क्या सूझा? उन्होंने आश्रम में एक अंत्यज-कन्या को रक्ष्य छोड़ा है; और उसे दीक्षा तक दे डाली है! वर्णाश्रम धर्म का यह कैसा लयंकर पतन है! सत्य पूछो तो अज यह रहने का धर्म नहीं रह गया; जहाँ ब्राह्मण और याज्ञिक एकसमान माने जायें, वहाँ से यत्न जाता ही अच्छा है.” इसी प्रकार तपस्वीयों में इस विषय को लेकर धर्मों तक निंदावाद चलता. अज तप की ओर से, साधना की ओर से उनकी प्रवृत्ति हट गई और वे इस वर्णाभिमान के प्रवाल में अटक गये !

महर्षि मातंग तक धन जातों की सूचना न पहुँचती हो, सो जात नहीं थी; पर वे सौम्य जेब शांत ऋषि इस निंदा और विद्रोह का केवल करुणामयी मुस्कान के द्वारा उत्तर देते थे. कोष्ठ कोष्ठ लड़ तपस्वी तो उन निष्ठावान ब्राह्मणों का व्यक्तित्व तक का होप लगा देते थे, पर वे अत्यंत क्षमाशील थे-वे केवल थोड़ा सा हँस कर चूप हो जाते थे; और उनकी वह पुण्य मुस्कान उस निंदा और विद्रोह का पर्याप्त रूप से प्रतीकार कर देती थी. वे सदा शवरी को उपदेश देते रहते थे; और उनके हृदय में जिससे तपस्वियों के मन नवन्य व्यवहारों से ज्ञानि और दुःख न उत्पन्न हो इसके लिये वे सदा संयोज रहते थे; पर अंत में एक दिन ऐसा आ ही पड़या, जब ऋषियों के उस विद्रोह ने उन रूप धारण कर लिया. धूलि में छिपी हुई अग्नि-ज्वाला सहसा प्रज्वलित हो उठी !

प्रभात-काल का समय था; एक कोधी तपस्वी महोदय पंपासर से स्नान किये लुत्ते चले आ रहे थे. कुमारी शवरी उस समय महर्षि मातंग की छुट्टि के द्वार-देश पर जाड़ लगा रही थीं. उन्होंने उन देवता को आते लुत्ते नहीं देखा. उस धूलि के कहीं हो-बार कण उन तपस्वी के शरीर पर पड़ गये. अस, फिर क्या था; उन गये आप पूछुं इस से अशिशर्मा ! लगे आप अग्नि-रूपिणी उद्गिरण करने—“याज्ञिकिनि ! तुझे पता अलिमान हो गया है. मातंग को अपने जल में डूँस कर तू पडुत कुछ अपने को समझने लगी है. देवता नहीं है, मैं नदाये लुत्ते आ रहा हूँ ! सत्यसत्य अज धर्म का दास होने लगा. अज मुझे फिर स्नान करना होगा. अच्छा तो होती है, अभी तुझे लरम कर हूँ; पर.....”

कुमारी शवरी ने अश्रुपूर्णा दोयनों से उनकी ओर देखा; पर वे तो उस समय मूर्तमान अग्नि का स्वरूप अने लुत्ते थे. जल्दी-जल्दी पैरों पड़ते लुत्ते वे फिर स्नान करने को चले गये. पर यह क्या ? यह कैसी विलक्षण भाया है ? क्यों ही उन तपस्वी महाशय ने जल में प्रवेश किया, क्यों ही सारा हा सारा जल रक्त का स्वरूप बन गया; इस में कौन जिज्जिन्नने लगे; धीरे धीरे

આને લગી. અળ તો તપસ્વીજી બહુત ધન્યગ્રાએ; અપને પાપ ઔર અશૌચ કા વહ મૂર્તિમાન પરિણામ દેખકર ઉનકી આંખે ખુલ ગઈ; પર પાપ-પંથ પર એક ખાર પ્રવૃત્ત હો જાને પર પ્રત્યાવર્તન કરના એક પ્રકાર સે અસંભવ સા હો જાતા હૈ. ઉન્હોને અપને ઉસ પાપ ઔર અપવિત્રતા કો છિપાને કે લિયે આશ્રમ કે અન્ય તપસ્વીયોં મેં જૂઠી ખાત ઉડા દી; કહા—ભાઈ! અળ ઈસ આશ્રમ મેં રહને કા ધર્મ નહીં રહ ગયા હૈ. જિસ આશ્રમ કે અધ્યક્ષ અત્યંત યુવતી કે પ્રેમ મેં ઉન્મત્ત હોં ઔર જહોં ધર્મ કે સ્થાન પર ઉચ્છૃંખલ વિલાસ-વાસના કી ધારા પ્રવાહિત હોતી હો, વહોં ક્ષણભર રહના ઉચિત નહીં હૈ. આજ કી, અભી-અભી કી ખાત હૈ; મેં નહાને ગયા થા. વહોં દેખતા ક્યા હૂં કિ યહીં માતંગજી કી શિષ્યા શવરી કામ-મદ મેં ઉન્મત્ત હોકર નંગી નહા રહી હૈ; પર ધર્મ ક્યા ઈતિના અપમાન સહ સકતા હૈ? ઉસીકા પરિણામ યહ હુઆ કી સારા પંપાસરોવર રક્તમય હો ઉઠા, દુર્ગંધી સે દૂષિત હો ગયા ઔર સાક્ષાત્ વૈતરણી ખન ગયા. મેં તો અળ યહોં એક ક્ષણ ભી નહીં રહને કા.

વહોં પર તો પહલે સે હી વિદ્રોહ કી અગ્નિ ધધક રહી થી. બહુત સે ભંડ અભિમાની સાધુ વહોં સે ચલે ગએ; પર કુછ એસે ભી થે, જો મહર્ષિ માતંગ કે વિશુદ્ધ ચારિત્રબલ કો, અચલ તપોનિષ્ઠા કો, અખંડ બ્રહ્મચર્ય કો જાનતે થે; ઉન્હેં વિશ્વાસ નહીં હુઆ, વે યથાવત્ વહીં રહતે રહે.

ધધર આંખોં મેં આંસૂ ભર, બ્રહ્મચારિણી શવરી ને સારી કથા શુરહેવ કે સામને નિવેદન કી. મહર્ષિવર માતંગ ને શાંત ગંભીર ભાવ મેં કહા-ખેટી! તુમ ઇસકી કણમાત્ર ચિંતા મત કરો. તુમ અપને હૃદય કો ઇતના બલિષ્ઠ બના લો કિ વિશ્વ કે સંતાપ, પાપ એવં અપમાન ઉસ પર અણુમાત્ર પ્રભાવ ન ડાલ સકે. તુમ અપને મન મે રત્તિભર ગ્લાનિ મત બોધ કરો; વિશ્વ કે કોલાહલ કી ચિંતા ન કરકે તુમ અપને પથપર ચલી ચલો. તુમ અપ્રસન્ન મત હો. તુમ શુદ્ધ હૃદય સે ભગવાન સે પ્રાર્થના કરો કિ વહ ઉસ ઉદ્ભ્રાંત તપસ્વી કો સદૃશુદ્ધિ પ્રદાન કરે. ખેટી! મોક્ષ કે માર્ગ પર—પુણ્ય કે પથ પર જાતિ ઔર વર્ણ કા ભેદ વિલુપ્ત હો જાતા હૈ. યહોં પર તો જો બ્રહ્મ કો ખોજતા હૈ ઔર ઉસકે આનંદમય સ્વરૂપ કો જાનકર સ્વયં ઉસમેં તક્ષીન હો જાતા હૈ, વહી બ્રાહ્મણ-પથપર પ્રતિષ્ઠિત હોતા હૈ, શેષ સળ શૂદ્ર હૈ. તુમ જાતિ કી ભીલ સહી, પર તુમ બ્રાહ્મણ-કન્યા સે ભી શ્રેષ્ઠ હો. તુમ ક્ષમા કર દો, ઉસ ઉદ્ભ્રાંત તપસ્વી કો ક્ષમા કર દો. નિર્વિકાર ક્ષમા હી તપસ્વી કા પ્રધાન ભૂષણ હૈ.

શુરહેવ કે દિવ્ય ઉપદેશોં ને શવરી કો પરમ શાંતિ પ્રદાન કી. માયામય વિશ્વ કે સ્વરૂપ કો ઉન્હોને જાન લિયા; ઉન્હોને જાન લિયા કિ ભગવાન અપને ભક્તોં કી અનેક અગ્નિમયી પરીક્ષાએ લેતે હૈ; સોને કી ભાંતિ ઉસે પૂર્ણરૂપ સે દુઃખ કી જવાલા મેં તપા લેતે હૈ. ઉન્હોને શુરહેવ કે શ્રીચરણોં મેં ભક્તિપૂર્વક પ્રણામ કિયા; ઔર ઉનકે આદેશાનુસાર પ્રસન્ન-હૃદય સે ઉસ ઉદ્ભ્રાંત સાધુ કો ક્ષમા કર દિયા. ઉન્હોને ભક્તિ-ભાંતિ જાન લિયા કિ અહંકાર ઔર અનાચાર હી મનુષ્ય કો કુમાર્ગ પર લે જાતે હૈ; ઇસી લિયે ઉન્હોને અપને હૃદય મેં શુરહેવ કે ઉન શબ્દોં કો વિશ્વાસ કે અક્ષરોં મેં અંકિત કર લિયા! વે ઔર ભી ઘોર તપસ્યા ઔર સાધના મેં પ્રવૃત્ત હો ગઈ!

ક્ષમા સંતોષ કી સહોદરા હૈ!!

x

x

x

x

x

ઇસી પ્રકાર બહુત દિન વ્યતીત હો ગએ! શવરી ને પૂર્ણરૂપ સે સત્ચિદાનંદ કી સમુપલબ્ધિ કર લી-ઉન્હોને બ્રહ્મ કો પહિચાન લિયા. ભગવાન કે શ્રીચરણોં મેં ઉનકા અનન્ય અનુરાગ હો ગયા; ઔર વહ ઇસ વિશ્વ કે પ્રત્યેક પરિભાણ મેં ભગવાન કી લલિત લીલા કા દિવ્ય વિલાસ દેખને લગી. વહ આત્માનંદમયી હો ઉઠી!

મહર્ષિવર માતંગ યોગીશ્વર થે-ઇસી લિયે અપને પાર્થિવ જીવન કી સમાપ્તિ કી ખાત ઉનસે અનવગત નહીં થી. વે ઇચ્છામૃત્યુ થે-પર વે ભાગવતી વિધાન મેં બાધા ડાલના ઉચિત નહીં સમજતે થે; ઔર ઉનકા વિશ્વાસ થા કિ પરમ કલ્યાણમય જગદીશ્વર જીવન કી જો અવધિ નિર્ધારિત કર દેતા હૈ, ઉસકો અતિક્રમણ કરના ઉચિત નહીં હૈ. ઇસ લિયે જળ ઉનકી પાર્થિવ લીલા

के केवल तीन दिन अवशिष्ट रह गये, तब उन्होंने शवरी को उनके प्यार से बुला कर अपने पास बैठाया और कहा—भेटी ! अब हमारे पार्थिव जीवन की अवधि समाप्त हो रही है ! अब तुम्हारे ही उपर इस आश्रम की व्यवस्था का भार दे कर मैं परम-धाम की यात्रा करूँगा. अतिथि और अभ्यागत की सेवा में कभी त्रुटि मत करना और अंकांत निष्ठापूर्वक धर्म के पथ पर आइड रहना. भेटी ! प्रसन्न मन से आता हो.

पर योग की अरम सिद्धि को प्राप्त कर लेने पर भी शवरी इस समय प्रेम से अधीर हो उठी; और झूट-झूट कर रोने लगी. जिन्होंने उन्हें आश्रय दिया था, अत्यन्त होते हुये भी जिन्होंने उन्हें अपनी पुत्री के समान अपने तपोविभूषित हृदय पर धारण किया था, जो उनके गुरु थे, जो उनके पिता थे—वे ही महर्षि मातंग उन्हें छोड़ कर आज परमधाम को जा रहे हैं. यह देख कर शवरी किसी भांति अपने आपको नहीं रोक सकी. अश्रुधारा का प्रणव प्रवाह प्रवाहित होने लगा.

योगिवर मातंग के शांत, करुण दोयनों में भी दो जलमिंदु जलक डरे; पर उन्होंने शांति-पूर्वक कहा—भेटी ! धैर्य धरो. तुम जननी हो—तुमने अनुभव किया है—कि आत्मा अमर है, वह कभी मृत नहीं हो सकती. लागवती नियमों के अनुसार जिसे जितनी अवधि तब जहाँ कार्य करना है, वह उतनी ही अवधि तब वहाँ रह कर अपना कार्य करता है. तब दुःख काहे का ? भेटी ! तुम शांतिपूर्वक इस आश्रम में रहो; और विश्व को धर्म का उपदेश प्रदान करो.

शवरी ने अपने को शांत करते हुये कहा—तात ! मुझे भी साथ ही ले लिये ! मैं वहाँ भी आपकी सेवा करूँगी.

महर्षिवर हँसे; उन्होंने कहा—पर भेटी ! तुम तो मैं एक गुरुतर कार्य का भार दे कर परमधाम की यात्रा करना चाहता हूँ. तेरे अतिरिक्त ऐसा दौन है, जो उस भार के वहन करने योग्य हो ? भेटी ! लगवान का रामावतार हो चुका है; और वे तेरे इस आश्रम में शीघ्र ही पधारेंगे. स्वयं जगदीश्वर जगदाधार तुम दर्शन दे कर कृतार्थ करने के लिये यहाँ आवेंगे. उनही सेवा, उनका स्वागत ऐसे उनही समर्थना करने के लिये तो यहाँ रहना अत्यंत आवश्यक है. दर्शन करके तुम अपना शरीर त्याग कर सकती हो.

यह संवाद सुन कर शवरी को परम आनंद हुआ ! क्षणभर के लिये गुरुदेव का दारुण वियोग—दुःख शांत हो गया. अब शवरी क्या कह सकती थी ? स्वयं परमात्मा साकार रूप में उन्हें दर्शन देंगे—यह भी तो गुरुदेव के ही परम अनुग्रह का पुण्य है. शवरी ने योगिवर मातंग के श्रीचरण—कमलों में अपना जटा-जूट—शोभा भरतक रूप दिया. दोनों की आँखों में आनंद के आंसू उमड़ पड़े.

तीसरे दिन प्रभात के प्रोन्नवज प्रकाश में योगिवर मातंग ने योग-पल से अपने शरीर को छोड़ दिया. उनके अक्षरंश से एक अद्भुत अमृत अत्युन्नवज तेज निकल कर सूर्य-मंडल को लेदता हुआ चला गया. शवरी ने उनके शरीर को समाधि प्रदान की.

वास्तव में दण्डीरदासजी का यह कथन शाश्वत सत्य की ज्योति से समुन्नवज है—
गुरु गोविंद दोनों पंजे, छिछि के लागों पाय; धन्य-धन्य गुरुदेव जिन, गोविंद दिये भिलाय.
वास्तव में गुरु गोविंद ही का स्वरूप है !!

x x x x x x

लगवान भेरी कुटी में पधारेंगे, इस विश्वास का हृदय में धारण कर के अह्न्याशिखी शवरी प्रेम और आनंद से उन्मादिनी हो गई. अब वह नित्यप्रति लगवान के पधारने की प्रतीक्षा करती. नित्यप्रति प्रातःकाव उठ कर अपनी कुटी, उसका द्वारदेश और आश्रम का आनेवाला पथ-सग को परिष्कृत करती; कुटी का क्षीप चेत कर साफ़ रखती; जंगल से भौंटे-भौंटे दूध लाती और सारा दिन अपने आंगन में भँटी-भँटी उनके पधारने की आट नोदती. लगवान के अनन्य प्रेम में उन्हें अपनी देह का अनुसंधान तब न रहा—आज कुछ आया है या नहीं; आज शीत है या गर्मी; आज कुछ दिन उदय हुआ, कुछ अस्त हुआ इत्यादि बातों की उन्हें चिन्ता

હી ન રહતી. ભગવાન કે શ્રીચરણો કે ધ્યાન મેં વહ સખ કુછ ભૂલ જાતી; ભૂલ જાતીં અંપની દેહ કી સુધ-બુધ કો, અપને નિયમિત નૈમિત્તિક કર્મોં કો, અપને સ્નાન, આહાર-નિદ્રા કો ! ઇસ પ્રકાર ઉનકી પ્રતીક્ષા બી તપસ્યા હી કે રૂપ મેં પરિણત હો ગઇ. પ્રેમ કી સાધના મેં વહ પ્રતીક્ષા પરિવર્તિત હો ગઇ.

અંત મેં ઉનકી સાધના સફલ હુઇ; ઉનકી તપસ્યા કી સિદ્ધિ હુઇ. એક દિન ઉન્હોને દેખા કિ ઉસી કુટી કે આનેવાલે પથ પર દો દિવ્ય મૂર્તિયાં ચલી આ રહી હૈં. એક હૈં સંજલ જલદ કી સી કાંતિવાલે શ્યામ દૂસરે હૈં સૂર્ય કે સમાન તેજસ્વી ગૌર ! મહર્ષિવર માતંગ સે પહેલે હી વહ ઉન દોનોં કા પરિચય પા ચૂકી થી; ઇધર સ્વયં ઉનકી આત્મા ને ઉન્હેં પરમાત્મા કા પરિચય કરા દિયા--

સરસિજ લોચન બાહુ વિશાલા, જટા મુકુટ શિર ઉર ખનમાલા. શ્યામ ગૌર સુંદર દોઉ ભાઈ.....કા પુણ્ય દર્શન પ્રાપ્ત કરકે પરમ ભાગવત દેવી—શવરી પરી ચરન લપટાઇ.

અહા ! વહ કેસા પાવન સુંદર દસ્ય થા ! ભક્ત ઔર ભગવાન કા વહ દિવ્ય મિલન કેસા મધુર ઔર કેસા આનંદપ્રદ થા ! ભગવાન ને ખડે સ્નેહ સે, ખડે પ્રેમ સે કમલ-લોચનોં મેં આંસુ ભર કર શવરી કો અપને કરકમલોં સે ઉઠાયા. શવરી ને ઉન કર-કમલોં કે સ્પર્શ મેં મુક્તિ કી પરમ શાંતિ કા-આનંદ કી સરસ શીતલતા એવં દિવ્ય સંતોષ કી મધુરતા કે સમસ્ત સાર કા અનુભવ કિયા. આત્મા ને પરમાત્મા કો પ્રાપ્ત કર લિયા; ભક્ત ને ભગવાન કો પા લિયા; અખ કયા શેષ રહા ? શવરી ને અનંત, અસીમ કો અપને હૃદય મેં ખંદ કર લિયા ! ભક્તિ કી શક્તિ કા યહ કિતના વિલક્ષણ ચમત્કાર હૈ ? સ્વયં શેષાવતાર લક્ષમણ તક ઇસ પુનિત મિલન કો દેખ કર આશ્ચર્ય ઔર આનંદ સે વિભોર હો ગયો.

ભગવાન શવરી કી કુટિ પર પધારે. શવરી ને એક શિલા-ખંડ પર મૃગ-ચર્મ ડાલ દિયા. જલ્દી-જલ્દી વહ જલ લે આઇ. દોનોં ભાઇયોં કે પૈરોં કો પ્રક્ષાલન કરકે ઉન્હોને ઉસ જલ કો પાન કર લિયા. ઉસકે ઉપરાંત વહ મધુર ફલોં કી ડલિયા લે આઈ. બહુત દિનોં સે ઉન્હોને મીઠે મીઠે ફલોં કા સંચય કિયા થા. દેહાનુસંધાન ન રહને કે કારણ ઔર પ્રેમોન્માદ હો જાને કે કારણ ઉન્હોને સ્વયં ચખચખ કર ફલ રકખે થે. ખટ્ટે ફલોં સે કહીં ભગવાન કે દાંત ખટ્ટે ન હે જન્ય-ઇસી લિયે ઉન્હોને ઉન્હેં પહિલે હી ચખ કર રખ્યા થા. વહ ભૂલ ગઈ થીં કિ ભગવાન કો કેસે જૂઠે ફલોં કા નિવૈઘ અર્પણ કરંગી; ઉન્હેં ઇસકા જ્ઞાન હી નહીં રહા થા કિ જગદીશ્વર કો ઉચ્છિષ્ટ ફલોં કા સમર્પણ કરના એકાંત અનુચિત હૈ. સચ તો યહ હૈ—‘પ્રેમ મેં નેમ કહાં ?’ ભગવાન શવરી કી ઉસ પ્રેમ-વિલ્લ દશા કો દેખ કર મુસ્કરાયે; ઉન્હોને અર્થ-ભરી દષ્ટિ સે શ્રીલક્ષ્મણ કી ઓર દેખા. નિઃસંકાય ભાવ સે ભગવાન ઉન ઉચ્છિષ્ટ ખેરોં કો ખાને લગે, ઢૂંઢ ઢૂંઢ કર ઉન્હીં ખેરોં કો ખાને લગે, જુન્હેં શવરી ને પહલે ચખા થા. સ્વયં પ્રેમ-સ્વરૂપ પરમાત્મા બી આજ ભક્ત કે અનન્ય પ્રેમ મેં ઉન્મત્ત હો રહે હૈં. દોનોં-પરમાત્મા ઔર પ્રેમી-આજ આત્મ-વિસ્મૃત હૈ. યોગિજનોં કો જિનકા દર્શન દુર્લભ હૈ; મહર્ષિ ઔર દેવર્ષિ તક જિનકા સાક્ષાત્કાર પ્રાપ્ત કરને મેં અસમર્થ સિદ્ધ હોતે હૈં; વેદ કે લિયે જો અગમ હૈ; પુરાણોં કે લિયે જિનકા પાર નહીં મિલા, વે હી જગદાધાર જગદીશ્વર આજ માંગ-માંગકર શવરી કે—ઔર અંત્યજ ભીલ-કન્યા કે ઉચ્છિષ્ટ ફલ ખા રહે હૈં-યહ વિશુદ્ધ પ્રણય કા કેસા વિલક્ષણ શક્તિ-ચમત્કાર હૈ ? યહાં પર હમ રસિક બિહારીજી કે એક કવિત કો ઉદ્ધૃત કરને કા લોભ સંવરણ નહીં કર સકે—

ઘેર ઘેર ઘેર લૈ સગહૈં બહુ ઘેર ઘેર, ‘રસિકબિહારી’ દેત ખંધુ કહાં ફેર ફેર.
ચાખિ ચાખિ ભાખૈં યહ વાહુતે મહાન મીઠો, લેહુ તો લખન ચાં બખાનત હૈં હેર હેર.
ઘેર ઘેર દૈવૈં ઘેર શવરી સુખેર ઘેર, તઉ રઘુબીર-ઘેર ઘેર તેહિ ટેર ટેર.
ઘેર જનિ લાઓ ઘેર ઘેર જનિ લાઓ ઘેર, ઘેર જનિ લાઓ ઘેર લાઓ કહૈં ઘેર ઘેર.

ઇસ પ્રકાર ભક્ત કા ઉચ્છિષ્ટ ખા કર ભગવાન પરમ પરિતૃપ્ત હુએ. આચમન કર કે વે ફિર

शिला-भंड पर बैठे; और तब उन्होंने पूछा—तपोधने ! कहे। तुम्हारी तपस्या तो लक्ष्मी लांति यक्षी जाती है ? तुम्हें किसी प्रकार का कष्ट तो नहीं है ?

शवरी ने हाथ जोड़ कर कहा—देव ! आपका दर्शन ही मेरी तपस्या की यशस्वि सिद्धि है। आपने आज मुझ अकिंचन दासी पर दया की है, उसके लिये मैं किस प्रकार आपकी स्तुति करूँ। एक तो मैं नारी, दूसरे अत्यन्त-जति में उत्पन्न हुई हूँ, मैं महामंदमति हूँ।

लगवान ने कहा—मैं तो जति-पाति की चिन्ता नहीं करता। मुझे तो वही प्रिय है, जो मेरा लक्ष्य है। वरुणदेव तो मायामय विश्व का आधार है; मेरे लोभ में धसका क्या काम ?

शवरी की आंखों से अश्रु-धारा गिर रही थी ! अपने अटकल-अस्त्र से उसे पोंछ कर लगवान ने कहा—देवि ! लक्षित के नौ भेद हैं। पहला भेद है—महात्माओं का पुण्य सत्संग; दूसरा है—लगवान की मंगलमयी कथा का प्रीतिपूर्वक श्रवण; तीसरा भेद है—अहंकार का परित्याग और गुरुदेव की सेवा; चौथा भेद है—कपट का तिरस्कार और लगवान के गुणानुवाद का गान; पाँचवाँ है—वेद का शब्द-प्रमाण मानना, मंत्र का जप करना तथा परमात्मा की कृपा पर अविवक्षित विश्वास रखना; छठा है—छद्मियों का निग्रह एवं वैराग्य का आश्रय-ग्रहण; सातवाँ भेद है—विश्व का समदृष्टि से देखना और लक्ष्य के लगवान से भी श्रेष्ठ मानना; आठवाँ भेद है—पूर्णा सन्तोष और नवाँ है सरल स्वभाव एवं शुद्ध अंतःकरण। देवि ! लक्षित के यह नौ भेद तुममें पूर्णरूप से विकसित हुए हैं; तुम तो लक्षित की भूर्तिभती प्रतिमा हो, छत्तीसविये जो गति योगिजनों का दुर्लभ है, वह तुम्हें प्राप्त होगी।

लगवान के मुख से अपनी प्रशंसा सुन कर शवरी को आनंद भी हुआ और संकोच भी। उन्होंने कुछ उत्तर न दिया; केवल एक पार क्षिप्त-भाव से लगवान के शीर्षस्थों में प्रणाम किया। लगवान ने उन्हें हाथों से उठा कर बैठा दिया।

प्रेम की पुण्य-शक्ति के सम्मुख परम प्रभु तब नतमस्तक हो जाते हैं !

*

*

*

मातंग-वन के निवासी अन्य तपस्विजन अपनी-अपनी कृतियों में लगवान के पधारने की आट देख रहे थे; पर लगवान तो रीते हुए थे शवरी के अनन्य अनुराग पर; वे तो उसने का नाम ही नहीं लेते थे। तब तो आध्य होकर स्वयं ही समस्त ऋषि-समाज का शवरी के पुण्य आश्रम में जाना पड़ा। लगवान ने सभ तपस्वियों का प्रणाम किया; शवरी ने भी सभकी रज उठा कर मस्तक पर धारण की।

लगवान ने सभसे कुशल-समाचार पूछा। लगवान ने कहा—पूज्यवरण तपस्विजन ! आप लोग कुशलपूर्वक तो हैं ? आप का किसी प्रकार का कष्ट तो नहीं है ? आप की तपस्या में किसी प्रकार का विघ्न तो समुपस्थित नहीं होता है ?

ऋषियों ने कहा—प्रभो ! और तो सभ कुशल है—हमें किसी प्रकार का कष्ट नहीं है; पर एक कष्ट है—पंपासर का जल रक्तमय एवं दुर्गंधी-दूषित हो गया है। उसे आप अपने यरणस्पर्श से विमल एवं विशुद्ध बना दीजिये।

लगवान हँसे; उन्होंने कहा—मेरे यरण-स्पर्श से ? मेरे यरण-स्पर्श से पंपा-सरोवर का जल कैसे शुद्ध एवं विमल हो जायगा ?

ऋषियों ने कहा—आप पूर्णवतार हैं—आप के यरण-स्पर्श से पापाणी मानवी हो गई; आप के यरणों में मुक्ति का निवास है; आपके पाद-पद्म से मंदाकिनी का उद्गम है। तब आप के पाद-स्पर्श से पंपा-सरोवर का दुर्गंधी-दूषित रक्तमय जल अवश्य शुद्ध एवं विमल बन जायगा—ऐसा हमारा अविवक्षित विश्वास है।

लगवान ने उत्कंठापूर्वक पूछा—पर ऐसा हुआ क्यों ?

तपस्वियों ने कहा—महाराज ! यह हमारी ही उद्वेगता एवं उन्मत्तता का परिणाम है। हममें से एक साधु ने देवी शवरी का अपमान और अनादर किया था। उसी साधु के शरीर-

स्पर्श से पंपासर का जल रक्तमय और दुर्गंधि-दूषित हो गया। अण्डे में आपका ही अवलंब है !

लगवान मुस्कराये-ऋषियों तथा शवरी को साथ लेकर वे पंपासर की ओर चल दिये। वहां पर पहुँच कर लगवान अपना शंकर-समन्वित, योगिजनवन्दित-श्रीसेवित श्रीचरण-कमल पंपा के रक्तमय दुर्गंधि-दूषित सलिल के भीतर प्रस्थापित किया; पर यह क्या ? जिन चरणों से त्रिपथगामिनी भंडाकिनी निकली है, जिन्होंने पापियों के समूहों को तार दिया, जो योगियों के धृष्ट ओव शंकर के आराध्य हैं, उन्हीं के स्पर्श से पंपा का सलिल और भी रक्तमय, और भी दुर्गंधिपूर्ण हो उठा ! लगवान की यह वीला कैसी रहस्यमयी है ? सण ऋषिगण आश्चर्यचकित हो कर दृष्टि डाले। लगवान के अधर पर मुस्कान की ओक रेखा प्रादुर्भूत हुई।

लगवान ने कहा—पंपा का जल तो और भी रक्तमय ओव दुर्गंधि-दूषित हो गया।

ऋषियों ने कहा—तण प्रभो ! अण्डे क्या करें ?

लगवान ने कहा—ओक उपाय है !

ऋषियों ने उत्कंठापूर्वक पूछा—आज्ञा कीजिये !

लगवान ने गंभीर होकर कहा—यदि स्वयं शवरी देवी अपना पुण्य पाद-पद्म पंपा के जल में प्रस्थापित करें, तो कदाचित् यह सलिल शुद्ध हो सकता है।

ऋषिगण यमकृत होकर-ओक-दूसरे की ओर दृष्टि डाले। क्या अंत्यज-कन्या का चरणामृत पान करना होगा ? पर करते क्या ? सण ने देवी शवरी से वैसा करने की प्रार्थना की ! देवी शवरी लज्जित और संकोच से गड़ी जाती थी; पर सण के कहने पर उन्हीं ने अपना चरण-कमल जल में स्थापित किया। स्पर्शमात्र से पंपा का जल शुद्ध हो गया। वैतरणी के स्थानपर स्वर्ग-भंडाकिनी प्रवाहित होने लगी। ऋषिगण जय-जयकार कर उठे ! *

देवी शवरी का ऐसा प्रणव तपोमय तेज दृष्ट कर सण ऋषियों ने वरुण-लेह को विस्मृत करके उनके पुण्य पाद-पद्म में प्रणाम किया। उसी समय आकाश-भंडल से देवताओं ने पारिजात-पुष्पों की वर्षा की !

लगवान ने अपने लक्ष्य के अपमान का प्रतीकार कर दिया। लगवान लक्ष्य के लिये क्या नहीं करते हैं ? सारथि जनते हैं; दारपाल जनते हैं; याज्ञिक जनते हैं; नीच से नीच कर्मों तक को करने में संकोच नहीं करते। लगवान की महिमा वास्तव में अगम्य है।

लक्ष्मी ही आदि-रस है; और लगवान ही रस के सागर हैं !

लगवान ने शवरी से कहा—देवि ! धस पुण्यप्रसिद्ध तपोवन को हम दृष्ट करना चाहते हैं। यहाँ की विलक्षण बातों से हमें परिचित करा दो।

शवरी लगवान को लेकर वन में प्रविष्ट हुई-शवरी ने धस प्रकार प्रत्येक पदार्थ को दृष्ट-दृष्ट कर कहना प्रारंभ किया—देव ! धस सजल जलद कान्तिवाले महावन को दृष्टिये। धसका नाम मातंग-वन है। यह दृष्टिये, यह सप्तसागर नामक कुंड है। व्रतों और अनुष्ठानों के कारण निर्मल हो जाने से हमारे गुरुदेव मातंग मुनि आश्रम से बाहर नहीं जा सकते थे, धसीलिये यहाँ पर सप्त सागरों और गंगादि तीर्थों का अपने तपोमल से उन्हीं ने आवाहन किया था। धसमें

* पद्मपुराण में यह कथा दूसरे प्रकार से लिखी हुई है। इसमें कहा गया है कि जण लगवान राम-चंद्रज श्रीसीताज को ढुंढते ढुंढते गोदावरी-तट पर पहुँचे, तण उन्हीं ने गोदावरी से सीताज का पता पूछा। गोदावरी ने कुछ पता न बताया, वरन चूप हो रही। लगवान ने उनकी धस उद्दंडता पर शाप दे दिया कि “ज्यो, तुमहारा जल रक्त हो जायगा, गोदावरी तण तो अहुत घण्डाई। लगवान की अहुत अनुनय-विनय की। तण लगवान ने प्रसन्न होकर कहा—

“शवरीयाः स्नानमात्रेण संगता शुभचारिणा । मुक्ता भवतु मच्छापात् गंगेयं पापनाशिनी”

अर्थात् देवी शवरी के स्नान करने पर तुमहारा जल फिर शुद्ध हो जायगा, और तुम मेरे शाप से छट जाओगी। ऐसा ही हुआ भी और वही पर लगवान ने शवरी-तीर्थ स्थापन किया। कुछ ही हो, दोनों ध्या-ओं का भूलसार ओक ही है।

स्नान करने से वही पुण्य प्राप्त होता है, जो सप्तसागरों और गंगादि तीर्थों में स्नान करने से होता है। यह देविये-यह वेदी है, जो अण् बी देदीप्यमान है; यही पर ऋषिजन यज्ञादिक कर्म करते थे। यह देविये वेदी पर ही यह पुष्पमादाओं-गुरुदेव ने देवताओं का अर्पण की थी; उनके फूल अण् तक वैसे ही गने लगे हैं और परिस्वान नहीं लगे हैं। यह देविये धन वृक्षों की डालों पर उन्हींने स्नान करके जो गीले वस्त्र रण दिये थे, उनके गिहून अण् तक उसी शान्ति जलार्द्र हैं। यहां के वृक्षों में नित्य इल लगे रहते हैं; मेरे परम योगेश्वर गुरुदेव के अतुल तपोजल के प्रभाव से यहाँ के समस्त स्वापद सदा शान्तिभाव से विचरते हैं; और यहां पंचा सरौवर के पुलिन पर गण, भृग और भृगराज सण साथ-साथ जल पी कर अपनी प्यास भुंजते हैं। हे रघुश्रेष्ठ! इस तपोवन की भूमि जड़ी पवित्र है-यहाँ पल्लव पल्लव में, फूल-फूल में, इल-इल में, अंकुर-अंकुर में ऋषियों का तप-प्रभाव परिलक्षित होता है; और अण् आप के पुण्य पदार्पण से तो इस महावन की महिमा और भी अधिक बढ़ गई है। यहाँ के पशु-पक्षी तक आप के आगमन से उत्पुल्ल हो उठे हैं; पादप नूतन इल और नूतन फूल धारण करके आपका स्वागत कर रहे हैं; और ऋषि-समुदाय तो आन आपकी चरण-रण का शिर पर धारण करके अपनी समस्त साधना का सफल समझ रहे हैं। आपने हम सबको कृतकृत्य कर दिया है।”

धर्तना कह कर शवरी ने लगवान का हिर प्रणाम किया। लगवान ने उन्हे सदेह सायुज्य मुक्ति प्रदान की।

लक्ष्मण के लिये सण कुछ सुलभ है।

*

*

*

*

शवरी ने कृतांजलि-पुट हो कर विनम्र भाव में निवेदन किया—देव! आपकी ही प्रतीक्षा में मैंने अण् तक प्राण परित्याग नहीं दिये थे। गुरुदेव ने मुझे आशा दी थी कि आपके आनेतक मैं प्राण धारण करूँ। गुरुदेव की परम अनुकंपा से आन आपका पुण्य दर्शन प्राप्त हुआ है। अण् मुझे आज्ञा दी गयी कि मैं आप के सामने, आप के पाद-प्रांत में अपनी इस पार्थिव देह का परित्याग कर के गुरु-लोक का प्रस्थान करूँ।

लगवान ने कहा—देवि! जन्मो, गुरुलोक का प्रस्थान करो। जो गति देवर्षियों और योगि-जनों का दुर्लभ है, वह मैं तुम्हें प्रदान करता हूँ। तुम मेरे समस्त लक्ष्यों की यशामणि कहकर विश्व में प्रसिद्ध होओगी।

देवी शवरी ने लगवान के श्रीचरणों में प्रणाम किया। उन्हींने उनकी चरण-रण उठाकर अपने मस्तक पर धारण की। तदुपरांत उन्हींने समस्त तपस्वीसमुदाय का उपदेश दिया। सारे ऋषियों ने जननीभाव से उनके श्रीपाद-पद्म में प्रणाम किया। देवी शवरी ने सणसे प्रियदा प्रदण की, और उसके उपरांत वे समाधि-मग्न हो कर बैठ गईं। थोड़ी देर के उपरांत उनका अक्षरभ्रं विदीर्ण हो गया और उसमें से एक दिव्य प्रकाश निकलकर आकाश की ओर चला।

ऋषियों ने देखा कि एक विमान पर पारिजात पुष्पों की माला धारण दिये लगे देवांग-नाओं से परिभूषित हो कर अण् लगवान विष्णु के गणों से परिवेष्टित हो कर देवी शवरी स्वर्ग-धाम का चली जा रही हैं। देवताओं और उनकी सहधर्मिणियों ने उन पर पारिजात पुष्पों की वर्षा की और कृतांजलि-पुट होकर उन्हे प्रणाम किया। उस समय देवी शवरी के दिव्य शरीर में अलिनव तेज की किरणें विदीर्ण हो रही थीं! वह साक्षात् सूर्य-कांति के समान प्रतीत हो रही थीं! देवी शवरी की उस पुण्यमयी भक्ति की पुनित स्मृति के श्रीचरण-कमलों में हम भी अपनी अर्द्धा की सुरलित अंजलि समर्पित करते हैं!!

(‘आर्द्र’ना सप्रेमपर १८२७ना अंकमां लेखक:-स्व० श्री० चं० प्रसादजी श्री.ओ. “हृदयेश”)

૮૩-મોહલેલર કા ચચા જરા કાન ખોલકર પઢીએ !

(૧)

મેં શાસ્ત્રી, મેરા બાપ શાસ્ત્રી, મેરે દાદા-પરદાદા શાસ્ત્રી ઔર મેરા સરાંડદાદા બી શાસ્ત્રી. શાસ્ત્રી કા ટાઇટલ હમારે ખાનદાન કી ગોયા મૌરસી બચદાદ હૈ. ખાત યહ હૈ કી હમારે ખાનદાન મેં એક સે એક બઢ કર શાસ્ત્રી હોતે ચલે આયે હૈ. લાહૌર યુનિવર્સિટી મેં જળ સે શાસ્ત્રી પરીક્ષા કી પ્રણાલી આરંભ હુઇ હૈ, ઉસ સે કહીં પહલે સે હમ લોગ શાસ્ત્રી હોતે ચલે આયે હૈ.

ખૈર, ઇસ સમય મેરી ઉંમર ૪૭ સાલ, ૭ માસ, ૧૧ દિન, ૧૦ ઘંટે, ૪૫ મિનટ ઔર ૨ સેકન્ડ કી હૈ ! લડકપન મેં લખે શાસ્ત્રીજી કી બદૌલત અમર કોપ, કૌમુદી ઔર મહાભાષ્ય વગેરા ઘોલ કર પી ચૂકા હૂં, જિસકે કારણ મેરી ખોપડી મેં સંસ્કૃત કે ઇતને શબ્દ લર ગયે હૈ, કિ યહી ગનીમત હૈ કિ મેં કવિતા નહીં કરતા; નહીં તો મેં ભવભૂતિ ઔર કાલીદાસ-વાલ્મીકિ ઔર વેદવ્યાસ કો એક તરફ ખેંઠા દેતા. અપને મુંહ મિયામિદું બનના જરા અચ્છા નહીં માલૂમ હોતા; પરંતુ આપ મેરી ગલી મેં યા ફૂચે મેં જા કર મેરી તારીફ પૂછિયે તો બાલક સે લે કર બુઢીં તક કી જખાન પર શયતાન કી તરફ 'શાસ્ત્રી-ચચા' કે નામ સે મશહૂર હૂં. અબ આપ હી જરા ગૌર-કર્મીયે કિ મેં જળ સારે મોહલેલર કા ચચા હૂં તબ સારી દુનિયા કે લિયે કિતની પ્રતિષ્ઠા કી ચીજ હૂં. લાઈ! મેં તો ઇસ ખાત સે ફૂલ કર કુપ્પા હુઆ જતા હૂં.

પરંતુ મનુષ્યોં કો ભગવાન કી સખ કૃપાયેં પ્રાપ્ત નહીં હોતી. બાહર મેરી કિતની ભારી ઇજ્જત કયોં ન હો, પરંતુ ઘર મેં મેરી ગૃહિણી-ધર્મપત્નીજી યાની મોહલેલાલોં કી ચચીજી હૈ; વે જળજળ કી કિતના હૈ. મુજે તો વે અપને પાંવ કી ચંટી કે બરાબર બી નહીં સમજતી. મુજે વે પ્રાયઃ નિબદ્ધ કહા કરતી હૈ. ખાત વાસ્તવ મેં યહ હૈ કિ સરસ્વતી ઔર લક્ષ્મી મેં કબી મેલ નહીં હુઆ. વિદ્વાન સદા ભૂખોં હી મરે હૈ-દરિદ્રતા ને કબી ઉનકા પીછા નહીં છોડા. મેં તો અપની વિદ્વતા મેં મસ્ત રહતા હૂં-મગર મોહલેલે કી ચચા શ્રીમતી શાસ્ત્રીજીજી કહતી હૈ કિ તેરી વિદ્વતા કો ક્યા મેં શહદ લગા કર ચાટૂં? મુજે જેવર ચાહિયે, કપડે ચાહિયે ઔર ચાહિયે મહલસા મકાન; મગર ઇસે યહ માલૂમ નહીં કિ ઇસકે પતિરામ તો કારે શાસ્ત્રી હી હૈ-કોઇ ફાટકેબાજ તો હૈ નહીં. ન વકીલ બૈરિસ્ટર યા ડાક્ટર હી હૈ, જો રોજ કહીં સે શામ કો રૂપોં સે જેબે લર લાતે. ચોરી કો પાપ સમજતા હૂં ઔર સીનાબેરી કર નહીં સકતા. ઇસ લિયે બાહર તો મેં સદા પ્રસન્ન રહતા હૂં; પરંતુ ઘર આતે હી મોહલેલાલોં કી ચચા કો દેખતે હી મેરે પ્રાણ સૂખ જાતે હૈ. નાની મર જાતી હૈ.

(૨)

હિંદુ કે ઘર પૈદા હોના બી એક આકૃત હી હૈ. આયે દિન એક ન એક ત્યોહાર ખોપડી પર સંવાર રહતા હૈ. હોલી-દિવાલી-દશહરા સલૂનોં ઔર ન જાને ક્યા ક્યા અલા બલા. પંડિતાનીજી વૈસે હી નાકોં દમ કિયે રહતીં હૈ-હોલી-દિવાલી પર તો ઔર શામત આ જાતી હૈ. એક ન-હીં સી જાન ઔર હજાર આકૃતે. એક દિન મેં ઉઘેડ વુન મેં પડા થા કી મોહલેલે કે શરીર શયતાન લોડોને આકર તંગ કરના શુરુ કિયા. વે કહને લગે-ચચા! બડા હી અચ્છા સુયોગ હૈ. હમારે સ્કૂલ મેં એક સંસ્કૃત ટીચર કી જરૂરત હૈ. આપ ઇસકે લિયે દરખાસ્ત દે, વહ જગહ આપ કો કૌરન સે પેશ્તર મિલ જાયગી; ક્યોંકિ આપ જૈસા સંસ્કૃત કા મર્મજ પંડિત ઇસ સંસાર મેં કોઇ નહીં હૈ. આપ ભલે હી અપને કો કુછ ન સમજે, મગર આપકી સી યોગ્યતા કિસમેં હૈ? મેં બી શોચને લગા કિ ખાત તો ઠીક હૈ. માલૂમ હોતા હૈ ભગવાન અબ છત ફાડ કર ધન કી વર્ષા કરના ચાહતે હૈ. મૈને પૂછા-લાઈ! વેતન કિતના મિલેગા? વે બોલે પચાસ! મૈને તુરંત ડાયરેક્ટર સાહેબ કે નામ એક 'નિવેદનપત્ર' લિખ દિયા. નિવેદનપત્ર કી નકલ નીચે દેતા હુ. મૈને લિખા થા:-

“ શ્રીમાન-હજૂર ડાયરેક્ટર સાહેબ કૃપાલુ-દયાલુ-મિત્રપ્રવર પીર પેગંબર બહાદૂર! શ્રીમાન-

की सेवा में इस दास के लाजों करोड़ों-असंख्य नमस्कार पहुँचे। आशा है आपने मेरा शुल नाम जरूर सुना होगा; क्योंकि मेरे जैसा संस्कृत का भर्त्ता पंडित इस समय इस धराधाम में नहीं है। इस लिये आप झोरन से पेशतर स्थानीय स्कूल के संस्कृत टीचर की जगह मुझे नियुक्त कर स्कूल की शोभा बढ़ाधिये। मैं तो इस तुच्छ पद के लिये कभी आर्थात् न होता, परंतु मेरे पिता मुझे विवश कर रहे हैं। मुझे कौमुदी, रघुवंश आदि सभ्य याद हैं। मैं छात्रों का भावी पढ़ाता ही नहीं, बोलकर पिताता भी हूँ। मैं छतनी जड़िया संस्कृत बोलता और लिखता हूँ कि किसी की तुलना नहीं कर सकता। मुझे पूरी आशा है कि या तो श्रीमान स्वयं मुझसे मिलने मेरे घर पधारेंगे, नहीं तो मुझे ही अपनी मोटर लेज कर अपने जंगल पर खुदा देंगे। पैदल आना मेरे लिये असंभव है।

मैं हूँ आपका—पं० लम्बादेर शास्त्री—वर्ल्ड पं० अकडमी शास्त्री

(३)

निवेदनपत्र को रजिस्टरी कर के लेजे ओक सप्ताह हो गया, मगर कोछ उत्तर न आया। मैंने छन आठ दिनों में—पंडिताधनज पर जडा रोज गाँठ रज्जा था; परंतु जय कछ दिन तक कोछ उत्तर न आया तो अज्ज उनका पारा गर्भ होने लगा। इसी भीय में नाली मोहल्ले के वे ही शरीर शयतान लौंते आ कर कलने लगे:—“शास्त्री यया साहेज से मिलने नहीं गये, वे तो आप की प्रतीक्षा करते करते थक गये। कल शाम को उनके हंड क्लर्क से मालूम हुआ कि साहेज आपकी छतजर कर रहे हैं; क्योंकि जयसे आपकी दरज्वास्त को पढा है आप की विद्वत्ता पर वे मोहित हो गये हैं। जल्दी ज कर मिलिये, नहीं तो इस पद पर किसी और की नियुक्ति हो जयेगी।

यह सुनते ही मैं घर के भीतर घुसा। कपडे पहने आंभों में डॉ० वर्मन का काजल डाला। शर पर पिताज के समय का ओक तुरें की तरहक वे पला रभा और हाथ में ओक पंडित का डंडा ले, साहेज से मुलाकात करने यल दिया; परंतु रास्ते में ही उन लौंतेने रोकर कला:—शास्त्री यया, तुरें का युग यला गया। अज्ज तो हैट-युग है। यह कह कर उन्होंने तिनकों का ओक हैट मेरे शिर पर रज्ज दिया। लोग मेरे स्वांग को देख कर हंसने लगे, परंतु मैं अपनी विद्वत्ता के अलिमान में भस्त-साहेज से मुलाकात करने यल दिया।

(४)

मैं लंजे लंजे कदम पढ़ाता हुआ साहेज के जंगल पर पहुँचा। मेरी लाव लंगी और रंग-ढंग को देख कर साहेज के यपरासी ने पूछा:—कहां जयगा? मैंने कला:—साहेज से मिलने जाता हूँ। यपरासीने कला:—काड लाओ! मैंने कला:—मैं क्या पोस्ट ऑफिस हूँ? उसने फिर उपट कर कला:—अरे! पोस्टकाड नहीं, मुलाकाती-काड (विजिटिंग—काड); पर मैं कहां सुननेवाला था? अर्द्धली को अकेल धुकेल कर भीतर घुस तो गया; परंतु मेरे 'हो हल्लो' को सुनकर और ली साहेज के कछ नौकर आ गये, उन्होंने मुझे मार मार कर उल्लू बना दिया। मेरी लाय तोणा को सुनकर साहेज ली आहर आये। मैं उनके गोरे रंग मुज को देखकर जभीनपर लेट गया—और लगा लंजे लंजे सलाम करने। उन्होंने मुझसे पूछा कि मैं कौन हूँ? तो मैंने अपना सज्ज कज्जा चिट्टा कद सुनाया और कला दियाह जडे आश्चर्य की आत हंडि आप शिक्षाविलाग के जयरेकर हो कर ली मुझे नहीं जानते। छतने में ही साहेज ने अपने अर्द्धली को कुछ सकेत दिया; और उसने अर्धचंद्र दे कर मुझे आहर धकेल दिया। नाले में गिरकर मेरे सज्ज कपडे कीयड में पड गये और मैं—हांस्ता हुआ अपने घर पहुँचा। घरपर पंडिताधनज ने मेरा दाव-भेदाव देखकर मुझे—इटकारना शुरू दिया और आहर से वे ही शयतान लौंते शास्त्री यया—शास्त्री यया कहकर चिदाने लगे। अज्ज मैं समजा हूँ कि जानदानी शस्त्रियों की छितनी दुर्दशा होती है।

(‘विश्वमित्र’ना ओक अंठमांथी)

८४-कायर भारतवासी !

क्या कोई सन १९१८ में घस आत की कल्पना भी कर सकता था, कि हम भारतवासी जनरल डायर के हाथों का गया अपनी भेद्यन्त्रता को घतनी जल्दी भूल जायेंगे ! केवल घस कारण से कि अमृतसर में सलाहवादी की घसने घोषणा की थी—और घस पर भी जलियानवाला आग में हजारों आदमी अकस्मात हो गये थे. अलिमान का पूतला और अटिश कुंभनवेद्य की रक्षा का मतवाला—डायर अपने ही दौलतों के साथ वहाँ पहुँचा और घसने जिन योतावनी दिये उन निहत्थे निरपराध लोगों पर गोली चलाने का आह्वान दिया. घसके ये दौलत अकस्मात होकर अराधर लागते हुये आदमियों पर तब तक गोली चलाने रहे—जब तक कि उन के पास एक भी कार्टूस आती रहा.

भुद्दा ने घन्सान का शिर उपर की ओर अनाया है, मगर घस अलिमान की दौलत अकस्मात ने केवल एक मंस के पिट जाने के अदले में जहाँ यह घटना घटित हुई थी, उसी जगह से भारतवासीयों का पेट के अल रींग कर चलने का हुकम दिया था. महात्मा गांधी ने उस समय जे पंजप की सेवा की थी उसे शरीर घन्सान कभी नहीं भूल सकता, यद्यपि पंजप में आज उनकी आम भकवुलियत नहीं रही जैसी कि अंद और वीडरों की है. तथापि महात्मा दौलत घस आत का अली तक नहीं भूले हैं कि वहाँ लोगों ने छाती पर गोलियाँ न आ कर पीठ पर आयी थी; और भुद्दावंद करीम की तरफ से निहायत अच्छा निरम अता किया जाने पर भी हजारों पंजपियों में से किसीने भी जनरल डायर के अकस्मात सिपाहियों पर धावा कर के घनकी अहंते छीन लेने की कोशीष नहीं की थी. घस आत का भी डौन भूल सकता है कि एक आदमी ने भी अमृतसर की गली में जहाँ अकस्मात मंस पर हुमला किया गया था—पेट के वल रेंगने से घन्कार न किया था.

भुजे घस आत की जरूरत नहीं है कि मैं अहादर पंजपियों का जलियानवाला आग की घटना की याद दिलाऊँ; अगर घन उदारमना लोगों ने जनरल डायर का क्षमा कर दिया है, तब तो आत ही कुछ नहीं—नहीं तो अगर उन अत्याचारों का भूल गये हैं—तो भुद्दा ही उनसे माफ करेगा. मैं तो केवल उस समय की गया कायरता की याद दिलाता हूँ. यद्यपि मैं यह भी नहीं समझता कि यदि किसी और प्रांत में यह घटना घरी होती तो वे भीरता से डायर का अकस्मात करते. संभव है वे भी ऐसी ही नामरही दिभाते; परंतु भुद्दा ने घनकी अजभाधश नहीं इर्माध. मेरी भुद्दा से दुआ है कि घनकी या अहले पंजप की परीक्षा हो तो ये ऐसी कायरता और नामधी न दिभायें.

आज पंजप में सांप्रदायिकता की आग लगी हुई है. हिंदु मुसलमानों पर अलजम लगा रहे हैं और मुसलमान हिंदुओं पर. पंजप के दोनों जातियों के समाचारपत्र घन्दी जातों से लरे पडे हैं. पब्लिक प्लेटफॉर्मों पर भी घसी आत की हाय-हत्या हो रही है. मगर घन अहादर लडाका पंजपियों का डायर और आर्द्धायर के अत्याचारों की जरा भी याद नहीं रही. घस पर तुरायल कि पंजप का हरअक हिंदु यह समझता है कि अगर मैं न रहूँ तो हिंदुधर्म की नैया डूब जायगी और हर एक मुसलमान अयाल करता है कि दीन इस्लाम घसीके अंधे पर टिका हुआ है—नहीं तो कभी का गारत हो गया होता. घसमें सदेह नहीं कि आज देश में राष्ट्रियता के लावों का लोप हो रहा है; परंतु मेरे पंजपी लाध भुजे क्षमा करे. पंजप ही आज तंगनगरी और तारसुणी दरसर-अस्मा अना हुआ है. जेशक पंजप का 'प्रताप' और 'जमीन्दार' यह कह सकता है कि घस संकीर्णता और सांप्रदायिकता के वीडर तो जेर पंजप ही हैं; परंतु यह भी पंजप में विशेषता है कि घसके वीडर दूसरे प्रांतों के आदमी हुआ करते हैं. तात्पर्य यह कि पंजप की लूमि संकीर्णता और अरुधम का भीज वपन

करने के लिये बहुत उर्ज़ा प्रमाणित हुई है। इसका कारण यह है कि पंजाब के अधिवासी बहुत जल्दी बीडों पर अपना ध्यान दे आते हैं और अपनी निन्दादिली और गर्म जेशों के कारण हरएक ऐसे आदमी के दाम धरेव में आ जाते हैं; जो ज़ेरदार तकरीर और तहरीर कर सकें। मेरी जुदा से हुआ है की वह निन्दादिल पंजाब के लखे शुरे से परफने की बीतमीन आता इमरिये नय तक पंजाब धन दगायाज धरेषियों से न अयेगा-तय तक वह हमेशा अपना और समस्त देश का शत्रु ही साबित होगा। मेरे मित्र लाहोरप्रवासी भी संतराम ने कहा था कि मौलाना साहेब! आप क्या इमरते हैं? पंजाब में धतना जहर लरा हुआ है, जो सारे देश को लदा कर सकता है। महात्माजी भी कहा करते हैं कि ये दंजे-अजेडे तो जहर पंजाब से आहर हो रहे हैं लेकिन धनकी गंगोतरी पंजाब में है।

हीके इस समय नय कि गंगा का इष गंगोतरी की ओर हो गया है, और पंजाब में ही उसकी दैलाध हुई लवा दैल रही है, जनरल डायर भी हम तोडकर इस जहां से रुफसत हो गया है। डायर की मृत्यु ने पंजाब पर हुआ उन अत्याचारों की स्मृति को फिर ताज कर दिया है। दाश की ओक आर फिर पंजाबियों और हिंदुस्थानियों को अपना वह अपमान याद आ जाता और हम अपने घर में अहादुरी की दीग लांडनेवाले डायर ओक आर इस मतवाले मन को लुलाकर मातृभूमि को स्वाधीन करने की काशीश करते; लेकिन आज हमारी आंखों पर पट्टी आंधी हुई है। जिस जनरल डायर को हमारे सैडों निरपराधों के डल करने पर भी हमारे अजने से अयतक चैन-शन मिदती रही, उसकी तारीफ में उनके देशवासी और भारत का नमक आनेवाला ओडवायर जिसने समस्त पंजाब को अपमानित किया था और अंतिम दिन जिस अहादुर ने झौल पड़े में जैडकर डाटे थे और रातोंरात लाहौर से लाग कर विलायत के जहाजपर सवार हुआ था, उसे आज पंजाब की अहमदिया जमात के अलीश लांडन की भरुद में अलिनंदनपत्र देते हैं और सरधने के प्रसिद्ध नसस आनदान का ओक डाकिर सरदार ओक वार अलीशाह के नाम से लांडन में जैहा भारत की स्वाधीनता का विरोध करता है और भारत के नेताओं की लांसी उडाता है। डायरों! अय भी समजो, समय है। तुम इस तरह से न हिंदु धर्म की कुछ भिदमत कर रहे हो, न दीन धरनाम की डिखजत। धन मुगियों को लडानेवाली शक्ति दूसरी ही है जो परदे की ओट में अरी होकर हमारी धन काशी धतुंतों पर अय प्रसन्न हो रही है।

('विश्वमित्र' ना ओक अंकमां लेखक:-मौलाना महमद अली)

८५-नवद्वीप-यात्रा

कलकत्ता से उत्तर-पश्चिम की ओर लगभग ६६ मील दूर यह स्थान है, जो भारत का और विशेषतः अंगाल का मुख्य तीर्थक्षेत्र है। गत मास हमें वहां जाने का अवसर मिला। "अलंकार" के अहुत से पाठकों के लिये इस स्थान का वृत्तांत कुछ नवीन होगा; इस लिये इसका कुछ संक्षिप्त वर्णन अनुचित न होगा।

प्राकृतिक स्थिति

जैसा कि "नवद्वीप" इस नाम से ज्ञात होता है कि यह ओक द्वीप होगा नयकि इस नगर की स्थापना की गध थी; परंतु आजकल यह द्वीप नदी है अपितु 'प्रायद्वीप' है-अर्थात् इस समय यह स्थान तीन ओर से गंगाद्वारा घिरा हुआ है। देखे स्टेशन पर उतरते ही सामने ओक छोटासा नाला नजर आता है, जो घेरी दूर जा कर दी रद गया है। किसी समय में यहां भी गंगा की धारा होती थी। और यदि इस दीलु नल-धारा को भी मान लिया जावे तय तो यह स्थान चरतुतः द्वीप ही है और अगर उसे छोड दिया जावे तय यह प्रायद्वीप ही है। कुछ ही हो, लागीरयी के नट पर और इसीकी धारा तीन ओर से आयन होत की

कारण इस स्थान की प्राकृतिक शोभा भी चित्तापक है।

इससे पहले कि नवद्वीप यात्रा के विषय में अन्य कुछ लिखा जाय यह ज्ञतवाना उचित प्रतीत होता है कि यह स्थान तीर्थ क्यों कर गिना जाता है ?

लागीरही-तट पर आयाह होने के कारण तो यह तीर्थ है ही; पर इससे अतिरिक्त कुछ और कारणों से भी यह महत्त्वपूर्ण समझा जाता है जो संक्षेपतः ये हैं—

१-प्राचीन इतिहास देखने से प्रतीत होता है कि नवद्वीप संस्कृतविद्या का जडा भारी केन्द्र था। इस स्थान का प्रसिद्ध नाम—‘नदिया’ है; और “नदिया के नैय्यायिक” “काशी के वैय्या-करणियों” की तरह सदा से विख्यात रहे हैं। अज भी न्यायशास्त्र का मुख्य केन्द्र नदिया वा “नवद्वीप” ही माना जाता है। काशी की टक्कर का संस्कृतविद्या का अगर कोछ अन्य केन्द्र भारत में अज भी है तो वह नवद्वीप ही है। गदाधर, रघुनाथ जैसे प्रसिद्ध नैय्यायिक यहीं हुये थे।

२-वैष्णव-मत के संस्थापक गौरांगदेव (निमाध वा चैतन्यदेव) की जन्मभूमि भी इसी स्थान में मानी जाती है। इस शहर के इस विशेष भाग में इस महापुरुष का जन्म हुआ था—यह अभी तक निश्चित नहीं हो सका है, यद्यपि इसके लिये सरकारी और गैर-सरकारी—सभी प्रयत्न हुये हैं। इस विषय में अभीतक विद्वानों का जडा मतभेद है। कुछ भी हो, गौरांगदेव के जन्मस्थान होने से नवद्वीप वैष्णवों का ओके जडा भारी गढ है। हरिद्वार-वृन्दावन की तरह यहां पर भी सैकड़ों मंदिर हैं। प्रतिमास की पूर्णिमा का मेला होता है, पर माघ पूर्णिमा का मेला विशेष प्रसिद्ध है। इन अवसरों पर भारत के और विशेषतः अंगाल, उड़ीसा और आसाम के यात्री हर हर से आते हैं। गत माघ पूर्णिमा के मेले पर हम नवद्वीप में ही थे। इन मेलों की विशेष उल्लेखनीय बात—जो उत्तरभारत के अन्य तीर्थों पर प्रायः नहीं पाई जाती—वैष्णवमतानुयायी पुरुषों का धड़का-ढोल की और छन्नों की ताल पर उछल उछल कर नृत्य और नाचना है। जलुधा, यह लक़्ति के प्रजल वेग में ही होता है।

३-वैष्णवों की तरह शाक्तों का भी यह केन्द्रस्थान है। उनके माघ-पूर्णिमा मेले की तरह इनका कार्तिकी पूर्णिमा का जडा भारी मेला होता है। इस अवसर पर देवी की १८ प्रकार पुराणवर्णित लल्ल लल्ल आकृति की मूर्तियां १५ और २० शीट तक उंची निकाली जाती हैं और गंगा में विसर्जित की जाती हैं। नवद्वीपके ही केन्द्रस्थान में शाक्तों का ओके प्रधान मंदिर है, जिसका नाम—“पोडाभाताला” है। यह स्थान के पंडितों की अधिक संख्या शाक्तमतानुयायी है, इस लिये वे और उनके सज छात्र भी प्रतिदिन प्रातः—सायं इस मंदिर में देवी की पूजा करते हैं; और जज कोछ छात्र यहां से विद्याभ्ययन समाप्त कर के घर के वापस जाता है, तज उसे देवी के प्रणाम करना अनिवार्य होता है—

पहिले शाक्तों और वैष्णवों में प्रायः अघडे हो जाय करते थे; पर आजकल दोनों मतों के अनुयायी शांति से अपने उत्सव कर लेते हैं। पांडक स्वयं समझ सकते हैं कि इन सज कारणों से इस तीर्थस्थान का महत्त्व कितना अधिक है ! इसी लिये, काशीसेवन की तरह अंगाली लक्ष्म पुरुष वृद्धावस्था में नवद्वीप में निवास करना पुण्य समझते हैं।

विधवाओं की दुर्दशा

यू तो सभी तीर्थस्थानों पर विधवाओं की दुर्दशा होती है, पर जैसी करुणाजनक अवस्था यहां देणी गयी है जैसी हमें उत्तरभारत के अन्य किसी तीर्थपर देखने को नहीं मिली। अगर आप नवद्वीप के आगमरों, संडकों, औरस्तों और धाटों पर जावे तज आपको विधवायें ही नजर आयेगी, पुरुष जलुत कम ही जेगे। आयाही की दृष्टि से भी यहां पर स्त्रियों की—उनमें भी विधवाओं की संख्या पुरुषों की अपेक्षा अधिक है; और इस लिये, अगर इस स्थान का नाम “नवद्वीप” की जगह “विधवाद्वीप” रख दिया जावे तो उसमें तनिक अत्युक्ति नहीं है। इस अवस्था में दुराचार और व्यलियारसंगधी जितने पाप इक्षित किये जा सकते हैं, यहां पर उन सजका नमं यिन्न देखा जा सकता है। विधवाओं के सुधार के लिये यहांपर निमल्लिखित संस्थायें खुली हुई हैं—

लज्जन आश्रम—लिवानी के एक भारवाडी सन्जन्म ने इस आश्रम की स्थापना की है। यहाँ पर प्रतिदिन औसतन ३०० विधवायें प्रातः ३ से १० तक और शाम को पांच से रात के नव बजे तक “हरे कृष्ण हरे कृष्ण, कृष्ण कृष्ण हरे हरे; हरे राम हरे राम, राम राम हरे हरे。” का एक साथ उच्च स्वर से पाठ करती हैं और इससे इलस्वरूप धुन्हे दोनों समय १ घण्टा यावत्, दाल, कुछ नमक-भिर्य और डली डली हरी तरकारी दी जाती है। पुरुषों के बैठने के लिये पृथक् स्थान बना हुआ है; पर वे इस कीर्तन में दर्शक रूप से ही भाग लेते हैं। यद्यपि यह संस्था परोपकार भाव से प्रुत्थी गई है, तथापि इससे वस्तुतः विधवाओं का कुछ लाला होता है—यह सद्दिग्ध है। रात को धुन्हे भूख स्वतंत्रता है कि वे जहाँ चाहें रहें। इतलतः दुष्टों के पंजे में इसने का फिर ली गयी अवसर रह जाता है। इससे अतिरिक्त यहाँ पर वास्तविक हरिलज्जन की अपेक्षा आडंबर की अधिकता प्रतीत होती है।

भातृ-मंदिर—नवद्वीप में जंगल, उड़ीसा और आसाम के लिन लिन जल्लों से जैसी विधवायें—डली डली कुमारी कन्यायें ली-जल्लत आती हैं जे गर्भवती होती हैं। वहाँ रहनेवाली ली कर्ष इस अवस्था को प्राप्त हो जाती हैं। जैसी घटनाओं में अधिक दोष पुरुषों ही का होता है। धन गर्भवती विधवाओं की रक्षा के लिये कुछ सन्जनों की ओर से एक “भातृमंदिर” स्थापित है, इसमें गर्ल-रक्षा की जाती है; और असवकाल के कुछ समय आद तक विधवा को वहाँ रहना पड़ता है। परंतु इस “मंदिर” में १७ आसन ही हैं और मांग धितनी है कि इससे मुकाबिले में ये जल्लत थोड़े हैं। इल यह है कि यह भातृमंदिर तो सिर्फ अभीरों के लिये रह गया है और जल्लत से शुभ भातृमंदिर भुल गये हैं। अनुमान से इनकी संख्या ५० के लगलग है। गर्भवती विधवायें इनमें रक्षणी जाती हैं और जल्ल संतान होती है तल्ल इसे प्रायः मार दिया जाता है। ८० शी सदी जल्ले इस प्रकार मार दिये जाते हैं। जल्ल जल्ले जल्लों में से आधकांश कहां जाते हैं यह ली जरा हृदयपर पथर रज्जर सुन लीजये। गंगा के दूसरे तटपर कृष्णनगर जसा हुआ है। नदिया जल्ले की क्यहरियां धत्यादि इसी स्थानपर हैं। यहाँ पर इसाधियों की ओर से एक अनाथालय भुदा हुआ है। इस अनाथालय के आदमी नवद्वीप में धूमते रहते हैं। उनमें धन शुभ भातृमंदिरों का ली पता है। इतलतः हिंदुओं की अभोध और निर्दोष संतानें उन इसाधियों के हाथ ३) या ४) शी संतान के हिसाब से जेय दी जाती हैं। यही जल्ले जल्ले हो कर फिर और हिंदुओं का इसाध अनाने का काम करते हैं। नवद्वीप में हमने यह ली सुना था कि डली डली जैसे जल्ले मुसलमानों के हाथ ली जेय दिये जाते हैं। हिंदुओं की लयंजर पतित अवस्था का यह इतलित रूप है। क्या इस पर ली कुछ टीका-टिप्पणी की आवश्यकता है?

विधवा आश्रम—यहाँ पर लाला भाघोराम देहलतनिवासी की ओर से एक विधवा आश्रम ली भुदा हुआ है इसका मुख्य कार्यालय लाहौर में है। इस आश्रम के द्वारा विधवा विवाह ली होते रहते हैं।

अन्य सार्वजनिक संस्थायें

नवद्वीप में उपर्युक्त संस्थाओं के अतिरिक्त निम्नलिखित उल्लेखनीय सार्वजनिक संस्थायें ली भुदा हुई हैं।

१-वेद विद्यालय—संस्कृत पढ़नेवाले निर्धन छात्रों के लिये यह एक निवासस्थान है, इसमें आल्लल ८ के लगलग विद्यार्थी रहते हैं। भारवाडी सभान की ओर से ३) प्रतिजान और सरदार की ओर से ४) प्रतिजान भासिकृति मिलती है। विद्यार्थियों से आतन्नीत करने पर जात हुआ कि यह छात्रवृत्ति वर्तमान समय के अनुसार, सर्वथा अपर्याप्त है। संस्कृत पढ़नेवाले निर्धन छात्रों के लिये इससे अतिरिक्त यहाँ अन्य कुछ विशेष प्रबंध नहीं हैं।

२-सेवाश्रम—एक इमिटि की ओर से स्थापित है इससे मंत्री श्री सदानंद मदायार्थ है। गेले वा अन्य सभों पर ली यहाँ से दोगियों का मुक्त दवा दी जाती है और विशेष दोगियों का हस्तपताल में रहने जाने का ली प्रबंध है। इन दोगियों का ज्ञान ली दिया जना

है. जनता के लिये धर्मके साथ ही, धर्मपताल के भीतर में एक देवमंदिर भी है.

३-अंगला-संस्कृत पुस्तकालय-सरकार की ओर से संस्कृत-ग्रंथों का यहां एक छोटासा पुस्तकालय ખુલા हुआ है. धर्ममें अंगला और अंग्रेज की भी थोड़ी सी पुस्तकें हैं.

विधि चर्चा

१-ललिता सभा—यह एक ऐसा दर्शनीय पदार्थ है जो पाठकों के अन्य तीर्थों पर देवने के नहीं मिलेगा. यह कोष्ठ मंदिर, मठ वा सला नहीं है; अपितु एक दाढ़ी-मूछवाले हम आप जैसे अंगाली-ब्राह्मण महाशय है, उन्होंने कृष्ण महाराज की उपासना के लिये अपने को पत्नी भान, स्त्रीरूप धारण कर लिया है. दाढ़ी-मूछ साइ, स्त्रियों के से ही सिर पर लगे गाल, डान, नाक और हाथ में धन्डों से आलूपाण पहरे हुये तथा सदा साडी पहिने स्त्रीलिंग में ही पातयित करते हैं. पहिले ये यहां पर एक आयाण के शिष्य थे; पर अग्न सभाभाव धारण कर लिया है. अध-भुद्धि और विश्वासों में इन्हीं कुछ हिन्दुजनता में तो सभी जातों के लिये गुंनदर्श है. धर्म लिये, धर्म ललिता-सभा की अग्न पूज होती है. धन्डोंने कुछ ही सालों में यहां पर अडी नयदाद अडी कर ली है, इसमें प्रतिदिन लागवत पाठ होता है. स्त्री रूपधारी धर्म “सभा” के विषय में यहां पर कहीं जाते सुनी गर्ध जनका यहां पर विलेख अनावश्यक प्रतीत होता है.

२-तीर्थस्थान होने से यहां पर मंदिरों की लरमार तो है ही, पर धर्ममें कछ मंदिर जैसे ली हैं उनमें ब्राह्मणातिरिक्त जनता से ०)न, ०) और भेले के अवसरों पर ०) तक की पुरी मिलती है. यहां आदमी के प्रवेश की रीस ली ली जाती है.

३-यहां पर पंडे और अंदर कहीं ली देवने के नहीं मिले. अन्य तीर्थस्थानों से यह विलिन्नता है.

४-दक्षिण देश के मंदिराधीशों की तरफ यहां के वैष्णव मंदिराधिकारियों ने ली देव-दासियों तकभी कुछ हैं जिनकी संख्या छ से लेकर दस तक और कहीं कहीं धर्मसे अधिक ली है. धर्म का अनिवार्य परिणाम व्यलियार की वृद्धि है.

(“अलंकार” वर्ष ४; अंक १ लामां लेखकः-श्रीयुत पं० दीनानाथ छ सिद्धांतलंकार, कलकत्ता).

८६-प्राचीन शिक्षा-प्रणाली

शिक्षा का प्रश्न अडे महत्व का है. शिक्षा भीज है और आचार-व्यवहार उसके दल है. मनुष्य के नैसी शिक्षा ही नयगी वैसे ही उसके आचार-व्यवहार होंगे. यह नियम नितियों में ली लगता है, लिन्न लिन्न देशों की लिन्न लिन्न नितियों में आचार और व्यवहार के लेद का मूल कारण, उन उन नितियों की नतीय शिक्षाओं के लिन्न लिन्न प्रकारों में देवना आलीये. अतः “प्राचीन भारत में शिक्षा का प्रकार क्या था?” यह प्रश्न वैयक्तिक और नतीय दोनों दृष्टियों से अडे महत्व का है. भारत की प्राचीन शिक्षाप्रणाली पर संक्षेप से विचार करने के लिये हमें “आचार्य” शब्द के रहस्यार्थ पर गहरा विचार करना आलीये.

भारतीय शिक्षाप्रणाली में “आचार्य” शब्द का स्थान विशेष गौरवान्वित है. धर्म शब्द के अर्थ में शिक्षा का संपूर्ण रहस्य छिपा पडा है. “शिष्य के प्रति ‘आचार्य’ के शिक्षा-संपन्धी क्या कर्तव्य है?” धर्मका हिन्दुधर्म “आचार्य” शब्दद्वारा कराया गया है. निरुक्तकार यास्काचार्य ने आचार्य शब्द का जो निर्वचन किया है, उससे प्रतीत होता है कि प्राचीन भारत में शिक्षा के तीन विभाग किये गये थे. यास्काचार्य ने “आचार्य” शब्द का निर्वचन निम्नलिखित शब्दों में किया है. यथाः—

“आचारं ग्राहयति, आचिनोत्यर्थान्, आचिनोति बुद्धिम्” ।

धर्मका अर्थ यह है कि आचार्य वह है जो कि शिष्य के आचार के हीक करे, शिष्य के

भरितष्ठ में पदार्थों का संयोज करे तथा उसमें बुद्धि-शक्ति का जगृत करे.

धस निर्वचन में शिक्षा के तीन विभाग दर्शाये हैं:—(१) आचारशिक्षा, (२) अर्थशिक्षा और (३) बुद्धिशक्ति का जगरण. भारत की वर्तमान शिक्षाप्रणाली में शिक्षा के तीन विभागों में से केवल एक विभाग पर ही अधिक जल है और वह है “अर्थशिक्षा”. अध्यापक की यह धृष्टि कि विद्यार्थियों के भरितष्ठों में संख्या की दृष्टि से अधिक अर्थों अर्थात् पदार्थों का बोध कर दिया जय—“अर्थशिक्षा” कहलाती है. वर्तमान अंग्रेज ढंग के यसे लुअे भारतीय स्कुलों की विशेषतया तथा कुलिनो की सामान्यतया यही अवस्था है. धन संस्थाओं में विद्यार्थियों के भरितष्ठों का ‘लंअर इम’ अर्थात् कपाडिये की दुकान अनाने पर जितना जेर दिया जाता है उसकी शतांश जेर भी विद्यार्थियों का “अ्रेष्ठ मनुष्य” अनाने में नहीं दिया जाता. परंतु भारतीय शिक्षाप्रणाली का यह हाल न था. भारतीय शिक्षाप्रणाली में शिक्षा का उद्देश्य था “पूर्ण मनुष्यत्व”. धसी लिये भारत के आचार्य, शिक्षा के तीन विभागों के उपाध्याय समझे जाते थे, जिनमें पहला विभाग था “आचारशिक्षण”. आचार के बिना पदार्थबोध अति-हानिकारक है. आचार, जवन-पुष्प का उत्तम सुगंध है और सूजे देह-वृक्ष का सुंदर पुष्प-शृंगार है. वर्तमान युग में आचार-शिक्षण के अभाव के साथ जे पदार्थ-बोध पर जेर दिया जाता है—धसका ही यह परिणाम है कि संसार में अशान्ति का राज्य दिनोदिन अधिक हो रहा है. याहीजे तो यह था कि विज्ञान की उन्नति के साथ साथ मनुष्यों के दुःखनिवारण के अधिक अन्वेषण किया जाता; परंतु वर्तमान युग में धससे उलटा हो रहा है. वर्तमान युग में विज्ञान ही दुःखों का उग्र कारण जन रहा है. विज्ञान की उन्नति का प्रयोग मनुष्यों के दुःखनिवारण के लिये नहीं हो रहा, अपितु धसका प्रयोग उन दुःखों के अधिक बढ़ाने में हो रहा है. धसका यही कारण है कि वर्तमान समय में “अर्थशिक्षा” के साथ “आचार-शिक्षा” पर जल नहीं दिया जाता. आचार-शिक्षण के धस रहस्य का जन कर ही मनु महा-राज ने “अहमयथाश्रम में प्रविष्ट होते लुअे जावक का पहले का शिक्षा देनी आदिजे” धस संयध में निम्नलिखित एक श्लोक लिखा है:—

“उपनीय गुरुः शिष्यं शिक्षयेच्छौचमादितः । आचारमशिकाय च संध्योपासनमेव च ॥”

धसका अर्थ यह है कि शिष्य का उपनयनसंस्कार करने के पश्चात् गुरु उसे आरंभ में शुद्धि का पाठ पढावे. तदनंतर सदाचार, अग्निहोत्र तथा संध्योपासन का उपदेश दे.

धस श्लोक में “अर्थशिक्षा” और “बुद्धि के जरण” का वर्णन नहीं किया. शिक्षा के धन दो प्रकारों का स्थान बुद्धि, सदाचार, अग्निहोत्र और संध्योपासन के शिक्षण के पश्चात् का है.

शुद्धि में, रहन सहन के स्थान वस्त्रों, शरीर और छद्रियों का साध रणना शामिल है. धस शुद्धि के उपदेश के पश्चात् सदाचारशिक्षण का आरंभ होता है. सदाचारशिक्षण के भी दो विभाग हैं. एक तो “व्यवहार-शिक्षण” जिसे कि शिष्टाचार या सभ्यता कहते हैं; और दूसरा “छद्रियनिग्रह” जिसमें कि सत्य, अहिंसा, अहमयर्थ, तप आदि यम-नियम संमिलित हैं. जण यह देण लिया जय कि शिष्य अण शुद्ध हो इसी पर पूरा उतर आया है, तण उसे सदाचार का उपदेश देना आहीजे. धस सदाचार के शिक्षण में प्रथम शिष्टाचार पर जल देना आहीजे और तत्पश्चात् यम-नियमों के आचरण पर. शुद्धि और सदाचार के शिक्षण के पश्चात् अग्निहोत्र के नियमनद्वारा रथूल नियमों का अभ्यास करा कर पुनः शनः शनः संध्योपासन के सूक्ष्म विषयों तथा अंतर्धान का बोध कराना आदिये. धस प्रकार मनु मदाराज के मत के अनुसार शिष्य के प्रति शुद्धि, सदाचार, धर्म के रथूल तथा सूक्ष्म नियमों का उपदेश देना ही आचारशिक्षा है. धस आचारशिक्षा के पश्चात् भारतीय शिक्षाप्रणाली में “अर्थ-शिक्षा” का आरंभ होता था. धस अर्थशिक्षा में व्याकरण, साहित्य, शिल्प, ज्योतिष, गणित आदि विषयों का परिज्ञान कराया जाता था. आचारशिक्षा के दृढ़ आधार पर जग किया गया अर्थशिक्षा का यह आसाद अत्यंत सुभकारी तथा दितकारी दुआ करता था. धस अर्थ-

શિક્ષણ કે સાથ સાથ ભારત કા પ્રાચીન આચાર્ય યહ બી દેખા કરતા થા કિ યહ અર્થશિક્ષા વિદ્યાર્થી મેં સ્વતઃ પરિસ્ફૂરણ હોનેવાલી તથા ઉહાપોહ કર સકનેવાલી બુદ્ધિ કો બી અંકુરિત કર રહી હૈ યા નહીં. અંગ્રેજી રંગ મેં રંગી હુધ ભારત કી વર્તમાન શિક્ષા વિદ્યાર્થીયોં મેં ઇસ બુદ્ધિશક્તિ કો જનગૃત નહીં હોને દેતી. ભારત કી વર્તમાન શિક્ષા કા બી. એ. યૂરોપ કે મુકાબિલે મેં કુછ બી નહીં હૈ. ઇસકા કારણ યહી હૈ કિ ભારત કી વર્તમાન શિક્ષાપ્રણાલી કા ઢંગ એસા ભદા ઓર અસ્વાભાવિક હૈ કિ જિસસે બુદ્ધિશક્તિ સહજ સ્વભાવ સે પરિસ્પૃ-ટિત હો હી નહીં સકતી. ભારત કી પ્રાચીન શિક્ષાપ્રણાલી મેં યહ ખાત ન થી. ઇસ પ્રણાલી મેં બુદ્ધિ કે વિકાસ પર પર્યાપ્ત ધ્યાન દિયા જતા થા.

ઇસ પ્રકાર આચાર્ય શબ્દ કે આધાર પર મૈને યહ દર્શાને કી કાશીશ કી હૈ કિ પ્રાચીન ભારતવર્ષ મેં શિક્ષા કે ત્રીન વિભાગ હુઆ કરતે થે, ‘આચારશિક્ષા’, ‘અર્થશિક્ષા’ ઓર ‘બુદ્ધિ કા જનગરણ’. ઇન ત્રીન વિભાગોં સે હી શિક્ષા કા ઉદ્દેશ્ય પૂર્ણ હો સકતા હૈ. કેવલ કિસી એક વિભાગપર જોર દેને સે શિક્ષા કા ઉદ્દેશ્ય પૂર્ણ નહીં હો સકતા.

(“અલંકાર” વર્ષ-૪ થાના પ્રથમાંકમાં લેખક—પ્રો. વિશ્વનાથજી વિદ્યાલંકાર, ઉપાચાર્ય.)

૮૭—નાલંદા કા વિશ્વવિદ્યાલય

પ્રથમ પ્રભાત ઉદય તવ ગગને, પ્રથમ સામરવ તપોવને;

પ્રથમ પ્રચારિત તવ વન ભવને, જ્ઞાન ધર્મ કત કાવ્યકાહિની.

રવિ ખાખૂ કી યહ ઉક્તિ નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય સદશ વિશ્વવિદ્યાલયોં કે પ્રાચીન ભારત મેં અસ્તિત્વ ને હી ચરિતાર્થ કી હૈ. ભારત કો જ્ઞાન ઓર ધર્મ કે કારણ સંસાર કા ગુરુ ખનાને કા શ્રેય નાલંદા સદશ વિશ્વવિદ્યાલયોં કો હી હૈ. ચીન, કોરિયા, જાપાન, ઇટાલિયા, તુર્કિસ્તાન ઓર તિબ્બત યદિ ભારત કો આજ બી આદર કી દષ્ટિ સે દેખતે હૈં ઓર ભારત કો અપની ધર્મભૂમિ માનતે હૈ તથા ભારત કી યાત્રા કર અપને જન્મ કો સાર્થક કરતે હૈં તો ઇસકા શ્રેય નાલંદા, ઉદંતપુર ઓર વિક્રમશિક્ષા સદશ ખાંદકાલ મેં સ્થાપિત વિશ્વવિદ્યાલયોં કો પ્રાપ્ત હૈ. ઇન્હીં વિદ્યાલયોં સે હજારોં કી સંખ્યા મેં ભારત સે બહાર મહાત્મા બુદ્ધ કી શિક્ષાઓં ઓર ભારતીય સભ્યતા તથા સંસ્કૃતિ કો લે જાનેવાલે બૌદ્ધ ભિક્ષુઓં કા પ્રવાહ પ્રવાહિત હુઆ, જો નિરંતર મુસલમાનોં કે આક્રમણ સે પૂર્વતક જરી રહા! ઇન પ્રાચીન વિશ્વવિદ્યાલયોં મેં નાલંદા કા વિશ્વવિદ્યાલય સર્વપ્રથમ સ્થાપિત હુઆ થા. ઇસ સમય જખ કિ હમ ભારતીય સંસ્કૃતિ કે આધાર પર સ્વતંત્ર શિક્ષણાલયોં કી સ્થાપના કરને મેં પ્રયત્નશીલ હૈં એસે સમય નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કા સંસ્મરણ હમારે અંદર સ્પૃતિ ઓર હમારે આદર્શોં કે અંદર સન્નિવિતા ઉત્પન્ન કરેગા.

સ્થાન—નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કે અવશેષ ઇસ સમય બી નજ્રબી અવસ્થા મેં બિહાર પ્રાંત કે બડગાંવ સે ૩૦૦ શીટ કી દૂરી પર પાયે જાતે હૈં. ‘બડગાંવ’ ‘રાજગિર’ સે ૮ મીલ દૂર હૈ. નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કે અવશેષોં કે દર્શનાત્મકોં કો બિહાર-અખિતયારપુર રેલ્વે સે જાના ચાહિયે ઓર બડગાંવ સ્ટેશન પર ઉતરના ચાહિયે. ઇસસે એક મીલ પર નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કે પ્રાચીન ગૌરવ કી સ્મૃતિ કો દિર સે તાજા ખનાનેવાલે અવશેષ દીખ પડેગે.

ઇતિહાસ—નાલંદા વિશ્વવિદ્યાલય કખ સ્થાપિત હુઆ ઓર કિસને કિયા યહ અલી તક નિશ્ચયપૂર્વક નહીં કહા જા સકતા. ઇસકા પ્રારંભ એક સાધારણ બૌદ્ધ વિહાર કે રૂપ મેં હુઆ, જિસમેં કિ અનેક સ્થવિર ઓર ભિક્ષુ લોગ નિવાસ કરતે થે. પ્રસિદ્ધ બૌદ્ધ આચાર્ય સારિપુત્ર ઇસી સ્થાન પર નિવાસ કરતા થા. બૌદ્ધ અનુશ્રુતિ કે અનુસાર ઇસને ઇસી સ્થાન પર અપને ૮૦ હજાર શિષ્યોં ઓર અર્હંતોં કે સાથ નિર્વાણપદ કો પ્રાપ્ત કિયા થા. બૌદ્ધ વિહાર ઓર સંધારામ કે રૂપ મેં નાલંદા કી કીર્તિ લગવાન બુદ્ધ કે કાલ સે હી પ્રારંભ હોતી હૈ. પ્રસિદ્ધ

तिष्णती ऐतिहासिक तारनाथ के अनुसार सम्राट् अशोक ने यहाँ पर एक विशाल मंदिर और विहार का निर्माण कराया और अशोक के प्रयत्नों से ही नालंदा एक शिक्षाकेन्द्र के रूप में परिवर्तित होना प्रारंभ हुआ। इसके बाद धीरे धीरे नालंदा की उन्नति होती गई। सुविष्णु नामक एक ब्राह्मण ने वहाँ १०८ मंदिरों का निर्माण कराया और 'अलिधर्म' की शिक्षा के लिये १०८ शिक्षणालयों की स्थापना की। इसके बाद अनेक सदियों तक नालंदा एक शिक्षाकेन्द्र के रूप में धीरे धीरे विकसित होता रहा। पीछे से राजशक्ति का ध्यान भी इस ओर आकृष्ट हुआ और सभसे पूर्व शकादित्य नाम के राजा ने नालंदा में अनेक छमारतों का निर्माण कराया। इसी तरह इसके पीछे शुद्धगुप्तराज तथा गतगुप्तराज और आलादित्य-राज ने नालंदा की उन्नति में बहुत सहायता पहुँचाई। आलादित्यराज प्रसिद्ध हणु-आकान्ता गिहिरकुल का समकालीन था और छठी सदी में भगवत का राजा था। गुप्त सम्राटों द्वारा सहायता का प्राप्त कर नालंदा ने ज़दी उन्नति की और शीघ्र ही विश्वविदित विश्वविद्यालय बन गया। अनेक चीनी तथा अन्य विदेशी विद्यार्थियों का ध्यान इसकी ओर आकृष्ट हुआ और ज़दी संख्या में विदेशी विद्यार्थी यहाँ पर विद्याध्ययन के लिये आने लगे। नालंदा में शिक्षाप्रप्त विदेशी विद्यार्थियों में कुछ के नाम निम्नलिखित हैं:—

१-शर्मिष्ठा लून चिन,—प्रकाशमति, ७ वीं सदी में आया और तीन वर्ष तक यहाँ रहा।

२-थौ-हो—श्रीदेव, इसने यहाँ रह कर महायान धर्म का अध्ययन किया।

३-आर्यभट्ट—यह एक कोरियन था और नालंदा में ही मरा।

४-६८८ में एक कोरियन लिशु आया।

५-रूची होंग—७ वीं सदी में आया और यहाँ ८ वर्ष तक रहा।

६-ओ डोग—धर्मदत्त यहाँ तीन वर्ष तक रहा।

७-हत्सिंग—शुद्धकर्मा, १० साल तक नालंदा में रह कर शिक्षा पाई।

८-तोङ्ग—चंद्रदेव, यह नालंदा के दर्शनों का आया था।

९-तांगतांग—महायान संप्रदाय का था। नालंदा के दर्शनों का आया था।

१०-लून सांग—२ साल के लगलग यहाँ रह कर इसने अध्ययन किया।

११-लून सन—यह एक कोरियन लिशु था। यह प्रयागुवर्मा नाम से नयादा मशहूर है। यह भी नालंदा के दर्शनों का आया था।

१२-किंग—यू-शीलप्रस—यहाँ रह कर कोष का अध्ययन किया।

१३-लून ताता—१० साल तक यहाँ रह कर अध्ययन किया।

१४-वान होंग—प्राज्ञ देव, यहाँ रह कर कोष का अध्ययन किया।

इन आगत विद्यार्थियों के द्वारा ही नालंदा विश्वविद्यालय के बारे में बहुत सी ज्ञातव्य बातें हमें मालूम होती हैं। विशेषतः लूनसांग और हत्सिंग के यात्रावृत्त विशेष तौर से इस प्रसंग में सहायक हैं। हम उनकी के यात्रावृत्त के आधार पर संक्षेप से नालंदा विश्वविद्यालय का वर्णन यहाँ देते हैं।

संख्यालन—इस महान विश्वविद्यालय का संख्यालन अनेक राजाओं के द्वारा किये गये निरंतर दान से होता था। राजाओं ने इसके संख्यालन के लिये सड़कों गांवों को आमदनी विश्वविद्यालय के अधीन कर दी थी। लूनसांग के समय विश्वविद्यालय के पास २०० गांव थे। गांवों से ही आवश्यक सामग्री प्राप्त होती थी। अत्येक विद्यार्थी का नियमित परिमाण में बोझन भिजता था जो कि इस प्रकार था—१२० जम्बीर, २० पूजा, महाशास्त्री आवदों का एक पैर, तैल, मकपन इत्यादि की नियमित परिमाण में दिया जाता था।

शिक्षाक्रम—नालंदा विश्वविद्यालय में केवल उन्नीस ही शिक्षा दी जाती थी। इसमें प्रविष्ट होने के लिये एक अधिकारी परीक्षा लेनी पड़ती थी, जिसमें उत्तीर्ण होने के बाद ही विद्यार्थी विश्वविद्यालय में प्रविष्ट हो सकते थे। इस परीक्षा के लिये निम्न विषयों में उत्तीर्ण होना आवश्यक था:—

१-व्याकरण-धसके पाठ्य विषय में प मुખ्य ग्रंथ थे. प्रथम सिद्ध, दूसरा धातु. धस ग्रंथ में ओके ढग्नर श्लोक थे, तीसरा सूत्र, चौथा षिल. षिल मंत्र अष्टधातु, मंड और उणादि धन तीन विलागोंमें विलकत होता था. धसमें कुल तीन ढग्नर श्लोक थे. भांयवा ग्रंथ वृत्तिसूत्र था जो कि पाणिनि अष्टाध्यायी के लाष्य का नाम था.

२-गद्य और पद्य-धस परीक्षा में विद्यार्थियों के दिये धारावाहिक रूप से संस्कृत में गद्य लिखना आना आवश्यक था. साथ ही पद्यरचना की योग्यता भी आवश्यक थी.

३-हेतुविद्या-धसमें 'न्यायद्वार तर्कशास्त्र' नामक ग्रंथ का अनुशीलन कर उसमें उत्तीर्ण होना आवश्यक था.

४-अलिधर्म कोष-यह परीक्षा 'द्वारपंडित' नामक विश्वविद्यालय के अधिकारीद्वारा की जाती थी. लूनसांग ने लिखा है कि यह अधिकारी परीक्षा बहुत कठोर होती थी. धसमें अनुत्तीर्ण विद्यार्थियों की संख्या ४० प्रतिशतक से कम नहीं होती थी. धससे प्रतीत होता है कि नालंदा विद्यालय के संचालकों को अपने विश्वविद्यालय का स्टैन्डर्ड उंचा रखने का हमेशा ध्यान रहता था. विश्वविद्यालय में कौनसे विषय मुख्यतया पढ़ाये जाते थे धसका वृत्तांत भी यीनी विद्यार्थियों के लेखों से मिलता है. औद्धर्म का उंचे से उंचा अध्ययन धस विश्वविद्यालय का मुख्य कार्य था. धसी लिये औद्धर्म के सभी प्रसिद्ध शास्त्र यहाँ पर पढ़ाये जाते थे. पर केवल औद्धर्म के शास्त्र ही नहीं अपितु अन्य विद्याओं का पढ़ाने का भी यहाँ समुचित प्रबंध था.

शिक्षाप्रबंध-धसिंग के अनुसार धस विश्वविद्यालय में धस प्रकार के शिक्षक थे जो सभ सूत्रों और शास्त्रों का अध्यापन करते थे. ५०० जैसे विद्वान जो ३० 'विद्यासंग्रहों' का पढ़ा सकते थे, और १० जैसे विद्वान थे जो ५० "विद्यासंग्रहों" की व्याख्या कर सकते थे. धन्ही १० विद्वानों में ओके कुलपति आचार्य होता था. विश्वविद्यालय में औसी १०० वेद्विद्य थी, जहाँसे शिक्षकलोग व्याख्यान दिया करते थे. लूनसांग के समय शीललक्ष नाम का आचार्य नालंदा विश्वविद्यालय का प्रधान था. यह शीललक्ष जंगल का राजकुमार था; परंतु धसने राज्य की आकांक्षा छोड़ कर शिक्षा में ही अपना संपूर्ण जीवन लगा दिया था.

लूनसांग के अनुसार १०,००० विद्यार्थी धस विश्वविद्यालय में शिक्षा प्राप्त करते थे. नालंदा में शिक्षकों और विद्यार्थियों का पारस्परिक संबंध जडा धनिष्ठ होता था. विद्यार्थी लोग अपने गुरुओं की सेवा करते थे और गुरु केवल विद्यादान ही नहीं करते थे, प्रत्युत विद्यार्थियों के आरिन्ध को उन्नत करना अपना कर्तव्य समझते थे. नालंदा के स्नातकों की उपाधि को राज्यद्वारा स्वीकार किया गया था. उन्हे राज्य की ओर से कार्य मिलता था.

पुस्तकालय-धस महान विश्वविद्यालय का पुस्तकालय भी ओके विराट पुस्तकालय था, जो संसार के प्राचीन पुस्तकालयों में ओके अनुपम था. यह पुस्तकालय भी नालंदा के 'धर्मगंग' नामक विलाग में स्थित था. यह लवन तीन विलागों में विलकत था, उनके नाम क्रमशः 'रत्नसागर,' 'रत्नोदधि' और 'रत्नरंज' थे. ये तीनों लवन जडे विशाल थे. धनकी विशालता का धसीसे अनुमान किया जा सकता है कि रत्नोदधि नवमंजुला था. धसमें विशेषतया धार्मिक साहित्य प्रचुर मात्रा में था. मुसलमान आक्रांताओं ने धस पुस्तकालय को भी अलूना नहीं छोडा और आग की ज्वालाओं के यह अर्पित हो गया.

वैलव-धस विश्वविद्यालय का वैलव अपार था. लूनसांग ने धसके वैलव के विषय में लिखा है कि धस विश्वविद्यालय के विशाल लवनों के उंचे गुर्ज और सुंदर रमणीक भीनारों पर्वत की चोटियों की तरह शोभायमान हैं. धसकी वेदशाखायें प्रातःकालीन आष्य में विलीन रहती हैं, धसके उंचे लवन आदलों का छूते हैं. षिडकियों से मेघ और वायुद्वारा निरंतर चित्रित किये जाते हुये आकाश का दृषा जा सकता है तथा रौशनदान से सूर्य और चंद्रमा के समेलन का अपूर्व दृश्य दिखलाय देता है. निर्मल पारदर्शी जलाशयों पर नील छदीवर, लाल कनक पुष्प अनुपम शोभा उत्पन्न करते हैं. आत्रकुन्ने की सधन जयाद्वारा दृश्य और भी

अपूर्व तथा सुंदर हो जाता है। उपाध्यायों के भक्तान्त्रिक ही प्रकार के यौमन्त्रिके बनाये गये हैं। सीढ़ियां मोड़दार बनाई गई हैं। यह विशाल वैभव किसी भी जति के लिये गर्व का कारण हो सकता है।

अंत—नालंदा के विश्वविद्यालय के समीप ही एक और विश्वविद्यालय विक्रमशिला नामक विकसित हो रहा था। पालवंशी राज्यों के अद्वैत वैभव, प्रताप और श्री के साथ साथ विक्रमशिला का वैभव और श्री तथा गौरव बढ़ता गया। पालवंशी राज्यों ने नालंदा के स्थान पर विक्रमशिला को राजकीय विश्वविद्यालय बनाया और इसीका उन्नत करने और बढ़ाने में अपना ध्यान दिया। राज्य-सहानुभूति के अंत हो जाने से नालंदा विश्वविद्यालय की प्रजा भी क्षीण होने लगी। फिर भी अद्भुत समय तक यह विक्रमशिला के सामने प्रतियोगिता में टिका रहा और उन्नति करता रहा। महामहोपाध्याय हरप्रसाद शास्त्री की संमति में १० वीं और ११ वीं शताब्दी तक नालंदा विश्वविद्यालय शक्तिशाली विश्वविद्यालय था, जो न केवल विक्रमशिला की प्रतियोगिता में अड़ा रहा, पर अपने प्राचीन गौरव का भी कायम रख सका। मुहम्मद बिन अजितयार बिलख के बिहार और अंगाल पर आक्रमण के समय में भी नालंदा विश्वविद्यालय विद्यमान था। मुहम्मद बिन अजितयार बिलख के आक्रमणों ने ही इस विश्वविद्यालय का अंत किया।

(“अलंकार” वर्ष योथाना प्रथमांकमां लेखक—एक छतिहासप्रेमी)

८८—परवल की जेती

—०००००—

मनुष्यों के लोभन के लिये शाक-लाज की कितनी आवश्यकता है इसका लिपना यहां पर वृथा है; क्योंकि वर्तमान समय में सभ कोष्ठ जनते हैं कि हरी तरकारी या शाक के उपयोग से मनुष्यों का स्वास्थ्य उत्तम रहता है, लोभन स्वादिष्ट होता है और पच भी जाता है। इस हवाले परमेश्वर ने शाक-आजियों के लिये लिन्न-लिन्न प्रकार के पृथक्-पृथक् गुणवाले शाक बनाये हैं। प्राचीनकाल में जब कि देशांतर करने का सुभीता नहीं था, मनुष्यों को अपने-अपने देश के शाकों से ही संतुष्ट रहना पड़ता था; परंतु वर्तमान समय में तो कुछ प्रकार के शाक एक देश तथा प्रांत से दूसरे देश तथा प्रांत में सीधे से पहुँचा दिये जाते हैं और वही पेदा भी दिये जा सकते हैं।

आलू, टोली (कालीझावर), करमकड़ा (केजेर), गांड़गोली (नालंदा), सलगम (टनीप्स) टमाटा (टोमेटो), विलायती मटर (वेण्टेजल पीज), धत्यादि नये-नये शाकों का प्रचार तो करीब-करीब सभी प्रांतों में है और पैदा भी दिये जाते हैं; परंतु परवल की कास्त पश्चिमीय अंगाल, बिहार तथा यू० पी० के कुछ हिस्सों में होती है। वैसे थोड़ी बहुत कास्त अन्य किसी प्रांत में भी होती होगी; परंतु बहुत ही कम। परवल के शाक के गुणों की ओर ध्यान दिया जाय तो इसका प्रत्येक प्रांत में होना अत्यंत ही आवश्यक है।

परवल के रस के शाक में कई उत्तम गुण हैं। यह पाचक, हृदय का लाभदायक, वीर्यवर्धक, हलका, अग्निदीपन करनेवाला, चिकना और गर्म है। आंसी, पुनर्विकार और जुआर का नाश करता है। पत्ते और कोमल ऊँड़ियों की तरकारी भी बनती है। पत्ते पित्त-नाशक, उँड़ी उँड़-नाशक, और रस त्रिदोष-नाशक है। पत्तों का शाक जुआर में विशेष लाभदायक है। पत्ते और धनिया के मिश्रण का दाला जुआर में बहुत फायदा करता है। यह अद्भुत तेज खुद्दाय का काम देती है; और विशेषतः जबंधर के रोगियों के लिये बहुत लाभदायक है।

परवल की तरकारी कई प्रकार से बनाई जाती है, परंतु जो परवल अटे और कर की में लूने जाते हैं तथा नमक और मसाले के साथ भाँजे जाते हैं वे बहुत स्वादिष्ट होते हैं।

परवल के इल व भेल का आकार—परवल हो प्रकार के होते हैं। एक के इल उ से ४ ध्य लंबे, पतले और लूरे रंग के होते हैं। दूसरे के इल लंबाई में कुछ छोटे, परंतु कुछ मोटे और लूरे होते हैं। इनके उपर सड़े लकीरें ली होती हैं। पकने पर परवल का रंग पीला या नारंगिया हो जाता है। परवल की भेल कुंदरु की भेल के समान होती है। लंबाई में १५-२० हाथ के करीब होती है। पत्ते धसके छोटे-छोटे पान के आकार के होते हैं, परंतु साक्ष व मीकने न हो कर रेशेदार व भुरदरे होते हैं। इल कुंदरु के इल जैसा ही सड़े होता है।

यह भेल, जउ, उंडी अथवा भीज से पैदा की जाती है। नर और नारी पेउ पृथक्-पृथक् होते हैं। जलुधा धसके उंडी से ही पैदा करते हैं; क्योंकि इल उत्तम होते हैं। दूसरा कारण यह है कि भीज से पैदा करने में यदि सभ भेले नर निकल जयें तो परिश्रम ब्रथा होता है। एक साल लगाने से यह हो साल तक इल देता है। प्रथम वर्ष की अपेक्षा दूसरे वर्ष में इल अधिक आते हैं।

परवल के योग्य मिट्टी—भिहार तथा अंगाल की (अल्युवीअल) कछार मिट्टी में ये अच्छे होते हैं। जिस मिट्टी में ककड़ी, अरजुन आदि होते हैं, वहां भी परवल की भेल लग सकती है। जालू और मिट्टी के समभागवाली 'लूमी सॉयल' धसके लिये उत्तम होगी।

जमीन की तैयारी—जिस प्रकार दूसरे शाकों के लिये भेत तैयार होते हैं, उसी प्रकार धसके लिये भी होना चाहिये—अर्थात् यदि भेत साक्ष हो तो हो अजत हल से जेतने के पश्चात् पदार (प्लेन्कर) से ढेले तोड़ दिये जयें, और धसके बाद दोअेक जुताध और हो जना काशी है।

भाद—भेत की प्रथम जुताध के समय १०-१५ गाडी जेउे लुअे जोगर की भाद प्रति अेकउ के डिमाण से डालना चाहिये, ताकि मिट्टी के साथ उसका संमिश्रण हो जय। जय पौधे कुछ जेउे हो जयें तो उस समय प्रति भेल के निकट अेक सेर अकरी अथवा बेडी के जोगर की सडी लुध भाद देना चाहिये। धेउे की लीद की सडी लुध भाद विशेष लाभदायक है।

भेतों में लगाने की रीति—परवल सालभर में हो वक्त लगाये जते हैं। पहला तो अेक हो आरिश के भाद आषाढ में, और दूसरा कार्तिक में। यद्यपि आषाढ में लगाध लुध भेल ज्यादा तंदुरस्त होती है, तथापि मेरी संमति में कार्तिक में लगाना ही अच्छा है; क्योंकि अेसी सुरत में वर्षा-ऋतु की अेक इसल भी उसी भेत से ली ज सकती है। धसके लगाने की यह रीति है कि तीन-चार हाथ उपर की भेल ले कर उसका हो-तीन आर अेसी मोड लेना चाहिये कि करीब अेक फुट रह जय व दोनों तरफ भेल का अेक-अेक मुंड रह जय। मोडी लुध भेल के गुच्छे का जमीन में करीब ४ ध्य गहरा गाड देना चाहिये व भीय के लाग पर मिट्टी डालकर दोनों मुंड भुले छोड देना चाहिये। जे डिस्सा गाड दिया जाता है, उसमें से जउ और दोनों मुंड की ओर से नये डोपल निकल आते हैं। अेक लकीर में अेक गुच्छा, दूसरे गुच्छे से लगलग ५-६ शीट की दूरी पर लगाना चाहिये और धसी तरफ से अेक लकीर से दूसरी लकीर ली ५-६ शीट की दूरी पर होना चाहिये।

पानी देने की रीति—अंगाल तथा भिहार में पानी देने की डोध आवश्यकता नहीं, परंतु अेसे प्रांतों में पानी अवश्य देना पडता है। कार्तिक की लगाध लुध भेलों का जय तक वे जउ न पकड ले, तीसरे-चौथे दिन पानी देते रहना चाहिये। जम जने के पश्चात् आवश्यकतानुसार पानी दे सकते हैं। भेलों के लग जने पर हल से लकीरों के भीय में उद या हो शीट यौडी नालियां पानी देने के लिये जनवा लेना चाहिये, आवश्यकतानुसार निराध ली हो जना चाहिये।

इल धनमें यैत्र से लगायत आश्विन कार्तिक तक आते हैं। धसकी कास्त में सभसे अधिक लाभ यह है कि जालर में जय हरी तरकारियों का अलाव रहता है, उस मौसम में यह इल देता है। पहली इसल के भाद आसपास की मिट्टी का भुदवा देना चाहिये और यदि मिल सके, तो थोडा भाद ली जउों के निकट डलवा देना चाहिये। धस जाल का स्मरण रभना सके, तो थोडा भाद ली जउों के निकट डलवा देना चाहिये। धस जाल का स्मरण रभना चाहिये कि धसकी भेल में अधिक जउे न फुटने पाअे धसके लिये निराध के अजत भेलों का उडा-उडाकर देण लेना चाहिये। अधिक जउों के निकल जने से इल कम लगते हैं।

બિમારી વ કીડોં સે હોનેવાલી હાનિયાં—ઇસ ફસલ કો કોઇ બિમારી ભી નહીં લગતી. ઓર ન કિસી પ્રકાર કે આસ કીડોં કા હી આક્રમણ ઇસ પર હોતા હૈ.

પૈદાવાર—૨૫-૩૦ મન લગાયત ૫૦-૬૦ મન પ્રીતિ એકડ કે હિસાબ સે ફલ આતે હૈ. એનં ૭૦ મુકેઈ ઇસકી પૈદાવાર ૧૦૦ મન તક ખતલાતે હૈ. ફલ પ્રથમ વર્ષ કી અપેક્ષા દૂસરે વર્ષ મેં અધિક આંતે હૈ. ઇસકી કાસ્ત સે કિતના નફા હોતા હૈ, યહ કીક-કીક નહીં ખતલાયા જા સકતા; ક્યોંકિ પ્રત્યેક પ્રાંત મેં ઇસકી દર અલગ-અલગ હૈ. કઇ સ્થાનો મેં યહ ૧) રૂ. સેર કે હિસાબ સે ખિકતા હૈ તો કહીં ૦ સેર ભી ખિકતા હૈ.

x

x

x

x

(“માધુરી” વર્ષ ૧; ખંડ ૬-અંક ૬ માંથી)

૮૯-મહિલા-ઉદ્યોગશાલા

‘મુક્તિ-ફ્રોન્ટ’ નામક ઇસાઇયોં કી એક આંતર્રાષ્ટ્રીય સંસ્થા ઇસ દેશ મેં બહુત દિનો સે કામ કર રહી હૈ. ઇસ સંસ્થા કે સદસ્ય પૂર્ણ સાહસ, ત્યાગ ઓર નિઃસ્વાર્થ ભાવ સે ઇસાઇ-ધર્મ કા પ્રચાર કર રહે હૈ. ઇસી સંસ્થા કા એક ભાગ સન ૧૯૧૫ ઇં સે બર્મા-પ્રાંત કી રાજધાની રંગુન શહર મેં કાર્ય કર રહા હૈ; ઓર ઉસી બર્મા-પ્રાંતીય ‘મુક્તિફ્રોન્ટ’ કી સંરક્ષતા મેં વિગત ૨૭ વીં અક્ટૂબર કો રંગુન શહર મેં બર્મા કે તત્કાલીન ગવર્નર સર હાર્ડફોર્ડ ખટલર કે દ્વારા મહિલા ઔદ્યોગિક શાલા કા ઉદ્ઘાટન હુઆ.

ઉદ્ઘાટન સંસ્કાર કે સમય ઇસ ઔદ્યોગિક શાલા કે નિમિત્ત ગવર્નર મહોદય ને એક સહસ્ત્ર રૂપયે દાન-સ્વરૂપ દિયે. ઇસ સંસ્થા કો બર્મા-સરકાર ને ખીસ સહસ્ત્ર ઓર રંગુન કોર્પોરેશન ને પાંચ સહસ્ત્ર રૂપયે દિયે. ઇસકે અતિરિક્ત ઓર ભી અન્ય દાન મિલાકર સંસ્થા કો કુલ ૫૫ સહસ્ત્ર રૂપયે મિલે.

હમ મુક્તિ-ફ્રોન્ટ કે કાર્યકર્તાઓં કો ઇસ સફલ ઉદ્યોગ કે લિયે બધાઇ દિયે ખિના નહીં રહ સકતે. હમારા વિશ્વાસ હૈ કિ ભારતવર્ષ મેં ઇસાઇ-મિશનોં કા ઉદ્દેશ્ય ધાર્મિક નહીં, વરન રાજનીતિક હૈ; પરંતુ ઇસ રાજનીતિક ઉદ્દેશ્ય કી પૂર્તિ કે નિમિત્ત વિદેશી મિશનેં ધાર્મિક રૂપ મેં અપના જો સંગઠિત કાર્ય કર રહી હૈ, વહ પ્રશંસનીય હૈ. અમેરિકા, ઇંગ્લેંડ, ઇટલી તથા અન્ય દેશોં કી ઇસાઇ-મિશન મેં એસે કાર્યકર્તાઓં કી કમી નહીં, જો યદિ ચાહતે તો અપને દેશોં મેં હી અપને લિયે સાંસારિક ઐશ્વર્યોં કા વાયુમંડલ તૈયાર કર સકતે થે; પરંતુ ઉન્હોંને સાંસારિક વૈભવ ઓર લક્ષ્મી કો લાત માર, અપના જીવન સાર્વજનિક કાર્યોં મેં દે દિયા હૈ. ઇસ દેશ કે આધિકાંશ વિદેશી ઇસાઇ-પ્રચારક ઉંચે દર્જે કે શિક્ષિત મનુષ્ય હૈ. ઉનમેં પ્રોફેસરોં, ડૉક્ટરોં, ઇન્જિનિયરોં કી કમી નહીં. યે ઉંચી શ્રેણી કે શિક્ષિત મનુષ્ય ડોમોં, ચમારોં, ભગિયોં, મેદતરોં તથા ઇસ પ્રકાર કી અન્ય અછૂત જરાયમ પેશા જાતિયોં કે ખીચ મેં જાતે હૈ. વહાં ઉનકી હીનતા ઓર ઉનકે અન્ય સાંસારિક, આધ્યાત્મિક એવં નૈતિક ગુણોં કી—જિસે હિંદુસમાજ ને નિર્લાજજતા સે ઉનકે સર મઠ દિયા હૈ—પર્વાહ ન કરતે હુએ, વે ઉનમેં સુધાર કરને કે ભાવ સે, ઉન્હેં પ્રભુ ઇસા કા સંદેશ સુનાને જાતે હૈ! આજ ઇસ અભાગે દેશ કે હિંદુઓં મેં સે હી લગભગ એક કરોડ એસે પ્રાણી મૌનૂદ હૈ, જિન્હોંને ઇન લાગી કાર્યકર્તાઓં કે પદ્ધતિએ સંદેશ કો સુન, અપને આચરણ કો ઉસ સંદેશ કે અનુકૂલ ખનાને કા દાયિત્વ અપને સિર પર લિયા હૈ. ઇસ દષ્ટિકોણ સે વિચાર કરને પર હમ ઇસાઇ-પ્રચારકોં કે ઇસ અદ્ભુત ઉદ્યોગ કી પ્રશંસા કરતે હૈ; ઓર હિંદુ સંસ્થાઓં કા ધ્યાન ઇસાઇ-મિશનરિયોં કે આદર્શ-ત્યાગ કી ઓર આદર કરના આદતે હૈ. આજ તિલક, દહેજ, નાચ આદિ વ્યર્થ ખર્ચોં મેં પ્રતિવર્ષ દેશ કે કરોડોં રૂપયે નષ્ટ હોતે હૈ; પરંતુ કિસીકા ધ્યાન અપને અભાગે દેશ કી અનાયિની મહિલાઓં કી ઓર નહીં જતા. ઇસ દેશ કે પુરોં ઓર વિશેષકર મહિલાઓં મેં આશિક્ષા કા જરૂર બન્યું.

अधिकार है, उसे देखकर कोई भी समाज-सेवी जिना आंसु पहाओ नहीं रह सकता। हमारे पास नित्य ही ऐसी महिलाओं के पत्र आते रहते हैं, जिन्हें प्रारंभिक शिक्षा तो जरूर मिल गई है, पर जो उच्च शिक्षा के लिये लावायित रहते हुये भी इस लिये नहीं प्राप्त कर सकतीं कि उन्हें स्वावलम्बी होने के साधन प्राप्त नहीं हैं। वे कोई ऐसी कला नहीं जानतीं, जिसके द्वारा प्रतिष्ठापूर्वक अपनी अविका उपार्जन कर उच्च शिक्षा प्राप्त करने में समर्थ हों। ऐसी स्थिति में देश के प्रत्येक नगर में औद्योगिक शालाओं की कितनी अधिक आवश्यकता का अनुभव उस समय विशेष रूप से प्रतीत होता है जब हम हिंदुसमाज और उसके द्वारा पतित की हुई निर्वासिता महिलाओं की अवस्था पर ध्यान देते हैं। हम तो यहां तक कहने का तैयार हैं कि यदि देश के कोने-कोने में महिलाओं के लिये औद्योगिक शालाओं स्थापित की जायें, तो देश से पाप और व्यलियार का आन्तर बहुत अंशों में कम हो सकता है। हमारे देश-वासी आज अपनी छाती पर हाथ रख, नारकीय जवन व्यतीत करनेवाली लाओं अलागिनी वेश्याओं की मनोवृत्ति का अनुभव करें और इस बात का लक्ष्य लाति समझे कि उनकी आत्मा में पश्चात्ताप और असंतोष की लयानक आग किस असह्य गति से जल रही है ! परंतु फिर भी वे अपनी वृत्ति इसलिये नहीं छोड़ सकतीं कि उनके सुधार के निमित्त, उन्हें स्वावलम्बी बनाकर प्रतिष्ठापूर्णा जवन व्यतीत करने के योग्य बनानेवाली देश में कोई भी ऐसी संस्था नहीं है। महिलाओं की कौन कहे, जब कि ३१ करोड़ की आबादीवाले देश में पुरुषों के निमित्त स्थापित की गयी औद्योगिक शालाओं ही उंगलियों पर गिनी जा सकती हैं। इस प्रकार आज जहां एक ओर शिक्षा का अधिकार है, वहां दूसरी ओर कुछ अल्पसंख्यक पढ़े हुये लोगों में भी भेकारी आठ रही है; पर देश की इस लयंकर स्थिति का ध्यान न तो जनता को और न सरकार को ही है। इस महत्त्वपूर्ण विषय की ओर से सरकार की उपेक्षा अवश्य ही क्षांतव्य है, क्योंकि देश की सरकार स्वदेशियों की न हो कर, विदेशियों की है; पर जनता की उपेक्षा निश्चय ही एक ऐसी बात है, जिसकी लांछना उसके सिर से नहीं हट सकती।

आज अधिकांश मंदिरों, मठों में हिंदुसमाज के करोड़ों रुपये पानी की तरह व्यर्थ खर्चा दिये जाते हैं। इन मंदिरों की इस विशाल आय से हमारे अधिकांश पंडे-पूजारी, साधु-महंत आज देश में व्यलियार की सृष्टि कर रहे हैं। यदि इस आय का इस प्रकार के हिरामजोरों के पेट-पूजन और गांज-लांग कूकने में अपव्यय न कर अनाथिनी महिलाओं के लिये औद्योगिक शालाओं स्थापित की जाती, तो बहुत अंशों में हमारे देश का उद्धार हो सकता था। अस्तु !

उक्त औद्योगिक शाला के लिये हम मुक्ति-कौशल के आधारियों को आधार देते हैं; यद्यपि हमें यह बात अवश्य ही आटकती है कि वह इसाध-महिलाओं के लिये ही है। हम इस स्थान पर अभी तथा युक्तप्रांत के भूतपूर्व अदनाम गवर्नर सर हार्रिडॉट अटलर महोदय तथा उनकी सरकार को इन दानों के लिये आधार दिये जिना नहीं रह सकते, जो कि उन्होंने उपरोक्त औद्योगिक शाला में दिये हैं। पर यहां एक प्रश्न और भी उत्ता है, और वह यह कि क्या सर अटलर महोदय तथा अभी सरकार किसी आर्थ अथवा हिंदु-संस्थाद्वारा स्थापित किये हुये महिला-औद्योगिक शाला के लिये भी यही उत्ताह, यही साहस और यही दानवीरता दिखला सकती थी ?

('आंद' वर्ष ६, अंड १ ना अंक त्रीनमांथी)

૯૦—ભગવાન બુદ્ધના થોડાક સદુપદેશ

૧—ધર્મનું જ્ઞાન અને પાલન, એજ શ્રેષ્ઠ યજ્ઞ છે.

મગધદેશમાં ખાનુમત નામે એક બ્રાહ્મણગામ હતું. ત્યાં કૂટદંત નામે એક ધનાઢ્ય બ્રાહ્મણ હતો. એણે મોટો યજ્ઞ માંડ્યો હતો ને તેમાં હોમવા સાર કંઈક પશુ એકત્ર કર્યાં હતાં. એવે સમયે ભગવાન બુદ્ધ ત્યાં મોટા લિક્ષુસંઘ સાથે આવી પહોંચ્યા અને અંબલઠ્ઠિકા આરામમાં ઉતર્યા.

ખીન્ન બ્રાહ્મણોની સાથે કૂટદંત પણ બુદ્ધ પાસે ગયો અને ત્યાં એણે યજ્ઞની વાત કાઢી, એટલે બુદ્ધે કહ્યું—

“હે બ્રાહ્મણ! પૂર્વે એક મહાવિજિત નામે પ્રતાપી રાજા હતો. એને મહાયજ્ઞ કરવાનું મન થયું. રાજાએ તે વાત પુરોહિતને કાને નાખી તો પુરોહિતે કહ્યું.

‘વાત તો ઉત્તમ છે, પણ આપણી પ્રજા નિષ્કંટક નથી, ચોર-બહારવટિયાથી પીડાયેલી છે, તેમાં વળી આપ પ્રજા ઉપર નવો કરભાર નાખો એ ક્ષીક નહિ. કદાચ આપના મનમાં હોય કે ચોર-લૂંટારાને પકડીને દંડુ, કારાગૃહમાં નાખું, શૂળાએ ચઢાવું એટલે દેશ થાળે પડે; પણ એ ભ્રમ છે. દેશને થાળે પાડવાનો ખરો માર્ગ એ છે કે, જે લોકો ખેતી તથા ગોરક્ષાનું કામ કરે એવા છે, એને આપ ખીજ તથા ખાવાનું આપો. જે વેપારને યોગ્ય હોય એને મુડી આપો, જે રાજકાળમાં કુશળ હોય એને વેતન (પગાર) તથા પેટિયું આપો. આમ બધા માણસો પોતપોતાને કામે લાગી જશે, એટલે પછી કોઇ કોઇને પીડશે નહિ, રાજ્યની ઉપજ વધશે, પ્રજા નિષ્કંટક તથા પીડામુક્ત બનીને મોજ કરશે ને ધરખાર ઉઘાડાં મૂકીને છોકરાંને નચાવતી કક્ષોલ કરશે.’

પુરોહિતનો ઉપદેશ રાજાને ગળે ઉતર્યો અને એણે તરતજ તે પ્રમાણે વ્યવહાર કરવા માંડ્યો. આથી દેશમાં સુખશાન્તિ ફેલાયાં; એટલે એણે વળી પાછી યજ્ઞની વાત પુરોહિત આગળ કરી. પુરોહિતે કહ્યું કે ‘લલે હવે નગરમાં તથા જનપદમાં જે મોટા મોટા ક્ષત્રિયો, અમાત્યો, સલાસદો, બ્રાહ્મણો તથા વણિકપુત્રો હોય તે બધાને કહેવરાવો કે, મારે મહાયજ્ઞ કરવો છે તેની મને અનુજ્ઞા (રજા) આપો.’

રાજાએ આમ પ્રજાની સંમતિ માગી અને પ્રજાએ તે આપી, એટલે યજ્ઞનો સમારંભ થયો; પણ એમાં એક પણ બ્રાહ્મણની હિંસા ન થઇ. યજ્ઞસ્તંભ કરવા એકે ઝાડ છેદવું ન પડ્યું અને આસન કરવા દર્ભ લણવાપણુંય નહોતું. કામ કરવાવાળા નોકર-ચાકર ઉપર ન દંડા ઉગામવા પડ્યા, ન એને ડારા દેવા પડ્યા, ન એને આંસુ સારવાં પડ્યાં. જેણે ઇચ્છ્યું એણે કામ કર્યું, જેણે ન ઇચ્છ્યું એણે ન કર્યું, જેને જે ગમ્યું તે તેણે કર્યું. ન ગમ્યું તે ન કર્યું. ઘી, તેલ, માખણ, ફહી, મધ, સાકર આદિથી યજ્ઞની પૂર્ણાહુતિ થઈ.

રાજા ઉપર પ્રજાનો પ્રેમ હતો, એટલે રાજાનો ઉત્સાહ જોઇને પ્રજાને શ્રાવણ થયું. પ્રજાના મુખીઓએ પુષ્કળ ધન ભેળું કરીને રાજાને ચરણે ધર્યું. રાજા કહે—

‘સામાન્ય કરથી ઉપજેલું મારી પાસે ખર્યું ન ખૂટે એટલું ધન છે, આ ધન તમે પાછું લઈ જાઓ અને અહીંથી ખીજું વધારે ધન પણ લઇ જાઓ.’

મુખીઓએ વિચાર્યું કે ‘આ નોખું કાઢેલું ધન પાછું આપણા ઘરમાં તો ન ઘાલવું. રાજા યજ્ઞ કરે છે તો આપણે અનુયજ્ઞ કરીએ.’

એમ કરીને તેઓએ દાનશાળા સ્થાપીને એ ધન વાવ્યું.”

કૂટદંતે પૂછ્યું “હે ગૌતમ! આ યજ્ઞ કરતાં ઓછો અધરો હોય, ઓછા આરંભવાળો હોય, પરંતુ એના કરતાં વિશેષ ફળદાયક હોય એવો યજ્ઞ છે કે?”

બુદ્ધ કહે કે “હા, છે. સ્ત્રીશીલ તથા જ્ઞાની વિશ્વસ્રેવક ત્યાગીને નિત્યદાન અપાય એ આ યજ્ઞ કરતાં સદી જાય.”

કૂટદંત—“રાજાના યજ્ઞ કરતાં અને નિત્યદાન કરતાંય ઓછો વ્રાસદાયક તથા વિશેષ શુભકારી યજ્ઞ છે કે?”

બુદ્ધ—‘છે, એવા વિશ્વસેવકોને અર્થે વિહાર (આશ્રમ) અર્પણ કરવા એ યજ્ઞ આ એયને ટપી જાય.’

કૃટદંત—‘આ ત્રણેથી ચઢે એવો કોઈ યજ્ઞ છે કે ?’

બુદ્ધ—‘હા, માણસ હિંસા, ચોરી કે અનાચાર ન કરે, ખોટું ન બોલે, માદક વસ્તુ ન સેવે, ધર્મ જાણે અને પાળે એ યજ્ઞ યજ્ઞમાત્રમાં શ્રેષ્ઠ છે.’

(‘દીધનિકાય ૫, કૃટદંત સુત’ માંથી. અનુવાદક-શ્રી. દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી.)

૨-સહનશીલતાવિષે ઉપદેશ

બુદ્ધે કહ્યું—‘લિક્ષુઓ! સામો માણસ તમને કાંઈક કહે તેમાં પાંચ કોટિ છે: ૧-કાળે કહે અથવા અકાળે, ૨-સાચું કહે અથવા ખોટું, ૩-કોમળ વાણી કહે અથવા કઠોર, ૪-કામનું કહે અથવા નકામું, ૫-મિત્રભાવે કહે અથવા દ્વેષપૂર્વક. આમાંથી કોઈ પણ રીતે સામો માણસ બોલે, તોપણ તમારું ચિત્ત વકરે નહિ, તમારી જીભ કુવાક્ય ઉચ્ચારે નહિ અને તમે દ્વેષરહિત પ્રાણીમાત્રના અનુકંપાવાન હિતેચ્છુ મિત્ર થઈને વિચરો, સામા માણસને તમારા પ્રેમથી નવરાવી મૂકો અને તેનાથી આરંભીને આખા જગતને વૈરમુક્ત તથા અભયદાતા એવા તમારા વિપુલ, અપ્રમાણ (અનંત) પ્રેમના પાશથી બાંધી લો—આ તમારે શીખવાનું છે.

‘એ કેના જેવું છે કે, કોઈ પુરુષ કોદાળા અને ટોપલી લઈને આવે અને કહે કે ‘હું આ મહાપૃથ્વીને અપૃથ્વી કરીશ.’ એમ કહીને જ્યાં ત્યાં ખોદે, માટી જ્યાં ત્યાં નાખે તે ધારે કે: પૃથ્વીનો નાશ થતો જાય છે; પણ એમ પૃથ્વીનો નાશ થાય ખરો કે ?’

લિક્ષુઓ—‘ના ભગવન! કારણ કે આ પૃથ્વી ગંભીર અને અપ્રમેય છે. માણસ ખોદી ખોદીને થાકે, કાંઈ જાય, પણ પૃથ્વી અપૃથ્વી ન થાય.’

બુદ્ધ—‘એજ પ્રમાણે લિક્ષુઓ! સામો માણસ ગમે તેમ બોલે-ચાલે, તોપણ તમારે પૃથ્વી જેટલી ક્ષમા રાખવી. પૃથ્વી જેમ સર્વસહા છે, તેમ તમારે સર્વ આધાત સહન કરવા. એટલે એનું તમારા ઉપર કાંઈ ચાલશે નહિ.

‘વળી એ કેના જેવું છે, કે કોઈ પુરુષ લાખ કે હજાર, ગળી કે મજ્જા લઈને આવે અને કહે કે ‘હું આકાશ ઉપર ચિત્ર આજેખીશ.’ પણ તે આકાશને ચીતરી શકે ખરો કે ?’

લિક્ષુઓ—‘ના ભગવન! કારણ કે માણસ થાકે, પણ આકાશ ઉપર ચિત્ર ચીતરવું શક્ય નથી.’

બુદ્ધ—‘એજ પ્રમાણે લિક્ષુઓ! સામો માણસ ગમે તે કરે, તોપણ તમારે આકાશ જેવું-શત્રુ-મિત્ર બંધાય સમાધ જાય એવું-વિશાળ હૃદય રાખવું, એટલે તમે જીત્યાજી છો.

‘વળી એ કેના જેવું છે કે કોઈ પુરુષ સળગતું તણખલું લઈને આવે અને કહે કે ‘હું આ સળગતા તણખલાવડે ગંગા નદીને આગ લગાડીશ ને બાળી મૂકીશ.’ પણ તે ગંગાને દગાડી શકે ખરો કે ?’

લિક્ષુઓ—‘ના ભગવન! કારણ કે માણસ કાંઈ જાય પણ સાગરગંભીર ગંગાનદીને તો ઉત્તી આંચેય ન આવે.’

બુદ્ધ—‘એજ પ્રમાણે લિક્ષુઓ! સામો માણસ ગમે તે કરે, પણ તમારે ગંગા જેવા ગંભીર બની મોટું પેટ રાખી ધુંટડા પી જવા. પછી સામા માણસનું શું દેન છે કે તમારો વાળેય વાંકો કરે ?’

બેવડા હાથાવાળા કરવતવડે, લિક્ષુઓ! ચોરો તમારાં અંગે અંગ કાપે, છતાં પણ જો તમારા મનમાં રોષ આવે તો તમે મારા શિષ્ય નહિ. એવે પ્રસંગે પણ તમને પીડનાર ઉપર પ્રેમ રાખતાં તમારે શીખવાનું છે. આ કરવતનું દષ્ટાંત તમે વારંવાર વિચારજો, એમાં તમારું સનાતન હિત તથા સુખ છે.”

(‘મન્નિઝમનિકાય ૩-૧ કકચૂપમસુત’ માંથી. અનુવાદક-શ્રી. દેસાઈ વાલજી ગોવિંદજી.)

[તા. ૧-૧-૧૯૨૮ ના ‘નવજીવન’માંથી]

૯૧—શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં !

શુદ્ધિ હી કે હેત બને ભારત મેં ચાર ધામ, શુદ્ધિ હી કે હેત જપ તપ સવ ધ્યાતે હૈં;
શુદ્ધિ હી કે હેત પ્રભુ ધારત મનુજ તન, શુદ્ધિ હી કે હેત સખ તીરથ કા બતે હૈં.
શુદ્ધિ હી કે હેત ચરણમૃત કરત પાન, શુદ્ધિ હી કે વ્રત ધારિ નર મુક્તિ પાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૧

* * * * *

ખાતે બેર 'રામ' બૂઝે—શવરી કિરાતિન કે, પતિત નિષાદ હૂં કા હિય સોં લગાતે હૈં;
ગણિકા, અન્નમિલ, બધિક, વ્યાધ, શ્વપચાદિ, ભૂલિ હૂં સો રામ કહી શુભ ગતિ પાતે હૈં.
ઋષિવર કણુવ ગયે બે મિશ્ર દેશ માહિ, યવન સહસ્ર દશ શુદ્ધ કરિ લાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૨

* * * * *

કૌન ઉચ્ચ કુલ મેં બશષ્ટિ જન્મ લીનહોં 'રામ', વ્યાસ, સૂત, નારદ કહાં કે ગોત લાતે હૈં;
વિદુર, પરાશર કી નીચ યોનિ જનૈં જગ, બાલમીક કરની સભી પુરાન ગાતે હૈં.
નાભા, રૈદાસ, સેન, સધન કસાધ આદિ, શુદ્ધિ હી કે પથ ચલિ સંત પદ પાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૩

* * * * *

રાજ કીનહોં ભારત મેં કછુ કાલ 'ત્રીક' બતિ, શાસન કે આસન મેં હિંદૂ બનિ બતે હૈં;
આઈ 'શક' બતિ એક રસિયા સોં માલવા મેં, બ કો વંશ શાકા શાલિવાહન કહાતે હૈં.
શુદ્ધ કલહંસ 'હ્રણુ' બતિ સોં બને હૈં 'રામ', 'મિશ્ર' કે તો બ્રાહ્મણ મેં મિશ્રણ કહાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૪

* * * * *

નાનક ગુરુ ગોવિંદ કેતેહૂં મુસલમાન કા, શુદ્ધિ કરિ આપને મેં પ્રેમ સોં મિલાતે હૈં;
સ્વામી રામાનંદ શિષ્ય અવધપુરી મેં જય, યવનો કી શુદ્ધિ 'રામ' મંત્ર સોં કરાતે હૈં.
કોટવા કે બાબા જગજીવન કી ગદી માહિ, મુસલિમ ચેલેં વહાં અધિક લખાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૫

* * * * *

શાસ્ત્ર દ્વીપ-વાસી અહિ-પૂજક 'મગી' કી બતિ, શુદ્ધિ હો કે આપને કા બ્રાહ્મણ બતાતે હૈં;
ગૂજર, અમીર, બટ પતિત વિદેશી રામ, શુદ્ધ હી સોં શુદ્ધ રાજપૂત પદ પાતે હૈં.
સાધુ 'જંબ' શુદ્ધ કીનહોં લાખ હૂં મુસલમાન કા, વોહી 'વિશનોઈ' વૈશ્ય અધિક લખાતે હૈં;
ઐતે હૂં પૈ ભઈ બુદ્ધિ વિપરીતિ હિંદુઓં કી, હિંદૂ તો કહાતે પર શુદ્ધિ સોં ધિનાતે હૈં. ૬

* * * * *

(‘વિશ્વમિત્ર’ ના દીપાવલિ અંકમાં લેખક—હાફુર રામદર્પસિંહ—દર્ટાવાં)

૯૨-યુજન સેન્ડો

ભીમસેન અને હક્યુલિસ

વજ્રકાય ભીમસેને બાળવયમાં અને મહાભારત યુદ્ધમાં કરેલાં શરીરબળનાં પરાક્રમોથી જગત આજે દિંગમૂઢ થાય છે. યૂરોપવાસીઓ એમના પૌરાણિક ભીમસેન હક્યુલિસના અદ્ભુત બળની વાતો વાંચી અશ્રદ્ધાના ઉદ્ગાર કાઢે છે કે ‘માણસમાં આવું બળ ના હોય.’ એક વખત લોકો એમ માનતા કે, એ મહાપરાક્રમો તો કવિની ફલદ્રૂપ કલ્પનાના તરંગ છે, અતિશયોક્તિમાત્ર છે; પણ જ્યારે વીસમી સદીમાંયે જગતને ભીમસેન અને હક્યુલિસ સાંપડ્યા, ત્યારે માનવીઓનો ભ્રમ ભાંગી ગયો. જેના વિકસેલા શરીર ઉપર, સ્નાયુ-ગઢાના લવ્ય સૌંદર્ય ઉપર અને વજ્રકાયની મહાશક્તિ ઉપર સારી દુનિયાવારી જતી, એવા ગર્ભ કાલેજ અનંત વિરામ પામેલા યૂરોપી ભીમસેન-યુજન સેન્ડોનો પરિચય હિંદી યુવકોને પ્રેરણાદાયી થઈ પડશે.

સેન્ડોએ શરીર કેમ ‘ખીલવ્યું’ ?

બરાબર ૫૬ વર્ષ પહેલાં જર્મનિના કનીગ્સબર્ગ ગામમાં કોઈ જર્મન મનુરની રશીઅન સ્ત્રીએ દુનિયાને ચરણે એક બાળક ધર્યો. એનું નામ યુજન પાડ્યું. સેન્ડો એ તો કુટુંબની અટક છે, માબાપની ગરીબીને ફેડવા એને દશ વરસની બાળવયથી જૂદે જૂદે ગામે વેપારીઓને ત્યાં વણેતરાં ઉઠાવવાં પડતાં. સાધારણ શરીર-સંપત્તિવાળા માબાપના એ છોકરાની કાયા છેકળ નબળી હતી. એનો બાપ તો એને ‘નિર્માથ્યદાસ’ નો શિરપાવ પહેરાવતો; છતાં એની વૃત્તિઓ અંડખોર ને ઉછાંછળી તો હતીજ. વેપારીઓ એની ધીંગામસ્તીથી કંટાળી દુકાનેથી કાઢી મૂકતા. ૧૧ વર્ષની ઉંમરે માબાપ સાથે કમાણીમાટે તે રોમ ગયો. રોમન કલાધરેની છીણીમાંથી ઉપજતાં સ્નાયુબદ્ધ આરસ-બાવલાં જોઈ, એને ઉમળકો આવતો કે ‘હું ક્યારે આવો થાઉં?’ સતત મનુરી સાથે એણે શરીરશાસ્ત્રનો અભ્યાસ અને વ્યાયામ આદરી દીધો. ઘોડેસ્વારી, દોડ, તોફાન વગેરેથી શરીર કસીને તેણે વજન ઉઠાવવાના ખેલ શરૂ કર્યા. શાસ્ત્રીય રીતે સ્નાયુગ્રંથિઓ(મસલ્સ)ને વિકસાવી લોકોને તે બતાવવા લાગ્યો. એ સમય એવો હતો કે, જાહેરમાં સાથળ કે શરીરનું ઢાંકણું અંગ બતાવવું એ ગુન્હો લેખાતો; છતાં યુજનના સ્નાયુ-સૌંદર્ય ઉપર તો લોકો મુગ્ધ થતા ચાલ્યા. રોમના મૂર્તિકારોએ એના વિકસેલા શરીરને મૂર્તિવિધાનનો આદર્શ બનાવ્યું. ફૂલેલા સ્નાયુવાળી એની આખી કાયાને ખુલ્લી રખાવી, ડોક્ટરો વિદ્યાર્થીઓને શરીરશાસ્ત્રના પાઠ આપવા લાગ્યા. એનાં માબાપને એ ન રૂચ્યું અને જીવાન યુજન, શિષ્ય તરીકે મુંડાવા માટે પાદરીને સુપ્રત થયો. યુજને અંડ ક્યું, એટલે માબાપે ઘરમાંથી રૂખસદ આપી. શરીરને વધુ ખીલવવા એણે સરકસમાં નોકરી સ્વીકારી.

યુજનના ખિસ્સામાંથી એક વાર પૈસા ખૂટ્યા, તુરત યુક્તિ શોધી. સરકસનું એક લોખંડી પાંજરું એણે બળરમાં ઉભું કર્યું. પાંજરામાં લોકો સિદ્ધા નાખે તો સળીઆ તોડીને તે લઈ લેવાની યુજને શરત કરી. પાંજરામાં હજારો રૂપિયા આવી પડ્યા. પાંજરું તોડી યુજને તે રૂપિયા ખિસ્સામાં માર્યા. પોલીસે એને પ્રથમ તો ગિરફતાર કર્યો, પણ પછી છોડી દીધો.

સેમ્સનની સામે

રોમમાં યુજનને લંડનનો એક કલાકાર મળ્યો. ૨૦ વર્ષના નવજીવાનના પુલીને કાટકાટ થતા સ્નાયુઓ જોઈ તે મોહી પડ્યો અને તેને લંડનલઈ ગયો. એ વખતે ત્યાં ‘સેમ્સન’ નામધારી મહામુક્ષ અંગ્રેજોને પોતાના શરીરબળથી છક કરતો. શનિવારનો એનો પહેલોજ ખેલ સંગીત-શાળામાં હતો. યુજન પહોંચ્યો. સેમ્સને પ્રેક્ષકોને આહવાન દીધું: “આ મારા શિષ્ય સાઈકલોપ્સની સાથે બળની બરાબરી કરનારને ૧૦૦ પાઉન્ડ અને મારી સામે ઉતરનારને ૧૦૦૦ પાઉન્ડનું ધનિમ! છે કોઈની તાકાત?” સેમ્સન ત્યારે દુનિયાનો સૌથી બલવાન પુરુષ લેખાતો.

પ્રેક્ષકોની ગેજેરી ઉપરથી એક સાધારણ કદનો સ્થામવણો જીવાનીઓ મલપતી ચાલે નીચે ઉતર્યો. ભાવી વિજયની આગાહીમાં તેના હોઠ મલકતા હતા. એણે સેમ્સનના શિષ્ય સામે ઉતરવાનું અહવાન ઝીંકી લીધું. સધાકાળના ભૂરા પોશાક નીચે નાજુક દેખાતા એના દેહને જોઈ

પ્રેક્ષકો ખડખડાટ હસી પડ્યા. સેમ્સને તેને પાછા વળવા શિખામણ આપી. તિરસ્કારયુક્ત હાસ્યથી યુજને કહ્યું:—‘હું ઠેઠ રોમથી તમારી તાકાત માપવા આવ્યો છું.’ પ્રેક્ષકો એની દયા ખાવા લાગ્યા.

સાઈક્લોપ્સની સામે રંગભૂમિ ઉપર યુજન ખડો થયો. એનાજ શબ્દોમાં હરિશ્ચંદ્રનું વર્ણન આ રહ્યું—‘સાઈક્લોપ્સે ખન્ને હાથમાં ત્રણ ત્રણ મણનું વજન ઉંચકી માથા ઉપર ફેરવ્યું.’ મેં પણ એ કરી ખતાવ્યું. એણે સાત મણનો સળીઓ જમીન ઉપરથી ઉંચકી માથે મૂક્યો. ધણી સહેલાઈથી હું એમાં સફળ થયો. એણે એક છેડેથી છ મણનું મુદ્દગળ પકડી હાથ લંબાવી રાખ્યો, પછી નીચા વળી ખીજું ત્રણ મણનું લઘ ખીજા હાથમાં એવીજ રીતે રાખ્યું. છેલ્લે એણે ૧૩ મણનો પથ્થરના કડામાં ટચકી આંગળી લેળવી આખો પથ્થર ચાર તસુ ઉંચો કર્યો; જ્યારે મેં તો છ તસુ ઉંચો કરી દીધો. ત્રણ ત્રણ વાર અમે બધા અખતરા કર્યા અને ૧૦૦ પૌંડ મારા ખિસ્સામાં પડ્યા.”

યુજન સેન્ડોનો દિગ્વિજય

તુરતજ સેમ્સનને પોતાને યુજને આહ્વાન દીધું: “મારે તમારા હજાર પાઉંડ પણ છતી લેવા છે.” સેમ્સન ગમ ખાધ ગયો. આવતો શનિવાર મુકરર થયો. લંડનની શેરીએ શેરીએ વાતો થતી કે ‘છોકરો અદ્ભુત લાગે છે!’ શનિવારે રંગભૂમિની ગેલેરીઓ પ્રેક્ષકોથી ઉભરાતી હતી. સેમ્સન યુજનને આંખથી માપતો સ્વસ્થ ઉભો હતો. વિજયની એને ખાતરી હતી. લોકો યુજનવિષે શંકા-શીલ હતા. બેન્ડ-પડધમ વાગ્યાં ને સેમ્સને લોહાનો નડો સળીઓ લઈ કાંડાં, નળા ને ગરદન ઉપર બેવડો વાળી દીધો. યુજને એવોજ ખીજે સળીઓ ઉઠાવ્યો, પ્રેક્ષકોના શ્વાસ રૂંધાવા લાગ્યા. સમસમાકાર શાંતિમાં યુજનના નળા ઉપર સળીઓ નિમિષમાત્રમાં બેવડાઈ ગયો. એવીજ રીતે કાંડા ને ગરદન ઉપર-એ પછી સેમ્સનની પેઠે યુજને છાતીના ભેરથી તારતું દોરડયું તોડ્યું અને બાવડાના મસલને ફૂલાવી લોહાની સાંકળ લાગી. યુજને ખીજા નવા પ્રયોગો ખતાવ્યા. હાથે સાંકળો બાંધી ૩૦૦ પાઉંડનું ડમ્બબેલ ઉંચક્યું અને સાથે સાથે સાંકળોના ભુક્કા ઉઠાવી દીધા. યુજન-નો એ દિગ્વિજય હતો. યૂરોપનો સૌથી બળવાન મદલ એની આગળ નીચી મુંડીએ ઉભો રહ્યો. લંડન એની પાછળ ઘેલું બન્યું, ઇંગ્લેંડને એણે પોતાનું કાયમી વતન બનાવ્યું.

હર્ક્યુલિસની પદવી

ઇંગ્લેંડને માનવશરીરનો મહિમા ખતાવી, યુજને ખંડ ઉપર મુસાફરી આદરી. જર્મની, ફ્રાન્સ, ઓસ્ટ્રિયા, સ્વીડન, રશીઆ, ટર્કી-બધેજ એણે વિજયનો ડોકો વગાડ્યો. એના મસલોને-રનાયુગ્ર-થિઓને જોવા યૂરોપના લોકો તૂટી પડતા. વીસમી સદીનો તે હર્ક્યુલિસ કહેવાવા લાગ્યો. ૩૦ વર્ષની ઉંમરે દુનિયાના સૌથી બળવાન માણસ તરીકે યુજન સેન્ડોની ખ્યાતિ દિગંતમાં પ્રસરી ગઈ.

અમેરિકામાં

અખંડ કીર્તિને વરી તે અમેરિકા ગયો. બોસ્ટન, ચિકાગો, ન્યૂયૉર્ક, ફિલાડેલ્ફીઆ-બધેજ એનાં અપૂર્વ સન્માન થયાં. એને જોવા માટે, એના મસલને હાથ લગાડી દાખવા માટે અમેરિકાનાં નરનારીઓ હજારો ડોલરની કુરબાની કરવા લાગ્યાં.

સિંહ સાથે લડાઈ

પણ એનું લબ્ધ, તાજપોષી પરાક્રમ તો સાનક્રાન્સિસકોમાં લોકોએ દીધું. ખૂન નામના પશુપાલકે સિંહ અને રીંછની લડાઈ ગોઠવી. ઉંચા પિંજરામાં સિંહને પૂર્યો હતો. રીંછને તેમાં દાખલ કરવાની તૈયારી થઈ, પણ પોલિસે અને દયાળુ લોકોએ ફર અખતરો બંધ રાખ્યો. પ્રેક્ષકોના આશ્ચર્ય વચ્ચે સેડોના મિત્ર જિગેલ્ડે બહાર ક્યું કે ‘સેડો સિંહ સામે પાંજરામાં ઉતરવા તૈયાર છે.’

પોલિસને સમજાવી આ અદ્ભુત યુદ્ધની અનુમતિ લેવામાં આવી. જિગેલ્ડે પોતે એનું વર્ણન આ પ્રમાણે આપે છે—‘માર્કેટ સ્ટ્રીટમાં અમે સર્કસનો જંગી તંબુ ઉભો કર્યો. વચ્ચે-વચ્ચે ઉંચા સળીઆનું ગોળ પાંજરું રચ્યું, અને ગામમાં દરેક પીટાવ્યો કે, આવતી કાલે યુજન સેડો સિંહ સાથે કુરતી બેલનાર છે. આગલી સાંજે પશુઓનો રોહડો તાલીમ-માનવર સિંદને તપાસવા પાંજરામાં ગયો તેવાજ સિંહે તેને ચીરી નાખ્યો. ડાખાંઓએ વાયુવેગે આ

અખર ફેલાવ્યા. એકસામટી ૧૫૦૦૦ ટિકીટો ખપી ગઈ. ખૂન પોતાના સિંહને લઈ અમારા તંત્ર આગળ આવ્યો. સિંહને અમારા જંગી પાંજરામાં દાખલ કરતાં તે છટકી ગયો ને ખખર તરફ ત્રાડ દેતો નાઠો. હિંમતવાન માણસો લાડી, રિવાલ્વર, તલવાર, ખંદૂક લઈને આડા ફર્યા. મધ્યયોગમાં સિંહ ડાણકાર કરતો ઉભો રહ્યો. સેંડો, સાંજે ફરીને મુકામે આવતો હતો. અચાનકજ તે તંત્ર તરફ વળ્યો. ગભરાયેલા લોકો તરફ હાસ્ય કરતો તે ચોક્કમાં સિંહની સામે દોડ્યો. સિંહ તરાપ મારે તે પહેલાં તો તેણે એની ગળચી પકડી, ખીબા હાથે પૂંછડી ખેંચી, ગાંસડીની પેટે ઢસડીને પાંજરામાં પૂરી દીધો.

રાત્રે જાહેર પ્રજા સમક્ષ સિંહ સાથે દંડ થવાનું હતું. તંત્રમાં મેદની માતી નહોતી. ઉંચા પાંજરામાં સિંહ ફાળ ભરતો આંટા મારતો હતો. સેંડો મક્કમ પગલે, છાતી કાઢીને પાંજરામાં દાખલ થયો. પ્રેક્ષકો ભયમાં ને આશ્ચર્યમાં જડ બની શાંત બેસી રહ્યા. સિંહ યુજન સામે તાકીને જોઈ રહ્યો, કેદ કરનારને ઓળખ્યો અને 'મીયાંની મીની' જેવો 'સોજો' થઈ, માથું નીચું નમાવી ઉભો રહ્યો-ન હાલે કે ન ઉંચું જુએ. સેંડોએ તેની પૂંછડી પકડી અને પાછે પગે પાંજરામાં બે ચક્કર લેવરાવ્યાં.

પ્રેક્ષકોએ આનંદમાં ચીસાચીસ કરી મૂકી. કોઈ કહે કે, આ તો જાદુગીરી છે.

સેંડો જેવો પાંજરા બહાર આવ્યો તેવાજ સિંહ હુંકાર કરી ઉંચા ઉંચા ફૂંકા મારવા લાગ્યો. લોકોના અવાજથી તે ઉશ્કેરાયો અને પિંજરાના સળીઆ પર રાક્ષસી જેરથી પંજા અક્ષાળવા લાગ્યો. અધા પ્રેક્ષકો જોતજોતામાં તંત્રની બહાર નાસી ગયા.

રાષ્ટ્રવીર

ઇંગ્લેંડમાં રહી સેંડોએ વ્યાયામનો એટલો ફેલાવો કર્યો કે એની ગણતરી રાષ્ટ્રવીરમાં થવા લાગી. એક બાબુ નવા નવા હુન્નર-ઉદ્યોગોમાં માથાં મારી એણે હજારો પાઉંડ પેદા કર્યાં ને ખીજી બાબુએ પૈસો છૂટે હાથે શરીરકેળવણીની સંસ્થાઓમાં વેચ્યો. મહાયુદ્ધને વખતે ઇંગ્લેંડના નખળા નખળા પુરુષોને વીણી, એણે તેમને લોખંડી સૈનિકો બનાવી દીધા. વ્યાયામ ઉપર યુસ્તકોદ્ધ રચી એનો ઘેર ઘેર પ્રચાર કર્યો. સેંડોનું નામ અને સેંડોની કસરતો પાંચ વરસનાં બાળકોથી ૬૦ વર્ષના વૃદ્ધોને પરિચિત વિષય બન્યાં. આજે એનાં 'સ્પ્રીંગ-ગ્રીપ-ડંખેલ્સ' આખી દુનિયાનાં વ્યાયામ-શાખીન નરનારીઓ વાપરે છે, ઇંગ્લેંડના રાજ્યથી તે રજળતા લિખારી સુધીની પંક્તિના માણસને એણે કસરતની લગની લગાડી. એનાજ સમયમાં યૂરોપ અને અમેરિકામાં રોલેન્ડો, માર્ક હાન્ના, સુલિવાન, લીલિયન રસેલ, સીજમંડ, એકબાર્ટ જેવા સેંડોથી પણ વધુ બળવાન મક્ષ થઈ ગયા છે; છતાં એકલા સેંડોનું નામ શરીરબળના આદર્શ સાથે જોડાયેલું ગયું છે. એનું એકજ કારણ એ છે કે, એણે સારી દુનિયાને એ શાસ્ત્રનો સંદેશ પહોંચાડ્યો અને સેંડો પોતે તો એના બળ કરતાંએ ઉપસતા સુધ્ધ દડા જેવા સુંદર સ્નાયુઓથીજ વખણાતો. એના શરીરનાં દર્શન કરવાં એ પણ એક લહાવો હતો. એનામાં વિનય અને ઉદારતા છલોછલ લર્યાં હતાં. પોતાના કોઈ પણ શત્રુ ઉપર વેર લેવા એ અમિત બળનો ઉપયોગ કદીજ ન કરતો. ઇંગ્લેંડમાં એક વાર એવો પ્રસંગ આવેલો. સેંડોની સ્ત્રી સામે હોટલમાં એક બદમાશ નેત્રપલ્લવી કરતો બેઠો હતો. સેંડોએ એને વાર્યો, છતાં પેલો ન માન્યો, ત્યારે સેંડોએ ગરદન પકડી તેને બહાર કાઢવા મહેનત કરી. પેલો મદિરા-વિહારમાં હતો, એટલે ટેબલને વળગી રહ્યો. સેંડોએ તેને ટેબલસહિત ઉંચકી નીચે શેરીમાં ફેંકી દીધો. કોઈ કોઈ વાર માણસોને રમુજ આપવા સેંડો જખખર થોડાને ઉંચકી રંગભૂમિ ઉપર ખીચાનોના અવાજ સાથે નૃત્ય કરતો. જેના ઉપર એનો રોપ ઉતરતો, તેજ માણસ સાંજે એના ટેબલ ઉપર મિજમાન બનતો. એટલું તેનું હૃદય માયાળુ હતું. કોઈને માહું લગાડ્યા મછી તુરતજ એને પારાવાર દિલગીરી થતી. આવા લોખંડી માણસને પણ કોઈ અકસ્માતને વખતે કીચડના ખાખોચીઆમાંથી એકલે હાથે મોટર ઉંચકતાં ધોરી નસ ઉપર ધબક થયેલી. કેટલાંયે વર્ષો પછી ફરી એક વાર સામટા બળતી અજમાયશ કરતાં એજ નસ તૂટી અને દુનિયાના વહાલા વ્યાયામ-શાસ્ત્રીનું મરણ નીપજ્યું.

અને હિંદ !

હિંદમાં પણ એ સેંડો, એ રસેલ, એ એકબાર્ટ અને એ ગામાને પોતાના અતુલ શરીરબળ-

થી દંગ કરી દેનાર ભીમસેન જીવતો-જાગતો છે. વિલાયતના બળવાનો આપણા અથંગ ને પક-
છંદ મલ્લ રામમૂર્તિનું આહ્વાન નહોતા ઝીલી શક્યા, છતાં એ રામમૂર્તિનું સ્થાન ક્યાં છે ?
એનામાં વિદ્યા છે, પણ તેને દેશ સમસ્તની બનાવવા એનામાં ધગશ કે તમન્ના નથી. આવા
વ્યાયામશાસ્ત્રીઓના અખાડા જ્યારે હિંદને ગામડે ગામડે સ્થપાશે, ત્યારે હજારો સેંડાઓ અહીં
ઉભરાવા માંડશે, હિંદમાં હજુ એ છુપી શક્તિ અવ્યક્ત રહેલી પડી છે. એને ખીલવવા માટે રાષ્ટ્ર-
ભાવનાવાળો અને સાધનસંપન્ન રામમૂર્તિ જોઈએ છીએ. લક્ષ્મીનંદનો ધારે તો થોડા સ્વાર્થભોગે
હિંદનાં નવજીવાનોને એ મહામલ્લની તાલીમ નીચે વજ્રાંગ બનાવી શકે.

(“ સૌરાષ્ટ્ર ” તા. ૫-૧૨-૧૯૨૫ ના અંકમાંથી)

૯૩-સાચો મહાપુરુષ કેવો હોય ?

સંઘ-શક્તિ કેવી રીતે ખીલે ?

બ્રિટિશ—જાતિને અપની સેના કે બલ સે ભારતપર અપના આધિપત્ય વિસ્તાર કર રખ્યા હૈ ઔર
યહ કામ ઉસને ભારતવાસિયોં કી ઇચ્છા કે સર્વથા વિરુદ્ધ ક્રિયા હૈ. હાં, યહ ઠીક હૈ; પરંતુ ઇસસે
ભી હમેં જો શિક્ષા મિલતી હૈ, ઉસે ભૂલના નહીં ચાહિયે. વહ શિક્ષા યહી હૈ કિ બ્રિટિશ-
જાતિ મેં સંઘબદ્ધ શિક્ષાચાર કી શક્તિ પૂર્ણમાત્રા મેં વિદ્યમાન હૈ; ઔર યહી ઉસકી વિજય કા
કારણ હૈ. યહ શિક્ષાચાર બહુત અંશોં મેં એક આધ્યાત્મિક ગુણ હૈ. હમેં ભી અપની સ્વતંત્રતા કે
સંગ્રામ મેં ઇસ આધ્યાત્મિક ગુણવિશેષ સે કામ લેના પડેગા. હમેં અપને પ્રતિયોગિયોં કા મુકાબિલા
કરને કે લિયે ઇસ શિક્ષા કે ગ્રહણ કરના હી પડેગા. યદિ હમેં અપને કો તથા અપને દેશ કે સ્વતંત્ર
કરના હૈ, તો ઇસ આધ્યાત્મિક ગુણ શક્તિ કે અપનાના હી પડેગા. તુમ અપને કો એક બહુત
બડી સેના કા સૈનિક સમજો, અપનેકો દેશ કી આધ્યાત્મિક સેના કા સૈનિક સમજો. યાદ રખો કિ
તુમહેં સંઘબદ્ધ હો કર કામ કરના પડેગા. યહ આધ્યાત્મિક ગુણ—યહ સંઘબદ્ધ શિક્ષાચાર હમેં
બહુત કુછ પ્રદાન કર સકતા હૈ. ઇટલિ મેં આજ એક એસા હી પુરુષ પેદા હુઆ હૈ ઔર વહ
હૈ—મુસોલિની. મેં સમજતા હું કિ ઉસ મહાપુરુષ કે વિષય મેં બહુત કુછ ગલતફહમિયાં લોગોં મેં
ફેલી હુઈ હૈ. મેં તુમ નવયુવકોં કે આગે ઇટલી કે ઉસ ભાગ્યવિધાતા કી ચર્ચા ઇસી લિયે કરતા
હું, ક્યોંકિ વહ ભી એક નવયુવક હૈ ઔર ઉસને ઇટલી કી કાયા પલટ દી હૈ. કુછ વર્ષ પહેલે
ઉસને અપને સાથિયોં કે સાથ અપને દેશ કે શાસન કા સૂત્ર અપને હાથ મેં લિયા થા ઔર
ઇન્હીં કઇ વર્ષોં મેં ઉસને અપને દેશવાસિયોં મેં એકદમ નવીન જીવન ભરકર આશ્ચર્યજનક
પરિવર્તન કર દિયા હૈ. ઉસકી ઇસ સફલતા કા રહસ્ય વહી સંઘબદ્ધ શિક્ષાચાર કી શિક્ષા હૈ. મુસોલિની ને
જો કાર્ય આરંભ દિયા હૈ ઉસકા એક અંગ દેશ કે ભાવી સ્તંભો યાની બચ્ચોં કે કલ્યાણ સે
સંબંધ રખતા હૈ. સંતાનોત્પાદન ઔર બાલકોં કે રક્ષણવેક્ષણ કા ભી ઉત્તમ સંબંધ દિયા ગયા
હૈ. મુસોલિની કે કાર્ય કા દ્વિતીય ભાગ સર્વ—સાધારણ કે સ્વાસ્થ્ય કી ઉન્નતિ કે સંબંધ મેં હૈ.
ઇટલીવાલોં કે ઘર—ઘાર કી સદાઈ દેખને ગોચ હૈ. મુસોલિની કે સંગઠનકાર્ય કાતીસરા વિભાગ દેશ કે
બચ્ચોં ઔર યુવકોં કે હૃદય-પુષ્ટ, બલશાલી ઔર શુદ્ધ આચરણ-યુક્ત બનાવે સે સંબંધ રખતા હૈ.
હમારે ભારત મેં નવજાત શિશુઓં કી ઔર બહુતદી કમ ધ્યાન દિયા જતા હૈ ઔર ઉનકે રક્ષણ-
વેક્ષણ ઔર શિક્ષણ કી સર્વથા ઉપેક્ષા કી જતી હૈ. યદાં કી બાલ-મૃત્યુ સમસ્ત સખ્ય દેશોં કી
અપેક્ષા અધિક હૈ. દમ લોગ ક્રીડાંનુ કે પ્રતિ—બાલક ક્રીડાંનુ કે પ્રતિ કિતની શ્રદ્ધા, આદર ઔર
ભક્તિ રખતે હૈ; પરંતુ અપને દેશ કે ક્રીડાંનુ-સ્વરૂપ બાલકોં કી ઔર દમ આંખ ઉઠાકર બી
નહીં દેખતે. ક્યા હમારે લિયે યદ ઉચિત નહીં હૈ, કિ દમ ઇન બચ્ચોં કે કલ્યાણ કે લિયે મેટા

करें-उनकी उन्नति के लिये यत्न करें ? जैसे नाटकों और आयस्कोपों का तमाशा दिखाना छटली में नान्यजन समझा जाता है और घसके लिये वहाँ कानूनन बना ही कर दी गयी है, जिससे-आलसक एवं नवयुवक दर्शकों का आचरण भिन्न हो सकता है। कृषि-संघर्षी आतों की भी छटली में यथेष्ट उन्नति हुई और हो रही है। वहाँ के निवासियों के लिये ये हितकर कार्य केवल संध-शक्ति के द्वारा संयोजित हो रहे हैं। इसीसे है नवयुवक ! मैं तुम्हें संधयुद्ध शिष्टाचार की शिक्षा ग्रहण करने के लिये कह रहा हूँ। मैं तुम्हें आलस संध-शक्ति-युक्त शिष्टाचार के लिये नहीं कहता। मैं उस उच्चतम स्तर की संध-शक्ति और शिष्टाचार की आत कहता हूँ, जिससे तुम आध्यात्मिक कल्याण कर सकते हो।

संधयुद्ध होने और संधशक्ति बढ़ाने की जो शिष्टाचार और चरित्र-सुधार में है; अतएव तुम्हें अपने चरित्र का सुधार ही सर्व-प्रथम आवश्यक है। जब हम अपना-अपना चरित्र सुधार लेंगे, तभी हम भारत को नवीन भारत बनाने की शक्ति अर्जन करने में समर्थ होंगे।

(“हिंदूपत्र”ना एक अंकमांथी। लेखक-साधु टी. जेल. वास्वानी.)

८४-सद्गत स्वामी श्रद्धानंदजी की अतीत स्मृतियाँ†

‘x x x x परंतु मेरे विचार में मेरा निकृष्ट पतन उस समय हुआ, जब कि एक बार मानवप्रकृति की दुर्गुणता के कारण काम-प्रवृत्तियों ने मुझे पराजित कर दिया x x x x !’

शुद्ध एवं पवित्र भावनाओं के धन प्रयत्न उद्गारों से स्वामीजी ने एक स्थान पर स्व-रचित ‘कल्याण-मार्ग’ का पथिक नामक पुस्तक में अपना चरित्रचित्रण किया है। आत्म-चरित्र के इस निर्बिक, साहसपूर्ण, सत्य और स्पष्ट उल्लेखन को पढ़ते ही हमारे हृदय में योरप के प्रसिद्ध साम्यवादी इसो का स्मरण हो आया। इसो और स्वामीजी के जीवन में बहुत कुछ समानता है। इसो का जन्म सन १७१२ ई० में स्वीट्ज़र्लैंड के प्रसिद्ध जेनेवा शहर में हुआ था। उस समय योरोपीय समाज का वायुमंडल आज से बहुत भिन्न था। वहाँ रोमन कैथोलिक और पोप का भोवलाला था। इसमें सन्देह नहीं कि पोप के पापोंवाह के विरुद्ध १६ वीं शताब्दी में ही अपने प्राणों पर खेलनेवाले व्यूथर आदि धर्मवीरों ने अपनी आवाज उठाई थी और परिणामस्वरूप प्रोटेस्टैंट धर्म का उदय हो चुका था; तथापि योरोपीय समाज के अधविश्वास एवं अधलक्षित का अली तब दोष नहीं हुआ था। पादरी और धनी लोग गरीबों के साथ पशुवत् व्यवहार करते थे। समाज में असाम्य्य एवं विद्वेषलता का साम्राज्य था। जैसे समय में ही इसो का जन्म हुआ था। उसे भी जीवनपथ की अनेक कठिनाइयाँ उलनी पड़ी और वह भी समाज की निष्ठुरता और अत्याचारों का शिकार रहा; परंतु संसार में दुःख भी निष्प्रयोजन नहीं होता। लगवान की अनंत सृष्टि में कष्ट वस्तु निरर्थक और अनावश्यक नहीं होती। इसो ने अपनी कठिनाइयों के द्वारा समाज के लयकर अत्याचारों के अग्रिमय रूप में देखा और उसे देखते ही उसकी मनोवृत्ति में सामाजिक विद्वेषनाओं के विरोध की भावनाओं जगृत हो उठीं। धन भावनाओं ने ही उसे दृढ़ साम्यवादी बना दिया और उसने अपना सारा जीवन साम्यवाद के प्रचार में ही व्यतीत किया। उसके सिद्धांत उसने द्वारा रचित पुस्तक ‘धी सोसल कॉन्ट्रैक्ट’ में अंकित है। अस्तु।

इसो साम्यवाद के सिद्धांतों का पिता और आधुनिक योरप का निर्माता समझा जाता है। वास्तव में इसमें एक समाज-सुधारक के सगुण वर्तमान थे। वह साहसी था, वीर था, सत्य और न्याय का उपासक था; परंतु धन सगुणों में श्रेष्ठ गुण यह था कि इसमें नैतिक

† गुजरातीभां सौराष्ट्र साहित्य श्रेणीद्वारा एक सुंदर चरित्र जहार प्रस्तुत है। जेम्स तेन वांम्पुं होय-ते जइर वांम्पे. तेनुं भूत्य गा, मणवानुं स्थण सौराष्ट्र कार्यालय मुं. राणपुर (काठियावाड़).

साहस. पूर्णरूप से विद्यमान था. उसने अपनी पुस्तक 'कन्डेशनस' में अपने सारे दोषों और अपराधों का आरंभ से अंत तक वर्णन किया है. इस साहस ने उसे योग्यता की दृष्टि में और भी अधिक बढ़ा कर दिया. उसके और स्वामीजी के जीवन में समानता यह है कि स्वामीजी भी उसकी तरह ही एक आदर्शवादी व्यक्ति थे. स्वामीजी उसकी ही तरह साहसी और वीर थे. स्वामीजी में भी घटना, नैतिक साहस था कि अपने जिवितकाल में ही अपने दोषों का जनता के सामने रखने में समर्थ हो सके. स्वामीजी भी न्याय और सत्य के उपासक थे और जिन लोगों ने उनके ज्योतिर्मय जीवन का लक्ष्मी-लांछि अध्ययन किया है, वे इस बात को अच्छी तरह समझ सकते हैं कि स्वामीजी का जीवन तथा उनका प्रधान और मुख्य धर्म सत्य की परम उपासना ही था. स्वामीजी का भी जन्म एक ऐसे समय में हुआ था, जब कि देश में पाण्ड और मिथ्यावाद का अटल साम्राज्य था. इसी की तरह स्वामीजी के हृदय में भी समाजसेवा की प्रवृत्ति एवं समाज के लीन-लीन अत्याचारों का निर्मूल करने की मनोवृत्तियां अपनी स्वयं अनुभूति के द्वारा ही उत्पन्न हुई थीं. हां, इसी और स्वामीजी के जीवन में कुछ विलिन्नताओं के साथ सजसे गंभीर विलिन्नता यह है कि जहां इसी ने अपने सिद्धांतों के प्रचार के निमित्त एक देश से दूसरे देश में ज-ज कर प्राणुरक्षा की, वहां स्वामीजी ने एक अत्यंत वीर सेनापति की तरह अपने प्राणों का सत्य के लिये अलिखित कर दिया. इस कारण स्वामीजी एक वीर शहीद थे और इसी एक दृढ़ और साहसी समाजसुधारक था.

मानव-जीवन एक रहस्य है. मनुष्य परम पिता परमात्मा की रहस्यमयी लीलाओं का समझने में असमर्थ है! कभी इस बात को नहीं जानता कि वह अनंत लगवान अपनी कृपाओं के द्वारा मनुष्य को किस प्रकार और किस तरह अपने उद्देश्यों का साधन बनाता है! वास्तव में मानव-जीवन एक साधना है, जो कि अपनी प्रवृत्तियों से पतन और परमात्मा की महिमा-मयी करुणा से उत्थान की ओर प्रवृत्त होता है! मनुष्य लगवान की सर्वोत्कृष्ट रचना होते हुए भी दुर्बल, अपूर्ण और निरुपाय है. स्वामीजी भी मनुष्य थे, इस कारण उनमें उनके गुणों के साथ दुर्बलताओं और त्रुटियों का होना अंतर्गत नैसर्गिक था. फिर भी जिस समय हम उनके गुणों की ओर ध्यान देते हैं, उस समय हमारी दृष्टि में उनकी त्रुटियों का कभी स्थान ही नहीं रह जाता. स्वामीजी के महान त्याग, उनकी सन्मार्थ एवं उनकी अपार धर्मनिष्ठा के सन्मुख मानव-जीवन की सारी दुर्बलताओं त्रस्त और नत हो जाती हैं; और हम उनके आदर्श जीवन को सत्य की परम साधना और कर्तव्य की उच्चतम उपासना के रूप में ही देखते हैं. स्वामीजी का जीवन और विशेष कर उनकी आत्मावस्था एवं उनकी यौवन, उनकी दुर्बलता और सज्जता, उद्योग और साहस, महत्वाकांक्षा और पराक्रम तथा उनकी विद्वलताओं और सद्गुणताओं का एक आश्चर्यजनक मिश्रण है; और इससे भी आश्चर्यजनक बात यह है कि उन्होंने 'कल्याण मार्ग' का पथिक में अपनी सारी त्रुटियों की चोरेवार चर्चा की है. स्वामीजी का प्रारंभिक जीवन वास्तव में एक महत्त्वपूर्ण विषय है और हम इसकी महत्ता के कारण 'आद' के पाठक-पाठिकाओं के सन्मुख इसे उपस्थित करना अपना कर्तव्य समझती हैं.

संन्यास लेने के पहिले स्वामीजी का नाम मुन्शीराम था. मुन्शीराम का जन्म सन १८५५ ई० में जलंधर छोटे के तलपन ग्राम में हुआ था. ये जति के भत्री थे. उनके परिवार के लोग संपन्न और प्रतिष्ठित व्यक्ति थे. चार भाए और दो बहिनों में मुन्शीरामजी सजसे छोटे थे. यद्यपि पञ्चम हीनकी जन्मभूमि थी, तथापि उन्होंने अपनी आत्मावस्था एवं यौवन का कुछ काल संयुक्त प्रांत में ही व्यतीत किया था. इसका कारण यह था कि उनके पिता संयुक्त-प्रांत के पुलीस-विलास में एक उच्च कर्मचारी थे. तीन वर्ष की आयु में मुन्शीरामजी अरेली में आये और तत्पश्चात् पिता के साथ बनारस, जांदा, जदापुर, मिर्जापुर, अजिया इत्यादि स्थानों में रहे. नौकरी में लीन-लीन स्थानों में पहली होने के कारण उनके पिता उनके अध्ययन की ओर पूर्ण रीति से ध्यान न दे सके. जब उनकी पढाई नियमित रूप से अजिया में आरंभ हुई, उस समय उनकी अवस्था १४ वर्ष की थी. इसी कुछ साल बाद वे बनारस के दिवस

कॉलेजियेट स्कूल में पढ़ने लगे। जनारस में वे चार-पांच वर्ष तक रहे और इस अवधि में अधिकांश समय वे पिता के निरीक्षण में न थे; क्योंकि नौकरी के कारण उन्हें लिनन-लिनन स्थानों में जाना पड़ता था। इस स्थिति में पिता का पूर्ण दयाव न रहने के कारण जालक मुन्शीराम अपने आचरण में कुछ स्वेच्छाचारी और अध्ययन में अनियमित हो गये। बीस वर्ष की अवस्था में ये एन्ट्रन्स की परीक्षा में सम्मिलित हुये; परंतु उस साल उन्हें सफलता न मिली। दूसरे वर्ष परीक्षा में पुनः सम्मिलित होने पर वे उत्तीर्ण हो गये। इस समय उनकी माता की मृत्यु हो चुकी थी। उन्होंने जनारस और धलाढायाद में कुछ वर्षों तक कॉलेज-शिक्षा भी प्राप्त की; पर दो बार एम्. ए. में अनुत्तीर्ण होने पर धनिक पिता ने इस बात को लक्ष्मी-लांति समझ लिया कि मुन्शीराम का मन पढ़ने में नहीं लगता और इस दशा में धनिक ग्रैज्युएट होने की कोष्ठ संभावना नहीं। इसीके पश्चात् उनका अध्ययन बंद हो गया।

मुन्शीरामजी का अध्ययन और यौवन-काल लांति लांति की प्रतिद्विंद्विनी शक्तियों का संग्राम-स्थल था। धन शक्तियों के आधातों-प्रतिधातों से उनकी आत्मा एक बार ही गिबर कर निर्मल हो गद्य और हम देखते हैं कि युवक और निरंकुश मुन्शीराम संसार की सभ्यताओं से परिचित हो कर अंत में अनंत की सम्पत्ति साधना में लग गये। मुन्शीरामजी के संघर्ष में हमने निरंकुश शब्द का प्रयोग किया है। वास्तव में स्वामीजी की अधिकांश युवकों की तरह निरंकुश, स्वेच्छाचारी, विवासप्रिय और व्यसनी थे। उन्हें शराब पीने की अत्यंत श्रुति दत्त थी; परंतु धन सभ्यताओं के रहते हुये जब हमारा ध्यान उनके आध्यात्मिक उत्थान की ओर जाता है, उस समय उनके प्रति विशेष श्रद्धा और लक्ष्मी उत्पन्न हो जाती है। हमारे हृदय में तो उनका महत्त्व उस समय और भी अधिक हो जाता है, जब हम देखती हैं कि धन दुर्लभताओं का सामना कर तथा धन कुप्रवृत्तियों को दणा कर ही उन्हें अपने जीवन को धर्म, देश और समाज-सेवा की तपोमयी साधना में लगाना पड़ा। वह साधना निष्काम, निःस्पृह एवं स्वार्थरहित थी। इसमें कर्तव्य का श्रेष्ठतम रूप और सेवा की अत्यंत पवित्र प्रेरणा थी। फिर भी स्वामीजी का यौवनकाल और विशेषकर उस अवस्था का, जब कि उनके भीतर प्रतिद्विंद्विनी शक्तियों कार्य कर रही थीं, उल्लेख करना अत्यंत ही आवश्यक है। वह काल विवास और कर्तव्य, तपोगुणी और सतोऽगुणी प्रवृत्तियों के एक विराट् संघर्ष का समय था; और हम देखती हैं कि उस संघर्ष में कुप्रवृत्तियों धीरे-धीरे नष्ट हो गद्य और उनके लक्ष्मावशेष पर त्याग, संयम, निःस्पृह साधना और पुण्यमयी तपस्या का आविर्भाव हुआ। धन सभ्यताओं का ध्यान रखते हुये स्वामीजी का जीवन अत्यंत मनोरंजक और शिक्षाप्रद है। अतः यहां पर उनकी कुछ और बातों का वर्णन कर देना नितांत आवश्यक प्रतीत होता है।

मुन्शीरामजी के माता-पिता गेडे धर्मपरायण और पुराने विचारवाले कट्टर सनातनी हिंदू थे। उनके हृदय में असाधारण धार्मिक प्रवृत्ति थी। मालूम होता है कि मुन्शीरामजी ने भी यह गुण माता-पिता से ही लिया था। पाठक-पाठिकाओं को यह ज्ञानकर आश्चर्य होगा कि आर्य-समाज के प्रधान स्तंभ स्वामी श्रद्धानंदजी आत्यकाल और यौवनावस्था के कुछ समय तक कट्टर सनातनी थे; और यदि घटनाओं का प्रवाह उन्हें इस ओर प्रवाहित न करता तो जलुत संभव था कि स्वामीजी का आदर्श त्याग एवं उनकी अद्भुत शक्ति आज किसी दूसरे उद्देश्य की पूर्ति के साधन में ही लगा गद्य होती। जिन दिनों मुन्शीरामजी जनारस में अध्ययन करते थे, उस समय नित्य गंगा-स्नान तथा प्रातः और सायंकाल विश्वनाथजी के मंदिर में दर्शन करते जाते थे; पर एक दिन जैसी आश्चर्यजनक घटना घटी, जिसने धनिक जीवन-प्रवाह को सर्वदा के लिये बदल दिया। इस समय मुन्शीरामजी की अवस्था लग-लग २१ वर्ष की थी और वे जयनारायण कॉलेज में पढ़ते थे। संध्यासमय वे विश्वनाथजी के मंदिर में दर्शन के निमित्त गये थे। वे मंदिर में प्रवेश करना ही चाहते थे कि पूजार्थियों ने उन्हें रोक कर कहा कि रीवां की महारानी साहिबा दर्शन को गद्य हैं। जगतक वे दर्शन

न कर लेगी, तब तक आप दर्शन नहीं कर सकते। यद्यपि कोई साधारण व्यक्ति होता तो धन जातों की परवाह न करता, पर मुन्शीरामल के भस्तिष्क में इस घटना ने एक अशांति पैदा कर दी। इससे उनके कामल हृदय का बहुत चोट लगी और दुःख एवं क्षोभ के कारण उन्होंने सारी रात निराहार और जगकर ही बिताई। उनके मन में यह यह के यही प्रश्न उठता था—'क्या लगवान की उपासना में लीधनी और निर्धन का भेद-भाव रहता है?' इसकी भीमांसा वे स्वयं न कर सके और दूसरे दिन जब जयनारायण कोलेज के प्रिन्सिपाल रैवरंड एस० टी० लूपोल्ड से मिले, तो उन्होंने अपने तर्क की युक्ति से इनके हृदयस्थित प्रतिभा-पूजन के भावों का निर्मूल कर दिया। इनका विश्वास हिंदू-धर्म से जाता रहा; परंतु फिर भी उनकी धार्मिक प्रवृत्ति ने उनके भीतर एक कुहराम मचा दिया। उनका चित्त परम शांति की उपासना के लिये उद्विग्न हो उठा; पर शांति कहाँ थी? मुन्शीरामल ने दूसरे धर्मों के द्वार भटभटाये। उन्होंने देखा कि इस्लाम के भीतर उनकी वाञ्छित वस्तु का अभाव था; इसाध-धर्म के प्रोटेस्टेंट संप्रदायवालों से मिलने पर भी उन्हें निराश ही होना पड़ा। इससे पश्चात् एक रोमन कैथोलिक पादरी से उनकी मुलाकात हुई। ये सज्जन उन्हें ही उद्धार, सहिष्णु और पवित्र आचरण के ये धनके आचरण का प्रभाव मुन्शीरामल पर घटना अधिक पड़ा कि वे इसा मसीह का अनुप्य-जति का उद्धारकर्ता समझने लगे और उन्होंने इसाध धर्म ग्रहण करना निश्चय कर लिया। जब कुछ हीक हो गया और केवल यही शेष रह गया था कि उनके पेरिटिज्म लेने की तिथि निश्चित कर दी जावे। इस विचार से वे एक दिन संध्या का उक्त पादरी महोदय के स्थान पर गये। पादरी महोदय का अध्ययन के कमरे में न पाकर वे गृह के भीतर गये; परंतु वहाँ एक नवयुवक पादरी और एक इसाध प्रचारिका का प्रणय-पाश में आपद्ध देखकर उनका हृदय कांप उठा। इस घटना का प्रभाव उनके भस्तिष्क पर घटना अधिक पड़ा कि उनका विश्वास इसाध-धर्म से जाता रहा। वे संसार के सारे धर्मों का पाषांड तथा मिथ्यापूर्ण समझने लगे और नास्तिकवाद ने उनके हृदय में अपना स्थान बना लिया। मुन्शीरामल अब कट्टर नास्तिक हो गये।

इस समय से मुन्शीरामल के जीवन में एक विचित्र परिवर्तन होने लगा; उनकी धार्मिकता यौवन की उद्दाम स्वच्छंदता में परिणत हो गई। उनका प्रकृत-गुण व्यसन और विलास में विलीन हो गया; परंतु उनके गुणों की यह विलीनता अस्थायी थी, जिसके भीतर जल, वीर्य, त्याग एवं उत्साह का एक विशाल विश्व छुपा था! अतः

हम उपर कल आध हैं कि मुन्शीरामल के अध्ययनकाल का अधिक लाग स्वच्छंदता से ही व्यतीत हुआ। इसका कारण यह था कि इनके पिता सरकारी नौकरी में रहने के कारण सर्वदा इनका अपने साथ नहीं रह सकते थे; और इसलिये उनका पूर्ण दयाव धन पर नदी पड़ सका। तत्पश्चात् मुन्शीरामल की धार्मिक प्रवृत्तियों के परिवर्तन ने भी सदसा उन्हें और भी स्वच्छंद कर दिया। ऐसी परिस्थितियों में अनुप्य प्रायः कुसंग में पड़ जाता है। मुन्शीरामल भी इसीके अपवाद न थे। फिर क्या था? दुर्गुणों ने धन पर अपना अधिकार जमाना आरंभ कर दिया और कुछ ही दिनों में मुन्शीरामल लांति-लांति के आभोद-प्रभोद में डूब गये। सिगरेट, शराब, जुआ आदि लिन्द-लिन्द व्यसनों ने स्वाभील पर अपना आधिपत्य जमा लिया; परंतु उनका निष्ठ पतन इस समय हुआ जब कि एक बार उन्होंने कामप्रवृत्तियों के सामने अपनी द्वार मानी! स्वाभील ने इस समय की घटना का साक्ष साक्ष वर्णन अपनी 'इत्यालु-मार्ग' का पथिक नामक पुस्तक में किया है। इस समय इनके विवाद का प्रणय होने लगा। मुन्शीरामल का विवाद का शुभ समाचार सुन कर जरी प्रसन्नता हुई; क्योंकि उन्होंने सोचा था कि विवाद के पश्चात् वे अपनी अवस्था सुधार सकेगे। इस बात से यह स्पष्ट प्रकट होता है कि नैतिक पतन में भी इनके भीतर सुधार की शक्तियों काम कर रही थीं; और यौवन की उदित प्रवृत्तियों इनमें अस्वस्थ पतन का लक्ष ही आदिर्भूत कर दे। परंतु पतन की इस उपद्रवस्वरूप लीधनी में भी आत्मिक उद्धार की सदन और

नैसर्गिक उत्कंठा विद्यमान थी. अंत में उनका विवाह हो गया; पर इस विवाह से उन्हें बड़ी निराशा हुई. क्योंकि उनकी आशा के विपरीत उनकी धर्मपत्नी एक पूर्णयौवना रमणी न हो कर, केवल १२ वर्ष की एक छोटी बालिका थी. वह सांसारिकता के ज्ञान से अपरिचित और दाम्पत्य-भाव से पूर्ण अनभिज्ञ थी. मुन्शीरामजी का हृदय दाम्पत्य जीवन की प्रथम उत्कंठा से लावणित था. पत्नी के मधुर आलिंगन की सुभद्र लालसा से उनका चित्त आकुल था; परंतु विवाह होने पर जब उन्होंने यह देखा कि उनकी बालिका-पत्नी उनकी बिन-बिन दाम्पत्य-प्रेरणायों के संतुष्ट करने में अक्षम तथा उनके पूर्ण पुरुषत्व को, अल्पायु होने के कारण अपना विकसित स्त्रीत्व निष्ठावर करने से सर्वदा असमर्थ थी; तो उनकी सारी संयित आशाओं पर पानी फिर गया! इसके पश्चात् दो वर्ष की अवधि अर्थात् जब तक कि उनकी बालिका-पत्नी १४ वर्ष की न हुई, उनके लिये एक असह्य प्रतीक्षा का समय था. स्वामीजी ने लिखा है कि यह समय मेरे जीवन का अधिकारमय युग था. इसके पश्चात् उनके हृदय में, अपनी स्त्री को पढाकर शिक्षिता बनाने का विचार उत्पन्न हुआ; परंतु थोड़े दिनों के ही सहवास में वे इस आत को ललीलांति जन गये कि अपनी धर्मपत्नी को शिक्षित कर अपने योग्य बनाने के पहिले उन्हें अपने आयरण को ठीक कर स्वयं उनके योग्य बनाना होगा. एक रात को वे बहुत विलम्ब से घर लौटे. उस समय वे शराब के नशे में चूर थे. उनका नौकर बड़ी कठिनाई के साथ उन्हें उनके कमरे में ले गया. कमरे में प्रवेश करते ही वे बहुत ज़ोर से वमन करने लगे. उनकी धर्मपत्नी ने उस समय उनके नष्ट कपड़ों को हटा कर उन्हें अपने सहारे बिछावन पर बिठाया और उनकी सेवा करने लगी. वे बहुत देर तक अर्ध-चेतना की अवस्था में रहे और जब उन्हें चेतना हुई तो देखा कि उनकी स्त्री पास बैठी हुई उनकी सेवा कर रही है. पति के लोभन न करने के कारण उन्होंने भी उस रात को अन्नग्रहण नहीं किया. मुन्शीरामजी को अपनी दशा पर लज्जा आघ और उन्होंने अपनी अवस्था सुधारने का निश्चय किया. उनका स्वान मुष् पत्नी से न देखा गया और उन्होंने पति से उदासी का कारण पूछा. मुन्शीरामजी ने स्पष्ट रूप से कह दिया कि शराबवाले का ऋण चुकाने के लिये उनके पास इधरा नहीं है. यह सुनते ही पत्नी ने जट अपने सुनहले कंकणों को उनकी सेवा में अर्पित कर कहा कि इससे भोग्य कर इधरे अदा कर दीजिये. पहिले तो मुन्शीरामजी इस आत पर प्रस्तुत नहीं हुए, पर पत्नी के बहुत आग्रह से उनकी आतें मान लीं. पत्नी की इस लज्जित और प्रेम को देखकर उन्होंने अपने सारे पूर्व अपराधों को उनसे कह दिया और अपने आयरण को सुधार कर उनके योग्य बनाने का प्रण किया. इस पर उनकी धर्मपत्नी ने एक आदर्श हिंदु-रमणी की तरह कहा कि आप अपनी गुराधियों को सुनने की आज्ञा दे कर मुझे क्यों पापी बना रहे हैं? आप मेरे स्वामी हैं. मेरा कर्तव्य केवल आपकी सेवा करना ही है. उस समय रजनी की अक्षांत निस्तब्धता में मुन्शीरामजी ने अपनी पुण्यमयी पत्नी का सच्चा स्वरूप देखा! वह वास्तविक मिलन की सुभद्रादिनी रात्रि थी! वह मिलन का शुभ मुहूर्त था, जब कि लाव लाव में छुप जाते हैं, जब कि कल्पना कल्पना में डूब जाती है, जब कि विचार विचार में अंतर्हित हो जाते हैं और जबकि पति-पत्नी अपने को एकदूसरे में आत्म-विस्मृत कर तन्मय हो जाते हैं. इस तन्मयता में एक अद्भुत आल्लाह और विचित्र पवित्रता रहती है और इस पवित्रता में पुण्य की ग्राह्यत्व रश्मियों पाप की दूषित लावनाओं का नाश कर देती हैं! मुन्शीरामजी ने देखा कि उनकी धर्मपत्नी के सतीत्व का अनंत पुण्य उनकी पतित आत्मा को उठाने में पूर्णरूपेण समर्थ है! उस दिन से उनके जीवन में एकदूपे विचित्र परिवर्तन होने लगा! उत्कर्ष का भीज उस शुभ घड़ी में ही भोया गया था जो कि गत १८२६-६७ की २३ वीं दिसंबर को एक जूह वृक्ष के रूप में धर्मवेदी पर बलिदान हो गया! यहां इस आत पर ध्यान देना अत्यंत आवश्यक है कि मुन्शीरामजी के आत्मिक सुधार का अधिकांश श्रेय उनकी आदर्श धर्मपत्नी को है!

इन्हीं दिनों ज़रखी में उनकी स्वामी दयानंद से मुलाकात हुई. स्वामी दयानंद इस

સમય ખરેલી મેં વ્યાખ્યાન દેને આગ્યે થે. મુન્શીરામજી પર ઉનકે વ્યાખ્યાન ઔર વ્યાકત્ત્વ કા પ્રભાવ બહુત હી અધિક પડા; પરંતુ ફિર બી ઉન્હેં ઈશ્વર કે અસ્તિત્વ પર વિશ્વાસ ન હુઆ. એક દિન સંધ્યાસમય ઉન્હેંને સ્વામી દયાનંદ સે ઇસ વિષય પર કઇ પ્રશ્ન કિયે, જનકા સ્વામીજી ને ભલી-ભાંતિ ઉત્તર દિયા. ઇસ પર મુન્શીરામજી ને કહા કિ ‘સ્વામીજી! યદ્યપિ આપને મુઝે અપની અપાર વિદ્યા સે મૂક કર દિયા હૈ, તથાપિ મુઝે ઈશ્વર કે અસ્તિત્વ પર વિશ્વાસ ન હુઆ.’ ઉત્તર મેં સ્વામી દયાનંદ ને મુસ્કુરાતે હુએ કહા—‘તુમને જો પ્રશ્ન કિયે, ઉનકે મૈને ઉત્તર દે દિયે હૈ. મૈને તુમહેં આસ્તિક બના લેને કા બચન નહીં દિયા થા. યહ તો તબી હોગા જબ કિ પરમાત્મા કી ઇચ્છા હોગી.’ સ્વામી દયાનંદ તો ખરેલી સે ચલે ગયે, પર મુન્શીરામજી પર અપના બહુત હી અધિક પ્રભાવ છોડ ગયે. ઇસ સમય ઉનકી અવસ્થા ૨૩ વર્ષ કી થી. ઉનકા આત્મિક સુધાર આરંભ હો ગયા, પર વે કુછ વર્ષોં કે પંચાત્ આર્થ-સમાજ કે સદસ્ય હોને પર હી પૂર્ણ રીતિ સે સુધર સકે.

મુન્શીરામજી કે પિતા કી યહ ઇચ્છા થી કિ ઉન્હેં કોઇ સરકારી નોકરી મિલ જાય. અંત મેં પિતા કે પ્રયત્નોં સે ઉન્હેં ખરેલી જલે મેં ત્રીન મહીને કે લિયે નાયબ તહસીલદારી મિલ બી ગઈ. તહસીલદાર મહોદય ઇનકે પિતા કે મિત્ર થે, અતઃ ઇનકા સમય નોકરી મેં સુખ સે વ્યતીત હોને લગા; પરંતુ અબી ત્રીન મહીને કી અવધિ પૂરી બી ન હુઇ થી કિ એક અસ્થિકર ઘટના ઉપસ્થિત હો ગઈ. ખરેલી સે આઠ-દસ મીલ કી દૂરી પર સે હોતી હુઇ એક અંગ્રેજ સેના કહીં જાનેવાલી થી. રાત કો નિશ્ચિત પડાવ પર રસદ આદિ કે પ્રબંધ કરને કા ભાર ઇન પર સોંપા ગયા. યે ઉસ સ્થાન પર એક જમાદાર, અપરાસી ઔર કુછ દુકાનદારોં કે સાથ ગયે. વહાં જાને પર એક દુકાનદાર ને ઇનસે શિકાયત કી કિ એક સૈનિક બિનામૂલ્ય દિયે હી દુકાન સે સારા અંડા ઉઠા લે ગયા હૈ. મુન્શીરામજી ને શીઘ્ર હી કર્નલ કે પાસ ઇસ બાત કી સૂચના દી ઔર કહા કિ યદિ ગરીબ દુકાનદાર કો પાછ-પાછ ચૂકા ન દિયા જાવેગા તો મૈં દુકાનદારોં કે સાથ લૌટ જાઉંગા. કર્નલ ને ઇસ પર ચીઠ કર કહા—‘ઇસ કાર્ય સે તુમ સંકટ મેં પડોગે. તુમહારી ઇસ ધૃષ્ટતા કા ક્યા મતલબ હૈ?’

સ્વાભિમાની મુન્શીરામજી ને કહા—‘મૈં યહ અપમાન નહીં સહ સકતા. મૈં અપને આદમિયોં કે સાથ વાપસ લૌટ રહા હું. તુમહેં જો કુછ કરના હૈ, કરો!’

અપને કથનાનુસાર મુન્શીરામજી વહાં સે શીઘ્ર હી વાપસ લૌટ ગયે. દૂસરે દિન પ્રાતઃકાલ મુન્શીરામજી કલકટર સે જા મિલે. કર્નલ બી વહાં ઉપસ્થિત થા. ઉસને કલકટર સે પહલે હી શિકાયત કર દી થી. કલકટર ને મુન્શીરામજી સે પૂછા કિ આપને કર્નલ કો ક્યાં અપમાનિત કિયા હૈ? ઇસ પર ઉન્હેંને કલકટર કો એક સચ્ચી ઘટના કી લિખી રિપોર્ટ દી, જોકે રાત કો ઉન્હેંને તૈયાર કી થી. સારાંશ યહ કિ મુન્શીરામજી કે વિરુદ્ધ કોઇ કારવાઇ ન કી ગઇ ઔર ઉન્હેંને પ્રતિષ્ઠા કે સાથ ત્રીન મહીને કી નોકરી સમાપ્ત કી. ઇસકે પંચાત્ ઉન્હેંને કબી બી સરકારી નોકરી ન કરને કા નિશ્ચય કિયા; પરંતુ અબી ઉનકે પિતા કે હૃદય મેં ઉનકે લિયે ખડી ખડી આશાઓં થી. ઉન્હેંને જોર્ડ્ઝ ઓફ રેવેન્યુ કે સીનિયર મેન્જર કે પાસ ઇનકી નોકરી કે લિયે પ્રયત્ન કિયા. યે સંજ્ઞન પહિલે પુલીસ-વિભાગ કે ઇન્સ્પેક્ટર જનરલ રદ થૂકે થે ઔર મુન્શીરામજી કે પિતા કો બહુત આઘતે થે. ઇન્હેંને મુન્શીરામજી કો ડિપ્ટી કલકટરી કી જગદ દેને કા વચન દિયા. મુન્શીરામજી ને સરકારી નોકરી કે લિયે અપની અન્યમનસ્કતા પ્રકટ કી. ઔર અતિમ નિર્ણય કે લિયે દો મહીને કા સમય માંગા. સમય ખીત જાને પર ઉન્હેંને અપને પિતા કી ઇચ્છા સે કાનૂન પટ કર વકાલત કરને કા હી નિશ્ચય કિયા.

કુછ સમય તક ઘર પર રદકર સન ૧૮૮૧ ઇ. ૦ કે આરંભ મેં મુન્શીરામજી લાહોર મેં વકાલત પઢને ગયે; પરંતુ વે વહાં કાનૂન સે અધિક સમય અંગ્રેજી ઉપન્યાસોં ઔર કવિતાઓં મેં વ્યય કરતે થે. વે ઘર કે કાર્યોં મેં અધિક વ્યસ્ત રહેને કે કારણ કલાસ મેં અધિક ઉપસ્થિત બી નહીં હોતે થે. પરિણામ યહ દુઆ કિ નિશ્ચિત ઉપસ્થિતિ કમ હો જાને સે વે પ્રથમ વર્ષ પરીક્ષા મેં સંમિલિત ન હો સકે. દૂસરે વર્ષ સંમિલિત દુએ બી તો અનુભવી રહે. ઇસ

समय उनके पिता सरकारी नौकरी से अवसर प्राप्त कर चुके थे। मुन्शीरामजी उनके साथ घर पर रहने लगे। दूसरे साल अर्थात् सन् १८८३ ई० में उन्होंने केवल मुफ्तारी पास की। तत्पश्चात् उन्होंने दिल्ली में मुफ्तारी आरंभ कर दी। आरंभ से ही उन्हें इस कार्य में सक्षमता मिली और वे शीघ्र ही जलंधर बने गये। वकालत की परीक्षा उन्होंने सन् १८८७ ई० में ही पास कर ली थी। आर्य-समाज की सेवा में अपना जीवन अर्पण करने के पहिले तक वे वही वकालत करते रहे।

दिल्ली में वकालत पढ़ने के समय मुन्शीरामजी के जीवन में एक विचित्र परिवर्तन हो रहा था। उन पर आर्य-समाज और ब्रह्म-समाज दोनों ही संप्रदायों का प्रभाव पड़ता गया और उन्होंने धीरे-धीरे इनकी सारी धार्मिक पुस्तकें पढ़ लीं। अंत में उनकी प्रवृत्ति विशेषकर आर्य-समाज की ओर झुकी और कुछ ही दिनों में वे समाज के एक उत्साही सदस्य हो गये। उस समय लाला सांघदास आर्य-समाज के नेता थे। वे उनके अनुसूची तथा उत्साही पुरुष थे। उन्हें मानव-चरित्र का अच्छा परिचय था। उन्होंने मुन्शीरामजी को समाज में एक व्याख्यान देने का आग्रह किया। मुन्शीरामजी का व्याख्यान जड़ा ही प्रभावशाली था। उन्होंने अपने व्याख्यान में कहा कि 'आर्य-समाजियों में सिद्धान्त और व्यवहार की विभिन्नता नहीं होनी चाहिये; तथा वे ही मनुष्य आर्य-समाज का प्रचार-कार्य करें जो मन, वचन और कर्म से आर्य-समाज के सिद्धांतों का अनुकरण करते हैं। आर्य-समाज का त्यागी और निःस्वार्थ प्रचारकों की आवश्यकता है, वेतन-भोगियों की नहीं। उनका संकेत लज्जनोपदेशकों से था। उस समय एक ही लज्जनोपदेशक आर्य-समाज, धर्म-सला, देव-समाज आदि विभिन्न विभिन्न संस्थाओं से वेतन पा कर उनका प्रचार करता था। उस व्याख्यान को सुनकर लाला सांघदास ने कहा 'आज आर्य-समाज में एक नवजवान का संचार किया गया है। देखना है, इसका क्या परिणाम होगा।' जलंधर बन कर मुन्शीरामजी वहां के आर्य-समाज के प्रधान निर्वाचित हुये। आर्य-समाज के प्रभाव में उन्होंने मांस, मदिरा आदि दुर्व्यसनों का शीघ्र ही छोड़ दिया।

मुन्शीरामजी जड़े ही दृढ़ विचार के मनुष्य थे। वे जिस वस्तु को सत्य और यथार्थ समझ कर एक बार अपना लेते थे, उसके ग्रहण करने में बहुत साहस और तत्परता दिखलाते थे। एक बार उनकी कठिन परीक्षा का समय आया। वे अपने पिताजी के साथ घर पर थे। पिता ने उन्हें अकादमी के दिन ब्राह्मणों को कुछ संकल्प कर के दान देने का कहा। मुन्शीरामजी अपने पिता का हृदय नहीं दुःखाना चाहते थे, इस लिये उन्होंने धीरे-धीरे की बातों में उस परामर्श को टालना चाहा। वृद्ध पिता ने जात ताड़ कर उनसे साक्ष साक्ष पूछा:— 'आजिर जात क्या है? क्या तुम्हें अकादमी और ब्राह्मणों में विश्वास नहीं है? मैं तुमसे इसका स्पष्ट एवं निःसंकोच उत्तर चाहता हूँ।' इस पर मुन्शीरामजी ने कहा:— 'पिताजी! मुझे ब्राह्मणों में पूर्ण विश्वास है, परंतु जिन ब्राह्मणों का आप दान देने के लिये मुझे आज्ञा देते हैं, वे मेरी दृष्टि में सच्चे ब्राह्मण नहीं हैं। इससे अतिरिक्त मैं अकादमी का विशेष भक्त्य नहीं देता।' पुत्र की बातों से पिता का हृदय बहुत ही व्यथित हो उठा। उन्होंने कहा:— 'मुझे तुमसे जड़ी आशा थी। क्या मेरा यही यथार्थ जवाब है? बहुत अच्छा, तुम्हारी जैसी भरज! उस दिन मुन्शीरामजी बहुत दुःखी रहे। उनके मस्तिष्क में एक अनोखा संघर्ष हो रहा था। एक ओर धर्म का सत्य सिद्धांत था और दूसरी ओर थी पिता की आज्ञा। वे एक विचित्र द्वन्द्व में पड़ गये। उनकी आत्मा में एक वेदना थी; परंतु इस वेदना का अंत यहीं तक न हुआ। अबी उनके व्यवहारों से पिता को और भी दुःखी होना पड़ा था। जलंधर बनने के समय वे अपने पिता के कमरे में उनकी आज्ञा और आशीर्वाद पाने की धृष्टि से गये। पिता ने पुत्र को आशीर्वाद दिया, पर साथ ही अपनी लाटिंक धृष्टि प्रकट की कि वे जाने के पहिले मंदिर में न कर लंगरान का दर्शन कर ले। मुन्शीरामजी ने कहा:— 'पिताजी! आप जानते ही हैं कि मैं मूर्ति-पूजा में विश्वास नहीं करता, इस दशा में मैं अपनी आत्मा के विरुद्ध कोई कार्य नहीं कर

सकता। हाँ, सांसारिक आतों में मैं सर्वदा आप की आज्ञा शिरोधार्य करूँगा।' पिता के हृदय में मुन्शीरामजी की आतों से ज़री चोट लगी। उन्होंने कहा:—'क्या तुम्हारा यह विश्वास है कि हमारे देवतागण निरर्थक पत्थर की मूर्ति हैं?' इस पर मुन्शीरामजी ने कहा:—'पिताजी! मैं इस संसार में परमात्मा के आद आप की ही प्रतिष्ठा करता हूँ और आप जो कुछ भी मुझे आज्ञा देंगे, मैं उसे पूरा करने के लिये, आध्य हूँ; पर क्या आप चाहते हैं कि आपके लड़के जूटें हों?' इस पर पिता ने कहा:—'कौन अपने लड़कों को जूटा बनाना चाहेगा?' मुन्शीरामजी ने कहा:—'क्षिप्त इसका क्या अर्थ है कि मैं उन प्रतिमाओं की पूजा करूँ, जिन में मेरा विश्वास नहीं है?' इस पर पिता ने एक ठोड़ी साँस लेकर कहा:—'आज मुझे मालूम हो गया कि मरने पर कोई मेरा श्राद्ध और तर्पण भी नहीं करेगा।' जैसी परमात्मा की माया.....! अच्छा, धर्म तुम्हारा लला करे, तुम सुभ्रपूर्वक नमो।' मुन्शीरामजी ने पिता से नमस्ते कर जलंधर की यात्रा की; पर उनके हृदय पर एक लारी जोड़ था। उनके मस्तिष्क में शांति नहीं! रास्ते में उन्होंने सोचा की यदि मैं पिता का मृत्यु के आद उनका श्राद्ध और तर्पण नहीं कर सकता तो उनकी संपत्ति पर मेरा तनिक भी अधिकार नहीं। जलंधर पहुँचते ही उन्होंने पिता के पास इस संप्रबंध का एक अत्यंत मर्मस्पर्शी पत्र लिखा और साथ ही इस आत का भी उल्लेख कर दिया कि प्रत्येक सांसारिक आत में मैं आपकी आज्ञा के अनुसार ही अपना आचरण करूँगा। पिता का हृदय पुत्र के इस पत्र से पीगल गया; और उन्होंने पुत्र की आतों से अपना पुण्य संप्रति प्रगट किया। इससे मुन्शीरामजी की आत्मा को कुछ शांति मिली; पर उन्हें सभसे अधिक आनंद उस समय हुआ, जब कि उनके पिता ने स्वयं ही मृत्यु के पहिले आर्थ समान की दीक्षा ग्रहण की। तत्पश्चात् पिता के जवन में सहसा एक परिवर्तन हो गया और वे मुन्शीरामजी के समान संप्रधी कार्यो को श्रद्धा की दृष्टि से देखने लगे।

अपनी मृत्यु के कुछ पहिले उन्होंने एक वसियतनामा लिखा था, जिसमें अपनी संपत्ति का अधिक लाग मुन्शीरामजी के नाम लिख दिया। यह देख कर मुन्शीरामजी ने अपने शेष तीनों भाइयों की ओर पिता का ध्यान आकर्षित किया और प्रार्थना की कि उनका अधिकार उन्हें मिलना चाहीये। इस पर पिता ने उनसे अपनी धृष्टता प्रकट की कि मेरी संपत्ति धार्मिक और पुण्यकार्यों में ही व्यय की जाय और मैं इस कार्य के लिये सभ से अधिक योग्य तुम्हें ही समझ कर अपनी संपत्ति तुम्हें सौंपता हूँ। यहाँ इस आत के कहने की आवश्यकता नहीं कि मुन्शीरामजी पिता के इस प्रस्ताव पर सहमत नहीं हुए और उन्होंने पिता से इस आत का आग्रह किया कि वे अपनी संपत्ति को परावर ही चारों पुत्रों में विभक्त करें। साथ ही उन्होंने पिता को इस आत का विश्वास दिलाया कि मैं आपकी धृष्टानुसार अपने लाग का तथा अपना उपार्जित धन का व्यय करूँगा। इस आत को उन्होंने अंत तक निष्ठादा।

पिता की मृत्यु के पश्चात् मुन्शीरामजी ने अपना अधिक समय आर्थ-समान के कार्यो में व्यतीत करना आरंभ कर दिया। उनकी अध्यक्षाता में जलंधर आर्थ-समान (पंजीय) की गिनती प्रांत के सर्वश्रेष्ठ, प्रसिद्ध और उपयोगी संस्थाओं में होने लगी। उन्होंने अत्यंत परिश्रम के साथ प्रचार-कार्य किया और लिन-लिन स्थानों में आर्थ-समान स्थापित किये। उन्होंने धार्मिक साहित्य पढ़ने के निमित्त संस्कृत अध्ययन किया। आवश्यकता पड़ने पर वे शास्त्रार्थ में भी लाग लेते थे। एक बार उन्होंने देखा कि कुछ सनातनी पत्रों ने शास्त्रार्थ में उनके द्वारा किये गये तर्कों को विपरीत दंग से प्रकाशित कर आर्थ का अनर्थ कर दिया। इस दृष्टा में सामानिक एवं धार्मिक सिद्धांतों के प्रचार के लिये एक पत्र ही आवश्यकता का पूर्ण अनुभव करते हुये उन्होंने 'सद्धर्म-प्रचारक' नामक एक दिंदी सामाजिक पत्र निकाला। इस पत्र के द्वारा समान-सुधार में ज़री सहायताओं मिलीं। उस समय जलंधर नगर में देवस एक इन्फा-पादशाखा थी, जिसका संचालन सहायों के द्वारा होता था। उस पादशाखा में लड़कियों को नर्सरी-द्वितीय शिक्षा दी जाती थी, जिससे उनके हृदय में दिंदु-धर्म के विरुद्ध प्रवृत्ति और ज़रे भाव उत्पन्न हों। मुन्शीरामजी के लिये यह आन अत्यंत थी। उन्होंने ज़ी

ही एक कन्या-विद्यालय स्थापित किया. आज जलधर का प्रसिद्ध कन्या-महाविद्यालय उसी का विकसित रूप है. धर उनका वकालत भी बहुत अच्छी तरह जम रही थी और आर्य-सभाओं की सेवा के लिये वकालत छोड़ने के समय ये जलधर नगर के अत्यंत असिद्ध और अच्छे वकील थे. सन १८८१ ध० में उनकी धर्मपत्नी शिवादेवीजी दो पुत्र और दो पुत्रियों का छोड़ कर इस असार संसार से चल बसी ! इस पारिवारिक दुर्घटना ने मुन्शीरामजी को अत्यंत शोकातुर कर दिया. ये शिवादेवी को बहुत ही आधिक प्यार करते थे ! ये आते-स्वामी श्रद्धानंदजी के अतीत जीवन की कुछ स्मृतियों हैं. इसके बाद उनका जीवन साधारणतः सभ्य लोग जनते ही हैं. हां, प्रसंगवश धरना कह देना आवश्यक है कि मुन्शीरामजी ने सन १८८२ ध० में गुरुकुल कांगड़ी का स्थापित किया था और इस संस्था का सक्षलीभूत बनाने के लिये उन्होंने अपनी वकालत छोड़कर अपनी सारी सेवा इसमें केन्द्रीभूत कर दी. सन १८९७ ध० में महात्मा मुन्शीरामजी ने संन्यास-आश्रम में प्रवेश किया और स्वामी श्रद्धानंद के नाम से अलिखित हुआ. तत्पश्चात् सन १८९८ ध० में आर्य-सभा-जवन संजंघी जगडे में सत्याग्रह के निमित्त धौलपुर जना, सन १८९८ ध० में महात्मा गांधी के सत्याग्रह आंदोलन में सम्मिलित होना, दिल्ली में सरकारी इन्फेन्ट्री की ठी लुध संगीनों के सम्मुख छाती जोल कर अड जना, सन १८२२ ध० में अकाली सत्याग्रहसंजंघी व्याख्याने देने के कारण कैद होना आदि आते प्रायः सर्वसाधारण का लक्ष्य-लांति विहित हैं. स्वामीजी के अंतिम दिन शुद्धि-संगठन और दलितोद्धार के पवित्र कार्यों में व्यतीत हुआ. इस कारण अधिकांश मुसलमानों ने इनके विरुद्ध घृणा और द्वेष के भाव फैलाना शुरू किया. उनके पास इस आशय की बहुत सी गुमनाम चिट्ठियां आने लगीं कि तुम यदि शुद्धि और संगठन का कार्य न छोड़ोगे तो मार डाले जायेंगे; पर स्वामीजी धन कीड़ों की आतों की परवाह न कर अपने पवित्र कार्य में आगे बढ़ते ही गये. अंत में अचानक वे बिमार पड गये. डाक्टरों ने रोग का न्युमोनिया जतलाया. रोग की अवस्था में अत्यंत दुर्बल हो कर स्वामीजी अपने बिस्तर पर लेटे थे, इस दशा में एक अदभुत ने अपनी शैतानी हरकतों से किस लांति उन पर कायरतापूर्ण आक्रमण किया, इस आत का लोग जनते ही हैं !

आज स्वामीजी का शरीर हमारे साथ नहीं है, परंतु उनकी अत्यंत पवित्र आत्मा हमारी अलागी नति की चिर-निद्रा तोड़ने में निश्चय ही समर्थ होगी ! स्वामीजी के प्रत्येक रक्तपूँद से एक एक लाभ श्रद्धानंद उत्पन्न होगा. वह दिन दूर नहीं है कि विशाल हिंदु-जनति अपनी पिछरी लुध शक्तियों का ऐकत्रित कर पूर्ण शक्तिशाली होगी; परंतु इसके लिये त्यागी, वीर और साहसी लोगों की आवश्यकता है. आज यदि एक हजार हिंदु युवक और नवयुवतियों धर्म और देश के चिर-कल्याण के निमित्त शुद्धि, संगठन और अल्लतोद्धार में लग जाय तो निश्चय ही हमारा उद्धार हो सकता है !

(आह'ना अग्रिल १८२७ना अंकमां लेजिका-श्रीमती विद्यावतीजी सहगल.)

૯૫-આ જગતમાં આપણે ક્યાં છીએ ?

૯૫૭

મારવાડી વિદ્યાલયની સલાઓમાં નાનામોટા વક્તાઓ વારંવાર આપણને સમજાવવાનો તથા સંભારાવવાનો ચત્ન કરે છે કે “આપણે ક્યાં છીએ ?” કદિક સાહિત્યવિષયક, તો કદિક સમાજ-વિષયક, તો મોટે ભાગે રાજકીયવિષયક અવસ્થામાં આપણી વર્તમાન દશા કેવી છે અને આપણી વિવિધ સંક્રાંતિઓમાં આપણે અમુક વખતે કયે સ્થળે છીએ, તેનું આપણને ભાન કરાવવાનો ચત્ન થાય છે.

અત્યારે એજ પ્રશ્ન તથા એજ વિષયને વધારે ગંભીર રૂપમાં લઇએ “આપણે ક્યાં છીએ ?” દરેક માણસને સામાન્યરીતે અમુક પ્રકારનો ખ્યાલ ને અમુક પ્રકારનું ભાન પોતાના સંબંધમાં હોય છેજ. જાણ્યે-અજાણ્યે તે હંમેશ તેની સાથેજ રહે છે; પરંતુ તેમાં કેટલાક ફેરફારો પણ થાય છે. કેટલીક કેટલીક વાર તો જાણે મોટી વિજ્ઞાનો અજાણ્યો થયો હોય તેમ નવી સરખામણીઓ ને નવાં પ્રમાણો નજરે પડે છે. જૂની કિંમતો, જૂના ખ્યાલો એક ક્ષણમાં બદલાઇ નવાંને જન્મ આપે છે. તાજમહેલની પડોશમાં, સેન્ટ પીટરના મંદિરમાં, ઉંચા ગિરિવરને શિખરે કે અગાધ નિઃસીમ જાણતા મહાસાગરની ઉપર એકાએક મૂકાઇ જાય ત્યારે બહુજ થોડા એવા હશે કે જેને આ બધામાં પોતે ક્યાં છે તેનું નવીન ભાન થયું નહિ હોય.

તેજ પ્રમાણે અંધારી રાત્રે મેઘરહિત સ્વચ્છ તારાંકિત આકાશ તરફ દૃષ્ટિ કરતા તમે અગાશી-માં સૂતા હો, ને જે જે જુઓ તેના અર્થનો વિચાર કરો તોપણ તેજ સવાલ તમારું મન પૂછશે. “આપણે આમાં ક્યાં છીએ ?”

પ્રો. જીન્સ નામના વિદ્વાન ખગોળશાસ્ત્રીએ કેટલીક મહત્ત્વની વાતો આપણી સમક્ષ રજુ કરી છે. કેવળ વિદ્વાનો ને વૈજ્ઞાનિકોના ખપને માટે નહિ, પણ સર્વસાધારણને માટે. તે કહે છે કે, નરી આંખ, આવીરાત્રિએ, લગલગ પાંચ હજાર તારાઓ દેખી શકે છે; એક-ઇંચી દૂરથી લઇએ તો એકલાખ તારાઓ જોઇ શકાય છે; દસ-ઇંચી દૂરથી લઇએ તો પચાસલાખ લગી દેખી શકીએ અને જો સો-ઇંચી દૂરથી મેળવી શકીએ તો કદાચિત્ દસકરોડ તારાઓનાં દર્શન કરી શકીએ !

અર્વાચીન ખગોળશાસ્ત્રીની ગણના પ્રમાણે આખા વિશ્વમાં “માત્ર દોઢ અબજ જેટલા તારાઓ હશે. આપણી પૃથ્વી એ તેઓમાં એક ને તે પણ મોટો નહિ એવો તારો છે.” અને પૃથ્વી ઉપર આપણે

હવે બીજી રીતે વિચાર કરીએ. નાના નાના તારાઓને છોડી દઇએ તો પૃથ્વીની પાસેમાં પાસે શુક, ને મંગળ ગ્રહો છે. પાસેમાં પાસે એટલે માત્ર અઢી ને સાડાત્રણ કરોડ માઇલને અંતરે ! પછી બુધ, જે લગલગ પોણાપાંચ કરોડ માઇલ દૂર છે. પછી આર્યો સૂર્ય, જે સવાનવ કરોડ માઇલ દૂર છે. પછી જરા ગાળો મૂકી પોણાત્રણ અબજ (૨૮૦ કરોડ) માઇલને છેટે નેપ્ચ્યુનનો ગ્રહ છે. પછી કરોડો માઇલલગી ટાંધ નહિ. પછી પહેલો અંખો તારો, “પ્રોક્સિમા સેન્ટોરી” નામનો નેપ્ચ્યુનથી આઠ હજારગણે વધારે અંતરે, એટલે ૨,૪૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ માઇલ દૂર છે. આ પ્રમાણે ગ્રહોમાં આપણો જે પહેલો પાડોશી છે, તેના કરતાં લગલગ દસ-લાખ ગણે વધારે અંતરે પહેલો પાડોશી તારો આવે છે ! ને એનાથીય બમણે દૂર, પાંચ કરોડને દશ લાખે ગુણીએ ને જેટલા માઇલ થાય, ૫,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ જેટલે દૂર, “સિરીઅસ” નામનો તારો છે, જે આકાશના તારાઓમાં સૌથી વધારે તેજસ્વી દેખાય છે.

પછીના તારકો ને તારકજૂદોની તો વાતજ શી કરવી ? કહે છે કે, એક તારક-જૂદ અથવા તારક-મેઘ (કારણ કે તે મેઘ સમું દેખાય છે) સિરીઅસના કરતાં પણ પચીસહજારગણું વધારે આધું છે, ને લગલગ પાંચકરોડને દશલાખે ગુણી, તેને ફરીથી દશ લાખે ગુણીએ તેટલું દૂર તે હશે; એટલે ૬,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦,૦૦૦ માઇલ તેના પ્રકાશને પૃથ્વી લગી પહોંચતાં સહેજજ દશ લાખ વર્ષ થયાં હશે !

એથી આગળ હજી દમણનાં વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓ પહોંચી શકતા નથી ને કદાચિત્ આપણા

વિશ્વનો છેડો ત્યાંજ આવતો હશે, એમ માની શકાય.

પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ એક સેકન્ડમાં વીસ માઇલની ઝડપે ફરે છે તે આમ પૃથ્વી આખા વર્ષમાં લગભગ સાઠ કરોડ માઇલ જેટલી સફર કુંડાળામાંજ કરે છે. આપણી સફર પણ તેથી કમ નથી, કારણ કે પૃથ્વી ભેગા આપણે પણ ફરીએજ છીએ.

આ જ્યાં પરિભ્રાણોનો જૂદો રીતે ખ્યાલ ખાંધીએ. પૃથ્વીના પરિક્રમણનું આ આખું કુંડાળું જો એક ટાંકણીના માથાની સાથે સરખાવીએ અથવા તો, ખીજા શબ્દોમાં, ૬૦ કરોડ માઇલના આ ચક્રને એક શતાંશ તસુની ત્રિજ્યાવાળા પૂર્ણવિરામચિહ્નતરીકે રજુ કરીએ, તો તેની અંદર પૃથ્વી પોતે એક-દશલક્ષાંશ તસુના વ્યાસવાળા રજકણ જેવી થઇ રહેશે, સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથી પણ દેખી નહીં શકાય; પણ માત્ર અતિસૂક્ષ્મદર્શક યંત્ર(અલ્ટ્રા-માઇક્રોસ્કોપ)થીજ પામી શકાય એવડી રહેશે. તે માપ ઉપર નેપ્ચ્યુનના પરિક્રમણનું કુંડાળું, જેમાં આખું સૂર્યમંડળ માઇલ નય છે, તેનું કદ આપણા એક રૂપિયાના સિક્કાની ખરોખર થાય! “પ્રોક્સિમા-સેન્ટોરી” નો તારો પછી ૭૫ વાર (યાડ) દૂર આવશે, સિરીઅસ ૧૬૦ વાર ને જે છેલ્લું તારક-મંડળ આપણે ઉપર કહ્યું તે માત્ર-આ ધોરણેય-ખાર હજાર માઇલ દૂર રહેશે! અને એથી આખું વિશ્વ આપણી પૃથ્વીની લગભગ ખરોખર થઇ જશે. તેમાં, તે એક-દશલક્ષાંશ તસુના વ્યાસવાળા કણ ઉપર “આપણે ક્યાં ને કેવડા છીએ?”

“મહત્તોર્મહીયાન્”ની ઝાંખી થવાથી માનવીના પોતાના વિષયના ખ્યાલને કેવો આધાત પહોંચે તે આ વર્ણનની કલ્પના કરનાર સમજી શકશે; પણ તેથી ઉલટી દિશામાં જઇએ તો “અજોરણીયાન્” નું દર્શન પણ તેટલુંજ મૂર્છા પમાડનારું છે.

દરજીની એક અંગુલીમાં જેટલી હવા છે તેમાં લગભગ ચાળીસલાખ કણો છે, પણ આમાંના એક કણની અંદર આશરે કેટલાં પરમાણુઓ છે, તેના ખ્યાલ કેાઇકજ લાવે છે. રસાયનશાસ્ત્રી તથા ભૌતિક શાસ્ત્રીઓની ગણતરી પ્રમાણે આવા એક વાયુકણની અંદર એક કરોડને દશલાખે ગુણીએ, એટલે એકડાની પાછળ તેર મીડાં મૂકીએ, ને જે સંખ્યા આવે તેટલા પરમાણુઓ છે! ઘણા કાળસુધી આ પરમાણુ સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ કણતરીકે માનવામાં આવતું હતું; પણ વીસમી સદીની શોધોએ સિદ્ધ કર્યું છે કે, એ પરમાણુ-એવડું અકલ્પ્ય ને અદૃશ્ય સૂક્ષ્મતાવાળું પરમાણુ-તો પોતાની અંદર એક સૂક્ષ્મતર વિશ્વને રમાડી રહ્યું છે. તે તેની રચના તથા પ્રમાણની સમજ લેવામાટે પાછા આપણે આકાશના સૂર્યમંડળોનુંજ શરણ લેવું પડશે!

અર્થાત્ આવા એક નાના રજકણની અંદર પરમાણુઓનું એક સૂક્ષ્મ જગત છે, ને તે પ્રત્યેક પરમાણુની અંદર વિદ્યુદળ ધલેક્ટ્રોનનું અતિસૂક્ષ્મ ખીન્નું જગત છે. એ સર્વના અસ્તિત્વની સિદ્ધિ તેમજ ગણના હવે જૂદે જૂદે પ્રકારે તથા વધતી ઓછી ચોક્કસાઇથી શક્ય છે.

પૃથ્વીની ગતિ એક સેકન્ડમાં વીસ માઇલને શુભારે છે; પણ આ વિદ્યુદળની ગતિ એક સેકન્ડમાં માત્ર નેવુંહજાર (!) માઇલની છે!

આ બે સૃષ્ટિઓનું ભાન-બે બ્રહ્માંડોનું દર્શન મનુષ્યમાત્રને કેટલું બોધક છે? આટલા સાક્ષાત્કારથી કેટલું આત્મજ્ઞાન મળી શકે છે? આ બ્રહ્માંડોમાં આપણે ક્યાં છીએ તે સમજવાનેા જે પ્રયત્ન વિજ્ઞાન કરે છે, તેના એક ભાગની આ જરા ઝાંખીજ છે.

(નવેમ્બર ૧૯૨૫ ના ‘ચિત્રમય જગત’માં લેખક—“શુભરાતી”)

૬૬-બેંગલોર અનાથાશ્રમ

બેંગલોર ખ્રિસ્તી સેવાસમાજ તરફથી ધરખારવિનાનાં ગરીબ લોકોને આશરો આપવાના હેતુથી એક અનાથાશ્રમ સ્થાપવામાં આવ્યું છે.

એક ચોરસએકર જમીનના વિસ્તારમાં એક પાકી ઇમારતવાળું આ આશ્રમ છે. ખુલ્લી જગ્યામાં એક મીઠા પાણીનો કૂવો છે. આશ્રમવાસીઓ માટે મલત્યાગ કરવાની ઓરડીઓ, નહાવાના ઓરડા અને સૂવા-બેસવા-ઊઠવાને એક મોટો ખંડ છે. રસોઇ કરવા માટે નાનાં નાનાં છાપરાંઓ છે. બિમાર અને અશક્ત માણસોમાટે જૂદોજ એક વિભાગ છે. માંદા અને રોગી નિરાધારોને ત્યાં આશ્રય મળે છે અને દવા-દારૂથી સારવાર કરવામાં આવે છે. આંધળાં, લૂલાં અને રોગીના પોપણુમાટે એલાહીદી ગોઠવણું છે. દાણાનો એક કોઠાર છે, ખીનું એક કપડાં અને જીવન-નિર્વાહ જોગી ખપ પડતી ચીજો માટે 'સ્ટોર-રૂમ' છે.

માંદા અને અશક્ત લોકોને આશ્રમ તરફથીજ ખોરાક મળે છે. સશક્ત માણસોને માત્ર આશ્રયજ મળે છે. તેઓ સવારનું નિલકર્મ કરી પ્રાર્થનામાં હાજર થઈ બહાર લાખરી પેદા કરવાને નીકળી પડે છે અને સાંજના પાછા આશ્રમ તરફ વળે છે, જ્યાં તેઓ ફરીને પ્રભુપ્રાર્થનામાં લાગ લે છે અને પોતાનાં છાપરાંમાં રસોઇ કરી જમી રાતના વિશાળ ખંડમાં બિછાનાવશ થવાનો લાભ લે છે. ગરીબ અને નિરાધાર સ્ત્રીપુરુષોનાં બાળકોને આશ્રમમાંજ સાચવવામાં આવે છે અને તેથી ગરીબ માળાપો પોતાનાં બાળકોથી બેદિકર રહી પોતાની રોટલી પેદા કરવાને શહેરમાં કામે લાગે છે.

બાળકોમાટે આશ્રમમાં રમતગમતનાં સાધનો છે અને શિક્ષણ લેવા યોગ્ય બાળકોમાટે શાળા પણ આશ્રમનાજ કંપાઉંડમાં છે.

માંદા માણસોને મોટા દવાખાનામાં લઈ જવા-લાવવા માટે વાહન રાખેલ છે અને બેકાર લોકો માટે ઉદ્યોગલવન ઉઘાડવાની પણ કોશીશ ચાલુ છે. હાલમાં ટોકરીઓ બનાવવાનું કામ બેકારોને આપવામાં આવે છે. સૂતર કાંતવા અને વણવાના કામનો બંદોબસ્ત થઈ રહ્યો છે.

આપણા દેશનાં મોટાં શહેરોમાં ધરખારવિનાના ગરીબ મનુરો અને બીખારીઓ શહેરના જાહેર રસ્તાઓ ઉપર ખુલ્લી જમીનમાં પડી રહી રાત ગુજારે છે. મદ્રાસ-મુંબઈ જેવા શહેરમાં ગરીબો છોટો-ટેખાળાના ચૂલા બનાવી રસ્તા અને ગલીઓમાં પોતાની લાખરીઓ બનાવતા ઘણી વાર નજરે પડે છે. દેશના આવા ગરીબ વર્ગમાટે આવાં આશ્રમોની દરેક મોટા શહેરમાં જરૂર છે.

સૂર્ય અસ્ત પામ્યે પશુઓ પોતાના આરામનું સુખકારક સ્થાન મેળવી શકે છે અને પક્ષીઓ ઝાડ ઉપર વિરામ પામી શકે છે; પણ મનુષ્યજાતનાં આ નિર્ભાગી પ્રાણીઓને રાતવાસો કરવાને સાડાત્રણ દાયની જમીન પણ મળતી નથી, જ્યારે એકાદ પેંસાવોળો પાંચસો વારની જમીન રાકી રાખી પોતાને અમનચેન કરતો માને છે ! આ શું બેદની વાત નથી ?

આ આશ્રમના સ્થાપક અને હાલના ઑનરરી સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ દયાળુ પુરુષ ડૉ. જી. બી. વેંકટે-સુલુ બેંગલોરની ક્રોમસ્થર્લ સ્ટ્રીટમાં પોતાની ડિસ્પેન્સરી ચલાવતા. તે વખતે અદવારીઆમાં એક વાર ગરીબ લિખારીઓને પોતાના વતી ખવરાવવાને બેગા કરતા. તેઓ બોજન આપીનેજ સંતોષ માનતા નહિ, પણ લિખારીઓને ઉપદેશ આપતા અને સશક્ત લિખારીઓને કામધંધે વળગવાનું કહેતા. દરદી અને માંદા લિખારીઓની મદત દવા કરતા અને જરૂર પડે મોટાં દવાખાનાંઓમાં મોકલી આપતા. રાતના વખતમાં ડૉક્ટર વેંકટેસુલુ માંદા લિખારીઓની તપાસમાટે નીકળતા અને ખાવાનું લેવા આવનારા ખરેખરા ધરખારવિનાના છે કે કેમ તે તપાસતા તથા દવાખાનામાં પડેલા દરદીઓની પણ સંભાળ લેતા અને ખપ પડતાં હુગડાં અને અન્ન પહોંચાડતા.

આ પ્રયાણેનું એમનું કામ છ વર્ષસુધી ચાલ્યું; તેવામાં અકસ્માત મિસિસ. ઇ. જી. હટન નામનાં એક અમેરિકન બાનુ બેંગલોરમાં આવી ચડ્યાં અને તેમણે પ્રોપાગાન્ડા પુરુષ વેંકટેસુલુની

મુલાકાત લીધી. વાતચીત ઉપરથી તે લલાં બાનુએ ડૉક્ટરને આ પરોપકારી કામ કોઇ ચાલુ સંસ્થાએ કરવાની સૂચના કરી અને તે માટેના બંદોબસ્તનું એક અંદાજપત્ર માગ્યું. ડૉક્ટર વેન્કટેસુલુએ પોતાની યોજના તે લલી બાઈ પાસે રજુ કરી અને તેમાં માત્ર એ જણાવ્યું કે, એંગલોરના ગરીબો અને લિખારીઓને રાતના આરામ લેવા માટેના એક છંપરની ધણીજ આવશ્યકતા છે. તે બાનુએ તેઓને એવી કોઇ જગ્યા ખોળી કાઢવાને જણાવ્યું; પણ એવી જગ્યા તુરત ડૉક્ટર વેન્કટેસુલુને મળી શકી નહિ. છેવટે માંડમાંડ રૂ. ૬૫ ના માસિક ભાડાનું એક કુશદે મકાન મળી શકે એમ તેમને જણાયું. તે ભાડું તે બાઈએ આપવા કબૂલ્યું અને ડૉક્ટર વેન્કટેસુલુને આશ્રમ ચાલુ કરવા જણાવ્યું. ૧૯૨૩ ના મે માસમાં ડૉ. વેન્કટેસુલુએ ગરીબો અને રસ્તામાં ભટકતા લોકોને આરામ લેવાનું સ્થાન ચાલુ કર્યું. એટલામાં તે મિસિસ ઇટનને અમેરિકા જવાનું થયું; પણ જતાં જતાં તેઓ વચન આપતાં ગયાં કે, આ કામમાટે તેઓ સાઈ એવું ભંડોળ મોકલશે.

દુંકમુદતમાંજ એ અમેરિકન બાનુએ રૂપિયા ૧૮૦૦૦ અઢાર હજાર મોકલ્યા. ડૉ. વેન્કટેસુલુએ મ્યુનિસિપાલીટી પાસેથી વાર્ષિક એક રૂપીઆના ભાડાની જમીન મેળવી અને અમેરિકાથી આવેલાં નાણાંથી તેના ઉપર આ આશ્રમનાં મકાનો બંધાવ્યાં.

પુણ્યશીલા દાનેશ્વરી ભારતવર્ષની ભૂમિમાં દાનનો પ્રવાહ ધોધબંધ ચાલ્યો જાય છે. અત્યારે એ પ્રવાહને ઉપર નિર્દિષ્ટ માર્ગોમાં વહેવડાવવાની જરૂર છે.

આ આશ્રમમાં જોકે આશ્રય દરેક હિંદુ-મુસલમાન ગરીબ અને લિખારીને મળે છે, પણ પ્રાર્થનાઓ તો ખ્રિસ્તીધર્મના પ્રમાણેની અને શિક્ષણ પણ ખ્રિસ્તીધર્મનેજ અનુસરતું હોય છે.

આ દેશનાં આ પ્રમાણે હિંદુ-મુસ્લીમ સંતાનોને પરદેશના અને પરધર્મનાં મતુષ્યો પોષી રહ્યાં છે! લાખો શ્રીમંતોની હયાતી છતાં કેટલો વિષમ જમાનો છે!!

(‘મલબાર સમાચાર’ ના એક અંકમાંથી)

૯૭-‘ દુઃખિયા કે આંસૂ’

મત સમજો મેરા ક્યા ધો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ—
 દો બૂંદોં મેં વિશ્વ ડુબો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ !
 કહીં નિકલ કર બહતે હૈં યે કહીં પ્રભાવ દિખાતે હૈં—
 નર ક્યા પરમેશ્વર કા લી દઢ આસન શીઘ્ર હિલાતે હૈં ?
 કહીં સિંચતે ઔર કહીં પર આગ પ્રચંડ લગાતે હૈં—
 કહીં સૂખતે કહીં અનેકોં ધારા બન કર આતે હૈં,
 બડોં-બડોં કા જડ સે ખો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ—
 દો બુંદોં મેં વિશ્વ ડુબો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ. ૧
 સીતાજી કે આંસૂ ને રાવણ કા બંટાઢાર ક્રિયા—
 પાંચાલી કે આંસૂ ને કૌરવ-કુલ કા સંહાર ક્રિયા,
 દુઃખિયા જનતા કે આંસૂ સે સુખિયોં કા સુખ ઊભ રહા—
 વિધવાઓં કે આંસૂ મેં યહ હિંદૂ-જીવન ડૂબ રહા !
 કલી ‘રમેશ’ ન નિષ્ક્રમ હો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ—
 દો બુંદોં મેં વિશ્વ ડુબો સકતે હૈં દુઃખિયા કે આંસૂ. ૨

(‘માધુરી’ તુલસી સં. ૩૦૪, પોપમાસના અંકમાં લેખક શ્રી. શિવરામ શર્મા વિશારદ “રમેશ”)

૯૮—એક મહાન દેશભક્તનું સ્વરાજ્ય-સ્વપ્ન

(સ્થાન—આનંદલવન. સ્વરાજ્ય કે પરમ ભક્ત મિં કટહલજી સ્વરાજિસ્ટ કા અપને કમરે મેં ટહલતે વક્ત સનક મેં આ કર બકના.)

“સ્વરાજ્ય, સ્વરાજ્ય” હર ઘડી સ્વરાજ્ય-સ્વરાજ્ય ચિલ્લાઓ, સખ લોગ સ્વર સે સ્વર મિલાકરે ચિલ્લાઓ. એકસાથ ન ચિલ્લા સકો, તો કોઈ પરવાહ નહીં, અલગ અલગ ચિલ્લા-ઓ. યહ ભી ન કર સકો તો ઘોડા, બેલ, કુત્તા, ગંધા, બિલ્લી, મુર્ગા કી તરહ ચિલ્લા-ચિલ્લા-કર રસ્મ પૂરી કરો. અગર યહ ભી ન કર સકો તો બાબા! મેરી હી તરહ ચિલ્લાઓ (અજીબ આવાજ મેં સ્વરાજ્ય-સ્વરાજ્ય ચિલ્લાના); મગર ચિલ્લાઓ જરૂર. અબ તો ચાહે પચાસોં પચાસોં હોં, ચાહે સૈકડોં સિકારિસોં હોં, ચાહે હજારોં કા હજાર હોં, ચાહે લાખોં કી લાલચ દિખાઇ જાયે; મગર અબ ન તો મેં સ્વરાજ્ય કા પિંડ છોડ સકતા હું ઔર ન સ્વરાજ્ય મેરા. ક્યા મેં લંડન કે કિસી લેકચરર સે લડ નહીં સકતા? ક્યા મેરી બુદ્ધિપર બેવકૂફી કા બુકો પડા હૈ? ક્યા મેરી હિંમત હિમાલય પહાડ કી હવા ખાને ચલી ગયી હૈ? ક્યા મેરા ત્યાગ તીલિયોં કા તમાશા હૈ? ફિર ખાત ક્યા હૈ, જો મેરી ખાતપર ઔરેગૈરે નયુ-ખૈરે ચૂહોં કી તરહ નાક-ભૌં સિકોડતે હોં? કસમ હૈ ખદર કે દુપટ્ટે કી, જો મેરા એક લપજ ભી જૂંક હો. મેં તો સિફ આપસે હાથ જોડકર યહી ન કહતા હું કિ બાબા! મેરે સાથ-સાથ ચલે લર ચલો, ફિર દેખિયે સ્વરાજ્ય આપસે આપ મિલતા હૈ કિ નહીં? ક્યોં રે ખરખૂજ!

(ખરખૂજ નૌકર કા આના)

૧-ખર૦—હાં, હુજૂર.

૨-કટ૦—તુઝે સ્વરાજ્ય પ્યારા હૈ કિ નહીં? બોલ, જલ્દી બોલ.

ખર૦—પ્યારા તો હૈ મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—અચ્છા, યહ ભી ખતા કિ તેરે સરપર સ્વરાજ્ય કા શૈતાન સવાર હુઆ કિ નહીં?

ખર૦—સવાર તો હૈ, મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ક્યા તૂ સ્વરાજ્યોં કી સી ચાલ નહીં ચલતા?

ખર૦—ચલતા તો હું, મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ખરખૂજ, ઓ ખરખૂજ! દેખ, ધધિર દેખ, અબ ન તો મેં સ્વરાજ્ય કા પિંડ છોડ સકતા હું ઔર ન સ્વરાજ્ય મેરા. બોલ, તેરા ક્યા ધરાદા હૈ?

ખર૦—ધરાદા તો મેરા ભી વહી હૈ, જો આપકા; મગર જરા સા ફર્ક હૈ.

કટ૦—વહ ક્યા?

ખર૦—વહ યહ, કિ આપ તો ન સ્વરાજ્ય કા પિંડ છોડ સકતે હોં ઔર ન સ્વરાજ્ય આપકા; મગર મેં (શિર ખુજલાતે હુએ) ન આપકા પિંડ છોડ સકતા હું ન આપ મેરા.

કટ૦—યહ કુસે? ધસે ભી જલ્દી ખતલા.

ખર૦—બોલું ક્યા? મેંને ઘર કો ચિટ્ટી લિખ દી હૈ, કિ અબ મેં ઘર ન આડિંગા ઔર અગર આડિંગા, તો જન્-માદમી તક કલકતા હો દર આડિંગા.

કટ૦—ખલ્લ કીક ક્રિયા, ખલ્લ કીક ક્રિયા. શાખાશ, નૌકર હો તો ક્રિસા હો. શાખાશ ખરખૂજ! મજરાના નહીં. દિસમ્યર તક સ્વરાજ્ય ન મિલા, તો રામનોંની તક તો કોઈ ઘોખા નહીં. અગર કોઇ છોટા-મોટા વિદ્વા આપગા, તો ફિર જન્-માદમી તક તો કલ્લી નહીં ગયા. દોનોં જલસે એક સાથ મનાયોંજો.

ખર૦—ઔર અગર કિસી શૈપતાન કી બોપડી નેકચર ઔર ખુદ કા મનમોરાચ કરા દિયા તખ?

કટ૦—તખ, તખ સન ૧૯૨૮ મેં તો કલ્લી ગયા હી નહીં. સન ૨૮ કે નામ સે તો નિમ્ત્રણે જ્યોતિષી બી નાવ દેને કે લિખે મૂળે જરાને કી ફિક મેં દે. ક્યોં ખરખૂજ! ક્યા મેં હું કલ્લી હું?

ખર૦—નહીં હુજૂર! જૂઠું બોલે સ્વરાજ્ય કે દુશ્મન. આપ તો દૂધ કે ઘોચે, આંચ કે તપે; સતયુગ કે સંકેદ બતાશે હૈં. ચાહે દેવી પર ચઢાવેં ચાહે દેવતા પર. દેનોં પ્રસન્ન હોંગે.

કટ૦—ફિર મેરી નીતિ પર કીચડ ઉછાલને સે લોગોં કો ક્યા લાભ? પરમાત્મા ને જ્ય મુઝે ઇસ બોઝ કો ઉઠાને કે યોગ્ય સમજા, તબ હી ઇસકા ભાર સૌંપા. ક્યા તૂં યહ બોઝ ઉઠા સકતા હૈં?

ખર૦—ઉઠા સકતા હૂં, મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ખરખૂજ! શુભ કામ મેં પીછે રહના અચ્છા નહીં. સ્વરાજ્ય તો સ્વર્ગ કા ખળના હૈ, ખળના. અગર કોઇ તુઝે લાખ, દો લાખ ઇનામ મેં દેના ચાહે, તો પહલે લેગા યા પીછે?

ખર૦—(સોચકર) જન્માષ્ટમી કે પહલે દેના ચાહે, તો જરૂર લે લૂંગા.

કટ૦—નહીં તો?

ખર૦—નહીં તો આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—બેઇમાન! હરકામ મેં પીછે-પીછે. ઐસે પાછા કો મરને પર નરક મિલતા હૈ.

ખર૦—મગર આપકે પીછે-પીછે.

કટ૦—ખરખૂજ! તેરે પીછે રહને સે મુઝમેં ઇતની હિંમત આ ગયી હૈ, કિ ચાહૂં તો સ્વરાજ્ય કી ચાલ બદલ હૂં ઔર ઇસ ચાલ સે સબી ધર્મવાલે મેરી જયજયકાર મનાયેં.

ખર૦—લેકિન હુજૂર! જન્માષ્ટમી કા ત્યોહાર ન છૂટને પાયે.

કટ૦—નહીં, નહીં. યહ ત્યોહાર તો મેરા સ્વરાજ્ય-સ્વપ્ન હૈ. મૈં અબ લી દેખતા હૂં, કિ જમુનાજી બઢ રહી હૈ. વસુદેવજી કાલી ભયંકર રાત્રિ-મેં કૃષ્ણજી કો લિયે ગોકુલ કી ઔર દોડે જા રહે હૈ.

ખર૦—હુજૂર! ઔર લી કુછ દિખાઇ પડતા હૈ?

કટ૦—હાં, મૈં દેખતા હૂં, લક્ષ્મી સોલહો સિંગાર કિયે ચમક-દમક કે સાથ મેરે ચારેં ઔર ઘૂમ રહી હૈ.

ખર૦—ઔર કુછ હુજૂર?

કટ૦—હાં, યહ લી દિખાઇ પડતા હૈ, કિ મૈં એક જિન્મેદાર સલાપતિ બનાયા ગયા હૂં. મૈને નામ પૈદા કરને કી ઇચ્છા સે મનમાને ઢંગ સે હિંદૂ-મુસલમાન કા મેલ કરાદિયા હૈ.

ખર૦—ઇસકે બાદ લી કુછ દિખાઇ પડતા હૈ?

કટ૦—હાં, કાન બોલ કર સુન. હર જગહ ગૌએં કટ કટ રહી હૈં ઔર હિંદૂઓં કે જીલસ લી રૂકે પડે હૈં.

ખર૦—તો હુજૂર! મુઝે અલી છુટી દે દીજિયે, જિસસે જન્માષ્ટમી કા ઉત્સવ તો મના લાં.

કટ૦—લેકિન અબ તો મૈં ધિક્કાર કી ધાર મેં બહને જા રહા હૂં.

ખર૦—તો હુજૂર! જન્માષ્ટમી તક તો ટહર જાધયે.

કટ૦—તો અબે, જન્માષ્ટમી ગઇ જહન્નમ મેં.

ખર૦—મગર આપકે પીછે-પીછે.

(દોનોં કા પ્રસ્થાન)

(‘હિંદૂ-પંચ’ ના એક અંકમાં લેખક—બાબા બાલ્દીદાસ)

૯૯-વડોદરામાં આર્યકુમાર આશ્રમની શૂરી પ્રવૃત્તિ

× × × હું તો સીધો જઈને આર્યકુમાર આશ્રમના પ્રણેતા શ્રી. આનંદપ્રિયજીને મળ્યો. હું તેમના કંપાઉડમાં દાખલ થયો, ત્યારથીજ મેં જોઈ લીધું કે, તેમના આશ્રમનું જૂનું મકાન તો છેલ્લી રેલને લીધે ખખડી ગયેલું હોવાથી તેમણે જરા દૂર નાની ઓરડીઓની હારમાળા બંધાવી દીધી હતી અને તેમાંજ મહામુશીબતે સર્વે વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકોનો સમાવેશ કર્યો હતો. શ્રી આનંદપ્રિયજીએ મને જણાવ્યું કે, રેલમાં તો તેમનાં ઘણાં ખરાં પુસ્તકો, હીસાબો, કપડાં, સરસામાન-બધુંજ તણાઈ ગયું અને તેથી જાણે એકઠે એકથીજ તેમને ફરી વાર શરૂઆત કરવી પડી. સહ-લાગ્યે મુંબઈના સદ્ગૃહસ્થ શ્રી નારણલાલ મોતીરામ શિવલાલની મદદ હજી જેવી ને તેવી કાયમજ છે અને તેથીજ જરાય પણ અંતરાયવિના બધું કામ ચાલી રહેલું છે; પણ આ આશ્રમ કંઈ ત્રીસેક વિદ્યાર્થીઓનેજ રાખવાનું કામ કરતું નથી. તે આશ્રમ તો હાલ સમસ્ત ગુજરાતના અત્યંતજેની કેળવણી અને ઉન્નતિનું અને તેમને સરકાર તેમજ પ્રજાના જીલમોમાંથી ઉગારવાનું મુખ્ય મથક બની ગયું છે. કોઈ ગામેથી કોઈ ચમાર આવીને કોઈ પટેલના જીલમની ફરિયાદ કરે; બીજે ઠેકાણેથી કોઈ લાંગી આવીને ત્યાંના મુસલમાનોના ત્રાસની કહાણી સંભળાવે અને વળી દૂર દૂરના કોઈ ગામડેથી કોઈ ભરવાડો આવીને તેમના પર મુખી-પટેલો તરફથી ગુજરાત જીલમની ફરિયાદ કરે. આવા માણસો આખો દિવસ આવ્યાજ કરે અને તેમની સાથે વાતચીત કરી તેમને ગામે જવાની કે બીજી કાંઈ લખાપટી કરવાની વ્યવસ્થા શ્રી આનંદપ્રિયજીનેજ કરવી પડે.

વિધવાઓનો વિસામો

આ ઉપરાંત હતભાગી વિધવાઓ અને સ્ત્રીઓના દુઃખની વાતોનો પણ વરસાદ એ આશ્રમ-પર હાલ વરસે છે. ત્યાં છેલ્લા થોડાજ અઠવાડીયામાં ઉપરાઉપરિકેટલાયે વિધવાવિવાહ કરવામાં આવ્યા છે તેની વાત આખા ગુજરાતમાં ફેલાઈ છે અને તેથી ઉત્તેજન પામીને કેટલીયે વિધવાઓ અથવા કોઈ સેતાનોના હાથમાં સપડાયેલી બાળાઓ પોતાના દુઃખની હૃદયભેદક કથાઓ આશ્રમ-પર મોકલાવે છે. આ બધી ટપાલજ ત્યાં ખૂબ વધી પડી છે અને તે વાંચવાથી ગુજરાતના સ્ત્રીજીવન ઉપર ઓરજ લયંકર પ્રકાશ પડે છે. આશ્રમમાંજ એક ખવાસજીને મેં કામ કરતી જોઈ. તેનેવિષે વાત કરતાં તેની કરુણાજનક કથા મને શ્રી આનંદપ્રિયજીએ ટુંકામાં કહી સંભળાવી. તે કથા હવે વિગતસર અઠવાડીક 'પ્રજામિત્ર' માં પ્રગટ થઈ ચૂકી છે. શ્રી આનંદપ્રિયજીનો વિચાર તો ત્યાં આગળ આવી સ્ત્રીઓના રક્ષણને માટે એક અબળાશ્રમ કાઢવાનો છે; અને તેને માટે એક મકાન બાંધવાની પણ જોગવાઈ ચાલે છે. હું અંતઃકરુણપૂર્વક આશા રાખું છું કે, આ સાચા અને શૂરા સેવકની આ પ્રવૃત્તિ દિનપ્રતિદિન ખીલતીજ જશે અને આખા ગુજરાતની સ્ત્રીઓ અને અત્યંતજેની અસંખ્ય આશિષો તેઓ થોડા વખતમાં મેળવશે.

વિદ્યાર્થીઓની તાલીમ

વળી તેજ સાંજે હું જ્યારે છેલ્લી વાર તે આશ્રમપર ગયો, ત્યારે મેં કંઈ ઓરજ દ્રશ્ય જોયું. તે વખતે આશ્રમના બધા વિદ્યાર્થીઓની ક્વાયન રાખવામાં આવી હતી. તેઓ બધા સ્કાઉટના વેશમાં સજ્જ થયા હતા-જો કે તેઓ સરકારી સ્કાઉટમાં નથી, પણ તેમનું ઇલાયદુન મંડળ છે. તેમાં નાના તેમજ મોટાછોટરાઓ-જૂદી જૂદી જાતિના હતા, તેમ જૂદા જૂદા પ્રાંતના પણ હતા--ચમારથી તે લાંગી સુધીની બધી કામ ત્યાં લાગ્નર હતી અને છેક અમૃતસરથી તે નીલગિરિ સુધીના પ્રાંતના પ્રતિનિધિઓ પણ ત્યાં મોજુદ હતા અને તેમાં વળી એક તો ગુજરાતી પિતા અને દબરો સ્ત્રીના પૂર્વઆદિકારી આવેલો છોટરા હતા. તેવા મિત્ર વર્ગના છોટરાઓ પહેલાં મુસલમાનોને સોંપવામાં આવતા હતા, પણ આ મદનચાંદણી પંડિતને આ વાતની ખબર પડી તે તેમનાથી સલાહ નહિ; તેથી તેમણે આ એક બાળકથી શરૂઆત કરીને ભવિષ્યમાં ખીલ મેળવીને તેમને સાચા હિંદુ બનાવી શકશે, એવી તેમની ઉમેદ છે.

આ બાળકોએ લશ્કરી ક્વાયત કરવા માંડી અને પછી થોડીજ વારમાં તેમણે લશ્કરી છાવણીના જેવું વાતાવરણ જોતજોતામાં ફેલાવી દીધું. મોટા ઢોલની સાથે સૂરીલા પાવાઓ અને પિત્તળનાં વાજાં વાગતાં ગયાં તેમ કંઈ ઓરજ ચમકારો લાગતો ગયો. પછી મારી સૂચનાથી જાત-જાતનાં લડાયક આયોજનો ગાયનોના સૂર એજ બેડમાંથી વાગતા ગયા. પછી તેની સાથે થોડું ઘણું ગાવાનું પણ શરૂ થયું. છેવટે વળી એક ઓર લહેજત મળી. નીલગિરિના છોકરાએ એક ગીત તામીલમાં અને એક પોતાની અસલ ભાષામાં ગાયું. તેના રાગ ઘણાજ મીઠા લાગ્યા અને તેમાં સ્વામી વિવેકાનંદનું નામ સાંભળીને અને ભારેભાર સંસ્કૃત શબ્દો આવતા જોઈને હું તો હેયતાઈજ ગયો. પછી અમૃતસરના એક વિદ્યાર્થીએ પંજાબીમાં ગીત ગાયું અને પેલા હબસી છોકરાએ આફ્રીકાની અસલ હબસી જગ્યાનમાં એક ગીત ગાઈને અમને હેરત પમાડી મૂક્યા.

આ બધું જોઈ-સાંભળીને હું જ્યારે પાછો ફર્યો, ત્યારે મને ખરેખર આ આશ્રમ કોઈ અવનવી ધાર્મિક શુદ્ધિ અને રાષ્ટ્રીય સંગઠનના કેન્દ્રસ્થાનરૂપે તેમજ અત્યંત અને સ્ત્રીઓના ઉદ્ધારના એક પવિત્ર ધામતરીકે જણાવા લાગ્યો; અને મારી એવી ખાત્રી થઈ કે, પંડિત આનંદપ્રિય જેવા બાહોશ અને ઉદ્યમી સેવકો અને વ્યવસ્થાપકો દેશભરમાં ઠેકઠેકાણે આવા આશ્રમો જમાવે તો આપણા આર્યાવર્તના ઉદ્ધારનો દિવસ જોતજોતામાં ઉગી નીકળે.

(“હિંદુસ્થાન” તા. ૨-૨-૨૮ના અંકમાં લખનાર એ પત્રના ખાસ પ્રતિનિધિ).

૧૦૦—સત્તારીનાં સાચાં ભૂષણ

(આધવજ સંદેશ કહેલે શ્યામને.....એ રાગ)

બહેની ! સદાય મોટું મનડું રાખીયે, કહે કોઈ કંઈ તો ના વદીયે વેણ જો !

મર્યાદા મહોટાંની જળવવી સદા, ના સહામું મહોટાંની બહેન થવાય જો !

એમાં ભૂષણ સન્નારીનું છે રહ્યું. ૧

સાસુ-સસરાની સેવા કરીએ સદા, લઈએ ધરડાંના શુભ આશીર્વાદ જો !

પતિ એજ પરમાત્મા પ્રમદાએ ગણી, કરવી તેની બહેન ! અહોનિશ સેવ જો ! એમાં ૨

બેની ! સાસરીએ માથે ઠીક ઝાઢીએ, મહોટેથી તાણી ના વદીએ વેણ જો !

વિનોદ-ગોષ્ઠિ પરજનની સાથે કદી, કરીએ ના બહેની એમાં છે દોષ જો ! એમાં ૩

‘આળસ છે દળદર’ બહેની ! એ કાઢીએ, કરવું હોંસે સઘળું ધરનું કામ જો !

કામ થયી ના અકળાઈએ બહેની ! કદી, કરવી તેની બહેન ! અહોનિશ સેવ જો ! એમાં ૪

નિંદા કુથલી અન્ય તણી કરવી નહિ, ના કે’વા કડવા કોને કદી બોલ જો !

જ્ઞાન મળે એવાં પુસ્તક નવરાશમાં, સુધારવો વાંચીને નિજ સંસાર જો ! એમાં ૫

મોજશોખ મેલી રહીએ સાદઈમાં, વસ્ત્રાભૂષણ કાજ ન દમીએ નાથ જો !

મળી ઝુપડી ગણવી નૃપતિમહેલથી ! સૂઝો રોટલો સ્વામીનો પકવાન જો ! એમાં ૬

(સુરતના ‘મહિલાભૂષણ’માં લેખક—રા. ‘બાલ-રશ્મિ’)

૧૦૧—દક્ષિણહિંદુસ્તાનનું પ્રખ્યાત જૈનતીર્થ—શ્રમણ બેળગુળ

દ્રવીડદેશમાં આર્ય લોકો અગત્ય ઋષિની સરદારી નીચે વિધ્યાચળ પર્વત ઓળંગીને ગયા. દક્ષિણમાં આર્ય સંસ્કૃતિ ફેલાયાનો એ પ્રથમ ખતાવ હતો. વેદકાળ ગયા પછી યજ્ઞ-યાગનો જમાનો આવ્યો હતો અને એ જઈ લવ્ય દેવળો ખંધાયાનો યુગ આવ્યો. દક્ષિણમાં હિંદુધર્મનાં—શિવ, શક્તિ અને વિષ્ણુનાં અસંખ્ય, શહેરો જેવડાં મોટાં દેવાલયો ખંધાયાં અને સનાતન હિંદુધર્મે દ્રવીડ પ્રજાઓની પૂરેપૂરી ધાર્મિક છત કરી લીધી.

ત્યારપછી ભદ્રબાહુ નામના ઉત્તરના એક જૈન યતિને જ્ઞાન થયું કે, ઉત્તરહિંદમાં ૧૨ વર્ષનો મોટો દુષ્કાળ આવવાનો છે. તેમાંથી લોકોને બચાવવા માટે દિગંબરી જૈનોના એક મોટા સંઘને એ દક્ષિણમાં લઇ ગયા. એ દિવસથી દક્ષિણમાં જૈનધર્મનો પ્રચાર થયો અને શ્રમણ બેળગુળ એ ભદ્રબાહુના સમયથી એટલે લગભગ ૨૦૦૦ વર્ષથી જૈનધર્મનાં તત્ત્વનો પ્રકાશ ફેલાવતું યાત્રાતું સુપ્રસિદ્ધ ધામ ગણાવા લાગ્યું.

જૈનધર્મનો તેજસ્વી પ્રકાશ પાડતું એ શ્રમણ બેળગુળ મ્હૈસુર રાજ્યમાં બેંગલોરની પશ્ચિમે આવેલું છે. હિંદની પ્રાચીન મહત્તા જાણવાની દૃષ્ટિબાળા એકેએક હિંદીએ એ તીર્થનાં દર્શન કરવાં જોઈએ.

જૈન પુરાણોમાં લખ્યું છે કે, આ સ્થળે ચંદ્રગુપ્તે જૈનધર્મ અંગીકાર કરી ભદ્રબાહુ સાથે નિવાસ કર્યો હતો અને પોતાના જીવનનો ઉત્તરકાળ ગાળ્યો હતો. જે ટેકરીપર એમણે તપશ્રય્યાં કરી અનશન વ્રતથી પોતાનો દેહ ગાળી નાખ્યો, એ ચંદ્રગિરિ નામથી ઓળખાય છે.

ચંદ્રગિરિની ખરાબર દક્ષિણે ખીણ ટેકરીપર ગોમતેશ્વરની ૬૦ ફીટની મૂર્તિ છે. શરીરનું પ્રમાણ યોગ્ય માપસર છે. ૧૦૦૦ વર્ષથી એ લવ્ય મૂર્તિ પૃથ્વીનાં નિર્ખળ મનુષ્યોને ઇંદ્રિયો પર વિજય મેળવવાનો વીર સંદેશ આપતી ઉભી છે. એ નંદ્ર છે છતાં નિર્દોષ બાળક જેવી એ નસાવસ્થા તમે કોઇ પણ પ્રકારના વિકારવગર જોઈ શકો.

કથા એમ છે કે, પહેલા તીર્થંકર આદિનાથે સંસારત્યાગ કર્યા પછી એમના બે પુત્રોમાં રાજ્ય-ગાદીભાટ લડાઇ થઇ. ભરત મોટો ભાઇ હતો. ખરો ગાદીનો વારસ એ હતો. બાહુબલિ-જેમની આ મૂર્તિ છે—એ નાનો હતો. બાહુબલિએ ભરતને હરાવ્યો ને ગાદી છીનવી લીધી; પણ થોડાજ સમય પછી એમને પોતાનાં કર્મનો પશ્ચાત્તાપ થયો. મોટાભાઈને બોલાવી એમણે ક્ષમા માગી ને રાજપાટ છોડી આ સ્થળે આવી તપ આદર્યું. જૈનધર્મનાં તમામ અંગોનું એમણે જ્ઞાન મેળવ્યું, એટલે ‘કેવલી’ અથવા કેવળજ્ઞાની (પરમ જ્ઞાની) ગોમતેશ્વર નામથી એ પ્રસિદ્ધ થયા.

એમના અવસાન પછી ભરતે પોતે આ પર્વતની ટોચ ટાટરાવી એમની સુવર્ણની મૂર્તિ (એટલે કે જેમાં પદ્મધરના વજન જેટલું સુવર્ણ ખર્ચાયું હશે એવી) ખતાવરાવી. આ મૂર્તિ નંદ્ર છે. નદી એને ભસ્મ કે નદી લંગોટી. ઉપર આલ અને નીચે ધરતી છે. પર્વતની ટોચપરથી એ સંસારપર નજર નાખે છે. પગ પાસે વેલા ઉગી નીકળ્યા છે, પાસે સાપ ફરે છે, પણ એને પોતાના દેહની દરકાર નથી. સંસારના જીવોપર એ પ્રેમ અને કરુણાથી જોઈ રહી છે.

કાળબળે ત્યાં જંગલ થઈ ગયું. કુટકુટ સપોં—એટલે કે કુટકા જેવા સાપ—ત્યાં ફરી વળ્યા; છતાં કેટકેટલા યતિઓ, રાજાઓ ને ગૃહસ્થો ત્યાં યાત્રાએ જતા. એક સમયે જનસેન નામના એક યતિ મહુરા પાસે વિદાર કરતા હતા. ત્યાંના સેનાનાયક ચાસુંદરાય જૈનધર્મી હતા. યતિએ એમનાં માતૃશ્રીને શ્રમણ બેળગુળની યાત્રાનો મદિમા કહ્યો અને માતાએ દર્શન કર્યા પહેલાં કૃષ્ણ ને લેવાની બાધા રાખી. ચાસુંદરાયની સ્ત્રીએ સાસુજની બાધાની દષ્ટીકેન કહી અને ચાસુંદરાય લાવલદદર સાથે શ્રમણ બેળગુળ જવા નીકળ્યા. બહુ મહેનતે સૌ ચંદ્રગિરિપર પહોંચ્યા, પણ ગોમતેશ્વરનો પત્તો લાગ્યો નહિ.

આખરે માતા અને પુત્રને એકજ જગતું રવખ આવ્યું અને દક્ષિણદિશાએ બાજુ મારવાથી

ગોમતેશ્વર જડશે, એવી ભવિષ્યવાણી સંભળાઈ. ચામુંડરાયે સોનાના ધનુષ્યપર સોનાનું બાણ ચઢાવીને માર્યું અને ત્યાં બરાબર ગોમતેશ્વર જડ્યા:

પછી તો એ સ્થળને જીર્ણોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો અને મહાપૂજા રચાઈ. લખખો યાત્રાળુઓને નિમંત્રણ કરવામાં આવ્યાં. વાજાંત્રો, ફૂલ, ધન, માંડ્યો ને ભોજનસામગ્રીઓનો પાર ન રહ્યો. પછી અભિષેક થયો. સેંકડો દેગડા દૂધથી ગોમતેશ્વર ભગવાનને નવડાવવામાં આવ્યા; પરંતુ ત્યાં એક આશ્ચર્ય બન્યું.

દૂધની ધારા ભગવાનની કેડ આગળથી નીચે પડી જાય, પણ ચરણક્રમણ સુધી પહોંચેજ નહિ! ચામુંડરાયે અફસોસ કરવા માંડ્યો ને વિદ્વાનોને તેનું કારણ પૂછ્યું. એક ગરીબ બાઈ બીલાના કાચલામાં દૂધ લઈને પૂજા કરવા આવેલી તે બિચારી દૂર ઉભી રહેલી. યતિ જનસેને ચામુંડરાયને એ દૂધ લઈ લેવા કહ્યું અને એ બાઈ તરફથી ભગવાનને ચઢાવવાની આજ્ઞા કરી. આ દૂધ તરત ચરણક્રમણ સુધી પહોંચ્યું અને પછીની પૂજા નિર્વિઘ્ને પૂરી થઈ.

ચામુંડરાયનાં પડળ હવે ઉઘડી ગયાં. પૂજના આડંબર અને ઠાઠથી એનામાં અભિમાન આવેલું હતું તે એ સમજી ગયો ને પેલી ગરીબ બાઈનું પાશેર દૂધ એના લાખખો રૂપિયાની પૂજા કરતાં અધિક છે, એમ એને સમજાઈ ગયું. આ બાઈનું નામ ગુલકાયાજી પડ્યું. ગોમતેશ્વરની સામે એ બાઈની ખરી ભક્તતરીકેની, પૂર્ણ કદની, બીલીફળના કાચલામાં દૂધ લઈને ઉભેલી મૂર્તિ આજે પણ ત્યાં ભાવપૂર્ણ નયને જોઈએ છીએ અને આનંદ થાય છે.

પણ એ જીર્ણોદ્ધારનેયે આજ ૧૦૦૦ વર્ષ થઈ ગયાં છે. ઈ. સ. ૧૨૦૦ પછી દ્રવીડ અને કર્ણાટક દેશમાંથી જૈનધર્મનો ભારખોજ તો તૂટી ગયો છે, છતાં કાનડી ભાષાના ઘડતરમાં અને જૂનાં સાહિત્યમાં એની મદદ જેવીતેવી નથી.

આપણે સંપ્રદાયોના કુંડાળાથી પર થઈ આ સ્થાને યાત્રાળુઓના જેવા પૂર્ણ ભાવથી જઈશું તો- પણ અમૂલ્ય લાભ મેળવીશું એમાં શક નથી. મૂર્તિ પવિત્ર, ગંભીર અને પ્રેરક છે. આપણા શિલ્પીઓને માટે પણ પૂર્ણ માન ઉત્પન્ન કરાવે એવી છે.

શિવાજી કે નેપોલિયનનાં બાવલાં જોઈને જે વીરતા માટે આપણે ધ્યેય ધારીએ તેના કરતાં પણ વિશેષ ઇન્દ્રિયો પર વિજય મેળવવાનો આખા જૈનધર્મનો સંદેશો આ સ્થાનેથી આપણને મળી રહે છે; અને ભોગવિલાસના આ જમાનામાં એ સંદેશાની આપણને કેટલી બધી જરૂર છે?

આ મૂર્તિનાં કવિજનોએ અને ભક્તોએ ખૂબ વખાણ કર્યા છે. એનાં તો વખાણ જેટલાં થાય એટલાં ઓછાં છે. એક સાધુ લખે છે કે ‘લિખિતંગ ગૃહસ્થ લોકોનો સાળો (એટલે સૌ ગૃહસ્થોની સ્ત્રીઓને બહેન ગણનારો): ગોમતેશ્વરને જુઓ! શું એમને કોઈપણ વાસના અસર કરી શકે?’

બીજા એક કવિ કહે છે કે ‘ગોમતેશ્વરનાં કૃપાકટાક્ષ જેનાપર પડે છે તેના આશય શુદ્ધ થઈ જાય છે.’

(સં. ૧૬૮૪-માગશરના ‘કુમાર’ માં લેખક-ડૉ. હરિપ્રસાદ વ. દેસાઈ.)

૧૦૨--ભિખારી

મેરે હૃદય કે રંગ મેં, સારે જહાં કે અંગ કો ! તૂ ને રંગાયા ઓર મેં, ફિર હુંઢતા કિસ રંગ કો ! ૧
મેરે હૃદય કે સાજ સે, સારી ધરા હૈ સજ રહી ! મેરે હૃદય થી ખાંસુરી, સારે ગગન મેં બજ રહી ! ૨
મેરે હૃદય કે પ્રેમ સે, તૂ ને બનાયા હેમ કો ! ફિર ભી ભિખારી થી તરહ, મેં હુંઢતા કિસ હેમ કો ! ૩
હે પ્રેમ-ગંગા બહ રહી, તેરે હૃદય કે આસપાસ ! ફિર ભી સદા તૃપાર્ત તૂ-ક્યોં હી બતા દે પ્રેમદાસ ? ૪

(રચનાર શ્રી હરીદ્રનાથજી ચટ્ટોપાધ્યાય)

૧૦૩-શ્રી વીરતત્વ પ્રકાશક મંડળ-શિવપુરી (એક આદર્શ જૈન સંસ્થા)

ગયા જન્યુઆરી મહિનામાં હું એક મિત્રના પુત્રની જનનમાં શિવપુરી (ગ્વાલિયર) ગયો. શિવપુરી મહારાજ સિંધીઆનું નિવાસસ્થાન છે. અહીં મહારાજ સાહેબે પ્રચૂર ધનવ્યય કરીને જંગલમાં મંગલ કરી દીધું છે, એક ઘણા મોટા જંગલને રમણીય પાર્કતરીકે પરિવર્તિત કરી દીધું છે અને કૃત્રિમ અંધોદ્ધારા જલરાશીને જલાશય, ઝરણાં તથા મંદગામિની નદીના રૂપમાં પ્રવાહિત કરેલ છે. અહીં વિવિધ પ્રકારનાં સુંદર વહાણો, દર્શનીય સ્ટીમરો અને મોટા તથા નાવડાં દેખાય છે. ખગીયાની અંદર ચારે તરફ ઘણી સુંદર સડકો છે અને ઉચિત સ્થાનો ઉપર સુસજ્જિત અંગલા અને મોટી ટ્રાકીઓ શોભાયમાન છે.

મહારાજ સાહેબનાં માતાજીની સ્મૃતિમાં એક વિશાળ મંદિર બનાવ્યું છે, જેમાં તેમની શાંતિમયી મૂર્તિ સ્થાપિત છે. તેની દેવમૂર્તિના જેવીજ પૂજા અને માનતા થાય છે. માતાપ્રતિ પુત્રના જીવતા-જગતા પ્રેમસમ્માનનું આ પ્રમાણ છે.

મહારાજ માધવરાવ સિંધીઆ, જેમના અઢાલ મૃત્યુએ આ દિવ્ય સ્થાનને વૈધવ્યરૂપ આપી દીધું છે, તેઓ હમેશાં માતાના મંદિરમાં જઈ સવિનય અને શ્રદ્ધાપૂર્ણ પૂજા કરતા હતા. આજ મંદિરની સામે તેમની સ્મૃતિમાં પણ એક વિશાળ અને દિવ્ય મંદિર બની રહ્યું છે. આની લાગત લગલગ ૧૦-૧૨ લાખ રૂપિયાની થશે. ભારતવર્ષમાં મૂર્તિપૂજા ક્યારે અને કેવી રીતે ચાલી ? આ પ્રશ્નનો ઉત્તરોલિલાપી પુરુષ આ સ્થાનમાં આવીને સ્વયં જોઈ શકે છે.

શિવપુરીમાં રાજમહેલ પણ મોટા દાદવાળો છે; અને અહીં કચેરીઓ તથા અનેક મનો-વિનોદનાં સ્થાનોની ઇમારતો ઘણી શોભાયમાન છે.

શિવપુરી રેલ્વે સ્ટેશનની પાસે એક અલંકૃત સુંદર અને દિવ્ય જૈન સંસ્થા છે, જેનું વિસ્તૃત વર્ણન આ લેખનો વિષય છે.

આ સંસ્થાનું નામ શ્રી વીરતત્વ પ્રકાશક મંડળ છે. સાત વર્ષથી આનું અસ્તિત્વ છે. આના જન્મદાતા સ્વર્ગીય શાસ્ત્રવિશારદ જૈન આચાર્ય શ્રી. વિજયધર્મસુરી છે. આ સંસ્થાનો ઉદ્દેશ્ય સંસ્કૃતના ધુરંધર વિદ્વાનો, ત્યાગી, સત્ચરિત્રશાળી, ઉચ્ચશક્તિ તથા ધર્મપરાયણ ઉપદેશક અને સંચાલક ઉત્પન્ન કરવા, એ છે. પહેલાં આ સંસ્થા મુંબઈમાં હતી. તે પછી બનારસ ગઈ, ત્યાંથી આગ્રે અને હવે ત્રણ વર્ષથી શિવપુરીમાં છે. આ સંસ્થા જૈનસમાજની સદાયતાથી સ્થાપિત થઈ છે અને પ્રધાનતઃ જૈનોની સદાયતાથી ચાલી રહી છે. એટલામાટે આને જૈન સંસ્થાજ કહેવામાં આવે છે. અત્યારે આમાં ૪૫ વિદ્યાર્થી છે. શિક્ષણક્રમમાં ૯ કક્ષાઓ રાખવામાં આવી છે. ૬ કક્ષાઓ વિદ્યાલયની અને ૩ મહાવિદ્યાલયની. વિદ્યાલય વિભાગમાં સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ધાર્મિક, ગણિત, ફિઝી આદિ વિષયો છે અને મહાવિદ્યાલય વિભાગમાં સંસ્કૃત અને અંગ્રેજી. શારીરિક વ્યાયામ અને વિભાગમાં આવશ્યક છે. ચરિત્રસુધાર મુખ્ય વિષય છે. ચાર અધ્યાપકો વૃત્તનિહ છે. એ એક આજ સંસ્થાના ઉત્તીર્ણ વિદ્યાર્થી અને કેટલાક જૈન સાધુ-જેઓ અહીં રહે છે-આ કાર્યમાં દત્તચિત્ત યદને સદાયતા કરે છે. જૈન સાધુઓના સાથે રહેવાથી વિદ્યાર્થીઓના ચારિત્ર ઉપર મોટો પ્રભાવ પડે છે.

પાઠશાળાની સાથેજ બોર્ડિંગ હાઉસ પણ છે, જેમાં વિદ્યાર્થીઓની રહેણી-કરણી અને ખાનપાન પ્રાચીન શુદ્ધ પદ્ધતિ પ્રમાણે હોઈને એક પ્રાચીન આદર્શનું દર્શન કરાવે છે. શિક્ષણમાં તથા અન્ય વિષયોમાં પણ પ્રાચીન અને નવીન આદર્શોનું મિશ્રણ છે.

વિદ્યાર્થીઓને ખાનપાન, કપડાં, પુસ્તક વગેરે આજ સંસ્થા તરફથી અપાય છે. આને માટે વાર્ષિક ખર્ચ દસ-અગિયાર હજારનું લગભગ છે. સ્થાન રમણીય છે તથા દવાખાણી ઉત્તમ છે. એટલા માટે વિદ્યાર્થીઓની તંદુરસ્તી સારી રહે છે. દેવી ખેલોદારા તેઓની પાસે પૂરી કમરત કરાવવામાં આવે છે.

વિદ્યાર્થીઓની વ્યવસ્થાને માટે વિદ્યાર્થીઓમાંથીજ ૭ નિયંતા નિશ્ચિત કરવામાં આવ્યા છે. તેમાં પ્રત્યેકને છ-છ સાત-સાત વિદ્યાર્થી સુપ્રત કરવામાં આવ્યા છે. તે વિદ્યાર્થીઓનાં કપડાં તથા અન્યાન્ય બાબતોનો ખ્યાલ આજ નિયંતા રાખે છે. જે કંઈ વિશેષ આવશ્યકતા હોય તો નિયંતા સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટને સૂચિત કરે. વિદ્યાર્થીઓને સ્વાવલંબી બનાવવાનો અહીં પૂરો પ્રયત્ન કરવામાં આવે છે. સંસ્થાના મંદિરની સફાઈ, દેવમંદિર તથા ગુરુમંદિરની સફાઈ, શાક લાવવું વગેરે ઘણાં કામો વિદ્યાર્થીઓ જાતે કરે છે. જ્યારે રસોઈયો નથી આવતો, ત્યારે તેઓ પોતાની રસોઈ પણ બનાવી લે છે. તેઓ સ્વયંપાકના અભ્યાસી થઈ ગયા છે.

આ વિદ્યાર્થીઓને દર રવિવારે વક્તૃત્વ—કળાસંબંધી શિક્ષણ પણ આપવામાં આવે છે. આ કાર્ય પ્રસિદ્ધ વક્તા શ્રી મુનિ વિદ્યાવિજયજીએ પોતાના હાથમાં લીધું છે. ૪-૫ વિદ્યાર્થી તો આ વિષયમાં સારી તરફથી કરી ચૂક્યા છે.

આ વિદ્યાર્થીઓ ધર્મ—પતાકા નામનું એક હસ્તલિખિત માસિકપત્ર પણ કાઢે છે, જેમાં તેમના હિંદી, ગુજરાતી, સંસ્કૃત આદિમાં લેખો રહે છે. આવી રીતે એમની લેખનશક્તિનો વિકાસ થાય છે.

વિદ્યાર્થીઓ કેવળ સ્થાનિકજ નહિ, પણ ઘણા દૂર દૂરથી આવે છે. ઘણા વિદ્યાર્થીઓ તો ગુજરાત પ્રાંતથી આવેલા છે.

હમણાં બે વર્ષોથી અહીંના વિદ્યાર્થીઓ કલકત્તા વિશ્વવિદ્યાલયની સંસ્કૃત પરીક્ષાઓ પણ આપવા જાય છે અને લગલગ બધાજ પાસ થાય છે. આ સંસ્થાની સાથે એક સાઈ પુસ્તકાલય પણ છે. અધ્યાપકો અને વિદ્યાર્થીઓ આનાથી સારો લાભ ઉઠાવે છે. આ ઉપરાંત સંસ્થાના કમ્પાઉન્ડમાં એક સુંદર વાટિકા છે, જે હરી-ભરી અને ફળી-ફૂલી રહે છે. તેમાં વિદ્યાર્થીઓ ઉદ્યાન સંબંધી કળાનું શિક્ષણ પણ પ્રાપ્ત કરી લે છે.

આ સંસ્થાની વ્યવસ્થા બે કમિટીઓદ્વારા થાય છે. એક કમિટી શિવપુરીમાં છે, જેના સભ્ય થોડાક વિદ્વાન રાજ્ય ઑફિસરો છે અને થોડા નગરના ગૃહસ્થ સંજ્ઞન. બીજી કમિટી મુંબઈમાં એડવાઈઝરી બોર્ડ.

આ સંસ્થાને ગ્વાલિયર રાજ્ય તરફથી પણ સમયે સમયે સહાયતા મળતી રહે છે. ગયા વર્ષમાં આ સંસ્થાને રાજ્ય તરફથી ૨૦૦૦ નીમદદ આપવામાં આવી હતી. સંસ્થાના બોર્ડીંગ હાઉસ-માટે જમીન પણ હમણાં આપવામાં આવી છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે કે, આ સંસ્થા તરફ રાજ્યની દૃષ્ટિ સારી છે.

આ સંસ્થાના સ્થાપક શ્રી વિજયધર્મસુરી હતા, કે જેઓનો ઉપર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે. તેઓ જૈનધર્મના પારંગત પંડિત અને પ્રસિદ્ધ ધર્માચાર્ય હતા. તેમનું નામ દૂર દૂર દેશોમાં વિખ્યાત છે. યુરોપ અને અમેરિકાના વિદ્વાનો જેમનો જૈનધર્મ સાથે પરિચય છે, તેઓ પ્રાયઃ તેમને લખ્યા કરતા હતા અને જૈનધર્મ તથા દર્શનસંબંધી પ્રશ્નોનું તેમની સહાયતાથી સમાધાન કરતા હતા. આ સ્વનામધન્ય ધર્માચાર્યજીનો સ્વર્ગવાસ શિવપુરીમાં સં. ૧૯૭૬ માં (૧૯૭૮માં) થયો. તેઓની પવિત્ર સ્મૃતિ સુરક્ષિત રાખવાને માટે જૈનોએ એક સમાધિમંદિર બનાવ્યું છે. આ મંદિરની જમીન શિવપુરી સ્ટેશનની પાસે જે ઘણી મોટાની છે, તે સિંધીયા સર-કારે આપી હતી. મંદિર ઘણું સુંદર છે. એમાં ઉક્ત આચાર્ય મહારાજની દિવ્ય મૂર્તિ સ્થાપિત છે. આજ મંદિરની સાથે પૂર્વોક્ત સંસ્થાને સંબંધ છે.

શ્રી વિજયધર્મસુરીજીના સ્વર્ગવાસ પછી આચાર્યના આસન ઉપર તેમના સુપ્રસિદ્ધ શિષ્ય શ્રી વિજયેન્દ્રસુરી વિરાજમાન થયા, જેઓ આ સંસ્થામાં રહીને અંથવા ભિન્ન ભિન્ન સ્થાનોમાં જઈને ધર્મોપદેશ કરે છે. તેઓ સંસ્કૃત, હિંદી, ગુજરાતીના સારા વિદ્વાન અને અંગ્રેજી ભાષા તથા સાહિત્યથી પણ સુપરિચિત છે. તેમની સાથે મુનિ વિદ્યાવિજયજી તથા જૈન દર્શન સાહિત્યના પ્રખર વિદ્વાન અને સુવિખ્યાત વક્તા અને અન્ય તપસ્વી સાધુ રહે છે, જેમના પવિત્ર ચારિત્રનો પ્રભાવ આ સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ ઉપર ઘણો સારો પડે છે. મુનિ વિદ્યાવિજયજીને આ સંસ્થાના આત્મા કહી શકીએ. તેઓ રાતદિવસ પરિશ્રમ કરીને સંસ્થાની દેખરેખ રાખે

છે અને પોતાનો વિશેષ સમય વિદ્યાર્થીઓને શિક્ષણ તથા ઉપદેશ આપવામાં રોકે છે. તેઓ કેટલાક વિષયોના પ્રખર અને પૂર્ણ વિદ્વાન તો છેજ; તે ઉપરાંત સરળતા, સચ્ચરિત્રતા અને સજ્જનતામાં પણ એકાન્ત છે. શ્રી વિજયેંદ્રસુરી મહારાજ, જેઓ અત્યારે આચાર્ય પદવીપર છે, તેઓ જૈનધર્મના એક આદર્શ સાધુ છે. આટલી ઉંચી પદવી ઉપર હોવા છતાં પણ તેમને અભિમાન અને અહંકારનો સ્પર્શ પણ નથી. એવો કયો મનુષ્ય છે, કે જે તેઓને મળીને પ્રસન્ન અને પ્રદુક્ષિત ન થઈ જાય! દર્શન કરતાંજ તેમની પવિત્ર, પ્રસન્ન અને દિવ્ય મૂર્તિના બધા ઉપર પ્રભાવ પડે છે. તેઓ મીલનસાર પણ ઉંચા દરજ્જાના છે. કેવળ જૈનોપરજ તેમનો પ્રભાવ છે એમ નહિ, પરંતુ હિંદુ, મુસલમાન, ઇસાઈ આદિ દરેક ધર્મના લોકો ઉપર પણ છે. બધાં એમનું સન્માન કરે છે. તેમનું ધર્મ અને લોકસંબંધી જ્ઞાન એટલું બધું ઉન્નત છે કે તેમની સાથે કોઈપણ વિષય ઉપર વાતચીત કરતાં તમને તેજ વખતે બરાબર ઉત્તર મળશે. હું જૈન નથી, પરંતુ મને જૈન સાધુઓ અને ગૃહસ્થોને મળવાનો બહુજ અવસર મળ્યો છે. જૈન સાધુઓના સંબંધમાં હું વિનાસકોચે કહી શકું છું કે, તેઓમાં કોઈકજ એવો સાધુ હશે, જે પોતાના પ્રાચીન-પવિત્ર આદર્શથી નીચે પડ્યો હશે. મેં તો જેટલા સાધુ જોયા, તેઓને મળવાથી ચિત્તમાં એજ પ્રભાવ પડ્યો કે તેઓ ધર્મ, ત્યાગ, અહિંસા તથા સદુપદેશની મૂર્તિ છે-તેઓને મળવાથી ઘણી પ્રસન્નતા થાય છે. જે સાધુ મહા-રાજાઓનો અહીં ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેઓ તો અસાધારણ વ્યક્તિ છે. કેવળ તપસ્વી સાધુ નહિ, બલકે પ્રકાંડ વિદ્વાન અને અનુભવી.

આ સંસ્થામાં એક નવી જાત જોવામાં આવી. લગભગ દોઢ વર્ષ થયાં જર્મનીથી એક વિદ્યુષી મહિલા અહીં આવીને રહી છે. એનું અસલી નામ ડૉ. શાલોટે ક્રૂઝે અને ભારતીય નામ સુભદ્રાદેવી છે. તે પી. એચ. ડી. ની ઉપાધિથી વિભૂષિત અને લીપઝિગ યુનિવર્સિટીની એસિસ્ટન્ટ પ્રોફેસર છે. આ બાઈ ભારતવર્ષની કેટલીયે ભાષાઓથી પરિચિત છે. સંસ્કૃત, પ્રાકૃત, ગુજરાતી, મરાઠી, હિંદી પહેલવી વગેરે. યુરોપની તો બધીયે ભાષાઓ તે જાણે છે. આ સંસ્થામાં તે જૈન તત્ત્વજ્ઞાન, જૈન આગમ, જૂની ગુજરાતી વગેરેનો અભ્યાસ કરી રહી છે. થોડો સમય થયાં તેણીએ આચાર્યશ્રી વિજયેંદ્રસુરી મહારાજની પાસે જૈન દીક્ષા લીધી છે. માંસાહારાદિનો તેણીએ સર્વથા ત્યાગ કર્યો છે અને હિંદુસ્થાની જ્ઞાતિ પ્રમાણે દાળ-ભાત-રોટલી-શાક વગેરેનું ભોજન કરે છે. હિંદી સભ્યતા ઉપર તેણીનો ઘણોજ અનુરાગ છે. ‘ધર્મ-ધ્વજ’ નામની ગુજરાતી માસિકપત્રિકામાં તેણીના ગુજરાતી લેખો પ્રાયઃ પ્રકાશિત થતા રહે છે. આ વિદ્યુષી બાઈ, આ સંસ્થાના ઉચ્ચ શિક્ષાના વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી પણ ભણાવે છે. તેણીએ ભાષા-વિજ્ઞાનસંબંધી સારી શોધ કરી છે. જેએક પુસ્તક પણ તેણીનાં બહાર પડી ચૂક્યું છે. હું આ વિદ્યુષીને મળ્યો અને મળવાથી ચિત્ત ઘણુંજ પ્રસન્ન થયું. આ બાઈ ઘણીજ સરલ સ્વભાવવાળી, વિનયી અને શીલસંપન્ના છે. તેણીની જૈનધર્મ તથા અન્ય ભારતીય ધર્મોપર શ્રદ્ધા જોઈને મને ઘણીજ પ્રસન્નતા થઈ.

આ સંસ્થા દિન-પ્રતિદિન ઉન્નતિ કરતી રહે અને જે ઉદ્દેશ્યથી તેની સ્થાપના થઈ છે, તેની સીધી પૂર્ણરીતિથી પૂર્તિ થાઓ, એજ મારી હાર્દિક શુભાશંકા છે.

(પૌષ ૧૯૮૪ ના ‘સુધા’માંના લાલા કન્નોમલજી એમ. એ. ના લેખપરથી સ્વનંત્રાનુવાદ.)

૧૦૪-વિધવાવિવાહવિષે શાસ્ત્રોના પૂરાવા

ધર્માચાર્યોના વિરોધનાં કારણો

જ્યારે આખું જગત એમ ખૂમ મારી રહ્યું છે કે, વિધવાવિવાહ કરવો જોઈએ; મહાત્મા ગાંધીજી જેવા વિચારવંત પુરુષોએ પણ કહ્યું કે, યુવાનોએ વિધવાઓનો હાથ પકડવો જોઈએ; અનુભવ અને શુદ્ધિ પણ એમ સાબીત કરે છે કે, વિધવાવિવાહ આવશ્યક છે; ત્યારે કેટલાક દુકડાખાઉ શાસ્ત્રીઓ અને પંડિતો જેઓને અમારે વેદીઆ ઢોર કહેવા જોઈએ, તેઓ 'વિધવા-વિવાહ શાસ્ત્રસંમત નથી' એમ સિદ્ધ કરવા નીકળી પોતાની પંડિતાઈથી વિધવાઓના પૈસા હજમ કરવા ઈચ્છતાં ધર્મને નામે અધર્મનો પ્રચાર કરી રહેલા ધર્મશુરુઓને ખુશ કરવા પ્રયત્ન કરી રહ્યા છે, એ ખરેખર ખેદ ઉપજાવનાર છે. વિધવાવિવાહનો વિરોધ કરનારાઓને અમારે જણાવવું જોઈએ કે, ખુદ મનુ લગવાન લખે છે કે, પાંચ આપત્તિઓમાં સ્ત્રીએ બીજો પતિ કરવો. મહાભારતમાં પણ એ માટે પ્રમાણ છે. જ્યારે નલરાગનો પત્તો ન લાગ્યો, ત્યારે દમયંતીએ બીજો પતિ મેળવવા સ્વયંવર કરાવ્યો હતો. અથર્વ વેદમાં પણ એ માટે જોઈએ. તેટલાં પ્રમાણો મળી શકે છે.

ધર્મ એ સર્વની ઉન્નતિમાટે છે. મનુ લગવાન કહે છે કે-‘યસ્તર્કેણ ધર્મ જ્ઞાનાતિ સ તં વેત્તિ નેતરઃ’ જે માણસ ધર્મને તર્કથી સમજવા કોશીશ કરે છે, તેજ માણસ તેને સમજી શકે છે; બીજો નહિ. એ પ્રમાણે વિધવાવિવાહથી લાલ છે કે નહિ તેના વિચારવિના એમ કહેવું કે તે યોગ્ય નથી, એ મૂર્ખાઈ નહિ તો બીજું શું છે? જે શાસ્ત્રમાં એકજ જાતિને ન્યાય મળતો હોય, તે શાસ્ત્રને કૂવામાં નાખી દેવું જોઈએ. જે શાસ્ત્ર દુઃખી વિધવાઓનો નાદ નથી સાંભળતું તે શાસ્ત્ર ન કહેવાય.

આ વેદીઆ ઢોરો વિધવાવિવાહનો વિરોધ કરે છે, તેનાં ઘણાં કારણો છે. તેમાંના કેટલાકો ધર્મશુરુઓને ખુશ કરવા માટે તેમ કરે છે. પંડિતોને અમુક પગારની લાલચ છે. આજ વિધવાઓને ફસાવી ધર્મશુરુઓ કામવાસનાઓ તૃપ્ત કરે છે અને તે બિચારીઓ પાસેથી લાખો રૂપિયા કઢાવી મોજ ઉડાવે છે. મંદિરોમાં ધણીખરી ઉપજ વિધવાઓ તરફનીજ હોય છે. હવે જો એ વિધવાઓ પુનર્લગ્ન કરે તો ધર્માચાર્યોની મોજમજ નાશ પામે. આ પ્રમાણે પોતાના અંતઃકરણના અવાજની વિરુદ્ધ વેદીઆ ઢોરો પોતાનાં શિંગડાં ઉંચાં કરે છે, એમાં નવાઈ નથી.

આ વેદીઆ ઢોરોને અમારે પૂછવું જોઈએ કે, વિધવાઓને પુનર્લગ્નની છૂટ નહિ મળવાથી અને તમારા તેમના પરના અનહદ જીલમથી જ્યારે તેઓ ઇસાઈ કે મુસલમાન બનશે, ત્યારે શાસ્ત્રોને કોણ પૂછશે? તમે તમારી સ્મૃતિઓને ચાટતા રહી જશો, તમારી વહુ-બેટીઓ દુઃખની ભોગ થઈ ઇસાઈ કે મુસલમાન બની જશે, જે તમે આજ જોઈ રહ્યા છો. વિધવાવિવાહના વિરોધમાં સમસ્ત હિંદુજાતિનો વિનાશ દેખાય છે. શું તમારી સ્મૃતિઓ એમ કહે છે કે, હિંદુજાતિનો નાશ થવા દેવો? શું તમારાં શાસ્ત્રો એમ કહે છે કે, તમારી વિધવાઓ વેશ્યાઓ બને? આજની હિંદુજાતિની અધોગતિ વિધવાવિવાહના વિરોધથીજ થઈ છે. જ્યાંસુધી વિધવાઓના દુઃખનો અગ્નિ બળ્યા કરે છે, ત્યાંસુધી બીજી સ્વરાજ જેવી બાબતોની વાત કરતાં શરમ કેમ ન આવે! માટે વિધવાવિવાહને ઉત્તેજન આપવું જોઈએ. તેમાં મોટું પુણ્ય છે. દરેક માણસે પોતાની જાતિ અને દેશની રક્ષામાટે વિધવાવિવાહનો પક્ષ લેવો જોઈએ. આ વાંચીને વેદીઆ ઢોરો સમજે તો સારું.

(“હિંદુસ્થાન” દૈનિકના એક અંકમાં લખનાર-શ્રી વલ્લભલાલસ લગવાનજી ગણુત્રા.)

૧૦૫—સેવાધર્મનો સંન્યાસી

સંવત ૧૯૭૯નો ૯૩૯૩નો દુષ્કાળ છે. મરેલાં ઢોરનાં ઠેરઠેર મુડદાંનો તો પારજ નહિ. દુષ્કાળે રાડ ખોલાવી છે. દલિતોના આપાને કાને આ અવાજ પહોંચે છે અને આજ દુષ્કાળમાં નવદીક્ષિત થયેલા, સેવાની સાક્ષાત્ મૂર્તિસમા સુખદેવભાઈ સાથે અલોદ તાલુકાની નિરીક્ષામાટે તેઓ સંચરે છે. ભગવાન સૂર્યનારાયણ આ પ્રદેશ ઉપર જાણે આસગુસ્સે થયા હોય તેમ, આકાશમાંથી ચોમેર અંગારા વરસાવી રહ્યા હતા. જ્યાં જુઓ ત્યાં લૂખું સૂકું વેરાન, રસકસતું ક્યાંય નામ-નિશાન નહિ. આકડા દૂધવિહોણા સૂકાધને ઉભેલા. જ્યાં જુઓ ત્યાં ઉકળાટ, ઉદ્દેગ અને આક્રંદ.

આવા વિકટ દેશકાળમાં સીમલાની શીતળ ટેકરીપરથી, ત્યાંની શીતળતા આ મરુભૂમિ પર પ્રસરાવવા મુદ્દામ આવી પહોંચેલા આ દેવ-પાર્ષદ શંકરપુરા નામના ભુંડા-ભુખ જેવા ગામને પાદરે આવી પહોંચ્યા. ખપોરના ધગધગતા ધોમમાં નરી કંગાલિયતના ઓળા સમું કંઈક સરી જતું બેયું. એ શું હતું? અન્નને અલાવે પેટ અને પીક જેનાં એક થઇ ગયાં છે, જળને અલાવે જેનું શરીર રસકસવિહોણું રૂક્ષ અને વસ્ત્રને અલાવે સાવ નમ્ર, એવું કેવળ હાડકાંઓતું એક માનવ-માળખું હતું. એ એક વૃદ્ધા હતી. ઢસડાતે પગે તે પસાર થઇ રહી હતી. આપાનો અણધાર્યો ભેટો થયો. આ દૃશ્યથી આપાની આંખે અધારાં આવ્યાં, આંખે હાથ દીધા અને પીઠે ફરી વસ્ત્રો પાછલે હાથે ડોસી તરફ ફેંક્યાં. આપાને પંચમહાલમાં આણી ભીલ સેવાની પ્રથમ દીક્ષા દેનારો આ પહેલો પ્રસંગ.

નીતર્યા ખિલોર જેવું તમારી સામે એક સુંદર તળાવ કલ્પો. એની ઉપર મઝાની એક નાનકડી રામટેકરી અને એના શિખર જેવી ઉગતા સુરજના રતુંબડા તાપમાં ખીલી નીકળતી એક સુરમ્ય ભીલશાળા. દાહોદથી ૧૬ માઇલ છેટે, અરણ્યમાં મૂડાહેડા નામના ગામડાતું આ દૃશ્ય. વર્ષમાં ઘણી વાર આ શાળાના નિરીક્ષણ માટે આપા આવે, તેમ આજે પધારેલા છે. હાથેપાણી લેવા ન ટેવાયેલા ભીલ બાળકોને સુઘડ બનાવવા ભીલસેવામંડળની દરેક શાળામાં આપાતું ફરમાન છુટેલું છે કે, શિક્ષકે જાતિદેખરેખ નીચે નિલ સ્નાન કરાવવું. એ પ્રમાણે આજે ભીલ વિદ્યાર્થીઓની એક ટોળી વૃદ્ધ આપાને મોખરે રાખી સ્નાનમાટે ઉતરી પડી. સૌ નહાવા લાગ્યા. એવામાં સડેલ માથાવાળું ગોખરું ભીલ બાળક આપાની નજરે પડ્યું. આપાએ એ બાળકને ગ્રેમપૂર્વક ચોળી ચોળી ઘણી મિનિટ સુધી નવરાવ્યું-હાથ ધોયા, પગ ધોયા, ગરદન પણ ચોળી ચોળીને સાફ કરી. અને પેલું ગંધાતું માથું કશાએ સોચવિના સાફ કર્યું. બાળક તો નાહી રહ્યું. તેને પોતે નહાય ત્યાંસુધી ટાઢમાં શી રીતે ભીનું રખાય? એટલે કિનારા ઉપર પડેલો પોતાનો સુઘડ દુવાલ લઈ એ ભીલ બાળકનો સારોય દેલ અને પેલું માથું ધસી ધસીને લૂછ્યાં; અને પછી બાકી રહેલું પોતાનું અડધું કોઈ શરીર પાણીમાં ઝબોળી, બહાર આવી જાણે કશુંજ ન બન્યું હોય તેમ તેજ દુવાલે પોતાનું શરીર લૂછ્યું.....સ્વામીશ્રી વિવેકાનંદજીના દરિદ્ર નારાયણ સાથેનો આવો અનેરો સાક્ષાત્કાર ખરેખર દુર્લભ...ઓ મુધરેલા વાચકો! આ અલોદ દર્શનથી તમે શી લાગણી અનુભવો છો? એ એકાંતમાં તમારા અંતરાત્માને જરૂર પૂછી બેસો.

સંવત ૧૯૭૯ના આશ્વિનની વિજ્યાદશમી છે. ભીલસેવા મંડળનું દામ ૬૭ શરૂઆતનું છે. ૩૦ વિદ્યાર્થીઓ અને ૧૦ મોટેરા મળી ૪૦ જણ દેવગઢ બારિયાની દશેરામાં ભાગ લેવા, જેસાવાટેથી એક દિવસના લગલગ બાવીસ માઈલની ધોર વગડાની મુસાફરી કરી લોથપોથ થઈ, એક ઓળખીતાને મેડે પડ્યા છે. એ મેળાનું, એના 'ફેન્સી ફેર'(લુગારખાના)નું અને એ મેળાને અંગે ઠેરઠેર મંડાતી દારૂની પરખોતું ચર્ચુન પૂજ્યશ્રી હજારે આપાને વરદ દસ્તેજ, એક વખત 'સૌરાષ્ટ્ર'માં આવી ગયું છે, એટલે એ કયા અન્ન મોક્ષ.

સંખ્યા ધીતી ગઈ છે. સંકેટો ભીલ દંપતીઓ, ધુધરમાળ બાંધી રોડવિના સર પડી, કલોલ કરતાં, નાચનાં-ફેલાં, સારાં મામમાં ઘૂમે છે. ત્યાં તો મોટી મોટી મદાલો સાથે બારિયાની 'ભીલ-મેર' દેખાઈ, સવારી આવી લાગી. તાજેતરમાંજ ભીલસેવા મંડળે 'પ્રવાસેશુ' બીલેમટેનું

સ્વચ્છ રહેવું, દારૂ ન પીવો વગેરે દશ શિખામણીનું એક પતાકડું છુટાછવાયા લીલ સેવકો આ મેળામાં ખપાવી રહ્યા હતા.

અંધાધુંધીવાળી આ સવારી પૂરી થવા આવી. ચક્રાર દિવાન સાહેબ એમના પારદર્શક ચશ્મા-માંથી ઝીણી દષ્ટિએ વસ્તુસ્થિતિ પામી ગયા; મુસલમાન સુપ્રીન્ટેન્ડેન્ટ, તેમજ ફોજદારો વચ્ચે 'હોમરૂલિયો' 'હોમરૂલિયો'ની ગુસ્સપુસ થવા લાગી.

હજી અમે સહુ ઉતારે જઈ માંડ દામ પડીએ છીએ, ત્યાં તો ઉપરાછાપરી તેડાં આવ્યાં. 'હોમરૂલિયેકું' બુલાતે હૈ.' પૂજ્ય ઠક્કર બાપા તથા અમે સહુ ચાવડી ઉપર ગયા. ઘણાં લાંબો સમય ત્યાં નીકળી ગયો. મોડા મોડા ફોજદાર સાહેબ આવ્યા અને રાતોરાતે ખારિયાના દરખાસ્તની હદ છોડી જવાનું ફરમાન છૂટ્યું. આ વખતે લગભગ રાતના અગીઆર થયા હતા. ખારિયાની હદ છોડવા આઠ માઇલનું જંગલ નાનાં બાળકોને લઈ વટાવવું પડે તેમ હતું.

દિવાન સાહેબ વસ્તુસ્થિતિ સમજ્યા હતા કે, "અમૃતલાલ નામનો એક બુદ્ધો ખાદીધારી 'હોમરૂલિયો' લીલોને ખેડેકાવવા, ચાળીસેક ચળવળીઆની ફોજ લઈ ખારિયાની સામ્રાજ્યનિધાની પ્રતિષ્ઠા ખરાબ કરવા શહેરમાં દાખલ થઈ ગયેલ છે." પરિણામે રાતોરાત હદપારીનો આ મૌખિક હુકમ.

પણ બાપા ક્યાં ગાંઠે તેમ હતા? લેખિત હુકમ માંગ્યો. તે તો હતો નહિ, એટલે બાપાએ કહ્યું કે 'આ મારાં નાનાં બાળકોને લઈને આટલી રાતે જવું મારેમાટે શક્ય નથી. અમને ઉંચકીને તમારી હદની બહાર મૂકી આવો.' આમ કહી રંગ લઈ, ઉતારે આવ્યા; તો ત્યાં મુકામ આપનાર ઉપર તવાઈ હતી. અંતે મકાન તો ખાલી કરાવ્યું અને અમે તો આટલી મોડી રાતે ભૂખ્યાં-તરસ્યાં નાનાં બાળકોને લઈ ગામના તળાવ ઉપર ઠંડીમાં જઈ પડ્યા. વચ્ચે બાપા અને આસપાસ મુંબાઈના શ્રીકાંત શેઠ અને રતીલાલ શેઠ; ચોતરફ બાળકોનું કુંડાળું રાત ગાળવા પડ્યું. જરા ઝોકું આવ્યું કે એકાદ ફોજદાર ધોડે ચઢી આવ્યોજ હોય; 'કેમ અમૃતલાલ કાકા! કંઈ અડચણ તો નથી ને?' સવારે ઉઠ્યા, ને આકાશમાં લળલાખળું થતાં પથારીઓ ઉપાડી તો નીચેથી ગામલોકોએ શૌચ જઈ કરેલો બગાડ નીકળ્યો. જહોરસેવકનાં બિછાનાં કંઈ ફૂલનાં તો થોડાંજ હોવાનાં છે?

× × × ×
'ઉગે છે પ્રભાત આજ ધીમે ધીમે!'—ચશ્વાટિકા આશ્રમમાં આવેલા રામજી મંદિરમાં બ્રાહ્મ-મુહૂર્તની આરતિ આટોપાઈ. જેસાવાડા લીલસેવા મંડળમાં વીસ વર્ષની પ્રતિજ્ઞા લઈ, દીક્ષિત થનારા સેવકો પાસેના દૂવાપર શીત સ્નાન કરી, રંગમંડપમાં પોતપોતાને આસને ગોઠવાયા. ક્રમવાર એક એક સભાસદને ઉદ્દેશીને પૂ. બાપાએ શિખામણીનું પ્રવચન શરૂ કર્યું. 'સૌ કોઈના કણ્ઠોમાં એકજ ધ્વનિ સંભળાતો: "પવિત્ર રહેજો, જે કામ લીધું છે તેમાં ઐતિપ્રેત થઈ, હાડકાં એ લોકોમાંજ પાડજો અને તમારા નિર્દિષ્ટ સ્થાને પહોંચ્યાવિના કદી પણ થાક ખાવા રોકાશો નહિ." એમના શબ્દશબ્દ ટાંકું તો સાત સભાસદો માટેનાં સારાં સરખાં સાત પ્રકરણો થાય. ચાત તો આજ કહી, પણ એટલી બધી ગંભીર રીતે કહી કે સૌ સ્તબ્ધ થઈ, શરૂ થતી સંભા-ધિના ઘેનમાં ઘેરાવા લાગ્યા. પ્રવચનને અંતે પ્રતિજ્ઞાઓ લેવાઈ અને પછી પૂજ્યશ્રી મામા સાહેબ કહ્યું 'રે શિર સાટે નટવરને વરીએ' તેમજ શ્રીકાંતભાઈનું 'પ્રભુ મોરે અવશ્યું ચિંત ન ધરો' ગવાયાં. છેલ્લે 'એકજ દે ચીનગારી મહાનલ, એકજ દે ચીનગારી' અશાવરીની લયમાં ગવાયું. પૂ. બાપા તેમજ સૌ સભાસદો તલ્લીન થઈ, અશ્રુપ્રવાહમાં લીનઈ તરબોળ થઈ ગયા. સાક્ષી થવા પૂર્વમાં ધીર ગંભીર છટાથી ભગવાન ભાસ્કરનો પ્રાદુર્ભાવ ધીમે ધીમે થયો. 'ઉગે છે પ્રભાત આજે ધીમે ધીમે, ઉગે છે ઉપાનું રાજ્ય ધીમે ધીમે.'

× × × ×
પૂજ્ય બાપાના હમેશના પોશાકની યાદી-માથે ખાદીનો ફેંટો, ખાદીનો કેટ, ફેડીયું ને ખા-દીનુંજ ધોતીયું. હાથમાં દોહદમાં હોય ત્યારે લાંડી અને બહાર જાય ત્યારે એકાદ પુસ્તક. કપડાં હાથે ધોયેલાંજ રોડવાય, ધોખીની જરૂર નહિ.

પૂ. બાપા સ્કાઉટ પ્રવૃત્તિમાં માને છે: મંડળ પોતે પણ સો ઉપરાંત સ્કાઉટ્સ ધરાવે છે; અને આ વખતની મુંબઈની 'સ્કાઉટ જમ્બુરી'માં ભાગ લેવા પચાસ સ્કાઉટ્સની એક દુકડી ગયેલી પણ ખરી.

જમ્મુરીના મેદાનમાં આજે સમસ્ત સ્કાઉટની ફૂલ છે. સહુ 'રાઈટ લેફ્ટ, રાઈટ લેફ્ટ' કરતા ચૂમી રહ્યા છે. તેમની વચ્ચે આ શું? આ કોણ? ખાખી 'નીકર,' ખાખી પહેરણ, કમરપટો, મોળાં, માથે ફેંટો અને સહુને ટપી જાય એવા પગમાં કાળા કાનપુરી દોરીવાળા ખૂટ. મંડળના 'સ્કાઉટ ઓર્ગેનાઇઝર' પેલા વણકર બાદશાહ ભેળા કદમજોશ મીલાવતા. આ પડછંદ વીર કોણ છે? જાણવું છે? એજ પેલા હક્કર બાપા. વાંચનાર! આશ્ચર્યમાં પડીશ નહિ. ખુલાસો પૂછતાં હક્કર બાપાએ જવાબ આપ્યો છે: "જેમાં હું માનું છું, જે હીલચાલને મારો સાથ છે, તેના સઘળા કાયદા અને શિસ્ત મારે શિરસાવંદ છે. શિસ્ત ફરમાવે છે કે, મારે યુનિફોર્મમાં સજ્જ થવું અને તે મારે અનુસર્યેજ છૂટકો." હજી કાનપુરી ભેડા જેમના તેમ અનામત છે, ભીલસેવા મંડળની ઑફિસમાં યંડ્યા છે. પુણ્યસ્મરણ તરીકે અમે તો જળવીજ રાખવાના.

x

x

x

x

આ તો હજી ગઈ કાલનોજ ખનાવ છે. રેલસંકટને કામે બાપા વડોદરે જાય છે. પાવાગઢ, બેડીયા વગેરે માટે 'મેડીકલ એમ્બુલેન્સ'માં સેવક પણ સાથેજ હોતો. કેટલાક વખતથી પૂજ્ય બાપાનું રાત્રિભોજન ટ્રેનમાંજ થાય છે. નિયમ પ્રમાણે આજે પણ, ઑફિસના મહારાજે લાખરી, શાક ને ગોળ બાંધી આપેલ છે. ગોધરામાં રાત પડી ગઈ. એક મહારાષ્ટ્રી મેજસ્ટ્રેટ એમના એક ડૉક્ટર સંગને વિદાય દેવા આવેલા. તેમણે ડૉક્ટરને ઓળખાણ આપી: "હક્કર સાહેબ આ નાવ એકટા આહે કા? હેય તો મી. એ. વી. હક્કર." એમ ઓળખાણ અપાધ. અરસપરસ જય જય થયા. ડૉક્ટર સાહેબને આવા મોટા જાહેર પ્રજાસેવક સામે બેસવું પર્યું. સંકોચાઈ બેઠા ને ગાડી ઉપડી. પૂં બાપાએ ગોધરા સ્ટેશનના નળમાંથી એક પ્યાલામાં મારી પાસે પાણી ભરાવી રાખેલું. ગાડી વેગમાં આવ્યા બાદ, 'કાં નાસ્તો શરૂ કરીશું ને?' એમ કહી એક ખૂણાને પાટીએ ચઢ્યા. આ સાદાઈ ડૉક્ટર સાહેબ તો જોઈજ રહ્યા.

આજે ભીલસેવા મંડળની વ્યવસ્થાપક સભામાંથી પરવારી, અમે મુસાફરીએ નીકળ્યા હતા. વ્યવસ્થાપક સભામાં એક ભાષને તેના ગુન્દા બદલ માફી અપાધ હતી. એ વિચારમાં બાપાનો આનંદ માતો નહોતો. એમનું માનસિક વાતાવરણ કેવળ ધાર્મિક કવિતામય બન્યું હતું, જાણે એમની જીવાની પાછી પાંગરતી હતી.

નાસ્તો બાંધેલું જાપાનું પડીકું છૂટ્યું. અંદરની વાનીમાં પોપક તત્ત્વના ૩૦ ટકા હતા, તો જીલાખના ૭૦ ટકા હતા. ખારી ખારી લાખરી, બટાકાના અર્ધકાચા અને ફિસ્કા કકડા અને થોડોક ગોળ. બટાકાનું મીકું પણ મહારાજે લાખરીમાં નાખ્યું લાગતું હતું. સેવક તો માંડ ધીમે ધીમે ચગળીને એક નાનકડી લાખરી પતાવી શક્યો. બિચારા ભૂખ્યાબાપા તો કલાપિની

'હા પસ્તાવો વિપુલ ઝરણું સ્વર્ગથી ઉતર્યું છે; પાપી તેમાં ડૂબકી દઈને પુણ્યશાળી બને છે.' વગેરે કવિતા માણતા હતા. ભોજનની એમને ઓછીજ પડી હતી? આજે તો એક ગુન્હેગારને માફી બધી તેની મોજ મણાતી હતી. ઑફિસના મહારાજે આવાં તો કેટલાંયે વાળુ એ વૃદ્ધ સંન્યાસીને કરાવ્યાં હશે; પણ એ વિતરાગે હજીજીવો, એ બાજતમાં મહારાજને કશુંજ કહ્યું નથી. આ રિથત-પ્રજ્ઞને તો રસસ્વાદની કશીજ નથી પડી.

विहाय कामान् यः सर्वान् पुमांश्चरति निःस्पृहः । निर्ममो निरहंकारः स शान्तिमधिगच्छति॥

x

x

x

x

૧૯૭૮નો દુષ્કાળ કંઈક રમ્યો છે. ધગદગની મૂર્તિસમા થી ઈન્દુલાલભાઈએ બાપા સાથે મળી ભીક્ષાના એ કાયમી દુઃખના નિવારણાર્થે કંઈક કરવું એવો નિશ્ચય કરી દાહોદથી આઠ માર્ચ છેડે ગુજરાતની રણિયામણી અગાસીસમી મીરાબેડીની ટેકરી ઉપર કોઈક શુભ યોગ્યત્વે આશ્રમની ખુરી રોપી. દરે અમારા બાપાના આશ્રમની રાજ્યાત, એટલે ઉપર કંઈક ડાયા, આસપાસ ખુણું અને કહેવાતા મકાનમાં પડી આવના પવન અને ફળના મોટાનો સદકાર. આ વસ્તુચિન્તિમાં બે જીવાનીઆઓ વિદ્યાર્થીઓને બાણાવવા રસાળા ગુજરાતમાંથી આવ્યા અને મુકામ નાખ્યો. દિવસ પછી દિવસ અને મહિના પછી મહિના વીતે ગયા. અને એટલા પાનુ નવજીવાન લાખરીન અને રસીલા ગુજરાતનિવાસી, ઉપરના એકધારા અરણ્યવાસથી કંટાળ્યા અને એક દિવસ વિચાર કર્યો બાંધેન પ્રાવવાનો. રાત્રેના અવરમાંથી પાંદેલા પર્વિયા આવ્યા. પરી નજાર અને બહુવાનું ખીંડ

પણ તૈયાર થયું; પણ પેલું છેટે ઘોળા ફેંટાવાળું લાંબું સરખું પ્રૌઢ સડકપર શું દેખાય છે? વિદ્યાર્થીઓમાં ને શિક્ષકોમાં બાપા આવ્યાની ચર્ચા ઉલ્લાસભર ચાલી. સડકથી આશ્રમ સુધીનો અડધો માઇલ વટાવી બાપા આવી પહોંચ્યા. આશ્રમમાં આવી વસ્તુસ્થિતિને પામી ગયા. કશું બોલ્યા નહિ. આમ કર્યા તેમ કર્યા, ત્યાં તો ભીલ બાળકોને રસોડે જમવાનો સમય થયો. ઘંટ વાગ્યો અને આસનો ગોઠવવામાં આવ્યાં. યુવાન શિક્ષકોએ જોયું કે, એ પંગતમાં બાપા પણ સામેલ છે. તેઓ બાપા પાસે આવ્યા, કાલાવાલા કર્યા. પોતાની મહેપ્રીલમાં ભાગ લેવા ખૂબ સમજાવ્યા; પણ ઉંડા મૂક ગુસ્સાથી રાતાચોળ થઈ ગયેલા બાપા એકના બે ન થયા તે નજ થયા. આખરે, પૈયાનું મનમોહન સિકંજળીન ભીલ બાળક સમસ્તમાં થોડું થોડું વહેંચાયું; ત્યારે બાપાએ થોડું ચાખ્યું. ભીલોમાં ભીલ જેવા-એમની માફક મકાઈની ચુલી, પાનીયા રોટલા ને અડદની દાળ ખાતા. ત્રણ થીંગડાંવાળું બાદીનું કરકરી કુમાશનું પહેરણ પહેરતા, ભીલોમાં એતપ્રેત થઈ જતા એમને જેવા એ તો આ સેવાયુગનું એક દર્શન છે.

x

x

x

x

“બાપા, જવ નહિ હો. આખી રાત વરસાદ વરસ્યો છે અને નદી-નાળાં બે કાંઠે ભરપૂર હશે ને હજી ક્યાં વરસાદ નથી આવતો?” આમ જન્મથીજ મીશનરીનું ઉપનામ મેળવનાર એક કુમળી વયના, પણ પુખ્ત ઓઢો ધરાવનાર જાંબુઆ શાળાના આચાર્યે કાકલુદીલચી અવાજે બાપાને વિનવ્યા.

“મગન, ગમ્મ કાલે તો આજો દિવસ તેં મને રોકી રાખ્યો. આજ તો ગયેજ છૂટકો.” વહેલા વહેલા ઉઠી, મીઠાનું દાતણ કરી, બોકડીનું દૂધ પી, દાહોદથી તેર માઇલ દૂર, મુંબાઈ ધલાકાને અને માળવાને છૂટા પાડનારી બરાબર હદ ઉપર આવેલા આ રમણીય અર્ધ આશ્રમમાંથી ઝટપટ બાપાએ ચાલવા માંડ્યું. ધનધોર વાદળ, મેઘલી સવાર, ઝરમર ઝરમર વર્ષતો મેઠ, સાગરશય્યામાંથી મહસ્વના કામમાટે દોડી આવેલા નારાયણસમાં વૃદ્ધ બાપાના હાથમાંનો લાંબો દંડ અને વરસાદ બાળવાને શેષફણા જેવી કામળીની ભીલોડી ધુમટી અને આસપાસ વરસાદમાં ન નીકળવા આગ્રહપૂર્વક વિનવતું પણ કલ્યાગઈ સેવકવૃંદ-આ બધું કોઈ પણ પ્રકારના દિલને પલાળવા પૂરતું હતું. કાદવમાં લદબદ થતા, પલળતા ધીમે ધીમે બાપા આગળ વધ્યા. ખરેખર, નદીની ધસ પર આવતાં જોયું તો નદી બે કાંઠે પૂરપાટ વહી જતી હતી. આ ગાંડી જંગલી નદી ભલભલાના છક્કા છોડાવી દેવા સમર્થ છે. તીરે આવેલા એક વૃક્ષ નીચે ખેસી જઈ કંઈક વિચાર કર્યો અને ફરી ઉઠ્યા. નદીના મૂળ તરફ આગળ જતાં ક્યાંક ઉતરાશે એવી આશામાં બાપા આગળ ને આગળ ચાલવા મંડ્યા. ત્યાં તો કોઈક જમાના પહેલાંના દુષ્કાળનો એમનો પુરાણો સાથી નામે રણજિત પોતાની ઝુંપડીની બાદશાહત માણતો એમને લાધી ગયો. શિષ્ટાચાર પ્રમાણે રામરામ થયા. અનુકંપાની લાગણીઓથી આ નાનકડું ભીલ કુટુંબ આ મેઘલી આશ્રમમાં વિચરી રહેલા આ મહાપુરુષ તરફ બાધાની જેમ જોઈ રહ્યું. નદીપાર ઉતરવાના આ વૃદ્ધના દદ નિશ્ચયને નમતું આપી, ચાર-પાંચ પટ્ટા ભીલ સાથીઓને લઈ ભીલ રણજિતે બાપાને સાથ દીધો. ઘણું ચાલ્યા બાદ, કેડ સમાણા પાણીમાં ધસમસતી ધુધવતી નદી વટાવી, સવારના છ વાગ્યાના નીકળેલા પાણીથી તરબોળ થઈ ગયેલે કપડે બપોરે અગીઆર વાગ્યે પાંચ કલાકે પાંચ માઇલ વટાવી, આપણા બાપા જાંબુઆથી ગરબાડા આવી પહોંચ્યા. અનેક આદતોની વિકટ નદીઓ અગર જે એમના કાર્યમાં વિધન તો નાખતી હશે, તોપણ તેને તરી જવા એ ખચિતજ શક્તિમાન છે, એ પૂરવાર ફરી આપવા આટલો એકજ બનાવ પૂરતો છે. આ બનાવ પછી ઘણા દિવસ સુધી વૃદ્ધ કેડ દુઃખી છે, સાંચે બદન કળ્યું છે, પગ હજી કોઈ દિવસ કોઈ સાથીને ગરબાડેથી જાંબુઆ જતાં, નદીપરનું પેલું ઝાડ વચમાં આવતાં, બાપા પુલકિત ચહેરે “આજ તો ઝાડ” ફરી નિર્દેશ છે.

(‘સૌરાષ્ટ્ર’ તા-૨૦-૧-૨૮ ના અંકમાં લેખક શ્રી. ઇશ્વરલાલ વૈદ્ય)

૧૦૬--શાહી સીતમોની સામે હુઝનાર

હજરત મુસ્લીમ ખીન અઝીલે આપેલી આહુતિ :

(કરબલાનો ધર્મજંગ આખી દુનિયામાં બણીતો છે. એ જંગની તૈયારી કરનાર હજરત હિમામ હુસેનના સૈંકડા સંગ્રાથીઓ બુલ્મી સુલ્તાન યઝીદને હાથે રહેંસાઈ ગયા છે. એવા એક પરાક્રમી જવાંમદ શાહીદની કથા નીચેની ઐતિહાસિક વાર્તામાં આપી છે. કથાની રચના રા. હસનઅલી બનમહમદના ‘હજરત હિમામ હુસેનનો સત્યાગ્રહ’ નામના પુસ્તકના આધારે કરેલ છે. મૂળ પુસ્તક પોણોસો અરબી અથવા દોહનરૂપ છે. મૂળ વસ્તુ માટે રાં ૬૦ હસનઅલીનું બધુકૃત્ય સ્વીકારીએ છીએ.)

સાંજ પડવા આવી હતી. આફતાબ પોતાની રોશની સંકેલી લઈ બાણે કે દમીશ્કના બુલમ-ગાર સુલ્તાન યઝીદનાં પાપોથી શરમાતો શરમાતો ક્ષિતિજ નીચે સંતાઈ જવા દોડતો હતો !

કુશનગરની શેરીઓમાં ઘોડાઓના તબડાટ સંભળાતા હતા. સમશેરધારી સૈનિકો એકબીજા સાથેની શોધ કરતા હતા. ઘરે ઘરનાં બારણાં ઉઘડાવી તેઓ ખૂંસ મારતા હતા કે, મુસ્લીમ ખીન અઝીલને બહાર કાઢો, બહાર કાઢો ! લોકોના શ્વાસ ઉંચા ચઢી ગયા હતા.

આવે ટાણે કુશના એક દરના ખૂણાની મરજદમાં મગરીબ ઇશાની નમાઝ પઢી એક મુસાફર બહાર આવ્યો. આખા દિવસની ભૂખ અને તરસથી તેના ગળામાં ખરેડી પડતી હતી. ધીમે અને થાકેલે પગલે એ મુસાફર એક ગલીમાં દાખલ થયો. કોઈ ઘરના બારણા આગળ એક ડોસી આતુર ચહેરે ઉભી હતી. તે મનમાં બબડતી હતી કે “મારો બિલાલ ક્યારે આવશે ?”

ડોસી પાસે જઈ મુસાફરે સવાલ કર્યો કે “અય અમ્મા ! હું આખા દિવસનો તરસ્યો છું, મને પાણી પાશો ?”

મુસાફરનું કોમળ મુખ જોતાં, એની આંખોમાંથી નિર્દોષતા ઝરતી જોઈ ડોસીએ કહ્યું—

“અય ખુદાના બંદા ! આજની વેળા ઘણીજ જોખમી છે; માટે તારાં બાળબચ્ચાંની સંભાળ લેવા ઘર ભેગો થઈ જા...ચાલ તને પાણી આપું.”

મુસાફર ડોસીની પાછળ પાછળ ઘરમાં ગયો અને દિલ્લર પાણી પીને જરા વાર ખેડો. પછી તેણે રજા લીધી. એટલામાં ડોસીને કંઈક કુતૂહલ થતાં તેણીએ પૂછ્યું.

“મુસાફર ! તારું નામ શું ?”

“અમ્મા ! મારું નામ મુસ્લીમ ખીન અઝીલ છે.”

“ઓહોહો !!” ડોસીના મ્હોંમાંથી આશ્ચર્યના ઉદ્ગાર નીકળી પડ્યા: “અય મારા સરતાજ ! આપ આ દશામાં ? ! આજે તો મારે ઘેરજ રહી જાઓ, આપની સેવા કરવાની મને તક આપો.”

હજરત મુસ્લીમ ખીન અઝીલને આખા દિવસના રઝળાટથી થાક લાગ્યો હતો; એટલે હજરતે એક ઓરડીમાં ઉતારો લીધો. ઘોડુંઘણું અનાજ લઈ હજરત ખુદાની બંદગીમાં લાગી ગયા.

રાતના દશ વાગ્યા હતા. હજરત મુસ્લીમ ખીન અઝીલની ઓરડીમાં અંખો દીવો બળતો હતો. ઓરડીમાંથી કુરોને સરીકના કલમા સંભળાતા હતા.

બિલાલ મોડો મોડો ઘેર આવ્યો. ઓરડીમાં દીવો જોઈ તેને નવાઈ લાગી. તેણે પોતાની જાંઘ અગમને પૂછ્યું—

“ઓરડામાં કોણ પૂરાયું છે ?”

“ખેટા ! એ તો આજની રાતનોજ મીઠાન છે, ગરીબ મુસાફર છે.”

“પણ તેનું નામ શું ?”

“ખેટા ! કોઈને કહીશ નહિ. એ તો હજરત મુસ્લીમ ખીન અઝીલ છે.”

બિલાલ ગમ મારી ગયો. કંઈ પણ બોલ્યા વિના તે પથારીમાં પડી ઉઠી ગયો.

હજરત મુસ્લીમ ખીન અઝીલ સત્ય અને કનસાદના ખરા સંગ્રાથી હતા. સામના બુલ્મી સુલ્તાન યઝીદની સામે જંગ જાવનાર હજરત હિમામ હુસેનના તે હજરતન રોડન દના. હજરત કમામ

હુસેન એ યઝીદની સત્તા તોડવા પોતાના ચુનંદા માણસો સાથે કુફા તરફ ફરકેલ માર્ગે ચાલ્યા આવતા હતા. કુફામાં હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ એમના એલચીતરીકે પ્રબળને જીલમી સુલ્તાન સામે તૈયાર કરી રહ્યા હતા; પણ એવામાં ઓચીતુંજ યઝીદનું લશ્કર કુફા ઉપર આવી પહોંચ્યું હતું. હુસેનને કુફા સર કરી, તમામ દરવાજા બંધ કરાવી સુલ્તાનના એ લશ્કરનો સરદાર ઓબયદુલ્લા મુસ્લીમ ખીન અકીલની શોધ કરવા લાગ્યો હતો. કુફા સર થયું છે અને એટલેજ હજરત ઈમામ હુસેનમોટે કુફા આવવું અતિશય જોખમભરેલું છે, એવી ખબર ઇમામ હુસેનને પહોંચી હતી. મોટે ક્રોધે પણ માર્ગે નાસી છૂટવાનો લાગ શોધતા હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ છુપાતા છુપાતા ફરતા હતા. બે દિવસના ઉપવાસને અંતે આજે તેમણે આ ડોશીનો આશ્રય લીધો. એમને પેટકેટી મોટે યઝીદના વિજયી સેનાપતિ ઓબયદુલાહે ઇનામો કાઢ્યાં હતાં. રાત અને દિવસ તેના સિંચાઈના ધરધરનાં ખારણાં ઠોકરી મુસ્લીમ ખીન અકીલની ખોજ કરતા હતા.

પથારીમાં પડ્યો પડ્યો બિલાલ લયંકર વિચારોમાં ગૂંથાયો હતો, મુસ્લીમ ખીન અકીલની ઓજી ધણી દિવસોથી શોધ થાય છે, એ તે જાણતો હતો. તેની તલાશ આપનારને ભારે નજરાણો મળશે, એ પણ તેને ખબર હતી. તે વિચારના ઘોડાપર ચઢ્યો.

હવે મોટું દારિદ્ર્ય શીટી જશે. યસ, સવારમાં સહુથી પહેલી ખબર પહોંચાડી દઉં. ”
પથારીમાં ચાર વાગ્યાં, કુકડાના પ્રથમ અવાજે હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ પથારીમાંથી સોડ થયાં. એક યંત્રને એમણે પરવરદિગારની બંદગી આદરી.

બિલાલ પણ પથારીમાંથી ઉઠ્યો. તેની મા ઉંઘમાં ધોરતી હતી; એટલે તે મુસ્લીમ ખીન અકીલની આરડી પાસે ગયા. આરડીની ચીરાડમાંથી તેણે અંદર નજર નાખી જોયું તો હજરત આંખો મીંચી બંદગી કરતા હતા. ઘડીભર બિલાલને દિલમાં ડાંગ થયો, પણ તેની નજર આગળ સરદાર ઓબયદુલાહની મહેરબાની નાચવા લાગી. મજબૂત પગલે તે ધરબહાર ચાલ્યો ગયો.

હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ તો ધ્યાનમગ્ન હતા. ખુદાની સાથે તે એકતાન બન્યા હતા. હાથમાં તસ્બી ધીમે ધીમે ફરતી હતી, બહાર કુકડો સવારની છંટી પોકારતો હતો.

મુસ્લીમ ખીન અકીલે વઝીફા-નમાજ પછીની દોઆ શરૂ કરી; એટલામાં બહાર રસ્તાપરથી સંખ્યાબંધ ઘોડાના દબડાટનો અવાજ આવવા લાગ્યો. એ અવાજ નજદીક આવતો હતો.

ડોશી પથારીમાંથી સફાળી ઉઠી.

“સરતાજ! નાસો, નાસો! કોઇએ દગો કર્યો જણાય છે...અલ્યા બિલાલ, ઓ બિલાલ!”
પથારીની ડોશીમાં ડોશી ખૂસ મારવા લાગી.

પણ બિલાલ ક્યાંથી જવાબ આપે? ડોશીએ બિલાલની પથારી ખાલી જોઈ.

“યા ખુદા! મારા હરામી દીકરાએ ગળજ્ય કર્યો! એણેજ ખાતમી આપી દીધી!!!”
ડોશી કંઈપણ કરવા લાગી.

એટલીમાં તો ઘોડેસ્વારો ધરના દરવાજા નજીક આવી પહોંચ્યા. નાસવાનો લગારે સમય નહોતો. અચાનક ખબર પહેરી સમશેર અને દાલ લઈ તેઓ બહાર નીકળી પડ્યા.

એમની સામે સિત્તેર સ્વારો સમશેર ચમકાવતા ઉભા હતા. સવારના આજી અજવાળામાં એ સર્વજન સિંચાઈના ધરધરનાં ખારણાં ભૂતાવળ જેવા લાગતા હતા.

ખુદા તાલાહનું નામ લઈને હજરત એમના ઉપર ત્રાટક્યા. પ્રથમ ઝટકેજ પહેલા સ્વારને ઉડાવી દઈ વિજળીના વેગે તે ઘોડાપર ફેલા અને પછી કોઈ હજર હાથવાળા મહાવીરની જેમ સમશેરના અપાટા ખેંચીવવા લાગ્યા. રસ્તો સાંકડો હતો, એટલે એમને સામાવાળાઓ ઘેરી શકે તેમ નહોતો. જેમ જેમ તેમની સામે સ્વારો આવતા ગયા, તેમ તેમ તો ધડથી માથાં નૂદાં પડવા લાગ્યાં. હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ એક અચંગ લડવૈયા હતા. એમની તલવાર જેનાપર પડતી તે ભોંયભેગાઈ થતી હતો. સ્વારો પાછા હટવા લાગ્યા. હજરતને અજ્ઞયજ શરાતન ચઢ્યું. એ સિંચાઈના ધરધરનાં ખારણાં સિંચાઈને વાદવાજ માંડ્યા. દિવસ ઉગ્યો. એટલી વારમાં તો તે ગલીમાં મુસ્લીમ ખીન અકીલની નદી વહેવા લાગી.

હજરત મુસ્લીમ ખીન અઝીલ અજળ જવાંમદીથી જંગ ખેલી રહ્યા હતા. એમનું ધ્યાન કેવળ સમશેર ચઢાવી શીર જૂદાં કરવામાં જ હતું. એવામાં થોડા ઘોડેસ્વાર જંગમાંથી લાગ જોઇ નાસી ગયા. એમણે સેનાપતિને હજરતની કાતીલ બહાદૂરીની ખબર આપી. થોડી વાર થઇ કે તુરતજ તાજ તાજ દોઢસો ઘોડેસ્વારો તખ્તડી કરતા આવી પહોંચ્યા. એમણે આવતાંવેંતજ હજરત ઉપર દૂરથી તીરાનો વરસાદ વરસાવ્યો, પથરાઓનો ઘોધમાર હત્યો ચાલુ કર્યો, લડાઈના કાતુનોથી ઉલટા જઈ એમણે આમ બેવકાઈથી જંગ આદર્યો, ચારે હજરત શાંત બનીને થોડાં ઉપર બેઠા રહ્યા.

“સતનન!” કરતો એક જંગી કાળમીઠ પહોંચ્યો આવીને હજરત મુસ્લીમ ખીન અઝીલના કપાળમાં ચોંટયો. તીરના સતત મારથી એમનું શરીર વિધાઈને ચારણી જેવું થઈ ગયું. થોડા ઉપરથી આમ ડહ દહને નીચે પડ્યા; પરંતુ ભીંતને ટેકો દઈ બેસી ગયા. ફૂટેલા કપાળમાંથી વહેતા લોહીથી તેમની સુરત લાલ ચણેહી જેવી બની રહી.

આગિતોજ એ દિવાલ આગળથી એક માણસ નીકળ્યો. એણે પોતાની સમશેર સોષ ઝાટકીને મુસ્લીમ ખીન અઝીલને લગાવી. હજરતનો હોઠ લઈને તકવારનો એ ધા ચાલ્યો ગયો. છેલ્લી ઘડીએ આમ ચારે કારથી ઝટકા સહન કરતા તે દિવાલને ટેકે દઈ થઈ બેઠા રહ્યા.

ઘોડેસ્વારોએ આવીને તેમને ઘેરી લીધા. તેમને મુસ્કે ટાટ બાંધી સાંઢિયા ઉપર બેસાડીને જીભગાર સરદાર આબયદુલાહ પાસે લઈ ગયા.

મુસ્લીમ ખીન અઝીલનો શ્વાસ રૂંધાતો હતો. એમની કાયા ઉપરના અપરંપાર ઝખ્મો ફરતા હતા. મોત એમનાથી બહુ દૂર નહોતું. એમણે આબયદુલાહને કહ્યું—

“બહીમોના ઓ દૂત! યાદ રાખજે કે, આખરે સત્યનોજ વિજય છે. કુદ્રા અને શામના ખરા માલેક તો હજરત ઇમામ હુસેનજ છે. થોડા વખતમાં તારા સીતમગાર મુસ્તાનના તખ્તને-એ તારાજ કરશે.

આબયદુલાહ લાલચોળ થયો. એણે ખરાડો નાખ્યો: ‘નાપાક આદમી! અત્યારે મોતને ચારે ઉભો છે, છતાં તારું શુમાન નથી જતું. તારી લાશને તો ગીધ-ગરજ’ આગળ ફડાવી નાખવી જોઈએ.’ એમ કહીને તેણે પોતાના માણસને હુકમ આપ્યો—

“આ બંડખોરને કોઠા ઉપર લઈ જઈ તેનું માથું વાંટી તેની લાશને નીચે ખાઈમાં ફેંકી દો.”

મુસ્લીમ ખીન અઝીલને તો હાંદગીની પરવાહ નહોતી; પરંતુ એમને છેલ્લી એક બે ઇન્જા-ઓ રહી જતી હતી, એટલે એમણે કહ્યું—

“શયતાનના ઓ સાથી! હું આ હાંદગીને ચાહતો નથી, પણ મારે છેલ્લી વસિયત કરવી છે; મારે કોઈ કુરેશીને બોલાવી આપ.”

આબયદુલાહે મુસ્લીમ ખીન અઝીલની આ છેલ્લી માગણીનો સ્વીકાર કર્યો. કુરેશી આવ્યો. સૌને એમ થયું કે, મરતાં મરતાં પણ આ ઓલીઆને સ્વાર્થ સાંભરતો દરો, એટલે વસિયત કરવાનું તેને સૂઝ્યું છે. સૌ એકધ્યાન થઈ હજરત મુસ્લીમના છેલ્લા શબ્દો સાંભળવા ઉભા રહ્યા. મુસ્લીમ ખીન અઝીલે ચઢાવ્યું—

“અય કુરેશી! મારા ઉપર સાતસો દરદમતું કરજ છે. ખરા મુસ્લીમ બન્યા ઉપર દેવું ન હોય; મારે મારી આખરી લલામણુ છે કે, મારું આ અન્જો-અખ્તર વેચી નાખી, દેવાના પૈસા ભરી આપજે, એથી મારા હૃદયને શાંતિ થશે.”

તુરતજ મુસ્લીમ ખીન અઝીલને એક ચાકર કોઠા ઉપર લઈ ગયો.

એ વખતે આશતાબ મધ્યઆઝાશમાં કટક તેજ પ્રકાશતો હતો. જાણે કે સત્યના મોખની ઉપર ચળવેતો અન્યાય દેખી એને રીસ ચડતી હોય તેમ તેની શેરાની ઉમ બળતી હતી. આઈમાં નીચે સમડીઓ ચીંચીચારી કરી રહી હતી. હજરત મુસ્લીમના અખ્તરોમાંથી મધ્યમધ્યમ સૂઈતી રહેતી હતી. એમણે માથું નીચું નમાવી ખુદાની લાલની ચામી દર્શાવવાની મુસ્લિમી રીતે કરી હતી. પરંતુ આખરી મોંઘા પાછો સરકારે હજરતની આંખોને ધ્રુવે દેવાની હતી. એટલે આખરે એમના આંખ ઉપર દેવેદેવના દાગરો મારવામાં આવ્યા. એટલે આખરી મોંઘા પાછો સરકારે હજરતની આંખોને ધ્રુવે દેવાની હતી. એટલે આખરે એમના આંખ ઉપર દેવેદેવના દાગરો મારવામાં આવ્યા.

હજરત મુસ્લીમ ખીન અકીલ પોતાની દુઆ આગળ વધારવા જતા હતા, એવામાં તો પેલા ગુલામે એમની ગરદન ઉપર નેશથી સમશેર ઝીંકી. ધડ ઉપરથી માથું ચીલડાંની જેમ જૂદું ઉડી પડ્યું. એજ ક્ષણે “ઓખયદુલ્લાહ કોઠા ઉપર આવ્યો, એણે ફરમાવ્યું—

“મુસ્લીમ ખીન અકીલનું ધડ નીચે ફેંકી દઈશ નહિ, મારે તેનું કામ છે.”

“જેવી નામવરની ફરમાશ” ગુલામે ઝુકી ઝુકીને સલામ ભરી.

ઓખયદુલ્લાહને આ ઓલીઆ ઉપર આટલા સીતમો ગુબાર્યાથી પણ સંતોષ નહોતો. વળ્યો; એટલે એણે તમામ માણસાઈ અને ન્યાયની લાગણી છોડી દઈને નરી હેવાનીચત અખતીઆર કરી અને પોતાના અનુચરોને ફરમાન કર્યું કે, આ ખંડખોરની સરવિનાની લાશને પગે દોરી બાંધી આખા ગામમાં એ માથાવિનાના ધડને ધસડી જવ.

ગુલામોએ એ આજ્ઞા ઉઠાવી લીધી. શેરીએ શેરીએ સત્યના સંગાથી હરજત મુસ્લીમ ખીન અકીલની લાશને એ રીતે ધસડવામાં આવી. લોકો આ અત્યાચાર જોઈને હાથ પુકારવા લાગ્યા; પણ સુલ્તાન યહ્યુ અને સરદાર ઓખયદુલ્લાહના જલ્મીમ કારડા નીચે માથું ઉંચકવાની એ નામદોમાં તાકાત નહોતી.

આ રીતે ઇસ્લામના એક જવાંમદ ઓલીઆની છંદગીનો કરુણ છતાં ભવ્ય અંત આવ્યો. કરબલાના ધર્મજંગની તૈયારીમાં સત્યને માટે અપાયલાં અનેક બલિદાનોમાં આ એક અણમોહું બલિદાન હતું. પ્રજાની આઝાદી અને પાક ઇસ્લામની રક્ષામાટે જીલમી ચક્રમાં પીસાયેલા એ શહીદનો રોજો સત્ય અને ઇન્સાફના આખરી વિજયની આલબેલ પોકારતો આજે પણ કુદ ગામના એક વિભાગમાં ઉભો છે.

(“હિંદુસ્થાન” તા. ૫-૧-૨૮ના અંકમાંથી)

૧૦૭-ગીતાજયંતિ-દિવસ

લોકમાન્ય તિલક મહારાજે “ગીતારહસ્ય” માં લખ્યું છે કે “સમસ્ત સંસારનદ સાહિત્યમાં ગીતાના જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ નથી.” એ ઉપરાંત બૌદ્ધોનો ત્રિપટક તથા ધર્મપદ અને ખ્રિસ્તીઓના બાઇબલ સાથે પણ ગીતાની તુલના કરીને તેમણે એજ નિષ્કર્ષ કાઢ્યો છે કે “દુઃખી આત્માને શાંતિ આપનાર, આધ્યાત્મિક પૂર્ણદેશાની ઓળખાણ આપનાર અને દુઃકાળમાં ચરાચર જગતનાં ગૂઢ તત્ત્વોને સમજાવી દેનારો ગીતાના જેવો કોઈ પણ ગ્રંથ સમસ્ત વિશ્વની કોઈ પણ ભાષામાં નથી.”

ખરેખર, ગીતાના જેવો દિવ્ય સંદેશવાહક ગ્રંથ આજ સુધી ખીજે નથીજ રચાયો. ગીતાના સંબંધમાં માનવજાતિએ એટલી બધી આલોચના-અત્યાલોચના કરી છે કે તેટલી આજસુધી ખીજ કોઈ પણ ગ્રંથના સંબંધમાં થઈ પણ નથી અને થવાનો સંભવ પણ નથી. ગીતાના કેવળ અંતરંગ રૂપ ઉપરજ એટલું બધું લખાયું છે કે, જો તે બંધાનો સંગ્રહ કરવામાં આવે તો મહા-ભારત જેવડા તો કેટલાય ગ્રંથો તૈયાર થાય. ગીતાની ગહનતા, વિલક્ષણતા અને પૂર્ણતાને સમજવાની પ્રયત્ન પિપાસા મનુષ્યને અનંતકાળથી લાગેલી છે, કે જેને શાંત કરવાને તે કેટલીયે મજલ કાપી ચૂક્યો છે; તોપણ તે પોતાના લક્ષ્યને પહોંચી જઈને ક્યારે પોતાની પિપાસાને શાંત કરી શકશે તે કંઈજ કહી શકાતું નથી.

ગીતાના કાવ્યમાધુર્ય ઉપર કવિ મુગ્ધ છે; ગીતાના સાર્વભૌમ નીતિશાસ્ત્ર ઉપર નીતિજ્ઞ ગજગજો થઈ જાય છે; તેના નિષ્કામ કર્મયોગ ઉપર કર્મયોગી આદરીને છે અને તેની વીરત્વ-ભરી વાણી ઉપર દૃઢપ્રતિજ્ઞ માનવ આસક્ત થાય છે. કોઈ ગીતાને જ્ઞાનનો સાગર કહે છે, તો કોઈ તેને ઉપનિષદોનું હૃદય કહે છે; અને કોઈ કર્મયોગશાસ્ત્ર કહે છે તો કોઈ ભક્તિમૂર્ત કહે છે. વાસ્તવમાં ગીતા એ નરવર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રની ઝોળા અને સ્વર્ગનું દર્શન છે, કે જેના વડે માનવી જે કંઈ જોઈએ તે પ્રાપ્ત કરી શકે તેમ છે. જો એમ ન હોત તો લોકોની લિનન રચિ અનુસાર

ગીતામાંથી કમયોગ, લક્તિયોગ, જ્ઞાનયોગ, પ્રવૃત્તિ, નિવૃત્તિ વગેરે ચિત્રવિચિત્ર રૂપો ક્યાંથી નીકળી શકત ?

એક દિવસે રોમન જાતિનું નામ સાંભળતાંજ યુરોપની જાતિઓ જીજ્ઞાસુ બિહીની પેઠે ઝૂંજતી હતી; એક સમયે બેબીલોનિયનોના ડરથી યુરોપીયનો થરથર કંપતા હતા; એક જમાનામાં યુરોપ, એશિયા અને આફ્રિકામાં ઇજીપ્શિયનોના દમ્ભ આલતો હતો અને કોઈ સ્મૃતિગમ્ય કાળમાં ગ્રીકોની ધાક સમસ્ત યુરોપમાં ફેલાઈ હતી; પરંતુ તે જોરાવર જાતિઓ પણ કાળરૂપી સમુદ્રમાં ક્યાંની ક્યાંય વિલીન થઈ ગઈ અને હિંદુજાતિ-એ હિંદુજાતિ કે જે કાર્ષિપયન, ગ્રીલ, બલ્ક, હિરાત અને ત્રિવિષ્ટપ(તિબેટ)માંની જાતિઓથી પણ ઘણા કાળ પહેલાં ધર્મક્ષેત્ર-કુરુ-ક્ષેત્રમાં, સુરસ શ્રુતિ-મંત્રોની લહરિમાં અવગાહન કરતી હતી તે-આજપર્યંત શી રીતે અચલ-અટલ રહી શકી છે ? અમારા અભિપ્રાય પ્રમાણે તેનું જળપરદસ્ત કારણ તેનું ઉદાત્ત સાહિત્યજ છે; અને એ વાત પણ સત્યજ છે કે, તે સાહિત્યનું મંથન કરીને યોગેશ્વર શ્રીકૃષ્ણચંદ્રે ગીતામાં તેનું હૃદય એવી સુંદર રીતે ગોઠવી દીધું છે, કે જેથી કરીને સંસારમાં આર્યજાતિ યા હિંદુ-જાતિની પ્રતિષ્ઠા અને મહિમાનો પ્રચાર કરનાર ગીતા જેવો ખીજો કોઈપણ ગ્રંથ નથી.

આજે હિંદુજાતિ ગુલામ છે, દરિદ્ર છે અને છિન્નભિન્ન છે. તેને ધૂર્ત જાતિઓ “કપિલા ગાય” માને છે; પરંતુ જ્યારે તેઓ ગીતાની અલય વાણી તરફ કાન માંડે છે, ત્યારે હિંદુજાતિને ભૂખ્યા વાઘ જેવી માને છે અને તેમનાં ગાત્ર દીલાંદળ થઈ જાય છે. જ્યારે આ જાતિઓ જુએ છે કે, ફ્રેન્ચએ કારસીમાં, આખું સુલેહે અરબીમાં, સ્વેગને લેટિનમાં, ડિમિટ્રિયસે ગ્રીકમાં, બનુફે કેરેમાં, લોરિંજરે જર્મનમાં, સ્તાનિસલસ ગેટીએ ઇટાલીમાં અને ટોમ્સન, આર્નોલ્ડ, ડેવિસ તથા ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને અંગ્રેજી ભાષાઓમાં અનુવાદ કરીને ઘણી ખરી નીતિશૂન્ય જાતિઓમાં સદાચાર શાસ્ત્રનો પ્રકાશ ફેલાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; ત્યારે એ પ્રજાઓ શરમની મારી મસ્તક નમાવે છે અને હિંદુજાતિને આદિગુરુ, આદિસભ્ય, આદિવીર, આદિનીતિજ્ઞ અને આદિશાસક માની લે છે. પછી લેખને તે માન્યતા પેટમાંજ સંતાડી રાખીને તેઓ સ્વાર્થ-સાધનાને ખાતર મિસ મેયો જેવી સ્ત્રીઓને માયાજાળ ફેલાવવામાં છૂટે હાથે મદદ કર્યા કરે! ચાર્લ્સ વિલ્કિન્સને ગીતાનો જે અનુવાદ કર્યો છે, તેની ભૂમિકા વોરન હેસ્ટિંગ્સ સાહેબે લખી છે. એ ભૂમિકામાં તેમણે મુક્તકંઠે સ્વીકાર્યું છે કે “કોઈ પણ જાતિને ઉન્નતિના ઉચ્ચ શિખરે ચઢાવવામાં ગીતાનો ઉપદેશ અદ્વિતીય છે.” અમેરિકાનો સર્વશ્રેષ્ઠ સાહિત્યકાર એમર્સન તો ગીતાના પુસ્તકને પોતાની દષ્ટિ સમક્ષજ રાખતો હતો; કેમકે ગીતાને તે સમગ્ર વિશ્વના સાહિત્ય-માનો સર્વોત્કૃષ્ટ ગ્રંથ અને માનવના ચિંતનની તથા અનુભવની સૌથી મહાન સંપત્તિ માનતો હતો. જ્યારે તે ગીતાના “સર્વભૂતેષુ ચાત્માનં સર્વં ભૂતાનિ ચાત્મનિ ।” એ શ્લોકને વાંચતો, ત્યારે તેનું આખું શરીર પુલકિત થઈ જતું, તેનું હૃદય નાચી ઉઠતું અને તે કલાકોના કલાકો સુધી આનંદાશ્રુ વહાવતો! તે પોતાના ગીતા-પુસ્તકને દષ્ટદેવની મૂર્તિસમાન ગણતો હતો અને તે પુસ્તક અઘાપિપર્યંત ન્યૂયૉર્કની એક લાયબ્રેરીમાં સુરક્ષિત છે. ચીની ભાષામાં ગીતાનો અનુવાદ કરનાર માણસ શ્રીકૃષ્ણના જ્ઞાન ઉપર એટલો બધો મુગ્ધ હતો કે તે દરરોજ ત્રણ-ચારવાર પ્રેમ-રૂદન કરતો હતો! ચીનાઓએ તેનું નામ “કિપનગ” (કૃષ્ણગ) પાડ્યું હતું અને આજપર્યંત હાં એજ નામથી તે ઝોળખાય છે અને તેનું અસલ નામ હુમ ઘઈ ગયું છે! ખાલી અને જવા બેટની “કવિ-ભાષા”માં ગીતાના કેટલાયે ગદ્ય-પદ અનુવાદ છે અને ફિલ્મોમાં ગીતાનાં બધાં દ્રશ્યો દેખાડવામાં આવે છે. આ વિજ્ઞાન ભારતમાં તો ગીતાની પ્રતિષ્ઠા વેદો કરતાં પણ વધારે છે.

આપણે ત્યાંની તો વાતજ વૃદ્ધી છે. અહીં તો જેણે ચીના ઉપર કંઈ પણ લખ્યું ન હોય તે સમર્થ વિદ્વાન કે આચાર્યજ ગણાતો નથી. તેમનો કોઈ પણ મન કે સિદ્ધાંત એવો હોતો નથી, કે જેનું તેમણે ગીતાથી સમર્થન ના કર્યું હોય; અને એજ કારણે અર્જુનવાદી શંકરાચાર્ય, વિશિષ્ટાદેવવાદી રામાનુજાચાર્ય, વિદ્યાદાદેવવાદી વલ્લભાચાર્ય, હૈનવાદી મધ્વનાથ અને હૈનવદેવવાદી નિમ્બાર્કનાથ વગેરેએ અને તેમના અનુયાયીઓએ ચીના ઉપર એટલાં બાપો, આપ્યાઓ,

વૃત્તિઓ, નિવૃત્તિઓ, ટીકાઓ, ટિપ્પણીઓ, આલોચનો, રહસ્યો અને વિવરણો સંસ્કૃતમાં લખ્યાં છે કે એ બધું જો કોઈ વાંચવા માગે, તો તે પાછળ કોઈપણ માણસને એ-ચાર જન્મ તો લેવાજ પડે! આ સાંપ્રદાયિક વિવેચનો ઉપરાંત ગીતા ઉપર સેંકડો સ્વતંત્ર વ્યાખ્યાનગ્રંથો પણ સંસ્કૃતમાં લખાયા છે. ભારતીય પ્રાકૃત ભાષાઓમાં પણ શ્લોકાનુવાદ, ભાવાનુવાદ, છાયાનુવાદ, આલોચન, અંતરંગ વિવરણ અને બહિરંગ સમાલોચનાના અગણિત ગ્રંથો નીકળ્યા છે. એમાં લોકમાન્ય તિલક, હરિન્દ્રનાથ દત્ત અને અરવિંદ ઘોષના ગ્રંથો સર્વોત્કૃષ્ટ ગણાય છે. તુલસીકૃત રામાયણસિવાય ભારતવર્ષમાં કોઈપણ ભાષામાં એવો કોઈપણ ગ્રંથ નથી કે જેનો ગીતાના જેટલો પ્રચાર હોય. પ્રત્યેક ધર્મપ્રેમી હિંદુ તેનો નિત્ય-પાઠ કરે છે. મરણ વખતે પણ ગીતાપદેશ સંભળાવવાની અત્યંત પ્રાચીન પરિપાટી આપણે ત્યાં છે. વધારે તો શું, ભારતના જડ-ચેતન-માત્રમાં ગીતાપદેશના સંસ્કારો ભર્યા પડ્યા છે; પરંતુ તે અવ્યક્ત છે, વ્યક્ત નથી; સુષ્પ (સૂષ્પ રહેલા) છે, જાગૃત નથી.

ગીતાના આ દિવ્ય કિંતુ અવ્યક્ત અને સુષ્પ ઉપદેશને વિકાસ અને જાગૃતિના નવીન સ્વાંગ સંભવવા એજ હિંદુજાતિનું આજનું પરમ આવશ્યક કાર્ય છે. આપણે ગીતા વાંચીએ છીએ; પરંતુ તેનો સદુપયોગ કરવાનું નથી જાણતા. આપણે “નિર્વેરઃ સર્વ ભૂતેષુ” તો પાઠ કરીએ છીએ, પરંતુ ધરમાંજ વેર-ઝેરના દાવાનળ સળગી રહ્યા હોય છે. આપણે “યુધ્યસ્વ વિગતત્ત્વરઃ” નું રટણ કરીએ છીએ, પરંતુ ધર્મ અને જાતિની રક્ષાર્થે રણાંગણમાં ફેદી પડતાં ડરીએ છીએ! આપણે “ક્લેવ્યં મા સ્મ ગમઃ પાર્થ” નું પારાયણ કરીએ છીએ, પરંતુ મા-બહેનોની એ-આબરૂ થતી જોવા-જાણવા છતાંયે નપુંસકતા દર્શાવીએ છીએ. આપણે “સુખીનઃ ક્ષત્રિયાઃ પાર્થ લભંતે યુદ્ધમીદૃશમ્” તો દમ મારીએ છીએ, પરંતુ દેશની સ્વાધીનતાના સંગ્રામમાં નાગી તલવારોની ધારો ઉપર નાચતાં ડરીએ છીએ! આપણે “શુદ્ધં હૃદયદૌર્બલ્યં ત્યક્ત્વોત્તિષ્ઠ પરંતપ” ની શુદ્ધ ગર્જના કરીએ છીએ, પણ હીજડાઓની પેઠે બીજાઓના માર જાયા કરીએ છીએ. આપણે “નૈનં છિંદન્તિ શસ્ત્રાણિ નૈનં દહતિ પાવકઃ” ની બડાઈ ઢાંકીએ છીએ; પરંતુ ધર્માત્માઓના તનતોડ પરિશ્રમ છતાંયે આત્મજળના પ્રબળ પ્રતાપથી સંસારને ચકિત કરી શકતા નથી!

ગીતાનો નિત્યપાઠ કરો, તેને સમજો અને તે પ્રમાણે આચરણ કરો. જો તમે એ પ્રમાણે કરો, જો ગીતાનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરો તો તો તેનો એક શ્લોક પણ તમારી નસોમાં ચેતના જગાવવાને પૂરતો છે. ગીતાનો એક એક શબ્દ, એક એક અલય વાણીનો એવો નમુનો છે, કે જે અલય વાણીનો ભક્ત મહાકાળને પણ ધૂળ ભેગો કરી શકે છે; તો પછી મનુષ્યોના તે શા હિસાબ? હકીકત આવી હોવાથી પ્રત્યેક સ્વાભિમાનીએ આ અલય વાણીને પોતાના હૃદય-પટ ઉપર સુવર્ણક્ષેત્રે લખી લેવી જોઈએ. હિંદુસંગઠનના નિશામાં મસ્ત રહેનાર વ્યક્તિઓએ એવો પ્રખર પ્રયત્ન કરવો જોઈએ, કે જેથી પ્રત્યેક હિંદુગૃહમાં આ અલયવાણીનું-આ ગીતાપનિષદનું રામનામની પેઠે રટણ થાય. જેઓ સંસ્કૃતમાં ગીતા સમજી શકતા નથી, તેઓ પોતાની માતૃ-ભાષામાં વાંચે અને જેઓ માતૃભાષા પણ જાણતા નથી તેઓ બીજાઓ પાસે વંચાવીને સાંભળે. આ રીતે જે દિવસે બધાએ હિંદુઓ ગીતાભક્ત થઈ તેનો વ્યાવહારિક ઉપયોગ કરીને હિંદુ-જાતિ સમક્ષ જાગૃતિનો શંખનાદ ગજવશે, તે દિવસે આ ભૂમંડળમાં એવી કોઈ જાતિ નહિ રહે કે જે આપણી સામે આંખ પણ ઉંચી કરી શકે. જે દિવસે આપણે ધર્મરક્ષણ અને આત્મા-ભિમાનને ખાતર વીર વ્યાઘ્ર અર્જુનની પેઠે ત્રિલોકવિજયી ગાંડીવનો વિજયટંકાર કરીશું, તે દિવસે આ સંસારમાં એવી તે કયી પ્રબળ શક્તિ છે કે જે ધુટણીએ પરીને શિર ના નમાવે? ગીતા-સિદ્ધાંતના પાયા ઉપર જે દિવસે આપણે હિંદુસંગઠન કરી લઈશું, તે દિવસે વિશ્વની પ્રભુતામત્ત શક્તિઓ પણ ધૂણી ઉઠશે અને મહાભયંકર કૃતાંત કાળ પણ કંપી ઉઠશે.

પૂનાના ગીતાધર્મ મંડળે માંગશર સુ. ૧૧ (તા. ૫ મી ડિસેમ્બર)ને દિવસ સમસ્ત ભારતવર્ષમાં ગીતા-દિવસતરીકે ઉજવવાનો નિશ્ચય કર્યો છે. એજ દિવસે સંસારમાં સૌથી મહાન સુદ્ધ મહાભારત શરૂ થયું હતું અને ધર્મના રક્ષણાર્થે આપણે પણ એજ દિવસથી મહા-

ભારત શરૂ કરવાની આવશ્યકતા છે. આ તિથિ લોકમાન્ય તિલકે નક્કી કરેલી છે અને ફેટલાંચે વર્ષોથી આ પુણ્યદિવસ ઉજવાય છે પણ ખરો. આ દિવસે સમસ્ત દેશમાં ગીતાપ્રવચન, ગીતા-વ્યાખ્યાનો, ગીતાપદ્યેશન બંધી લેજો, ગીતા-પાઠ અને ગીતા-સમાલોચનાઓ કરવાની કામગીરી સૂચનાઓ કરેલી છે. મંડળ ઇચ્છે છે કે, તે દિવસે પ્રત્યેક હિંદુ કમમાં કમ ગીતામાં એક અધ્યાયનો પાઠ અવશ્ય કરે અથવા સાંભળે. હિંદુમહાસભાના દિલ્હીવાળા અધિવેશનમાં મિત્ર એવો દરાવ પસાર થયો હતો. વાસ્તવમાં મંડળની આ યોજનાની જેટલી સ્તુતિ કરીએ, તેટલી ઓછી છે. એમાં તો શંકાજ નથી કે, આ પદ્ધતિથી જનતામાં ગીતાનો કંઈક પણ ધર્મદ્રવ્ય થશે અને જેટલો પ્રચાર વધુ થશે, તેટલો સંગઠનનો કિલ્લો મજબૂત થતો જશે. અમને તે વિચાર કરતાં મહા આશ્ચર્ય થાય છે કે, જે જાતિમાં ગીતા જેવો જ્વલંત ઉપદેશક ગ્રંથ છે, તેવું સંગઠન થતાં આટલી બધી વાર શા સાડ થાય છે! પરંતુ એ તો ત્યારે જ થઈ શકે, કે જ્યારે ગીતાનો રામનામની પેઠે પ્રચાર થાય અને તેના ઉપદેશોનો આચાર-વ્યવહારમાં ઉપયોગ થઈ શકે. તેથી આ ગીતા-દિવસને મહાન મહોત્સવનું રૂપ અપાવું જોઈએ. તે દિવસે “તસ્માદ્વૃત્તિષ્ઠ કૌતેય યુદ્ધાય કૃત્તનિશ્ચયઃ” ના તુમુલ નિનાદથી ભારતવર્ષના વાયુમંડળને લરપૂર કરી દેવું જોઈએ. એ દિવસે બલુચિસ્તાનથી આસામ અને હિમાલયથી કન્યાકુમારી સુધી “તસ્માન્નમુત્તિષ્ઠ યશો હમસ્વ જિત્વા શઙ્કન્ મુક્ત્વ રાજ્યં સમૃદ્ધમ્” ની એવી બુલંદ ગળાની થીવી જોઈએ, કે જેથી વિરાટ હિંદુજાતિનાં ક્ષેત્રમાં ગરમાગરમ હોલી ધસી આવે અને તે સંગઠનનો સુદૃઢ દુર્ગ રચવાને શુદ્ધિપૂર્વક આગળ ધસે.

(‘હિંદુપંચ’ તા. ૧-૧૨-૨૭ ના અગ્રલેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૦૮-હોલી ઔર ઉસપર હમારા કર્તવ્ય

ઇસમેં કોઇ સંદેહ નહીં કે હોલી હિંદુઓં કા બહુત પુરાના ત્યોહાર હૈ; પરંતુ ઇસકે અર્થ-લિત હોનેકા પ્રધાન કારણ ઔર કાલ કૌનસા હૈ ઇસકા એકમત સે અબ તક નિર્ણય નહીં હો સકા હૈ. ઇસકે બાબત કઇ તરફ કી ખાતે સુનને મેં આતી હૈં. સંભવ હૈ, સબીકા કુછ કુછ અસિ મિલકર યહ ત્યોહાર બના હો; પર આબકલ બિસ રૂપ મેં યહ મનાયા જતા હૈ ઉસસે તો પ્રમદ, દેશ ઔર મનુષ્યજાતિ કો બડા હી નુકસાન પહુંચ રહા હૈ. ઇસ સમય ક્યા હોતા હૈ ઔર હમેં ક્યા કરના ચાહિયે? યહ બતલાને કે પદલે, હોલી ક્યા હૈ, ઇસપર કુછ વિચાર કિયા જતા હૈં સંસ્કૃત મેં ‘હોલિકા’ અથપકે અન્ન કો કહતે હૈં, વૈદ્યકે અનુસાર ‘હોલા’ સ્વરૂપ ખાત હૈ; ઔર ગ્રેક કહ તથા થકાવટ કો મિટાતા હૈ. હોલીપર જે અથપકે અને ગન્ને યા લાડી મેં બાંધકર જલતી હુએ હોલી કી લપટ મેં સેંકકર ખાયે જતે હૈં, ઉન્હેં ‘હોલા’ કહતે હૈં. કહીં કહીંપર અથપકે નયે જાં કી ખાલે બી ઇસી પ્રકાર સે કી જતી હૈં. સંભવ હૈં વસંતઋતુ મેં શરીર કે કિસી પ્રાકૃતિક વિકાર કો દૂર કરને કે લિયે હોલી કે અવસર પર હોલા ચળાને કી ચાલ ચલી હો. ઔર કિસકે સંબંધ મેં ઇસકા નામ હોલિકા, “હોલિકા” યા “હોલી” પડ ગયા હો.

હોલી કા એક નામ હૈ “વસંતી નવશરયોષ્ઠિ” ઇસકા અર્થ ‘વસંત મેં પેલા હોનેવાલે નવે ધાન કા યજ્ઞ’ હોતા હૈ. યદ યજ્ઞ કાલ્પન શુકલ ૧૫ કો કિયા જતા હૈ. ઇસકા પ્રચાર બી શાકદ ઇસી લિયે હુઆ હો કે ઋતુપરિવર્તન કે પ્રાકૃતિક વિકાર યજ્ઞ કે ધુએ સે નટ હો. દર ગાંવ ગાંવ ઔર નગર નગર મેં એકસાથ લી વાયુ કી શુદ્ધિ હો જાય. યજ્ઞસે બહુત સાત્ત હોતે હો પર યજ્ઞધૂમ સે વાયુ કી શુદ્ધિ હોતા તો પ્રાચ્ન સબી કો માન્ય હૈ અથવા નવા ધાન કિસી દેવતા કો અર્પણ કિયે પિતા નવી ખાના ચાહિયે. ઇસ કારણકા હેતુ કો પ્રત્યક્ષ દિખવાને કે લિયે સારી જાતિને એક દિન વૈસા રાખ્યા હો બિસ દિન દેવતાઓં કે લિયે દેવતા મેં નવે ધાન મેં યજ્ઞ કિયા જાય. આબકલ બી હોલી કે દિન બિસ જગત કા-કંઈ કંઈ કર કે ઉસમેં આમ લગાઈ જતી હૈ. ઉસ જગત કો પદલે સાદ કરતે ઔર પૂજતે હૈં ઔર સબી આમવાસી ઉસમેં

कुछ न कुछ होमते हैं। यह शायद उसी 'नवशस्येष्टि' का जिंगडा हुआ रूप हो। सामुदायिक यज्ञ होने से अण्ण भी सभी लोग उसके लिये पहले से होमने की सामग्री घर-घर में बनाने और आसानी से वहां तक ले जाने के लिये उसकी मादाओं गूँथकर रखते हैं।

धसके अतिरिक्त धस त्योंहार के साथ औद्योगिक, प्रारम्भिक और राष्ट्रीय तत्त्वों का भी संबंध मायूम होता है। कहा जाता है कि लक्ष्मण प्रह्लाद की अग्निपरीक्षा धसी दिन हुआ थी। प्रह्लाद के पिता द्वैतराज हिरण्यकशिपु ने अपनी पहिन 'होलका' से (जिसको लगवह-लक्ष्मण के न सताने तक अग्नि में न जलने का परदान मिला हुआ था) प्रह्लाद को जला देने के लिये कहा। होलका राक्षसी उसे गोद में लेकर बैठ गध, चारों तरफ आग लगा दी गध। प्रह्लाद लगवान के अनन्य लक्ष्मण थे, वे लगवान का नाम रटने लगे। लगवहृपा से प्रह्लाद के लिये अग्नि शीतल हो गध और परदान की शर्त के अनुसार 'होलका' उसमें जल मरी लक्ष्मण प्रह्लाद धस कठिन परीक्षा में उत्तीर्ण हुये और आ कर पिता से कहने लगे—

राम नाम के लपक जन हैं, तीनों लोकों में निर्भय; मिटते सारे ताप नाम की, औषध से पक्का निश्चय। नहीं मानते ही तो मेरे, तनकी ओर निहारे तात; पानी पानी हुई आग है, जला नहीं क्षिति ली गात।

धन्डी लक्ष्मण और धनकी विशुद्ध लक्ष्मण का स्मारकरूप यह होली का त्योंहार है। आज भी 'होलिका-दहन' के समय प्रायः सण मिलकर एक स्वर में 'लक्ष्मण प्रह्लाद की जय जोलते हैं। हिरण्यकशिपु के राजत्वकाल में अत्याचारिणी होलका का दहन हुआ और लक्ष्मण तथा लगवन्नाम के अटल प्रताप से दहप्रत लक्ष्मण प्रह्लाद की रक्षा हुये और उन्हें लगवान के प्रत्यक्ष दर्शन हुये।

धसके सिवा धस दिन सभी वर्ष के लोग बेह छोड कर परस्पर मिलते-जुलते हैं। शायद किसी जमाने में धसी विचार से यह त्योंहार बना हो कि सालभर के विधि-निषेधमय जीवन के अलग अलग अपने कामों में जिता कर धस एक दिन सण लाध परस्पर गले लग कर प्रेम पढावे। कभी लूल से या किसी कारण से किसीका मनोमालिन्य हो गया हो तो उसे धस आनंद के त्योंहार में सण एकसाथ मिल जुल कर उटा दें। असल में एक ऐसा राष्ट्रीय उत्सव होना भी चाहिये कि जिसमें सभी लोग छोटे-पडे और राज-रंक का बेह लूल जितना किसी भी इकायट के शामिल हो कर परस्पर प्रेमालाप कर सकें। यही होली का औद्योगिक, प्रारम्भिक और राष्ट्रीय तत्त्व है।

जो कुछ भी हो, धन सारी जातों पर विचार करने से यही अनुमान होता है कि यह त्योंहार असल में मनुष्यजति की ललाध के लिये ही बलाया गया था; परंतु आजकल धसका रूप बहुत ही जिंगड गया है। धस समय अधिकांश लोग धसके जिस रूप में मनाते हैं उससे तो सिवा पाप पढने और अधोगति होने के और कुछ अच्छा इल होता नहीं दीजता।

आजकल क्या होता है?

कई दिन पहले से स्त्रियां गंदे गीत गाने लगती हैं; पुरुष जेशरम होकर गंदे अश्लील कवीत, धमाल, रसिया और काग गाते हैं। स्त्रियों का देणकर भूरे भूरे धशारे करते और आवाजें लगाते हैं। उइ जल कर भूरी तरल से नाचते और जडी गंदी गंदी चेष्टाओं करते हैं। लांग, गांज, मुट्ठा और मांजू आदि पीते तथा भाते हैं। कहीं कहीं शराब और वेस्याओं तक की धूम मचती है। लाजी, चाची, सादी, सावे की स्त्री, मित्र की स्त्री, पडोसिन और पत्नी आदि के साथ निर्लज्जता से काग जेलते और गंदे गंदे शब्दों की औजार करते हैं। राण, मिट्टी और कीचड छछावे जते हैं; मुंड पर स्याही, कारिण या नीला रंग पोत दिया जाता है; गंदे शब्द कपडों पर और दिवारों पर लिप दिये जते हैं। टोपियां और पगडियां छछाव दी जाती हैं, कहीं कहीं पर लूतों के दार पनाकर पढने और पढनाये जते हैं। लोगों के घरों पर न नकर गंदी अवाजें लगाध जाती हैं। इल क्या होता है? गंदी और अश्लील जोल-याल और गंदे व्यवहार से अलस्य का नाश हो कर स्त्री-पुरुष व्यक्तियार के दोप से दोपी जतते हैं। शास्त्र में कहा है—

स्मरणं कीर्तनं केलिः प्रेक्षणं गृह्यभाषणं । संकल्पोऽध्यवसायश्च क्रियानिष्पत्तिरेव च ॥
एतन्मैथुनमष्टांगं प्रवदन्ति मनीषिणः । विपरीतं ब्रह्मचर्यमनुष्ठयं मुमुक्षुभिः ॥

(१) किसी ली स्त्री के किसी अवस्था में ली याद करना; (२) उसके इपथुओं का वर्णन करना, स्त्रीसंभोगी यर्था करना या गीत गाना; (३) स्त्रियों के साथ तास, यौपज, द्वाग आदि खेलना; (४) स्त्रियों के देखना; (५) स्त्री से अश्रुत में आते करना; (६) स्त्री के पाने के लिये मन में संकल्प करना; (७) पाने के लिये प्रयत्न करना और (८) सहवास करना। ये आठ प्रकार के मैथुन विद्वानों ने अतलाये हैं। कल्याण आहनेवालों के इन आठों से अचना आहिये। भसके सिवा ऐसे आयरणों से निर्लज्जता अटती है, जगान भिगड जाती हैं, मनपर भूरे संस्कार जन्म होते हैं, क्रोध अटता है, परस्पर में लोग लड पडते हैं, असभ्यता और पाशविक्ता ली अटती है। अतएव सभी स्त्री-पुरुषों के आहिये कि वे इन गंदे कामों के भिलकुल ही न करें। भससे लौडिक और पारमार्थिक दोनों तरह के नुस्सान होते हैं। फिर क्या करना आहिये? शल्युन सुदी ११ से त्रैत्र सुदी ७ तक नीचे लिख काम करने आहिये:—

(१) शल्युन सुदी ११ के या और किसी दिन लगवान की सवारी निडावनी आहिये, जिसमे सुंदर सुंदर लजन और नामकीर्तन हो।

(२) सत्संग का भूष प्रचार किया जय। स्थान स्थान में भसका आयोजन हो। सत्संग में अलखयर्ष, अक्षय, क्षमा, प्रमाद के त्याग, नाममाहात्म्य और लक्ति की विशेष यर्था हो।

(३) लक्ति और लक्त की महिमा के तथा सदाचार के गीत गाये जय।

(४) शल्युन सुदी १५ के हवन किया जय।

(५) श्रीमद् लागवत और श्री विष्णुपुराण आदि से प्रल्लाद की कथा सुनी और सुनायी जय।

(६) साधकगण अश्रुत में लजन-ध्यान करें।

(७) श्री श्रीचैतन्यदेव की जन्मतिथि का उत्सव मनाया जय। महाप्रभु का जन्म होखी के दिन ही हुआ था। भसी उपलक्ष्य में सुहृद सुहृद धूम धूमकर नामकीर्तन किया जय। घर-घर में हरिनाम सुनाया जय।

(८) धुरेन्डी के दिन ताल, मृदंग और अंज आदि के साथ गडे नेर से नगरकीर्तन निडावा जय, जिसमें सण जति और सभी वर्णों के लोग गडे त्रैम से शामिल हों।

(‘विश्वमित्र’ना अंशमां लेखक—भा० हनुमानप्रसाद पोदार)

१०६—नवयुवकों के आह्वान

जिस जति का धर्म था लाग, जिस जति की विद्या थी अलज्ञान, जिस जति का परम पुरुषार्थ था मुक्ति तथा जिस जति की शक्ति थी आत्म-अध्व, वद जति आज कहाँ है? जिस जति के जन्म से भरपूरपर्यंत समस्त सांसारिक कार्य धर्म-भाव से आतप्रोत थे तथा जिसके समस्त आयरणों, व्यवहारों अथवा रीतियों के आध्यात्मिकता के गूढतम रहस्य अनादित थे, वद जति आज कहाँ है? जिस जति की धार्मिक रीतियों अथवा व्यवहारों की परीक्षा आध्यात्मिकता अथवा नैतिकता की दृष्टि-से-दृष्टि कसौटी पर हो चुकी है तथा जिसके द्वारा मानव-समान की आध्यात्मिक अथवा नैतिक उन्नति का गूढतम विकास हो चुका है, वद जति आज कहाँ है? विषय-भोग के व्यामोद से विलग रहते दुझे ली जिस जति ने सादित्य, शिष्ट्य, अथापत्य, कला-होराव आदि के निर्माण में लालित अथवा सौंदर्य की अदभुत शक्ति की थी तथा इनके विकास में आध्यात्मिक सौंदर्य का स्थापन किया था, वद जति आज कहाँ है? आत्मा के अमरत्व अथवा पंचभौतिक शरीर के विनाशत्व का ज्ञान रहते दुझे तथा आत्मजल के प्राधान्य का मानते दुझे ली जिस जति ने शारीरिक शक्ति से संशय अथवा संशयन में आध्यात्मिक

क्षमता प्रदर्शन की थी, वह जति आज कहाँ है? स्वार्थ-त्याग को जीवन का लक्ष्य मानते हुये ली, जिस जति ने अर्थोपार्जन में अनुभवकुशलता का परिचय दिया था तथा जिसने अपने उद्योग एवं पुरुषार्थ के अक्षर-स्वदेश को संसार के समृद्धिशाही देशों में अग्रगण्य स्थान प्राप्त कराया था, वह जति आज कहाँ है? अज्ञान, विषयभोग की तुच्छता एवं संसार के भायावी स्वरूप का अनुभव रखते हुये ली, जिस जति ने निष्काम कर्म जैसे उत्कृष्ट व्यावहारिक सिद्धांत की उद्भावना की थी, वह जति आज कहाँ है? लक्षित, ज्ञान एवं कर्म की त्रिशोत-त्रिवेणी-प्रवाह-परिष्ठावित स्वदेश में ही जिस जति ने स्वर्गसुख की सृष्टि की थी, वह जति कहाँ है?

गंगा, यमुना, सरयू, अक्षपुत्रा, सरस्वती, कृष्णा, कावेरी, गोदावरी आदि पुण्यसलिला सरिताये तो आज ली अपने वक्षस्थल में पुरातन स्मृतियों को धारण किये हुये अनंत की ओर परिधावित हो रही है! अयोध्या, मथुरा, काशी, प्रयाग, उज्जयिनी, पुरी, रामेश्वर, द्वारका आदि तीर्थस्थान तो आज ली हमें अपने पुरातन वैभव एवं स्वरूप का परिचय दिला रहे हैं। हिमालय, विंध्याचल, नीलगिरि आदि पर्वत एवं गौरीशंकर, धवल-गिरि आदि गिरिशृंग प्रकृति के लीलामय कोड में कल्लोल करते हुये, आज ली हमें अपनी सुमेरु-उच्च सभ्यता का स्मरण दिला रहे हैं। हमारे वेद, उपनिषद्, धर्मशास्त्र, पुराण, धर्तिलास, काव्य, नाटक आदि ग्रंथ तो इस समय ली हमें अपने पूर्वजार्थों के ज्ञान-राशि का परिचय देते हुये, उसी अतीतकालीन गौरवमय युग का ज्ञान करा रहे हैं।

किंतु यह सत्य होता हुआ ली आज वह भारत कहाँ है और वे भारतवासी आज कहाँ हैं? आज वे हमारी पुण्य-सलिला सरिताये हमारे पापों का प्रक्षालन कर के हमारे मनोविचारों की पूर्ति क्यों नहीं करती? हमारे वे तीर्थस्थान आज हमारे शुष्क मानस को धर्मरस के स्पर्श से सिंचित कर के हमारे मनोभावों को पहलवे के समान ही शांत, स्निग्ध, समुज्ज्वल क्यों नहीं करते? हमारे वे प्रकृति-परिपालित लीलामय स्थल-प्रदेश आज ली हमें प्रकृति के शांत नीरव कुसुम-कोमल कोड में आश्रय देने के लिये उत्प्रेरित क्यों नहीं करते? हमारे वे धर्मग्रंथ हमें अपने पूर्वजों की पुण्यगाथाओं को सुनाकर हमारे विचारों एवं कार्यकलापों को आध्यात्मिक भावों से भरपूर क्यों नहीं करते? धन प्रशोधन भीमांसा करने तथा धनका उत्तर देने के लिये आज कितने भारतवासी प्रस्तुत हैं? भारत को महास्मशान के रूप में परिणत कर के उसकी व्युत्थित-परिवेष्टित उसकी कोटि-कोटि संतान नरक-कालों को देखकर कितने भारतवासी आज माता के अश्रुविमोचन के लिये अग्रसर होने को कटिघ्न हैं? शताब्दियों से अन्याय एवं अत्याचार के निर्दय, निर्भय एवं निष्ठुर आघातों को सहन करते हुये भारतीय गृहों में शान्ति का सदेश सुनाने के लिये आज कितने माध के लाल तैयार हैं? जेलों में पड़े हुये देश-भक्त युवकों की पुत्रवात्सल्यव्यक्त माताओं को पति-प्रेम-परिहृता पत्नियों को एवं भ्रातृ-स्नेहवर्जिता लगनियों को सांत्वना दे कर उनके विदग्ध हृदय को शान्त करने की कामना आज कितने भारतवासियों के मन में उत्पन्न हो रही है? अज्ञ-वैभव-विहीन, धन-धान्यशून्य भारत को सुखसमृद्धिमय बनाने की धून आज कितने भारतवासियों के मन में समायी हुई है? अज्ञानांधकार के गंभीर गर्ल में पतित असंख्य देशवासियों को ज्ञानवर्त्तिका द्वारा प्रदीप प्रणय-लित कर के उन्हें कर्तव्यमार्ग प्रदर्शित कराने के लिये आज कितने भारतवासी कर्मक्षेत्र में पदार्पण करने को प्रस्तुत हैं? भ्रातृ-द्रोह, गृह-कलह एवं धर्षा-द्वेष जनित विष-विदग्धा, भ्रष्टता भारत माता को स्नेह एवं प्रेम के अमृतमय सिंचन से सज्जित करने की अटल प्रतिज्ञा आज कितने भारतवासियों के हृदय में वर्तमान है? विषय-भोग, छद्मि-सुख एवं वैभव-विलास के अंधन से विमुक्त हो कर आज कितने युवक भारतवासी देश-माता के दुःखों को दूर करने का संकल्प देने को तैयार हैं? यह समय तो भोगविलास का नहीं, छद्मि-सुखानुभव का नहीं है, विलास एवं विभ्रम का नहीं है, न्याय-सुलुखा-पीडित सहस्रों देशवासियों की कदन-ध्वनि

હમારે કર્ણકુહરોં કે કંપાયમાન કરતી રહેગી, જળ તક સહસ્રોં વિરહ-વિધુરા માતાઓં, પત્નિયોં એવં ભગિનિયોં કે વિપણુ વદન, મ્હાન વેષ એવં ચિંતા-અસિત હૃદય હમારે હૃદયોં મેં ઉતકી અંતર્નર્વાલા કી કથા કા અતુલવ કરતે રહેંગે, જળ તક હમારે બહુસંખ્યક દેશવાસી અત્યાચાર, અન્યાય એવં સ્વેચ્છાચાર કે ચક્ર મેં નિષ્પેષિત હોતે રહેંગે, જળતક હમારે કરોડોં દેશભાઈ શિક્ષા-લાભ સે વંચિત રહકર અજ્ઞાનાંધકાર મેં પ્રકાશ કે લિયે છટપટાતે રહેંગે, જળ તક દેશ કે સમૃદ્ધિ-સાધનોં કા શોષણુ એવં હરણુ હોતા રહેગા, જળ તક હમારે ભીદીયમાન યુવક પોષણુ એવં પ્રોત્સાહન કે અભાવ મેં પરાસ્ત હોતે રહેંગે, તથા તક હમારે દેશ કે નવયુવક વિશ્રામ એવં વિષય-સુખ કા વિચાર મન મેં કિસ પ્રકાર લા સકતે હૈં? નવયુવક હી તો દેશ કી સમસ્ત આશા-આકાંક્ષાઓં કે રથલ હૈ, વહી તો દેશ કે મેરુદંડ હૈ. સમસ્ત દેશવાસિયોં કી દષ્ટિ ભી તો ઉન્હીં પર લગી હુધ હૈ. દેશ-માતા ભી તો ઉન્હીંકા સતૃપ્ત નયનોં સે નિહાર રહી હૈ. ફિર યદિ વહી ઇન્દ્રિય-સુખ મેં સંલગ્ન હો જાયેંગે, વિલાસ-વિભ્રમ મેં વિમુગ્ધ હો જાયેંગે, કર્તવ્ય-પથ સે વિચલિત હો જાયેંગે, તો માતા કી મુક્તિ કે સાધક, દેશવાસિયોં કે કષ્ટોં કે નિવારક ભૂઓં કે અન્ન, તૃપિતોં કે જલ એવં આર્તોંકા ઔષધિ પ્રદાન કર ઉનકી પરિતૃપ્તિ કરનેવાલે ઔર હૂસરે કૌન હોંગે? માતૃ-સેવા કી બલિ-વેદી પર અપને તુચ્છ સ્વાર્થોં એવં વિષયસુખોં કી આહુતિયાં દે કર માતૃચરણોં મેં સુમનાંજલિયાં ભેંટ કરને કે લિયે યદિ નવયુવકોં કે શિશ અવનત નહીં હોંગે, તો ઔર ફિર કિસકે હોંગે? માતૃ-દ્રોહ એવં ગૃહ-કલહ કી કરાલ મૂર્તિ કા દેખ કર યદિ નવયુવકોં કે પ્રાણુ-સ્પંદન નહીં હોંગે, ઉનકા હુંકાર-ધ્વનિ ઉસે વિનષ્ટ કરને કે લિયે ઉત્થિત નહીં હોગી, ઉનકે સિંહસ્વરૂપ ઉસે અસિત કરને કે લિયે દંડાયમાન નહીં હોંગે તો ફિર દાનવોં કા દહન ઔર હૂસરા કૌન કરેગા? સ્વદેશવાસિયોં કે કષ્ટોં કા નિવારણુ કરને મેં ઉનકે ઉપર હોનેવાલે અત્યાચારોં એવં અન્યાયોં કે વિરુદ્ધ આવાજ ઉઠાને મેં યદિ હમારે નવયુવક સ્વયં કષ્ટ સહન કરને મેં ભયભીત તથા અપમાન એવં તિરસ્કાર કે ભય સે સંકુચિત હોંગે તો ફિર ઇનકા પ્રતીકાર કરનેવાલા ઔર હૂસરા કૌન હોગા? સ્વદેશ-સેવા કે માર્ગ મેં સ્વદેશવાસિયોં કે કષ્ટનિવારણુ એવં ઉન્નતિસાધન મેં અન્યાય એવં અત્યાચાર કે આઘાત તો નવયુવકોં કા હી સહન કરને પડેંગે. યે અપમાન એવં તિરસ્કાર કે ભેદ સે સંકુચિત હોંગે, તો ફિર ઇનકા પ્રતીકાર કરનેવાલા ઔર હૂસરા કૌન હોગા? સ્વદેશ-સેવા કે માર્ગ મેં, સ્વદેશવાસિયોં કે કષ્ટનિવારણુ એવં ઉન્નતિસાધન મેં અન્યાયએવં અત્યાચાર કે આઘાત તો નવયુવકોં કા હી સહન કરને પડેંગે. અપમાન એવં તિરસ્કાર કા ગરદ-પાન તો ઉન્હેં હી કરના પડેગા.

હે દેશ કે ક્રિયાશીલ નવયુવકો! અપને પ્રાણુ-વહ્નિ સે દીપ-વર્તિકા કા પ્રબલ્લિત કર કે ઉસે અપને દરત મેં ઉત્તોલન કરતે હુએ અપના કર્તવ્ય-માર્ગ સ્વયં દુઃક નિકાલો. એક તુમ્હારે કર્તવ્ય-માર્ગ પર અગ્રસર હોતે હી ઉસી દીપશિખા કે પ્રકાશ મેં તુમ્હારે દેશવાસી તુમ્હારે જતાયે હુએ માર્ગ કા અનુસરણુ કરેંગે. તુમ્હારે પ્રાણોં કે અમૃતમય સ્પર્શ સે સમસ્ત દેશ જનમૃત હો ઉઠેગા. તુમ્હારે આદ્રાન પર સમસ્ત દેશવાસી માતા કે ચરણુતલ મેં એકત્ર હો કર “વંદેમાતરમ્” કી તુમુલ-ધ્વનિ સે આકાશ તક કા પ્રતિધ્વનિત કર દેંગે ઔર ઉસ સમય માતા કી મંલુલ મૂર્તિ હમારે મનોમંદિર મેં પ્રતિષ્ઠિત હો કર હમારી સમસ્ત દ્રોહ-ભાવનાઓં એવં કલદ-કાદુખ્ય કે વિદારિત કર કે માતૃ-પ્રેમ કી સરસ-સરિતા મેં દમેં સરાખોર કર દેગી.

(‘દિંદૂ પંચના કમલાંકમાં લેખક—ધીયુન પંચ જગન્નાથપ્રસાદ મિશ્ર ખી-એલ’)

૧૧૦--મૌ કમલે !

પ્રત્યેક વર્ષની નાંદી આજ ફિર ભી દીપાવલી આવી છે. હમ હિંદુ આજ ફિર ભી સદાકી ભાંતિ અપને ધરોં કો સહસ્ર-સહસ્ર દીપમાલાઓં સે સન્નયે, માતા કી પૂજા કી સામગ્રી લિયે ઉનકી પ્રતીક્ષા મેં બેઠે હૈં; પરંતુ તખ ભી માતા આતી નહીં દિખાઈ દેતી.

મૌ ! આજ હમેં ઇસ ઉત્સવ કો મનાતે હુએ સૈકડોં વર્ષ ખીત ગયે, કિતને હી તેરી ઉપાસના કરતે-કરતે મૃત્યુ કી ગોદ મેં સદા કે લિયે સો ગયે; પરંતુ તૂ પ્રસન્ન નહુઈ ! માતા ! ક્યા તુમહેં હમારી પતિતાવસ્થાપર જરા ભી તર્સ નહીં આતી ? ક્યા હમારા કરુણ-કંદન તુમહારે કાનોં તક નહીં પહુંચ્યા ? આજ હમ ભારતવાસી અન્ન-વસ્ત્ર કે લિયે છટપટાતે ફિર રહે હૈં, પરંતુ તુમ ખડીખડી દેખ રહી હો ! ક્યા હમેં દુઃખી દેખ કર તુમહારે હૃદય મેં દયા નહીં ઉપજતી ? આજ ક્યા હમ ઐસે કપૂત હો ગયે હૈં, કિ તુમહારી દયા કે ભી પાત્ર નહીં રહે ? મૌ ! કિસ પાપ કે કારણ હમારી ઐસી દશા હો ગયી ? કિસ અપરાધપર તુમ હમસે રહી હો મૌ ? દેવિ ! ક્યા કારણ હૈ, કિ તુમ અપની સંતાન કી દુર્દશા ખડી-ખડી દેખ રહી હો ?

ક્યા કહતી હો ? હાથપર હાથ રખકર બેઠેનેવાલે કી યહી દશા સંસાર મેં હોતી હૈ ? હમ તુમહારે અમૂલ્ય ઉપદેશોં કી ઉપેક્ષા કર રહે હૈ. હમ ભૂલ ગયે હૈં કિ—

“उद्यमेन हि सिद्ध्यन्ति कार्याणि न मनोरथैः । न हि सुप्तस्य सिंहस्य प्रविशन्ति मुखे मृगाः ॥
હમ તુમહારે ઉસ ઉપદેશ કો-કિ સંસાર સમર-ક્ષેત્ર હૈ ઔર ઇસમેં સફલતા પ્રાપ્ત કરને કે લિયે હરએક મનુષ્ય કો સૈનિક બન કર કર્મ ઔર ઉદ્યમશી અસ્ત્ર-શસ્ત્રોં સે સુસન્નિજત હો લડના પડતા હૈ-એકદમ વિસ્મરણ કર દિયા હૈ. એક દિન વહે થા, જખ હમ સારે સંસાર કે ગુરુ કહલાતે થે. ઉસ સમય હમારે વ્યાપારિક-જલયાન સમુદ્ર કે વક્ષસ્થલ કો ચીરતે હુએ સુદૂર દેશોં મેં વ્યાપાર કે લિયે જતે થે. ઉસ સમય હમ “વ્યાપારે વસતિ લક્ષ્મી” કો અચ્છી તરહ જાનતે ઔર સમજતે થે. ભારતભૂમિ ઉસ સમય સ્વર્ણ-ભૂમિ કહલાતી થી; પરંતુ હા ! આજ ઉસી સ્વર્ણ-ભૂમિ કી સંતાનેં ઘોર દરિદ્રતા કો અનુભવ કર રહી હૈં. આજ હમ ચાકરી કો કૃષિ ઔર વાણિજ્ય સે બઢકર સમજ રહે હૈં ઔર દસ-દસ રૂપયે કી નોકરી કે લિયે ગલી-ગલી મારે ફિર રહે હૈં. લક્ષ્મી કે વાસસ્થાન કો છોડકર હમ દરિદ્રતા ઔર અપમાન કો દરવાજા ખટખટાતે ફિર રહે હૈં. વિદેશ જા કર વ્યાપાર કરના તો દર કિનારુ આજ જહાજપર પૈર રખને મેં ભી ધર્મબ્રષ્ટ હો જતા હૈ.

હમારી ઇસ અધોગતિ કો કારણ ભી સ્પષ્ટ હૈ. પ્રાચીનકાલ કી હિંદુ-જાતિ એક ઉદ્યમશીલ અથવા કાર્યશીલ જાતિ થી. ઉસ સમય લોગોં કો સંસાર સે દિલચસ્પી થી ! પ્રત્યેક મનુષ્ય અપને દેશ સર્વપ્રધાન એવં પ્રતિભાશાલી બનાના ચાહતા થા. સખકો સારે દેશ ઔર સમાજ કો ખ્યાલ થા ! ધર્મ કો રૂપ આજ કે જૈસા સંકુચિત નહીં થા. ઉસ જમાને મેં મનુષ્ય કો આજ કી તરહ પગ-પગ પર જાતિ-બ્રષ્ટ અથવા ધર્મ-બ્રષ્ટ હોને કો ડર નહીં થા. યહી કારણ થા, કિ ઉસ સમય કી આર્થ-જાતિ એક ધનબલયુક્ત સર્વશ્રેષ્ઠ જાતિ સમજી જાતી થી.

પરંતુ લગવાન યુદ્ધ કે સમય સે જમાને ને પલટા ખાયા ! ઉનકે ધર્મ કે પ્રચાર કે સાથ હો ગૌરવમયી આર્થ-જાતિ કા સત્યાનાશ શુરુ હુઆ. લોગોં કે સિર પર અહિંસા, વૈરાગ્ય તથા નિર્વાણ કો ભૂત બેતરહ સવાર હુઆ ઔર વે વસ્તુતઃ કાર્યક્ષેત્ર સે અલગ હોકર માલા સટકાને કી ફિક્ક કરને લગે ! લગવાન યુદ્ધ કે સિદ્ધાંત કો દુરુપયોગ હુઆ ઔર હમારા દેશ આલસી સાધુઓં ઔર સંન્યાસિયોં સે ભર ગયા. જહાં યે લોગ કૃષિ, શિલ્પ ઔર વ્યાપાર કી ઉન્નતિ કરતે, વહાં યે ધન સખકે હાસ કે કારણ બન ગયે. હમ મૌ કે અમૂલ્ય આદેશોં કો ભૂલ ગયે તથા નિર્બુદ્ધિતા ઔર અવિવેક કો હાર પહન, કર્તવ્ય-વિમુખ હો મુક્તિ-લાભાર્થ ચિંતા કરને લગે. મૌ ! તુમહારે કુછ સુપૂતોં ને ઇસ જાતિ કો ફિર સે જગાને કે લિયે, ઇસકી લુપ્ત ગૌરવ-ગરિમા કો પુનઃ સ્થાપિત કરને કે લિયે પ્રયત્ન તો અવશ્ય કિયા; પરંતુ વે ઇસકી કુંભકણીં નિદ્રા કો તોડ ન. સકે. વે

धसके हृदयांकित औद्ध और जैन-सिद्धांतों का जड से जोड़ कर डेक नहीं सके। प्रत्येक-प्रत्येक क्षण हमारी दुर्दृशा बढ़ती ही गयी। फिर मुसलमानों का आक्रमण हुआ; परंतु जहां हमें कमरे कस कर मुकामदे के लिये तैयार होना था, वहां हमने क्या किया? माता! सुनोगी? हम आध्यात्मिक चिंता के पीछे मस्त रहे। नतीज वही हुआ, जे होना था; सारा देश उनके अधिकार में अनायास ही बला गया और साथ ही साथ हमारे रहे-सहे विलय की ली समाप्ति हो गयी!

अब तो हम और ली आध्यात्मवाद के पीछे पड़े और सिर्फ माया डेरने में ही अपने सभ्य कर्तव्यों का आत्मा समझने लगे। हर समय हमें लवसागर पार उतरने का ही स्वप्न दिमाक देने लगा। धसके पश्चात् धस देश में गौरांग महाप्रभुओं का आगमन हुआ और सारे देश पर घेनका साम्राज्य स्थापित हुआ। ध-होने ली हमारी अकर्मण्यता और असंगठित अवस्था से बाल उठाया और हमारे रहे-सहे व्यापार का ली छीन लिया! माँ! ध-ही के अत्याचार से दुःखित हो कर हमारे ध्यारे तंतुकरों ने अपना अपना अंगूठा कटवा कर उत्तम वस्त्र धुनने की कला का भारत से विद्या कर दिया। सारा व्यापार, जे एक रोज हमारा था, आज विदेशियों के हाथों में बला गया और हम भारत संतान दाने-दाने का मुहताज हो गये। अब क्या था? अब तो हमारा और ली पतन आरंभ हुआ और हम समझ बैठे कि—

“कोउ नृप होय हमें का हानी, येरी छांड़ि न होउय रानी।”

धतिना ही नहीं, हम अपनी वर्तमान अवस्था का ध्विर की दया समझने लग गये हैं। धसके धारे में बही कडते हैं कि—

“विपति नहीं रघुपति की दया, कर्म लूलाय छुड़ावत माया।”

माता! तुम्हारी संतानों की दुर्दृशा कहां तक जाताई! आज ली हमारी कायरता, अकर्मण्यता तथा आपस की झूट देण कर हमारे पड़ोसी मुसलमान बाध हमें सताते और अपमानित करते हैं। हमारी देवियों धनके हाथों लुडिता और धर्मब्रष्टा हो कर करुण आर्त्तनाद कर रही हैं। धनकी पुकार तुम्हारे सिवा दूसरा कौन सुनेगा माँ?

माता! तुम तो संतानवत्सला कहलाती हो, फिर आज तुम्हारा वह संतानवात्सल्य कहां गया? माँ! जगज्जननी! अपनी संतान की रक्षा करो; निजस्वस्था नारियों को उधारो! देवि! आज तुम्हारी ही कृपा के प्रसाद से धद्रादि देवगण अमरावती में धतरा रहे हैं। जन्म देवी-देवता तक तुम्हारी शरण लेते हैं, तब हम कहां जयें माँ?

यह क्या? हमारी धतनी दुर्दृशापर ली तुम्हें दया नहीं आती? क्या कहती हो? हमारे जैसे अपाहिण, हीजडे धसी तरह के दुःख-अपमान के योग्य हैं? हम तेरी संतान कहलाने लायक नहीं रहे? हीक है माँ! सभ अपराध हमारा ही है, परंतु फिर ली तुम हमारी माता हो। तुम्हें धतनी कठोरता नहीं सोहती। दया करो माता! एक धार दया करो। हम कुमांगी हो गये हैं तो हमें सुमार्गपर लाओ! तुम्हारे अतिरिक्त हमें दूसरा कौन सुधार सकता है? हमको सुखुद्धि हो, कि हम संसार का दिमला दे, कि हममें अलीतक आर्य नति का गरम रक्त वर्तमान है। जहा हो माँ! हम हिंदुओं के ज्ञान की पवित्र धारा, निकाल हो मैया! हमारे हृदय से नतिवैमनस्य, ताकि हम तुम्हारे धस उत्सव के दिन माया, मोह, राग-द्वेष धलादि छोड कर संसार-क्षेत्र में उतर पड़े और पिताद्वारा गीता में दिये गये उपदेशानुसार बलकर तुम्हारा नाम सार्थक कर दें। आशीर्वाद हो माँ! कि हम भारत के जोओ दुओ अश्वर्य-बंडार का फिर परिपूर्ण कर दें; धसके व्यापार की उन्नति का यरम सीमा तक पहुँचा दें और उसका पुनः धन-धान्य से पूर्णकर स्वर्ण-भूमि कहलाने के योग्य बना दें। हमें आशा होती है माँ! कि हमारा राना व्यर्थ नहीं होगा।

माँ! कमले! कमलासिनि! तुम तो जयाकर और कुंडनिपूर नरेश के उपर जरा में प्रसन्न हो गयी थीं, तब क्या हमारी ही जणर नहीं होगी? होगी और अवस्थ होगी! तुम्हें,

हमका उधारना ही होगा। जिस प्रकार तुम आदिकार से लिन्न-लिन्न नाम और ३५ धारण कर संसार का कल्याण करती आयी हो। उसी प्रकार हमारी भी रक्षा करनी ही होगी। अन्यथा तुम्हारी आर्यनति, उसकी सभ्यता तथा संस्कृति का संसार से दोष हो जायेगा। तुम्हारी भारतभूमि विधर्मियों का क्रीडास्थल बन जायेगी! तुम्हारा नाम देना भी इस जगत में नहीं रहेगा और तब तुम्हें राना और हाथ भल-भलकर पछताना पड़ेगा।

(“दिहपय”ना कमलांकमां लेखक—श्रीयुत यमरीवावज)

१११-रक्षा-अधन

कभी विश्व धी हित-वाञ्छा का रणते थे तुम मंत्र सञ्च !
निर्भण अक्ष पाते थे तुमसे, पाते थे ज्वन निर्ज्व ! १
जगन्मोह से अज्ञ जनों धी-रक्षा का ले कर गुरु-भार !
करते थे निर्वाह उसीका, आह्वण-ऋषि विधा-लंकार ! २
किन्तु अज्ञता से निज रक्षा का कर सकते नहीं विधान !
आह्वण, आह्वण आन नही है, अधःपतन का क्या अनुमान ? ३
द्रव्य-लोभ से रक्षा-अधन, दर्पणमें देखो निज रूप !
क्या तुम वैसे ही हो अणु भी, थे तुम त्योंहारों का रूप ! ४
आ-आकर के शरण राणियों आन आधती थी अहने !
झूले नहीं समाते थे नर-उन्ही राणियों का पहने ! ५
करते थे संकल्प कि उनही रक्षा में हो कर अखिलान !
हेगे हम अपने ज्वन का, कभी नये ज्वन का दान ! ६
किन्तु आन के दिन क्या होता-कहने में आती है क्षान !
सदा अरक्षित ही रहता है, अणलाओं का अणल समान ! ७
रक्षा-अधन ! तुम आते हो-और चले जाते हो हाथ !
किन्तु, हमीं अहले हैं, तुम क्या-करो लवा ? तुम हो निरुपाय ! ८
अहने ! लाभ के हाथों में-अण रक्षा-अधन छोड़ो !
लाभ के नाते का तोड़ो, निर्भलता से मुण मोड़ो ! ९
लाभ अण झूठी पहने हैं, शस्त्र तुम्हीं धारण कर लो !
आततायियों से अपने हित, स्वयं आप ही रण कर लो ! १०
लाभ जे अनते हैं उनही रक्षा का भी ले लो भार !
लाभ अहन अने हैं, अहनें लाभ हों, उलटे संसार ! ११

(१८२७ डीसेम्बरना 'आंध्र'मां लेखिका “अक अहित”)

૧૧૨-હોલિકાનો સંદેશ

પુનર્વિધાનનો યજ્ઞ માંડી ખેઠેલી પ્રજાના જીવનમાં પર્વદિન એ યુગસંદેશની, પ્રજાકલ્યાણના ચવિત્ર યજ્ઞમાં પોતીકા હિસ્સો પૂરી જવાની સિંહનાદે ગર્જતી નોખત છે. ફાગણની પૂર્ણિમાએ ભારતના જાયાઓનાં અંતરમાં પ્રાણ સિંચનારી એ નોખત ફરી વાર ગડગડશે. આજથી દશહજાર વર્ષ પહેલાં, નગાધિરાજ હિમાલયનાં ગિરિ-શિખરે ઉપર, પુણ્યપ્રકોપથી સળગી રહેલા શંકરે તેમનું ત્રીજું લોચન ઉઘાડી, તેની જવાળાઓથી જે રાત્રે કામદેવને આળીને ભસ્મ કર્યા; આજથી પાંચ હજાર વર્ષ પહેલાં, વસુદેવ અને દેવકીના સૂત કહાનકુમારે જે તિથિએ પૂતના રાક્ષસીના પ્રાણ ચૂસી લીધા, એ રાત્રિએ-એ તિથિએ કામદહન કરવાનો અને પૂતનાવધ આચરવાનો સંદેશ ભારત-વર્ષને ઝુંપડે ઝુંપડે અણુઓલ્યો સંભળાશે. ભારતના પુનરુત્થાનના દીક્ષાધારી ભારતવાસીઓ! શંકરે કરેલા કામદહનની સંવત્સરી ઉજવવા, આવતી પૂર્ણિમાની હુતાશનીમાં તમારી તમામ નબળાઈ-ઓને હોમી દેજો અને એ હુતાશનની રાખોડીનું તિલક કરી, કૃતનિશ્ચય મનુષ્યો બની પાછા ઘેર સંચરજો. ભારતના ઉજ્જવળ ભાવિના વિધાતાઓ! કહાનકુમારે કરેલા પૂતનાવધનું સંભારણું ધન્ય બનાવવા, આવતી પૂર્ણિમાની હોળીની સાક્ષીએ, ભારતને વિષપાન કરાવવા મથતા રાક્ષસોને ભસ્મીભૂત કરવાનો નિરધાર રચજો.

હોલિકા એ કામદહનના અને પૂતનાવધના કરવૈયાઓનું પર્વ છે; હોલિકા એ યૌવનના, ઉત્સાહના, શક્તિના પૂજારીઓનું પર્વ છે; હોલિકા એ જીવાનોની જીવાનીને દેશ કાળે સમર્પણ કરનારા જોધમક્ષોનું પર્વ છે; એટલેજ વિજયાદશમીની જેમ હોલિકોત્સવ પણ, શસ્ત્રવિદ્યાની તાલીમનો અને વીરત્વની કેસોટીનો ઉત્સવ મનાયો છે. હોલિકોત્સવનો ઉજવનાર પ્રત્યેક ભારતપુત્ર ફાગણી પૂનેમથી આળીસ દિવસ પહેલાં કેસરિયા વાધા સજે અને આળીસ દિવસસુધી અખાડા-ઓમાં શરીરને વજ્રકંઠાર બનાવવાની ક્વાયત આદરે. પછી પૂર્ણિમાની રાત્રિએ ગામના ગુરુ-જનોને હાથે વીરોને વીરોચિત ધનામોની લ્હાણી થાય. એ આજસુધી આદર પામતી આવેલી હોલિકોત્સવની પ્રણાલિકા છે. ગુજરાત, એ પ્રણાલિકાને સજીવન કરો, હોલિકાના પર્વને સ્વદેશના સૈનિક બનવાના શપથ લેવાનું પર્વ બનાવો. સ્વદેશના સૈનિકપદને લાયક બનવા મહાવીર મારુતીરાજ અને ભીષ્મપિતામહ જેવા અહ્યયર્ધર્મની દીક્ષા લેવાનું પર્વ બનાવો. હોલિકાનો એ સંદેશ છે.

યુવકો! એ હોલિકાનો નોખતનાદ સાંભળજો અને જીવનમાં વણી દેજો.

(“ સૌરાષ્ટ્ર ” તા. ૩-૩-૨૮નું મુખપૃષ્ઠ)

૧૧૩-સિપાઈગીરીનો સાદ

એક યુવાન અખાડામાં જતો હતો. તેનાં માતપિતા તે સામે કકળા ઉઠ્યાં. તેના અખાડાના મિત્રને કહે કે ‘ છોકરાને અખાડામાં નથી મોકલવો, તેનાં હાડકાં દુઃખવા આવે. ’ જવાબમાં પેલા અખાડવાળા ભાઈએ કહ્યું કે ‘ અખાડામાં આવવાથી, આજ તો માત્ર એ ચાર દિવસ હાડકાંજ દુઃખશે; પણ અખાડામાં નહિ આવવાથી કાલે કોઈ મળશે તે હાડકાંના ચૂરેચૂરા કરી નાખશે અને તે અને તમે બધાં આંસુડાં સારતાં રહેશો. ’

આ કોઈ એક માતપિતાની મનોદશા નથી, એ તો સાર્વત્રિક મનોદશા છે. ખુદ ગરાસયા અને રાજપૂતોનાં કુટુંબોમાં આજ માતાઓને પોતાના કુંવરોને બહાર કાઢતાં કંઈ કંઈ થઇ ન્દય છે. સિપાઈનો પોપાક પહેરવો, રાતદિવસ છાવણીમાં કાઢવા, ગામે ગામે કુંપકાપરો કરી, કવાયત્તુ શીખવી, કવાયત્તી ચાલ ચાલવી, એ વસ્તુઓ આપણી પ્રજાને નથી સમજતી. એમાં તે શક્તિનો અપવ્યય અને શરીરની નિરર્થક હીનતા જોઈ રહી છે. આજના જીવાનની ચાલમાં સિપાઈગીરી નથી, સ્વરમાં મદોનગી નથી, કાર્યમાં બહાદુરી નથી અને બહાદુરી, હિંમત વગેરે

અધુને જાણે કોઈ ગત જુગની વસ્તુ હોય તેને તો પૂજાય, પણ અમલમાં મૂકી ન શકાય એવી આજે મનોદશા પ્રવર્તે છે. આપણા જુવાન આજ રામાયણ-મહાભારત સાંભળતો નથી; અભુત અને ભીમનાં પરાક્રમે એના કાન ઉપર પડતાં નથી; એને લાગે આજે માણસદની કથાઓ નથી; એટલેજ આજે એની રમતોમાં એ અભિમન્યુના ચક્રવા અદૃશ્ય થયા છે. તીરકામદાં એ કોઈ પ્રદર્શન જેવી ચીજ થઈ રહી છે; એટલેજ એ આજે કોઈ વૃદ્ધની ચાલે વાંકો વાંકો-માંદો માંદો ચાલે છે અને બીજા કોઈ સિપાઈની ચાલે ચાલતા હોય તેની મજાક કરવા દોડે છે.

જાણે આપણા મર્દાનગીના કિલ્લાના પહાણા ઉખડી ઉખડી પડી રહ્યા છે; જાણે આપણા આ દેશ કોઈ ઉડી અને ઉડી-પાછા નીકળી ન શકીએ તેવી અગાધ ખાઈમાં પડી રહ્યો છે. કુંગરે કુંગરાની કાંકરીએ કાંકરી સાથે દોસ્તી ધરાવનારા, જંગલોની ડાંખળાએ ડાંખળાએ ખેસી એનાં પાંદડાં અને વનફળ ઉપર દિવસોના દિવસો ગાળનારા, પ્રતાપ અને શિવાજી આજે ભૂલાતા જાય છે. આપણા ક્ષત્રીસમાજ પણ તેનો ધર્મ ભૂલતો જાય છે. એ સમાજને પણ આજે સિપાઈગીરી કડવી, દરજ્જાને હાનિકારક લાગે છે. ભારતવર્ષનું ભાવી કોઈ કાળી, અતિ કાળી, અચળ પાકાશના ગુણુવાળી કાળી શાહીથી લખાતું જાય છે. ભારતવર્ષમાં એનાં ખેરાં-છોકરાંની આખરું મર્દની માફક રક્ષણ કરવા જેટલી તાકાત પણ આજ નથી રહી; અને એના જુવાનની તો એવી ખૂરી દશા થઈ રહી છે કે એ જુવાનની સંતતિ પશુની ગુલામી કરતાંયે પણ વિશેષ ગુલામી સહન કરવા તૈયાર થશે, એવી ભીતિ ખડી થઈ છે.

આવેજ લય ઇટલીના લાગ્યવિધાતાએને આજથી ૭-૮ વર્ષ પહેલાં લાગ્યો. ટ્રીપોલી તેમણે શુમાબ્યું. યૂરોપના મહાન યુદ્ધને અંતે તેનો દરજ્જો હલકો પડ્યો. એ વખતે એના પુત્રોમાં સાચી ભાવના જાગી. એમણે નાટકો અને સીનેમા બંધ કર્યાં; મોજશોખનાં સાધનો તરફ અભાવ ફેલાવ્યો; સમસ્ત જનતાને લશ્કરી તાલીમ તરફ દોરી. સિપાઈનાં કપડાં પહેરવાં, સિપાઈઓની ચાલે ચાલવું, સિપાઈઓની છાવણીમાં રખડવું, એવો નવો આદેશ થયો. શ્રીમંત અને ગરીબ સૌ એ માર્ગે દોડ્યા, આખું ઇટલી જાણે લશ્કરી છાવણીસ્વરૂપ બની ગયું, ઇટલીની આખી જુવાની જાણે છલકાઈ ઉઠી અને આજ સાત વર્ષમાં સમસ્ત યૂરોપમાં લય પેડો છે કે, ઇટલી શું કરશે? ઇટલીએ એ વસ્તુને માત્ર આદર્શ-દૂર દૂરના લવિષ્યના દિવસે અમલમાં મૂકવાની આકરી વસ્તુ ન માની, પણ તેનો તત્કાળ અમલ કર્યો અને આખો જીવનપલટો સાધી લીધો.

આપણા દેશની મનોદશા આપણે પણ ફેરવવાની છે. અક્ષરજ્ઞાન, વિક્રતા, નોકરી, કામગીરી એ અધુ આજ આપણા દેશને કોઈ લયકર મહામારી જેવું થઈ પડ્યું છે, તેને ફેંકી દેવાની જરૂર છે. લલે ધડી વાર આપણે લાણુતર ભૂલી જઈએ; લલે ધડી વાર હેરાન થઈ જઈએ. આપણા દેશને સ્વતંત્ર બનાવવો હોય, આપણે ગુલામ મટવું હોય, આપણે આપણી સ્વાધીનતા જમાવવી હોય, તો તેને માટે તો સર્વત્ર અરાજકતાને માટે પણ તૈયાર થવું પડશે. આપણાં ધરખાર લલે લૂંટાઈ જાય, આપણે બધા જગતના ચોકમાં લલે રખડતાં થઈ જઈએ, આપણા કંકડાણુકલા માટે આપણે જંગલનાં ફળફૂલ ઉપર આધાર રાખવાનો છો વખત આવે; એ અધુ નહિ થાય લાંસુધી આ પરાશ્રયની બ્રાંતિનો નાશ શી રીતે થવાનો હશે? જ્યારે પોલિસનું રક્ષણ ન હોય, જ્યારે આપણી ખૂમ સાંભળીને મદદ કરવા દોડી આવનાર કોઈ સરકાર ન હોય, જ્યારે આપણી તિજોરી અને આપણું કુટુંબ આપણા પોતાના બાવડાના બળ ઉપરજી જીવી શકે એવો સમય આવ્યો હોય; ત્યારેજ આપણી શક્તિ-અશક્તિની સાચી પરીક્ષા થાય, ત્યારેજ આપણી આંખો ઉઘડે. આપણા દેશમાં પેટેલા દર્દની સાચી પરીક્ષા તે દહાડેજ થવાની. આજ તો કોઈ એ દર્દની હયાતીપ્રત્યે લક્ષ આપતું નથી. પ્રભુને પ્રાર્થાએ કે, એ દર્દ સમજનાર આપણા થોડા દેશહિતૈષીઓની ખૂમ સાંભળાય. ઠેર ઠેર અખાડા, ગોળ્ડર્સ અને સ્કાઉટોની પ્રવૃત્તિ જોર પકડે, આપણા જુવાન એ ધરનો ઉદર નહિ, પણ અખાડાનો પહેલવાન, છાવણીનો સિપાઈ અને વેરાનમાં રખડનારો વીર બને, એવી ભાવના ચોતરફ ફેલાય, રાજકોટનું અનુકરણ ઠેર ઠેર થાય અને અક્ષરજ્ઞાનના ભ્રમક પડાઓ તૂટી આપણી સ્થિતિનું સાચું જ્ઞાન આપનારી નવી દુનિયા અમારા દેશને સાંપડે. પ્રભુ પાસે અમારી એ પ્રાર્થના છે, અમારાં લાઇખહેનો પાસે અમારી એ લિક્ષા છે.

(“સૌરાષ્ટ્ર” તા. ૩-૩-૧૯૨૮ નો મુખ્ય લેખ.)

૧૧૪-એક આધુનિક મહાન સમાલોચક કી સમાલોચના

હિંદી સંસાર મેં જૈસા આતંક હમ લોગોં કા જમા હુઆ હૈ, વૈસા ન તો સંપાદકોં કા, ન પ્રકાશકોં કા, ન નિરીક્ષકોં કા ઓર ન પ્રવર્તકોં કા હી હૈ. સિદ્ધાંત યહ હૈ, કિ જિનકે નામ કે અંત મેં “ક” અક્ષર હૈ, વે સખ કિસી ન કિસી આત મેં હમ સે કમ હી હૈ. યદિ હમારા વિશ્વાસ ન હો, તો ખેચારે લેખકોં વા સરલ ચિત્તવાલે સીધે-સાદે કવિયોં સે પૂછ દેખિયે. ઉન્હેં હમારી શક્તિ કા પૂરા પતા હૈ.

હમ લોગોં કે હી ડર સે કવિ-કુલ-કુમુદ-કલાધર ગોસ્વામી તુલસીદાસજી ને રામાયણ મેં છિયે શબ્દોં મેં પહેલે સે હી ક્ષમા માંગ લી હૈ:—

“જાનિ કૃપા કરિ કિંકર મોહ, સખ મિલિ કરહુ છાંડિ છલ છોહ.

નિજ ખલ બુદ્ધિ ભરોસ મોહિ નાહી, તાતે વિનય કરહું સખ પાહી.”

કવિ ન હોંઉ નહીં ખચનપ્રવીના, સકલ કલા સખ વિદ્યાહીના. (ધત્યાદિ)

હમારે હી ભય સે ભીત હો કર પુસ્તકપ્રણેતાગણ પુસ્તકોં કી ભૂમિકા મેં સદા સે લિખતે આયે હૈ—“સંભવ હૈ, ઇસ પુસ્તક મેં ગલતિયાં હોં, અસ્તુ. સહૃદય સન્નજન સુધાર કર પદે” ધત્યાદિ. ઇસ પ્રકાર કે શબ્દ વિશેષ કર હમ લોગોં કે હી ડર સે લિખે જાતે હૈ. હમારે હી ડર સે લોગ ખુલે દિલ સે ઓર ખુલે શબ્દોં મેં “અનુવાદક” શબ્દ કા પ્રયોગ કરને લગે હૈ. કુછ દિન પહેલે ઐસી ગપડ-ચૌથ મચી હુધ થી, કિ કિતને હી ‘સાહિત્ય-સમ્રાટ’ તથા ‘સાહિત્ય-મહારથી’ ઉપાધિધારિયોં ને “અનુવાદક” કી જગહ અપનેકા “લેખક” હી લિખ મારા. લોગ તો યહી જાનકર ખંગલા, ઉર્દૂ, અંગ્રેજી પુસ્તકોં કા અનુવાદ કરતે હૈ, કિ કોઇ કયા પતા લગા સકેગા; કિંતુ યહાં દૂસરોં કી હી ચોરી દુઢા કરતે હૈ ઓર પન્ને ટટોલ-ટટોલ કર પતા લગા હી લેતે હૈ, કિ “અમુક ગ્રંથ” “અમુક ગ્રંથ” કા અનુવાદ હૈ.

ખંસ, હમારે હી ભય સે બહુત સે સ્વનામધન્ય લિખખાડોં ને “લેખક” લિખના છોડ “અનુવાદક” લિખના આરંભ કર દિયા. યહ બી હમ લોગોં કી હી કૃપા કા ફલ હૈ. જખ હમ ઐસે રોખીલે સમાલોચક મૌજૂદ હૈ ઓર હાથ મેં કલમ હૈ તખ ફિર હમમેં કૌનસી શક્તિ ખાકી હૈ? કહો તો વેદોં ઓર ઉપનિષદોં કી આલોચના કર ડાલેં, યા કહો તો અષ્ટાદશ પુરાણોં કા ખંડન-મંડન કર ડાલેં, કહો તો ભક્તશિરોમણિ સૂરદાસજી કી કવિતા કો નીરસ ઓર અશ્લીલ સિદ્ધ કર દે, યા ગોસ્વામી તુલસીદાસજી કી કવિતા મેં છદોભંગ દિખલા દે, યા કાલિદાસ, શ્રીહર્ષ, વાલ્મીકિ, ભવભૂતિ આદિ સંસ્કૃત કે ધુરંધર કવિયોં કી ભૂલેં આપકે સામને રખ કર અપની વિદ્વત્તા ઓર સર્વજ્ઞતા કા ઉદાહરણ દે. હિંદી સંસાર કો યહ દિખલા દે, કિ હમ લોગોં મેં પક્ષપાત કી જરા બી ખૂ નહીં હૈ; બલકિ હમ સત્યાઈ કે અવતાર હૈ. આજ હમ વિશ્વરચયિતા બ્રહ્માજી કી આલોચના કર હિંદી-સંસાર કો અપને કલમ-કુલ્હાડે કી કારીગરી દીખલાતે હૈ.

અતએવ—“દિશિ કુંજરહુ કમઠ અહિ કોલા, ધરહુ ધરણિ મન ધીર ન ડોલા.”

ઇસમેં સંદેહ નહીં, કિ વયોવૃદ્ધ બ્રહ્માજીને વિશ્વ કી રચના કરને મેં પદ-પદપર ભૂલેં કી હૈ. યે કરોડોં વર્ષોં સે વિશ્વરચના કરને મેં અપના હાથ ખટાતે રહે, કિંતુ ઇનકી ભૂલ દેખ કર યહ કહે ખિના રહા નહીં જાતા, કિ યે વિશ્વરચના કરને મેં અખ તક અનભિન્ન હી રહે. મનુષ્ય-શરીર-રચના મેં આપને અનેકોં ભૂલેં કી હૈ:—

(૧) કાનોં કે દોનોં તરફ, ઇન્હેંને અસ્થિચર્મમિશ્રિત દો ઐસે લોચડે લગા દિયે હૈ, જે મજબૂતી ઉડાતે કે બી કામ મેં નહીં આ સકતે.

(૨) તમામ શરીર મેં રોમ હી રોમ ખના દિયે હૈ, જિનસે મનુષ્ય કા કોઈ બી ફાયદા નહીં; અગર યે ખડે ખડે બી હોતે તો ઉન્હેં કાટ ખેચ કર એક દિન કી ખૂરાક કા તો કામ ચલતા યા ઠંડી કે દિનોં મેં કંબલ હી ન ખરીદના પડતા.

(૩) નાખૂનોં સે ન તો શોભા હી હૈ ન રક્ષા હી કા કામ ચલ સકતા હૈ. યદિ યે દર હપતે કટાયે ન જાયે, તો ફિર યે ઇતને ખદ જાતે હૈ, કિ કામ મેં ખાધા દેને લગ જાતે હૈ.

क्या ही अच्छा होता अगर ये आरु-सिंघा के सींगों की लांति बिकते या धनकी हाथी-दांतों की तरफ धन्यजत की जाती।

(४) अंगुलियां ऐकसी होनी चाहिये थीं, एक जरूरत से ज्यादा मोटी, तो एक जरूरत से ज्यादा पतली, एक जड़ी तो एक छोटी ! लडा घसका भी कुछ ठिकाना है ?

(५) यह जात अणतक समझ में नहीं आयी, कि धन्डोने पेट बनाकर मनुष्यजाति की डौनसी लडाघ सोयी थी और घस विचित्र ओली बनाये जिना धनकी डौनसी हानि थी। दिग्लू ही एक ऐसी धक्षत लगा दी, जिसके कारण मनुष्य को दिक्कतें उठानी पड़ रही है। यदि पेट न लरो, तो आक्षत है ही और अगर लरो, तो जड़े-जैदाये शयतानियां सूजने लगती हैं।

(६) पलके भी व्यर्थ ही बनायी गयी है। जण हम किसी चीज को जड़ी उत्सुकता से देखना चाहते हैं, तो ये पलके आरुआर गिर कर देखने में आधा देती है।

(७) अक्षाण ने हाथ चार बनाने की हया की होती, तो जडा हित होता। काम करते-करते जण दो हाथ थक जाते, तो दूसरे दो से काम लिया जाता। जण दूसरे दो थक जाते तो फिर पहले दो मदद देने लगते।

(८) मकड़ी को तो धन्डोने आठ आंखें बना दी, पर येचारे मनुष्य को दो ही आंखें दीं। आठ न सही, दो की जगह चार आंख तो अवश्य देनी चाहिये थीं। घससे सोने में भी लगने का आनंद मिल जाता; दो आंखों से सोते और दोसे जागते और रात्रि की छटा भी देखते रहते।

(९) क्या ही आनंद की जात होती, अगर मनुष्यों के भी पर होते; जहां धन्डा होती जट उडकर चक्के आते। छायां की लोगो ने वायुयान रख दिये और अण उडने भी लगे, परंतु यदि अक्षाण पहले ही धतनी कृपा कर देते, तो उन्हे भी कुछ श्रेय मिल जाता।

(१०) अंधेरे में देखने की शक्ति की हम लोगो को ज्यादा जरूरी थी, या उल्लुको ? सूंधने की ज्यादा शक्ति हमें देनी थी, या कुत्तो को ? हूर की चीज नजदीक देखने की ज्यादा आवश्यकता हमें थी या गीघों को ? दीर्घाणी बनाया गया सांप, जे प्राणियों को दुःख देता है और मनुष्य को धतनी कम उम्र दी गयी, कि शिक्षा लेते-लेते ही मर जाता है।

अण पशु-पक्षी की रचना में भूलों को देखिये:-धतने जडे शरीरवाले हाथी के धतनी छोटी आंखें बनायीं, कि न होने के अराजक ही है। मोर के शरीर की आलोचना करने के बाद जण पैरों की आलोचना करने का समय आता है, तो लाचार हो कर केवल दांतों से होठ हवा चुप रह जाना पड़ता है; कायल की ओली सुन और फिर उसका स्वरूप देखकर हायां हाथ मेजपर पटक कर ही संतोष रचना पड़ता है; गहड़ेसा गरीज और मिहन्ती जनवर शायद ही दूसरा मिलेगा, किंतु उसका कद और सुरत शक्य देखकर हैरानी होती है। नीलकंठ जैसे दर्शनीय पक्षी को झटाहारी बना दिया। उसे मोती चुननेवाला बनाना चाहिये था ! लक्ष्मी-वाहन उल्लू धतने महत्त्व तथा काम के पक्षी को कितना निहन्नीय बनाया। कौआ जैसे शाकुनिक पक्षी को तो कपूर चुननेवाला बनाते तो धनकी क्या हानि थी ? कुत्ता जैसे स्वाभि-लक्ष्म को झटाहारी कर देते तो आपकी डौनसी पूंछ अर्थ हो जाती ? उट के बनाने में भी आपने जड़ी चतुराई दिखाई।

अण जरा अक्षाण की वनस्पति-रचना-कौशल के भी उदाहरण देखिये।

‘‘दीने दध गुजाय के धन डारिन ये हूव।’’

अस, हीक ऐसा ही लाल डेतकी वा डेवडे का भी है। उण में धतनी मिठास और फिर उनमें गांठें !! हा, कितनी लारी लूत्र है ! यद्दन जैसे तरुवर में हूव तक नहीं; ताड के वृक्षसे पथिकों को तनिक भी लाल नहीं मिल सकता। नारियल के दरभत को तो धतनी छोटा बनाना चाहिये था, कि हाथ जडाकर उसका हूव तोड लिया जा सके। जैसे स्वादिष्ट आम में गुंली बना दी। ऐसे जैसे वृक्ष को तो चिरस्थायी बनाना चाहिये था। अरगद, पीपल आदि जड़े-जड़े दरभतों में पुष्प नहीं; तरजूज, अरजूज, कुड्डा आदि के पतले डंडों में जीस-जीस, तीस-तीस सेर तक के हूवों का पैदा होना अक्षाण की लूत्र नहीं तो क्या है ? धिमी आदि जड़े-जड़े दर-

ખતોં કે પત્તોં પર ગૌર કરો. હરએક ફૂલ મેં ગંધ ન દેના ક્યા આપકી ભૂલ નહીં હૈ?

અબ પદાર્થ-રચના કા લી નમૂના દેખિયે:-અગર સોને મેં મુગંધ દે દિયે હોતે, તો ઇસમેં આપકા કૌનસા નુકસાન થા? હીરે કા પહોડોં ઔર ખાનોં મેં ઉત્પન્ન કરના ક્યા ઉનકી ભૂલ નહીં હૈ? ક્યા સમુદ્ર કા જલ ખારા હોના ચાહિયે થા? અગ્રિ એસે તેજેમય પદાર્થ કે મુખ કો ધૂંત્ર કી કલિમા સે કલુષિત કરના કૌનસી શુદ્ધિમાની થી? દીપક મેં કાજલ કહાં તક ન્યાયસંગત હ?

અબ આપ હી કૈંસલા કીજયે, પંચરાજજી! ક્યા વિધાતા-વ્યોવૃદ્ધ બ્રહ્મા ને ભૂલેં નહીં કી? કી, એક દો નહીં સેંકડોં હજારોં કી ઔર યહ સમાલોચકોં કી હી કૃપા હૈ, કિ હમ લોગોં કી આંખોં કા પદ્મ હટા સત્ય ખાત આપકો જ્ઞાત કરા સકે હૈ. યદિ સંસાર મેં હમ સમાલોચકોં કા અસ્તિત્વ ન હોતા તો સારા સંસાર અજ્ઞાન કે ઘોર અંધકાર મેં હી પડા રહતા.

(“હિંદૂપંચ” માં લખનાર—પં. રામનારાયણ શર્મા)

૧૧૫-ગરીબનું અર્થશાસ્ત્ર

એક ગામડામાં ગયો, એક ગરીબની ઝુંપડીમાં સૂપડામાં કાંઈક અનાજ પડેલું હતું. મેં એ કદી ન્હોતેલું નહિ. મેં પૂછ્યું કે ‘આ શું છે?’ બે-ચાર સ્ત્રીઓ હસી પડી. હસે, એમાં શી નવાઈ? આટલુંયે હું જાણું નહિ.

એકે કહ્યું-‘આ કોદારા; અમે તો આજ ખાઈએ.’

મેં પૂછ્યું-‘આને કેવી રીતે રાંધો?’

‘એને ખાંડીએ અને પછી તદ્દન સાફ થાય, ત્યારે આવા દાણા નીકળે.’ એમ કહી સાફ કરેલા કોદારા લાવી. ‘પછી એને દળીને રોટલા કરીએ.’

દાણા બહુ ઝીણા નેધ મેં કહ્યું ‘આ તો બહુ ઝીણા છે! આમાંથી છોડાં બહુ નીકળી જતાં હશે?’

‘હા, મણે અધમણુ દાણો આવે.’

મેં પૂછ્યું-‘આનો ભાવ શો?’

‘દોઢ રૂપિયે મણુ.’

‘આ તો ત્રણ રૂપિયે મણુ પડ્યું. ત્યારે તમે એને બદલે ખાજરી કેમ ન ખાઓ? એ પણ એટલીજ કિંમતની થાય ને?’

‘એમ ન પાલવે; કારણ કે આ કોદારામાં તો અમે અડધાં છોડાં રહેવા દઈએ, એટલે થોડો દાણો અને બહુ છોડાંથી છોકરાંનાં પેટ જત્તદી ભરાઈ જાય. ખાજરીમાંથી તો છોડાં નીકળેજ નહિ; અને છોકરાં કોદારાના જેટલોજ ખાજરીનો રોટલો મારો, એટલે વધારે ખાન પેટમાં જાય. વળી ખાજરીનો રોટલો વધારે મીઠો લાગે તેથીયે વધારે ખવાય, એટલે ખાજરી મોંઘી પડે.’

આ વાત મેં બે-ચાર સાથીઓને જણાવી. એમણે ટેકો આપતાં કહ્યું કે, કેટલીક જગ્યાએ ઘઉં જુવારને ભાવે મળી શકે છે, છતાં લોકો જુવાર ખાય છે. કારણ ઘઉં સાથે ઘી નેધએ, નહિ તો ગરમ પડે. ઘીનો ખર્ચ પાલવે નહિ, એટલે લોક જુવારજ પસંદ કરે છે. એજ કારણસર ખાજરી કરતાં જુવાર મોંઘી હોય તોયે જુવારમાંથી બે-ચાર જતની ગરીબની વાનીઓ થઈ શકતી હોવાથી અને ઘી વિના ખાઈ શકાતી હોવાથી ઘણે કેટલાં ખાજરી કરતાં જુવારજ પસંદ કરવામાં આવે છે.

ગરીબનું અર્થશાસ્ત્ર આવું છે!

(‘નવચંપન’ માં લખનાર કિશોરલાલ ધ. મશરવાળા)

११६-क्षीरसागर में लक्ष्मी से भेंट

दीपावलि का दिन है। मैं अपने सुसज्जित लवन में बैठा हुआ, लक्ष्मी-पूजन की तैयारी में लगा हुआ हूँ। सामने इल-इल, मिष्टान्न-पक्वान्न, तोरण-कलश, अक्षत, दधि-दुध, जल, दुग्ध, घृत आदि पदार्थ यथास्थान रखे हुए हैं। नयी गादियोंपर नयी-नयी पहिया, रोजना-मये, आते, रोजक वगैरः लिपने की पुस्तकें सुसज्जित हैं। इपये लरने के लिये नयी-नयी बैलियाँ सिलाई हैं। दीपक की रोशनी, पिण्डी की रोशनी, गेस की रोशनी, लेम्पो की रोशनी से सारा मकान प्रकाशित हो रहा है। साइ-सुथरे लिये पोते मकान में छस प्रकार की सज्जक से उस-की शोभा शतगुण बढ़ गयी। मकान को जाडने-शुद्धारने, लीपने-पोतने, तस्वीरे, जाड, दानस, छांड़ी आदि से सज्जने में १०-१५ दिन लग गये। मैं छस प्रकार कई दिनों से लगवती कमला के कमलयरणों की पधरावनी के स्वागत की तैयारियों में लगा रहा और अपनी धन्यतासुसार तैयारी करने में सफलता ली पा सका, छस बात का मुझे संतोष है। देखा तो नहीं परंतु सुना अवश्य था, कि छंद्रदेव के रहने का प्रासाद अत्यंत नयनालिराम तथा अद्वितीय है। मैं कह सकता हूँ, कि आज मेरा लवन ली “छंद्र-सदन” से किसी प्रकार कम नहीं कहा जा सकता है।

मुझे निश्चय था, कि यदि लक्ष्मी आज क्षीरसागर छोड़कर मेरे नगर में आयी, तो सिवा मेरे यहाँ वे कहीं अन्यत्र नहीं जायेंगी, परंतु कहीं ऐसा न हो, कि वे मेरे मकान की भुजसुरती का पता न पाकर कहीं दूसरे के मकान में ही टिक जायें। यह सोचकर मैं हाथ जोड़े ध्यान करने लगा।

मैं स्तुति करने में छतना निमग्न था, कि मुझे कुछ ली भयाव नही रहा, कि मैं कहीं हूँ। छसी भीय मुझे किसीने लिवाकर कहा—“सावधान!” आंखें जोड़ी और देखा, तो मेरे पास ही एक परम तेजस्वी पुरुष अडा है। मालूम हुआ, कि वह कोई देवहूत है। मैंने प्रणाम कर के पूछा—“कहिये, क्या आज्ञा है? आप कौन पुरुष हैं?”

“मैं लक्ष्मी का लेज हुआ हूँ। तुम्हें वहाँ बुलाया है।” उसने कहा।

मैंने जड़ी प्रसन्नता से कहा—“अहोलाज्य! मुझे श्रीलगवती महालक्ष्मी ने अपनी सेवा में बुलाया है। कहाँ चलना पड़ेगा?”

“क्षीरसागर चलना होगा” वह जोला।

“लाभ! मैंने लिह-महासागर, अटलान्टिक महासागर आदि नाम तो लूगल में पढ़े हैं, किंतु “क्षीरसागर” का नाम कहीं ली नहीं पढ़ा। यह समुद्र कहाँ है?” मैंने पूछा।

उसने उत्तर दिया—“वह ऐसा स्थान है, जहाँ अनुभ्यजति की गति नहीं।”

“तो क्या उत्तरी ध्रुव से ली परे कहीं पर है? वहाँ ठंड बहुत पडती होगी। कहाँ तो मैं अपने छनी कपडे और हो-यार अच्छे-अच्छे कमल ली अपने साथ ले लूँ!”

“नहीं, छनिकी कोछ आवश्यकता नहीं है; तुम मेरे साथ चलो, मैं जिना किसी कष्ट के तुम्हें वहाँ से चलाऊँगा।”

मैं अपना “टिफिन-केरियर” लिहाकर उसके साथ चलने को तैयार हुआ और पूछा—“क्या स्टीमर पर चलना होगा? कितने दिन का रास्ता है? यदि अधिक दिन लगे, तो मैं घर का अन्तिम कर चलाऊँ?”

देवहूत ने कहा—“लाभ! यह तुमने हाथ में लिखा सा क्या लिखा?”

मैंने उत्तर दिया—“छसमें तो मेरा आने-पीने का सामान है।”

देवहूत जोला—“छसकी जरूरत नहीं, तुम्हें छससे ली अत्यंत स्वादिष्ट लोजन वहाँ मिलेगा।”

मैं शुशी-शुशी उसके साथ अपने घर से बाहर निकला। मुझे कुछ पता नहीं आये

क्या हुआ ? थोड़ी ही देर बाद मैंने देखा, कि क्षीरसागर आ गया। सामने ही लगवती कमला, कमलपर सुभासीन हैं। उन्हें देखते ही मैं नतमस्तक हो हाथ जेडकर सामने आया हुआ। श्री लक्ष्मीञ ने मेरी ओर कृपा-दृष्टि से देखा। उस समय का मेरी दशा का क्या वर्णन किया जाये ? मुझे हाथ से स्पर्श करते हुये पूछा—“कहो वत्स ! क्या घट्टा है ?”

“माताञ ! मैं आपसे पहले कुछ प्रश्न करने की आज्ञा चाहता हूँ。”

“निर्लज्जतापूर्वक जे आहो सो प्रश्न कर सकते हो。” अपनी अलिबाषा की पूर्ति देभकर मेरा हृदय भारे हर्ष के दूधने लगा। अपनेपर देवी विष्णुप्रिया को प्रसन्न बनकर, मैं अपने को कृत-कृत्य समझने लगा। थोड़ी देर सोचने-विचारने के बाद मैंने अत्यंत विनीत भाव से श्री-विष्णुकाहिनी देवी से धंस प्रकार प्रश्न किये—

मैं—“जगदम्भे ! आज से कुछ शताब्दि पूर्व, भारतपर जे आपकी कृपा थी, वह आज क्यों नहीं ? देश आपके बिना गरी संकटावस्था में है ! आज तक भी हम हिंदू लोक आपकी उसी लज्जितभाव से पूज करते हैं, जितनी कि आज से हजारों वर्ष पूर्व करते थे。”

लक्ष्मी—“पुत्र ! तिरस्कारपूर्वक जवन व्यतीत करने की अपेक्षा मृत्यु अधिक सुभकर है। अपमानित हो कर रहने की अपेक्षा वहां नहीं रहना ही अच्छा है। आज से कुछ शताब्दि पूर्व जे प्रेम मेरा भारत से था, उतना आज नहीं है। आज से १००-२०० वर्ष पूर्व जिस प्रेम से मेरी पूजा भारत में होती थी, वह आज नहीं है। हाँ, पूजा का पापंड अधिक है; किंतु वास्तव में पूजा नहीं, किंतु मेरा अपमान है। “पूजा” शब्द का अर्थ आजकल तुम लोगों ने पुष्प, पत्र, इल, जल, गंधाक्षत, धूप, दीप, नैवेद्य को समझ लिया है, किंतु ‘पूजा’ का अर्थ यह तो है ही नहीं। ‘पूजा’ शब्द का अर्थ है, आदर-सत्कार, मान-प्रदान-सो भारतवासियों में है ही नहीं।

मैं—“देवीञ ! पहले तो मिट्टी के दीपकों द्वारा धुंधली रोशनी आप के स्वागतार्थ होती थी; आज बिजली, गेस, कार्बोइड आदि आभों का यकार्योद्धृत्पन्न करनेवाली रोशनी आप के स्वागत के लिये होती है। पहले आपका आसन आदी की मोटी पुरंदरी गद्दी होता था, तो आज रेशम, मज्जमल आदि मृदु स्पर्श वस्त्रों का आसन आपके लिये तैयार किया जाता है। पहले भक्तियों का मिट्टी से पोता जाता था, तो आज वानिश् से शुद्ध उत्तम यमकदार रंग होता है। आज से १-२ शताब्दि पूर्व धृतिनी तरह की आतिशयाञ काय नहीं होता था, जितनी कि आज छोटी जाती है। माँ ! तुम्हारी पूजा के दिन पहले भारतवासी आदी के मोटे और जेहूँ के कटिंग के वस्त्र पहना करते थे, परंतु आज उत्तम से उत्तम मनमोहक जूटिया कटिंग के वस्त्र धारण करते हैं। सारांश यह, कि पहले जमाने की अपेक्षा, धंस समय में भारत आपका अच्छी तरह स्वागत करता है, किंतु फिर भी न जाने आप किस लिये भारत से इष्ट हो गयी हैं。”

लक्ष्मी—“अस, ये ही बातें ऐसी हैं, जे मुझे हार्दिक दुःख पहुंचाती हैं। मुझे तो वही मिट्टी के द्विये और भीठे तेल की रोशनी ही पसंद थी। तुम्हारे ये गेस और बिजली की रोशनी मुझे नहीं लाती। मुझे तुम्हारी मज्जमल और भलमल की कामल गदियां नहीं सुहातीं। विदेशी वस्त्रों का पहन कर या मेरे लिये उन्हीं वस्त्रों का आसन बनाकर मुझे उसपर बिठाने का प्रयत्न करना मानों पथर पर कमल पाना है। तुम लोग कितने अज्ञानी हो, जज कि तुम्हें यह मालूम है, कि विदेशी वस्त्रों में यर्णी लगी होती है। रंग, रक्त से बना होता है। जितने भी जूटिया वस्त्र होते हैं, उनमें गौ और लेड की यर्णी का कलङ दिया जाता है। तुम स्वयं मुझे विदेश में लेजने का प्रयत्न करते हो। प्रतिवर्ष विदेशी वस्तुओं का आदर और मेरा निरादर करते हो। जज मैंने अपना धंस प्रकार आदरसत्कार नहीं देखा, तो मुझे जैसे स्थानपर जाना पडा, जहां मेरी मानमर्यादा की रक्षा होती है। दीपावलि के दिन मेरी पूजा का ढांग दिमाने से मैं प्रसन्न नहीं हो सकती। पहले तुम लोग धृतिनी आतिशयाञ नहीं पुंते थे। अज विविध प्रकार की आतिशयाञ ले कर लक्ष्मी में आग लगाते हो। लाणों-करोड़ों में दो दिन में आग लगा देते हो। देखा, मेरा शरीर तुम्हारी आतिशयाञियों से किस तरह जल-बुन गया है। जल-तडां इधरे पड गये हैं。”

ऐसा कहते हुये श्री लक्ष्मी ने अपना शरीर दिखाया, जिसपर हजारों पडे इक्षुले मैने द्रष्टे। यह देख कर मेरा श्रु धनराने लगा; यस्कर सा आने लगा। लक्ष्मी फिर कहने लगी:—

“तुम लोग हमेशां मोटे स्वदेशी वस्त्र पहनते हो, किंतु त्यौहारों पर, जेकि पवित्र पर्व-दिन होते हैं, विदेशी, रक्त-मन्म से निर्मित वस्त्र पहिन कर अपना अहोभाग्य समझते हो! भूर्भो! धर्मीका यह परिणाम है, कि भारत से, धीरे-धीरे सत्कार्यों का लोप हो रहा है, पाप की वृद्धि हो रही है और भारत दुःख, शोक, लय, दुर्भिक्ष, रोग आदि व्याधियों का केन्द्र बनता जा रहा है। तुम्हारे नेतागण धन पातों से रोकते हैं; किंतु तुम लोग धनने जलहीन हो गये हो, कि तुमसे विदेशी अपवित्र अग्राह्य वस्त्रों का लोभ नहीं छूटता! और फिर धननी निर्बलता कि देवों का पूजन करते हो और उनके इष्ट होनेपर उन-हें दक्षिण देते हो! लला-जरा तो सोचो कि मैं भारत में आ कर क्या करूंगी? कार्यों से मेरा शुद्धमशुद्धा विरोध करते हो। धस “मुँह-में राम और जगज्ज में छुरी” वाली आत से क्या तुम मुझे प्रसन्न कर सकते हो? विदेशी वस्त्रों के पहननेवालों से मैं उसी तरह घृणा करती हूँ जैसा कि तुम लोग शुद्ध आदी से घृणा करते हो! न पहिनो आदी! तुम्हारे पास यार कैसे है, उन-हें भी तुम विदेशियों के जेज में डाव देना उचित समझते हो-जज ये यार कैसे भी, अर्थात् मेरी सहायुभूति मात्र भी, भारत से निष्ठा हो जयेगी तज तुम आदी पहनोगे और जज यार कर पहनोगे। मैं सारे भारत का एक दिन अदर पहना कर डी छोडूंगी।”

मैं—“मौ! क्षमा करो, हमारे अपराध क्षमा करो! हम दिन जनोंपर धस प्रकार इष्ट न हो।”

लक्ष्मी—“मैं उत्साही, उद्योगी और परिश्रमी मनुष्यों के साथ रहना पसंद करती हूँ। आलसी, निरुत्साही, काहिल और निरुद्यमियों से मैं कसों दूर रहती हूँ। जिनमें स्वदेशप्रेम है, स्वाभिमान है, स्वतंत्रता है, जतीयता है, जवन है, उन-ही में मैं अपना निवास करती हूँ। देश-द्रोहियों में, स्वाभिमानशून्य पुरुषों में, गुलामों में, आपस में लडनेवालों में और मुरदारी में मैं रहना अपमान समझती हूँ। जिनमें स्वाभिमान न हो, जे अपनी गृह-लक्ष्मी की भी मान-रक्षा करने में असमर्थ हों; उनके यहां मेरी रक्षा कौन कर सकता है? मैंने लाभों का करोडों वर्षों तक स्वर्गोपम भारत में विहार किया है, जज द्रौपदी के मीरहरण की लांति विदेशीय लोग मुझे अपहरण कर के अपने-अपने देशों में ले जाने लगे। और तुम भारतीय नपुंसकों की लांति जैके-जैके देखते रहे और उनके अंगुल से मेरी रक्षा न कर सके, तो मैं क्या कर सकती थी? आज एक हजार वर्ष होने आये, मेरी धस प्रकार जीना जपटी हो रही है। मेरा भारत से प्रेम है, परंतु भारतवासियों का मुझसे प्रेम नहीं। उनमें मेरी रक्षा का जल नहीं। तुम लोग नपुंसक हो, कायर हो, डरपोक हो और मुझे जत-जुझकर अपने हाथों विदेश लेज रहे हो!”

मैं—“सत्य है।”

लक्ष्मी—“विदेशीय लोग मेरे सज्जे उपासक है, जिस तरह हो सकता है, वे मुझे प्राप्त करने का प्रयत्न करते हैं और लर्तुहरि के वयनानुसार मैं उद्योगियों के घर में निवास करना अपना कर्तव्य समझती हूँ। तुम देखते नहीं, भारत में कला-कौशल का नाश हो चूका। मैं भारत में रहूँ भी तो किस जलपर? जहां कला-कौशल है, वहां पर मेरा निवास है। लला सोचो तो, मुझपर ही क्या विदेशियों ने तो मेरे पिता समुद्र पर भी अपना प्रभुत्व स्थापित कर रखा है। तुम भारतवासियों की शुद्धि धननी ब्रष्ट हो चूकी है, कि मेरे पिता के स्पर्शमात्र से अपवित्र हो जते हो। समुद्र-यात्रा का जूरा समझनेवाले अर्थात् मेरे पिता के स्पर्श से जे लोग पतित हों जते हो, लला मैं उनसे क्यों प्रसन्न होगी?”

मैं—“दया करो, मौ! दया करो। हम अपराधी हैं।”

लक्ष्मी—“तुम दिवाली पर दिये जलाते, अपनी लक्ष्मी (पैसा) विदेशी वस्त्रों, विदेशी मिठा-धियों, विदेशी रंगों, विदेशी आतिशयान्तियों-विदेशी रेशमियों में जर्ज करते हो अर्थात् अपने हाथों मुझे विदेशियों के सिपुर्द कर के मुझे विदेशगमन कराते हो! क्या तुम्हारी शुद्धिपर पथर पड गये? तुम जनाने हो, नामर्द हो, नपुंसक हो, लिजडे हो, कायर हो, डरपोक हो? मेरी

पूज करने के समय तुम लोग वस्त्राभूषणों से इस प्रकार शृंगार करते हो, जिस प्रकार अपने पति के पास जाने की इच्छा से कोई पत्नी सोलहों शृंगार करती हो। तुम भई हो, ननकृतदार कपड़े और कानों में, हाथों में, गले में और तो कहीं तरल जेवर पहिनकर मेरी पूजा करते तुम्हें लज्जा नहीं आती? मैं जैसे जनानों और दिव्यों के देश से दूर रहती हूँ। मैं उन्हीं देशों के गले में जयमाल डालती हूँ जो वीर हैं, अहादूर हैं, सशक्त हैं, अवसान हैं और जिनकी बुद्धियों में पुरुषार्थ है।”

मैं—“सत्य है।”

लक्ष्मी—“जबो, पहले भारत को मेरी पूजा करने योग्य सशक्त बनाओ, तब मैं सहर्ष भारत में आ जाऊँगी। तब हिवाली को मेरी पूजा की जरूरत न होगी, चिराग जलाकर रातभर मेरे छतलर में बैठने की आवश्यकता न पड़ेगी। तुम न कर मेरी यह आज्ञा भारतवासियों पर नहिर कर दो और हो सके तो किसी अच्छे से समाचारपत्र में प्रकाशित करा दो। जबो, अब जबो।”

मैं—“माता! यदि क्षमा करें, तो मैं एक आत और पूछ दूँ।”

लक्ष्मी—“पूछ सकते हो।”

मैं—“माँ! यह उल्लू पक्षी, जिसे हम भारतवासी जूरा समझते हैं और जिसके नाम को दूसरे के लिये ओलकर गावी देते हैं, उसे आपने अपने वाहन के लिये क्यों पसंद किया?”

लक्ष्मी—“अब मैं अधिक न कह कर संक्षिप्त में यही कह देना चाहती हूँ, कि मैं प्रायः उल्लूओं के घर में न कर रहना पसंद करती हूँ। देखा होगा, विद्याप्रेमी लोग मेरे लिये तरसा करते हैं और भूषों को मैं नौनिहाल कर देती हूँ। लोग मेरी पूजा रात्रि में इस लिये करते हैं, कि मेरा वाहन उल्लू रात में ही अच्छी तरह उड़ सकता है, तुम समझ गये होंगे।”

मैंने हाथ जोड़कर सिर झुकाया। धितने में अडे नोर से धंरी जल, आंभें झुल गयीं। ४ जले उठने का अज्ञान भरा था। उठकर अपने नित्यकार्य में लग गया।

(“हिंदूपत्र”ना एक अंकमां लेखकः—श्रीयुत पं० गणेशदत्त शर्मा गौड़ “छद्र”)

११७—वर्तमान युग और भारत के नवयुवक

प्रत्येक जति और देश के इतिहासों का देखने से पता चलता है, कि उनका अपने नवयुवकों के साथ धनिक संधि रहा है। उनके नवयुवकों ने अपने देश और जति के लिये अडे-अडे त्याग तथा बलिदान किये हैं। दूसरों का क्या कहना; अपने ही इतिहास के ऊपर दृष्टि डालने से हमको भावूम होता है, कि जन्म-जन्म जति, समाज, देश एवं धर्म पर आश्रित आयी हैं, तब तब हमारे पूर्वज नवयुवकों ने इनके रक्षणार्थ अपने जीवन तक का हंसते-हंसते उत्सर्ग कर दिया है।

त्रेतायुग की बात है, कि सारा देश पापियों के पाप से, अत्याचारी असुरों के मनमाने अत्याचार से पीड़ित हो रहा था। पृथ्वी अनाचार से डोप उठी थी। धर्म और अधर्म में लारी ‘दुग-आक्ष-वोर’ हो रहा था; निशायरों के कारण सारे जप-तप, धर्म-धर्म अंद थे; इंद्रादि देवगण भी अधर्म के आगे नतमस्तक हो, उनकी आज्ञा मानने का तत्पर रहा करते थे; सारा वायुमंडल दूषित हो गया था, जिसके कारण सज्जन पुरुषों का सांस लेना भी दुर्गार था। महाप्रतापी असुरराज रावण अन्याय की सदेह मूर्ति बनकर अपने कुडमोद्वारा धराधाम को कंपायमान कर रहा था। उसने यहां तक अत्याचार करना आरंभ किया, कि मेयारे तपस्वि-यों का भी इसकी आज्ञापर अपना-अपना रक्त कर-स्वर्ष में देना पड़ा था। इसीमें धतना सामर्थ्य नहीं था, कि राक्षसों के आगे चूं तक करे। सभ व्यूष्याप सारे दुःख और अपमान को

सहा करते थे; परंतु देश की यह दीनावस्था, धर्म का यह ह्रास, अल्पवयस्यक युवक श्रीरामचंद्र से नहीं देखा गया। जति, समाज और देश की इस दुरवस्था ने उनकी हृदयतंत्री को हुरा दिया। वे क्षुब्ध हो उठे और देशोद्धार के कठोर प्रयत्न की उन्होंने प्रतिज्ञा की। अल्पायु में ही उन्होंने आर्य जति के संगठन का कार्य शुरू कर उसमें पूर्ण सफलता प्राप्त की थी। उन्हें भीलनी के नूतन भेर प्रेम से पाये थे और वानरों और राक्षसों तक को आर्य-सभ्यता का पाठ पढ़ा, जो स्नेह से अपनाया था। पापियों का अंत कर समाज, देश और धर्म का उद्धारना ही उनके जीवन का प्रधान उद्देश्य था, जिसको उन्होंने अक्षरशः पालन कर दिया था।

धृष्टी तरह के सेंकड़ों उदाहरण हमारे पुराणों के अंदर मौजूद हैं। दापर में भी श्रीकृष्ण ने जिस प्रकार जति, देश और धर्म की रक्षा की थी, वह हर किसीका भावूम है। उस समय भी दुष्टों की दुष्टता से आर्य-संस्कृति डोप डाल हो रही थी। कंस, जरासंध, दुर्योधन और शिशुपाल धर्त्यादि धर्म और समाज के द्रोहीगण नाना प्रकार के अत्याचारोंद्वारा सत्ता को दुष्प्रयोजन दे रहे थे। जुदास तक का दावा करनेवाला पुंडरीक अहंकार से उन्मत्त हो कर घोर अन्याय कर रहा था; किंतु इस वीर युवक श्रीकृष्ण ने दुष्टों का हलन कर, आर्यजति का भस्म कर अकेले पार धरि उन्मा किया; तथा जति, धर्म और देश की रक्षा कर उस युग में भी राम-राज्य स्थापित किया था। १६ वर्ष के अलिमन्यु ने सत्य और धर्म की रक्षा के लिये द्रोणनिर्मित अकव्यूह को भेदन कर किस प्रकार हंसते-हंसते अपने प्राणों की आहुति दी थी, वह सच किसीपर विदित है।

ऐसे ऐसे बहुत से दृष्टांत हैं, जिनसे पता चलता है, कि प्राचीन काल में जति और देश के लिये तत्कालीन नवयुवकों ने बहुत कुछ किया है; पर आज के नवयुवक अपने समाज और देश के लिये क्या कर रहे हैं? आज भी तो वैसे ही, जितने उनसे भी बढ़कर धुरे दिन आ पड़े हैं। आज भी तो कितने रावण, अहिरावण और कंस सरीखे नरपशुओं के अत्याचारों से सारा देश दुःखित है। जति और धर्म के ठोकेदारों के विवेकशून्य कार्यों से समाज रसातल को जा रहा है। जगह-जगह डंड-मुंड संभलन, जोपड़ी-चूर-करण तथा छुरीचलन धर्त्यादि भौकनाक कांड हो रहे हैं। आरो और अत्याचार नम्र भूति धारण कर तांडव-नृत्य करता दिखाई दे रहा है।

पर, आज राम और कृष्ण की तरह कितने नवयुवकों का हृदय हयार्द्र हुआ है? देश और समाज की वर्तमान अधोगति पर कितने नवयुवकों के प्राण स्फंदन करने लगे हैं? कौन माध का लाल आज भारत की लाज्यलक्ष्मी को समुद्र पार से ला कर पुनः यहाँ स्थापित करने को व्यग्र है? हममें से कितने आजन्म देश-सेवा का प्रयत्न करने के लिये धन्य हैं?

कारण दूढ़नेपर तो यही भावूम होता है, कि इस भीसवीं सदी में भी हमारी कुंलकणी निद्रा नहीं लंग हुआ है; अथवा हम जगे भी हैं, तो फिर सोनेका जलाना कर रहे हैं। किंतु यह हमारे लिये और भी खल्ल की ग्यात है। जिस देश और समाज को अज्ञान के लिये हमारे पूर्वजों ने अपने जीवन तक को तुच्छ समझा था, आज हम उन्हीं के उत्तराधिकारी अपने ही हाथों धनका सत्यनाश कर रहे हैं। देश की उन्नति के मार्गपर अग्रसर होना तो हर दिनारे आज हम धीसे उल्टे अवनति की ओर लिये जा रहे हैं। अपने पवित्र आचरण, विचार, भाषा तथा सभ्यता को त्याग कर हम दूसरों के आचार-विचार, भाषा तथा सभ्यता की नकल कर रहे हैं। भला तो यह, कि हम अपना भी रहे हैं तो उनके दुर्गुणों को, सहृणुओं को नहीं। धसका नतीज यह हुआ है, कि इस देश के करोड़ों रुपये सिर्फ हमारे विलास की सामग्री के मूल्यस्वरूप प्रतिवर्ष विदेशों में जा रहे हैं। आज हमारे ही कारण कृषि, वाणिज्य और गोवर्ष का धीरे धीरे ह्रास हो रहा है। जहाँ हम वैज्ञानिक शिक्षा प्राप्त कर के धन संपत्ति उन्नति कर देश को गौरवान्वित करते, वहाँ हम कुलकर्णी, वकासत और जैरिस्टरी के लिये देश-विदेश में धकके जा कर भारतभूमि को अपमानित कर रहे हैं। हाय! हाय!! राम और कृष्ण की संतान तथा देश के धन कुलवानेवाले नवयुवकों की कैसी अधोगति है! अविष्यत् भारत के उत्तराधिकारियों का कैसा लयानक पतन है!

धर्म अधःपतन का कारण भी स्पष्ट है। हमारे पूर्वजों का आदर्श उच्च था। वे हमारी तरह संसार से विदासीन हो के वन परलोक ही के लिये भक्तवासे नहीं करते थे। हमारी ही तरह वे शुद्ध तथा नपुंसक अहिंसा का ढोंग करना नहीं जानते थे। उनको अकर्मण्यता नहीं लाती थी। वे मोक्ष के अलावे कीर्ति और यश, मान और सम्मान के भी ध्वस्त थे। जवन के चार भागों के अनुसार अष्ट दुष्टों को करने की में अपना गौरव जानते थे। सारांश यह, कि वे कर्मवीर थे, हमारी तरह वाक्य-वीर नहीं !

किंतु जमाने का ढंग कुछ ऐसा भिन्न, कि हम दिनों दिन गिरते ही चले गये और आज स्वार्थ के अधिकारमय गार से सिद्धि पातों की जहाझरी अधारा करते हैं। हम कुछ ऐसे कायर, आलसी और विदासी हो गये हैं, कि बिना उद्योग के ही संसाररूपी समरक्षेत्र में सफलता प्राप्त करना चाहते हैं; और जब हमें पारंपार हार पानी पड़ती है, तब हम विदासीन हो कर त्याग और वैराग्य का ढोंग करने लग जाते हैं। पर सफलता तो कायरों और हाथ-पर-हाथ धरकर मैदानवालों की नहीं, वह तो वीरों और कर्मिष्ठों की संपत्ति है।

हमारी दुर्दशा का अंत घटने में ही नहीं है। आज हमारे ही कायर और कर्तव्यविमुख होने के कारण जति और धर्म के डेढ़ार समाज के अंदर मनमान अत्याचार कर रहे हैं। अधोध आलिकाओं का जूठों से गठ-बंधन कर नित्यप्रति जल्लिहान किया जा रहा है, जिसके स्वस्वदेश में अस्मंभ्य विधवाये वैधव्य के दारुण दुःखों का भोग रही हैं। और हम ? हम सभ्य ज्ञान-सुनते दुष्टों की सुष्पी सांसें जैके हैं और अपनी धर्म अधोगति का प्रारब्ध का दोष और धर्म की भृष्टता को अपनी अंतरात्मा का शांत कर देते हैं।

किंतु ध्यान रहे, लगवान की भृष्ट "परांपर अपने कर्तव्य का पालन करते रहो" के अतिरिक्त और कुछ नहीं है; कारण कि वे शुद्ध आदर्श और अकर्मण्यता की उद्गमिता को हमारी अपमान समझ कर्तव्यपालन के आदर्श का छोड़ गये हैं, उसीके सामने रभकर चलने में हमारा कल्याण है। "उत्तिष्ठ परंतप" वाला संदेश सिद्धि अर्जुन ही के लिये नहीं, भारत के नवयुवकमात्र के लिये उन्हीने दिया था। इसके अलावे प्रत्येक मनुष्य पर जन्म से ही जति, समाज और देश के ऋण की गहरी लदी रहती है। उसके धन सभ्य के प्रति कुछ कर्तव्य होता है, जिसके पालन करने में ही उद्धार है। अपने ऋण के परिशोध ही में लोक और परलोक दोनों जानते हैं। अस्तु।

अब सुष्पी साधे रहने से काम नहीं चलेगा ! विदासिता और अकर्मण्यता को हुकरा कर भारत के नवयुवकों का कार्यक्षेत्र में उतर पड़ना चाहिये। अभी तक समय है। धर्म वक्त भी हम अपना संगठन कर भारत की विरुद्ध गौरव-गरिमा को पुनः स्थापित कर सकते हैं। यदि हम पूरुषश्रद्धा और आत्मविश्वास से कार्य शुरू कर दें, तो अब भी समाज से कुसंस्कारों की जड़ को जोड़ कर डेँक सकते हैं और जतीय तथा सांप्रदायिक संबंधों का अंत कर देश में द्विर राष्ट्रीयता की लहर जहा दे सकते हैं ! आज भारत भी सभ्य और से निराश हो कर अपने नवयुवकों की ओर आशापूर्णा नेत्रों से देख रहा है, धुन्धी पर देश और समाज की समस्त आशाये भ्रूज रही हैं, ये ही लावी भारत के लाज-विधाता तथा उत्तराधिकारी हैं।

अतएव भारत के नवयुवक ! जहुत सो चूके। अब उठो और वर्तमान समय में उलझनों को सुलझाने का रास्ता निकाल कर कार्य आरंभ कर दो; कारण कि यदि द्विर चूके, तो लविध्य के प्रतिहास में तुम्हारा नाम कावे अक्षरों में लिखा जायेगा, जिसे पढ़कर भारत की लावी संतान तुम्हारे नाम से भी घृणा करेगी। लगवान के ये वाक्य याद रहें—

अकीर्ति चापि भूतानि कथयिष्यन्ति तेऽव्ययाम्। संभावितस्य चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥३४॥

(गीता अध्याय २)

("दिदृपय"ना ओक अंकमां लेखक-श्री. यमरीवालय.)

११८-अमीर अमानुद्दालाओं अङ्गानिस्तान के लिये क्या करते हैं?

आदशाह का स्वभाव

लंडन के 'डेली मेल' पत्र में 'अयातनामा लेख्यर' सर पर्सिवल डिलिप ने अङ्गानिस्तान के आदशाह अमीर अमानुद्दालाओं का संक्षिप्त ज्वन-चरित्र लिखा है, जिससे उन-हों की सभी शता-ब्दी का 'हारुन रशीद' पताया है. लेखक का यह भी कहना है कि अमीर छटावी के मुसोलिनी से भी कुछ बातों में मिलते जुलते हैं, क्योंकि दोनों ही सामर्थ्य-देवता के उपासक हैं; यद्यपि दोनों की गतियों, धर्म और मनोवृत्तियों में आकाश-पाताल का सा अंतर है. काबूल के आ-जनों में लोग कानाफूसी करते हुआ कहते हैं कि आदशाह अमानुद्दाला अल्लाह की उस विजली की तरफ है, जिसके आगे में कुछ नहीं जनता कि कब और कहाँ टूटेगी. साथ ही वे सभ समग्र जगत् रहने की भी आवश्यकता समझते हैं, क्योंकि कौन जनता है कि दरवाने पर चिथड़े पड़ने हुआ ने आदमी आता है वह स्वयं आदशाह ही नहीं है. आदशाह अमानुद्दाला सत्यमुख ही वेष पहल कर प्रज का हल जग्या करते हैं, यह बात दरबार के सचरुवरों से नहीं जनी जा सकती और न कुछ दरबारी ही पताने का साहस कर सकता है. लेकिन ऐसा हो सकता है, क्योंकि अवस्था का ज्ञान प्राप्त करने एवं राष्ट्र की उन्नति के लिये आदशाह सभ प्रकार से उद्योगशील रहते हैं. मुसोलिनी की लांति ही अमीर अमानुद्दालाओं की परिश्रम करते नहीं थकते और अङ्गसरे की घूसजोरी से घृणा करते हैं; और अपने देश की औद्योगिक, व्यापारिक एवं कृषि की उन्नति के लिये अत्यंत उद्योगशील रहते हैं. जिस तरफ मुसोलिनी चाहता है कि प्रत्येक व्यक्ति अपने हिससे का काम करे, वैसी ही अमीर की भी अभिलाषा रहती है; और दृढतापूर्वक धर्म-आतपर दृष्टि रखते हैं कि वह अपना काम करता है कि नहीं. अपराधियों का पुरत दंड एवं सुकृतियों का पुरस्कार देने में दोनों ही एकसमान शीघ्रता दिखानेवाले हैं. अमीर है यद्यपि पूर्व के आदशाह और उनमें आदशाह की विशेषताये भी विद्यमान हैं; किंतु पश्चिम के कुछ गुणों में भी वे पूरे हैं, जो उनके देशवासियों का अजले में डालनेवाली बात है.

अमीर की योग्यता

अमीर अमानुद्दाला ही काबूल के एकमात्र पत्र का संपादन करते हैं और पोशाक के आगे में तो अपने देशवासियों के वे ही आदर्श पने हुआ है: विदेशी यात्रियों के सुलीते के लिये उन-होंने एक हॉटेल जोल रक्खा है और उद्योगधंधों एवं व्यापार के मामलों में घतना ज्ञान रखते हैं कि किसी भी विशेषज्ञ से धनकी वृद्धि के संपर्क में पूरी जनकारी से आतमीत कर सकते हैं. वे एक ओर तो भेतार के तारधर के संरक्षक हैं और दूसरी ओर अपने दरबार में विनोदी रखते हैं जो हंसी-मज्जा से उनका हिल-पहलाता है. अमीर ढाध ढाध धंटे तक एक स्वर से व्याख्यान देते रहते हैं. सड़कों की तामीर की कुल बातें वे जनते हैं; यद्यपि कुछ दिन पहले तक उन-होंने रेलगाड़ी कली नहीं देणी थी. पश्चिमी सभ्यता और रहन-सहन के आगे में उनका ज्ञान असाधारण है, किंतु यह प्राप्त हुआ है केवल यंत्रों और पश्चिमीयों से वार्तालाप करने की के द्वारा. नगर जमाने, शिक्षा और जगीये लगवाने के निषय में अमीर के जैसे पक्के जियार हैं जैसे यूरोप में ज्वन भीताये हुआ किसी विशेषज्ञ के हो सकते हैं. अमीर की धन्ही असाधारण योग्यताओं के कारण आजर के लोग जहां उनमें लक्षित रखते हैं, वहां उनसे डरते भी पड़ते हैं. सरकारी कर्मचारी तो उनसे भेतार डरते रहते हैं. उनका ज्ञान घतना अधिक है जितना किसी दूसरे आदशाह का शायद ही हो.

जन्ट की तैयारी

जन्ट तैयार करने में जितनी देर पुरानी ढंग से काम करने में होती थी, वह अमीर का असल हो गयी; और उन-होंने एक सीधा सा ढंग निकाला. वे जलावायाह के दौरेपर थे. वही उन-होंने अपने कुल मंत्रियों का काबूल से जुला लेज और कामपर लगा दिया. इल यह हुआ कि

ਜਹਾਂ ਪਹੁੰਚੇ ਹੋ। ਮਲੀਕੀ ਅਯੋਗ ਤੈਥਾਰ ਕਰਨੇ ਮੇਂ ਲਗ ਜਾਣੇ ਥੇ, ਵਹਾਂ ਅਮੀਰ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਮੇਂ ਐਕ ਛਾਪੇ ਸੇ ਕਮ ਮੇਂ ਛੀ ਵਧ ਤੈਥਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਗਯਾ। ਮੰਤਰੀਓਂ ਨੇ ਆਦਸ਼ਾਛੇ ਕੋ ਧੰਨ-ਵਾਦ ਦਿਯਾ, ਜਿਸਦੇ ਉਤਰ ਮੇਂ ਅਮੀਰਨੇ ਕਛਾ ਕਿ ਨਿਕਟ ਲਾਇਓ ਮੇਂ ਛੀ ਜਿਤਨਾ ਕੁਝ ਮੈਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੂੰ ਉਸਦੀ ਤੁਲਨਾ ਮੇਂ ਧਰ ਕੁਝ ਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਿਛਲੇ ਅਯੋਗ ਮੇਂ ਅਧਿਕ ਸੇ ਆਮਦਨੀ ਜਯਾਦਾ ਰਹੀ, ਖੁਸ਼ੀ ਆਦਸ਼ਾਛੇ ਪ੍ਰਤਿਯੋਗ ਮੰਤਰੀ ਕੋ ਆਰ ਅਧਿਕ ਵੁਡੀ ਕੇ ਲਿਖੇ ਖ਼ਨਾਮ ਦਿਯੇ।

ਦੇਖਲਾਲ

ਅਮੀਰ ਅਮਾਨੁਲ्लाਹਾਂ ਦੇ ਆਰੇ ਮੇਂ ਧਰ ਆਤ ਖ਼ੂਬ ਮਸ਼ਹੂਰ ਹੈ ਕਿ ਵੇ ਸਾਰੀ ਅਵਸਥਾ ਅਪਨੀ ਆਂਧੋਂ ਸੇ ਦੇਖਣੇ ਕੇ ਖ਼ਿਯੂਕ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਖੁਸ਼ ਲਿਖੇ ਜਯਾ ਵੇ ਫ਼ੌਰੇਪਰ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ, ਤਯਾ ਛਾਕਿਮ ਲੋਗ: ਡਰਦੇ-ਕਾਂਪਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਅਤੇ ਸੇ ਕੇ ਡਰ ਛੋਟੇ ਸੇ ਛੋਟੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਰਮਚਾਰੀ ਤੁਰੰਤ ਛੀ ਅਪਨੇ ਕਾਮ ਅਵਸਥਿਤ ਕਰਨੇ ਮੇਂ ਲਗ ਜਾਣੇ ਹਨ। ਗਰਮੀ ਆਰ ਅਤੇ ਦੀ ਕੁਝ ਪਰਵਾਹ ਨ ਕਰ ਅਮੀਰ ਅਪਨੇ ਫ਼ੌਰ ਕੇ ਪ੍ਰਦੇਸ਼ਾਂ ਕੇ ਕੋਨੇ ਕੋਨੇ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਚੁੱਕੇ ਹਨ, ਜਹਾਂ ਸਭਕਾਂ ਕੇ ਅਲਾਵ ਕੇ ਕਾਰਣ ਅਪਨੇ ਅਤੰਤ ਕੁਝ ਪ੍ਰਫ਼ਰ ਹੋਤਾ ਹੈ। ਨੇ ਅਪਰਾਧੀ ਅਪਨੇ ਕ੍ਰਿਯੇਪਰ ਪਸ਼ਾਚਾਤਾਪ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨ੍ਹੇਂ ਕੁਸ਼ਮਾ ਦੇਣੇ, ਫ਼ੌਜ਼ ਕਾਰਨ ਉਛਾਨੇ, ਖ਼ਮਾਨਦਾਰ ਕਰਦਾਤਾਓਂ ਕੋ ਕਰ ਚੁੱਕਾਨੇ ਕੇ ਲਿਖੇ ਅਧਿਕ ਸਮਯ ਦੇਣੇ ਮੇਂ ਆਰ ਲੋਗਾਂ ਦੀ ਸਿਕਾਯਤੋਂ ਸੁਣਨੇ ਕੇ ਲਿਖੇ ਪ੍ਰਤਿਫ਼ਿਨ ਅਪਨਾ ਸਮਯ ਦੇਣੇ ਮੇਂ ਆਦਸ਼ਾਛੇ ਅਮਾਨੁਲ्लाਹਨੇ ਅਤਾ ਨਾਮ ਕਮਾ ਲਿਆ ਹੈ। ਸਰਕਾਰੀ ਗੇਜ਼ਟ ਮੇਂ ਸਰਕਾਰੀ ਨੌਕਰਾਂ ਦੀ ਵੇਤਨ-ਵੁਡੀ ਆਰ ਜੁਮਾਨੇ ਦੀ ਫ਼ਿਲਾਫਿਸਤੋਂ ਨਿਕਲਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਅਫ਼ਸਰ ਐਕ ਛੀ ਜਗਹਪਰ ਅਫ਼ੁਤ ਕਾਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦੇ ਪਾਏ।

ਅਮੀਰ ਦੇ ਲਾਖਣ

ਅਮੀਰ ਜਯਾ ਫ਼ੌਰੇਪਰ ਹੋਤੇ ਹਨ ਤਯਾ ਨੇ ਆਖ਼ਿਆਨ ਦਿਯਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਉਨਮੇਂ ਲੋਗਾਂ ਕੋ ਆਤਮਤਯਾਗ ਕਰਨੇ, ਦੇਸ਼ ਕੇ ਲਿਖੇ ਕਾਰਯ ਕਰਨੇ, ਖ਼ੁਸ਼ਾਮ ਮੇਂ ਲਕਿਤ ਰਖ਼ਣੇ ਆਰ ਸਯਸੇ ਅਧਿਕ ਸਿਕਸ਼ਾ ਦੀ ਆਵਸ਼ਯਕਤਾ ਅਤਾਦੇ ਹਨ। ਵੇ ਅਪਨੇ ਰਾਜਯਲਰ ਮੇਂ ਸਕੂਲਾਂ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ। ਛਾਲ ਕੇ ਛੀ ਗੇਜ਼ਟ ਮੇਂ ਆਰ ੨੭ ਪ੍ਰਾਥਮਰੀ ਸਕੂਲ, ਕੁਝ ਕੁਝਿਵਿਦਾਲਯ ਆਰ ਤਾਰ ਸਿਯਾਨੇ ਕੇ ਸਕੂਲ ਐਵਾਂ ਲਾਕਿਯਾਂ ਪਛਾਨੇ ਕੇ ਲਿਖੇ ਤੀਨ ਪ੍ਰਾਥਮਰੀ ਸਕੂਲ ਯੋਲੇ ਜਾਨੇ ਕਾ ਸਮਾਯਾਰ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਹੁਆ ਹੈ। ਅਵਸ਼ਯ ਛੀ ਪੁਰਾਨੇ ਵਿਯਾਰਾਂ ਕੇ ਲੋਗਾਂ ਨੇ ਅਸੀਸਿਕਸ਼ਾ ਕਾ ਧੋਰ ਵਿਰੋਧ ਦਿਯਾ ਹੈ, ਜਿਸਸੇ ਅਮੀਰ ਦੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯਤਾ ਮੇਂ ਆਧਾ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦੀ ਹੈ।

ਸਵਦੇਸ਼ੀ ਸੇ ਪ੍ਰੇਮ

ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਮੇਂ ਨੇ ਲੀ ਕਾਰੇਆਰ ਉਨਤਿ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਅਮੀਰ ਕਾ ਧਿਆਨ ਉਨਕੇ ਚਲਾਨੇ ਦੀ ਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਧਨਿਕਾਂ ਸੇ ਕਛਾ ਗਯਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਗਜ਼ ਦੀ ਮੀਲੇਂ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਨੇ ਮੇਂ ਵੇ ਸਰਕਾਰ ਕੋ ਸਹਯੋਗ ਦੇਂ। ਸ਼ਹਿਰਾਂ ਦੀ ਛਾਲ ਕਾਗਜ਼ ਅਨਾਨੇ ਕੇ ਕਾਮ ਮੇਂ ਲਾਯੀ ਆਰ ਅਫ਼ੁਤਾਯਤ ਸੇ ਪਾਯੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਸੇ ਅਮੀਰ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿੰਮਤੀ ਵਿਦੇਸ਼ੀ ਪੋਸ਼ਾਕਾਂ ਦੀ ਜਗਹ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਕੇ ਅਪਨੇ ਫ਼ੁਯੇ ਕਪੜੇ ਛੀ ਕੋ ਕਾਮ ਮੇਂ ਲਾਯੇ। ਸਲੀ ਟਰਕ ਕੇ ਰੋਆ ਕੇ ਲਿਖੇ ਧੰਤ੍ਰਾਂ ਦੀ ਜ਼ਰੂਰਤ ਹੈ। ਸੁਤੀ ਆਰ ਉਨੀ ਕਪੜੇ ਯੁਨੇ ਕੇ ਲਿਖੇ ਫ਼ੋਰਾਤ ਮੇਂ ਜਰਮਨ ਮਸ਼ੀਨ ਸਥਾਪਿਤ ਲੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਨੇ ਅਿਯਲੀ ਸੇ ਚਲਦੀ ਹੈ। ਕਾਯੂਜ਼ ਦੀ ਟੰਕਸ਼ਾਲ ਮੇਂ ਅਿਯਲੀ ਕਾ ਆਰ ਸੇਨਾ ਕੇ ਡਾਕਟਰੀ ਵਿਲਾਗੇਂ ਮੇਂ ਐਕਸ ਰੇ ਧੰਤ੍ਰ ਕਾ ਪ੍ਰਯੋਧ ਹੋ ਗਯਾ ਹੈ। ਆਦਸ਼ਾਛੇ ਕਾ ਪਤਰ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਸੇ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਕਰ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਨੀ ਪਥਰੀ ਆਰ ਡੋਲਡੋਲ ਪੋਸ਼ਾਕ ਛੋੜ ਐਸੀ ਪੋਸ਼ਾਕ ਪਛਨੇ ਜਿਸਸੇ ਅਫ਼ਨ ਮੇਂ ਚੁਸ਼ਤੀ ਰਹੇ ਆਰ ਨੇ ਦੇਖਣੇ ਮੇਂ ਲੀ ਲਕੀ ਦਿਯੇ।

ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਲਾਹਕਾਰ ਕਾ ਅਲਾਵ

ਕਾਯੂਜ਼ ਮੇਂ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਕੇ ਕਿਤਨੇ ਛੀ ਸਜ਼ਾਹਕਾਰ ਆਰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ਤ ਰਯੇ ਗਏ ਹਨ, ਕਿੰਤੂ ਉਨਮੇਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਐਕ ਲੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਉਨਤਿ ਮੇਂ ਲੀ ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਵਿਆਪਾਰ ਕੋ ਕੋਧ ਪ੍ਰਮੁਖ਼ਸਥਾਨ ਨਹੀਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੈ। ਧਰ ਆਦਸ਼ਾਛੇ ਮੰਤਰੀਓਂ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼-ਵਿਰੋਧੀ ਲਾਵ ਕਾ ਪਰਿਯਾਯਕ ਹੈ। ਅਮੀਰ ਦੀ ਸੇਨਾ ਕੋ ਸਿਕਸ਼ਾ ਦੇਣਵਾਲੇ ਟੁਰਕ ਆਰ ਐਲਬੇਜਿਕ ਇਸ ਮੇਂ ਸਿਕਸ਼ਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਦਿਯੇ ਫ਼ੁਯੇ ਅਫ਼ਗਾਨ ਹਨ। ਮੁਲਕੀ ਮੁਲਕਮੇਂ ਮੇਂ ਫ਼੍ਰੇਂਚ ਆਰ ਜਰਮਨ ਸਿਕਸ਼ਕ ਐਵਾਂ ਫ਼ਿਜ਼ਨਿਯਰ ਲਰੇ ਫ਼ੁਯੇ ਹਨ। ਅਮੀਰ ਨੇ ਫ਼ੁਲਿਸਕੇ ਫਾਂਗ ਸੀਅਨੇ ਕੇ ਲਿਖੇ ਕੁਝ ਅਫ਼ਗਾਨਾਂ ਕੋ ਲਾਂਡਨ ਲੇਆ ਹੈ, ਨੇ ਕੁਝ ਛੀ ਛਾਪੇ ਪਹਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਟ ਦੀ ਰਾਹ ਰਵਾਨਾ ਹੁਯੇ ਹਨ। ਯੋਯ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਕੋ ਖ਼ਨਾਮ ਦੇਣੇ ਮੇਂ ਲੀ ਆਦਸ਼ਾਛੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਦਰਜਨੇ ਕੇ ਉਦਾਰ ਹਨ।

(“ਵਿਧਮਿਤਰ” ਨਾ ਐਕ ਅੰਕਮਾਂਧੀ)

૧૧૯-કહાં ગયી વહ હિંદુઆની?

કહો કૌન હો, ક્યાં સોયે હો, કહાં તુમહેં અખ હૈ જના ?
 ધારે હો કાયર લોગોં સા ક્યાંકર તુમ ઐસા ખાના ?
 ક્યા કહતે હો 'હિંદૂ મેં હૂ'—ગિરી અરે ક્યાં હૈ ખાની ?
 બોલો—બોલો કુછ તો બોલો ! કહાં ગયી વહ હિંદુઆની ?
 જિસ ગીતા કે શ્રવણમાત્ર સે દૂર હુઈ જગ કી માયા,
 અસ્ત્ર-અસ્ત્ર સખ લેકર અનુન લડને કો રણ મેં ધાયા;
 આજ ઉસીકો સુનકર તુમને રહને કી ખન મેં ઠાની,
 હિંદૂ હો તુમ ઔર તુમહારી ક્યા હૈ યહી હિંદુઆની ?
 હિંદૂ હો તુમ વહી જિન્હેં હૈ ભેદ-ભાવ હી દિખલાતા ?
 છુઆ-છૂત કા ભૂત દૌડકર હરદમ જિનકો ડરવાતા;
 ધર્મ-કર્મ સખ શેષ બચા હૈ જિનકા અખ હુક્કા-પાની,
 ધન્ય-ધન્ય હો તુમ હિંદૂ, હૈ ધન્ય તુમહારી હિંદુઆની.
 હિંદૂ વહી જિન્હેં નિજ ભાષા 'હિંદી' કહી નહીં ભાંતી ?
 રહન સહન સખ વેશ વિદેશી હી જિનકી અખ હૈ થાતી;
 જિનકી ગો કા આર્તનાદ સુન પથ્થર ભી હોતા પાની,
 કેસા હૈ યહ હિંદૂપન ઔ' કેસી હૈ યહ હિંદુઆની ?
 બાલ વૃદ્ધ બેમેલ-બ્યાહ કે ઉત્સવ રાત-દિવસ હોતે,
 વનિતાઓં કા હરણ હો રહા પુરુષ નિંદમેં હૈ સોતે;
 અન્ય જાતિ આંખેં દિખલાતી કરતી હૈં સખ મન-માની,
 ધન્ય તુમહારા હિંદૂપન હૈ ધન્ય તુમહારી હિંદુઆની ! !
 કિસકે ફેરે મેં પડકર તુમ કાયર બનતે હો વીરો !
 કર્મ-માર્ગ પકડો અકર્મ કી ટાંગોં કો ધરકર ચીરો;
 દિખલા દો જગકો અખ ભી હૈ હમમેં વહ પૂર્વજ-પાની,
 આગે વિશ્વ ધ્યાન સે દેખે હિંદૂ કી અખ હિંદુઆની.
 ભૂલો ભેદ-ભાવ આપસ કા શૌર્ય-વીર્ય સાહસ ધારો,
 જાતિ સુધારો, પ્રેમ પ્રચારો, વીર બનો, અરિ કો મારો;
 આઓ અધમ અછૂત ઉમારો બોલો વીરચિત ખાની,
 હિંદૂ હૈં હમ ઔર હમારી વીરમયી હૈ હિંદુઆની.

(“હિંદૂપંચ” ના કમવાંકમાં લેખક:-શ્રીરામવચન દિવેદી “અરવિંદ”)

૧૨૦-છાત્રોના ધર્મ

આજનું વિદ્યાર્થીજીવન જેવું હોવું જોઈએ તેવું નથી, એ અનુભવ દરેકનો છે. ચારિત્ર્યની, સારી ટેવોની અને આદર્શોને સેવવાની જે દૃઢતા જોઈએ છે તે પૂરતા પ્રમાણમાં નથી મળતી. આખા જીવનમાં એક જાતનું અસાધારણ પોચાપણું આવી ગયું છે. મુશ્કેલીઓ સામે ઝૂઝવાની શક્તિનો વિચાર કોરે મૂકીએ, પણ જમાનાની જગૃતિને અંગે જે સગવડો, તકો અને અનુકૂળ પ્રસંગો પ્રાપ્ત થાય છે તેનો લાભ લેવાની શક્તિ કે ઉત્સાહ પણ વિદ્યાર્થીઓ પૂરતા પ્રમાણમાં નથી ખતાવતા. એમ તો આજના વિદ્યાર્થીઓમાં સમાજસેવા કરવાની ધગશ ચોખ્ખો ચોખ્ખી દેખાય છે, જૂનાં બંધનો ફેંકી દેવાની ઉત્કંઠા પણ દેખાય છે, ઉચ્ચ આદર્શો પાછળ ખુવાર થવું પડે તો તેમ કરવાની અભિલાષા પણ નથી હોતી એમ નથી. પરિસ્થિતિ સમજવાની શક્તિ આજના વિદ્યાર્થીઓમાં વિશેષ પ્રમાણમાં દેખાય છે; છતાં કાંઈક અગમ્ય શિથિલતાને લીધે અથવા પરંપરાથી વધેલા તમોગુણને લીધે કહો, કોઈ પણ જાતના સંસ્કારો દૃઢ કરવા તરફ એમનું મન વળતું નથી. જુવાનીના ઉત્સાહમાં અનેક જાતની કાર્યકુશળતા કેળવવાની અદ્યત્ન ચળ હાથપગને હોવી જોઈએ. બાળક જે કંઈ જુએ તે પોતે કરવા બેસે એ પ્રાકૃતિક નિયમ છે. એ વૃત્તિ ઉચ્છૃંખળ ન થાય. એટલા માટે મુરખીઓ એને અંકુશમાં રાખે, લગામ ખેંચે, એજ સ્વાભાવિક પરિસ્થિતિ ગણાય. એના બદલામાં જુવાનો શિથિલ-નિરુત્સાહી રહે, જડતા દાખવે અને મુરખીઓ એમને 'ઉઠો, ઉઠો, કંઈ કામ કરો' એવી હાકલ દેતા રહે, એ સ્થિતિને શું કહી શકાય? વીર્યવાન યુવાનો લગામના અધિકારી હોય, ચાલુકના નહિ.

છાત્રાલયના વાતાવરણમાંથી બીક, લાલચ, હરિશ્ચંદ્ર, ધનામે અને સજ્જો જેમ અને તેમ જલદી કાઢી નાખવાં જોઈએ. ત્યાં તો ફક્ત જિજ્ઞાસા, સેવા અને સહકારનું જ વાતાવરણ હોય. ધાર્મિક કળા અને ઉચ્ચ રસિકતા માટે તહેવારો છેજ. દરેક જીવનસંસ્થાના વાતાવરણમાં પંચમહાયજ્ઞને સ્થાન હોવું જોઈએ. આ પાંચ યજ્ઞો માનવસંસ્કૃતિના વિકાસના દ્યોતક છે. વિદ્યાર્થી પ્રથમ જલાશયશુદ્ધિ કરી એની પૂજા કરે. નદી, તળાવ; ફૂવામાંથી કાઢવું કાઢી આસપાસ બધું સાફ રાખે. આ પહેલો યજ્ઞ થયો. બીજો મહાયજ્ઞ તે વૃક્ષ-વનસ્પતિની સેવા. ફળઝાડ, ફૂલઝાડ વગેરેનાં મૂળમાં જમીન પોચી કરી, ખાતર નાખી, તેને પાણી પાવું. ત્રીજો યજ્ઞ જેમની સેવા પર આપણે હમેશ નિર્ભર છીએ એવાં ગ્રામ્ય પશુઓની સેવા. કૃતજ્ઞતાપૂર્વક ગાય, બળદ વગેરે પશુઓને ખવડાવીએ, તેમને ખરેખર કરી નવડાવીએ, ચાંચડ-મચ્છર સામે એમનું રક્ષણ કરીએ વગેરે વસ્તુઓ પણ એક મહાયજ્ઞ છે. ચોથો યજ્ઞ તે હાથે કાંતી કપડાં વણી લેવાં તે. સુધારીનો સમાવેશ પણ એમાંજ કરાય. તકું અને તલ (ત્રાક અને ફરસી) એ આ યજ્ઞનાં સાધનો છે. પાંચમો મહાયજ્ઞ તે સ્વાધ્યાય. શુભ સંસ્કારો આપી, સંસ્કૃતિને જગૃત રાખનાર સદ્ગુણો વાચન અને મનન તે સ્વાધ્યાય. આ પંચમહાયજ્ઞ ન્યાં ચાલતા હોય, ત્યાં કેળવણી જરૂર તેજસ્વી થવાની. એવી કેળવણી દેશમાં દાખલ કરવાને છાત્રાલયો સાધનરૂપ થાઓ.

(છાત્રાલય સંમેલનના પ્રમુખસ્થાનેથી શ્રી. કાલેલકર)

૧૨૧-શ્રીએકનાથ મહારાજકા ટુંક પરિચય

ઉસ સમય કી સમાજ-સ્થિતિ

ઇસવી સન કી સોલહવીં ઔર સત્રહવીં શતાબ્દી મેં મહારાષ્ટ્ર મેં અનેક સાધુકવિ હો ગયે હૈં. છત્રપતિ શિવાજી મહારાજ કી સ્વરાજ્ય-સ્થાપના કે પહેલે, ઔર ઉનકે સમય મેં ભી, ઇન સાધુઓં કે ધાર્મિક, સામાજિક ઔર રાજનૈતિક આંદોલનોં કા બહુત ભારી પ્રભાવ પડા થા. યહ કહને મેં કોઇ પ્રત્યવાય નહીં કે છત્રપતિ મહારાજ કી સ્વરાજ્ય-સ્થાપના કા ક્ષેત્ર અધિકાંશ મેં ઇન સાધુકવિઓં ને હી તૈયાર કિયા થા. ઇન સાધુઓં ને સંસ્કૃત ભાષા કે અહં-મન્ય પંડિતોં કા વિરોધ સહતે હુએ ભી અપને ગ્રંથ સર્વસાધારણ જનતા કી બોલચાલ કી ભાષા-અર્થાત્ મરાઠી ભાષા મેં લિખે; ઔર મરાઠી ભાષા મેં હી, કથાકીર્તન કે દ્વારા, ધર્મોપદેશ કર કે સમાજ મેં કર્તવ્ય-અગૃતિ ઉત્પન્ન કી. જો ધર્મજ્ઞાન, સંસ્કૃત-ભાષા મેં હોને કે કારણ, કુછ પંડિતોં કી હી સંપત્તિ બન રહા થા, ઉસકા પ્રચાર ઇન સાધુઓં ને નીચ-ઉંચ, ગરીબ-અમીર, સાક્ષર-નિરક્ષર સખમેં ખરાબર કર દિયા. સમાજ કી વિષમતા, ભતિદેષ મિટ ગયા; ઔર પ્રત્યેક મનુષ્ય અપને કો ઈશ્વર કા પુત્ર સમજ કર, પરસ્પર પ્રેમ કા વ્યવહાર કરને લગા, યહાં તક કે મહાર, માંગ ઔર મુસલમાન ઇલાદિ જો ભતિયોં મહારાષ્ટ્ર મેં અસ્પૃશ્ય-સમગ્રી ભતી થી, ઉનમેં ભી ઉન બ્રાહ્મણ સાધુઓં ને લગવહલકિત કા પ્રચાર કિયા. ફલતઃ ઇન ભતિયોં મેં ભી કઈ સાધુ નિકલ આવે, કુછ મુસલમાન સાધુ ભી હિંદુ-ધર્મ કે દ્વારા ઈશ્વર પ્રાપ્તિ કે સાધન મેં લગ ગયે.

ઉન મહારાષ્ટ્ર સાધુઓં મેં એક ઔર ભી વિશેષતા થી; વહ યહ કે વે લોગ ઘર છોડ કર વૈરાગી બનને કા ઉપદેશ નહીં દેતે થે; કિંતુ ઘર-ગૃહસ્થી મેં સદાચાર કે સાથ રહ કર લગવહલજન કરને કા હી ઉનકા સમાજ સે વિશેષ આગ્રહ થા. તુકારામ ઔર એકનાથ કે સમાન બહે-ચહે પહુંચે હુએ સાધુ સ્વયં ગૃહસ્થધર્મ મેં હી રહકર જીવનમુક્ત કી અવસ્થા તક પહુંચ ચૂકે થે. ઇસકા પરિણામ યહ હુઆ કે ગૃહસ્થાશ્રમ કા મહત્ત્વ ખૂબ બઢા ઔર લોગોં કો વિશ્વાસ હો ગયા કે મોક્ષ પ્રાપ્ત કરને કે લિયે જંગલ જંગલ ભટકને કી આવશ્યકતા નહીં હૈ, કિંતુ 'નિવૃત્તરાગસ્ય ગૃહં તપોવનમ્—જિસને આસકિતિ છોડ દી હૈ, ઉસકો ઘર હી તપોવન હૈ' યહ સિદ્ધાંત લોગોં કે ધ્યાન મેં જમ ગયા. સ્ત્રી-ભતિ કે લિયે આત્મોન્નતિ કરને કા દાર ખુલ ગયા. મુક્તાબાઈ, જનાબાઈ ઇત્યાદિ અનેક સ્ત્રી-સાધુકવિ ભી સમાજ-સંશોધન ઔર ધર્મ-પ્રચાર કા કાર્ય કરને કે લિયે આગે બઢીં. વૈદિક કર્મકાંડી લોગોં ને સ્ત્રિયોં ઔર શૂદ્રોં કા બહિષ્કૃત સા કર રખા થા; પર સંતોં ને લગવહલકિત કા ભાવ ઉનમેં ભી ફેલા દિયા. સખમેં યહ ભાવના ફેલ ગઈ કે લગવાન એક હૈ ઔર સખ ભૂતોં મેં વહી એક વ્યાપક હૈ. ઇસી લાગવત-ધર્મ કા પ્રચાર સંતોં ને કિયા. ઇસસે અનેક પ્રકાર કે મતોં, પંથોં ઔર સંપ્રદાયોં કા ભેદ બહુત કુછ મિટ ગયા. લોગોં મેં સહિષ્ણુતા ઉત્પન્ન હો ગઈ. ધાર્મિક ઔર સાંપ્રદાયિક ઝગડે-બખેડે ભી કમ હો ગયે.

ઉપર્યુક્ત સંતોં કે આંદોલન કા એક પરિણામ યહ ભી હુઆ કે પ્રાચીન ઢંગ કી કર્મ-હતા ઔર જ્ઞાન-માર્ગ કી મિથ્યા બડબડ બંદ હો ગઈ. લગવાન કા ભજન, કીર્તન, નામસ્મરણ, સદગ્રંથાવલોકન, સત્સંગતિ, શુદ્ધ ઔર પવિત્ર આચરણ, આત્મનિરીક્ષણ ઇત્યાદિ સાધનોં કે દ્વારા ભક્તિમાર્ગ કા પાલન કર કે પ્રત્યેક ઉંચ-નીચ મનુષ્ય મોક્ષ કા સાધન કરને લગા.

ઉસ સમય કે મહારાષ્ટ્ર-સમાજ કે ધાર્મિક સ્થિત્યંતર કા જો વર્ણન ઉપર કિયા ગયા, ઉસમેં હમારે ચરિત્રનાયક શ્રીએકનાથ મહારાજ કા બહુત કુછ ભાગ થા. યહ બાત પાઠકોં કો આગે ઉનકે જીવન-ચરિત્ર સે પ્રકટ હો જાયગી.

જન્મ, બાલપન ઔર શિક્ષા

શ્રીએકનાથ મહારાજ કા જન્મ બ્રાહ્મણકુલ મેં દક્ષિણ કે પ્રસિદ્ધ પૈકન નામક ગ્રામ મેં

सन १५३८ ई० में हुआ। धनके दादा का नाम यकपाणि, पिता का नाम सूर्याल पंत और माता का नाम रुक्मिणीबाई था। धनका वंश सदाचार और लगवहलकित के विषय में पहले ही से प्रसिद्ध था। श्रीअेकनाथ के माता-पिता का देहांत उनके आलपन में ही हो गया। अतएव उनके वृद्ध दादा और दादी पर ही उनके पालन-पोषण का भार आ पड़ा। अेकनाथल आलपन में अलुत शांत और गंभीर थे; अन्य आलकों की तरह अंयलता और हठ धनमें नहीं थीं। सहनशीलता धनमें धतनी थी कि समययस्क आलकों के द्वारा जल कली ये सताये जते तल कली धनके कोध नहीं आता था और न अदला देने का ही कली ये अयत्न करते थे। धनही अलौकिक गुणों के कारण आआलवृद्ध नर-नारी सल धनके प्यार करते थे। सज्जनता और आलापन धनमें धतना अधिक था कि धनके दादा और दादी सदा धनके विषय में अितित रहते थे कि कही कोध किसी तरह उनके हानि न पहुंचावे।

साधारण लिपना-पढना और हिसाब-किताब की शिक्षा उनके दादा यकपाणि ने धर में ही। छठे वर्ष में धनका यज्ञोपवीत-संस्कार किया। धसके आद वेदाध्ययन के लिये गुरु के पास रल दिया। अेकनाथल की बुद्धि और स्मरणशक्ति अलुत तीव्र थी। कहते हैं कि उनके गुरु के दूसरी प्यार पाठ देने की नौअत अलुत कम आती थी। कथा-कीर्तन सुनने और सजन-पूजन करने में अयपन से ही धनका मन अलुत लगता था। ज्ञानेश्वर, नामदेव, गोरकुम्हार, सावंता माली असादि जे लगवहलकत साधु धनसे पूर्व हो यूके थे, उनकी कथाये सुनकर ये तल्लीन हो जते थे और धनकी धृच्छा होती थी कि वैसे ही हम ली अनें।

मुमुक्षा और गुरु की अेज

हम उपर कह यूके हैं कि श्रीअेकनाथल के पुराणकथा-अवल में अयपन ही से अडा प्रेम था। उनका यह नितयनियम था कि पुराण-अवल करने के आद गांव के आहर अेक शिवालय में अेकांत में ज कर मनन और परमेश्वर का अितन किया करते थे। जल उनकी अवस्था केवल आठ वर्ष की ही थी, उनके मन में ये विचार आया करते थे कि मतुष्य-लवन की सद्धलता किस प्रकार हो। पाठकों के आश्चर्य होगा कि धतने छोटे आलक में अैसा धर्म-प्रेम कहाँ से आया? पर वह समय ही अैसा था। आज-कल का-सा पश्चिमी सभ्यता का विषेज्ञा प्रलाव उस समय हमारे देश पर नहीं पडा था; और श्रीअेकनाथल के पूर्वसंस्कार तथा उनके पूर्वजों की धश्वर-लकित का आलपन में ही उनके मन पर प्रलाव पड यूका था। धसके सिवा उस समय वर्तमान काल की लांति स्द्ध-कालेजों की अनिष्ट शिक्षा हमारे देश में नहीं थी। कथा-कीर्तन के द्वारा ही आआलवृद्ध नरनारी, समाज के सल लोग, धार्मिक और नैतिक शिक्षा प्राप्त करते थे। इलतः आलक अेकनाथ “मतुष्यलवन की सद्धलता किसमें है?” धस प्रश्न के सुलजाने के विचार में पडा। अेक दिन, जलकि वे शिवालय में विचारनिमग्न अैके थे, अयानक उनके अंतःकरण में यह ध्वनि उठी कि सहगुरु के अिना धसका ज्ञान प्राप्त नहीं हो सद्धता। साथ ही उनके यह ध्वनि ली सुनाध दी कि “देवगद पर जनादन पंत नामक महापुरुष रहते हैं। उनके तुम गुरु अनाओ, तो तुम्हारा मनोरथ पूर्ण होगा।”

धस आकाशवाणी का समाचार उ-होंने किसी से नहीं अतलाया और मन ही मन अपने धर और पैदन गांव से यल देने का विचार करने लगे। आलक अेकनाथ यह सोचता था कि मेरे अये जने से मेरे दादा और दादी के धस वृद्धावस्था में अत्यंत दुःख होगा और यह सोचकर उसका कोमल हृदय अलुत अ्याकुल होता था; परंतु मुमुक्षा की जगृति उसमें धतनी तीव्र हो गध थी कि विवेक से वह अपने मन के मोह से रोक लेता था और अपनी आत्मा के लावी अ-भ्युदय के ध्यान में ला कर हृदय के धीरज होता था। पूर्वसंस्कार उसका अपने सहगुरु की ओर लीय रहे थे। अतएव अेक दिन सुअह उठकर ही, अपने वृद्ध दादा-दादी के मोह के छोड कर, वह धर से निकल पडा। हां, धर और गांव छोडने के पडये-उसने अपना उदेश अेक पौराणिक आलल के अतला दिया था, जिससे उसके दादा और दादी विशेष अितानुर न हों; परंतु देवगति अही विविध होती है। वह पौराणिक-पण्डित ली आलक अेकनाथ के अये जने के साथ

ही साथ कहीं आकर बसा गया, जिससे ऐकनाथ के वृद्ध दादा ब्रह्मपाणि और उनकी स्त्री अपने प्रिय पौत्र के अयानक बसे जाने पर अत्यंत चिंतातुर और दुःखी हुई। उन वृद्ध-वृद्धाओं के लिये “अधे की लकड़ी” भी जग्न घस प्रकार गायब हो गई, तब उनके दुःख की कथा कथा कही जाय !

धर आलक ऐकनाथ मणिजल-दर-मणिजल बलते हुये देवगढ (दौलताबाद) आ पहुँचा। मार्ग चलने के इस समय आन-कल के से सुलल साधन नहीं थे। ऐसी दशा में पैठन से देवगढ पहुँचने में उस आठ वर्ष के आलक को कैसी कैसी कठिनाधियाँ पड़ी होंगी, इसकी कल्पना पाठक स्वयं कर सकते हैं; परंतु सद्गुरुदर्शन की उत्कट अलिखीपा के सामने ऐकनाथ ने उन कठिनाधियों को कुछ भी नहीं समझा।

गुरु का परिचय और दर्शन

ऐकनाथ के गुरु श्रीनार्दन पंत एक कर्मनिष्ठ गृहस्थ साधु थे। बालीस-गांव नामक ग्राम में एक पवित्र ब्राह्मण-कुल में इनका जन्म हुआ था। पहले तो ये अपने गांव में “देशपांडे” के छोटे पद पर राज्य का काम करते थे; परंतु अपनी विद्वत्ता, सदाचार और श्रद्धा-वीरता के बल पर अब ये दौलताबाद (देवगढ) के आदशाहों के द्विजान बन गये थे। जैसे ये राजनीति-धुरंधर थे, वैसे ही संग्राम-शूर भी थे; और ये वैसे ही कट्टर धर्मात्मा साधु ! मुसलमान आदशाहों की द्विजानीरी करते हुये भी यह महात्मा अपने धर्मकर्मों में कभी तिल-लर भी त्रुटि नहीं होने देता था। यह शांकर मत का पूर्ण अनुयायी और गाणगापुर के प्रसिद्ध वृत्ति सरस्वती का पट्टशिष्य था। इसने अपने तपोबल से न सिर्फ हिंदुओं को ही, बल्कि हिंदू-धर्म-द्वेषी यवनों को भी ब्रह्मकृत किया था। इनको श्रीगुरु दत्तात्रेय का धृष्ट था और गृहस्थ-तिथार के ये गुरु की पूजा, ध्यान और उपासना विशेषरूप से किया करते थे। इस कारण आदशाही दरबार की छुट्टी का दिन भी गुरुवार ही कर दिया गया था।

अस्तु, आलक ऐकनाथ देवगढ पर पहुँचकर एकदम उसी द्विजानभान में पहुँचा, जहाँ जैसे हुये नार्दन पंत कुछ राजकीय कागज-पत्र देण रहे थे। ऐकनाथ ने देखा कि नार्दन पंत स्वामी काम में लगे हैं। इस लिये क्षणभर रुकते वे एक कान में भूँटे रहे। धतने में नयोही नार्दन पंत ने उपर को सिर किया, उनको आठ वर्ष का एक सुंदर सौम्य आलक भजा हुआ दिखाया। महाकवि कालिदास ने “शाकुंतल” में कहा है कि किसी रमणीय वस्तु को देखकर और मनोहर शब्द को सुनकर जग्न स्वाभाविक रूप से चित्त कौतूहलवश होता है, तब समझना चाहिये कि इस वस्तु से पूर्व-जन्म का अवश्य ही कुछ न कुछ संबंध है। नार्दन पंत ने समझ लिया कि यह आलक कोष साधारण आलक नहीं है। उसको देखकर उनके हृदय में प्रेम और आनंद का संचार हुआ। उन्होंने आलक को पास बुलाकर बैठाया और समाचार पूछा। ऐकनाथ को भी गुरु का दर्शन कर के बहुत संतोष और आनंद हुआ। उसने गुरु से अपने आने का उद्देश्य बतलाया। नार्दन पंत ने कहा “समय आने पर गुरु-भंत्र दिया जायगा।”

गुरु-सेवा

योग्य गुरु से योग्य शिष्य की भेंट हो गई। नार्दन पंत ने ऐकनाथ को किले पर अपने पास ही रक्ख लिया। आज्ञा-पालन, नम्रता, कष्टसहिष्णुता ध्यादि सद्गुणों से ऐकनाथ बहुत जल्द अपने गुरु के पूर्ण कृपापात्र बन गये, बाहे जितना कष्ट सहना पड़े; पर गुरु की आज्ञा वे कभी न टालते थे; और उनकी सेवा में तिल-मात्र भी अंतर न पड़ने देते थे। नार्दन-स्वामी, अपने शिष्य की परीक्षा लेने के लिये समय समय पर भूँटे भूँटे कठोर और साहसपूर्ण कार्य करने की आज्ञा देते थे। लयंकर और धार जंगल में दुर्गम पर्वतों पर जा कर तपस्या करने के साधन बतलाते थे; और ऐकनाथ पराजित उनकी सग्न आज्ञाओं का याथातथ्य पालन करते थे। वे नित्य अपने गुरु के पास बैठकर अध्यात्मज्ञान पर चर्चा करते थे और नार्दन पंत भी उनका ज्ञानेश्वर ध्यादि साधुओं के अभूतानुलव, ज्ञानेश्वरी गीता ध्यादि ग्रंथों का रहस्य समझाते रहते थे। शिष्य की सग्न शंकाओं का वे पूर्ण समाधान करते थे।

जनार्दन स्वामी के सत्संग से ऐकनाथ जिस प्रकार अध्यात्मज्ञान में प्रवीण हो गये, उसी प्रकार संग्रामकौशल में भी वे भूषण निपुण हो गये थे. जनार्दन पंत स्वयं ऐक अडे लारी योद्धा थे, अतएव अपने इस शिष्य को भी उन्होंने रण-कौशल की पूरी पूरी शिक्षा दी थी. श्रीऐकनाथजी के यत्रि में श्रीमहीपति स्वामी अपने “लक्ष्मीलामृत” नामक भराही-पद्मात्मक ग्रंथ में लिखते हैं कि ऐक बार देवगढ पर अयानक किसी शत्रु ने यदाघ कर दी. आदशाह ने अपने शस्त्रवीर योद्धा दिवान जनार्दन पंत के पास आज्ञा लेल कि “शीघ्र ही शत्रु को निवारण करने के लिये धावा करो.” आदशाह का यह हुक्म जिस समय जनार्दन पंत के पास आया, जनार्दन पंत उस समय समाधि लगाये ध्यानमग्न बैठे थे और ऐकनाथ उनके पास सेवा में अडे थे. आदशाह का हुक्म देखते ही ऐकनाथ अडे विचार में पडे. राजराजा विदित करते हैं तो गुरु की समाधि लंग होती है; और नहीं विदित करते तो राज की आज्ञा का लंग होता है और यदाघ में विलम्ब हो जाने से न जाने क्या अनर्थ हो ! ऐकनाथ क्षणभर विचार करते हैं कि छतने में शत्रुओं की तोपों की लयंकर आवाज सुनाई दी और आकाश चारों ओर धूम्राच्छादित दिपाघ देने लगा. ऐकनाथ ने देखा कि अण विचार करने का समय नहीं है, तुरंत ही उन्होंने जनार्दन पंत की युद्ध की पोशाक यदाघ और “जनार्दन स्वामी की जय” कहकर दरवाजे के बाहर निकले. झौंज तैयार पड़ी थी. उसको धावा करने का छशारा करके वे स्वयं भी शत्रुओं के मोर्चे से ल लिये. उस समय ऐकनाथ का युद्ध-कौशल देखकर दोनों दल के वीर आश्चर्यचकित हो गये. महीपति स्वामी लिखते हैं कि ऐकनाथ उस समय युद्ध करते हुअे अपने गुरु की ही भांति शोभित हो रहे थे. कोध नहीं कह सकता था कि ये जनार्दन पंत नहीं हैं. थोड़ी ही दूर में उन्होंने शत्रुसेना को भार लगाया और विजयी हो कर संग्राम-भूमि से सीधे गुरु-दर्शन के लिये उनके पास आये और गुरु को साष्टांग नमस्कार कर के हाथ जेडकर नम्रतापूर्वक उनके सामने अडे हो गये. गुरु ने आशीर्वाद दे कर उनकी अवौडिक शरता, समय-सूचकता, स्वामिलक्षित और धैर्य पर प्रसन्नता प्रकट की. आदशाह को जण यह समाचार मालूम हुअा तण उसने भी ऐकनाथ की पड़ी प्रशंसा की.

मंत्रोपदेश का प्रसंग

लगलग बारह वर्ष तक ऐकनाथ इसी प्रकार गुरुसेवा का कठोर व्रत पालन करते रहे. जनार्दन स्वामी ने भी शिष्य को पूर्ण योग्य समझ कर मंत्रोपदेश करने का निश्चय किया. यहां पर यह अतला देना आवश्यक है कि ऐकनाथजी जनार्दन पंत के सत्संग से जिस प्रकार ब्रह्मज्ञान और युद्धकला में प्रवीण हो गये थे, उसी प्रकार व्यवहार-ज्ञान और लिपिने-पढ़ने में भी भूषण दक्ष हो गये थे. जनार्दन स्वामी अपने दक्षतर के महत्त्वपूर्ण कार्यो में भी उनसे सहायता लिया करते थे. ऐक दिन शाम को जनार्दन पंत ने ऐकनाथ से कहा कि “सुनल दक्षतर की जय होगी. सण हिसाण-किताण डीक रचना.” ऐकनाथ ने कहा “अहुत अच्छा, महा-राज !” इसके बाद रात को चरण-संवाहन धत्यादि गुरुसेवा के बाद ऐकनाथजी हिसाण भिदाने बैठे. ऐकनाथजी लिपिने-पढ़ने में काशी चतुर थे ही, अतएव इस लिये अहुत जल्द उन्होंने सारा हिसाण-किताण डीक कर लिया. परंतु जमा-अर्थ का हिसाण भिदाने में ऐक पैसे का अंतर दिपाघ दिया. ऐकनाथ के अहुत प्रयत्न करने पर भी वह सूझ नहीं मिल रही थी. रात अहुत भीत गध. छतने में जनार्दन पंत की निद्रा अयानक खुली तो देखते हैं कि ऐकनाथ की कोहरी का दरवाजा खुला हुअा है और वे बैठे हुअे कुछ गुनगुना रहे हैं. जनार्दन पंत ने ऐकनाथ की कोहरी के पास ल कर देखा:-ऐकनाथ अपना दक्षतर ईलाये जमा-अर्थ भिदा रहे थे. पास के भारे गला सूण रहा है. अरणर धरों बैठे रहने के कारण पीड अड्ड गध है; और नगरण के कारण आंणें लाव हो रही हैं. जनार्दन पंत को अहुत आश्चर्य हुअा और वे ऐकनाथ के पास ल कर अडे हो गये. छतने में हस्त-दोष के कारण जे अंड विपरीत पड गया था, उसकी सूझ अयानक ऐकनाथ को दिपाई दी; और ऐक पैसे की सूझ तुरंत भिद

गंध. ऐकनाथ ऐकदम तालीं जणकर हंस पडे. उनको जडा आनंद हुआ.

धिस परमानंद का कारण क्या है, यह पूछने के लिये जनार्दन पंत नीचे बैठ गये. गुरु को सामने बैठा हुआ देखकर ऐकनाथ ऐकदम चौंक पडे, जल्दी से उठ कर हाथ जोड़ कर ખडे हो गये और अपने परमानंद का सग कारण जतवाया. जनार्दन पंत का हृदय गहगह हो गया. उन्होंने ऐकनाथ का हाथ पकड़ कर ખडे प्रेम से अपने पास बैठा लिया; और प्रसन्न-चित्त होकर बोले—

“भेटा! तुम्हारी गुरुनिष्ठा देखकर मैं जलुत प्रसन्न हुआ हूं; और मैं समझता हूं कि तुमको मंत्रोपदेश देने का समयसे अच्छा अवसर यही है. वत्स! ऐक कैसे की यूक दूँढने में तुम्हारा चित्त धतना ऐकाग्र हो गया था कि जलुत देर तक पास ખडे रहने पर भी तुमको मेरे आने का लान नहीं हुआ. धिसी प्रकार मायाशपी यूक दूँढने में यदि तुम अपने चित्त को ऐकाग्र करोगे, तो फिर अल्ल तुमसे कुछ दूर नहीं है. किसी वस्त्र के तागे अलग अलग कर देने पर जिस प्रकार फिर उसकी “वस्त्र” संज्ञा नष्ट हो जाती है और सिर्फ कपास-मात्र रह जाता है, उसी प्रकार अज्ञान से लासमान होनेवाले संसार को यदि तुम अद्वैतदृष्टि से देखने लगोगे तो धसका यह स्वरूप नष्ट हो जयगा; और अल्ल को छोड़ कर तुमको और कोई वस्तु दिभाध न देगी. धस लिये यह ऐक कैसे की लूज अच्छी तरह से ध्यान में रणो और द्वैत-भाव की नष्टकारी लूज को हृदय से निकाल दो. धससे अल्ल के साथ तादात्म्य को प्राप्त हो कर तुम अल्लानंद में निमज्ज होगे. धसके सिवा यह भी ध्यान में रणो कि परमार्थ का साधन करने के लिये संसार को छोड़ने की आवश्यकता नहीं! संसार में रह कर निराधार जन्मों का पावनपोषण करते हुये भी परमेश्वर की प्राप्ति कर सकते हैं. यार आश्रमों में से किसी ऐक आश्रम में भी रह कर जवन-मुक्त हो सकते हैं. फिर गृहस्थाश्रम तो सग आश्रमों से श्रेष्ठ है; क्योंकि धसमें रह कर स्वार्थ और परमार्थ दोनों का साधन हो सकता है.”

धतना कल कर जनार्दन स्वामी ने ऐकनाथ के कान में अल्लविद्या का मंत्रप्रदान किया; और सिर पर हाथ रणकर आशीर्वाद दिया. जवन-चरित्रों में लिभा है कि जनार्दन स्वामी को प्रत्यक्ष हतात्रय लगवान का दर्शन हुआ करता था. सो उनकी कृपा से श्रीऐकनाथज को भी गुरु हतदेव का दर्शन हुआ. हत लगवान ने दर्शन दे कर उनको यह आशीर्वाद दिया कि “तू धस संसार में ऐक अलौकिक पुरुष होगा; और तेरी प्रभावशालिनी वक्तृता और कविता से तेरा यश अजरामर हो जयगा. श्रीमद् लागवत और रामायण की टीका तेरे द्वारा जलुत उत्तम होगी.”

संसार में कुछ संत ऐसे हुये हैं जिनके पुनित चरित्र का स्मरण-मात्र कर लोग धन्य हो जते हैं. उनकी चरित्र-कथा ही उनका अक्षय स्मारक है. कुछ ऐसे महात्मा भी हैं जिनके उपदेशामृत से ही लोगों की सहैव तृप्ति होती है. उनकी रचनायें अक्षय हैं. श्री ऐकनाथ महा-राज का चरित्र जस प्रकार वंद्य है, उसी प्रकार उनकी रचनायें भी अपूर्व हैं. उनके शिष्यत्व काल का वर्णन पिछे हो यूका है. अजलम उनके जवन-काल की अन्य बातों की चर्चा करते हैं.

संतसमागम और गुरु के यहाँ से भिदा

हत-दर्शन होने के बाद जनार्दन पंत अपने सुयोग्य शिष्य ऐकनाथ को साथ ले कर नासिक-ज्यंज की यात्रा को गये. मार्ग में चंद्रलट्ट नामक ऐक विद्वान से उनकी लेट हो गंध. यह पंडित लागवत की कथा कलने में जलुत प्रसिद्ध था. नासिक पंचवटी में पहुँच कर उप-र्युक्त तीनों साधु कथा-पुराण कलते-सुनते और संत-समागम का आनंद लूटते रहे. पंचवटी में रह कर श्रीऐकनाथज ने अपने गुरु की आज्ञा से चतुःश्लोकी लागवत पर टीका-ग्रंथ लिख कर गुरु की सेवा में अर्पण किया. धसके बाद चंद्रलट्ट के साथ दोनों देवगढ लौट आये. चंद्रलट्ट भी जनार्दन स्वामी के शिष्य हो गये थे; पर कुछ ही दिनों के बाद देवगढ पर उनका देहांत हो गया. स्वामी ने उनकी समाधि ‘मज्जर’ के ढंग की जवनवाध, जिससे सुसलमान लोग उसको नष्ट न करें. यह समाधि अज तक जनी लुध है.

અસ્તુ. એક દિન જનાર્દન પંતને એકનાથ સે કહા કિ “ભગવાન કી કૃપા સે અબ તુમહારે સખ મનોરથ પૂર્ણ હો ચૂકે હૈં. ઇસલિયે અબ તુમ સંપ્રદાયાનુસાર તીર્થ-યાત્રા કરકે અપને ઘર પૈઠન કો ચલે જાઓ ઔર અપને વૃદ્ધ દાદા-દાદી કી સેવા કરો, ગૃહસ્થાશ્રમ મેં રહ કર સ્વાર્થ ઔર પરમાર્થ દોનોં કા પૂર્ણતયા સાધન કરતે હુએ અપને જીવન કો સફલ કરો.”

ગુરુ કે મુખ સે યે વાક્ય સુનતે હી એકનાથ કા હૃદય ભર આયા. જસ ગુરુ ને ઉનકા પુત્ર કી તરહ પાલન કરકે બ્રહ્મ-જ્ઞાન કા ઉપદેશ દિયા, ઉસકા વિયોગ અબ ઉનકો અસહ્ય માલૂમ હોને લગા. જનાર્દન સ્વામી કા ભી હૃદય ગદ્ગદ્ હો ગયા. કંઠે ભર આયા, ક્ષણભર દોનોં રતબ્ધ ખડે રહે. ફિર દોનોં ને પરસ્પર કો દઢ આલિંગન કિયા. જનાર્દન સ્વામી કે સમાન ગુરુ ઔર એકનાથ કે સમાન શિષ્ય ઇસ સંસાર મેં બહુત કમ હુએ હૈં. એકનાથ ને કબી ગુરુ કી આજ્ઞા નહીં ટાલી. ઉસી દિન ઐરાગી કા બેષ ધારણ કરકે વે તીર્થયાત્રા કે લિયે દેવગઢ સે નિકલ પડે.

ગૃહાગમન ઔર પિતામહ સે ભેટ

ઈધર વૃદ્ધ ચક્રપાણિ ઔર ઉનકી સ્ત્રી અપને પૌત્ર કે વિયોગ સે વ્યાકુલ હો રહી થી. ઉસ વૃદ્ધ દંપતી કો અબ અપના જીવન ભાર-સા માલૂમ હો રહા થા. કંઈ વર્ષ વ્યતીત હોને પર વહ પૌરાણિક પંડિત, જિસકો બાલક એકનાથ ને અપના ઉદ્દેશ અતલાયા થા, પૈઠન કો વાપસ આયા. વૃદ્ધ ચક્રપાણિ ને ઉસસે એકનાથ કા સમાચાર પૂછા; પર બહુત સમય બીત જાને કે કારણ વહ ભી કુછ ન અતલા સકા. ચક્રપાણિ નિરાશા કે કારણ મૂર્ચ્છિત હો ગયે. હોશ આને પર ઉન્હોને એકનાથ કા વિસ્તૃત સમાચાર ઉસ પંડિત કો અતલાયા. તખ પંડિત કો એકનાથ કા રમરણ આયા ઔર ઉસને દેવગઢ જા કર એકનાથ કો લૌટા લાને કી પ્રતિજ્ઞા કી.

ઉક્ત પૌરાણિક શીઘ્ર હી દૌલતાબાદ ગયા ઔર જનાર્દન સ્વામી સે મિલ કર ચક્રપાણિ કા સખ વૃત્તાન્ત અતલાયા, જિસે સુનકર સ્વામી કો ભી બહુત ખેદ હુઆ. ઉન્હોને પૌરાણિક સે કહા કિ “તુમ પૈઠન લૌટ જાઓ, એકનાથ શીઘ્ર હી ઘર પહુચેગા.” સાથ હી ઉન્હોને એક પત્ર ભી ચક્રપાણિ કે લિયે દિયા. પૌરાણિક ને પૈઠન મેં આ કર એકનાથ કા કુશલ-સમાચાર અતલાયા; ઔર જનાર્દન સ્વામી કા પત્ર દે કર ચક્રપાણિ સે કહા—“તીર્થયાત્રા કરતે હુએ જબ એકનાથ પૈઠન આ જાય, તખ જનાર્દન સ્વામી કા યહ પત્ર ઉસકો દિખલા દેના. ઇસકો દેખકર ફિર વહ આગે તીર્થયાત્રા કો ન જા કર ઘર મેં હી રહેગા.”

એકનાથ કા સમાચાર પા કર ચક્રપાણિ કો બહુત આનંદ હુઆ, જૈસે અંધે કો આંખે મિલ ગઈ હોં. કુછ દિન બાદ એકનાથ તીર્થયાત્રા કરતે હુએ પૈઠન આયે; ઔર અસ્તી કે બાહર ઉસી શિવાલય મેં ઉતરે, જિસમેં ઉનકો ગુરુ કી બોજ કરને કે લિયે પવિત્ર ધ્વનિ સુનાઈ દી થી. તીર્થયાત્રા કરતે સમય વે લિક્ષા માંગકર ભોજન કિયા કરતે થે. એક દિન જબ કિ વે લિક્ષા માંગને જા રહે થે, અચાનક ચક્રપાણિ સે ઉનકી ભેટ હો ગઈ. પિતામહ ઔર પૌત્ર દોનોં પરસ્પર પ્રેમ સે ગદ્ગદ્ હો કર મિલે. એકનાથ ને અપના સારા વૃત્તાન્ત અપને દાદા સે અતલાયા ઔર કહા કિ ગુરુ કી આજ્ઞા કે અનુસાર તીર્થયાત્રા કર કે શીઘ્ર હી વાપસ આઈગા. યહ સુનકર ચક્રપાણિ ને જનાર્દન સ્વામી કી પત્રિકા એકનાથ કો દી. એકનાથ ને ગુરુ-પત્રિકા કો વંદન કર કે ઉસકો પઢા. ઉસમેં નિમ્નલિખિત સમાચાર થા—

“અનેક આશીર્વાદ તુમહારે વિયોગ સે તુમહારે દાદા ઔર દાદી અત્યંત દુઃખી હૈં. વૃદ્ધાવસ્થા મેં અબ ઉનકે લિયે એક તુમ્હીં આધાર હો. ઉનકી સેવા કરના હી અબ તુમહારી તીર્થયાત્રા હૈ. ઇસ લિયે અબ આગે ન જા કર તુમ વહીં દહર જાઓ ઔર અપને દાદા-દાદી કો સદૈવ સંતુષ્ટ રખો.”

ગુરુ-વચનોં પર એકનાથ કી અટલ શ્રદ્ધા થી. પત્ર મેં લિખા થા કિ “આગે ન જા કર તુમ વહીં પર દહર જાઓ.” અક્ષરશઃ ઉન્હોને ઇસીકા પાલન કિયા. કદતે હું કિ પત્રિકા પદતે સમય વહ જિસ જગહ ખડે હુએ થે, ઉસકે આગે વે તિલ-માત્ર બી નહીં ખડે; ઔર ઉસી જગહ કુટી બનાકર વે રહને લગે. આગે ચલકર લોગોં ને ઇસ જગહ એક સુંદર ભવ્ય મંદિર બના દિયા ઔર ઉસે “નાથ-મંદિર” કદને લગે.

विवाह और गृहस्थाश्रम

अपने ग्राम में रह कर लगवहलजन और कथा-कीर्तन के द्वारा धर्म और नीति का प्रचार करना ही ऐकनाथजी का व्यवसाय था। लगभग बारसौ वर्ष पहले, जिस समय की कथा हम लिख रहे हैं, हमारे देश की प्रजा के सामने ज्वन-कलह छितीना कहिन नहीं था, नितना आन है। देश में धन-धान्य और अन्न-वस्त्र की कमी नहीं थी। इस लिये अनेक साधु गृहस्थाश्रम में रह कर ही लगवहलजन करते हुआ, ज्वन-मुक्त की अवस्था में रह कर, अपने कुटुम्ब का पालन-पोषण करते रहते थे। उनका कोई चिन्ता नहीं रहती थी। वे संसार की सेवा करते थे और संसार उनकी सेवा करता था। आनन्दल गृहस्थी के पालन-पोषण की चिन्ता में ही मनुष्य का सारा ज्वन-जीत जाता है और अन्य सत्कार्यों के लिये अवकाश ही नहीं मिलता। समय की महुमा है।

अरतु. ऐकनाथजी की साधुता और अलौकिक कीर्ति सुन कर गिन्नपुर के एक कुलीन और सदाचारी गृहस्थ ने अपनी कन्या का विवाह उनके साथ कर दिया। इसका नाम गिरिज्याधर था। गिरिज्याधर अपने पति की ही तरह साध्वी, नम्र और सुशीला थीं। उनके पातिव्रत्य की कथायें महाराष्ट्र में अजतक इली जाती हैं। इस दंपती के कुल तीन संतानें हुई-दो कन्याएँ और एक पुत्र। पुत्र का नाम हरिपंडित था। यह संस्कृत का उद्भट विद्वान था। इसका अपने संस्कृत-पांडित्य का जडा अलिमान था। अपने पिता पर वह इसी जात से अप्रसन्न हो गया था कि वे भाषा में कथा-कीर्तन किया करते थे। इसके सिवा ऐकनाथजी के सामाजिक व्यवहार से भी वह असंतुष्ट था। ऐकनाथजी ब्राह्मण, अंत्यज, मुसलमान धर्मादि किसीमें भेदभाव नहीं रखते थे, सभमें एक धर्म के देखते थे। यह जात उनके पुत्र हरिपंडित का पसंद नहीं थी। अतएव वे रुष्ट हो कर काशी चले गये थे; परंतु पीछे से ऐकनाथ उनके जलुत समझा-झुका कर घर ले आये।

ऐकनाथजी के दो कन्यायें थीं। एक का नाम लीलायाध और दूसरी का नाम गंगायाध था। लीलायाध का पुत्र मुक्तेश्वर महाराष्ट्र का जलुत जडा प्रसिद्ध कवि हो गया है।

श्री ऐकनाथजी का साधुत्व

श्री ऐकनाथजी के साधुत्व की अनेक कथायें उनके चरित्र-ग्रंथों में लिखी हैं। उनमें से कुछ नीचे दी जाती हैं:—

(१) श्री ऐकनाथजी में साधुत्व का सभसे जडा गुण यह था कि वे सभ प्राणियों में एक धर्म का भाव देखते थे। जभ वे कथा-कीर्तन करते थे, तभ इसमें ब्राह्मण, महार (अंत्यज) और मुसलमान सभी नीच-हिन्य जाति के लोग शामिल होते थे; और सभके साथ ये समान जर्ताव करते थे। इस कारण कट्टर ब्राह्मण जनसे सहैव जडा करते थे; परंतु अपने साधुत्व के अमत्कारों से ये उनका आश्चर्य-चकित कर के सहैव उनका अनुचित अलिमान दूर किया करते थे। एक बार उन्होंने ब्राह्म में अंत्यजों का लोहन-दान दिया। इस पर ब्राह्मण लोग अप्रसन्न हो गये। अंत में उन्होंने अपने योगजल से उन्होंने ब्राह्मणों के पूर्वजों का स्वर्ग से झुलाकर ब्राह्म में लोहन कराया।

उनके शिष्यों में कई मुसलमान भी थे, जे स्वयं जडे साधु थे। उनमें एक का नाम जदेषा था। जदेषा नमाज और रोजे का पालन नहीं करता था। इस लिये एक बार उसके स्वनितियों ने उससे नमाज पढ़ने के लिये जलुत आग्रह किया; तभ जदेषा ने इस प्रकार “अलग” नामक मराठी पद्य में उत्तर दिया:—

महैजिह्म्याने अक्षा जडा, और ज्या जगल जाली पडा ?

याहों जगत निमान के, और ज्या जगत जेरां के ?

जिह्म-जिह्म लरा है धनी, निमान की दरदार नहीं जाला !

“ऐका जनाईन” का जदहा, जभीन अस्मान लरा है जुहा।

इस उत्तर से पाठकगण समझ सकते हैं कि, विजतीयों पर भी ऐकनाथ की शिक्षा और

ઉનકે સાધુત્વ કા કેસા પ્રભાવ પડા થા. ઉનકે શિષ્યોં મેં “રામા” નામક એક મહાર (અંત્યજ) અહુત જ્ઞાની-ઔર સાધુ થા. ઉસસે ભી જળ લોગ અસ્પૃશ્યતા કા વ્યવહાર કરને લગે, તખ એકનાથ ને કહા:—

રામા મહાર વૈષ્ણવ ભક્ત, શ્રીહરિ ભજનીં આલા રત;
પડવૈરી જિંકિલે સમસ્ત, તરી અંત્યજ યાતેં હાણૂં નમે. ૧
અનામિકા ચેં લક્ષણ યાહી, એક હી ન દિસે યાચે દેહી;
ભાગવત ધર્મ ખોલીયે સર્વ હી, તે યાચે દાચીં અસતી. ૨

અર્થાત—રામા મહાર વૈષ્ણવ-ભક્ત હૈ. યહ સદૈવ ભગવદ્ભજન મેં રત રહતા હૈ. ઇસને કામ, ક્રોધ ઇત્યાદિ છત્રોં વૈરિયોં કા જિત લિયા હૈ. ઇસ લિયે ઇસકો અખ અંત્યજ ન કહના ચાહીએ. અંત્યજ કા લક્ષણ અખ ઇસમેં એક ભી નહીં પાયા જતા; બલ્કિ ભાગવતધર્મ મેં જિતની યાતેં કહી હૈં, સખ ઇસમેં મૌનૂદ હૈં.

(૨) શ્રી એકનાથજી ક્ષમા ઔર સહનશીલતા કે માનો અવતાર થે. ઇસકો એક દષ્ટાંત ઉનકે ચરિત્ર-ગ્રંથોં મેં લિખા હૈ. કહતે હૈં કિ એક બાર યે નદી સે સ્નાન કિયે હુએ આ રહે થે કિ એક ગુંડા મુસલમાન ને ઇનકે ઉપર થૂક દિયા. યે ઉસસે કુછ નહીં ખોલે; ઔર ચૂપકે ફિર સ્નાન કરને ચલે ગયે. લૌટ કર આતે હી ફિર ઉસ મુસલમાન ને થૂક દિયા. એકનાથ ફિર નદી પર સ્નાન કરને ચલે ગયે. ઇસી પ્રકાર ગુંડાપન ઔર સહનશીલતા કા ઝગડા શામતક હોતા રહા. સૈકડોં મનુષ્યોં કી ભીડ ઉસ સ્થાન પર જમા હો ગઈ. અંત મેં ઉસ મુસલમાન કા મુખ થૂકતે થૂકતે થક ગયા, તખ ઉસને લન્જિત હો કર એકનાથ સે ક્ષમા માંગી.

ચોરોં ઔર બદમાશોં કે સાથ ભી યે ક્ષમા ઔર સહનશીલતા કા ખર્તાવ કર કે પશ્ચાત્તાપ સે ઉનકો સદાચારી બના દેતે થે. એક બાર ઇનકે ઘર મેં ચોર ધુસે. એકનાથ ને ઉનકો પકડ કર મારપીટ નહીં કી, બલ્કી ઔર કુછ બચા હુઆ દ્રવ્ય ભી ઉનકો દેતે લગે. તખ વે લન્જિત હોકર ઇનકે શરણ આયે. ઇસી ઘટના કો લક્ષ્ય કર કે મહારાષ્ટ્ર-કવિવર્ય મોરોપંત ને યહ આર્યા લિખી હૈ:—

રીતિ ન કોણાચી હી, યા અતિ સરલ રીતિશીં તુકલી.

સાધુ મહણે તરકર હો, ધ્યા તુમચી એક આંગડી ચુકલી.

અર્થાત—સાધુ કા જૈસા સરલ સ્વભાવ હોતા હૈ, વૈસા ઔર કિસીકા નહીં હોતા. વહ ચોર સે કહતા હૈ, “અહો ચોર, યહ તુમહારી એક અંગૂઠી છૂટી જતી હૈ. ઇસકો ભી લિયે જાઓ.”

(૩) શ્રી એકનાથજી મેં ભૂતદયા ઔર પરોપકાર કા બહુત ભારી ગુણ થા. વે કથા ઔર કીર્તન કે દ્વારા મનુષ્ય માત્ર કો જ્ઞાનદાન તો કરતે હી થે-ઇસકે સિવા દીન-દુઃખી ઔર પંડિતોં કો અપને ઘર મેં આશ્રય દે કર ઉનકી સેવા ભી કરતે થે. ઉનકી સારી આમદની અનાથ યુભુક્ષિત ઔર અપંગ લોગોં કો ભોજન ઔર વસ્ત્ર-દાન મેં ખર્ચ હો જતી થી. ઉનકી સહધર્મિણી ભી ઉનકે ઇસ પવિત્ર મત મેં પૂર્ણ સહાયતા કરતી થી. દુઃખી મનુષ્ય કા દુઃખ એકનાથજી નહીં દેખ સકતે થે. સખ પ્રકાર કા કષ્ટ સહકર, જિસ પ્રકાર હો સકે, દુઃખિયોં કી સહાયતા કરને કો વે સદૈવ ઉદ્યત રહતે થે. ગોદાવરી કે મૈદાન મેં જો દીન-હીન ઔર અનાથ બાલક ઉનકો પડે હુએ મિલ જાતે થે—ફિર વે ચાહે કિસી જાતિ કે હોં—ઉનકો ગ્રેમ સે ઉડા લાતે થે; ઔર યુવવત્ ઉનકા પાલન કરતે થે.

અલૌકિક ચમત્કાર

ઐતિહાસિક સાધુઓં કે ચરિત્રોં કે સાથ સાથ ઉનકે અલૌકિક ચમત્કારોં કા ભી ઉલ્લેખ અવશ્ય રહતા હૈ. યહ ખાત હિંદૂ-ધર્મ કે સાધુઓં મેં હી નહીં પાઈ જતી; બલ્કિ ખૌદ, ઇસાઈ ઔર મુસલમાન સાધુઓં કે ઇતિહાસ મેં ભી કરામતોં કા પ્રધાન અંગ હૈ. આજ-કલ કે અશ્વદાસ યુગ મેં લોગોં કા ચમત્કારોં પર વિશ્વાસ નહીં હૈ. વિશ્વાસ હો, યા ન હો; પર ઇતિહાસ મેં એક ભી સંતચરિત્ર જૈસા નહીં પાયા જતા, જિસકે સાથ ચમત્કાર ન દિયે હોં. હાં, યહ ખાત જરૂર હૈ

कि संत लोग जनता में केवल अपने व्यक्तित्व की छाप पैदा न करें, अथवा किसी भदारी की तरह जेल करने के लिये करामतें नहीं किया करते थे। अल्कि धर्म यमत्कारों के करने में भी उनका उद्देश्य लोगों को सन्मार्ग दिखलाना ही था। ऐकनाथ महाराज के चरित्र में भी चरित्रकार महीपति स्वामीने अनेक यमत्कार दिये हैं। उनमें से सिर्फ़ एक-दो यमत्कारों का उल्लेख हम यहाँ पर करेंगे।

हम उपर कहे चूके हैं कि श्री ऐकनाथ और उनके पुत्र हरिपंडित में बहुत मतभेद था। हरिपंडित संस्कृत के महाविद्वान् कट्टर ब्राह्मण थे और ऐकनाथ के विचार आज-कल के राष्ट्रीय सुधारकों के से थे। अछूतोद्धार तो उनके ध्यान का प्रत था। अस्पृश्यता या छूतछात वे नहीं मानते थे। रामा नामक भदारी (अंत्यज) साधु, जो उनका शिष्य था, उसके घर में जा कर भी वे भोजन करते थे। ये सभ्य जाते हरिपंडित को पसंद नहीं थी। इसीसे सिवा हरिपंडित संस्कृत के कट्टर पक्षपाती थे और उनके पिता ऐकनाथ “लापा” (भराही) में ही अपने ग्रंथ लिखते थे; और उसीमें कथा-पुराण तथा कीर्तन कर के लोगों में धर्मनीति का प्रचार करते थे। इस जात पर भी पिता-पुत्र में घोर मतभेद था। अतएव हरिपंडित अपने पिता से इतने दूर काशी चले गये थे। काशी के संस्कृत-पंडितों में ये अग्रगण्य समझे जाते थे। अस्तु। एक बार ऐकनाथ काशी गये, और इस शर्त पर कि “अब हम लापा में पुराणकथा न कहेंगे; और पराज का भोजन न करेंगे।” अपने पुत्र को समझा-बुझा कर घर ले आये।

प्रसंगवश एक बार किसी लावुक श्रद्धालु वृद्धा स्त्री ने ऐकनाथ को अपने घर भोजन के लिये निमंत्रण दिया; परंतु उपर्युक्त शर्त के कारण ऐकनाथ निमंत्रण स्वीकार करने में असमर्थ थे। अंत में पिता-पुत्र के मतभेद से यह निश्चित हुआ कि हरिपंडित स्वयं अपने घर से सामग्री ले जा कर उस वृद्धा के घर में भोजन यानावे और पिता-पुत्र वहाँ पर भोजन करें। हरि पंडित ने ऐसा ही किया। वृद्धा स्त्री को साधु ऐकनाथ पर अड़ी लज्जा थी। अतएव उसने अपने घर में उनके लिये कुछ पापड़, लूत रण्णे थे। ये पापड़ ला कर उसने भोजन करते समय ऐकनाथ और हरि पंडित के सामने परोस दिये। अस, फिर क्या था? हरि पंडित ऐकनाथ भिगड कर “अब्रह्मण्यं-अब्रह्मण्यं” चिन्ताते हुये पत्तल छोड कर उठे हुये; और अपने पिता तथा उस वृद्धा स्त्री दोनों को कटुवाक्य कहने लगे। यही नहीं, अल्कि उन्होंने पत्तल-पत्तल भी सामने से उठा कर डेङ्के दिये; और हाथ धो कर घर आये तो यमत्कार क्या हुआ कि फिर वैसे ही पत्तल परोसे हुये तैयार! अब हरि पंडितने बार बार पत्तल उठा कर डेङ्के और दूसरे पत्तल फिर उसी प्रकार परोसे हुये तैयार होते जाये। अंत में पंडितजी पत्तल उठाते उठाते थक गये। उनकी कमर दुःखने लगी, तब उनको मालूम हुआ की उनके पिता को साधारण व्यक्तित्व नहीं है। उस दिन से उनको भी अपने पिता पर अड़ी लज्जा हो गयी, और उन्होंने पिता का विरोध करना छोड दिया।

ऐकनाथजी का एक यमत्कार अब भी उनकी जन्मभूमि पैठन में देखा जाता है। लोगों का विश्वास है कि ऐकनाथजी की लगवहलज्जा से संतुष्ट हो कर स्वयं लगवान “कृष्णभट्ट” नामक एक ब्राह्मण को इधर धर कर अपने लज्जा की सेवा किया करते थे। यही ब्राह्मण ऐकनाथजी की पूजा की सामग्री तैयार करता था, उनको यदन घिस कर देता था; और जहाँ से उनके घर में पानी भरता था। उनके घर में पथर का एक लारी कुंड था। इसी में लगवान पानी भरते थे। यह कुंड अब तक ऐकनाथजी के स्थान पर मौजूद है। प्रतिवर्ष, द्वात्युन कृष्ण पक्ष के दिन, ऐकनाथजी की जयंति पर लाखों आदमियों का मेला पैठन में लगता है। कहते हैं कि उक्त तिथि पर वह कुंड आप ही आप पानी से भर जाता है। हजारों आदमी इसीका पानी तीर्थजल की तरह ग्रहण करते हैं और कुंड परांपर लरा ही रहता है। उत्सव समाप्त हो जाने पर कुंड फिर खाली हो जाता है। हमने स्वयं इसको नहीं देखा है; पर निश्चय लोगों ने देखा है, वे कहते हैं कि यह अलक्षुल सत्य है।

वक्तृत्व और ग्रंथ-रचना

अेकनाथजी वाग्देवी के अनन्य उपासक थे। वक्तृत्व और कवित्व, दोनों के द्वारा वे “जन-ताइप जनार्दन” की सेवा करते थे। उनका कीर्तन (संगीतसहित लक्ष्मि-व्याख्यान) और पुराण-कथा सुनने के लिये सभ जति और सभ धर्मों के हजारों मनुष्य—मन्त्रे, भुट्टे, स्त्री-पुरुष—अेकत्र होते थे। तत्काल ही कविता रच कर उसीके तबूरे पर गाते हुआ वे कीर्तन करते थे। साथ में भृङ्ग, करताल, अंज छलादि और भी वाद्य रहते थे। उनकी वाणी मधुर, लाषा सरल और सुभोध तथा वर्णनशैली चित्ताकर्षक होती थी। उपमा, अलंकार, दृष्टांत, धृत्यादि से अपने कीर्तन और पुराण को वे रोचक बनाते थे, मन्त्रे साधु होने के कारण उनकी वाणी सत्य से सिंचित थी; अतएव जनता पर उनके उपदेश का प्रभाव भी गूथ पड़ता था। सभ जति और सभ धर्म के लोग समान ही रूप से उनका सत्कार करते थे।

अेकनाथजी की ग्रंथ-रचना के दो भाग किये जा सकते हैं। अेक यत्रि-विषयक और दूसरा अध्यात्मविषयक। “लावार्थ रामायण” और “इडिमणी स्वयंवर” दो ग्रंथ यत्रि-विषयक हैं; और “अेकनाथी लागवत” “स्वात्मसुख” “अतुःखोकी लागवत” (टीकाग्रंथ) “हस्तामलक” और “आनंदलहरि” ये पांच ग्रंथ आध्यात्मिक हैं। इससे अतिरिक्त छुटकर अलंकार और पद भी बहुत से हैं।

लावार्थ रामायण और इडिमणी स्वयंवर नामक यत्रि-विषयक ग्रंथ बहुत ही सुंदर और सरस हैं। लिन्न लिन्न प्रसंगों का कवि ने धृतिनी विदग्धता से वर्णन किया है कि पढ़ते समय हर्ष, शोक, आनंद, आश्चर्य, लय, करुणा, गंभीर्य छलादि भावों में पाहंके तक्षीन हो जाता है; और हृदय का विकास परापर होता जाता है। अध्यात्मविषय स्वाभाविक ही अडा गहन होता है; परंतु अेकनाथ ने अपने वर्णन-आतुर्य और प्रसादगुण के कारण इसको धृतिना सुगम बना दिया है कि आलक और स्त्रीयों भी उनके ग्रंथों से पूरा पूरा लाभ उठा सकते हैं। लिन्न लिन्न आश्रम कौनसे हैं; उनके लक्षण क्या हैं; मन्त्रा संन्यास किसे कहते हैं; पंड्रिपुओं के कैसे जितना आलीअे; शम, हम छलादि दैविक शक्तियों का किस प्रकार पहाना आलीअे, धृत्यादि विषयों का वर्णन अेकनाथ ने प्रासादिक कविता में अडी सुंदरता से किया है। सारांश यह है कि उनके सभ ग्रंथ धर्म और नीति के काव्यमयी उपदेश से लरे हुए हैं।

अेकनाथजी के पहले मराठी में सिर्फ दो प्रसिद्ध साधु-कवि हुआ थे। अेक मुकुंदराजजी और दूसरे ज्ञानेश्वरजी। ज्ञानेश्वरजी ने गीता की ज्ञानेश्वरी टीका की है। अेकनाथजी इस टीकापर भी अेक टीका लिखनेवाले थे; पर कहते हैं कि ज्ञानेश्वरजी ने उनको स्वप्न में दर्शन दे कर वैसा करने से निषेध किया। इस लिये अेकनाथ ने फिर उसकी टीका न कर के नवीन रूप से उसका संपादन किया। इससे कहिन शब्दों की व्याख्या कर दी। इससे ज्ञानेश्वरी का प्रचार गूथ अडा।

जिस प्रकार ज्ञानेश्वर की “ज्ञानेश्वरी” है, रामदास का “दासभोध” है, तुकाराम की “अलंकार-गाथा” है, उसी प्रकार अेकनाथ का “अेकनाथी लागवत” महाराष्ट्र में परम प्रसिद्ध ग्रंथ है। यह ग्रंथ श्रीमद्भगवत के अेकादश स्कंध पर टीका रूप में लिखा गया है, इसकी लाषा बहुत सरल और लाव बहुत गंभीर है। ज्ञानेश्वरी के तीन ही सौ वर्ष आद इस ग्रंथ की रचना हुई है; पर ज्ञानेश्वरी की अपेक्षा इसकी लाषा बहुत सुगम समझी जाती है। कहने की आवश्यकता नहीं कि मराठी में सुगम लाषा लिखने की परिपाटी अेकनाथ ने ही प्रचलित की।

कहते हैं कि संस्कृत के धर्मग्रंथों का लाषा में अवतीर्ण करने के कारण इस समय के संस्कृत-पंडितों ने अेकनाथ के उपर अडा प्रेक्ष किया था। स्वयं उनका पुत्र ही उनसे असंतुष्ट रहता था, इसका उद्देश्य उपर हो चूका है। इसके सिवा काशी के अन्य पंडितों ने भी उनके विषय में कुत्सित लाव रचकर उनहें काशी बुलाया था। काशी में अेकनाथी लागवत के विषय में अडा शास्त्रार्थ हुआ; परंतु अंत में पंडितों का अेकनाथजी की विद्वत्ता का लोहा मानना पडा; और उनके ग्रंथों की काशी में अडी प्रतिष्ठा की गई।

जल-समाधि

लगभग आलीस वर्ष तक अपने साधुत्व और कवित्व के द्वारा जनता की सेवा करने के बाद सन १६०६ ई० में द्वायुन कृष्ण पंचमी के दिन महासाधु ऐकनाथजी की तपित कुछ भराण हो गई; और उनको थोड़ी सी भूख आ गई. भूख से सावधान होने पर उन्होंने अपने शिष्यों को बुलाकर कहा कि “कल मैं प्रयाण करूंगा. भसलिये प्रातःकाल गोदावरी के मैदान में ही कीर्तन की सज्ज तैयारी की जाय. कीर्तन करने के बाद हो पहर के मैं अपनी देह का विसर्जन करूंगा.”

यह वार्ता दस-बीस कोस आसपास पुरंत फैल गई; और दूसरे दिन हजारों नरनारी उनके अंतिम दर्शन के अकेत्र हुये. कीर्तन के द्वारा लगवहलजन और लोगों के नीति-धर्म का उपदेश करने के बाद सज्जसे आज्ञा ले कर ऐकनाथजी गोदावरी में प्रविष्ट हुये. दर्शक लोगों के नेत्रों से आंसुओं की धारा बह रही थी. सज्जके देखते देखते ऐकनाथ ने “जय जनार्दन” की गंभीर ध्वनि के साथ जल-समाधि ले ली. ऐकनाथजी ज्वन्मुक्त साधु थे. शरीर के रचना अथवा उसका विसर्जन करना, उनके लिये कौतुक-मात्र था.

छकसठ वर्ष की अवस्था में द्वायुन-कृष्ण पक्षी के उन्होंने शरीर का त्याग किया. यह तिथि महाराष्ट्र में ‘नाथपक्षी’ कहलाती है. इसी दिन ऐकनाथजी के जन्मस्थान पैठन में आज लारी मेला लगता है.

ऐकनाथजी की हिंदी-रचना

महाराष्ट्र के प्रायः अधिकांश संतों ने सैकड़ों वर्ष पहले हिंदी(राष्ट्र-भाषा)में अपने कुछ पद रचे हैं. साधुवर्य ऐकनाथ ने अज से कोई बारसौ वर्ष पहले जे हिंदी-रचना की है, उसका नमूना देजिये.

पद-१

जहें हुस्वार रहना जे! साहेज राज रचना जे! (रेक)
गंज दारु मत पिये यारे! अक्कल गुंग होती, अपने पल्ले का दाम भरय कर, मुज में भजियां जती.
जुवेजांज मत करे यारे! अक्कल गुंग होती, अपने पल्ले का दाम भरय कर, सिर पर जूतियां पडती.
रंजीयांज मत करे यारे! अक्कल गुंग होती, अपने पल्ले का दाम भरय कर, हाथ में खवरी आती.
“ऐका जनार्दन” का जंदा अक्कल तुजक देता, दिख आहे तो शिक ले प्यारे! नहीं तो भा ज अत्ता.

(२)

लजन भिन धिग यतुराध ज्ञान (रेक)

चोथी पुरान वायत सज्ज ही, काम नहीं गुरु-ज्यान;

दोड कहै हम आतमज्ञानी ज्ञान नहीं अलिमान.

“ऐका जनार्दन” गुरु का जंदा, लजित लजन में प्राण.

ध्याहि कुछ हिंदी-पद ऐकनाथजी के पाये जाते हैं. ये अपनी कविता में “ऐका जनार्दन” पद रचते थे. ‘ऐका’ अपने लिये और ‘जनार्दन’ अपने गुरु के लिये.

उपयुक्त हिंदी-पदों में उपदेश साधारण है; पर उस समय के महाराष्ट्र-संतों के हिंदी प्रेम का अरंज परिचय मिलता है. कहना नहीं होगा कि वर्तमान महाराष्ट्र सज्जनों में जे राष्ट्र-भाषा-प्रेम विशेष पाया जाता है, वह धन संत-महात्माओं की कृपा और आशीर्वाद का ही फल है. (हिंदी भासिक ‘सरस्वती’ मां लेजक-श्री लक्ष्मीधर वाजपेयी)

૧૨૨-જીભ સે જો ગાઓ રાજ રામગુણ ગાઈયે !

૯૬૭

“કમલેશ” નેન સોં નિહારો નિત રામછબિ, કાન જો સુનેં તો કથા રામ કી સુનાઈયે; હાથ જો પસારો તો પસારો એક રામ આગે, ચલિયો વિચારો તો પૈ ચિત્રકૂટ જઈયે. દુઃખ મેં પુકારો તો પુકારો મિત્ર રામ હી કો, નેહ જો લગાઓ ખસ રામ સોં લંગાઈયે; લાઈયે હિયે મેં રામ હી કે ચરણારવિંદ, જીભ સોં જો ગાઓ રાજ રામગુણ ગાઈયે.

(‘હિંદૂપંચ’ ના એક અંકમાં લખનાર-પં. રામનાથ શર્મા ‘કમલેશ’)

૧૨૩-વિચિત્ર પરિવર્તન

ભુજંગપ્રયાત

કલી વિશ્વ મેં પુષ્પસા જો ખિલા થા, જિસે આર્ય સમ્માન સમ્યા મિલા થા; પ્રભાં મેં કલી સ્વર્ણ સે જો તુલા થા, જહાં દ્વાર જિજ્ઞાસુઓં કો ખુલા થા. સુખોં કી જહાં છા રહી થીં ઘટાયેં, નહીં નામ કો થીં કહીં આપદાયેં; જહાં સભ્યતા સંપદા છા રહી થી, જહાં સૃષ્ટિ કી રમ્યતા આ રહી થી. જહાં કી ધરા રત્નદા, ઉર્વરા થી, શિવા, પ્રાણુદા ઔર વિશ્વંભરા થી; જહાં સ્વાર્થ કા નામ પાતે નહીં થે, દુરાચાર કે ભાવ આતે નહીં થે. જહાં ન્યાય સે કામ લેતે સભી થે, અધર્માવલંબી ન હોતે કલી થે; જહાં ચાહતે થે સભી કી ભલાઈ, નહીં સોચતે થે કિસીકી ખુરાઈ. ઉસી દેશ કી દુર્દશા ક્યા ખતાઉં, વ્યથા સે ભરી મૈં કથા ક્યા સુનાઉં; હુઆ દેશ કા વેષ કંગાલસા હૈ, પડા ભેદ આકાશ પાતાલસા હૈ. ખિલા પુષ્પસા થા, જરાસા ગિરા હૈ, કહાં સંપદા આપદા સે ઘિરા હૈ; દુરાચાર કે હાય ! પાલે પડા હૈ, પરાધીનતા કે હવાલે પડા હૈ. પિપાસા ક્ષુધા કષ્ટ સે રો રહા હૈ, પુરા-જ્ઞાન વિજ્ઞાન કો ખો રહા હૈ; ખટા પૂર્વ મેં થા, ગિરા આજ એસા, નહીં પાસ મેં નામ કો એક પૈસા. પુદાકાન્ત હો વેત્રસા કાંપતા હૈ, લજ્જયા હુઆ આંખ કો ઢાંપતા હૈ; કહાં પૂર્વ કી વીરતા ધીરતા હૈ ? નહીં લેશ ભી શેષ ગંભીરતા હૈ. અકર્મણ્યતા ને દિવાલા નિકાલા, અહંકાર કામાદિ ને પીસ ડાલા; પડા મૃત્યુ કી ગોદ મેં રો રહા હૈ, બિના તેલવાલા દિયા હો રહા હૈ.

(“હિંદૂપંચ” ના એક અંકમાં લેખક-શ્રીયુત પં. રામલાલ પાંડેય)

१२४-शक्ति-स्तोत्र

सर्वाश्रयाऽखिलमिदं जगदंशभूतमव्याकृता हि परमा प्रकृतिस्त्वमाद्या ॥

(दुर्गासप्तशती)

हे देवि! तुमको परमा प्रकृति कहा है। तुम्हीं माया और शक्ति रूप से संसार का सृजन करती हो। तुम्हीं का वेदांती लोग “ब्रह्म” कहते हैं—“ब्रह्म शक्तयोरभेदोऽहं ममेतिवत्” तुम्हीं का सांख्यवादी प्रकृति मानते हैं। तुमको ही वैज्ञानिक लोग प्राकृतिक नियमों के रूप में देखते हैं। तुम संसार की आदिकारण होने के हेतु सगुणी असीम हो। तुमको सगुण वश में करना चाहते हैं। सगुण ही ‘शक्ति’ और ‘प्रभुत्व’ के रूप में तुम्हारी ‘जोड़’ में हैं, किंतु वह नहीं जानते, कि तुम्हारी प्राप्ति किस प्रकार हो सकती है।

शुंल-निशुंल जैसे जलशायी सर्वरत्नों के पति आप पर आधिपत्य जमाने में असमर्थ रहे! आपको किसने पाया? जटा-जूटधारी, कपाली, आधमर-धारी महेशने!

वह रुद्र हो कर ली शिव-कल्याणरूप हैं। जो संसार के संहार का सामर्थ्य रखते हुआ ली आशुतोष कहे जाते हैं, वही आपको धारण कर सकते हैं। जो काम को लक्ष्म करके की शक्ति रखते हैं, वही पार्वती-पति महेश्वर कहलाने का गौरव पाते हैं।

हे देवि! आपके अनेक रूप हैं। आप ‘सर्ग’ ‘स्थिति’ और ‘लय’ तीनों काल में लिन्न लिन्न रूप से वर्तमान रहती हैं। सगुण में आप ही का काम पड़ता है। सृजनसमय आप ‘सरस्वती’रूपा हैं, रक्षण में आप ‘लक्ष्मी’रूपा हैं और संहार-काल में आप ‘कालिका’रूपा हैं। विद्या, धन और जल आप ही के रूपान्तर हैं। यही तीन शक्तियों संसार का अला रहती हैं। धन्वी के सद्युपयोग में संसार की स्थिति की आशा है और दुरुपयोग में संसार के विध्वंस की सदा आशंका रहती है। असाधुओं के संग से यह शक्तियों विवाद, भद्र और पर-पीडन के काम आती है—विद्या विवादाय धनं मदाय शक्तिः परेषां परिपाडनाय—और साधुओं के संग में ज्ञान, रक्षण और दान के लिये होती है। हे देवि! आप हमको प्राप्त हो कर अपना सद्युपयोग सिखाइये। आप लक्ष्मी-पुत्रों के यहां उनके गुणों के अनुकूल रूप धारण कर निवास करती हैं। यद्यपि मैं सनज्जन नहीं हूँ, तथापि मैं प्रार्थना करता हूँ, कि जिस रूप से आप सनज्जनों के गृह में बसती हैं उसी रूप से हमारे घर में वास करके हमारे गृह और हृदय को पवित्र कीजिये।

या श्रीः स्वयं सुकृतीनां भवनेष्व लक्ष्मीः । पापात्मनां कुतिधियां हृदये सुबुद्धिः ॥

अद्धा सतां कुलजनप्रभवस्य लज्जा । तां त्वां नतास्म परिपालय देवि ! विश्वम् ॥

(“हिरण्य” ना कर्मकांडमां देखक श्री. गुप्त.....)

१२५-हम क्या हैं ?

अजला नहीं प्रजल सजला हैं, माता हैं हम वीरों श्री;

शूरो श्री हम शक्ति रही हैं, अहिने हैं रण-धीरो श्री.

मा दुर्गा श्री प्रतिमा हैं हम, लक्ष्मी श्री हैं ज्योति-कली;

दीप्ति-मानहम अग्नि-शिखा हैं, स्नेह-सुधाश्री शुभ-स्थली.

हम जग उठीं सगुण समग्र गंध, अज कर के कुछ दिखला देंगी;

हाँ, विश्व-गगन में भारत द्यौ, फिर एक बार यमका देंगी.

(सजल कुमारी राहो)

૧૨૬—અનુભવેલા સાદા અને સહેલા ઉપાયો

(૧)

('સ્ત્રીચિકીત્સક'ના ઑગસ્ટ સન ૧૯૨૬ ના અંક ઉપરથી અનુવાદ)

સર્વ પ્રકારની ખાંસીની ગોળી—કાળાં મરી અને પીપર એકેક તોલો, જવફાર અર્ધો તોલો અને દાડમનાં છોડાં બે તોલા, એ ચાર ચીજોને ખાંડી ચૂર્ણ કરવું અને આઠ તોલા ગોળમાં ભેળવીને ચાર ચાર માસાની ગોળા બનાવવી. આ ગોળા મોંમાં રાખીને તેનો રસ ઉતરવા દેવાથી સર્વ પ્રકારની ખાંસી મટી જાય છે, એમાં કંઈ પણ શક નથી.

શ્વાસરોગ માટે ગોળી—ભોરિંગણી, જીરું અને આંખળાં, એ ત્રણે સમલાગે લઘ તેને ખાંડીને ચૂર્ણ કરી તેમાં મધ ભેળવી ચાર ચાર માસાની ગોળા બનાવી રાખવી. આ ગોળા મોંમાં રાખીને તેનો રસ પેટમાં ઉતરવા દેવાથી ઊર્ધ્વવાયુ, ઉંચે ચઢતો શ્વાસ, મહાશ્વાસ અને તમકશ્વાસ, એ બધા રોગો જલદીથી મટી જાય છે.

શ્વાસ ચઢીને ખાંસી આવે તેની ગોળી—સૂંઠ, મોટી હરડે અને નાગરમોથ, એ ત્રણે ચીજોનું ચૂર્ણ કરી તેમાં બમણો ગોળ ભેળવીને ચાર ચાર માસાની ગોળા બનાવવી. આ ગોળા મોંમાં રાખી તેનો રસ ઉતરવા દેવાથી સર્વ પ્રકારની ખાંસી અને શ્વાસરોગ થોડાજ દિવસમાં નાશુદ થાય છે.

ખાંસીનો સરળ ઉપાય—બહેડાંનું છોડું અને સિંધવની કાંકરી વારંવાર મોંમાં રાખી તેનો રસ પેટમાં ઉતારવાથી ખાંસી (ઉધરસ) દૂર થાય છે.

મરડાની ગોળી—સૂંઠના ચૂર્ણમાં ગોળ ભેળવી ચાર-ચાર માસાની ગોળા બનાવવી અને દિવસમાં ત્રણ વાર એક એક ગોળા ખાવાથી મરડામાં આરામ થાય છે.

અજીર્ણની ગોળી—ગોળ અને પીપરના ચૂર્ણની ગોળાઓ બનાવી તેનું સેવન કરવાથી અજીર્ણ મટી જાય છે.

મૂત્રકૃચ્છ્ર ઉપર ગોળી—ગોળ અને વાટેલા જીરાની ગોળા બનાવી તેનું સેવન કરવાથી મૂત્રકૃચ્છ્ર મટી જાય છે.

હરસ ઉપર ગોળી—નાની હરડેના ચૂર્ણમાં ગોળ ભેળવી ગોળા બનાવી તેનું સેવન કરવાથી હરસ નાશુદ થાય છે.

સર્વ પ્રકારના હરસ ઉપર ગોળી—સુરણને સૂકવીને તેનું ચૂર્ણ કરી તે ચૂર્ણ ૩૨ તોલા લેવું. ચિત્રકનાં છોડાં ૧૬ તોલા, સૂંઠ ૪ તોલા અને કાળાં મરી બે તોલા લઈ બધાનું ચૂર્ણ કરી તેની બરાબર ગોળ ભેળવી ગોળા બનાવી, તેનું નિત્ય સેવન કરવાથી સર્વ પ્રકારના હરસ મટી જાય છે.

વહેતો ઘા, નાસુર અને ફાદલા ઉપર મલમ—ચંબેલીનાં પાન, લીમડાનાં પાન, પરવળનાં પાન, હળદર, દાડહળદર, કકુ, મજક, જેડીમધ, મીણ, કણ્ઠીયાં, ખસખસ, અનંતમૂળ અને મોરથુથુ, એ બધી ચીજો છ છ માસા લઈ તેનું ચૂર્ણ કરી પાણીમાં ચટણીની જેમ લસોટવું અને તેમાં ચારગણું ગાયનું ઘી બરાબર ભેળવીને આખો દિવસ તડકામાં રાખી મૂકવું. બીજો દિવસે ધીરે તાપે તેને ગરમ કરવું અને સઘળું પાણી બળી જાય તથા માત્ર ઘીજ બાકી રહે એટલે તે ઉતારી લઈને શીશી અથવા ડબ્બીમાં ભરી લેવું.

આ ઘી નાસુરના ઘામાં ચોપડવાથી નાસુરનું ગમે તેવું દર્દ પણ થોડાજ દિવસમાં મટી જાય છે. હરેક જાતના લીલા ગંભીર ઘા કે જેમાંથી પડ વહેતું હોય, ખૂબજ દુઃખ થતું હોય, તેને પણ જલદીથી આરામ થાય છે.

સર્વ પ્રકારની દાદર માટે તેલ—હળદરને પાણી સાથે ચટણીની જેમ લસોટવી. તેનાથી ચાર-ઘણા સરસવના તેલમાં તે લસોટવી હળદર ભેળવી દેવી. પછી તેલ કરતાં ચારગણું આદાનાં પાનનો રસ નાખીને તેલને ધીમે તાપે ગરમ કરી બધું બળી જઈને તેલજ બાકી રહે ભારે ઉતારી લઈ ગાળીને શીશીમાં ભરી રાખવું.

એ તેલ ચોપડવાથી દરેક પ્રકારની દાદર, ફેલા, ફેલ્લી અને ચેળ વગેરે થોડાજ દિવસમાં નાશુદ્ધ થાય છે, એ નિઃસંશય વાત છે.

બહેરાપણા માટે તેલ—કુંળી કુંળી ખીલીઓને ગોમૂત્રમાં વાટીને ચટણી જેવું કરી તેમાં ચારગણું તેલ ભેળવવું અને તેલથી ચારગણું બકરીનું દૂધ અને દૂધ જેટલું પાણી નાખીને ચૂલા ઉપર ધીમે તાપે ચઢવા દેવું; જ્યારે પાણી, દૂધ વગેરે બળી જાય અને માત્ર તેલજ રહે, ત્યારે ઉતારીને ગાળી લઈ શીશીમાં ભરી રાખવું. તે કાનમાં નાખવાથી બહેરાપણું દૂર થાય છે.

મોઢાનાં ચાંદાં માટે—મધના પાણીના કાગળા કરવાથી મોઢાનાં ચાંદાં તથા ધા, મોઢું બળવું અને તરસ લાગવી વગેરે જલદી મરી જાય છે અને મોઢું સારું થાય છે.

દાંત હાલે તે ઉપર—તેલ અને સિંધવ ભેળવીને કાગળા કરવાથી થોડાજ દિવસમાં હાલતા દાંત મજબૂત થાય છે, દાંતનું દુઃખવું બંધ થાય છે અને સર્વ પ્રકારે દાંત સારા થાય છે.

આંખોના રોગો ઉપર—હરડે, સિંધવ, ગેર અને રસાંજન, એ ચારે વસ્તુઓ સમભાગે લઈ પાણીથી લસોડી આંખનાં પોપચાં ઉપર લેપ કરવાથી સર્વ જાતનાં આંખોનાં દર્દ નાશુદ્ધ થાય છે.

ભૂખ વધારવા માટે—વડવાનળ ચૂર્ણ—જેમની ભૂખ ઓછી થઈ જવાથી ખાધેલું અન્ન થયતું ન હોય, પેટમાં ગુડગુડ થતું હોય વગેરે દૂર કરી ભૂખ વધારવા માટે સિંધવ એક તોલા, પીપળામૂળ બે તોલા, પીપર ત્રણ તોલા, ચવક ચાર તોલા, ચિત્રક પાંચ તોલા, સૂંઠ છ તોલા અને હરડે સાત તોલા મંગાવીને તેનું ચૂર્ણ કરી રોજ છ છ માસા બે વખત ભોજન કર્યા પછી ખાતા રહેવાથી જઠરાગ્નિ અત્યંત પ્રદીપ્ત થાય છે—અર્થાત્ પેટના અનેક વિકાર દૂર થઈ ભૂખ ખૂબ વધે છે. વૈદક શાસ્ત્રમાં આ ચૂર્ણને વડવાનળ ચૂર્ણ કહે છે.

ખીનું ચૂર્ણ—હરડે, સૂંઠ, પીપર, કણુનું, ખીલીનો ગર અને ચિત્રક, એ બધી ચીજો સમભાગે લઈ ચૂર્ણ બનાવી તેના જેટલીજ ખાંડ ભેળવી ભોજન પછી બન્ને વખત છ છ માસાનું સેવન કરવાથી આ ચૂર્ણ ખૂબ જમ્બેલું પણ જલદીથી પચાવી દે છે.

હિંગાદ્રક ચૂર્ણ—સૂંઠ, મરી, પીપર, અજમો, સિંધવ, જીરૂ અને કાળુ જીરૂ, એ સમભાગે લઈને તે બધાના આઠમા ભાગ જેટલી હીંગ લેવી અને બધાને ખાંડી ચૂર્ણ કરી રોજ છ છ માસા બન્ને વખત ઘીમાં ભેળવી ભોજનના પહેલા કાળીઆમાં ખાવાથી ભૂખ લાગે છે અને પેટના વાયુસંબંધી સર્વ વિકારો નાશ પામે છે.

(૨)

(‘ચાંદ’માંના શ્રીમતી હુકમાદેવીજી છાત્રાના લેખ ઉપરથી અનુવાદ)

માકણુ—ખાટલામાં માકણુ પડે તો ગંધક અને કાંદાની ધૂણી આપવાથી તેમનો નાશ થશે.

ટાઢીઓ તાવ—ટાઢીઓ તાવ આવતો હોય તો એક કે બે રતીભાર હીંગ પાવલીભાર ગોળમાં ઘાલીને ખવડાવવાથી ફાયદો થશે. **ખીજ દવા—**ફટકડીને દેવતા ઉપર પુલાવી તેને ઝીણી વાટી ગળેના ક્વાથ(કાઢા)માં ભેળવી તેની ચણીભાર જેવડી ગોળીઓ કરી તેને તડકે સૂકવી દિવસમાં ત્રણ વાર એક એક ગોળી ઠંડા પાણી સાથે આપવાથી ટાઢીઓ તાવમાં ફાયદો થશે.

ચોટ લાગવી—કોઈ પણ જગાએ ચોટ લાગી હોય અને લોહી વહેતું હોય તો પીળા ફૂલની ખરેટીનાં પાનાંનો રસ કાઢીને ચોપડવાથી તે મરી જશે. **ખીજ દવા—**ચોટ લાગ્યા પછી ૩-૪ રતી શિલાનિત દૂધમાં ભેળવીને પાવાથી અને શિલાનિતને ગાયના મૂત્રમાં ભેળવીને લેપ કરવાથી બહુ ફાયદો થાય છે. ધા લાગ્યા ઉપર આ પરમ ઔષધિ છે.

રક્તાતિસાર ચાને લોહીનો મરડો—જો રક્તાતિસાર થયો હોય તો ધાવડીનાં ફૂલ છ માસા દહીંમાં ભેળવીને ખાવાથી તેમાં આરામ થશે. પથ્થરતરીકે દહીં ને ભાત ખાવા આપવું.

દાદર—કસોઈનાં મૂળને સીરકામાં લસોડીને તેનો લેપ કરવાથી દાદર જતી રહે છે.

ખીજ દવા—ગરમાળાનાં પાનને કાંજમાં વાટી લેપ કરવાથી પણ દાદર જતી રહે છે. **ત્રીજ દવા—**અંજીરનાં પાન વાટીને ચોપડવાથી દાદરમાં ફાયદો થાય છે.

દાંતની મજબૂતી—નાગરમોચ, હરડે, સૂંઠ, મરી, પીપર, વાવડીંગ અને લીમડાનાં પાન સમભાગે લઈ પાણીમાં લસોડી તેની ગોળી બનાવી જાંયામાં સૂકવવી. રાત્રે સૂતી વખતે એ

ગોળીઓને દાંત નીચે દબાવીને સૂઈ જવું. આથી દાંત ઘણાજ મજબૂત થાય છે.

દાંતનું હાલવું—દશમૂળના ક્વાથમાં તેલ અથવા ઘીને પંકાવીને દાંત ઉપર રોજ ચોપડવાથી દાંત હાલતા બંધ થાય છે. આ તેલ દાંતને મજબૂત બનાવવા માટે ઉત્તમોત્તમ ઔષધિ છે.

દંતમંજન—પીપર, સિંધવ, ઘોણું ૭૩-એ ચીજોને સમભાગે લઈ તેનું ચૂર્ણ દાંતોએ ધસવાથી દાંત સાફ થાય છે.

ગુદા પાકે ત્યારે—પરવળનાં પાન, જેડીમધ અને મહુડાંને પાણીમાં રાંધીને તે પાણીથી ગુદા ઘોવાથી પાકેલી ગુદામાં ફાયદો થાય છે. **બીજી દવા**—અકરીના દૂધમાં મધ અને સાકર મેળવીને ગુદા ઘોવાથી પણ ગુદાપાકમાં ફાયદો થાય છે.

વિંછી કરડે તેના ઉપર—અંજીરનું દૂધ ધસવાથી ફાયદો થાય છે.

ઘોળા કોઠ ઉપર—કાચાં અંજીરને વાટી કેટલાક દિવસ સુધી ચોપડવાથી ફાયદો થશે.

પથરી રોગ—તલસરાંની કુંપોને છાયામાં સૂકવી તેની રાખ કરવી અને ત્રણ માસા (પાવલીભાર) રાખ મધમાં રોજ ખાવાથી પથરીમાં ફાયદો થશે. **બીજી દવા**—મૂળાનાં પાનનો રસ કાઢીને એક અઢવાડીઆ સુધી પીવાથી પણ પથરી તૂટી જઈને બહાર નીકળી જાય છે.

ઉન્માદરોગ—મૂઝાં અથવા ઉન્માદ (ગાંડપણ) થાય ત્યારે ચૂનો અને નવસાર સમભાગે મેળવી સુંઘાડવાથી ફાયદો થાય છે.

દમરોગ—દમમાં નવસારની ધુમાડી પાવી ફાયદાકારક છે.

જળો—સીરકામાં નવસાર મેળવી કોગળા કરાવવાથી ગળે ચોંટેલી જળો બહાર નીકળી જાય છે.

ભોતીયો—નવસારનું અંજન ફાયદાકારક છે.

પેટના કરમીઆ—ઓછી પાચનશક્તિને લીધે બાળકના પેટમાં કરમીઆ થાય તો ડુંગળીનો રસ પાવો ફાયદાકારક છે.

નાકમાંથી લોહી નીકળવું—જો નાકમાંથી લોહી પડે તો અર્ધો તોલો ફટકડી એક તોલો પાણીમાં ઓગાળીને તે વડે નાક ઘોવાથી અને તે પાણી સુંઘાડવાથી ફાયદો છે. **બીજી દવા**—સૂકાં આમળાં ઘીમાં શેકીને પાણી સાથે વાટી તેનો લેપ કરવાથી પણ નાકમાંથી લોહી પડતું બંધ થાય છે.

૧૨૭—પીંપળાનું લાકડું, ગુંદર અને ટીશીઓનો ઉપયોગ

પીંપળાના લાકડાનો ખાસો બનાવી તેમાં રાત્રે પાણી ભરીને પ્રાતઃકાળમાં પીવું અથવા તેમાં થોડી વાર દૂધ ભરી રાખીને તે પીવાથી માથામાં તાજગી આવે છે અને વીર્ય દઢ થાય છે, તેમજ આમડીનાં દરદો નાબુદ થાય છે. પ્રાચીનકાળમાં દેવતાઓ સોમરસ પણ પિંપળાના વાસણમાં પીતા હતા.

પીંપળાના ગુંદરમાં અને તેના ફળમાં પુત્રોત્પાદક શક્તિ હોય છે. પક્ષીઓ પણ તે બહુ ખાય છે. તે ખાવાથી પક્ષીઓમાં પણ કામશક્તિ જગૃત થાય છે. પીંપળાના ગુંદરને છાંયડામાં સૂકવી વાટીને તેનું ચૂર્ણ કરી રાખવું. તે ચૂર્ણનો શીરો બનાવીને ખાવાથી શક્તિ ખૂબ વધે છે. પ્રદર-રોગમાં બહુ ફાયદાકારક છે, કમરનાં દર્દ અને મોંનાં ચાંદાં પણ મટી જાય છે; પીંપળાનાં ફળના ચૂર્ણમાં સમભાગે સાકર ભેળવી દૂધ સાથે ફાકવાથી અથવા મધની સાથે ચાટવાથી પણ શીશુના જેવો ફાયદો કરે છે. નાનાં નાનાં બાળકો અને ગર્ભવતી સ્ત્રીઓને તે વધારે ફાયદો કરે છે.

પીંપળાનાં કોમળ પાન વાળી ટીશીઓને ઉકાળીને તે ઉકાળેલા પાણીમાં સાકરની ચાસણી કરી તેમાં બાફેલી ટીશીઓ નાખી તેનો મુરખો કરવો. આ મુરખાથી વીર્ય મજબૂત થાય છે; અને તે બંગ (કલાઈ), લોહ અને સુવર્ણભસ્મ કરતાંયે વધારે શક્તિ આપે છે.

('ત્રી ચિકીત્સક'ના એક અંકપરથી અનુવાદ)

૧૨૮-વૈધકના કેટલાક અનુભવેલા પ્રયોગો

કૃમી-કરમ

૧—ખેરતી છાલ, ઇંદ્રજવ, લીમડાની છાલ, વજ, નસોતર, ત્રિકટુ, ત્રિક્ષ્ણાં, એ સર્વનાં ક્વાથ-માં જરા ગોમૂત નાખી આપવાથી કૃમીરોગ મટે છે.

૨—નાગરમોથ, ઉંદરકની, ત્રિક્ષ્ણાં, દેવદાર, સરગવાની છાલ, તેનો ક્વાથ કરી તેમાં પીપર તથા વાવડીંગનું ચૂર્ણ નાખી આપવાથી કૃમી મટે છે.

૩—શુદ્ધ પારો, શુદ્ધ ગંધક, અજમોદ, ઝેરકાચલાં અને પિત્તપાપડો, તેનું ચૂર્ણ મધમાં ૨ થી ૪ રતી આપવું; તેથી કોષ્ટગત કૃમિ, અરુચિ, મંદાગ્નિ અને જ્વરનો નાશ કરે છે.

૪—કપૂર તથા કેસરની ગોળી વાળી ગોળમાં દેવી.

૫—કુદીનાના રસમાં ઇંદ્રજવ તથા હોંગ નાખી આપવાથી કૃમી નાશ થાય છે.

૬—શુદ્ધ પારદ તો. ૧, શુદ્ધ ગંધક તો. ૨, અજમો તો. ૪, વાવડીંગ તો. ૮, ઝેરકાચલાં તો. ૧૬, ખાખરાનાં બી તો. ૩૨, એ પ્રમાણે લઈ સર્વને એકત્ર ખરલ કરી રાખવું. તેમાંથી ચાર માસાભારની માત્રા મધ સાથે સેવન કરવાથી વાતજ, પિત્તજ, કફજ અને ત્રિદોષજ કૃમિરોગનો નાશ થાય છે. આના ઉપર મોથનો ક્વાથ પીવો.

નેત્રરોગ

૧—ગજોનો રસ એક તોલો, તેમાં આઠ રતી મધ અને આઠ રતી સિંધાલૂણ મેળવી ઘુંટી તેનું નેત્રમાં અંજન કરવાથી પિદ્ધામરોગ, તિમિર, કાચ, ખિંદુ, ખરજ, લિંગનાશ અને આંખના ઘોળા અને કાળા ભાગમાં જે કાંઈ નેત્રરોગ હોય તે સધળા દૂર થાય છે.

૨—મનશીલ એક, શંખ બે, મરી અર્ધો ભાગ, સિંધાલૂણ ૦૧ ભાગ લઈ ખારીક ખરલ કરી અંજન કરવાથી નેત્રરોગ મટે છે; એટલે મધ સાથે અંજન કરવાથી પિચિટરોગ, તિમિર ને પુલ્લું મટે છે; ને દહીંના પાણી સાથે અંજન કરવાથી, આંખની અંદર પડેલી માંસની ગ્રંથિને મટાડે છે.

૩—પારો ૧ ભાગ, સીસું ૨ ભાગ, સૂરમો ૩ ભાગ અને શુદ્ધ કપૂરનું ચૂર્ણ પાંચમે ભાગે લઈ સર્વને એક પહોરસુધી ઘુંટી નેત્રાંજન કરવાથી નેત્રવિકાર મટે છે.

૪—સાકરમાં મારેલી જસતની ભરમ તો. ૧, ઘીના દીવા ઉપર શેકેલ ગધારો વજ તો. ૦૧, ચીમેડ તો. ૦૧, ચણકખાખ વાલ ૪, એલચી વાલ ૪, ઘોળાં મરી વાલ ૧, તેને ત્રણ કલાક ખરલમાં ઘુંટી સળાવતી નેત્રમાં અંજન કરવાથી આંખના તમામ નેત્રવિકાર, છાયાં, પુલ્લું, વેલ, ડોડા, લોહી ચઢવું, રતાંધળાપણું વગેરે મટે છે.

૫—સોટાડીતું મૂળ તથા ચણકખાખને એક પહોર સુધી ઘુંટી અંજન કરવાથી આંખે અધારો આવવાં, નેત્રની ખરજ, નેત્રમાં ઝરતું પાણી ઇલાદિ આંખના રોગ મટે છે.

સ્થાવર અને જંગમ વિષ ઉપર

૧—પારો અને ગંધકની કજલી, મોરચુથુ, હળદર અને ફૂલાવેલો ટંકણખાર, એઓને ખરલમાં વાટી કુકડવેલના રસની ખૂબ ભાવનાઓ દધ જુવાર જેવડી ગોળી કરી રાખવી. એ ગોળી માણસના ચૂરમાં ચોળીને ખવરાવવામાં આવે તો તેથી સોમલ, અશીણુ આદિ સ્થાવર ઝેર અને સર્પોદિ જંગમ ઝેર પણ અવશ્ય મટે છે.

૨—મોટી રિંગણીનો રસ તો. ૪ લઈને દૂધ સંગાથે પાવાથી અશીણુનું ઝેર ઉતરે છે.

૩—સુંક તથા જળભાંગરો, ઘી સાથે પીવાથી અશીણુનું વિષ ઉતરે છે.

૪—કપાસનાં ફૂલ પાણીમાં ઉકાળીને પાવાથી અથવા પાણીમાં મીઠું નાખીને પાવાથી અથવા વંતાકના બીજને પાણીમાં વાટી રસ કરી ચાર તોલાભાર પાવાથી ધંતુરાનું ઝેર નાશ પામે છે.

૫—તાંદળજાનાં મૂળ અથવા ગજો પીવાથી અથવા કપાસના પંચાંગને વાટી પીવાથી ધંતુરાનું વિષ નાશ પામે છે.

૬—સાકર સંગાથે તાંદળજાનો રસ પીવાથી અથવા લીંબુ ચૂસવાથી સોમલનું ઝેર નાશ પામે છે.

૭—ગાયનું દૂધ શેર ૧૫ સાકર તોલા ૮ નાખીને પીવાથી સોમલનું ઝેર દૂર થાય છે.

૮—તાંદળબનાં મૂળ ચોખાના ધોવણુ સંગાથે વાટી પાવાથી સર્પવિષ દૂર થાય છે.

૯—ઘી, મધ, માખણ, પીપર, આદુ, મરી અને સિંધાલૂણુ, એ સાત ઔષધોને ઝીણું વાટી પીવાથી ક્રોધસહિત કરડેલો તક્ક નાગ પણ તત્કાળ ઉતરે છે.

૧૦—પીપર, સિંધાલૂણુ, મોરથુથુ, મરી, લીંબોળિયોની મીઝ, એ સર્વને વાટી લીંબુના રસમાં ગોળી બનાવી તેનું નેત્રમાં અજત કરવાથી સાપનું ઝેર ઉતરે છે.

કુષ્ટ-રોગ

૧—ખેરસાર, ત્રિકુળાં, લીમડાની છાલ, કડવું પટોળ, ગળો અને અરકુસાનો ક્વાથ આપવાથી સર્વ કોઢ, વિસ્ફોટક, મસૂરિકા એ રોગ દૂર થાય છે.

૨—ગળોના ક્વાથમાં વા કલ્કમાં દૂધયુક્ત ઘીને ઉકાળવું. જ્યારે સર્વ બળી જાય-ઘી માત્ર બાકી રહે, ત્યારે ગાળી લઈ સેવન કરે તો વાતરક્ત અને કોઢ નાશ પામે છે. (આ અમૃત-ધૃત કહેવાય છે.)

૩—લેપ-(૧)પારો, ગંધક, મનશીલ, હરતાળ, મરી, હળદર, આંબાહળદર, સિંદૂર, કુલાવેલ મોરથુથુ, કુવાડીયાનાં બી, આવચી, જીરું, કડવું જીરું, તે સર્વનું ચૂર્ણ કરી તેમાં લીંબુનો રસ તથા ઘી નાખી લોઢાના કલેડામાં લોઢાના દસ્તાવડે ચાર પહોર ધુટવું, પછી લગાડવું; એટલે કોઢ, ચળ, પામા, વિસર્પ ઇત્યાદિ રોગ દૂર થાય છે. દર મહીને જીવાળ લેવો. (૨) કુવાડીયાનાં બી, આકડાતું દૂધ, દંતીમૂળ, વાવડીંગ, આંબાહળદર, સિંધાલૂણુ, દારુહળદર, રીંગણીનું મૂળ, વંછનાગ, એ સર્વ એસડ વાટી લેપ કરવાથી સર્વ તરેહના કોઢ તથા સર્વ કુષ્ટરોગ મટે છે. (૩) મનશીલ, એલચી, સુરમો, હીરાકશી, છાપરે જામેલો ધુમાસ, નાગરમોથ, રાળ, લોધર, ગોરાચંદન, કીવ હળદર, એ સર્વને એકત્ર વાટી સરસીયા તેલમાં ઘુટી શરીરે લેપ કરવાથી કિલાસ, કોઢ, કિટલ, દાદર, મહાકુષ્ટ, ખસ, ભગંદર, માથાની ઉંદરી અને હરસ, એ સઘળાં નાશ પામે છે. (૪) આવચી, એળીઓ, સાજીખાર, જવખાર, સિંધાલૂણુ ને વંછનાગ પાણીમાં ઘુટી શરીરે લેપ કરવાથી કોઢ નાશ પામે છે.

હાડગંભીર વા

૧—હીરાકશી, હરડાં, ફટકડી, મીણુ, અડાયાં છાણાંની લસ્મ, તેલ, ઘી, તેનો મલમ કરી ચોપડવાથી હાડગંભીર વા મટે છે. લાય બળે તો લેસનું જાણુ ચોપડવું.

૨—અશીણુના કસુંબાને ગાળ્યા વિના તેમાં રતું પુમકું પલાળવું ને હાડગંભીરનાં ધારાં ઉપર મૂકી પાટો બાંધવો. ઘણા દિવસ સુધી તેમ કરવાથી હાડગંભીર વા મટે છે. ખટાશ માત્ર બાકી નહિ.

(“લાગ્યોદય”ના એક અંકમાં લખનાર-પ્રાણાચાર્ય વૈદ્યરાજ ધીરજીરામ દલપતરામ)

૧૨૯-તંદુરસ્તી સાચવવાનો મોટો ઉપાય-ઉપવાસ

સામાન્ય રીતે એવી માન્યતા છે કે, ઉપવાસથી માણસમાં નબળાઈ આવે છે, પણ વસ્તુસ્થિતિ તેથી ઉલટા પ્રકારની છે; તેથી માણસ વધારે મજબૂત બને છે. પાચનશક્તિની ક્રિયાઓમાં લોહીનો જથ્થો અગત્યનો ભાગ લે છે તે ખરી વાત છે. તેને માટે એમત છેજ નહિ. લોહીના ઉમેરાથી માણસના શરીરને પૂરતા પ્રમાણમાં પોષણ મળે છે, એટલુંજ નહિ પણ માણસના શરીરમાંથી તંદુરસ્તીને નુકસાન કરનારી વસ્તુઓ દૂર કરવામાં તે એક મોટું કામ કરે છે. આપણા લોહીનો ઉમેરો એ એક એવું હથિયાર છે, કે જેનો ઉપયોગ કુદરત (નિચર) રોગના સામે અથવા નબળાઈના સામે લડવામાં કરે છે. જે તમે તમારા લોહીને-કે જે ખોરાક પચાવવા માટે એક અગત્યની વસ્તુ છે-દૂર કરશો તો એક અમેરિકન લેખકના કહેવા પ્રમાણે યાદ રાખજો. કે, જેવી રીતે લડાઈના મેદાનમાં આગલા ભાગની ખાંધઓ ખાલી રાખવાથી, તોપો ફેડનારાઓ સિવાય તોપખાતું રાખવાથી, હવાનાં લડાયક વિમાનો (એરોપ્લેનો) તેના હાંકનારાઓ સિવાય રાખવાથી હારી જવા જેવી સ્થિતિ થઈ દુશ્મનોના માટે રસ્તો ખુલ્લો કરી આપવામાં આવે છે; તેવીજ રીતે તમારા શરીરની સ્થિતિ થશે. કુદરતી પ્રેરણા પ્રમાણે, શરીરની સારી સ્થિતિ હોતી નથી ત્યારે જનવરો ખોરાક લેતાં નથી; પરંતુ દયાબળકે તો એ છે કે, માણસો કુદરતની વારંવાર અવગણના કરે છે અને શિક્ષાતરીકે રોગ ભોગવે છે. ઉપવાસનો કાળજીપૂર્વક અને યોગ્ય રીતે ઉપયોગ કરવાથી સેંકડો દરદીઓ સારા થયા છે. ઉપવાસ એ રોગ મટાડવાનો ફતેહમંદ ઉપાય છે. તેના દર્શાતંતરીકે અમેરિકાના જાણીતા ગૃહસ્થ બંરનાર મેકફેડનનો દાખલો લ્યો, કે જે ગૃહસ્થ રોગ અટકાવવા માટે ઉપવાસનો સારો ઉપયોગ કર્યો છે. તેણે વરસની અંદર નિયમિત રીતે કેટલીક વખત ત્રણથી પંદર દિવસના ઉપવાસ કરીને શરીરના સ્નાયુઓને સાફ કર્યા છે અને વધારે શક્તિમાન કર્યા છે; એટલુંજ નહિ પણ આ પ્રયોગ ઘણા લોકો ઉપર તેણે ફતેહમંદ રીતે કર્યો છે. અમેરિકાના લોકોના જાણવામાં આવ્યા પહેલાં ઘણા લાંબા વખતથી આપણા લોકોના જાણવામાં પણ આ વાત છે. આપણા સાધુ લોકો આ વાતનો સારી રીતે ઉપયોગ કરે છે; સાધુ નથી એવા સામાન્ય લોકો પણ મહીનામાં એકાદ-એ દિવસ એકાદશીના નિમિત્તે પૂરેપૂરો ઉપવાસ અથવા થોડો ઉપવાસ કરે છે. અમુક ગ્રહની નડતર ટાળવા ખાતર અઠવાડીઆમાં તે ગ્રહના દિવસે ઉપવાસ કરે છે અથવા એકજ વખત જમે છે.

આપણાં આયુર્વેદિક વૈદકશાસ્ત્ર પણ તાવ વગેરે પ્રકારના રોગો મટાડવા માટે ઉપવાસનો ઉપયોગ કરવા ભલામણ કરે છે. આપણા પોતાનાજ લોકોએ કહેલી વાત આપણે માનતા નથી, એ આપણો કુદરતી સ્વભાવ લાગે છે અથવા આપણા સ્વભાવની નબળાઈ લાગે છે. આજ વાતો દરિયા-પારની ખીજી પ્રજાઓ-જેવી કે અમેરિકન પ્રજા તથા યૂરોપીયન પ્રજાના લોકો-તરફથી કહેવામાં આવે છે સારે આપણે ખરી માનીએ છીએ.

જગપ્રસિદ્ધ કવિ ડૉક્ટર ટાગોરે પોતાના “સાધના” નામના પુસ્તકમાં લખ્યું છે કે, કેટલીક એવી ખરી વાતો છે કે જેનાં કથનો લોકો ભૂલી જાય નહિ; અને જેનો ઉપયોગ કરવાનો લોકોના ખ્યાલ જગતમાં રહે તેટલા માટે તે વાતો હમેશાં વારંવાર લોકોને કહેવી પડે છે તથા તેમના મન ઉપર હસાવવી પડે છે. આથી કરી તંદુરસ્તી સાથે સંબંધ ધરાવતી ખરી વાતો માણસોનાં મન ઉપર હસાવવાની જરૂર રહે છે કે જેમ કરવાથી માણસો જાગૃત રહી પોતાના શરીરના લાભો સારી રીતે સમજી જાળવી શકે.

(“બ્યાયામ” માસિકના એક અંકમાંથી)

(મં ગાંધીજી ઉપરના એક પત્રમાં પોલેન્ડના એક અધ્યાપકે અપવાસના લાભોવિષે જે અનુભવો અને વિચારો લખ્યા હતા, તે પણ ખાસ જાણવા-વિચારવા જેવા હોવાથી તે નવજીવનના ૧-૪-૨૮ ના અંકમાંથી આ નીચે આપ્યા છે. સંપાદક)

“મારા અનુભવ પ્રમાણે જે પેટ ‘ઓનીમા’થી બરોબર સાફ રાખવામાં આવે તો ૧૦ દિવસ તો શું, ૧૫ દિવસ પણ ઉપવાસ કરવા એ સહેલી વાત છે, પણ આ તો હું મારી વાત કરું છું-

મારું સામાન્ય વજન ૧૬૦ રતલ છે, તે ઉપવાસમાં ૧૪૦ થઈ જાય છે. આપનું વજન તો, આપના ચિત્ર ઉપરથી જોતાં બહુ ઓછું જણાય છે, એટલે આપે સાત દિવસથી વધારે ઉપવાસ ન કરવાં જોઈએ.

“ઉપવાસમાં હું કશુંજ ખાતો નથી, માત્ર પ થી ૭ રતલ વરાળનું ઠંડું પાટેલું પાણી પીઉં છું, જરૂર પડે તો સહેજ લીંબુનો રસ ઉમેરું. હું દરરોજ કપડાંવિનાના મારા શરીરનું વજન લઉં છું. અને રોજ અર્ધો રતલ વજન ઓછું થાય છે. ૧૯૦૭થી હું ઉપવાસ કરું છું. શરીરની સામાન્ય સ્થિતિ અને મનને જરૂર જણાય તે પ્રમાણે, દરવર્ષે ૪ થી ૭ વાર, ૩, ૭, ૧૦ અને ૧૫ દિવસના ઉપવાસ કરું છું; એટલે વર્ષમાં ૪૦ થી ૬૦ દિવસના ઉપવાસ થાય છે. કેટલીક વાર ઉપવાસ કર્યા વિના ચાલતુંજ નથી અને તે સમયે કાંઈ પણ ખાવું ભાવતું નથી, એટલે છેલ્લાં ૨૦ વર્ષમાં મેં સોએક ઉપવાસનો અનુભવ લીધો છે. ટુંકામાં ટુંકા ૩ દિવસના અને લાંબામાં લાંબા ૧૬ દિવસના. હમણાં ઉપવાસવિનાના ત્રણ મહિના પછી મારું વજન ૧૬૦ રતલ છે અને મને ઉપવાસ કરવાની ખૂબ ઈચ્છા થઈ છે.....સામાન્ય રીતે લાપણો આપવાને માટે લાંબે પ્રવાસે નીકળું છું, ત્યારે હું ઉપવાસ કરું છું. કામ કરવાની તીવ્રતા ઉપવાસથી ઓછી થવાને બદલે વધે છે. હમણાં મને થાક લાગે છે અને ઉંઘ જણાયા કરે છે; કારણ ૧૦૦ દિવસથી વધારે પ્રવાસ થઈ ચૂક્યો છતાં ઉપવાસ નથી કરી શક્યો.....શારીરિક વ્યાયામ માટે નવરાશ નથી મળતી; એટલે ઉપવાસ ન કરું ત્યારે વજન વધારા પડતું વધી જવાનો ભય રહે છે. સંભવ છે કે, વ્યાયામ ઓછો મળવાને લીધે અને ખોરાક ઓછો ચવાવાને લીધે વજન વધી ગયું હશે. સ્વભાવે હું ઓછું ખાનારો નથી અને વારસો પણ મને એવોજ મળ્યો છે. ખોરાક ઓછો કરતાં મને લાંબા સમયની તાલીમની જરૂર પડી અને આજે પણ ૬૫ વર્ષની ઉંમરે ખોરાક જીલને ગમે તો ખૂબ ખવાઈ જવાય છે.પેટ સાફ કરવાનો મારો અર્થ એ છે કે, નીચેના ભાગ વાટે પાણી લેવું, જેમાંનું કેટલુંક મૂત્રાશયમાં ભરાઈ રહે છે અને બાકીનું થોડા વખતમાં અધોદ્વારે નીકળી જાય છે. ‘એનીમા’ ૩ થી ૩૫ પુટ ઉંચે રાખું છું. ખુલ્લે શરીરે ‘એનીમા’ લઉં છું. અમુકજ પાણી પીવું એવી ભલામણ હું ન કરું. સૂચિ પ્રમાણે પીવાય. પહેલાં હું ૨૫ રતલ પાણી લઉં છું અને તે નીકળી જાય એટલે અનેક વાર પાંચથી સાત રતલ પાણી લઉં છું, તે એટલે સુધી કે આખરે પાણી તદ્દન સ્વચ્છ નિર્માળ નીકળે છે.....ઉપવાસના પરિણામમાં શરીરમાં વધારે સ્ફૂર્તિ આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ જો આત્મશુદ્ધિ માટે ઉપવાસ કરીએ તો અધ્યાત્મદષ્ટિ પણ ખુલે છે. મને જ્યારે હૃદય કે બુદ્ધિની ગુંચ આવે છે, ત્યારે હું ઉપવાસ કરું છું; કોઈ વિરોધીની સામે ઝૂઝવાનું હોય તો હું ઉપવાસ કરું છું. ઉપવાસ અને પ્રાર્થનાથી અનેક મુંઝવણો અને વિટંબણાઓ ટળે છે.”

આ દિશામાં જે પ્રયોગો કરી રહ્યા છે તેવા વાચકોને ઉપયોગી થાય એટલા હેતુથી આ કાગળ હું પ્રસિદ્ધ કરું છું. ઉપવાસની શરીર અને નીતિ ઉપર થતી અસર તો રોજ રોજ સ્વીકારાતી જાય છે. ઘણાંએ દરોમાં અનેક દવા અને ભયંકર ઇન્જેક્શનોના કરતાં વિવેકપૂર્વક કરેલા ઉપવાસ વધારે અસરકારક ઇલાજ નીવડે છે. ‘ભયંકર ઇન્જેક્શનો’ કહું છું તે એટલા માટે નહિ કે તેથી દુઃખ થાય છે, પણ તેથી અનેક નવી ઉપાધિઓ વધે છે. દવાઓથી કેટલું નુકસાન થાય છે તેની આપણને પૂરી ખબર પડતી નથી; પણ ઉપવાસથી નુકસાન થવાના ઘણા દાખલા ભાગ્યેજ આપી શકાશે. ઉપવાસ કરનારાઓની સ્ફૂર્તિ વધ્યાનો તો લગભગ સૌનેજ અનુભવ છે; કારણ શરીર અને મનને સાચો આરામ ઉપવાસમાંજ મળી શકે છે. કેવળ કામ કરવાનું બંધ કરવાથી ભાગ્યેજ આરામ મળે છે, કારણ ઘણા દાખલાઓમાં તો પાચનયંત્રના ઉપર ખૂબ કામનો બોલો પડેલો હોવાથી તેનેજ આરામ આપવાની જરૂર હોય છે.

ઉપવાસની નીતિ ઉપર ઘણી અસર થાય છે, પણ તે એટલીજ સહેલાઈથી સિદ્ધ નથી થઈ શકતી; કારણ નીતિનાં પરિણામ આણવાને માટે મનનો પણ સહકાર જોઈએ અને ઉપવાસમાં આત્મપ્રતારણનો ભય રહે છે. ઘણા દાખલા હું જાણું છું, કે જેમાં આત્મશુદ્ધિઅર્થે વધારે પડતા ઉપવાસ કરવામાં આવ્યા હતા. અમુક હદ સુધી એ બહુ કિંમતી છે, જો ઉપવાસ કરનારને પોતાના શુ. ૧૯

કૃત્યનું ખરાબર ભાન હોય. રમગ્ગન મહીનાના રોજ ઉપરાંત પેગંબર સાહેબ વધારે ઉપવાસ કરતા તેમનું અનુકરણ તેમના શિષ્યો કરતા. તેમને પેગંબર સાહેબે જે ચેતવણી આપી હતી તેમાં ધણું વળુદ હતું. પેગંબર સાહેબ તેમને કહેતા કે ‘હું તો ઉપવાસ કરું છું ત્યારે માલિક પૂરતો ખોરાક મારા આત્મા માટે મોકલે છે, તમને તેવો ખોરાક મળતો નથી.’ શરીરના ઉપવાસ વધતા જાય, તેમ તેમ આહારને માટે લાલસા વધતી જતી હોય તો આત્મશુદ્ધિ અર્થે કરેલા ઉપવાસ શા અર્થના છે? (ય. ઇ. માંથી)

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

૧૩૦-તંદુરસ્તી વિષે કિંમતી સૂચનાઓ

નાળિયેરની ખુખી

નાળિયેરનું ઝાડ કુદરત તરફની કેટલી ઉત્તમ બક્ષિસ છે તે મારા થોડાંજ વાંચનારાઓ જાણતા હશે. આ ઝાડના કાંઈ નહિ તો એક સો ઉપયોગ થઈ શકે તેમ છે. ખીજા ઉદ્યોગોને હાલ તુરત બાબુએ મૂકી તેની એકજ ખુખીના સંબંધમાં હું આજે કાંઈક બોલવા માગું છું. નાળિયેર દરેક રીતે સંપૂર્ણ ફળ છે. તેમાં કુદરતે ખોરાક અને પાણી એ બંનેનો સમાવેશ કર્યો છે. ઓટમીલ, પપેતા, ચોખા અથવા ખીજા કાર્બોહાઇડ્રેટ ખોરાકોથી થતા ઇલાજો સામે હાલની બાગળ વધેલી તખીખી વિદ્યાર્થી જે વાંધાઓ ઉઠાવવામાં આવે છે, તે નાળિયેરના ફળને કદો પાણુ લાગુ પડી શકતા નથી. આ ફળની ખુખી એ છે કે, માણસોની તંદુરસ્તી અને સુખ-માટે જે તરવોની જરૂર છે તે સઘળાં તરવો નાળિયેરના ફળને નસીબ થયાં છે. મીઠી પીશાબના દર્દીઓને માટે આ ફળનો ખોરાક ધાસ્તીવગરનો છે. નાળિયેરનું પાણી ઉપલા દર્દીઓ માટે બહુજ ફાયદાકારક સાબીત થયું છે; તેમજ તે પીનારને ઘણી ઠંડક આપે છે. વળી તે શોષને શાંત પાડે છે. તે વાતાવરણ કરતાં ૨૫ ડીગ્રી જેટલું વધુ ઠંડુ હોય છે.

નાળિયેરનું તેલ મીઠી પીશાબના ઇલાજમાટે અકસીર ગણાઈ ચૂક્યું છે. હાલમાં જ્યારે શુદ્ધ અને સ્વચ્છ ધી મળવાની મોટી મુશ્કેલી પડે છે, તેવા વખતે નાળિયેરનું સ્વચ્છ અને ભેજ-ભેજ વગરનું તેલ ધણુંજ ઉપયોગી અને ફાયદાકારક થઈ પડે એમ છે. કેટલાક તખીખો આ તેલને કોડલીવર ઑઈલની પંક્તિ ઉપર મૂકવા જેટલું ઉપયોગી માને છે. આ તેલ માંકડ, માથાની જૂ અને ખીજાં જીવજંતુઓનો નાશ કરવા માટે પણ રામખાણ થઈ પડે છે. આગલા વખતમાં, ખાસ કરી બંગાળીઓ એજ તેલ પોતાના આખા શરીરે મસળતા હતા. આજે પણ દેશાવરોમાં આ રીત ચાલુજ છે; પણ જ્યાં જ્યાં અને જે જે કામમાં આ અસલી રિવાજબંધ પડ્યો છે, ત્યાં ત્યાં અને તે કામમાં દર્દો અને ખિમારીએ કેટલો વધારો કર્યો છે, તે શોધી કાઢવામાં આવે તો તે રિવાજની ખુખીઓ ખુલ્લી થયા વગર રહે નહિ.

x

x

x

x

x

બાળકોનો ઉધરભાવ-નારંગી

નારંગી, દૂધ અને અંજીરનો પૂરવણીનો ખોરાક બાળકોના ઉધરભાવ ઉપર કેટલી હદે અસર કરે છે, તેનો અનુભવ મેળવવાની અનેક કીસમની કોશીશ અમેરિકામાં કરવામાં આવે છે. ૪૭ બાળકોને એકજ કીસમનું રાખેતા મુજબનું જમણુ આપવામાં આવ્યું હતું. ૧૩ છોકરાઓને પૂરવણીના રાતના ભોજનતરીકે અર્ધી પેંટ જેટલું દૂધ દરરોજ દરેક બાળકને આપવામાં આવ્યું હતું. તેર છોકરાઓને વધારાના ખોરાકતરીકે એક એક મોટી નારંગી આપવામાં આવી હતી. દર્શને ચાર ચાર અંજીર આપવામાં આવ્યાં હતાં, જ્યારે ૧૧ છોકરાઓને વધારાનો કશો ખોરાક આપવામાં આવ્યો ન હતો.

આ રીતે બાળકોને ચાલુ ખોરાક કેટલીક મુદત સુધી આપવા પછી માલૂમ પડ્યું હતું કે, ઘણા નંબરે નારંગી ખાનારાં બાળકો, ખીજા નંબરે અંજીર, ત્રીજા નંબરે દૂધ અને ચોખા

નંખરે પૂરવણીના ખોરાકવગર રાખવામાં આવેલાં બાળકો આવ્યાં હતાં. આ ઉપરથી માલૂમ પડે છે કે, બાળકોના ઉધરલાવ માટે નારંગી અને તે પછી દૂધ અગત્યનો ખોરાક થઇ પડે છે.

બિમારી એટલે શું?

કોઇ પણ જાતની બિમારી કે દુઃખદર્દમાં કુદરતનો હાથ હોતો નથી, પણ આપણો પોતાનો દોષ છે. જેવું વાવવું તેવું ચાખવું, એ કુદરતનો નિયમ છે. આપણે બિમારી કે દુઃખ-દર્દોનું કષ્ટ ચાખીએ છીએ, તે આપણે વાવેલાં કરણીનાં ફળમાત્ર છે. સરકારનો કાયદો તોડવાથી જેમ ગુન્હે-ગારને દંડ કે કેદની વતી-ઓછી સજા થાય છે, તેમ કુદરતનો કાયદો તોડનારાઓને બિમારી અને દરદોની વતી-ઓછી મુદતની સજા ભોગવવી પડે છે. અગર જે તમારી જીંદગીની તમેહ એવી હોય છે, કે જેથી તમારું શરીર મલિનતા અને નજીઆતથી ભરાઇ જાય છે, ત્યારે એક વખત એવો તો આવવાનો કે જ્યારે શારીરિક ધર સાફ થવાની ધણી જરૂર છે. તમારું શરીર બહારનાં તત્ત્વોને ઓછસ હદસુધી સમાવી શકે છે અને તે છતાં તે પોતાનું કૌવત ટકાવી શકીને પોતાની સાધારણ ફરજને સાચું રહે છે.

જ્યારે તમને સુસ્તી અને થાક જેવું લાગે, ત્યારે જાણવું કે, શારીરિક ઝેરની પ્રાથમિક અસરના તમે ભોગ થઇ પડ્યા છો. એ વખતે તમારે સમજી લેવું કે, તમારું લોહી તમને ઉત્સાહી, સચેતન અને તેજ બનાવવા માટેનાં તત્ત્વો ધરાવતું નથી. આ વખતે તમે મોટે ભાગે તમારી ભૂખ ખોઈ દો છો. આ વખતે જેઓ સમજણવાળા હોય છે, તેઓ તરત સમજી જાય છે. જ્યાંસુધી પોતાની ભૂખ પાછો દેખાવ દેતી નથી, ત્યાંસુધી તેઓ ખોરાકથી પરહેજ રહે છે. લોકોનો મોટો ભાગ ભૂખ નહિ લાગવાને ભયની નિશાની સમજી ડોક્ટર પાસે દોડે છે અને ભૂખ લાગવાની દવા માગે છે; પણ જ્યારે તેને લગતા કાયદાઓનો તમે અમલ ન કરો, ત્યારેજ ઓછી ભૂખ ભયની નિશાની થઈ પડે છે. અગર જે ભૂખ લાગ્યા સિવાય તમે હોજરી ઉપર ખોળે નાખો તો જાણવું કે, તમે આગમાં તેલ નાખી આગના ભડકને વધારો છો. ખીન્ન શબ્દોમાં કહું તો તમારા શરીરમાં પેવસ થયેલા નજીઆતના ખોળમાં વગરભૂખે હોજરીમાં ખોરાક ભરી સામે વધારો કરો છો.

એનો સખખ એ કે, તમે તમારી હોજરીની શક્તિ ઉપરાંત તેની પર ખોરાકનો ખોળે નાખો છો; અથવા તમે એવો ખોરાક લો છો, કે જેમાં તમારા શરીરનું પોષણ કરનારાં તત્ત્વો ઓછાં હોય છે. તમારો હમેશનો ખોરાક ઘણો નરમ હોવાના કારણે તમે તે ચાવી ચાવીને ખાવામાં નિષ્ફળ નિવડો છો. અને શાહમૃગ યા મરઘીનાં ખચ્ચાંની પેઠે તમારો ખોરાક એકદમ ગળા જવામાં ભૂલ કરો છો.

કુદરતે આપણને ખોરાક દળવાને માટે દાંત આપ્યા છે, પણ દળવાના સાંચાઓ અને ખીજી રીતિઓની મોહોકાણે જાણે આપણા દાંત ઉપયોગ વગરના થઇ પડ્યા છે. આ કારણના સખખે દાંતની બિમારી આજકાલ જ્યાં ત્યાં વધી પડી છે. દાંતના ડોક્ટરોનું કામ થોડખંધ વધતુંજ ચાલ્યું છે. તમને તેઓની ગરજ એટલાજ માટે પડે છે કે તમે નરમ નરમ ખોરાક ખાવાનો ભારે શોખ ધરાવો છો. ખીજું કારણ એ છે કે, તમે એવા ખોરાકનો ઉપયોગ કરો છો, કે જે ખોરાકમાં દાંતને મજબૂત કરનાર તત્ત્વ મળતું નથી; અને હોય છે તો ઓછું હોય છે. દાંતની મજબૂતી અને સલામતીમાટે તેને ખોરાક ચાવવાની-કસરતની ધણી મોટી જરૂર છે. દાંતને કસરત આપ્યા વગર મજબૂત કે સલામત રાખી શકાતા નથી.

ખરખચડો ખોરાક કે જે તેની કુદરતી સ્થિતિમાં મળી આવે છે, તે ખોરાક ચાવવાથી દાંતને જેટલી જોઇએ તેટલી કસરત મળી શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ એથી દાંત સ્વચ્છ બને છે અને મોઢાંમાં 'એન્ટી સેપ્ટિક' (કહોવાટ અટકાવનારો) રસ ઉત્પન્ન થાય છે. એમ થવાથી દાંત પણ સ્વચ્છ અને તંદુરસ્ત રહે છે.

તમારો સાચો સલાહકાર-હોજરી

જરા આગળ ચાલો; બિજાનું હોડતાં તમને લાગે કે, તમને બૂખ લાગી નથી, તો નાર્તો લઇ તમારી હોજરી ઉપર કદી પણ ખોરાકનો વધુ નુકસાનકારક ભાર કરતા નહિ. તમારી હોજરીજ

તમારો સાચો સલાહકાર છે. તમને ખોરાકની જરૂર છે કે નહિ તે તેજ જાણે છે; અને જ્યારે તે તમને એમ કહે કે, ખોરાકનો સ્વાદ સારો લાગતો નથી અને તે છતાં તમે તમારી હોજરી ઉપર અધઘટિત બોલો નાખશો તો જાણીને કે, તમે તમારા સાચા દોસ્ત હોજરીનો એવો ગુન્હો કર્યો છે કે જે માટે તમારે બિમારી અને દર્દોની સખ્ત સજા ભોગવવીજ પડશે. જ્યારે સ્વાદ સારો આવે ત્યારેજ જાણવું કે તમારી હોજરીને ખોરાકની ખરેખરી જરૂર છે. જેમ ખોરાકનો સ્વાદ સારો લાગે, તેમ તમારી હોજરી તે પચાવવાને વધુ તૈયાર હોય છે. ખરી રીતે બેતાં તે ખોરાક ખાવાની મોજ ખોરાક પચવાના રસને વહેવાને કાર્યસાધક થઈ પડે છે. આ રસ હોજરી અને આંતરડાંમાં કેવી અગત્યની ફરજ બજાવે છે, તે થોડાંઓજ જાણતા હશે. જ્યારે આ પ્રવાહી રસ યોગ્ય જથ્થામાં પૂરો પાડવામાં આવે છે, ત્યારે ખોરાક હજમ થવાની ક્રિયા દરેક રીતે થઈ શકે છે; પણ જો એક ફરજતરીકે અથવા તમારું કૌવત ટકાવી રાખવાના હેતુથી સ્વચ્છ નહિ છતાં ખોરાક હોજરીમાં ઉતારવાની કાશીશ કરશો તો જરૂર મानी લેજો કે, તમે તમારી હોજરીપર નાહકનો બોલો લાદી તમારું જોર ઓછું કરી નાખો છો. આવી સ્થિતિમાં હોજરી ખોરાક હજમ કરવાને તૈયાર હોઈ શકતી નથી. આવી સ્થિતિમાં તમે ખાધેલા ખોરાક હોજરીમાં મોટા બોલો સમાન થઈ પડે છે. આ વખતે તમારા લોહીના દરેક ટીપામાં નજીઆત અને બહારનાં તત્ત્વો દાખલ થાય છે; જે શરીરના યંત્રને નડતર સમાન થઈ પડે છે. જેથી તમને સુસ્તી, થાક અને નબળાઈ જેવું લાગે છે, અને તમે પોતાને અર્ધા મુલેલા જેવા માનો છો.

જો તમે તમારી બિમારીથી દૂર રહેવા માગતા હો તો તમારે કંકડીને ભૂખ લાગે ત્યાં સુધી ખોરાક માટે થોભવું નેહજો. બિમારીનું મૂળકારણ ખોરાક કયા પ્રકારનો આવે તે નહિ જાણવામાં રહેલું છે. આપણે ઘણો જલ્દદ ખોરાક, સફેદ લોટની બનાવટનો ખોરાક, પાંદોશ કરેલા ચોખા વગેરેના ખોરાકનો મોટા પ્રમાણમાં ઉપયોગ કરીએ છીએ. આ ખોરાકો જીવન માટે સાદા છે; પણ તે વૃક્ષમય રેષાઓની હોજરીવિનાના હોવાથી તે ઘટતી અસર કરવાને અકારત થાય છે. ખરજ્યક ખોરાક ખાવાની ઘણી જરૂર છે, જેથી ખોરાકસંબંધી નહેર યા નળી સ્વચ્છ અને સાફ રાખી શકાય.

રાંધણકળામાં સ્ત્રીઓની ગંભીર ભૂલ

ઇંગ્લંડનો એક જગજાહેર તબીબ જણાવે છે કે, રાંધણકળામાં જે એક ઘણીજ ગંભીર ભૂલ કરવામાં આવે છે તે એ છે કે, જે પાણીમાં પપેતા વગેરે બીજી તરકારી બાફવામાં આવે છે, તે પાણી ફેંકી દેવામાં આવે છે. આ એક ઘણીજ ગંભીર ભૂલ છે. આ ભૂલથી તરકારી કે વનસ્પતિનો સ્વાદ ખોઈ દેવામાં આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ તે ખોરાકનાં પુષ્ટિકારક તત્ત્વ પાણી ચૂસી લે છે અને આ લાભકારક તત્ત્વો ઉપયોગ કર્યા સિવાય ફેંકી દેવામાં આવે છે; માટે તરકારી બાફવાની ઉત્તમ રીત તે 'સુટ્ટી' બાફવાની છે. એટલે કે, તે બાફવામાં ઘણુંજ થોડું પાણી વાપરવું એટલે કે તે પાણી એટલુંજ હોવું નેહજો કે તે બીજી જાતે તે આગમંત્ર ખોરાક બરાબર પાટી જાય.

જો ખોરાક ભુંજવામાં આવે છે અથવા વરાળથી પકાવવામાં આવે છે, તે પોતાના સ્વાદ સાથે પુષ્ટિ આપનારાં પોતાનાં તત્ત્વો પણ જાળવી રાખી શકે છે. જો કે બાફેલો ખોરાક સંતોષને પાત્ર છે, પણ તેના સંબંધમાં ઉપર કહેલી સૂચનાપર અમલ થવાની ખાસ જરૂર છે.

એક રીતે બિમારીથી શરીરમાં જમા થયેલી નજીઆતનો પોતાની મેજે ત્યારેજ અંત આવે છે, કે જ્યારે ભૂખ વગર કોઈ પણ જાતના ખોરાકથી પરહેજ રહેવામાં આવે છે. આથી બિમારી એક રીતે હોજરીપર ખોરાકથી પડતા બોલોનો અટકાવ કરે છે. આથી બિમાર માણસો જેઓ ઘણું ખાવાથી બિમારી લાવે છે તેઓને, હોજરીને આશાએશ આપવાની ફરજ પડે છે. પરિણામે શરીરમાં દાખલ થવા પામેલી નજીઆત તેમાંથી સહેલાઈથી બહાર નીકળી શકે છે, અગર જો તે બહાર નીકળવા પામી ન હોત અને તેને શરીરમાં વધવા દેવામાં આવી હોત તો પરિણામ ઘણુંજ ભયંકર-કદાચ મોતમાં પણ આવ્યું હોત !

મેલેરીઆનાં મચ્છરો માટે ઝેરી ગેસ

આ તો જાણીતી ખીના છે કે, મેલેરીઆના તાવનો ઉપદ્રવ એક જાતના મચ્છરોને આભારી છે. આ મચ્છરો જેમ ગરીબોની ઝુંપડીઓમાં તેમ રાજ્યોના મહેલમાં પણ પ્રવેશ કરી શકે છે.

આ મચ્છરોનો નાશ કરવામાટે અનેક ધલાળે લેવામાં આવ્યા છે, પણ તે ઘણા મોટા ભાગે નિષ્ફળ નીવડ્યા છે, પણ આ મચ્છરોનો દોર વધુ વખત રહે એમ લાગતું નથી. કેમકે હાલમાં એક તુર્કી કેમિસ્ટે એક જાતના ઝેરી ગેસની શોધ કરી છે. જેની મદદથી મેલેરિયાના મચ્છરોનો તુરતા-તુરત નાશ થવા છતાં તે માણસો, જાતવરો અને ઝાડપાનને જરા પણ નુકસાન કરી શકતો નથી.

આ ગેસની તપાસ મોટા પાયા ઉપર તુર્કી સરકાર લેવામાં રોકાઈ છે અને અગર જે આ ગેસ તેના શોધકના જણાવ્યા મુજબ ક્ષતેહમંદ ઉતરશે, તો તે કિંમતી શોધોમાંની એક થઈ પડશે.

બાળકોનો ‘રીક્ટસ’ અથવા હાથપગ દોરડી ને પેટ ગાગરડીનો રોગ

‘રીક્ટસ’ બાળરોગ છે. એ રોગનાં લક્ષણ એ છે કે, રોગીનું માથું શરીરના પ્રમાણમાં મોટું, અરડો વાંકો, પાંસળાં દબાઈ બેસી ગયેલાં, કદ ફીંગણું, માંસ ઉપર કરચલી-આ જાતનાં બચ્ચાં-આને ‘રીક્ટી’ એટલે કે રીક્ટસના રોગથી પીડાતાં કહેવાય છે. બચ્ચાંઓનો આ રોગ તેમના ખોરાક અને હવાપર મોટો આધાર રાખે છે. આથી આ રોગ થતો એટલે એટલા માટે બચ્ચાં-ઓના ખોરાકપર લક્ષ આપવું જરૂરી છે. રીક્ટસનો રોગ સારો થઈ શકે છે; પણ બ્યારે આ રોગે ઉપર મુજબના લક્ષણનું રૂપ લીધું હોય, ત્યારે જાણવું કે, એ રોગે બાળકપર ઘણીજ ગંભીર અસર કરી છે.

રીક્ટસનો રોગ બાળકોથી દૂર રાખવાનો મુખ્ય ધલાજ સારો ખોરાક અને તડકો છે. જે બાળકોનું જીવન માતાના દૂધપર હોય છે, તેઓને આ રોગ લાગુ પડતો નથી; પણ તેમને સૂઈને તડકો દેખાડવામાં ન આવે તો આ રોગ તેમને પણ હોડતો નથી. અગર જે બાળકો-ને દિવસમાં પંદરથી વીસ મિનિટ તડકામાં ઉછેરવામાં આવે તો આ રોગ તેમને લાગુ પડવાનો સંભવ રહેતો નથી; પણ જે બાળકોને માતાના દૂધની ગેરહાજરીમાં બીજા દૂધ ઉપર જીવવું પડતું હોય તેઓને રીક્ટસનો રોગ લાગુ પડે છે. આ રોગથી તેઓને દૂર રાખવા માટે તેઓને તડકામાં ઉછેરવાની ખાસ જરૂર છે.

જાણીતો મહાન તખીબ ડૉ. કેલોગ કહે છે કે “ઉત્તર આફ્રિકામાં સૂકોમાં જતાં બારસો જેટલાં બાળકોને મેં તપાસ્યાં હતાં; પણ એક પણ બાળક રીક્ટસના રોગથી પીડાતું મને જણાયું નહિ.” આ તખીબ વધુ જાણવાબેગ પ્રકાશ પાડે છે કે “યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સના અર્ધા લોકો અને એ કરતાં વધુ મોટી સંખ્યામાં ગ્રેટબ્રિટન અને યૂરોપના ઉત્તરભાગોના લોકો રીક્ટસના એક યાં બીજી રીતે ભોગ થઈ પડેલા મારી નજરે પડ્યા છે. એટલે કે, તેઓ બચ્ચાણમાં લાગુ પડેલા આ રોગથી સાજા થયા હતા, પણ તેની અસર તેમના બેડોળપણા અને શરીરપર થયેલી ઇજા ઉપરથી માલમ પડી આવતી હતી.

અગર જે તમે તમારાં બાળકોમાટે ગાયનું દૂધ વાપરતા હો; તો તે ગાયો બંધીઆર જગોમાં પડી રહેતી હોવી નહિ જોઈએ; પણ તેમને તડકો લાગતો હોવો જોઈએ. તખીબી વિદ્યાએ શોધ કરી છે કે, જે ગાયોને સૂકા ખોરાકપર રાખવામાં આવતી હોય, તે ગાયોના દૂધમાં રીક્ટસનો રોગ લાગુ પડતો અટકાવવાનાં પૂરતાં તત્ત્વો હોઈ શકતાં નથી. જેમ ગાયો તડકામાં વધુ ફરહર કરી ચરે, તેમ તેનું દૂધ વધુ તંદુરસ્તીભર્યું નીવડે છે. એજ પ્રમાણે બાળકોને પણ તડકા-ની ઘણી મોટી જરૂર છે. એજ ધલાજથી રીક્ટસનો રોગ બાળકોથી દૂર રહી શકે છે.

x

x

x

x

સુસોલીની કેવા ખોરાકપર જીવે છે ?

યૂરોપનો આજનો ઇટાલિયન મહાપુરુષ સુસોલીની જેણે પોતાની તરફ આખી દુનિયાનું ધ્યાન ખેંચ્યું છે તે કેવા ખોરાકપર જીવે છે તે જાણવું તેના પોતાનાજ શબ્દોમાં વાચકને બહુ આવકારદાયક થઈ પડશે:—

“હું કૌશી અને વાઈન કદી પણ પીતો નથી. કૌશીને એક જાતના ‘ડ્રગ’ તરીકે જોયો. ઓળખે છે, તેઓ સાથે હું બોલેબોલ મળતો થાઉં છું. હું નારસ્તાતરીકે ફક્ત દૂધનું એક ગ્લાસ લઉં છું. હું દરરોજ ચાર ગ્લાસ દૂધ પીઉં છું. દૂધથી શરીરને મળતું. પોષણ એટલું બધું તો બાળીતું છે કે તેની તારીફમાં બોલવાની હું જરૂર જોતો નથી. બાળકોથી તે ખુદ્દાઓ સુધીનો સલામત ખોરાક દૂધજ છે.”

મુસોલીનીનું મુખ્ય જમણુ બપોરે બે વાગે શરૂ થાય છે. તેનું રાતનું જમણુ રાતે દશ વાગેનું છે, જે માત્ર દૂધનું એક ગ્લાસ અને ફ્રૂટનું બનેલું હોય છે. મુસોલીની કહે છે કે “દરરોજનો મારો આ ખોરાક મને ઘણોજ માફક આવ્યો છે; કેમકે એથી મારું મગજ સ્વચ્છ રહેવા સાથે તંદુરસ્ત રહે છે અને જોઈતા પ્રમાણમાં તેનું પોષણ થાય છે. મારા શરીર ઉપર ખોરાકના વધારાનો સહેજ પણ બોજો પડતો નથી, જેથી મારું મગજ વિચારોમાટે ચપલ રહે છે. વળી મારા શરીરમાં બિનજરૂરી ખોરાકનું ઉભાણ થતું નથી અને તેનું ઝેર રક્તે રક્તે ચઢી મને બિમાર પાડતું નથી. હું દરરોજ એક કલાક કસરતમાં પસાર કરું છું. મારો દરરોજનો ઉપલો. ખોરાક અને કસરત મને એટલા બધાં તો માફક આવ્યાં છે કે મને એ જાતના સાદા ખોરાકની જરૂર પડે છે, એથી વધુ નહિ.”

x

x

x

x

બાળકોમાટેના દૂધવિષે સૂચના

“ઇડિયન રેડ ક્રોસ સોસાયટી” તરફથી “બાળકોની માવજત” ના મથાળા હેઠળ જે સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે, તેમાંની કેટલીક સૂચનાઓ જે આજની માતાઓ માટે આવકારદાયક થઈ પડ્યા સિવાય નહિ રહે તે હું નીચે રજુ કરું છું:—

બાળકોને ચોક્કસ વખતે ખોરાક આપવાની ખાસ સંભાળ માતાઓએ રાખવી. રડવું કે ધવરાવ્યું યા બહારનું દૂધ પાવું—માતાની આ તબેહ ગરીબ બિચારાં નિર્દોષ બાળકોમાટે બહુજ નુકસાનકારક છે. આ ધુરી તબેહથી ઘણીક વાર બાળકોનાં મરણ નીપજેલાં નોંધાયાં છે. જે બાળકોને માતાના દૂધનો કુદરતી ખોરાક મળતો ન હોય, તે બાળકોના ખોરાકના સંબંધમાં માતાઓએ ખાસ કાળજી રાખવાની અવશ્ય જરૂર છે. બાળકોમાટેનું દૂધ તાજું અને મીઠું હોવું જોઈએ. તે વાસી નહિ હોવું જોઈએ. કેમકે દૂધમાં થતાં જંતુઓ તેમને પુષ્કળ નુકસાનકારક થઈ પડે છે. બાળકોને દૂધ આપવાના વખત વચ્ચે માતાઓએ ઉકાળા ઢોરેલું પાણી પાવાને ભૂલવું જોઈતું નથી. બાળકો દૂધમાટે જેટલાં રડે છે તે કરતાં પાણીમાટે વધારે રડે છે, એ દેશી માખાપો સમજતાં નથી. બાળકોમાટેનું દૂધ હમેશાં ઢાંકેલું રાખવું અને તે પણ ઠંડી જગોએ. તે આઈસ બોક્સમાં રાખવું વધુ લાભકારક થઈ પડે છે, પણ આઈસ બોક્સ ન હોય તો દૂધ ખાટલીમાં યા બરણીમાં રાખવું અને તે ઠંડા પાણીમાં ઉભી મૂકવી. ખૂબ ધ્યાન રાખવું કે, આખો વખત સુધી બાળકો માટેનું દૂધ ઠંડુ રાખવું.

વળી યાદ રાખવું કે, બાળકોને દૂધ આપવા આગમચ ખાટલી અને બોટલ (નીપલ) ઉકાળવાને ભૂલવું નહિ. એ માટેની રીત નીચે મુજબ છે.

બાળકોમાટેના દૂધની શીશી કેમ ઉકાળવી

બાળકો માટેના દૂધની શીશી અને તેની બોટલ કેમ ઉકાળવી તે બાબત ઉપર હું આવું છું.

- (૧) દૂધની શીશીમાં આગલા ખોરાકનું દૂધ વધુ હોય તે ફેંકી દેવું.
- (૨) શીશી બિલકુલ સ્વચ્છ થાય ત્યાંસુધી તેને ઠંડા પાણીથી ખૂબ વીછળવી.
- (૩) એ પછી ગરમ પાણીમાં ‘બાઇકાર્બોનેટ ઓફ સોડા’ની ચમચી નાખી તે વડે શીશીને સાફ કરવી. ‘બાઇકાર્બોનેટ ઓફ સોડા’ ન હોય તો લાકડાંની રાખ પણ ચાલી શકશે.
- (૪) એવીજ રીતે બોટલોને અંદરથી અને બહારથી સાફ કરવી.
- (૫) શીશી અને બોટલો એ બંનેને ઉકાળેલા પાણીના વાડકામાં મૂકે, પાણીમાં દર શેર

પાણી દીઠ એક ચમચો 'સોડા બાઈકાર્બ' નાખવો અને જ્યાંસુધી તેમની જરૂર પડે ત્યાંસુધી તેમાં બંને રાખી મૂકવાં.

(૬) આ પ્રમાણે દરરોજ એક વખત કરવું.

x

x

x

x

બાળકો અને એરંડીઉં તેલ

નાનાં બાળકોને ઝાડો (જુલાબ) લાવવામાટે માતાઓ મોટા ભાગે એરંડીઉં તેલ આપે છે, પણ માતાઓની આ ટેવ વખતના વહેવા સાથે બાળકોને વધુ કબજિયાત બનાવે છે; અને પરિણામે ગરીબ બિચારાં નિર્દોષ બાળકો વધુ હેરાન થાય છે. બાળકોને જુલાબ લાવવામાટે એક બાણીતો જર્મન તખીબ લલામણુ કરે છે કે, બાળકોને દૂધનો ખોરાક આપવાના વખતની વચ્ચે પાણી વધુ આપવું; તેમજ દૂધ આપ્યા પછી અર્ધા ચમચાથી એક ચમચાસુધી ઑલીવ ઑઇલ આપવું.

દર ચોવીસ કલાકમાં બાળકોને એકથી ત્રણ ઝાડા થવાની જરૂર છે. ઝાડો નરમ, સુંવાળો અને રાધના રંગનો હોવો જોઈએ, જે લચકાના રૂપમાં હોવો જોઈએ નહિ. તેમાં અધાયલા દૂધના ગાંગડા, મળ કે કદ્દ હોવો જોઈએ નહિ. આવા ઝાડાઓ બાળકોની તંદુરસ્તીની નિશાની છે.

x

x

x

x

ગર્ભવતી સ્ત્રીઓમાટે સોનેરી સૂચના

ગર્ભવતી સ્ત્રીઓ માટે એક બાણીતા અમેરિકન તખીબની નીચલી સૂચનાઓ દરેક બાઇએ લક્ષમાં રાખવી જરૂરી છે:-

- (૧) દરરોજ ઝાડો સાફ આવે તેમ કરવું.
- (૨) શુરદો ઘોઈ સાફ રાખવા માટે બની શકે એટલું પાણી પીવું.
- (૩) બની શકે એટલાં તાજાં ફ્રૂટ્સ અને તરકારીતો ખોરાક ખાવો.
- (૪) ખાસ કરી બાળકને જન્મ આપવાના મહિનાઓમાં ભારે અને ચીકાશદાર ખોરાક લેવાથી પરહેજ રહેવું.
- (૫) રાતવું ભોજન ભારી ખોરાકનું લેવું નહિ.
- (૬) દરરોજ તાજી ખુદી હવામાં ચાલવાની કસરત લેવી. આ ઉપરાંત દરરોજનું કામકાજ કરતાં રહેવું.
- (૭) ચોરડાની બારીઓ ખુલ્લી રાખીને રાતે ઉંઘ કહાડવી, જે ઓછામાં ઓછી ૮ કલાકની હોવી જોઈએ.
- (૮) દરરોજ નહાવાની અને છેવટનાં અડવાડીઆંઓમાં ગરમ પાણીમાં ખેસવાની તખેહ રાખવી.
- (૯) કાંઈ પણ ભતનાં ટાઈટ તતરખંધ કે વજનમાં ભારી કપડાં પહેરવાં નહિ.
- (૧૦) દાંતોને પૂર તંદુરસ્તીમાં રાખવાનો મજબૂત પ્રયાસ કરવો.
- (૧૧) ચોક્કસ વખતના અંતરે ડૉક્ટર પાસે પીશાબ તપાસાવવામાં ઘણો લાભ સમાયલો છે.

x

x

x

મેક્સેરીઆનો રામબાણુ ઇલાજ-સાધારણ મીઠું

બાણીતો તખીબ ડૉ. બ્રૂક જેણે મેક્સેરિયાને મારી હલાવવાને ઘણાંક વર્ષો સુધી હંગરી, અમેરિકા વગેરે અનેક સ્થળોએ સંખ્યાબંધ અખતરાઓ કર્યા છે, તેણે મેક્સેરિયાના ઇલાજતરીકે સાધારણ નીમક (મીઠું) જેને તખીબી લાપામાં 'સોડિયમ ક્લોરાઇડ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે, તે રામબાણુ હોવાનું બહેર કયું છે. આ ઇલાજ કાંઈ પણ પ્રકારના મેક્સેરિયાના તાવ ઉપર ફતેહમંદ પૂરવાર થવાની તે ખાત્રી આપે છે. આ તખીબ જણાવે છે કે, આ ઇલાજથી માત્ર ૪૮ કલાકમાં દર્દી સાજો થઈ શકે છે; એટલુંજ નહિ પણ તેની ઉપર બીજી વાર તાવ હુમલો કરતો નથી. વધુમાં તે જણાવે છે કે, આ ઇલાજ દર્દી પર બે વાર જવલ્લેજ અજમાવવો પડે છે. તે કહે છે કે, આ ઇલાજથી હંગરીમાં હબરો દર્દીઓ આ તાવના ચાલુ મારાધી સદાના બચી ગયા છે. અમેરિકાના ગરમ દેશો જ્યાં આ તાવ જેણે એક વાર ભારે ત્રાસ ફેલાવ્યો હતો તે

આ ધલાજથી રક્તે રક્તે અલોપ થતો જાય છે. ડૉ. બ્રૂક આ ધલાજ નીચે મુજબ અમલમાં મૂકવાની મજબૂત ભલામણ કરે છે.

x

x

x

x

મેક્સિયા ઉપર મીઠું કેમ વાપરવું ?

સ્વચ્છ 'સોડિયમ ક્લોરાઇડ' (મીઠું) એક મુઠ્ઠી ભરી લેવું અને તે ચૂલાપર તપતી કઢાઈ- (કાર્બન-પેન)માં નાખવું. નીચેથી ગરમી આપવાનું, ચાલુ રાખવાથી મીઠામાંનો પાણીનો ભાગ ઉડી જશે. જ્યાંસુધી કઢાઈમાંનું નીમક (મીઠું) ભૂરો રંગ પકડે, ત્યાંસુધી તેને ગરમી આપવાનું ચાલુ રાખવું.

ઉંમરે પહેંચેલા શખ્સોએ ઉપરની રીત મુજબ ભુંજેલા મીઠાનો 'ડોઝ' એક મોટો ચમચો ભરીને લેવો, જે વજનમાં એક ઔંસ જેટલો છે. આ મીઠું ગરમ પાણીથી ભરેલા એક ગ્લાસમાં નાખવું અને તેને ખૂબ એકરસ કરી તાવ હુમલો કરે તેની એક દિવસ અગાઉ સવારના પહેરમાં પી જવું. પછી તે ભૂખ્યા પેટે પીવાની સંભાળ રાખવી. મીઠું એક ઔંસથી વધુ નહિ તેમજ એક ઔંસથી ઓછું પણ નહિ હોવું જોઈએ. આ ધલાજ ભૂખ્યા પેટે કરવામાં નહિ આવે, તો તેની જરા પણ અસર તાવપર થઈ શકવાની નથી, તે ખૂબ યાદ રાખવું. આ નિમક લેતાં પહેલાં ખોરાક તો શું પરંતુ પાણી પણ પીવું નહિ. મીઠાનો 'ડોઝ' લીધા પછી દર્દીને પાણીનો શોષ પડે યા ભૂખ લાગે તો તેને પાણી સિવાય બીજું કશું આપવું નહિ. દવા લીધા પછી અગર જો પાણીનો શોષ લાગે તો સહેજ ગરમ કરેલું પાણી થોડુંક પી જવું. અગર જો દર્દીને ઘણી ભૂખ લાગે તો તેને કાંજ જેવો હલકો ખોરાક આપવો, પરંતુ તે પણ ૪૮ કલાક પસાર થવા પછીજ. મીઠાનું પાણી પીધા પછી ચોવીસ કલાક પછી માત્ર થોડું પાણી પીવું અને ૪૮ કલાક પસાર થયા પછીજ હલકો ખોરાક લેવો. આ રીતે કરવામાં અગર જો સંભાળ રાખવામાં નહિ આવે તો દર્દીને આરામ થશે નહિ. વળી મીઠાનું પાણી લીધા પછી ૪૮ કલાક સુધી શરદી કે ઠંડો પવન શરીરને લાગે નહિ તેની ખૂબ સંભાળ રાખવી. આવા દર્દીઓએ હમેશાં ગરમ ડગલો અને મોજ પહેરવાની ટેવ પાડવી.

ડૉ. બ્રૂક ખાત્રી આપે છે કે, મેક્સિયાથી વખતોવખત પટકાતા દર્દીઓ ઉપર મુજબનો ધલાજ અજમાવશે તો તેઓ ઘણી સહેલાઈથી મેક્સિયાથી હેરાન થતા બચી જશે.

ખીડીથી આંખોનો ખીગાડ

મારા પ્રિય વાચક ! ખીડી અને તમાકુથી થતાં નુકસાનનું ચિત્ર હું વખતોવખત તમારી જાણ માટે રજુ કરતો રહીશ. એ પહેલાં આજે ખીડીથી આંખોને કેટલું નુકસાન થાય છે તે હું દાખલા-દલીલથી બતાવવા માગું છું. જેઓ એમ ધારતા હોય કે, તમાકુથી અમોને કશું નુકસાન થતું નથી, તેઓ નીચલો અખતરો અજમાવી જશે તો તેઓને તુરત માલમ પડશે કે, શરીરની મુખ્ય ઇન્દ્રિય આંખ ઉપર ચાલુ તમાકુ કેવી ભુરી અસર કરી શકે છે.

મહેરબાની કરી ખીડી પીનારને કહો કે “ખારીની બહાર જુઓ, હવે તમારી આંખો બંધ કરો અને દિવાલની સામે જુઓ.”

ઉપર મુજબનો હુકમ માન્ય કરનાર ખીડી પીનાર ખારીનું એક ચિત્ર જુએ છે; પણ રંગ ફેરવાયેલો જુએ છે. દાખલાતરીકે જુલુ રંગ તરફ જતાં તે પોતાની આંખો બંધ કરે છે, ત્યારે તે લાલ રંગ અથવા લાલ કે લીલા રંગનો શેડ જુએ છે.

હવે જુઓ કે, આંખો આગળથી આ રંગો ગુમ થઈ જતાં કેટલો વખત લાગે છે? ખારીનું ચિત્ર જે તેની આંખમાં છે તે ગુમ થતાં કેટલો વખત લાગે છે? તે ચિત્ર ફક્ત થોડીજ સેકન્ડમાં નાશ થવું જોઈએ; પણ જેઓને ખીડી કે તમાકુની ટેવ પડી ગયેલી હોય છે તેઓની આંખો આગળથી તે ચિત્ર દૂર થતાં કોઈ વાર પંદર મિનિટ જેટલો વખત લાગે છે. એનું કારણ એ છે કે, ખીડી પીનારની આંખને એવી રીતે લકવો મારી ગયેલો હોય છે કે તે ચિત્ર લાંબા વખતસુધી તેની આંખો આગળ રહે છે. સર્વથી ઓછા જથ્થાની તંબાકુ પણ ઝેર સમાન છે.

x

x

x

x

તંબાકુનો કડવો અનુભવ

મી० એલ. ઈ. ઓબેન્કસ જે ફિઝિકલ કલ્ચરના વિષયમાં સ્પેશિયાલીસ્ટ ગણાય છે, તેણે તંબાકુથી થતા નુકસાનના અનેક દાખલાઓ જે તેની નજર આગળથી પસાર થયા છે તે-રજુ કર્યા છે, જે આપણા દેશી જુવાનીઓ માટે ધડો લેવા જેવા હોવાથી હું તેમાંના એ ત્રણ આજે જાહેરમાં મૂકવાની લાલચ દૂર કરી શકતો નથી. હું તેનાજ શબ્દોમાં જણાવવાનું વાજબી ધારું છું:-

“એક યુવાન ક્લાર્ક ફિઝિકલ કલ્ચરના શિક્ષણમાટે મારી પાસે આવ્યો. તેની છાતીમાં એક વરસ કરતાં વધુ મુદતથી દુઃખારો ચાલુ રહ્યો હતો. તે સાથે તે ખાંસીથી પણ વધુ અને વધુ પીડાતો હતો, જેથી તેના મનમાં ક્ષયના હુમલાનો મોટો ભય પેસી ગયો હતો. તે એ વરસથી સીગારેટ પીતો હતો. તેના દુઃખનું કારણ સીગારેટ હોવાનો મને પાકો શક હતો. મેં તેને સીગારેટ છોડી દેવાની તાકીદ કરી. ફિઝિકલ કલ્ચરના શિક્ષણના પહેલા માસ દરમિયાન તેને પોતાની તબિયતમાં કાંઈક સુધારો થતો લાગ્યો; પણ છ અઠવાડીયાં પૂરાં થતાં તેણે પોતાને છાતીના દુઃખારો અને ખાંસીના દરદથી સમૂળગો મુક્ત થયેલો જોયો. એ વખત દરમિયાન તેણે ક્લાર્કની નોકરી છોડી બહારના કામકાજની નોકરી હાથ કરી હતી. તે ‘ફિઝિકલ કલ્ચર’ના શિક્ષણની મજબૂત તારીફ કરતો હતો; પણ તે સમજી શક્યો નહિ કે, બહાર ફરવાની નોકરીથી કે શારીરિક કસરતના શિક્ષણથી તેનું દરદ નાબુદ થયું હતું. કેટલાક મહીના સુધી તેની સાથે મારો મેળાપ થઈ શક્યો નહિ. એક દિવસે તે ઓચિંતો મને મળ્યો અને પોતાની આગલી નોકરી પર પાછો જવાથી તેનું દરદ પાછું ઉભરી આવશે કે નહિ તે માટે મને પૂછવા લાગ્યો. મેં તેને સલાહ આપી કે, જો સીગારેટ પીવાની છોડી દેશે તો ગમે તેવી નોકરીથી તેનું અસલ દરદ પાછું ઉભરી નીકળી શકશે નહિ. હું ખરો પડ્યો. થોડાક વધુ મહીનાએ મજબૂત સાબીત કર્યું કે, તેની છાતીનો દુઃખારો અને ખાંસી સીગારેટની મોહોકાણ હતી.

ખીજો દાખલો—હું એક કસરતખાજને ઓળખું છું, જેનો ધંધો સરકસમાં બાઈસિકલ ઉપર અદ્ભુત કાસ્ટ દેખાડવાનો હતો. એ કસરત ‘સાઇકલ-વર્લ્ડ’ના નામથી જાણીતી છે, જેનો હેતુ સાઇકલને એકદમ ચક્રવેલો આપવાનો છે. આ કસરત ધણીજ જોખમભરેલી ગણાય છે અને તે માટે ઠંડાપણા અને મજબૂતતુના બળની ધણી જરૂર છે. આ ધંધો તેણે પોતાની ચાળીસ વરસની વયે છોડી દીધો; કેમકે તેને લાગ્યું કે, આવી મોટી ઉંમરે આ કસરત કરતાં તેને ગભરાટ છૂટતો હતો અને તે બીકણ બનતો જતો હતો. અંતે સીગારેટ છોડી દેવાની સલાહ તેને એક ડોક્ટરે આપી. આ સલાહ ઉપર અમલ કરતાં તેણે કદી નહિ ધારેલું એવું પરિણામ આવ્યું. તેણે પોતાની બગડેલી તંદુરસ્તી અને તનની શક્તિ એટલી બધી તો મેળવી કે તે પોતાની આગલી નોકરીમાં પાછો દાખલ થયો અને બાઈસિકલ ઉપર આગલીજ રીતે સાથે ધણાં વર્ષો સુધી પોતાનો કાસ્ટ ચાલુ રાખ્યો.

ત્રીજો દાખલો ધણીજ જાણવા જોગ છે. કોલોરોડો ખાતે રહેતી એક અમેરિકન સ્ત્રી ખાસ લલામણથી મારી સલાહ લેવા માટે મારી મુલાકાતે આવી. મારી પાસે મોકલનારનો હેતુ એ હતો કે, કસરતના શિક્ષણથી તેણીના હાર્ટમાં થોડોઘણો સુધારો થવા પામે. મેં તેણીને સંવાદ કર્યો કે, તેણીને હાર્ટનું દરદ છે, એમ તેણીને કેમ માલમ પડ્યું? તેણીએ મને સમજાવ્યું કે, તે પોતાની ડાબી બાજુએ સૂઈ શકતી નથી; કેમકે સૂતાં આંખની બાજુએ કાનપટી આગળ મજબૂત ધબકારા થાય છે. મેં તેણીની હકીકતપરથી જાણ્યું કે, તેણીને સીગારેટ પીવાની બહુજ છુરી ટેવ પડી ગઈ હતી. અંતે હું તેણીની સખત વેદના દૂર કરવાને ફતેહ પામ્યો; પણ ફિઝિકલ કલ્ચરની કસરતથી નહિ. અલબત્ત, કસરતે તેણીની સામાન્ય પ્રકૃતિને લાલ કર્યો હતો ખરો, પણ તેણીનું જલ્દમ દરદ સીગારેટ પીવાનું છોડી દેવાની મેં તેણીને પાડેલી ફરજથી સમૂળગું દૂર થયું હતું. આ દરદ સીગારેટ પીવાનું છોડ્યા પછી ફક્ત દસ દિવસની ટુંક મુદતમાં ઘણેક દરજ્જે દૂર થયું હતું. પાછળથી મને માલમ પડ્યું કે, સીગારેટ પીવાનો તેણીનો આગલો લખ પાછો ઉભરાઈ આવવાથી તે અગાઉનાજ દુઃખનો કમનસીબ ભોગ થઈ પડી હતી.

ખીજા ઘણાક દાખલાઓ રજુ કરીને મી० ઓબેન્કસ જણાવે છે કે, તંબાકુ કોઈના પર

ઓછી તો કાઢના પર ઘણી માફી અસર કરે છે; એટલે કે તંબાકુ દરેકને ઓછું-વધુ નુકસાન તો જરૂર કરે છે. તંબાકુની ટેવ છતાં ઘણાકો પોતાનું જોર ટકાવી રાખે છે તે ઉપરથી એમ સમજવું જોઈતું નથી કે, તંબાકુ તેઓ ઉપર કદી પણ માફી અસર કરી શકશે નહિ. આવા શખ્સો આ જુરી ટેવ છોડી દે તો તેઓ છે તે કરતાં વધુ તનમનથી આસુદા બનવા પામે. તંબાકુથી થતા નુકસાનની કસોટી કરવા માટે તંબાકુનો એક યા બીજી રીતે વિયોગ કરનારાંઓ તંબાકુ છોડી દઈ પોતાની આગલી શરીરપ્રકૃતિ સાથે સરખામણી કરશે તો તેઓને આગલી કરતાં પાછલી સ્થિતિ વધુ સુખરૂપ લાગશે.

x

x

x

x

ઑટના ખોરાકની ખુબી

તખીખોનો એવો અભિપ્રાય છે કે, ઑટમાં માંસ વધારનારો, ગરમી આપનારો અને ખનીજને શુભ્ર એટલે બધો તો સમાયલો છે, કે એકલો એજ ખોરાક બીજા ખોરાકોની ગેરહાજરીમાં જીવન ટકાવી રાખવાને પૂરતો થઈ પડે છે. ઘઉં કરતાં ઑટમાં વધુ ચરબી અને ખારનું તત્ત્વ હોવાથી તે ઘઉં કરતાં વધુ કિંમતી ખોરાક થઈ પડે છે. ઑટમાં નીચલા પ્રમાણમાં નીચલાં તત્ત્વો જોવામાં આવે છે:-

પાણી ૧૫.૦, નાઇટ્રોજન ૧૩.૦, કાર્બો હાઇડ્રેટસ ૬૩.૦, ચરબી ૬.૦, ક્ષાર ૩.૦

ઑટનું ધાન્ય પચવામાં પણ ઘણું સારું છે. તેમાં રેચકનો શુભ્ર છે. તે શરીરને પુષ્ટિ આપે છે, એટલુંજ નહિ પણ તેના ચાલુ ઉપયોગથી ડૉક્ટરોનું ઘર જોવું પડતું નથી. આ ખોરાક ખોરીડજ (પાણી અથવા દૂધમાં ઉકાળી બનાવવામાં આવેલી કાંજી), રોટલી, કેક વગેરેના રૂપમાં લેવાથી ઘણો ફાયદાકારક છે.

એટલું તો ખરું છે કે, ઑટ દરેકને એકસરખી રીતે પાચન થઈ શકતો નથી. દાખલાતરીકે પેટમાં ઉત્પન્ન થતા વાયુવાળા દરદીઓને ઑટની ખોરીડજ (કાંજી) પચવી મુશ્કેલ થઈ પડે છે. એનું કારણ ખોરીડજ બરાબર એટલે કે સંપૂર્ણ રીતે નહિ પકાવવાનો છે; અગર જો તે બરાબર પકાવવામાં આવેલી હોવા છતાં પણ પચી શકતી ન હોય તો સમજવું કે, આ ખોરાક એવા બીજા ખોરાક સાથે લેવામાં આવતો હોવો જોઈએ કે જે બંનેની મેળવણી તમારી પ્રકૃતિને અનુકૂળ થઈ પડતી નહિ હોય. આથી બીજા ખોરાકની ભેજ નુકસાનકારક સમજવી, નહિ તો ઑટ-મીઠા પણ તેને બરાબર પકાવી તે ધીમે ધીમે ખાવામાં આવે તો તે સહેલાઈથી પચી શકે છે અને તેના સંખ્યાબંધ લાભો થઈ શકે છે.

x

x

x

x

બહેરાપણાનાં કારણો

કાનને બહેરાપણું લાગવાનાં ઘણાંક કારણો છે, જેમાં નીચલાં મુખ્ય છે:-

૧-સાધારણ શરદી જે નાક અને ગળાને લાગુ પડે છે તે કાનની ભુંગળી સુધી પહોંચવાના પરિણામે.

૨-કાનમાં મેલ થતાં તે ટાંચણી યા સોય જેવા નુકસાનકારક હથિયારવડે કાઢવાથી કાનના પડદાને નુકસાન થવાથી.

૩-ઇન્ફ્લુએન્ઝા અને બીજાં દરદીની પાછલી અસરથી.

૪-ગળાના સોજા વગેરેની બિમારી દરમિયાન જંતુનો ચેપ લાગવાથી.

૫-ભેજને લગતા અને બીજાં દરદીના પરિણામે.

x

x

x

x

ઉંઘનો આશીર્વાદ-તે કેમ મેળવવો ?

ખુદાએ અર્પેલી અનેક બલિસોમાં તંદુરસ્ત ઉંઘનો આશીર્વાદ ઘણાજ કિંમતી છે. ભરઉંઘ શરીરને તાઝગી આપનારી, આનંદ આપનારી અને કૌવત આપનારી છે. જે માણસ બિછાને જતાંજ ખુશનુમા ઉંઘમાં પડે છે, તે આ દુનિયાનાં અનેક પ્રકારનાં સુખોમાંથી એક મુખ્ય સુખનો આશીર્વાદ મેળવે છે. સારી ઉંઘ કૌવત આપનારી એક જાતની અકસીર દવા થઈ પડે છે અને એ ઉપરથી તેની તંદુરસ્તી અને સુખાકારીનું માપ થઈ શકે છે. દરદીઓને દવા કરતાં ઉંઘ ઘણી સારી અસર કરે છે. આજકાલ ઘણાકોની ફરિયાદ થઈ પડી છે કે, તેઓ બરાબર ઉંઘી શકતાં નથી. જેઓ ઉંઘી શકતાં નથી, તેઓ ઘણાંક દરદીનો ભય પોતાને માથે ખેંચી લે છે. તેઓ ખાસ કરી મજબૂતનુંઓની બિમારીના ભોગ થઈ પડે છે.

ઉંઘ નહિ આવવાનું મુખ્ય કારણ આપણી પોતાની મૂર્ખાઈ છે. આ મૂર્ખાઈ કુદરતનો કાયદો તોડવાની છે. જેઓ કુદરતના કાયદાઓને તાબે થાય છે, તેઓમાંનો એકેએક ખુશનુમા ઉંઘ કાઢવાને લાયક બને છે. સ્નાયુના કામકાજના ધસારાથી ઉત્પન્ન થયેલી અશક્તિ લોહીમાં દાખલ થાય છે ત્યારે ઉંઘ પેદા થાય છે.

x

x

x

x

x

ખુશનુમા ઉંઘના ઇલાજો

હું આગળ ચાલતાં ઉંઘમાટેની ક્રિયાદ દૂર કરવાના અનેક ઇલાજો રજૂ કરતો રહીશ, પણ આ ઇલાજોના પહેલા પાઠતરીકે નીચલી સૂચનાઓ ધ્યાનમાં રાખવાની હું ખાસ લલામણુ કરું છું.

(૧) તમોએ ઉંઘ લાવવાની ટેવની ખીલવણી કરવી જોઈએ છે. તમોને ઉંઘ આવી શકવાની નથી એ ખ્યાલ મગજ ઉપરથી તમારે દૂર કરવો જોઈએ છે. જેવા તમો બિછાને બાજુ કે તુરતજ મગજ ઉપરના વિચારોને હાંકી કાઢો અને ઉંઘી જવાનો મનજૂત પ્રયાસ કરો. એ માટે તમારા મગજપર મનજૂત કાણુ મેળવવાની કોશીશ કરો.

(૨) ઉંઘ નહિ આવવાનાં અનેક કારણોમાં આ, કૌંશી અને બીજાં પીણાંઓ માટેનું અતેજ પણ એક છે. જ્યારે ઉંઘ વગર તમો પીડાતા હો ત્યારે આ, કૌંશી અને બીજાં પીણાંથી દૂર રહેવાની કોશીશ કરો. આ અને કૌંશી મગજને ઉશ્કેરે છે અને ઉંઘને નસાડે છે. ખાસ કરી સાંજના વખતે ઉશ્કેરનારા પીણાંથી દૂર રહેજો.

(૩) સવારે આ સાંજે તમારી પ્રકૃતિના પ્રમાણમાં કસરત લેવાની ટેવ રાખજો.

(૪) ખાલી પેટે કદી પણ બિછાને જતા નહિ, તેમજ તમારી હોજરીને બીનજરૂરી ખોરાકના ખોજથી લાધી બિછાને જતા ના. વધુ ભારથી લાઘેલી હોજરી તમારી ઉંઘ અને તન-મનની શાંતિનો કાતિલ શત્રુ છે. પરિણામે ઘણાંક દરદોને બાણી જોઈ આમંત્રણ કરવામાં આવે છે. તમારે ભારે ખોરાક અને મોટી રાતનો ખોરાક લજવો જોઈએ છે. ખાણું લીધા પછી તુરતજ બિછાને જતા નહિ.

(૫) બાણીતા તળીખોનો એવો મત છે કે, બિછાને જવાની અર્ધો કલાક આગમજ પુઝાં (થોડું ગરમ) પાણીએ નહાવાથી ઘણો સારો લાભ થાય છે. એમ કરવાથી લોહી મગજમાંથી પગ સુધી ખેંચાઈ જાય છે, જેથી મનજાતંતુઓમાં લોહીનો ઘટાડો થાય છે અને ઉંઘમાં વધારો થાય છે. સારી ઉંઘમાટે કબજીયાતને પણ દૂર કરવાની જરૂર છે.

(૬) સૂવાના ઓરડાને તાજી હવાના સારા જથ્થાની ઘણી મોટી જરૂર છે, (મચ્છર સતાવતાં હોય તો) ઢાલિયાને મચ્છરદાની હોય તો ઘણું સારું.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

૧૩૧-શીર્ષાસન

નીચે માથું અને ઉપર પગ રાખીને હલા રહેવું તેને શીર્ષાસન કહે છે. શરૂઆતમાં આ આસન દિવાલ સાથે કરવાથી મહેલાઈથી થઈ શકે છે. દિવાલને અઢેલીને કરવાથી પાછળ પડી જવાની ખીક રહેતી નથી. જે એક-બે મિત્રાની મદદ લઈને કરવામાં આવે તો વળી ધણુંજ સારું. મદદ લઈને ફક્ત સાતજ દિવસ કરવાથી પછી પોતાની જાતેજ મદદસિવાય કરી શકાય છે.

કહેવત છે કે “ઉતાપળે આંખા પાકે નહિ” તેમ એકદમ શીર્ષાસન કરવાનું શરૂ કરો અને પહેલેજ દિવસે અડધો કલાક કરો તો તેથી ફાયદો નહિજ થાય, પણ બહુજ નુકસાન થશે. તમે નળના હો કે બળવાન હો, તોપણ ધીરે ધીરે અને થોડો થોડો વખત આજથી શરૂ કરો. પછી જુઓ કે, તમારું શરીર અને ગર્દન કેવી મંજબૂત બની ગઈ છે.

પહેલા બે દિવસ મિનિટ કે અડધી મિનિટ સુધી, પછીના બે દિવસ બે મિનિટ સુધી, પછીના આઠ દિવસ ત્રણજ મિનિટ સુધી, પછીના આઠ દિવસ પાંચજ મિનિટ સુધી, પછીના દશ દિવસ સાત મિનિટ સુધી અને તે પછીથી દરરોજ દશ મિનિટ કરવું. ધીરે ધીરે છ માસ સુધીમાં અડધા કલાક સુધી લઈ જવું. શાંતિથી અને થોડી મહેનતથી બહુજ લાભ થાય છે.

શીર્ષાસન સવારમાં કરવાથી બહુજ લાભ થાય છે. આસન શરૂ કર્યા પહેલાં અને પછી દરરોજ સ્નાન-પાંચ પ્રાણાયામ કરવાથી બહુજ ફાયદો થાય છે. શ્વાસ શાંતિથી લેવો અને ઉચ્છ્વાસ પણ શાંતિથી કરવો. શીર્ષાસન કરતી વખતે શરીરને કોઈ પણ જાતનું સખત બંધન હોવું જોઈએ નહિ. બધી નસો અને નાડીઓમાં છૂટથી લોહી ફરી શકે માટે ફક્ત લંગોટજ પહેરવો અને તે પણ બહુ સખત પહેરવો નહિ. સવારમાં ભૂખ્યા કોઈજ આસન કરવું.

આ આસન યથાવિધિ અને નિયમિત કરવાથી બહુજ લાભ થાય છે. જેમ શીશીમાં પ્રાણી રેડીને ઉંઘીયતી કરવાથી ઘોવાઈને સાફ થાય છે, તેમ માણસનું શરીર ઉંઘીયતું થવાથી બહુજ લાભ થાય છે. આ આસન શરૂ કરતા પહેલાં તમારા પગનો રંગ જુઓ, પછીથીજ શીર્ષાસન કરવાનું શરૂ કરો. આસન કર્યાબાદ વળી પાછા તમારા પગનો રંગ જુઓ. શીર્ષાસન કર્યા પહેલાં તમારા પગનો રંગ સફેદ જણાશે. તમે જાતેજ વિચારો કે, તે શાથી સફેદ થયો? શીર્ષાસન કરવાથી લોહી નીચે ઉતરી જાય છે. લોહીનો અભાવજ પગનો રંગ કહી આપે છે; પરંતુ જ્યારે શીર્ષાસન છોડી દેવામાં આવે છે, ત્યારે પગમાં નવા લોહીનો સંચાર થવાથી વધુ લાલાશ આપે છે. શુદ્ધ લોહીનો સંચાર એજ આરોગ્ય. શીર્ષાસન કરવાથી શુદ્ધ લોહીનો સંચાર થાય છે. શરીરમાં સંપૂર્ણ રીતે લોહી ફરી વળવાથી આરોગ્ય વધવાનો સંભવ છે.

માથાનું દરદ, છાતીની કમજોરી, મોંની અરુચિ, કંઠ-દોષ, ગળું પડવું તેમજ સ્વપ્નદોષ અને વીર્યદોષ વગેરે દર્દો નાશ પામે છે. મગજમાં પણ શુદ્ધ લોહી પહોંચવાથી બુદ્ધિ અને સ્મરણશક્તિ વધે છે.

લોહી માથા ઉપર ચઢાવવાથી રાત્રિદિવસ હૃદયને બહુજ કષ્ટ પડે છે, જ્યારે શીર્ષાસન કરવાથી હૃદયને આરામ મળે છે. શરીરનું સઘળું લોહી હૃદયમાં પોતાની જાતેજ આવીને એકઠું થાય છે અને શુદ્ધ થાય છે. હૃદયને આરામ મળવાથી તેની શક્તિ વધે છે અને શક્તિ વધવાથી આયુષ્ય વધે છે. એક દિવસમાં ફક્ત વધુમાં વધુ અડધો કલાકજ નિયમિત કરવું જોઈએ.

આ આસન નિયમિત અને યોગ્ય રીતિથી કરવામાં આવે તો જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય છે. જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત થતાંની સાથેજ આહારની ઇચ્છા થાય છે. શરીર ભૂખથી સાત્વિક ખોરાક મેળવે છે અને પુષ્ટિ મેળવે છે. ભૂખ અનુસાર ભોજન નહિ મળવાથી શરીર બગડે છે. શીર્ષાસનના અભ્યાસીઓ એ ગાય કે ભેંસનું માખણ, ઘી, દૂધ વગેરે સાત્વિક પદાર્થો લેવાથી સ્વાસ્થ્ય સુધરે છે.

પાંચ વર્ષથી તે સાઠ વર્ષ સુધીની ઉંમરવાળા મનુષ્યોને આ આસનથી સારું પરિણામ નીપજ્યું છે. આ વાત હજારો લોકોથી અનુભવસિદ્ધ છે. સાધારણ દૃષ્ટિથી જે અનુભવ છે અને જે કહ્યા છે, તે સારા વિચારવાળા ડૉક્ટરો અને શારીર-શાસ્ત્રના છે. આશા છે કે, આ આસન દરેક વ્યાયામ-શાળાના બંધુઓ સિદ્ધ કરશે અને તેનો લાભ ઉઠાવશે.

(“વ્યાયામ”ના એક અંકમાં લેખક—રા. અંબાલાલ પટેલ, કડી.)

૧૩૨-ધરધરાઉ હુન્નરો

અશક્ત બાઈઓના ધાવણુ-વૃદ્ધિની દવા

કેટલાંક કારણોથી સ્ત્રીઓના અંગપરના દૂધમાં ઘટાડો થાય છે. આથી છોકરું પીએ તો તેને પેટ ભરી દૂધ મળી શકતું નથી. તેમાં ત્રણ પ્રકારના દોષ હોય છે:-

(૧) સમૂળયુ' દૂધ ન આવવું, (૨) દૂધ થોડું આવવું, (૩) કમતી કે જારતી આવીને જલદી બંધ થાય છે. વૈદ્યક શાસ્ત્રના નિયમ પ્રમાણે છોકરાંને દાંત આવતાંસુધી પણ તેની માતાનું દૂધ પૂરતું મળવું જોઈએ. તે ખામી દૂર કરનારી દવા ખાસ અત્રે લખી છે; તેનો લાલ શહેરની અને ગામડામાં વસતી સ્ત્રીઓ જરૂર લેશે.

શેરડીના મૂળનું ચૂર્ણ (ભૂકી) તોલા ૨૦, મેથીના ઝાડને સૂકાવીને બનાવેલું ચૂર્ણ તોલા ૨૦, આસન તોલા ૨૦, કપાશીઆનાં મૂળનું ચૂર્ણ તોલા ૨૦, દિવેલીઆનાં પાતરાંનું ચૂર્ણ તોલા ૨૦, ઘીમાં તળેલી કણક તોલા ૨૦.

ઉપરની ચીજો બરાબર વજનથી લેવી. તે દરેક ચીજ સાફ કરીને તેનું ચૂર્ણ (ભૂકી) ધણું ખારીક બનાવવું. તેનું એક મિશ્રણ બરાબર બનાવવું. પછી તેના એકઠું તોલાનાં પડીકાંઓ બાંધી રાખવાં. એવાં પડીકાંઓ શહેરમાં અથવા ગામડાંઓમાં બનાવી વેચી શકાય છે.

પડીકાં વાપરવાની રીત:-દશ તોલા ગરમ દૂધમાં એક તોલો સાકર મેળવીને તેમાં એક પડીકું ચૂર્ણનું મેળવીને ઓછું દૂધ આવનાર બાઈને ચટાડવું. એ મુજબ દિવસમાં બે વખત બે પડીકાંઓ પીવરાવવાં. એ મુજબ પીવાથી તે બાઈના લોહીમાં સુધારો થઈને વૃદ્ધિ થાય છે; તેમજ તેથી દૂધ પણ પુષ્કળ આવે છે.

હંડો (કપડાં ધોવાનો) સોડા બનાવવો

સોડાએશ-ધોવાનો સોડા પાણીમાં નાખીને મિશ્રણ કરવાથી તે પાણી જરા ગરમ થાય છે, તેથી તેને ગરમ સોડાએશ કહેવામાં આવે છે. તેવા સોડાના પાણીથી કપડાં ધોવામાં આવે. તો તે કપડાં ખરબચડાં-રફ થઈને જલદીથી ફાટી જાય છે. એવો કેટલાકનો પૂરતો અનુભવ છે. તેવા લોક કપડાં ધોવામાં હંડો સોડા વાપરે છે. તે બનાવવાની રીત:-લોખંડની કઢાઈમાં ૧૦ શેર સોડા સીલીકેટ અને ૫ શેર હંડુ પાણી, એમનું મિશ્રણ કરીને ઉકાળવું. ગરમ કરતી વખતે તાવેથાવડે હલાવીને બધું મિશ્રણ એકજીવ મિશ્ર કરવું-એટલે તળીએ સીલીકેટ સોડા ચોટશે નહિ.

ઉપરનું મિશ્રણ પાતળું થયા પછી તેમાં સોડાએશ ૪૦ શેર ભૂકો થોડોથોડો મેળવીને તે બધું મિશ્રણ હલાવીને બરાબર મિશ્રણ એકસરખું બનાવવું. તે મિશ્રણના તળીએ ધીમી ગરમી આપવી, જેથી તેના મોટા અથવા ઝીણા ગાંગડાઓ અને ભૂકી બનશે. ગાંગડા મોટા થયા હોય તો વાટીને અથવા લોખંડની ખાંડણીમાં ફટીને તેની ભૂકી બનાવવી. તે ભૂકીને હંડો સોડાએશ કહે છે. તે ભૂકી ટીનના ડબ્બામાં એક રતલ જેટલી ભરવી, અથવા કાગળનાં પડીકાંઓમાં અર્ધાએક શેર જેટલી ભરવી. સોડાએશ કરતાં આ હંડો સોડાએશ મોંઘો વેચાય છે. આ ધંધો રૂપિયા ૧૫ થી ૨૦ માં સારી પેકે કરી શકાય છે. તે ધોવાનાં પડીકાંઓનું વેચાણ કરવું.

આંખના ખીલ મટાડનારી મેશ બનાવવી

નાનાં છોકરાંની આંખમાં અસ્વચ્છતાથી ખીલ થાય છે; અને તેનું ઘર્ષણ આંખોની અંદરની બાજુઓ ઉપર થવાથી ફુલ, છારી તથા ત્રણ પેદા થાય છે. તે સર્વે દરદોનું મૂળ કારણ જે ખીલ તે મટાડનારી દવા સ્ત્રીઓને બનાવતાં આવડવી જોઈએ. તેથી તે એક સ્ત્રીઓનોજ ઉદ્યમ ગણી શકાય છે. તેવી સરસ જાતની મેશ (કાળજી) વપરાય છે, તે બનાવવાની રીત:-

પુલાવેલી ફટકડીની ભૂકી તોલા ૨, પુલાવેલું મોરચુયુ (સફેટ ઓફ ડોપર) તોલા ૨, કપૂરની ભૂકી તોલા ૦૧, ચુરોખાર સ્વચ્છ ભૂકી તોલા ૨, દીવેલના દીવા ઉપર પાટેલી મેશ તોલા ૮ અને ચોખ્ખું ઉત્તમ ગાયનું ઘી તોલા ૨૪.

૧૩૩-દાંત અને મોઢાના રક્ષણમાટે ઉપયોગી સૂચનાઓ

૧-શરીરની તંદુરસ્તીનો મુખ્ય આધાર દાંત અને મોઢાની સ્વચ્છતા ઉપર રહેલો છે, માટે હમેશાં તેને સાફ રાખો.

૨-તંદુરસ્ત બાળકની ઇચ્છા રાખનાર માતાએ ગર્ભાવસ્થા દરમિયાન દાંત અને મોઢાને ખરાબર સાફ રાખવાની જરૂર છે.

૩-ગર્ભાવસ્થામાં જો માતાઓ પોતાનું મોઢું ખરાબર સાફ રાખે તો તેથી (અવતરનારા) બાળકનું મોઢું કે દાંત કદી ખરાબ થતા નથી.

૪-બાળકના જન્મથીજ તેનું મોઢું માતાએ હમેશાં સાફ રાખવું. ધવરાબ્યા પછી પણ સ્વચ્છ પાણી અને દુધાલવડે હમેશાં તેના મોઢાને સાફ કરી નાખવું જોઈએ, જેથી તેના લવિષ્યના દાંત સારા અને સ્વચ્છ તથા મજબૂત બનવા પામે.

૫-ન્યાંસુધી બાળક ધાવણુ ધાવે છે, ત્યાંસુધી માતાએ પોતાના પંજુ દાંત અને મોઢું ખરાબર સાફ રાખવું જોઈએ.

૬-નાનાં બાળકોને થતાં કેટલાંક દર્દોમાં તેનું કારણ ઘણું લાગે તેની માતાના ખરાબ દાંત અને મોઢું હોય છે. એથી માતાની પાચનશક્તિ ખરાબ થઈ તેની અસર બાળક પર થાય છે. આવું ન થવા માટે હમેશાં દાંત સાફ રાખવા જોઈએ.

૭-બાળકોને ઉછેરવા માટે માતાના ધાવણુ જેવો કોઈ પંજુ ઉત્તમ ને ચોપણકારક ખોરાક નથી.

૮-બાળકને રૂંડે પ્રકારે ધવરાવનારી માતાનું પોતાનું શરીર પણ સારી પેઠે ખીલે છે. ઘણા માણસો એમ માને છે કે, તેથી માતાનું શરીર ધસાય છે. તે વાત ભૂલભરેલી સમજવી.

૯-જો માતાનું દૂધ તંદુરસ્ત હોય તો બાળકોને ઉછેરતાં વાર નથી લાગતી.

૧૦-ગરીબ માણસનું બાળક કે જેને ઉછેરવાને માટે તેની માતા પોતાની છાતીનું દૂધ પ્રેમથી પાય છે, તેવા બાળકના દાંત દૂધ જેવા સફેદ, મોતીની હાર માફક ચળકતા અને મજબૂત રહે છે; જ્યારે તેજ ઉંમરનાં ધનવાનોનાં બાળક જોશો તો તેને મિઠાઈ વગેરે ચીજો આપવામાં આવતી હોવાથી તેના દાંત સહેલા તથા શરીર તંદુરસ્તીમાં ઢીલું અને રોગીષ્ટ જણાશે.

૧૧-દાંત આવતી વખતે બાળકોને થતા દરદમાંથી બચાવવા ઇચ્છા હોય તો જન્મથીજ તમારા બાળકનું મોઢું ધસીને સાફ રાખતા જાઓ. એથી આવનારા દાંત વગરબળએ પુટી નીકળશે.

૧૨-બાળકને ઘણું લાગે ૬ થી ૭ મે મહીને દાંત ઉગવાનું શરૂ થાય છે. પ્રથમ નીચેના દાંત શરૂ થઈ પછી તેજ જગ્યાએ ઉપરના લાગના દાંત ઉગે છે; અને પ્રથમની જોડી, વચ્ચેથીજ ઉગે છે.

૧૩-બાળકના દૂધીઆ દાંત જો ખરાબ હશે તો ત્યારપછીના દાંત પણ ખરાબ આવવાના; માટે જો તમારે સારા દાંતની આશા રાખવી હોય તો તમે નાનપણથીજ દાંતને સુધારો.

૧૪-દાંત વહેલા કે મોડા આવવા એમાં કુદરતનો મોટો હાથ નથી, પણ તંદુરસ્તીપર આધાર છે.

૧૫-બાળકોને જેમ જેમ દાંત આવતા જાય છે, તેમ તેમ તેને કંઈ ખોરાક આપવાની ખાસ જરૂર છે; કારણ કે તેથી કસરત મળતાં દાંત મજબૂત થતા જાય છે.

૧૬-પાચનક્રિયાનાં તમામ દરદો દાંતને આભારી છે; માટે તમે દાંતને અને તેટલી કસરત આપો અને ખોરાકને ખરાબર ચાવી પાણી જેવો થાય ત્યારેજ કોળીયો ગળે ઉતારો કે જેથી તે તરતજ હજમ થઈ શકે.

૧૭-અતિશય ઠંડા કે અતિશય ગરમ પદાર્થો એક પછી એક ઉપરાઉપરી ખાવા નહિ, કારણ કે તેમ કરવાથી દાંતની ગરમી એકદમ કમી-જરૂરી થવાથી દાંતમાં ચીરા પડે છે અને તેનાં મૂળ નિર્જળ થઈ જાય છે.

૧૮-હમેશાં બચપણથીજ કંઈ પણ પદાર્થો ખાવાની ને ખાવા આપવાની ટેવ પાડો કે જેથી દાંતોને ઘટતી કસરત મળે અને દાંત સ્વચ્છ તથા મજબૂત બને.

૧૯-હોજરીને કાંઈ દાંત હોતા નથી, માટે તમારો ખોરાક તમે ખરાબર હજમ કરવા ચાહતા

હો તો તેને બરાબર ચાવીને (પાણી જેવો પાતળો મોઢામાં થઇ જાય ત્યારેજ) ગળે ઉતારો.

૨૦—કંઈ પણ ખાધા પછી દાંતને બરાબર સાફ કરો. બાળકો પાસે પણ આ નિયમ ખાસ પળાવો.

૨૧—જે માણસ બરાબર ચાવીને ખાય છે, તેનેજ ખોરાકનો કુદરતી સ્વાદ જણાય છે; અને તે પોતાનું પોષણ થોડા ખોરાકથી મેળવી શકે છે.

૨૨—બાળકોના મોઢામાં ચૂસવા માટે આંગળી કે ખીભું કંઈ પણ આપવું નહિ. કેમકે એથી બાળકની તંદુરસ્તી વધારે બરાબ થવા પામે છે ને તેમનો ચહેરો પણ એથી બરાબ થાય છે.

૨૩—બાળકના દાંતમાં કંઈ પણ ખામી જેવું જણાય તો તરતજ કોઈ સારા દાંતના ડોક્ટરને બતાવીને તેનો ઉપાય કરવો જોઈએ.

૨૪—અચપણમાં દાંતની કાળજી હશે તો પાછળના આવેલા દાંત જીંદગીસુધી ટકી રહેશે. ખીજી વારના દાંત ઘણે લાગે છકે—સાતમે વર્ષે આવે છે. જેના દૂધીઆ દાંત બરાબ હશે, તેને એ દાંત પણ બરાબજ મળશે, માટે માતાએ બાળકોના દાંતનું બરાબર રક્ષણ કરવું.

૨૫—ઘણાં માળાપો પોતાનાં બાળકોને મોઢું સાફ રાખવાનું બરાબર શીખવાડતાં નથી અને તે તરફ બેદરકારી રાખે છે તે કીક નથી. નાનાં બાળકોને દાંતણ કરતાં, મોઢું સાફ રાખતાં અને વારંવાર તેને બરાબર ઘોતાં અને દાંતણ કરી સાફ રાખતાં નાનપણથીજ શીખવાડવું જોઈએ.

૨૬—કહેવાય છે કે, જૂના વખતમાં માણસોને ૪૪ દાંત હતા. ત્યારપછી તંદુરસ્તી ઘટી જતાં તે ૩૨ રહ્યા. હવે તેથી પણ વધારે બરાબ તંદુરસ્તી થઇ જતાં ૨૮ થઈ જવા આવ્યા છે. આ સર્વ ધીમે ધીમે ઘટવાનું કારણ દાંતની સંભાળ ઓછી છે.

૨૭—મોઢામાં સારા દાંત હોવાથી ખૂબસુરતી સારી રહે છે, બરાબર ખોલી શકાય છે અને ખોરાકને ચાવવામાં તથા પચાવવામાં ઘણીજ મદદ મળે છે.

૨૮—સહેલા દાંત અને અસ્વચ્છ મોઢું એ ક્ષયરોગને આમંત્રણ આપનાર સ્થિતિ ગણાય છે. માંસના ખોરાકથી પણ દાંતને કોહોવાટ લાગે છે, માટે તેવો ખોરાક પણ ખાવો જોઈએ નહિ.

૨૯—સહેલા દાંતને સારા કરવા પાછળ થતા ખર્ચ કરતાં તેને સડતા અટકાવવાનો ખર્ચ ઘણોજ ઓછો આવે છે.

૩૦—જમ્યા પછી સંતરાં, લીંબુ, મોસંખી, પીચ, સફરજન, પેર વગેરે ચીજો ખાવાથી દાંત સહેલાઈથી સાફ થઇ જાય છે; માટે તમે તમારાં બાળકોને એવી ટેવ પાડો કે જેથી થોડાજ ખર્ચમાં દાંત સાફ રહી શકે.

૩૧—તમારું મોઢું સ્વચ્છ હશે તો તમારું શરીર પણ નિરોગી સમજાશે.

૩૨—વાસ મારતું મોઢું કોઈને પણ ગમતું નથી. જે માણસને સ્વચ્છાન છે, તે કદી તેમ થવાજ દેતો નથી. આવા વાસ મારતા મોઢાવાળાં માણસો મેળાવામાં હોવાં એ એક લયસમાન ગણાય છે; માટે તમે પણ તેમ થવાજ ન દેશો.

(“નવું ચેતન”ના દીપોત્સવીઅંકમાંથી. સંગ્રાહક-વૈદ્ય ગોપાલજી હક્ટર, સંપાદક: ‘આરોગ્યસિંધુ’-કરાંચી)

૧૩૪-શંખ અને શંખનાદની ખાસ ઉપકારકતા

વિજ્ઞાનાચાર્ય જગદીશચંદ્ર વસુ મહોદયે સિદ્ધ કરી બતાવ્યું છે કે, શંખનો અવાજ જેટલા પ્રદેશમાં પહોંચે છે, તેટલા પ્રદેશમાંના અનેક રોગજંતુનો નાશ થઈ જાય છે. આથી જણાય છે કે, સવાર અને સાંજ બન્ને વખત સંધિના સમયે મંદિરોમાં અને ખીજી અનેક જગ્યાપર શંખ વગાડવાને માટે આ કારણથીજ પ્રથા પડેલી હોવી જોઈએ. આ વાત અત્યારે પણ જૂના વિચારના હિંદુઓમાં પ્રસિદ્ધ છે કે, સંધિના સમયે શંખ વગાડવાથી રાક્ષસ દૂર થઈ જાય છે; અને રાત્રિનો સમય રાક્ષસોનો જણાવેલો છે. સંધ્યાના સમયે કંઈ એક રોગોની વૃદ્ધિ થાય છે અને તે અર્ધરાત્રિપર્યંત વધતીજ રહે છે. તે પછી તેમાં ઘટાડો થાય છે. એ રોગોનું કારણ ત્રીણ જંતુઓ છે, કે જે સૂક્ષ્મદર્શક યંત્રથીજ જોઈ શકાય છે. આપણે તે રોગીજ જંતુને રાક્ષસ કહી શકીએ.

રાક્ષસ એને કહીએ છીએ, કે જેનાથી રક્ષા કરવી જોઈએ અને જેનાથી અલગ રહેવું જોઈએ. એવા અર્થમાં રોગજંતુને આપણે રાક્ષસ માનીએ છીએ. ઘણા વિદ્વાન વૈદ્યો, રાક્ષસ શબ્દનો અર્થ રોગજંતુ માને છે. સંધિના સમયમાં રોગના જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને તે વધીને આગળ ફેલાય છે, માટે તે સમયે શંખ વગાડવાથી આરોગ્યતાને ધણો લાભ થાય છે. ફાટી નીકળતા રોગપ્રસંગે આ પ્રયોગ જરૂર કરવો જોઈએ. આજકાલ વિજ્ઞાનવેત્તાઓ જે બીજોની શોધ કરે છે, તે જોઈને સમસ્ત ભારતવાસીઓ આશ્ચર્યમાં પડી જાય છે; પરંતુ પોતે તે કાંઈ નથી કરતા. મુંગા માણસની સાથે શંખના પ્રયોગની વાત લઈએ. મારી માન્યતા પ્રમાણે મુંગા માણસને દરરોજ બે-ત્રણ કલાક શંખ વગાડવાનું કહેવું જોઈએ. આ પ્રયોગનો વધારે પ્રમાણમાં અભ્યાસ કરાવતા જઈએ અને વાત કરવાનો પણ અભ્યાસ કરાવતા જઈએ તો મુંગા માણસ બોલવા માંડશે. વળી તેની સાથે સાથે શંખમાં-૨૪ કલાક સુધી પાણી ભરી રાખીને તે પાણી તેને પીવરાવીએ તથા શંખભસ્મનો પણ પ્રયોગ કરી શકીએ તો અવશ્ય લાભ થાય છે.

પહેલાંના સમયમાં પણ નાના નાના છોકરાઓના ગળામાં પણ નાના નાના શંખમાં છિદ્ર પાડીને ગળે બાંધવાનો રિવાજ હતો. તેથી નાનાં છોકરાં જલદી બોલતાં શીખતાં હતાં; પણ આજ તો તે રિવાજ કાઢી નાખ્યો છે. આ પ્રમાણે નાના શંખમાં છિદ્ર પાડીને મુંગા માણસને તેનો હાર પહેરાવવાથી તેને બોલવાની શક્તિ જલદી આવી જાય છે.

કોમોપૌથિક ડૉક્ટર જેવી રીતે રંગીન શીશીઓમાં પાણી ભરીને પીવડાવે છે અને રોગ દૂર કરે છે, એવીજ રીતે શંખમાં પાણી ભરીને પીવડાવ્યા કરે, તો જંતુસંહિત રોગનો જડ-મૂળથી નાશ થશે અને ગરીબ માણસને પૂરો ફાયદો પણ મળશે. શંખની ભસ્મ પણ બનાવે છે, એ વાત તો શાસ્ત્રોમાં પણ લખી છે. વિદ્વાન વૈદ-ડૉક્ટરો એને અનેક રોગ ઉપર કામમાં લે છે, અને તેથી ફાયદો પણ થાય છે. આ પ્રયોગથી ઘેલછાના રોગમાં પણ વધારે ફાયદો થાય છે. મૃગી, બધીરતા, કર્ણરોગ, બંધકોષ, મંદાગ્નિ, નેત્રરોગ વગેરેમાં તેનાથી જલદી આરામ થાય છે. તેમાં વધારે પૈસાનો વ્યય કરવાની આવશ્યકતા રહેતી નથી અને અત્યંત લાભદાયક બીજ છે. એના ફાયદાનો લાભ આપણે જરૂર લેવો જોઈએ.

(તા. ૧૧-૧૨-૧૯૨૭ના “આય પ્રકાશ”માં લેખક શ્રી. રામકૃષ્ણવર્મા, ખી. એસ. સી.એલ. એસ.એસ.)

૧૩૫—ઉપવાસના ફાયદા

રોગના નિવારણમાટે ઉપવાસ કરવાની પ્રથા માનવજાતિના જેટલી પુરાણી છે. ખ્રિસ્તીઓના ધર્મપુસ્તક બાઇબલમાં ઉપવાસનાં અનેક દર્શાવો મળી આવે છે. કેટલીયે બિમારીઓમાટે ઉપવાસ અને ઈશ્વરપ્રાર્થનાનો નુસખો તેમાં જતાવેલો છે. આપના ધાર્મિક વિચારો લક્ષેને ગમે તેવા હો, પણ પ્રાર્થનાથી આશાનો સંચાર થાય છે, એટલું તો આપને સ્વીકાર્યેજ છૂટકો છે. પછી લક્ષે એ પ્રાર્થનાનો સ્વીકાર થાય છે કે નહિ તે પ્રશ્ન આપણે બાબુએ રાખીએ. પ્રાર્થનાદ્વારા માનસિક સ્થિતિ સુધારવાની સાથે સાથે ઉપવાસ જેવો આરોગ્યપ્રદ ઉપાય પણ અજમાવશો, તો સુવર્ણમાં સુગંધ લગશે અને વિશેષ લાભ થશે; પણ આ લેખમાં ઉપવાસ એ રોગનિવારણનો એક ઉપાય છે તે વિષેજ માત્ર વિચાર કરેલો નથી. આમાં ઘણે ભાગે એવા મનુષ્યોની ચર્ચા છે કે જેમનું સ્વાસ્થ્ય સાધારણ છે અને જેઓ દરરોજ ત્રણ વાર ભોજન કરે છે; પછી લક્ષેને તેટલી વારના ભોજનની તેમને જરૂર હોય કે ન હોય.

વગરભૂખે ભોજન કરવાથી થતી હાનિ

જેઓનો એવો વિચાર હોય કે, ભૂખ ન હોવા છતાં પણ અમારે અમારી શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે ભોજન તો કરવુંજ નોંધએ; તો તે તેઓનું ગાંડપણજ છે. પરલોકમાં સીધાવેલા પેલા કરોડો આદમીઓ કે જેઓ ઠાંસી ઠાંસીને ખાવાના કારણથીજ યોગ્ય સમય પહેલાં ત્યાં પહોંચી ગયા હોય છે, તેમને પાછા ખોલાવીને અહીં ખડા કરી શકીએ તો સમસ્ત સંસારની ચારે બાજુએ આઠ કતારોમાં તેમને ઉભા કરી શકાય. અલારે પણ લગભગ બધા માણસો ખાવાના ગાંડા સ્વભાવથીજ અકાળે શ્મશાનમાં સીધાવે છે. કદાચ એવા સ્વભાવને ગાંડપણ કહેવું અયોગ્ય હોય તો એટલું તો નક્કીજ છે કે, આપણો ભોજન કરવાનો હાલનો સ્વભાવ આપણા શારીરિક અજ્ઞાનને અને આપણી સ્વાદુપ્રિયતાનેજ આભારી છે. વૈજ્ઞાનિક રીતે ભોજન કરવા તરફ તો હલ્લુ હમણાંજ ફેટલાકો ધ્યાન આપવા લાગ્યા છે. અમારાં પાળેલાં જનનરોને ખવડાવવાની બાબતમાં અમે કાંઈ પણ આહિતી અને સાવધાનતા રાખીએ ખરા, પણ અમે માનવોમાટે તો ઔષધિ ખાવાની અને જીલ્લાબ દેવાની અવળીજ સમજણ અને આદત અમારાપર સવાર થઈ બેઠી છે; એટલુંજ નહિ પણ અનેક પેઢીઓથી ઉતરી આવેલા પેલા સુંદર સ્વાસ્થ્ય આપનારા સામાન્ય ધરગતુ પ્રયોગો પણ અમે છેક ભૂલી બેઠા છીએ અને તેથી વાતની વાતમાં વૈદ-ડોક્ટરને ત્યાં દોડી જઈએ છીએ; અને એને પરિણામે વધારે અનુભવીઓ કહે છે તેમ તેમને પ્રતાપે બચે છે થોડા અને ઘણાખરા તો તેમના પ્રતાપે સ્વધામેજ સીધાવી જાય છે.

ધર્મોમાં ઉપવાસ

દુનિયામાં ચાલતા ઘણાખરા ધર્મોમાં ઉપવાસ માટે ફેટલાક દિવસો નક્કી કરી રાખેલા હોય છે. હિંદુજાતિમાં એકાદશી, શ્રાવણમાસ વગેરે પ્રસંગો છે અને મુસ્લીમભાઈઓમાં રોઝ છે; તેમ આગલા સમયમાં ખ્રિસ્તીઓ પણ ઈસ્ટના ચાલીસ દિવસોમાં પ્રતિવર્ષ ખ્રિસ્તનું અનુકરણ કરતા હતા અને ભોજનસંબંધી ઘણી સખ્ત વિધિ નક્કી કરેલી હતી. ફેટલાય ધર્મોત્સાહી ખ્રિસ્તીઓ તે ચાલીસ દિવસોના પૂરા ઉપવાસ પાળતા અથવા તો માત્ર રોડી અને પાણી ઉપરજ નિર્વાહ કરતા અથવા એવુંજ કોઈ કદિન ત્રત ધારણ કરતા હતા. પણ કેટલીયે પેઢીઓ પૂર્વે શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે ભોજન કરાંતો જે સિદ્ધાંત મૂર્ખ ડોક્ટરોએ કાઢ્યો અને હિંદના વૈદ-હાઉસ પણ લોકરચિ મુજબ હાંમે હા લણવા લાગ્યા, ચારથીજ ઉપવાસસંબંધી ધર્મભાવના ફીણ થતી ચાલી. અમે હિંદુઓમાં અને વિશેષ કરીને શહેરો તથા કરબાઓમાં તો એટલું બધું ઉંઘાપણું ધુસી ગયું છે કે રોજના સાધારણ ખોરાક કરતાં પણ ભારે ખોરાકથી (બરફી, પેંડા વગેરેથી) પેટ ભરવામાં આવે છે !

ભોજનની છુટી

જેમને સ્વેચ્છાનુસાર ભોજન પ્રાપ્ત થતું હોય, તેમને તો ખસ શરીરને થોડા થોડા સમયને આંતરે ચાહ, કૌશી, દૂધ, ભોજન, નાસ્તો વગેરેમાંનું કાંઈને કાંઈ ઉડાવ્યે જવાની છુટી! આવી રીતે જેમને વારંવાર નાસ્તો અને ભોજનાદિ કરવાની ટેવ હોય છે, તેમના ઉપર રોગનો પણ થોડો થોડો આંતરે હુમલો થતોજ રહે છે. એ વખતે તેમની ભૂખ મરી જાય છે અને મનમાં ખાવાની ઇચ્છા ગમે તેટલી હોવા છતાં પણ મોઢાનો સ્વાદ યગડી જવાથી તેઓ ખાઈ શકતા નથી; અને જો તે જખરજસ્તીથી (મોઢું કડવું કરીને) પેટમાં કંઈ નાખી લે છે, તો પેટ તેને સમાવી નહિ લેતાં તરતજ ઉપકા લાવીને બહાર કાઢી નાખે છે! આવી સ્થિતિમાં તેમને ફરજિયાત ઉપવાસ કરવા પડે છે. પણ આવી સ્થિતિમાં ઉપવાસ કરવાની ફરજ પડે તેની પહેલાંજ-ભૂખ જરા પણ ઓછી લાગે ત્યારેજ-સવેળાથી ઉપવાસ કરવામાં આવે, તો બિમારીજ થવા ખામે નહિ, એ કેટલો બધો સરસ રસ્તો!

અઠવાડીક ઉપવાસ

જો માણસ પ્રથમથીજ સમજી લે કે, ક્યારે અને કેવી રીતે ઉપવાસ કરવાથી તે માંદગીમાંથી બચી શકે તેમ છે; તો એવા ઉપવાસ કરવા છતાં માંદગી આવે એ તો અસંભવિતજ છે. ભૂખ ઓછી હોય ત્યારે ભોજન ઓછું કરવું, એ તો જરૂરનુંજ છે; પરંતુ જો જરા પણ ભોજન ન ખવાય તો તો વળી બહુજ સારી વાત. આ લેખનો મૂળલેખક ખરનાર મેકફેડન દર અઠવાડીકે એક કે બે દિવસના ઉપવાસ અવસ્ય કરે છે. તે લખે છે કે:-સોમવાર આવે છે એટલે હું વિચાર કરું છું કે, મને ઉપવાસ કરવાની જરૂર છે કે નહિ? સામાન્ય રીતે જરૂર હોય છે અને ઘણાખરા માણસોને તેની આવશ્યકતા પણ રહેછે, કેમકે રવિવાર રમ્મનો દિવસ હોવાથી તે દિવસે ખાધાસિવાય બીજું કોઈ ખાસ કામ અમારા લોકોને હોતું નથી; એટલે એ દિવસે અમે જરૂરીયાત કરતાં ઘણુંજ વધારે ખાઈ લઈએ છીએ.

જો માણસ હોજરીને કોઈ કોઈ વાર આરામ આપતો હોય, તે માણસ કોઈ વાર પૂરેપૂરું પણ યથેચ્છ ભોજન લઈ શકે છે; પણ જ્યારે આપણે વગરભૂખે કે ઓછી ભૂખેજ પેટમાં ભોજન નાખીએ છીએ, ત્યારે એનો અર્થ તો એટલોજ છે કે, એક પુરુષ માંદો સ્ત્રીમાટે સવામણુ દળણું લઈ આવે, તેની પેઠે આપણે પણ હોજરીની શક્તિ અને ઇચ્છાવિનાજ મનમાં આવે તેમ પેટમાં ખોરાક ભરીએ છીએ! અને તેથી કરીને એ ખોરાક નહિ પચતાં હોજરી વધારે થાકી જવાની અને ખોરાક મોટે ભાગે જ્યાંનો ત્યાંજ પચ્યો રહીને લયકર વ્યાધિ પેદા કરી દે તોપણ નવાઈ નથી. તમારું સ્વાસ્થ્ય અને શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે તમે જેટલું ઓછું ખાવાનું રાખશો, તેટલુંજ તમારું શરીર સ્ફૂર્તિવાળું રહેશે, તેટલુંજ મન પણ સ્વસ્થ રહેશે અને તેટલુંજ આયુષ્ય લંબાશે, એમાં જરા પણ શક નથી. સામાન્ય લોકો જેટલું ભોજન કરી શકે છે, તેટલું કરવાનો તેમને અભ્યાસ પડેલો હોય છે; પણ જો તે એ રીત બદલીને જેટલું પણ ઓછું ખવાય તેટલું ઓછું ખાવાની રીત પકડે તો તેથી તેમને ઘણાજ ફાયદો થાય.

ઉપવાસમાં નુકસાન ક્યારે થાય છે?

ઉપવાસ કેવી રીતે તોડવો એની બરાબર ખબર ન હોય ત્યારેજ ઉપવાસથી નુકસાન થાય છે; પણ ચાર પાંચ દિવસના કે તેથી વધુ દિવસના ઉપવાસ તોડવાના હોય, તેવા ઉપવાસને માટે તો તોડવાની રીત જાણવાની ખાસ આવશ્યકતા છે, તેથી ઓછા માટે નહિ. જો તમે એક અઠવાડીકાનો ઉપવાસ કર્યો હોય તો તે તમારી હોજરીને-પકવાશયને બહુ નાનું બનાવી દે છે; અને સાધારણ કરતાં બહુજ ઓછો ખોરાક શરવવાની શક્તિ તેનામાં (અપવાસ છોડતી વખતે) હોય છે. તેથી આ જાંતના ઉપવાસ પછી ખાવાનું શરૂ કરવામાં આવે, ત્યારે બહુ થોડા ને હલકા તથા પ્રવાહી ખોરાકથીજ શરૂઆત કરવી બેઠએ, અને મનથી પણ વધુ ખાવાની લોભપતા ન રાખતાં સંતોષ રાખવો બેઠએ. તમને એ વખતે ભૂખ કદાચ વધારે હોય તોપણ હોજરીને આંતરડાં તો પહેલે દિવસે ભારે કે વધારે ખોરાક શરવવાને અસમર્થજ હોય છે. આથી રોજ રોજ પકવાશયની શક્તિ થોડી થોડી વધીને

થોડા દિવસોમાં પાણી મૂળ સ્થિતિ ઉપર પણ આવી જાય છે. હોજરીનો આકાર ભોજનના પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખે છે. તેના ઉપર જેટલો દબાવ થશે તેટલીજ તે રખખરની પેઠે મોટી થશે. અપવાસ શરૂ કર્યા પછી જે પ્રશ્નાસ નીકળે છે, તે પણ વધારે દુર્ગંધવાળો હોય છે; પરંતુ એ પણ એક શરીરને શુદ્ધ કરવાનોજ માર્ગ કુદરતે ચોજેલો છે. કેમકે એ રસ્તે પણ શરીરમાંનું ઝેર બહાર નીકળી જાય છે.

પાણી ખૂબ પીઓ

ઉપવાસ વખતે આ પણ ખાસ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, પાણી ખૂબ છૂટથી પીવું જોઈએ. પાણીને દવાની પેઠે એકદમ નહિ પીતાં કલાકે કલાકે કે બપોળે કલાકેજ તરસ છીપે એટલું અને પવાલુ પવાલુ પીતા રહેવું જોઈએ. એક પવાલુ પાણી પણ દરેક ઘુંટડો મોઢામાં જરા વાર ચાવીને તે પછીજ ગળે ઉતારવું. ઉપવાસના દિવસોમાં પણ રોજ ચાર શેરથી આઠ શેર સુધી પાણી પીવામાં કશુંજ નુકસાન નથી; કેમકે જે છૂટથી પાણી ન પીવાય તો લોહી એટલું બધું ઘટી થઈ જાય છે કે તે શરીરની સૂક્ષ્મ નાડીઓમાં છૂટથી ફરી વળી શકતું નથી અને તેથી તે ઝેરી થયાનાં ચિહ્ન પણ દેખાઈ આવે છે.

અધુરા ઉપવાસ

કેટલાક પ્રકારના અધુરા ઉપવાસથી પણ ફાયદો થઈ શકે છે. કેટલાક માણસો પૂરા ઉપવાસ નહિ કરતાં રોજ એ કે ત્રણ નારંગી ખાઈને અથવા નારંગીનો રસ પીને રહે છે. બીજા પ્રકારનો અધુરો ઉપવાસ એ છે કે, દિવસમાં ત્રણ વાર મલાઈ ઉતારેલા દૂધનો એક એક પ્યાલો પીવો. આ દૂધ પકવાશયને સાફ કરે છે અને ઉપવાસથી થતી ખરાબ અસરને ઓછી કરે છે. પાણીને બદલે શાકભાજીનો રસ પણ દિવસમાં કેટલીયે વાર લઈ શકાય છે. મધનો ઉપયોગ તો વળી ઉપવાસના દિવસોમાં અસાધારણ ફાયદો આપે છે. કેમકે પીવાનું પાણી મધ મેળવીને ગળ્યું કરી પીવાથી ભૂખ પણ મટે છે અને ઉત્સાહની પણ વૃદ્ધિ થતી જણાય છે. પછી તો વજન ઘટવા સિવાય બીજી રીતે તમને ખંખર પણ નહિ પડે કે, ઉપવાસ ચાલુ છે. ઉપવાસને બદલે બીજાં પણ કેટલીયે જાતનાં ભોજનોની વ્યવસ્થા થઈ શકે છે. જે કે પ્રત્યેક સ્થિતિમાં પ્રવાહી પદાર્થ તો પૂરતા પ્રમાણમાં લેવો જોઈએ. ખરાબ તંદુરસ્ત પુરુષ પ્રવાહી પદાર્થ વિના પણ કેટલાય દિવસો સહેલાઈથી ગાળી શકે છે. ઈંગ્લેન્ડના ડૉક્ટર ટેનરે એ ચાલીસા કર્યા હતા. તેમણે કહ્યું છે કે, છેલ્લા ચાલીસ દિવસના ઉપવાસમાં શરૂનાં એ અઠવાડીયાં સુધી તો તેમણે પાણી પણ જરાએ પીધું ન હતું. પણ આ રીતે તો જેનું શરીર અસાધારણ તંદુરસ્ત હોય તેજ ચલવી શકે. બીજાઓને તો નુકસાનજ થાય. શરીરને શુદ્ધ રાખવાને માટે પાણીની જરૂર તો સાધારણ રીતે સર્વને માટે છે.

કથનનો સારાંશ

ઉપર કહેલી બાબતોનો સારાંશ એટલોજ છે કે, ભૂખ જતી રહી હોય કે ઘડી હોય, ત્યારે ઉપવાસ કરવો, એજ એક સારામાં સારી યુક્તિ અને ઔષધિ છે; અથવા અઠવાડીયામાં કે મહીનામાં એક દિવસ એવો નક્કી કરી રાખવો કે જે દિવસે પોતાની જાતને પ્રશ્ન કરી શકાય કે, આજે આપણને ઉપવાસની જરૂર છે કે કેમ? હું રજાના દિવસ પછીનો-સોમવારનો દિવસ આ કાર્ય માટે ઘણોજ સારો માનું છું. આપ પેટ ભરીને ખાવાના અભ્યાસી હશે તો તો એ પ્રમાણે કર્યા સિવાય તમને ભોજનમાં સ્વાદજ નહિ આવે; અને જે આપ હલકા ભોજનના અભ્યાસી હશે અને ખાસ કરીને હલકા ખોરાકની સાથે પથ્ય પદાર્થોનું સેવન કરતા હશે, તો તો વર્ષોસુધી પણ ઉપવાસ વિના ચલાવી શકશો.

કાંદા (કુંગળી) તરફ ઘણાકે ઘણાની નજરે જાય છે, પણ ઔષધિની દૃષ્ટિએ તો તેને “કંસ્તૂરી” કહી છે, એ પણ ભૂલવાનું નથી. આપણા મહાન અનુભવી પ્રાચીન વૈદ્યો એને બુદ્ધિવર્ધક, વીર્યવર્ધક ને શોધક કહી ગયા છે તે પણ ચર્ચાજ છે. કાચા કાંદામાં પકવાશયમાંના સડાને રોકવાનો ખાસ ગુણ છે તે ભૂલવું ન જોઈએ. કાચા કાંદા સામાન્ય રીતે દુર્ગંધવાળા હોય છે. જે બીજા બાદ્ય પદાર્થોનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ થાય તો તો એની (કાંદાની) આવશ્યકતા પણ રહેતી નથી. જે કે કાચા અને પકાવેલા, બંને પ્રકારના કાંદામાં સડાને રોકવાનો ખાસ ગુણ છે; પરંતુ તેમાં પણ પકાવેલા કરતાં કાચામાં એ ગુણ વિશેષ છે.

જો તમે લાંબા કાળસુધી આરોગ્ય રહેવા ઇચ્છતા હો, તો તમારે ઉપવાસને જરૂરીજ માનવો પડશે; અને જો તમે તેમ નહિ કરો તો વર્ષના કેટલાયે દિવસો તમારે રોગી હાલતમાં ગાળવો પડશે. ખાટલે પડ્યા પછી તો તમને જાણશેજ કે ઉપવાસ ક્યાં હોત તો આટલું દુઃખ ના વેઠવું પડત. આવા પ્રકારના કેટલાક અનુભવો થયા પછી તો આ વાત તમને પૂરેપૂરી સમજશે કે, ભોજનની રૂચિ ઓછી જણાતાં ભોજન નહિ લેવાથી કેટલો બધો ફાયદો થાય છે. મનુષ્યના વિચારોજ તેની શારીરિક સ્થિતિના સૌથી જબરા ભોમિયા છે. તમને તમારું જીવન સરસ લાગતું હોય અને બહારની મોસમની દરકાર ક્યાં સિવાય દિવસ-સારો લાગે, તો તો તમે સારુંજ આરોગ્ય ધરાવો છો એમ સમજજો; પણ જ્યારે તમને ઉદાસીનતા લાગે અને રોજનું કામ દુઃખદાયક અને ભારે જણાય તથા તમે તમારો ઉત્સાહ અને સ્વાદ ખોઈ બેસો, ત્યારે તો તમારે ઉપવાસનોજ વિચાર જરૂર કરવો જોઈએ. એક કે બે ટંકનું ભોજન છોડી દેવાથી તમે જરૂર પહેલાંના જેવા થઈ જશો. પણ જો તમે તેમ નહિ કરતાં વૈદ્ય-ડૉક્ટરનીજ પાસે પાચનશક્તિની દવા માટે દોડાદોડી કરશો, અથવા શક્તિ ટકાવી રાખવા માટે ભોજનને જરૂરી ગણ્યા કરશો, તો તો તમે જરૂર બિમારીમાંજ ફસાઈ પડશો અને કદાચ સ્મશાનભૂમિનો પણ રસ્તો માપશો ! આ જાતનાં સંકટોમાંથી બચવાનો એકજ ઉપાય છે અને તે એ કે, સારું આરોગ્ય હોય ત્યારે પણ અમુક સમયને અંતરે તો એકેક ઉપવાસ કર્યાજ કરવો.

(મૂળલેખક બર્નાર મેકફેડન. “વિશ્વમિત્ર”માંથી સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૩૬—ખાખરાના રસવિષે વધુ ખુલાસો

સ્વર્ગસ્થ રા. રા. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢિયારે “શુજરાતી”માં ખાખરાનાં રસમાંથી બનતી આંખની અકેસીર દવા બાબતનો લેખ લખેલ હતો.

સને ૧૯૨૩ માં મારી પોતાની બંને આંખમાં મોતીઓ આવતો હોવાથી અને તે બાબત રાજકોટમાં સિવિલ સર્જન મે. ફ્રન સાહેબે સર્ટિફિકેટ આપતાં હું ગવર્નમેન્ટ સર્વિસમાંથી તે કારણસર બિમારીનું પેન્શન લઈ રિટાયર થયેલ છું; તેમજ મોતીઓ બાબત જેતપુરના મહંમદ ડૉક્ટર રા. જીવજીલાલ મોદી કે જે બાહોશ આંખના ડૉક્ટર અને એલ. એમ. એન્ડ એસ. હતા, તેમણે અધારી કોટડીમાં બત્તીવડે તપાસ કરી મારી આંખમાં મોતીઓ હોવાની વિશેષ ખાત્રી આપી હતી. રા. પઢિયારની ‘શુજરાતી’માં જાણેલ હકીકતની અંદર ફક્ત આંખ, ખીલ, પડળ, પુલું વગેરે દર્દો સ્પષ્ટ રીતે લખેલ હતાં; એટલે તેની અંદર મોતીઓ ચોખ્ખા શબ્દમાં લખેલ નહોતો તોપણ ઈશ્વર ઉપર આસ્થા રાખી ખાખરાનાં મૂળ મંગાવીને રસ કાઢી તે આંખવાનું શરૂ કરેલ છે અને તેથી મને ઘણો ફાયદો થયેલ છે. આથી મોતીઓ ગળી ગયેલ હોય એમ લાગે છે. અને તે ઉપર ઑપરેશન કરાવવાની લવિષ્યમાં પણ જરૂર પડશે નહિ, એમ લાગે છે. ઉપર મુજબ મને ફાયદો થતાં બીજાઓને તેનો લાલ મળે તેટલા ખાતર તે હકીકત મેં ‘શુજરાતી’ ‘કાઠિયાવાડ ટાઈમ્સ’ વગેરેમાં જાણી પ્રસિદ્ધ કરેલ છે.

તે ઉપરથી ‘શુજરાતી’માં તા. ૩૦-૮-૧૯૨૫ના પૃષ્ઠ ૧૩૫૩-૫૪ ઉપર તેથી થતા ફાયદા બાબત લખી જાણેલ છે. તેમજ ડા. વાલજી સુંદરજી વડગાદી સેમ્યુલ સ્ટ્રીટ. શ્રીદ્વારકાનાથજી મંદિર-મુંબઈવાળાએ પણ પોતાને મોતીઓ હોવાથી સંદરહુ રસનો ઉપયોગ કરતાં પોતાને ફાયદો થયાનું તા. ૧૩-૯-૨૫ના “શુજરાતી”માં પૃષ્ઠ ૧૪૩૦ પર જાણેલ છે. તે ઉપરાંત એ દવા મારા તરફથી ઘણાને મક્કત આપતાં લોકોએ ફાયદો થવાનું જાહેર કરેલ છે. ટુંકામાં ખાખરાના રસથી આંખનાં દરદોમાં અને મોતીઓમાં પણ ફાયદો થયાંના ઘણા અનુભવ આ ત્રણ વર્ષમાં થયા છે. આપ આ બાબત વિસ્તારથી આપને યોગ્ય લાગે તે મુજબ ‘શુભસંગ્રહ’માં જાણવાની તજવીજ કરશો તો જનસમાજને ખાસ કરીને ગરીબ લોકોને ઘણો ફાયદો થશે; અને જો ખતથી

તે દવાનો ઉપયોગ કરશે તો ડૉક્ટરોની વાઢ-કાપમાંથી ઈશ્વરેચ્છા તો ખચી જશે. તે રસ કેવી રીતે કાઢવો તેની વિગત નીચે મુજબ રજુ કરે છું:-

ખાખરાનાં મૂળ મંગાવી એક હાંડલાની અંદર તેના કટકા ભરવા. પછી જમીનમાં ખાડો ખોદી કલઈવાળું વાસણ અગર માટીનું વાસણ મૂકવું. પછી તે ઉપર હાંડલાને ઉંધું વાળવું અને હાંડલાની ચોતરફ જાણું ખડકીને સળગાવવાં, એટલે ખાખરાનાં મૂળીઆંમાં રહેલો રસ નીચે વાસણમાં પડે છે; અને તેમાં જે ગરભાગ (કચરો) હોય છે તે નીચે જમી જાય છે અને પાતળો રસ ઉપર રહી જાય છે. તે પાતળા રસને ગાળી લેવો. તે રસમાં સુરમો આંજવાની સળી બોળી તે સળી આંખમાં આંજવાથી આંખની આંખ મટી જાય છે. એ ખીલ, પડળ, પુલું વગેરે આંખનાં દરદોમાં બીજી ઘણી દવાઓ કરતાં વિશેષ ફાયદો કરે છે. આ દવા થોડા દહાડા આંખમાં આંજવાથી આંખનું એટલું બધું તેજ વધી જાય છે કે ઘણા વિદ્યાર્થીઓને ચક્ષમા ઉતરી જાય છે. x x x x x x x

આપના 'શુભસંગ્રહ' (ભાગ પહેલા)માં આંખનાં ફૂલાંનો અકસીર ઉપાય ખતાવેલ છે તેમાં ખાખરાના રસથી છારી વળવી, આંખ આવવી, ફૂલું પડવું એનો ખાખરા સિવાય બીજો ઉપાય ખતાવેલ છે; પરંતુ તેની અંદર ખાખરાના રસથી મોતીઓ તેમજ ઝામરવાને ફાયદો થાય છે એમ લખેલ નથી, તેથી જો આપ મારી વિનંતિ ધ્યાનમાં લઈ મોતીઓ ખાખત અનુભવસિદ્ધ ખાખરાના રસસંબંધે જાપશે અને સાથે સાથે તે કાઢવાનો પ્રયોગ પણ ખતાવશે તો લોકોને ફાયદો થશે અને યાત્રિક લક્ષ્મીરામ રામજીના શુભસંગ્રહમાં થયેલ લખાણથી લોકો ગભરાશે નહિ; કારણ કે ઉપાય બહુજ સહેલો છે.

લિ. ભૂરાભાઈ કસલચંદ મહેતા-પોલીસ સુપ્રિન્ટેન્ડેન્ટ મું. વઢવાણ શહેર

ઉપલી ખાખત એ ગૃહસ્થના તા. ૭-૯-૨૬ ના પત્રમાંથી લીધી છે. જેમને કાંઈ પણ વધુ પૂછવું હોય તેમણે મુકામ વડીયા (કાઠિયાવાડ) એ શિરનામે તેમને પૂછવું. અત્ર તરફથી કેટલોક ખુલાસો પૂછતાં તેમણે વિશેષમાં નીચે મુજબ લખી મોકલ્યું હતું:-

(૧) મૂળના કકડા આખાને આખા માટલામાં ઉભા મોઢામાં થઈ રાખવા, અધકચરા કરવાની જરૂર નથી.

(૨) કકડા પાણીથી ઘોવાની જરૂર નથી. ધૂળ લાગેલી હોય તો કપડાથી લૂછી નાખવી.

(૩) જે દિવસે મૂળ આવેલાં હોય તે દિવસે રસ કાઢવાથી વધારે નીકળશે. જેમ વધુ વખત જશે તેમ મૂળીઆં સૂકાવાથી રસ પણ સૂકાઈ જશે.

(૪) ખશર-ત્રણશર મૂળનો આશરે અર્ધોશર રસ નીકળશે; પરંતુ જે વાસણ જમીનમાં ખાડો ખોદીને રાખવાનું છે, તે વાસણની નીચે-એટલે કે ખાડામાં-પાણી જાંટવું, નહિતર થોડો રસ નીકળે તે તો અગ્નિને લીધે બળી જાય છે.

(૫) વાસણના મોઢાની અંદર મૂળીઆં નાખ્યા પછી તેના મોઢા ઉપર કપડું ઢાંકી માટીથી અગર લોટથી કાંઠે કાંઠે જાંટી લેવું અને તે ઘડો અગર માટલું નીચેના દામમાં ઉંધું વાળવાનું છે, તેથી તેની નીચલી બાજુએ કાણું પાડવાની જરૂર નથી.

સારખાદ નીચે જે રસ પડેલો હોય, તે કપડાથી ગાળીને શીશી ભરી લેવી અને જે ગર (ખડો) ભાગ રહે છે તે પણ બહુ ઉપયોગી છે. પણ તેના અનુપાનની મને ખબર નથી. હું રોજ આંખમાં આંજવાના ઉપલા રસમાં ત્રણ સળી બોળી પાન ઉપર લગાવી ઘણું કરી દરરોજ સવારે ખાઉં છું, અને તેથી મને જઠરાગ્નિ તેજ રહે છે, ભૂખ બહુ લાગે છે. (જે કે હું અમુક રોટલી-થી વધારે ખાતો નથી,) દસ્ત સાફ લાવે છે.

૧૩૭-શાક અને ફળસંબંધી ઉપયોગી હકીકત

આપણા શુભરાતમાં ખાવા ન ખાવાની ખાખતમાં વહેમ અને ઉંધી માન્યતા ઘણી છે. જે જાતનો ખોરાક ઘણા પ્રમાણમાં લેવો જોઈએ, તે લેતાં લોકો ડરે છે અને જો તે ખાય છે તો તે ઘણાજ ઓછા પ્રમાણમાં ખાય છે; અને જે ચીજોથી ડરતા રહેવું જોઈએ તે ચીજોને ઘણી પ્રિય ગણી તેમનું ખૂબ સેવન કરીને લોકો હેરાન થાય છે. વળી કેળાં, કેરી, ટેટી જેવાં ઉત્તમ ફળો વધારે ખાઈને તેનો ફાયદો મેળવવાને બદલે ઉલટા લોકો હેરાન થાય છે. આ સ્થળે જે વસ્તુઓ ખોરાક અને દવા બન્નેની ગરજ સારે છે અને જે ખાવાથી શરીર નિરોગી રહે છે, તેવી વસ્તુઓની હકીકત નીચે પ્રમાણે છે.

જો આપણે ઈશ્વરની લીલા તરફ નજર કરીએ તો તેણે ઝાડનાં ફૂલોમાં તરેહ તરેહના રંગ, વાસ અને વળી કેટલાંક ફૂલોમાં તો મીઠાશ પણ મૂકી છે. તેણે જે જે બનાવ્યું છે તે સકારણ છે. તેમના રંગ, વાસ અને મીઠાશથી જીવજંતુઓ લોભાઈને તેમની પાસે જાય, તેમનાપર ખેસે અને એક ફૂલની પરાગ ખીજે લઈ જઈ ફળ-ખંધારણ કરે એવી કુદરતની ઈચ્છા છે. તેજ પ્રમાણે માણસનું મન લલચાઈને અમુક વસ્તુઓને ખાસ ગ્રહણ કરે તેટલા સારૂ તેમનામાં તરેહ તરેહના રંગ, વાસ અને સ્વાદ મૂક્યાં છે. કેઈ વખત જ્યારે આપણે શાક અને ફળાદિના બજારમાં જઈ ઉભા રહીએ અને જો તે બરાબર ગોઠવેલ હોય તો તેને જોઈ આપણી નજર તેમનાપર ફરી જાય છે; અને તેની વાસથી આપણા મોંમાં રસ ઝરે છે. જે ચીજોને જોઈ કુદરતી રીતે આપણું મન લલચાય, તે ચીજોનો વહેમ કે ખોટી માન્યતાને લીધે ત્યાગ કરવો કે તેનાથી ડરિને થોડીક ખાવી એ ઇષ્ટ નથી.

જે શાકભાજી તરફ માણસનું મન સ્વાભાવિક રીતે લલચાય છે તેનાં નામ રિંગણ, દુધી, મૂળા, કેળીજ, કેલી ફલાવર, બટાકા, કાંદા અને લાજી છે. બટાકા લગભગ સધળાને પ્રિય હોય છે. બટાકામાં વીસ ટકા ઉપરાંત પૌષ્ટિક તત્ત્વો છે અને તે ખાઈ ઘણા સારા છે. તેમાં રહેલાં તત્ત્વોથી માણસને 'સ્કર્વી' જેવો રોગ લાગુ પડતો નથી. આ બટાકાને પાણીમાં બાંધી નાખવાથી તેમાંનાં પૌષ્ટિક તત્ત્વો ઓગળી જાય છે. જેમણે વગર બાંધેલા અને બાંધેલા બટાકા વચ્ચેના સ્વાદમાંનો તફાવત અનુભવ્યો હશે, તે ખાત્રીથી કહી શકશે કે, બાંધ્યા વગરના બટાકામાં બાંધેલા બટાકા કરતાં વધારે મીઠાશ છે. આ મીઠાશ પૌષ્ટિક તત્ત્વોની છે.

બટાકા સાથે કાંદાનો નિકટ સંબંધ છે, તે કાંદા-બટાકાનું એક જ શાક ખાનારા કહી શકશે; તેથી હવે તેની વાત કરું છું. કાંદા તો ગરીબ લોકોની કેસ્ટૂરી છે એમ તેને માટે લોકવાયકા છે. તેમાં ગંધકનાં તત્ત્વો ઘણા પ્રમાણમાં છે, ને તે ખાવાથી શરીર નિરોગી રહે છે. આપણા શરીરમાં ગંધકનાં તત્ત્વો છે અને તેની ખોટ કાંદા ઘણી સારી રીતે પૂરી પાડે છે. કાંદા ખાનારને દસ્ત સાફ આવે છે. સાંજે રાંધેલા પુષ્કળ કાંદા ખાધા હોય તો સવારના જાણે રેચ લીધો હોય એમ થાય છે. આવાંજ તત્ત્વો જૂદી જૂદી જાતની લાજી વગેરેમાં પણ છે અને તે ખાવાની વૈદ્યો પણ સલાહ આપે છે. આ ઉપરાંત કાચા કાંદાનું કચુંબર ખાધાથી જરૂર મજબૂત બને છે અને તે ખોરાક વધારે સારી રીતે પંચાવી શકે છે. કેળીજ, વેંગણ, કેલી ફલાવર, મૂળા, તાંદલજો, મેથીની લાજી અને બીજી લાજીઓમાં ૧થી ૫ ટકાસુધી પૌષ્ટિક ખોરાક છે, ત્યારે બાકીનાં તત્ત્વો લોહી શુદ્ધ કરનાર અને રેચક છે. આ શાકો ખાનારાઓને રેચ લેવાની જરૂર નથી રહેતી.

ગાજર શક્તિવર્ધક છે. ગાડીમાં ફરનારા ઘોડાઓને ગાજર ખાસ ખવડાવવામાં આવે છે, તેનું કારણ આજ છે; પણ સમજી માણસો પોતાની અક્કલનો દુરુપયોગ કરી તેને નાપાક બનાવી બેઠા છે; અને તે ગ્રહણ કરવાથી પાપ થાય છે, એમ પણ કેટલાક માને છે. સેંકડે એકાદ જાણુને તે નડતા હોય એમ લાગે છે ખરું, પણ તેથી કરીને તે છેક ખરાબ છે, એમ કહી શકાય નહિ. તેના રંગથી અને તેમાં રહેલી મીઠાશથી મન લલચાય છે, ને તે મના કરેલી ચીજ હોવા છતાં પણ ઘણા તે ખાય છે. જો કેઈ શાક ખાવાથી માંદા થવાય તો તે પાકું થઈ ગયેલું આરીકું છે.

આ ખાવાથી તાવ આવવાનો સંભવ છે, માટે તે ન ખવાય તો સારું. જ્યારે વરસાદ નહોત્ય અને તેને લીધે થયેલી શરદી દાખવતી ન હોય, ત્યારે તે ખાવાથી ખાદી થતી નથી. આ ઉપરાંત દરેક લીલી શાકભાજી; ફળ વગેરેમાં વીટામીન નામનું એક તત્ત્વ છે, જેથી શરીરને કૌવત અને સ્ફૂર્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. કાચા શાકમાં તે વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે, જ્યારે રાંધેલા શાકમાં તે ઓછું માલમ પડે છે. આમ હોવાથી જ્યારે અને ત્યારે, કચુંબર ખાવાની ભલામણ વૈદ્ય-દાક્તરો કરે છે. આવાં કચુંબર કાકડી, કાંદા, મૂળા વગેરેનાં થઈ શકે છે.

હવે ફળની વાત કરીએ. દરેક ઋતુમાં આપણે ત્યાં કંઈક ને કંઈક ફળ તો થાય છે. આ ઉપરાંત ખીજા પ્રાંતોમાંથી ઘણી ઘણી જાતનાં ફળો ખજારમાં આવે છે. કેરી, કેળાં, પપૈયાં, જમરૂખ, ખેર, સીતાફળ, ટેટી, તડબુચ, નારંગી, સફરજન, દાડમ, લીંબુ, પીચ વગેરે અનેક ફળો ખજારમાં મળે છે. આપણે આ પૈકી ઘણાંજ થોડાં ફળો ખાઈએ છીએ. જમરૂખ બંધકાશ કરનાર, સીતાફળ તાવ લાવનાર, ખેર ઉધરસ કરનાર, પપૈયા ગરમ; વગેરે વગેરે કહી તેનો વપરાશ આપણે ઓછો કરી હાથે કરીને હેરાન થઈએ છીએ. આ ઉપરાંત ખીજાં એક મોટો દોષ આપણામાં છે. કેળાં અને કેરી જેવાં મીઠાં ફળોને ખાતી વખતે તેમાં આવેલી કુદરતી મીઠાશ જાણે ઓછી હોય તેમ તેમાં ખાંડ ભેળવીએ છીએ અને જે પદાર્થ પચવામાં ઘણો ભાર છે, તે શરીરમાં દાખલ કરી પચાવનારા બધા અવયવોને નાહકની ઘણી તરદી આપીએ છીએ, તેથી હજી ખીજી પણ એક અવક્રિયા થાય છે. તેમાં પુષ્કળ ઘી નાખવામાં આવે છે. ઘી નાખવાથીજ શરીરનું કાકું બંધાય છે, એમ માનીને આમ ઘી ભેળવવામાં આવે છે. કેળાં, ઘી ને ખાંડ એકઠાં છુંદી લચકો કરેલો જેમણે જોયો હશે, તેમને મગજ પર તેથી થયેલી ગંદવાડની છાપ કદી ભૂંસાશે નહિ. ક્યાં દેખાવે સુંદર અને કુદરતી સ્વાદવાળાં પાકાં કેળાં અને ક્યાં એ ચીકણો લચકો! કેરીમાં ખાંડ નાખવામાં આવે કે તરતજ તેની કુદરતી મીઠાશ જતી રહે છે; ને તેમાં ઘી નાખે એટલે તેનો કુદરતી સ્વાદ દૂર થઈ જાય છે. આવી રીતે ફળને ખાનારાઓ તેથી થતા અનેક લાભો ગુમાવીને પોતે ગેરલાભ ભોગવે છે અને દુઃખી થાય છે.

આપણા અને પરદેશી લોકોના ખોરાક વચ્ચે એક મોટો ફરક એ છે કે, તેઓ રોજ કંઈ ને કંઈ ફળ ખાય છે, ત્યારે આપણે મોસમમાં કેટલાંક ફળો ખૂબ ખાઈને હેરાન થઈએ છીએ; અને ખીજી વખતે વહેમથી કે મોંઘવારીથી ડરીને ફળ તરફ નજર પણ કરી શકતા નથી. ફળવાડી એ સારામાં સારી દવાશાળા છે, તેથી અહીં થોડાં ફળોના ગુણો દર્શાવીશું.

સૌથી ઉત્તમ ફળ સફરજન છે. તેમાં ફાસ્ફરસ ઘણા પ્રમાણમાં હોવાથી તે મગજને શક્તિ આપે છે. તેમાં રહેલા ક્ષારો વગેરેથી પિત્તાશય ચપળ થાય છે. ખેડાખાઉ થઈ ગયેલા લોકોને આથી ઘણો ફાયદો થાય છે. એ કુદરતી રેચ છે. તે ખાનારની ચામડી અને અહોરો સારાં રહે છે. સ્કન્ડીનેવીઆના અસલી લોકો એમ માનતા કે, દેવતાઓને જ્યારે નિર્બળતા દાખવે, ત્યારે તેઓ શારીરિક તેમજ માનસિક અશક્તિ દૂર કરવા સારું સફરજનનો ઉપયોગ કરતા. આ ફળનું સેવન કરનારને શક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે, એ નિઃસંશય છે. કેળાંમાં પણ ફાસ્ફરસ ઘણો છે અને મગજ-મારીનું કામ કરનારાઓને માટે તેની ભલામણ કરવામાં આવે છે. ટાઇફોઇડ જેવા તાવવાળાઓને પણ પાછળથી સૂકવેલાં કેળાંના લોટની કાંજ આપવાની ભલામણ કરવામાં આવે છે. કેળાંમાં રહેલા ઉત્તમ ગુણોને લીધેજ તેને આપણે પવિત્ર માની ખૂબ વખતે તેનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. રાત્રે જો કેળું ખાધું હોય તો બંધકાશ ટળે છે, એમ કેટલાંક માને છે. સ્ત્રોબરી અને પીચમાં લોહી સુધારવાનો ગુણ છે; અને જેમનું લોહી ફિક્કું પડ્યું હોય તેઓ જો આ ફળોનું સેવન કરે તો તેમનામાંથી ગયેલી રતાશ પાછી આવે છે.

નારંગી, દાડમ અને લીંબુ લોહીને સ્વચ્છ કરનારાં, મગજને શાંતિ આપનારાં, જઠરાગ્નિને તેજ કરનારાં તથા પૌષ્ટિક ફળો છે. દાડમમાં દળાઆ ખાઈ જવા ન જોઈએ. કેટલેક કેકાણે આ ફળોનો રસ કાઢી તેને પીવામાં આવે છે. આરસ ઘણાજ મધુર અને શાન્તિ આપનારો છે. પાટી કેરી પૌષ્ટિક છે. તેમાં રહેલી મીઠાશ એ એકદમ પચી શકે એવી ખાંડને લીધે છે. તેમાં રહેલાં કેટલાંક

તત્ત્વોથી પિતાશય મજબૂત અને છે. પપૈયામાં પણ તેવાંજ તત્ત્વો છે. તે ઉપરાંત પપૈયા પેટની બાદી-
ને તોડી જઠરાગ્નિ પ્રદીપ્ત કરે છે. દ્રાક્ષ પૌષ્ટિક છે; અને તેથી લોહી સાફ થાય છે. એ ખાવાથી
માણસનું મન પ્રવૃક્ષિત થાય છે અને તેનાથી સ્ફૂર્તિ આવે છે. અંજીર, દ્રાક્ષ વગેરે ત્રીણાં ખી-
વાળાં ફળોની અંદર રહેલી મીઠાશ એમાં જલદી પચે એવી ખાંડને લીધે છે, તેથી તેવાં ફળો
પૌષ્ટિક છે. તેમાં રહેલા તેજાળી પદાર્થોથી લોહી સુધરે છે; અને તેનાં ખીને આપણે પેટમાં ઉતારી
દબ્ધએ છીએ તે રેચક નીવડે છે. ખેરમાં પણ મીઠાશ અને તેજાળી પદાર્થો છે, તેથી પણ ઘણો લાભ
થાય છે. વળી તેમાં રહેલાં કેટલાંક તત્ત્વો રેચક હોવાથી બહુ ખાધાં હોય તો દસ્ત સાફ આવે
છે. આપણા લોકો કેટલાંક ફળ ખાવાથી હેરાન થાય છે, તેનું કારણ ફળ નથી; પણ એક તો
તેના પર અવક્રિયા કરીએ છીએ તે છે, અને બીજું કારણ તેવાં ફળો જ્યારે ખાઈએ છીએ ત્યારે
પુષ્કળ પ્રમાણમાં આપણે તે ખાઈએ છીએ તે છે. જે લોકોને તંદુરસ્ત રહેવું હોય અને તેમ ર-
હેવા સાર જેમને દાક્તરની મદદ નજ લેવી હોય તેમણે અન્નની સાથે શાક અને ફળનો છૂટથી
ઉપયોગ કરવો.

(“શુજરાત શાળાપત્ર”ના એક અંકમાં લેખક:-શ્રી. હરરાય અમુલખરાય દેસાઈ)

૧૩૮-અગત્યની થોડીક ઘરગતુ સૂચનાઓ

દીવામાં ડુંગળીનાં છોડાં નાખવાથી ડુદાં તેની પાસે આવશે નહિ.

એક શેર (૪૦ તોલા) કપડાં ઘોવાના સાથુમાં સાડાસાત તોલા ટંકણખાર મેળવીને
કપડાં ઘોવાથી સાથુ ઓછો વપરાશે અને કપડાં બહુ જલદી સ્વચ્છ થશે.

કાનમાં કાનખણુરો કે બીજું છવ-જંતુ પેસી જાય તો પિલુડીના પાનનો રસ કાનમાં
નાખવાથી કીડા મરી જશે અને બહાર નીકળી આવશે.

બાળકના પેટમાં માટી ગઈ હોય તો થોડુંક પાકું કેળું મધમાં મેળવીને ખવડાવવાથી માટી
બહાર નીકળી જશે.

શૌચ જતી વખતે દાંત બરાબર ભીડેલા રાખવાથી દાંતનું કંઈ પણ દર્દ થશે નહિ.

પગ ઘોંટા પહેલાં માથું ઘોંટા રહેવાથી મગજ કદી પણ નબળું નહિ પડે.

ભોજન કર્યા પછી પિશાબ કરી આવવાથી મૂત્રેન્દ્રિયસંબંધી કોઈ પણ રોગ થતો નથી.

ડુંગળી(કાંદા)ના એક તોલો રસમાં મધ મેળવીને કેટલાક દિવસ પીવાથી બળ અને વીર્ય વધે છે.

ગાયના દૂધમાં અશીણ અને જાયફળ ઘસીને નાક અને માથા ઉપર ચોપડવાથી સળેખમમાં
આરામ થાય છે.

લીંબુના રસમાં જાયફળ ઘસીને ચાટવાથી દસ્ત સાફ આવે છે તથા પેટનો આફરો મટે છે.

ખેરનાં પીંછાંમાંના વાળ બાળીને તેની એક માસા રાખમાં છ માસા મધ મેળવીને ચાટવાથી
ઓઝકાર અને ઉલટીમાં અવશ્ય આરામ થાય છે.

લીમડાની નવટાંક અંતરજાલ બશેર પાણીમાં નાખી ઉકાળવી. દોઢશેર પાણી રહે ત્યારે ઠંડુ
પાડીને ગાળી લેવું. આ પાણીથી ઘા ઘોવાથી તેમાં જલદી આરામ થાય છે અને તે પાકતો નથી.

ત્રણ કે ચાર માસા હીંગ પાણીમાં ઓગાળીને પાવાથી અશીણનું ઝેર ઉતરી જાય છે.
અથવા ડાબલીમાં અશીણની સાથે હીંગનો નાનો કકડો રાખી મૂકવાથી અશીણની અસર રહેતી નથી.

(૧૯૨૬ ઑક્ટોબરના “આંદ” ઉપરથી અનુવાદિત)

૧૩૯-શરીર સંભાળવાની સૂચનાઓ

અળસીની ચા—ખાંસી અને મૂત્રદોષનો અકસીર ઇલાજ

અળસીની ચા જે અંગ્રેજીમાં 'લિન્સડ ટી' તરીકે ઓળખાય છે અને જે જૂની ખાંસી તેમજ મૂત્રદોષનો અકસીર ઇલાજ છે, તે એ જાતના દર્દીઓને અજમાવવાની મજબૂત ભલામણ કરે છે. તેને બનાવવાની રીત હું નીચે રજુ કરું છું:-

બે કામ જેટલું જેઠીમધનું છુદેલું મૂળિયું અને એક ઓસ અળસી લેવી. અળસીને છુંદવી નહિ. આ બંનેને એક પેંટ જેટલા ઉકાળેલા પાણીથી ભરેલા વાસણમાં નાખો. આ વાસણને ચાર કલાકસુધી દેવતા આગળ રાખી મૂકો. આ પછી આ મેળવણી મસ્લિન અથવા કેલિકોના કપડામાંથી ગાળી કાઢો અને તેને કાવા કે ઉકાળાતરીકે પીવાના ઉપયોગમાં લેશો તો તમારી ગમે તેવી જૂની ખાંસી કે અલગમ દૂર થઈ જશે; એટલુંજ નહિ પણ પેસાબને લગતા રોગો દૂર થઈ દર્દીઓને ઘણી રાહત અને આરામ મળશે.

“ ડૉક્ટર ! મને કાંઈ શક્તિની દવા આપો. ”

આવી માગણી આજકાલ દર્દીઓમાં ઘણી સાધારણ થઈ પડી છે, પણ નામાંકિત તખીખોનો મજબૂત અભિપ્રાય છે કે, શક્તિની દવાથી મગજના તંતુઓના કમને પુષ્ટિ મળી શકતી નથી. શરીરનું પુષ્ટિકારક બંધારણ શક્તિની દવાથી નહિ પણ યોગ્ય ખોરાકથીજ થઈ શકે છે. શક્તિની દવા, હયાત સ્થિતિને ખરેખરી રીતે સુધાર્યા વિના માત્ર સારી લાગણીજ પેદા કરી શકે છે. આ સિવાય શક્તિની દવા જેને 'ટૉનિક'ના નામે ઓળખવામાં આવે છે, તે શરીરના બંધારણ ઉપર વધુ સારી અસર કરી શકતી નથી.

જર્મન પેથોલોજિસ્ટો શક્તિની દવાની વિરુદ્ધ મજબૂત અભિપ્રાય રજુ કરે છે. શરીરને મળતી સર્વથી વધુ શક્તિ દવાથી નહિ પણ યોગ્ય ખોરાક, તાજી હવા, યોગ્ય કસરત અને ઠંડા પાણીવડે નહાવાથી મળી શકે છે. શરીરને સર્વથી વધુ શક્તિ ધરતી બહાર સૂવાથી મળી શકે છે. સવારના પહેરમાં ઠંડા પાણીનો 'બાથ' સર્વથી સરસ શક્તિ આપનાર સાધન છે. એનાથી વધુ શક્તિ ખીજાં કોઈ પણ સાધનથી મળી શકવાની નથી. અંગર જો ઠંડો 'બાથ' લઈ શકાતો ન હોય તો ઠંડી હવાનો 'બાથ' તેની જગા રાખી શકે એમ છે.

બાળકોને ખરજવું

બાળકોને ખરજવું થવું ઘણું સાધારણ છે. એનું મુખ્ય કારણ અશુભ છે. બચ્ચાંઓને ખરજવું જણાતાં તેના ખોરાકમાં ફેરફાર કરવો જરૂરી છે. આવાં બચ્ચાંઓને દિવસમાં બે-ત્રણ ઝાડા થવા જોઈએ છે. જુવાન બાળકોને થતું ખરજવું ગાયના દૂધને પણ આભારી હોય છે. એવા વખતે દૂધનો ખોરાક ઓછો કરી નાખવાની ઘણી જરૂર છે. કોઈ કોઈ વખતે દૂધનો ખોરાક દિવસો-સુધી મુલતવી રાખવો પડે છે. આ વેળાએ બાળકોને તરકારીની પુરી કરી આપવાથી ઘણો સારો ફાયદો થાય છે. વળી 'મોલ્ટ સુગર' એટલે કે બીજવી કોહોવડાવેલા જવની ખાંડ દરરોજ એકથી બે ઓસ જેટલી આપવાથી ઘણો ફાયદો થતો માલમ પડી આવશે.

બ્યારે ખરજવાથી ચામડી રાતી થઈ મૂઝા આવેલી માલમ પડે, તે વખતે તે ઉપર લેનોલીન ક્રીમ લગાડવાથી જરૂર ફાયદો થયા વગર રહેશે નહિ. આ ક્રીમની સમજ અને તેની બનાવટની રીત મેં નીચલી બાબતમાં સમજાવી છે, જે ઉપર વાચકોનું હું ખાસ લક્ષ્ય ખેંચું છું.

ચામડી માટે પુષ્ટિકારક ખોરાક

આપણી ચામડી અનેક ક્રીસમના દર્દોથી પીડાય છે; કેમકે ચામડીનાં દર્દો અનેક ક્રીસમનાં હોય છે. ઘણી વેળાએ લોકો વિલાયતી બનાવટના અનેક ક્રીસમના 'સ્ક્રીન ક્રીમ' વાપરે છે કે

ચામડીમાં કાંઈક તેજ આવી શકે. આ 'સ્કીન પુડ' મોટા ભાગે સાધારણ ઑઈન્ટમેન્ટ કે મલમ હોય છે, કે જે હુકરની કે બીજી ચરખીઓમાંથી બનાવવામાં આવે છે અને તેને ખૂબ સુગંધીદાર કરવામાં આવે છે. એટલું જરૂર યાદ રાખજો કે, ચામડી ઉપર કાંઈ પણ દવા ધસવાથી કે લગાડવાથી તેમાં સુધારો થઈ શકવાનો નથી. ચામડી કાંઈ હોજરી નથી. ચામડી તો દમ લેનારી અને બહાર કાઢી નાખનારી ઇંદ્રિય છે. ચામડી બહાર કાઢે છે, તે જવલ્લેજ કાંઈ અંદર લે છે. તે ભીનાશ પોતામાં લે છે, પરંતુ તે પણ ઘણાજ નાના પ્રમાણમાં. ધસારા(ફ્રીક્શન)થી ચામડીનું સક્રિયલેશન સુધરે છે અને આવી રીતે તે પોતે પોતાના પોષણમાં મદદ કરે છે.

જ્યારે ચામડીમાં કુદરતી તેલ અપૂર્ણ હોય છે, ત્યારે તેને કોઈક રૂપમાં દરરોજ તેલ લગાડવાની જરૂર છે. ચામડી માટેનો સર્વથી ઉત્તમ ખોરાક નીચલી મેળવણીવાળું તેલ છે, જે ન્યુચોર્કના ઘણાજ પ્રખ્યાત ચામડીના ખાસ તખીબની બનાવટ ઉપરથી હું નીચે રજુ કરું છું:-

લેનોલીન ૨ ઓંસ, ખોરો-ગ્લીસરાઈડ ૧ ઓંસ અને સફેદ વેસેલીન સાથે બનાવેલી કોલ્ડ ક્રીમ ૬ ઓંસ. આ મેળવણી ચામડી માટે તદ્દન સલામત સમજવી. જ્યારે ચામડી સૂકી માલમ પડતી હોય અથવા તે તડતડતી હોય या ફાટી ગઈ હોય, ત્યારે આ મેળવણી ચામડીને દરરોજ લગાડવાથી બિલકુલ આરામ થવાનો સંભવ રહે છે. જ્યારે ચામડી લાલ થઈ સૂજી આવી હોય, ત્યારે ઉપલી એકંદર મેળવણીના દર એક ઓંસે ૧૦ ગ્રેન કારબોલિક એસિડ અથવા મેન્થોલ ક્રીસ્ટલ્સની મેળવણી ઉપલી મેળવણીમાં ઉમેરવી. ઘણીજ કીડ લાગતી હોય તો (૧૨૦ ગ્રીમી ફારેનહાઈટ) જેટલું ગરમ પાણી તેને લગાડવું અને તે પછી ઉપલી ? મેળવણી જે મેનોલીન ક્રીમના નામથી ઓળખાય છે, તે લગાડવાથી આરામ થઈ જશે.

હોજરીની મુખ્ય ફરજ શી છે ?

હોજરી અથવા જઠર શરીરના અન્નમાર્ગનો એક ભાગ છે. અન્નમાર્ગમાં આ ભાગ ઘણો પહોળો છે. હોજરીનો ભાગ ખોરાક અને પાણીનો 'રેઝર્વોયર' એટલે કે હોજ કે તળાવ જેવો છે. તેનું કામ ખોરાકને છાશ જેવો બનાવવાનું છે. દાખલાતરીકે રોટલીનો એક જથ્થો હોજરીમાં ઉતરે છે. હોજરીમાં તેના દાખલ થયા પછી થોડાજ વખતમાં તે આસપાસ હીલચાલ કરવાનું શરૂ કરે છે. આમ બનવું હોજરીની અદ્ભુત હીલચાલને આભારી છે. આ રોટલીના જથ્થાને હોજરીના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગસુધી હડસેલી દેવામાં આવતો હોવાથી આ ખોરાકમાં ફેરફાર થવા માંડે છે અને જે કલાકના અરસામાં તે છાશને મળતા આવતા પ્રવાહીમાં બદલાઈ જાય છે. તખીબો તેને ચીમીના નામથી ઓળખે છે. એવી રીતનો ફેરફાર કરવો તે હોજરીનું મુખ્ય કામ છે.

હોજરીની શરીરના બીજા ભાગો સાથે અજળ હમદહીં એટલે કે એકસરખી લાગણી હોય છે, પણ હોજરીને મગજ સાથે તો સર્વથી વધુ સંબંધ હોય છે. આ બાબતના સંબંધમાં હવે પછી ખુલાસાવાર લખવાનો ઇરાદો રાખું છું.

(દૈનિક "હિંદુસ્થાન"ના એક અંકમાંથી)

૧૪૦—મારા કરતાં સૌ સારાં

મને સવારમાં ફરવા જવાની ટેવ છે. પ્રાતઃકાળની શુદ્ધ હવા મનુષ્યોને નવજીવન આપે છે. જ્યારે જ્યારે હું ઘેર હોઉં છું, ત્યારે સવારમાં ફરવા જવાનું તો એક પ્રકારના નિયમ જેવું જ થઈ ગયું છે. એક દિવસ સવારમાં ફરવા નીકળ્યો, ત્યારે વાયુની પરમાર્થવૃત્તિ ઉપર વિચાર કરવા લાગ્યો.

પશ્ચિમનો વાયુ વાતો હતો. મેં વિચાર્યું કે, કેટલી મહેનત પછી આ પવન અહીં આવ્યો હશે? ક્યાંથી આવ્યો, કેટલા ઉપકાર કર્યા, એનો અંદાજ કોણ કાઢી શકે? ભારતનો પશ્ચિમસાગર અહીંથી લગભગ ૬૦૦ માઈલ દૂર હશે; પણ તેની આગળ આફ્રિકાસુધી માત્ર સમુદ્રજલ સમુદ્ર છે. સંભવ છે કે ત્યાંથી પશ્ચિમના પ્રદેશો, પહાડો, નદીઓ, સમુદ્રો, મનુષ્યો અને જીવજંતુઓને જીવન આપતો આપતો તે અહીં આવ્યો હશે; અને હવે અહીંના લોકોને સુખ આપીને પોતાના કર્તવ્યપાલનને માટે શાંતભાવથી પૂર્વના દેશો તરફ આગળ વધશે.

મેં વિચાર્યું કે, આ હવા આટલી બધી સેવા કરે છે, છતાં પણ વર્તમાનપત્રોમાં તેની ચર્ચા કેમ થતી નથી? હવાને મેં કહ્યું કે “હવા! તું સંસાર ઉપર આટલા બધા ઉપકાર કરે છે, પરંતુ તારી સેવાની પ્રશંસા હું વર્તમાનપત્રોમાં તો કદી પણ વાંચતો નથી. તું જે કંઈ કરે તેને મીઠું-મરચું ભભરાવીને વર્તમાનપત્રોમાં છપાવ્યા કરને.” ત્યારે હવાએ કહ્યું કે “ક્યું વર્તમાનપત્ર સાઈ છે?” મેં કહ્યું—“જુદી જુદી ભાષામાં એવાં ધણાંય વર્તમાનપત્રો છે. તેમાં તારી પ્રશંસા છપાવ્યા કર.” હવાએ પૂછ્યું—“શું સૂર્યલોક અને ચંદ્રલોકમાં પણ તમારાં છાપાં જાય છે?” મેં કહ્યું—“ત્યાં તો નથી જતાં.”

હવાએ મારી મૂર્ખતા ઉપર હાસ્ય કર્યું અને કહ્યું કે “તમે ખરેખરા દૂષમંદુક છો, તમારે મન થોડાજ લોકોનું ધ્યાન છે; મેં તો પ્રાણીમાત્રની સેવાનું વ્રત લીધું છે અને માઈ વર્તમાનપત્ર તો મારા ઈશ્વરનું હૃદય છે. ત્યાં બધી બખરો આપોઆપ પહોંચી જાય છે. સારી-ખોટી સૌ વાતો ત્યાં છપાય છે. કોઈપણ વાતનો ત્યાં પક્ષપાત હોતો નથી. કોઈના કહેવાથી ત્યાં કોઈ બખર છપાતી નથી. સાચી બખરો તો ત્યાં આપોઆપ છપાઈ જાય છે. હું તમારા જેવી મૂર્ખ નથી કે વિજ્ઞાપનબાજના વાડાઓમાં ફસાઈ પડું. નિઃસ્વાર્થ ભાવથી ચૂપચાપ પ્રાણીમાત્રની સેવા કરવી, એજ મારો ધર્મ છે; અને મારા સ્વામીને પણ એજ પ્રિય છે. તમે પણ માઈ અનુકરણ કરો તો સારી વાત.”

હવાના આ સ્પષ્ટ શબ્દો મને બહુ ખરાબ લાગ્યા. હું શું હવા જેવી જડ વસ્તુનું અનુકરણ કરું? મનમાં તો થયું કે, એકાદ ભાષણ ભરડી માઈ! વર્તમાનપત્રોમાં તો તેનાં મનોહર વર્ણનો છપાશેજ; પરંતુ હવાને તો “લગન લગી પ્રભુ પાવનકી!” તેને માઈ ભાષણ સાંભળવાની પુરસદ ક્યાંથી મળે? તે તો “કામયે દુઃસ્વત્તાનાં પ્રાણીનામાર્તિનાશનમ્” એમ ગાતી ગાતી ચાલી નીકળી.

આથી પછી મેં તો મારો બધો ક્રોધ ઉંટ ઉપર ઢોળ્યો. વાત એમ છે કે, રસ્તામાં એક ઉંટ મહાશય થાકે ઉતારવા માટે હાથપગ પછાડીને ધૂળ ઉછાળતા હતા. મેં તો ઉડતી ધૂળથી અકળાઈ જઈને ક્રોધપૂર્વક ઉંટને કહ્યું કે “તું ભારે ગમાર છે; પણ તો છેજ, પણ તારામાં જરા પણ અકલ્પ નથી. અમે જે રસ્તે થઈને જઈએ છીએ, ત્યાં ગરીબ મનુષ્યો પણ એક બાલુ ઉભાં રહી નમીને પ્રણામ કર્યા કરે છે. અમે જ્યારે જ્યારે ફરવા જઈએ છીએ, ત્યારે ભારે અમારા લકઠારી નોકરો રસ્તામાં ચાલનારાઓનો નાકે દમ લાવી દે છે. તે તો નમીને પ્રણામ કરવાનું તો વેગળું મૂંઝવું, પણ ઉઘડી ધૂળ ઉછાળવા માંડી! આથી માલમ પડે છે કે, તું ગમાર પણ છે અને ઘૂંટ પણ છે.”

આ ઉપરથી ઉંટ પોતાનો વ્યાયામ તો બંધ કર્યો, પણ મારી વાતો ઉપર ખડખડાટ હસી પડ્યું. તેણે કહ્યું કે “તમે મૂર્ખ તો છોજ; પરંતુ અભિમાની પણ છો. દમણાંજ તમે પવનને ઉપદેશ આપવાની ઘૂંટતા કરતા હતા. પણ પવન તો આદર્શ સેવક છે અને ઈશ્વરભક્ત એટલે છે. તેણે તમને કંઈ કહ્યું નહિ. પરંતુ મારી સાથે એવી ઘૂંટતા નહિ કરતાં મનમાંજ

પુલાયા કરો કે, મારા કરતાં તમે બહુજ આગળ વધેલા છો.” મેં કહ્યું—“ઉંટ ! તું પશુ થઇને મનુષ્યને ઉપદેશ આપવા બેઠું છે ? મને તારી શુદ્ધિ ઉપર દયા આવે છે.” ઉંટનું મુખ ગંભીર થયું. આંખોમાં તેજ ચમકવા લાગ્યું; પોતાનાં નસ્કારાં ચઢાવીને તેણે કહ્યું કે “શું માત્ર મનુષ્યદેહ મળવાથીજ મનુષ્ય પોતાને મનુષ્ય કહેવરાવી શકે ? શું ઔરંગઝેબ, નાદિરશાહ, મહમ્મદ ગીઝની, ખૂની અબ્દુલ રશીદ અને એવા એવા અનેક પાપીઓ શું પોતાને મનુષ્ય કહેવડાવી શકે ? અને તેમને માનવદેહ મળી ગયો માટે શું તેઓ અમ પશુઓ કરતાં ઉંચા ગણાઇ શકે ? જો તમે પણ એવુંજ માનતા હો તો તમારી શુદ્ધિને પણ સો વાર ધિક્કાર છે !”

હું કંઇક ઠંડા પડ્યો. મેં કહ્યું “ભાઈ ઉંટ ! એ પાપી મનુષ્યોની વાત જવા દે. તેઓ તો નર-રાક્ષસ હતા, હું કંઈ એવો નથી. હું તો મારે માટે કહી શકું છું કે, મારી સમજ પ્રમાણે તારા કરતાં હું ક્યાંય સારો છું.” ઉંટ ફરીથી હસ્યું અને કહેવા લાગ્યું—“ઠીક, જરા ખતાવો તો ખરા કે, મારા કરતાં તમારામાં શું શું સારું છે ?”

હું વિચારમાં પડ્યો કે, શું ખતાવું ? ધન સિવાય મારી પાસે બીજી શી વસ્તુ છે, કે જેનું હું અભિમાન લઈ શકું ? અત્યંત સાહસ કરીને મેં દયાતે અવાજે કહ્યું “ઠીક છે, તું જાણે છે કે હું ત્યાગને કેટલો ચાહું છું, સાદાઈથી રહું છું, ખાદી પહેરું છું, એ શું ઓછું છે ?” ઉંટે અભિમાનપૂર્વક કહ્યું “તેમાં અભિમાન લેવા જેવું શું છે ? મને જુઓ, હું તો કંઇજ પહેરતું નથી !” મેં કહ્યું “વધારે સાંભળ, હું ભોજન પણ સાદું કરું છું, મસાલાવાળા અને તીખાતમતમા પદાર્થો નથી જમતો.” ઉંટે કહ્યું કે “ભારે ત્યાગ કર્યો, મને તો જુઓ, હું તો માત્ર સૂકાં પાંદડાં ખાઈને રહું છું.” મેં કહ્યું—“મેં તો ગૃહસ્થાશ્રમનો પણ ત્યાગ કરેલો છે.” ઉંટે કહ્યું—“આટલું બધું અભિમાન શા સારું કરો છો ? મેં તો ગૃહસ્થાશ્રમમાં પ્રવેશજ કર્યો નથી, એટલે હું તો બાલ-બ્રહ્મચારી છું.” મેં કહ્યું—“મારામાં ઈર્ષા-દ્વેષ વધારે નથી, બહુજ ઓછું જૂઠું બોલું છું અને તે પણ અજાણમાં, વળી ગુસ્સો પણ ઓછો આવે છે.” ઉંટે કહ્યું કે “એમાં શી મોટી વાત ? મારામાંય ઈર્ષા, દ્વેષ કે ક્રોધ નથી; જૂઠું તો હું જીવનભરમાં બોલ્યુંજ નથી.”

મેં કહ્યું—“મારામાં સેવાવૃત્તિ છે.”

ઉંટે કહ્યું—“હા, એ તો અમે રોજ જોઈએ છીએ. કાલે એક વાછરડું આરડયા કરતું હતું ખરું; કેમકે તેની માતું દૂધ તમે રોજ પી જાઓ છો અને વાછરડું ધાસ ખાઈને ગુજરેા કરે છે. સાંભળ્યું છે કે, એક દિવસ તમે એક ઘોડાને પણ દોડાવી દોડાવીને મારી નાખ્યો હતો ! શહેરના સઘળા ઘોડાઓ એ વાતની ચર્ચા કરતા હતા. તેમની એક મહાસલા લરાઈ હતી, તેમાં મરનાર-પ્રત્યે સહાનુભૂતિ અને તમારાપ્રત્યે તિરસ્કાર દર્શાવનારા ઠરાવો પસાર કર્યા હતા. કાણ જાણે આવી રીતે તમે કેટલાંય ઉંટ, ઘોડા અને બળદોને દુઃખ આપ્યું છે ! કેટલાંય પશુઓને ખોડાં બનાવ્યાં છે ! કેટલાંયને તમારી મોટરની અડક્ટે ચઢાવ્યાં છે ! છતાં પણ તમે ઠીક ઠીક સેવાનો રોડ મારેા છો !! મને જુઓ, હું તો કપડાંય પહેરતું નથી અને જીલ્લોતો સ્વાદ તો એટલોજ રાખું છું કે માત્ર સૂકું ધાસ ખાઉં છું; છતાં પણ કંદણાં, કેરડા અને ઠોકરો ખાતું ખાતું નમ્રતા-પૂર્વક તમારા લોકોની સેવા કરું છું. સેવાવ્રત તો આને કહેવાય. તમારાથી સેવા થાયજ શી રીતે ? પહેરવાને તમારે કિંમતી કપડાં જોઈએ, ખાવાને સ્વાદિષ્ટ ભોજન જોઈએ, તમારી ચાકરી કરવા નોકર જોઈએ, રહેવા માટે બંગલા જોઈએ, ફરવાને માટે સારું વાહન અથવા મોટર જોઈએ અને મુસાફરીએ નીકળેા ત્યારે તો કેટલાય મણુ સામાન અને સુખસામગ્રીઓ સાથમાં રાખેા છો. તમારે માટે જોજો તો અમારે વહેવો પડે છે. દુષ્કાળ પડે છે તો અમે ભૂખે મરીએ છીએ, અને પીવાનું પાણી પણ મળતું નથી. પરંતુ તમારા બાગબગીચાઓ લીલાછમ રાખવામાટે ગામના કેટલાય બળદોને વૈતરું કરવું પડે છે ! અમે તો મોટે ભાગે બ્રહ્મચારી રહીએ છીએ; પણ સાંભળ્યું છે કે, તમારો મનુષ્યસમાજ આ બાબતમાં પણ બહુ પતિત દશામાં છે. આમ હોવા છતાંય તમે તમારી જાતને અમારા કરતાં શ્રેષ્ઠ માનો છો, એ તો ઘણીજ શરમની વાત કહેવાય.”

ઉંટની વાત મારા અંતરમાં ઉતરી ગઈ, મને દિલગીરી થવા લાગી. અંતરાત્મા કહેવા

લાગ્યો કે “મૂર્ખા ! તું તો ઉંટ વગેરે પશુઓથી પણ ખરાબ છે.” એટલામાં પાસે ઉભેલા કેરડાના ઝાડે પણ ડાળીઓ હલાવીને કહ્યું કે “આ ઉંટ સાચું કહે છે.” ચારે મેં કહ્યું—“પ્રભો ! મને ઉંટના જેટલું તો આત્મખળ આપો.”

એવામાં આકાશમાં એકાએક વિજળી થઈ, વાદળાં ગાજવા લાગ્યાં, તેનાદ્વારા સાંભળનારે સાંભળ્યું અને કહેનારે કહ્યું કે—

“મા સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી, જેહિ તન દિયો તાહિ વિસરાયો;

એસો નિમકહરામી, મા સમ કૌન કુટિલ ખલ કામી ? ”

કાષ્ઠએ કહ્યું કે, કહેનાર અને સાંભળનાર બન્નેય એક છે, કાષ્ઠએ કહ્યું કે એ તો અંતર્નાદ છે. આથી મેં પોતેજ ખૂમ પાડીને કહ્યું કે “મારા કરતાં તો સૌ સારાં છે.”

(‘ત્યાગભૂમિ’ માર્ગશીર્ષ-૧૯૮૪ના અંકમાંના ધનશ્યામદાસ ખિડલાના લેખનો અનુવાદ.)

૧૪૧-માટીનો મહિમા

આરોગ્યના મારા પુસ્તકમાં મેં માટીના ઉપચારોવિષે સારી પેઠે લખેલું. તે વાંચતાં માટીના પ્રયોગો કરનાર શ્રી. વિઠ્ઠલદાસ પુરુષોત્તમ લખે છે કે—

“ ‘નવજીવન’માં તમે માટીના ઉપચારોવિષે લેખ લખેલ તે મેં વાંચ્યો છે. તેમાં તમે માટી કપડામાં બાંધીને, પેકુ ઉપર લગાડવાનું લખેલ છે; પણ ખરી રીતે જો માટીના ઉપચારોથી ખરેખરો ફાયદો મેળવવો હોય, તો માટીને ભીંજવી કપડા ઉપર મૂકી ત્યારબાદ પેકુ ઉપર અથવા શરીરના જે ભાગ ઉપર મૂકવી હોય ત્યાં સીધી ચામડી ઉપર મૂકવી; કપડાનો ભાગ ઉપર આવવો જોઈએ. મેં એડોલ્ફ જસ્ટના પુસ્તકનો સંપૂર્ણ અભ્યાસ કરેલ છે, અને ‘એપેનડાઇસીટીઝ’ જેવા રોગ ઉપર પણ તેનો ઉપયોગ કરી માત્ર ત્રણજ દિવસોમાં સંપૂર્ણ આરામ થાય છે, એમ જાતે અનુભવ્યું છે; તો આપ ‘નવજીવન’ મારફત ઉપર લખ્યા પ્રમાણે માટી ચોપડવા લખી જણાવશો, તો જે લોકોને માટીના પ્રયોગો કરવા હશે તેમને જરૂર ફાયદો થશે. કપડાં બગડવાની બીકથી કપડામાં માટી બાંધી પેટ ઉપર મૂકવાથી ફાયદો ઓછો થવા સંભવ છે.”

“ વિશેષમાં આટલું પણ જણાવવાની જરૂર છે કે, જ્યાં દુઃખાવો થતો હોય ત્યાં તો માટી લગાડવી; છતાં પણ પેટ ઉપર તો માટી લગાડતાં નજ બૂલવું જોઈએ. કારણ કે મૂળ રોગ થવાની જગ્યા પેટ છે. એટલે દુઃખાવો થતો હોય ત્યાં તેમજ પેટ ઉપર બન્ને ઠેકાણે માટી લગાડવી જોઈએ અને ઘણા ખરા રોગો તો માત્ર પેટ ઉપરજ માટી લગાડવાથી તુરતમાં મટી જશે. મજબૂર પ્રયોગો દરમિયાન અપવાસ કરવાનીયે જરૂર છે; અને જો અપવાસ ન થઈ શકે તો ફળ અથવા દૂધ ઉપર રહેવું જોઈએ. ”

આ ઉપરથી પોતાનો અનુભવ જણાવવા મેં લખતાં તેમણે નીચેનો પત્ર લખ્યો:

‘પેટનો દુઃખાવો તો એટલો સખ્ત હતો કે જમણા અથવા ડાબા પડખે પણ ફરી શકાતું નહિ. ખોરાક ખધ કરેલ અને ત્રણ દિવસ અને રાત ચાલુ પેટ ઉપર માટી બાંધી રાખેલ. માટી દિવસના ભાગમાં બે બે કલાકે બદલાવતો, પણ રાતના તો સૂતી વખતે બાંધતો તે દેહ સવાર સુધી તેમજ રહેવા દેતો. દુઃખાવો જે અસહ્ય હતો તે તો માત્ર બેજ કલાકમાં ઓછો થઈ ગયો, અને પડખાલર ફરવામાં પણ તકલીફ નહોતી પડતી; પણ પેટની અંદરનો રોગ તદ્દન નાબૂદ થઈ જાય તે માટે ત્રણ દિવસસુધી પ્રયોગ ચાલુ રાખ્યો. મારા ડૉક્ટર મિત્રને મારા દુઃખાવાની વાત કરી, એટલે તેમણે તો તે ‘એપેનડાઇસીટીઝ’ જણાવ્યું અને તેમાં આવી રીતે માટીનો ઉપયોગ કરવા માટે થોડો દપકો પણ આપ્યો. તે ભાષ્ટને મળેલા જ્ઞાન મુજબ તેમણે જે દપકો આપ્યો તે બદલ મેં તેમનો ઉપકાર માન્યો; પણ હેઠાં આઠ વર્ષોથી હું જે કુદરતી ઉપચારો કરતો આવ્યો છું અને

જે શ્રદ્ધા તેમાં ખેસી ગઈ છે, તેમાં કંઈ ફેરફાર મજકુર લાઈ ન કરાવી શક્યા. પાંચમે દિવસે થોડી થોડી છાશ અને નારંગીથી અપવાસ તોડ્યા અને આસ્તે આસ્તે ચાલુ ખોરાક ઉપર આવી ગયો. આ રોગથી મારી કેટલાક દિવસની મનની મુશ્કેલી પાર પડી. મને અન્નનો લાગ કરી ફળ, શાક, દૂધ અને છાશ ઉપર રહેવાનું કેટલાયે વખતથી થયા કરતું હતું; પણ તે બાબતમાં ચોક્કસ ઠરાવ નહિ કરેલ અને મારા આ અપવાસ પણ મારી આજ દિવસની જીંદગીમાં પહેલવહેલાજ હતા. ખોરાકમાં ફેરફાર કરવાની તક સારી મળી ગઈ, એટલે મેં તેજ દિવસથી અન્નનો લાગ કર્યો છે. ખજૂર, મગફળી, ખદામ, કીસમીસ, શાકભાજી, દૂધ અને છાશ ઉપર રહું છું; અને જે લાંબા વખતથી કબજિયાત રહ્યા કરતી તે હવે નથી. વખતસર દિશાએ જવું પડે છે, x x x x”

“તાવ ઉપર:-એ વર્ષના છોકરાના પેટ ઉપર માટી બાંધેલ, તેના ઉપર ઉત્તર કપડું બાંધેલ; ખોરાકમાં માત્ર ગરમ પાણી અને સ્વાદને ખાતર થોડું મધ. એજ દિવસ આ ઉપચાર કરવાથી તદ્દન આરામ થઈ ગયો.”

“શરદીમાં પણ માત્ર પેટ ઉપર પાટો બાંધવાથી મને પોતાને આરામ થયો છે; પણ તે દરમિયાન ખોરાક તો જરૂર બંધ રાખતો-અપવાસ કરતો.”

“ખરજવું:-એક લાંબા વખતથી મજકુર રોગ હતો. તેમના એક મિત્રે કુંગળીનો લેપ કરવા જણાવ્યું; પણ લેપથી તો આરામ થવાને બદલે વેદના વધી. આંગળી પાટી અને વેદના તો એટલી હદ સુધી વધી પડી કે રાતના ઉંઘ પણ ન આવે. એ દિવસ બાદ તેમણે મને વેદનાની વાત કરી. મેં તેજ વખતે લેપ ખોલાવી માટી બાંધી. માત્ર એજ કલાકમાં ઠંડક વળી ગઈ. સંપૂર્ણ રૂઝ વળતાં ૧૫ દિવસો લાગ્યા. મજકુર લાઈ તેલ-મરચાંનો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે; એટલે નહિ જેવી અસર હજી રહી ગયેલ છે. તે જો તેઓ મૂકી દે તો રોગ જડમૂળથી જાય.”

આ બન્ને પત્રોની સૂચનાનો ઉપયોગ ઘણાં દરદોમાં તો છૂટથી થઈ શકે તેમ છે. જ્યાં જખમ થયો હોય અથવા ચામડી ઉતરી ગઈ હોય ત્યાં તો માટી ખુલ્લી નજ મૂકાય, એમ મારો અભિપ્રાય છે. પેડું ઉપર જરૂર છૂટી માટી મૂકી શકાય છે; અને કપડાંમાં મૂકેલી માટી જેને લાલ ન આપે તે છૂટી માટીનો પ્રયોગ કરી જુએ. હાલ પણ માટીના સામાન્ય પ્રયોગો હું કરું છું અને તેના ફાયદા અનુભવું છું. એ ઈલાજ એવો સહેલો, સસ્તો અને સાદો છે કે બધાએ મર્યાદામાં અજમાવવા યોગ્ય છે. પેટ ઉપર માટી મૂકવાનો પ્રયોગ ભૂખે પેટેજ થાય એ અર્થ છે. માટી હમેશાં ચોખ્ખી જગ્યાએથી લેવી જોઈએ, એ યાદ રાખવાની આવશ્યકતા છે. માથાના દુઃખાવામાં અને તાવમાં ખરફનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે, ત્યાં માટી ખરફના કરતાં સામાન્ય રીતે વધારે સારો જવાબ આપે છે.

મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી

(તા. ૮-૧-૧૯૨૮ ના ‘નવજીવન’માંથી)

૧૪૨—ગુન્હા ઘટાડવાની રશિયાની અજબ રીત

રશિયાનાં બોલ્શેવિક કેદખાનાંઓવિષે મેં હજારો વાતો સાંભળી હતી. સામાન્યવાદી વર્તમાનપત્રોએ એ જોક્ષોનાં કાલ્પનિક ચિત્રો દોરી સોવીએટ રશિયાને શિરે કાળો ટીલો ચઢાવ્યો હતો. બોલ્શેવિક કારાગર એટલે ભયંકર અત્યાચારોનું સ્થાન, સાક્ષાત્ મલિનતા, સીતમંગાર સંતાધારીઓનું નળળાને કચડી નાખવાનું હથિયાર, એવા એવા છાપાશાહી ખ્યાલો બાંધીને હું રશિયામાં પ્રવાસે પહોંચી, અને મારી સૌથી પહેલી ઇચ્છા આવું એકાદ કેદખાનું જોવાની હતી.

ન્યોર્થઅન જેલ

તિક્કલિસથી થોડે દૂર એક ન્યોર્થઅન કેદખાનું રશિયન સામ્યવાદની અબોલ છડી પોકારતું ઉભું છે. મોટરમાં બેસી હું બે-ત્રણ સપ્તીઓ સાથે એ બાજુ રવાના થઈ. શહેરના મુસ્લીમ વિભાગમાં થઈને મોટર નીકળી ત્યારે મારા સ્મરણપ્રદેશમાં ભૂનકાળનાં ચિત્રો ઘેરાયાં. તિક્કલિસ ઉપર અનેક પ્રજાઓનાં વિકરાળ આક્રમણ થયાં હતાં. ઈરાનીઓએ, ગ્રીકોએ, આરબોએ, કઝારો અને મંગોલોએ કોકિસસ પર્વતની તળેટીના આ પ્રદેશની ઘણીય વાર ખાનાખરાબી કરી હતી. એ સૌને અંતે આવ્યું બોલ્શેવિક આક્રમણ; પણ એણે તો આગલા સર્વ હુમલાઓને શમાવી દઈ આ પ્રદેશ ઉપર જ્ઞાન અને વિકાસનાં અજવાળાંજ પાથર્યાં છે.

રઢીઆળી સગવડો

જેલના દરવાજે અમને કારાગારનો કમાન્ડર (ઉપરિ અધિકારી) મળ્યો. તેણે અમને અંદર દાખલ કર્યાં. વિશાળ ચાલીની આસપાસ સુંદર બગીચો આવી રહ્યો હતો. નાના છોડ ઉપર પુષ્પો ઝળકી રહ્યાં હતાં. છૂટા છૂટા ક્યારાઓમાં માણસો ખુશમીનજથી હરતા ફરતા હતા. સામાન્ય લેખાસમાં એક માણસ કમાન્ડર પાસે આવ્યો. મેં તેને પૂછ્યું—“તમે જેલરક્ષક-વૉર્ડર છો?”

મારું અનુમાન ભુલું પડ્યું; કારણ કે એ તો ખૂનના ગુન્હા બદલ પાંચ વરસની સજા ભોગવતો કેદી હતો !

બગીચાને બીજે ખૂણે અમે જઈ પહોંચ્યાં. લાં સ્વચ્છ વિશાળ સ્નાનગૃહો હતાં. એમાં ધારાસ્નાન(શાવર બાથ)ની રઢીઆળી સગવડો હતી. સૂર્યસ્નાન માટે પણ એક ખુલ્લો ઓરડો હતો. પૂછપરછ ઉપરથી મને જણાયું કે, આ બધી ચીજો કેદીઓએ પોતાના હાથથીજ બનાવી હતી.

કેદમાં સારંગી

અમે જેલનું બરાબર નિરીક્ષણ શરૂ કર્યું. એક બાજુ રસોડાઓની હાર ખડી હતી, તેની પાસેજ નાની ઓરડીઓની કતાર હતી. પહેલાંના જમાનામાં એ બોલીઓમાં કેદીઓને ગોંધીમૂકવામાં આવતા, પણ અત્યારે તો તેમાં ‘શાવર-બાથ’ ગોઠવી દેવામાં આવ્યાં હતાં !

નીચલો ભાગ વટાવી અમે ઉપરને માળે ગયાં. તુરતજ અમારી આસપાસ ગુન્હેગારો કુંડાળું બાંધીને ઉભા રહ્યા. અમે આગળ ચાલ્યા કે એ સૌ કેદીઓ પણ લહેરથી અમારી સાથે હીંડવા માંડ્યા. બંધખારણાની ઓરડીઓ, તાળાં કે બોલીઓ જેવું લાં કાંધજ નહોતું. કેદીઓને પૂરી રાખવામાં આવતા નહિ. માત્ર મોટા મોટા સ્વચ્છ ઓરડા હતા. તેમાં કેદીઓ સૂતા-બેસતા અને વાંચતા. એમનાં બારણાં ઉપર તાળાં કાઢ દિવસ લટકાવવામાં આવતાંજ નથી. કેટલાક ઓરડાઓમાં તો સૌંદર્ય અને કળાનું વાતાવરણ દેખાતું. પુષ્પોના સુંદર ખાલા અને છાબડીઓને કેદીઓ પોતાના ઓરડામાં ગોઠવી રાખતા. એક ઓરડામાં વળી બે-ત્રણ અપરાધીઓ સારંગી બજાવતા હતા !

આ તે જેલ કહેવાય કે નિશાળ ?

અમારી સંગાથે ન્યોર્થઅન સેલ્ફીસીટર જનરલ હતો. એને જેલ એક કેદી ઉભો થયો અને ઉમળકાભેર હસ્તધૂનન કર્યું. એમની વચ્ચે બે ઘડી ધીમી ગોષ્ટિ પણ ચાલી. વાત એમ હતી કે, પેલો કેદી આ સેલ્ફીસીટર જનરલનો નિશાળનો ગોડીઓ હતો.

તમામ કેદીઓએ એમનાં મૂળ કપડાંજ પહેર્યાં હતાં. કેદીનો દરજ્જો ખતાવવામાટે બીજા દેશોમાં જેમ અમુક જાતનોજ હલકો પોશાક પહેરાવવામાં આવે છે, એવું કશું ધતીંગ આ રશિયન કેદખાનામાં હોતું નથી. બીજા દેશોની જેલોમાં જ્યાં તો કેદીઓના વદન ઉપરની ગમગીન છાયા નોંધ, એમની નિરાશા કે ઝડુન નોંધ આપણને એવીજ લાગણી થાય કે, ગરીબોને બલીમ કાયદાએ સમાજમાંથી બહાર તગડી મૂક્યા છે; પણ અહીં બોલ્શેવિક તંત્ર નીચે ચાલતી જેલમાં તો તમામ કેદીઓ આનંદી, ઉત્સાહી અને ઉદ્વાસવંત ભાસતા હતા. પ્રાથમિક નિશાળમાં અભ્યાસ કરતાં બાળકો જેવો તેમનો દેખાવ હતો. આખી જેલ સંસ્થા નોંધને મને એમજ લાગ્યું કે, અહીં જેલખાતું નથી, પણ શિક્ષણશાળા અને ઉદ્યોગ-કારખાનાં ઉદાર વ્યવસ્થાપૂર્વક ચાલે છે.

જેલમાં કાયદો

જે કેદીઓ નિરક્ષર હોય તેઓ અહીં લખતાં-વાંચતાં શીખે છે. અભ્યાસની અનેક સગવડો અહીં પૂરી પાડવામાં આવે છે. ઉદ્યોગનું પણ સંગીન શિક્ષણ અપાય છે. જેને જે ઉદ્યોગમાટે રસ હોય તેનાજ શિક્ષણની તેને સગવડો મળે છે; અને આ સૌને શિરે સગ ચઢાવે એવી અહીંની વ્યવસ્થા તો એ છે કે, આ કેદખાનાના હુન્નરઉદ્યોગની ચીજોમાંથી જે કંઈ નફો થાય છે તેમાંથી ૫૦ ટકા કેદીઓનેજ મળે છે! એમાંનો ૨૫ ટકા નફો તો તેમને વેચાણની સાથેજ આપી દેવામાં આવે છે, કે જેથી જેલમાંજ તેઓ તેનો ઉપયોગ આનંદમાટે કરી શકે. બાકીના પચીસ ટકા તેમને મુક્ત થયા પછી મળે છે, કે જેથી તેઓ આબરૂદાર અને વ્યવસાયી જીવન શરૂ કરી શકે.

કેદમાં પણ નાટક-સીનેમા!

કામકરવાના ઓરડામાં અમે જ્યાં પહોંચ્યાં. સાંજ પડેલી હોવાથી કોઈ કેદી કામ કરતો નહોતો.

મેં પૂછ્યું:—“શું બધાજ કેદીઓ હુન્નર ઉપર દરરોજ કામ કરે છે?”

“બધા તો નહિ, ઘણા ખરા. વળી અમે કામ કરવામાટે તેમને પ્રલોભન પણ આપીએ છીએ. જે દિવસ કામ કરનાર કેદીને માટે જેલનિવાસના ત્રણ દિવસ પસાર થયા ગણાય છે. આ હિસાબે તેઓ કેદમાંથી નિયત સમયથી વહેલા છૂટી શકે છે.” જેલરે જવાબ આપ્યો.

જેલમાં નાટક-સીનેમાની પણ સગવડ પૂરી પાડવામાં આવે છે. એક જગી હાલમાં રંગભૂમિ રાખી છે અને તે પર લેનીન તથા માર્ક્સની છબીઓ લટકે છે. રંગભૂમિપર કેટલાક કેદીઓ સીનેરી ગોઠવતા હતા. કેદખાનાની ‘નાટક મંડળી’ ના તેઓ સભ્યો હતા.

પુસ્તકાલય

જેલની લાયબ્રેરીમાં અમે સામ્યવાદી છાપાંઓ જોયાં. ઉપરાંત કેદીઓ પોતે પોતાનુંજ એક વર્તમાનપત્ર ચલાવતા હતા. એ પત્રના વચલા પાનામાં કેદીઓની ફરિયાદો નોંધવામાં આવી હતી. કાગળો કેમ મોડા મળે છે, વાંડરો ખેદરકાર છે કે પોસ્ટ ઓફીસ શિથિલ છે, એ બાબતની તેમાં મુક્ત ચર્ચા હતી.

કેદીઓમાંથી ધારાશાસ્ત્રીઓ

પુસ્તકાલયની બાજુઓમાં કેદીઓના કાયદાના સલાહકારો બેઠા હતા. એ સલાહકારો બહારથી નહોતા આવ્યા, પણ કેદીઓમાંથીજ કેદીઓએ ચુંટી કાઢેલા હતા. અઠવાડીયામાં બે વખત કેદીઓના સંબંધીઓ જેલમાં મુલાકાતે આવી શકે છે. મુલાકાતદરમિયાન કોઈ પણ પ્રકારનો જાપ્તો રાખવામાં આવતો નથી.

જેલ-સ્વરાજ્ય

તિફલિસના કેદખાનામાં કેદીઓ સ્વરાજ્ય માણે છે. તેમનાપર સખ્તાઈ મૂકાતી નથી. જેલ-રક્ષક કહે છે કે, કેદીઓ પોતાની મેળેજ વ્યવસ્થા અને નિયમન પાળે છે. સત્તાધારીઓ એમના ઉપર અજબ વિશ્વાસ રાખે છે. રવીવારે જે કેદીઓની ઇચ્છા થાય તો તેમને પોતાનાં કુટુંબમાં મજાલ માણી આવવાની છૂટ-પરવાનગી મળે છે. આ વાત અજબબી પમાડે તેવી છે, છતાં સાવ સાચી છે. રશીયામાં ગુન્દા અને અપરાધને ખરાબ સંયોગો અને યોગ્ય શિક્ષણના અભાવનુંજ

પરિણામ ગણવામાં આવે છે. એ વસમા સંયોગો દૂર કરી તેમને સંગીન શિક્ષણ આપવામાં આવે તો અપરાધનો અંશ લગભગ નાશ થાય, એમ બોલશેવિકો મક્કમપણે માને છે. જો અપરાધીઓની આર્થિક સ્થિતિ સુધરે એવી યોજના થાય તો પછી ગાંડા માણસોસિવાય ગુન્હાનો અવકાશ રહેતોજ નથી. માનસશાસ્ત્રની નજરથી અપરાધીઓને કેળવવાની પ્રથા રશીઆમાં શરૂ થઈ છે. એની સફળતા ખુલ્લી રીતે જોઈ શકાય છે. ગુન્હેગારોને સમાજમાંથી નકામા અને લય-કર માણસોતરીકે કાયમના કારણથી હટાવવાનું કરવાને બદલે તેમને ઉપયોગી શહેરીઓ બનાવવાની સોવિયટ રશીઆની નેમ છે.

નિદાન

જ્યારે જોલ છોડી અમે સહુ બહાર આવ્યાં, ત્યારે મારા મનમાં એકજ વિચાર ઘોળાયા ક્યો:-
“છાંડાંનાં કારખાનાંઓમાં કામ કરતા મજૂરો કરતાં આ કંદખાનામાં કામ ઉઠાવતા કેદીઓની સ્થિતિ કેટલી બધી સારી છે?”

ખરેખર, રશિયન જોલો તો અપરાધીઓને સંસ્કારવાનાં સુંદર સાધનો છે. બધા દેશો એને પગલે પળે તો દુનિયામાંથી ગુન્હેગારી કેટલી બધી ઓછી થઈ જાય?

(તા. ૧૪-૪-૨૮ ના “હિંદુસ્તાન”માંનો મીસ ફ્રેડ અટલીનો લેખ)

૧૪૩-ખાંડને બદલે ગોળ ખાઓ.

વર્તમાન યુગમાં વિજ્ઞાને જે અનેક નવી શોધો કરી છે, તેમાં સફેદ ખાંડ એ પણ આ જમાનાની શોધનું પરિણામ છે. એ પહેલાં લોકો ગોળ અને થોડા પ્રમાણમાં ઝાંખા રંગની ખાંડ વાપરતા. હજુ પણ ગામડામાં ખાંડને બદલે ગોળ વપરાય છે અને ત્યાં લોકો ખાંડ કરતાં ગોળને વધુ પૌષ્ટિક માને છે. તેઓ ખોરાક દેખાવડો કરતાં નથી. શહેરોમાં આજે તેથી ઉલટી રીત છે. શહેરવાસીઓ દેખાવને પ્રધાન પદ આપતા જણાય છે. ગોળની બનાવટ દેખાવે ખાંડ કરતાં કંઈક સ્થામ બને છે; તેથી ખાંડ પૌષ્ટિક છે કે નહિ, તેનો વિચાર ક્યોવિના સ્વચ્છ દેખાવની ખાંડ શહેરીઓ ખૂબ વાપરે છે અને પરિણામે ખાંડના વધુપડતા ઉપયોગથી પોતાની તંદુરસ્તી અમુક પ્રમાણમાં બગાડે છે.

દુનિયાના કોઈ પણ ભાગ કરતાં હિંદમાં વધારે શેરડી પાકે છે, છતાં દુનિયાની કોઈ પણ પ્રજા કરતાં આપણે ગળપણનો એટલો હદ ઉપરાંતનો ઉપયોગ કરીએ છીએ કે આપણે ખીજ દેશોમાંથી ઘણી ખાંડ આયાત કરીએ છીએ. પરદેશથી આવતી એ ખાંડ તદ્દન સાફ થયેલી હોવાથી તેમાંથી ઘણું પૌષ્ટિક તત્ત્વો નાશ થયેલાં હોય છે અને તેથી આવી ખાંડ આપણા શરીરને ઘણું નુકસાન પહોંચાડે છે. કેટલાકનું એમ માનવું હોય છે કે, ગોળ કરતાં ખાંડ વધારે સાફ થયેલી હોય છે, અને તેથી ખાંડ વાપરવાથી શરીરમાં તેટલો કચરો ઓછો જાય; પણ આ મોટી ગેરસમજ છે. ગોળને ઘણો સાફ નહિ કરેલો હોવાથી તેમાં ઘણી જાતનાં તત્ત્વો-કેલ્શિયમ, સોડ અને વાઇટામિન્સ (જીવન-તત્ત્વો) રહેવા પામે છે, જ્યારે ખાંડને તદ્દન સાફ બનાવવા જતાં આ બધાં શરીરને ઉપયોગી થવાવાળાં તત્ત્વો નાશ પામે છે. સફેદ ખાંડ તેથી એક કેવળ રાસાયણિક પદાર્થ બની રહે છે અને તે ખોરાકને લાયક રહેતી નથી.

ગોળ કે ખાંડ મુખ્યત્વે શેરડીમાંથી બને, પણ નવી શોધ પ્રમાણે જર્મની અને ખીજ દેશમાં ‘બીટરૂટ’(ગાજર જેવું કંદ)માંથી હવે પુષ્કળ જથ્થામાં ખાંડ બને છે. આ શેરડી કે બીટરૂટ પાકને ઘણી ઊંચી જાતનું ખાતર દર વખતે જોઈએ છે. આનું કારણ એ હોય છે કે, શેરડીનો પાક જમીનમાંથી ઘણો કસ ચૂસી લે છે. આથી જો દર વર્ષે તેમાં ખાતર નાખવામાં આવે નહિ, તો જમીનની ફળદ્રુપતા ઘટવા માંડે છે. વળી શેરડીના પાકને સૂર્યનો તડકો ખાસ જરૂરી

ગણાય છે અને બીજા પાકના પ્રમાણમાં શેરડીનો પાક લાંબા સમય સુધી ઉભો રહે છે. આથી શેરડીવાળા પ્રદેશના લોકો શેરડી ચૂસે છે અથવા કાલ ઉપર તાજે રસ પીએ છે. આથી તેમના શરીરમાં ખૂટતાં તત્ત્વો મળી રહે છે. હાડકાંને મુખ્યત્વે ‘કૅલ્શિયમ’ ધણું જોઈએ, અને શેરડીના રસમાંથી તે ધણું મળી આવે છે. ઘણી વખત માંદા માણસને શેરડીવાળા પ્રદેશમાં લઈ જઈ કાલ ઉપરથી તાજે રસ પાવામાં આવે છે. આથી ઘણી વખત આવા દરદીઓ સાજા થાય છે. તાવથી પીડાતા દરદીને હળુ પણુ ગામડાંઓમાં શેરડીના કકડાઓને થોડા ગરમ કરી ચૂસવા આપવામાં આવે છે અને કેટલીક વખત આ ઇલાજ ઉપયોગી થઈ પડે છે. દેશી પદ્ધતિએ શેરડીના રસમાંથી ગોળ બનાવવામાં આ બધાં તત્ત્વો કાયમ રહે છે; પણુ જેમ જેમ તે રસને વધુ ને વધુ સાફ કરી બહુજ સફેદ ખાંડ બનાવવામાં આવે, તેમ તેમ આ બધાં ઇવનનાં ઉપયોગી તત્ત્વો નાશ પામતાં જાય છે; એટલે તે ખોરાકને લાયક રહેતી નથી.

આપણામાં માટલીઓ ગોળ વધારે પૌષ્ટિક મનાય છે. સ્વાદમાં તે ખારો હોય છે, પણુ એ ખતાવી આવે છે કે, તેમાંથી જરૂરી તત્ત્વો નાશ પામ્યાં નથી. શરીર ફિક્કું પડી ગયું હોય તેમને માટે ખાંડને બદલે આવોજ ગોળ વાપરવો જોઈએ કે જેથી તેમના લોહીમાં જે લોહનો ભાગ ખૂટે છે તે પૂરો થઈ રહે અને તેમનું લોહી કંઈક સુધરે. ગરીબ માણસો આર્થિક સ્થિતિને લઈને ગોળ વાપરે છે, તેથીજ તેઓ શરીરે કંઈક નિરોગી રહેતા હોય તો તેમાં આશ્ચર્ય પામવા જેવું નથી. શેરડીના ખેતર ઉપર કાલમાં રસ કાઢતાં જે બાકીનો ભાગ કચરાતરીકે ગણાય છે, તે દોરના ખોરાકતરીકે ઉપયોગમાં આવે છે; આથી તેઓ પણુ રૂપુષ્ટ બને છે.

આ ઉપરથી એમ સમજી લેવાનું નથી કે, આપણે ખૂબ ગોળ ખાતા થઈ જવું. શારીરિક શ્રમને લઈને લોહીમાંથી જે ખાંડ વપરાય છે તેની જગ્યા પૂરવા પૂરતાજ ગળપણની ખોરાકમાં જરૂર છે; પણુ એ જરૂર (શરીરશ્રમ વધુ ન હોય તેવા માણસો માટે) ઘણી ઓછી હોય છે. એટલે આપણા ખોરાકમાં ગળપણ ઓછું હોવું જોઈએ, અને જે ગળપણ લઈએ તેમાં ખાંડને બદલે ગોળનોજ ઉપયોગ કરવો જોઈએ. જે કે ગળપણમાં સૌથી સારી વસ્તુ તો સૂકો મેવો ગણાય છે. (‘નવચેતન’ના એકઅંકમાં લેખક-શ્રી. ચુનીલાલ ધ. પટેલ)

૧૪૪-શીંગોડાં

હિંદુસ્તાનમાં દરેક ઋતુમાં કંઈ ને કંઈ ફળ થયાજ કરે છે. એ ઋતુઋતુનાં ફળ ખાવાની આપણે ટેવ રાખીએ તો ચાહ, ફાંશી કે સોડાલેમન જેવાં ક્ષણિક આનંદ આપનાર પીણાં પાછળ જોટલા પૈસા બગાડીએ છીએ તેથી ઓછું મૂલ્યે આપણે વધારે પૌષ્ટિક અને સાત્ત્વિક ખોરાક તથા કુદરતી મીઠાશનો આનંદ માણી શકીએ; અને આપણા દેશમાં કુદરતની તો એવી મહેર છે કે ગરીબો પણુ ખાઈ શકે એવો સોંધો ને પૌષ્ટિક મેવો તે પૂરો પાડે છે. શીંગોડાં પણુ એમાંનોજ એક મેવો છે.

રસાયણશાસ્ત્રીઓ શીંગોડાંનાં તત્ત્વો નીચે પ્રમાણે જણાવે છે:-પાણી ૮૪.૫૮ ટકા, ચરબી .૧૮ ટકા, સ્ટાર્ચ ૯.૧૪ ટકા, રેસા .૫૬ ટકા, પ્રોટીનસ (શરીરબંધારણને પુષ્ટિ આપનાર તત્ત્વ) ૨.૩૭ ટકા, ઓગળી જાય એવા સ્ટાર્ચ(મેંદા)ના ભાગ ૨.૨૫ ટકા, ક્ષાર .૯૨ ટકા.

૧૦૦ ગ્રામ (લગભગ પાંચર) શીંગોડાંમાં ૪૮.૩૭ ટકા કેલોરીઃ ગરમી આપવાનું બળ છે. એની જોડે દૂધનાં નીચેનાં તત્ત્વો સરખાવવાથી ખંતેની પોષણશક્તિ સમજશે.

પાણી ૮૭.૩૫ ટકા, ચરબી ૫.૨૭ ટકા, પ્રોટીન ૩.૩૮ ટકા ક્ષાર .૭૦ ટકા અને કાબોહાઇડ્રેટ ૪.૪૨ ટકા હોય છે.

* એક કેલોરી એટલે ૨ સ્તલ પાણીને બરફની સ્થિતિમાંથી વરાળ નીકળે એ સ્થિતિપર લઈ જાય તેટલી ગરમી.

દૂધ કરતાં શીંગોડાંમાં ૨૨ ટકા વધારે ખનીજ ક્ષારો છે અને તે પણ કેવા કેવા ? પોટાશના, સોડાના, ચુનાના, લોહના તથા ફોસ્ફરસના. લોહ અને ફોસ્ફરસને લીધે એ તાકાત આપનાર તથા લોહી અને જ્ઞાનતંતુને બળ આપનાર ગણાય છે. આયુર્વેદમાં એને આરોગ્યવર્ધક (આલ્ટરેટિવ), વીર્યવર્ધક, સારક (એરડ્રી-જન્ટ) તથા રુચિપ્રદ કહ્યાં છે.

બળરમાં મળતાં ખાદ્યો શીંગોડાં તાળાંતાળાં ખાવાથી બહુ ફાયદો કરે છે. સૂકાં શીંગોડાંનો લોટ પણ પચવામાં હલકો અને માંદાં માણસોને અનુકૂળ ગણાય છે. એરોરટ, સાબુદાણા કે ચોખા કરતાં એ વધારે પૌષ્ટિક છે અને એના લોટની ખીર દૂધમાં કરીને ખાધી હોય તો સ્વાદમાં પણ મિષ્ટ બને છે તથા બહુ સહેલાઈથી પચી જાય છે.

હિંદમાં એકલા કાશ્મીરમાં જ શીંગોડાંમાંથી એક લાખ રૂપિયાની આવક થતી જોઈ આસ્ટ્રેલિયાના મેલબોર્ન શહેરનો ફર્ડિનાન્ડ વૉન મુલર કલકત્તેથી એનાં ખીજ લઈ ગયો છે અને આખા આસ્ટ્રેલિયાનાં તળાવોમાં વાવીને એ પુષ્ટિકારક ખોરાક અખૂટ જથ્થામાં પૂરો પાડવાની આશા રાખે છે. (‘કુમાર’ના એક અંકમાં લેખક-ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ.)

૧૪૫-દૂધ

દૂધનો ખોરાક બાળકથી માંડીને વૃદ્ધ સુધીનાં-સાજાં તેમજ માંદાં-બધાંને માટે ખાસ ઉપયોગી છે; પરંતુ એની જેટલી દરકાર રાખવી જોઈએ તેટલી આપણે રાખતા નથી. દૂધને જો બરાબર સંભાળપૂર્વક ન રખાય તો તે એકદમ બગડી જાય છે. નાનાં જંતુઓ-એક્ટિરિયા-ની વૃદ્ધિ દૂધ ઉપર એકદમ થાય છે. જેમ માણસ માટે દૂધ ઉત્તમ ખોરાક છે, તેમ નાનાં જંતુઓ માટે પણ એ ઉત્તમ ખોરાક છે. દોરના આંચળમાંથી તરતનું નીકળેલું દૂધ ખિલકુલ જંતુરહિત હોય છે, પરંતુ માત્ર દશ-પંદર મિનિટમાં જ તેની અંદર સેંકડો જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. સારે નસીબે આ જંતુઓ જે તરતજ વૃદ્ધિ પામે છે તે રોગનાં ન હોવાથી શરીરને બહુ નુકસાન કરતાં નથી; પરંતુ બે ત્રણ કલાક એમ ને એમ રાખવાથી તેની અંદર લાખો જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે અને આ જંતુઓમાં રોગનાં પણ અનેક જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે. ઘણા લોકો દૂધની અંદર જંતુનાશક રસાયણો, ખોરિક એસિડ વગેરે નાખે છે; પરંતુ પશ્ચિમના દેશોમાં આવાં રસાયણો વાપરવાની કાયદાથી મનાઈ છે. આપણે તો દૂધની વધારે સંભાળ રાખતાં જ શીખવું જોઈએ.

દૂધને સફેદ બાટલીમાં રાખવાને બદલે જો લાલ રંગની બાટલીમાં રાખવામાં આવે તો મોઢું બગડે છે. જો લાલ બાટલી ન મળે તો સફેદ બાટલી ઉપર લાલ કાગળ લપેટી લેવાથી પણ કામ સરે છે. આવી રીતે લાલ બાટલીમાં રાખેલું દૂધ તડકામાં પણ એકદમ બગડતું નથી. દૂધમાં ચૂનાના પાણીની આછ (લાઈમ વૉટર) નાખવાથી પણ તે બગડતું નથી; ઉત્તરે એથી તેનો સ્વાદ સુધરે છે. સવાશેર દૂધની અંદર બે નાના ચમચા ભરીને ચૂનાનું પાણી પૂરતું થઈ પડે છે. મોટાં શહેરોમાં જ્યાં ઘણે દૂરથી દૂધ આવે છે તે વાપરનારને મળતાં પહેલાં પાંચસાત કલાક અગાઉનું દોહણું હોય છે તે દૂધ તો ગરમ કરીને જ વાપરવું જોઈએ. આવા દૂધની અંદર રોગનાં અનેક જંતુઓ હોય છે અને તે એમ ને એમ વાપરવાથી ફાયદો થવાને બદલે નુકસાનજ થાય છે. દૂધ ઉતું કરી તેના ઉપર માખી કે બીજી છવાત ન બેસે તેટલામાટે બરાબર દાંડીજ રાખવું જોઈએ.

(“કુમાર”ના ચૈત્ર ૧૯૮૪ના અંકમાં લેખક શ્રી. મૂળચંદ પારેખ)

૧૪૬-ભારતીય મલ્લશાલાયે

૯૬૭

સંસાર કે ભારત કી પહલવાની પર નાજ હૈ. જબ હમ ધન ભારતીય વીરોં કે કુસ્તી કે લિયે એક-દૂસરે કે લલકારતે દેખતે હૈં તો હમેં ભારત કે પ્રાચીન મલ્લયુદ્ધોં કા સ્મરણ હો આતા હૈ. હમ ધનમેં અપને પ્રાચીન ગૌરવ કી બિજલી દોડતી હુમ દેખતે હૈં. હમેં અભિમાન હોતા હૈ કિ યહ-યહ હૈં ભારત કે સુંદર બાલક ! સચ્ચી સુંદરતા તો સ્વાસ્થ્ય હી હૈ. લલા ભારત માં કે અસંખ્ય પીડાઓં મેં ભી ધનકે લિયે 'ધન્ય મેરે લાલ' કહને પર કિતની શાન્તિ મિલ જાતી હોગી !

ભારતવર્ષ મેં બડે બડે અનોખે પહલવાન હો ચૂકે હૈં. આજ ઇસ ગયે બીતે સમય મેં ભી ગામા ઓર ગામા કે સમાન વીર પહલવાન ઉસકી ગોદ મેં ખેલ રહે હૈં. ઉફ ! ઉનમેં કિતની સુંદરતા હૈ, કેસા તેજ હૈ, કેસી શક્તિ હૈ !

ગામા પંજબ કા સુવિખ્યાત પહલવાન હૈ. કલ્લૂ, કીકરસિંહ, શુલામ ઓર રહીમ કી ભાંતિ વહ ભી અપને સમય કા અનોખા વીર હૈ. જિસ પ્રકાર વિશ્વવિજય કા દાવા રખનેવાલે યૂરપ-વિખ્યાત પહલવાન ટોમ કૈનાન કો રહીમ ને ચિત કિયા થા; જિસ ભાંતિ શુલામ યૂરપ ગયા ઓર વહાં તુર્ક તારાપતિ અહમદ મદારવી કો ધરાશાયી કર કે આયા; જિસ પ્રકાર અપને સમય કીકરસિંહ ને અપને સામને કિસી કો ઠહરને ન દિયા; ઇસી પ્રકાર ગામા ઓર ઉસકે ભાઇ ઇમામખજશ ને ભી કિસી બાહિરી વીર કે સામને સર નહીં ઝુકાયા.

એક બાર ગામા ઓર ઇમામખજશ યૂરપવિજય કે લિયે ગયે. યદ્યપિ ઉસ સમય મેં યહ ભારત કે સાધારણસે પહલવાન સમજે જોતે થે, પરંતુ ફિર ભી યૂરપ મેં ઇનકા કોઇ સાની ન મિલા. ગામા કી પ્રસિદ્ધ અમેરિકન પહલવાન રોલો સે મુઠ્ઠોડ હુઈ. ગામા ને બીસ મીનટ કે અંદર હી ઉસે ફૂલ્હે પર ધર કર દે મારા. ઇધર ગામા કે અનુજ ઇમામખજશ સે સ્વિટ્ઝરલૅંડ કા પહલવાન લૈમ અટક પડા. ઇમામખજશ ને ઉસે દશ મીનટ કે અંદર હી જમીન પર ધર પટકા.

ઇસકે બાદ યૂરપવિજયી પોલૅંડ કા પહલવાન જબિસ્કો ઉતરા. યહ જોડ સચ્ચુય ગામા કે યોગ્ય થી. વીર ગામા ને જબિસ્કો સે હાથ મિલાયા. જબિસ્કો ગામા સે લગભગ દૂના થા. ઉસકી લંબાઇ ચૌડાઈ દેખ કર હી ઉસે અંગ્રેજ લોગ રાક્ષસ (ગાયન્ટ) કે નામ સે પુકારતે થે.

વીર જબિસ્કો ઓર ગામા અખાડે મેં ઉતરે. લગભગ પૌન ઘંટે તક રગડા-રગડી હોતી રહી. કબી યહ ઉપર આ જાતા, કબી વહ. કબી જબિસ્કો ગામા કો દાબકર બેઠ જાતા થા તો ગામા સહજ હી મેં ઉસકે ચંગુલ સે ફિસલ કર બાહર નિકલ આતા ઓર ઉસકી છાતીપર ચઢ બેઠતા. અંત મેં ત્રીન ઘંટે કે અંદર હી વીર જબિસ્કો કા દમ ફૂલ ગયા ઓર વહ પૃથ્વી પર લેટ ગયે. ઇસ દિન જોડ બરાબરી કી છૂટી.

દૂસરે દિન ગામા ને ફિર જબિસ્કો કો ચેલેંજ દિયા. જબિસ્કો ચૂપચાપ ઇચ્છેંડ સે બાહર ચલા ગયા. જબિસ્કો કા પંદર હજાર રૂપયા (એક હજાર પૌન્ડ) ઓર પેટી વિજયી ગામા કો ઇનામ મેં મિલ ગઇ. ઇસ મૈય કા નામ 'ગામા-જબિસ્કો-સંઘર્ષ' રખા ગયા થા.

ઉસ દિન દો હિંદુસ્તાની પહલવાનોં કા પારસ્પરિક સંઘર્ષ હુઆ. કોલ્હાપુર કે એક બ્રાહ્મણ પહલવાન ગંગા કા યૂરપવિજયી ગામા કે સાથ મલ્લયુદ્ધ ઠહરા. મહારાજ કોલ્હાપુર ને વિજયી કો એક ચાંદી કી ગદા પ્રદાન કરને કા બચન દિયા. દોનોં વીર અખાડે મેં ઉતરે. બહુત દેર તક ગંગા ઓર ગામા કી કુસ્તી હોતી રહી. અંત મેં વીર ગંગા ને ગામા કી પકડ પર હી ઉસે ચિત કર દિયા. મહારાજ કોલ્હાપુર ને ગંગા કો ચાંદી કી ગદા પ્રદાન કી. વિજયી ગંગા ને કંધે પર ગદા રખકર હનુમાન બેઠક કી, ઓર નિરભિમાન ધર ચલા ગયા. ઇસ અદ્વિતીય વિજય કે ઉત્સાસ મેં ભી વહ અપને કુલગુરુ આદર્શવીર અંજનીકુમાર કો ન ભૂલા થા. વીર ગામા કો

ભી જનતા ને ગોદ મેં ઉઠા લિયા. જિસ સમય તક ઇનકા મદ્દશયુદ્ધ સમાપ્ત નહીં હો ગયા થા, તખ તક દોનોં એક-દૂસરે કે પ્રતિ બડે ઉદાર ઔર સ્નેહપૂર્ણ વિચાર પ્રદર્શિત કર રહે થે. ઉન્હેં અભિમાન ન થા, ક્રોધ ન આતા થા. દોનોં ગૌરવ સે અકડી હુમ ગર્દન, તેજ સે આશોકિત મુખમંડલ ઔર પરાક્રમપૂર્ણ વક્તવ્ય ટ્રેલાયે હુએ થે. જખ તક વે લડતે રહે, ઇસી પ્રકાર ગર્વશૂન્ય રહે ઔર જખ લડ ચૂકે તખ ભી એક-દૂસરે કે હૃદય મેં અતુરાગ કી રેખાએ પઠ રહા થા.

ધન્ય હૈ યહ વીરતા જો સૂર્ય કે સમાન પ્રચંડ હોને પર ભી ચંદ્રમા કે સમાન મુધાસ્ત્રાવણ કર સકતી હૈ. જિસે દેખકર ક્યા અપના ક્યા પરાયા, પ્રત્યેક મનુષ્ય ગૌરવ કરતા ઔર હર્ષ સે કૂલા નહીં સમાતાં હૈ, વહ સમજતા હૈ કિ ઇન્હીં વીરવરોં કે રહને તક હમ અપની પ્રાચીન શૂર-વીરતા કા અનુમાન લગા સકતે હૈં. યહ હમારે અસંભવવાદ કા સંભવ કર દેતે હૈં, ઔર હમારે મનન કરને કે લિયે અચ્છે સાધન બન જાતે હૈં.

જિસ સમય વીર ગામા યૂરપ ગયા થા, ઉસ સમય ઉસકા છોટા ભાઇ ઇમામખખશ ઉસકે સાથ થા. અપને ભાઇ કી ભાંતિ ઇમામખખશ ને ભી પૈટ કાનોલી નામક એક વિખ્યાત પહલવાન કા ચિત ક્રિયા થા.

૧૯૧૨ મેં મિસ્ટર બેનજેમિન થોડે સે ભારતીય પહલવાનોં કા અપને સાથ ઇંગ્લેંડ લે-ગયે; પરંતુ કિસી ભી યૂરપીય પહલવાન કા ઉનંસે લિડને કા હિયાંવ ન હુઆ. કુછ દિનોં બાદ અહમદ ખખશ કી સ્વિટ્ઝરલેંડ કે દો પહલવાનોં સે કુસ્તી હુમ, પરંતુ અહમદ ચુટકી બજાતે ઉન દોનોં કા નીચે લે ખીતા.

એક દૂસરા ગોખર પહલવાન નામક ભારતીય મદ્દ જો ચોરપ ગયા થા બ્રિટન કે રસ્તમ જિમી એસન સે લડા ઔર ઉસે પરાસ્ત કર આયા. અભી હાલ હી મેં અસંતસિંહ નામક એક ભારતીય વીર યૂરપ ગયા. વહાં ઉસને અમેરિકન કુસ્તી સીખી ઔર પાશ્ચાત્ય દેશીયોં કી આંખોં મેં ચકાચૌંધ પૈદા કર દી. યહ વીર જલધરનિવાસી ઔર ભારત કા એક બહુત સાધારણ ગૈરપેશવર પહલવાન હૈ.

ઇસ બાર જખિરકો અપને છોટા ભાઇ ઔર એક તીસરે પહલવાન કે સાથ આ રહા હૈ. સુનતે હૈં જખિરકો ગામા સે ઔર ઉસકા ભાઇ ઇમામખખશ સે ઔરઉ સદા તીસરા સાથી ગોખર પહલવાન સે કુસ્તી લડેગા. ગોખર પહલવાન ઇમામ ખખશ કી જોડ કા હૈ. દેખિયે ક્યા હોતા હૈ.

યહ ભારતવર્ષ કા દુર્ભાગ્ય હૈ કિ યહાં મદ્દશાલાઓં ખોલના ભી પ્રતિષ્ઠા કે વિરુદ્ધ સમજા જાતા હૈ. લોગ ઇસે કેવલ પેશવરોં તક હી સીમિત સમજતે હૈં. યહી કારણ હૈ કિ ભારતવર્ષ દિન-બદિન અશક્ત પુરુષોં ઔર પુત્રવતી બાલિકાઓં કા દેશ બનતા જાતા હૈ. ઇસમેં હમારે ધની રાજ્યોં કા ભી થોડા સા ઉત્તરદાયિત્વ હૈ. યદિ વહ અપને રાજ્ય મેં પૌંચ-દશ મદ્દશાલાઓં ભી ખુલવા દેં તો ઉનકે ઇસ થોડે સે પ્રયાસ સે ભી ભારતવર્ષ કા બડા કલ્યાણ હો સકતા હૈ. ઉનકી ઉદાસીનતા કે કારણ હી ભારતવર્ષ કી મદ્દશાલાઓં મેં તાલે પડતે જા રહે હૈં.

(“મહારથી”ના ઑક્ટોબર ૧૯૨૭ના અંકમાં લેખક:-શ્રી. ગંગાદત્ત જોશી)

૧૪૭-વેદામૃત

યથા રાજા તથા પ્રજા ।

ઉગ્રો રાજા મન્યમાનો બ્રાહ્મણં જિઘત્સતિ । પરા તત્સિચ્યતે રાષ્ટ્રં બ્રાહ્મણો યત્ર જીયતે ॥ અ૦૫૧૧૬
(યઃ રાજા) જે રાજા પોતાને (ઉગ્રઃ) શક્તિશાળી (મન્યમાનઃ) માને છે, અને (યત્ર) જ્યાં
અભિમાની રાજા (બ્રાહ્મણઃ) જ્ઞાનશીલ, સત્કર્મી પુરુષોને (જીયતે) દબાવે છે-સતાવે છે તથા જ્યાંના
રાજા (બ્રાહ્મણમ્) સત્યગામી અહ્મનિષ્ઠો (જિઘત્સતિ) નાશ કરવા ઇચ્છે છે (તન્ રાષ્ટ્રમ્) તે
રાજ્ય (પરાસિચ્યતે) બહુ નીચે પડે છે-નાશ પામે છે.

ભાવાર્થઃ—જે દેશનો શાસનકર્તા-રાજા, અન્યાય કરનાર કારભારીઓ અને પોતાના યુદ્ધ-
વિશારદ સૈન્યબળનું અભિમાન રાખે છે કે ‘અમારા કારભારીઓની કૂટનીતિ અને અમારી કુશળ
સેનાની સામે થનાર કોઈ નથી’ અને પોતાની રાજભક્ત પ્રજા અને શાંત સ્વભાવવાળા ધર્માત્મા
વિદ્વાનોને અન્યાયપૂર્વક દબાવવા અને તેમનો નાશ કરવા ઇચ્છે છે, તે રાજા નાશ પામે છે.

વેદ ભગવાન આગલા મંત્રમાં એજ બાબતની પુષ્ટિ નીચે પ્રમાણે કરે છે—

“ બ્રાહ્મણં યત્ર હિન્સન્તિ તદ્રાષ્ટં હન્તિ દુચ્છુના । ”

અર્થાત્ શાંતિ-પ્રિય, બ્રાહ્મણસ્વભાવવાળી પ્રજાને જે રાજાના રાજ્યમાં સતાવવામાં, લૂંટવામાં
કે કતલ કરવામાં આવે છે, તે રાષ્ટ્ર આવી રીતે પીડાયલી પ્રજાના શાપથી નષ્ટભ્રષ્ટ થઈ જાય છે.

નીતિનિપુણ શુક્રાચાર્ય લખે છે કે:—“ અન્યથા સ્વપ્રજાતાપો-નૃપં દહતિ સાન્વયમ્ ” ।

પીડાયલી પ્રજાના દુઃખરૂપી અગ્નિમાંથી નીકળતી જ્વાળાઓ રાજાને તથા તેના આસા
કુળને બાળી નાખે છે. આજ પ્રમાણે મહાભારતના શાંતિપર્વમાં વ્યાસ ભગવાન કહે છે કે:—

“ ન રક્ષતિ પ્રજા સમ્યક્ યઃ સ નૃપસ્ત્વસ્તિ તસ્કરઃ ।

જે રાજા પોતાની પ્રજાનું પુત્રની પેઠે પાલન કરતો નથી અને ચોર, વ્યભિચારી અને હત્યા-
રાઓ વગેરે આતંકચોરોથી રક્ષણ નથી કરતો તે રાજા નથી, પણ ચોર અને લૂંટારો છે. કેમકે—

“ યાવત્તુ ધર્મશીલઃ સ્યાન્ સ નૃપસ્તાવદેવહિ । ”

જ્યાંસુધી રાજા ધર્મપૂર્વક ન્યાયી આચાર રાખીને દુષ્ટોને દંડ આપી શ્રેષ્ઠ જનોનું પાલન
કરે છે, ત્યાંસુધીજ તે રાજ્યનો અધિકારી છે, નહિ તો તે રાજવર્મશૂન્ય લૂંટારોજ છે.

કોઈ કોઈ સંજ્ઞન વ્યભિચારાદિ અધમ કાર્યને સમયનો દોષ કાઢીને તેને માટે પ્રજાનો
દોષ કાઢે છે અને તે પ્રમાણે લખી મારે છે. ‘વ્યાસ ભગવાન’ મહાભારતના શાંતિપર્વમાં આનું
સમાધાન આ પ્રમાણે કરે છે કે:—“ યુગાનાં ન પ્રજાનાં ન દોષઃ કિન્તુ નૃપસ્ય હિ । ”

વ્યભિચાર, ચોરી, લૂંટ અને ધર્માત્મા સંતોને દુઃખ દેવું વગેરે જેટલાં પણ અધર્મવાળાં
કાર્યો જે રાજાના રાજ્યમાં થાય છે, તે કાળ યા પ્રજાના દોષથી નથી થતાં; પરંતુ એ સૌ પાપ-
કૃત્ય દોષો રાજાનેજ કારણે થાય છે. જે રાષ્ટ્રનો રાજા સંયમી, ન્યાયશીલ, ધર્માત્માઓને દુઃખ
ન દેનાર, દુષ્ટોને શિક્ષા કરનાર અને પ્રજાની સાથે પુત્રની પેઠે વર્તનાર હોય છે, તે રાષ્ટ્રની પ્રજા
પણ એવીજ હોય છે. એ વાત નીચેનું એક ઐતિહાસિક ઉદાહરણ પણ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપે છે.

એક વખત કોઈ ઋષિ કૈકય દેશમાં જઈ પહોંચ્યા અને તેમણે ત્યાંના રાજા અશ્વપતિની
પાસે જઈને પ્રશ્ન કર્યો કે “હે કૈકય દેશના રાજા! તમારું રાષ્ટ્ર બરાબર ઉન્નત છે ને?” ઋષિના
પ્રશ્નના જવાબમાં અશ્વપતિ મહારાજ કહે છે કે “ હા, મારો દેશ અત્યંત ઉન્નત અને
સમૃદ્ધ છે. કેમકે:—

“ ન મે સ્તેનો જનપદે ન કદર્યો ન મદ્યપઃ । નાના હિતાગ્નિર્નાવિદ્વાન્ ન સ્વૈરી સ્વૈરિણી કુતઃ ॥
હે ઋષિ! મારા રાજ્યમાં કોઈ ચોર નથી, કોઈ દૂર કંભુસ નથી, કોઈ નશાબાજ-દાર

પીનાર નથી, કાઠ પણ એવો માણસ નથી કે જે અગ્નિહોત્ર ન કરતો હોય. કાઠ મૂર્ખ નથી, કાઠ વ્યભિચારી નથી અને જ્યારે વ્યભિચારી પુરુષજ નથી તો વ્યભિચારિણી સ્ત્રી તો હોઈ શકેજ નહિ. આ વાતને નીતિશાસ્ત્ર વધારે સ્પષ્ટરૂપે લખે છે કે:—

રાજ્ઞિ ધર્મિણિ ધર્મિષ્ઠા પાપે પાપઃ સમે સમાઃ ।

રાજાનમનુવર્તન્તે યથા રાજા તથા પ્રજાઃ ॥

જે રાષ્ટ્રનો રાજા ન્યાયનિષ્ઠ અને ધર્માત્મા હોય છે, તે રાષ્ટ્રની પ્રજા પણ રાજ્યલક્ષ્મી અને ધર્મપરાયણ થાય છે; પરંતુ જે રાષ્ટ્રનો રાજા અન્યાયી, પ્રજાને લૂંટનાર, વ્યભિચારી, દૂર અને દારૂ વગેરે કેરી અને માદક પદાર્થોનો પ્રચાર કરવાનું પાપી કાર્ય કરે છે તે રાષ્ટ્રની પ્રજામાં પણ રાજ્યના સંસર્ગથી છળ, કપટ, ચોરી, લૂંટ, વ્યભિચાર અને મદ્યપાન વગેરે દુર્ગુણો આવી જાય છે; અને રાજા જે પ્રમાણેનો વ્યવહાર કરે છે, તેજ પ્રમાણેના ગુણ-દોષવાળી તેની પ્રજા બની જાય છે.

વાંચનાર જે આ નીતિશાસ્ત્રનું ઉદાહરણ જોવા ઇચ્છે તો ભારતવર્ષ અને ભારત સરકાર તેની સમક્ષ મોજુદ છે. આજે આ દેશમાં દારૂ, ગાંજો, લાંગ, ધતુરો વગેરે માદક વસ્તુઓનો ચેરચેર પ્રચાર થઈ રહ્યો છે, તેનું શું કારણ છે? ભારત સરકારજ તેનું કારણ છે; કેમકે તેણે પોતેજ આ માદક વસ્તુઓ ઉપર ટેકસ લગાવીને તેને ચાલુ રાખી છે અને તેને સ્થિરતા આપી છે. જે આજે રાજ્યના હુકમથી માદક વસ્તુઓની દુકાનો બંધ કરવામાં આવે અને તે પદાર્થોની આપ-લે બંધ કરવામાં આવે તો ઘણાખરા લોકો આ દુર્ગુણથી બચી જાય. આજે આ દેશમાં જુગાર, છળ-કપટ, ચોરી, લૂંટ, વ્યભિચાર અને કતલ-ખૂનરેણ વધારે પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. જે સરકાર ઇચ્છે તો તેને તે સતીપ્રથાની પેઠે એકદમ અટકાવી શકે છે. હાલમાં જે લૂંટ, મારામારી, ટોટાફિસાદ, કતલ અને ખુનામેરી થાય છે, તેના પાયારૂપે સરકારની નીતિજ કામ કરી રહી છે. જે તે ઇચ્છતી હોત તો આતતાયીઓ અને તેમના સાગરીતોને સજા કરીને ઠેકાણે લાવી શકત. જે સરકાર આ પ્રમાણે કરત તો અમે આગ્રહપૂર્વક કહીએ છીએ કે, જે અસંતોષ અને ક્રાંતિ ભારતવર્ષમાં હાલ ફેલાઈ રહ્યાં છે, તે કદી પણ ન થાત; પરંતુ ભારત-સરકાર નથી ઇચ્છતી કે, આ દેશના મનુષ્યો સખળ અને પરસ્પર મેળાપથી રહે. એમ થવાથી તો તેના સ્વાર્થમાં ધક્કો પહોંચે છે અને તેને નીતિમાં વાંધો આવે છે. તેથી નીતિશાસ્ત્રની ‘યથા રાજા તથા પ્રજાઃ’ એ ઘોષણા અક્ષરશઃ સત્ય છે અને પ્રજામાં જે ખુરાઈઓ આજે જોવામાં આવે છે, તે રાજ્યકર્તાની કૃપાનાં પરિણામ છે. અસ્તુ.

અમે પ્રાર્થના કરી છીએ કે, હે પ્રભો! ભારતવર્ષના રાજા પોતાની પ્રજાના શુભચિંતક અને કલ્યાણ ઇચ્છનાર હો, કે જેથી કરીને વર્તમાન સમયમાં દેશભરમાં ફેલાયેલી ખૂનરેણ અને અશાંતિ દૂર થાય અને રાજા તથા પ્રજા શાંતિપૂર્વક પોતપોતાના કર્તવ્યનું પાલન કરી શકે.

(‘શુદ્ધિસમાચાર’માંના ચિદાનંદ સંન્યાસીના લેખનો સ્વતંત્રાનુવાદ)

૧૪૮—નિહુર સમાજ

પંડિતોં ધ્રી પોથી થોથી—કામ કી રહેગી નહીં, વેદ—ઉપનિષદોં કા નિયમ ન લાયેગા. શિષ્યા-સૂત્ર-ધારિયોં કા, પાયેગા ડિકાના કહાં, ગૌઓં કા રક્ષક ચોંહી ભક્ષક કહાયેગા. ગર્વ કરતા હૈ જિન આર્ય-પુરુષાઓંપર, ઉનકા નિશાન ભી ન હુંદને સે પાયેગા. અદિ અપનાયેગા તૂ સત્વર અહૂતોં કો ન, નિહુર—સમાજ ! તેરા નામ મિટ જાયેગા.

(‘દિંદૂપચ’ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રી ધરીદાસ સિંહ “૫૬”)

१४६-आदर्श का अपमान

किसी आदर्श पुरुष के उत्तम चरित्र के पराक्रम के आगे मनुष्यमात्र का मर्त्यक अवश्यमेव आप ही झुक जाता है और उस पूज्य महापुरुष की आप्रता से मानव-समुदाय उसे अपना आदर्श मानने लगता है। मानाह के उचित सम्मान के इलस्वरूप समाज समुन्नत होता है और समाज के लोगों में शान्ति और सुख का साम्राज्य स्थापित होता है; किंतु समाज इस लाभ से तभी तक गौरवान्वित हो सकता है, जब तक समाज के लोग बुद्धि और विवेक से काम ले कर आदर्श पुरुष के आदर्श चरित्र, विभव आचरण और निष्कपट व्यवहारों को अपनाने तथा जीवन को सफल बनाने की चेष्टा में रत रहने हैं। अन्यथा समाज की अवनति होने लगती है; और आदर्श चरित्र गौरव-गाथामात्र ही रह जाते हैं—उनका कुछ भी महत्त्व नहीं रहता।

अतएव समाज को आदर्श पुरुषों के जीवन की पवित्र घटनाओं का असंख्य और अनर्थभूतक आतों से अव्यारणना चाहिए। इनके मिश्रण से शनैः शनैः आदर्श पुरुषों की आप्रता कलंकित होने लगती है। भ्रांतिप्रचारक विषयों की मात्रा सत्य घटनाओं में बढ़ने लगती है, सत्य-सूर्य असत्य-घटाओं से छिप जाता है, आदर्श जीवन के अनुसरण में समाज के साधारण लोग अनहोनी आतों का स्वप्न देखने लगते हैं और समाज क्रमशः पतन का प्राप्त होता जाता है। जिस प्रकार भूरे सिकों के चलने से अच्छे सिके आग्नर से आहट होने लगते हैं और धन-राशिपति का आश्रय लेते हैं, उसी प्रकार निर्भूल और निस्सार आतों के मिश्रण से आदर्श पुरुषों के जीवन की सच्ची घटनाओं सर्वसाधारण की बुद्धि से दूर हो कर विचारपूर्ण लोगों के हृदय में स्थान पाती है।

प्रमाणस्वरूप हम सत्यनिष्ठ मर्यादापुरुषोत्तम दशरथनंदन श्रीरामचंद्र के आदर्श चरित्र को ले सकते हैं। आपके चरित्र में संसार-विषयात् महाकवि वाल्मीकि और तुलसीदास ने समाज के आदर्श का जो नमूना दिखलाया है, उसमें समाज की सभी अवस्थाओं का चित्र है। श्रीरामचंद्र के आदर्श और सर्व-सम्मानित चरित्र उस विश्वव्यापी धर्म का अनुमोदन और अनुचर है, जिसके मानने में मनुष्यकृत कोष्ठ नियम बाधक नहीं हैं, जिसके मानने से स्वार्थपूर्ण धार्मिक अंगों का भेद मिट जाता है और जिसमें किसी जाति-विशेष के पक्षपात का साव नहीं है। ऐश्वर्यशाली राम का आदर्श जीवन सत-असत् के लेहों का दर्पण और धर्मधर्म के विचार का आधार है।

किंतु आर्य वंशज-समाज की पतित अवस्था में इस आदर्श और पवित्र जीवन का जो उतना ही अपमान हुआ है और हो रहा है, जितना भारत के प्राचीन ऋषियों के गौरव, उपदेश और आदर्शों का। इतना संसार के मानवसमाज के आदर्श महापुरुषों का परमेश्वर का अवतार, सारे सुषों का पुंज, मनोरथों का कल्पवृक्ष और आवागमन का मुक्तिदाता मानते हुए भी हिन्दू-नाम-धारी आर्य-समाज उनके जीवन को पवित्र और असत्य आतों के भेद से विशुद्ध रखने में समर्थ नहीं हो सका। रामनाम को जप कर, रामायण का पाठ कर के राम और सीता के चित्रों पर यंदनकूल बहा कर और अपनेको राम का लज्जित घोषित कर हम इस अपमानपर तट नहीं डाक सकते, जो प्रातःस्मरणीय रामचंद्र के आदर्श जीवन में निर्भूल और लज्जजनक आतों का मिश्रण कुछ अविवेकी निर्लभ्य हो कर रह रहे हैं; और समाज के कुर्णधार और विचारशील या तो मनमारे देखते रहते हैं या प्रोत्साहन दिया करते हैं। आदर्श के अपमान का ऐसा भूरा इल दृष्टिगोचर हो रहा है, जिससे समाज की उन्नति कदापि संभव नहीं जन पड़ती, अलिक आनेवाली संतान का लविष्य अधकारमय मांझूम होता है।

आदर्श पुरुषों की आभता के आगे नतमस्तक हो, कुछ लोगों ने उनका सम्मान 'परमेश्वर का अवतार' मान कर दिया। यह सत्यता की सीमा के उल्लंघन की पहली अवस्था थी। फिर तो स्वेच्छाचारिता ने अपना जैसा आतंक जमाया, कि अवतार का आदर्श भी भ्रष्ट हो गया; क्यों कि लोग 'अवतार' के संबंध में निर्लक्ष्य हो कर अपने मन की आतों गेढने लगे-आहे वे आतों संभव हो या असंभव। उनके आगे तो यह विचार था कि भ्रष्ट की सर्वशक्तिमत्ता के लिये कुछ भी असंभव नहीं।

आज श्रीरामचंद्रजी की पूजा, लक्ष्मी और श्रद्धा ने दूसरे ही रूप में जोर पकड़ा है। इस रूप में जिन शोचनीय आश्चर्यलरी आतों का समावेश है, उनपर विचार करने से समाज के पतन का पूरा-पूरा परिचय मिलता है। अवतार में कृष्ण और राम हिंदूओं के परमपूज्य अवतार हैं। कृष्ण का यरित्र शृंगाररस का लांडार है, आहें वह किसी कारण से हुआ हो; परंतु अग तब रामलक्ष्मीों का यह आनंद नहीं मिलता था, शृंगार की वह लक्ष्मी लक्ष्मी उनके जीवन का परिष्कारित नहीं करती थी और आनंदोत्सव तथा स्वेच्छाचारिता का सुअवसर उनके हाथ नहीं आता था। शांत भी कथतक रहते? जिस शृंगार-रस का पान कर वे वैदिक गौरव से हाथ धो बैठे थे, उससे आली रह, इसे स्वर से राम-नाम का जप कथतक करते रहते? वह समय आज आ ही गया, जप राम के लक्ष्मी भी कृष्ण-लक्ष्मीों की समानता में शृंगार का भूय आनंद उड़ाने लगे।

राम के साथ सीता का सम्मान बढ़ा, सीता-राम 'युगल-सरकार' की उपाधि से विभूषित हुये, नरोत्तम रामजी रामलक्ष्मी बनाये गये, कृष्ण की गोपियों के समान राम की मर्दान्ती सभियों उत्पन्न हुई, राम कोहपर में सुलाये जाने लगे, सभियों से क्लेश करने लगे, भीसवीं सदी में भी अपने ससुर, सास, सासु आदि के नाते का मोह मनाने लगे और मोक्ष देते-देते भेटा-भेटी, पोता-पोती भी देने लगे।

धन आतों के प्रचार में केवल अज्ञानियों का ही हाथ नहीं रहा; विद्या-भोज देनेवालों ने भी लरपूर सहायता दी। धनियों ने रामजन्म, राम-विवाह, राम-कोहपर, राम-कलेवा आदि में जो लक्ष्मी धन दे, आनंद मनाना और पुस्तक-प्रकाशकों ने आंभें अंद कर अपने आदर्श पुरुष के यरित्रपर कुछ भी ध्यान न दे, किंचित् लाल की प्रेरणा से धन निर्मूल और अपमान-जनक आतों के प्रचार में सहायता पहुँचानेवाली पुस्तकों का प्रकाशित किया। साथ ही जिन लोगों का प्रसिद्धि का और कोष मार्ग नहीं दिखा पड़ता था, वे दौड़कर साड़ी-धुंधर पहन, रामजी की सभियां जन आरती ले, राम-लक्ष्मी में भरत थिरकने लगे, राने लगे, सिसकने लगे और तरने लगे।

क्या विचारशीलता है! जिस देश के पुरुषों के आचरण से संसार के पुरुषों का आचार की शिक्षा लेनी थी, वही के पुरुष लक्ष्मी में भरत लड़गा-साड़ी पहने, लगवान की सभियों जन भरत-भरत कर लगवान का रिजा रहे हैं। जिस देश के ऋषियों के शास्त्रों की समानता के ग्रंथ संसार के किसी लाग के विद्वान ने आज तक उत्पन्न नहीं किये, वही के लोग आज 'रमरुद्रो राज तोरे पिछवरवा' के आत्राप में भरत हो रहे हैं। जिस देश के दार्शनिकों ने परमात्मा और आत्मा के चिह्न प्रश्न का संसार में सभसे पहले सुझाने का गौरव प्राप्त किया, वही के लोग जवात्मा का भी पूर्ण परमात्मा मान, उसकी मर्यादा का भी नष्ट कर रहे हैं। जहाँ के योगियों ने परमात्मा की प्राप्ति का मार्ग-योग जलवाटर वर्षों तपश्चर्या से छदियों का साधन किया, वही के मनमानी आतों के प्रचारक मोक्ष के सौदे का साधारण मूल्य में भोग-विनाश में विभ होकर मोक्ष ले लेने की छेड़ की लरते हैं।

जो कुछ हो, अधलक्ष्मी और गुणानुरूप उपासना, ज्ञान और अज्ञान, सत्यभर्मानुष्ठान और छेड़ की का लरना, लिन-लिन वस्तुओं हैं। समाज का वास्तविक लाल प्रत्येक दशा में पदवी।

आत के मानने में ही है। निर्मूल आतों का प्रचार किसी आदर्श पुरुष के जीवन के साथ करना उसके आदर्श को नष्ट करना है। यही कारण है, कि आदर्श पुरुष श्रीरामचंद्र के चरित्र का अपमान कर लाख लाख के प्राणों का आहक बन बैकता है, पुत्र पिता के रक्त का प्यासा रहता है, माता और पुत्र में नैसर्गिक प्रेम का अभाव पाया जाता है, राजा अपने उत्तरदायित्व को नहीं पहचानता, प्रजा अत्याचारी राज्य से पीड़ित होती रहती है, समाज में अधर्म और पापों का प्रचार ज़ोर पड़ता जाता है और हिन्दू-समाज अपने आर्य-गौरव को जो कर अपमानित हो रहा है। समाज का पुनरुद्धार पापों के त्याग और सत्य के ग्रहण में है, समाज के लोगों का जीवन शुद्ध होना आदर्श पुरुषों के जीवन की सच्ची घटनाओं के अनुसरण से संभव है और समाज की सुख-शांति आस पुरुषों के अपमानों का दूर करने में है।

(“हिंदूपंच” ना ‘रामांक’मां लेखक:-पांडेय रामावतार शर्मा जी. ए.)

१५०-लगवान रामचंद्र

लगवान रामचंद्र के मर्यादा-पुरुषोत्तम कहा है। उनके पवित्र नाम की सुरसरिता ने सारे मनुष्यजीवन को पवित्र कर दिया है। लगवान ने नररूप धारण कर इस शरीर की दैवी संभावनाओं को प्रकाशित कर उसको देव-दुर्लभ बना दिया। आध्यात्म, आत्म उनके जन्म की पुण्य-वर्तिधि में उनके जीवन पर क्षणिक दृष्टिपात कर उनका जन्म-महोत्सव मनाये और उससे उपदेश ग्रहण कर अपने जीवन को सफल बनाये। श्रीरामचंद्र कर्तव्य-परायण तो थे ही, किंतु उन्होंने कष्टमय जीवन व्यतीत कर के संसार को दुःख का महत्त्व जतलाया। श्रीराम ने अपने उपदेश में नर-तन की महिमा गा कर जतलाया है, कि उसका उद्देश विषय-भोग नहीं है। हेमिये:-

“अरे लाग मानुष तन पावा, सुर-दुर्लभ सण अंध ही गावा.
साधन-धाम मोक्ष कर द्वारा, पावन जिहि परलोक संवारा.

x

x

x

x

x

यहि तन करइल विषय न लार्थ, स्वर्गहु स्वल्प अंत दुःखदाय;
नर-तन गाय विषय मन देही, पलटि सुधा ते शठ विष लेही.
ताहि क्यहु लल कहै न कोइ, गुन गहै परिस भनि सोई.

श्रीरामचंद्र ने इस उपदेश को अपने जीवन में चरितार्थ कर संसार को जतला दिया, कि मानव-शरीर से क्या-क्या हो सकता है। पहली बार हम उनकी विनयशीलता का परिचय भरशुराम-संवाद में पाते हैं। वे धनुष को तोड़ने का दुर्लभ कार्य कर के भी परशुराम के संमुख विनय का व्यवहार, अपनी शक्ति में विश्वास रखते और परशुराम की दयोक्ति सुनते हुये जिन शब्दोंद्वारा करते हैं वे उनकी विनयशीलता का पूरा परिचय देते हैं; और यह स्वितस-शीलता देवकर हमें श्रद्धा से नतमस्तक हो जाना पड़ता है। वे कहते हैं:-

“नाथ शंभु-धनुसंजन हारा, दुर्ग है कोउ छे दास तिहारा.”

और—

“राम रमापति कर धनु लेहु, अंधहु याप मिटे सदेहु.”

कहकर अपनी शक्ति का परिचय देते हैं। धृति की शक्ति रखते हुये भी विनय करते रहे। शक्ति रखते हुये क्षमा करने में महत्त्व है। जैसा दुष्ट कर कार्य कर विवाद किया, अयोध्या आये, राज-तिलक का समय आया, सारी प्रजा और मंत्रीवर्ग उनके अनुकूल और अनुरागी थे। राज्य के लिये उनका स्वाभाविक अधिकार था। स्वयं महाराज दशरथ की ओर से प्रस्ताव था। जैसी दशा में जनवास के आदेश को सरपर रख, अपनी उदारता-धीरता का परिचय दिया।

યદિ વે થોડા સા હિચક્રિયાતે, તો દશરથજી અપને બચન સે ફિર જાતે; કિંતુ ઉન્હોંને સત્પુત્ર કી ભાંતિ ઉનકા અપના દબવત પાલન કરને મેં સહાયતા દી; હર્ષ સે વન-ગમન ક્રિયા; વિમાતા કૈકેયી કી કુટિલતા ઓર વ્યંગોક્તિયોંપર ધ્યાન ન દે, ઉનકો ભી કૌશલ્યા કી ભાંતિ આદર દિયા; ભરતજી કે દલ-બલ સહિત આનેપર ઉનકે પ્રતિ જરા ભી શંકા ન ફી ઓર ફિર લોગોં કે સમ-જાનેપર ભી અપને સંકલ્પ સે ન ફિરે. અખંડ રાજ્ય કા વાંચ્છનીય સુખ ઓર વન કે ભાવી દુઃખોં ને ઉનકે મન કો જરા ભી વિચલિત ન ક્રિયા, વન મેં જા કર સીતા-હરણ કા દુઃખ સહના પડા. ઉન્હોંને દુઃખ પ્રકટ કર યહ બતલા દિયા, કિ દબ-વત, સત્ય-સંકલ્પ ઓર ત્યાગી હો કર ભી ઉનમેં મનુષ્ય કા સા કોમલ ભાવ વર્તમાન થા. સુગ્રીવ કી મૈત્રી કી, ઉસકા રાજ્ય ઉસકો સૌખ્યા, લંકાપર ચલાઇ કી, લક્ષ્મણજી કો શક્તિ લગતેપર શોક સે વિકલ હુએ, ઇસમેં આપને બ્રાતુ-સ્નેહ ઓર માનવી ભાવોં કા પરિચય દિયા. બડે પરિશ્રમ સે લંકાપર વિજય-લાભ ક્રિયા, ફિર ઉસ રાજ્ય કો ભી અપને લિયે ન રખા, શરણાગત વિભીષણ કો સૌંપ દિયા. જબ ઉન્હોંને અપને રાજ્ય કો હી તિરસ્કાર કર દિયા થા, તો દૂસરે કે રાજ્ય કે લિયે મન કૈસે વિચલિત કર સકતે થે! લંકા સે ઘર લોટે, પ્રેમ સે પ્રજાપાલન કરને લગે, ઇતને મેં હી એક ઘોખી કી બાત. સુન, લોકમત કા ઇતના આદર ક્રિયા, કિ પ્રિયતમા સીતા કો ભી, જિનકે પીછે સમુદ્રપર પૂજા બાંધને ઓર લંકા વિજય કરને કા કષ્ટ ઉઠાયા ગયા થા, વનવાસ દે દિયા. કહા જાતા હૈ, કિ સીતાજી કે સાથ અન્યાય હુઆ; કિંતુ જબ હમ ઇસપર ધ્યાન દેતે હૈ, તો દેખતે હૈ, કિ રાજા હોતે હુએ ભી ઉન્હોંને એકપત્નીવ્રત પાલન ક્રિયા; દૂસરા વિવાહ ન ક્રિયા. રાજસૂય-દક્ષ મેં ભી સીતાજી કી હી સ્વર્ણ-મૂર્તિર થાપિત કી. ઉન્હોંને સીતાજી કો દુઃખ દિયા, તો સ્વયં ભી સુખ નહીં ઉઠાયા. ઉનકો અપની કીર્તિ કી ભી ઇતની પર્વાહ ન થી, કિંતુ વે અપને ઉજ્જવલ વંશ કી શુભ કીર્તિ પર કલંક નહીં લગાના ચાહતે થે. ઇસ લિયે ઘોખી કે કથન કે કારણ અગ્નિપરીક્ષા, ઓર ઉસસે બદકર સ્વયં સીતાજી કી પર્વાહ ન કર જીવનભર દુઃખ ઉઠાયા. ઉન્હોંને સમ્યગ્નિઃ ઓર કર્મ-પરાયણ હો કર ભી ઇતના દુઃખ સહા, ઇસને મન કી કીર્તિ કો પ્રત્યેક ભારતીય આત્મા કે હૃદય-પટ પર અંકિત કર દિયા. આઓ, આજ હમ ઉનકે પવિત્ર આદર્શ કો અપને હૃદયઃ મંદિર મેં સ્થાપિત કર અસલી જન્મ-મહોત્સવ મનાયેં!!

(“હિંદુપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:-શ્રી ૦ ગુલાબરાયજી, એમ. એ. એલ. એલ. બી.)

૧૫૧-અનુરોધ

નાથ! ભારત મહું આશુ પધારહુ.

આરત હૌં સખ ભારતવાસી, અખ નિજ રૂપ દિખાવહુ.

ધન અરુ જન સોં હીન ભયો હૈ, લખિ યહ દેશ સંવારહુ;

દીન-બંધુ કહલાઈ નાથ! તુમ, દીનન-કષ્ટ નસાવહુ.

પતન ક્રિયોં અરિ ધરમ હમારો, સો અવિલંબ બચાવહુ;

સત્ય કરહુ ગીતાઝી વાણી, ભારત-ભાગ્ય જગાવહુ.

પુનિ-પુનિ બિનતિ ‘કર્ણુ’ કરત હૈ, તા પૈ ધ્યાન લગાવહુ;

અખ જનિ કર અતિ દેર નાથ! તુમ, વેગિ દયા કરી ધાવહુ.

(“હિંદુપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:-શ્રી દેવનાનાયણુ લાલ ‘કર્ણુ’)

૧૫૨-ગુરુકુલ અને કુલપતિ કેવા હોય ?

આપણી પ્રાચીન કેળવણીની પદ્ધતિ જૂદા પ્રકારની હતી. યજ્ઞોપવીત ધારણ કરાવ્યા પછી ૭ વર્ષનો બ્રાહ્મણકુમાર તથા ૯ વર્ષનો ક્ષત્રિયકુમાર પોતાના માળાપ તથા ધરનો સાગ કરી ગુરુના આશ્રમમાં જઈને નિવાસ કરતો હતો, ત્યાં એક પ્રકારની નવીન સૃષ્ટિમાં તેનો પ્રવેશ થતો હતો. ગુરુનો આશ્રમ કુદરતની કોઈ કૃપાવાળા સ્થાનમાં-નદીને કિનારે કે કોઈ વન-ઉપવન-માં સાધારણ રીતે હતો. ગુરુના આશ્રમવાસી થયા પછી મન, વચન તથા કર્મથી અખંડ બ્રહ્મચર્ય પાળવાની તેને પ્રતિજ્ઞા હતી તથા ગુરુની આજ્ઞામાં રહીને ૬ શાસ્ત્ર તથા યૌદ્ધ વિદ્યાનું જ્ઞાન તે બાળકને સંપાદન કરવાનું હતું. સ્નાન, સંધ્યા, જપ, હોમ ઇત્યાદિ કર્મો કરવામાં તથા શાસ્ત્રોના અધ્યયનમાં ગુરુની આજ્ઞાનુસાર તેને તમામ કાળ નિર્ગમન કરવાનો હતો. ગુરુના આશ્રમમાં યાદવકુમાર શ્રીકૃષ્ણચંદ્ર તથા ગરીબ બ્રાહ્મણનો દીકરો સુદામો બન્ને સરખા ગણાતા હતા. ગુરુ તથા ગુરુપત્નીની સેવા કરવી, આશ્રમમાં બાળકોમાટે લિક્ષા માગી લાવવી, વનમાં જઈ પુષ્પ તથા યજ્ઞમાટે ધન્ય તેમજ કાષ્ઠ લાવવાં તથા આશ્રમનાં જળાશયો અને વાટિકાઓ સ્વચ્છ રાખવાં, એ છાત્રોનાં મુખ્ય કર્તવ્ય ગણાતાં. હાથે પાણી ભરી સ્વયં પાકી બનવાનું પણ બ્રહ્મચારીઓને શીખવવામાં આવતું હતું. આ ચિત્ર એક કવિની મનોદશામાંથી ઉભું કરેલું કલ્પનાચિત્ર નથી, પણ આપણી ઇતિહાસપ્રસિદ્ધ સંસ્કારની પ્રણાલીનું સામાન્ય દર્શાવ છે. રાજાઓના કુમારો, મંત્રીઓ તથા સમૃદ્ધિશાળી વ્યાપારીઓના પુત્રો અને ગરીબના દીકરાઓ સૌ પોતાના ગુરુકુલમાં-પોતાની શાળામાં સરખાપણું ભોગવતા હતા. એકજ પ્રકારનો ખોરાક, એકજ પ્રકારનું જીવન તથા એકજ પ્રકારની ધર્મભાવના સૌને માટે નિયુક્ત કરવામાં આવેલી હતી. આપણા આર્ય દેશના ગૌરવના મધ્યાહનકાળના આ ચિત્રમાંથી મુખ્ય બે સિદ્ધાંતો તરી આવે છે, કે જે સિદ્ધાંતો દરેક આગળ વધેલા દેશમાં અદ્યાપિ સુધી સ્વીકારવામાં આવે છે. પ્રથમનો સિદ્ધાંત એ છે કે, દરેક વિદ્યાનું શિક્ષણ આપવામાં શિક્ષણ આપનાર પુરુષ પોતે ઉંચા ચારિત્રવાળો તથા વિશુદ્ધ ભાવનાવાળો હોવો જોઈએ; અને જેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણ આપનાર શખ્સ ઉંચી નૈતિક કાટીનો હોય, તેટલા પ્રમાણમાં શિક્ષણ વધારે અસરકારક થાય છે. બીજો સિદ્ધાંત એવો છે કે, વિદ્યાર્થી અવસ્થામાં પ્રત્યેક બાળકને શુદ્ધ બ્રહ્મચર્ય પળાવી દુનિયાદારીના ભોગવિલાસથી તેને દૂર રાખી જેટલું બની શકે તેટલું સાદું અને સરળ જીવન ગાળતાં શીખવવું. પ્રાચીન જમાનાના આ બે સિદ્ધાંતો પાળવામાં જેટલે અંશે ન્યૂનતા આવે તેટલેજ અંશે તે કેળવણીનાં પરિણામો હરકોઈ પ્રજાને ઓછાં સંતોષકારક નીવડે. તે જમાનામાં આવાં ગુરુકુલો અથવા તો ઋષિકુલો તરફ લોકોનો અસાધારણ આદરભાવ હતો અને પ્રજાની ઉદારતા તેમજ રાજ્યોની સહાયતા ઉપર આ પ્રકારની સંસ્થાઓનો નિભાવ થતો હતો. આવી સંસ્થાઓ ચલાવનારાઓ એવા પવિત્ર પુરુષો હતા કે તેઓને લક્ષ્મી, માન કે સમૃદ્ધિની પરવા ન હતી. તેઓનો જ્ઞાનભંડાર એજ તેઓનું સર્વસ્વ ધન હતું; અને તેઓનું બ્રહ્મતેજ એવું અનુપમ હતું કે ચક્રવર્તી રાજાઓના રાજમુકુટો તેઓના ચરણે અર્પણ થતા હતા. એ જમાનામાં આજની માફક સાધનોની તાણ કોઈ પણ વિદ્યાર્થીને પડતી ન હતી. પછીના કાળમાં ગ્રીક, સીથીઅન તથા અરબો અને ત્યારપછી પઠાણ, અફઘાન તથા મોગલોના આ દેશ ઉપર હુમલાઓ ઉપરાઉપરિ થતાં આર્ય સંસ્કારો ધીમે ધીમે નષ્ટ થવા માંડ્યા.

(તા. ૧૯-૪-૧૯૨૮ ના “લોહાણા હિતેચ્છુ”માંથી)

१५३-रामायण और प्रजातंत्र

रामायण-काल का निश्चय अलितक नहीं हुआ है। कुछ विद्वानों और विशेषकर हिंदूओं का विश्वास है, कि रामायण की रचना उन्नीसवीं सदी तक थी, जिस समय लगवान् रामचंद्र अयोध्या में राज्य करते थे। इसके विपरीत कुछ विद्वान् रामायण का रचना-काल श्रीराम से बहुत पीछे का बताते हैं। उनके कथानुसार रामायण का रचने केवल दो हजार वर्ष हुए हैं; परंतु जिस प्रकार हमारे पास हिंदूओं के विश्वास का अमान्य करने के लिये कोई विशेष प्रमाण नहीं है, उसी प्रकार हमारे लिये दूसरे विद्वानों की कल्पित उक्तियों का स्वीकार करना भी असंभव है। उनकी नींव केवल अनुमान और कल्पनापर निर्धारित है; अस्तु अविश्वसनीय है।

एक दूसरा प्रश्न यह उठता है, कि क्या रामायण के रचयिता-आदिकवि वात्मीकि वही है, जिनका वर्णन रामायण में मिलता है? यह प्रश्न भी विचारणीय है; क्योंकि प्राचीन-काल में ऋषियों के गोत्र उनके पूर्वजों के नामपर ही रचे जाते थे, और यह प्रथा हिंदूओं में अजितक बनी आती है। अस्तु, बहुत संभव है, कि आदिकवि वात्मीकि रामायण के वात्मीकि से भिन्न उनके सगे-जन हों।

राम-कालवाले आगे से दो लाख वर्ष का हो, आगे कुछ का; परंतु इसमें तनीक बि सदेह नहीं कि रामायण के रचयिता अथवा लारी विद्वान् थे—उन्हें राजनीति, धर्मनीति और समाज-नीति का पूर्ण ज्ञान था; और यदि हम इसे कि रामायण-काल में वही राज्य-व्यवस्था थी, जो श्रीवात्मीकि ने रामायण में वर्णन की है, तो अनुचित न होगा। वेद लगवान् राज्य-व्यवस्था के संबंध में कहते हैं:—

“इंद्रो जयाति न पराजयाता-अधिराजो राजसु राजयातै ।

चक्रेत्य ईड्यो वन्द्यश्चो पसद्यो नमस्यो भवेह ॥” (अथर्व० १-१०-६८-१)

अर्थात् “हे मनुष्यो! जो इस मनुष्यसमुदाय में शत्रु से पराजित न हो सके, सर्वोपरि विराजमान, प्रकाशमान तथा प्रशंसनीय गुण, कर्म एवं स्वभाववाला हो, उसीका सत्पति अर्थात् राजा बनाये।” सारांश यह, कि वेद में प्रजा-सत्तात्मक शासन-प्रणाली का आदेश दिया गया है।

इसी की विस्तृत व्याख्या हमें स्मृति आदि धर्म-शास्त्रों में मिलती है, जिसका स्थाना-लाव के कारण हम प्रदर्शित करने में असमर्थ हैं। हमें इस लेख में रामायण-काल की ही राज्य-व्यवस्थापर प्रकाश डालना है। अस्तु, आगे हम उसीके संबंध में कहेंगे, जिससे वर्तमान औसित-परिपाटी की प्रशंसा कर तथा प्राचीन राज्य-प्रणाली की राज-सत्ता कहकर, इसी उद्देश-वासे अच्छी तरह समझ जायेंगे कि, तब और अब की राज्य-व्यवस्था में कुछ विशेष अंतर नहीं था। हम तो यहां तक कहने का तैयार हैं, कि उस समय प्रजा के लालापल के अतिरिक्त राज अपनी गृहस्थी से संबंध रखनेवाली जातों में भी प्रजा की आज्ञा शिरोधार्य करते थे। कहने का तात्पर्य यह, कि उस समय प्रजा का इस समय से इतनी अधिक अधिकार प्राप्त थे। हम अपने इस कथन की पुष्टि में रामायण के कुछ प्रमाण देते हैं:—

(१) राजा दशरथ जूड़े हुए हैं, अब उन्हें अपने जीवन का लोसा नहीं है और उनकी उच्छा अपने परम प्रिय पुत्र श्रीराम का राज्यासन पर गिराने की है। राजा मंत्रीमंडल और प्रजा-प्रतिनिधियों की सलाह करते हैं। इतना ही नहीं वरन् अपनी प्रजा का महत्त्व बढ़ाने के लिये अपने अधीनस्थ राज्यों को भी उस सलाह में जुटाते हैं! अब जरा राजा दशरथ के उस लापल पर ध्यान दीजिये, जो उक्त सलाह में देते हैं। वे कहते हैं:—

“मैंने अपने पूर्वजों के आदर्शानुसार अपने समस्त सुओं और स्वार्थों का त्याग कर के यथाशक्ति प्रण की रक्षा की है तथा समस्त जगत् की शुभेच्छा रखते हुआ इस रान्य-छत्र की छाया में इस शरीर को वृद्धावस्था तक पहुँचाया है। अब मेरी धृष्टि है, कि इस शुभ शरीर को प्रण-पालन की चिन्ता से मुक्त कर विश्राम हूँ! अस्तु। मैं आप सभ लोगों की अनुमति से अपने पुत्र राम को प्रण-हित का काम सौंपना चाहता हूँ। यदि आप सभ लोग योग्य समझते हों, तो मैं बल ही सभरे राम को युवराज-पद का अभिषेक कर हूँ.....यदि आप लोग मेरे इस विचार को उचित समझते हों तो अपनी अनुमति दीजिये; और यदि आपका विचार विभिन्न हो, तो अताछये-मुझे क्या करना उचित है? मेरी धृष्टि राम को रान्याभिषेक करने की है; तो भी आप लोग ऐसा विचार कीजिये, जिससे सभका हित हो; क्योंकि राग-द्वेष-रहित मध्यस्थ पुरुषों की संमति अधिक कल्याणकारी होती है।”

राज दशरथ धन प्रकार विनम्रभाव से श्रीराम को रान्याभिषेक करने की संमति मांगते हैं; और सभा संमति दे देती है। तब घोषणा करते हैं:

(२) बंका का राज—रावण राक्षस था। उसकी उच्छृंखलता संसार-विहित है, तथापि विकट समस्या उपस्थित होनेपर वह अपने सलाहकों की संमति लेता था। सीताहरण के विषय में, यदि सलाहकों ने असंमति दे दी होती, तो शायद राम-रावण युद्ध न होता; परंतु रावण के दुर्दैव के कारण उसकी सलाह में प्रायः सभी सदस्य ‘शु हुजूर’ थे। केवल विभीषण ऐसा था, जो सच्ची और हितकर बात कहने में नहीं झूकता था; परंतु विभीषण रावण का छोटा भाई था, इसलिये रावण समझता था, कि वह रान्यपर आधिपत्य जमाने के लिये ऐसी सलाह देता है। इसलिये वह उसकी संमति अमान्य कर के ‘शु हुजूरों’ की सलाह पर कायम रहता था।

(३) पिता के वयनानुसार चौदह वर्ष का जनवास लोगकर श्रीराम अयोध्या आते हैं और रान्य का सारा भोज अपने ऊपर ले लेते हैं। यारों और रामरान्य की प्रशंसा होती है, सभ श्रीराम का यशगान करते हैं; परंतु एक दिन श्रीराम ने एक राजदूतद्वारा प्रण में अपनी निन्दा होती सुनी—“राज ने रावण को संग्राम में मारकर सीता को फिर घर में रख लिया, सो हीन नहीं किया। यह जो कुछ हो, सीता को रावण ने स्पर्श अवश्य ही किया होगा। इसपर विचार तक न कर के सीता को घर में रख लेना उनके लिये योग्य नहीं है। रावण ने जिसे अलात् अपनी गोद में बैठा हरण किया था, उस सीता का स्पर्श श्रीराम को कैसे सुभकर होता है? ऐसी सीता के लिये राम के हृदय में कैसे प्रेम बरा हुआ है? हम तो अपनी पत्नियों के ऐसे चरित्र सहन नहीं कर सकते।”

इस झोकापवाद ने श्रीराम के हृदय को व्यथित कर दिया। उन्होंने मंत्रियों से हूत के वयन की सत्यता का पता लगवाया। वे इस समय विकट स्थिति में थे। वे विचारते थे—पहले मैं प्रण का राज हूँ या सीता का पति? श्रीराम स्वयं विचारवान थे। उन्हें निश्चय था, कि सीता निर्दोष, पवित्र और पतिलक्ष्मा है; परंतु वे नीतिज्ञ थे और जनते थे—

“यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत्प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥”

अर्थात् “श्रेष्ठ (जो) पुरुष जो कार्य करते हैं, यही कर्म दूसरे लोग करते हैं; और जो प्रमाण वे स्थिर कर जते हैं, उन्होंने संसार में अनुकरण होता है।” अस्तु।

प्रण के कल्याण के लिये श्रीराम ने सीता का परित्याग करना ही उचित समझा। वे लक्ष्मण को बुला कर सीता को जन छोड़ आने की आज्ञा देते हुये कहते हैं:—“भाई लक्ष्मण! सीता की पवित्रता की परीक्षा करने के लिये मैंने उसे अग्नि में प्रवेश कराया था और तुम्हारे सामने ही अग्निदेव ने उसे पवित्र बताया था.....मेरा अंतरात्मा भी जनता है कि सीता शुद्ध सती और यशस्वी है; इसी लिये मैंने उसे स्वीकार किया था और उसे ले कर अयोध्या आया था; परंतु प्रण-हित मुझे ऐसा (सीता-परित्याग) करने का विवश करता है।”

यह है आर्यजित के प्रजतंत्र का आदर्श, जिसके आगे सारे संसार के नत-भस्तक हो जना पड़ता है। हम पूछते हैं, कि क्या संसार की वर्तमान प्रजतंत्र-प्रणाली में छतना उच्च आदर्श है? किस प्रजतंत्र के प्रधान ने राष्ट्र के हित के लिये अपने स्वार्थ को तिलांजलि दी है? हां, यह तो हुआ है; स्वार्थपर आक्रमण होनेपर प्रधान महोदय धस्तीक्षा दे कर अलग हो गये हैं। अस्तु।

राम-राज्य ओके आदर्श प्रजतंत्र-राज्य था, इसमें तनिक भी संदेह नहीं है। ओके रामायण ही नहीं, पुराण आदि अन्य ऐतिहासिक ग्रंथों में भी हमें प्रजसत्तात्मक राज्यप्रणाली के अस्तित्व का पूरा पता चलता है। यदि कदा न्य कि प्राचीन भारत प्रज-तंत्र का ही पोषक रहा है, तो अत्युक्ति न होगी। धृष्टि धिर शीघ्र ही, भारत में प्रजतंत्र स्थापित करे-यही हमारी प्रार्थना है!!

(“हिंदूपत्र” ना ‘रामांक’ मां लेखक:-श्रीयुत हरिशंकर नागर)

१५४-आवाहन

अत्याचार अपना लीपण नंगा नाय नाय रहा था, न्याय का अन्याय से तुमुल युद्ध हो रहा था, धर्मपर अधर्म उंका पीटकर धावा भोल रहा था, नारियों-अपलाओं के सतीत्व-धर्म की पाशविक राक्षसों के द्वारा लूट हो रही थी, ऋषि-मुनि एवं लकतगण अत्याचार से थर थर कांप रहे थे, पूजपाठ या लगवहन की आहट नते ही नृशंस दैत्यगण धावा भोल, देव-स्थानों के नष्ट-व्रष्ट और अपवित्र कर डालते थे, लकतों के प्राण भी संकट में थे। पाप-भार से माता वसुंधरा व्याकुल-विकल हो, त्राहि त्राहि कर उठी थी-यारों और हाहाकार मचा हुआ था। परिस्थिति पड़ी ही विकट हो रही थी।

हीक, धसी विकट परिस्थिति के अवसर पर, धसी मधुर मधु भास की नवमी के दिन, ऋतु-राज वसंत की निराखी शोभा में, नवपक्षवों से सुशोभित वृक्ष-राशि से परिपूर्ण सप्त सुषों की धाम अयोध्या नगरी में क्षत्रिय-कुल-सूर्य यक्षवती महाराज दशरथ के यहां तुमने ‘परित्राणाय साधूनाम् विनाशाय च दुष्कृताम्’ और “धर्म संस्थापनार्थाय”—अवतार लिया था।

तुम्हारे प्रकट होते ही हे दशरथ-नंदन राम! ओकेओके अत्याचार का हृदय कांप उठा, दैत्यगण दहल उठे, अन्याय धपरा उठा, अधर्म अकुला उठा; संवस्त देव, ऋषि और मुनि सुभी हो गये; एवं राक्षसी अत्याचारों से पीडित वसुंधरा प्रसन्न हो गयी। पाप अपना अंत जन, अपनी रक्षा का उपाय सोचने लगा; अत्याचारी, अन्यायी, धर्मव्रष्ट एवं देवस्थानों के नष्ट-व्रष्ट तथा अपवित्र करनेवाले अपना डाल आया जन, कांप उठे; अधर्म, अत्याचार, अनाचार, अविचार और अन्याय की सदेह भूति, धर्म और धर्मात्माओं के ध्वंस के लिये उद्यत लंका का राज रावण भी, जिसने अपने पल-पराक्रम और अन्यायपूर्व अनीति से सारी सांसारिक शक्तियों के छत लिया था, अनायास ही चौंके उठा। उसकी अंतरात्मा देह-पिंजर में तडपड़ा उठी और मृत्यु की विभीषिका उसके मानस नेत्रों के आगे नृत्य करने लगी।

राम! जैसे ही लीपण दुर्दिन में एवं अत्याचार के शासनकाल में तुमने महाराज दशरथ के यहां जन्म लिया था। तुम लू-भार हरेण करने आये थे, धर्म की रक्षा करने आये थे; देव-ऋषि, साधु-महात्माओं एवं लकतों के दैत्यों के अत्याचारों से जयाने के लिये प्रकट हुओ थे; जगत के सहस्रों नहीं, लाखों-करोड़ों प्राणियों के दुर्दिन प्रयंठ अत्याचारियों के अन्याय की यक्षी में पीसने से जयाने के लिये आये थे।

तुमने अपने प्रण की रक्षा की। तुमने सुष-अश्वर्य भोगने की अवस्था में—लरी जयानी में-राज्यसुष के लात भार, दहन वनवास के सादर अंगीकार कर, माता-पिता की आज्ञा शु. २२

मान, सुपुत्र होने का प्रमाण दे दिया था। वन में जब कर तुमने अकेला का मूलमंत्र जपना शुरू किया—और तो और—आनंदों तक का सुसंगठित कर दिया। शवरी के जूड़े में जा, निषाद का गले लगा और देव-द्रोही रावण के आता विभीषण का अपना कर अछूतोद्धार की पहली शिक्षा दी थी। तुमने संसार का दिखला दिया था, कि संसार में कुछ भी प्राणी छोटा, नीचा, अछूत या अस्पृश्य नहीं है। तुमने हर काम में पल-पल में क्षणक्षण में आदर्श दिखलाया और भर्षादा की रक्षा की और अपने भर्षादा-पुरुषोत्तम नाम का सार्थक दिया।

लगवन्! आज तुम्हारी पवित्र जन्मतिथि है; आज हमें तुम्हारे अकेले-अकेले चरित याद आते हैं; हम अपनी आज की दशा देख, व्याकुल हो उठते हैं। आज हम अपनी दशापर आंसु बहाने लगते हैं और अपने उद्धार के लिये धनराये लुभे चारों ओर देखने लगते हैं। हमारा उद्धार करनेवाला, हमें दासता की जेडियों से मुक्त करनेवाला, हममें संगठन करानेवाला, हमारी माँ-बहनों के सतीत्व की रक्षा करनेवाला एवं हमारे ऊपर होनेवाले अत्याचार-अन्यायों का दमन करनेवाला आज कुछ नहीं दिखाई पड़ता। प्रभो! आज हम पतित हो रहे हैं; संसार की दृष्टि में हम तुच्छाति-तुच्छ, नीचातिनीचा, उपहासास्पद और निन्दित हो रहे हैं। हम जूड़े अलिमान और व्यर्थ के धर्माङ्गर में घूर रहे हैं। हमारे पापों ने हमारे ज्ञान, विवेक एवं बुद्धिपर तमस का परदा डाल दिया है। हम तुम्हारे अनन्त रूप का लक्ष्य प्रह्लाद की नाँव अपने पराये में, अँध में, अँल में, पृथ्वी में, मित्र में, शत्रु में, ब्राह्मण में, शूद्र में व्यापक नहीं देखते।

किंतु राम! धृते पतित होने पर भी हम तुम्हें नहीं भूले। जन्म से मरण-पर्यंत हम तुम्हें किसी-न-किसी अहाने याद कर ही लेते हैं। मृत्यु होने पर भी 'रामनाम सत्य है' की ध्वनि से वायुमंडल भर दिया जाता है; पर ज्वन-समाप्ति के दिन हमें यह ज्ञान हो कर ही क्या लाभ है, कि इस असार संसार में केवल तुम्हारे कार्य ही सत्य हैं और सत्य मिथ्याप्रपञ्च है; तुम ही जगत् की सृष्टि, स्थिति और लय के कारण हो—तुम ही सत्य कुछ हो। इस सत्य की अनुभूति यदि हमें अविवेका में हो और हम तुम्हारे चरित्र का समझ सकें, तो संभव है, कि हम तुम्हारे सन्निकट होने की चेष्टा करें। कुछ भी हो, हे राम! यह हमारा ही सौभाग्य है, कि तुम हमारे देश में, हमारे हो कर उत्पन्न हुये थे और सारे संसार के सामने अपना उच्च-तिष्ठत्य आदर्श रख गये थे। हम उन आदर्शों का भूल गये हैं; हमारी आँखें हमारी यह दुरवस्था है। लगवन्! जिस दिन हम अपनेका पहचान कर उठ जायेंगे, उसी दिन हमारे यहां दशरथसे पिता, कौशल्यासे माता, लक्ष्मणसे भाई, सीतासे सतीशरोमणि सीतासे देवियाँ और दुर्दान्त अत्याचारी रावण जैसे दैत्यों के अत्याचार से पृथ्वी का भार हलका करनेवाले तुम्हारे सरीखे महापुरुष होंगे।

अतएव हे प्रभु! अकेले वारं द्वार आओ, माता आद्याशक्ति के साथ भारत में आओ और हिन्दू-धर्म, हिन्दू-जाति, हिन्दू-संस्कृति की रक्षा करने आओ, हमारा उद्धार करने आओ। हमें संगठन का मूलमंत्र पतलाने आओ, अपने आदर्शों, का अकेले वारं द्वार हमारे सामने रखने आओ और आओ अकेले वारं द्वार राम-रान्य की अवलोकन दिव्यता, संसार का अहित करने !

(“हिन्दूधर्म”ना “रामाङ्कना” अग्रलेखमांथी)

૧૫૫—પુરુષોત્તમ રામ, આઓ !

હે સંપૂર્ણ સૃષ્ટિ કે રામ-રામ મેં રમણ કરનેવાલે મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામ ! તુમહારી પાવન જન્મતિથિ રામનવમી આથી ઔર ચલી ગઇ, કિંતુ તુમ નહીં આયે. મેં નહીં સમજ રહા થા, કિંકિ અન્ય વર્ષોં કી ભાંતિ ઇસ વર્ષ ભી ઉસ સુખ-શાંતિપ્રદા શુભ તિથિ કી સિર્ફ સ્મૃતિ મના કર હી સંતોષ કર લેના પડેગા. ક્યા અખતક ભી ઇસ અભાગે દેશ કી દુર્ગતિ સીમાપર નહીં પહુંચી હૈ ? નાથ ! અખ ઇસ પ્રકાર ઉપેક્ષા કી દષ્ટિ સે ઇસકી ઔર નહીં દેખના પડેગા. દેખો, અપને કીડા-નિકેતન, જનની જન્મ-ભૂમિ કી ઔર એક ખાર દષ્ટિપાત કર દેખો ! ! ઇસકી દર્દનાક દુર્ગતિ કૈસી દયનીય અવસ્થા મેં પહુંચ ગઈ હૈ. ક્યા મૌ લક્ષ્મી ભી તુમકો ઇસકા સ્મરણ નહીં દિલાતી ? હાં, વે ક્યોં ઐસા કરેંગી ? વે તો સ્વયં હી રૂઝ કર યહાં સે ચલી ગઇ, ઔર અપને સાથ હી આપકો ભી અપને પિતા કે ઘર મેં લે જૈડી; પર આપકો ઇસ તરહ મૌન નહીં હોના ચાહીએ. નિસ પવિત્ર ઋષિ-ભૂમિ ભારત કી ગોદ મેં તુમને ખાલકીડા કી થી, આજ વહાં અનીતિ કા અખાડા આખાદ હૈ. ફૂટ ને લૂટ કર ઉસકો ઘર-ઘર કી ભિખારીન ખના કર ભી સંતોષ નહીં પાયા. ઇસકે કોમલ કુસુમ-કલેવર પર કાન્તિ ખુલ કર ખેલી. પ્રાણિમાત્ર અનીતિ કે પૈને પંઝે સે પરિવેધિત હો કરાહ રહે હૈ. સ્વાર્થ ને સ્વર્ણ-મંદિર સે પર્ણકુટીર તક પર અપના અટલ અધિ-કાર જમા કર ઇસકી મિટ્ટી પલીદ કર દી. ખન-વીરાન ઔર નગર-નગર મશાન મેં પરિણત હો ગયે. સતી કે સતીત્વ લૂટે જને લગે. લોભી-લપટોં કી લોલ-રસના લાર ટપકાને લગી. ધર્મ કા ધરોહર ધરા-ગર્ભ મેં વિલીન હો ગયી. ગૌઓં કી ગુહાર પર પાલે પડ ગયે ઔર ન્યાયનીતિ કે દ્વારપર તાલે જડ દિયે ગયે. દ્રોહી દાનવોં કે અલાચાર સે જર્જરીભૂત કાયા કંપિત હો ઉડી. ઔર અખ ઇસકા યહ ચિરકંપન ઇસકો પતન કે અગાધ અતલ કી ઔર ખિંચને લગા. જહાં માખન-મિસરી કી વૃષ્ટિ હોતી થી, દૂધ-દહીં કી નદી ઉમડતી થી, વહાં આજ ઉસકે દર્શન ભી દુર્લભ હો રહે હૈ. ને સ્વતંત્રતા કી ચોટીપર ચઢકર અપની વિશ્વ-વિજયી ધ્વનિ સે દહાડતા થા, આજ વહ ગુલામી કી ગુલા મેં દુમ દબા કર દબકા જૈડા હૈ. લોગ ઇસકી અધોગતિ પર હંસતે હૈ—સિર્ફ હંસતે હી નહીં, અંગુલી ઉઠાકર ઘૃણાલરી દષ્ટિ સે દેખતે હૈ; પર યહ અપની નપું-સકતાપર કરવટે ભી નહીં બદલતા. જહાં કભી તુમને દેવ-દાનવોં કે સમર કો દેખ, સલ કી રક્ષા મેં તલવાર ઉઠાચી થી, આજ વહાં નિલ દાઢી-ચોટી કા ભીપણ સંગ્રામ હોતા હી રહતા હૈ, નિસકી વિભીષિકા ઉત્તરોત્તર લયાવહ હોતી જ રહી હૈ. તુમ હી ખતાઓ, કિંકિ અખ ક્યા હોને કો ખાકી રહા ? જહાં પ્રેમ કા પારાવાર ઉમડતા થા, વહાં જલ કી મરુભૂમિ દિખાઈ પડતી હૈ, નિસકી જલતી હુધ લુટી લપટ સ્વર્ગ-સોપાન કો ભી જલા કર લસ્મીભૂત કર ચૂટી હૈ. નાથ ! અખ વિલંબ કરને સે પ્રલય કા તાંડવ આરંભ હો જાયેગા. પ્રભો ! શીઘ્ર એક ખાર ઇસકી ઔર આંખેં ફેરિયે, નિસસે ઇસકે સારે સંકટ દૂર હો જાયેં ઔર ફિર યહ અપને પૂર્વગૌરવ કો પ્રાપ્ત કર સકે. ક્રાંતિ કી કાયા કટ જાયેં, શાંતિ કે સદન ખસ જાયેં ઔર રામ-રાજ્ય કા મુખ સામને આ જાયેં. રાજ-પ્રજા મેં, ભાઈ-બંધુ મેં, મિત્ર-મંડલી મેં, પિતા-પુત્ર મેં, પરિજન-પડોસી મેં પ્રેમગંગા બહને લગે. નાથ ! અખ વિલંબ કા સમય નહીં હૈ ! !

(“દિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રીયુત જગદીશ કા ‘વિમલ’)

१५६-क्या हम श्रीराम के वंशज हैं ?

“अनगर करै न याकरी, पंछी करै न काम; दास भलूका यों कहे, सभके दाता राम।”

सो जैसे जगतविभ्यात श्रीरामचंद्रजी और आन उनकी जन्म-तिथि रामनवमी !! लला जय अपने लोग ही नहीं मनावेंगे, तो दूसरा कौन मनावेगा ? इस लिये आन सुनहले ही से गहरी छान-छनकर बिलकुल तैयार बैठे रामनवमी आने का रास्ता देख रहे हैं।

लेकिन यह बात समझ में नहीं आती की आपिर यह रामनवमी मनाए किस प्रकार से जये ? मेरे हृदय के एक कोने में से तो यह आवाज आती है, कि क्या समयमय रामजी इसी हिंदुस्थान में पैदा हुये थे, और अपनी इसी हिंदू-जति के लूषण थे ? अथवा इस तरह समझिये, कि क्या समयमय किसी भी अंश में आन अपनी हिंदू-जति की नसों में भी वही रक्त प्रवाहित हो रहा है जो आन से सहस्रों वर्ष पहले अयोध्या के राज दशरथजी के पुत्र श्रीरामचंद्रजी की नसों में जलता था, जहाँनें उनके और निःसंकाय होने पर भी अपनी धर्मपत्नी के अपमान का पहला चूकाने के लिये हजारों मैत्र का मार्ग तय कर, समुद्रपार सोने की लंका और समस्त विश्व को अपने जल से लयलीत करनेवाले उस लंका के अधीश्वर रावण को धूल में मिला दिया था ? यह ठीक है, कि अयोध्या आन भी वही है, जिसमें रामचंद्रजी ने जन्म लिया था; सरजू नदी भी उसी प्रकार बह रही है, जिस प्रकार एक दिन रामजी के सामने जय वे निषाद की नौका में बैठ कर सरजूपार हुये थे, बह रही थी; प्रयागराज और त्रिवेणी भी वही हैं, जिनमें एक दिन प्रातःकाल राम, लक्ष्मण और सीताजीने मंजून किया था; मिथिला देश भी वही है, जहाँ एक दिन रामजी ने शिव-धनु तोड़ कर सीताजी का पाणिग्रहण किया था; चित्रकूट आन भी वही है, जहाँ एक दिन रामजी जोगिया जन लील और लीलिनियों के साथ जन-मिहार करते थे। कहां तक गिनारों-रामेश्वर तक आन वही जना है, जिसके एक एक पथरपर रामजी के चरणचमकों की छाप लगी हुई है। लेकिन हाय ! इन सब जड़ वस्तुओं के उसी स्थान और स्थिति में रहते हुये भी हम आन नीचे की ओर भिसक गये हैं। इसी लिये अपनी मोटी बुद्धि तो यही प्रस्ताव पास करती है, कि यद्यपि आन अपनी ध्वजत सोलहो आना ज ही चूकी है, फिर भी अपने रामजी की ध्वजत अज इसीमें जयती है, कि हम लोग विश्व पर यही प्रकट करें कि रामजी हमारे ही थे।

अपने आमा की अद्विधा मोटर की याद में राने-घाने से रास्ता नहीं कटता। जय सिरपर आ पड़ी, तो रास्ता कंटकाकीर्ण होनेपर भी अपनेको पैदल ही तय करना पड़ेगा। इस लिये कुछ उपदेश ग्रहण करने की गरज से यदि रामजी के चरित्र पर एक सरसरी दृष्टि डाल दी जाये, तो अपनी छोटी समझ में यही रामनवमी मनाना हो जाये।

रामजी की कहानी के साथ ही यदि हम उनके पिता दशरथ के विषय में भी घतना स्मरण कर लें तो आत्युक्त न होगा, कि इनका नाम दशरथ इस लिये पड़ा था, क्योंकि इनमें दश महारथियों के पराजय जल था। उनका जवन ही प्रायः युद्धों में ही बीतता था।

एक बार जय महाराज युद्ध कर रहे थे, तो महारानी कैकेयी भी इनके साथ थीं। वह मुंह पर पर्दा डाले चूपचाप एक कोने में नहीं बैठी थीं, बल्कि वह महाराज का कभी रथ लांछती थीं और कभी उनके तरकस में से आणु निकाल कर शत्रु का शिर भी छेदती जाती थीं। शत्रु को देख कर अपना मुण छिपा नहीं लेती थीं, बल्कि वे पूर्णरूप से अपने शत्रु को अपनी सुंदरता और गुणों का प्रत्यय देती थीं, और शत्रु भी हमेशा को स्मरण करता था, कि हमने भी कदा लारतीय सुंदरी देखी थी। युद्ध करते करते रथ के चक्र की एक कील नीकल कर बाहर गिर पड़ी, तो महारानी ने जड़ अपनी अंगुली कील के स्थान में डाल दी। युद्ध उसी प्रकार होता

रहा, और उसमें महाराजने नय-बाल कर लिया।

ऐसे पिता-माता के भडे-भडे यज्ञ करने और भडे-भडे ब्राह्मणों के आशीर्वाद मिलनेपर श्रीरामचंद्र जैसे पुत्र लक्ष्मण, लारत और शत्रुघ्न जैसे लाभयोगीसहित भई लारत भूमिपर प्रकट हुये। राज ने उन्हें भडे प्रेम से शास्त्र और शस्त्रादि विद्याओं में पारंगत किया। एक दिन एक जोगी महाराज दशरथ से उनके धन कुदौती के लड़कों का महालयंकर ताडका, सुग्राह और मारीच जैसे राक्षसों से युद्ध करने के लिये मांगने का आ भडे हुये।

दशरथ के हृदयपर आड़े जे पीती हो, किंतु उन्होंने अंत में राम और लक्ष्मण जैसे सुकुमार राजकुमारों का ब्राह्मण के यज्ञ की रक्षार्थ मरने और मारने का लयंकर जंगलों में लेज दी दिया। लला-आज कौनसे माता-पिता धतना साहस और आत्मलाग दिभला सकते हैं ? यह आत नहीं है, कि आज राक्षस नहीं रहे अथवा धर्म की हानि नहीं हो रही है; अथवा विश्वामित्र जैसे ऋषि आज दर-दर धर्म-रक्षार्थ वीरों की याचना करते नहीं फिरते हैं। असली आत तो यह है, कि दशरथ और रामकासा कर्तव्य-प्रेम और उसके लिये आवश्यक लाग का लाव ही हममेंसे अज रकूयऊर हो गया है।

रामज भी अयपन ही से कैसे जहादर लडके निकले ! उन्होंने प्रत्यक्ष दिभला दिया कि देश और जतिपर सर्वस्व निभावर कर के भर मिटने का तैयार हो जनेवालों का मार डालने-वालों का तो पीज ही जगत में जगदीश्वर ने नहीं डाला है। मार्ग ही में उन्होंने ताडका और अनेक यज्ञविध्वंसी निशायरों का यमलोड पहुंचा दिया। अखिल्या का अपने दर्शन दे कर कृतार्थ किया और तदनंतर जनकपुरी में ज भडे भडे महारथियों का मान-मर्दन कर के शिवज के विशाल पिनाड का भंड-भंड कर के सीताज जैसी त्रैलोक्यसुंदरी का अपनी धर्मपत्नी बनाया। लला फिर कौन कह सकता है कि रामचंद्रज अवतारी पुरुष नहीं थे और उनमें ध्विप्रदत्त विशेष शक्तियों पूर्णरूप से विद्यमान नहीं थी ?

आजकल के गुंडे-गुंडियों के ज्याह करनेवाले किस मुंह से रामज का अपना कह सकते हैं ? सीताज ने तो स्वयंवर में स्वयं मुग्ध हो कर रामज के गले में वरमाळा डाली थी, और यहां अज सीताज की पुत्रियों का यह पता भी नहीं लग पाता, कि उनके रामज किस जेत की भूडी हैं ! फिर लला अज कैसे सीता-राम यहां रह सकते हैं ?

एक दृष्टि रामज के ससुर जनकज पर ली डल ली जये। वे कैसे प्रज-पालक राज थे ! उनकी सला पंडितों की सला थी और वे स्वयं भी ऐसे ज्ञानी थे, कि विदेह डलवाते थे। कहते हैं, कि एक साल उनके राज्य में लयानक दुर्लिक्ष पड गया। प्रज अज के लिये त्राहि-त्राहि करने लगी, तो महाराज और महारानी स्वयं ही लज और जेज ले कर निकल पडे और जेत जेतने लगे। उन्होंने थोडा ही जेत जेत पाया था, कि जतवाते हैं, दुर्लिक्ष दर लाग गया। प्रज सुणी और संपन्न हो गयी। धन सज कथाओं का सार केवल धतना ही जयता है कि जिस देश का राज स्वयं कृषिविद्या में निपुण और अवसर आनेपर कृषि करने का तैयार होगा, लला वहां दुर्लिक्ष-देव किस मुंह से अपना दर्शन देने जयेगे ? अज यह आत समझाजये उन विधायती सैर-सपाटों में प्रज के पसीनों की कमाह का स्वाहा करनेवाले आजकल के राज और रक्षकों का और उनसे पूछिये, कि क्या कली उन्होंने गेहूं का दरजत ली देखा है अथवा उस पर यदे हैं ? आपका तुरत ही पता लग जयेगा, कि अपने लोग कौन हैं और जनकज कौन थे ?

यह आत तो जहिर है, कि रामचंद्रज पिता की आज्ञा-पालन करने का जोगी-वेप जना, सुकुमार जवन का लात मार, एक महाराज्य का परित्याग कर के दंडकाप्रीण मार्गों में वृमने कठिन जवन व्यतीत करने का यज दिये थे। सतीशिरोमणि सीता रानी और ब्राह्म-लज लक्ष्मणज ने उनका साथ दिया था। उधर अरतज ने धस तरद प्राप्त होनेवाले राज्यधन का पूरे से कुंकरा दिया था। इससे जटकर उस डाल की अनजोड धतनाओं तो वद है, जजहि सरयू पार

કરતે સમય રામજી ને નિપાદ કો ગણે લગા લિયા થા; જંગલ મેં શવરી કે જૂડે ખેર ખાયે થે; ખંદેરોં કે રાજ સુગ્રીવ સે બ્રાતૃ-ભાવ ઉત્પન્ન કર લિયા થા; રાક્ષસકુલોત્પન્ન વિલીષણ કો આશ્રય દિયા થા તથા અંત મેં ઈન્દ્રી લોગોં કી અશિક્ષિત સેના કો લે કર મહાબલી લંકેશવર વિજય કા નક્કારા બળ દિયા થા.

જરા રામચંદ્રજી કે ઉસ શૌર્યવીર્ય ઔર સાહસ કી ભી પ્રશંસા કર લીજિયે, જો ઉન્હોંને દિખલાયા થા. પંચવટી કે જંગલ મેં સૂર્યપ્રભાદ્વારા પ્રેરિત ખર ઔર દૂષણ કી વિપુલ-વાહિની સેના ઉનપર આક્રમણ કર ગૈકી થી. રામજી સ્વયં દૈવી વિપદોં કે મારે હુએ અકલે થે, ઔર રાક્ષસ સહસ્રોં કી સંખ્યા મેં થે. ફિર ભી ખેત રામચંદ્રજી ને હી લિયા. ભલા યહ ધૈર્ય, સાહસ ઔર વીરતા ઐસી કૂટ-નીતિ એવં રાજનીતિ અપને લોગોં મેં અબ કહાં રહ ગયી હૈ? ફિર હમ લોગ કિસ તરહ રામજી કે વંશધર બન સકતે હૈં?

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રીયુત. ‘મદનગુરુ’)

૧૫૭—કબ લોગે અવતાર ?

સીતાપતિ શ્રીરામચંદ્ર! તુમ લોગે કબ અવતાર ?
કબ તક હરણ કરોગે ઈસ ભૂતલ કા ભાર;
અધમ ઉત્પાત મચાતે હૈં, પડે હમ નિત અકુલાતે હૈં.
અજી! આર્ય-સંતાન તુમહારી, પાતી કષ્ટ મહાન;
પર તુમ ઐસે નિહુર હુએ પ્રિય, દેતે તનિક ન ધ્યાન.
કહો ક્યા યહી ઉચિત તુમકો? તાકતે ભક્ત તૃપિત તુમકો!
નહીં તુમહારે આનેસે જો હોતા હૈ સંતાપ!
ક્યા વર્ણન કર સકેં હાય! હમ કરતે કરુણ-પ્રલાપ!
દેખ લો જરા હમેં ફિર કર, ચલે આઝો નર-તન ધર કર..
સદા હૃદય મેં ‘રામ-રાજ’કા રહતા હમકો ક્ષોભ,
નહીં સંવરણ કર સકતે હમ કિચિત્ ઉસકા લોભ !!
ક્યોંકિ વહ થા સુખમય સંસાર, હુઆ અબ તો જીવન ભી ભાર..
દૈહિક, દૈવિક, ભૌતિક તાપોં કા થા કહીં પતાન,
કિન્તુ આજ ધન ત્રય-તાપોં સે છૂટકારા મિલતાન.
હો રહે જગત-જીવનિર્જીવ, કહાં હો પડે સિયા કે પીવ!
ચૈત ચાંદની છિટક રહી હૈ, નૌમી તિથિ વહ નાય!
ભારત કી ગોદી મેં આ કર જદ્દી કરો સનાય!
ઘડી યહ ફિર કબ પાઝોગે? ન આયે તો પછતાઝોગે?

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રી બિપીન ?)

१५८—श्रीराम का साम्यवाद

हे राम ! आप लगवान् हैं, आप पुरुषोत्तम हैं. आपका आदर्श यरित्र हम लोगों के समक्ष उपस्थित है. मनुष्य किस तरह मनुष्य बन सकता है, उसका नमूना आपने इस संसार में आ कर दिखाया है. आपका यरित्र हम लोगों के लिये 'अंधे की लाठी' के समान है. हम आपके यरित्र का मनन एवं उसका अनुसरण कर वास्तविक मनुष्य बन सकते हैं. हम हिंदूओं का प्राण धर्म ही है—हमारा धर्म ही हमें प्राणों से प्यारा है.

आपने जतलाया है, कि धर्म वही है, जिससे छिन्नोक्त तथा परलोक्त सधे. छिन्नोक्त की साधना परलोक्त की साधना के बिना अधूरा है. परलोक्त की साधना छिन्नोक्त की साधना के बिना अपूर्ण है. आपने सांसारिक कर्तव्य की नींवपर ही पारलौकिक कर्तव्य का बवन तैयार किया है. आप निराकार हैं. आप अपनी छच्छा से साकार हो कर पृथ्वीपर अवतीर्ण होते हैं; लेकिन जतलाधये तो सही, आपका उद्देश्य क्या रहता है ? हे परमात्मन् ! आप याहे तो आपकी छच्छा ही से इस पृथ्वी का भार उतर सकता है; दुष्टों का दमन हो सकता है; अधर्म का नाश तथा धर्म का स्थापन हो सकता है; लेकिन आप इस पापपूर्ण कान्जल की कोकरी पृथ्वीपर अवतार देने का कष्ट क्यों उठाते हैं ? क्या योही ? नहीं—नहीं, ब्रह्म ! इसमें अवश्य काष्ठ रहस्य है. मेरी समझ में तो यह आता है, कि आप लोकसंग्रह के लिये आते हैं. आप हम लोगों का अपने कार्योंद्वारा यही जतलाते हैं, कि मनुष्यो ! इसी तरह संसार के कार्य करो. काम करना ही मनुष्य का धर्म है. बिना कर्म किये कुछ नहीं होता. हेजो, मैं लगवान् हूँ, तो बी अपने बवन क्षीर—सागर में ँठे ँठे मैं इस पृथ्वीपर के जोड़ का डलका नहीं कर सकता. हेजो, त्रेतायुग में मैं क्षीरसागर ही से ँठे—ँठे अत्याचारी रावण को न मार सका. उसके लिये मुझे स्वयं संसार में आना पडा—जन्म लेना पडा, दशरथ के पुत्र बनकर रहना पडा, युवराजत्व के लिये योग्यता प्राप्त करनी पडी. विश्वामित्र की यज्ञरक्षा कर कार्यद्वारा क्षत्रियत्व सिद्ध करना पडा. त्रिलुवन—सुंदरी सीता के लिये वज्रसमान शिव—धनुष तोड कर अपना पुरुषत्व प्रकट करना पडा. त्रिकोत्सव के दिन वन—गमन करना पडा. वहां बी क्षात्रधर्म का पालन शब्दों के द्वारा नहीं, परंतु कार्योंद्वारा किया.

अपनी परिस्थिति के अनुसार मुझे ँदर—सातू का संगठन करना पडा और रास्ता तय करते हुअे मुझे समुद्र पार कर लंकापर यदाघ करनी पडी. अपनी लुज्जओं के जल से धर्मपत्नी के हर्ता दुष्ट रावण का नाश करना पडा.

आपने हमें धन कृत्योंद्वारा सर्वदा कर्म करने का कहा है. आपने यह जतला दिया, कि सोये हुअे सिंह के मुँह में हरिण आप ही आप नहीं घुस जाता, जडि हरिण के लिये सिंह का स्वतः कर्म करना पडता है.

हे ब्रह्म ! क्या यही कारण है, कि आज छिन्नीस करोड हिंदू आपकी स्तुति—पूजा नित्य करते हैं, तो बी आप कुछ ध्यान नहीं देते ? मुझे तो जैसा ही मालूम पडता है. आपने हमें अंधेरी कोहरी में माला जपने तथा संसार के दैनिक जगडों के लिये छिन्न से अजन्मावत् गुदरा—ने का उपदेश कभी नहीं दिया. हम लोगों की मूर्खता है, कि हम आपकी लक्षित शब्दों में करते हैं; कर्मोंद्वारा नहीं करते. हम अकर्मण्य लोग आपका कहते हैं 'रक्षा करो—रक्षा करो.' जन्म विधर्मी लोग आपकी लीला करने नहीं देते और आपकी मूर्ति का तोडते हैं, तब हम दांत निपोरकर आकाश की ओर देणते हैं कि आकाशमार्ग से लगवान आये, और हमें धन दुराचारियों से जयार्जे; परंतु हे लगवान् ! आपकी मूर्ति अपमानित होती है, तो बी आप सुभी साध लेते हैं, सो क्या जात है ?

शायद आपका यह अलिप्राय तो नहीं है, कि जिस तरह हमारा अलित्र मित्र दोह मांस का जना है, परंतु हम अपने प्यारे मित्र के यित्र (कौटो) का जे केवज कागज है. अपना

मित्र कहते हैं: ये कागज मित्र न तो हमारे साथ जोल सकता है और न हमें किसी प्रकार की सहायता दे सकता है। यदि वह झोटा पानी में सड़ जाये या आग में जल जाये, तो हमारे मित्र का सिर्फ मित्र (झोटा) याने कागज ही नष्ट होगा, न कि हमारा मित्र। जिस तरह उसका ज्ञान अपने मन में उपजने तथा स्मृति दिवाने अथवा लाव दरसाने के लिये हमने अपने पास उस झोटा का रखा है, उसी तरह हमने आपकी मूर्ति का स्थापन किया है। आपके अंश तो हम भुद हैं।

हम हिंदू लोग यही मानते हैं, कि ब्राह्मण के यहां जन्म लेनेवाला ब्राह्मण है, क्षत्रिय के यहां पैदा होनेवाला क्षत्री है, वैश्य के यहां जन्म लेनेवाला वैश्य और शूद्र के घर पैदा होनेवाला शूद्र है; लेकिन प्रभो! अपने अपने कार्योंद्वारा साक्ष-साक्ष प्रकट कर दिया है, कि जन्म ही से किसी का उत्तम, मध्यम, नीच तथा अधूत मानना नितान्त भूल है। नहीं तो आप स्वयं भर्षाणा-पुरुषोत्तम हो कर, गो-ब्राह्मण के रक्षक कहलाकर तथा उनकी रक्षा करने का धर्म भूतलपर आ कर ब्राह्मण रावण का मारते कैसे? कहावत है, कि 'एक लाभ पुत्र सदा लाभ नाती जिनके घर में दिया न जाती।' से! छतने ब्राह्मण कुलोद्भव नरों का नाश अपने किया है प्रभु! ये लोग तो 'उत्तम कुल पुलस्त्य कर नाती, शिव विरयि पूजेत भुद लांती' की ब्राह्मणसंतान थे। आपने ब्राह्मणों की रक्षा करने के लिये अवतार लिया था; फिर आपने छिन ब्राह्मणों का क्यों मारा? क्या आपका यही मतलब न था, कि जन्म से कोई ब्राह्मण या शूद्र नहीं हो सकता, कर्म से होता है? रावण का हमने उनके कर्म से शूद्रातिशूद्र और नीचातिनीच नर-पिशाच पाया। उसकी संतान का भी हमने राक्षस पाया। जन्म की कोई महत्ता नहीं, सच कुछ कर्म की है।

देखिये न! हमने गौतम-नारी ब्राह्मणी अहत्या का यस्त्रि-व्रष्टा होने से पतिता समझा और उस शिवास्वस्था पर अपना पैर रख कर उसका उद्धार किया; नहीं तो क्या हम जिन ब्राह्मण-ब्राह्मणियों के यस्त्रियों की धूल अपने सरपर रखते हैं, उनमें से किसी एक के उपर अपने पांव की धूल गिराते?

देखो, धधर तो हमने ऐसा किया और धधर शम्भरी का, जो जन्म से शूद्रा थी-जो अधूत बिलनी थी, उसके कर्म के कारण ब्राह्मणी से भी श्रेष्ठतम पाया। यहां तक, कि हमने उसके नूढ़े गेर का प्रसाद आ कर अपने का धन्य माना। हमारे गुरु विश्वामित्रज जन्म से क्षत्री थे। हमने क्या, संसार ने उसे श्रेष्ठ ब्राह्मण या ब्रह्मर्षि माना। जन्म के शूद्र गुह-निषाद का छाती से लगाकर, असह्य ञ्दर-लावूओं का अपने सगे लाधियों के परापर मानकर हमने संसार का दिग्भा दिया, कि छुआशूत कोई चीज नहीं है; छोटा-मडा, उंच-नीच आदि आदमी अपने कार्यों से कहलाता है, न कि जन्म से।

धस तरह हमने अपने यस्त्रिद्वारा अण्ड हिंदू-साम्यवाद का प्रतिपादन किया है, और यही इत्याणुकारी साम्यवाद वास्तविक हिंदू-धर्म है।

हे प्रभु! आजकल के धर्म के ठेकेदार हम लोगों के राष्ट्रीय लावों का कुचल रहे हैं। आज हम सनातनधर्मी हिंदू किंकरव्य-विमूढ़से हो रहे हैं। हमें वह भुद्धि दीजिये, जिससे हम आपकी लव्य-मूर्ति की पूजा करते और उच्य लाव लरते हुये सनातनधर्मी कहलायें और समस्त हिंदू-जति आपस में हृद-पानी, नौन-सत्तू के समान मिल जाये।

स्त्रीपर हथियार चलाना क्षत्रिय का धर्म नहीं है; परंतु आपने ताउका राक्षसी का मारा, सो धसी लिये कि याहे यह जात क्षात्रधर्म के विरुद्ध क्यों न हो; परंतु जिसके न करने से लारी अनर्थ होगा, उसे कर ही देना न्याय-संगत है। उसी प्रकार हे श्रीराम! हम हिंदुओं की ओपडियों में धस जात का धन्यकरण कर दीजिये, कि वे इदियों जो काल की याव के अनुकूल नहीं हैं, जो हमें संसार की धुडौड से पीछे रखनेवाली हैं, तोउने के योग्य हैं। उनका तोउना धर्म-संगत है; क्योंकि यथाय धर्म वही है, जिससे धडवोड तथा परवोड सधे।

(“हिंदूपंथ”ना ‘रामांक’मां लेण्डः—श्रीधुत हंवालूराम सोरी)

૫૫૮-રામ-ભક્તિ

આજકલ રામભક્તિ બહુત સસ્તી હો ગયી છે. સૈકડોં પાપ કરતે રહનેપર ભી લોગ રામભક્ત કા બહાના ધારણુ કિયે ફિરતે હૈં. પૂછનેપર કહતે હૈં, કિ 'રામ' કા નામ સમ પાપોં કા નાશક હૈ. યહ મનોવૃત્તિ દેશ કા સર્વનાશ કર રહી છે.

મનુષ્ય કી બુદ્ધિ તો યહી બતલાતી હૈ, કિ રામ-નામ કે ભરોસે પર જન-બૃઝકર પાપ કરતે રહનેવાલે કા કબી ઉદ્ધાર નહીં હો સકતા. હાં, મનુષ્ય કી બુદ્ધિ ઇસ સનાતન સિદ્ધાંત કા અવશ્ય સ્વીકાર કરતી હૈ, કિ જો મનુષ્ય અપને પાપોં કે કિયે આંતરિક ગ્યાનિ ઔર પશ્ચાત્તાપ કર કે શુદ્ધ હૃદય સે 'રામ' કે આગે ક્ષમાપ્રાર્થના ઔર શરણુ-ચાચના કરતે હુએ ભવિષ્ય મેં પાપોં સે બચે રહને કી દૃઢ પ્રાત્તરા કરતા હૈ, વહ-યદિ વાસ્તવ મેં ઉસકા પશ્ચાત્તાપ સચ્ચા હૈ, ઉસકે પાશ્ચાત્તાપ કે આંસુ સર્વથા નિર્મલ હૈં, તો-રામકૃપા અથવા રામભક્તિ કા અધિકારી અવશ્ય હો સકતા હૈ.

બહુત સે લોગોં કી યહ ધારણા હૈ, કિ યૌગીસ થંટે પાપ-કર્મોં મેં ક્ષિપ્ત રહકર યદિ એક થડી ભી 'રામ' કા સુમિરન કર લિયા જાયે, તો સમ પાપ કટ જાતે હૈં.

ન જાને ક્યોં, મેરી સમજ મેં યહ ખાત નહીં આતી. યદિ 'રામ'નામ ને ઇસ તરફ કે પાપિ-યોં કે ઉદ્ધાર કરને કા ટેકા લે રખા હૈ, તો વાસ્તવ મેં સંસાર કા ઉસસે કુછ ભી કલ્યાણુ નહીં હો સકતા. મેરી સમજ મેં તો ખાત યહ હૈ, કિ જો લોગ 'રામ'નામ કા સહારા પકડ કર કુકર્મ કરતે ચલે જાતે હૈં, ઉન્હેં વહ નરક કે ખન્દક મેં હી લે જા કર ગિરાતા હૈ; ક્યોંકિ રામભક્તિ કે દુરુપયોગ કા ઇસકે સિવાય દૂસરા ક્યા ફલ હો સકતા હૈ ?

રામભક્તિ સોહન-હલવા નહીં હૈ, કિ જીભપર રખતે હી અનાયાસ હલક સે નીચે ઉતર જાયે. વહ બી કઠિનતા સે, બી સાધના સે, બડે સૌભાગ્ય સે ઔર રામકૃપા સે હી પ્રાપ્ત હોતી હૈ, તિલક-કંઠી સે ઔર ભક્તિ-ઉપાસના સે કોઈ વિશેષ સંબંધ નહીં હૈ. ક્યા સોહાગિન સ્ત્રી કેવલ માંગ ભરાને ઔર સિંગારપટાર કરને સે હી પતિવ્રતા હો સકતી હૈ ? આભ્યંતરિક શુદ્ધિ કે બિના આજીવન કા કોઈ મૂલ્ય નહીં. x x x x x x x x x

આપ હી સોચિયે. થોડી દેર અંતરાત્મા કે સાથ મિલકર બિચારિયે. અનેક લોકમાન્ય વિદ્વાનો-દ્વારા, અસંખ્ય વાર અગણિત પ્રમાણોં સે યહ સિદ્ધ હો ચૂકા હૈ, કિ વિલાયતી કપડોં મેં ઔર ઉન્હેં તૈયાર કરનેવાલી મશીનોં મેં ગૌઓં કી ચરબી કા પ્રયોગ હોતા હૈ તથા ઉન્હેં તૈયાર કરનેવાલે ભી ગો-ભક્ષક હી હૈં એવં ઉનકી આંધ સે માત્રામાત્ર ભી ગો-ભક્ષક હી હોતે હૈં. એસી દશા મેં ક્યા વિલાયતી કપડે પહનને ઔર બેચનેવાલે લોગ ભી લંબા તિલક લગાકર ઔર તુલસી કી કંઠી ખાંધ કર ગો-ભક્ષક 'રામ' કે ભક્ત હો સકતે હૈં ? કદાપિ નહીં.

ઈસી પ્રકાર-જો સ્વાર્થાંધ હો કર દૂસરોં કા ગલા રેતતા હૈ; અપને-પરાયે કા વિચાર છોડકર લોભવશ કિસી કા ધન અપહરણુ કરતા હૈ, વહ ભલા ફેસે સર્વસ્વત્યાગી રામ કા ભક્ત કહલા સકતા હૈ ?

આપ હી પ્રકૃતિસ્થ હો કર સોચિયે-જો છિપે-છિપે બિચાર કરતા હૈ, જો પ્રત્યક્ષ વેસ્થાગામી હૈ, વહ ભી ક્યા પહર-ભર ગોમુખી મેં હાથ ડાલે રહકર સચ્ચરિત્ર-શિરોમણિ એકપત્નીવ્રત રામ કા ભક્ત જન સકતા હૈ ? જો અપના પેટ ભરને કે કિયે ગરીબોં કા રક્ત ચૂસતા હૈ, જલવાન હો કર નિર્જલોં કા સતાતા હૈ વહ ક્યા ઠાકુર-બાડી જનવા દેને સે હી અનાથ-નાથ, દીન-બંધુ રામ કા ભક્ત હો જાયેગા ? જો અપને સગે ભાઈ કે સાથ સાફ બેઈમાની કરતા હૈ; દ્વેષવશ ઉસકા અદિત કરતા હૈ; સ્વાર્થવશ ઉસકા પૈતૃક ભાગ હર લેતા હૈ; વહ ક્યા તુલસી કી માલાપર રામ-નામ જપતે રહને સે હી એકાંત બ્રાતૃવત્સલ રામ કા ભક્ત હો જા સકતા હૈ ? જો અદાવતોં મેં જૂઠું કા જાત્ર બિજાતા ફિરતા હૈ, દગા-ફરેજ સે લોગોં કા દગતા ઔર અપના મતલબ ગાંડતા ચલતા હૈ, વહ ક્યા દોનોં જૂન રામાયણુ કા પાઠ કર કે હી સત્યસિંધુ લગવાન રામ કા ભક્ત હો સકતા હૈ ? ક્યા એસે દી

પાખંડિયો કે લિયે મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામ ને ઈશ્વરત્વ કે મનુષ્યત્વ મેં ધુસેડા થા? નહીં, કદાપિ નહીં; ભગવાન રામચંદ્ર ને કેવલ લોકોપદેશ એવં લોક કલ્યાણ કી સદ્વિચ્છા સે પ્રેરિત હો કર હી નર-અવતાર ધારણ કિયા થા. જો ઉનકે આચરણોં કા પ્રતિપાલન નહીં કરતા, જો ઉનકે આદર્શ ચરિત્ર કા અનુકરણ નહીં કરતા, વહ કિસી પ્રકાર રામ-ભક્ત અથવા રામ-ભક્તિ કા અધિકારી નહીં હો સકતા-યહ સહજ હી સહદય-સંવેદ્ય હૈ.

ભલા કહિયે તો, જિસ જગત કે વીર 'રામ' ને અપને પુરુષત્વ કે બલ સે અપની જન્મભૂમિ કે અત્યાચારી રાક્ષસોં સે મુક્ત કરને કે લિયે રાજ-સુખ-ભોગ ભૂલા દિયા થા, ચંકવતીત્વ તક કોં લાત માર દી થી, ઉસી પૌરુષ-પરાક્રમશાલી રામ કા ભક્ત ક્યા વહ મનુષ્ય કબી હો સકતા હૈ. જો લહંગાચોલી ઓર ઝુલની-ઝુમકા તથા કરધની-પૈંજની પહેનકર સ્ત્રીત્વ કા નાટ્ય કર કે પ્રચંડ-વિજયી ધનુર્ધર રામ કો પ્રસન્ન કરના ચાહતા હૈ? ભલા રામચંદ્ર-જૈસા પ્રતાપી મહારથી પરિયોં કે ઝુંડપર આશિક હો સકતા હૈ? શિવ-ધનુ-ભંગ કર કે વીરાગ્રગણ્ય ભૃગુપતિ કા અભિમાન ચૂર્ણ કરનેવાલે અદ્વિતીય યુદ્ધવીર 'રામ' ક્યા વિલાસિની સખી સહેલિયોં કે સાંથ એક ભી રાત કાટ સકતે હૈ? હર્ગિજ નહીં.

ઐ મનુષ્યો! રામભક્તિ કી ઓટ મેં દંભલીલા રચના છોડ દો. અપને અજ્ઞાન કી વિડખના સે રામ-ભક્તિ કો નાહક કલુષિત-કલંકિત ન કરો. અગર ઇસ તરહ રામ કો ઘોખા દોગે, તો ખુદ ઘોખા ખાઓગે. અપને અંતઃકરણરૂપી વસ્ત્ર કો પાપ કે મલ મેં ગંદલા કર કે રામ કો. ઘોખી કા કામ મત સૌંપો. રામ કેવલ સમ્યાધ કે સાથી હૈ, મિથ્યા આડંબર કે નહીં. તુમ અપને ધર મેં પિતા કા તિરસ્કાર કરતે હો; ઉનહેં નાના પ્રકાર કે કષ્ટ પહુંચાતે હો, તો બતાઓ, હરસાલ રામનવમી મેં અયોધ્યા જા કર રામદર્શન કરને હી સે તુમ “આદર્શ માતૃપિતૃભક્ત રામ” કે ઉપાસક બન જાઓગે? તુમ વ્યાસગદી પર ઝેંઠકર લખ્યે-ચોડે ઉપદેશ ઝાડતે હો ઓર લુક-છિપકર ગોલમાલ ભી મચાતે હો તો બતલાઓ, રામાયણ કી પોથી પર દાહિના હાથ ઓર અંપની છાતી પર ખાયાં હાથ રખકર બતાઓ, -સચમુચ ‘રામ’ કા ઓર રામ-ચરિત્ર કા યહી ઉપદેશ-સાર હૈ? તુમહારે ધર મેં વિધવા સતાયી જાતિ હૈ ઓર તુમ રામ-જન્મોત્સવ મેં રંડી નચા કર રામભક્તિ કી ઓટ મેં અંપની વાસના કી પૂર્તિ કરતે હો! ક્યા તુમ બતા સકતે હો, કિ રામજી કે સામને વેશ્યા-નૃત્ય કરાને સે સાકેત-ધામ કા કૌનસા ખંડ દબલ હોતા હૈ? ઓર ક્યોં ‘મન મેં રામ બગલ મેં છુરી’ રખ કર દેશ કો તપાહ કર રહે હો. ચારો! કતઈ છોડ દો, રામ કો ઓર કર લો, ભર-પેટ દુરાચાર અપને કુકર્મોં કે સાથ-સાથ બેચારે ‘રામ’ કા ક્યોં ધસીટે ફિરતે હો? ‘રામ’ તો મંદિરોં મેં નહીં, અપને ઉજ્જવલ ચરિત્રોં મેં હી નિવાસ કરતે હૈ. જો ઉનકે પવિત્ર ચરિત્રોં કા મનન એવં અનુસરણ નહીં કરતા, વહ લાખ મંદિરોં મેં સર પટકે, કબી રામ-ભક્તિ કા પાત્ર નહીં હો સકતા.

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રીયુત બાબુ શિવપૂજન સહાય, ‘હિંદીભૂષણ’)

૧૬૦—ધર્મવીર તુલસીદાસ

પરધર્મ—અનુયાયી પુરુષોં ને હિંદુઓંપર, ભાલા થા ઉઠાયા તબ કિસને સંભાલા થા? આર્ય ‘અરવિંદ’ ધર્મચ્યુત હો રહે થે તબ, સખડી નસોંમેં નવ-ખૂન કૌન ડાલા થા? હિન્દીકા બચાયા ઓ, જગાયા થા સમાજ કૌન, દેખ જો ઉજલા શત્રુ-મુખ હુઆ કાલા થા? રામાયણ—ખડ્ગ સે અધર્મ-અંગ ભંગ કિયા, ઉસી તુલસીકા બસ, બંધુબોલખાલા થા.

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—રામબચન દ્વિવેદી ‘અરવિંદ’)

૧૬૧-ભરત કી બ્રાત્ર-ભક્તિ

રામચરિત-માનસ કે ચરિતનાયકોં મેં વીર શત્રુઘ્ન કા સ્થાન તો એકદમ ગૌણુ હૈ હી; પર મહાતેજસ્વી બલશાલી ભરત કો ભી એક પ્રકાર સે ગૌણુ સ્થાન હી પ્રાપ્ત હૈ. જીવન કે પ્રથમ ચરણુ સે હી અનન્યતમ નિષ્ટવર્તી હો કર રહને કે કારણુ કુમાર લક્ષ્મણુ ને જો કીર્તિ પ્રાપ્ત કી હૈ, ઉસે જનસાધારણુ ભરત કો દેને કે લિયે પ્રસ્તુત નહીં હૈ; પર ગવેષણુપૂર્ણુ અનુસંધાન સે સ્પષ્ટ પ્રકટ હો જાયેગા, કિ ભરત કી આદર્શ બ્રાત્ર-ભક્તિ અતુલનીય ઔર અનુપમેય હૈ. જો કુછ થોડા ભી અવસર ઉન્હેં મિલા હૈ, ઉન્હેંને મર્યાદાપુરુષોત્તમ ભગવાન રામચંદ્ર કે પ્રતિ અપની અટલ શ્રદ્ધા, ભક્તિ ઔર આજ્ઞાકારિતા કા પરિચય દિયા હૈ.

રામચંદ્ર યુવરાજ હોનેકા હૈ. અભિષેક કી સારી તૈયારીયોં હો ગઇ હૈ, દેવસમૂહ ચાલ ચલતા હૈ, મંથરા આધારભૂતા બનકર કૈકેયી કી જીદ્દિ ફેરતી હૈ ઔર ભાવી યુવરાજ રામચંદ્ર “તાપસ વેષ વિશેષ ઉદાસી, ચૌદહ વર્ષ રામ વનવાસી.” હોતે હૈ. રામચંદ્ર માતા સે આજ્ઞા લેને જાતે હૈ. ઔર બહી સરલતા કે સાથ કહતે હૈ-“પિતા દીન્હ મોહિં કાનન રાજૂ.”

ઇસ સંવાદ સે સુતવત્સલા માતા કૌશલ્યા કે હૃદય મેં કિતની લયાનક ચોટ લગી હોગી, ઉસકા અનુમાન કરના કઠિન નહીં હૈ; પર ઉસ સમય ભી ઉન્હેં ભરત કે અનન્ય પ્રેમ કા ધ્યાન સર્વોપરિ થા. વે લક્ષી ભાંતી જાનતી થી, કિ રામ મેં ભરત કી અગાધ પ્રીતિ હૈ. ઇસ અશુભ સંવાદ સે ભરત કો કિતની લયાનક પીડા હોગી, ઉસીકા ધ્યાન સજસે પહલે ઉનકે હૃદય મેં સમાયા ઔર. ઉન્હેંને કહા:- “તુમ બિન ભરતહિં, ભૂપતિહિં, પ્રજાહિં પ્રચંડ કલેશુ.”

જિસ ભરત કી માતા કે હી કારણુ ભગવાન રામચંદ્ર કો વનવાસ હુઆ થા, ઉસકે દુઃખ કે સામને કિસી દૂસરે કે દુઃખોં કી કોઇ ગણુના નહીં કી ગયી, ઔર સો ભી એક સુતવત્સલા જાનની-દારા! ક્યા યહ અસાધારણુ ભક્તિ કા પરિચાયક નહીં હૈ?

આગે ચલીયે! ભગવાન રામચંદ્ર વન જાતા હૈ. પુત્ર-વિયોગ મેં મહારાજ દશરથ

“રામ રામ કહી રામ કહી, રામ રામ કહી રામ;

તતુ પરિહરિ રઘુબર-બિરહ, રાઉ ગયેહ સુરધામ.”

ભરત કો જીલ્લાને કે લિયે દૂત કૈકયનગર જાતા હૈ. શુરુ કી જીલાહટપર ભરતજી તુરંત અયોધ્યા કે લિયે પ્રસ્થાન કરતે હૈ. અંત:પુર મેં પ્રવેશ કરતે હી કૈકેયી સે પ્રથમ ભેંટ હોતી હૈ. ભરત માતા સે પહલા પ્રશ્ન કરતે હૈ.-“કહું સિયારામ લખન પ્રિય બ્રાતા.”

માનો સંસાર મેં ઇસસે પ્રિય દૂસરી બાત ઇનકે લિયે થી હી નહીં. માતા કે મુંદ સે પિતા કી મૃત્યુ કા સમાચાર “સુનત ભરત ભયે વિવશ વિપાદા.” પિતા કે મરણુ કા દુઃખ અવશ્ય થા-તાત કે ચરણોં કે અંતિમ દર્શન ન પાને કી વેદના અવશ્ય થી; પર સજસે અધિક દુઃખ ઇસ બાત કા થા, કિ “તાત ન રામહિં સૌંપેહુ મોહી.” અર્થાત્ બિના રામ કે ભરત “અનાથ” થે. ઇસ વિપમ વિયોગ કો કિસી પ્રકાર સંભાલકર ભરત ને માતાજી સે મહારાજ દશરથ કી અચાનક મૃત્યુ કા કારણુ પૂછા ઔર સરલ-હૃદયા કૈકેયી ને-

“આદિહુતે સજ આપન કરની, કુટિલ કહોર મુદિત મન અરણી.”

જજ ભરતજી ને સારી કથા સુન લી તજ-

“ભરતહિં જિસરેહી પિતુ-મરણુ, સુનત રામ બન-ગૌન.”

અર્થાત્ પિતા કે મરણુ કા ઉતના અધિક વિપાદ ઉન્હેં નહીં થા, કિતના રામચંદ્ર કે બન-ગમન કા વિપાદ ઉન્હેં હુઆ. યહાં તક કિ પિતા કા અભાવ ગૌણુ હો ગયા. યદ વિપાદ કિતના લયાનક થા, કિ કૈકેયી-“જિજલ બિલોહિ સુતલીં સમુજાવતિ.”

વહ સમજાના ઔર સાન્તવના દેના ક્યા થા માનો—“મનહું જરે પર લોન લગાવતિ” કે સમાન થા. કિસી પ્રકાર ધીરજ રખકર ભરતજી ને અપની સ્વકીયા માતા કે પ્રતિ જો વચન કહા થા, વહ બી ભરતજી કી રામ કે પ્રતિ આદર્શ ભક્તિ કા જ્વલંત ઉદાહરણ હી હૈ—

“અસ કો જીવ-જંતુ જગ માહી, જોહિં રઘુનાથ પ્રાણુ-પ્રિય નાહીં.

ભે અતિ અહિત રામ તેઉં તોહીં, કો તૂ અહસિ સત્ય કહું મોહીં.

જોહસિ સોહસિ મુંહ મસિ લાઈ, આંખ ઝોટ ઉઠિ બૈહું બાઈ.

કિસી ગુરુતમ કારણ હુએ જિના પરમ પૂજનીયા જનની કે પ્રતિ ઇસ પ્રકાર કે શબ્દોં કા પ્રયોગ કિસી વિવેકી ઔર સુનીતિય સે નહીં હો સકતા થા. ભરત કો રામ-પ્રેમ કે સાંભને સખ કુંજ તુચ્છ થા—શીકા થા ઔર નિઃસાર થા.

માતા કો ભલા-ખુરા સુનાકર અપને મંદ ભાગ્યપર પછતાતે ભરતજી માતા કૌશલ્યા કે પાસ પહુંચે ઔર ઉનકી હાલત દેખકર—“પરે ચરન તન દશા ખિસારી.”

ઔર બોલે—

“કેકઈ કત જનમી જગ માંઝા, જૈં જનમિત ભઈ કાહે ન ખાંઝા.

કુલ-કલંક જોહિ જનમેઉ મોહી, અપજસભાજન પ્રિયજન દોહી.”

માતા કૌશલ્યા ને ભરત કે પ્રતિ જો અનુરાગ ઔર પ્રેમ દિખલાયા હૈ, ઉસસે બી સ્પષ્ટ હૈ, કિ વે બી ભરતજી કી રામ-ભક્તિપર નિષ્ઠાવર થી. ઉ-હોને કહા—

“રામ પ્રાણુ તેં પ્રાણુ પિયારે, તુમ રઘુપતિ હિં પ્રાણુ કે પ્યારે.”

ઇસકે બાદ દશરથજી કી અંતેષ્ટિક્રિયા ઔર શ્રાદ્ધ ઇત્યાદિ સંપન્ન કરાકર કુલગુરુ વસિષ્ઠજી ભરતજી સે આશ્રહ કરતે હૈં, કિ અખ સમય ઔર કાલ કે અનુસાર આપ રાજ્ય કા ભાર ગ્રહણ કર કે પ્રજા કા કલ્યાણ કીજિયે. ઇસીમેં આપકા હિત હૈ. ઉસકા ઉત્તર જો ભરતજી દેતે હૈં, વહ વાસ્તવ મેં રામ-ભક્ત કે યોગ્ય હી હૈ—

“હિત હમાર સિયપતિ સેવકાઈ, સો હર લીન્હ માતુ કુટિલાઈ;

મૈં અતુમાન દીખ મનમાહીં, આન ઉપાય મોર હિત નાહીં.

x

x

x

“જય જીવ જિતુ દેહ સુખાઈ, વાદિ મોર સખ જિતુ રઘુરાઈ.

જાઉં રામપહું આયસુ દેહ, એકહિં આંક મોર હિત એહ.

જિતુ રઘુખીર વિલોકિ અવાસૂ, રહે પ્રાણુ મહિ જગ ઉપહાસૂ.”

x

x

x

“આપન દારુન દીનતા, કહહું સખહિ સિરનાય, દેખે જિતુ રઘુનાથપદ, જિયકી જરનિ ન જય.”

ઇતના હી નહીં. રાજ્યાભિષેક કી સારી તૈયારી કો ઉસી પ્રકાર છોડકર પ્રાતઃકાલ દલસહિત ભરતજી રામચંદ્ર કે ચરણોં કે દર્શન કે લિયે ચલ્લ હી પડે.

“સૌંપિ નગર સુચિ સેવકન, સાદર સખહિં ચલાઈ;

સુમિરિ રામ-સિયચરણ તખ, ચલે ભરત દોઉ ભાઈ.

ખન સિય રામ સમુજિ મનમાહીં, સાનુજ ભરત પયાદેહિ જાહીં.

પય અહાર ફલ અસન ઇક, નિસિ ભોજન ઇક લોગ;

કરત રામહિત નેમવ્રત, પરિહરિ ભૂષણ ભોગ.”

ઇસ પ્રકાર એક તપસ્વી કી ભાંતિ ભરતજી લગવાન રામચંદ્ર કે દર્શનોં કે લિયે ચલે. માર્ગ મેં નિપાદપતિ શુદ્ધ સે મુલાકાત હુઈ. રામભક્ત જન કર જિના કિસી વિચાર કે ભરતજી ને ઉસે હૃદય સે લગા લિયા.

“લોક વેદ સખ ભાંતિ હિં નીચા, જાસુ જાંહ છુઈ લોધ્યિ સિંચા.

તેહિ ભરિ આંક રામ-ચધુઆના, મિત્રત પુત્રકિ પરિપૂરિત ગાતા.”

નિષાદપતિ સે મિલકર ભરત કો જો પ્રસન્નતા હુધ, ઉસકા વર્ણન તો લેખિની નહીં કર સકતી. નિષાદ કો સાથ લે કર ભરતજી ઉન-ઉન ઠાવોં કો ભક્તિ ઓર પ્રેમ કે સાથ દેખતે થે, જહાં ભગવાન રામચંદ્ર ને નિવાસ ક્રિયા થા, વિશ્રામ લિયા થા, સ્નાન ક્રિયા થા ઓર શયન ક્રિયા થા. ઉન-ઉન સ્થાનોં કી રેણુકા કો અપને મસ્તકપર ચઢાકર ભરતજી અપને ભૂરિ ભાગ્ય કી સરાહના કરતે થે. ઇસ પ્રકાર ઉન પવિત્ર સ્થાનોં કા દર્શન કરતે હુએ ભરતજી ચિત્રકૂટ પર્વત-પર પહુંચે, જહાં ભગવાન રામચંદ્ર ને વિશ્રામ લિયા થા, ઓર વહાં પહુંચ કર—

“પાહિ નાથ કહી પાહિ ગોસાંઈ, ભૂતલ પરે લકુટ કી નાંધ.”

ભરતજી કો ઇસ પ્રકાર સાષ્ટાંગ પૃથ્વીપર પડે દેખકર ભગવાન રામચંદ્રજી પ્રેમ-વિહ્વલ હોકર ઉઠે ઓર—

“અરબસ લિયે ઉઠાઈ ઉર, લાયે કૃપાનિધાન; ભરત-રામકી મિલન લખિ, ખિસરે સંખહીં અપાન.”

અવસર પા કર ભરતજી ને અપને આગમન કા કારણ સુનાયા. હર તરહ કી આજ્ઞા મિનત કી, હઠ ક્રિયા; પર ભગવાન રામચંદ્ર કિસીબી પ્રકાર લૌટ જાને કે લિયે તૈયાર નહીં થે. ભરતજી ભી. યહ નિશ્ચય કર કે ઐકે થે, કિ રામચંદ્ર કે હોતે મૈં રાજગદ્દીપર નહીં ઐકે સકતા. રાજ તો રામચંદ્ર હૈ, મૈં તો કેવલ ઉનકા સેવક-માત્ર હૂં. સમસ્યા બડી હી વિકટ થી. સખ લોગ કઠિનાઈ મેં પડ ગયે. કિસી કી સમજ મેં નહીં આતા થા, કિ ક્યા ક્રિયા જાયે. બડી શોચ-સમજ કે બાદ એક યુક્તિ નિકાલી ગયી ઓર બડે હી કઠિન ધર્મ-સંકટ મેં પડ કર ભરતજી ને ઉસે સ્વીકાર ક્રિયા. રામચંદ્રજી કી ચરણપાદુકા કો રાજાસંહાસન પર રખ દિયા. ભરત બતૌર મૈનેજર કે રાજ કરને લગે. ઉસી વેષ મેં જિસમેં રામચંદ્રજી કો ૧૪ વર્ષપર્યંત જંગલ મેં રહના થા, વે ભી રાજધાની અ-યોધ્યા કો છોડકર નંદિત્રામ મેં પર્ણકુટી બનવાકર રહને લગે; ઓર દિન-રાત યહી ચિંતા કરતે થે, કિ કબ અવધિ ખાતે ઓર કબ ભગવાન રામચંદ્ર અવધ લૌટે ઓર ઉનકે ચરણોં કે દર્શન હોં.

યહ અતુલનીય ભક્તિ, યહ અગાધ પ્રેમ, યહ પ્રગાઠ શ્રદ્ધા ઓર ઇસ પ્રકાર કે શુદ્ધ ભાવ ભરતજી કે સર્વથા યોગ્ય થે. યહી કારણ થા, કિ ભગવાન રામચંદ્રજી ભરત કે ભાવોં કી સદા સરાહના ક્રિયા કરતે થે ઓર ઉન્હેં અનન્યતમ પ્રિય સમજતે થે.

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક—શ્રી૦ છખીનાથ પાંડેય ખી૦ એ૦)

૧૬૨—ઈશ-વિનય

દયાનિધિ ! ક્લેશ હરે હમરે;
ખિનતિ કરત બહુત દિન ખીતે, અખ ન વિલંબ કરે. દયા૦
સરવસ ખંચિત હમ દીનન કે, ઔગુન ચિત ન ધરે;
જન આરત-હર નામ તુમ્હારે, સોધ વિરદ સરે. દયા૦
બંધુ-ભાવ ભરી સકલ હૃદય મેં, મેટો સખ ઝગરે;
માતૃ-ભૂમિ-ઉદ્ધાર માર્ગ કે, બાધા-વિદ્ધ હરે. દયા૦
સ્વાવલમ્બ કી વેણુ બજકર, જીવન-રાક્તિ ભરે;
પ્રેમ બઢે શુચિ નિજ ભાષા મેં, નિતપ્રતિ હો ગહરે. દયા૦

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રી કામદેવ શ્રીવાસ્તવ)

१६३—हे राम !

आपको विदित है, कि आप इस पवित्र भारत-भूमि पर कृप्य और किसलिये आये थे ? आपको यह भी ज्ञात है, कि जन्म-जन्म आप यहां आये, तप-तप यहां की दशा कैसी थी; धर्म तथा आपके श्रद्धालु लक्षकों पर राक्षसों का कैसा घोर अत्याचार था। उन दुर्दिनों का दृष्टकर आपसे न रहा गया। आप खटपट इस पवित्र भूमि पर अवतीर्ण हो गये। आपने जरा-सी भी देर नहीं की। आप शीघ्रातिशीघ्र उनके उद्धार में लग गये, और उसमें जरासी भी डर-कसर न रही। जैसा आपने समय देखा, वैसी ही नीति का प्रयोग किया और अपने श्रद्धालु लक्षकों का उद्धार कर ही छोड़ा।

नाथ ! जन्म हम लोग उस काल के लक्षकों की दशा पर विचार करते हैं, तप हम लोगों को ज्ञात होता है, कि वे लोग हम लोगों से कहीं अच्छे थे। हम लोगों की समस्या जैसी विकट और जटिल है, वैसी उस समय नहीं थी। वे हम लोगों से हर प्रकार बड़े-बड़े थे। वे ज्ञान, धन, जन और अन्न से परिपूर्ण थे। उन लोगों का किसी प्रकार की मानसिक आधा नहीं।

हे दयामय ! तो भी आपसे यह नहीं देखा गया। आप खटपट उन लोगों की रक्षार्थ दौड़ पड़े। हीक ही कहा गया है—

“जन्म जन्म होय धर्म की हानि ! जादहिं असुर अधम अलिभानी।

करहीं अनीति जय नहीं वरणी, सीदहिं विप्र, धेनु, सुर, धरणी।

तप तप प्रभु धर विविध शरीरा, हरहिं कृपानिधि सज्जन पीरा।”

कृपानिधि ! तनिक हम लोगों की दशा पर विचार कीजिये, अपना ध्यान इस ओर आकृष्ट कीजिये। धर्म ध्यान आकृष्ट करते ही भावमं हो जायेगा, कि हम लोगों की दशा आपके उन लक्षकों से अकहम ही भिन्न गयी है। आज हम लोग असहाय हैं। आज हम लोगों पर किये हुये अत्याचारों का हिकाना नहीं है, हम लोग परतंत्रता की भेड़ी में जकड़े हुये हैं, आपकी इस जन्मभूमि में हम लोग आपकी पूजा-अर्चा करने से भी वंचित किये जाते हैं। आपकी भूमि तोड़ी जाती है। आपका निवासस्थान (मंदिर) भी विधर्मियों का नहीं जाता है। गौयें आज विधर्मियों का आव बन रही हैं। आज आपके लक्षकों की दुर्दशा की शुमार नहीं है। वे लोग सभ तरफ से अपमानित किये जाते हैं।

हे नाथ ! तप आप क्यों विलंब किये हुये हैं ? आप आजकल की इस अपवित्र भूमि को पवित्र करने के लिये क्यों नहीं दौड़ पड़ते ? क्या आप हम लोगों से अकहम ही रुष्ट हो गये हैं ? क्या अब आप हम लोगों का उद्धार नहीं करेंगे ?

नहीं ! नहीं !! मैं समझ गया। आप हम लोगों को काहिल, नामर्द, उरपोक, अशिक्षित, स्वावलम्ब-विहीन तथा परतंत्र देण, हमसे अलग रहना चाहते हैं। आप कौशल्या-सी माता तथा लक्ष्मण-सा भ्राता न पा कर ही हम लोगों के भीत नहीं आना चाहते !

हे दयामय ! यह सभ हीक है, कि हम लोग सभ प्रकार से अयोग्य हो गये हैं। अब वे माता और भड़िनें नहीं है, जिनको आप देखना चाहते हैं। आज की मातायें और भड़िनें तो अनपढ़ हैं—आज की मातायें और भड़िनें तो उचित शिक्षा के बिना अपने कर्तव्यों का पालन के लक्ष्य लांति नहीं कर सकती। आज वैसे भ्राता भी नहीं है, जिसका आप सुभ अनुभव कर चुके हैं। आज के भ्राता तो अपने भ्राताओं से लड़ना-झगड़ना ही अपना कर्तव्य समझते हैं, और सदा इसी चिंता में मग्न रहते हैं। यह भी हीक है, कि हम लोग अज्ञानता के संमुद्र में गोते लगा रहे हैं। हम लोग आपकी उपासना के सच्चे मार्ग को भूल गये हैं; परंतु हम हैं, तो आपको दस !! नाथ ! स्वामी के हृदय में अपने अयोग्य दास के प्रति भी

कुछ स्नेह होता है। क्या हमारे अपशब्दों के कारण आप अकेल ही निर्दयी हो गये? निःसंदेह हम उसे अपराधी हैं। जगतक हम लोग आपकी आज्ञाओं के अनुसार नहीं चलेगे, जगतक हम लोग सच्चे लक्ष्य कहलाने के अधिकारी नहीं हैं।

अतः इस रामनवमी के शुभ अवसर हम सभी डिंहु को रामायण का पठन-पाठन प्रारंभ करें, उसके आदेश को कार्य-रूप में परिणत कर देना चाहिये! इसके बिना हम लोगों की क्याणु नहीं !!

(“डिंहुपंच”ना ‘रामांक’मां लेणक श्री० यंचयप्रसाद सिंह)

१६४—श्रीराम का आदर्श चरित्र

“अभिप्रेत का अवधेश-गृह में, आज ही अवतार है;

जिससे हमारे दुर्ष का नहीं, आज पारावार है।”

लक्ष्मण-लक्ष्मणारी लखवान श्रीरामचंद्र ने आज ही के दिन इस मृत्युक्षोक में यशस्वी महा-राज दशरथ के महलों में अवतार लिया था। अतः आज का दिन मर्यादापुरुषोत्तम की स्मृति में अत्यंत पवित्र पर्व माना गया है। लखवान के अवतार लेने के अनेक कारण हैं। रामावतार के विषय में तो उनके अनन्य लक्ष्य गुसांछित ने कहा ही है—

“विप्र धेनु सुर संतहित, लिख भुज अवतार;

निज छच्छा निर्मित तनु, माया गुण गोपार।”

लखवान जगन्नाथ की माया का जन लेना तो अपनी शक्ति के बाहर है; वे तो स्वयं अपनी छच्छानुसार देव, ऋषि, गौ और ब्राह्मणों के हित के लिये प्रकट होते हैं, लेकिन क्या?

“यदा यदा हि धर्मस्य ग्लानिर्भवति भारत। अभ्युत्थानमधर्मस्य तदात्मानं सृजाम्यहम् ॥”

अर्थात् जग-जग पृथ्वी पर धर्म का लोप हो कर अनीति-कारी दुष्टों का प्राप्य हो जाता है, तब-तब प्रभु के अत्यंत दुःखी हृदयों से सच्ची पुकार मचानेपर लखवान् अवतार लेता है और करते क्या हैं?

“परित्राणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम्”

अर्थात् “असुर भारि धाषिं सुरहिं, राषिहिं निज श्रुति वेदु;

जग विस्तारहिं विषद यश, रामजन्म हरि हेतु।”

लखवान श्रीरामचंद्र ने अवतार ले कर जो मर्यादा स्थापित की है, वह अग तब सण्डे मान्य है, और आगे भी प्रभु जग तब उनकी मर्यादा के अनुसार चलती रहेगी, उसे किसी प्रकार के कष्ट का सामना नहीं करना पड़ेगा।

राम-राज्य में किसी किसी प्रकार का कष्ट नहीं था। राम सरीखा राज अग तब दूसरा नहीं हुआ। उनके शासन का ही प्रभाव था, कि लोग अपने आप ही कहते थे—

“वर्णाश्रम निज निज धर्म, निरत वेद-पथ लोग;

यलहिं सदा पावहिं सुखहिं, नहीं लय-शोक न रोग।”

रामचंद्र ने सदैव प्रभु के हितों का पूरा ध्यान रखा है। साधु ब्राह्मणों के तो वे जीवन-प्राण थे। वनवास में एक दिन सीताजी ने कहा था, कि लखन! अपना कुछ भी तुझसे न करनेवाले धन राक्षसों को भारकर आप क्यों पाप संग्रह करते हैं? तब उनके उत्तर देते हुए श्रीरामचंद्र ने यहाँतक कह दिया कि—

“मुनिनामन्यथाकर्तृ-सत्यमिष्टं हि मे सदा।

अप्यहं जीवितं जह्यां त्वां वा सीते स लक्ष्मणाम् ॥

अर्थात् “हे सीते! मैं तुम्हें लक्ष्मण को और अपने प्राणों को भी छोड़ सकता हूँ, लेकिन की कुछ प्रतिज्ञा को नहीं छोड़ सकता।”

लगवान श्रीरामचंद्रण के सभ काम आदर्श और अनुकरणीय है। उनका चरित्र यशः पवित्र था। उन्होंने प्रवास में भी समय की पूजा कहर की थी। रामायण में अनेक स्थानपर, समय हो। जनेपर, दूसरे सभ काम छोड़कर संन्या करने यत्ने जने का विवरण कवि ने यत्ने गर्व से लिखा है। श्री रामचंद्रण की आस्तिकता भी प्रशंसनीय है। वे अपने दृढ संकल्प से कभी भी विचलित नहीं हुये। रामचंद्रण आता एवं भार्यासहित चित्रकूट पर्वतपर विराजमान थे। लाघ भरत भिक्षुने आये थे; साथ में अन्य लोगों के अतिरिक्त ब्राह्मणोत्तम जगन्नाथ भी थे, जिन्होंने कहा था, कि हे साधु राम ! तुम यतुर और धर्मज्ञ हो, धसत्रिये पिता के जयन का मानकर वनमें न जा, अयोध्या में पधारिये और अपने राज्य का संभालिये। धसके उत्तर में श्रीरामचंद्रण ने ऋषि का पूजा इटकार जतायी। उन्होंने साक्ष कह दिया, कि मैं ने सत्य का पालन करने की प्रतिज्ञा कर ली है; अतएव मैं लोल-मोह अथवा अज्ञतावश विमुग्ध हो कर पिता के सत्यस्वरूप सेतु का किसी प्रकार नहीं तोड़ुंगा।

“निंदास्यहं कर्मकृतं पितुस्तच्चस्त्वामगृह्णाद्विषमस्य बुद्धिम् ।

बुद्ध्या न यैवं विधया चरंतं सुनास्तिकं धर्मं यथादयेतम् ॥”

अर्थात् “आपके विचार धर्मलाभ से गिरे हुये हैं, और नास्तिकों के समान हैं—आपके ऐसे विचारवाले विषमबुद्धि पुरुष का पिता ने अपने यहां क्यों रण लिया; धस कारणों में अपने पिता की भी तारीफ नहीं करता।”

हेभिये, उनका सत्य-प्रेम और दृढ प्रतिज्ञा ! श्रीरामचंद्रण ने निषाद का गले लगाकर एवं लीलनी के भेर जा कर यह भी जता दिया, कि वहां तो प्रेम की आवश्यकता है, छोटे, जड़े, उंचे का कोष विचार नहीं। तुलसीदास ने कहा भी है—

“जति-पाति पूछै नहीं कोष, हरि का लगे सो हरि का होष।”

मर्यादा पुरुषोत्तम श्रीरामचंद्रण के पवित्र चरित्रों का वर्णन कर के तो जड़े जड़े कवि भी हार गये; परंतु तृप्ति नहीं हुई। धस लिये हमको भी विद्वानों द्वारा जतायी हुई मर्यादा हृदय में रजकर उत्तम पुरुष जने की चेष्टा करनी चाहिये !! जेलो—लगवान श्रीरामचंद्रण की जय !!

(“हिंदूपंथ”ना ‘रामांक’मां लेखकः—श्री केसरीमल्ल अग्रवाल)

१६५—अहुर-तभील

(राग मांड)

मेरे लैय्या ! जरा कुछ लजनकर लला—ये जनम फिर दुआरा तू पावे नहीं;
ये है अंतिम जनम, कुंक कर रण कदम, कर धरम और अधरम कमावे नहीं !!
मोह-भमता की निद्रामें सोता है क्या ! व्यर्थ जकवाह में वक्त जोता है क्या !!
धर्म—नैयाझो अपनी दुजोता है क्या ! धसझो आलस में ‘विह्वल’ गंवावे नहीं !!
इह अपनी को क्यो जरमलाता है तू ? पारसा को जणस जरगलाता है तू !
क्यो किसी के जगर को जलाता है तू ? आग काणे में मनुजों ! लगावे नहीं !!
हर जशर में रमा-राम ही राम है, राम जिन ना किसी हिल को आराम है !
राम-सुमिरन जिना देह निष्काम है, जिन जियारत जणां काम आवे नहीं ।

(“हिंदूपंथ”ना ‘रामांक’मां लेखकः—श्री जैननाथ मिश्र ‘विह्वल’)

૧૬૬—રામનવમી ઔર હમારા કર્તવ્ય

હિંદુ-જાતિ કે મુખ્ય ત્યોહારોં મેં રામનવમી કી લી ગણના હોતી હૈ. ઇસી રામનવમી કે પુણ્ય-દિવસ મેં જગદીશ્વર ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર ને પવિત્ર ભારત-ભૂમિપર જન્મ લિયા થા. આજ વહી રામનવમી પ્રતિવર્ષ કી તરહ હમારે સામને સમુપસ્થિત હૈ. ભગવાન રામચંદ્ર હમ ભારત-વાસિયોં કે હી નહીં, વરન અખિલ ભૂમંડલ કે આદર્શ દેવ થે. હમારે ઉન દેવ કા નામ આજ સારે સંસાર મેં મનુષ્ય-જાતિ કા અચ્ચા-અચ્ચા જાનતા હૈ. ઉન્હીં રઘુકુલ-શિરોમણિ શ્રીરામ કે ચરણોં મેં વારંવાર પ્રણામ કર કે યદિ હમ ઉનકી જયંતિ મનાયેં, તો ઇસમેં હમારા હી કલ્યાણ હૈ. કેવલ જયંતિ મનાને સે હી કોઈ લાલ નહીં હોગા, બલકિ ઉનકે દિવ્ય ગુણોંપર ગૌર કર કે દેખના હોગા, કિ વે સંસાર કે કૈસે પૂજનીય દેવતા થે.

યદિ શ્રીરામ કે એકાધ ગુણુપર લી હમ અમલ કરેં, તો ખસ ભગવાન હમપર પ્રસન્ન હો જાયેં, ઔર હમારે ભારત એવં હમારી હિંદુજાતિ કા ખેડા પાર હો જાયે. યદિ હમ સૂક્ષ્મ-દષ્ટિ સે દેખેંગે, તો હમેં શ્રીરામ કે જીવન મેં એક વિલક્ષણ વસ્તુ દિખલાયી પડેગી. વહ વસ્તુ ઔર કુછ નહીં, કેવલ સંગઠન હૈ. ઉસી સંગઠન કે સહારે ભગવાન રામ ને બંદરોં કી સેના સે દુષ્ટ આતતાયી રાવણ કો મારા થા. હમ રામનવમી તો અવશ્ય મનાયેંગે, પરંતુ હૃદય મેં દોષ-ભાવ કી અગ્નિ જલતી રહેગી, તો કિસ તરહ હમ ભગવાન રામ કો પ્રસન્ન કર સકતે હૈં? ભગવાન ને તો હમારે સામને એક આદર્શ રખ દિયા હૈ. યદિ હમ ઉસ આદર્શ કો નહીં માનતે, તો હમારે પતન કા સમય શીઘ્ર હી નિકટ આયા સમજ લીજિયે. વહ કયા આદર્શ હૈ, જરા દેખિયે તો સહી! વહ દિવ્ય આદર્શ 'પ્રેમ' હૈ. રામ ને મનુષ્યોં કી તો ખાત હી કયા, પશુ-પ્રાણિ મેં ઉત્પન્ન બંદરોં તક સે પ્રેમ કિયા થા—ઉનકે સાથ રહે થે; પરંતુ આજ હમમેં, ઉન્હીં ભગવાન રામચંદ્રજી કી ભક્ત કહાનેવાલી હિંદુ-જાતિ મેં ફૂટ કી દાવાનલ બડે વેગ સે જલ રહી હૈ. શ્રી-રામનવમી પર હમારા કયા કર્તવ્ય હૈ? રામચંદ્રજી કી કૈસી લોક-પ્રિય નીતિ થી, ઇસપર હમેં મિલકર ગંભીર વિવેચના કરની આહિયે. જળ કલ્હી હમ શ્રીરામ કે આદર્શોં પર કુછ ગૌર કરતે હૈં ઔર કિંચિત્ તત્ત્વ દિખલાયી પડતા હૈ, તો કહ દેતે હૈં, કિ વે તો સમર્થ થે, ઉનકો હમ કયા દોષ દે સકતે હૈં, હમ ઉનકી નકલ નહીં કર સકતે. વાહ! હમ કયા હી વિચિત્ર ઉત્તર દેતે હૈં! હરેરાજ જગહ જગહ રામલીલાયેં હોતી હૈ, પરંતુ જળ રામચંદ્ર કે કર્તવ્યોં કા અનુસરણ કરને કે લિયે કહા જાતા હૈ, તો ઝટ કહ દેતે હૈં, કિ હમ કયા ભગવાન કી નકલ કર કે ઉનકો ચિદાયેં? પરંતુ હમકો યહ ખાત યાદ રખ લેની આહિયે, કિ જળતક ભગવાન રામ કે આદર્શ-ચરિત્રોંપર હમ મનન ન કર લેંગે ઔર રામાયણ કા ગૂઢ અર્થ ન સમજ લેંગે, તખતક રામનવમી કા રહસ્ય હમ ખિલકુલ નહીં જાન સકતે ઔર ખિના કિસી ચીજ કા રહસ્ય જાને હમ કલ્હી કામચાખ નહીં હો સકતે. ઇસ લિયે હમારા ઇસ રામનવમી પર પરમકર્તવ્ય હૈ, કિ હમ ભગવાન રામચંદ્ર કા હૃદય સે ધ્યાન કર ઉનકે પાદપદ્મોંપર અપના મસ્તક ઝુકાયેં ઔર પ્રાર્થના કરેં, કિ હે ભગવન! આપ હમકો લી અપને અપાર ગુણોં ઔર ચરિત્રોં કે સમજને કી શક્તિ દે, સાથ-હી-સાથ ઘર ઘર રામાયણ કા પ્રચાર કિયા જાયે. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કી તરહ રામાયણ કા લી મુલલ સંસ્કરણ નિકાલા જાયે, જિસસે પ્રત્યેક હિંદુ કે ઘર મેં યહ પવિત્ર ગ્રંથ મિલ સકે. ખસ, હિંદુ-જાતિ કા રામનવમી કે દિન યહી મુખ્ય કર્તવ્ય હૈ.

(“હિંદુપંચ” ના ‘રામાંક’ માં લેખક:-શ્રી વાસુદેવ જોશી.)

૧૬૭—રામસ્વરૂપ કી રામનવમી

મનોરમા જૈસા ચાલતી થી, ઉસે વૈસા હી પતિ મિલા. ઉસકે હૃદય કા સંદેહ હટ ગયા-લય જાતા રહા. ઉસકા ચરિત્ર શુદ્ધ થા-આત્મા પવિત્ર થી, વહ હૃદયહીન ન થી-વિકૃતાપૂર્ણ થી, ગૃહકાર્ય મેં દક્ષ થી ઔર સમય કી કિંમત જાનતી થી. ઉસમેં એક વિશેષ ગુણ વહ થા, કિ વહ મહત્વાકાંક્ષિણી થી. ઉસકે કાર્ય કરને કી શૈલી અન્ય સ્ત્રિયોં કે લિયે આદર્શ થી. પડોસ કી સ્ત્રિયોં ઉસકી દૂરદર્શિતા એવં ચતુરતાપર મુગ્ધ થી. વહ પ્રાતઃકાલ ચાર અન્ને ઉઠતી; ઘર મેં ઝાડુ દેતી; જાતન સાફ કરતી; ણિછાવન ઉઠાતી; પુષ્પ તોડતી ઔર સ્નાન કર કે પૂજા કરને જૈક જાતી. સાત અન્ને તક નિત્ય-કર્મ સે નિવૃત્ત હો અન્ય કાર્ય મેં લગ જાતી.

મનોરમા કે ઘર મેં એક કૂચા થા. ઉસને ઉસકે ચારોં ઔર એક કૂચવાડી લગા રખી થી. પાસ હી ઉસને અપને પતિ—ગોપાલપ્રસાદ સે કહ કર એક શિવાલય જાનવા લિયા થા.

ગોપાલપ્રસાદ કચહરી મેં કલકર્તી કરતે થે. ઉનકી એક છોટી-સી જૈક થી. ઉસકી સજાવટ દેખ કર હૃદય ફડક ઉઠતા થા. ચિત્ર ભી એક-સે-એક બદલ રંગ થે. એક ફાને મેં પલંગ પડા થા. દૂસરી ઔર પુસ્તકોં સે ભરી હુધ અલમારી ખડી થી. પલંગ કે પાસ આરામ-કુર્સી રખી થી. છોટી-પટિયાપર એક ટ્રંક રખા થા ઔર ઉસકે ઉપર સ્વચ્છ કપડા પડા હુચા થા. વહાં એક છોટા-સા જુલા ભી ડાલ દિયા ગયા થા. કબી-કબી મનોરમા ઔર ગોપાલપ્રસાદ ઉસમેં જુલા કરતે થે.

મનોરમા ગર્ભિણી થી. વહ કમરે મેં ઘૂમ-ઘૂમ કર ચિત્રોં કે દેખ કર રહી થી. ગોપાલપ્રસાદ જુલને મેં જૈક જુલ રહે થે. મનોરમા ને ચિત્ર દેખના બંદ કર દિયા ઔર જુલે કે પાસ જૈક ગયી. ઉસને હંસતે હુએ કહા—મુન્શીજી ! (રામજન્મ કે ચિત્ર કી ઔર ઇશારા કર કે) ક્યા ઇશ્વર હમ લોગોં કે ભી ઇસ તરહ કા લડકા દેગા ? ક્યા કૌશિલ્યા સરીખી માતા જાનને કા સુખ મુજે ભી હોગા ?

ગોપાલપ્રસાદ ને મનોરમા કે પ્રશ્નોં કા કુછ ભી ઉત્તર ન દિયા; વે ઉસકી ઔર દેખકર મુસ્કરા દિયે !!

રામસ્વરૂપ કી અવસ્થા કરીખ ચૌખીસ સાલ કી હોગી. ઉસને ઇસી અવસ્થા મેં ખી. એ. કી ડિગ્રી પ્રાપ્ત કર લી હૈ. માં-બાપ દોનોં મર ચૂકે હૈં. મનોરમા ને અપને જીતે હી ઉસકી શાદી કર દી થી; અતએવ વહ અકેલા નહીં હૈ.

રામસ્વરૂપ કા સ્નેહ બચપન સે હી હિંદૂધર્મ કી ઔર થા. ઉસકા જુકાવ ઇસ ઔર ઇતના અધિક થા, કિ ઉસને અપને ધર્મ કી પ્રત્યેક ખાતે જાનને કી કોશીશ કી. હનુમાનજી કે સિંદૂર ક્યોં લગાતે હૈં; શિવજી કે અક્ષત ક્યોં ચઢાતે હૈં; બિલ્વપત્ર ચઢાને કી ક્યા આવશ્યકતા; ઘડી-ધંટે જાળને સે ક્યા લાલ આદિ કઈ પ્રકાર કી શંકાએં ઉસકે મન મેં ઉપસ્થિત હોતી. વહ શંકાએં ઉઠા કર હી ન જૈકા રહતા થા; કિંતુ વિદ્વાન પંડિતોં કે પાસ જા કર ઇન ખાતોં કે સ્પષ્ટ કરા લેતા થા. ઉસને તુલસીકૃત રામાયણ કી એક-એક યૌપાર્ધ ઔર એક-એક રાખંદપર વિચાર દિયા થા. વહ જિતને સક્ષમ વિચારોં કી ઔર બઢતા, ઉસે ઉસમેં ઉતની હી ગૂઢતા મિલતી. વહાંતક કિ ખી. એ. પાસ કર લેનેપર ભી ઉસે ઉસમેં નવીનતા હી મિલતી થી.

ઇસ તરહ રામસ્વરૂપ સજા ત્યોહારોં કે ઉત્સાહસહિત માનતા થા; કિંતુ ‘રામનવમી’ કે દિન વહ ઔર ભી અસાધારણ ઉત્સાહ દિખાતા થા. વહ કહતા થા, વહ દિન મેરે ઔર શ્રીરામજી કે જન્મ કા હૈ; અતએવ વહ દિન મેરે લિયે સજા દિનોં સે અધિક મહત્વપૂર્ણ ઔર શાન્તિપ્રદ હૈ.

જગ્ન વહ દિન આતા, તજ ઉસે કોલેજ કી એક-એક કર કે સજા ખાતોં યાદ આ જાતી. મિત્રોં કી તાને-ભરી ખાતોં કા સ્મરણ હો આતા. ઉનકે વિચાર સામને નાચને લગતે. વે સજા પ્રત્યક્ષ-સરીખી જાન પડતી. ઉન દિનોં કી સુખ રામસ્વરૂપ કે રૂઝા દેતી. સાથિયોં કી સુખ કિતની દુઃખપ્રદ ઔર સુખપ્રદ હોતી હૈ ! વહ ઇસકા અનુભવ કરને લગતા !!

રામનવમી કા દિન થા. રામસ્વરૂપ મંદિર કી સફાઈ મેં લગા થા, કિ નૌકર ને આ કર

कहा—आजूआ ! टांगे में काँध आये हैं और बैँड में बैँडे हैं।

बैँड में न कर रामस्वरूप ने देखा, कि जगन्नाथप्रसाद कुर्सीपर बैँडे हैं। ये धनके कोशेच्छय भित्र थे। धन दोनों में परस्पर विशेष स्नेह होते लुभे ली विचारों में एकमत न था। दोनों धर्म-संयन्धी जातोंपर न जाने कितनी बार वादनुवाद कर चुके थे और न मालूम कितनी बार धर्म परस्परिक मतभेद के कारण आपस में मन-मुटाव हुआ था। उसपर ली उनका स्नेह-यन्धन न टूटा था। हृदय की तंत्री वैसी ही बज रही थी। रामस्वरूप ने कुशल-समाचार पूछा। आने का कारण कुछ न जान पड़ा। सिर्फ मुलाकात के लिये आये होंगे—यही रामस्वरूप ने समझा।

हम बज चुके थे। रामस्वरूप ने कहा—लैया जगन्नाथ! यलिये, मंदिर के दर्शन करते लुभे स्नान ली कर आये।

जगन्नाथ ने कहा—मैं न जलगा। कुर्सें पर ही नहा लुंगा। दर्शन-अर्शन से क्या लाल है? इससे हमें काँध संयन्ध नहीं; जुवा देना हुआ है।

रामस्वरूप ने कहा—लैया ! यह तो आपकी छद्मता है। यलिये अथवा न यलिये—यह तो झिंक ही है; किंतु आपने कहा, कि इससे हमें लाल नहीं। यह कहांतक उपयुक्त है? सोचिये। हाँ, धर्ममें आपका काँध दोष नहीं है। यह तो शिक्षा का प्रभाव है, जो हम लोगों का ऐसा बना रही है। मैं आपके उदाहरण से यह नहीं कह रहा हूँ, किंतु मैं प्रतिदिन यही देखता हूँ। छात्ररक्षक के अधिकंश विद्यार्थी आप ही के समान उत्तर देते हैं। उनमें नास्तिकता छितनी लर गयी है, कि वे धर्म किस चिडिया का नाम है, यह जानने की काशीश ही नहीं करते, और न इस ओर उनका जुकाव ही है। लला जताधये, जज हिंदू-आलकों की औसी दशा है, तज हम कहांतक आशा करें, कि हिंदू-जति हिरसे सुधर जयेगी; परंतु उनके विचारों का हम लोग यही कहकर टाल देते हैं, कि वे उस परिस्थिति में लुभे थे, जो उनहें ऐसा बनाने में सहायक थी। अज तो जमाना औसा आ गया है, कि हम पग-पगपर नीचे गिर रहे हैं। उठें तो कैसे उठें? कहिये, जिनके विचार ऐसे हैं, उनसे आप क्या आशा कर सकते हैं? वर्तमान शिक्षा उनहें ऐसे गढे में ढकेल रही है, कि वे इसमेंसे नहीं निकल सकते। यदि हूसरा काध उनहें निकालने का प्रयत्न करता है, तो उसे नीचे गिरे लुभे लोग अपनी ओर चुम्बक-पथर की नाईं भींच लेते हैं। आज क्या करना था और लोग क्या कर रहे हैं। अधिकंश अंग्रेज पढे लुभे छात्ररक्षक के विद्यार्थीओं का व्यवहार अपनेसे छोटोंपर कैसा हो रहा है; उनकी वायालता कितनी जढ गयी है; उनका हृदय कितना कठोर बन चुका है; वे अपनी विद्वत्तापर कितने इस्ते लुभे धूमते हैं—यह जतलाने की जरूरत नहीं है। उनसे उनके धर्म की जातों का पूछा, तो वे अधिकंश जातें न जता सकते। वे छोटे-छोटे आलकों का सता कर अपनी ताकत का धमक कर रहे हैं, न जाने उनकी प्रवृत्ति कैसी जढल गयी है? उनके माँ-आप समजते हैं, जेटा पढकर विद्वान हो रहा है; किंतु शिष्टता कहांतक है, पता नहीं! उनके हृदय में, श्रीराम औसे पवित्र धर्म करनेवालों का आदर्श कहांतक है, धसिका निर्णय आप स्वयं कर सकते हैं। जो राम नीय से नीय जतिवालों के सामने जुक कर चलते थे, उनहीं की संतान आज अपने अज्ञान लाध्यों के गलेपर छुरी चलाने के लिये तैयार है—वह जग उठा कर मारने के लिये जरी है। जिनहोंने रावण सरीजे राक्षसों का नाश किया है, उनकी संतान पत्ते के जडने से कर जती है। लला जताधये, धससे हम क्या अपनी ओर देश की उन्नति कर सकते हैं?

जगन्नाथ—लार्ड ! तुमने तो थोड़ी देर में मुझे आसा ओक व्याज्यान दी सुना दिया। यलिये, मैं चलता हूँ। आज से मैं धर्म जान की प्रतिज्ञा करना हूँ, कि धर्म धर्मसंयन्धी जातों की जोज कर, धसे उन्नत दशा में पहुँचाने के लिये मैं ज-जान से प्रयत्न करंगा; और उन्हीं राम से प्रार्थना करंगा, कि तू मुझ में सादस और धर्म दे; ताकि मेरा काम निर्विघ्न पूरा हो जये।

(“हिंदूधर्म”ना “रामांक”मां देखकः—श्री ३ पयः सिंद वमों “विद्यार्थी”)

૧૬૮-હું મુસલમાન શામાટે થયો ?

(અમેરિકાના સીનેમાનગર હોલીવુડમાં ફિલ્મો ડાયરેક્ટ કરનાર મશહુર મિ. રેક્સ ઇન્ગ્રામ સીનેમાનું જીવન છોડી, ઇસ્લામધર્મપ્રત્યે કથી રીતે શ્રદ્ધા કેળવી અને લાખોની આવક છોડી ઇસ્લામનું શરણ કેમ શોધ્યું, તેની રસિક હકીકત આ લેખમાં શ્રી. ઇન્ગ્રામ આપે છે.)

હું ખ્રિસ્તીધર્મ છોડીને ઇસ્લામને ભેટ્યો છું, તેથી ઘણા મિત્રોને અજ્ઞયખી થઇ છે. આમ ઇસ્લામધર્મનો આશ્રય લેનારો હું એકજ નથી, મારા જેવા ખીજા ઘણા લાઇઓ છે. જેઓને ઇસ્લામધર્મની માહિતી છે, તેઓને ખબર છે કે, ઇસ્લામમાં કાઇસ્ટને ખેન. મીરીઅમના નામથી સંબોધવામાં આવ્યા છે અને તેમને એક મહાન પયગંબરતરીકે ગણવામાં આવ્યા છે.

શામાટે ધર્મ બદલ્યો ?

મેં શામાટે ધર્મ બદલ્યો ? આખી દુનિયા મને પૂછે છે કે, તું મુસલમાન શામાટે થયો ? આનો જવાબ મારી પાસે એકજ છે અને તે એ કે, આખી દુનિયામાં ઇસ્લામ મને સૌથી વધારે શ્રદ્ધા અને આશ્વાસન આપી શકે છે. ભવિષ્યવાદ અને શુદ્ધિવાદનો ઇસ્લામમાં મધુર સંગમ થયો છે.

બહીસ્તનાં દર્શન

મારા નવા ધર્મની-ઇસ્લામની-ફિલ્સુફીમાં હું આ તબક્કે ઉંડો ઉતરવા માગતો નથી. હાલ તો એટલુંજ કહેવું બસ થશે કે, હું કંઈ એકલા ક્ષણિક આવેશ કે ઉશ્કેરણીથી ઇસ્લામને શરણે ગયો નથી. ઘણાં વર્ષોસુધી મેં આ આઝાદ ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો છે. વર્ષોસુધી મારા આત્મા સાથે વાતો કર્યાં પછી, મારા દિલમાં લાંબા સમયસુધી મંથન થયા પછીજ મેં આ ધર્મોન્તરનું પગલું ભર્યું છે. અમને પવિત્ર કુરાન શીખવે છે કે, જ્યારે અમે ગુજર પામશું, ત્યારે બે શીરસ્તાઓ અમારું શબ તપાસશે અને જો એ શબ વફાદાર અને ધર્મશ્રદ્ધાળુ માલૂમ પડશે તો તેના આત્માને બહીસ્ત-માં દાખલ કરવામાં આવશે. જો કાઈ બિનવફાદારનું શબ માલૂમ પડશે તો તેને ક્યામતના દિવસ સુધી રીખાવવામાં આવશે.

સ્વર્ગમાં જ્યારે કોઇ પણ જીવ દાખલ થાય છે, ત્યારે તેના માનમાં ત્યાં દબદબાલરી મીજબાની ભરવામાં આવે છે. એ પછી તેને એક અલગ મહેલ કાઢી અપવામાં આવે છે. દરેક આત્માને તેણે દુનિયામાં કરેલી લલાઈના પ્રમાણમાંજ ભવ્ય મહેલ મળે છે; પણ સ્વર્ગમાં પહોંચેલા નીચા દરજ્જાના રહેને પણ ઓછામાં ઓછા ૮૦,૦૦૦ ગુલામો અને ૭૨ ચોરતો તો અવશ્ય મળે છેજ. આ હુરીઓ અતિશય ખૂબસુરત હોય છે. જીંદગીમાં જે ચોરત હોય છે તે ઉપરાંત આપણને આ સુંદરીઓનો સંગ સોંપડે છે. વળી પાક કુરાને એક મુસલમાનને ચાર સ્ત્રીઓ કરવાની પરવાનગી આપી છે.*

ચોરતો માટે ઇસ્લામને નથી ભેટ્યો

અહીં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, બહુ ખેરીઓ મેળવવાની હોંશથી હું મુસલમાન થયો નથી. હું ખોતે તો ઘણી ચોરતો સાથે વિહાર કરવાના મતનો પણ નથી. મને તો ઇસ્લામનું ખીજા જાતનું આકર્ષણ છે. આ દુનિયામાં આજે પૈસા, મદિરા-દારૂ, કેફ, નાચ, ગાન, અયશઆરામ અને હવસી આનંદો ચાલી રહ્યા છે, તેનાથી દૂર રહેવા માટે અને આત્માની શાંતિ મેળવવા માટે-

* હિંદુઓનાં પુરાણોમાંથી પણ આવા પ્રકારની વાતો મળી આવશે, પણ જેમ જનસમાજમાં ત્રણ પ્રકારના ઓતાઓ (પામર, વિપથી, બિજ્ઞાનુ) રહ્યા છે; તેમ તેમના લલા માટે ઉપદેશવચનો પણ ત્રણ પ્રકારનાં (ભયાનક, રોચક, યથાર્થ) કહેવાની જરૂર સમજવામાં આવે છે. હેતુ એમાં પલાને નીચે ઉતારવાનો નહિ, પણ નીચલી કોઠીયાળાને ઉપર ચઢાવવાનો હોય છે. નાના બાળકને હંધાડવા માટે ભયાનક વચન કહેવાય તે સંભળીને બાળકજ બહીએ છે. યુવાન કે વૃદ્ધ બહીતો નથી. તેમ આવાં વચનોથી હવ્યક્ષ્ણ આત્માને સુકસાન નહિ અને બાળજવાત્માને લાલજ થાય છે.

લિલુ-આખંડાનંદ

જ મેં ઇસ્લામનો આશ્રય શોધ્યો છે. બહુ મોડું થઇ જાય તે પહેલાં આત્માનું કલ્યાણ સાધી લેવા માટે મને ઇસ્લામધર્મ જરૂરી લાગ્યો છે.

હોલીવુડથી તોબાહ પોકારી ગયો

અમેરિકાના સીનેમાનગર હોલીવુડમાં મેં ખૂબ વૈભવો ભોગવ્યા છે. ફિલ્મ ઉદ્યોગમાં મેં ખૂબ ભાગ લેખ્યો છે. આજે દુનિયાની ધાંધલ અને ધમાલોથી દૂર રહીને મારા સહધર્મીઓ અને આરબ બિરાદરોની વચ્ચે હું આત્મિક સુખ અનુભવું છું. પરવરદિગાર અદલાએ મને દર્શન દીધાં છે અને ઈનશાઅલ્લા ! એમના શુપાક હાથનો મારી આંખોપર સ્પર્શ થયો છે. ખુદાએ મારા દેહમાંથી હલકી હવસને, પાપવાસનાઓને, મારી લોભવૃત્તિને અને પૈસાની ભૂખને દૂર કરી છે. હોલીવુડના સીનેમાનગરમાં લક્ષ્મી અને તાલેવરી માટે જે નાપાક પ્રયાસો અને કારસ્તાનો ચાલી રહ્યાં છે, ત્યાં આગળ ખરી કળાનું, ધર્મનું અને નીતિનું ઉઘાડે છોગે ખૂન થાય છે. માત્ર પૈસા રળવાને ખાતર ત્યાં આ બધી નાપાક અને અધર્મી બાજીઓ ખેલવામાં આવે છે. હોલીવુડનાં હવસપૂર્ણ ધરોમાં અદલાહને કે પરમેશ્વરને સ્થાન નથી. ત્યાં તો શયતાનનું સામ્રાજ્ય જાયું છે. ધર્મને ત્યાં હાંસીપાત્ર ગણવામાં આવે છે.

હું આ બધી નાપાક બાજીઓથી તોબાહ પોકારી ગયો હતો, એટલામાં મારી ફિલ્મમાં એક આરબને કામ કરવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થયો. એ આરબ મીનારા ઉપરથી મુઅઝનની બાંગ પોકારતો હતો અને કેમેરાનાં ચક્રો ફરે જતાં હતાં. મેં એ આરબનો અવાજ સાંભળ્યો. મારા દિલને એણે આરપાર ભેદી નાખ્યું. જ્યારે મેં સીનો ‘શુટ’ કરવા પૂરા કર્યાં, સાર પછી મેં આરબને મારી કેબીનમાં બોલાવ્યો. અમારે ઇસ્લામધર્મવિષે વાતો થઇ. વાતો દરમિયાન આરબના ચહેરા ઉપર ધાર્મિક નૂર ઝળકી રહ્યું. એ જોઇને મને થયું કે, ખરેખર ! મારે જે વસ્તુની જરૂર છે, તે આ ઇસ્લામધર્મમાંથીજ મળી શકશે. એ દિવસથી ઇસ્લામ ઉપર મારી શ્રદ્ધા જામવા લાગી. મેં દારૂનો ત્યાગ કર્યો. આથી મારા મિત્રોને અજ્ઞયબી થઇ. એ પછી તો મેં નાય-પાર્ટીઓમાં પણ જવાનું બંધ કર્યું, અને તે આરબની સાથે હું કુરાનનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યો. પછી મેં દિવસમાં પાંચ વખત નમાઝ પઢવી શરૂ કરી.

આત્માનો પરકાર

છેવટે એક સમય એવો આવ્યો, કે જ્યારે આ ફિલ્મને લગતું કામ મારા આત્માને ખુશવા લાગ્યું. મારી ધાર્મિક વૃત્તિઓ સાથે ફિલ્મના ધાંધલીઆ કામનો કોઇ રીતે બંધ પેડો નહિ. એમાંથી કયું છોડવું ? મનમાં ધમસાણો મચ્યાં. રાતોની રાતોસુધી વિચારોમાં ઉજાગરા થયા. એક બાલુ સિનેમાની જગી આવક મને ખેંચતી હતી, તો બીજી બાલુ અદલાહનો-દીનનો-પરકાર સંભળાતો હતો. આખરે અદલાહનું સ્પષ્ટ દરમાન મને સંભળાયું અને મેં ફિલ્મનું કામ છોડી દીધું. હોલીવુડનાં પ્રલોભનોને તદ્દાક આપી દઇને મેં ખુદાની મીઠી ગોદ સ્વીકારી.

ઇસ્લામનો બાળક

આજે હું ઇસ્લામનો બચ્ચો બની રહ્યો છું. હજરત મહમદ પયગંબર (સલ.)ને ચરણે મેં મારી જીંદગી અર્પણ કરી છે. આખી જીંદગીમાં હવે હું સૌથી સુખી થયો છું. કદાચ હું કાયમને માટે અમેરિકા અને હોલીવુડ છોડી મુસ્લીમ મિત્રોની સંગાથે આફ્રિકા તરફ ચાલ્યો જઇશ. એક વખત પૂર્વમાં જઇ, ઇસ્લામધર્મી બંધુઓની સાથે મળી ગયા પછી હું પાછો ફરીશજ નહિ, એવી મારી મુરાદ છે.

(દૈનિક “હિંદુસ્થાન”ના એક અંકમાંથી)

१६८—गोस्वामी तुलसीदासजी के लरत

गोस्वामीजी का चरित्र-चित्रण आदर्श है। उनोंने प्रत्येक पात्र के प्रधान गुण को सर्वोच्च सीमापर पहुँचा दिया है। रामायण के नायक-लगवान् रामचन्द्र प्रत्येक मानवी गुण के सर्वोत्कृष्ट उदाहरण है। धर्मी कारण हम उनमें आदर्श पुरुष या मर्यादा-पुरुषोत्तम कहते हैं। धर्मी प्रकार उनोंने श्रीसीता द्वारा सती के समस्त गुण, लरत और लक्ष्मण द्वारा आदर्श भ्रातृ-प्रेम, दशरथ द्वारा कर्तव्य-पालन, हनुमान द्वारा आदर्श सेवा और रावण द्वारा अत्याचार आदि के वास्तविक स्वरूप हमारे सम्मुख रख दिये हैं। अन्य पात्रों में भी किसी न किसी गुण का ज्वलन्त उदाहरण मिलता है। यहाँ तक, कि मंथरा जैसी दुष्टा के कारणों को, अपनी स्वामिनी की लज्जा के लोभों से परिपूर्ण दिखला कर, गोस्वामीजी ने एक स्वामिलक्ष्मण की सेवा का रूप दे दिया है।

हम उपर कह आये हैं, कि लरत और लक्ष्मण के चरित्र में हमें भ्रातृ-प्रेम का सर्वोत्कृष्ट उदाहरण मिलता है। दोनों ही पात्रों में यह गुण धितने यातुर्य एवं उत्तमता से परिस्पृष्टित किया गया है, कि हमें यह निश्चय करना कठिन हो जाता है, कि दोनों में कौन श्रेष्ठ है। एक ओर हमारे सम्मुख चौदह वर्षतक जन में लाल की लृत्य से भी अधिक सेवा करनेवाले मन-कम-अचन चरचुरत लक्ष्मण की लागभूति है, तो दूसरी ओर 'जटाजूट शिर मुनि-पट-धारी' नंदिग्राम-वासी उन लरत का चित्र, जिन्होंने भ्रातृ-स्नेह में 'पितु-आज्ञा' हुकरा दी और जो रामचन्द्र की भजति सिंहासनासीन कर चौदह वर्ष राजकाज चलाते हुये भी लक्ष्मण-धारी तपस्वी बने रहे। हम यह निश्चय करने में असमर्थ हो कर, कि कौन अधिक आदरणीय है, आरंभार दोनों की ओर देखते हैं। हमारे अंतर्पट में एक ओर जनवासी, वीरीसनी, धनु-शायक-धारी, राम-जनकी-सेवा-निरत लक्ष्मण अंकित है, और दूसरी ओर मुनि-वेषधारी, राम-वियोगाग्नि-तपित, सतत रामचरित-चिंतन करनेवाले लरत शालित है! हम एक को प्रशंसा की दृष्टि से देखते हैं, तो दूसरे को श्रद्धा से सिर झुकाते हैं।

रामायण में हमें स्थान-स्थानपर लक्ष्मण का चरित्र पढ़ने का मिलता है। अधिकांश में हम उसमें उनकी वीरता का, जिसका मूल राम के प्रति प्रगाढ़ लक्ष्मि है, दर्शन करते हैं। यदि हम लक्ष्मण की प्रशंसा करते हैं; यदि हमारे हृदय में लक्ष्मण के प्रति आदर-भाव जगृत होता है, तो केवल इस लिये कि वे भ्रातृस्नेह की जगज्ज्यमान प्रतिमा हैं। लक्ष्मण के चरित्र से यदि भ्रातृ-प्रेम निकाल दिया जाये, तो हमारे लिये वह एक उदासीन चरित्र हो जायेगा। उनके प्रति हमारा जो स्वाभाविक अनुराग है, वह चला जायेगा। उनकी वीरता और अक्षय्य हमें कुछ अधिक आकर्षित न कर सकेगे; परंतु लरत के संबंध में यह बात नहीं है। यद्यपि लरत के चरित्र में गोस्वामीजी ने भ्रातृ-प्रेम की-औंसे भ्रातृ-प्रेम की जो लक्ष्मण के प्रेम से किसी प्रकार कम नहीं है-महत्ता दिखाई है; फिर भी उनोंने उनमें कुछ और अन्य गुणों का प्रदर्शन भी कर दिया है, कि यदि उनके चरित्र से भ्रातृ-प्रेम निकाल दिया जाये, तब भी वे आदरणीय बने रहेंगे। लक्ष्मण के चरित्र से भ्रातृ-स्नेह निकल जाने पर केवल क्रोध और चिड़-चिड़ापन रह जाता है; परंतु लरत में फिर भी और गुण रह जाते हैं, जो उनको एक आदर्श-चरित्र बना रखते हैं-वे गुण हैं करुणा, निरलिप्तता और सरलता। अस्तु—

यद्यपि दोनों का भ्रातृ-प्रेम एक-सा आदरणीय तथा अनुकरणीय है; फिर भी जय हम दोनों के अन्य गुणों की तुलना करते हैं, तो लक्ष्मण पीछे रह जाते हैं; और हमें लरत की महत्ता स्वीकार करने की पड़ती है। कहना पड़ता है, कि सग दृष्टिकोणों से विचार करने पर हम धर्म-नतीजेपर पहुँचे हैं, कि लक्ष्मण के चरित्र से लरत का चरित्र कहीं अधिक श्रेष्ठ है।

गोस्वामीजी ने जिस प्रकार लक्ष्मण का चरित्र विस्तारपूर्वक वर्णन किया है, उस प्रकार लरत

કા નહીં ક્રિયા. ઉન્હોંને ભરત કા ચરિત્ર અયોધ્યાકાંડ કે ઉત્તરાર્ધ મેં હી ચિત્રિત કર કે સમાપ્ત સા કર દિયા હૈ. હાં, બાલ, લંકા ઓર ઉત્તરકાંડોં મેં ભી એકાધ સ્થલપર પ્રસંગ-વશ ઉનકા વર્ણન આ ગયા હૈ. કહને કા તાત્પર્ય યહ હૈ, કિ ભરત કે ચરિત્ર કા વિસ્તૃત રૂપ સે નિદર્શન અયોધ્યા કાંડ મેં હી હુઆ હૈ; પરંતુ વહાં ભી ગોસ્વામીજી કા ઉદ્દેશ્ય ઉનકે ભ્રાતૃ-પ્રેમ કા નિદર્શન કરના હી થા. અતએવ એસે સ્થલ બહુત કમ હૈ; જિનસે ઉનકે અન્ય ગુણોં કા સરલતા-પૂર્વક પતા લગતા હો; તથાપિ જો કુછ ભી ઉન્હોંને લિખા હૈ, વહ ઉનકે ચરિત્ર પર પર્યાપ્ત પ્રકાશ કાલતા હૈ, ઓર હમ ઉનકે ચરિત્ર કી મહત્તા સમજને મેં સમર્થ હો જાતે હૈં.

ઉપર કહ ચૂકે હૈં, કિ જો ગુણ ભરત કા લક્ષમણ સે બદા દેતે હૈં, વે હૈં-કરુણા, નિરભિમાનતા, સરલતા. અજ હમ દષ્ટાંતોં દ્વાર દિખાયેંગે કિ ગોસ્વામીજી ને કિસ ચતુરતા સે સ્થલ-સ્થલ પર ઉનકા નિદર્શન-ભર કર દિયા હૈ:—

(૧) ભરત કી કરુણા—અપની નનિહાસ સે લોટકર ભરત કૈકેયી સે મિલે. ઉન્હેં જ્ઞાત હુઆ, કિ રામચંદ્ર બન ગયે ઓર સો ભી ઉન્હીં કે કારણ. તખ તો વે કૈકેયી કી ભર્ત્સના કરને લગે. ઈસી સમય અભાગ્ય કી મારી મંથરા ભી આ પહુંચી. ઉસે દેખ શત્રુદ્વેન બહુત ક્રોધિત હુએ ઓર ઉસકા “ઝોટા” પકડ કર ખીંચને લગે. ભરત કી કરુણા ઉમડ આધ. કહાં તો વે માં પર નારાજ હો રહે થે, કહાં એક સ્ત્રી કો ઇસ પ્રકાર ઘસીટિ જાતે દેખ, ઉન્હેં દયા આ ગઇ ઓર ઉસે છુડા દિયા!!

યદ્યપિ ગોસ્વામીજી ને ભરત કી દયા કો સિદ્ધ એક ચરણ મેં દિખાયા હૈ, પરંતુ—

“ભરત દયાનિધિ દીનહ છુડાધ”

હી મેં ઉન્હોંને ભરત કે કરુણ-સ્વભાવ કા જ્વલંત દિગ્દર્શન કરા દિયા હૈ.

(૨) ઉનકી સરલતા—માં સે મિલકર ભરત કૌશિદ્યા કે પાસ ગયે. વહાં વે જિન શબ્દોં મેં કૈકેયી કે ઇસ પડયંત્ર સે અપની અનભિજ્ઞતા કા પરિચય દેતે હૈ, વે ઉનકી સરલતા-ભોક્ષેપન કે મૂર્તિમાન પ્રમાણ હૈ. વે કહતે હૈ:—

ચોા “ જે અથ માતુ પિતા ગુરુ મારે, ગાઇ ગોઠ મહિસુર પુર જારે;
જે અથ તિય બાલક બધ કીન્હે, મીત મહિપત માહુર દીન્હે.
જે પાતક ઉપપાતક અહલીં, કર્મ—બચન-મન ભવ-કવિ કહલીં;
તે પાતક મોહિં હોઈ વિધાતા, જે યહ હોઈ મોર મતિ માતા.

દોહા—જે પરિહરિ હરિદર ચરણ, ભજહિં ભૂતગણ ધોર;
તિન કી ગતિ મોહિં દેહ વિધિ, જે જનની મતિ મોર. ”

દેખિયે હૃદય કી સરલતા ઓર સ્વચ્છતા શબ્દ શબ્દ સે ઝલકી પડતી હૈ!!

(૩) દુસરોં કે સુખ-દુઃખ કા ધ્યાન—ભરત રામચંદ્ર સે મિલને જ રહે હૈં. રામજી કો બન મેં પૈદલ હી ચલના પડતા હોગા, યહ સોચ કર વે ભી પૈદલ ચલને લગે. ઉન્હેં દેખકર ઉન કે સાથિયોં કો ભી પૈદલ ચલના પડા, ઇસપર કૌશિદ્યા બોલી:—

“ તાત ચદહુ રથ બલિ મહતારી, હોદધિં પ્રિય પરિવાર દુખારી;
તુમ્હરે ચલત ચલહિં સખ લોગુ, સકલ શોક-કૃશ નહીં મગ-યોગુ. ”

યહ સુનતે હી, કિ ઉનકે કારણ ઓરોં કો ભી કષ્ટ મિલ રહા હૈ, વે રથપર ચદ ગયે.

(૪) ઉનકી નિરભિમાનતા—જખ ભરત કે દલ-બલ સદિત આનેપર લક્ષમણ ક્રોધિત હુએ, તખ રામચંદ્ર ને લક્ષમણ કો સમજાયા. વે ભરત કે સ્વભાવ કા વર્ણન ઇસ પ્રકાર કરતે હૈં—

“ ભરતહિં હોઈ ન રાજમદ, વિધિ દર દરિ પદ પાઈ;
કળહં કિ કાંછ સીકરન્દિ, દ્વીર સિંધુ બિનસાઈ.
મશકડુંક વરુ મેરુ ઉગાઈ, હોઈ ન નૃપમદ ભરતહિં ભાઈ. ”

ઇન ગુણોં કે અધાવા પરિસ્થિતિ કે અનુસાર ચલના ભી ઉનકી એક વિશેષતા થી. પહલે તો વે કિસ અનુનય-વિનય કે સાથ રામ સે લૌટને કા અનુરોધ કરતે હૈં, પરંતુ જળ રામચંદ્ર ઉન્હેં અપની સ્થિતિ સમજા દેતે હૈં, તો વે કહતે હૈં—

“અખ કૃપાલુ જસ આયસુ હોઇ, કરૌં સીસ ધર સાદર સોઇ.”

ઔર રામચંદ્ર કી ખડાઉંપર હી સંતોષ કર લેતે હૈં.

સાથ હી ઉનમેં ક્ષત્રિયોચિત વીરતા કા ભી અભાવ નહીં થા. યહ ખાત સંજ્ઞવની લે કર લૌટતે હુએ હનુમાન સે વીર “એક બિનુ કર સાયક” સે ભૂમિપર ગિરા દેને ઔર ફિર કહીં રામ તક પહુંચને મેં વિલંબ ન હો, યહ સોચકર ખાણુપર ચઢકર જાને કા કહને સે પ્રકટ હોતી હૈં.

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રી. રામકૃષ્ણ બલદુવા)

૧૭૦—દશરથ-નંદન

આજ શ્રીરામનવમી હૈ. આજ કે હી દિન દશરથ-નંદન શ્રીરામચંદ્ર ને ભૂ-ભાર હરણુ કરને કે લિયે અવતાર લિયા થા. અતએવ આજ કા દિન હમ ભારતવાસિયોં કે લિયે મહાન ગૌરવ કા દિન હૈ !!

આજ સારા ભારતવર્ષ હર્ષોદ્ઘાસ મેં મગ્ન હૈ, કારણુ કિ આજ ઉસ મહાન પુરુષ, આદર્શ રાજા એવં ઉસ પાપવિમોચન ભક્ત-ભયહારી ભગવાન કા જન્મ હુઆ થા, જિસકી કીર્તિ કી વિમલ પતાકા આજતક સારે સંસાર મેં ફહરા રહી હૈ; જિસકે ગુણોં કા ગાન સૃષ્ટિ-ભર મેં હો રહા હૈ; જિસ અલૌકિક કાર્યોં સે આજ ભી ભારત કા મસ્તક ઉંચા હૈ તથા જિસકે આદર્શ ચરિત્રોં કા અનુકરણુ કર આજ ભી મનુષ્ય અપના લોક-પરલોક—દોનોં સુધાર સકતા હૈ.

શ્રીરામચંદ્ર કે નિર્મલ ચરિત્રોં કા કહાંતક વર્ણન કિયા જાએ? જિનકે નામ કી મહિમા વર્ણન કરતે-કરતે બડે-બડે ઋષિમુનિ તક હાર ગયે; જિનકે ચરિત્ર કા વર્ણન કરને મેં વાદમીકિ સરીખે ઋષિવર્ય ને રામ-ચરિત કા હી એક આદર્શ ગ્રંથ તૈયાર કર ડાલા; જિનકે ગુણોં કા ગાન કરતે-કરતે ગોસ્વામી તુલસીદાસ રામચરિતમાનસ લિખ કર અમર હો ગયે, ઉનકે અપાર ગુણોં કા ગાન મેં અલ્પબુદ્ધિ કહાંતક કર સકતી હૂં?

આજ ધર-ધર આનંદોત્સવ મનાયા જ રહા હૈ; ધર-ધર રામ ચચાં હો રહી હૈ; દેવસ્થાનોં-મંદિરોં મેં શ્રીરામજન્મોત્સવ મનાયા જ રહા હૈ; પર ક્યા ઇતને સે હી હમારા કર્તવ્ય શેષ હો જતા હૈ? ક્યા એક દિન રામ-ગુણ-ગાન કર લેને અથવા ઉત્સવ મનાને સે હમારી ભક્તિ પ્રકટ હો ગયી?

આવશ્યકતા તો ઇસ ખાત કી હૈ, કિ આજ કે દિન હમ પ્રતિજ્ઞા કરે, કિ હમ શ્રીરામ કે આદર્શોં કા સચ્ચા અનુકરણુ કરેંગે; હમ ધર-ધર મેં પ્રેમ કી ગંગા બહાયેંગે; હમ ધર-ધર મેં બ્રાતૃ-પ્રેમ કા આદર્શ સ્થાપિત કર આપસકી કલહ કો દૂર કરેંગે; હમ સીતા મહારાની કા ચરિત્ર સમ્મુખ રખ અપની માં-બહેનોં કા સતીત્વ કા પાઠ પઢા પઢા આદર્શ બનાયેંગે; હમ વિલીપણ, સુગ્રીવ ઔર હનુમાન કી નૌઘ સચ્ચે રામ-ભક્ત બનેંગે; હમ દેશ મેં અત્યાચાર ઔર અનાચાર કી ઉદ્ધંતા કિ ઇતિશ્રી કર દેંગે તથા અપહરણુ કી હુધ નારિયોં કે રક્ષાર્થ, જટાયુ કી નૌઘ અપને પ્રાણોં-તક કા મોહ ન કરેંગે. જળ હમ કોરી લકીર ન પીટ કર રામચરિત-માનસ કા અધ્યયન કર ઉસસે કુછ શિક્ષા ગ્રહણુ કરે ઔર ઉસે નિત્ય કે વ્યવહાર મેં લાયે, તભી હમારા રામ-જન્મોત્સવ મનાના સાર્યક હો સકતા હૈ; તભી હમ રામચંદ્રજી કે ભક્ત હોને કા દાવા કર સકતે હૈ ઔર તભી હમ શ્રીરામ કા અપના ઇષ્ટદેવ કહને કે અધિકારી હૈ !!

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખિકા:—શ્રીમતી વિમલાદેવી)

૧૭૧-ગુજરાતનો એક જ્યોતિર્ધર

૯૬૭

દેશભક્તિનું મુખ્ય અંગ દેશના સહગત મહાત્માઓનું દર્શન છે. આ મહાત્માઓએ દેશને ભજવા યોગ્ય બનાવ્યો; એમની જ્યોતિથી આપણો સંસ્કારાગ્રિ પ્રગટાવ્યો અને એમનાં દર્શનથીજ આપણે દેશની ભૂત મહત્તા જોઈ શકીએ છીએ અને ભાવિ વિકાસ સાધી શકીએ છીએ; પણ એ દર્શન તે કૃત્રિમ નહિ, કાલ્પનિક નહિ, ધાર્મિક કે રાજકીય ઝડપથી રંગેલું નહિ-પણ આભે-હુય અને નિષ્પક્ષપાત દર્શન; અને એ દર્શન તે દેવરૂપનું નહિ, દાનવરૂપનું નહિ પણ મનુષ્ય-રૂપનું-તેના હતા તેવા રૂપનું-સહગુણ ને દુર્ગુણ, શક્તિ ને અશક્તિના સંભારરૂપ માનવરૂપનું.

પ્રણાલિકા એવી છે કે, સહગતો અને ખાસ કરીને સહગત મહાત્માઓને દેવ જેવા પ્રતાપી અને ઈશ્વર જેવા અપૂર્વ માનવા. આ મૂર્ખઈભરી પ્રણાલિકાથી સહગત મહાત્માઓનું ખરું દર્શન થતું નથી-ન સમજાય એવું, ન ઉપયોગમાં આવે એવું, ન ગ્રેરે એવું, ફટકી ગયેલા ચિત્ર જેવું દર્શન થાય છે; અને પરિણામે મનુષ્યતરીકે તે કેવો હતો, કેમ જીવ્યો, કેટલું કરી ગયો, કોની સાથે આચડ્યો તે ખરેખરું સમજાતું નથી; અને ભૂતકાળ કે ભૂત મહત્તાનું ખરું રહસ્ય પરખાયા વિના રહી જાય છે. આ પ્રણાલિકા જૂનાં પુરાણો અને પ્રબંધોનો વારસો છે. અજ્ઞાન, શ્રદ્ધા, ધાર્મિક આડંબરના જમાનામાં રચાયેલું આ સાહિત્ય દંતકથાને ઇતિહાસ લેખે છે, ઇતિહાસને ધાર્મિક સિદ્ધાંતો પ્રચારવાનું સાધન બનાવે છે; અને સહગત મહાત્માઓની દૈવી શક્તિ ને પરાક્રમના અધિકારી બનાવવાના ઉત્સાહમાં તેની ખરી મહત્તાનું દર્શન કરવા દેતા નથી. પણ આપણે ખરેખરો માનવી જોવો છે; કાલ્પનિક દેવ જોવો નથી.

શ્રીકૃષ્ણને દેવાંશીતરીકે ગમે તેવા ગણીએ, પણ એક સ્વાભાવિક માટીજળયા તરીકે તેને ગણીએ તો તેનાં પરાક્રમ કેવાં મહાન લાગે છે! આત્મજળને સૌર્યને મુત્સદીપણાથી એક ગોવાળનો છોકરો વાસુદેવ બને છે, સામ્રાજ્યો સાચવે છે ને ઉથલાવે છે, ગીતા ઉચ્ચારે છે, આર્યાવર્તનો અધ્યાહ્ન બને છે. દેવ જન્મી દેવત્વ દર્શાવવા કરતાં ખરી મહત્તા મનુષ્ય જન્મી દૈવી પરાક્રમે કરવામાં છે. તેવીજ રીતે બધા મહાત્માઓનાં દર્શન કરવામાંજ તેમની મહત્તાની ખરી પીછાણ પડે છે.

તેજ પ્રમાણે ચાચીગના પુત્ર ચાંગાનું માહાત્મ્ય પારખવાનો પ્રયત્ન કરવો જોઈએ. તેને દેવાંશી માનીએ તો તેની કિંમત ઘટે છે અને ગુજરાતની મહત્તા પણ ઘટે છે; પણ તેનું માનવી-તરીકે દર્શન કરીએ તોજ ગર્વપ્રદ ચિત્ર ખડું થાય છે.

અંધાધુંધીનો અંધકારગ્રસ્ત મધ્યયુગ પ્રવર્તતો હતો. તે સમયનું ધંધુકા; તેનો એક અવિદ્વાન વાણીઓ; તેનો એક પુત્ર-અજ્ઞાન જનતાના સાગરનું એક જિંદુ તે-ચાંગો. કુમળા વયે દેવચંદ્રસૂરિ તેને દીક્ષા આપે છે, ચાંગો સોમચંદ્ર બને છે.

તેની તેજસ્વી કારકીર્દિમાં તે અનેક નામ ધારે છે, અનેક ખીરો પામે છે; જૈન સાહિત્યમાં તે ભણે ‘કલિ-કાલ-સર્વજ’ હોય, સંસ્કૃત સાહિત્યમાં તે ભણે હેમચંદ્ર હોય; પણ એ મહત્તાના તેજમાં ધંધુકાનો શેરીમાં રમતો પાહિણીનો પુત્ર ચાંગો ગુજરાતના પ્રતાપના સ્ફુલ્લિંગરૂપ મારી નજર આગળ તરે છે.

સોમચંદ્ર હવે વણિક નથી; પણ જૈન સાધુ છે. તે સમયનો જૈન સાધુનો સંઘ એટલે જ્ઞાન અને વિવાદકલાના ઇન્તરદરોનો સમુદાય, વિશાળદષ્ટિ બ્રાહ્મણોના ઇન્તરાની સ્પર્ધા કરવાની ઇચ્છા રાખનાર બંડખોર સૈન્ય. આ સૈન્યમાં રહી સોમચંદ્ર માત્ર જૈન સાધુ નથી રહેતા, પણ સારસ્વત મંત્રની સિદ્ધિ મેળવે છે. ધંધુકાના અનેક ચાંગાઓ એકવીસ વર્ષે દુકાને બેસવાની શક્તિ મેળવતા હતા, પણ આ ચાંગો જ્યોતિર્ધર થવા સમર્થો હતા. એકવીસ વર્ષે વિદ્વાન સાધુઓ તેના જ્ઞાન અને શક્તિની કિંમત આંકે છે. સંવત ૧૧૬૬ માં તે આચાર્યપદ લે છે. ધંધુકાનો આ નાકકરો ચાંગો આત્મજળથી વિદ્યપરંપરાનું પરમ લક્ષ્ય એવું પદ લે છે. હેમચંદ્રસૂરિ એવું ખીરૂંધ ધારી તે

જિનશાસનનો નેતા બને છે, સૈનિક સેનાપતિ બને છે. નેપોલિયનની ધૂમકેતુસમ કારકીર્દિનું સ્મરણ થાય છે. કલ્પના તેની શક્તિનો ખ્યાલ કરતાં કરતાં કાંપે છે.

તે સમયમાં મહત્તાતું મૂલ્ય રાજસત્તા હતી. જેને કીર્તિ જોઈતી હોય, તેણે રાજદરબારે શોભવું જોઈએ; જેને માન જોઈતું હોય તેણે રાજ પાસે તે મેળવવું જોઈએ; જેને આધિપત્ય જોઈતું હોય તેણે રાજને હાથમાં રમાડવો જોઈએ; જેને પોતાના ધર્મનો વિજય જોઈતો હોય તેણે રાજ પાસે તે સ્વીકારાવવો જોઈએ. આ કારણોથી વિદ્વાનો રાજના દરબારમાં ખુદ્દિની મલ્લકુસ્તી-વિવાદો કરતા; રાજને પોતાના હાથમાં લેવા મથતા; રાજને પોતાના ધર્મના અનુયાયી કરવા સતત પ્રયાસો કર્યા કરતા. પહેલા બ્રાહ્મણો ને બૌદ્ધોએ, પછી બ્રાહ્મણો ને જૈનોએ સદીઓસુધી આ સિદ્ધાંતો સ્વીકારી સ્પર્ધા કરી છે.

જિનશાસનની સ્થિતિ તે વખતે કફોડી હતી. ગુજરાતસિવાય હિંદમાં બીજે તેનું પ્રાબલ્ય નહોતું અને અહીંયાં પણ તેમનું બળ નિરંકુશ સત્તા અપાવે એવું જાણ નહોતું. સિદ્ધરાજ જયસિંહ ઉસ્તાદ હતો, બધાને શિરપાવ આપતો; પણ તે માનતો શૈવ સંપ્રદાય ને નમતો સોલંકીઓના ધર્મદેવ સોમેશ્વર ભગવાનને. તેના રાજ્યકાલમાં જિનશાસને તેને પોતાનો કરવા પ્રયત્નો કર્યા ખરા, પણ તે એકનો બે થયો નહિ. તે છતાં તે બધા સંપ્રદાય તરફ બૌદ્ધાઈ રાખતો અને નેમિનાથ ભગવાનને ભજતાં તેને વાંધો નહોતો.

આચાર્યપદ પામી હેમચંદ્રસૂરિએ જિનશાસનનો વિજય સાધવો શરૂ કર્યો; સંવત ૧૧૮૧માં જયસિંહદેવ સમક્ષ શ્વેતાંબરી દેવસૂરિ કુમુદચંદ્ર જોડે વિવાદ કરે છે અને ઉછરતો જીવાન હેમચંદ્રસૂરિ દેવસૂરિની પડખે ઉભો રહી તેને વિજય અપાવે છે. હેમચંદ્રનું વર્ણન મોહક છે. કિંચિદ્ વ્યતિક્રાન્તશૈશવઃ અને તે પ્રખર ને વયોવૃદ્ધ વિદ્વાનોના દંડયુદ્ધમાં નામ કાઢે છે. ધંધુકાનો બાળક પાટણના ચક્રવર્તી પરમ ભટ્ટાર્કની ધ્યાનમાં આવવા માંડે છે.

આ સમયે શ્રાવકગ્રંથ ઉદા મહેતા ખંભાત બેઠા બેઠા જિનશાસનના સૂત્રધારનો ભાગ ભજવતા હતા. તેનું ધન, તેની શક્તિ, તેની સત્તા બાલસૂરિને હિંમત આપી રહ્યાં હતાં.

હેમચંદ્રસૂરિ સિદ્ધરાજ જયસિંહને મુગ્ધ કરવા પોતાની શક્તિનો ઉપયોગ કરી રહ્યા. એને માત્ર કીર્તિ નહોતી મેળવવી, વિવાદો નહોતા જીતવા; પણ પાટણને જિનશાસનનું પાટનગર કરવું હતું અને એના પ્રભાવ સામું કાણ ટકી શકે? કયી કલા ને કયી વિદ્યા એને નહોતી આવડતી?

શાકટાયનાદિ વ્યાકરણોને આધારે તેણે ‘સિદ્ધ હેમચંદ્ર’ લખ્યું; આગળ વૃદ્ધ સિદ્ધરાજ રીઝે એવી પ્રશસ્તિ લખી; આખરે ગુજરાત દાશમીરમાં શોભે એવું કાંઈ લખ્યું. પાટણ એ પુસ્તકપર મુગ્ધ થયું. રાજાએ તેની ત્રણસો પ્રત કરાવી આખા આર્યાવર્તમાં મોકલી. કાયસ્થ કંકલ વૈયાકરણે તેને પાટણમાં શીખવવા માંડ્યું.

મહાન હેમચંદ્રે વિજયપ્રયાણ શરૂ કર્યું હતું. પ્રશંસા મેળવ્યા પછી વિજય મેળવવા વચ્ચે થોડાજ અંતર હોય છે. એ અંતર કેમ કાપવો, એ તેને આવડતું હતું. પછી તેણે ‘દ્વાયત્રય’ લખ્યો; અને વ્યાકરણદ્વારા સિદ્ધરાજની કીર્તિ અમર કરી.

કુમારપાલ-રાજ્યનો વારસ, સિદ્ધરાજના લયંકર ક્રોધથી ત્રાસતો નાસતો ફરતો હતો. હેમચંદ્ર અને ઉદા મહેતાએ તેને મદદ કરી પોતાનો કર્યો અને બ્યારે સંવત ૧૧૯૯ માં સિદ્ધરાજનો સ્વર્ગવાસ થયો, ત્યારે જિનશાસનનો સૂર્ય આકાશે ચઢ્યો. વૃદ્ધાવસ્થામાં પ્રવેશવાની તૈયારી કરતો કુમારપાલ આખરે ગાદીએ આવ્યો. એ સૌભાગ્યના કારણભૂત હેમચંદ્રસૂરિ હોય કે ન હોય, પણ ઉદા મહેતા તો હતાજ. કુમારપાલના મુખ્ય મદદગાર ઉદા, તેના પ્રિય મિત્રો તે ઉદાના પુત્રો વાગ્ભટ્ટ અને આમ્ભટ્ટ; પછી હેમચંદ્ર જેવા પ્રખર મુસ્લહીને બીજા કેવા શુભ સંયોગ જોઈએ? તેણે કુમારપાલને જૈન કરવાનો પ્રયત્ન આદરવા માંડ્યો.

કુમારપાલ સોમનાથ ગયો ત્યારે પણ સૂરિ સાથે ગયા અને આજના કેટલાક ગુસ્ત જૈનો-જે જૈનો દિંદુઓથી જૂદા છે એમ કહે છે અને મનાવે છે-તેમને ન રૂચે એવું કાર્ય કર્યું.

શવને પ્રણિપાત કરી પ્રાર્થા. મહાદેવે આકાશવાણીવડે હેમચંદ્રની વિદ્વત્તા વખાણી. કેવી રીતે તે કાયડો મધ્યકાલના મુસલ્માનો ઉકેલી શકે? પરિણામે કુમારપાલે માંસ-મદિરા ત્યાગ્યાં. સૂરિએ જૈન અને બ્રાહ્મણો વચ્ચે ઝાઝો ભેદ માન્યો હોય એમ લાગતું નથી.

હેમચંદ્રની સત્તા વૃદ્ધ રાજપર વધતી ગઈ; વૃદ્ધ રાજ સૂરિનાં પ્રવચન સાંભળી રહ્યો. સંવત: ૧૨૧૩ માં તે પરમ શ્રાવક થયો. સંવત ૧૨૧૬ ના અરસામાં-લગભગ ૬૫ વર્ષે-કુમારપાલ જૈન થયો. યશ:પાલ મંત્રીએ એ પ્રસંગને અમર કરવા 'મોહરાજ પરાજય'નું નાટક લખ્યું, જેમાં કુમારપાલને કાલ્પનિક 'કૃપાસુંદરી' જેડે પરણાવ્યો છે.

આ સમયે સૂરિની વિદ્વત્તા પણ પૂરેપૂરી પ્રકાશી રહી હતી. 'અલંકારચૂડામણિ' 'ઝદોતુશાસન' 'દેશી નામમાલા' 'યોગશાસ્ત્ર' વગેરે કૃતિઓ આ સમયની તેની પ્રવૃત્તિના ફળરૂપ ગણી શકાય.

સૂરિના હાથમાં ધીમે ધીમે બધી રાજ્યસત્તા આવી; અને ગુજરાતમાં જિનશાસન પ્રસારી. જીવનનું સ્વપ્ન સિદ્ધ કરવા તેણે પ્રયાસ કર્યો. હેમચંદ્રાચાર્યે ગુજરાતને ધાર્મિક વ્યક્તિત્વ આપવાનો ક્રમ શરૂ કર્યો. રાજ્ય કરવાનો અધિકાર મળવો સહેલ છે, પણ પોતાની ભાવના પ્રમાણેજ રાજ્યની રચના કરવાનો લઠાવો કોઈકનેજ મળે છે. કુમારપાળના સમયમાં આ લઠાવો હેમચંદ્રને મળ્યો.

હિંદની શ્રમણભાવનાનું એક પ્રબલ સાધન તે જિનશાસન અને તેનો પરમ મંત્ર તે અહિંસા. અજ્ઞાન ને તોફાનના જમાનામાં-જ્યારે મુસલમાનો ઉત્તરમાં હિંદુરાજ્યો જેડે આથડતા હતા ત્યારે-શ્રમણ ભાવનાના અવતારરૂપ અનેકા હેમચંદ્રે ગુજરાતને અહિંસા ભૂમિ કરવા માંડી. માંસ અને મદિરાનો ઉપયોગ બંધ થયો; યજ્ઞમાં માંસને બદલે ધાન્ય નખાતું થયું; પાંકુરંગ બ્રાહ્મણોને શ્રાવકોની માફક રહેવાની આજ્ઞા થઈ; શિકાર બંધ થયો; બ્લૂ મારનારના ધનવડે ચૂકાવિહાર બંધાયો; લોહાલોહ ચેસ આગળ કાચું માંસ મૂકનારને દેહાંત દંડ થયો; ચૈત્યો, ઉપાશ્રયો ને વિહારો બંધાવા લાગ્યા; અહિંસાની રથયાત્રા કરવાનો શ્રાવકોને હક મળ્યો, લશ્કર વીખેરી નાખવામાં આવ્યું; અમારી ઘોષણા થઈ; બલજેરીથી અહિંસાનું સામ્રાજ્ય જન્મ્યું.

કુમારપાલે શૈવધર્મ તજ્યો નહિ. તેણે શિવાલયો પણ બંધાવ્યાં; તે સમયના બ્રાહ્મણશ્રેષ્ઠ ભાવ બૃહસ્પતિને સત્કાર સદાય કર્યા કર્યો અને 'માહેશ્વર નૃપાગ્રણિ' નું ખીરૂં પામ્યો; પણ તે વૃદ્ધ હતો. સખળ અને પ્રભાવશાળી પુરુષોને ખુશ રાખી શાંત રીતે જીવન વીતાવવાનો પ્રયોગ તેણે આરંભ્યો લાગે છે. એક પ્રસંગે આખું રાજ્ય પણ ગુરુને ચરણે તેણે ધર્યું. તપસ્વી ગુરુએ તે લીધું નહિ, પણ રાજાને આજ્ઞા કરવાનો અધિકાર સ્વીકાર્યો.

સૂરિ સરસ્વતીને સેવ્યાજ ગયા. 'ત્રિષષ્ટિશક્તકા પુરુષ' 'અભિધાન ચિંતામણિ' 'અને-કાર્થ કોષ' વગેરે કૃતિઓ વૃદ્ધાવસ્થામાં પણ તેમની કીર્તિ વધારી રહ્યાં. ગુજરાતી મોટ વાણીઆની પ્રતાપી મેધાના અમકારા ચારે તરફ પ્રસર્યા-વ્યાકરણ ને અલંકારના ક્ષેત્રમાં ગુજરાતના આ વિદ્વાનોના શિરોમણિને આખા આર્યવર્તે સન્માનવા માંડ્યા.

કુમારપાલે 'પરમાર્જત' ને 'પરમશ્રાવક' ના ગિરદો શોધવા જતાં-ગુજરાતને અહિંસા-ભૂમિ કરવા જતાં બધું ખોયું. લયંકર સિદ્ધરાજનું વિશાળ સામ્રાજ્ય વૃદ્ધ ને 'મોહરાજ પરાજય' કરવામાં મશગુલ રાજાના રાજ્યમાં ટકી શકે એમ નહોતું. તે તુટ્યું. પાટણ નિર્બળ થયું. વિજયપ્રયાણનું સ્થાન રથયાત્રાઓએ લીધું. ગુજરાતનું ગૌરવ પરવારી ગયું. હેમચંદ્રે જીવનભર સેવેલા સ્વપ્નાની સિદ્ધિ અને ગુજરાતની મહત્તાનો અસ્ત એ સાથેલગાં થયાં.

એક ચોમાસુ આવ્યું. અને રાજાએ ગુરુની આજ્ઞાથી વ્રત લીધું-પાટણ નદી છોડવાનું. મુસલમાન સૈન્ય ચઢી આવ્યું. દેશ બચાવવા કાંઈ વ્રત લગાય? શિષ્ય ગુરુ પાસે ગયો અને મદદ માંગી. ગુરુની મંત્રસિદ્ધિથી મુસલમાન રાજાની પાલખી ઉડતી ઉડતી ત્યાં આવી, અનાર્થ રાજા જાગ્યો ને ગુરુને પ્રણિપાત કર્યો; પોતાના રાજ્યમાં જ મદિના જીવદિંસા ન કરવા દેવાનું વચન આપ્યું; ને કેમે કરતાં છૂટ્યો. ગુજરાતની મહત્તાનો પૂજક અને વાસ્તવિક કૃતિદાસને! સંશોધક આ દંતકથામાં રહેલું રહસ્ય જોઈ આંસુ સારે તો શી નવાઈ?

સૂરિ સંવત ૧૨૨૯ સુધી ચોર્યાસી વર્ષ જીવ્યા અને કુમારપાલ ગુજરી ગયા તેના ચોરસ મદિના પહેલાં કાળ કર્યો.

ગુજરાતને માટે થોડાજ મહાપુરુષો લખાયા છે. એમાંના આ એક છે. ધંધુકાનો એક ગુજરાતી આત્મબળે વિદ્વતા સંપાદન કરી ‘કલિ-કાલ-સર્વજ્ઞ’ બને છે. ગુજરાત વિદ્વતામાં, રસમાં, સર્જકતામાં સદાય આર્યાવર્તની બહાર ગણાતું તે-ઇતિહાસમાં પહેલી વાર અને હજી સુધી છેલ્લી વાર-પોતાની વિદ્વતાનો પડકાર આખા વિશ્વમાં અનંતકાળ સુધી સંભળાય એમ એ ‘કલિ-કાલ-સર્વજ્ઞ’ની કૃતિઓ દ્વારા કર્યે જાય છે. આર્યાવર્તના સરસ્વતી મંદિરમાં લગવાન પતંજલિ, પાણિનિ ને મમ્મટ આદિના સમૂહમાં એક ગુજરાતી પહેલી વાર આવે છે.

તે ઉપરાંત આ દેશમાં સદીઓ થયાં શ્રમણભાવના ચાલી આવે છે. એ ભાવના એક સૂત્રમાં સમાધ શકે છે:—‘વૈતરાગમયક્રોધઃ’ એ ભાવનાવિષે વાત કરવી સહેલી છે, એને સિદ્ધ કરતાં માનવતાની ખરી કસોટી થાય છે. મધ્યકાલનાં અંધકારમાં આ ગુજરાતીએ એ ભાવના સાથે તાદાત્મ્ય મેળવવા પ્રયાસો કર્યા, એટલુંજ નહિ પણ એ ભાવનાથી રાજ્યકારભાર પ્રેર્યો. જિનશાસન સમસ્ત ગુજરાત પર ઇતિહાસમાં પહેલી ને છેલ્લીવાર પ્રવર્તાવ્યું. એક દેશને અહિંસાભૂમિની ભાવનામય ભૂમિકાએ સ્થાપવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પ્રયત્નજ માનવીને નશીબે છે. સિદ્ધિ તેના હાથમાં નથી.

આ પ્રયત્ન કરનાર ધંધુકાના આંગાતું સ્થાન ગુજરાતના જ્યોતિર્ધરોમાં અમર નથી, એમ કોણ કહેશે? (“મુંબઇ સમાચાર”ના સં. ૧૯૮૩ના દીપોત્સવી અંકમાં લે:—શ્રી. ક. મા. મુનશી)

૧૭૨—શ્રીરામ

સાલ-ભર કે બાદ શ્રીરામનવમી નર-શ્રેષ્ઠ અવધપતિ મહારાજ દશરથ કે લાડકે કિશોર કી નિરુપમ કાર્યાવલિયો સ્મૃતિ-પટ પર અંકિત કરાને, હમારી સોઇ હુઇ શક્તિયોં કો સંસાર કે અદ્વિતીય આદર્શવાદી કે પાવન ચરિત્ર કો સુના કર જનગૃત કરાને ઔર માતા-પિતા, બધું-ભાઇ, સમાજ, સાધુ-સંત, પુરુષ-સ્ત્રી આદિ કે પ્રતિ ઉચિત કર્તવ્ય કી શિક્ષા દેને આતી હૈ. આજ કે હી દિન પુરુષોત્તમ શ્રીરામચંદ્રજી કો જન્મ હુઆ થા, જિનકી જોડ કો કોઈ વ્યક્તિ આજતક સંસાર કે કિસી સમાજ, કિસી રાષ્ટ્ર તથા કિસી ધર્મ-ગ્રંથ કે અંદર નહીં પાયા ગયા. ઉનકે આદર્શ-ચરિત્ર જો જવલંત ઉદાહરણ હમારે સમુખ રખે ગયે હૈ, વે ચિરકાલ તક હિંદૂઓં કે મુખ કી લાલી બનાયે રખેગે. લગવાન રામ ધર્મનિષ્ઠ, કર્મનિષ્ઠ, ગો-બ્રાહ્મણ-પ્રતિપાલક, ગુરુજન-સેવક, પિતૃ-ભક્ત, ભક્ત-વત્સલ, દુષ્ટહર્તા, બલશ્રેષ્ઠ, સાધુસંતહિતૈષી ઔર અંત્યજ્ઞોં કો અપનાવેવાલે થે. વૈભવ, વિભૂતિ ઔર ધાન્ય સે પરિપૂર્ણ રાજ્ય કે આધિપત્ય કો તૃણવત્ પૈરોં સે હુકરાતે હુએ પિતા કો આદેશ-પાલન કરને કે લિયે ગિરિ, બન-કંદરાઓં મેં નાના પ્રકાર કે કષ્ટોં કો સાનંદ સહન કરના તથા પ્રજા કો પ્રસન્ન કરને કે લિયે કેવલ જરા-સી બાતપર અપની સ્નેહમયી ભાર્યા કો હંસતે-હંસતે તિલાંજલિ દે દેના ઉન્હી મહાન આત્મા કો કામ થા. ઉનકી જીતની કારવાઇયોં હૈ, સખ અનુદાપન લિયે હુએ હેં. બાલ્યાવસ્થા મેં હી ઉન્હોંને બડે બડે અનર્થકારી અમુરોં કો નાશ કિયા. સમગ્ર દેશ કે બલવાન રાજાઓં સે ભી ન નમનેવાલે શિવજી કે ધનુષ કો બાત-કી-બાત મેં ખંડ-ખંડ કર દિયા. ભીલની શખરી કે જૂઠે ઝૈર ખાયે ઔર નિકૃષ્ટ નિષાદ કો ભી ગલે લગાયા-યહી ઉનકે આદર્શ, ગૌરવ ઔર હૃદય કી સચ્ચી જ્યોતિ હૈ; પરંતુ સખ કુજ હોતે ભી હમ આજ ઉસકે આદર્શ કો ભૂલ ગયે હેં—આજ ઉનકે આદર્શ કેવલ કાસ્તનિક એવં કથન-માત્ર કો રહ ગયા હૈ. આજ અજ્ઞાનતા કે અંધકાર મેં હમ ઇસ તરફ બેહોશ હો કર પડે હેં, કિ હમમેં ધર્માધર્મ, સત્યાસત્ય, ન્યાયાન્યાય-શુદ્ધિ હિ નહીં રહી. ઇતના હોતે હુએ ભી હમ અપનેકો રામ કો અનુયાયી માનતે હેં ઔર સમજતે હેં, કિ સિદ્ધિ હસકા નામ લેને સે તથા ઝાંઝ-ટોલક પર ‘રામા-હો-રામા’ ગાને સે હી હમારે કર્તવ્ય કિ ઇતિશ્રી હો જતી હૈ. યહ હમારી બાંતિ હૈ—વહ તો તભી પ્રસન્ન હોંગે, જખ હમ ઉનકે આદર્શોં કો પ્રતિપાલન કરેગે!!

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક:—શ્રી. દેવકીનંદન શ્રીવાસ્તવ ‘ગૌર’)

१७३-रामनवमी

“ नवमी ! तू जननी है, तेरा धतना महत्त्व क्यों है ? तू क्यों पवित्र मानी जाती है ?
हिंदू क्यों तेरी पूजा-अर्चा करते हैं ? तू राम-जन्मदायिनी नवमी है ! समझी ! धसी लिये तू
धतनी महत्त्वपूर्ण समझी जाती है, धसी लिये तू पवित्र तिथि मानी गयी है. यही कारण तेरे
मंगल-कारिणी होने का है. धसी लिये तुझे “ राम-नवमी ” कहा जाता है.

रामनवमी ! तू महाराज दशरथ की प्यारी और कौशल्या की सहिती है. समस्त तिथियों
में तेरा जग मान है ! क्यों न हो ? तू राम-वाली है न ? तू राम से सम्बंधित नवमी है,
तुझमें बड़ी शक्ति है. राम जैसे मातृ-पितृभक्त, महापराक्रमी और धर्मात्मा के उत्पन्न करने
की सामर्थ्य तुझ ही में है !!

रामनवमी ! तू वीर-प्रसविनी है. आज करोड़ों हिंदू तेरा स्मरण कर रहे हैं. हम देखते
हैं कि प्रतिवर्ष तेरा उत्सव मनाया जाता है; पर तू लोगों की-उत्सव मनानेवालों की प्रार्थना
नहीं सुनती ! सत्य जताना, तू वध्या तो नहीं हो गयी है ? वध्या नहीं हुआ तो मालूम होती,
क्योंकि हम देखते हैं, कि एक दौ नहीं, सैंकड़ों-हज़ारों जालक तू आज के दिन जन्म देती
है, ऐसी दशा में तुझे कैसे वध्या कहा जाये ? पर आश्चर्य यह है कि आज तू जिन जालकों
को जन्म देती है, उनमें राम नहीं दिखाई पड़ता !!

आर्य-जति की प्रिया नवमी ! तो क्या हम समझ लें कि अज तेरी पहले जैसी शक्ति
जाती रही ? क्या तुझमें एक बार ही जन्म देने की शक्ति थी ? अज क्या तू फिर कभी राम को
जन्म नहीं दे सकती ? सुभदायिनी नवमी ! माना कि आजकल लंका में कुलकर्ण का लाल
वह रावण नहीं है, पर अज तो यहां एक नहीं अनेक रावण मौजूद हैं. फिर क्या तेरी दृष्टि
में अज भी राम-जन्म की आवश्यकता नहीं है ?

प्यारी नवमी ! हमें मालूम है, कि रावण तो तज जघ होता है, जज वह राम की प्यारी
सती सीता को उड़ा ले जाये. क्या तुझे यह भी नहीं मालूम कि भारत की सीता सात समुद्र
पार पहुंचा ही गयी ? आशादायिनी नवमी ! एक नहीं, अनेक अनुमानों के द्वारा पता भी लग
गया है, कि सीता लंका के किस कोने में छिपाकर रखी गयी है !!

रामनवमी ! आज ऋष्यभूक पर्वत जाली है. वहां मित्र-सुग्रीव के साथ राम नहीं है-
सीता की ओज लगा कर जे महावीर आये हैं, वे अपना समाचार किसे सुनाये ? इस पर्वत
पर तो राम के दर्शन होते नहीं, नवमी ! तू ही जता, राम कहाँ हैं ?

नवमी ! हज़ारों वर्ष से लोग तुझे प्रतिवर्ष याद करते हैं. जड़ी लज्जित से राम को पुकारते
हैं, उनको सुनाते हैं. प्रतिवर्ष तेरा महोत्सव मनाया जाता है, प्रार्थना भी की जाती है, कि
राम आये और अपनी प्यारी सीता का पता लगा कर उसे फिर अपनी जन्मभूमि में लाये;
पर कुछ भी नहीं होता, आशा निराशा में परिणत हो जाती है !!

हमारी आशा-लरी नवमी ! तू सत्य कहती है-तेरी जात मानने योग्य है. तू ही कहती
है, कि भारत में कौशल्या जैसी वीर-प्रसविनी माताओं की आवश्यकता है. जज इस देश की

૧૭૫-વીર બને

લગભગ ઈ. સ. ૧૬૮૦ ની વાત છે. એક દિવસ એક અંગ્રેજ બાલક વાઈટફીપના બાન ચર્ચ નગરની એક દરજીની દુકાને બેઠો બેઠો કામ કરતો હતો. દુકાનનો માલિક ક્યાંક બહાર ગયો હતો. એ બાળક તો ત્યાં હતોજ. સોય-દોરા છોડીને તે ખૂબ ધ્યાનપૂર્વક પોતાની સામે દર દર સુધી લહેરાતા સમુદ્રના આસમાની જળની શોભા નિહાળવા લાગ્યો.

તે માતાપિતારહિત એક કંગાલ અનાથ બાળક હતો. પાદરીઓએ તેને પાળી-પોષીને એક દરજીની દુકાને શિવજીકામ શીખવા મૂક્યો હતો; પરંતુ સોય-દોરા સાથે માથું ફેડવાનું તેને પસંદ ન હતું.

આસમાની સમુદ્રમાં પ્રથમ તો તેને શબ દેખાયા. ત્યારબાદ જહાજોનું એક ઝુંડ સમુદ્રનાં મોજાં વિંધતું, મરતાની ચાલથી ચાલતું તેને દષ્ટિગોચર થયું.

બાળક દુકાનેથી ઉડીને નાહો, દોડતો દોડતો સમુદ્રતીરે આવ્યો. ત્યાં એક નાનકડી હોડી હતી, તેના ઉપર ફૂફેકો મારીને તે ચઢી બેઠો. નાનકડા પરંતુ દૃઢપ્રતિજ્ઞ બાહુઓથી ચાલતી હોડી મોજાંને વિંધતી, તીરની પેઠે ચાલી નીકળી. બાળક જળ-સેનાપતિ પાસે હાજર થયો.

તે સમયે લડાયક જહાજોમાં રહેવું એ બહુ જોખમભર્યું ગણાતું હતું. તેમાં કોઈ એકદમ ભરતી થવા ઇચ્છતું નહિ. બાળકને તેના ભરતી થવાનો વારંવાર આગ્રહ જોઈને કોઈ ‘ના’ કહી શક્યું નહિ.

બીજેજ દિવસે તેની પરીક્ષાનો સમય આવ્યો. તે વખતે ફ્રાંસ અને ઇંગ્લેંડ વચ્ચે ભારે દુશ્મનાવટ હતી. સૂર્યોદય થતાંજ ફ્રાન્સનાં લડાયક જહાજો સાથે આ જહાજોનો ભેટો થઈ ગયો. જોકે બાળક જહાજમાં નવો નવોજ આવ્યો હતો અને આ પહેલાં તેણે લડાઈની ભયંકરતા કદી પણ જોઈ ન હતી, તોપણ તે જરા પણ ગભરાયો નહિ. પોતાના અમલદારના હુકમ પ્રમાણે તે દોડી દોડીને પોતાનું કામ કરતો હતો. ઉત્તેજનાને સમયે પણ તે જરા પણ ચલિત થતો નહિ.

ધણી વાર સુધી લડાઈ ચાલી. બાળકે કંટાળી જઈને એક ખલાસી સાથેને પૂછ્યું કે “આપણને શી રીતે ખબર પડે કે, આપણા દુશ્મનો હવે હારી ગયા?”

ખલાસીએ ફ્રેન્ચ સેનાપતિના જહાજના શઢની ટોચે ઉડતી ધ્વજ તરફ આંગળી ચીંધીને કહ્યું કે “જો, જ્યારે પેલી ધ્વજ નીચે ઉતારી લેશે ત્યારે અમે માનીશું કે, દુશ્મનો હારી ગયા અને અમારી જીત થઈ.”

‘બસ એટલાથીજ?’ એમ કહીને બાળક ત્યાંથી જલદીથી નીકળી ચાલ્યો.

તે જમાનામાં બંને પક્ષનાં જહાજો બહુ પાસે પાસે રહીને લડતાં હતાં. એક પક્ષનાં જહાજ બીજા પક્ષનાં જહાજો ઉપર ચક્કર લઈને ગોળા-ગોળી વરસાવતાં હતાં; અને એકના સૈનિક બીજા જહાજ ઉપર જબ્બર્દસ્તીથી ચઢીને કબજો લેવાની કોશીશ કરતાં હતા.

ફ્રેન્ચ સેનાપતિનું જહાજ બાળકવાળા જહાજની પાસેજ હતું. બાળક બેઘડકે ફૂદીને તેના ઉપર ચઢી ગયો. પછી છાનોમાનો બંને તરફની ગોળીઓની પરવા ક્યાં સિવાય દોરડાની સીડી ઉપર થઈને શઢની ટોચ ઉપર જઈ પહોંચ્યો, કાળજીપૂર્વક ધ્વજ ઉતારી લીધી અને બિલ્કીની પેઠે સંતાતો છુપાતો પોતાના જહાજમાં આવી પહોંચ્યો. બંને સેનાઓમાંથી કોઈએ પણ તેને જતો આવતો ન દેખ્યો!

ઓહો! કેટલી ભારે વીરતા! બંને બાજુથી સજીસજી કરતી ગોળીઓ છૂટે છે, તોપણ અગ્નિ વરસાવી રહી છે, એક પક્ષવાળા બીજા પક્ષવાળાને દેખતાંજ મારી નાખવામાં તો રાક્ષસોને પણ ભૂલવી દે છે. જો એક પણ ગોળી, ભલેને ગમે તે પક્ષની (કેમકે તે દુશ્મનના જહાજપર હતો અને અજાણે પોતાનાજ માણસની ગોળી તેને લાગવાનો સંભવ હતો.) તેને વાગત યા તો સામા પક્ષવાળા તેને માત્ર દેખતજ, તો શું તેના દુકડાનોય પત્તો લાગત?

અંગ્રેજ સૈનિકોએ ફ્રેન્ચ જહાજ પર ધ્વજ ન દીડી. તેઓ કૂલ્યા ન સમાયા, તેમણે માન્યું કે દુશ્મનોએ હાર કબૂલ કરી છે. એકજ વાર ઉત્સાહ અને ઉમંગમાં આવી જઈને તેઓ ફ્રેન્ચ જહાજો ઉપર ફૂદી પડ્યા. તેમના આ અત્યાનક હુમલાથી ફ્રેન્ચ સેના બહાવરી બની ગઈ. તેમના તોપ-વાળાઓ તોપો છોડીને ઉભી પૂછડીએ નાહા. ક્ષણભરમાં ફ્રેન્ચ જહાજો ઉપર અંગ્રેજોનો કબજો થયો.

અમે જુલા-એમ જાણીને આનંદથી પુલાતો તે બાળક આગળ આવ્યો. તેના હાથમાં ક્રાંસીરી ધળ હતી. સૌ લોકો એ જોઇને આશ્ચર્યચકિત થઇ ગયા!

આ ઘટનાના સમાચાર અંગ્રેજ સેનાપતિને મળ્યા. તેણે બાળકને બોલાવ્યો-આખીએ કહાણી સાંભળી. ખુશી થઇને તેને છાતી સરસો ચાંપ્યો, તેની પીઠ થાપડી, કેટલુંચે ઇનામ આપ્યું અને તેને ઉંચી પદવી આપી. સાહસ અને વીરતાના કારણે તેની ઉત્તરોત્તર પ્રગતિ થતી રહી અને તે એટલે સુધી કે તે એક દિવસ અંગ્રેજ નૌકામૈન્યનો સૌથી મોટો અધિકારી થયો.

અંગ્રેજ ઇતિહાસમાં તેનું નામ “જળસેનાપતિ હૉપ્સન” તરીકે સુવર્ણાક્ષરે લખાયલું છે! ભારતના પ્રિય બાળકો! આજે જે અંગ્રેજ જાતિને તમે આટલી બળવાન જુઓ છો, તેનું ખાસ કારણ હૉપ્સન જેવા અનેક સખળ, વીર અને સાહસિક બાળકો છે. ભારતવર્ષને પણ આ સમયે વીર બાળકોની જરૂર છે. વીર બનો!

(“માધુરી” વર્ષ ૬, ખંડ ૧, સંખ્યા ૪ના શ્રીરામ વૃક્ષ શર્મા વેણીપુરીના લેખપરથી અનૂદિત)

૧૭૬-શ્રીરામ-જન્મ-રહસ્ય

પૌરાણિક સમય કી કથા હૈ, ઉસ સમય આર્યાવર્ત મેં સ્વયંભુવ મનુ નામક એક મહા-પ્રતાપી એવં ધાર્મિક રાજા રાજ્ય કરતે થે. ઉનકી રાની કા નામ શતરૂપા થા. ઇનકે દો પુત્ર-રત્ન ઔર ત્રીન કન્યાએં થીં. પુત્રોં કે નામ ઉત્તાનપાદ ઔર પ્રિયવ્રત થે તથા કન્યાઓં કે નામ દેવહૂતિ, પ્રસૂતિ ઔર આકુતી થે. મહારાજ મનુ કે પુત્રોં મેં ઉત્તાનપાદ ઔર પુત્રિયોં મેં દેવહૂતિ બડી હી યોગ્ય સંતાન હુઇ હૈં. ઉત્તાનપાદ કે ભક્તરાજ ધ્રુવ ઔર દેવહૂતિ કે સાંખ્ય-શાસ્ત્ર કે નિર્માતા કપિલમુનિ નામક સંસાર-પ્રસિદ્ધ પુત્રરત્ન હુએ, જિનકી કીર્તિ આજ ભી દિગ-દિગંત મેં વ્યાપ રહી હૈ.

વૃદ્ધાવસ્થા મેં અચાનક મહારાજ મનુ કે હૃદય મેં રાજ-પાટ સે વિરક્તિ હો ગયી. ઉનકા દિલ એક બાર હી ધૈર્યરાધન કી ઔર ઝુક ગયા. ઉનહેંને તુરંત હી અપને લડકે ઉત્તાનપાદ કે રાજ્ય કા સંપૂર્ણ ભાર દે, ધૈર્ય-ભજન-હેતુ રાનીસહિત જંગલ કી રાહ લી.

ગોમતી નદી કે તટ નૈમિષારણ્ય ક્ષેત્રપર, જહાં અસંખ્ય ઋષિ-મુનિ તપસ્યા ક્રિયા કરતે થે, મહારાજ ભી યોગાભ્યાસ કી શિક્ષા લે કર તપસ્યા કરને લગે. મહારાજ ઔર મહારાની કી અટલ તપસ્યા સે આસપાસ કે મુનિ દંગ રહ ગયે. વે અન્ન-જલ લાગ કર તપસ્યા મેં ઇતને તક્ષીન હુએ, કિ ઉનકે શરીર મેં હઢી-માત્ર હી શેષ રહ ગયી. નાના પ્રકાર કે કષ્ટ સહે, કિંતુ ઇનકી લૌ સદા ધૈર્ય કી ઔર હી લગી રહી.

અંત કો મહારાજ ઔર મહારાની કી પ્રયંત તપસ્યા સે ક્ષીર-સાગર મેં શેષ-શય્યાપર શયન કરનેવાલે ચક્રધર વિષ્ણુ-ભગવાન કા આસન કંપાયમાન હો ઉઠા. ભક્ત કી એસી કઠિન તપસ્યા-પર ચતુર્ભુજ કો નંજે પૈર આના પડા!!

ભક્ત કે સંમુખ ભક્ત-વત્સલ ને પ્રકટ હો કર કહા—“વત્સ! મેં તુમ્હારી તપસ્યા સે અલંત હી પ્રસન્ન હૂં. માંગો, ક્યા વરદાન માંગતે હો?”

અપને સમ્મુખ શંખ, ચક્ર, ગદા ઔર પદ્મધારી સ્વયં વિષ્ણુ-ભગવાન કો દેખ કર દંપતી ને સાષ્ટાંગ પ્રણામ કર કહા—“પ્રભો! આપકા દર્શન કર મેરા રોમ-રોમ ધન્ય હો ગયા. કિંતુ અભી મેરે હૃદય મેં એક લાલસા ઔર બાકી હૈ. વહ હૈ—આપ જૈસે પુત્ર-રત્ન કી પ્રાપ્તિ! નાથ! હૈ તો સમસ્યા કઠિન; કિંતુ યદિ આપ ચાહેંગે, તો સહજ હી સંપન્ન હો સકતી હૈ.”

ચતુર્ભુજ ભગવાન ને તત્ક્ષણ હી મુસ્કરાતે હુએ-કહા—“તથાસ્તુ. મેં અવશ્ય હી તુમ્હારે ઘર મેં અપને સમસ્ત અર્થોં કે સાથ જન્મ લે કર તુમ્હારી મનોકામના પૂર્ણ કરંગા.”

ઇતના કહ કર વિષ્ણુ ભગવાન અંતર્ધ્યાન હો ગયે.

યહી રાજ સ્વયંભુવ-મનુ દૂસરે જન્મ મેં શ્રીદશરથ હુએ ઔર રાની શતરૂપા ઉનકી જ્યેષ્ઠ રાની કૌશિલ્યા હુઇ!!

(“હિંદૂપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક-શ્રી. વિશ્વનાથ પ્રસાદ ગુપ્તા.)

૧૭૭-પોલૅંડ કી વીર માતાએ

કૈસર વિલિયમ દ્વિતીય ને ૧૮૯૪ ઈ. મેં એક વક્તૃતા દેતે હુએ કહા થા કિ યદિ પોલૅંડી લોગ બિલકુલ જર્મન બન જાય તો ફિર ઉનકી રક્ષા કી જાયગી. ઇસકે બાદ જર્મન સરકાર ને પોલૅંડી મદ્રસોં મેં જર્મન ભાષા કી શિક્ષા જબરન શુરૂ કર દી. ૧૯૦૨ ઈ. મેં કૈસર વિલિયમ ને એક વ્યાખ્યાન દેતે હુએ સારે જર્મનોં કો યહ સલાહ દી કિ વે પોલૅંડી જાતીયતા કો મિટાને કે લિયે લરસક ઉઘોગ કરે. ઇસ તરહ જર્મન સરકાર ઇન દુબિયોં પર ન કેવલ અત્યાચાર હી કરતી થી બલકિ ઉનકા નામ-નિશાન તક મિટા ડાલને કે લિયે તત્પર થી.

પોલૅંડી બચ્ચોં કો જર્મન જાતીયતા કે રંગ મેં રંગને કે લિયે પોલૅંડ કી પાઠશાલાઓં મેં સારે વિષય જર્મન ભાષા મેં પઢાયે જાને લગે. કેવલ ધાર્મિક શિક્ષા પોલૅંડી ભાષા મેં દેને કી આજ્ઞા થી; પરંતુ ૧૯૦૧ ઈ. મેં યહ રિયાયત ભી દૂર કર દી ગઈ ઔર પોલૅંડી બચ્ચોં કો જર્મન ભાષા મેં પ્રાર્થના પઢને ઔર ભજન ગાને પર લાચાર ક્રિયા ગયા. યે બચ્ચે ઘર મેં તો અપની માતૃભાષા બોલતે થે, પરંતુ મદ્રસોં મેં-પાઠશાલાઓં મેં બોર્ડ પર વિદ્યાર્થીયોં સે યહ પ્રતિજ્ઞા કરાતે થે કિ ‘આજ હમ એક-દૂસરે સે કેવલ જર્મન ભાષા બોલેંગે. જો ઐસા ન કરે ઉસે દંડ મિલના આહીએ.’ ઇસ પ્રકાર ઇન નન્હીં આત્માઓં પર અત્યાચાર ક્રિયા જાતા થા.

એક ગ્યારહ બરસ કે લડકે ને અપને ઘર મેં કુછ દૂસરે લડકોં કો પોલૅંડી ભાષા પઢાઈ. ઉસકે પિતા પર મુકર્દમા ચલાયા ગયા, ક્યોંકિ ઉસ લડકે ને અપને ઘર મેં એક પાઠશાલા જારી કરને કા પાપ ક્રિયા થા. બેચારે પિતા કો જુર્માના આદા કરના પડા. એક સ્ત્રી કો ડેઠ સાલ કી દૈદ કા દંડ દિયા ગયા, ક્યોંકિ ઉસને બ્રેટન કે મામલે મેં શાસકોં કા વિરોધ ક્રિયા થા; પરંતુ વહ ભાગ કર શહર કંબર્ગ ચલી ગઈ. યહ શહર જર્મન ઇલાકે સે બાહર થા, યહ મહિલા જયોં ત્યોં કિસી ન કિસી તરહ અપને ગરીબી કે દિન બિતાતી રહી.

જર્મની કે પ્રધાન મંત્રી ને ઇન શબ્દોં મેં અપની રાજનીતિ કો પ્રકટ ક્રિયા:-જર્મની કા રાજ્ય એક જર્મન સંસ્થા હૈ ઔર હમારા કર્તવ્ય હૈ, કિ ઇસ રાજ્ય કે પ્રત્યેક ભાગ મેં એક માત્ર જર્મન ભાષા કા પ્રચાર કરે; હમ દૂસરી ભાષાઓં કા સંરક્ષણ નહીં કરેંગે. ઉનકો જર્મન જામા પહિનાને કી કોશિશ કી ગઈ. અંતતઃ ઇસ બાતપર પોલૅંડી જાતિ ને સલામત આરંભ કર દિયા. વિદ્યાર્થીયોં ને જર્મન ભાષા મેં પ્રાર્થના કરને સે ઇનકાર ક્રિયા; ઔર પ્રશ્નોં કા ઉત્તર દેને કી જગહ ચુપ્પી સાધ લી. એક લાખ બચ્ચે ઇસ સત્યાગ્રહ કે આન્દોલન મેં શરીક થે. જર્મન સરકાર ને ઇન બચ્ચોં કો દંડ દિયા. ઉનકો બેત લગવાયે. વિશેષતઃ શહર બ્રેટન મેં ઇસ સંબંધ મેં બડા અત્યાચાર ક્રિયા ગયા. વહાં બચ્ચોં કો અસહ્યોચિત દંડ દિયે ગયે; પરંતુ ઉનકી માતાઓં મદ્રસોં મેં ઘુસ આઈ ઔર અપને લાલોં કી રક્ષા કરને લગી. ઇન સ્ત્રિયોં કો ભી પુલિસ ને ગિરફતાર કર લિયા ઔર ઉનકો જેલ કા દંડ દિયા ગયા. કુછ સ્ત્રિયોં કો ઘાઈ સાત્ર કી કઠી દૈદ કા હુકમ સુનાયા ગયા. જર્મની કે પ્રધાન મંત્રી બ્યોલો ને રાજસભા મેં કહ દિયા કિ બ્રેટન કી ઘટનાઓં સે હમારે શાસન કે નામ પર કોઈ ધબ્બા નહીં લગા હૈ. ખૂબ! જો આંખોં કે અંધે હોં ઉન્હેં ધબ્બા ક્યોં કર દિખાઈ દે સકતા થા!

(‘સલવાદી’માંના શ્રીયુત હરદયાલજીના એક લેખનો સાર)

१७८—राम ! आओ !

लगवान् ! आज एक वर्ष के पश्चात् तुम्हारे जन्म की शुभ तिथि का आगमन हम भारतीयों के हृदय में एक अपूर्व आनन्द का समावेश कर रहा है। यों तो प्रायः प्रत्येक हिंदू अतिदिवस तुम्हारा स्मरण करता और मंदिरादि में न तुम्हारी पूजा कर अपनेका धन्य मानता है; परंतु आज के दिन तो कोष्ठ अलागा ही ऐसा रहता होगा, जे तुम्हें स्मरण न करता हो। तुम्हारी पितृ-भक्ति, भ्रातृ-भक्ति, मातृ-भक्ति, पत्नी-भक्ति तथा प्रज-भक्ति आज भी संसार की सभी जातियों के लिये आदर्श है।

कौशल्यानन्दन ! संसार के महापुरुषों की सूचि में तुम्हारा नाम सर्वोच्च स्थानपर लिखा जाता है। संसार का कोष्ठ भी शुभ गुण तुमसे नहीं छूटा। दुर्योधनों की ओर तुमने दृष्टिपात तक नहीं किया। तुमने दूसरों के कष्टों के निवारण करने में अपने प्राणों तक की पर्वाह न की। प्रज की तुष्टि के लिये तुमने प्राणों से भी प्रिय पत्नी जनकी के जन में लेजने में तनिक भी संकोच न किया। अपने जीवन के अन्तिम भाग में अपने सुभ-दुःख के साथी प्राणोपम छोटे भाई लक्ष्मण के त्यागने में तनिक भी जेद प्रकाश नहीं किया। अपने अंतकाश में भी अपनी मातृ-भूमि अयोध्या के सभी नर-नारियों के ऐसा स्थान दिया, जे जड़े-जड़े मुनियों के भी सङ्ग ही नहीं मिलता। तुमने संसार के सभी देशों में भारत को उत्तम समझा था, अतः जेव आवश्यकता पडनेपर तुमने धरती देश में अवतीर्ण हो अपना कार्य-संपादन किया। योग्य पिता के योग्य पुत्र हो तुमने जे कुछ किया मनुष्यों के लिये आदर्श हो कर दिया। तुमने कोष्ठ भी कार्य ऐसा नहीं किया, जिससे अलिप्त, धृष्टत्व या गुरुता प्रकट हो। किसी विशेष समय या देश के लिये परिमित न हो कर तुम्हारे कार्य सभी समय, सभी देशों में आदर्श होने के योग्य है। यह निश्चय है, कि यदि भारत आज तक तुम्हारे आदर्शपर चलता होता, तो कमशः दिनत होता जाता और आज कोष्ठ भी देश-धसकी समता का नदीप पडता; परंतु प्रभो ! आज तुम्हारी जन्म-भूमि, क्रीडा-स्थली भारत-भूमि की ऐसी शोचनीय दशा हो गयी है, जिसके स्मरणमात्र से भी हृदय प्रकंपित हो उठता है, लेप्पिनी रुद्ध हो जाती है तथा नेत्रों से आंसु-आं की अविरल धारा बह कर संसार को शराभोर कर देती है। अन्य देशवाले धर्म अहर्निश पैरों से ठुकराते जा रहे हैं, धसका क्या कारण है ? धसका एकमात्र कारण यह है, कि भारतीयों ने तुम्हारे आदर्श का विस्मरण कर दिया है। यदि तुम्हें आदर्श मान कर अपना कार्य करते होते, तो प्रतिशत एक व्यक्ति भी कष्ट पाता दृष्टिगोचर नहीं होता। फिर धसकी यह दशा क्यों न हो ?

नाथ ! तुम्हें लोग संसाराधिपति, अभिन्न-ब्रह्मांड-नायक, सर्वोत्तरी, धृष्ट-धृष्ट-व्यापक कहते हैं। तुम्हारी स्वर्ण, रौप्य तथा प्रस्तर की सुगठित प्रतिमा जना उसकी शोडशोपचार से पूजा करते हैं, पुष्पों की वर्षा करते हैं, तुम्हारे जयघोष से विशाल आकाश को परिपूर्ण कर देते हैं; परंतु क्या धर्मसे तुम्हारी तुष्टि होती है ? आज सारे देश में पिता-पुत्र में द्वेष, पति-पत्नी में द्वेष, भाई-भाई में द्वेष तथा राज-प्रज में द्वेष या धस लांति सारे संसार में द्वेष ही दृष्टिगोचर होता है। फिर भी लोग तुम्हारी कृपा यादते हैं।

प्रभो ! यदि तुम यादते हो कि भारत, तुम्हारा प्यारा भारत अवनति के दृप में गिरने से जये, तो धर्म-शीघ्र ही सुखद्वि प्रदान करो, जिससे ये पुनः पूर्वोन्नति का प्राप्त हो, अन्यथा अविष्य में तुम्हारी पूजा करनेवाला भी कोष्ठ न मिलेगा।

(“हिंदूपथ” ना “रामांक” मां लेखकः—श्री. काशीचरणशु)

૧૭૯-ઉદ્ધાર કેસે હો ?

પુરુષોત્તમ ભગવાન શ્રીરામચંદ્ર કે વિષય મેં બાતચીત કરતે કરતે લોગ પ્રાયઃ યહ કહઃ બૈદતે હૈં કે શ્રીરામ તો ઇશ્વર કે અવતાર થે, ઇસલિયે ઉનકા આચરણ ઇતિના ઉચ્ચ ઔર કાર્ય-પ્રણાલી અતિપ્રશંસનીય થી. હમ તો સાધારણ જન હૈં, ઉનકે સમાન વ્યવહાર કરના, હમારે લિયે કેવલ કઠિન હી નહીં, અસંભવ હૈ.

જિસ સમય આર્યોં કી યહ પવિત્ર ભૂમિ દુરાચારિયોં કે અત્યાચાર સે પીડિત હો રહી થી; ઋષિ-મુનિ સ્વછંદતાપૂર્વક ઇશ્વરોપાસના ઔર યજ્ઞ નહીં કર પાતે થે; સજ્જન ગણ સ્વતંત્રતાપૂર્વક અપને ધાર્મિક કૃત્ય કા સંપાદન નહીં કર પાતે થે ઔર સ્ત્રિયોં કા સતીત્વ ખતરે મેં થા, ઉસ સમય શ્રીરામ ને અવતાર લિયા થા. લોગ કહતે હૈં, કિ નર-પિશાચોં કે કુકૃત્યોં કે ભાર સે દુષ્ટ માતા વસુન્ધરા કા બોઝ ઉતારને કે લિયે શ્રીરામ ને અવતાર લિયા થા. હમ કહતે હૈં કે નહીં; શ્રીરામ કેવલ પૃથ્વી કા ભાર ઉતારને કે લિયે હી નહીં આયે થે, બલકિ માનવી કાર્યોં દ્વારા મનુષ્ય-માત્ર કે સમુખ એક આદર્શ રખને આયે થે, જિસસે ઇસ ભૂ-મંડલ કે મનુષ્ય ઉનકે ખતાયે હુએ માર્ગોં પર ચલ કર આર્ય-ધર્મ કી રક્ષા કર સકે.

ઉનકે દ્વારા જિતને કાર્ય હુએ હૈં, સખ શિક્ષા સે પરિપૂર્ણ હૈં. બાલ્યકાલ સે લે કર ઉનકે જીવનપર્યંત કે કાર્ય કી આલોચના કીજાએ. પિતૃ-ભક્તિ, બ્રાતૃ-પ્રેમ, ગુરુ-જનોં કી આજ્ઞા કા પાલન, આત્મતાપિયોં કે સાથ ખર્તાવ, સ્ત્રિયોં કે સતીત્વ કી રક્ષા ઔર પ્રજાપાલન આદિ જિતને કાર્ય ઉનકે દ્વારા સંપાદિત હુએ, સખકે સખ શિક્ષાપ્રદ હૈં. યદિ ઉનકે જન્મ લેને કા અભિપ્રાય કેવલ પૃથ્વી કા ભાર હલકા કરના હી હોતા, તો વે કેવલ અપની ઇચ્છામાત્ર સે કર સકતે થે, કયોંકિ વે ઇશ્વર કે અવતાર થે ઔર ઇશ્વર સર્વશક્તિમાન હૈ.

હિંદુ-રાષ્ટ્ર કિસી સમય સખ રાષ્ટ્રોં કા જગત-પિતા થા ઔર સંસાર કે રાષ્ટ્રોં કા શિર-મૌર થા; કિંતુ આજ ઉસકી વહ હાલત ન રહી; કારણ હમ ઔર આપ ઉનકે ખતાયે હુએ માર્ગોં કા અનુસરણ ન કર સકે. હમ તો આજ ભી દાવે કે સાથ કહતે હૈં, કે સમસ્ત હિંદુ-જનતા શ્રીરામ કે ખતાયે હુએ માર્ગોં કા અવલંબન કરે, તો આજ ભી કિસી જાતિ અથવા રાષ્ટ્ર મેં ઇતની શક્તિ નહીં હૈ, કે હિંદુ-જાતિ કા નીચા દિખા સકે અથવા ઉસકે કંઘોં પર પરતંતતા કા જુઆ રખ સકે. આજ હમ ભાઈ-ભાઈ પરસ્પર એક-દૂસરે કી ગર્દન કાટને કે લિયે તૈયાર રહતે હૈં; લોગોં મેં અબલાચોં કી રક્ષા કરને કી ક્ષમતા નહીં; માતા-પિતા ઔર ગુરુજનોં કી સેવા કરના તો દૂર રહા, ઉનકે સાથ અચ્છા ખર્તાવ ભી નહીં કિયા જતા; લોગ અપને હી સહધર્મિયોં સે ઘુલા કરને લગે હૈં, તો ફિર હમ કિસ પ્રકાર સાંસારિક સુખોં કે લોગી હો સકતે હૈં ? હમારી તો યહ ધારણા હૈ, કે જખતક શ્રીરામ કે ખતાયે હુએ માર્ગોં પર હમ નહીં ચલેગે, તખતક હમારા ઉદ્ધાર હોના અસંભવ હૈ.

આજ રામનવમી હૈ, પર ઇસ રામનવમી કા ઉત્સવ મનાના તબી સાર્થક હોગા, જખ હમ શ્રીરામચંદ્ર કે ચરિત્રોં કા ગુણ-ગાન કરતે હુએ ઉનકા અનુસરણ કર અપના જીવન સાર્થક કરેગે !!

(“હિંદુપંચ”ના ‘રામાંક’માં લેખક—શ્રી ૦ ગૌરીલાલ યાદવ)

૧૮૦—કેટલાક વૈદ્યકીય પ્રયોગો

(સ્વામી શ્રી સેવારામજી, અમૃતસરવાલી કૃષ્ણમાઈની ધર્મશાળામાં મુરદાઘાટ ઋષિકેશ. તેઓશ્રીએ સ્વાનુ-ભવ પ્રાપ્ત કરીને તથા અનુભવી મહાત્માઓ પાસેથી જાણી-અજાણીને લોકકલ્યાણને ખાતર લખાવેલા અનુભૂત પ્રયોગો આ સંબંધી વધુ પૂછપરછ સ્વામીજી સાથેજ કરવા વિનંતી છે.)

સંગ્રહણી:—મરી, રૂમી મસ્તકી, દાડમનાં ફૂલ, કેરીની ગોટલી, વંશલોચન, માયાં, જ્યક્ષ્ણ, લવંગ, લોંધર, માર્છ ધાવડીનાં ફૂલ, મોચરસ, ઇંદ્રજવના ઝાડની છાલ (કડ છાલ), ખીલાનો ગર્ભ અને ખાવળનાં ફૂલ, એ ચૌદ ચીજો એક એક તોલો લેવી. સર્વ ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરવું. ભૂરા કાળાનાં ખી ત્રણ તોલા ખારીક ખાંડીને તેમાં ભેળવી દેવાં. અરીણ તોલા ત્રણ, જે વાયુથી સંગ્રહણી હોય તો કસ્તૂરી જે વાલ, વાયુ ન હોય તો કસ્તૂરી ન નાખવી. પ્રથમ અરીણનું પાણી કરી તેમાં બધી વસ્તુઓ ભેળવી દઈ ચણોડી જેવી ગોળીઓ કરી ઊંચામાં સૂકવવી. દેવાની વિધિ:—૩ થી ૨૫ વરસની સંગ્રહણી હોય અને નવટાંક દૂધ પણ ન પચતું હોય તેને ત્રણ ત્રણ ગોળી કાચા ચોખાના ઘોવણમાં સવાર, બપોર ને સાંજ, એમ દિવસમાં ત્રણ વાર આપવી. પંદર દિવસ સુધી દિવસની ૯ લેખે ગોળીઓ આપવી. ત્યારબાદ બપોળે ગોળી આઠ દિવસ સુધી દર ૮'કે આપવી. તે પછી જે સવારે ને જે સાંજે એમ એક માસ સુધી આપવી. અનુપાન—દૂધ અને ચોખા સિવાય પંદર દિવસ સુધી કંઈ પણ ખાવું નહિ. પંદર દિવસ પછી સહેજ બાજરી કે ધઉંની રોટલી લઈ શકાય. આરામ થયા પછી પણ શેરડી કે ગોળ, મિષ્ટાન્નાદિ ભારે ચીજ કંઈ ન ખાવી. આ પ્રયોગ ખાસ અનુભવેલો છે અને બરાબર અકસીર છે.

લોહીનો મરડો હોય તો ચોખાના ઘોવણમાં બપોળે કલાકે બપોળે ગોળી આપવી. તેનાથી ચોડાજ દિવસમાં આરામ થશે. ખોરાક દૂધ-ભાતનો રાખવો.

કમળો અથવા પીળીઓ:—ફાડયા વગરના પાકેલા કળી ચૂનાનો ભૂકો કરી મજબૂત યુગ્ધવાળી શીશીમાં ભરી રાખવો. તેમાંથી ૩ રતીભાર ગાયના અર્ધાં તોલા માખણમાં ખાડો પાડી તેમાં મૂકી ગોળી કરી ગળાવી દેવી. ત્રણ દિવસમાં રોગ જશે, છતાં સાત દિવસ આપવી.

દમ અને ક્ષય માટે:—(૧) જ મહીનાની અંદરનો ક્ષય પણ મટશે. વડની વડવાઈનો અગ્ર-ભાગ લાલ રંગવાળો હોય છે તે એક શેર, નસોતરની છાલ એક શેર, આકડાનાં પાકાં પીળાં પાન એક શેર, ઓછામાં ઓછો પંદર વરસનો અસેળીઆવાળો નૂનો ગોળ શેર, એવો ગોળ ન મળે તો નૂનો સાદો ગોળ પણ ચાલે. ઉપરની ચીજોને ખૂબ ઝીણી ખાંડવી, તેને ગોળમાં ભેળવવી અને તેનો ગોળો કરવો. ગોળો ન થાય તો ખીજો ગોળ ભેળવવો. તેના ઉપર એક હજાર ધણુ મારવા. પછી એ ગોળાને મટ્ટી-કપડના જે ત્રણ આંટા દબને ઉપર પાતળી માટી ચોપડી ઊંચડે સૂકવવું. પછી તેને બકરાની લીંડીનાં જાણાંની ગજપુટ આગ દેવી. આગ ઠંડી થઈ જાય ત્યારે એ ગોળો કાઢી લેવો. તેમાંથી જે રાખ નીકળે તે એક શીશીમાં ભરવી. જે કફ વધારે હોય તો ત્રણ ત્રણ રતી પાનમાં ત્રણ વાર આપવી અને કફ ન હોય તો મધ સાથે આપવી. દિવસમાં ત્રણ વખત એ પ્રમાણે ચૌદ દિવસ આપવી. તેલ, મરચાં, ખટાઇ, દૂધ, ઘીની એક મહીના સુધી પરહેજ પાળવી. આરામ થયા પછી જ માસ પછી ફરી એક વાર ખાઈ લેવી અને ક્ષય રોગવાળાને લાગુ દોઢ માસ સુધી આપવી. જ માસ ઉપરના ક્ષયના દરદીને આ દવા ન આપવી.

દમ અને ખાંસી:—સિંધવ પાંચ તોલા, રાતી ફટકડી પાંચ તોલા, નવસાર અઢી તોલા, આકડાનું દૂધ ૬૦ તોલા; ઉપરની ચીજો આકડાના દૂધમાં નાખી વાસણનું મોહું કપડમટ્ટી કરવું અને ભટ્ટી અથવા ગજપુટ આગ દેવી. તેની રાખ ચારથી પાંચ તોલા નીકળે તો ઠીક થઈ સમજવી; વધુ હોય તો ફરીથી આગ દેવી. ખોરાકમાં ઉપર પ્રમાણે પરહેજ પાળવી તેમજ લેવાની વિધિ પણ ઉપર પ્રમાણેજ સમજવી.

વાઈ અથવા મૃગી:—શંખના કીડા અર્ધો તોલો, છીંકણી અર્ધો તોલો, નાગદોણ લકડી અર્ધો તોલો અને સોડા (ધોયેલો) અર્ધો તોલો; એ બધી ચીજોને ઝીણી વાટી ચાર રૂપીઆભાર તાજ તલના તેલમાં નાખી ચાર કલાકસુધી ખૂબ ઘુંટી શીશીમાં ભરી લેવી. દરદીને ૪૧ દિવસ સૂર્યસામે એસાડી સવારમાં પાંચથી સાત વખત સુંઘાડવી. એકતાલીસ દિવસ સુધીમાં એક દિવસે ગંદું પાણી નીકળી જશે; જો તેમ ન થાય તો દવા વધારે દિવસ સુંઘાડવા કરવી. મૃગીવાળાનો જોડો તેને સુંઘાડવો, તેથી તેને તુરત હોશ આવે તો મૃગી છે એમ જાણવું, નહિ તો વા વગેરે જાણવું અને ઉપત્તી દવા તેવા માણસને ન આપવી.

ચાંદીની દવા:—રસકપૂર માસા પાંચ, લવિંગ એકવીસ, મરી માસા બે, એ ત્રણે ચીજોને જૂદી જૂદી ખરત્ર કર્યા પછી એકત્ર કરીને તેની સારસાપરીલાના પાણીમાં સાત ગોળા કરવી. પહેલાં દરદીને જીલાખ આપી પછી દવા શરૂ કરવી. એક ગોળા પાવલીભાર સારસાપરીલામાં આપવી. ગાયનું દૂધ, ઘી અને ઘઉંની રોટી સિવાય કોઈ પણ ખોરાક લેવો નહિ; નહિ તો ફૂટી નીકળશે. આ દવા ઘણાંએ ઉપર અજમાવેલી છે.

ચાંદીરોગમાં ચોપડવાની દવા:—મુડદાશીંગી, રાજ અને લીલા રંગનું થાય ત્યાંસુધી ધોયેલું ઘી (ઘીને બદલે ગાયનું માખણ મળે તો વધારે સાફ; તેને પણ લીલું થતાં સુધી ધોવું) ઉપરની ચીજો ખાંડી વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરી તેમાં મેળવી તે ચોપડવું. આની ઉપર જે દવા જણાવી છે તેનાથી અંદરનો રોગ નાશુદ્ધ થશે અને તેના પછી લખેલી આ દવા ઉપરના ધા રૂઝવરા માટે છે.

ઘોળા કોઢની દવા:—ગંધક, ગેર, બાવચી અને દાડમનાં ફૂલ રોગના પ્રમાણમાં સરખા વજનલેવાં. તેના ચણાના દાણા જેવડા કડકા કરી કાચ અથવા માટીના વાસણમાં રાત્રે પલાળવાં. તેમાંથી એક તોલો પાણી સવારમાં ધીરેથી નીતારીને પી જવું. બાકીના પાણીમાં ખરલ કરવું. તેનું પાણી જરાય ફેંકી દેવું ન પડે તેટલું પહેલેથી નાખવું. તે દવા પોચે પોચે હાથે કોઢવાળા ભાગપર બે કલાકસુધી મસખ્યા કરવી. પંદર દિવસમાં ચામડીનો રંગ બદલાઈ જશે. આ દવા ચાળીસ વર્ષની અંદરનાં માણસોએ કરવી, એથી વધુ ઉંમરવાળાને આરામ થતો નથી. દવા રોજ જોઈએ તેટલી તાજ બનાવવી અને રોજ પાણી પણ નીતારીને પીવું. પરહેજ કંઈ પણ નથી. આ થોડા કોઢને માટે છે. આખા શરીરે અથવા ઘણી જગ્યાએ કોઢ હોય તેણે નીચે પ્રમાણે દવા કરવી.

આખે શરીરે કોઢ ઘોળા હોય તે માટે:—બાવચી તોલો ૧, વરકી હડતાલ તોલો ૦, કુવાડીયાનાં બી તોલો ૧, લોઢાનો કાટ તોલો ૧, મનસીલ તોલો ૦, ગંધક તોલો ૦, ભાંગરાનો રસ તોલો ૧, રસવંતી (રસૌત) તોલો ૦, હીરાકશી તોલો ૦, એ બધી ચીજોને રોગના પ્રમાણમાં વધારે અથવા ઓછી લઈને ગાયના સૂત્રમાં ઝીણી લસોડીને તેને લોખંડના વાસણમાં ત્રણ દિવસ રાખી મૂકવી. પછી તેને ઉપર પ્રમાણે ચોપડવી. આ દવા છ માસ સુધી કરવી.

ગર્ભ ન રહેતો હોય તેના ઉપાયો:—સ્ત્રી અને પુરુષની પહેલાં પરીક્ષા કરવી. થોડે થોડે અંતરે જમીનના બે નાના ખાડા કરી તેમાં તોલો બળે તોલા જવ વાવવા, તેમાં સ્ત્રી અને પુરુષે રોજ સવારમાંજ પોતપોતાના ખાડામાં પીશાય કરવો. જેના પીશાયથી જવ ન ઉગે તેનામાં દોષ છે એમ જાણવું. જો સ્ત્રીમાં દોષ હોય તો તેને પ્રથમ નીચે પ્રમાણે જીલાખ આપવો. જો સ્ત્રીનું શરીર નબળું હોય તો દવા શરૂ કરતાં પહેલાં છ માસથી પુરુષે તેનો સંગ ન કરવો અને દવા ચાર બાદજ શરૂ કરવી. સૂક તોલો ૧, મીઠીઆવળ તોલો ૧, ગુલાબનાં ફૂલ તોલા ૨, જેડીમધનાં મૂળ તોલો ૧, પોચણી ફૂલ તોલો ૧, નાની હરડે તોલો ૧૧, ત્રખી તોલો ૧ (પીળા હોય છે), મોટી દ્રાક્ષ તોલા ૨, બદામની મીઠ તોલા ૨, એ સર્વે ચીજો વાટી તેની ત્રણ પરીકી કરવી. સવાશેર પાણીમાં એક પરી નાખી ઉકાળવું. અધુરું પાણી રહે એટલે પાંચ તોલા સાકર નાખવી. ઉતારીને ઠંડુ થયા પછી તે પીવું. એક પરીકાથી દશ દસ્ત થાય તો પછી બીજા પરીકાનો ઉપયોગ કરવો નહિ. ઓછા થાય તો કરવો, સ્ત્રીને ઋતુકાળથી દશ દિવસ પહેલાં જીલાખ આપવો. આથી અંદરનો કોડો શુદ્ધ થશે. હવે ઋતુશોધન માટે:—જવંત્રી, કાંટાળું

માયું, કુલવેલી ફટકડી, ધાવડીનાં ફૂલ, એ બધી ચીજો સમભાગે લઈ ભેગી ખારીક પીસી છ આંગળ પહોળા અને દોઢ વેંત લાંબા મલમલના કકડા ઉપર તે દવા પાથરવી. પછી દવા અંદર રહે તેવી રીતે તેની વાટ કરવી. તે વાટને એક છેડે મળખૂત દોરો બાંધવો અને તે દોરાને કૂડે બાંધી રાખવો. ઋતુ આવી હોય તે દિવસની સાંજે તે વાટ કરીને રાત્રિએ સૂતી વખતે યોનિમાં રાખીને સૂવું. સવારે સ્નાન વખતે તેને કાઢી નાખવી. વચમાં પીશાખ વખતે કાઢી લઈ તેજ જગાએ પાછી રાખવી. ચારબાદ ત્રણ દિવસ પૂરા થાય ત્યારે ચોથે દિવસે નીચેની દવા સાંજે સ્ત્રીને આપવી.

સ્ત્રીને ગર્ભ રહેવાની દવા:—શિવલિંગી તોલો ૧૦, ભગલિંગી તોલો ૧૦, પીપળાની વડવાઈ માસા ૪, પારસપીપળાનાં બી માસા ૪, શંખાવળી (શંખપુષ્પી અથવા ધોળફૂલી) પાવલીભાર, સોનાગેર ૩ રતી, સાચાં મોતી બે આનીભાર (મોતીને કુલડીમાં ૭ તોલા દૂધમાં રાંધવાં ત્યાર પછી વાટવાં). ઉપરની સઘળી ચીજો જૂદી જૂદી વાટી ખૂબ ઝીણી કરી તેને એકઠી કરી તેની એકવીસ ગોળી કરવી. તેમાંથી એકેક ગોળી દૂધની સાથે સવારે આપવી, તે સાત દિવસ સુધી ચાલુ રાખવી. ખોરાકમાં દૂધ (ગાયનું), ઘી, ચોખા, સાકર લેવું. આ સિવાય કંઈ પણ ખાવું નહિ. તે તે દિવસોમાં પુરુષે સ્ત્રી પાસે જવું. જો ફરીથી ઋતુ આવે તો ઉપર પ્રમાણે ફરી સાત દિવસ સુધી તે દવા આપવી. ત્રણ વખતમાંજ ઘણેભાગે કાર્યસિદ્ધિ થાય છે. સેંકડે પંચાણુ ટકાને ફાયદો થયેલો છે.

પુરુષપરીક્ષા:—પુરુષના પીશાખથી જવ ઉગે અને પાછા કરમાઈ જાય અથવા બળી જાય અથવા નજ ઉગે તો તેનો સવારમાં ઉઠતી વખતનો પીશાખ લઈ લેવો. તેમાં તોલાભાર તેજા નાખવો. તેજા નાખવાથી પીશાખ ચોખ્ખા પાણી જેવો થઈ જાય તો જાણવું કે તેનું વીર્ય શુદ્ધ છે. જો પિશાખમાં ફાદાફાદા જણાય અથવા દોરા જેવા રેસા જણાય તો તેને ધાતુ-સ્ત્રાવ થાય છે, માટે તેને ધાતુપુષ્ટિની દવા નીચે મુજબની આપવી; અને તેમાં દહીં જેવી ગાંઠો થાય તો તેનું વીર્ય કાચું છે, એમ જાણવું. તેના અંડકોશની એક ગોળી અથવા બંને નબળી હોય તો તે અસાધ્ય રોગ છે.

ધાતુપુષ્ટિના ઉપાયો:—(૧) શિરોડીનો ચુનો તોલા ૫ અને આકડાનું દૂધ ૪૦ તોલા, તેને ગળપુટ આગ દેવી. તેની ભરમ એકથી બે રતી નાગરવેલના પાનમાં અથવા મધમાં રોજ સવારે આપવી. તેલ, મરચું, ખટાઈ વગેરે ન ખાવું, સ્ત્રીસંગ ન કરવો, અગ્નિ પાસે બેસવું નહિ, ગરમ-ગરમ પીણાં પીવાં નહિ તેમજ ગરમ કે કોઈ અતિ ઠંડી ચીજ ખાવી નહિ. દવા પંદર દિવસ ખાવી અને ઘી-દૂધ ૫થી જાય તેટલું ખાવું. (૨) પાણી જેવું વીર્ય થઈ ગયું હોય તેને માટે અરીસુ દશઆની ભાર, વછનાગ શોધેલો દશઆની ભાર, ઘોળી કરેણું મૂળાઈ બાળી તેની રાખ દશઆની ભાર, ચણીઈ દશઆની ભાર; ઉપરની ચીજો વાટી ભેળવીને તેને રાસ્નાની સાત ભાવના આપવી. પછી અક્કલકરો દશઆની ભાર, લાંગનાં બી દશઆની ભાર, લાંગરો ઘોળો દશઆની ભાર, ગોળ દશઆની ભાર, કરંજ બી દશઆની ભાર, શોધેલાં એરકચોલાં દશઆની ભાર, ધતુરાનાં બી દશઆની ભાર અને સમુદ્રશોષ દશઆની ભાર, તે બધી દવાઓને વાટી ઉપરની દવામાં ભેળવી દેવી. પછી આદુના રસની સાત ભાવના આપવી. પછી નાગકેસર દશઆની ભાર, તજ દશઆની ભાર, તમાલપત્ર દશઆની ભાર, અજમોદ દશઆની ભાર અને જાયફળ દશઆની ભાર, એ બધી ચીજો વાટીને ઉપરની દવામાં ભેળવી. પછી ખસખસનાં ડોડવાંના પાણીની સાત ભાવના આપવી. પછી મધ સાથે ભેળવી તે બધાની ચણી ખોર જેવડી ગોળીઓ કરી તેને સોનાના વરખવાળી થાળીમાં ફેરવી તેના ઉપર વરખ ચઢાવી છાંયડે સૂકવી દેવી. પછી તે એક ગોળી ગાયના દૂધ સાથે સવારમાં આપવી. આ દવા એકવીસ દિવસ ચાલુ રાખવી. દૂધ ગરમ કરી પીવા જેવું ઠંડુ કર્યા પછીજ વાપરવું. પરહેજ ઉપર પ્રમાણે પાળવી.

ઉર્ધ્વવાયુ યાને ઉલટીમાં ઝાડો આવે તે ઉપર:—પારો (પારી નહિ પણ પારોજ) તોલા

૮૦, તેને જડા લુગડામાં સાત વાર ગાળવો અને તે દરદીને જનજન્મમાં બેસાડી પાછ દેવો. તરતજ અધોવાયુ થશે, અને તે માણસને આરામ થઇ જશે. આથી કાઠપિણુ નુકસાન નથી તે અજમાવેલું છે.

ઉંચેથી પડવાથી છાતી અથવા પડખામાં લોહી મરી જવાથી શૂળ થતું હોય તથા શ્વાસ પણ ન લેવાતો હોય તેને માટે ઉપાય:—મોરની અધાર અથવા તે ન મળે તો કબુતરની અધાર શેર બે, તેને ગોમૂત્રમાં માટીના વાસણમાં ખદખદાવવી. કળીચૂનાના જડા પાણીમાં લઢાના લુગડાને બોળી સૂકવી દેવું અને એક શેર રૂનો પીંજરા પાસે પોલ કરાવવો. પહેલાં ઉપરની દવાવડે રોગીને કમરથી બગલ સુધી ચારે બાજુ જડો લેપ કરવો અને તેના ઉપર રૂનો પોલ ચોટાડવો. તેના ઉપર ચૂનાવાળું કપડું સહેજ ભીનું હોય તેના ચાર આંટા બરાબર મજબૂતીથી તે જગાએ બિંટી લેવા. દવા કાઠ પણ જગાએ ખુલ્લી રહેવી ન જોઇએ. ઇંટ અથવા માટીના વાસણમાં છાણાંની આગ ભરીને શેક કરવો. બ્યારે તેને દસ્ત અથવા ઉલટીદારા મરેલું લોહી બહાર નીકળવા માંડે કે તરત શેક બંધ કરવો અને દવા પણ ઉખાડી નાખી લૂછી નાખવું, પાણીથી ધોવું નહિ. જ્યાં ફેલ્સો પડ્યો હોય ત્યાં તથા બીજી જગાએ કોપરેલ ચોપડવું. આથી દરદીને જલદી આરામ થશે.

પડખામાં શૂળ માટે અથવા બેન માટે:—આકડાના દૂધમાં ત્રણ વર્ષની જૂની જરને વાટી તેની ચણા જેવડી ગોળાઓ કરી એક ગોળા દરદીને પાણીમાં આપવી; પણ એજ ગોળા દીવેલ સાથે આપવાથી ઉદરવૃદ્ધિનો નાશ થાય છે. આ ગોળા દૂધ સાથે આપવાથી છ માસનું જૂનું શ્વ પણ જાય છે.

અતિશૂળ માટે:—ઘોડાની લાદમાં ગરમ પાણી છાંટી તેને કપડામાં ગાળા તેમાં શેકેલી હીંગ નાખીને પાવાથી આરામ થાય છે.

કબજઆત માટે ફાકી:—હરડે મોટી ૧ શેર અને મીંઢીઆવળ અર્ધો શેર, તેને અઢી તોલા દીવેલથી મોહી નાખી તેને ગરમ રાખ ઉપર શેકી લેવી; અને પછી સિંધવ ૦૧ શેર લઈ એ ત્રણે ચીજોને ખાંડી ઝીણી ચાળણીએ ચાળા ડબ્બીમાં ભરી રાખવી. રાત્રે સૂતી વખતે પાવડીથી છ આની ભાર ગરમ પાણી અથવા દૂધ સાથે લેવી. હરડેને દીવેલથી મોવી નહિ પણ એકલી મીઠી-આવળનેજ મોવી.

તાવની દવા-કવાથ:—નાગરમોથા, ધાણા, લાલ સુખડ, પંચક, અરકુસીનાં પાન, સુગંધી વાળો, ઇન્દ્રજવ, ગજો (લીમડાની), ગરમાળાનો ગોળ, કાળા પાટનાં મૂળ, સૂંઠ, કંકુ, કરિયાતુ, એ બધી ચીજ બખ્ખે તોલા લેવી. બધી ચીજો ભેળવી તેના ત્રણ ભાગ કરવા. તેમાંથી એક ભાગમાં આદંગણું પાણી નાખી તેને માટીના વાસણમાં ખુલ્લે મોઢે ઉકાળવું. પાંચ તોલા પાણી રહે ત્યારે ઉતારી લેવું. આ કવાથથી સર્વ પ્રકારના તાવ મટી જાય છે. કવાથ સાંજ ઉપર પલાળી રાખી સવારમાં ઉકાળીને પીવો.

લોહીના હરસની દવા:—રસવંતી સોળ ભાગ, લીંબોળાનાં મીઝ એક ભાગ, કાથો એક ભાગ, લોધર, ગાજરનાં બી, મૂળાનાં બી એક એક ભાગ, ચાસુ ચાર ભાગ; એ બધી ચીજોમાંથી રસવંતી સિવાયની બધીને બારીક ખાંડવી અને રસવંતીમાં ચારગણું પાણી નાખી પથ્થર અથવા કાચના વાસણમાં (રાત ઉપર) ઘોળા રાખવી. સવારે ધીમેથી પાણી નીતારી લેવું. નીતારેલા પાણીમાં ઉપલી ચીજો નાખવી. પછી તેને કલાઇવાળા વાસણમાં ધીમી આંચે પકવવી. તે ગોળાઓ વળે એવું થાય એટલે ચણા જેવડી ગોળાઓ વાળા લેવી. સાંજ-સવાર એક એક ગોળા પાણી સાથે લેવી. ગરમ વસ્તુ, ખટાશ, શેરડી તેમજ તડખુચાદિ ઠંડાં ફળ ખાવાં નહિ.

મસાવાળા હરસ:—કાંટાળુ માયું તોલો ૧, ફટકડી ૧૫ માસો, કાથો ૩ માસો, હીરાકશી દોઢ માસો, અરીણ ૩ માસો, કપૂર ૧૫ માસો, એ બધી ચીજો સો વાર ઘોયેલા ગાયના માખણમાં ભેળવીને મસા ઉપર ચોપડવાથી તે મસા નાશ પામે છે.

કાનના સણકાની દવા:—હીંગ અર્ધી રતી, લસણની બે કળી, આદુનો રસ ૧ તોલો, અરીણ અર્ધી રતી, સરસીઈ ૫ તોલા; ઉપલી ચીજો આ તેલમાં નાખી પાણીનો ભાગ બળી ગયા પછી

ગાળીને શીશીમાં ભરી લેવું. તેનાં ટીપાં કાનમાં નાખવાં. બહુ દરદ હોય તો ગરમ ટીપાં નાખવાં.
દૃઢ્યમાં સોજાની દવા:—પાંચથી દશ કાળાં મરી ચવરાવી ઉપર તાણું ગોમૂત્ર એક તોલો પાંચથી છ દિવસ સુધી પાવાથી આરામ થશે.

જૂની કફવાળી ખાંસી તેમજ વાયુના ગોળાની દવા:—મુસખ્ખર, ટંકણખાર, રેવતીની, એ ત્રણે સરખા વજને લઈ અને ઝીણી વાટી વરિયાળીના અર્કમાં ચણા જેવડી ગોળીઓ કરવી. સાંજસવાર એકથી બખ્ખે ગોળી લેવી.

ચેળ, જૂનાં ગુમડાં, ખરજીયું વગેરેનો મલમ:—કાથો તોલો ૧, મેદીનાં પાન તોલો ૪, કળીલાં (રોણુનાં ફળ) બે તોલો, મોરચુથુ ૧ તોલો, પુલાવેલી ફટકડી ૧ તોલો, બધાને ખારીક વાટી તેલમાં ઘુંટી ચોપડવું. આથી આ દર્દોમાં ફાયદો થશે.

જૂની ખાંસી કફવાળી વૃદ્ધાવસ્થામાં હોય તેની દવા:—અરકુશીનાં પાનની રાખ, કેળનાં પાનની રાખ, પરવાળાંની ભસ્મ, સાફ કરેલ શકતગાર, એ ચીજો સમભાગે લઈ ખરલ કરી મધની સાથે ચાર રતી આપવી. દૂધનું સેવન વધારે કરવું અને દવા સવારે અથવા સાંજે આપવી.

મરડાની દવા:—સમુદ્રશીણ એક માસો દહીંમાં મેળવીને ખવડાવવાથી મરડો મટી જાય છે.

પ્રમેહની દવા:—નીચે લખેલી ચીજોનો ઇંદ્રિયજીલાળ આપવો. શરદચીની માસા ૩ અને સુરો-ખાર માસા ૫, એ બંને ચીજો પાણીમાં વાટી બશેર પાણી તથા એક શેર દૂધ નાખી તે બે ચાર વખતે થઈને પાછ દેવું. પિશાબમાં બળતરા થાય તો બાવળનાં ફુલોં પાન તોલો ૨, ઝીણાં માખણ જેવાં વાટી તેની પોટલી કરી ગાયના શેરેક દૂધમાં ગાળી લઈ કુચો ફેંકી દેવો. તેમાં ત્રણથી પાંચ તોલો સાકર નાખી સવારે પી જવું. ગરમ પ્રકૃતિવાળાએ સાત દિવસ અને વાયુ પ્રકૃતિવાળાએ પાંચ દિવસ પીવું. તેલ, મરચું, ખટાઈ ન ખાવી.

પીશાબમાં બળતરા ન હોય પણ પડ કે પીશાબમાં પહેલાં કે પછી કે વચ્ચે ધાતુ જતી હોય, તેણે લીમડાની અંતરછાલ, તાલમખાના, બાવળનો ગુંદર, એ ત્રણે અર્ધો શેર લેવું. બાવળના ગુંદર-ને ઘીમાં તળવો. બીજી ચીજોને ઝીણી ખાંડી નાખવી. તેની અર્ધો તોલાની પડીકીઓ કરવી. તે પડીકી પાણી સાથે સવારમાં એકતાળીસ દિવસ સુધી લેવી. પિત્ત પ્રકૃતિ હોય તો ચણાનાં છોડાં પાંચ તોલો ભીંજવી તેના પાણી સાથે લેવી. આ દવાથી પ્રમેહ નિર્મૂળ જાય છે.

ટાઠા ધનુર્વા ઉપર:—ટાઠો ધનુર્વા ઉપડ્યો હોય તેને કાંટાશેરીઆનાં મૂળ તોલો પા થી અર્ધો સુધી તે જીવારના દાણા જેટલું અરીણુ તેને આપવું. તેનાથી ધનુર્વા ખેસી જાય છે અને ચમક ઉપડી હોય તથા રાડીયો ધનુર્વા (ખૂમો પાડે તે) હોય તો ખાજવણીનાં મૂળ અર્ધો તોલો અને ચણાભાર અરીણુ મેળવીને પાછ દેવાથી આરામ થાય છે.

છાકડું ભરાઈ ગયું હોય તો:—હરણનાં શીંગડાંના ગાભાને બાળીને પાવલીભાર રાખ તેની માતાના ધાવણમાં પાવાથી આરામ થાય છે.

મરણ વખત ધ્વાસ ઉપડ્યો હોય તો:—ઉપલી રાખ અર્ધાથી રૂપીઆભાર પાણી સાથે આપવાથી ખેસી જાય છે.

મુંઝારાની દવા:—(જેમાં ઉધરસ સાથે લોહી પડતું હોય તેની) આસોંદરા(આશેતરીનાં)નાં મૂળ અર્ધો તોલો, સાખરશીંગાનો ભૂકો, ગધેડાનું લીંકુ, એ બધાની પોટલી બાંધી તેને આઠગણા પાણીમાં ઉકાળવી. ઉપરની ચીજો અર્ધો તોલાથી બે તોલા થાય ત્યાંસુધી વાંધો નહિ. પાણી એક તોલો રહે એટલે ઉતારીને પાવું. આથી દરદીને તરત આરામ થાય છે. ઘણા દર્દીઓ ઉપર આ અજમાવેલો છે.

આંખના રોગ ઉપર:—કાળો સુરમો ૧ તોલો, લીલું ખાપરીયું ૧ તોલો, તુળસીના પાનનો રસ અર્ધો તોલો, ભીમસેની (ખરાસ) કપૂર અર્ધો તોલો, મોતીનો દૂધમાં પકાવેલો ભૂકો બેઆની ભાર તથા મોચરસ, ટંકણખાર, ઘોળાં મરી, શંખની નાળી, બીલીનો રસ, કોદાનાં બીયાં, ઉનના કુચામાં રાખી પુલવેલી ફટકડી, મનશીલ, પરવાળાં, એ બધી ચીજો પા પા તોલો લઈ એ સર્વે

માતાના ઉદરમાં વાયુ છે. છોકરી જીવે પણ છોકરો ન જીવે તેમને માટે પણ આ દવા ઉપયોગી છે.) આસંધ, પીપર, જીરૂ, ઇન્દ્રજીવ, અજમોદ, રતાંધળી, મરી, ઓથમી જીરૂ, કઠાછાલ, સિંધવ, સાંઢના લીંડાની રાખ, સૂંઢ, દારૂહળદર, ભેંસો ગુગળ, અજમો, હરડાં, ખેડાં, આમળાં અને ગળીનાં પાન, એ દરેક સવા સવા તોલો લઈ તે બધાનું વસ્ત્રગાળ ચૂર્ણ કરીને ગર્ભાવસ્થા પહેલાં એક મહીના સુધી મધ સાથે રોજ સવારમાં આપવું. ખાટું, તીખું, તેલ, હીંગ, ગોળ અને શેરડી તથા અતિ ગરમ અને અતિ ઠંડી એવી ચીજો ખાવી નહિ. પથ્થ પાણીને દવાનું સેવન કરનારનાં બાળકો ઇશ્વરકૃપાથી જીવતાં રહે છે.

સ્ત્રીઓના પ્રદરની દવા:—ઉદરની લીંડીઓ ગાઠ તોલો વાટીને મધની સાથે સાત દિવસ સુધી ચટાડવી. તેલ, મરચું, ખટાઇ ન ખાવી.

વિંછીની દવા:—(૧) પીપળાની પોપડી (ગોળ ફળ-સૂકાં કે લીલાં) ચલમમાં ભરીને એ દમ મારવાથી વિંછી ઉતરી જાય છે. (૨) ખોડી અઘાડીનાં પાન હાથમાં ચોળીને રસ કાઢી જ્યાં-સુધી ચઢ્યો હોય ત્યાંસુધી ઉપર લીટા કાઢવા, એટલે તે ઉતરવા માંડશે. છેવટે ડાંખ ઉપર રસ ચોળવો. (૩) ગરમાળાની શીંગડું બી ધસીને ડાંખ ઉપર ચોઢી દેવું, એટલે ઝેર ચૂસી લીધા પછીજ તે ઉખડી પડશે.

દિવસે ઓછું સૂઝતું હોય અને રાત્રે ખીલકુલ સૂઝે નહિ તેને માટે દવા:—હળદર, દાંત હળદર, અમેલીનાં પાન, લીમડાનાં પાંચે અંગ (પાન, ફૂલ, છાલ, ફળ અને મૂળ) સમાન વજન લેવાં. ગાયના છાણના રસમાં તેને બારીક સૂરમાની પેઠે ખરલ કરી તેની પાણીમાં ગોળી કરવી. રાત્રે સૂતી વખતે તે ગોળી ધસીને આંખમાં આંજવી.

ગરોળીનો ગલ બાધામાં આવે તો:—એક એક તોલો ઘોડીનો પિશાબ મટતાં સુધી ખીધા કરવો.

બળદને બાંધ પડી હોય તો:—આકડાના અંગારાને તેલથી ઓલવી નાખી તેનો મલમ કરી બાંધ ઉપર રાત્રે ચોપડવો; તેમજ ગાય અથવા ભેંસના આંચળના જખમ ઉપર ચોપડવાથી આરામ થાય છે.

ઢોર બાંધાઈ ગયું હોય અથવા તેને આફરો ચઢ્યો હોય:—ઢોરના સળેખમ ઉપર કાથળાને બાળીને તેનો ધુમાડો આપવાથી નાકમાંથી પાણી નીકળી મટી જાય છે. આફરો ચઢ્યો હોય તો બે મહી રાફડાની માટી લઈ તેને ઢોરનાં ગરોળાંમાં અંદર ધસવાથી તેનો આફરો ઉતરી જાય છે.

શીળસ (ચામડી ઉપર જહું દગડું બાંધાય છે તે ઉપર:—ગુલાબનું તેલ (તેલમાં એકતાળીસ દિવસ ગુલાબનાં ફૂલ નાખી હલાવતા રહેવાથી થાય છે.) અને સીરકો ચોપડવાથી મટી જાય છે.

સફેદ કોઠ માટે:—માલકાંકણી શેર એક ગોમૂતમાં ચાળીસ દિવસ ભીંજવવી. ત્યાર બાદ તેને બહાર કાઢી સૂકવીને તેની ફાકી તોલો તોલો ચાળીસ દિવસ લેવાથી આરામ થાય છે.

માથાની તાલ ઉપર:—જૂના લાકડા ઉપરના બિલાડીના ટોપને બાળી તેલમાં મલમ કરી-ને ચોપડવાથી તાલ જાય છે.

છોકરો થવાની દવા:—મોરખીંજના સાત આંદલાને ઝીણા કાતરીને કચરી જૂના ગોળ સાથે મેળવી સાત ગોળી વાળવી. ગર્ભ રહ્યા પછી એકવીસ દિવસ બાદ સાત દિવસ સુધી સવારમાં ખાવાથી છોકરોજ થશે.

ગરમી પ્રમેહ-પ્રદર ઉપર:—નાના પાનની દૂધી અર્ધો તોલો અને પાંચ-સાત કાળાં મરી, ચણાનાં ફાતરાંના કસવાળા નવટાંક પાણીમાં વાટીને ખાંડ નાખી સાત દિવસ શરદાઈ પીવડાવવી, અને ઠંડો પ્રમેહ હોય તો ઉના પાણીમાં મધ નાખીને પાવાથી આરામ થાય છે.

વા ઉપર, મંદાગ્નિ ઉપર, કંબજીયાત તથા તાવ ઉપર:—કાળા ધતુરાનાં બી એક

તોલો, રેવંચી ૧૦૦ તોલો, સૂંઠ ૧ તોલો, ખાવળનો ગુંદર ખેચાનીભાર, કુંવારપાઠાનો ગર્ભ દશ તોલા, એ બધાને ખરલ કરવું. જ્યારે ગોળી વળે એમ થાય ત્યારે મરી જેવડી ગોળીઓ વાળવી. રોજ બે ગોળી આપવી.

ચોથીઆ તાવની દવા:—જયફળ અને કાચી ફટકડી, એ બેઉને બાળી ખરલ કરી શીશીમાં રાખવી. તાવ આવ્યા પહેલાં બે કલાકે સાકરની વચ્ચે વાલભાર દવા નાખી ફાટી જવી.

મરડા ઉપર:—ઉમરડાના ફળને વાટી દહીં સાથે આપવાથી મરડો મટે. ઉમરડો ન મળે તો રાજને વાટી વાલભાર દહીં સાથે ત્રણ દિવસ આપવાથી મરડો મટે.

કાનમાં પડે વહેતું હોય તો:—કાડીની રાખ તથા સમુદ્રશીણનો ભૂકો બેમાંથી ગમે તે નાખવાથી વહેતું પડે તથા ગુમકું વગેરે બંધ થાય છે.

વાના સણકા:—કાનમાં આવતા હોય તો આન્ડી દારૂનાં ટીપાં નાખવાથી બંધ થાય છે.

ખસની દવા:—ધી ગરમ કરીને અંદર ગંધક નાખી તેનાથી ચોથા ભાગનો ખરામકપૂર નાખી મલમ કરીને ખસ ઉપર ચોળવાથી મટી જાય છે.

ઘાતુતું પાતળા પડતું અને ઘાતુક્ષય ઉપર:—ધોળી મુસળી, મુગલાઇ દાણા અને બહુફળી, એ ત્રણે વસ્તુ સમાન વળને લઇ ચૂર્ણ કરી આઠ દિવસ દૂધમાં પીવાથી સારો ફાયદો થાય છે. તેલ, મરચું ને ખટાઇ ન ખાવું.

૧૮૧—અપરમાર રોગનો અનુભવેલ ઉપાય

આવા પવિત્ર અને પાવનકારી ઘી ઉપર કદી પણ અવિશ્વાસ કરવો નેહએ નહિ. રાજ કે પ્રજા, વૃદ્ધ કે જુવાન, સ્ત્રી કે પુરુષ દરેકને માટે તેનો ઉપયોગ ફાયદાકારક છે. મેં જોયું છે કે, જેમને કોઢની શરૂઆત થતી હતી, જેમના માથાના વાળ સફેદ થઈ ગયા હતા, તેમનામાં નવજીવન આવ્યું અને તેમનું શરીરજ બદલાઈ ગયું. આ અગત્ય વાત ન માનતા, સાચેજ તે પ્રત્યક્ષ ફળદાયક છે. એક વખત હું ખંડવા પ્રાંતના એક ગામમાં ગયો હતો. ત્યાં એક દર્દીએ મને બોલાવવાથી હું તેની પાસે ગયો હતો. ત્યાંથી પાછા ફરતાં હું ટ્રેનના જે ડબ્બામાં બેઠો હતો ત્યાંજ પહેલાંથી એક સંન્યાસી બેઠા બેઠા અન્ય સજ્જનો સાથે વાદવિવાદ કરતા હતા. હું તો એક બાજુ બેસીને તેમની વાતો સાંભળવા લાગ્યો. તે વાતો કોઈ રોગ મટાડવાનિષેની ચાલતી હતી. સ્વામીજીએ કહ્યું:—‘હું પ્રતિજ્ઞાપૂર્વક કહું છું કે, આ ઔષધિથી માનસિક અને શારીરિક સઘળા વ્યાધિ દૂર કરીને માણસ જીવનમાં અપૂર્વ આરોગ્ય પ્રાપ્ત કરી શકે છે.’ આ ઔષધિ શી હતી, તે મને ખબર ન હતી. તેનું નામ મારા આવ્યા પહેલાં દેવાઇ ગયું હતું; પણ આ ઔષધિ જાણી લેવાની મને તીવ્ર ઇચ્છા થઈ. હવે હું પણ ધીમે ધીમે મહારાજની પાસે ગયો અને જણાવ્યું કે, ગુરુજી! જેનાથી શારીરિક અને માનસિક યાતનાઓ નાશ પામે છે એવી એ કયા દિવ્ય ઔષધિ છે? સાધુ પરમદયાળુ, શ્રદ્ધાળુ, ચતુર અને ઈશ્વરભક્ત હતા. વળી વેદને જાણનારા વ્યાકરણી હતા. તેમણે કહ્યું કે, તમે તેને પૂછીને શું કરશો? એટલે મેં હાથ જોડીને તેમને વૈદ્યકસંબંધીનો મારો પણ કંઈક પરિચય જણાવીને કહ્યું કે, મહારાજ! હું એ ઔષધિને લોકોના સદુપયોગમાટે ફેલાવીશ. કોણ જાણે શાથીયે હું તેમનો પ્રેમપાત્ર બન્યો. વૃત્તાંત લાંબું છે, તેમણે પેલા સજ્જનો આગળ કહી ખતાવેલી ઔષધિ મને વિસ્તારપૂર્વક કહી હતી. તેજ શબ્દેશબ્દ નીચે રજુ: કરું છું:—

ગાયનું દૂધ અર્ધો શેર (૨૦ તોલા), ગાયનું મૂત્ર ૫ તોલા, ગાયના છાણનો રસ ૨૦ તોલા, ગાયનું સાંડું દહીં ૧૦ તોલા, ગાયનું ઘી ૧૦ માસા અને મધ ૪ માસા, એ બધાને મેળવીને કાચના કે માટીના વાસણમાં ઘુટીને એકરસ કરી લેવું. ત્યાર પછી સૂર્યોદયસમયે સ્નાનાદિથી પરવારી સ્વચ્છ થઈને સૂર્યનારાયણ તરફ મુખ રાખીને ભગવાનનું ધ્યાન કરીને પી જવું. એમ

હમેશાં નિયમસર કરતા રહેવાથી મનુષ્યના રોગમાત્ર દૂર થઈ જાય છે. જ્યાંસુધી માણસ આ પ્રયોગ કરે, ત્યાંસુધી તેણે થોડી ઘણી પરહેજ પાળતા રહેવું. અસ્તુ. મહારાજે મને એમ પણ કહેલું કે, તેમાં બ્રાહ્મીનો રસ પણ મેળવી શકાય છે અને મોતીની લસરમનુ પણ તેની સાથે સેવન કરવાથી અપૂર્વ ફાયદો થાય છે. આનું સેવન કરનાર માણસ ઇશ્વરભક્ત, દયાવાન અને સત્યવાદી હોવા છતાં પણ તે જ્વરથી પીડાતો હોય, વિનાશકારક રોગોથી ગ્રસ્ત હોય અને જીવનથી નિરાશ થઈ ચૂક્યો હોય તો તેણે પોતાની શક્તિનો વિચાર કરીને આ ઔષધિનું ઓછા-વત્તા પ્રમાણમાં સેવન કરવું. જો આનું પાચન ન થાય તો પછી આ પ્રયોગ કરવો નકામો છે. વગેરે વગેરે. વૈદ્યકવિષે મહારાજશ્રી સાથે બીજી અનેક વાતો થઈ. અંતે સ્વામીજીએ કહ્યું કે, મેં જે પ્રયોગ તમને બતાવ્યો છે તે અપરમાર અને ઉન્માદ ઉપર પણ અચૂક પરિણામદાયક છે. મંદ અને ભ્રષ્ટ બુદ્ધિવાળા પુરુષોને તો તે નિર્મળ જ્ઞાન દેનાર છે. હું બીજી પણ એક વાત સાંભળીને આનંદ પામ્યો. સ્વામીજીએ કહ્યું કે, આની વડે ઘી પણ તૈયાર કરી શકાય છે. તે ઘણું કલ્યાણકારક છે. તે વિષે તમે 'વૈદ્યક'માં જોજો. ખસ માત્ર આટલી ચર્ચા થઈને સમાપ્ત થઈ; કેમકે એટલી વાતોમાં તો મારું ગામ આવી પહોંચ્યું. હું મહારાજની આ અદ્ભુત યોજનાઓમાં એટલો બધો મસ્ત થઈ ગયો હતો કે મને મહારાજનું નામ દામ પૂછવાનું પણ લાન ન રહ્યું. તેઓ ક્યાંથી આવ્યા ને ક્યાં જાય છે, તે પણ કશું પૂછવાનું યાદ ન રહ્યું. ન તો મારું સરનામું કહેવાનો પણ ખ્યાલ રહ્યો અને વિચારમાં ને વિચારમાં બહાર નીકળ્યો. ગાડી ઉપડી ગયા પછી યાદ આવ્યું એટલે ખેદ કરતો કરતો ઘેર આવી ગૃહકાર્યમાં સામેલ થઈ ગયો. પણ મેં મહારાજના બતાવેલા ઉપાયો એક પુસ્તક ઉપર લખી લીધા હતા. આજ કેટલાંક વર્ષ (દશ વર્ષ) પછી જ્યારે હું આ વિષય ઉપર લેખ લખવા બેઠો, ત્યારે અચાનક મહારાજે બતાવેલા પ્રયોગનો ખ્યાલ આવ્યો; એટલે મેં તે જેમનો તેમ આપ સૌની સમક્ષ રજુ કરવાની હિંમત કરી છે. મેં આજપર્યંત આનો અનુભવ નથી કર્યો, મને તે ખ્યાલમાં પણ રહ્યું ન હતું. આશા છે કે, જે મહાશયો આ પ્રયોગ કરે અને જે પરિણામ આવે તે મને જણાવશે તો ઘણુંજ ઉપકાર થશે. આ પ્રસંગમાં મેં ઘણીખરી વાતો લખી નાખી છે, ક્યાંક ક્યાંક મહાકંઠણ ઔષધિઓ પણ લખી છે. નિવેદન એટલુંજ છે કે, જો કોઈ મહાશય આ પ્રયોગ બતાવે ન કરી શકે તો કોઈ વૈદ્ય પાસે તૈયાર કરાવે. સંસારમાં અનેક પ્રકારની ઔષધિઓ છે, પણ જે જે મળી આવે છે અથવા માલમ પડે છે, તેનો માણસ વિશેષ ઉપયોગ કરી શકે છે. આમાં ઘણી ઔષધિઓ વંશપરંપરાગત અનુભવાતી આવેલી પણ લખેલી છે. મેં પણ મારા અનુભવની ઔષધિઓ લખી છે અને લગવાનને આદરપૂર્વક સાનંદ પ્રાર્થના કરું છું કે, હે દયામય કરુણાનિધાન! આ ઔષધિઓથી લોકોનું જરૂર કલ્યાણ થજો. આંરો લખેલો કોઈ પણ ઉપાય કોઈ પણ માનવના ઉપયોગમાં આવશે તો મારું જીવન સફળ સમજીશ.

('કૈલાસ'ના તા-૨૧-૩-૨૭ના અંકમાંથી અનૂદિત લેખક:-પં. મુરલીધર પરસાઈ વૈદ્ય)

૧૮૨-ભોજન

ભોજનસંબંધી અજ્ઞાન અને ઋતુ તથા પ્રકૃતિ પ્રમાણે નિયમિત ભોજન નહિ કરવાથી પેટમાં અનેક વિકારો ઉત્પન્ન થાય છે; તેથી દસ્ત સાફ આવતો નથી અને બંધકોશ અથવા કબજિયાત થાય છે. સર્વ કોષ જાણે છે કે, દસ્ત સાફ ન આવવાથી અને પેટના વિકારોને લીધેજ માણસને અનેક જાતના સાધારણ તેમજ ભયંકર રોગો થાય છે. ડૉક્ટર કે વૈદ્યની પાસે જઈએ તો તે પ્રથમ એમજ પૂછે છે કે, દસ્ત સાફ આવે છે કે નહિ.

દસ્ત સાફ આવતો હોય તો રોગજ ક્યાંથી થાય? પ્રથમ તે દસ્ત ઉતારવાનીજ દવા આપે છે, અથવા જે રોગની દવા આપે છે તેના ભેગી દસ્તની દવા ભેગવી આપે છે. દસ્ત સાફ આવવાથી રોગ પણ શાંત થાય છે. જે રોગ વધારે થાય છે, તો તેને મારી હટાવવો વૈદ્ય કે ડૉક્ટરને પણ ભારે થઈ પડે છે. કોષ પણ રોગ પેટના વિકારથીજ ઉત્પન્ન થાય છે.

કબજિયાત રહેવાથી આંતરડાં ખરાબર કામ કરતાં નથી અને આંતરડાં ખરાબર કામ કરતાં નહિ હોવાથી પાચનક્રિયા સારી થતી નથી, તેનાથી લોહી અને વીર્ય સાફ થતું નથી; લોહીમાં બગાડ થવાથી ફેલા, ખસ વગેરે દર્દ, પાંસળીમાં શ્વેત થવું, હાડકાંમાં પીડા થવી, કોલેરા વગેરે જેટલા રોગો છે, તે બધા પેટના વિકારથી થાય છે; પરંતુ માણસ અજ્ઞાનતાને લીધે તે તરફ કંઈ પણ ધ્યાન આપતો નથી; અને તેને સાધારણ સમજીને મહાન રોગોમાં સપડાઈ દુઃખ ભોગવે છે.

કબજિયાત એ બહુજ ભારે દર્દ છે, તેથી તેનાથી હરંધડીએ બચવાનું ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ. આપણા દેશમાં કોષ પણ ઘર આ રોગવિનાતું રહ્યું નથી. દરેક ઘેર કોષ ને કોષ માણસને આ રોગની ફરિયાદ હોય છેજ; તેથી આ રોગને સાધારણ નહિ સમજતાં તેના ઉપાય સર્વેએ કરવાજ જોઈએ.

માણસે નિરોગી અને દીર્ઘાયુ થવાનો આ એકજ સરળ ઉપાય છે કે રોગનો આહાર-વિહાર વિચારપૂર્વકજ કરવો અને ઋતુ તથા પ્રકૃતિ પ્રમાણે ભોજન કરવું.

ઉપરની રીતે ભોજન નહિ કરવાથી મનમાં ગ્લાનિ પેદા થાય છે, અપ્રસન્નતા રહે છે, શરીરમાં સુસ્તી, બેચેની, કોષ પણ કામમાં મન ન લાગવું, માથું દુઃખવું, નિર્બળતા, મનમાં અનેક પ્રકારના સંકલ્પ-વિકલ્પ થવા, ખરાબ વ્યસનો તરફ મનનું જવું વગેરે અનેક પીડાઓ થાય છે; પણ માણસ જાણતો નથી કે, આનું કારણ શું છે?

યકૃત અને પ્લીહા, હૃદય તથા ફેફસાં ઉપર કબજિયાતની ખરાબ અસર થાય છે, વીર્યમાં પણ અનેક વિકારો પેદા થાય છે. પ્રમેહ, સ્વપ્નદોષ, હરસ વગેરે સામાન્ય તેમજ ભયંકર રોગો પણ આજ કારણે થાય છે. રોજ દસ્ત સાફ ન આવવાથી પેટમાં મળ એકઠો થાય છે, તેથી દુર્ગંધવાળો વાયુ લોહીમાં મળી આખા શરીરમાં ફેલાઈને શરીરને રોગી બનાવે છે; આ રીતે કબજિયાતથીજ અનેક રોગો ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્ત્રી, પુરુષ, બાળક, વૃદ્ધ, એ બધાને પેટનાજ વિકારથી રોગ થાય છે; પરંતુ જ્યાંસુધી તે રોગ શરીર ઉપર પૂરેપૂરો જામી જતો નથી, ત્યાંસુધી લોકો અજ્ઞાનતાને લીધે તેની પરવા પણ કરતાં નથી; તેથી દસ્ત હમેશાં સાફ આવે એ અત્યંત જરૂરનું છે. હમેશાં ખરાબર પચી જાય તેવું ભોજન કરવું જોઈએ. કેમકે—

ભોજનના અજ્ઞાનથીજ કબજિયાત થાય છે. જરૂર કરતાં વધારે ભોજન કદાપિ કરો નહિ. ભૂખ્યા રહેવા જેટલું બહુજ આહું ભોજન પણ કરો નહિ. જરૂર કરતાં વધારે વસ્તુઓ કદી ખાઓ નહિ.

શરીર તંદુરસ્ત હોય તો તેથી પણ વધારે બળવાન થવા માટે ભૂલે ચૂકે પણ નકામી દવાઓ

કે પુષ્ટિ આપનાર પદાર્થો ખાતા નહિ. જે પદાર્થો પુષ્ટિ આપનારા છે, તેમાંના ઘણા ખરા કબજાત કરનારા હોય છે. વધારે મસાલા ખાવા તે પણ હિતકારક નથી.

શરીરના પોષણમાટે જેટલા ખોરાકની જરૂર હોય છે, તે પચાવવા માટે રોજ પાંચ જાતના રસ પેદા થાય છે; અને તે ખોરાકને પચાવી તેનું લોહી વગેરે બનાવી શરીરને પોષણ આપે છે. પરંતુ અનેક પ્રકારના મસાલાવાળું સ્વાદિષ્ટ ભોજન હોવાથી માણસ ખૂબ ખાય છે, ત્યારે તે પચાવવા માટે રસ ઓછો પડવાથી ખરાબર પચી શકતું નથી; કેમકે પાચક રસ ઉત્પન્ન કરનાર પેટ વધારે ભરાવાથી તે પોતાનું કામ ખરાબર કરી શકતું નથી. તેથી પાચક રસ ઓછો થવાથી તેમજ પચવામાં વાર થવાથી મળ સૂકાઈને આંતરડાંમાં જામી જાય છે; એટલે તે બહાર નીકળવો મુશ્કેલ થઈ પડે છે. તેથી દરત સાફ નહિ ઉતરતાં તે સૂકાયેલો મળ આંતરડાંમાં એકઠો થઈ તેમને કમજોર બનાવે છે. આ રીતેજ કબજાતમાંથી વધીને બીજા રોગો પેદા થાય છે.

નિયમિત ભોજન નહિ કરવાથી અથવા શરીરના પોષણપૂરતા ખોરાક કરતાં ઓછો લેવાથી પણ શરીરનાં યંત્રો તેમનું કામ સારી રીતે નથી કરતાં, તેથી પણ મળ સૂકાઈને એજ દશા થાય છે. જરૂરવિનાના પુષ્ટિકારક ખોરાકો લેવાથી પણ આંતરડાં તે પચાવવાને અશક્ત થાય છે અને તેથી કબજાત થાય છે.

તેથીજ કુદરતે શરીરને નિરોગી રાખી પોષણ કરનારા પદાર્થો સારી રીતે પચે તેટલા માટે તેની સાથે બીનજરૂરી પદાર્થો પણ ભેળવી દીધેલા છે.

જેમકે:-ઘઉં અને તેની ઉપરનાં છોડાં. સર્વ કાઈ જાણે છે કે, ઘઉંનો લોટ જેટલો જડો તેટલો જલદી પચે છે. ઘઉંનો મેદો જેટલો વધારે બારીક તેટલોજ વધારે સમય તેમાંથી બનાવેલી ચીજો પચવામાં લાગશે. માંદા માણસોને જલદી પચે તેટલા માટે ઘઉંનાં ફાડીયાંજ ખવડાવે છે. ઘઉંના લોટ કરતાં મેદો પચવામાં વધારે ભારે છે; તેજ પ્રમાણે મગ, અડદ અને મસુરની છોડાં વિનાની દાળ પચતાં વધારે વાર લાગે છે; અને છોડાંવાળી જલદી પચી જાય છે. કુદરતે કાંઈ પણ પદાર્થ અને તેનો કાંઈ પણ ભાગ નકામો બનાવ્યો નથી. તેથી જને ત્યાંસુધી કબજાત કરનારા પદાર્થોનું સેવન નહિ કરવું જોઈએ.

કાંઈ કહેશે કે, સઘળા પદાર્થો ખાવા માટેજ બનાવેલા છે તો શામાટે ન ખાવા? માણસ કુદરતના નિયમો પ્રમાણે ઋતુ અને પ્રકૃતિના વિચાર કરીને હમેશાં તેનું સેવન કરે તો કંઈ નુકસાન નથી; પરંતુ વાત એવી છે કે, લોકો અજ્ઞાનતાને લીધે જે ભાવ્યું તે ખાઈજ કરે છે. તેમને નથી હોતું ઋતુનું ભાન કે નથી થતો પ્રકૃતિનો વિચાર કે અમુક વસ્તુ નુકસાન કરશે. અનેક દર્દીઓ વધવાનું ખંસ આ એકજ કારણ છે.

કેટલાક તમાકુ, સીગારેટ, બીડી વગેરે પીએ છે અને કહે છે કે, તેનાથી દરત સાફ આવે છે. તમાકુ ખાઈને દરત સાફ ઉતરવાની આશાએ તેઓ જાજર જાય છે, પણ તેઓ જાણી જોઈને પોતાને હાથેજ પોતાના પગમાં કુહાડી મારી રહ્યા છે. ભવિષ્યમાં તેમને તેથી ખૂબજ નુકસાન થવાનું છે, કેમકે આ બીનજરૂરી વસ્તુઓથી પણ કબજાત થાય છે; પરંતુ તેની તેમને કંઈ ખબરજ નથી.

વીર્યની નબળાઈથી તેમજ વધારે વિષયસેવનથી પણ પાચનશક્તિ ઓછી થાય છે. તેમને પણ કબજાત અને અજીર્ણ થાય છે; તેથી ઉપર લખેલી કબજાત કરનારી ખોટી આદતોને છોડી દેવી જોઈએ.

કબજાત દૂર કરવાના સરળ ઉપાય

અનેક પ્રકારના ભારે પદાર્થો જમવાથી કબજાત થઈ હોય તો મસાલા અને ભારે પદાર્થો ખાવાના છોડવા જોઈએ. અને ત્યાંસુધી સાદું ભોજન અને ફળનું સેવન કરવું જોઈએ, શાકભાજી જરૂર ખાવી અને ભોજન હમેશાં સારી પેઠે ચાવીને કરવું જોઈએ.

નિયમિત ભોજન નહિ કરવાથી તથા ઓછું ખાઈ ભૂખ્યા રહેવાથી કબજાત થઈ હોય તો

આંતરડાંમાં એકદમ દાખલ થાય તેવું બહુજ હલકું ભોજન જેવું કે—ખીચડી, દાળ, જૂના ચોખાનો ભાત, ખીર, દૂધ વગેરે લેવું જોઈએ.

નિયમસર ભોજન ન મળવાથી આંતરડાં ખાલી હોઇને સંક્રાંતિ બન્ય છે અને ભૂખથી વાયુ કુપિત થઇને આંતરડાંના મળને સૂકવી દે છે; તેથી આંતરડાંમાં ફેલાઇને સૂકાયેલા મળને કાઢી નાખે એવા પદાર્થોનું સેવન કરવું લાભકારક છે. વધારે પૌષ્ટિક વસ્તુઓ તથા ઔષધિઓ ખાવાથી કબજિયાત થઇ હોય તો ઘઉંનાં ફાડીયાં, છોડાં સાથે મગની દાળ, ચોળાફળી, પાલખ, બથવો (ચીલ), મેથી વગેરેનું શાક, લીંચું અને તાજાં ફળ ખાવાં જોઈએ.

વધારે પાન ખાનારા, તમાકુ ખાનારા—ખીનારા તથા સીગારેટ—ખીડી ખીનારાઓને કબજિયાત થાય તો તેમણે તેનું સેવન ઓછું કરવું જોઈએ. વીર્યની નબળાઈથી મંદાગ્નિ થાય છે અને ભયંકર કબજિયાત થાય છે—અર્થાત્ કબજિયાતથી ખીજ પણ અનેક રોગ ઉત્પન્ન થાય છે.

તેને માટે વિષયનો ત્યાગ કરીને વિષયવ્રિકાર દૂર કરવો અને વીર્યવૃદ્ધિ કરનારા તથા પુષ્ટિ આપનારા પદાર્થોનું સેવન કરવું જોઈએ; પરંતુ એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે, જેઓ પારો વગેરે એકદમ બળદાયક વસ્તુઓનું સેવન કરે છે, તેઓ પહેલા તો એટલા બધા વિષયાસક્ત થયેલા હોય છે કે આગળ પાછળની કંઈ ખબર જ નથી રાખતા. જ્યારે વીર્ય ઓછું થવાથી અગ્નિ મંદ થઇ જાય છે અને અનેક રોગ થવા માંડે છે, ત્યારેજ તેઓ એકદમ બળવાન બનાવે એવી દવાઓ ખોળે છે.

આ લાલચમાં ફસાઇને તે અજ્ઞાનીઓ શરીરમાં હાથી અને વાઘ સાથે લડવા જેવું બળ પેદા કરવા માટે તે જાતની જાહેર ઔષધિઓનું સેવન કરીને વધારે નુકસાન ભોગવે છે.

એકદમ પારો વગેરેનું સેવન કરવાથી તેમની સ્થિતિ વળી વધારે ખરાબ થાય છે. વળી યાદ રાખવું જોઈએ કે, બળદાયક દવાઓ પચાવવામાટે પણ બળની જરૂર છે, તેથી પ્રથમ તે બળદાયક દવાઓ પચાવવા માટે શરીરમાં બળ પેદા કરવું જોઈએ; અને ત્યારેજ તે દવાઓ ફાયદો કરશે.

આને માટે કુદરતી પદાર્થો(ખોરાક)જ પૂરતા છે. વીર્ય ઉત્પન્ન કરનારા, વીર્યને પુષ્ટ કરનારા અને વધારનારા ખોરાક લેવા જોઈએ.

જરૂરની સૂચના

કબજિયાત થતાં લોકો આઠમે દશમે દિવસે કે મહીને બે મહીને જુલાબ લીધા કરે છે. કેટલાક તો આઠમે દિવસે જુલાબ લીધાજ કરે છે. આ તેમની જખરી ભૂલ છે. વારંવાર જુલાબ લેવાથી વળી વધારે કબજિયાત થાય છે, ઓછી નથી થતી; અને આંતરડાં દિનપ્રતિદિન નિર્બળ થતાં જાય છે. કોઈ કોઈ તો દસ્ત સાફ લાવવાની દવા રોજ લે છે, નહિ તો તેમને દસ્ત પણ ન ઉતરે.

આવી ટેવ પાડવી એ તંદુરસ્તી માટે અત્યંત હાનિકારક છે. કેટલા બધા દુઃખની વાત છે કે, વૈદકશાસ્ત્રનું કંઈ પણ જ્ઞાન ન હોવાથી મનુષ્ય પોતાને હાથેજ રોગ ઉત્પન્ન કરે છે. જુલાબની સઘળી દવાઓ જલદ હોય છે. પ્રથમ તો તે તેની ગરમીથી મળને કાઢી નાખે છે; પરંતુ પાછળથી તંદુરસ્તીને ખૂબ નુકસાન કરે છે.

વારંવાર જુલાબ લેવાથી શરીરના આંતરિક અવયવો નિર્બળ થઇ જાય છે, તથા તેને લીધે આગળ જતાં અનેક રોગ શરીરમાં ઘર ઘાલીને બેસે છે; અને શરીર છૂટે છે ત્યારેજ તેમનો નાશ થાય છે.

(“સ્ત્રીચિકીત્સક”ના ઑગષ્ટ ૧૯૨૬ના અંક ઉપરથી અનુવાદ)

૧૮૩-ગુરુ ગોવિંદના પુત્રોનું ખંડિદાન યાને આર્યસંસ્કૃતિનું ભાન!

ઇતિહાસ પોકાર કરી રહ્યો છે કે, જીવમથી કદી કોઈ જાતિ દબાઈ જતી નથી, ઉલટું એવા પ્રસંગે મરેલી પ્રજામાં પ્રાણનો સંચાર થાય છે. શીખોના દશમા ગુરુ ગોવિંદસિંહે મોગલ બાદશાહના જીવમથી દબાઈ જવાને બદલે શીખ પ્રજાને એક લડાયક કોમ બનાવી દીધી. ગુરુ પોતાનાં આદર્શ ચરિત્ર અને અનુપમ વ્યક્તિત્વના લીધે શીખોમાં ધર્મનું ખીજરોપણ કરવા માટે યોગ્ય બની ગયા હતા. તેમણે ધર્મને માટે સર્વસ્વનું ખંડિદાન કરી દેવાથી અનેક લોકો તેમના અનુયાયી બની ગયા. આ કારણથી મોગલ બાદશાહ લય પામવા લાગ્યો અને કોઈ પણ પ્રકારે ગુરુ ગોવિંદનો નાશ થાય, તેવા ઉપાયો વિચારવા લાગ્યો.

ગુરુ આનંદપુર નામના ગામમાં રહેતા હતા. તે ગામને એક દિવસ મોગલસેનાએ ઘેરી લીધું. એકાએક આ હુમલો આવી પડવાથી વીર શીખો ગભરાઇ ગયા, ગુરુ પોતે પણ વિચારમાં પડી ગયા અને થોડા સમયમાટે મુંઝવણમાં પડી ગયા. આટલા ગણ્યાગાંધ્યા શીખો લઇને મોગલસેના સામે થવામાં આગમાં ફેદીને ભસ્મ થઇ જવા બરાબર હતું; તેમજ પોતાનું સર્વસ્વ દુશ્મનોને આપી દેવા કરતાં મૃત્યુ પસંદ કરવા જેવું હતું. આ બેમાંથી કયો માર્ગ ગ્રહણ કરવો તેના વિચારમાં ગુરુ હતા, તેવામાં મોગલો તરફથી સંદેશો મળ્યો કે “ જો આ સમયે તમે આનંદપુર છોડીને ચાલ્યા જશો તો તમને કોઈ પણ જાતની હરકત કરવામાં નહિ આવે. ” ગુરુ ગોવિંદસિંહને આ સંદેશા ઉપર વિશ્વાસ બેઠો નહિ, પરંતુ તેમ કયાં સિવાય અન્ય માર્ગ હતોજ નહિ. ખીજો દિવસે સવારે ગુરુએ આનંદપુરમાંથી બહાર નીકળી ચાલવા માંડ્યું; પરંતુ મુસલમાનો કદી વચનની કિંમત સમજતાજ નથી. તેમણે વચનનો ભંગ કરી મુઠ્ઠીભર શીખો ઉપર માર્ગમાં હુમલો કર્યો અને તેઓને ઘેરી લીધા. શીખો મોગલો તરફથી આવી આશા રાખતાજ નહોતા, તેઓ એકાએક આ હુમલાથી ગભરાઇ ગયા અને જેને જેમ ફાવે તેમ નાસવા લાગ્યા. અનેક મોગલોના હાથે કતલ થઇ ગયા. કેટલાકે સતલજ નદીમાં ફેદી પડી પોતાના પ્રાણ ગુમાવ્યા. ગુરુ પોતે કેટલાક વિશ્વાસુ સાથીઓ સાથે રૂપનગર તરફ ચાલી નીકળ્યા. તેમની ધર્મપત્ની કેટલાક સાહસી શીખોને લઇ દિલ્હી રવાના થઇ ગઈ! તેમની માતા કૃતસિંહ તથા જોરાવરસિંહ નામના પોતાના બે પૌત્રોને (ગુરુના પુત્રોને) લઇને પોતાના બાહ્ય રસોધ્યા સાથે તેને ઘેર ગયા; પરંતુ અહીં તે દુષ્ટ બ્રાહ્મણે વિશ્વાસઘાત કરીને ઉક્ત બાળક-રત્નોને મોગલ સુખા વજીરખાનના હાથમાં સોંપી દીધા. તેમનાં ઘરેણાંની પેટી પોતાના ઘરમાં રાખી લીધી. વજીરખાનને ગુરુ ઉપર પ્રથમથીજ દ્વેષ હતો. તેને ગુરુના પુત્રો પોતાના હાથમાં આવવાથી બદલો લેવાનો ઉત્તમ અવસર મળ્યો! તેણે વિચાર્યું કે, આ બાળકોનો વધ કરવા કરતાં તેમને મુસલમાન બનાવી દેવાથી ગુરુની આબરુને વધારે ધક્કો પહોંચશે અને શરમથી ગુરુ ઉંચું મુખ કરી શકશે નહિ. ”

આવા વિચારથી એક દિવસ તેણે ઉક્ત બાળકોને પોતાની પાસે બોલાવ્યા. યવનોના હાથમાં સપડાયાથી આ બાળકો ધર્મવીર બાળકોએ કેટલાક દિવસથી ખાધું નહોતું. આથી તેમનાં શુભાખ જેવાં તેજસ્વી મુખ ચીમળાઇ ગયાં હતાં. જ્યારે તેઓ દરબારમાં આવ્યા, ત્યારે એક મુસલમાન સિપાઇએ વજીરખાનને સલામ કરવાની તેમને સૂચના કરી. જોરાવરસિંહે જવાબ આપ્યો કે “ અમે એકમાત્ર અકાલ પુરુષ સિવાય કોઇને માથું નમાવતા નથી. ” એમ કહી અડકડ ઉભા રહ્યા.

વજીરખાને તે બાળકોને કહ્યું કે “ તમારા પિતાનો અપરાધ અક્ષમ્ય છે, પરંતુ તમે નિર્દોષ બાળક છો. તમારા ઉપર મને દયા આવે છે. જો તમે ઇસ્લામધર્મને સ્વીકારી લ્યો, તો તમને છોડી દેવામાં આવશે અને મોટા થશો, ત્યારે મોટી જગીર બક્ષીસ આપી મોટા હોદ્દાઓ આપવામાં આવશે. વજીરખાન સમજતો હતો કે, જીવનદાન મળવાથી તેમજ મોટા હોદ્દાની લાલચથી બાળકો ઇસ્લામનો સ્વીકાર કરશે. તેને સ્વપ્નમાં પણ ખ્યાલ નહોતો કે, આ બાળકોની

નાડીઓમાં કેવળ ધર્મનું રુધિર વહે છે, ધર્મમાટેજ તેઓ જીવે છે. બંને બાળકો વજીરખાનની વાત સાંભળી કંઈ પણ બોલ્યા નહિ, તેથી તે ગુસ્સે થઈ ગયો અને રૂવાળમાં બોલ્યો કે “જો તમે જીવવાની ઇચ્છા રાખતા હો તો જલદી મુસલમાન બની જાઓ, નહિ તો દિવાલની અંદર તમને બંનેને જીવતા ચણી લેવામાં આવશે.”

મહાત્મા તેગબહાદૂરના પૌત્રો સામે ધર્મત્યાગ કરવા જેવી અસંભવ વાત ! બંને વીરબાળકોના ચહેરા ધર્મઝનુનથી લાલચોળ જેવા બની ગયા. તેઓ થોડી વાર તો કંઈ બોલ્યા નહિ. છેવટે મોટા બાળકે કહ્યું “સુખા સાહેબ ! શું તમે જાણના નથી કે, અમે ગુરુ નાનકેદેવના વંશજ છીએ ? શું તમે એમ સમજો છો કે, અમે ધર્મ વેચીને જીવનારા તુચ્છ પ્રાણીઓ છીએ ? શું ગુરુ ગોવિંદસિંહની હયાતીમાંજ તેનાં બાળકો બ્યારે ત્યારે પણ નાશ પામનારા આ તુચ્છ દેહમાટે પોતાના મોંઘા ધર્મને વેચી દઈ શકે ? કદી નહિ. મદાશય ! આપની ઇચ્છામાં આવે તેમ કરો ! ગમે તો મસ્તક ઉતારી લ્યો ! ત્યાહે અમારા એક એક અંગના દુકડેદુકડા કરી નાખો, પરંતુ ધર્મત્યાગ કરવાની આશા સ્વપ્નમાં પણ રાખશો નહિ. અમારી માતાના દૂધનું પાન ક્યું ત્યારથીજ મૃત્યુનો ભય અમારા અંતઃકરણમાંથી વિદાય થઈ ગયો છે !”

આટલા નાના બાળકોની આવી નિર્ભય વાણી સાંભળીને વજીરખાન ક્રોધથી સળગી ઉઠ્યો. તેણે આ બંને બાળકોને દિવાલમાં ચણી લેવા માટે ધાતકને હુકમ કર્યો. ધાતકે એક દિવાલમાંથી થોડી ઇંટો પડાવી નાખી. ત્યાં બંને લાઇઓને ઉભા કરવામાં આવ્યા, કડીઆને બોલાવી તેમની આસપાસ ઇંટોને ગોઠવવા માંડી. ઇતિહાસમાં આટલાં નાનાં બાળકોએ ધર્મમાટે આવો મહાન ભોગ આપ્યાના દાખલા લાગ્યેજ મળશે. દિવાલમાં નિર્ભયતાની મૂર્તિસમા આ બંને બાળકો ઉભા રહ્યા ! દેવતાને પણ દર્શન કરવાની ઇચ્છા થાય, એવું દિવ્ય દ્રશ્ય બની ગયું ! કમર સુધી ઇંટો ચણાઈ ગઈ. મુસલમાન હાકેમ સામે ઉભો ઉભો જોયા કરે છે. તેણે કહ્યું “હે અભાગી બાળકો ! હજી વિચાર કરો, તમારી સામે એક બાલુ મોટી જગીર અને ધન-દોલત છે, અને બીજી બાલુ મૃત્યુ છે ! આ બંનેમાંથી તમને શું પસંદ છે ? ઇસ્લામ સ્વીકારો તો નિર્ભય બનીને સુખ-ચેતનમાં જીવન ગુજારી શકશો; માટે હજી પણ સમજી જાઓ.” જવાબમાં બંને બાળકો હસે છે.

હંમેશાં હુકમ કરવા અને પળાવવાના સ્વભાવવાળો હાકેમ પોતાની વાતનો અનાદર થવાથી વધારે ક્રોધો અને તેઓને જલદી આ દુનિયામાંથી ગ્રાસ કરી દેવા માટે કડીઆને હુકમ કર્યો. કડીઆએ ગર્દન સુધી ઇંટો ગોઠવી દીધી ! ગુરુ ગોવિંદનાં આ ગલરૂ બાળકોને આમ નિર્દય રીતે ચોળી નાખતાં જોઈ દિશાઓ ધ્રૂજી ઉઠી અને આસપાસ ઉડતાં પંખીઓ પણ કંકળી ઉડ્યાં ! પરંતુ યવન હાકેમનું પાપાણુ હૃદય પીગળે તેમ નહોતું ! જો આ સમયે નેપોલીઅન, સિઝર કે સિકંદર જેવો કોઈ દુશ્મન હોત, તો તે આ ધર્મવીર બાળકોની આવી અપૂર્વ વીરતા અને ધર્મપ્રેમ જોઈ મુગ્ધ બની જાત અને છોડી મૂકત ! અરે તમને અપાય તેટલું માન આપીને પૂજત. પ્રભુની સૃષ્ટિનાં આવાં અણુમોલ રત્નોને ધૂળમાં રાળી નાખત નહિ; પરંતુ અહીં તો હતી અરળ રણમાં ઉત્પન્ન થયેલી અને ક્રૂર અને આત્મવિહોણી ઇસ્લામી સંસ્કૃતિ ! તેને આ બાળકોમાં રહેલી અલૌકિક ધર્મભાવના જોવાને આંખોજ હતી નહિ ! હાકેમ તેમને જલદી ખતમ કરી નાખવા માટે કડીઆને ઉપરાઉપરી હુકમ આપવા લાગ્યો ! કડીઆએ નાના પુત્રના પવિત્ર દેહને ઇંટો અને માટીથી ઢાંકી દીધો ! મોટાલાઇનું મસ્તક બહાર હતું, તેની આંખોમાંથી અશ્રુચિંદુઓ પડવા લાગ્યાં ! મુસલમાન હાકેમ સમજ્યો કે, બાળક મૃત્યુથી ડરે છે. તેણે કહ્યું “ભાઈ ! રડો છો શા માટે ? જો હજી પણ ઇસ્લામ સ્વીકારવાને કબૂલ થાય, તો છોડી મૂકવામાં આવશે.”

યવનની આ ઉદારતા(!)નો બાળકે શો ઉત્તર આપ્યો ? ઓ આજકાલના ધર્મભીરૂઓ ! ઓ પાંચ-પચીસના પગાર માટે વારંવાર જાત જાતનાં ટીલાં-ટપકાં કરીને કપાળ બગાડનારા ભવાઈઓ ! તમે ધર્મ વેચીને પ્રાપ્ત કરેલા પૈસાવડે ચળકતાં ખૂર-કાંદાર પહેરીને આ ધરતી માતાને ક્ષણવાર કચડવાનું છોડી દો. આ વીર બાળકની પવિત્ર વાણી સાંભળો ! અને તમારા અંતરને થોડો ધણો મેલ ઓછો થવા દો !

યવન હાકેમની વાત સાંભળી બાળકનાં આંસુ એકદમ અદૃશ્ય થઇ ગયાં અને તેની આંખોમાં ધર્મતેજ લલુકવા લાગ્યું ! તે બોલ્યો કે “અરે મૂર્ખ સુબા ! તું હજી આર્ય સંસ્કૃતિને ઓળખતો નથી. મૃત્યુના ભયથી ડરતો નથી; પણ તેનું કારણ બીજું જ છે. શું તે કારણ સાંભળવાને અને સમજવાને તારી પાસે કાન અને હૃદય છે ? જો હોય તો સાંભળ. અમે બે ભાઈઓમાં હું મોટો છું. ધર્મને માટે પોતાના પ્રાણની આહુતિ પ્રથમ મોટાએ આપવી જોઈએ, અને પછી નાનાએ; પરંતુ મારા પહેલાં મારા નાનાભાઈનો ભોગ લઈને તે મને એ દિવ્ય યજ્ઞ લેવા દીધો નહિ ! મારા પહેલાં મારો નાનો ભાઈ એ મહાપુણ્ય કમાઈ ગયો ! મારા એ કમનસીબમાટે મને રહ્યું આવે છે.”

યવન હાકેમ આકાશવાણી થતી હોય તેમ આ ધર્મવીર બાળકની વાત કાઢના પૂતળાની માફક સ્તબ્ધ બનીને સાંભળી રહ્યો ! કડીઆએ છેલ્લી ઘટ મૂકીને તે દિવ્ય બાળકનો જીવનદીપક ખૂંટાવી દીધો !

જે ધર્મવૃક્ષના મૂળમાં આવાં નિર્દોષ અને પવિત્ર રુધિરનું સિંચન થયું છે. એવા મહાન ધર્મવૃક્ષનું એક પણ પાંદડું તોડવાની ઈચ્છા રાખનારા વિધર્મી ભાઈઓ ! તમે નાહક જખ શામાટે મારો છો ? (“આર્યપ્રકાશ”ના જ્ઞાનઅંકમાં લેખક:-શ્રી. હરિશંકર વિદ્યાર્થી)

૧૮૪-મર્યાદા-પુરુષોત્તમ

યહ એક પ્રાકૃતિક નિયમ છે, કે વિશિષ્ટ વ્યક્તિયોં કે ચરિત્ર, ઉનકા જીવન ઔર જીવન કી પ્રભાવશાલિની ગતિ, જનસાધારણ કે હૃદયપર અંકિત હુએ બિના નહીં રહે. વિશિષ્ટ વ્યક્તિયોં કા મહત્ત્વ લિન્ન-લિન્ન દષ્ટિ સે લિન્ન-લિન્ન વિશેષતાઓં સે સમજા જતા હૈ. જિન મહાપુરુષોં કા ચરિત્ર, જિતના હી ન્યાય-પૂર્ણ, સુધારક, નિષ્કપટ એવં છદ્મ-છદ્મશૂન્ય હોતા હૈ, વહ ઉત્તરે હી અધિક સમય તક માનવ-હૃદય પર અંકિત રહેગા. સંસાર કી પ્રત્યેક સભ્ય જાતિ અપની જાતિ કે મહાપુરુષોં કા અનુકરણ કરતી હૈ ઔર કરેંગી. યહ લિન્ન ખાત હૈ, કે વહ ઉસ મહાપુરુષ કે જીવનોદ્દેશ્ય કા લક્ષ્ય ભૂલ સે કુછ ઔર ખતા લે, યા વહી રખે.

યહ એક સંદેહહીન ખાત હૈ, કે હમારી જાતિ કે મહાપુરુષોં મેં મર્યાદા પુરુષોત્તમ ભગવાન્ રામ કા જીવન જિતના ધર્મ, સુધાર, કર્તવ્ય, જિતેન્દ્રિયતા આદિ અસાધારણ ગુણોં સે વિભૂષિત હૈ-ઉતના શાયદ હી કિસી દુસરે કા હો.

‘यद्यदाचरति श्रेष्ठस्तत्तदेवेतरो जनः । स यत् प्रमाणं कुरुते लोकस्तदनुवर्तते ॥’

અર્થાત્ મહાપુરુષ જો કાર્ય કરતે હૈં, સાધારણ-જન ભી ઉન્હીંકા કરને કા પ્રયત્ન કરતે હૈં. શ્રીમદ્ભગવદ્ગીતા કા યહ વચન અક્ષરશઃ શ્રીરામપર ઘટિત હોતા હૈ. ઇસ ક્ષુદ્ર લેખ મેં હમ્ યહ દિખાને કા પ્રયત્ન કરેંગે, કે ભગવાન્ શ્રીરામ ને મર્યાદા કા કિતની ઉત્તમતા સે ઔર કિતના ગંભીર હો કર પાલન કિયા હૈ.

‘મર્યાદા’ શબ્દ કા અર્થ હૈ ન્યાય-પથ-સ્થિતિ. ભગવાન્ રામ ને ઇસી ન્યાય-પથ-સ્થિતિ કા સૈંકડોં કષ્ટ સહ કર ભી નિર્વાહ કિયા. ઉનકે પ્રારંભ કે જીવન સે લે કર અંત તક હમેં ઉનકા કોઈ ભી કાર્ય એસા નહીં દેખ પડતા, જિસમેં અન્યાય કા થોડા સા ભી આભાસ હો. કહીં કહીં તો ઉનકા ચરિત્ર અસંત સુંદર તથા અમતકારપૂર્ણ હૈ. જરા ધ્યાન દેને કી ખાત હૈ, કે રાજ્ય-ભર મેં ઉનકે સિંહાસનાશઠ હોને કે લિયે આનંદ મંગલ હો રહે હૈં. ભોગ કૂલે નહીં સમાતે હૈં, મહારાજ આજ અપના જીવન સદૃશ સમજ રહે હૈં. એસે સમય મેં સૌતેલી માતા કુંકેયી ને અપને સ્વાર્થ કી વશવર્તિની હો કર ઉનકે સુખ કી લતાપર એકદમ કુહારાધાત કર દિયા. ફિર ભી રામ ઉન્હેં અપની પ્રિય માતા કૌશલ્યા જૈસા હી આદર કરતે હૈં. અહા ! આજ ભી ઉનકે લે અક્ષર-અક્ષર હમારી હૃદયલિપ્તિપર અંકિત હૈ, જો ઉન્હોંને વન જાતે સમય કુંકેયી કા કહે થે કે “હે માતા !

क्या आपका मुँहपर विश्वास नहीं था, जो पिताछ को कहने में? आप मुझसे ही वन जाने के लिये कह सकती थीं. मैं आपको परम पूज्या समझता हूँ." और यह कह कर वे पिता की चरणवन्दना कर के कुँकुमी का भी पदस्पर्श करते हैं. यह है मातृ-पितृ-लज्जित का नवव्रत आदर्श!!

अनेक कष्टों को सहते हुये ली लगवान राम के हृदय में क्रोध उत्पन्न नहीं हुआ और उन्होंने स्वार्थ को नहीं अपनाया. यदि वे चाहते, तो उस समय, जब भरत सेनासहित चित्रकूटपर मिलने गये थे, लक्ष्मण की सहायता से युद्ध में जय-लाभ कर, राज्य कर सकते थे. परंतु उन्होंने उस समय कुछ लक्ष्मण को जो उपदेश दिये हैं, वे सुवर्णाक्षरों से लिखने योग्य हैं. कहां उनका भरत के ही कारण वनवास और कहां दोनों भाइयों का गले-गले मिल, कूट-कूट कर रोना! छसे कहते हैं ब्रातृ-प्रेम!!

धतना ही नहीं, भरत उनसे लौटने के लिये अनेक प्रार्थनाओं करते हैं. सभी पुरवासी उनके स्वर के साथ स्वर मिला रहे हैं, और फिर ली वे अपनी प्रतिज्ञापर अडे हुये हैं. प्रतिज्ञापालन का कितना उच्च आदर्श है!!

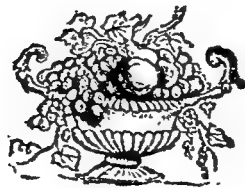
सुग्रीव ने राम की कृपा से राज्य पाया, स्त्री पायी; पर उसी नशे में वह राम से की हुई प्रतिज्ञा को भूल गया—अर्थात् सीता-वेषण के लिये उसने कोई प्रयत्न नहीं किया. अज धिस अवस्था में श्रीराम ने केवल लक्ष्मण को लेज कर उसे उसकी प्रतिज्ञा की याद दिलाया. छसपर सुग्रीव ने जब क्षमा मांगी, तो आप कहते हैं कि "मेरे आपपर जैसे लाव पहले थे, वैसे ही अज ली है." यह था उनका सौहार्द!!

अज तनिक उनका शत्रुओं के साथ ली व्यवहार देखिये. सभी जानते हैं कि उन्होंने रावण के अनुचर शुक्र-सारण के साथ, जो राम की सेना के युद्ध लेद लेने आये थे, कैसा सहव्यवहार किया था! उन्होंने विलीषण को अपने परम शत्रु रावण का भाध जन कर ली अपने हृदय में स्थान दे दिया, जरा ली अविश्वास नहीं किया. यह था शरणागततरक्षा का प्रत!!

लगवान राम के चरित्र में कहीं कहीं कोध कोध कूट-ताड़िक धर्म से पतन का मिथ्या आलास ली देख पाते हैं, पर तनिक चिन्तार करने से उनके कार्यों का वास्तविक तथ्य समझ में आ जाता है; और प्रतीत होता है, कि वह ली उच्चकटाई की न्याय-पथ-स्थिति ही है.

हमारा दृढ विश्वास है, कि ऐसा व्यक्ति अली संसारभर की किसी जति में नहीं हुआ; और हम यह ली कह सकते हैं, कि यदि उनके चरित्र का सूक्ष्म दृष्टि से विवेचन किया जये, तो देश को उन्नत बनाने की संपूर्ण आधुनिक विवाहपूर्ण समस्याओं हल हो सकती हैं.

("छिहूपय"ना 'रामांक'मां लेभकः—श्री. नृसिंहदेव सारस्वत शास्त्री)

૧૮૫-ભગવાન રામચંદ્રની પ્રતિજ્ઞા-એકાંકી નાટક

(પ્રથમ દશ્ય)

સ્થાન-શ્રીરામનું વિશ્રામભવન (શ્રીરામ એકલા, ચિંતામગ્ન થઈને થોડી વાર ખેસે છે અને વળી પાછા ઉભા થઈને ટહેલવા લાગે છે.)

રામ:—“રાજનું જીવન ચિંતા, આપદા અને ક્લેશની ધગધગતી લકી છે, કે જેમાં કર્તવ્યનો દેવતા સુખ અને સૌભાગ્યની આહુતિ આપે છે. રાજનું જીવન એ એક વિશાળ પર્વત છે, જેની દૂરથી ઉંચાઈ જોઈને પ્રત્યેક વ્યક્તિ ધૂંપ્યા કરે છે; પરંતુ પાસે જઈને એ કોઈ નથી જોતા કે, તે પર્વત કેવી દશામાં દિવસ વીતાવે છે. જેઠ-અપાઢમાં અગ્નિસ્વરૂપ સૂર્યનો તાપ સહ્ય છે, શ્રાવણ-ભાદરવામાં વાવાઝોડાં અને વરસાદ સાથે ભયંકર યુદ્ધ ખેલે છે, પોષ અને માઘ માસમાં મહાદાની પેઠે બરફની આદર ઓઢી રહે છે. આટલાં દુઃખ ઉપરાંત જ્યારે કોઈ વાર તેના એકાન્તમય સૂનસાન હૃદયમાંથી ‘હાહાકાર’ નીકળે છે, ત્યારે દુનિયા તેને ધરતીકંપ માનીને તેનાથી ડરે છે અને તેની ઘૂણા કરે છે. રાજ્યભાર! તને નીતિ અનુસારે વહન કરવો એ એક કઠિન વ્યાપાર છે! જે વિધાતાએ મને ભરત, લક્ષ્મણ તથા તો શત્રુદેવ બનાવ્યો હોત તો આજે મારે આવી દુઃખદ વેદના ન સહેવી પડત—

“સીને मैं जव दिल नरहा, तव राज्य फिर किस काम का ?

सीता बिना जीवन निकम्मा, है जहाँ मैं राम का ॥

मैंने प्रजा के चरण में, कर दी समर्पण जानकी ।

वस कर विधाता ! दे चुका हूं, भेट अपनी जानकी ॥”

શત્રુદેવ—(પ્રવેશ કરીને) “નહિ, નહિ-ભાઈ! એવી નિષ્કુરતા ના થટે.”

રામ—“પ્રિય શત્રુદેવ! કેમ? શું થયું?”

શત્રુદેવ—“કેમ તો શું આ બધી ફેગટ ચર્ચા છે?”

રામ—“ફેગટ ચર્ચા નથી, સાચી છે.”

શત્રુદેવ—“શું કહ્યું! સાચી છે?”

ભરત—(પ્રવેશ કરીને) “શું સાચી છે?”

રામ—“ભાઈ ભરત! પ્રિય શત્રુદેવ! સૌ વાત સાચી છે.”

ભરત—“રઘુનાથ અને આવો વજ્રપાત! મર્યાદાપુરુષોત્તમ રામ અને પ્રેમનું આવું ભીષણ પરિણામ! બન્ને હોઈ જ ના શકે.”

રામ—“નહિ, એ તો થઈ ચૂક્યું અને ક્યારનું થઈ ચૂક્યું. શું કરું, ભાઈ! તમે બધા જાણો છો. અયોધ્યાની પ્રજા મારી પાસે સીતાને માગે છે અને આજે પણ માગી રહી છે.”

ભરત—“રઘુલલિતક! તો શું પ્રજા જે કંઈ માગશે તે આપવું પડશે?”

રામ—“અવશ્ય.”

ભરત—“અને જો તે નીતિવિરુદ્ધ હોય તો?”

રામ—“તોપણ આપવું જોઈશે.”

ભરત—“આપવું પડશે? જો અયોધ્યાની પ્રજા રાજદ્રોહી થઈને રાજ્યલક્ષ્મી લૂંટવા ઇચ્છે, જો તે ભારતવર્ષનાં બધાં દેવાલયો તોડી પાડવા ઇચ્છે, જો તે દેવતાઓનું અપમાન કરવા ઇચ્છે, જો તે બ્રહ્મહત્યાને ધર્મનું અંગ બનાવવા ઇચ્છે, તોપણ શિર ઝુકાવી માનવું પડશે?”

રામ—“નિઃસંદેહ—”

ભરત—“કારણ?”

રામ—“કારણ એજ કે, રાજા પ્રજાનો સેવક છે—

“ ધન્ય હૈ વહ ભૂપતિ, जिसको प्रजासे प्यार है ।

जो न हो राजा प्रजा का, उसको सौ धिक्कार है ॥

तुच्छ है सीता-सती, प्रजा-प्रेम के सामने ।

कह दिया वस आजसे, सीता को छोड़ा रामने ॥ ”

ભરત—“ હેં હેં, ભાઈ! આપે એ શું કહ્યું? ક્યાં એ પવિત્રતાની મૂર્તિ, સતીત્વની ખાણ, દેવી સીતા; અને ક્યાં અયોધ્યાની ગલીઓમાં ભટકનારાં એ કુતરાં?—

“ आपकी सुनते नहीं, यह शब्द है अपमान के ।

जानकी माता सभी की, योग्य है सम्मान के ॥ ”

રામ—“યોગ્ય હૈ સમ્માન કે, સચમુચ્ચ હી સીતા રામ કી ।

पर जो न भायी हो प्रजा को, वह मेरे किस काम की ॥

हो खुशी जिसमें प्रजा की, उसमें सुख है, क्षेम है ।

मैं हूँ चातक स्वाति-जल, मेरा-प्रजा का प्रेम है ॥ ”

ભરત—“પરંતુ જેમ આપ પ્રજા-પ્રેમનું પાલન કરે છે, તેમ આપે નારી-પ્રેમનું પણ પાલન કરવું જોઈએ—

“ कारण कि नारी-प्रेम से ही, गृहस्थ का कल्याण है ।

जिस घर में हो नारी, दुःखी, वह घर नहीं, श्मशान है ॥

नारी न हो दुनियाँ में तो, दुनियाँ है फिर किस काम की ?

है जानकी दुनियाँ में तो, दुनियाँ है सारी राम की ॥ ”

રામ—“ભરત ! ભરત !! આ બધી મિથ્યા ચર્ચા છે. રામે જે નિશ્ચય કર્યો છે, તે અચળ છે.”

ભરત—“ભાઈ ! ભાઈ !! એ આપ શું કહો છો ?”

રામ—“ભરત ! રામ નથી કહેતો, સમય કહી રહ્યો છે:—

(ગાય છે.)

“ सब दिन होत न एक समान ।

दुःख सुख जीवन भोग हि मानो, दो दिन की गुजरान ॥

सब दिन०

इक दिन राजा हरिश्चंद्र की, संपत्ति मेरुसमान ।

सब दिन०

इक दिन जाय डोम घर सेवत, अंबर हारत मसान ॥

सब दिन०

इक दिन ध्रुव की माता शुचिने, कौन बड़ा अपमान ।

सब दिन०

इक दिन ध्रुव का दर्शन करने, आये श्री भगवान ॥

सब दिन०

इक दिन सीता रुदन करती थी, महा विकट उद्यान ।

सब दिन०

इक दिन राम सिया दोऊ मिल, विहरत पुष्प-विमान ॥

सब दिन०

प्रकट है पूरव की करनी ही, तज मन सोच अजान ।

सब दिन०

तुलसीदास गुण कहँ लग वरणूँ, विधि के अंक प्रमान ॥ ”

सब दिन०

લક્ષ્મણ—(જલદીથી પ્રવેશ કરીને) “દુર્મુખ પાગલ છે. અવશ્ય કોઈ રાજ્યપ્રોહીતું આ લીધણું કાવતું છે.”

રામ—“કાવતું નહિ, લક્ષ્મણ ! અયોધ્યાની પ્રજા એકેઅવાળે કહી રહી છે.”

લક્ષ્મણ—“ભાઈ ! ક્ષમા કરજો; શું કહી રહી છે ?”

રામ—“એજ કે સીતા અ-સતી છે.”

લક્ષ્મણ—“અ-સતી છે—સીતા અસતી છે ! આહ ! આ ‘અ’ અક્ષરે જાણે ચંદ્રમાની પૂર્ણ કળાને રાહુ થઇને ગ્રસી લીધી. આ ‘અ’ અક્ષરે જાણે કાળા નાગનું રૂપ લઇને મારા અંતઃકરણને દંશ દીધો. સૂર્યનાં ઉજ્જવળ પ્રકાશમય કિરણોથી ખીસેલી કુમુદિની સમાન નિર્મળ, નક્ષત્ર-સમાન પવિત્ર અને રાત્રિદિવસ પતિ નામની માળા જપનારી સીતા અ-સતી છે ? ભાઈ ! ભાઈ !!

શું એક જુઠ્ઠાબોલા, નિંદક અને ઘોળીનો રૂપમાં આવેલા કાળા ઝેરી નાગની વાતને મનરૂપી મણિમય સિંહાસન ઉપર બેસાડીને સાચા સતી-રત્નને ફેગટ કાઢવ-કીચડમાં ફેંકી દેવા ઇચ્છે છે? જો સતીશિરોમણિ સીતાની સાથે સ્વયં મર્યાદાપુરુષોત્તમ શ્રીરામજી આવું વર્તન કરશે, તો પછી પતિવ્રતા સીતાનું સરળ હૃદય એ પુરુષના વિલાસની સામગ્રીજ ગણાશે. સૌનો હાર્દિક પ્રેમ પુરુષના ઉપહાસનું રમકડુંજ બની જશે. ભારતીય રમણીઓની પતિભક્તિનો ભારતવર્ષમાંથી લોપ થઇ જશે:—

“ ફિર તો નારી-ધર્મ કા, હોના ન હોના એક હૈ ।

જબ કિ જનતા કે લિયે, પિત્તલ વ સોના એક હૈ ॥

इस लिये मानो मेरी भैया ! न त्यागो जानकी ।

जानकी संसार की, शोभा है जीवन-प्राण की ॥ ”

રામ:—“ જાનકી શોભા નહીં, વિજલી છે વહ અપમાન કી ।

डर के मारे त्याग दी, जीवन में मैंने जानकी ॥

कह दिया परित्याग तो, परित्याग टल सकता नहीं ।

मेरी प्रतिज्ञा विश्व में, कोई बदल सकता नहीं ॥ ”

લક્ષ્મણ—(રામને ચરણે પડીને) “આહ ! ભાઈ ! ભાઈ !:—

“ भैया ! ऐसे न कठोर बनो, माँ सीता परम पुनीता है ।

सीता भी वह सीता जिसने, पति-सेवा का धन जीता है ।

श्रीराम ! प्रतिज्ञा की दृढ़ता का, त्याग करो, वह सीता है ।

सीता भारत की पुण्यमयी, गंगा-गायत्री-गीता है ॥ ”

રામ—“ લક્ષ્મણ ! લક્ષ્મણ !! તો શું રામને ભૂલી ગયો ?

“ चिह्न बाकी हैं रघुकुल के, अभी तक भालपर ।

क्योंकी वेटा हूँ मैं दशरथ का, पितामह थे सगर ॥

इस लिये मुझको लखन ! अपने वचन से प्रीति है ।

प्राण जाये पर न जाये, धर्म कुल की रीति है ॥ ”

લક્ષ્મણ—“ એ સત્ય છે, ભાઈ ! પરંતુ સીતા-અ-સતી ”

રામ—(ધુરંધીને) “લક્ષ્મણ !”

લક્ષ્મણ—(ધ્રૂજતાં ધ્રૂજતાં) “ભાઈ !”

રામ—“ हरि इच्छा भावि बलवाना । तुम कहँ तात सदा कल्याणा ॥

यह मम वचन पाल लघु भाई । प्रात जानकी जाओ लिवाई ॥

आज्ञा मोरि जो टारहु ताता ! रहे न प्राण तात मम गाता ॥ ”

(શ્રી તુલસીકૃત-રમાયણ)

(શ્રીરામ છાતીમાં છરી મારવા બંધ છે, લક્ષ્મણ રોકે છે.)

લક્ષ્મણ—“શાન્ત થાઓ, ભાઈ ! શાન્ત થાઓ !! રામ-પ્રતિજ્ઞા પૂર્ણ થશે-” (બંધ છે)

(રામનું મૂર્ચ્છિત થઇ પડી જવું.)

કૌશલ્યા—(પ્રવેશ કરીને) “હે હે ખેટા ! આ શું અનર્થ કરવા બેઠો છે ? શું સર્વસ્વ નાશ કરવા ઇચ્છે છે ?”

રામ—(ભાન આવતાં) “લક્ષ્મણ ! ગયો ?-માતા ! તું અહીં ?”

કૌશલ્યા—“ખેટા ! શું હું અહીં ન આવું ? તું જડમૂળથી કપાયલા વૃક્ષની પેઠે ભૂમિ ઉપર બેભાન અવસ્થામાં પડ્યો હોય અને હું ન આવું ? મારા પેટનું રત્ન, રઘુકુલનો દીપક અને ભારતનો સમ્રાટ આત્મહત્યા કરે અને હું ન આવું ?”

રામ—“આવો માતા ! આવો ઓ જનની ! આવો ઓ માતેશ્વરી ! આવો ! રામને આપની

ચરણુરજ આપો, કે જેને આ શૂન્ય લલાટે લગાવીને મારી કર્મ-રેખાઓને છુપાવું, આપને વૃથા કલ્પાંત ન કરાવું.”

કૌશલ્યા—“હું બધુયે જાણું છું, બેટા! હું બધુયે જાણું છું. એજ ને કે, તું મારી રાજરાણી વહુ, સાક્ષાત્ લક્ષ્મીસ્વરૂપા સીતાને ત્યાગ કરશે; પણ રામ! શું એ સત્ય વાત છે?”

રામ—“જો ઉદય અને અસ્ત સત્ય છે, ઉત્પત્તિ અને વિનાશ સત્ય છે, તો આ પણ સત્ય છે, માતા!”

કૌશલ્યા—“શું હું પણ એ સત્ય ઉપર વિશ્વાસ કરું?”

રામ—“અવશ્ય! આપના વિશ્વાસથી તો પ્રતિજ્ઞા સફળ થશે.”

કૌશલ્યા—“રામ! હું જાણું છું, કે રાજકાર્યસંબંધી “આ કેમ થયું? આ શાથી થયું?” એમ કહીને દબલ કરવાનો સ્ત્રીજાતિનો ધર્મ નથી-તેથી હું તને આજ્ઞા નથી કરતી, માત્ર વિનય...”

રામ—“નહિ-નહિ, માતા! એ મારાથી નહિ બને.”

કૌશલ્યા—“નહિ બને! શું કહ્યું? નહિ બને?”

રામ—“જનની! ઓ જનની!! ઈશ્વરને ખાતર અટકાવ ન કરો.”

કૌશલ્યા—“તો શું હું મારી લાગ્યલક્ષ્મીને જતી કરું? મારા કુળની અખરને ઉકરડે ફેંકી દઉં? મારી વંશવૃદ્ધિની અમર વેલીને વનમાં મોકલી દઉં? નહિ બને, રામ! મારા જીવતાં છતાં તો એવું નહિ બનવા દઉં—”

રામ—“માતા! હું પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છું.”

કૌશલ્યા—“પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો છે? જો પ્રતિજ્ઞા કરી ચૂક્યો હોય તો પછી બતાવ કે, તને પ્રતિજ્ઞા નિભાવવાની શક્તિ કાણે આપી? મેં-મારા દૂધે-રામ! આજ એજ દૂધ પોતાની શક્તિ પાછી લઇ લેવા ઇચ્છે છે. હું તારી પાસેથી તે પાછી લઇશ, અવશ્ય પાછી લઇશ રામ! ઈશ્વર-ને ખાતર સીતાને ત્યાગ ન કર. જો, જો, આજ તારી માતા-રામની માતા-મર્યાદાપુરુષોત્તમ પુત્રની સમક્ષ હાથ લંબાવીને ભિક્ષામાં સીતા માગે છે! શું તું નહિ આપે? સીતા નહિ આપે? રામ! રામ!! બોલ, બોલ!”

રામ—“જનની! ઓ જનની!! આવું હૃદયવિદારક દૃશ્ય! આહ! મારું ભાવિ! જે ચરણુરજના પ્રતાપે મારા પૂર્વજ ભગીરથ હિમાદ્રિણી ગંગાને દેવલોકમાંથી પૃથ્વી ઉપર લાવ્યા, જે ચરણુરજના પ્રતાપે જ્યાસપુત્ર શુકદેવ જન્મ લેતાંજ આત્મજ્ઞાની કહેવાયા, જે ચરણુરજના પ્રતાપે ભગવાન પરશુરામે ૨૧ વાર ક્ષત્રિયવંશનો સંહાર કર્યો, જે ચરણુરજના પ્રતાપે મેં લંકાપતિ રાવણ ઉપર વિજય મેળવ્યો, આજ તેજ ચરણુરજની સ્વામિની મારી માતા, અશ્રુધારાભરી આંખે, દીન અધીન ભાવે ઘુંટણીએ પડીને, મારી પાસે ભિક્ષા માગી રહી છે અને હું ‘નહિ આપું’ ‘નહિ આપું’ એમ કહીને માતાનો તિરસ્કાર કરું? નહિ, નહિ, કદી નહિ. ન્યાય-મર્યાદા નાશ પામે, રામને માનસિક દુઃખ થાય અને સંસારમાં રામ પ્રતિજ્ઞાભ્રષ્ટ થાય, તોપણ હું એમ કહીશ, આકાશના નક્ષત્રોને મુણાવીને એમજ કહીશ, કે માતા! ઉઠો, ઓ જનની! ઉઠો-તમારી ઈચ્છા પૂર્ણ થાઓ.”

કૌશલ્યા—“ઈચ્છા પૂર્ણ થાઓ?—શું કહ્યું બેટા? મારી ઈચ્છા પૂર્ણ થાઓ?”

કર્મ—(પ્રવેશ કરીને) “ઈચ્છા પૂર્ણ થાઓ.”

“मनुष्य-इच्छा पूर्ण हो सकती है श्रीरघुवीर से।

पर कर्म का लिक्खा नहीं टलता किसी तदवीर से ॥”

રામ—“કાણ, કર્મ? જનની! સાંભળ્યું?”

કૌશલ્યા—“હા સાંભળ્યું.”

રામ—“મા! હું વિવશ છું-પરાધીન છું.”

કૌશલ્યા—“બેટા! બેટા!! આહ! કર્મ-ગતિ! આહ! સીતા સતી-(મૂઝાં આવે છે.)

રામ—“આહ! સીતા! સીતા!! સીતા!!!”

(‘હિંદૂપંચ’ના વિગ્યાંક ઉપરથી અનુદિત. લેખક-નાટ્યાચાર્ય પંડિત ‘શૈલ’)

૧૮૬-વિજ્યાદશમી કેની છે ?

વિજ્યાદશમી કેની છે ? એ પ્રશ્નના ઉત્તરમાં પ્રત્યેક શિષ્યાસૂત્રધારી એમજ કહેશે કે ‘વિજ્યાદશમી’ અમારી છે; પણ હું કહીશ કે, ઓ કાયર, નામદ, ડરપોક, અશિક્ષિત, સ્વાવલંબનહીન, પરતંત્ર હિંદુજાતિ ! હરગીજ આ વિજ્યાદશમી તારી નથી. વિજ્યાદશમી તો તેજ વીરજાતિની છે કે જેની વીરતાનો વિજયકેદો સમસ્ત સંસારમાં વાગી ચૂકો હોય, જેની વિજયવૈજયંતી દશે દિશામાં ફરફરતી અને જેની યશઃપતાકા ગગનચુંબી હિમાચળસમાં પર્વતોનાં શિખરો ઉપર લહેરાતી હોય !

હિંદુજાતિ ! વિજ્યાદશમી ઉજવતાં પહેલાં શું તારું મસ્તક નીચે નથી નમી પડતું ? શું તારી જાતને પરતંત્રતાની ખેડીમાં જકડાયેલી જેવા છતાં પણ તારાં નેત્રોમાંથી પ્રજળ અંશુધારાઓ નથી વહેતી ? શું તારા શુષ્ક ક્ષેત્રમાં તારા પૂર્વગૌરવનું જરા પણ જ્વાળા નથી રહ્યું ? શું હાડમાંસનાં આ સુકલકડી પૂતળાંની નસોમાં તેમના વીર, પવિત્ર, સ્વનામધન્ય, કર્તવ્યપરાયણ પૂર્વજોના લોહીનું એક ઘુંદ પણ નથી રહ્યું ? શું ભૂલેચૂકે સ્વપ્નમાં પણ તને ભૂતકાળના વીર ભારતવર્ષનું સ્મરણ પણ નથી થતું ?

શું વિજ્યાદશમી ઉજવવા પહેલાં તને તેનું મહત્ત્વ યાદ નથી આવતું ? હા હિંદુજાતિ ! તારી નિદ્રાવસ્થા ઉપર તો એમ યથાજન્ય છે કે, પોકેપોક મૂકીને રડું ! પણ હા ! આજ એટલું પણ સાહસ નથી રહ્યું. આજે અમે અમારા ભારતવર્ષમાં નથી તો રડી શકતા કે નથી હસી શકતા ! કેમ ? કેમકે હિમગિરિનાં શિખર ઉપર ઉડનારા ભગવા ઝુંડા ઉપર હવે ભગવાન સહસ્રરશ્મિનો પુણ્ય-પ્રતાપ નથી રહ્યો, પણ માત્ર વાંકી ચૂકી રેખાઓનાં નિશાનજ રહ્યાં છે.

હિંદુજાતિના રહ્યા સહ્યાઓ નવજુવાનો ! “વિજ્યાદશમી”નો વિજય-મહોત્સવ ઉજવવા પહેલાં એક વાર જરા વિચારી લો કે, તમને આ વિજ્યાદશમી ઉપર વિજયોદ્ઘાસનો મહોત્સવ ઉજવવાનો અધિકાર છે ? શું કહ્યું ? “અમારો તહેવાર છે ?” દૂર રહો ! તહેવાર ઉજવનારાઓ દૂર રહો ! શી વીરતા ઉપર તહેવાર ઉજવવા નીકળ્યા છો ? તમારાં ધરોની સીતાઓને આજે ગુંડાઓ ઉઠાવી તમારી નજરસમક્ષજ જાય છે અને તમે હસતા હસતા તહેવાર ઉજવવા નીકળ્યા છો ! જ્ઞાનવિહીન, નિષ્પ્રાણ હિંદુજાતિ ! ગુંડાઓ-રાક્ષસોના હાથમાં તારાં ગૃહોની કુલલક્ષ્મીસ્વરૂપા, સતી સાધ્વી સીતાસમી કુલલલનાઓનાં નમ્ર શરીર જોધને તારી આંખો શું નથી ફાટી પડતી ? આત્મા ક્ષેત્રને કેમ લાગ નથી કરતો ? પ્રાણ કેમ નીકળી જતા નથી ? શરીર કેમ ફાટી પડતું નથી ? પણ ફાટીયે શી રીતે પડે ? કાયર, માન-અપમાનરહિત, રક્ત-વીર્યશન્ય, પરતંત્ર અને શક્તિહીન જાતિ સંસારમાં-કેમ પણ હોય તો તે આ હિંદુજાતિજ છે; નહિ તો એક ગોરી ચામડીવાળા ચારિત્રહીન, ધર્મવિહીન અને વારાંગનાને ‘ભારતીય નારીઓ ભ્રષ્ટ ચારિત્રવાળા અને વેશ્યાઓ જેવી છે’ એવું લખવાનું સાહસ ક્યાંથી થાત ? જે તું તારા માન-અપમાન ઉપર મરી ફીટતાં જાણતી હોત તો પછી કેની ગુંજશ હતી કે અમારી દેવીઓ ઉપર દ્રષ્ટિપાત પણ કરે ? દુર્યોધને દ્રૌપદીને જાંઘ દેખાડી હતી, પણ સાચા હિંદુ દ્રૌપદીપતિ ભીમે તેનો બદલો દુર્યોધનની જાંઘ તોડી નાખીનેજ લીધો હતો ! છે તમારામાં પણ એવું જોશ ? જેઓ તમારી લલનાઓને પોતાની જાંઘ ઉપર બેસાડવા ઇચ્છે છે, તે દુષ્ટોની જાંઘ તોડી નાખવાની છે એવી તાકાત ! જે દુષ્ટો તમારી બહેન-દીકરીઓને ભેટવાનાં સ્વપ્નો જોઈ રહ્યા છે, તેમની ગળચી દબાવવા જેટલી છે તાકાત ? ફેડી શકે તેમ છે એ નરપિશાચોની આંખો કે જેઓ તમારી મા-બહેનો ઉપર કુદ્રષ્ટિ કરે છે ? પી શકે તેમ છે એ દુઃશાસન જેવા દૈત્યોનાં કલેજાનાં ગરમાચરમ લોહી અને બાંધી શકે છે તેમના લોહીથી તમારી કુલલક્ષ્મીની વીખરાયેલી વેણી ? છે એ રાવણ જેવા રાક્ષસ પ્રકૃતિના દુષ્ટોનો નાશ કરવાની તાકાત, કે જેઓ તમારી સીતાસરખી સતી-સાધ્વી,

દેવીસ્વરૂપા ધર્મપત્નીને ઉઠાવી જાય છે ? નથી ? તો પછી વિજયાદશમી શી રીતે ઉજવવાની કળ્યા છે ?

કેવળ રામલીલા લજવાથી વિજયાદશમી તમારી નહિ બની શકે. સાચી લીલા કરો. હર-હમેશ સીતા-હરણ થયેજ જાય છે; અને લીલા કરવાનીજ ધ્રુષ્ટા હોય તો રામ બનીને-રામની શક્તિ પ્રાપ્ત કરીને, તેમની પેઠે સુખસાંતિની સ્થાપના કરીને, તેમની પેઠે અદ્ભુત પ્રતાપ વિસ્તારીને-વિજયાદશમી ઉજવો તોજ તેની સાર્થકતા છે. જો તમારામાંથી એક પણ રામની પેઠે સર્વ સુલક્ષણયુક્ત થઇ શકે, તો તે વખતે હું કહીશ અને હિંદુજાતિ પણ અભિમાન લેશે કે, આજે વિજયાદશમી છે ! તે સમયે વિજયાદશમી ઉજવજો, સારી પેઠે ઉજવજો, ખુદ્દે હૃદયે ઉજવજો, નાચી કૂદીને ઉજવજો; કેમકે તે વખતે તો તમારોજ વિજયધ્વજ ફરફરતો હશે. કિંતુ પ્રિય હિંદુજાતિ ! ત્યાંસુધીને માટે તું વિજયાદશમી ઉજવવી-મારી પ્રાર્થનાને ખાતર નહિ, પણ તારી મા-બહેનો અને પત્નીઓની દુર્દશા અને ઘૃણાજનક પરિસ્થિતિ તરફ લક્ષ આપીને-છોડી દે. આ વિજયાદશમી ઉપર ઓ હિંદુજાતિ ! તું હાસ્ય ન કર ! ક્રૂદ નહિ !! ખેદ નહિ !!! આ વિજયાદશમીના રામલીલાના યોગાનમાં એકત્ર થઇને એ અભિનય કર, કે જે અરણ્યકાંડમાં થયેલ હતો-અર્થાત્ વાનરામાં પણ સંગઠનનું ખુલ્લું બળવ. વિજયાદશમી ઉપર આ વખતે સીતા-હરણનો શોક પાળ, એકાગ્રચિત્તે વિચાર કર કે તારી સતી સાધ્વી, સીતા સમી અપહરણ કરાયલી મા-બહેનોનો શી રીતે ઉદ્ધાર થઇ શકે ? રામે કેવળ સુગ્રીવનામધારી વાનરની સલાહ લીધી હતી. તું હજારો, લાખો અને કરોડોની સંખ્યામાં એકત્ર થઇ સીતા-ઉદ્ધારનો ઉપાય વિચાર. એકજ વાર એ પ્રમાણે કરવાથી ઓ હિંદુજાતિ ! તારી સીતાનો અવશ્ય ઉદ્ધાર થશે !

(‘હિંદુપંચ’ના વિજયાંકમાંથી અનુદિત. લેખક:-શ્રીયુત હરદ્વારપ્રસાદ જલ્લાન)

૧૮૭-મહાન નરોને કેમ જન્મ આપશે ?

મરજી પ્રમાણેનાં ખૂબસુરત અને બુદ્ધિશાળી બાળકો પેદા કરવાની વિધા

x x x “લાષણો માટે દુનિયાની ફરતી મુસાફરી વખતે યુરોપ-અમેરિકામાં સ્ત્રીમંડળો આગળ ધણાંક લાષણો આપવાની મને તક મળી હતી. એક વખતે ન્યુયૉર્ક શહેરના “ઓએ-સીસ” નામના સ્ત્રીમંડળમાં તા. ૨૦ મી માર્ચ ૧૯૨૪ના રોજ ‘પૂર્વમાં સ્ત્રીનો દરજ્જો’ એ વિષય ઉપર લાષણ આપ્યું હતું. તે વખતે જણાવ્યું હતું કે, હિંદી સ્ત્રીઓ જેવી વફાદાર અને પવિત્ર જાદગી ગુજરનાર સ્ત્રીઓ દુનિયામાં બીજે કોઈ દેશાણે મળતી નથી; ત્યારે અમેરિકાની સ્ત્રીઓને બીજાવાટ લાગ્યો અને લાષણ ઉપર બળવા લાગી. આ સ્ત્રીઓને વળતો જવાબ આપતાં મેં જણાવ્યું કે, હિંદી સ્ત્રીઓ એટલી તો વફાદાર છે કે પોતાના ધણીને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ માને છે અને જ્યારે ધણી મરણ પામે ત્યારે અસલના વખતમાં તો હજારો સ્ત્રીઓ પોતાના ધણી સાથે જીવતી એકમાં બળી મરતી અને કેટલીક સ્ત્રીઓ તો પોતાના સતીત્વના બળથી પોતેજ દેવતાઈ અગ્નિ ઉત્પન્ન કરી બળી મરતી. આવી ધણી તરફની વફાદારીના દાખલા દુનિયાની કોઈ પણ સ્ત્રીઓની તવારીખમાં મળતી નથી. તમો પશ્ચિમની સ્ત્રીઓ જરા પણ વાંધો પડતાં છુટાછેડા કરવા તૈયાર થાઓ, જ્યારે હિંદી સ્ત્રીઓ કદી છુટાછેડા કરતી નથી, પણ પોતાના ધણીને હમેશાં વફાદાર રહે છે અને તેની સાથે બળી મરવા પણ તૈયાર થાય છે, અને કોઈ પણ પરપુરુષ સાથે છૂટ લેતી નથી; જ્યારે તમો પરપુરુષો સાથે નાચતાં પણ શરમાતાં નથી. પેલી અમેરિકાની બાલુ મીસ મેયોએ હિંદી સ્ત્રીઓની નિંદા કરી છે, તેણીને આ દુનિયા જવાબ પૂરતો છે. આવી વફાદાર અને પવિત્ર હિંદી બહેનોની સેવામાં આજે હાજર રહેવાને મને ધણી ખુશાલી ઉત્પન્ન થાય છે.

સ્ત્રીનું માતાતરીકેનું દૈવી કાર્ય

સ્ત્રી માતાતરીકેનું દૈવી કાર્ય કરવા સરખા છે, જે માટે તમામ જગત તેમને નમન કરે છે. હિંદ માતા, સ્ત્રી માતા, અન્નમતી માતા, ધરતી માતાને સર્વે જગતનું નમન છે.

સ્ત્રી માતાતરીકેની પોતાની ફરજો બજાવવા જે જે કષ્ટ ખમે છે, જે જે ભોગો આપે છે તેવો ભોગ બીજું કોઈ આપતું નથી. નવ મહીનાસુધી બાળકને પેટમાં રાખવા કેટલી વેદના તેણી ખમે છે, વળી બાળકને જન્મ આપતી વખતે કેટલું કષ્ટ ખમે છે! ઘણીક સ્ત્રીઓ જન્મ આપતાં પોતાના જીવનો ભોગ આપે છે-મરણ પામે છે. એક સિપાઈ બચ્ચો લડાઈના મેદાનમાં જે જખમો ખમે છે અને જીવનો ભોગ આપે છે, તે કરતાં વધુ કષ્ટ અને ભોગ એક માતાનો છે; એટલુંજ નહિ પણ બાળકના જન્મ પછી તેની માવજત કરવા જે જે કાળજી તેણી દેખાડે છે, તેવી સેવા કોણ કરી શકશે? પરમાર્થી આદમીઓ ભૂખ્યાને અન્ન આપે છે, પણ કોઈ એવું આદમી છે કે ભૂખ્યાને પોતાના લોહીમાંથી ખોરાક બનાવી આપે? માતા પોતાના લોહીમાંથી દૂધ બનાવી બાળકને ખોરાક આપે છે. આ કેવો ભોગ છે! વળી બાળકની માવજત કરવા ન પોતે સૂવે કે ન આશાયશ લે. વળી બાળકને ખેલતાં, ચાલતાં, કેળવણી આપવા અને છેવટે સંસારમાં નાખવા શી રીતની એક માતા કાળજી દેખાડે છે અને કષ્ટ ખમે છે? ખરેજ, માતાનો આભાર આપણે કેમ વાળી આપીશું? માતાને ઈશ્વરના સ્વરૂપતરીકે લગવી જોઈએ. સ્ત્રીઓને પવિત્ર માતાતરીકે માન આપવું જોઈએ અને પવિત્ર લાગણી હૃદયમાં દેખાડવી જોઈએ.

આટલી કાળજી-આટલું કષ્ટ ખમવા છતાં ઉત્તમ બાળકો પેદા થતાં નથી તેનું કારણ શું? કારણ એજ કે, એ બાળતનું જ્ઞાન માળાપોને આપવામાં આવતું નથી.

માણસજાતનું સ્વરૂપ ફેરવનાર શોધ

ડૉક્ટર ફાઉલર જણાવે છે કે “માણસને માળાપ કેમ થયું તે પહેલાં શીખવો, પછી કેળવણી આપો; જેથી આખી દુનિયામાં ફેરફાર થઈ જશે.” આજે તમારી સન્મુખ જે શોધો રજુ કરવામાં આવશે તેથી માણસજાતનું સ્વરૂપ ફરી જશે, હિંદમાં મહાન નરો પેદા થશે, હિંદને સ્વરાજ અપાવશે અને હિંદ માતાની ઉન્નતિ થશે; માટે પ્રિય બહેનો! આ શોધો ઉપર દિલ્લોનીથી ઓમન કરજો.

બેબી-વીક

હાલમાં “બેબી-વીક”ની હીલચાલ ચાલી રહી છે, જે ઘણી સ્તુતિપાત્ર છે. એક બાળક કદ-રૂપ જન્મે તે “ઈડીયટ” યાને દિવાનું જન્મે, અથવા અવયવની ખોડખાંપણવાળું જન્મે, તો તે બાળકને ગમે તેવી કેળવણી કે જતનથી તે ખૂબસુરત કે બુદ્ધિશાળી કે તંદુરસ્ત બનતું નથી, માટે માળાપને ઉત્તમ બાળક પેદા કરવા, તે જન્મે તે અગાઉની, ગર્ભ રહ્યા પછીની બાળતોનું જ્ઞાન આપવાની ખાસ જરૂર છે અને એ બાળતની પહેલી હીલચાલ થવી જોઈએ; તોજ “બેબી-વીક”ની હીલચાલનું ઉત્તમ પરિણામ આવે, અને હિંદની ઓલાદ ખૂબસુરત અને બુદ્ધિશાળી થાય.

ઓલાદથી ઉતરતા ગુણો

ડૉક્ટર ગ્રેગરી જણાવે છે કે, માળાપો પોતાનાં છોકરાંમાં પાછી જીંદગી ગુજારે છે; કારણ છોકરાંઓ માળાપને આબેહુબ મળતાં આવે છે. ફક્ત ચહેરામાં અને શરીરના બંધારણમાં એટલુંજ નહિ પણ મનની સાધારણ વલણો અને સહગુણો અને દુર્ગુણોમાં પણ આપણે સાધારણ રીતે તપાસ્યું છે કે, કેટલાંક માને મળતાં આવે છે, કેટલાંક બાપને મળતાં આવે છે; એટલે સુધી કે કેટલાક દાખલામાં જે માળાપને મોં ઉપર ડાઘ અથવા ખાડો હોય છે તો છોકરાંને પણ તેમજ હોય છે.

કેટલીક વખતે એવું બને છે કે, શરીર અને ચહેરાનું ચોક્કસ મળતાપણું અથવા તો મનની વલણો પ્રાંચમી અથવા છઠ્ઠી પેઢી પછી એકદમ પ્રગટી નીકળે છે, જેને અંગ્રેજીમાં “રિવર્ઝન” કહેવામાં આવે છે. એ ઉપરથી અમુક માણસ, જાનવર અથવા ઝાડપાનની પહેલી ઓલાદ કેવી હતી તે માલમ પડે છે.

એક સફેદ માળાપને ત્યાં શામળું બાળક જન્મ્યું, જેથી પેલા ભરથારને પોતાની સ્ત્રીની

પવિત્રતા ઉપર શક ઉત્પન્ન થયો. સ્ત્રીએ પોતાની નિર્દોષતા માટે સોગંદ ખાધા, જેથી તેણીનો ભરથાર ક્લાન્સમાં પોતાના આપદાદાના મકાનમાં ખચર કાઢવા ગયો, તો માલૂમ પડ્યું કે, તેના પાંચમી પેઢીનો વડો એક આફ્રિકન સીધી હતો; જેની અસરથી તેનું પાંચમી પેઢીનું બાળક સીધી જેવું કાળું અવતર્યું.

આવા ઘણાક દાખલા-દલીલોથી માલૂમ પડે છે કે, માઆપની જેવી મનોવૃત્તિ હોય તેવા ગુણો ઓલાદમાં ઉતરે છે; તેથી જો માઆપને બાળકની ઉત્પત્તિ વખતેની ચોક્કસ મનોવૃત્તિ-રાખવાનું જ્ઞાન આપવામાં આવે તો બાળકો પણ તેવીજ મનોવૃત્તિ ધરાવતાં પેદા થાય; જે દલીલ આપણે હવે દાખલાઓથી પૂરવાર કરી શકીશું.

પ્રેમથી ખૂબસુરત ઉત્તમ સ્વભાવનાં બાળક પેદા થાય છે.

ડૉક્ટર ફાઉલર એક વખતે પોતાની પત્ની સાથે ફરતા હતા. તે વખતે તેમણે જો બાળકો ઘણાં ખૂબસુરત અને ઉમદા સ્વભાવનાં નિહાળ્યાં. તુરત એ બાળકોનાં માઆપ કેવાં હશે તેની તપાસ કરવા તેઓનું ઠેકાણું પૂછી લઈ તેઓને ત્યાં તપાસ કરવા ગયા તો માલૂમ પડ્યું કે, એ બાળકોનાં માઆપ કાંઈ ઘણાં ખૂબસુરત નહોતાં, પણ તેઓ એકબીજા તરફ ઘણો પ્રેમ દેખાડતાં હતાં; અને જણાવતાં હતાં કે, તેઓએ આખી પરણેલી જીંદગીમાં એક પણ સખત અને કુસંપ ઉત્પન્ન કરે એવો શબ્દ કે કાર્ય કયું નહોતું. જો ખૂબસુરત, ઉમદા અને શાંત સ્વભાવનાં બાળકો જોઈતાં હોય તો પતિ અને પત્નીએ એકબીજા તરફ પ્રેમ અને ભક્તિ દેખાડવી જોઈએ અને જરા પણ કુસંપ કે કજીયો-કંકાસ થાય એવા શબ્દો કે કાર્ય કરવાં જોઈએ નહિ. આવા ઉત્તમ સહયુક્તના ફળતરીકે તમને ઘણાં ખૂબસુરત અને ઉમદા સ્વભાવનાં બાળકો પેદા થશે.

જો વિચાર કરશો તો માલૂમ પડશે કે, પરસ્પર પ્રેમ અને ભક્તિભાવવાળાં પતિ-પત્ની જ્યારે એકબીજાના પ્રેમમાં લીન થાય છે, તે વખતે તેઓના ચહેરા ઉપર કેવી ખૂબસુરતી અને શાંતિ પ્રગટી નીકળે છે, તેઓનાં શરીરનાં જ્ઞાનતંતુ કેવાં આનંદી થાય છે! આવી સ્થિતિમાં બાળકનું બીજા ઉત્પન્ન થાય છે તો તેમાંથી ખૂબસુરત અને ઉમદા બાળક પેદા થાય છે. જે પતિ-પત્નીની સંગત હવસી જુસ્સાથી, ગુસ્સાથી કે વહેવાડથી થાય છે, તેઓનાં બાળકો કદરૂપાં, ગુસ્સાવાળાં, ઝડુની કે ખૂની લડાયક પેદા થાય છે.

કદૂપા માઆપ છતાં ખૂબસુરત બાળકો કેમ પેદા થાય ?

અમેરિકાનો જાણીતો તબીબ ડૉક્ટર કેલોગ એક દાખલો પોતાની ચોપડીમાં નીચે મુજબ આપે છે:—

રૌમશહેરનો ન્યાયાધીશ નાના કદનો, કદરૂપો અને ખુંધો હતો. તેને ત્યાં એક બાળક જન્મ્યું. તે તેના જેવુંજ કદરૂપું અને ઇસોપના પુતળા જેવું આબેહુજ હતું. આ ધારતી ઉપજાવે તેવા નાના રાક્ષસના દેખાવથી તે આપને ભય ઉત્પન્ન થયો કે, તેની આખી ઓલાદ આ પ્રમાણે કદરૂપી જન્મશે તેથી તે એક બહુજ વખણાયેલા ડૉક્ટર ગેલનની સલાહ લેવા ગયો. ડૉક્ટરે સલાહ આપી કે, બિછાનાની આસપાસ તારે ત્રણ નાનાં ખૂબસુરત પૂતળાં રાખવાં. એક પગ આગળ, એક જમણા હાથ તરફ અને બીજું ડાબા હાથ તરફ, કે જેથી તારી સ્ત્રી જ્યાં પણ નજર ફેરવે ત્યાં આ ખૂબસુરત પૂતળાં તેની નજરે પડે. પેલા કદૂપા ન્યાયાધીશે ડૉક્ટરની સલાહ પ્રમાણે બરાબર અમલ કર્યો અને જે બચ્યું જન્મ્યું તેનાથી સાબીત થયું કે, તે ધારણાથી પણ વધારે ખૂબસુરત હતું.

ચિત્રોની અસરથી ખૂબસુરત બાળકો

એક જુવાન મહોરદાર અને તેના ભરથારે એક ઘણાજ ખૂબસુરત બાળકનું ચિત્ર ખરીદવા આખા બોસ્ટન શહેરમાં મુસાફરી કરી. આખરે એવુંજ ચિત્ર ખરીદી પોતાની પત્નીની આંખો તે ચિત્રપર પડ્યા કરે તેમ દિવાલપર ટાંગ્યું, કે જેથી કરીને તે ખૂબસુરત બચ્ચાના ચહેરાનો ખ્યાલ કરે અને પોતાના ભવિષ્યના બાળકના ચહેરાની તેવી ખૂબસુરતી બનાવે. થોડા વખતમાં તેઓને

ત્યાં બાળક જન્મ્યું. તે આબેહુબ પેલા ચિત્રમાં દર્શાવેલા ચહેરા જેવું જ ખૂબસુરતીમાં અને સ્વ-ભાવમાં હતું; એટલે સુધી કે તેઓને ત્યાં આવનારા પેરણાઓ પેલું ચિત્ર જોતા ત્યારે પેલા અચ્ચાનું જ ચિત્ર છે, એમ માનતા હતા.

આવી જ રીતે માબાપનાં મનપર કદ્રૂપા દેખાવો પડે છે, ત્યારે કદ્રૂપાં બચ્ચાં જન્મે છે, જેના પણ ઘણા દાખલાઓ મળી આવે છે.

સુથાર-લુહારને ત્યાં મહાન નરો કેમ પેદા થાય છે ?

હવે સુથાર, લુહાર કે ખેડુતને ત્યાં મહાન નરો કેવી રીતે પેદા થયા હતા તેના દાખલા તપાસીએ. શીલાડેસ્કિયાના એક લુહારને ત્યાં એક ઘણી જ બુદ્ધિમાન અને હુશિયાર છોકરી પેદા થઈ હતી. તેણીનો બાપ આ છોકરી પેદા કરવાના કાર્ય વખતે મનની કેવી સ્થિતિમાં હતો તે આ પ્રમાણે જણાવે છે:-

“આ છોકરીના જન્મની એક વર્ષ અગાઉ વરાળથી ચાલતું એક વહાણ બનાવવાને તે ખતથી રોકાયો હતો. આ વહાણની યોજના રચવા અને બનાવવાને મગજને એટલું બધું ઉશ્કેરવું પડતું હતું કે કપાળ અને લમણું (ટેમ્પલ) બંન્ને મસ્તકરેખાની વિદ્યા પ્રમાણે યોજનાઓ અને કારણ શોધવાની શક્તિઓનું રહેઠાણ આવેલું છે તે ભાગે એટલા તો ગરમ થઈ જતા કે તેઓને ઠંડા કરવા એ ભાગેપર વારંવાર પાણી લગાડવું પડતું હતું. મનઃશક્તિ આ પ્રમાણે ઉશ્કેરાયેલી હતી તે વખતે પેલા બાપે પોતાની પત્નીની સંગતથી આ બાળકનું બીજ પેદા કરીધું. આ છોકરી ઉંમરે પહોંચી ત્યારે તેણીનું માથું ૨૩) ઇંચ જેટલું મોટું હતું; અને કપાળ તથા લમણા(ટેમ્પલ)નો ભાગ જે પેલા બાપે મનઃશક્તિ ખૂબ વાપરવાથી ગરમ થયાં હતાં, તેજ ભાગોં આ છોકરીમાં વધારે ખીલેલા માલમ પડતા હતા. આવા દાખલા ઉપરથી માલમ પડે છે કે, કેટલીક વખતે સુથાર-લુહારને નવા દાગીના બનાવવાને માટે યોજના કરવાની, કારણ શોધવાની, અવલોકન કરવાની, સંપૂર્ણ અને સુંદર બનાવવાની વગેરે શક્તિ ખૂબ વાપરવી પડે છે. આવી રીતે જ્યારે મનઃશક્તિઓ ઘણી જ ઉશ્કેરાયેલી હોય, તે વખતે બાળકનું બીજ ઉત્પન્ન કરવામાં આવે છે તો તે બીજમાંથી મહાન નર પેદા થાય છે. આવી જ રીતે આપણા ઘણા મહાન નરો સુથાર-લુહારને ત્યાં જન્મ્યા હતા.

મહાન નરો માતાને આભારી છે

કેટલાક વિદ્વાનોનું એવું કહેવું છે કે, આપણા મહાન નરો મોટેભાગે પોતાની માતાની હમેલના વખતની ઉચ્ચ મનની સ્થિતિને આભારી છે. જેસફ કુક નામનો વિદ્વાન એ બાબતમાં લખે છે કે “જ્યારે બાળક પેટમાં હોય છે, ત્યારે માતાની ઉપર નસીબવંત અથવા કમનસીબ બનાવો અસર કરે છે, તો તે સારા અથવા માદા પરિણામતરીકે બાળકની જીંદગીમાં ઘણો અગત્યનો ભાગ ભજવે છે.”

પ્રોફેસર નાઇટના પ્રયોગો

આ વિદ્વાને રૉયલ સોસાયટીમાં એક નિબંધ વાંચ્યો હતો તેમાં એ વિદ્વાન જણાવે છે કે, તેણે કેટલાંક જનવરોપર હમેલની વખતે પ્રયોગો કર્યા હતા. ગર્ભવાળાં જનવરો પાસે ચોક્કસ કાર્યો કરાવવામાં આવ્યાં અને તેઓને ચોક્કસ કળાઓ શીખવવામાં આવી તો માલૂમ પડ્યું કે, તેઓનાં બચ્ચાં વગરશીખવ્યે પોતાની માતાના જેવાં કાર્યો અને કળા વાપરવા લાગ્યાં.

આપણા કેટલાક મહાન નરો પોતાની માતાના હમેલના વખતની ઉચ્ચ સ્થિતિને આભારી હતા, એમ આપણે દાખલાથી તપાસીશું.

નેપોલિયન બોનાપાર્ટ

મહાન લડવૈયો નેપોલિયન બોનાપાર્ટ જેણે દુનિયાને જીતવાની કાશીશ કરી હતી, તે કેમ પેદા થયો હતો ?

જેસફ કુક લખે છે કે, નેપોલિયનની માતા હમેલદાર હતી, તે વખતે ચૂનાન દેશના પ્રખ્યાત વિદ્વાન પ્લુટાર્ક જેણે નામાંકિત માણસોની જીંદગીના બોધદાયક હેવાલો લખ્યા છે, તેની ચોપડી

અને બહાદુરીભરેલાં કાર્યોનું સાહિત્ય હમેશની વખતે વાંચતી હતી, જેની અસરથી નેપોલિયન મહાબુદ્ધિશાળી અને દુનિયા છતનાર લડવૈયો થયો હતો.

અહમ્મત અંકગણિતશાસ્ત્રી ઝેરાહ કોલબર્ન

આ ઝેરાહ કોલબર્ન અંકગણિતમાં અહમ્મત શક્તિ ધરાવતો હતો અને પોતાની આ અહમ્મત શક્તિથી સઘળાં લણેલાં માણસોને તેણે છક કરી નાખ્યાં હતાં. તેણે મોઢેથી ગણિત કરવાની નવી રીત શોધી કાઢી હતી. આ અહમ્મત મનઃશક્તિ તેણે પોતાની માતા તરફથી વારસામાં કેવી રીતે મેળવી તે આપણે તપાસીએ.

ઝેરાહ કોલબર્નની માતાને કાપડપર જૂદી જૂદી આકૃતિ વણવાને ધણીજ ખારીકીથી ગણત્રી કરવી પડતી હતી. તેણી વારંવાર નવી નવી આકૃતિ પોતાના મનમાંથી ઉપજાવી કાઢતી હતી; અને પોતાના મનમાંથી ઉપજાવી કાઢેલી આકૃતિ વણવા માટે તેણીને તાંતણાઓની ધણી ખારીક ગણત્રી કરવી પડતી હતી. એક નવી આકૃતિ વણવા માટેની ગણત્રી કરવા દિવસોના દિવસોસુધી તેણીએ કાશીશ કીધી, પણ સઘળા કોટક ગઈ. એક દિવસે તે આખી રાત આ આકૃતિ વણવાને માટે ગણત્રી કરી; નિરાશ થઈ અને વણવાનું છોડી દેવાની અણીપર હતી, તેવામાં તેણીના મનમાં એક નવી ગણત્રી એકદમ આવી કે, જે અમુક દોરા આવી રીતે વણવામાં આવે તો આ આકૃતિ વણી શકાય. સવારે તેણીએ આ ગણત્રી પ્રમાણે વણવાથી મહેનતવગર પેલી આકૃતિ વણી શકી; અને આ આકૃતિ પાછળ આટલી ખંતથી જૂદી જૂદી ગણત્રી જ્યાંસુધી નિરાશ થઈ ગઈ ત્યાંસુધી કર્યા કરી. ગણત્રીની મનઃશક્તિને આટલી બધી ઉશ્કેરેલી હતી તે વખતે તેણીને હમેશ હતા. પેલો ઝેરાહ તેણીના પેટમાં હતો. આ ઝેરાહ કોલબર્ન નવી ગણત્રીના શાસ્ત્રનો શોધક અને અહમ્મત મનઃશક્તિ ધરાવતો હતો, તેનું કારણ એટલુંજ કે, જ્યારે તે પેટમાં હતો ત્યારે તેની માતાએ ગણત્રીની ચોક્કસ આકૃતિ વણવા હદબહાર મનઃશક્તિ વાપરી હતી. આ અંકગણિતશાસ્ત્રી જ્યારે ફક્ત ત્રણ વરસનો હતો, ત્યારે ઉભો ઉભો પોતાના મનથી બખડતો હતો કે “આમાંના આટલા લઈએ અને પેલામાંના આટલા લઈએ તો આટલા બીજ થાય.” જે પ્રમાણે તેની માતા પેલી આકૃતિ વણવા દોરાની ગણત્રી કરતી હતી, તેજ પ્રમાણે આ છોકરો નાની વયમાં ગણત્રી કરતો હતો.

ચાર્લ્સ કિંગ્સલી

ચાર્લ્સ કિંગ્સલીની હાંદગીના હેવાલપરથી માલમ પડે છે કે, તે પોતાની માતાના પેટમાં હતો, ત્યારે તેની માતાએ વિચાર કર્યો કે, મારે દુનિયાની લાલચોથી દૂર રહી પરહેજગારી રાખવી, કે જેથી મારા પેટમાંના બાળકપર પવિત્ર અસર થાય. આવા વિચારથી તેણી શહેરમાંથી જતી રહી, કેવનશાયર નામના ગામડામાં રહેવા ગઈ અને ત્યાં આખો વખત કુદરતની ખૂબસુરતી ઉપર લક્ષ આપી સર્વશક્તિમાંનું ઈશ્વરનાં કાર્ય અને કરામતનાં વખાણ કરવા લાગી. આનું પરિણામ એ આવ્યું કે, તેણીને છોકરો જન્મ્યો તે મોટો થયો ત્યારે તેણે કુદરતની ખૂબસુરતીની પીછાણવિષે નામાંકિત પુસ્તક લખ્યું, એટલુંજ નહિ પણ તે એક માન પામેલો ધર્મગુરુ થયો.

મરજી પ્રમાણેનાં ૪ બાળકો-એક માતાના પ્રયોગો

હમેશવાળી સ્ત્રી પોતાની મનઃશક્તિથી મરજી પ્રમાણેનાં બાળકો કેમ પેદા કરી શકે, તેનું જ્ઞાન મેળવી, પ્રયોગો કરી પોતે ફતેહમંદ નીવડી તેનો હેવાલ નીચે પ્રમાણે આપે છે:—

પહેલા બાળકની વખતે જ્યારે તેણી હમેશદાર હતી તે વખતે તેણીએ વિચાર કર્યો કે, તેણીના બાળકને એક છટાદાર બોલનાર બનાવવો, જેથી તેણી એ વખતે સર્વે છટાદાર વક્તાઓનાં ભાષણોમાં જતી. બીજા છોકરાની વખતે હમેશ હતા ત્યારે તે છોકરાને એક નામીયો ચીતારો બનાવવાના વિચારથી તેણી ચૂરોપના દરેક સ્ટુડિયોમાં જઈ ત્યાં ઉમદા ચિત્રોનો અભ્યાસ કરતી હતી, જેથી એ છોકરો એક નામીયો ચીતારો થયો હતો અને પહેલો છોકરો છટાદાર બોલનાર થયો હતો. પ્રોફેસર ફ્રાઉડર જણાવે છે કે, આ સ્ત્રીના છોકરાઓ તેણીએ હમેશની વખતે જે રીતની મરજી દેખાડી અને કાશીશ કીધી તેના થયા હતા.

આ દાખલાઓ ઉપરથી માલમ પડે છે કે, મહાન નરો પોતાની માતાને આભારી છે. માતાઓ આહે તો હમેલની વખતે જેવી ઇચ્છા ધરાવે અને મનઃશક્તિ વાપરે તેવાં બાળકો પેદા કરી શકે.

ડૉક્ટર ફાઉલરની એક અગત્યની શોધ

ડૉક્ટર ફાઉલરે ઘણાક દાખલાઓની તપાસ કરી એક ઘણી અગત્યની શોધ કરી છે, તે એ કે, હમેલ રહ્યા પછી પહેલાં છ મહીના સુધી બાળકના શરીરનું ખંધારણ થાય છે અને ફક્ત પાંચલા ત્રણ મહીનામાં જૂદી જૂદી મનઃશક્તિ જેવી કે ધાર્મિક, ભક્તિભાવની, સહયુક્તી, કારણ શોધવાની વગેરે શક્તિવાળા ભેખનાં ભાગનું ખંધારણ થાય છે; માટે દરેક હમેલદાર સ્ત્રીએ હમેલના છ મહીના પછી યાને છેલ્લા ત્રણ મહીના તો ખાસ કરી ઉમદા સહયુક્તોમાં, ભક્તિ-ભાવમાં અને પરમાર્થી કાર્યોમાં મનને વારંવાર રોકવું જોઈએ, કે જેથી ઉત્તમ મનઃશક્તિનાં શુદ્ધિશાળી બાળકો પેદા થશે.

એજ પ્રમાણે મી. બનાજીએ કેટલાક દાખલાઓ આપી જણાવ્યું કે, હમેલવાળી સ્ત્રી જે ગમગીન રહે છે તો બાળકના માથામાં પાણી ભરાય છે. જે તે ધારતી અથવા ફાળ ખાય છે તો બાળકો લૂલાં, લંગડાં, પાંગળાં, ભેજવગરનાં, ખેવકુદ જન્મે છે. જે માતા એ વખતે વઢવાડ અથવા ગુરસો કરે છે, તો તે બાળક ઘણું સીદીયું, ઝનુની અને ખૂની જેવું પેદા થાય છે. માટે ઉમદા બાળકનો જન્મ આપવા હમેલવાલી સ્ત્રીએ શાંત, સહયુક્તી અને ભક્તિભાવથી જીંદગી ગુજારવી જોઈએ.

સ્ત્રીઓ ! હિંદની ઉન્નતિ માટે મહાન નરો પેદા કરો.

સ્ત્રીઓએ મહાન નરો પેદા કરવાનો કુદરતનો ભેદ હવે જાણ્યો છે. આ ભેદની ચાવી તમને હવે મળી છે. હવે સ્ત્રીઓએ એ ચાવીનો એ ઉમદા જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી ખૂબસુરત અને સહયુક્તી-બાળકો પેદા કરી હિંદની ઓલાદને ઉત્તમ બનાવવી જોઈએ. હિંદની ઉન્નતિ માટે, હિંદમાતાના કલ્યાણ માટે હવે દરેક સ્ત્રીની ફરજ છે કે, તેમણે મહાન નરો પેદા કરવાની ફરજ સમજવી જોઈએ.

એક હિંદી કવિ કહે છે તેમ—

જનની જણુ તો ત્રણ જણુ, ભક્ત, દાતાર કે શર;

નહિ તો રહેજે વાંઝણી, મત ગુમાવતી વર.

(મી. બેહમન સો. બનાજીનું ભાષણ “હિંદુસ્થાન” ના ૨૮-૪-૨૮ ના અંકમાંથી.)

૧૮૮—પગ પીછે નહીં હટાયેંગી.

હમ વીર હૈં ક્ષત્રાણી હૈં, પગ પીછે નહીં હટાયેંગી;
પ્રતિજ્ઞા કર કે વેદી પર, વાલન્ટિયરોં મેં નામ લિખાયેંગી.
ઝંડા લે કર આઝ્મ કા હમ, સ્વામી કા ઋણ ચુકાયેંગી;
શસ્ત્ર લે કર શુદ્ધિ કા હમ, બલયુત મૈદાન મેં આયેંગી.
બિષ્ટુડરહી જે બહિનેં હમસે, અબ ઉનકા ગલે લગાયેંગી;
પ્રકાશ દિખાકર વેદોં કા, ઇસ અંધકાર કા હટાયેંગી.

(‘હિંદુપંચ’ના એક અંકમાં લેખિકા શ્રીમતી કૌશલ્યાદેવી, અધ્યાપિકા-બિજનૌર.)

१८६-रामायणमांसी जे वीर जननी-आर्यमाताओ

आज विजयदशमी का त्यौहार है, कहीं जड़िनें और माताओं आज अपने अपने शहरों में रामलीला का खेल में राम और सीता के दर्शन करने के लिये जा रही होंगी। इस रामलीला ने भारत माता की जग में हंसी करा है। हम आज के दिन इस शुभ अवसर पर वात्मीकि रामायण में से माता कौशल्या और माता सुमित्रा के पवित्र चरित्र का पाठ, पाठिकाओं के सामने रखते हैं। आशा करते हैं कि वह धन चरित्रों का पढ़ कर, फिर से भारत में उन पवित्र देवियों की आत्मा को निमंत्रित करेंगी।

माता कौशल्या

राम रामचंद्र जनकपुरी से विवाहित हो कर अयोध्या में आते हैं। प्रजनन की अभिलाषा के कारण उन्हें युवराज बनाया जाता है। वह इस संदेश को सुन कर माता के पास जाते हैं। माता कौशल्या को यह समाचार सुमित्रा तथा लक्ष्मण द्वारा पहले मालूम हो गया था। जब रामचंद्र माता के महलों में पहुंचते हैं तो क्या देखते हैं:—

तस्मिन्कालेऽपि कौशल्या, तस्यावामीलितेक्षणा । सुमित्रया त्वास्यमाना, सीतया लक्ष्मणेन च ।
श्रुत्वा पुण्ये च पुत्रस्य यौवराज्येऽभिषेचनम् । प्राणायामेन पुरुषं ध्यायमाना जनार्दनम् ॥

कौशल्या इस आनंदसमाचार को सुन कर सुमित्रा, सीता और लक्ष्मण के साथ बैठी कुछ प्राणायामपूर्वक परमात्मा का ध्यान कर रही थी। थोड़ीसी संपत्ति व ऐश्वर्य के मिल जाने पर साधारण स्त्रियों आनंद में निमग्न हो अपने आपको भूल जाती हैं, और नित्यनियम को छोड़ बैठती हैं; परंतु कौशल्या पुत्र को युवराज बनते हुये देख कर भी, धार्मिक नियमों तथा धर्मशराधन को करती हुई, अपनी शुद्ध मनोवृत्ति का परित्यज देती है। एक तरफ यह अवस्था है: इसके बाद जब कुछ कारणों से रामचंद्र को वन में जाना पड़ता है, उस समय भी कौशल्या ने जो धैर्य दिखाया है वह अद्वैतिक है। कवि वात्मीकि लिखते हैं:—

उवाचापि प्रहृष्टेव सा दुःखवशवर्तिनी । वाङ्मात्रेण नभावन वाचा संसज्जमानया ।

आनम्य सूर्ध्वं चात्राय परिष्वज्वयशस्विनी । अवदत्पुत्रमिष्टार्थो गच्छ राम! यथासुखम् ॥

जनवास जाने की बात सुन कर वह दुःखित हुई; परंतु अपने आपको रोक कर, पुत्र का सिर थूम कर रामचंद्र को कहा:—हे पुत्र! जाओ, सुखपूर्वक जन में रहो, अपने वयन तथा कर्तव्य का पालन करो। कवि लिखता है कि यह आशीर्वाद देते समय कौशल्या प्रसन्न थी। वह अपने पुत्र को धर्म पर दृढ़ देख कर, प्रसन्न थी। इस लिये उसने दुःखलरी आवाज होनेपर भी प्रसन्न हृदय से राम को विदा दी। आज देश में कितनी माताओं हैं जो अपने पुत्रों को धर्मक्षेत्र में प्रसन्नता के साथ सुख-दुःख में सम रहती हुई विदा कर सकती हैं? सुख और दुःख में सम रहनेवाली माता ही राम जैसे धीर पुत्र को जन्म दे सकती। जिस प्रकार युवराज बनते समय तथा जनवास जाते समय राम के चेहरे पर शिकन (पेद) नहीं आया, उसी प्रकार कौशल्या ने भी दोनों समय, ध्यान और ज्ञानमय के आधार पर पुत्र को सन्मार्ग में प्रेरित किया। ऐसी माताओं तथा ऐसे पुत्र धन्य हैं। उनके कारण ही हमारी भारत माता धन्य है।

माता सुमित्रा

जिस समय रामचंद्र जन को जाते हैं लक्ष्मण भी अपनी माता सुमित्रा से राम के साथ जन जाने की आज्ञा देने के लिये जाते हैं। उस समय सुमित्रा अपने दुःख को न देखती हुई लक्ष्मण को कहती हैं:—

सृष्टस्त्वं वनवासाय स्वनुरक्तः सुहृज्जने । रामे प्रमादं माकार्षीः पुत्र ! आतरिगच्छति ॥
रामं दशरथं विद्धि मां विद्धि जनकात्मजाम् । अयोध्यामटवीं विद्धि याहि वत्स यथासुखम् ॥
शु. २६

हे पुत्र! अपने प्रिय मित्र के स्नेह को निलाने के लिये तुम राम के साथ जन जन्मो. इस बात में हेर मत करो. राम को पितातुल्य समजो, सीता को माता समजो, जंगल को अयोध्या समजो, आनंदपूर्वक राम के साथ जन जन्मो. आज कितनी माताओं हैं जो निष्काम लाव से अपने पुत्रों को धर्म के लिये बेज संकती हैं? सौतेली (आरमान) माताओं तथा सौतेले लाधों के लिये कौशल्या, सुमित्रा, राम और लक्ष्मण के उदाहरण अनुकरणीय हैं.

(“सत्यवादी” ना आश्विन १८८२ ना अंकमांथी)

१८०—अमेरिका को किसने जोना?

मेक्सिको मध्य अमेरिका और यूक्रेटन प्रांतों में आजकल जो अनुसंधान हो रहे हैं उनसे यह पक्का विश्वास हो रहा है कि कालेजस को अमेरिका को दुंदने के कम से कम एक हजार वर्ष पहले एशियावासियों को उसका पता लग गया था. वहां जैसे शिलाक्षेप आदि मिले हैं जिनसे पता लगता है कि काष्ठनिवासी औद्ध धर्म के प्रचारक छुछशेन आज दिन के क्यूराहल और ऐक्यूटियन द्वीपसमूहों के मार्ग से होते हुये अपने औद्ध धर्म प्रचारक दल के साथ पहुँचे थे. वैसे क्यूराहल और ऐक्यूटियन द्वीपवासों का उत्तर अमेरिका से ही परापर संबंध था. छिन्ही लोगों से औद्धों का अमेरिका प्रदेश भी परापर मिलती थी. मैक्सिको तथा अन्य स्थानों में जैसे शिलाक्षेप तथा प्राचीन समय के ऐतिहासिक लेख मिले हैं. छिन्ही से संबंध रखनेवाले बहुत सी ऐतिहासिक किंवदंतियाँ और कलानियाँ प्रचलित हैं, जिनमें यून से छ हजार भील पूर्व की तर्क भ्रष्टादधि के इसपर महादेश के होने की बात है और यह महादेश अमेरिका ही हो सकता है. उस जमाने के यूनानी लोग उस महादेश को पुअंग कहा करते थे. छुछशेन ने यून के सम्राट युंगन के समय में ४८८ छ० में मेक्सिको की यात्रा की थी. वे सन ५०३ में मैक्सिको से कुछ प्रकार के आधने, कपडे, सूत, ले कर यून लौटे. छुछशेन ने अपनी रिपोर्ट में लिखा है कि काष्ठ के चार औद्ध लिखुओं ने सन ४३५ छ० में ही छस नये महादेश का पता लगाकर औद्ध धर्म की पुस्तकों, सिद्धांतों और मूर्तियों का प्रचार किया तथा वहां के लोगों को सुधारा था. उनके लेखों से पता चलता है कि उन दिनों अमेरिका के देशों में ताँपा बहुत था; पर लोहा न था. सोने-चाँदी का कोई मूल्य नहीं था. शहर, किले आदि नहीं थे.

मैक्सिको में छुछशेन के जाने के प्रमाण मौजूद हैं. वहां यह किंवदंति प्रचलित है कि “एक श्वेतरंग का ढीठा वस्त्र और यद्धारारी असाधारण व्यक्ति आया, जिसने लोगों को सुराध से जयने और शांत धार्मिक जीवन पिताने का कहा. उसे ज़ी यंत्रणायें दी गयीं. जय यंत्रणायें असह्य हो गयी तो वह एकएक गायज हो गया. पीछे उसके पदचिन्ह एक यज्ञान में (जो दक्षिण डेलिड्रेनिया के लगदलेना स्थान के पास है) वहां उसकी मूर्ति स्थापित की गयी. मिले-जले डाटल नामक एक अन्य धर्मगुरु अपने साथियों सहित उत्तर से पनु का होते हुये मेक्सिको गये थे. अपनी ली मेक्सिको में “गौतम” “शाक्य” के नाम सुने जाते हैं. कुछ नगरों, गांवों के नाम में ये शब्द पाये जाते हैं. पलेनार स्थान के पास एक औद्ध मूर्ति पाध गयी है. उसपर “शाकमोल” (साक्य यून) शब्द अंकित है. कपीये स्थान में छुद्ध की एक ठीक और ज़ी मूर्ति मिली है. पलेके में दो शेरोंपर पक्षी भारकर ऊँठे हुये प्रचारक की मूर्ति मिली है. बहुत से मंदिरों की-दिवालों के पथरों में जैसे चित्रादि जुड़े हैं, जो एशिया के देशों के प्राचीन सभ्यता के युग की कला से मिलते जुलते हैं.

(‘विश्वमित्र’ना एक अंकमांथी)

૧૯૧-એક દિવાનાનો બડબડાટ

ધર્મીના ઢોંગ અને સુધારકના સોંગ લેનારાઓને નમસ્કાર સાથે અર્પણ
(“મુળઈ સમાચાર”ની અઠવાડીક આવૃત્તિમાં લખનાર એક મૂર્ખ-અલણ)

૧-તા. ૧૩-૫-૨૮ ના અંકમાંથી

જેઓ ધર્મનાં ફરમાનો ખાલી વાંચી જઈનેજ અભ્યાસ ને અનુભવવગર સમજાવ્યા
જાય છે, તેઓ પોતાની અછલતો ઘોડો આગળ દોડાવે છે ને પોતાની અછલતે મહાન
પેગંબરોની બરાબર એકજ પંક્તિપર હોય એમ દેખાડે છે; ને પોતેજ પેગંબર હોય તેમ
બરા પેગંબરોને ઢાંકી દઈ જાણે કંઈ નવું દેખાડતા હોય ને ખુદાને પહોંચી ગયા હોય, તેમ
તે પૂરા પહોંચી ચૂકેલા પેગંબરોનાં લખાણોપર સુધારા-વધારા ને ટીકા કરે છે. આવું-
જ માન જેઓના દિલમાં પોતાના પેગંબરોવિષે હોય, તેઓ પોતે કેવા ધર્મી ને કેટલા લણેલા
હશે, તેનો વિચાર તેઓને કેમ નથી સૂઝતો? આ તે શું ધર્મ ને પેગંબરની સેવા કરવાની રીત?
આ શું તમારા શીખેલા, લણેલા ને શાણુંમાં અપતાઓની વિદ્યાનો લડોળ? ધર્મીઓ! એમાં તમે
શોભા માનો છો? આપણા મનમાં વિચારો શા આધારપર ઉભા થયા તે આપણેજ જાણી શકીએ;
તેમ પેગંબરોનાં ફરમાનો શા આધારપર રચાયાં તે તમે કેમ કરી જાણી શકો? જે કોઈ તે વખતે
હાજર હોય તે થોડું ધણું કલ્પી શકે; પણ અમારી ને પેગંબરોની વચ્ચે હજારો વર્ષોનો ફરક પડી ગયો
તો હવે કલ્પના પણ ચાલી શકવાની નથી. જો તમારી ને પેગંબરોની અછલ ને ખુદિ એકજ સરખી
માનો છો, તો તો તમારે પણ કંઈ નવોજ ધર્મ સ્થાપવો હતો; પણ તેમ થતું નથી એજ દેખાડે છે
કે, તમારામાં તેટલી અછલ ને ખુદિ નથી, તેથીજ જૂનાને હાથ લગાડો છો. ‘નીમ હકીમ ઔર ખતરે
જાન, નીમ મુલ્કાં ઔર ખતરે ધમાન’ તેમ આવા ધર્મજનુનીઓ જેટલો ધર્મને જગતમાં વગોવે છે ને
તેનો નાશ કરે છે, તેટલો જેઓ સાધુસંતોને નમસ્કાર કરે છે યા તો પોતાના ધર્મમાંથી ન સમજતું
હોય તો કોઈ ખીજ ધર્મમાંથી સમજી લે છે, તેઓ તો ખુદા દિલે કબૂલ કરે છે કે, ધર્મ સમ-
જતો નથી. આવા તેઓ ભોળાભાળા ને બચ્ચા જેવા નિર્દોષ હોય છે; પણ જેઓ સમજતા નથી,
છતાં સમજતા હોય તેવું દેખાડે છે ને પોતાનો ધર્મ સૌથી સારો છે, એમ ખીજઓના મંતો પ્રમાણે
કહી સંભળાવશે, પણ ક્યાં ને કેવી કરણી કરવી ને શું ફરમાનો છે, તે વાતના અખાડા કરવામાંજ શોભા
ને માન સમજે છે ને પરધર્મોત્તરદ્વિતરસ્કાર દેખાડે છે; એવા ધર્મીઓ કેટલું ખોટું ખોલે છે ને કેવી પાપી
કરણી કરે છે, તેનો કંઈ ખ્યાલ તેઓ કરે છે કે? પોતે તો ખોટાં કામો કરી રહ્યા હોય છે; પણ જેઓ
ખુદાને રસ્તે જતા હોય તેઓને ધાકધમકી આપીને ઉઘે રસ્તે દોરવવા માગે છે. પોતે જે લોભ-લાલચો-
માં ફસેલા છે-પોતે જે ખોટી કરણી કરી રહ્યા છે તેઓ, જેઓ ખુદાને લજીને લોભ-લાલચથી મન
મારવા માગે છે, પાપી ખોટી કરણીથી દૂર રહેવાની કોશીષ કરે છે, તેઓને ખોટું સમજાવી-લલ-
ચાવીને-ફસાવીને, પોતે જે કરણી કરી રહ્યા છે તેજ ખડું છે ને સૌ કોઈએ પણ એવીજ રીતે ચાલવું એમ
સમજાવી રહ્યા છે! આ તો પેલી કહેવત પ્રમાણે ‘શાણો દુશ્મન લલો, પણ મૂર્ખ દોસ્ત પરવડે નહિ’
તેમ નામમાત્રના ધર્મીઓ કરતાં તો જેઓ સાધુસંતોને નમસ્કાર કરે છે, પરધર્મમાંથી પણ ખુદાને સમજે
છે અને સ્વધર્મને અનામત રહેવા દે છે, તેની સાથે ધર્મીઓની માફક ખોટી આસનાઈ કરતાં નથી
યા તો ચુંધી-પીખી નાખીને તેનો નાશ કરતા નથી. જેઓ ધર્મનો નાશ કરે તેઓ ધર્મી કહે-
વાયજ કેમ? એક કુટુંબનાં સર્વ માણસો એકજ શહેર યા ગામમાં રહીને કમાતાં નથી. તેમાંનો
કોઈ પરદેશ જઈને પણ કુટુંબનું ગુજરાન કરે છે ને જૂદો પડે છે, તેથી તે કુટુંબપરનો તેનો
હક્ક ગયો યા તો તે કુટુંબનું નામ જતું રહ્યું કે? જ્યાં પણ હેય ત્યાં તે તેજ કુટુંબનો રહે છે,
તેમ આપણા ધર્મમાં રહીને પારકા ધર્મના સાધુસંતોને નમસ્કાર કર્યાથી કોઈ આપણા ધર્મપરનો
હક્ક જતો રહેતો નથી. કોઈ કપુત કુટુંબમાંજ રહીને-માખાપનું ખાંધ તેઓનેજ મારફડ કરી
ગાળ-ગલોચ આપીને દુઃખ તથા સંતાપ આપે છે, તેવાજ આ કહેવાતા ધર્મીઓ પણ ધર્મના

મેળવવા ઇચ્છુ તેઓને ખુદાઈ સુખ નથી મળ્યું, પણ જેઓએ બીજે રસ્તે જઈને ખુદાઈ સુખ મેળવી લીધું હોય તેને બન્ને-દુનિયા તથા ખુદાનું ધર મળી રહે છે. ખાલી બળાપો કરીને ખેસી રહેવામાં સાર નથી કે, આપણા ધર્મના લોકો પરધર્મની ક્રિયાને રીતરિવાજે શા માટે પાળે છે! પણ જે રસ્તા આપણા ધર્મમાંથી ભૂલાઈને નિરુપચોગી થઈ પડ્યા છે, તે ખોલવા સાર મહેનત ને કાશીષ કરો ને હરકત ને અટકાવ નાખવાની ખોટી કરણી બંધ કરો. પછી ખુદાની ઇચ્છા હશે તો તમારી મહેનતનું ફળ તમોજ નહિ પણ તમારા બીજા જાતિધર્મનાઓને પણ મળી રહેશે. અને તે ભૂલાઈ ગયેલો રસ્તો બહારના ઉપયોગને માટે ખુલ્લો કરી શકશે. જે એવું કરે છે તેજ ખરો ધર્મી. બાકી આજના યુનિવર્સિટીની ડીગ્રીઓ ને સરકારી માનપાનનાં પૂછડાં વળગાડવા-વાળા અને નવાં પૂછડાંઓની શોધમાં ફરનારા તથા પોતાને લણેલા ને દરેક બાબત(સંસાર, વહેવાર કે ધર્મ)માં હુશિયાર સમજનારા પણ હમેશાં છબરડો ને ગોટાળોજ કરતા આવ્યા છે. આવા શાણા ને લણેલા પણ ગણેલા નહિ એવાઓની અજ્ઞાનતાથી ધર્મનું કાંઈ પણ રીતે સાર્થક ને લક્ષુ થતું પણ નથી ને થવાનું પણ નહિ. કારણ તેઓને પોતાના ભંડોળ, પંડિતપણા ને વિદ્વતાનું અભિમાન છેની! ધર્મ સમજવા માટે અભિમાનની જરૂર નથી, ને જ્યાં અભિમાન છે ત્યાં ખરો ધર્મ નથી. જ્યાં “હુપણુ” આવ્યું ત્યાં પોતાનીજ અછલતું અભિમાન રહે છે ને પેગખરોના કહેવાને અભરાઈપર મૂકાય છે. જ્યારે આપણીએ અછલને અભરાઈપર બાબુએ મૂકાય છે, ત્યારેજ ધર્મની સાચી સમજ પડે છે. કંઈ નવું ઉભું કરવાનું હોય તોજ આપણી અછલની જરૂર પડે; પણ આ તો સર્વ તૈયાર મસાલો છે ને જેમ તેઓએ કરણી કીધી તેમ કરણી કરી લઈને અનુભવ મેળવવાનીજ ખોટી છે. સરસામાન ને મસાલો પણ તૈયાર છે ને બાંધેલું ધર પણ તૈયાર છે. હવે આપના ફાળે તે બાંધવાની મહેનત કરવાનુંજ બાકી છે યા કરણી કરી લેવાની છે ને જેવું તે તૈયાર ધર છે તેવુંજ જોઈને યાને તેની નકલ કરીને આપણે સાર બાંધી લઈને સુખથી રહેવાનું છે. નથી કંઈ લેવા-મૂકવાનું કે લાવવાનું. નથી કંઈ પ્ધાન ધડવાનો, સર્વ તૈયાર છે; તો હવે અછલ દોડાવવાની જરૂર શી? છતાં પણ જેઓ ધર્મમાં પોતાની અછલ (દોડકાડા-પણુ) દોડાવવા માગે છે, તેઓ મૂર્ખો ને અજ્ઞાન હોવા જોઈએ.

૨-તા. ૨૦-૫-૨૮ ના અંકમાંથી

વાર્તાઓની ચોપડીઓ (ઘણીખરી તો માત્ર) વખત પસાર કરવા સારજ વાંચવાની હોય છે, અને તેમાં અભ્યાસ જેવું કંઈજ હોતું નથી. રસાયણની ચોપડી (કેમીસ્ટ્રી) વાંચીને તે પ્રમાણે પ્રયોગ કરી જોઈએ તોજ તેમાં જણાવ્યા મુજબનુંજ પરિણામ આવે છે-કંઈ જૂદું આવતું નથી; તેમ ધર્મની ચોપડીઓ પણ કંઈ વાર્તાની ચોપડીઓ નથી, પણ પ્રયોગો યાને કરણી કરી જેવા સારજ હોય છે; કેમકે એ પ્રમાણે કરીએ તોજ તેનું ખરું પરિણામ આવે ને ખુદાને પહોંચીએ. નાટકનો એક્ટર જે ભાગ લઈને બતાવવાનો હોય છે તે ભાગ કાંઈ માત્ર તે વાંચી જતો નથી, પણ તે પ્રમાણેની કરણી યાને ‘એક્ટીંગ’ પણ સાથે સાથે કરે છે; તેમ આ જગતના તખ્તાપર માણસોએ ધર્મોની ચોપડીઓ વાંચીને ખેસી નથી રહેવાનું, પણ તે પ્રમાણેનો ભાગ લઈને જોઈએ, યાને તેવીજ ‘એક્ટીંગ’ યા કરણી કરવી જોઈએ. જે નાટક લખાયું હોય તેમાં એક્ટર પોતાની મરજીનું યા અછલતું કંઈ પણ વચ્ચે મૂકી શકતો નથી, ને તેને અછલ દોડાવવાની જરૂર પણ નથી. જેમ દેખાડ્યું તેમ તેને માત્ર કરી રહેવાનું છે-ફેરફાર કરવાનું કામ તેનું નથી, તે તો માત્ર એક્ટરજ છે. તેજ પ્રમાણે ધર્મમાં પણ પેગખરો લખી ગયા તેજ પ્રમાણે કરી રહેવાનું છે. ફેરફાર કરવાનું યા લઈતો અર્થ કરવાનું આપણું કામ નથી. અછલ દોડાવવાની પણ જરૂર નથી. જેમ લખાયું છે તે પ્રમાણે બસ કરવાનું છે. જેણે આપું નાટક રચ્યું તેણે દરેક ભાગો ધ્યાનમાં લઈને જૂદા જૂદા એક્ટરોને તેઓને લાયકનુંજ ને બંધેસ્તુંજ પ્રસંગોપાત લખ્યું છે. જેણે નાટક લખ્યું તેના ધ્યાનમાં એક છૂટો ભાગ નથી રમી રહ્યો, પણ આપું નાટક રમી રહ્યું છે; તેથી તેજ સાર, ખરાબ યા ભૂલભાલ જોઈને બાણી શકે. એક્ટર તો માત્ર પોતાનોજ પાર્ટ આપના નાટકથી છૂટો પાડીને જોતો હોવાથી

તેને ફેરફાર યા સૂચના કરવાનું મન થાય છે, પણ તે ફેરફાર આખા નાટકને બંધબેસતો થઈ પડતો નથી ને નાટકની મજામાં લાગ પડે છે. જેઓ નાટકપર ટીકા કરે છે, તેઓ દરેક ભાગ છૂટો છૂટો તપાસતા હોવાથી તેઓને ભૂલ જેવું યા ખોટું માલૂમ પડે છે, પણ જે સામટો યા આખો નાટક એકસામટો સમજી લે તો તેવી ટીકા કરવાની જગાજ રહે નહિ. ધર્મનું પણ એમજ સમજવું. જે પેગંબરો ધર્મો લખી ગયા તે કંઈ એકજ માણસને કામ લાગે તેવા લખ્યા નથી, પણ સર્વને કામ લાગે તેવા લખ્યા છે. તેમાંથી જેઓ છૂટાં છૂટાં વાક્યો તપાસવા તથા અર્થ કરવા બેસે છે, તેઓને તેમાં સુધારા ને ફેરફાર કરવાનું સૂઝે છે ને ભૂલો હોય તેમ માલૂમ પડે છે, પણ તે ભૂલો નથી. ભૂલ આપણા તરફની છે કે આખો ધર્મ તપાસતા નથી ને એક ભાગ લઇને તેને છૂટો તપાસીએ છીએ; માટે જેઓ ધર્મોપર ટીકા કરે છે, તેઓ પૂરો ધર્મ જાણતાજ નથી, એવું તેઓ પોતેજ પૂરવાર કરી આપે છે; તો એવા અધુરાઓના ટીકા યા ફેરફાર યા સુધારા-ઓને કેટલું વજન આપવું તે તમોજ નક્કી કરી લેજો. જેઓ ધર્મોપર ટીકા લખે છે, તેઓને મન ધર્મમાં અધુરાપણું હોવું જોઈએ. અને તેથી તે ધર્મના પેગંબરો પણ તેમને મન અધુરાજ ઠર્યા ને તેથી તેઓ પોતાને પેગંબરો કરતાં ચઢતા દરજ્જાપર મૂકવાની કાશીષ કરે છે, એવાજ સાર નીકળે છે. આ તેઓનું ધર્મોપણું ને તેઓની પેગંબરો તરફની જનકેશાની ને માન-મહોખત જોઈ લ્યો. જેઓ વિદ્વાતા ને પંડિતપણામાં આગળ વધે છે, તેઓ ધર્મમાં ઉલટા પાછળ પડે છે ને ખુદાથી દૂર જાય છે. વિદ્વામાં જોર મેળવે છે, તેઓ પછી ખીજઓને વિદ્વાતા દેખાડવાની લોભ-લાલચ થોભાની શક્તિ નથી. કેમકે પોપટીયા વિદ્વા એ માયા યાને ખોટી બનાવટજ છે ને માયામાં-જ લોભ-લાલચની શક્તિ છે. તેથી વિદ્વાનો ને પંડિતો પોતાના વિદ્વાના જોરે ધર્મોપર ટીકા કરે છે ને પોતાની વિદ્વા ખીજઓને દેખાડી શકે છે. સાચા જ્ઞાનીની પાસે ગોખણીયા વિદ્વા હોતી નથી (ને હોય છે તો દેખાડવા ઈચ્છતો નથી) તેથી તે દેખાડી શકતો નથી, ને જ્ઞાન નિરાકાર હોવાથી દીસી શકતું નથી; તેથી આવા જ્ઞાનીઓ, આપણા પંડિતો ને વિદ્વાનોને તદ્દન સાધારણ માણસ યા તો અક્લવગરના હોય યા તો મૂર્ખ હોય તેવા દેખાય છે ને તેઓનું પોતાનું પણ માનવું તેવુંજ હોય છે. દુનિયાઈ વિદ્વા જોઈ શકાય એવી વસ્તુ છે અને ઈશ્વરી સાચું જ્ઞાન જોઈ શકાતું નથી. વિદ્વાનો પાસે એવું સાચું જ્ઞાન હોતું નથી પણ દેખાડવાની વિદ્યાજ હોય છે; તેથી તે વિદ્યા અજ્ઞાન-તામાંથી બહાર કાઢતી નથી, પણ વધુ ઉંડા અંધકાર તરફ જવાનો રસ્તો કરી આપે છે. ધર્મ અંધકારમાંથી નીકળવાનો રસ્તો છે, તેથી વિદ્યા ને ધર્મ ઉલટા-સુલટા છે; તો વિદ્યાથી ધર્મ કેમ સમજી શકવાના ને તેનો ખરો અર્થ પણ કેમ નીકળી શકવાનો? તેથી જેટલી દુનિયાઈ વિદ્યા વધુ લઈએ તેટલો ધર્મ વધુ છૂટે છે. એવી વિદ્યાએ વિશ્વાસ જાય છે ને તર્ક-કુતર્ક યાને તકરાર, અવિશ્વાસ, શંકા ને મન ડામાડોલ થાય છે. આ એમ કહે છે ને પેલો એમ કહે છે; આનો મત ને આનો મત એક નથી; પેલો શું કહેતો હતો ને આ તો કંઈ ઉલટુંજ બોલે છે-એમ હજારો વિચારો ઉભા થાય છે ને નક્કી છેવટપર અવાતું નથી. આથી એવી વિદ્યા જેમ ઓછી હોય છે. તેમ મન વધારે સ્થિર કરી શકાય છે અને અવિશ્વાસ આવવાનું કારણ રહેતું નથી. એવી વિદ્યા અવિશ્વાસનું કારણ છે, અને ધર્મની વિરુદ્ધ છે, એવી વિદ્યાથી અભિમાન વધે છે, અભિમાન એ પાપનું મૂળ એટલે પોપટીયા વિદ્યાપણું પાપનું મૂળ છે. જેમ જેમ વિદ્યા આગળ વધે છે, તેમ તેમ આપણે દુર્ગુણો ને પાપો જગતમાં વધી રહેલાં જોઈ રહ્યા છીએ. આગળ લોક એટલા શીખેલા-ભણેલા નહિ હતા, પણ ભોળાભાળા, સદૃશી ને સદૃશ્યરણી હતા. હાલના શીખેલા ને સુધરેલા-ઓના જમાનામાં નજર કરો તો દુર્ગુણ ને પાપો નજરે પડશે, ને માણસો દહાડે દહાડે વધારે દુર્ગુણી ને દુરાચરણી બનતાજ જાય છે. હાલમાં કાર્ટે ચઢતા ઝંઘડા, છુટાછેડાની ફરિયાદો, કુટુંબકલેશો, ચોરી-લૂંટફાટ, હુલ્લડ ને લડાઇની સંખ્યા તપાસો; અને તે આગળ કેટલી કમી હતી તે ધ્યાનપર લ્યો તો ફરક માલૂમ પડશે. એ સર્વ વિદ્યાનાં ફળ, એ સર્વ પાપજ છે. જેમ જેમ ભડોળ વધતું જાય છે, તેમ તેમ આપણી વિદ્યાનું માપ મોટું મપાય છે ને અભિમાની વધુ થતા જઈએ છીએ; ને પાપો વધુ તેથી ખુદાથી વધુ દૂર જઈ રહીએ છીએ. જેમ એવી વિદ્યા કમતી

તેટલું અભિમાન પણ કમી; ને પાપ ઓછું તેથી ખુદ સાથ સહેલાઈથી મળી જઈ શકાય છે. એક પાઉરમાં બીજો પાઉર મેળવવાનો હોય ને તે થોડોજ હોય તો જલદી મેળવણી કરી શકાય છે, પણ તેનું માપથી પ્રમાણ વધુ હોય તો તે જલદીથી મળી શકતો નથી; તેમ (હાલની અવિદ્યા જેવી) વિદ્યા કમી હોય તેમ સહેલાઈથી ખુદ સાથ મળી જવાય છે, અને એવી વિદ્યાનું પ્રમાણ મોટું હોય તેટલું સહેલાઈથી મળી શકતું નથી, કામ મુશ્કેલ થઈ પડે છે. જેમ જેમ (લોભ-લાલચમાં નાખનારી) વિદ્યાના પાસામાં વધુ જઈએ છીએ, તેમ તેમ તે આપણને પોતાના તાબામાં લઈ લેવાની વેતરણમાંજ રહે છે. પછી તે પોતાનું જોર ને શક્તિ ધર્મ ઉપર ને અવતાર તથા પેગંબરપર અજમાવીને તેઓને ઉથલાવી પાડવાની તે વિદ્યાનો મારફતે કાશીષો કરાવે છે ને ત્યાં ફતેહ મળી કે પછી તે વિદ્યાન મારફતે ખુદ સાથે હાથ અજમાવે છે ને તમોને ખુદ જેવું કંઈ છે કે નહિ તેની શંકામાં નાખીને નાસ્તિકપણુને રસ્તે ઉતારે છે. જેટલા નાસ્તિક છે એટલા સર્વ વિદ્યાનોજ છે. તેઓ વિદ્યાના ભોગ થઈ પડ્યા છે. અલણામાંથી કાંઈ નાસ્તિક થતું નથી; કારણ કે તકરાર કરવા જેટલું તેઓમાં પોપટીયા વિદ્યાનું જોર નથી, ને વિદ્યા નથી તેથી અવિશ્વાસુ પણ બનતા નથી. જેમ જદુગર દોરીની મદદથી માટીનાં પૂતળાં ગમે તેમ નચાવી શકે છે, તેમ આ વિદ્યા આ માણસનાં પૂતળાં યાને વિદ્યાનોને પોતાના જોરથી ગમે તેમ નચાવે છે ને શંકાશીલ તથા અવિશ્વાસુ બનાવી મૂકીને નાસ્તિક કરી મૂકે છે. વિદ્યા દુનિયાનું યાને ખોટું સુખ મેળવવાનું સાધન છે ને ધર્મ ખુદાનું યાને ખરું સુખ મેળવવાનું સાધન છે; તો ખુદાનું સુખ જોને જોઈતુંજ હોય તેને એવી વિદ્યાની જરૂર શી છે? જે પેલે પાર ઉતરે છે તેજ તે મુલકનું તેમજ દરિયાની સફર કરીને દરિયાનું પણ સુખ મેળવે છે; પણ જે પેલે પાર જતો નથી ને ખાલી દરિયામાંજ યાને લવસાગરમાંજ ફર્યા કરે છે, તે તો માત્ર દરિયાનુંજ સુખ ભોગવે છે; પણ પેલે પારના મુલકનું સુખ શું છે ને કેવું છે તેનું લાભ યા કલ્પના પણ કરી શકતો નથી. દુનિયાઈ વિદ્યાને હદ રહે છે, તેનું માપ થઈ શકે છે; તેથી તે જોઈ-જાણી શકાય છે ને શીખાય છે. પણ ખુદાઈ જ્ઞાનને હદ નથી, તેનું માપ છેજ નહિ. તે બે-માપ ને બે-હદ છે, તે અનંત છે તેથી તે નજરે જોઈ શકાતું નથી. તેથી આવા વિદ્યાનો પોતાનું માપ યા કિંમત કરી શકે છે ને આવા જ્ઞાનીઓની કિંમત કરી શકતા નથી. સાચા સાધુ-સંતો પાસે (અમલી) જ્ઞાન છે; (મોઢાની) વિદ્યા નથી તેથી તેમને પોતાને માટે અભિમાન નથી, કિંમત નથી તેથી માન-અપમાન નથી, સુખ-દુઃખ નથી. જ્યાં (ગોખણીયા) વિદ્યા છે તેવા વિદ્યાનો અભિમાનની કિંમત કરતા હોવાથી તેઓને માન-અપમાન ને સુખ-દુઃખ છે, માટે કાંઈપણ (દુનિયાઈ ચીજની) કિંમત કરવી નહિ, અભિમાન લેવું નહિ, વિદ્યાન થવું નહિ; તોજ આ ઉલટસુલટ યાને એકથી વિરુદ્ધ જે બીજું જોઈ રહ્યા છીએ તે સર્વ દેખાતું બંધ પડશે. ન સાંઠે કે ન ખરાબ, ન સુખ કે દુઃખ, ન મોટાઈ કે હલકાઈ એવું કંઈપણ રહેનાર નથી. કિંમત મૂકવી એજ પાપ થઈ પડે છે. દુનિયાના સુખ સાથે વિદ્યાપર કિંમત મૂકી, શરીરપર કિંમત મૂકી એટલેજ સ્વાર્થમાં ને જન્મ-મરણના ચક્રમાં સપડાઈ જવું. દુનિયાનાં સુખ કે શરીર યા જગતની સર્વ પેદાશ કિંમતવગરનીજ ગણી, એટલેજ પરમાર્થનો રસ્તો પામ્યા ને જન્મ-મરણમાંથી મુક્ત થવાના. અંતકાળે યા મરતી વેળાએ પણ માણસ આનું એમ કરજો, પેલાનું તેમ કરજો, એવી કિંમત મૂકવા ચૂકતો નથી તેથી તેને પાછું જગતમાં આવવુંજ પડે છે. કેમકે તેનો જગતનો હિસાબ તેણે ખાટી રાખ્યો છે, એટલે ચૂકતે કરવા આવવુંજ પડવાનું; પણ જેનો હિસાબ ચૂકતે થઈ ગયો, જેણે કિંમત જેવું કંઈ રાખ્યુંજ નહિ તેજ જીવનમુક્ત છે અને તેનો હિસાબ રહ્યોજ નથી, તો પછી તેને પાછું જગતમાં આવવાનું પણ રહ્યું નહિ. આ પ્રમાણે એણે ફરી જન્મનું કંઈ પણ સાધન રાખ્યુંજ નથી; જેથી તેને મરણ પણ ડ્રાંથી હોય? જેણે ફરી જન્મવાનું સાધન તૈયાર કરી રાખ્યું હોય, તેનેજ મરણ રહે છે; કારણ કે મરણ એકલું રહી શકતું નથી. મરણ સાથે જન્મ રહેલો છે, તેથી જે પાછો જન્મવાનો હોય તેનેજ મરણ આવે છે. જે પાછો જન્મવાનો નહિ હોય તેને માટે મરણ પણ નથી. તેથી સાચા સાધુ-સંતોને તમો જોશો તો કાંઈ પણ ચીજ કિંમતી નથી, સર્વ કિંમતવગરની

છે; તેથીજ તેઓ નાગા, ધરબારવગરના; સોનું ને પથ્થર, હીરા ને કાચ એકસરખાંજ નાણે છે ને ગણે છે; પણ જે તેઓના જેવા થશે તેજ તેઓની હાલત સમજી શકશે. અહીં (પોપટીયા) વિદ્યાનું કામ નથી, અનુભવનું કામ છે. સાધુ-સંતોનો ઉપદેશ હમેશાં સ્વાર્થ છોડીને પરમાર્થને માર્ગે લગાડવા સાર રહે છે. તેઓનું બોલવું આટલુંજ છે કે, નિરભિમાની થાઓ, હલકાપણું છોડો; એટલે કિંમત જેવું કંઈ રહેનાર નથી. વસ્તુપર કિંમત મૂકીને તેની સાથે બંધાઈ જાઓ છો, તે પર કિંમત નહિ મૂકો તોજ તે વસ્તુથી અલગ રહેતાં શીખશો, ને એજ પરમાર્થ સાધવાનો રસ્તો છે. હવે ધર્મીઓ ને મુધારકો, ચર્ચાપત્રીઓ ને અધિપતિઓ જેઓ એકબીજાને સલામ કે નમસ્કાર કરે છે, તેઓ પણ તેમના આગળ પોતાનું હલકાપણું સ્વીકારે છે. અને પોતાનું અભિમાન કમી કરે છે; તો પછી પરમાર્થને રસ્તે ચાલનારા અધર્મી કેવી રીતે થયા? ત્યારે હવે હલકાપણામાં શરમ જેવું કંઈ નથી કે લજવાવું પડે; પણ જેમ ધર્મના અર્થનો અનર્થ કરો છો; તેમ ભાષાના શબ્દોનો પણ અનર્થ કરી રહ્યા છો. હલકાપણાથીજ સ્વાર્થ તજી શકીને યાને કિંમત નહિ મૂકતાં શીખીને પરમાર્થનો રસ્તો મળી રહે છે અને ખુદા પોતે પણ મળી રહે છે. કિંમત મૂકવી એટલે હદ બાંધવી. જેમ જેમ માણસ પોતાની કિંમત કરવાનું છોડતો જાય છે, તેમ તેમ તેનાં તાબાનું સર્વ કમતી થતું જાય છે; એટલે તેમને દૃશ્ય આંખોનો ઉપયોગ પણ કમતી કરવો પડે ને જ્યારે જ્યારે દેખતી આંખોને અંધાપો આવે છે, ત્યારે અદૃશ્ય આંખ ફૂટી નીકળે છે ને તે અદૃશ્ય યાને નિરાકાર ને બેહદ-અપાર-અનંત-રૂપે જોઈ રહે છે. તે અદૃશ્ય આંખ તે પોતેજ જોઈ શકે છે, પણ બીજા જોઈ શકતા નથી. જેવું તેનેજ કામ આવે છે. જે પોતે જોઈ રહ્યો છે તેવું બીજા આ દેખતી આંખોથી જોવા માગે છે તે કેમ દેખાવાનું? તેથીજ સાધુ-સંતો ને પેગંબરો વાંચવા કરતાં કરણીપર વધારે ભાર મૂકી ગયા છે. જેઓ આવી કરણી કરી રહ્યા છે, જેઓ વસ્તુની કિંમત છોડતા જાય છે, તેઓને તે આંખ-અદૃશ્ય આંખ મળી રહેશે, ત્યારેજ તે સાધુ-સંતો ને પેગંબરો જે બોલી રહ્યા હતા તે ખરું હતું, એમ અનુભવ થઈ રહેશે. તેથી જે વિદ્વાનો કરણી વગર માત્ર ચોપડીઓમાંથીજ વિદ્યા મેળવીને થયા હોય છે, તેઓનેજ સાધુ-સંતો ને પેગંબરોનું બોલવું ભેદી યા તો ખોટું લાગે છે. જેવી કેળવણી માયાપોએ મેળવી, તેવીજ કેળવણી આપણને આપી ને જન્મોજન્મના આપણા સંસ્કાર પણ તેવાજ છે. તેથીજ નાનપણથી આપણે વસ્તુની કિંમત કરવા લાગીએ છીએ. તેથીજ બે-હદનો ખુદા અવળી કરણી કરનારાઓને દેખાતો નથી ને દેખાવાનો પણ નહિ. ધર્મની સમજ પડતી નથી ને સમજવાના પણ નહિ. પાણી શાંત હોય છે ત્યારેજ નિર્મળ ને સ્વચ્છ રહે છે; પણ જ્યારે આપણે યા કોઈ બીજો, કોઈ પણ રીતની ખટપટ કરીને તેની સ્થિતિનો ભંગ કરીને પાણી હલાવી મૂકીએ છીએ, ત્યારેજ તે ગદલુ ને ગંદીલું થાય છે. તેમ માણસ બચપણમાં શાંત ને ચૂપ અલણ હાલતમાં હોય છે, ત્યાંસુધીજ તેનું મન સ્વચ્છ ને નિર્મળ રહે છે. નિર્દોષ બચ્ચું જ્યારે ખટપટ કરીને વિદ્યા મેળવે છે, ત્યારેજ તેનું મન ગંદુ થવા લાગે છે, અભિમાન આવી જાય છે ને પવિત્રતા ગુમ થઈ જાય છે ને જેવો બાલ્યાવસ્થામાં નિર્મળ, સ્વચ્છ યાને નિર્દોષ હતો તેવો તે વિદ્યા મેળવીને રહેતો નથી. તેથીજ બચપણની સાત વર્ષની ઉંમર ઠરાવીને તેઓની નિર્દોષ હાલત છે તેથી તેઓને ધર્મ નહિ, ત્યારપછીજ તેઓને ધર્મમાં દાખલ કરીને ધર્મના કાયદા ને ફરમાનો લાગુ પડે છે. કારણ કે હવે તેનું મન તેટલુંજ સ્વચ્છ ને ચત્રિત રહેનાર નથી ને રહેતું પણ નથી.

૧૯૨—ભગવાન આદિશંકરાચાર્યની પુનઃ વેદધર્મ સ્થાપના

અને હાલના સંન્યાસીઓનું માયાવીપણું

અંધારું એટલું શું? અંધારું એ કોઈ પદાર્થ નથી, પણ પ્રકાશની ગેરહાજરી હોય તેને આપણે અંધારું કહીએ છીએ. એક મોટો ઝોરડો આખું વરસ બંધ રાખ્યો હોય તો તેમાં આખું વર્ષ અંધારું છે, એમ કહેવાય; અને એ આખા વર્ષનું અંધારું ફક્ત એકજ દીવાસળી

પેટાવ્યાથી દૂર ભાગશે. ખરું પૂછેા તો અંધારું ઓરડામાંથી નાસીને દૂર જતું નથી; પરંતુ અંજવાળું થાય, એટલે અંધારું નજર રહે. માટે અંજવાળું એ પદાર્થ છે અને અંધારું એ પદાર્થની ગેરહાજરી છે. જૂના કાળમાં, વેદના મહાજ્ઞાનને સંમજનારા જ્યારે હિંદમાં ઓછા થઈ ગયા, ત્યારે વંશપરંપરાના ઉચ્ચપણાનો ઈન્જરો લઈ ખેસનારા લેભાગ્ય બ્રાહ્મણોએ પશુને હોમવાના યજ્ઞો વગેરે કરી કરાવીને લોકોને હેરાન હેરાન કરી નાખ્યા હતા. ખુદ “વેદ” જેવા મહાગ્રંથના નામથી પણ લોકો કંટાળી ગયેલા. તેઓને એમ થતું હતું કે, વેદમાં તે બધો આવોજ ગડબડ ગોટાળો લેગો થયો હશે?

એવા કઠંગા સમયમાં લોકસમાજ ઉપર પ્રભુને દયા આવી અને ભગવાન શુદ્ધ તથા ભગવાન મહાવીર સ્વામીના અવતાર થયા; અને વેદને બાળુએ મૂકીને એ દયાળુ મહાપુરુષોએ સ્વતંત્ર શાસ્ત્રો રચીને જનસમાજનું સાચું કલ્યાણ સાધ્યું. હળવે હળવે એ એ ધર્મોનો ડંકો આપ્યા હિંદમાં વાગ્યો અને ત્યાર બાદ, ચદતી-પડતીના નિયમ પ્રમાણે એ ધર્મોમાં પણ ધર્મીગો પેસવદ માંજ્યાં ને તેનાથી લોકસમાજને ત્રાસ પેદા થયો. એને પરિણામે ભગવાન શંકરસ્વામીનો અવતાર થયો. એમણે પોતાની અલૌકિક શક્તિવડે ‘વેદ’ના લુપ્ત થયેલા સત્યને યથાવત્ પારખી લીધું અને પોતાની મહાસમર્થ ભાષામાં એનું વિવેચન ચોતરફ પ્રગટ કર્યું. એમણે વેદધર્મને નવેસરથી સ્થાપન કર્યો ખરો, પણ તે કાંઈ એના જૂનાખખ સ્વરૂપમાં નહિ, પરંતુ પોતાના જમાનાને અનુકૂળ પડે એવા તાજા સ્વરૂપમાં સ્થાપન કર્યો અને આખા ભરતખંડમાં વેદમાર્ગનો પાછો ડંકો વગડાવ્યો. આ ખીના અગાઉ આપણે કહી ગયા છીએ.

શંકરસ્વામીના સંપ્રદાયને “અદ્વૈત” સંપ્રદાય કહે છે. અદ્વૈત એટલે કે જ્યાં બીજું કાંઈ છેજ નહિ, પરમાત્મા એકલોજ છે. એ પરમાત્મા એટલે કે ઘટઘટ વ્યાપી રહેલું પ્રભુચૈતન્ય અથવા ‘ફોર્સ’ આપણે આપણી પામર આંખથી દેખી શકતાં નથી. એ ચૈતન્ય દીવા જેવું સ્વયં-પ્રકાશિત છે; પરંતુ જ્યાંસુધી આપણે ઘટઘટમાં વ્યાપી રહેલા એ દીવાને દેખી નથી શકતા, સંસુધી આપણને માત્ર અંધારું જણાયા કરે છે. આ કારણથી આડે પહોર આ ફાની દુનિયામાં આપણે મૂઢની પેઠે ધસડાયા કરીએ છીએ; એટલે કે આપણે અંધારામાં ફાંફાં માર્યાં કરીએ છીએ. અંધારામાં ફાંફાં મારનારને અથડાવાનો ભય હોય, પડી જવાનો ભય હોય, વીંછી-સર્પ વગેરેનો ભય હોય, વળી ખરેખરા વીંછી ને સર્પ અંધારા ઓરડામાં જોકે હમેશાં નથી હોતા, તોપણ આપણને એના ભયની કલ્પના તો થયાજ કરે છે. એજ પ્રમાણે આ સંસારના અંધારામાં અથડાયા કરનારા જે આપણા મૂઢ બંધુઓ-તેઓને અનેક પ્રકારના સાચા-ખોટા માયાના ભયમાં ભટકવું પડે છે. જે જ્ઞાનરૂપી દીવો પ્રગટે તો સંસારનો ભય એની મેળેજ દૂર ભાગે. સંસારના એવા અટપટા ભયને શંકરસ્વામી “માયા” કહે છે. માયા એ કલ્પિત ચીજ છે. દીવાની ગેરહાજરીમાં અંધારા જેવા કલ્પિત પદાર્થને જેમ આપણે સાચો માનીએ છીએ; તેજ પ્રમાણે સત્ય-જ્ઞાનની ગેરહાજરીમાં આ સંસારની માયાને આપણે સાચી માની બેઠા છીએ; અને તેને પરિણામે ભૂલભૂલામણીમાં ભટકી ભટકીને આપણું આ કઠોર જીવતર પૂરું કરીએ છીએ. માટે હે સંજ્ઞનો! જ્ઞાનરૂપી દીવો પ્રગટાવો, એટલે માયા ઉભીજ નહિ રહે, એમ ભગવાન શંકરસ્વામી પોકારી પોકારીને કહે છે. શંકરસ્વામીના પહેલાં ધણાં વર્ષો ઉપર ભાગવત શાસ્ત્ર રચાયેલું હતું. એ સુંદર અને અનુપમ ભાગવત શાસ્ત્રમાં મંગળાચરણના સૌથી પહેલા શ્લોકમાં એવીજ વાત કહેલી છે કે, હે સંજ્ઞનો! આવો, આપણે પરમપદાર્થ જે “સત્ય” નામે ઓળખાય છે તેનું ધ્યાન ધરીએ. એ સત્ય સ્વયંપ્રકાશિત છે. એ સત્યને ઓળખાવવા માટે ખીજો દીવો કરવાની જરૂર નથી. વળી એ સત્ય પોતાના પ્રકાશવડે આ ફાની માયાની ઠગબાજીને-માયાના ગડબડ ગોટાળાને હડસેલી કાઢે છે. મતલબ કે, આપણે સર્વવ્યાપી પરમાત્માના ચૈતન્યસ્વરૂપનું-જ્ઞાનસ્વરૂપનું જે રક્ષણ કર્યાં કરીશું તો આ બિચારી કલ્પિત માયા આપણી સામું પણ જોવાની હિંમત નહિ કરે. યજ્ઞ કરવા, પશુ મારવાં, નાનાં-મોટા રાજાઓને નમાવવા, એવા રાજાઓ-

ની પ્રજાને વગરવાંકે લૂંટવી અને એ લૂંટનાં નાણાંવડે ઇંદ્ર, વરુણ, અગ્નિ વગેરે દેવતાઓને રીઝવવા, એ બધી ચોખ્ખી માયાજાળ છે. હમણાંના કેટલાક દેશી રાજાઓ એજ રીતે પોતાની રાંકડી પ્રજાને લૂંટીને વિલાયત દેશમાં જઈને એ લૂંટનાં નાણાં યૂરોપી દેવતાઓના મુખમાં હોમી દે છે. એવા કામમાં કલ્યાણ કેમ હોઈ શકે? મુંબઈના મોટા વેપારીઓ પણ એવીજ જાતનો યજ્ઞ કરે છે. આખા હિંદનાં તમામ ગામડાંને ચૂસીચૂસીને તેઓ મુંબઈમાં પૈસા ધસડી લાવે છે. અને ન્યુયૉર્ક શીયરનો સદો ખેડીને યૂરોપ-અમેરિકાવાળાનાં મોઢાંમાં સામટું નાણું હોમી દે છે. અથવા તકલાદી રમકડાં આપણા દેશનાં ગરીબ ગામડાંમાં દાખલ કરીને ગરીબોના પૈસા ટેક જર્મની સુધી પહોંચાડે છે. શંકરાચાર્યે પોતાના જમાનાની રૂઢિ પ્રમાણે વેદશાસ્ત્રનો અર્થ કરી દેખાડ્યો. આપણે પણ આપણા જમાનાની દૃષ્ટિએજ વેદશાસ્ત્રનો અર્થ કરવાનો છે. લાગવતમાં કહ્યું છે કે, ‘વેદ’ એ કલ્પતરુ છે અને તેમાંથી જેવી જાતના શુભ અર્થ ઉપજાવવા હોય તેવા ઉપજાવી શકાય. માત્ર હજાબાજીભરેલા સ્વાર્થી અર્થો કરવાથી અને એવા સ્વાર્થી અર્થો ઉપર ધ્યાન આપવામાંથી સજ્જનોએ વેગળા રહેવું ઘટે.

માયા જડ છે-નાશવંત છે, એનામાં નવાં નવાં રૂપ લેવાની તાકાત છેજ નહિ. પરંતુ પ્રભુનું ચૈતન્ય કે જે તમામ ઠેકાણે ફેલાયેલું છે, તેની હયાતીને લીધેજ માયા નવું નવું રૂપ ધારણ કરીને આપણને ફસાવી શકે છે. પ્રભુનું ચૈતન્ય એજ એક સત્ય પદાર્થ છે; માટે એ ચૈતન્યનું નિરંતર રૂપ કરવું. એ ચૈતન્ય અનેક અવતાર ધારણ કરે છે, તેમાં દશ અવતાર મુખ્ય છે; એ વાત આપણે અગાઉ જોઈ ગયા. આ સૃષ્ટિ દિવસે દિવસે આગળ વધે છે, એમ યૂરોપીયન વિદ્વાનો પણ કબૂલ કરે છે અને લાગવતમાં પણ પ્રભુના પહેલા અવતાર કરતાં ખીજે અવતાર અને ખીજા કરતાં ત્રીજે અવતાર વધારે ચઢીઆતો છે, એમ ખતાવ્યું છે. દશ અવતારમાંથી આઠ અવતારનું વર્ણન લાગવતમાં આવે છે. એ આઠમો અવતાર શ્રીકૃષ્ણનો છે અને આઠેય અવતારોમાં તે ઉત્કૃષ્ટ છે, એમ સિદ્ધ કરવાનો સમર્થ પ્રયત્ન લાગવતમાં કરેલ છે.

શ્રી પરમાત્મા એક એક આણમાં પ્રવેશ કરીને રહેલા હોવાથી તેમને વિષણુ કહેવામાં આવે છે. વળી વિષણુ લગવાન જળમાં શયન કરીને રહેલા છે, એમ પણ મનાય છે. જળનું ખીલું નામ “નારા” છે. એ નારાને વિષે જેવું રહેલાણ છે તે પ્રભુને નારાયણ પણ કહે છે. લગવાન શંકરાચાર્ય અને તેમની ગાદી ઉપર થયેલા શિષ્યો તથા એ સંપ્રદાયના સંન્યાસીઓને આપણે પ્રણામ કરવા હોય તો “ૐ-નમો-નારાયણાય” બોલવું પડે છે અને તેના ઉત્તરમાં એ સ્વામી મહારાજ “નારાયણ” એમ બોલીને આપણા પ્રણામ સ્વીકારે છે. માટે શંકરાચાર્યનો સંપ્રદાય શિવ અથવા મહાદેવનો સંપ્રદાય નથી, પણ વિષ્ણુનો સંપ્રદાય છે, એમ જાણવું. પણ ઘણી વાર સમજદેરથી લોકો એ સંપ્રદાયને શિવજનો સંપ્રદાય ધારી બેઠા છે. શિવનું ખીલું નામ શંકર છે અને આ સંપ્રદાયના પ્રથમ આચાર્યનું નામ શંકરસ્વામી છે, એ કારણથી સમજદેર ઉત્પન્ન થાય છે. તેની ખાત્રીને માટે શંકરસ્વામીનાં રચેલાં વિષ્ણુ અને કૃષ્ણનાં લાવપૂર્ણ સંસ્કૃત પદ્યો વાંચી લેવાં.

પરંતુ કાળની બલિહારી છે. કાળે કરીને મોટી મોટી ઉથલપાથલ થઈ જાય છે. શંકરસ્વામી મહાસમર્થ ત્યાગી હતા અને સંન્યાસીનો આશ્રમ પણ તેમણેજ નવેસરથી સ્થાપન કર્યો. સંન્યાસીઓ કાંઈપણ ચીજની માલગી ધરાવી ન શકે, એમ તેઓએ ફરમાન કાઢ્યું; જગતની માયામાં સંસારીઓએ પણ લપટાવું નહિ, એમ પ્રત્યક્ષ દેખાડી આપવાને સંન્યાસીઓને ફેરફાર કરીને ઉપદેશ દેવાની યોજના ધડી; પરંતુ આ પાપી કળિયુગમાં તેઓની ગાદી ઉપર બિરાજવાને વક્ત્રખાં મારનારા અનેક ધૂતારા ઉત્પન્ન થવા લાગ્યા છે. તેઓ ગાદી જેવી એક ફાની વસ્તુ માટે આપસ-આપસમાં વઢે છે. વકીલો તથા સોલીસીટરોને ત્યાં ધડેલા ખાય છે અને સાચાં ખોટાં કરવાને લલચાય છે. એ ગાદી ઉપર બિરાજનારા મહાપુરુષો “રાજરાજેશ્વર”નો ઇત્કાળ ધરાવે છે. છતાં રાજ તો શું પણ તેના એકાદ ન્યાયાધીશ કે માજીસ્ટ્રેટ ઉપર કંગાલ અરજીઓ લખવામાં તેઓ નીચું માનતા નથી! વળી તેઓ “જગદ્ગુરુ” કહેવાય છે, છતાં જગતને તેઓ કાંઈ પણ

સાઈ કામ શીખવી શક્તા નથી; પણ ઉલટા પોતે આ જગતનાં પામરમાં પામર પ્રાણીને પોતાના ગુરુ બનાવી તેઓની પાસે વઢવાડ કરવાની ભુંડી રૂઢિઓ શીખી લે છે. મારા એક મહા-વિદ્વાન બાળમિત્ર પણ સંન્યસ્ત લઈને આગળ જતાં એવી કઠંગી લાલચમાં લપટાઈ બેઠા છે અને તેઓને મફતીયા વકીલ તથા સોલીસીટરો પણ મળી રહે છે! એ બંધી કાળની બલિહારી છે. જે ધર્મના ગુરુઓ મૂળથીજ સંસારી હોય અને તેને લીધે સંસારની માયામાં રચ્યાપચ્યા રહે; તેઓને પણ આપણે પસંદ નથી કરતા, તો સંન્યાસ ધર્મના ગુરુઓને કોર્ટમાં ધકેલા ખાતા આપણે કેમ પસંદ કરીશું? માટે મારી નમ્ર પ્રાર્થના છે કે, આપણા કૃપાળુ ભગવાન આદિશંકરાચાર્ય આપણા દિલમાં આવીને વસે અને દુગારી માયાને આપણાથી દૂર રાખીને તેઓ આપણને આપણા જન્મનું સાર્થક કરી લેવામાં તત્પર બનાવે. તથાસ્તુ.

(તા. ૨૩-૫-૧૯૨૮ ના “બુબ્ધિસમાચાર” માં લેખક:-રા. નરોત્તમ જેઠાભાઈ નરમણિ)

૧૯૩-પુસ્તકોનો વૃથા સંગ્રહ કરી રાખનારાઓને સલાહ

આપણે મધ્યમ વર્ગના માણસો, આપણા ધરમાં જે પુસ્તકો પડ્યાં છે તેને જોઈ જઈશું તો જણાશે કે, તેમાંનાં કેટલાંએકને આપણે કદી વાંચ્યાંજ નથી. તેઓ પહેલેથી ધરમાં પડ્યાં છે ને પડ્યાં રહેતાં આવ્યાં છે, તેમને ઉપાડીને જોવાની કે વાંચવાની આપણને પુરસદ્દજ મળી નથી, તેમને વારંવાર સાચવીને રાખવાની આપણી રીતિ ચાલુજ રહી છે. કેટલાંએક પુસ્તકો એક વાર આપણે આપણા માટે ખરીદેલાં હતાં તે એક જગાએ પડેલાં દેખાશે. તેનો ઉપયોગ વર્ષો પહેલાં હતો, હવે તે નકામાં છે. તેથી આપણે તેને હાથ ઝાલતા નથી-અર્થાત્ વાપરતા નથી; પણ તેને પણ સંભાળ્યા કરીએ છીએ. કેટલાંએક પુસ્તકો આપણે સારાં જાણી મંગાવેલાં છે, પરંતુ માલવિનાનાં હોવાથી આપણે તેને કોરે મૂકેલાં છે. કેટલાંએક એવાં પણ છે, કે જે લયંકર અથવા ઉત્તેજક સાહિત્યના વિભાગમાં પડે અને તેને આપણે જોઈ ગયા પછી તેમાંથી લાભ-અલાભ લીધા પછી છુપાવીને કાળજીથી વેંદાર્યો કરીએ છીએ. કેટલાંએક આપણા ધંધાને લગતાં છે, પરંતુ અદ્યતન નથી તેથી નકામાં છે, કેટલાંએક ભેટતરીકે આવેલાં અગર લેખકોએ વળગાડેલાં છે, કે જેની આપણને પરવા સરખી નથી. કેટલાંએક કામનાં છે એમ લાગે છે ને દીકરાઓ મોટા થશે ત્યારે વાપરશે, એવી બુદ્ધિથી રખાએલાં છે.

આપણે જરા મનથી વિચારીએ તો લાગતું જોઈએ કે, આ બધાંને ધરમાં શામાટે રાખવા? એક તો તેઓ જગા રોકે છે, સંભાળ માગે છે ને છતાં કેવળ ભારરૂપ કે ખોટી શોભારૂપ છે. આ આપણી અયોગ્ય પરિગ્રહવૃત્તિનું ફળ છે. ધરડાંઓને જોઈશું તો દેખાશે કે, તેઓ જે આવ્યું તે ભેગું કરવામાં સમજે છે. મેડા ઉપર કે કાતરીઆમાં તે નજરે ચડે તે ફેંકતા જાય છે. તે બધું ઉતારીને જોઈએ તો ત્રીસ ત્રીસ વર્ષથી ન વપરાયેલી, કાટ ખાઈ ગયેલી ને ન વાપરી શકાય તેવી ચીજો તેમાંથી મળે. તે નાખી દીધાના બરનીજ હોય. નાખી દીધેલીજ છે, પરંતુ અવિવેકી પરિગ્રહવૃત્તિ તેને બહાર નાખી દેવાની ના પાડે છે ને મમત્વનો ખોટો સંતોષ લે છે. પુસ્તકો રાખી મૂકવાની બાબતમાં પણ એમજ છે. જે પુસ્તકો સાથે હવે કશું લેવાદેવા નથી, તેવાં પુસ્તકો અ-ભરાઈ કે કબાટમાં રાખી આપણે આપણી બુદ્ધિ અને વિવેકનું અધાર્જ બતાવીએ છીએ. સાપ પોતાની કાંચળી જૂની થતાં ઉતારી દે છે, જૂના નકામા જોડાને વંચોનો ત્યાગજ કરીએ છીએ; એમજ આપણા પૂરતાં જે પુસ્તકો જૂનાં, ધરડાં, નકામાં થઈ ગયાં છે, તેને આપણે આપણી જાતીપર રાખી તેનો ભાર ન વેઠવો જોઈએ. એ કેવળ નકામી ઉપાધિ છે. આપણને પુસ્તક-લયનો શોખ હોય તે ખરું, પણ બધાં પુસ્તકો રાખવા કરતાં ઉપયોગી પુસ્તકો રાખવાં તે સાચો શોખ છે. આપણી તે મિલકત છે, માટે તેને છોડી દેવાનું મન ન થાય તે ખરું; પણ પુસ્તકમાં જે મિલકત છે તે તેમાંથી જ્ઞાન મેળવવાની ઉપયોગિતાપૂરતી છે ને હોવી જોઈએ. પુસ્તકના સ્થૂળ-

ની ખરી કિંમત નથી. માત્ર સ્થૂળ પુસ્તક ખર્ચ ધન નથી. આપણે આપણાં બાલબચ્ચાં માટે પુસ્તકો રાખવા માગતા હોઈએ તે સંભવિત છે, પરંતુ તેમ રખાયેલાં પુસ્તકો આખરે નવી પ્રગતિ જૂનાં પડે તેમ હોય તો તે નકામાં છે. પ્રગતિ સાથે નવું સાહિત્ય થયે જાય છે તે ખરી ઉપયોગિતા તેની છે. આમ વિચારી આપણે આપણા ધરમાંથી કાઢી નાખવા જેવાં પુસ્તકોને નોખાં કાઢવાં જોઈએ. આપણે તે પુસ્તકો રાખીએ, કે જે કાયમના ઉપયોગનાં હોય, જે આપણને આપણી જાત જેટલાં પ્રિય હોય તે તેથી તેને અળગાં નજ કરી શકતા હોઈએ; કારણ કે તેના વાચન-મનનથી આપણને પ્રાણ, ઉત્તેજન અને ઉત્સાહ મળે છે. તે પુસ્તકો ન નાખી દઈએ કે જે સ્મૃતિ-રૂપ હોય, જે વડીલની પૂજારૂપ હોય, જે આપણા જીવનનાં શકવર્તી હોય, જે નિરંતરનું જીવન રેડી શકતાં હોય, જે સનાતન સત્યનાં હોય; પણ બાકીનાં આપણે બહાર કાઢી તેને મોકલી આપીએ. તેની જગાએ નવાં નવાં પુસ્તકો મૂકીએ તે હમેશ નવું એટલે પ્રગતિવાળું પુસ્તકાલય રાખીએ.

પણ કાઢી નાખેલાં પુસ્તકો ક્યાં નાખવાં? અમસ્તાં એ પુસ્તકો નકામાં ધરમાં પડ્યાં હતાં, પણ હતાં તેને વેચીને પૈસા ઉપજાવવાનું મન થશે. ખરી રીતે તો આપણે નકામી વસ્તુમાંથી છુટકા એજ મોટો લાભ છે. પૈસા મેળવવા જઈશું તો બુકસેલરો અધીરું કિંમત પણ નહિ આપે; માટે એ બધાં પુસ્તકોને આપણે આપણા ગામના કે શહેરના પુસ્તકાલયને આપી દઈ શકીએ. ત્યાં બધી જાતનાં પુસ્તકોનો ઉપયોગ છે, ત્યાં વિવિધ જાતના વાચકો છે. આપણે જેનો ઉપયોગ નથી, તેનો ઉપયોગ કરવાવાળા ત્યાં આવી ચડે છે. વળી ગામનું એક પુસ્તકાલય આપણાં જૂનાં પુસ્તકોથી સમૃદ્ધ થતું રહે તો તેને માટેના પૈસા નવાં પુસ્તકો વધારે પ્રમાણમાં ખરીદવામાં મળે. આથી પુસ્તકાલય બમણું સમૃદ્ધ થાય. આમ ન કરીએ તો આપણાં પુસ્તકો જેને ઉપયોગ લાગે તેવા ગરીબ વિદ્યાર્થીઓ, સગાંસંબંધીઓને આપીએ; પણ વિશાળ ઉપયોગ તો પુસ્તકાલયમાં મોકલવાથી છે; માટે આપણને જે ખરેખર ભારરૂપ છે, તેને વેંદારવાનો મોહ છોડી દઈને આપણે બીજાઓને ઉપયોગી થઈએ.

(“પુસ્તકાલય” માસિકમાં લેખક-શ્રી. ગિજુભાઈ)

૧૯૪-આરોગ્યવિષે કિંમતી સૂચનાઓ

૧-એરંડિયું અથવા કેસ્ટર ઑઇલના ગેરફાયદા

આપણા દેશીઓ જરા જરામાં બાળકોને જીલ્લા લાવવા માટે એરંડીયાનો દીંચારો દીંચાડે છે. આ તમેહ ઘણી નુકસાનકારક છે. તે જેમ બાળકોમાટે તેમ મોટી વયના માણસો-માટે પણ નુકસાનકારક થઈ પડે છે. એરંડીયું લેવાની ટેવ પડી જવાથી પરિણામ એ આવે છે કે, કબજાઆતનો રોગ જાથુકનો થઈ પડે છે. એજ પ્રમાણે જીલ્લા લાવનારી બીજી દવાઓમાટે પણ સમજવું. માટે બાળકોને કે પોતાને કદી પણ એરંડીયું લેવાની તમેહ પાડવી નહિ.

પેરેશીન ઑઇલ અથવા કોષ્ટક રૂપમાં પેરેશીન લેવાની અથવા થુલાનો છૂટથી ઉપયોગ કરવાની રીત તંદુરસ્તીમાટે ઘણીજ સલામતીભરી છે. આથી એરંડીયું કે જીલ્લા લાવનારી બીજી દવાઓને ઉપયોગ કરવાની કદી પણ જરૂર પડશે નહિ.

૨-થુલું-એ એક ઘણોજ કિંમતી ખોરાક છે.

હાલની તખીખી વિદ્યાએ થુલાના ખોરાકને ઘણો કિંમતી ગણવાથી તે તરફ આપણા દેશી-ઓનું પણ ઘણું સાફ લક્ષ્ય ખેંચાવા લાગ્યું છે. તખીખો કહે છે કે, ખોરાકની ખરી ખુબી જોવી હોય તો તે થુલામાં મળી આવે છે. એ ખોરાકમાંથી ચૂનો, લોખંડ અને વીટામીનોનો કુંદરતી જથ્થો મળી આવે છે; એટલુંજ નહિ પણ જરૂર પડે શકે એટલા જથ્થામાં સ્ટાર્ચ અને પ્રોટીન પણ થુલાના ખોરાકથી શરીરને મળે છે. આ ઉપરથી થુલું માલમ પડી આવે છે કે, થુલાનો ખોરાક શરીરને માટે ઘણી પુષ્ટિ આપનારો થઈ પડે છે. તખીખો તરફથી ખોરાકતરીકે થુલું છૂટથી વાપરવાની મંજૂરૂત લેવામણ કરવામાં આવે છે. દરેક વખતના ખાણા વેળાએ એક મોટો ચમચો

ભરી થુલું લેવાથી ઘણો ફાયદો થાય છે. એક તળીય તો આગળ વધીને કહે છે કે, કોઈક રૂપમાં પોરેશીન ઓઈલ સાથે તેનો ઉપયોગ કરવાથી શરીરને કોઈ પણ ચીજ કરતાં વધુ તાકાત આપે છે. બીનું થુલું વધુ નરમ અને સુવાળું લાગે છે.

વળી થુલાની એક વધુ ખુબી જીલાળ લાવવા માટેની છે. ગમે તેટલી લાંબી મુદત સુધી તેનો ઉપયોગ કરવાથી તંદુરસ્તીને તેનાથી સહેજ પણ નુકસાન થવાનો સંભવ રહેતો નથી. તેમાં જીલાળ લાવવાનો ગુણ એટલા માટે છે કે તેમાં જોડતો સેલુલાસનો જથ્થો કુદરતે સમાવેલો છે.

એક તળીય ઘણો ભાર મૂકી જણાવે છે કે, થુલાના વધતા ઉપયોગથી સહેજ પણ ગભરાવું નહિ. એથી મોઢાને, હેજરીને કે આંતરડાંના કોઈ પણ ભાગને સહેજ પણ અસવલ આવતી નથી. થુલું જે મોટી ખુબી ધરાવે છે તે એ છે કે, તંદુરસ્તી માટે જેટલો ચુનો, લોખંડ વગેરેની જરૂર છે તેટલો જથ્થો તે ધરાવે છે. ધઉમાંના આવા પુષ્ટિકારક ભાગને આપણે રફી ચીજતરીકે ફેંકી દેતા હતા.

x x x x x

૩-હૃદય બંધ પડી જવાનાં કારણો.

આજકાલ હાર્ટ ડીઝીઝ અને હાર્ટ ફેલ્ચર એટલે કે હૃદય બંધ થઇ જવાની ખીમારી ઘણી વધી પડવાની ફરિયાદ લગલગ દરેક કોમ કે દેશમાં થતી રહી છે; પણ હૃદય બંધ પડવાનાં કારણોથી થોડાઓ જાણીતા હશે. એક જાણીતો અમેરિકન તળીય જે આજે મોટી સત્તાસમાન ગણાય છે, તેણે હૃદય બંધ થઇ જવાનાં કારણોમાં નીચલાંને ઘણાં અગત્યનાં હોવાનું જાહેર કર્યું છે:—

(૧) તમાકુમાં રહેલું નીકોટીન, (૨) દારૂમાં રહેલું આલકોહોલ, (૩) ચા અને કૉફી, (૪) માંસનો ખોરાક, (૫) ઝાડાની કબજિયાત.

ઉપલી ચીજો શરીરમાં જવાથી લોહીમાં ઝેરની મેળવણી થાય છે, જેથી ધોરી નસો કમજોર થાય છે; અને હૃદય બંધ થવાનું આ મુખ્ય કારણ છે.

૪-એક તળીયની ઉપયોગી સૂચનાઓ

(૧) રાતના વખતે મોઢું અને જીભ સૂકાઇ જવાનો સખળ મોઢું ઉઘાડું રાખી સૂવાનો છે.
(૨) મીઠી પીસાબના રોગનું મુખ્ય કારણ શેરડીમાંથી બનેલી ખાંડ અને માંસનો ખોરાક છે.
(૩) તંબાકુના ચાલુ ઉપયોગથી ફેફસાંમાં ક્ષયરોગનો પાયો નખાય છે.
(૪) બાળકને તેના દરેક રતલ વજન દીઠ દરરોજ અઢી આઉંસ પ્રવાહી ખોરાકની જરૂર છે.
(૫) છ મહીનાની વય પછી બાળકને પાકેલા ફળનો રસ ફાયદાકારક થઇ પડે છે.
(૬) ધાવતાં બાળકને દાંત આવવાનું શરૂ થતું હોય તે વખતે તેઓને માતાના દૂધ કરતાં વધુ લાલકારક બીજો એકે ખોરાક નથી.

(૭) બાળકો માટે ધાવણ મૂકાવવાનો અનુકૂળ વખત ૯ થી ૧૦ મહીનાની ઉંમરનો વખત છે.

(૮) બાળકને અંગુઠો ચૂસવાની ટેવ પાડવાથી દાંત બેડોળ ઉગે છે અને મોઢાનું જડણું પણ કદરૂપું બને છે. બનતાંસુધી બાળકને આં તમેહથી દૂરજ રાખવાની કોશીશ કરવી.

(૯) આપણાં શરીરને પ્રોટેનની ઘણી ઓછી જરૂર પડતી હોવાથી પ્રોટેનવાળો ખોરાક જેમ બને તેમ ઓછો લેવો.

(૧૦) માંસનો કે બીજો ભારે ખોરાક વધુ લેવાય છે, તેમ ગુરદા ઉપર કામનો વધુ બોજો પડે છે.

(“હિંદુસ્તાન અને પ્રજામિત્ર”માં લેખક:-એફ. ડી.)

૧૯૫-ચા અને કૉફીના ઉપયોગથી થતી દુનિયાની ખરબાદી ટેનીનની માઠી અસર

આ દુનિયાનું એક એવું જખરદસ્ત પીણું થયું છે કે તેને આપણે છોડી શકીયું કે કેમ, તે મુશ્કેલીભરેલો પ્રશ્ન માલૂમ પડે છે. ચા અને કૉફી બેઉમાં જે કાંટો અગર તેજ લાવનારું સત્ત્વ છે તે કેશીન છે. આ કેશીન સૂકાં પાંદડાંમાં ૨ થી ૩ ટકા હોય છે. ચાનાં પાંદડાં ૫ ગ્રામમાંથી

ખનાવેલી ચાહ, અગર ૧૫ થી ૧૭ ગ્રામમાંથી ખનાવેલી ફોફી ૧ ગ્રામ જેટલું કેશીન ધરાવે છે. આ ઉપરાંત ખીન્ન તત્ત્વો પણ બેઉ પીણાંમાં હોય છે. ફોફીમાં ચરબી અને ક્ષોરોશનિક એસીડ રહેલું હોય છે, જ્યારે ચાહમાં ટેનીન અને થીઓપ્રોનીન હોય છે.

ચાહમાં કેશીન અને ટેનીન મોટા અંશમાં હોય છે. ચાહનો ઉપયોગ કોઈ પણ રીતે ખોરાક-તરીકે ગણી શકાયજ નહિ. હલકી ચાહમાં જેટલા પ્રમાણમાં ટેનીન હોય છે, તેટલાજ પ્રમાણમાં ટેનીન ઉંચી ચામાં હોય છે. ચાહ ખનાવવાની રીતમાંજ ટેનીન કેશીન કેટલું અંદર આવે છે તેનો આધાર રહે છે. જેમ લાંબો વખત ચા ગરમ પાણીમાં વધુ ઉકળે કે રહે, તેમ ટેનીન વધારે અંદર દાખલ થાય; અને થોડા વખતમાં થોડુંક કેશીન ભળે છે. એમાંથીજ ખીન્ને પ્યાલો કાઢવાથી પણ કેશીન મેળવાય છે તે ખોટી હકીકત છે; કારણ કે કેશીન પહેલા પ્યાલામાં પૂરેપૂરા પ્રમાણમાં ચાલ્યું જાય છે, પછી ખીન્નમાં ટેનીન મોટા અંશમાં આવે છે.

કેશીન તેજ લાવનારું તત્ત્વ છે અને તેથીજ હૃદયના દરદીઓનું મરણપ્રમાણ વધે છે; કેમકે કેશીનની અસર હૃદય ઉપર તાત્કાલિક થાય છે. આરોગ્યશાસ્ત્રીઓનો એવો અભિપ્રાય છે કે, વિચારની ગતિ ઝડપી અને શુદ્ધ હોય છે અને સુસ્તી ઉડી જાય છે, થાક દૂર થાય છે અને કેશીનથી બધી જ્ઞાનેન્દ્રિયો તીવ્ર અને તેજ બને છે. આથી અશીલુના પ્રતીકારરૂપે કેશીન ઘણું લાગે વપરાય છે. કેશીન લીધા પછી નબળાઈ કેટલી આવે છે, માણસની તાકાત કેટલી નાશ પામે છે તેનો અખતરો મીઠો હોલિંગવર્થે કર્યો છે. તાજા ચા પીવાથી ટાઇપ કરવાનું કામ, આંકડા ગણવાનું કામ, કાગળ લખવાનું, છાપવાનું વગેરે ઝડપથી બનતું હતું; કારણ કે કેશીનનો અંશ મોટો હતો. આ બધી અસર મગજમાંથી-મનની ઇન્દ્રિયોની તેને માલૂમ પડી હતી. કેશીનની અસર સ્નાયુ ઉપર થાય છે અને તેમને તે વેગ આપે છે.

કેશીનની માદી અસર શરીરના ખીન્ન એકે વિભાગ ઉપર થતી નથી; પરંતુ હૃદય ઉપર થાય છે, લોહીના દબાણમાં ઉછાળો આવે છે. કેશીન સારી રીતે એટલે કે ઔષધતરીકે કીડનીના રોગમાં અસર કરે છે; અને થોડા પ્રમાણમાં લેવાથી, અંદરની નળીઓને તાકાત આપે છે. ડાયરેટીન રસાયણની દૃષ્ટિએ કેશીન સાથે જોડાયેલું સત્ત્વ માલૂમ પડે છે, અને તેમાં સોડિયમ સીલીકેટનો ઉમેરો થાય છે. આવી રીતે ડાયરેટિક અસર મેળવવામાટે કેશીન ઘણું અગત્યનું ઔષધ થાય છે, જેથી આંતરડાંના રોગોમાં ચા ગુણકારી માલૂમ પડે છે અને ચામાંથીજ કેશીન મેળવી શકાય છે. ચાનો દુરુપયોગ અને તુકસાન ચા ખનાવવાની ખરાબ રીતથી થાય છે. કેશીન મોટા પ્રમાણમાં જો લેવામાં આવે તો તેથી ગલરાટ, મુંઝારો છૂટે છે. માથામાં આંચકા આવે છે, નિદ્રારહિત થવું પડે છે અને તેથી મગજને મોટો ક્ષોભ થાય છે. દરરોજ જો કોઈ માણસ પાંચ પ્યાલા ચા પીએ તો કેશીન મોટા પ્રમાણમાં શરીરમાં નાખી, બાદીઓ પેદા કરે છે.

ટેનીન થોડી પણ વધારે લાંબી વખત લેવાથી ખરાબ અસર કરે છે. આ ટેનીનથી બદ્દલનમીનો રોગ ચાલુ થાય છે. કુશની નામના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીએ પૂરવાર કર્યું છે કે, પાચન કરનારા તંતુઓ ચાહથી ઓછી રીતે પાચન કરે છે અને જાણીતી નાચનારી નદી પાવ લોવાએ પણ આથી ચાહ છોડી દીધી છે. ચામાં દૂધ વધારે લેવાથી ટેનીનની અસર ઓછી થાય છે. ભૂખે પટે ચાહ પીવાથી શરીરનાં આંતરડાંની શક્તિ ચૂસી લે છે, ડાયરીઆ(ઝાડા)ના રોગમાં આથી ટેનીનને ઔષધતરીકે વાપરવામાં આવે છે. ચા અને કેટલીક જાતના દારૂઓ, બંધકાશમાટે ઉપયોગી છે, એ કહેવું અયોગ્ય છે; પરંતુ ઝાડાના રોગમાં ફોફી ઉપચારતરીકે ઘણું ફેકાણું વપરાય છે.

જો કે ચા અને ફોફી હિંદમાં હવે ધરે ધરે વપરાય છે, પરંતુ હાલોમાં અને ઘરોમાં દરેક માણસ ચાનાં પાંદડાં ઉકાળી ટેનીનનો મોટો ભાગ શરીરમાં નાખી શરીરનો ક્ષય કરે છે. ચાની ખનાવટમાંજ કેશીન કેવી રીતે લેવું એ જાણીતું આવે છે. જો કેશીન લેવાની ઈચ્છા હોય તો એકજ પ્યાલામાં ઇન્દુજનથી ચા ખનાવી પીવી કે જેથી કેશીન ખરાબર ક્ષય શકાય; અને ટેનીનનો ભાગ ઓછો આવે, નહિ તો ટેનીન શરીરમાં અનેક રોગો પેદા કરશે.

(૩૧-મે ૧૯૨૮ ના દૈનિક “હિંદુસ્થાન”માંથી)

भारतवर्ष में सबसे सस्ती, सचित्र उच्च-कोटि की

त्याग-भूमि

जीवन, जागृति, बल और बलिदान की मासिक पत्रिका

सम्पादक—श्री० हरिभाऊ उपाध्याय, श्री क्षेमानन्द राहत

पृष्ठ-संख्या १२०, दो रङ्गीन और कइ सादे चित्र

स्त्रियों के लिए खास तौर से ३२ पृष्ठ सुरक्षित

वार्षिक मूल्य केवल ४)

सूचना—इतने ही पृष्ठों और लगभग इतने ही चित्रों के अन्य मासिक पत्रों का मूल्य ६) या ६॥) वार्षिक है, पर प्रचार के लिए इसका मूल्य लागत से भी कम रक्खा गया है। इसके अलावा इसमें बाहरी कोई भी विज्ञापन नहीं छापे जाते, जिससे कि अन्य पत्रों को हजारों रुपयों की आमदनी होती है। चित्र भी इसमें बहुत उच्च कोटि के और ज्ञानप्रद छापे जाते हैं। नमूने की प्रति के लिए ॥) के टिकट भेजिए।

आशा है, साहित्य और देश-सेवा के इस उद्योग में पाठकगण हमारे साथी बनेंगे और स्वयं ग्राहक बनकर व अपने मित्रों को बनाकर सहायक होंगे।

सस्ता-मण्डल, अजमेर की सस्ती और उपयोगी पुस्तकें

पुस्तकों का विषय, उनकी पृष्ठ-संख्या और मूल्य पर विचार कीजिए

अन्य प्रकाशक प्रायः १०० पृष्ठों की पुस्तक का ॥) या ॥=) मूल्य रखते हैं

पर मण्डल इतने ही पृष्ठों का मूल्य केवल ॥) रखता है।

म० गांधीजी के आत्मचरित्र पृष्ठ ४१६ का मूल्य तो केवल ॥=) रक्खा गया है।

आत्म-चरित्र के साथ ही महात्माजी के सत्याग्रह-इतिहास पृष्ठ ५०० मूल्य १) का ऑर्डर भी देना चाहिए; क्योंकि यह महात्माजी के जीवन-चरित्र का एक महत्वपूर्ण अंश है। थोड़ी-सी कॉपियाँ बची हैं।

मण्डल ने अब तक बहुत सस्ती ३१ पुस्तकें प्रकाशित की हैं।

कुछ के नाम ये हैं—(१) भारत के स्त्री-रत्न (पृष्ठ ७३८) मूल्य १॥=), (२) यूरोप का सम्पूर्ण इतिहास (पृष्ठ ८३०) मूल्य २), (३) गोरों का प्रभुत्व (पृष्ठ २७४) ॥=), (४) ब्रह्मचर्य-विज्ञान (पृष्ठ ३७४) मूल्य ॥=), (५) तामिल-वेद (पृष्ठ २४८ धर्म और नीति के अमृतमय उपदेश) मूल्य ॥=), (६) दिव्य जीवन (पृष्ठ १३६) मूल्य ॥=), (७) अनोखा (क्रान्तिकारी उपन्यास-पृष्ठ ४७४) मूल्य १॥=), (८) हाथ की कताई-बुनाई (एक हजार इनामवाली पोथी; पृष्ठ २६७) मूल्य ॥=), (९) जीवन-साहित्य (पृष्ठ ४१८) मूल्य १), (१०) क्या करें? (टॉल्स्टॉय) मूल्य ॥=), (११) स्त्री और पुरुष (टॉल्स्टॉय) मूल्य ॥=, अन्य पुस्तकों के लिए बड़ा सूचीपत्र भेगावें।

पता—सस्ता मण्डल, अजमेर

